

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh national pedagogical university after Abai

ХАБАРШЫ

ВЕСТНИК

BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»

№1(60), 2019

Алматы 2019

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті
ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№1(60), 2019

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**,
т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева**,
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,

PhD, проф. **Вирджиния Мартин** (АҚШ),

PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),

т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап** (Түркия),

т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**

(Қырғыз Республикасы),

т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,

проф. **М.Майер** (Германия),

т.ғ.д., проф. **К.Р. Несіпбаева**,

т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),

т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия)

© Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2019

Қазақстан Республикасының мәдениет
және ақпарат министрлігінде

2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 01.04.2019 қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 66,875 е.б.т.

Таралымы 300 дана.

Тапсырыс 624.

050010, Алматы қаласы,

Достық даңғылы, 13.

Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің

«Ұлағат» баспасы

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
C O N T E N T

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Абдурахманов Н.А., Купбаева Р.М. «Ақ жол» газетіндегі
қоғамдық-саяси мәселелер..... 11
Abdurakhmanov N.A., Kupbaeva R.M. Socio-political
issues in the newspaper "Ak zhol».....

Джумағалиева К.В., Аубакирова Х.А. Извозный
промысел и участие казахов в транспортировке соли в XIX
веке (на примере Западного Казахстана)..... 15
Dzhumagaliyeva K.V., Aubakirova H.A. The trade of izvoz
and participation of kazakhs in transportation of salt in the
XIX century (on the example of the Western Kazakhstan).....

Сайлан Б. Ауғанстан: 40-армияның жауынгерлік жолы..... 21
Bolat Sailan Afghanistan: 40 army battle road.....

Казбекова А.Т. К вопросу о медико-санитарных условиях
проживания спецпереселенцев-чеченцев Восточно-
Казахстанской области..... 27
Kazbekova A.T. On the issue of medical and sanitary
conditions of living of special immigrants of chechens of the
East-Kazakhstan region.....

Сайфулмаликова С.С., Есім Қ. Орынбор Неплюев кадет
корпусы қазақ шәкірттерінің тағдырында (1825-1867 жж.) 37
Saifulmalikova S.S., Esim K. Orenburg Nepluyevsk cadet
corps in the kazakh students' life (1825-1867 years).....

Қасымова С.С. Қазақстанға күштеп қоныс аударылған
корейлер..... 45
Kassimova S.S. Forcible departation of the koreans to
Kazakhstan.....

Булғынбаева А.К. XX ғасырдың 20-30 жылдары
шаруаларды сайлау құқығынан айыру жөніндегі
мемлекеттік саясат..... 51

Bolganbaeva A.K. State policies concerning the deprivation
of the peasants' electoral rights in the 20s – 30s of the XX th
century.....

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

Nesipbayeva K.R. Revival of China as world power..... 58
Несіпбаева Қ.Р. Қытайдың ірі әлемдік мемлекет ретінде
қайта жандануы

Нұрлан О. Византия-Қарахан мәдени сұхбатындағы
құндылықтар 63
Nurlan O. Values of cultural dialogue Byzantia-
Carchanids.....

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические
и социально-политические науки»,
№1(60), 2019

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова,
к.и.н., доц. Т.Т. Далаева,
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин (США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиуакап (Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов (Кыргызская
Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. К.Р. Несипбаева,
д.и.н., проф. А.Б. Соколов (Российская
Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция)

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2019

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 01.04.2019.
Формат 60x84 1/8.
Объем 66,875 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 624.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая
Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

Идрышева Ж.Қ., Кульбаева А.Т. Батыс Еуропа
елдеріндегі көші-қон үдерісі (XX ғ. екінші жартысы)..... 68
Idrysheva Zh.K., Kulbayeva A.T. Migration processes in
countries of Western europe (second half of the 20th century)..

Мырзабекова Р.С., Мырзабеков М.С. Танзимат
дәуіріндегі Осман қоғамының әлеуметтік-саяси және
мәдени өмірін «еуропашылдандыру» идеялары..... 76
Myrzabekova R.S., Myrzabekov M.S. Ideas of
europeanization in the socio-political and cultural life of the
Ottoman society in the epoch of Tanzimate.....

Abdikhalyk T.O. The people's republic of China's modern
national policy 82
Әбдіхалық Т. ҚХР-дың қазіргі заманғы ұлттық
саясаты.....

Кокебаева Г.К. Из истории создания Восточных
легионов: предпосылки и статистика..... 89
Kokebayeva G. K. From the history of creation of eastern
legions: background and statistics.....

Nursultanova L.N., Dyusekeeva M.M. Relations of
Kazakhstan and Azerbaijan In the Caspian region..... 97
Нұрсұлтанова Л.Н., Дюсекеева М.М. Каспий
аймағындағы Қазақстан мен Азербайжан қатынастары...

Джумадуллаева А.Н., Зұлпыхарова Э.У. ХҮ-ХҮІ ғ.
Италиядағы мемлекеттердің дамуы..... 102
Jumadullayeva A.N., Zulpykharova E. XV-XVI centuries
development of states in Italy.....

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Акылбаева И.М. Конструкт казахской государственной
идентичности: исторический поиск и инновации..... 106
Akylbaeva I.M. The construct of the kazakh national identity:
a historical search and innovation.....

Абдукадыров Н.М., Жетпісбай С.Т. Бірінші
дүниежүзілік соғыс жылдарында Осман империясының
Ирандағы саясаты..... 113
Abdukadyrov N.M., Zhetpisbay S.T. Policy of the Ottoman
Empire in Iran during the First world war.....

Алдашева А.А. Қазақстан туризмі бұл еліміздің
экономика саласы..... 119
Aldasheva A.A. Tourism of Kazakhstan this is the economic
industry of the country.....

Биримкулова Г.У., Ибраева А.Е. Сотрудничество стран
Европейского Союза, Китая и Казахстана в контексте
«Экономического Пояса Шелкового Пути»..... 123
Birimkulova G. U., Ibraeva A.E. The cooperation of the
countries of the european union, China and Kazakhstan in the
context of "the economic belt of the Silk Road».....

Abay Kazakh National Pedagogical University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political sciences»
№1(60), 2019

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor*
(editorial-in-chief's assistant),
Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor,*
Dalaeva T.T. *candidate of historical sciences, associate professor,*
(responsible secretary),
Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor,*
Zhumagulov B.S. *candidate of historical sciences, professor,*
Virginia Martin. *professor, PhD (USA),*
Claudia Chang *professor, PhD (USA),*
Kara Abdiyakar *doctor of historical sciences, professor (Turkey),*
Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor (Kirgistan),*
Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*
Zhumagulov K.T. *doctor of historical sciences, professor,*
Mayer M. *doctor of historical sciences, professor (Germany),*
Nesipbayeva K.R. *doctor of historical sciences, professor,*
Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*
Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences (Japan),*
Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor (Turkey)*

Abai Kazakh National Pedagogical University,
2019

Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, May, 8, 2009
№10102-ZH

Signed for print

01.04.2019
Format 60x84 1/8.
Volume 66,875 уч.-изд.л.
Issue 300. order 624.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.
«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical University

- Baysalbayeva T.M.** The seventh side of the great steppe. Kazakhstan is the homeland of apples and tulips..... 131
- Байсалбаева Т.М.** Ұлы даланың жетінші қыры. Қазақстан – алма мен қызғалдақтар отаны.....
- Zayniyeva L.Y., Zyкова N.M.** Sources of a legal institutionalization of the state youth policy in Kazakhstan..... 136
- Зайниева Л.Ю., Зыкова Н.М.** Қазақстандағы мемлекеттік жастар саясатын құқықтық институционализациялаудың бастауы.....
- Абжаппарова Б.Ж.** Шығыстанудың қазіргі жаңа парадигмалары..... 142
- Abzhapparova B.Zh.** Modern paradigms of oriental studies.....
- Dayrabayeva A.E.** Transnistria in the system of geopolitical interests..... 147
- Дайрабаева А.Е.** Приднестровье геосаяси қызығушылық жүйесінде.....
- Ермекбаев А.А.** А.Давутоғлу және Түркия сыртқы саясатындағы өзгерістер 151
- Yermekbayev A.** A.Davutoglu and changes in turkish foreign policy.....
- Исалиева А.М.** Қазақстан Республикасы және Парсы Шығанағы елдері арасындағы гуманитарлы ынтымақтастықтың сипаты мен қарқыны..... 157
- Issaliyeva A.M.** Characteristic features and dynamics of humanitarian cooperation between the republic of Kazakhstan and the Persian gulf countries.....
- Токмурзаева А.Ж.** Қазақ хандығы билерінің бейбітшілік концепциясы..... 162
- Токмурзаева А.** The concept of peace biys of Kazakh khanate
- Ибраева А.Е., Пыасова Zh.S., Suleimenova M.Zh.** Kazakhstan-Russian border cooperation in the economic sphere: on the example of kostanay and chelyabinsk regions..... 169
- Ибраева А.Е., Ильясова З.С., Сулейменова М.Ж.** Қазақстан мен Ресейдің шекаралық және экономикалық әріптестігі: Қостанай және Челябині облыстары мысалында..
- Ражепаева Ф.З.** Языковое поведение молодежи стран Евразийского Экономического Союза в начале XXI века.... 176
- Razhepaeva F.Z.** Language behavior of young people in the Eurasian Economic Union countries at the beginning of the XXI century.....
- Назаров Б. (Азербайджан)** “Как “Теория хаоса” трансформировалась в “Управляемый хаос”..... 181
- Nazarov B.** “How Chaos Theory” Transformed into “Guided Chaos”.....
- Балакаева Л.Т., Ыбышева Д.** GREEN PEACE : Жасыл Жүрек..... 187
- Balakaeva L.T., Ybysheva D. M.** GREEN PEACE : Jacyl jurek

Садырова М.С., Сарыбаева А.Б. Мектепке дейінгі балалардың әлеуметтенуін зерттеудің негізгі бағыттары.....	195
Sadyrova M.S., Sarybaeva A.B. The main directions of research of socialization of children of preschool age.....	
Шаймерденова М.Д., Садыкова А.Е. Интеграция казахского искусства в мировое пространство: истоки и опыт.....	202
Shaimerdenova M.D., Sadykova A.E. Integration of kazakh art into the world space: sources and experience.....	
Reimann Mart, A.Yessengabylova, Zhumabekov Kh., Омаров К.М. System analysis and modeling of sustainable development of tourism in the republic of Kazakhstan.....	211
Рейман М., Есенғабылова А., Жұмабеков Х., Омаров Қ.М. Қазақстан Республикасында туризмді тұрақты дамытуды жүйелі талдау және үлгілеу.....	
Жораева Г.Т. 1917 жылғы ақпан революциясы тұсындағы қазақ және татар зиялыларының қоғамдық-саяси байланыстар.....	218
Zhorayeva G.T. Social and political relations of the kazakh and tatar intelligentsia during the february revolution of 1917...	
Гурбанова С.А. (Азербайджан) Сотрудничество с Казахстаном и Туркменистаном в области экспорта энергоносителей.....	222
Gurbanova S.A. Cooperation with Kazakhstan and Turkmenistan in the field of energy exports.....	
Abbasov S. (Азербайджан) The role of science in sustainable development and conflict resolution.....	227
Аббасов С. Тұрақты даму және жанжалдарды шешудегі ғылымның рөлі	
Конуратова А.С. Европейские национальные модели образования (Финляндия, Испания, Польша).....	232
Konuratova A.S. European national models of education (Finland, Spain, Poland).....	
Shaimerdenova M.D. The role of the family as an important social institute in the context of modernization public consciousness.....	239
Шаймерденова М.Д. Қоғамдық сананың модернизациялық мән мәтінінде маңызды әлеуметтік институт сипатынындағы отбасының рөлі	
ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY	
Мырзатаева З.Б. Түркістан өңірі жер аударылған поляктар көзімен.....	244
Myrzatayeva Zh. Turkestan region by eyes of deported poland....	
Григоркевич А.А., Сактаганова З.Г. История развития советской системы физического воспитания на страницах правовых документов XX в.....	254

Grigorkevich A.A., Saktaganova Z.G. The history of the development of the soviet system of physical education in the pages of the legal documents of the XX century.....	
Ksenzhih G., Kulshigashova M., Salkynbek D. History of development of the conventional signs of cartographic materials on the history of kazakhstan XIII – the early XX centuries.....	266
Ксенжик Г.Н., Кулшигашова М. К., Салқынбек Д.И. XVIII – XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихы картографиялық материалдарының шартты белгілерінің даму тарихы.....	
Мажитова Ж.С., Омарова Б.К., Жалмурзина А.Ж., Хасенова Ж.О. Современная казахстанская историография об ораторском искусстве биев и жырау.....	273
Mazhitova Zh.S., Omarova B.K., Zhalmurzina A.Zh., Khassenova Zh.O. Modern Kazakhstan historiography on oratory biys and zhyrau.....	
Нуртазина Н.Д., Сабыргалиева Н.Б. Қазақтың рухани мұрасының діни аспектілері («Уәсият нама», «Әдебиет Қазақия», «Қисса-и Чортанбай» мәтіндері бойынша, XIX ғ.)..	281
Nurtazina N.D., Sabyrgaliev N.B. The religious aspects of the spiritual heritage of Kazakhstan (on the base of texts “Wasyat Nama”, “Adabiat Kazakiya”, “Kissa-i Chortanbay, 19-th century).....	
Шаяхметов Н.У., Байшов Б.Б. Тарихи-географиялық деректердегі Каспий теңізі тарихының кейбір мәселелері...	290
Shayakhmetov N.U., Baishov B.B. Some questions of the history of the Caspian sea In historical-geographic sources.....	
Ильясова З.С., Тұрсұн Х. Мәмлүктер дәуірінің энциклопедиясы Әл-Қалқашандидің (1355-1418) «Субх әл-аша фи сина‘ти әл-инша» еңбегінің отан тарихындағы деректік маңызы.....	299
Pyassova Zh.S., Tursun K. The Encyclopedia Of The Mamluk Epoch Al-Kalkashandi "Subh Al-asha Fi Sina‘Ti Al-Insha" As A Source On The National History.....	
Ермұқанов Е.Н. Сұлтандар Б.Қаратаев пен А.Сейдалиндердің «Қырғыздар жөніндегі жазбаларындағы» 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тарихының кейбір мәселелері.....	305
Ermukanov E.N. Some problems of history of national liberation movement 1916 in work "Notes about Kyrgyz" of sultans B. Karatayev and A. Seydalin.....	
Далаева Т.Т. Социокультурное пространство Ащысай-Кентау в воспоминаниях его жителей: конструирование идентичности.....	309
Dalayeva T. Sociocultural space of aschisay-kentau in the memories of its inhabitants: the construction of identity.....	
Зұлпыхарова Э.У., Джумадуллаева А.Н. Өтеміс Қажының “Шыңғыс-наме” еңбегінің құнды түркі деректемесі ретіндегі маңызына тарихнамалық шолу.....	317

Jumadullayeva A.N., Zulpyknarova E. Historiographical review of the role of the work of Otemis Kazhy "Chingis-nama" as a valuable Turkic source.....

**АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY**

Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. 2018 жылы Шу өңіріндегі Қосқұдық Төрткүліне жүргізілген зерттеу жұмыстарының қорытындысы..... 322
Akymbek Y.Sh., Shagyrbaev M.S. Results of the research of the Tortcul Kosudyk in the chui valley 2018.....

Алпыспаева Г.А., Жуман Г., Саяхимова Ш.Н. Трансформация торгово-экономической жизни в Южном Казахстане в XIX – нач. XX вв. (на примере Аулие Атинского уезда)..... 334
Alpyspaeva G.A., Zhuman G., Sayakhimova Sh.N. Transformation of trade-economic life in South Kazakhstan In XIX - early XX centuries (on example of Aulia-Ata region).....

Алпыспаева Г.А., Саяхимова Ш.Н. Коренизация в 1920-ые годы как тактика большевиков по деколонизации национальных украин и воспрепятствованию роста национализма (на материалах Акмолинской области)..... 341
Alpyspaeva G.A., Sayakhimova Sh.N. The indigenization in the 1920s as a tactic of the bolsheviks for the decolonization of national suburbs and preventing the growth of nationalism (on materials of Akmola region).....

Алтаев А.Ш., Хасанаева Л.М. 2000-2018 жж. аралығында Қазақстандағы қала тұрғындары санының өсу динамикасы және урбанизация мәселесі..... 349
Altayev A.Ş., Khassanayeva L.M. Problem of urbanization and changing dynamics of quantity of urban population in Kazakhstan in 2000-2018 уу.....

Mussakhanova M.Z. Religious architecture of the Kyzylorda region..... 355
Мусаханова М.З. Қызылорда облысының діни сәулет өнері..

Ержанова А.Е. Мыржық қонысының тас құралдарын функционалды (қызметтік) және типологиялық талдау..... 362
Yerzhanova A.E. Functional and typological analysis of stone tools of the settlement of Mirzhik.....

Өскембай Ә.А. Қоңыр әулие үңгірінің тарихы..... 367
Oskembay A.A. The history of the cave Konur aulie.....

Әтейбекова Н.Т., Садықова Р.К. Қазақ мәдениетінде кездесетін Иран элементтері (үйлену тойы)..... 370
Ateibekova N., Sadykova R. Iranian elements in the Kazakh culture (Wedding).....

Енсенов Қ.А. Тарихи демография: зерттеудің теория-методологиясы..... 375
Yensenov K.A. Historical demography: theory methodology of research.....

Хакім А.Е. Тарих-и Рашиди шығармасының зерттелуі мен Қазақстанға қатысты жер-су аттары.....	381
Khakim A.E. Researching of the source and toponyms of kazakhstan in “Tarikh-I Rashidi”.....	
Мусаева Р.С. Стоянки срубной культуры Западного Казахстана.....	388
Mussayeva R.S. The settlement’s of timber-grave culture of Western Kazakhstan.....	
Altayev A.Ş., Khassanayeva L.M., Urazbaeyeva A.M. Population of Kazakhstan: Trends from the 2009 census to the Present Days.....	393
Алтаев А.Ш., Хасанаева Л.М., Уразбаева А.М. Қазақстан халқының саны: 2009 жылғы санақ үрдістерінен бүгінгі күнге дейін.....	
Смагулов Е.А. Городище Шойтобе – средневековая столица Туркестанского оазиса.....	398
Smagulov E.A. Site of ancient settlement Shoitobe – medieval capital of Turkestan oasis.....	
Чотбаев А.Е. Қазақ Алтайындағы Топқайың (Солонечные белки) қорымындағы археологиялық зерттеулер жайында .	409
Chotbaev A.E. Archaeological research of the Торқауын burial ground (Solnechnyi belka) in the Kazakh Altai.....	
Жамбулатов К.А., Мусаева Р.С. Позднесарматские погребения правого берега реки Урал.....	415
Zhambulatov K.A., Musaeva R.S. Late sarmatian burials on the right bank of the Ural river.....	
ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY	
Бекбулатова И.У., Курманбаева У.Н. Тренингтік оқыту технологиясын ұйымдастыру	421
Bekbulatova I.U., Kurmanbaeva U.N. Principles of organization of training educational technology.....	
Джайнакбаева Г.Т. Основные тенденции в развитии реформирования образовательной системы Республики Казахстан: гуманизация, демократизация и гуманитаризация образования.....	428
Jainakbayeva G.T. The main tendencies in the development of the reform of RK’s educational system: education’s humanization, democratization and humanitarian	
Қарабаева К.У., Утебаева А.Т., Нұрлханқызы Е. Бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік мәдениетін қалыптастырудағы халықтық педагогиканың рөлі.....	434
Karabaeva K.U., Utebaeva A.T., Nurlihankyzy E. The role of folk pedagogy in shaping human culture among the students of primary class.....	
Колдыбаева С.С. Теория истории как методология исторического процесса.....	440
Koldybaeva S.S. Theory of history as a methodology of the historical process.....	

Кадырбекова Д., Имангулова Т., Омаров Қ.М. Туризм саласындағы мамандарды дайындауда «Жетісу өлкетануы» пәнін оқытуда инновациялық технологияларды қолдану	445
Kadyrbekova D.C., Imangulova T.V., Omarov K.M. The use of innovative technologies in teaching the discipline of «Zhetysu Study» in preparing specialists in the sphere of tourism.....	

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

Күлдібаев Е.Қ. Академик М.Қ. Қозыбаев еңбектеріндегі ұлт-азаттық қозғалыс тарихы.....	451
Kuldybaev E.K. The history of the national liberation movement in the works of Academician M.K. Kozybaev.....	

Тулбасиева С.К. Путь Мухамеджана Тынышпаева к научному и творческому наследию.....	456
Tulbasieva S.K. The way of Muhamedjan Tynshpayev to scientific and creative heritage.....	

Жораева Г.Т. О.Жандосовтың Қазақстандағы халық ағарту ісі мен мәдениетін өркендетудегі қызметі.....	462
Zhorayeva G.T. O.Jandosov and the activities of public education and culture of Kazakhstan.....	

Джолдыбаева У.М. Б.Р. Берікболов – Қазақстан атом өнеркәсібінің көрнекті қайраткері.....	468
Dzholdybaeva U.M. B.R. Berikbolov famous scientist in the nuclear industry of Kazakhstan.....	

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Мукатова Д. Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстандық жол» еңбегінің тарихи маңызы.....	473
Mukatova D. The historical role of the work of N.A. Nazarbayev "Kazakhstan's Way" and its significance	

Амандосова М.И. Шығыс Еңбекшілерінің Коммунистік университетінің құрылымы мен жұмыс бағыты.....	478
Amandosova M.I. The Structure and Direction of Work of the Communist University of working people of the east.....	

Берікқызы Н., Хасанаева Л.М. Саяси қуғын-сүргін және гендерлік саясат мәселесі (XX ғасырдың 30-шы жылдары)..	486
Berikkyzy N., Khassanayeva L.M. Problems of repression and gender policy (30th year of the twentieth century).....	

Бегасилова Ж. А. Христианские конфессии Казахстана в условиях форсированной модернизации общества конца 1920 –х гг. XX века.....	492
Begassilova Zh.A. Christian confessions of Kazakhstan under conditions of forced modernization of the society in the late 1920s of the 20th century.....	

<p>Булғынбаева А.К. Шығыс Қазақстандағы сайлау құқығынан айырылғандардың әлеуметтік статусының өзгеруі (XX ғ. 20-30жж.).....</p> <p>Bolganbaeva A.K. Changes of the social status of citizens of the overloaded election rights in the east Kazakhstan (20-30 years of the XXth century).....</p>	<p>498</p>
<p>Касенғалиев А.С. Садри Максуди:ақпан төңкерісінен кейінгі кезеңдегі қоғамдық-саяси қызметі.....</p> <p>Kasengaliyev A.S. Sadri Maksudi: Social and political activities after the February revolution.....</p>	<p>507</p>
<p>Оспанғалиева Г.Т. Кеңес Одағындағы Испан эмиграциясының тарихы.....</p> <p>Ospangaliyeva G. The history of the Spanish emigration in the Soviet Union.....</p>	<p>511</p>
<p>Советханқызы А.Т. Алматы мақта-мата комбинатының құрылу тарихынан.....</p> <p>Sovetkhankyzy A.T. From the history of the Almaty cotton mill</p>	<p>516</p>
<p>Рахимбердиева Н.Б. Түркия Республикасының негізін қалаған ұлы реформатор- Мұстафа Кемал Ататүрік.....</p> <p>Rakhimberdiyeva N.B. The great reformator of the republic of turkey Mustafa Kemal Ataturk.....</p>	<p>520</p>
<p>Оспанова Р.Р. XX ғасыр басындағы Зайсан қаласы мен уезінің шаруашылық құрылымы және өндіріс саласының сипаты.....</p> <p>Ospanova R.R. The economic production status of Zaisan and the eponymous county in the twentieth century.....</p>	<p>524</p>
<p>Муратказин М.М. Шәңгерей Бөкеевтің өмір жолы мен шығармашылығының қалыптасу негізі.....</p> <p>Muratkazin M.M. lifestyle and basis of development of creativity shankereya bokey.....</p>	<p>530</p>

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ӘОЖ 94(574)
ГРНТИ 03.01.06

Н.А. Абдурахманов¹

¹*т.ғ.к., доцент м.а., Халықаралық гуманитарлық техникалық университеті,
Шымкент қ., Қазақстан*

Р.М. Қупбаева²

²*аға оқытушы, Халықаралық гуманитарлық техникалық университеті,
Шымкент қ., Қазақстан*

«АҚ ЖОЛ» ГАЗЕТІНДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа

Мақалада 1920 жылдың 7 желтоқсанынан 1925 жылға дейін Ташкент қаласында шығып келген «Ақ жол» газетінің аталған мерзімдегі атқарған қызметі, сол дәуірдегі еліміздегі қоғамдық-мәдени өмірінен алатын орнын анықтауға талпыныс жасалып, газетте жарық көрген бірқатар мақалалар талданады да, ұсыныстар беріледі.

«Ақ жол» газеті Кеңес билігінің жүргізген саясатының насихаттап, халыққа жеткізіп отырған және де сол саясаттың нәтижесін, яғни халыққа тигізген пайдасы мен залалын бірдей саралап, халықтың ойында жүрген мәселелерді көтеріп отырған. Осылайша халықтың үлкен сұранысына ие болған. Сонымен қатар, «Ақ жолдан» Алаш идеясын жақтаушылардың көмегімен құрылған газет болғандықтан, ұлттық мүдде тұрғысынан жазылған мақалаларды көптеп кездестіресің. Сол себепті де, «Ақ жол» газетінің мазмұны «антикеңестік» деп табылып, оның редакция құрамы қудалауға ұшыраған. Бұл жағдай да автор назарынан тыс қалмаған. Сондай-ақ «Ақ жол» газетінің тарихын зерттеп, оның қызметін айқындап, оның ғылыми маңызын анықтау мәселесі де орынды көтеріледі.

Түйін сөздер: «Ақ жол», баспасөз, ұлттық рух, рухани жаңғыру, Түркістан өлкесі, мерзімді басылымдар, ұлт мәселесі, қазақ зиялылары.

. Абдурахманов Н.А.¹

¹*к.и.н., и.о. доцента, Международный гуманитарно-технический университет,
г. Шымкент, Казахстан*

Купбаева Р.М.²

²*старший преподаватель, Международный гуманитарно-технический университет,
г. Шымкент, Казахстан*

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В ГАЗЕТЕ «АК ЖОЛ»

Аннотация

В данной статье автором была предпринята попытка системного освещения злободневных актуальных проблем касающиеся общественно-политической и культурной жизни в Туркестанском крае, нашедшим свое отражение на страницах периодической газеты «Ак жол».

Газета «Ак жол» занимаясь пропагандой политики проводимой Советской власти, одновременно отражала проблемы и поднимала вопросы, которые были в умах простого народа. Поэтому газета пользовалась большим спросом у населения. Так как газета «Ак жол» была создана при поддержке сторонников идеи Алаш, много встречаются статьи отражающие национальный интерес казахов. Из-за этого содержание газеты «Ак жол» называли «антисоветским», в связи с чем состав ее редакции

был репрессирован. Также важно и объективно поднимаются проблемы изучения истории газеты «Ақ жол», ее деятельность и научная значимость.

Ключевые слова: «Ақ жол», издательство, национальный дух, духовное возрождение, Туркестанский край, периодические издания, национальный вопрос, казахская интеллигенция.

N.A. Abdurakhmanov¹

¹c.h.s., assistant professor, International university of humanities and technology, Shymkent, Kazakhstan

R.M. Kupbaeva²

²senior lecturer, International university of humanities and technology, Shymkent, Kazakhstan

SOCIO-POLITICAL ISSUES IN THE NEWSPAPER "AK ZHOL»

Annotation

In this article the author has made an attempt of systematic coverage of topical issues relating to social, political and cultural life in the Turkestan region, which is reflected in the pages of the periodic newspaper "AK Zhol". The newspaper "AK Zhol" engaged in propaganda of the policy pursued by the Soviet government, at the same time reflected the problems and raised questions that were in the minds of ordinary people. Therefore, the newspaper was in great demand among the population. Since the newspaper "AK Zhol" was created with the support of supporters of the idea of Alash, there are many articles reflecting the national interest of the Kazakhs. Because of this, the content of the newspaper "AK Zhol" was called "anti-Soviet", in connection with which the composition of its editorial staff was repressed. It is also important and objectively raises the problem of studying the history of the newspaper "AK Zhol", its activities and scientific significance.

Keywords: " Ak Zhol", publishing house, national spirit, spiritual revival, Turkestan region, periodical publication , national question, Kazakh intelligentsia.

Еліміздің өз тәуелсіздігін алуы туған тарихымызды қайта таразылауға, оның ішінде кеңестік кезеңдегі төл тарихымыздың беймәлім беттерін, ұлт руханиятына өлшеусіз үлес қосқан қайраткерлеріміздің өмірі мен қоғамдық қызметін қайта қарастыруға жол ашып отыр. «Тарих дегеніміз тек өткеннің ғана сабағы емес. Ол едәуір дәрежеде болашақтың да көрінісі» [1], – деп Елбасымыздың өзі айтқандай, сол кезеңдегі қоғамдық-саяси жағдайға мейлінше оң баға беруде өз заманында «халықтың көзі, құлағы һәм тілі» болуға барынша тырысып баққан мерзімді басылымдарды зерттеп-зерделеудің маңызы өте зор. Осындай беделді басылымдардың бірі Ташкент қаласында шыққан «Ақ жол» газеті болатын. Бұл басылым күрделі де, аумалы-төкпелі заманда қалыптасып, қазақ қоғамының өзекті мәселелерін барынша ашық көтеруімен, қарапайым халықтың ауыр тұрмыстық жағдайын батыл сараптай отырып сол кезеңдегі әкімшіл-әміршіл жүйенің шынайы бет-бейнесін ашып көрсетуімен ерекшеленеді. Мұны газеттің алғашқы басылымындағы бас мақаладан да айқын аңғаруға болады.

Осынау 1920 жылы баспа бетін көрген «Оқушыларға» атты мақалада: «...Баспасөз - біздің қазақ-қырғызға жаңа жұмыс. Соңғы он жылдың ішінде ғана бас көтеріп, газет-журнал шығаруға кірістік. Газет жұмысының ілгері баса алмауының бұрынғы себептері: Халқымыздың көшпелі қалыпта болып, пошта жолының нашарлығы. Жалпы жұрттың надандығы себепті, оқушылардың аздығы. Жазушыларымыздың кемдігі. Баспаханаларымыздың жоқтығы еді.

Бұл кемшілікті жоғалтпасақ, бізде газет ісі кейін кетпесе, ілгері басады деуге болмайды. Халқымыздың, оқығандарымыздың аздығын еске алсақ, бүгіннен бастап, халық арасына баспасөзді көп тарату қамына кірісуіміз керек. Заман жайын, саясат бағдарын түсіндіру үшін ел аралап жүрерлік оқығандарымыз жоқ, дүниеде не болып жатқанынан халық хабарсыз.

Елге шығып жүрген инструктор-агитаторлардың көбі надан. Кейбір ет пен терінің арасындағы ортақшылдар: «намаздың не керегі бар, Құдай әлдеқашан өлген» деген секілді керексіз сөздер сөйлеп, қара халықтың көңілін қайтарып жүргендері де бар. Мұндайлардың сотқарлығын, қиянатын тиісті орындарға білдіруден ел қорқады. Кеңес хукіметінен бездіретін мұндай сотқарлығы білінгендерден халық қорықпау керектігін баяндау үшін де газет керек.

Газет туралы өткен кемшілігімізді еске түсіріп, келешек ісіміз жемісті болуына иман келтіріп, мынау «Ақ жолды» алдарыңа тартып отырмыз. Көздеген мақсатқа адастырмай тура бастайтын «Ақ жол» болғай еді» [2], – деп газеттің ұлттың жоқшысы, халықтың қорғаны болуға шындап бел буғанын байқатып қояды.

Газет бетінде басылған тіл, оқу-ағарту және білім беру, жер, ұлт т.б. қадау-қадау күрделі мәселелерге қатысты ұлт оқығандарының өрелі ойлары, орнықты пікірлері күні бүгін де өз маңызын жоймай, өскелең ұрпақтың тарихи санасын жаңғыртуда, ұлттық рухты оятуда кәдеге жарап тұр.

Өйткені елдегі қоғамдық-саяси жағдайларды талдап-таразылай отырып, Сұлтанбек Қожанов, Нәзір Төрехұлов, Садуақас Османов, Қазмұхамед Құлетов, Иса Тоқтыбаев, Жүсіпбек Арыстанов т.б. сияқты жауапты редакторлардың басшылығымен ұстанған бағытынан танбаған «Ақ жол» газеті еліміздегі рухани өзгерістерге баса мән беріп, ұлт үшін маңызы жоғары қай мәселені болмасын өз оқырмандарына барынша шынайы жеткізуге тырысты.

Жалпы басылымның тарихына тағы бір қайта үңілер болсақ, 1920 жылғы 27 шілдеге дейін 14 нөмері жарық көрген «Жаңа өріс» газетінің негізінде Түркістан орталық партия комитетінің баспасөзі «Ақ жол» газеті шығарыла бастады. Жетісіне кем дегенде 2 рет оқырманға жол тартып, 12 мың данамен шығару жоспарланған газеттің жауапты шығарушысы Сұлтанбек Қожанов, жауапты хатшысы Міржақып Дулатов болса, редакция құрамында Иса Тоқтыбаев, Хасан Алиев, Абдулла Байтасов, Қоғырқожа Қожықов, Хади Илаев, Ғабит Алпаров т.б. болды [3].

Газеттің шын мәнінде Түркістандағы Алаштық үлгідегі ұлттық элитаны идеялық тұрғыдан топтастырушы орталыққа айналды. «Басқармадан», «Сыртқы хабарлар», «Ішкі хабарлар», «Бұйрық - жарлықтар» секілді тұрақты бөлімдері болды. Ал, «Әйел теңдігі», «Жастар арасында», «Ресми бөлім», «Елден», «Басмашылар тарихы» айдарлары мен редакцияға түскен мақалалардың қолдан-қолға тимей, оқылуы, тиражының тез артып, ел ішіне кең тарауы, әрине, большевиктік билікті сескентпей қойған жоқ. Яғни, кеңестік биліктің баспасөзге қатаң цензура орнатуының нәтижесінде бірте-бірте ұлтжанды сипатынан, Республикалық мәртебесінен айырылған газет бұрынғы атақ-даңқынан ажырап, біржола жабылып тынды.

Ұлт үшін жерден асқан байлық, жерден асқан мұра жоқ десек, осы мәселені назарда ұстаған басылым жаңа үкіметтің жерге байланысты шешімдерінің оңды нәтиже бермей отырғанын «Известия» газетінде көтерген Георгий Сафаровтың «Қазақ мәселесі» деген мақаласын тәржімалап, қайта басып шығару арқылы жергілікті халықтың жағдайын ашық сипаттап, Патшалық Ресей тұсындағы отарлау саясатының әлі жалғасып отырғандығын, осыған орай қазақ еңбекшілерінің Кеңестік билікке деген сенімі кеміп кеткенін жеткізеді [4].

Міне, осы жарияланымнан кейін ғана Түркістан кіндік атқару комитеті переселен мұжықтардан тұрғылықты халыққа жерді қайтару жайында жоба даярлап, жер комиссариаты осы мәселені шешуге араласа бастады, жергілікті халыққа да жер телімдері бөлініп беріліп, қолдауға ие болды. «Жер мәселесі» үлкен талқыға түсен жиын Әулиеатада өткен тұңғыш «Жалпы қазақ-қырғыз съезінде» де көтеріліп, газеттің №18 санынан бастап «Қазақ-қырғыз съезінде» тыңдалған баяндамалар мен шығарылған қаулылар үзілмей жарияланып тұрды. Айталық С.Аспандияров өз баяндамасында жерінен айырылған халықтың орыс мұжықтарына және басқа елдерден келген қоныстанушыларға деген қарсы көзқарасы, жеккөрушілік, өшпенділік іс-әрекеттері ара-тұра бой көрсетіп қалып отырғанын айта келе осының саларынан халықтар достығына сызат түсіп, ұлтаралық араздық өршіп кетуі мүмкін екендігін ескертеді [5].

Дегенмен бұл уақытша ғана мойын бұру болатын. Себебі толық қалыптасып, нығайып алған жаңа үкімет бұратана халықтарға оң көзқарасты сөз жүзінде ғана қолдап, іс жүзінде интернационализм идеологиясын жалаулатып, шын мәнісінде ұлттық ерекшеліктерді, ұлттық негіз-тамырды мойындамай, керісінше оны жоюға ұмтылып, тоталитаризмге беттеп бара жатқан болатын. Бұл үрейлі жағдай қазақ зиялыларының да назарынан тыс қалмай, «ұлт мәселесі» ушыға түсті, «еркін ұлттар арасындағы ынтымақтастыққа сүйенетін» кеңестік билік ұлтшылдықты жоюды сол ұлттың азаматтарының қолымен жүзеге асыруға белсене кірісіп те кетті. Дегенмен сол тұста да жұрт құлақ түрген «Ақ жол» секілді азулы басылымдар үнсіз қала алмады.

Ұлтты біріктіретін, оны ұлт ететін басты құндылық тіл екені белгілі. Алаш зиялыларының «тілі жоғалған халықтың өзі де жоғалатынын» талмай айтуы да содан болса керек. Байыппен үңілсек, бұл мәселе, тіпті, бүгінгі күні де өзектілігін жойған жоқ. Айталық, Міржақып Дулатұлы «Тіл мәселесі» атты мақаласында: «Орыс тілінің базары көтерілді, күннен-күнге қадірі артты. Азғантай оқыған

еңбектері кәдеге асып, төре болды. Түйме тақты. Көкке қарады. Переводчиктердің араны жүре бастады. Қазақ арасында, әсіресе, Түркістанда переводчик деген өз алдына бір тап болды...

Сөйтіп, жұрттың көбі орыс тілін, орыс оқуын білімді, өнерлі болу мақсатымен үйренбей, дәреже алу, төре болу үшін оқитын болды...

Сүйекке сіңген ескі дерттен құтылмай, бұл күнге шейін орыстан хатшы алып отырған болыстар бар. Мұның атын өшіріп, енді «орысшалануды» ұмыту керек. Кеңес хүкметі қазір сауатсыздықты жоғалтпақ болып отыр. Олай болса өзінше хат танымайтын бір азамат қалмай махкамаларда, соттарда жауап беру түгіл заң-законды өз көзімен, өз тілімен оқи білмейтін біреуде болмасқа тиіс.», – дейді [6]. Ашығын айтсақ, бұл мәселе әлі де қазақ қоғамын айналып өте қойған жоқ. Расында да қазақ тілін дамытуды іске асыруда Кеңестік Қазақстан үкіметі 1921 жылы тамызда декрет шығарып, ол «Ақ жолдың» № 30 санында «Кеңсе тілі қазақша болсын!» атты тақырыппен оқырманға жол тартқан болса, тіл мәселесінің күні бүгін де күйіп тұрғанын Елбасының «Қазақ қазақпен қазақша сөйлессін!» деген жанайқайынан, ұлт ертеңіне деген алаңдаушылығынан анық көруге болады.

Ал жоғарыда аталған «Ақ жолдағы» мақалаға қайта оралар болсақ, онда туған тіліміздің сол кезеңдегі ахуалы жайында былай делінеді : «1920 жылы октябрьде болып өткен жалпы қазақ тобы ресми тілі қазақ тілі, орыстар көп отырған орында орыс тілі болсын деген қаулыны шығарды.

Жалпы қазақ тобының қаулысы шыққанан бері бірнеше ай өтіп кетті. Қазақ ішінде ол қаулының орындалмай отырғанын көріп отырмыз. Қаулының іске аспай тұрғанына кеңсе басында отырған кісілердің көрсететін себептері мынау: кеңсе жұмысын қазақша түзу алып жүретін кісілер жоқ. Тезінен басып шығаратын қазақша жазу мәшинелері жоқ. Қазақ тілі кеңседе жатығып реттелмеген. Үйлестіріп жазу тіпті қиын деседі. Ал бұл себептері дұрыс та болсын, оған біз де қосылайық. Қырдағы болыстық комитеттер жаңадан құрылған тап-таза аудан билерінің кеңсесі, барлық жұмыстарын орысша жүргізіп отырғандарының мәнісі не? Олар мәшинені сылтау қыла алмайды. Орысша сөздерді де қолдармен жазып отыр. Олар қазақша сөзді үйлестіріп жаза алмаймыз дейтін болса, орысша сөздерді де келістіріп, жазып отырған жоқ. Кей орында кеңсе басында отырған қазақ жігіті сорлы қазақтың өз тілімен жазып ұсынған арызын алмай, орысша жазып алып кел деп қыстағанын, арызына беретін жауабын ішіне орысша жазып қайтадан ұстата салғанын, болыстық комитеттен қазақша жазылып келген қағаздарды орысша жазып түсір деп қайтарып жібергенін көріп жүрміз. Бұл не деген арсыздық? Бұл не деген ұятсыздық? Осыны істеп отырған жігіттердің ізіне түскенде не дейміз? Бұндайларды төңкеріс дұшманы, теңдік дұшманы десек жала бола ма?

Қазақ елі арызын, мұң-мұқтажын қазақша атқара алмайтын болса, қазақшаның ешбір қадірі, құрметі болмайды. Керегі болмаған нәрсеге, халық анталап ұмтылмайды. Қазақ әдебиетінің гүлденіп өсуі де халық арасында дәрежелі болуымен табылады. Бұдан бұлайғы күнде қазақ тілі өзіне берілген теңдікке ие болып, қатардан орын алуы тиіс

Біз ең үлкен жұмыстан бастап болмашы жұмысқа шейін «кісі жоқ, қызметкер жетпейді» деп зарланамыз. Ол зардың бәрі қазақша тілдің іске жарамай тұрғандығынан болып тұр. Кеңсе жазуы орысша болып тұрған күнде, еш уақытта уақыт қызметке жетпек емес.» [7].

Шындығында да Мәмбет Қойгелдиевше тәмсілдесек, толғауы тоқсан тіл мәселесінің шешімі табылмауы негізінен бір ғасыр бұрынғы қайраткерлеріміздің ұсыныстары мен мен жүргізген жобаларының, саясаттарының түрлі кедергілерге тап болып, соңына дейін жеткізілмеуінен орын алған болуы керек. Дегенен де бір таңқаларлығы, тіл мәселесі сол 20 жылдармен салыстарғанда қазіргі жағдайдан онша алыс емес сияқты, тіпті заң актілерінде де ұқсастық көп. Қараңыз. «Ақ жол» газетінің №48 санында жарияланған «Қазақ республикасының мекемелерінде қазақ һәм орыс тілін қолдану туралы нұсқада»:

«Қазақ республикасына кіретін Семей, Ақмола, Орынбор, Торғай, Орал, Бөкей губерналарының һәм Адай уезінің мемлекет мекемелерінде қазақ тілі, орыс тілі қатар қолданылады.

Республикадағы бүкіл кіндік һәм губерниялық мекемелердің кеңселеріндегі өз араларындағы қағаздар орыс тілінде жүргізіледі.

Үйездный мекемелер өз араларында һәм төменгі 6-шы статьяда айтылған орындармен ол орындардың кеңседегі қолданатын тілдерімен қатынасады.

Бұл айтылғандардан басқа орындарда кеңсе тілі һәм мекемелер арасындағы қағаз қазақша да, орысша да болуы мүмкін. Бірақ қай тілді қолдану һәр уақытта қолайлылығына іс жүзінде пайдалырағына қаралады» деген де жолдар бар. Мұның өзі солқылдақ заңның жұрт күткендей серпіліс берерлік күші болмайтындығын тағы да бір мәрте қаперімізге салады.

Басылым мұнан бөлек өнер-білім тарату ісіне, ағарту мәселесіне де ерекше назар аударып, «Ескерген» атты бүркеншік есімді автордың жанайқайын айтпағанда, Мәуленқұл Байзақовтың «Түркістан халық ағарту бөлімінде» атты мақаласын, тіпті сол кезеңде, нақтырақ айтсақ, бір ғана 1924 жылы «Ағарту ісін жөндеу айында», «Ағарту айында не істеу керек?», «Оқу жолындағы түпкілікті шаралардың бірі», «Көшпелі халықтар арасына интернатты мектеп ашу туралы», «Сырдария облысында оқу айын өткізу тәртібі», «Балалар әдебиеті керек», «Қазақ-қырғыз білімпаздарының жиылысын шақыру», «Барлық күшті жас буынды тәрбиелеуге жұмсандар!», «Оқу комиссариатының есінде болсын», «Көшпелі ел арасында мектеп қандай болуы керек» т.б. көптеген мақалаларды жариялады.

Демек, «Ақ жол» газетінің өз кезеңіндегі қоғамдық-саяси өмірдегі өзіндік орны, қазақ қоғамын алға сүйреуге, өркениетке жеткізуге деген ұмтылысы, ұлт рухын сақтауға қосқан сүбелі үлесі тереңірек зерттелуі тиіс.

Сондай-ақ большевиктік идеология жағдайында да газетті бірде ашық, бірде астыртын түрде «Алаш» идеясын насихаттау құралына айналдыра білген Н. Төреқұлов, С. Османов, Қ. Құлетов, И. Тоқтыбаев бастаған қаламы қарымды көптеген авторлардың мәні жойылмаған мақалалары мен журналистік қызметі жан-жақты талдауды, кеңірек қарастыруды, жас буынға кеңінен насихаттауды талап етеді деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. *Тарих толқынында*. – Алматы: Атамұра, 1999. – 237 б.
2. «Ақ жол» №1, 7 декабрь, 1920 жыл.
3. Тұрсын Х. «Ақ жол» газетін ақтарсақ... //Түркістан. – 2012. – 29 наурыз (№13) – 9 б.
4. Г.Сафаров жолдас не жазады? //Ақ жол. – 1920. – 15 декабрь. - №3
5. Қазақ-қырғыз съезінде. //Ақ жол. – 1921. – 26 январь. – №18
6. Азамат. Тіл мәселесі. //Ақ жол. – 1921. – 4 январь. – №10.
7. Кеңсе тілі қазақша болсын! //Ақ жол. – 1921. – 26 февраль. – №30

УДК 93/94:629.357(574.1)(045)

МРНТИ 03.20:72.23.91

Джумагалиева К.В.¹

¹к.и.н., профессор РАЕ, КазАТУ им. С. Сейфуллина

Аубакирова Х.А.²

²к.и.н., доцент, КазАТУ им. С. Сейфуллина

г. Астана, Казахстан

ИЗВОЗНЫЙ ПРОМЫСЕЛ И УЧАСТИЕ КАЗАХОВ В ТРАНСПОРТИРОВКЕ СОЛИ В XIX ВЕКЕ (НА ПРИМЕРЕ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА)

Аннотация

Проблема перевозки товаров всегда была одной из острых. Быстрота доставки сулила не только безопасность, но и возможность получения хороших доходов от реализации товара.

В статье уделено внимание состоянию извозного промысла в XIX веке, с переходом Казахстана к товарно-денежным отношениям. Этот вид занятия стал одним из популярных среди казахского населения. В некоторых регионах он приносил неплохую прибыль. В перевозке участвовали не только бедные слои населения, но и состоятельные. Основным объектом перевозок становятся

продукты скотоводческого хозяйства, а также соль. В статье приводятся статистические сведения, а также данные архивов.

Ключевые слова: товар, скотоводческое сырье, извозный промысел, источник дохода, рынок, торгово-экономические отношения, возчики, солепромышленники, торговые пути, киргизы.

K.V. Dzhumagaliyeva¹

¹c.h.s., professor RANS, S. Seyfullin KazATU,

H.A. Aubakirova²

*²c.h.s., the associate professor, S. Seyfullin KazATU
Astana, Kazakhstan*

THE TRADE OF IZVOZ AND PARTICIPATION OF KAZAKHS IN TRANSPORTATION OF SALT IN THE XIX CENTURY (ON THE EXAMPLE OF THE WESTERN KAZAKHSTAN)

Annotation

The problems of transportation of goods were always one of the sharp. Speed of delivery promised not only safety, but also possibility of obtaining the good income from sale of goods.

In article is paid the attention to a condition trade of izvoz in the XIX century, with transition of Kazakhstan to the commodity-money relations. This type of occupation became one of the popular among the Kazakh population. This occupation is made quite good profit in some regions. The transportation of goods participated not only poor segments of the population, but also well-founded. Products of cattle breeding economy become the main object of transportations. Carriers transported salt in a large number. In article are provided the statistical and also the dates of archives about the transportations.

Keywords: goods, cattle breeding raw materials, trade of izvoz, income source, market, trade and economic relations, moving men, Solepromyshlenniki, trade ways, Kyrgyz.

К.В. Джумагалиева¹

Х.А. Әубакирова²

¹т.ғ.к., РЖА профессоры, С. Сейфуллин ат. ҚазАТУ,

²т.ғ.к., доцент, С. Сейфуллин ат. ҚазАТУ.

Астана қ., Қазақстан

КІРЕШЛІК КӘСІП ЖӘНЕ ҚАЗАҚТАРДЫҢ XIX ҒАСЫРДА ТҰЗДЫ ТАСЫМАЛДАУДАҒА ҚАТЫСУЫ

Аңдатпа

Қай кезеңде болмасын тауарды тасу мәселесі күн тәртібіндегі өткір мәселелердің бірі болды. Жүктерді тез жеткізу қауіпсіздікті қамтамасыз етіп қана қоймай, тауарды өткізуде жақсы табыс табуға мүмкіндік берді.

Мақалада Қазақстанның тауар-ақша қатынасына өтуіне байланысты XIX ғ. тасымалдау кәсібінің жағдайына назар аударылған. Кәсіптің бұл түрі қазақтардың арасында кеңінен таралды. Кейбір аймақтарда ол жақсы табыс алып келді. Жүкті тасымалдауда тұрғындардың кедей бөлігі ғана емес, дәулеттілері де қатысты. Тасымалдаудың негізгі объектісі мал шаруашылығының өнімдері болды. Кірішiлер үлкен көлемде тұз тасымалдады. Мақалада статистикалық мәліметтер, сондай-ақ кірешілікке қатысты архив мәліметтері келтірілген.

Түйін сөздер: тауар, мал шаруашылығы шикізаттар, тасымалдау кәсібі, табыс көзі, нарық, сауда-экономикалық қарым-қатынастар, кірешілер, сауда жолдары, қырғыздар.

В XIX веке одним из распространенных занятий среди казахского населения становится извоз. Этот промысел получил особенно широкое развитие с началом товарно-денежных отношений в Казахстане. Извоз способствовал формированию торговли, промышленности и развитию в экономическом плане отдельных регионов Казахстана. История извозного промысла затрагивалась в отдельных научных исследованиях отечественных историков. Но специальной, глубокой проработки данной проблемы не нашло отражения в казахстанской историографии.

Одним из ключевых аспектов начала развития этого промысла стало расширение внутренней и внешней торговли. Из-за отсутствия разветвленной сети железных дорог, население активно использовало для перевозки товаров лошадей и верблюдов. Практически, в этот период извоз был распространен на всей территории Казахстана. Особенно, в местах пересечения и развития караванной торговли. Самыми значимыми были караванные направления Оренбург-Бухара, Туркестан-Акмолинск, Верный-Семипалатинск и др. В конце XIX – начале XX века на всей территории Казахстана действовало 13 трактов, по которым осуществляли перевозку товаров [1, с. 47].

Извоз становится приоритетным занятием бедных слоев населения. Однако в этот промысел в Казахстане втянулись также и баи. Для них это был один из источников хорошего дохода. Во второй половине XIX столетия практиковались подряды на доставку товаров. У баев были наготове специально приготовленные лошади и верблюды. Возчиками выступали, как правило, бедные родственники. Постепенно были разработаны правила, которых придерживались возчики. Они регулировали условия найма, систему оплаты, ответственность за сохранение груза и др. В 1843 г. было принято постановление «О гужевой развозке товаров». В постановлении запрещалось выдавать ссуды извозчикам под залог товаров, если он им не принадлежал. Любые сделки с ними не заключались, в случае если извозчик не довозил груз до места назначения [2, с. 173-176].

При том в условиях перевозки в каждой области имелись свои отличия. Так, одной из особенностей Уральска и области было то, что промыслами занимались преимущественно беднейшая часть населения. Тогда как зажиточные казаки предпочитали ремеслу земледелие. Из общего числа ремесленников, около 90% было из иногородних. В 1862 году рыболовством занималось 4000 человек, земледелием – 4600, животноводством – 2000, извозом – 462, ремеслом – 350, службой в учреждениях – 157, прочими занятиями – 636 человек [3, с. 57-58].

Перевозкой товаров были заняты тысячи кочевников, для которых это занятие служило значительным подспорьем. Среди многочисленных товаров, перевозившихся по трактам Западного Казахстана, были шкуры, меха, кожи, являвшиеся результатом скотоводческой продукции. Так по данным Астраханской таможни в 1860-1862 гг. было провезено из киргизской степи в частности сырые не выделанные шкуры. Только за эти три года было провезено на центральные рынки Российской империи 95 735 шкур на сумму 24 230 рублей 76 коп. В основном кожи отправлялись на судах в Казань и Нижний Новгород, много кож вывозилось и сухопутным путем. Основным поставщиком кож на центральные рынки России была Киргизская степь. Перевозились кожи сухопутным путем, но часть отправлялась по железной дороге в Царицын, Саратов, но большая часть водным путем – в Симбирск, Казань, Нижний Новгород. В 1886 году из Астрахани отправлено в Царицын, Казань, Нижний Новгород и др. города [4, с. 106]

Извоз был одним из существенных промыслов в Иргизском и Тургайском уездах, которые находились далеко от железных дорог. В XIX веке транспортировкой товаров занимались исключительно казахи. Казахи-возчики Иргизского уезда брали груз не только в своей волости, но и за ее пределами. В случае высокой провозной платы запасались грузом даже в Туркестанском крае. Из Иргизского уезда они вывозили животноводческое сырье, с берегов Аральского моря – рыбу, а из Туркестана – шерсть, сайгачьи рога, сушеные ягоды и вату [5, с. 80-81].

Успешному развитию извоза способствовало развитие коневодства, постоянные, обильные урожаи трав. Добросмыслов А. [6, с. 21], Мейер Л. [7, с. 187], отмечали, что данное занятие было любимым промыслом казахов для выручки денег. Этим промыслом можно было заниматься круглый год. Но предпочтительнее был зимний и летний период. Первое место по перевозке занимала рыба, на втором была соль. Первоначально извозный промысел имел случайный характер, хотя и оплачивался достаточно хорошо. Но с расширением товарно-денежных отношений и установлением государственной монополии на соль извозный промысел становится для многих основным источником дохода.

В 1862 г. перевозкой товаров на Оренбургскую линию было занято 37 778 верблюдов, из которых за казахами числилось не менее 2/3 верблюдов. Если средняя плата за перевозку товара на верблюде тогда составляла 16 руб., то от извоза товаров в купеческих караванах казахи должны были выручить в 1862 г. более 400 000 руб. Кроме того, казахи ежегодно занимались извозом казенного провианта и других тяжестей в степные укрепления и форты. Как отмечается в отчете областного правления, оренбургские казахи из средней части области по заключенным с ними контрактами выставили 5 554 верблюда всего на сумму 51 734 руб. [8, л. 15, 16, 16 об.].

Согласно годовым отчетам за 1867-1868 гг. Калмыковской таможни, вывезено из казахской степи: кож сырых 3 983 шт. на сумму 6 302; овчин сырых 17 123 шт. на сумму 4 262 руб.; мерлушек 1 790 шт. на сумму 358 руб. Через Уральскую таможню было вывезено в эти годы: кож сырых 909 шт. на сумму 1 498 руб.; овчин 2 183 шт. на сумму 2 135 руб.; мерлушек 3 530 шт. на сумму 549 руб. Через Оренбургскую таможню было пропущено кож сырых 50 242 шт. на сумму 22 074 руб.; мерлушек сырых 15 964 шт. на сумму 3 066 руб., и выделанных кож 13 шт. на сумму 13 руб. [9, л. 139, 146, 156].

Во второй половине XIX в. казахи становятся основными участниками извозного промысла. В это время в крае активизируется добыча соли и рыбы. Два этих промысла становятся преобладающими. Самыми крупными соляными месторождениями в Западном Казахстане были Илецкое, Эльтонское, Баскунчакское, Индерское, Чапчачинское, где в XIX в. шла активная добыча соли.

Весь период существования и разработки соляных промыслов в регионе был сопряжен с трудностями по перевозке соли до потребителя. Для перевозки нужно было большое количество подвод, а сделать это было чрезвычайно трудно по той причине, что плотность населения была низкой. Администрация промыслов выдавала крестьянам специальные наряды на вывоз соли по 6 коп. за пуд., в то время как вольнонаемные возчики за вывоз той же соли получали от 7 до 10 коп. за пуд. В начале XIX в. в Оренбургской губернии илецкую соль вывозили по большей части так называемые тептяри, башкирцы [10, с. 368].

Полковник Н.Г. Струков, возглавлявший Илецкий соляной промысел, 18 февраля 1809 г. предложил министру внутренних дел А.Б. Куракину проект строительства нового солевозного пути от Илецкой заставы до города Самары. Длительный период перевозкой соли из Соли-Илецка занимались именно башкиры. Но, в начале XIX в. часть башкир стала заниматься земледелием. Другой причиной стало уменьшение численности лошадей. Кроме того, конкуренцию составляли медеплавильные заводы, которые за перевозку руды платили значительно больше, чем за перевозку соли и многие башкиры уходили туда на заработки [11, 260, л. 60]. В 1810 г. правительство выделило 50 тыс. рублей для строительства этого пути.

По проекту Струкова предполагалось добывать соль до 4 млн. пуд. ежегодно. Однако крестьян-возчиков не хватало. А требовалось порядка 10 000 душ крестьян. Поэтому к промыслу правительство приписало крестьян окрестных селений [12, л. 12].

В 1828 г. приписных крестьян перевели в вольнонаемные возчики. Их было около 2 500 человек. За перевозку соли была установлена цена 30 коп. за пуд. Данная сумма была низкой и не совсем устраивала крестьян-возчиков. Для обеспечения промысла рабочей силой государство и администрация месторождения искали различные варианты. Одним из таковых стало заселение территории между Уралом и Илеком, Уралом и Волгой крестьянами других губерний [13, л. 24, 35].

В первой половине XIX в. наиболее активно добыча соли шла на озере Эльтон. Правительство стало заселять Саратовскую губернию крестьян, желающих заниматься извозом соли. Этим шагом было ограничение действий местных солевозов. Приехавшие крестьяне поселились в Николаевской и Покровской слободах. Крестьяне-возчики были освобождены от всех государственных податей [14, с. 126].

Среди переселившихся была масса крестьян с Украины. Чумаки – украинцы подрядились возить соль с Эльтонского озера к Саратову и Камышину. Вблизи соляных магазинов и стали селиться чумаки, перевозившие соль по договору, заключенному с подрядчиками. В 1828 г. они были переведены в категорию государственных крестьян. У помещиков выкупались крестьяне и переводились в казенные солевозчики. Правительство увеличило количество добываемой соли, а для этой цели нужно было дополнительное число извозчиков. Развозили соль чумаки не только в пределах самой губернии, но так же, и в другие губернии империи. Так, в 1806 г. из Камышина было отпущено соли: в Орловскую губернию 39 340 пуд., в Курскую – 66 255, в Воронежскую – 45 275, всего 150 870 пуд. соли. Местные

магазины в эти же губернии вывезли 85 365 пуд. соли. Всего же в данные губернии было вывезено за 1806 г. 236 235 пуд. соли [15, л. 113-114; 16, с. 64].

Однако во второй половине XIX столетия украинцев-чумаков вытесняют казахи. Они приезжали целыми семьями. Постепенно на Эльтонском и Баскунчакском озерах во время добычи соли работало до 10 000 человек. Основной дешевой рабочей силой были киргизы и калмыки. Соляной промысел давал возможность неплохо зарабатывать киргизам, вывозившим соль на своих верблюдах.

С 1 мая возчики прибывали на озеро, имея при себе от 40 до 60 фур. На 4-5 фуры прикреплялся один человек. Один из возчиков получал от смотрителя билеты на весь транспорт. Затем возчики взвешивали на механических весах пустые фуры и только после этого получали разрешение смотрителя накладывать соль на фуры. Нагрузив повозки, возчики снова взвешивали их на весах. Смотритель отмечал в билетах, сколько соли нагружено в каждой фуре. Всем возчикам, занимавшимся перевозом, выдавались специальные билеты, без которых они не имели права выехать за пределы губернии. В конце XIX в. за один год по Владимировскому тракту проехало 2 423 фуры при 7 854 быках и 4 323 фуры при 4 323 верблюдах. Если в среднем заработок на верблюжьей фуре составлял тогда 3 руб., на воловью 5 руб., то вырученная сумма составляла 25 104 руб. [17, л. 16-17].

В перевозке соли на Баскунчаке самое активное участие принимали казахи. Так, у солепромышленника С.М. Лионозова на перевозке и добыче соли работали практически только казахи. В 1883 г. по архивным данным на вывозе соли было занято 17 человек извозчиков, 20 человек погонщиков казахов. Суммарный заработок извозчиков составил с июля по ноябрь 434 руб. 24 коп. (в месяц-5 руб. 10 коп.). Зарботок погонщиков за указанный период времени 478 руб. 97 коп. (в месяц-4 руб. 78 коп.). Пятеро русских погонщиков за тот же объем работы получили 165 руб. 27 коп. (в месяц-6 руб. 61 коп.) [18, л. 9-15].

Соляной промысел давал возможность неплохо зарабатывать также казахам-возчикам, вывозившим соль на своих верблюдах с Индерского озера. В сентябре 1845 г. на Индерское озеро переправились 2 каравана из Красноярского форпоста и Бокайской крепости. Всего 220 человек на 810 подводках, вывезли соли 20 250 пуд. [19, л. 58]. Тогда же через Гребенщиковский форпост прошел караван из 37 человек на 104 подводках, доставивший 2 600 пуд. соли [19, л. 61]. В 1859 г. ими было вывезено 198 256 пуд. соли, в 1860 г. – 377 002, 1861 г. – 271 766, 1862 г. – 256 604. Всего за эти четыре года было вывезено 1 103 628 пуд. соли, в среднем по 6 коп. за пуд, на сумму 66 218 руб. Через Гурьевскую заставу за 10 лет (с 1853 по 1862 гг.) было перевезено 6 475 пуд. на сумму в среднем на 389 руб. [19, л. 226].

Солепромышленники часто выезжали в казахскую степь за солью. Так, в 1843 г. в степь выехали 649 человек на 1 518 подводках и соли ими было вывезено 43 072 пуд. В 1844 г. – 1 714 человек на 3 748 подводках вывезли 107 231 пуд. соли [20, с. 115]. В казахскую степь выезжали за солью в год по несколько раз. Причем прерогатива эта, большей частью, принадлежала казакам. В то время как сами казахи не имели возможности заниматься продажей соли даже в пределах своих земель.

Когда Урал был недоступен для судоходства, соль доставлялась в Гурьев сухим путем на верблюдах. Весной привозили соль в небольшом количестве, т.к. на озере запасов соли было мало, поэтому она и стоила дорого, до 13 коп. за пуд. В конце августа соль вывозилась в большом количестве и цена на нее снижалась до 9 коп. за пуд. [21, с. 395].

Очень часто караваны, перевозившие соль, подвергались ограблению казахов. Нападения были довольно частыми, и правление предупреждало о принятии всевозможных охранительных мер. Так, 22 апреля 1823 г. у солевозцев, поселившихся на Черной речке, казахи угнали 30 голов рогатого скота и 3 лошади. Поэтому извозчикам рекомендовали в ночное время нанимать пастухов и пасти скот ближе к селениям [22, 178, с. 231]. В 1831 г. 500 казахов Джагайбалы-Алчинской волости отбили 62 лошади и соль, которую перевозил с озера Ургуч бай Рахмет Тлеубаев [23, 73, л. 1-1 об]. Солевозцев обязывали иметь оружие при обозах для обороны в случаях нападений казахов [24, л. 37]. Однако не все могли себе позволить купить оружие. Мещанин Трофим Зуев предложил 568 казачьих дротиков ценой за каждый по 80 коп. После осмотра оказалось, что «оные дротики весьма способны и удобны для обороны солевозцев и при том весьма дешевы». За дротики Зуеву было заплачено 454 руб. 40 коп. В Иргизскую и Кинельскую волости было отправлено 150 дротиков и 216 штук в Илецкую защиту. Правление приобрело дротики по цене 80 коп., но продало солевозцам по 1 руб. за штуку [24, л. 39].

Строительство железных дорог подорвало солевозный промысел. В 1882 году открылась Баскунчакская железная дорога, которая обошлась государству более 3 млн. рублей. В первое время

после открытия дороги с ней успешно конкурировали казахи. Потом железная дорога взяла верх, но не уничтожила окончательно воловьей перевозки, которая продолжалась до конца XIX в. Транспортировка соли по Баскунчакской железной дороге с каждым годом росла, и объем перевозок значительно увеличивался [25, с. 10; 26, с. 24, 28]. В перевозке соли по железной дороге активное участие принимали солепромышленники, отправлявшие соль вагонами. Среди них были как знаменитые купцы, так и разбогатевшие крестьяне. Среди именитых купцов наибольшее количество соли было вывезено С.М. Лионозовым 10 595 375 пуд., среди крестьян больше всего приходится на Ф. Сокрутова 1 055 869 пуд. соли [27, л. 15 об., 16, 87 об., 88; 28, л. 151-153]. Как видим, основная перевозка соли в конце XIX в. осуществлялась уже по железной дороге, вытеснившей окончательно гужевую.

Развитие извозного промысла зависело от географического положения области, ее специализации. Этнический и возрастной состав определялся хозяйственной направленностью региона. В конечном итоге с развитием железнодорожного транспорта и увеличением грузовых перевозок по Волге и Каспийскому морю потребность в извозном промысле отпала. Из архивных документов видно, что извозом на территории Оренбургской губернии занималось большей частью русское население, в частности, оренбургские казахи. В Букеевской орде – чумаки и казахи. И если при перевозках русские использовали в основном лошадей, то основными перевозчиками грузов у казахов были верблюды.

Длительный период возобладало мнение, что извозом занимались только обедневшее население. Это были те, кто не имел устойчивого источника дохода, который могло дать земледелие или скотоводство. Однако, подробный анализ данного промысла, показывает, что это занятие в конце XIX столетия принимает предпринимательский характер.

Но в той части территории Казахстана, где отсутствовало судоходство и железные дороги, сохранялась гужевая перевозка грузов. С развитием капиталистических отношений извоз не отвечал новым требованиям и велению времени. Незрелость транспортной инфраструктуры создавала огромные трудности для экономического развития края. Это стало одним из препятствий для формирования единого казахстанского рынка. Незначительная сеть построенных железных дорог, стали впоследствии средством для обращения Казахстана в сырьевой придаток центральных регионов Российской империи. Вскоре технический прогресс вытеснил гужевой транспорт. С развитием новых видов транспорта и средств сообщения извозный промысел перестал существовать.

Список использованной литературы:

1. *Материалы по районированию Казахстана*. – Т. II. – Кзыл-Орда, 1928. – С. 197.
2. *Постановления и распоряжения правительства. О гужевой развозке товаров // Журнал мануфактур и торговли*. – СПб.: Тип. Департамента внешней торговли, 1843. – № 11–12. – С. 440.
3. Джумагалиева К.В. *Социально-этнический состав и занятость населения в промыслах и кустарно-ремесленном производстве в Западном Казахстане в XIX веке*. // III Международная научно-практическая конференция «Молодежь и наука: реальность и будущее». – Невинномысск, 2009. – С. 57-58.
4. Джумагалиева К.В. *Развитие соляного промысла в Западном Казахстане в XIX веке*. (монография). – Астана: Мастер По, 2017. – С. 173.
5. Сундетов С.А. *О генезисе капитализма в сельском хозяйстве Казахстана. На материалах северо-восточных областей*. АН Каз. ССР. – Алма-Ата: Наука, 1970. – С. 128.
6. Добросмыслов А.И. *Транзитное передвижение промышленного скота и животных продуктов через Тургайскую область с 1871 по 1895 г.* – Оренбург: Тип. – лит. И.Н. Жарикова, 1896. – С. 27.
7. Мейер Л. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Киргизская степь Оренбургского ведомства*. – СПб.: Тип. Э.Веймара и Ф. Персона, 1865. – Ч. I. – С. 288.
8. ГАОО. Ф. 6. Оп. 17. Д. 79
9. ГАОО. Ф. 153. Оп. 1. Д. 284
10. Паллас П.С. *Путешествие по разным провинциям Российской империи*. – СПб, 1773. – Ч. I. – С. 657.
11. *Государственный архив Оренбургской области (далее ГАОО). Ф. 164. Оп. 1. Д. 168а.*
12. ГАОО. Ф. 6. Оп. 3. Д. 5780.
13. ГАОО. Ф. 158. Оп. 3. Д. 13.

14. IV. Соляное дело. Елтонское соляное озеро //Горный журнал. – СПб.: Тип. Глазунова И.Н., 1827. – Кн. IX. – С. 111–133.
15. Государственный архив Астраханской области (далее ГААО). Ф. 885. Оп. 1. Д. 54.
16. Соболевский Ф. Взгляд на Елтонское озеро и елтонскую солепромышленность //Астраханские губернские ведомости, 1858. – №9. – С.60-69.
17. ГААО. Ф. 885. Оп. 1. Д. 55.
18. ГААО. Ф. 675. Оп. 2. Д. 2.
19. Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК). Ф. 4. Оп. 1. Д. 2372.
20. Алекторов А. История Оренбургской губернии. – Оренбург: Тип. Б. Бреслина, 1883. – С. 128.
- 21.Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей // Под ред. В.П. Семенова. Среднее и Нижнее Поволжье и Заволжье. – СПб.: Изд. А.Ф. Девриена, 1901. – Т.6. – С. 599.
22. Материалы по историко–статистическому описанию Оренбургского казачьего войска. – Оренбург, 1910. – Вып. 10. – С.304.
23. ГААО. Ф. 6. Оп. 4. Д. 9288.
24. ГААО. Ф. 6. Оп. 2. Д. 1865.
25. Статистический сборник Баскунчакской ж/д за 1895 г. ч. III. //Приложение к отчету управления Баскунчакской ж/д. – Астрахань: Астраханская Паровая Новая Русская типография, 1896. – С.32.
26. Статистика движения грузов I, II, III категорий по Баскунчакской железной дороге за 1894 г. //Приложение к отчету управления Баскунчакской железной дорогой. – Астрахань, 1895. – Ч. IV. – С.63 .
27. ГААО. Ф. 625. Оп. 1. Д. 48.
28. ГААО. Ф. 625. Оп. 1. Д. 69.

УДК 94 (574): 316. 34
ГРНТИ 03.01.07

Болат Сайлан¹

¹т.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ның «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры, Ауған соғысының ардагері, Алматы қ., Қазақстан

АУҒАНСТАН: 40-АРМИЯНЫҢ ЖАУЫНГЕРЛІК ЖОЛЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада 1979-1989 жылдары Ауғанстан территориясында соғысқа қатысқан 40-армияның жауынгерлік жолына басты назар аударылады. Ауған соғысының басталуына байланысты Түркістан әскери округінен құрылған 40-армияның 10 жыл ішінде жүргізген соғыс қимылдары тарихи талданады. Ірі, ауқымды әскери операциялардың түрлері анықталып, олардың жауынгерлік қимылына қарай жіктелуі көрсетілді. Ауғанстан территориясында жүргізілген соғыс жағдайындағы әскери операцияларға кеңес әскерлерінің тартылуы, саны мен құрамы және олардың ауыр жауынгерлік қимылдары қарастырылады. Ауған еліндегі әрбір провинцияларда жүргізілген әскери операциялардың атаулары мен олардың нәтижелері және қорытындылары сарапталды. Сонымен катар оппозициялақ күштерге қарсы күресте батылдық танытқан қолбасшылардың есімдері мен ерлігі де мақалада орын алады.

Түйін сөздер: Армия, операция, жауынгерлік қимыл, оппозиция, әскер, провинция.

Болат Сайлан¹

¹д.и.н., профессор кафедры «История Казахстана» им. аль-Фараби, ветеран афганской войны,
г. Алматы, Казахстан

АФГАНИСТАН: БОЕВОЙ ПУТЬ 40-АРМИИ

Аннотация

Эта статья посвящена полю боя 40-й армии войне в Афганистане 1979-1989 годы. За 10 лет, прошедших с начала афганской войны, военные операции 40-й армии, образованной Туркестанским военным округом, были подвергнуты историческому анализу. Выявлены особенности крупномасштабных военных действий и их классификация по боевому поведению. Военное участие в истерзанных войной военных операциях в Афганистане предполагает участие, численность и состав советских войск и их тяжелых боевых движений. Названия военных операций в Афганистане, их итоги и результаты были проанализированы в каждой из провинций. Имена и мужество воинов, которые были смелыми в борьбе против оппозиционных сил, также имели место в статье.

Ключевые слова: Армия, операция, боевые действия, оппозиция, войска, провинция.

Bolat Sailan¹

¹*d.h.s. professor of the department «History of Kazakhstan» them. al-Farabi,
veteran of the afghan war
c. Almaty, Kazakhstan*

AFGHANSTAN: 40th ARMY BATTLE ROAD

Annotation

This article focuses on the battlefield of the 40th Army in the war in Afghanistan 1979-1989 year. In the 10 years since the beginning of the Afghan war, the military operations of the 40th Army, formed by the Turkestan Military District, have been subjected to historical analysis. The features of large-scale hostilities and their classification by combat behavior are revealed. Military participation in war-torn military operations in Afghanistan implies the participation, strength and composition of Soviet troops and their heavy combat movements. The names of the military operations in Afghanistan, their results and upshot were analyzed in each of the provinces. The names and courage of the warriors, who were brave in the fight against the opposition forces, also took place in the article.

Keywords: Army, operation, hostilities, opposition, troops, province.

1979 жылы 25 желтоқсанда Кеңес Одағы Ауғанстан территориясына өз әскерін кіргізді. Осы мақсатта КСРО Қорғаныс министрлігі Бас штабының нұсқауы бойынша 1979 жылы 16 желтоқсанда Түркістан әскери округінде (ТүрӘО) 40-армия құрылды. Бұл армия 10 жыл Ауғанстан территориясында соғыс кимылын жүргізді.

40-армияның ірі ауқымды операциялары 3 түрге жіктелді:

1. *Дербес өзі жүргізетін жауынгерлік операциялар.*

Дербес (жеке) әскери операциялар армия қолбасшыларының шешімімен әскердің түрлі саласынан жауынгерлерді қамту арқылы іске асты. Бұдан бөлек, барлық ауқымдағы операцияларға әуе күштері (авиация) кеңінен қолданылды. Ал олардың саны қарсыластардың объектілері орналасқан жерін, оның әскери әуе күштеріне қарсы қорғанысының жай-күйіне, жыл мен тәулік мезгіліне қарай айқындалды. Соғыстың екінші кезеңінде әсіресе дербес операциялар көп жүргізілді. Олар негізінен 40-армия әскерінің күшімен ғана және оның қолбасшыларының жоспары бойынша іске асты. Кеңес әскерлерінің шектеулі контингенті Ауғанстанда болған кезең ішінде барлығы 220 дербес операция өткізілді.

2. *Ауған армиясының құрамаларымен және бөлімшелерімен бірлескен жауынгерлік операциялар.*

Бірлескен әскери операцияларды 40-армияның қолбасшылары дайындап өткізді. Қатысқан әскерилердің азаматтығына сәйкес, олар тәуелсіз және бірлескен, ал күштер мен құралдардың саны

бойынша – армиялық және жеке деп жіктелді. Соғыстың үшінші және төртінші кезеңдерінде бірлескен операциялар кең қолданылды. Олар кеңестік қолбасшылар әзірлеген жоспарлар бойынша, бірақ кеңестік әскерді ғана емес, ауғандық әскерді тарту жолымен де өткізілді. Кеңес әскері қатысқан бұл соғыста 400-ден аса осындай операциялар жүргізілді [1, 229-б.].

3. *Ауған армиясының құрамалары мен бөлімшелерінің жауынгерлік қимылдарына қолдау көрсетіп, жәрдем беретін жауынгерлік іс-әрекеттер.*

Мұндай операция Ауған соғысының төртінші кезеңінде кездесті. Өйткені бұл кезеңде кеңес әскерлерін толық Отанына қайтару мәселесі көтерілді. Сондықтанда кеңес әскерлері негізгі объектілерді қорғауға алып, ауған әскерін өз бетімен қарсыласқа қарсы соғысуға баулыды. Қиналған сәттерде оларға қолдау көрсетіп, жәрдем берді.

Жауынгерлік қимылдар сипаты жағынан операциялардың үш түрін іске асырды.

1. Жаудың ірі топтары мен базалық аймақтарын талқандауға бағытталған әуеденде-жерденде соққы беретін операциялар.

2. Қарсыластың қорғанысын бұзып, 40-армияның және ауған әскерлерінің бөлімшелерінің жауынгерлік белсенділігін қамтамасыз ету үшін жасалатын операциялар.

3. Негізгі жол бағыттарын қорғау мен тазалауға арналған операциялар, әсіресе кеңес әскерлерін Ауғанстаннан әкету кезінде.

Осы іске асырылған операцияларды талдаудың нәтижесінде олар – жоспарлы және жоспардан тыс болып екі түрге жіктелді. Жалпы алғанда, 426 жоспарлы және 47 жоспардан тыс операция жүргізілді. Олардың алға қойған міндеттері, қолданылған әдіс-тәсілдері мен жоспарлау деңгейлері, тартылған күштері алуан түрлі болды [2].

Жоспарлы операцияларға – 40-армия мен Ауған Қарулы күштерінің ірі аймақтарда айтарлықтай көп әскер мен қару тартып, жаудың ірі топтарын талқандауға бағытталған жауынгерлік қимылдар жатты. Өйткені, майдан шебінен тыс соғыста бүлікшілер аса маңызды аймақтарда ірі қарулы отрядтар құрды, бүлікшілердің мақсатына қол жеткізуіне жол бермеу және оларды жою туралы шешімдерді барынша қысқа мерзімде қабылдау қажет еді.

Жоспардан тыс операцияларға – бүлікшілердің нақты анықталған отрядтарын дереу жоюға бағытталған жауынгерлік қимылдар кірді. Дұшмандардың белсенді іс-әрекет етуіне байланысты жоспардан тыс операциялардың рөлі артты, сондықтан құрамалар мен бөлімшелер аяқ астынан туындайтын міндеттерді шешуге үнемі қабілетті әрі дайын тұруы қажет еді. Операцияларды жүргізудің ерекше жағдайларына байланысты – оларды таулы аймақтардағы операциялар, көк желекті және қышпақ алқаптарындағы операциялар және елді мекендердегі операциялар деп жіктеген дұрыс болатынын тәжірибе көрсетті. Соғыстың алғашқы кезеңдерінде 40-армия әскерлері жауынгерлік қимылдарды жүргізу ауыртпалығын көбінесе өзі көтерді.

Ең алғашқы, үлкен қарулы қақтығыс 1980 жылдың ақпан-наурыз айларында, Кунар провинциясының территориясында өткен, Кунар операциясы еді. 1979 жылдың жазында, осы провинцияда орналасқан ауғандық армияның таулы-жаяу (пехота) әскери полкі бүлікшілер қатарына қосылып кетті. Сөйтіп олар бұл алқапта қатты қатер төндірді. Ауғанстанның тау шатқалдарын қиялай кесетін Кунар өзенінің жанында «Халық қаһарманы» Бакытжан Ертаев басқарған батальон орналасты. Сол кезде 27 жастағы командирге анау-мынау емес соғыс жағдайындағы басшылық тапсырылды. Кунар өзенінің бойында Пәкістан жағында Читрал, ал Ауғанстан жағында Асадабад аталатын екі провинция орналасқан. Ал Пәкістанға жақын орналасқан әскери бөлімдер өмірі қауіп-қатерге толы болды. Кеңестік әскерлер 1980-1985 жылдары 5 жыл ішінде 7 рет Кунар әскери операциясын жүргізді. Ең алғашқы Кунардағы әскери операция 1980 жылы ақпан айының аяғында басталды. Осы жылы кеңес әскерлері жүргізген Кунардағы әскери операцияда күзге дейін басқасын айтпағанда дұшмандардың 6 штабы, 2 биік асудағы базасы, 17 бекініс бекеті, 12 зеңбірек пен минометі, әскери әуе күштеріне қарсы күресетін 5 орналасу алаңы және 1,5 мың бүлікшінің көзі жойылды. Ал кеңестік тараптан 52 жауынгер ажал құшып, 43-і ауыр жараланды, 1 жауынгер із-түзсіз жоғалды. Оған қоса 9 тікұшақ істен шықты [3].

Көктемде, негізгі автомагистральдардың қызметін қамтамасыз ету бойынша операциялар, сонымен бірге, Пактия мен Газни провинцияларында, 1-Паншер операциясы, жазда Хазараджат және Логар жерлерінде, ал күзде 2-Паншер операциясы Нангархар провинциясында жасалды. Қараша және желтоқсан айларында өткен «Соққы» (Удар) операциясы, орталық аймақта өткендіктен және Кабул қаласына жақын болғандықтан, аса үлкен маңызға ие болды. Жыл бойы, Кабул-Кандагар жолының қозғалысын қамтамасыз ететін рейдтер өткізілді. Бірақ, әскери табыстар уездік

болыстарда бұрынғыдай билік органдарының қамалдарымен бекітілмеді. Бабрак, Кармаль және басқа да басшылары Кабулда жай қол қусырып отыруды жақтады. Соғыс қимылдары кезінде, кеңес күштерінің де, бүлікшілердің де тактикасы өзгерді. Өйткені таулы-шөлейт аймақ жағдайына байланысты, Кеңес Армиясымен жасалған барлық тактикалық әрекеттер соны талап етті. 1981 жылы қыркүйек-желтоқсан айларында моджахедтерге қарсы 46 операция жүргізіліп, кезекші әскери бөлімшелердің 250-ден аса іс-әрекеті жасалды [4].

Моджахедтер, 1980-1982 жылдары, бірқатар жеңіліске ұшыраған соң, өз тактикасын өзгертті. Олар, Кеңес Армиясымен тікелей айқасқа түсуден алшақтай бастады, шағын топтармен жасалынатын және тосаттан тап беретін, көбінесе қышлақтардан аулақ жерлерде соққылар жасауды қалады. Сонымен қоса, олар ашық соғыстан бас тартып, бронетехниканы пайдалануға келмейтін жолы қиын аймақтарда әр түрлі шабуыл тәсілдерін жасады.

40-армия «Паншер» аталған алқапта он жыл ішінде 9 рет ірі әскери операция жүргізді. Ахмад шах Масуд қожалығына қарайтын бұл алқап өте қауіпті еді. Осы қауіпті аймаққа маршал Соколов қазақ баласы «Қара майор» атанған Борис Керімбаевты батальонымен апарды. Өйткені Паншер арыстаны атанған Ахмад Шахқа анау-мынау адамның тісі батпайтын еді. 1982 жылдың мамырмаусым айларында 5-Паншер операциясы өтті, алғашқы үш күн ішінде 4 мыңнан астам кеңестік десантшылар түсірілді. Барлығы бұл операцияға 12 мыңнан астам кеңес жауынгерлері мен офицерлері қатысты. Бұл операция, бір мезгілде 120 км көлемдегі шатқал аңғарларында өтті. Нәтижесінде, бұл жолы Паншер алынды, бірақ аңғар армиясының бұл стратегиялық жағынан маңызды аймақты ұстап тұруға жағдайы болмады [5].

1983 жылы соғыс қимылы Пактия провинциясының орталығы Хост қаласында жүргізілді, маусым және шілде айларында бүлікшілер оны қоршауға алуға әрекет жасамақ болды. Алайда, кеңес және ауған әскерлері, қоршауға алу әрекетін сәтті тоқтатты. Сол жылдың «қара қағаздарында» көбінесе Кундуз, Пули-Хумри, Кабул, Герат, Шинданд, Кандагар т.б. жауынгерлік қимылдар жүргізілген аймақтар аталады. Осы қалалардың барлығы дерлік елдің солтүстігінен оңтүстігіне қарай созылған екі магистраль бойында орналасты [2].

1984 жылы 21 сәуірде 7-Паншер операциясы басталды. Бұл операцияда: 11 мың кеңес және 2600 ауған әскери қыметшілері қатысып, 200 ұшақ пен 190 тікұшақ тартылды. Алайда осы күштің өзі де жеткіліксіз болды. Кеңес әскерлері, жауынгерлердің ерлігі мен жанқиярлығына және куәгерлердің әңгімелері мен хабарларына сүйенді. Қаншалықты күш көп болса да, осы жолы да Ахмад Шах Масуд жасақтарын жоюға мүмкін болмады. Оларға тек бірқатар зиянды әрекеттер мен кедергілер жасалынды. 1984 жылы ең қауіпті нүктелер қатарына—Кандагар, сосын Герат, батыста—Хост қаласы жатты. Паншер майданының қолбасшысы Ахмад Шах пен Гульбеддин Хекматъяр өз отрядымен Кабул мен Хайратонның негізгі коммуникациялық орталықтарынан және Саланг асуларынан алыстап кеткен жоқ. Олар сол жерлерді айналдырып шабуылға шығып отырды, із жасырып және қайта келді [6].

Ауған соғысының екінші кезеңінде жауынгерлік қимылдардың қарқындылығы күшейді. 1984-1985 жылдары, ол үлкен шыңға жетті. 1984 жылы 2343-тен артық кеңес әсери қызметкерлері мерт болды. 1985-1986 жылдары, соғыс қимылы Ауғанстанның барлық дерлік жерін қамтыды. Қарулы қақтығыстар операциясы біткенен соң, кеңес әскерлері тұрақты дислокацияланған бөлімдерге қайтты және бүлікшілерден тазартылған жерлерді ауған билік басшыларына қалдырды. Алайда, бүлікшілердің топтары қайта сол жерлерге барып, өз жасақтарын құрды, соған қатысты кеңес әскерлері де қайтадан сол аймақтарға оралды. Мысал ретінде, Паншер аңғарын айтуға болады, тоғыз жыл ішінде сол жерге «Паншер арыстаны» аталып кеткен Ахмад Шах Масуд бүлікшілерін жою үшін тоғыз операция жасалды. Бірақ, Кабул билігі сол жерде бәрібір билік ете алмады [7].

1985 жылы жауынгерлік қимыл моджахедтер отрядымен бірге бірнеше провинцияларда жүргізілді. Наурыз айында көлемі жағынан үлкен Кунар операциясы өтті. Бұл операция Кунар шатқалының барлық жерін қамтып, Желалабадтан бастап, Барикота жеріне дейінгі 170 шақырымға созылды. Армия Генералы В.И. Варенников, осы операция туралы: «Операция өте қиын болды, оған 11,5 мың адам қатысты. Ол біткен уақытта, ешбір ұшақ құлатылған жоқ және біздің шығындарымыз аз болды», – деп еске алады [8].

Осы жылғы тағы бір ірі операция – Хост операциясы болды. Хост түбіндегі шайқас 13 шілдеде басталып, 48 күн бойы жалғасты. Ауғандық Бас штабтың деректері бойынша, жауынгерлік қимылдар барысында шамамен 2400 душман жойылды. Жыл бойы Пактия, Нангархар, Баглан, Каписа, Парван, Герат, Гелменд өлкелерінде моджахедтерге қарсы жауынгерлік қимылдар жүргізілді [2].

1985 жылы 8-ші және 9-Паншер операциясы өтті. 9-операция нәтижесінде, Ахмад Шах Масуд отрядын шатқалдың орталық бөлігінен кетіруге жағдай туды. Бірақта, бұл соғыс табыстары, бос аймақтарда билік басшыларымен бекітілген жоқ. Моджахедтер Пәкістан территориясында орналасқан өз орталықтарынан жәрдем алды, олар үшін шекара әлі де ашық болды, өйткені 40-армияның және ауған әскерінің де оған күші келмеді. [4].

1986 жылы 18-26 тамыз аралығында Гераттың батыс провинциясында 40-армия «Батыс» (Западня) кодымен аталатын кең ауқымды әуе және жер үсті қарулы операциясын жүргізді. Операцияның мақсаты ірі дала командирі Исмаил Ханның «Батыс біріккен тобы» атты қарулы оппозициялық топтарының көзін жою болды. Операция ескі Герат маңында және Иранмен шекаралас Шаршари таулы аймағында үш кезеңмен жүзеге асырылды. Операцияның 1-ші және 3-ші кезеңінде аудан аймағы жасақ құрушы бүлікшілерден толық тазартылды. Мұнда да қарсыласты жеңу үшін көптеген әуе шабуыл күштері қолданылды[9].

1986 жылдың тамыз айының аяғы – қыркүйек айының басында (автор ретінде) Ауғанстанның солтүстік-шығысында ірі көлемдегі операция жүргізілді. Операцияға қатысушылар Кундуз провинциясының солтүстігінде жиналды, 201-мотоатқыштар дивизиясының басшылығымен бұл операцияға әр түрлі әскер саласынан жауынгерлер мен әуе күштері қатысты. Мен осы операцияда Ханабад провинциясындағы ұрысқа қатыстым. Операцияның негізгі мақсаты: Ауғанстанның солтүстік-шығысы бөлігінде әскери-саяси жағдайды тұрақтандыру, 40-армияның жүк тиелген колонналарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету, асулардағы базалар мен тірек пункттерін жою, үкіметке қарсы күресушілердің белсенділігін бейтараптандыру, оларды АДР үкіметі жағына тарту, үлкен көлемдегі қару-жарақ пен оқ-дәрілерді және барлау құжаттарын қолға түсіру болды. Кундуз провинциясына қарайтын Чардара, Ханабад, Алиабад, Имам-Сахиб, Дашт-и-Арчи, Калай-и-Заль және т.б. уездердегі моджахедтер орналасқан зоналарда жауынгерлік қимыл үнемі тоқтамады. Сонымен қатар көптеген елді мекендерде соғыс жағдайында болды [10].

1987 жылдың 23 қарашасы – 1988 жылдың 10 қаңтары аралығында ең ірі операциялардың бірі – «Магистраль» операциясы іске асырылды. Хосттың төңірегінде кеңестік әскерлердің жоқтығын пайдаланып, душмандар 1987 жылдың күзіне қарай ең ірі «Джавара» аялдау базасын қалпына келтірді (оны кеңестік әскерлер 1986 жылғы көктемде талқандап тастаған болатын). Хостта оппозициялық күштердің уақытша үкіметі құрылуы қауіп туындады. Алдымен үш мың метр биіктігінде орналасқан Сети-Кандав асуын алу керек еді. Бұл аймақтағы оппозиция тобы негізінен «джадран» тайпасынан құралды. Ол тайпа ешбір үкіметке мүлдем бағынбай, өз басшыларының қарауында болды. 1980-жылдары моджахедтердің қатарын осы тайпадан шыққан Жалаладдин жасақтап басқарды. Жалаладдинмен жүргізілген келіссөздер еш нәтиже бермеген соң, 23 қараша күні «Магистраль» операциясы басталды. 28 қараша күнінің соңына қарай алдыңғы шеп әскерінің бөлімшелері Сети-Кандав асуын басып алды. Бірақ 16 желтоқсанда әскер қарулы қимылды жалғастыруға мәжбүр болды. 30 желтоқсан күні азық-түлік тиелген алғашқы көліктер магистраль бойымен Хостқа қарай жылжыды. «Жетілік қауымдастығы» басшыларының Хост округін Ауғанстаннан бөліп шығарып, оның аумағында автономиялы ислам мемлекетін құру жоспары да талқандалды. 40-армия қолбасшысы Б.Громовқа осы операцияны сәтті өткізгені үшін Кеңес Одағының батыры атағы берілді [11].

1987 жылдан Ауғанстан басшылығы ұлттық татуласу саясатын қолға алып, мемлекет билігіне монополия жасаудан бас тартатынын, сөйтіп бүкіл ауғандық құрылтай – Лойя Джирганы шақыратынын жариялады. Күн өткен сайын Ауғанстан басшылары өз проблемасымен, ең бастысы – қарулы оппозициямен бетпе-бет жалғыз қалатын уақыт таяп қалғанын түсінді. Оқ атуды тоқтатуға шақыруға жауап ретінде ауған оппозициясы Ауғанстан аумағында өз қарулы отрядтарының соғыс қимылын белсендіре түсті. 1987 жылы АҚШ-қа іссапары кезінде М.С. Горбачев кеңестік әскерді Ауғанстан аумағынан шығару туралы саяси шешім қабылданғанын мәлімдеді.

Бірақ 40-армия жоғарыдан түскен бұйрық бойынша Ауғанстаннан толық шығып кеткенше жауынгерлік операцияны жалғастыруға мәжбүр болды. Мысалы, 1989 жылы қаңтар айының басында Кабулға КСРО СІМ Э.Шеварнадзе келді. Ауғанстан басшысы М.Наджибулла Мәскеуден келген өкілге әскер кетер алдында Ахмад Шах Масуд жасақтарының күшін әлсіретіп беруді өтінді. Бірер апта өтпестен М.Горбачевтан нұсқау алған КСРО ҚМ Д.Язов 40-армия қолбасшысына 23 қаңтарда А.Масуд жасақтарына қарсы жауынгерлік операцияны бастауға бұйрық берді. Бірақта бұл операцияны бастауға 40-армия қолбасшылығы тікелей қарсы болды. Өйткені, біріншіден, қолбасшылық әскер кетер алдында А.Масудпен оқ атыспауды келісіп қойды. Екіншіден, буынып-

түйініп отырған армияға қақаған қыста мұндай операцияны жүргізу олжа әпермейтін еді. Үшіншіден, әскердің әкетілуіне санаулы күндер қалғанда мұндай әрекетке барып құрбандықтар санын арттырудың қажеті жоқ еді.

Бірақ Мәскеудің бұйрығы одан күшті еді. Сөйтіп, 23-25 қаңтарда Паншер алқабы мен Оңтүстік Саланг асуын қуатты бомбалау мен атқылау мақсатында «Тайфун» кодымен аталатын операция жүргізілді. Қолбасшылық Ахмад Шах Масудқа алдын-ала сақ болуды және қарсыластық жасамауды ескертті. Бейбіт тұрғындарға уақытша қышлақтарын тастап шығу да ескертілді [12].

«Тайфун» операциясы біткен соң Ахмад Шах Масуд КСРО-ның Кабулдағы дипломатиялық өкіліне өзінің наразылық танытқан хатын жолдады. Хаттың қысқаша мазмұнында: «Мен сіздердің ескертулеріңізді алдым. Кеңес әскері он жыл соғысқан Ауғанстанда біздің халықты психологиясын түсінетін жағдайға жетті. Біздің халықты күшпен және зорлықпен тізерлеп отырғыза алмайсыздар. Өкінішке орай қажет емес қысым жалғасып келеді. Қатыгез және шектен тыс масқара әрекеттеріңіз біздің халықтың жүрегіндегі оптимизмді жойды. Сіздер бізге өлім режимін енгізгілеріңіз келеді, бірақ бұл мүмкін емес» – деп, қатты ренішін жеткізді [12].

КСРО басшылығы мұдай реніш хатты құлағына қыстырды ма, қыстырмады ма ол жағын біз білмедік. Шындығына келгенде Мәскеудің жылы кабинетінде отырған саяси басшылар, осы айтылғандардың біріне бас қатырмады. Ауыр азапты, кім көрді? Әскер. Ажалды кім қарсы алды? Әскер. Кімдер қырылды? Әскер. Басшылар тек бұйрық берумен және орындатумен шектелді.

Осылайша, 40-армияның Ауғанстанда жүргізген жауынгерлік қимылдары соңғы сағаттарға дейін жалғасты. Мен тек олардың арасындағы біреу ірі операция барысына тоқталдым. Шындығында он жыл ішінде қаншама қақтығыстар мен ажал айқастары орын алғанын ешкім жоққа шығара алмайды. Жүргізілген ірі көлемдегі және кіші-гірім операциялар кезінде қаншама қаруластарымыз көз жұмды. Жауынгер жарғысында: «Бұйрық талқыланды, тек орындалады» – деген қағида бар. Осы қағидаға сүйенсек әрбір қаза тапқан, мүгедек болған және қатысып тірі қалған жауынгерлеріміз өзінің алдындағы адал борышын орындауға күш салды. Сондықтанда олар өзінің әскери антын ешқашан бұзған жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сайлан Б. Біз болған соғыс. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 508 б.
2. *Войсковые операции в Афганистане (1979-1989)* // www.kandagar.su
3. *Первая крупная операция в марте 1980 г. в провинции Кунар* // army.lv
4. *Советские боевые действия в Афганистане* // www.coldwar.ru
5. *Афганистан – Панджшерские операции: Цели и задачи операции* // afganista.ru
6. *Панджшерские операции* // dic.academic.ru
7. *Война 1979-1989 г.г.* // fondafgana.by
8. *Варенников В. Неповторимое. Книга 5. – Москва, 2001. – 200 стр.*
9. *Операция «Западня». Афганистан 18-26 августа 1986 года* // www.yaplakal.com
10. *Кундузские операции* // kunduz.ru
11. *Цыбульский И. Громов: операция магистраль. – Москва, 2006. – 385 стр.*
12. *Не очень известные эпизоды афганской войны. Операция «Тайфун»* // relvavendlus.ee

УДК 94 (574.42)

ГРНТИ 03.20.01

Казбекова А.Т.¹

¹старший преподаватель кафедры истории Казахстана, магистр истории, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск, akasbekova2008@mail.ru

К ВОПРОСУ О МЕДИКО-САНИТАРНЫХ УСЛОВИЯХ ПРОЖИВАНИЯ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ-ЧЕЧЕНЦЕВ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

Насильственное переселение чеченцев в 1944 году из привычной в новую экстремальную среду для чеченцев привело к трагедиям, потерям, ломке жизненных стратегий не только отдельных людей, семей, но и этноса в целом. В статье на основе анализа архивных материалов (Государственный архив Восточно-Казахстанской области, Архив Президента Республики Казахстан), устных свидетельств депортированных чеченцев автор рассматривает медико-санитарные условия их проживания в Восточно-Казахстанской области. Раскрывает вопросы размещения, жилищно-бытового обустройства спецпереселенцев-чеченцев. На основе статистических материалов затрагиваются проблемы социально-демографического характера.

Ключевые слова: Восточно-Казахстанская область, чеченцы, спецконтингент, спецпоселение, медико-санитарные условия, воспоминания.

А.Т. Казбекова¹

¹С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, тарих магистрі, Қазақстан Республикасы, Өскемен қ. akasbekova2008@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНА АРНАЙЫ ҚОНЫС АУДАРЫЛҒАН ШЕШЕНДЕРДІҢ ТҰРМЫС-ТІРШІЛІГІНІҢ МЕДИЦИНАЛЫҚ-САНИТАРЛЫҚ ЖАҒДАЙЛАРЫ ЖӨНІНДЕГІ МӘСЕЛЕ

Аңдатпа

1944 жылы шешендерді үйренген орындарынан жаңа, әдетте, экстремалдық тіршілік ортасына күштеп көшіру, тек қана жеке адамды, отбасыларды, топтарды емес, тіпті бүтіндей бір этностың сөзсіз трагедияларға, жоғалтулар мен шығындарға ұшырауына, өмірлік стратегияларының бұзылуына алып келді. Автор мақалада мұрағат материалдары (Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты, Қазақстан Республикасының Президент мұрағаты), күштеп қоныс аударылған шешендермен ауызша сұхбаттасу материалдары негізінде Шығыс Қазақстан облысындағы олардың тұрмыс-тіршілігінің медициналық-санитарлық жағдайларын қарастырады. Арнайы қоныс аударылған шешендердің орналасуы, тұрмыстық мәселелері көрсетілген. Статистикалық материалдар негізінде әлеуметтік-демографиялық сипаттағы мәселелер қарастырылады.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан облысы, шешендер, арнайы контингент, арнайы қоныс, медициналық-санитарлық жағдай, естеліктер.

Kazbekova A.T.¹

¹ master of History, S.Amanzholov East Kazakhstan State University, Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk, akasbekova2008@mail.ru

ON THE ISSUE OF MEDICAL AND SANITARY CONDITIONS OF LIVING OF SPECIAL IMMIGRANTS OF CHECHENS OF THE EAST-KAZAKHSTAN REGION

Annotation

The forced relocation of Chechens from their normal routine life to the extreme environment, which occurred in 1944, led to tragedies, casualties, ruining(destruction) of family strategies of not only individuals and their families but also of the whole ethnic group. In the article, based on the analysis of archival materials (State Archive of the East Kazakhstan Region, Archive of the President of the Republic of Kazakhstan), oral evidence of the deported Chechens, the author examines the medical and sanitary conditions of their residence in the East Kazakhstan region. It reveals the issues of accommodation, housing and living arrangements for special Chechen immigrants. The statistic materials raise sociodemographic issues.

Keywords: East Kazakhstan region, Chechens, a special contingent, special settlements, medical and sanitary conditions, a memories.

Трагические события XX века оставили глубокий след в истории чеченского народа. В товарных вагонах, в нечеловеческих, антисанитарных условиях, испытывая невероятные лишения и голод, депортированные чеченцы около месяца следовали к новым местам поселения. Согласно рапорту начальника перевозок НКВД Д. В. Аркадьева от 20 марта 1944 года на имя Л.П. Берии сообщалось, что последний эшелон СК-268 прибыл к месту назначения на станцию Риддер Томской железной дороги 20 марта 1944 года [1, с.466]. Для воссоздания объективной исторической картины прошлого нами использованы не только архивные документы, но и воспоминания непосредственных участников событий.

Для повседневной жизни военного времени очень остро стояли вопросы здравоохранения, поскольку именно в этот период в стране свирепствовали эпидемии тифа, холеры и других инфекционных заболеваний. В Восточно-Казахстанской области очень медленно развивалось такое важное направление социальной защиты человека как здравоохранение. Несмотря на то, что здравоохранение было бесплатным и доступным, его качество было неудовлетворительным. В 1944 г. лечебно-профилактическую помощь населению области оказывало всего 42 больницы на 1629 коек. Качество медицинского обслуживания зависело от укомплектованности квалифицированными кадрами медицинских учреждений. По области в 1944 г. на 426 штатных должностей медицинских работников (врачей) приходилось всего – 189 врачей [2, л.1].

Таблица 1 – Сравнительная заболеваемость инфекционными заболеваниями населения по Восточно-Казахстанской области за 1941– 1944 гг. [2, л. 3].

№ п/п	Наименование инфекций	1941 год	1942 год	1943 год	1944 год
1.	Корь	2645	–	138	88
2.	Скарлатина	803	709	361	50
3.	Дифтерия	–	840	549	198
4.	Брюшной тиф	798	562	639	368
5.	Сыпной тиф	47	377	486	8504

Из приведенных данных таблицы видно, что в 1944 г. в области наблюдалось снижение показателей по отдельным видам инфекционных заболеваний. В частности заболеваемости по детским инфекциям, брюшному тифу. Однако наметился резкий рост больных сыпным тифом. Медицинская статистика констатирует вспышку эпидемий сыпного тифа, пик которого пришелся на 1944 г., когда эпидемией было охвачено 8504 человек. Такая неблагоприятная ситуация объяснялось

недостаточной профилактической работы среди населения, особенно среди спецпереселенцев-чеченцев, а также плохой работой сандезпропускников, общественных бань [2, л. 3].

По архивным данным, общая численность спецпереселенцев-чеченцев прибывших в Восточно-Казахстанскую область (март 1944 г.) составляет 31 140 человек (6779 семей) [3, л. 29].

В марте 1944 г. в момент прибытия в Восточно-Казахстанскую область в числе спецпереселенцев из Северного Кавказа сотрудниками медицинского обслуживания были выявлены больные сыпным тифом, значительная часть которых была инфицирована еще в пути следования. Это было связано с условиями перевозки, переполненностью вагонов людьми, длительным пребыванием в пути, недостаточным медико-санитарным обслуживанием и пр. Спецпереселенцев-чеченцев больных сыпным тифом в марте 1944 г. насчитывалось 1033 человек, в апреле цифра повысилась до 1789 человек, в мае – 1435 человек, в июне – 788 человек. Всего за 1944 г. переболело – 5745 человек, из них по неполным данным, умерло 287 человек [4, л.22].

Прибывшие спецпереселенцы столкнулись с целым комплексом проблем. В первую очередь жилье - спецпереселенцев-чеченцев расселяли в бараки, землянки, бани, конюшни, сараи для сушки кирпича, непригодные для жизни помещения.

Дополнительные трудности были вызваны тем, что принудительное выселение спецпереселенцев производилось в феврале, расселение в марте. Прибывшие спецпереселенцы не сразу доставлялись к местам дислокации из-за весенней распутицы. Мероприятия по размещению и обустройству спецконтингента иногда осуществлялись необдуманно, разрозненно. Об этом свидетельствуют факты. Управляющий Трестом «Казгидроэнергострой» Демидов в письме под № 33с от 27 мая 1944 года секретарю Центрального Комитета КП/б/К тов. Скворцову, председателю СНК КазССР тов. Ундасынову сообщал: «В середине марта с.г. по настоянию областных организаций Восточно-Казахстанской области в рабочих поселках «Иртышгэсстроя» был размещен приехавший в область спецконтингент из Чечено-Ингушской АССР. Размещение спецконтингента было вызвано бездорожьем и отсутствием навигации на Иртыше, не позволившим областным организациям отправить людей в районы, и носило временный характер, с грубым нарушением жилищно-санитарных норм и элементарно бытовых условий. Во временные жилые и наскоро приспособленные под жилье общие бараки с 2-х ярусными нарами были вселены мужчины, женщины и дети в количестве 3400 человек, хотя при сравнительно нормальном расселении туда едва ли позволительно было помещать более 2000 человек. Председатель Облисполкома Черных и начальник УНКВД Иванов заверили нас, что немедленно после открытия навигации часть людей, до 1500 человек, непригодные для работы на строительстве будут переотправлены в сельскую местность. С момента размещения спецконтингента прошло больше двух месяцев, с начала навигации 1 ½ месяца, т.е. срок вполне достаточный для вывоза людей со строительства, но областные организации до настоящего времени никаких мер в этом направлении не приняли. Скученность и невозможность создания необходимых бытовых условий способствовали распространению на строительстве эпидемии сыпного тифа, со значительным числом смертных случаев. С апреля по настоящее время зарегистрировано 681 случай заболевания сыпным тифом, из них 46 случаев заболевания постоянных работников строительства и персонала поставленного на обслуживание спецконтингента [5, л. 1].

Ситуацию ухудшил и тот факт, что местными властями не были организованы мероприятия по осуществлению отдельного медицинского обслуживания для прибывших спецпереселенцев-чеченцев: медицинское обследование проводилось общей медицинской сетью лечебно-профилактических учреждений лишь после расселения. Так, например прибывшие спецпереселенцы были размещены в п. Аблакетка (пригородный поселок г. Усть-Каменогорска – А.К.) без соблюдения медицинских правил и условий, не был произведен и медицинский осмотр спецпереселенцев, что привело к тому, что люди, больные сыпью, не были госпитализированы. Скученность расселенного спецконтингента, безусловно, способствовала распространению завезенного ими сыпняка. На строительстве ГЭС было зарегистрировано свыше 700 случаев больных сыпным тифом [6, л.14].

Вследствие размещения спецпереселенцев в общих бараках (по 3-4 семьи в одной комнате) и антисанитарного состояния жилых помещений среди спецпереселенцев, особенно детей, распространялись эпидемические заболевания. Не лучше была ситуация с медицинским обслуживанием в других местах. Фактически сразу после вселения чеченцев в ряде районов вспыхнули эпидемии сыпного тифа. Связано это было с неторопливой работой райздравотдела, о чем свидетельствуют следующие факты: «В поселке Усть-Черновая при наличии сыпняка, имеется всего

1 фельдшер, который не может справиться с обслуживанием спецконтингента. В результате этого из 135 имеющихся спецпереселенцев-чеченцев заболело сыпняком 15 человек, из которых лишь 10 доставлено в изолятор в с. Бухтарму, из них 5 умерло. В селе Бухтарма из заболевших 25 человек, умерло 7, в с. Зубовка из заболевших 12 человек, умерло 8 человек [6, л.5].

Скученность спецпереселенцев в местах поселения, отсутствие самых элементарных санитарно-гигиенических условий жизни, острый недостаток медикаментов и медицинского персонала – все это привело к массовым заболеваниям спецпереселенцев, принимавшим характер эпидемий, захватывавших и местное население.

В первые месяцы вселения спецпереселенцев в Шемонаихинском районе резко увеличилось число больных сыпным тифом. На 1 апреля было госпитализировано 145 человек, на 5 апреля уже 172 человека, на 10 апреля 1944 г. – 238 человек. На 10 апреля из местного населения было госпитализировано 8 человек, в том числе председатель Спасского сельисполкома и заместитель председателя колхоза «Ильич». Необходимо отметить и плохое продовольственное снабжение спецпереселенцев, расселенных в колхозах. В докладной записке начальника УНКВД Иванова отмечалось, что, в связи с возрастающим числом заболеваний, продовольственные фонды, отпущенные для больниц, досрочно израсходованы и больные, находящиеся в изоляторах, в особенности в колхозах, натурально голодают. В изоляторе Авроринского сельисполкома находилось 118 человек больных, для прокормления которых совершенно не было хлеба. Председатель сельисполкома тов. Таран чтобы не допустить смертности от истощения, санкционировал на питание больных использовать фонды, предназначенные для снабжения учителей [6, л.4].

Отсутствие мыла вызывало затруднение в ликвидации сыпного тифа. План мыловарения по области не выполнялся. Так, за 1944 год было изготовлено мыла 117,9 тонн, при плане 145,0 тонн, т.е. всего 81,3 процентов. В ликвидации вспышки сыпного тифа препятствовала большая скученность в землянках, в бараках спецпереселенцев, особенно в Кировском, Лениногорском районах [2, л.15]. В Лениногорском районе эпидемия сыпного тифа среди спецпереселенцев не была локализована, кроме того, заболеваемость тифом местного населения стало резко возрастать [6, л.12].

Таблица 2 – Динамика заболеваемости сыпным тифом в Лениногорском районе по состоянию на 10 июня 1944 г.

№ п/п	Период 1944 г.	Спецконтингент (чел.)	Местное население (чел.)
1.	Март	228	3
2.	Апрель	569	75
3.	Май	458	127
4	до 10 июня	119	49
Итого:		1374	249

Причинами распространения инфекций являлись позднее обращение за медицинской помощью и, как следствие, несвоевременная госпитализация больных; ограниченное количество коек; слабая вакцинация детей из-за нехватки лекарств; отсутствие изоляторов, отдельных палат, продовольственные затруднения.

Следует отметить, местными властями принимались определенные меры для улучшения медико-санитарной обстановки. Так, в целях снижения заболеваемости сыпным тифом органы здравоохранения области проводили следующие мероприятия: в каждый очаг заболевания отправлялась эпидбригада, было развернуто дополнительно 2050 коек, увеличено число дезокамер. В марте 1944 г. стационарных дезокамер насчитывалось – 71, передвижных – 33, простейших – 147. В 1945 г. – стационарных – 174, передвижных – 44, простейших – 271 дезокамер. Все больные сыпным тифом госпитализировались, но не всегда своевременно, поскольку в некоторых случаях наблюдалось укрывательство больных [4, л.22].

После завершения первоначального вселения спецпереселенцев-чеченцев перед местными властями встал ряд проблем, требовавших немедленного разрешения. Достаточно остро стоял вопрос снабжения продовольствием спецпереселенцев. В докладной записке секретарю ВК Обкома партии Рванцеву, председателю исполкома облсовета депутатов трудящихся Черных от 17 апреля 1944 года начальник УНКВД по Восточно-Казахстанской области Иванов констатировал: «в Шемонаихинском районе работники сельпо не выполнили указание райисполкома о порядке выдачи продуктов питания спецпереселенцам. Вместо разовой выдачи на 5 дней выдали на 25 дней. Спецпереселенцы

полученные продукты быстро израсходовали и остались без продовольствия. Председатель колхоза «Верный путь» Воронин заявил: «5 семейств спецпереселенцев из 21 оказались на почве истощения и не могут двигаться. Остальные начали пухнуть. Колхоз оказать помощь в чем-либо не может» [6, л.4]. Продовольственные затруднения в среде спецпереселенцев в Шемонаихинском районе подтверждаются следующими фактами. В колхозе «Красный боец» от истощения умерло 4 человека, что подтверждено местными медработниками и председателем колхоза. Спецпереселенцы высказывали жалобы на недостаточность установленной для них нормы снабжения, писали коллективные заявления в райспецкомендатуру например, (группа спецпереселенцев из 8 человек, колхоз им. Буденного): «Ставим Вас в известность, что мы находимся в крайне тяжелом положении. Нам выдали по 100 гр. муки по 50 гр. крупы. Это давно кончилось, и мы уже не можем ходить и прийти к Вам. Если Вы к нам не приедете, мы не знаем, что с нами будет» [6, л.4].

Прямым следствием продовольственных трудностей в области стало появление больных дистрофией. Недостаточность медицинского обслуживания в условиях резкого ухудшения жизненных условий привело к повышению смертности. В особую группу причин смерти входила смертность от дистрофии. Бедственное положение в медицинском обслуживании было характерно для области в целом. В письме под грифом «секретно» от 3 августа 1944 г. за №119 в облисполком Черных, в Обком КП(б)К Серикпаеву, в Наркомздрав Каз.ССР Чеснокову заведующий Облздравотделом Головтеев констатировал следующее: «За последнее время среди спецпереселенцев по Восточно-Казахстанской области наблюдается большая смертность на почве резкой дистрофии. В течение июня-июля 1944 г. только по Стройплощадке Кировского района умерло 87 человек, что составляет 25 процентов к общему количеству прибывших. В день обследования комиссией Стройплощадки 1 августа 1944 г. в бараках в течение суток умерло 5 человек от дистрофии. Кроме того, обнаружено несколько человек с дистрофией III стадии совершенно не движущихся. Такое же положение наблюдается на Аблакетке. Все это является угрожающим моментом к вымиранию спецпереселенцев» [6, л.34].

Анализ содержания архивных документов показывает, что медико-санитарных учреждений в местах поселений спецпереселенцев было недостаточно. Более того, медицинское обслуживание спецпереселенцев было возложено на Облздравотдел, который неоднократно ходатайствовал перед Наркомздравом и Совнаркомом КазССР и Наркомздравом Союза ССР о выделении медикаментов, дополнительного питания, расселения спецпоселенцев и пр. Так, в результате постоянной постановки вопроса по улучшению медицинского обслуживания в больницах области на Аблакетке, Стройплощадке, Лениногорске, Зыряновске было развернуто дополнительно для дистрофиков 580 коек [4, с.22].

Высокая заболеваемость среди спецпереселенцев сохранялась не только из-за нехватки медикаментов и медицинских работников, но и по причине несогласованности действий ответственных лиц. Необходимо отметить, что дистрофики после прохождения курса лечения в больнице выписывались вполне здоровыми и трудоспособными. К примеру, на строительстве «ИртышГЭС» не принимали мер в трудоустройстве и через некоторое время спецпереселенцы опять становились дистрофиками, поскольку неработающие спецпереселенцы кроме 300 грамм хлеба, никакого другого снабжения не получали [6, л.21].

По архивным данным в ВКО с начала вселения по состоянию на 1 сентября 1944 г. умерло 2484 человек спецпереселенцев-чеченцев, по неполным данным больных от истощения насчитывалось – 781 человек [6, л.67].

Первые годы пребывания спецпереселенцев-чеченцев уровень смертности был крайне высоким. Спецпереселенцы испытывали недостаток продуктов питания, одежды, обуви, медикаментов. Такая ситуация вела к эпидемиям, и, в итоге, к высокой смертности. Точных данных о количестве умерших нет. В секретной переписке властей часто упоминалась «дистрофия», то есть истощение. Лишь по косвенным показателям можно предположить, что количество смертных случаев на почве голода было немалым.

На 1 сентября 1944 г. в Восточно-Казахстанской области насчитывалось спецпереселенцев-чеченцев 6906 семей, с численностью 29238 человек. Депортированные спецпереселенцы-чеченцы были размещены в 8 районах Восточно-Казахстанской области. В Лениногорском районе 2481 семья, 10937 человек, в Кировском – 1213 семей, 5035 человек, в п. Аблакетка (пригородный поселок г. Усть-Каменогорска – А.К.) – 356 семей, 1507 человек, в Предгорненском – 684 семей, 2971 человек, в Зыряновском – 547 семей, 2417 человек, в Верх-Убинском – 525 семей, 2193 человек, в

Шемонаихинском – 603 семей, 2175 человек, в Уланском – 400 семей, 1562 человек, в Таврическом – 97 семей, 441 человек [6, л. 66].

Об условиях повседневной жизни спецпоселенцев в г. Усть-Каменогорске можно судить по архивным материалам, в докладной записке начальник УНКВД Иванов отмечал: «...на месте бани нет, врачебная помощь отсутствует и всю зиму из медработников у спецпереселенцев никто не был. В чечен-городке спецпереселенцы всю зиму не были в бане, массовая завшивленность и заболевания чесоткой приняли угрожающий характер, во многих землянках целые семьи болеют чесоткой перешедшей в III-ю стадию, дети покрылись коростами. Заведующая медпунктом тов. Карпова даже не знает, какое количество имеется больных чесоткой III-й стадии, пояснила только то, что для борьбы с чесоткой не хватает медикаментов, нет мыла, белья, а также помещения для изоляции больных чесоткой III-стадии. Кроме того, заявила, что лечить больных в таких условиях невозможно. Благодаря ненормальным материальным и жилищным условиям, среди спецпереселенцев закрепленных в ОСМУ-2 имеется большое количество заболеваний дистрофией» [7, л.10].

Очевидцы с трудом рассказывают о тех событиях, так Дацаев С., 1939 г.р. г.Усть-Каменогорск вспоминает: «Было очень трудно тогда, многие умирали, бани не было, страшно говорить об этом даже, вспоминаешь, аж, душа болит, вши текли по всему телу» [8].

В архивах отложилось немало материалов относительно фактов высокой заболеваемости и смертности спецпереселенцев-чеченцев. Из-за отсутствия теплой одежды и обуви трудоспособные спецпереселенцы не выходили на работу, что означало невыдачу пайка, это в свою очередь приводило к сильному истощению и смертности. Сложившаяся ситуация создавала дополнительный фактор увеличения смертности. По неполным данным, в Зырянском рудоуправлении из общего числа чеченцев на 1 января 1945 г. умерло 382 чел., из них только детей – 190 человек. И это не точные цифры, так как реальную смертность скрывали. Отметим, что содержание архивных материалов указывает на факт сокрытия смертности от официальных властей: «... умерших нигде не регистрируют, а крадучи от комендатур хоронят. Причина смертности в основном – дистрофия и желудочные заболевания» [7, л.2]. Из-за отсутствия одежды и обуви многие спецпереселенцы живущие в чечен-поселке не могли ходить в больницу, а в землянках медицинская помощь не оказывалась [4, л.5].

Из-за недостаточного развития здравоохранения заболеваемость инфекционными болезнями продолжала возрастать. Антисанитарная обстановка способствовала распространению чесотки. К сожалению, точных данных пораженных чесоткой спецпереселенцев-чеченцев по области мы не имеем. Только на Аблакетке было выявлено больных чесоткой около – 600 человек, на Стройплощадке – 500 человек, немного лучше обстояло дело в Зырянске и Лениногорске. В районах, где спецпереселенцы расселены по колхозам и нет большой скученности были поражены только отдельные семьи. Всем районам 15 декабря 1944 года были даны указания о проведении профилактической работы и лечении больных чесоткой. Очень трудное положение наблюдалось на Аблакетке и Стройплощадке, где было расселено большинство спецпереселенцев: только на Аблакетке в 1945 году зарегистрировано 400 человек дистрофиков, из них 300 детей, находились в больнице – 55 человек. За I квартал 1945 года умерло 43 человек, из них 33 ребенка [4, л. 23].

Таблица 3 – Сведения о смертности спецпереселенцев-чеченцев в п. Аблакетка [7, л.15]:

Контингент	Умерло за 1944 год			Умерло за I квартал 1945 год		Всего умерло
	от дистрофии	от сыпного Тифа	прочие болезни	от дистрофии	прочие болезни	
Взрослых	92	10	66	10	22	200
Детей	141	1	32	33	6	213
Итого:	233	11	98	43	28	413

Проблема дефицита жилья стала только частью испытаний в первые годы вселения для чеченцев. Общее качество жизни спецпереселенцев-чеченцев было чрезвычайно низким. В ряде районов не функционировали даже элементарные бани, в комнатах барачных, землянках, постоянно забитых сырой одеждой, воздух был заражен зловонием. В такой нездоровой атмосфере, в условиях дефицита самых простых гигиенических средств – мыла, чрезвычайно быстро распространялись инфекционные заболевания. Скученность населения, антисанитарные условия порождали многочисленные эпидемии. Питание на грани голода, неудовлетворительное медицинское обслуживание, а также

неприспособленность чеченцев к новым климатическим условиям вызывали повышенную заболеваемость и высокую смертность.

Сохранившиеся архивные материалы позволяют проследить изменение численности спецпереселенцев-чеченцев области. По состоянию на 1 апреля 1945 года с начала вселения количество умерших спецпереселенцев-чеченцев в разрезе районов области распределяются следующим образом [7, л. 14]:

Таблица 4 – Смертность спецпереселенцев-чеченцев по ВКО в разрезе районов по состоянию на 1 апреля 1945 г.

№ п/п	Наименование районов	Всего умерло (с начала переселения)	Из них в I квартале 1945г		
			детей	взрослых	стариков
1	Лениногорский	1385	18	19	23
2	Кировский	932	61	33	37
3	Предгорненский	259	-	-	-
4	Шемонаихинский	382	16	12	7
5	Верхубинский	278	39	5	9
6	Таврический	190		3	3
7	Уланский	90	8		8
8	Зырянский	339	1	7	
ИТОГО:		3855	143	79	87

Таким образом, из приведенных выше данных видно, что смертность продолжает оставаться достаточно высокой: в I-м квартале смертность составила 309 человек, что составляет более 8% от общего количества смертей с начала переселения в Восточно-Казахстанскую область. Следует отметить, что цифра смертности высчитана приблизительно, так как не было точного учета умерших, поскольку многие из спецпереселенцев хоронили тайно, без регистрации.

По архивным данным высокая смертность спецпереселенцев-чеченцев произошло от дистрофии, особенно на Аблакетке, Стройплощадке Кировского района, в г. Лениногорске. [2, л. 2-3].

Согласно воспоминаниям о первых годах вселения высокая смертность была и из-за тяжелых материально-бытовых условий. По рассказам дедушки Сельмурзаева А.И., 1975 г.р., г. Риддер: *«Вспоминая первые тяжелые годы жизни в Лениногорске, дедушка рассказывал: многие умирали с голоду, зимой могилы копать не могли от голода и холода не было сил, покойников складывали в длинном коридоре барака штабелями, покрывали их тряпками, утром страшно было выходить из комнаты барака, думая, не дай Аллах, что опять кто-то умер..., а они прибавлялись. При потеплении копали могилы и предавали земле, тела покойников – то носы, уши, пятки... объедались крысами, было ужасное зрелище»* [9].

Сулейманов У.С., 1937 г.р., г.Усть-Каменогорск рассказывает о первых годах жизни на спецпоселении: *«Мы все болели сильно, у меня вот видишь, сквозные дырки от перенесенной болезни, брат болел, у него мозги аж текли, сестра болела, у нее все органы болели, не смогли ее спасти, она умерла* [10].

Вот эпизод из воспоминаний Довтабаевой Х.З., 1936 г.р., г. Риддер: *« У меня четверо братьев умерли от болезни здесь, в Лениногорске климат другой, чем на Кавказе. Тогда много умирало, от голода были истощенные, многие завшивленные были, от этого тоже умирали. Лекарств не было* [11].

Житель пос. Шемонаиха Барсуков С.П., 1937 г.р. вспоминает о тех временах: *«Нам местным было трудно жить, голодно было, а им тем более. Поэтому много чеченцев умерло в Шемонаихе, почти половина. Им выделили место на краю кладбища, и они там наспех хоронили, сверху поставив камень – надгробий не делали. Они окопали свое кладбище, и поэтому оно сейчас выделяется»* [12].

В 1945 году область имела большую вспышку септической ангины, которая охватила территорию 9 районов и стала причиной высокой смертности. Например, в Предгорненском, Зырянском, Верх-Убинском, Кировском, Шемонаихинском районах всего переболело 3395 человек, из них умерло 1754 человека [2, л.15]. Распространению инфекций способствовало и то, что в пищу шли различные суррогаты. Спецпоселенцы подбирали с полей и огородов мерзлый картофель, прелые колосья зерновых и другую растительность, пригодную к употреблению в пищу, что вызывало различные отравления организма. В материалах отмечалось, что весной в ряде районов допустили употребление в пищу продуктов из перезимовавшего под снегом зерна, в результате чего многие заболели септической ангиной.

Данные факты подтверждаются воспоминаниями спецпереселенцев-чеченцев. Довтабаева Х.З., 1936 года рождения рассказывает: *«Очень сложно было. После зимы мы ходили по колхозным полям собирали оставшуюся гнилую картошку, остатки зерна. Мыли и употребляли в пищу. Многие чеченцы болели желудочными заболеваниями. Я сама перенесла в детстве все страдания, болезни»* [11].

По архивным данным на 1 апреля 1945 г. численность спецпереселенцев-чеченцев в Восточно-Казахстанской области составляла 6 320 семей, 24 719 человек [7, л. 8].

Таблица 5 – Расселение спецпереселенцев-чеченцев по районам области на 1 апреля 1945 года.

№ п/п	Наименование районов	Расселено спецпереселенцев-чеченцев	
		семей	человек
1.	Лениногорский район	2268	8808
2.	Кировский район	1463	6055
3.	Предгорненский район	626	2265
4.	Шемонаихинский район	534	1981
5.	Верхубинский район	435	1820
6.	Таврический район	181	630
7.	Уланский район	267	1050
8.	Зырянский район	544	2110
Итого:		6320	24719

Сопоставляя официальные цифры на 1 сентября 1944 г. 29238 спецпереселенцев-чеченцев [6, л.66] и на 1 апреля 1945 г. 24719 спецпереселенцев-чеченцев [7, л.8], мы видим значительное сокращение численности спецпереселенцев-чеченцев по области.

Судя по изученным документам, самый высокий пик смертности, приходится на 1944 г. и начало 1945 г. Изменение природно-климатических условий, уклада жизни, неудовлетворительные бытовые условия, антисанитарные условия, истощение от недостатка питания, рост эпидемических заболеваний резко повысили смертность среди спецпереселенцев в первые годы спецпоселения. Однако, начиная с середины 1945 года смертность среди спецпереселенцев начала снижаться, но очень маленькими темпами. На снижение смертности повлияло, безусловно, проведение ряда лечебных, санитарно-профилактических мероприятий.

Докладные записки, справки и акты проверяющих комиссий являются интересными источниками сведений о реальном положении дел на местах.

Бедственное положение спецпереселенцев в п. Аблакетка Кировского района на строительстве «ИртышГЭС» констатировалось в акте от 5 мая 1945 года, где сообщалось о крайне неблагоприятном хозяйственно-бытовом устройстве спецпереселенцев с Северного Кавказа. Большинство спецпереселенцев были больны чесоткой, другими кожными заболеваниями, дистрофией. Дети болели тяжелой формой различных заболеваний: им не оказывалась медицинская помощь, с большими перебоями они получали в сутки 300 грамм хлеба. Например, одинокий с тяжелой формой

дистрофии III-степени, постельно-больной Абдурзаков Хозан 10-ти летнего возраста, в течение нескольких дней не получал никакого питания, в том числе и хлеба [7, л.15].

В справке «О бытовом и хозяйственном устройстве спецпереселенцев» (май, 1945 г.) констатировалось следующее: «На строительстве «ИртышГЭС» проживает 1177 человек. Спецпереселенцы находятся в крайне тяжелых нечеловеческих условиях. Расселены спецпереселенцы в бараках, фанерно- камышных домиках, далеко не приспособленных для жилья в зимних условиях. Часть размещена в примитивно построенных землянках. Имеют место массовые случаи когда на 10-12 м² живут по 13-15 человек, в таких условиях можно только стоять, причем в таких землянках живут по 3 и более семьи. В общежитиях и других жилых помещениях никакого оборудования нет, народ спит на грязном земляном полу. Отсюда простуда и болезнь, завшивленность, чесотка и пр.» [13, л. 1].

В аналогичной ситуации находились спецпереселенцы на Кирпичном заводе. В справке зафиксировано: «в Комиссию буквально шли целыми группами чеченцы с жалобами на нечеловеческое отношение к ним со стороны руководства, все они оборваны, в лохмотьях, многие без белья, босые. Общежития и землянки неблагоустроены элементарно, в маленьких землянках с площадью 7 м², живут 9 человек, в землянке №6 живут 24 семьи с количеством 77 человек, спят все на полу, голые как дикари. Несмотря, что большое количество больных, врач их не посещал» [13, л.2-3]. Проверкой также было установлено, что в «Алтайстрое» с медобслуживанием дело обстоит плохо, врач Новикова отказывалась обслуживать больных тифом в чечен-городке [13, л.4].

Кроме сыпного тифа среди спецпереселенцев-чеченцев имелись больные малярией. На кирпичном заводе в 1945 г. в Усть-Каменогорске малярией болели 20 человек, которые проходили курс лечения [13, л. 20].

Наиболее незащищенными среди депортированных оказались старшее поколение спецпереселенцев и инвалиды, поскольку их содержание зависело от трудоспособных родственников. Ситуация усугублялась бездушным отношением руководителей предприятий. Из докладной записки следовало, на стройплощадке ОСМУ-2 медицинская помощь спецпереселенцам оказывалось очень плохо. Например, 50% больных чесоткой никакого лечения не получали. Более того, отмечалось, что «в одной землянке лежит 1 ½ месяца больной Юсупов, на иждивении которого жена и трое детей, без всяких средств к существованию, никто из работников завода № 10, где он ранее работал, до сих пор не интересуется его положением» [7, л.6].

Вместе с тем, партийные органы создавали комиссии по проверке реализации Постановлений по хозяйственно-бытовому и трудовому обустройству спецпереселенцев. По итогам проверок они признавались неудовлетворительными, однако это не решало вопросы с обеспечением продуктами и разрешением ситуации.

Высокую смертность спецпереселенцев-чеченцев поддерживали не только плохие условия жизни, но и низкий уровень медицинской помощи. Пренебрежительное отношение медицинских работников приводило к летальному исходу спецпереселенцев. Так, в докладной записке Усть-Каменогорскому ГК КП(б)К тов. Шуеву сообщалось: «Медицинское обслуживание из рук вон плохо, врач Ивикова общежития обслуживает плохо. Есть примеры в чеченском городке когда она, определив грипп, повторно больных не посещала, одна больная из этого числа больных тифом умерла, другие больны и сейчас. Ни о какой дезинфекции нет и речи. На кирпичном заводе в строительстве есть больные, врач также их не посещает, особенно большие жалобы поступили от чеченцев на Сибспецстрое» [13, л.19].

Особенно высокой была заболеваемость туберкулезом легких, которым страдали взрослые и дети. Главной причиной высокой зараженности детского населения туберкулезом стало их пребывание в окружении взрослых, страдающих открытой формой туберкулеза. Так, в докладной записке «О недостатках хозяйственного трудового и жилищно-бытового устройства спецпереселенцев Северного Кавказа» от 18 июня 1945 года указывалось, что «...в колхозе «Красная Маралиха» 27 семей спецпереселенцев-чеченцев живут исключительно в тяжелых условиях, в помещении 25 м² расселено 9 семей – 34 человека, из них в мае месяце умерло от септической ангины 6 человек. В помещении исключительная антисанитария – имеются больные. В другом помещении в 11 м² расселено 14 человек среди которых находится чеченка Билялаева Бетимат больная туберкулезом II стадии (открытый процесс), больная не изолируется и медпомощи не получает, там же проживают дети» [7, л. 34-35].

Таким образом, предпринятый анализ показал, что уровень медицинского обслуживания в регионе в 1944–45 гг. был очень низким. Несмотря на широкий спектр задач, медицина не имела достаточного финансирования и обеспечивалась, главным образом, за счет местных бюджетов, что проявлялось в недостатке квалифицированных кадров, лечебных учреждений, лекарств.

Несмотря на некоторое снижение уровня смертности и ряда заболеваний, состояние здравоохранения продолжало оставаться в области и 1946-х годов неудовлетворительным. Так, в справке об итогах проверки контингента спецпереселенцев-чеченцев в Лениногорском районе по состоянию на 1 июля 1946 г. констатировалось: «... со стороны Горздрава медицинское обслуживание спецпереселенцев было недостаточным, ряд больных спецпереселенцев нуждаются в лечении. Так, Косумовой С., больше года не оказывается медицинская помощь, несмотря на то, что это заболевание у нее острого характера. Такаев Усман – уже 3 месяца больной лежит дома без оказываемой помощи» [14, л.10]. Аналогичная ситуация наблюдалась по Лениногорскому Полиметаллическому комбинату. В бараках при обследовании обнаружены были тяжелобольные, которым медицинская помощь в течение двух месяцев Горздравом не оказывалась, прикрепленная медсанработник Еремина не посещала и не обслуживала спецпереселенцев [14, л. 7.]

Не лучше обстояло медико-санитарное обслуживание спецпереселенцев-чеченцев в Усть-Каменогорске, что вызывало частые заболевания и эпидемические вспышки. Медицинского пункта при чеченгородке не было за исключением Стройплощадки [15, л.43].

В справке по проверке хозяйственного-трудового устройства спецпереселенцев Северного Кавказа по Лениногорскому району по состоянию на 6 сентября 1946 года отмечалось, что спецпереселенцы-чеченцы обслуживались наравне с местным населением. Кроме того, для проживающих и работающих в отдаленных районах Лениногорска были созданы 14 медпунктов, которые обслуживались фельдшерами и медсестрами. За восемь месяцев 1946 года среди чеченского населения зарегистрировано больных инфекционными заболеваниями: брюшным тифом – 78 случаев, сыпным тифом – 7 случаев, паратифом – 28 случаев. Умерло от брюшного тифа – 3 человека, сыпного тифа – 1 человек. Как следует из справки, медицинское обслуживание спецпереселенцев со стороны Горздрава Лениногорска недостаточное. Имелись случаи, когда на вызов на дом врачи не являлись и не оказывали месяцами медпомощь. Так, например, Косумовой больной туберкулезом костей не оказывалась медицинская помощь в течение года, больная в силу осложнения болезни умерла [14, л.24].

В 1949 году в материалах переучета отмечалось среди чеченцев, ранее работавших на рудниках (Зыряновский, Лениногорский районы), массовое заболевание силикозом, из-за чего этих выселенцев предприятия на работу не принимали и эти семьи испытывали острую материальную нужду [16, л.105].

Ситуация в области здравоохранения нормализовалась лишь в начале 1950-х гг., когда увеличились размеры финансовых поступлений на нужды здравоохранения Восточно-Казахстанской области. Если в 1945 году было израсходовано – 22 млн. рублей, то 1950 году – 40 млн. рублей. Значительно возросло количество больничных коек и сеть лечебных учреждений. В общих и специальных больницах коечный фонд вырос на 23,2 процента, детских – 56 процента, родильных – 36 процента. С 1948 по 1950 год включительно курсы специализации и усовершенствования прошли 187 врачей. Только за 1950 год количество хирургов увеличилось по городам 43,2%, по сельской местности – 47%, терапевтов соответственно на 30% и 22%. Одновременно с увеличением общей численности медицинских кадров в области повысился и их качественный состав. В области работали два кандидата медицинских наук [17, л.9].

Таким образом, только в начале 1950-х годов, когда последствия и трудности войны стали постепенно преодолеваются, началось совершенствование форм и методов организации здравоохранения, несколько улучшился общий материально-бытовой уровень населения, наметилась тенденция сокращения заболеваемости и смертности.

Список использованной литературы:

1. *Сталинские депортации 1928-1953 гг. /Сост. Яковлев А.Н., Поболь Н.Л., Полян П.М. – М.: Международный фонд «Демократия», 2005. – С.904.*
2. *ГАВКО. Ф. 1-н. Оп.1. Д.2829.*
3. *АП РК. Ф.708. Оп.10. Д.1855 «А».*
4. *ГАВКО. Ф. 1-н. Оп.1. Д.3420.*

5. АП РК. Ф.708. Оп.8. Д.186.
6. ГАВКО. Ф. 1-п. Оп.1. Д.2750.
7. ГАВКО. Ф. 1-п. Оп.1. Д.2741.
8. ПМА 2016 – Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Усть-Каменогорск. 2016 г. Информант Дацаев С., г.Усть-Каменогорск.
9. ПМА 2014 – Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Риддер. 2014 г. Информант Сельмурзаев А.И., г. Риддер.
10. ПМА 2016 – Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Усть-Каменогорск. 2016 г. Информант Сулейманов У.С., г.Усть-Каменогорск.
11. ПМА 2016 – Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Риддер. 2016 г. Информант Довтабаева Х.З., г. Риддер.
12. ПМА 2017 – Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Шемонаиха. 2017 г. Информант Барсуков С.П., г.Шемонаиха.
13. ГАВКО. Ф. 19-п. Оп.1. Д.241.
14. ГАВКО. Ф. 1-п. Оп.1. Д.3979.
15. ГАВКО. Ф. 19-п. Оп.1. Д.326.
16. ГАВКО. Ф.462. Оп.4. Д. 85.
17. ГАВКО. Ф. 1-п. Оп.1. Д.5800.

ӘОЖ:94 (574) «19»
ГРНТИ 03.01.11

С.С. Сайфулмаликова¹

¹тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан Республикасы,
Алматы қаласы, E-mail: sabirasha@mail.ru

Есім Құндыз²

² 2 курс магистранты, Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан Республикасы,
Алматы қаласы, E-mail: bestwishes_17@mail.ru

ОРЫНБОР НЕПЛЮЕВ КАДЕТ КОРПУСЫ ҚАЗАҚ ШӘКІРТТЕРІНІҢ ТАҒДЫРЫНДА (1825-1867 ЖЖ.)

Аңдатпа

Мақалада авторлар Орынбор Неплюев кадет корпусының құрылу мен қалыптасу тарихын қарастырған. Архив құжаттарының деректері негізінде кадет корпусында оқыған қазақ шәкірттері мен түлектердің есімдерін, санақтарын анықтаған. Сонымен қатар мақалада оқу орнының қалыптасуына қатысты сұрақтар, қабылданған Ережелер, қаржыландыру көздері, оқу-тәрбие үрдісімен бірге қазақ шәкірттерінің әлеуметтік құрамы да қарастырылған.

Түйінді сөздер: Орынбор, Неплюев кадет корпусы, шәкірттер, сұлтандар, пәндер, кадет түлектері

Сайфулмаликова С.С.¹

¹ д.и.н. Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Республика Казахстан. г. Алматы, E-mail: sabirasha@mail.ru

Есим Кундыз²

² магистрантка 2 курса, Казахский педагогический университет им. Абая, Республика Казахстан. г. Алматы, E-mail: bestwishes_17@mail.ru

ОРЕНБУРГСКИЙ НЕПЛЮЕВСКИЙ КАДЕТСКИЙ КОРПУС В СУДЬБАХ КАЗАХСКИХ ВОСПИТАННИКОВ (1825-1867 ГГ)

Аннотация

В статье авторы рассматривают историю создания и становления Оренбургского Неплюевского кадетского корпуса. На основе архивных источников авторами были выявлены имена казахских воспитанников, также кадетов выпускников. Одновременно отражены вопросы этапов становления учебного заведения, принятые положения, источники финансирования, учебно-воспитательный процесс, и конечно же социальный состав казахов воспитанников

Ключевые слова: Оренбург, Неплюевский кадетский корпус, воспитанники, султаны, предметы, кадеты выпускники

Saifulmalikova S.S.¹

¹ Doctor of History Abai Kazakh National Pedagogical University E-mail: sabirasha@mail.ru

EsimKundiz²

² Master's Degree Student 2nd course Abai Kazakh National Pedagogical University Алматы, E-mail bestwishes_17@mail.ru

ORENBURG NEPLYUEVSK CADET CORPS IN THE KAZAKH STUDENTS' LIFE (1825-1867 YEARS)

Annotation

In the article authors consider the history of foundation and formation of Orenburg Neplyuevsk Cadet Corps. On basis of archival sources authors discovered Kazakh educatee's names, also graduate cadets. In the meantime, represented the issues of the educational institution's establishment stages, the accepted regulations, financial sources, educational and nurturing process, and of course the social composition of Kazakh educatees.

Keywords: Orenburg, Neplyuevsk Cadet Corps, educatees, sultans, subjects, graduate Cadets.

Ресей империясының құрамына қосылған қазақ қоғамында, жергілікті орыс әкімшілігінің билігіндегі шенеуліктерді дайындау тарихы, Орынбор Неплюев әскери училищесі (1825-1919) мен Омбы әскери казак училищесінің (1813-1925) құрылу тарихынан бастау алады.

XIX ғасырда хандық билік жойылғаннан кейін, аймақта құрыла бастаған әкімшілік билікке, Ресей саясатын жүргізетін жергілікті ұлт өкілдерінен шыққан, орысша білім алған жаңа форматтағы шенеуліктер қажет болды. Мұндай шенеуліктерді дайындау үшін оқу орындарын ашу қажет еді. Кіші жүз аймағы мен Бөкей Ордасы үшін шенеуліктерді дайындаған алғашқы оқу орындарының бірі-Неплюев әскери училищесі болды.

Орысша хат танымайтын қазақ балаларынан шенеуліктерді дайындау тарихы және оған алғашқы кездегі қазақ қоғамының қарсылық танытуы, шенеуліктерді дайындаудағы Ресей империясының саясаты мәселенің өзекті екендігін айқындайды. Мәселені зерттеуде Орынбор өлкесіне қараған Кіші жүз аймағы мен Бөкей Ордасы территориясына, яғни аймақтық тарих мәселесіне ерекше назар аудардық.

Зерттеу жұмысында методологиядағы тарихи принцип пен объективтілікке сүйеніп және ретроспективтік, герменевтикалық, квантативтік әдістерге сүйене отырып жаздық. Жұмыстың негізгі деректері Қазақстан Республикасының Орталық мұрағатындағы 4, 78 қорлардың құжаттары, кадет корпусының тарихына қатысты қабылданған Ережелер мен XIX ғасырдағы мерзімдік баспасөз материалдары болды.

Төңкеріске дейінгі тарихнамада Неплюев кадет корпусының тарихы Орынбор қаласының тарихы мен Орынбор әскери губернаторларының тарихына қатысты шыққан В.Н. Витевский [1], С.Н. Севастьянов [2], П.П. Юдиннің [3] еңбектерінде қарастырылады. Оқу орнының тарихын жеке қарастыратын А.В. Васильевтің еңбегінде кадет корпусының түлектеріне қатысты анықтама беріледі [4].

Қазіргі Ресей тарихнамасында Орынбор кадет корпусының тарихына қатысты жазылған біршама зерттеулер баршылық, бірақ олардың негізгі бөлігінде корпус тарихы әскери шенділерді дайындау тарихымен және Орынбор тарихымен қатар қарастырылады. Мұндай зерттеулер қатарында Г.П. Матвиевская [5], В.Г. Семенов пен В.П. Семенованың [6] еңбектерін атауға болады.

Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында жазылған Неплюев кадет корпусының тарихы Г.С. Сұлтанғалиева [7], А.А. Айтмухамбетовтың [8] зерттеулерінде қазақ шенеуліктерімен қатысты қарастырылады, Орынбор кадет корпусының түлектерінің сандық көрсеткіші көрсетілгенімен түлектердің толық тізімі көрсетілмеген, жекелеген түлектерге қатысты жазылған. Бұл зерттеулерде Неплюев кадет корпусының тарихын қарастыруда, біздер бұрын ғылыми айналымға түспеген мұрағат құжаттарының негізінде кадетте оқыған шәкірттер, бітірген түлектер мен Ресей империясының қазақ шенеуліктерін дайындаудағы ұстанған бағыттарын қарастыруды мақсат тұтындық.

Орынборда кадет корпусын ашу мәселесі Александр I тұсынан талқылана бастады. 1801 жылы 15 тамызда Александр I орыс ақсүйектерінің адамгершілік ұстанымы мен білім деңгейін көтеру мақсатында, Орынбор әскери губернаторы генерал-майор Бахметовке (1898-1803) қалада әскери училище ашу жөнінде арнайы нұсқау береді [3,364-6]. 1803 жылы Н.Н. Бахметовтің Орынбор өлкесіндегі қызметінен кетуіне байланысты, бұл істі жалғастыру жаңа тағайындалған губернатор князь Волконскийдің (1803-1817) құзырына көшеді. Орынбор кадет корпусының ашылу тарихына қатысты жазылған зерттеулерден, оқу орнын ашуға алғашқы қаражат көзі болмағандығы және билік тарапынаннақты қаражат бөлмегендігі көрсетіледі. Князь Волконский училищені ашу үшін қаражат көздерін іздестіре бастайды. Оның бастамасына алғашқы қолдау көрсеткендердің бірі, бірінші Орынбор губернаторы болған Н.И. Неплюевтің немересі болды. Г.С. Волконскийдің қайырымдылық жасау өтінішіне байланысты, Минск губернаторы Иван Николаевич Неплюев 10 мың рубль қаражат құяды [1,946-6].

Деректерге сүйенсек, Волконский училищені ашуға қажетті қаражат көзін қайырымдылық көздері арқылы толтырып отырған, 1806-1817 жылдар аралығында жиналған қаражат қоры 40 мың рубльге жетеді [3,366-6]. Қаражат құйғандардың арасында И.И. Бекетова-5 мың рубль, Орынбор помещигі Тоузаков- 5 мың рубль және т.б. аймақтағы белгілі адамдар болды [1,Қосымша,119-6]. 1812 жылғы Ресейдегі Отан соғысының басталуы мен қаражаттың жетіспеуіне байланысты оқу орны Г.С. Волконскийдің кезінде ашылмады. Орынбор өлкесіне генерал Эссен (1817-1830) келгеннен кейін қаражат жеті жыл аралығында өсіммен 152 мың рубльге жетті. П.Г. Эссен Орынбор Шекара комиссиясындағы мешітке бөлінуге қатысты қаражат қорынан ақша аударып, нәтижесінде 230 мың рубль ассигнация көлемінде ақша жиналады [3,366-6]. Міне осы жиналған қаражат қоры оқу орнын ашуға мүмкіндік берді. Орынбор губернаторы Эссен Әскери министрге оқу орнын ашудағы қаржылық қор мен қызметтік жоспар үлгісін ұсынады. Оның жоспары Сенатта талқыланып, әскери оқу орнының мәртебесі, мақсаты, міндеті шешіліп, 1825 жылы 2 қаңтарда Неплюев атындағы әскери училище салтанатты түрде ашылды.

Училищенің ашылу салтанатын Г.Ф. Генс былай суреттейді: «Салтанатқа әскери және азаматтық губернаторлар, православие мен мұсылман дінінің өкілдері, шенеуліктер, қаланың құрметті тұрғындары мен қалаға келген азиаттықтар қатысты. Қонақтар арасында Кіші жүз ханы Шерғазы

Айшуақов болды. Ашылу салтанатына келгендер училищенің мундирі болып саналатын көк жейде киген шәкірттермен кездесіп, олардың жатын бөлмесін де аралап шықты»-деп жазады[5, 17-18 б].

Училищені ашудың басты мақсаты әртүрлі ұлт өкілдері тұратын Орынбор аймағы үшін азаматтық және әскери шенеуліктерді және шығыс тілдерін білетін тілмаштарды дайындау болды. Сонымен бірге азиаттықтарды орыстармен жақындастыру және алғашқылардың Ресей билігіне деген сенімін күшейтіп және алыста жатқан аймаққа орыстың әскери және азаматтық шенеуліктерін қызметке тарту болатын деп көрсетеді- орыс деректерінде[9,193-б].

1825 жылы Орынбор Неплюев әскери училищесі үшін арнайы Ереже қабылданды. Ереженің 4 бабына сәйкес оқу орны Тульск Александровск ақсүйектері үшін ашылған әскери училищенің Ережесіне бағынды.

Ереженің 4 бабы бойынша әскери училищеге қабылданды: 1) Жеке Орынбор корпусының иррегулярлы әскер құрамында қызмет жасайтындардың балалары; 2) Бодандықты толық баянды қабылдамаған азиаттықтардың балалары; 3) Ерікті әр түрлі жағдайдағы адамдардың балалары.

7 бапқа сәйкес христиан және мұсылман дініндегілер өз діндеріне сәйкес бөлек оқытылып және бөлек тамақтандырылды.

9 бап бойынша Неплюев әскери училищесі мынадай кіріс көздерінен қаржыландырылды: а) Өз капиталындағы кірістің пайыздық есебінен - 9120 рубль; б) мешіт есебінен-1125 рубль; в) Шеп тұрғындарына жалданған қазақтарға сатылатын билет есебінен- 8000 рубль[10, 51-б].

13 бапқа сәйкес өз баласын әскери училищеге оқуға тапсырған қазақтар курс аяқталғанша баласын алмауы тиіс болды. Әскери губернатордың бұйрығымен Орынбор Шекара комиссиясының төрағасы оларды мақтау қағазымен марапаттады.

20 бап бойынша училищеді оқытылды: 1)Құдай Заңы; 2)Қасиетті тарих; 3) орыс, араб, парсы, татар тілдері; 4) жалпы ғақлия (уағыз); 5) дүние жүзі тарихы мен Ресей тарихы; 6)географиялық математика мен Ресей, дүние жүзінің географиясы;7)жаратылыстану, физиканың бастапқы негіздері мен Орынбор өлкесінің топографиясы; 8)арифметка, алгебра, геометрия, сферикалық және жазық тригонометрия; 9) далалық фортификация; 10) артиллерияның бастапқы негіздері; 11) сурет және жоспардың сызбасы; 12)әскери экзерциция. Осы пәндердің ішінен мұсылмандарға соңғы 10 пән және ислам дінінің негіздері оқытылды. Әскери училищеді еуропалық пәндер оқу бағдарламасына кейін енгізілді.

22 бап бойынша әскери училищедегі оқу мерзімі алты жыл, олар төменгі, орта, жоғары сыныптардан тұрды, әрқайсысында оқу жылы екі жылдан болды[10, 52-б].

29 бапқа сәйкес шәкірттердің ай сайын үлгерімдері мен жетістіктері туралы инспектор мен мұғалімдер училище директорына ақпар беріп отырды, директор бұл мәліметтерді Орынбор әскери губернаторына жеткізді.

34, 35 баптарға сәйкес жыл соңында шәкірттер емтихан тапсырды, емтиханға Орынбор әскери губернаторы, немесе губернаторлықтан бір шенеулік қатысты.

38 бапқа бойынша мұсылман діні, араб, парсы, татар тілдерінен тапсырылатын емтихандарға діни заңдарды білетін адам шақырылды.

40 бапқа сәйкес екі жылдан кейін сабақ үлгерімдері бойынша келесі сыныпқа көшірілді.

41 бап бойынша өз жетістіктеріне көңілі толмайтын және оқуға қабілеті барларға сыныпта қайта қалып оқуын жалғастыруға мүмкіндік берілді. Оқуға құлықсыз және оқуын жалғастырудан үміт күткіздірмейтіндерді училищеден шығарып, ата-анасына кері қайтарып отырды[10, 53-б].

1825 жылы Әскери училище болып ашылған оқу орны өзінің тарихында атауын және құрылымын бірнеше рет өзгертті. 1825-1844 жылдары ОрынборНеплюев әскери училищесі, 1844-1867 жылдары Неплюев кадет корпусы, 1867-1882 жылдары Неплюев әскери гимназиясы, 1882-1919 жылдары Орынбор Неплюев кадет корпусы болды. Әскери училищенің алғашқы директоры Григорий Федорович Генс болды. Сонымен бірге ол Орынбор Шекара комиссиясының төрағасы қызметін де қоса атқарды.

Қазақ балаларына кадет корпусындағывакансиялық бөлінген орындарға оқыту, 1825 жылдан 1867 жылға дейінгі аралықта ғана рұқсат берілді. 1867 жылы кадет корпусы Неплюев әскери гимназиясы болып құрылғаннан кейін, корпуста оқитын қазақ шәкірттерін қабылданған заңға сәйкес мектептерге, гимназияларға ауыстырды. Қазақтар өз баласын оқытқысы келген жағдайда нақты қаражат бөліп оқыта алатын болды.

Қазақ балаларына вакансиялық орындар бөлген жылдары кадет корпусының директорлары болды: 1832-1837 жылдары әскери инженер, картограф Константин Демьянович Артюхов, 1837-1848

жылдары полковник Илларион Михайлович Марков, 1848-1862 жылдары полковник Михайл Сергеевич Шилов, 1862-1864 жылдары Петр Логинович Энгельке, 1864-1876 жылдары генерал-майор Павел Васильевич Домерщиков. Орынбор әскери училищесінде 1831-1833 жылдары атақты шығыстанушы Петр Иванович Демизон, 1861-1862 жылдары белгілі ақын, театр сыншысы Аполлон Александрович Григорьев, 1841-1878 жылдары Орта Азия тарихын зерттеушілердің бірі Мірсалық Мірсалимович Бекчурин шығыс тілдерінен сабақ берді.

А.В. Васильев әскери училищені қаржыландыру көздері қазақтардан түсіп отырғанын ерекше атап көрсетеді. Әскери училище алғаш ашылғанда қазақтардың шекарадағы жұмыстарға жалдану құқың беретін билеттен қаражыландырылды. Бұл қаражат көлемі 1825 жылы 8 мың рубль, 1828 жылы 8383 рубль, 1840 жылы 16838 рубльді құрады [11, 90-б]. 1837 жылдан Кіші жүз қазақтары аймақта көшкені үшін 1 рубль 50 тиын көлемінде салық төлей бастады. Бұл салықтың көлемі 1838 жылы – 17044 рубль, 1841 жылы 56670 рубльге жетті [11, 90-б]. Міне осы қазақтардан түсетін түгін салығынан да әскери училищеге ақша аударылды. Бөкей ордасындағы қазақтардан түсетін зекет, соғым салықтарынан да Уақытша Кеңес Неплюев кадет корпусына ақша аударып отырған. 1861 жылы Бөкей ордасындағы Уақытша Кеңес зекеттен түскен 1150 рубль 50 тиынды кадет корпусында білім алып жатқан 10 шәкіртке аударғаны жөнінде хабарлайды [12, 2-б].

1860 жылы Бөкей Ордасындағы зекет, соғым бойынша шеркестен – 3831 рубль 85 тиын, кетеден – 89 рубль 38 тиын, масқардан-1243 рубль 11 тиын, төлеңгітерден – 452 рубль 61 тиын, беріштен - 6015 рубль 32 тиын, адайдан – 618 рубль 71 тиын, яғни барлығы 12250 рубль 98 тиын түскен бұл ақшада Неплюев кадет корпусына аударылған [12, 4-б].

Қазақстандық зерттеушілердің арасында оқу орнына қажетті барлық қаражат қоры, тек қазақтардан түсіп ғана отырған деген қате пікірлер де бар. Деректерге сүйенетін болсақ граф А.А.Катениннің (1858-1860) тұсында оқу орны қаржыландырылды: Орынбор корпусының капитал пайызынан, алтын өндіруші өнеркәсіпшілердің капитал пайызынан, дворяндардың капитал пайызынан, Орынбор, Орал, Башқұрт казак әскерінің шәкірт пансиондарға төлейтін қаражатынан, Ішкі орда Уақытша Кеңесінің 10 шәкіртке бөлген қаражатынан, Орынбор шеп баталионының капитал қорынан [9,203-204 бб]. Сонымен берге жекелеген адамдар да кадет корпусына ақша аударып отырған. Мысалы, 1829 жылы Кіші жүздегі Орта бөліктің билеушісі, әскери старшина Жүсіп Нұралыханұлы Неплюев әскери училищесіне 200 рубль ақша аударған, қайырымдылығы үшін оқу мақтау қағазымен марапатталды [13, 18-б].

1825 жылы Неплюев Әскери училищесі болып ашылған тұстан бастап-ақ, училищеге қатысты қабылданған Ережелерге байланысты және Орынбор әскери губернаторларының оқу орнына қатысты енгізген өзгерістеріне орай училищенің құрылымы мен ішкі жүйесіне үнемі өзгерістер еніп отырды. Орынбор губернаторы Сухтеленнің (1830-1833) тұсында, 1832 жылы училище екі бөлімге бөлінді: еуропалық, азиаттық. Екі бөлімге бөлінгеннен кейін еуропалық бөлімде шығыс тілдері, азиаттық бөлімде әскери пәндер оқу бағдарламасынан алынды. Шығыс бөлімінде татар, парсы, араб тілі, арифметика, математикалық география, әлем тарихы, жаратылыстану негіздері мен сурет сабақтары ғана оқытылатын болды.

Жалпы білім беретін пәндерден бөлек, эскадронда барлық кадеттер гимнастика, жүзу, би және шіркеу әндерін үйренді, сонымен қатар жоғарғы сыныптарда семсерлесуге жаттықты. Ерекше назар аударылатын өте маңызды қосымша сабақ - бұл атқа отыру болды. Тәжірибелі нұсқаушылар жоғарғы сыныпта сабақтан тыс уақытта жаттығулар үйрететін. Оқу курсы аяқтаған кадеттер белгіленген емтиханды тапсырып, нәтижесі бойынша келесі сыныпқа көшірілді.

Корпусағы өмір қатаң белгіленген тәртіппен жүрді: Эскадрондық кернейші білім алушыларды таңғы сағат 5:30 да оятып, 6:00 да таңғы ас ішіп сабаққа дайындалды. Танертеңгі сабақ сағат 8-ден басталып 12-ге дейін жалғасты, арасында бір рет 15 минуттық үзіліс. Сағат 12-ден 13-ке дейін аптасына бір рет әскери жаттығулар, қалған күндері би, гимнастика, семсерлесуге үйретті. Түскі ас 13-тен 14-ке дейін болды. Сағат 14-тен 16-ға дейін түстен кейінгі сабақтар болды. Кешкі ас сағат 20-да болатын. Сағат 21-де ұйқыға жатуы тиіс болды [4, 20-б]. Аптадағы 20 сабақтың сегізі орыс тілінде, алтауы татар тілінде жүргізілді.

Орынбор Неплюев кадет корпусында кадеттердің үлгерімі 12 баллдық жүйемен есептелінді: 11-10 балл өте жақсы, 9-8 балл жақсы, 7-балл қанағаттанарлық болып бағаланады. Жақсы оқыған ақсүйектердің балалары корпусы бітіргенде сотник, орташа оқығандар хорунжий, қара сүйек отбасынан шыққандар жақсы оқыса хорунжий, орташа оқыса зауряд хорунжий шендерін алды [4, 21-б].

1842 жылы Орынбор губернаторы В.А. Обручевтің (1842-1851) әскери училищені кадет корпусына айналдыру жөнінде ұсынысы бойынша, оқу орны 1844 жылы кадет корпусы болып құрылады. Кадет корпусы екі эскадрондық корпусқа бөлінді: еуропалық, азиаттық. Екі эскадронның әрқайсысы 4 сыныптан тұрды. Дайындық, төменгі, орташа, жоғары деп бөлінді. Бұрын оқу орнында оқу мерзімі 6 жыл болса, енді 8 жылға созылды. 1844 жылға дейін оқу орнында 80 шәкіртке орын бөлінсе, енді оқитын шәкірттер саны 200-ге жетті. Жаңа бөлінген бос орындар бөлінді:

1) 40 қазыналық орын Орынбор өлкесінде әскери және азаматтық қызмет жасағандардың қызметіне байланысты олардың балаларына, әсіресе тұлдыр жетімдерге;

2) 30 қазыналық орын қазақ сұлтандары, старшин, билердің балаларына;

3) 40 орын өз қаражатына оқитындарға, яки Орынбор өлкесі тұрғындарының балаларына;

4) 90 орын казак әскеріне, оның ішінде 30 орын Орынбор казактарына, 30 орын Орал казактарына, 30 орын башқұрт-мещеряктарға [5, 60-б]. Осы жерде бір ескеретін жағдай, казак балаларына 30 орын бөлінгенімен де, түсетін казак балаларының санының аздығына байланысты, бос вакансиялық орындарда орыс балалары оқыған. Орынбор губернаторы А.П. Безактың (1860-1864) тұсында әскери оқу орындарын реформалау басталды. Жас өспірімдерді кішкентай кезінен жабық әскери оқу орындарында оқыту олардың денсаулықтарына зиян келтіреді деген көзқарастар қалыптасты. 1862 жылы Орынбор Неплюев кадет корпусына жаңа өзгерістер енгізу үшін, арнайы Ерекше комитет құрылады. Комитет Неплюев кадет корпусының орнына: 1) Неплюев әскери училищесін; 2) юнкерлік училище құруды жоспарлады [9, 207-б]. Әскери училищенің төменгі сатысын бітіргендер, өз қалауы бойынша әскери және азаматтық қызметті таңдауына байланысты оқуын жалғастыруы тиіс болды. Кадет корпусына бөлінетін 120 вакансиялық орындар Орынбор, Орал казак әскерінің балаларына бөлініп, башқұрт шенеуліктері мен қазақ сұлтан, старшин, билердің балаларына бөлінетін 30 вакансиялық орындардың барлығы жабылып, енді олар корпуста өз қаражатына оқуға тиіс болды [9, 207-б].

1864 жылы Батыс бөліктің билеушісі сұлтан Баймұхаммедов 11 жастағы баласы Шыңғалиды кадет корпусына қабылдауға өтініш білдіреді. Оның өтінішіне байланысты, Шыңғалидің енді пансионер ретінде қабылданатыны және түтін салығынан жыл сайын 140 рубльді әскери училищеге аударуы қажет екендігі хабарланды [4, 23-б].

Ерекше комитет жасаған Жоба 1863 жылы 31 қаңтарда Әскери Министірге ұсынылып, 4 тамызда бекітілді. Орынбор губернаторы И.А. Крыжановскийдің (1864-1881) тұсында 1865 жылы оқу орнына қатысты жаңа Жоба ұсынылып, 1867 жылы оқу орны әскери гимназия болып құрылады. Орынбор кадет корпусы әскери гимназия болып құрылғаннан кейін, казактар бұрынғы вакансиялық орындарға түсу құқынан айрылды. 1886 жылы Торғай облысының казактары, оның ішінде бұрынғы Неплюев кадет корпусының түлектері 4621 рубль өсімімен жиналатын капитал қорынан оқу орнына ақша аударды. Капитал қорының пайыздық өсімінен Орынбор Неплюев кадет корпусының интернатына бір шәкірттің тұруына, және оған Иван Иванович Неплюев атындағы шәкіртақы берілуі тиіс болды. Бұл шәкіртақы Торғай облысындағы қазақ балаларының ішіндегі әкесі Ресей империясынан дворян титулын қабылдағандардың ішінен таңдап алынып және оны таңдау құқы Торғай облысы әскери губернаторының құзырына берілді. Шәкіртақыға оқуға тиісті шәкірт қабылдау емтиханының сынағынан өткеннен кейін оқуға қабылданды [4, 41-42-б]. Торғай облысы казактарының

Неплюев кадет корпусына ақша аударуы, яғни мүмкіндігінше аталмыш оқу орнына балаларын кіргізудің жолдарын іздестіруін көрсетеді. 1867 жылы оқу орны әскери гимназия, кейін кадет корпусы болып құрылғаннан кейін де, қазақ балалары өте сирек болса да, оқу орнына түсіп отырды.

Кадет корпусының алғашқы құрылған кездегі вакансиялық орындарға бөлінген орындарға оқыған қазақ шәкірттерінің тарихын талдасақ, 1825 жылы әскери училищеге қабылданған 40 шәкірт қазыналық ақшаға, 40 шәкірт пансионер өз қаражатына оқуы тиіс болды. Әскери училищеге 80 шәкірт қабылдануы тиіс болғанымен, бірақ алғашқы қабылданғаны 14 шәкірт, 3 пансионер болды [2, 50-б]. Алғашқы қабылданған шәкірттер арасында Кіші жүздің батыс бөлігінен Мұғаммедғали Тәуке, Бөкей Ордасынан Құшағали Шығаев пен Қарауылқожа Құмболсын болды. 1830 жылы Мұғаммедғали Тәуке жоғары сыныпта оқып жүргенде, әкесінің өтініші бойынша оқудан шығып кетсе, Құшағали Шығаев, Қарауылқожа Құмболсын 1831 жылы әскери училищені бітірген алғашқы түлектердің бірі болды.

Алғашқы ашылған 1825 жылдан – 1844 жылдарға дейін казактар Орынбор Неплюев әскери училищесіне балаларын оқуға тапсыруға құлықсыздық танытты. Қазактардың әскери училищеге балаларын бермеуінің себептері жөнінде Меңдали Пірәлиев былай деп жазады: «Орынбор аймағына

қараған жерлердің игі жақсыларын әскери губернатор шақырып алып, балаларын Неплюев кадет корпусына беруін сұрады. Қазақтың игі жақсылары бұл өтінішті шын жүректерімен қабылдамады. Қазақ даласында кадет корпусы дегенді білмеді және түсінбеді. Орынбор аймағына қараған жерлерде оқуға қабылданған балаларды шоқындырып, кейін солдатқа әкетеді деген қауесет тарады. Олар бұл қауесетке сенді, өз еріктерімен балаларын орыс тұтқынына бергісі келмеді. Билік енді кедей отбасыларынан және «кұрметті» тұрғындардың ішіндегі жуас, момын отбасының балаларын күшпен ала бастады [4, 18-б]. Орынбор кадет корпусының 1855 жылғы түлегі Сейдаллин өзінің кадет корпусына қалай қабылданғаны жөнінде былай деп жазады: «Әкем сұлтан болатын. Жыл сайын отбасымыз Ақмешіт маңына қыстауға көшкенде, қоқандықтырдың салықтарынан зығыры шығатын. Осындай мүшкіл жағдайдағы әкем жалғыз баласын орыс тұтқынына беруге мәжбүр болды. Баланды аяп, билікке қарсы келсең өзіңді бүктіреді. Әке-шешем жылай-жылай, мені сұлтан-правительге алып келді. Бір арабаға толы бала Орынборға аттандық» [4, 18-б].».

1833 жылы Звериноголов бекінісінің коменданты Орынбор әскери губернаторы Павел Петрович Сухтеленнің бекініс маңына көшіп келген қазақ сұлтандары мен старшиндарының өз балаларын Неплюев училищесіне оқуға тапсыруға үгіттеуге тапсырма бергенін жазады [12, 2-б]. 1825 жылдан 1844 жылдар аралығы кезеңінде кадет корпусына қазақтардың балаларын беруі сирек жағдай болды, бөлінген вакансиялық орындар бос қалып отырды. 1844-1864 жылдар аралығында қазақтардың балаларын кадет корпусына оқыту көрсеткіш динамикасы өсті.

Қазіргі уақытқа дейінгі мұрағат деректеріндегі табылған құжаттарға негіздей отырып, біздің есептеуіміз бойынша 1844-1867 жылдар аралығында Орынбор Неплюев кадет корпусында 100 жуық қазақ баласы оқыған. Олардың құрамы шамамен алғанда Бөкей Ордасынан 40-тан аса, Кіші жүздің Шығыс бөлігінен 26 бала, Батыс бөліктен 21 бала, Орта бөліктен 11 бала. Әрине, бұл әзірше табылған құжаттар дерегі негізінде.

Орынбор Неплюев кадет корпусын бітіргендер: 1831 жылы бітірген: 1) Құшағали Шығаев; 2) Қарауылқожа Құмболсын; 1841 жылы бітірген: 3) Шукеев Досмухаммед хорунжий; 4) 1846 жылы бітірген: Ноғайбақов Сұлтанкерей зауряд хорунжий; 5) 1848 жылы бітірген: Сұлтан Таубаев зауряд хорунжий; 6) 1851 жылы бітірген Арсланкерей Бөкейханов хорунжий; 7) Сұлтан Шалабаев зауряд хорунжий; 8) Мұхаммедсалық Бабажанов хорунжий; 9) Мұхамеджан Бекмухаметов зауряд сотник; 10) Мырзағали Саңғырықов зауряд хорунжий; 11) Зұлхарнай Нұралыханов хорунжий; 12) Сұлтанмахмұд Жантөрин хорунжий; 13) Жүсіп Ниязов сотник; 1855 жылы бітірген: 14) Жәңгір Айшуақов хорунжий; 15) Сейдхан Жантөрин сотник; 16) Тілеумұхаммед Сейдалин прапорщик; 17) Әлмухамед Сейдалин прапорщик; 18) Қуанышғали Орманов хорунжий; 19) 1857 жылы бітірген: Тілеуқұлақ Жаныбеков хорунжий; 20) 1859 жылы бітірген: 21) Салихаддин Шығаев хорунжий; 22) Мұхамедғали Табулдинзауряд хорунжий; 23) 1861 жылы бітірген: Есенғазы Бәбен сотник; 24) Хусейн Үмбетовзауряд хорунжий; 25) 1863 жылы бітірген: Шарифаддин Шығаев прапорщик; 26) 1865 жылы бітірген: Әділ Нүрекин прапорщик; 27) Азаматкерей Айшуақов прапорщик; 28) Халид Бабажанов прапорщик; 29) Жәңгір Хашаев прапорщик; 1867 жылы бітірген: 30) Бахтыкерей Бөкейханов хорунжий; 31) Ниямұхамед Құлжанов прапорщик; 32) Махмуд Шөкин прапорщик; 33) Жәңгір Батыршин юнкер; 34) Ахметкерей Бейжанов юнкер; 35) 1869 жылы бітірген: Мұхаммедкерей Бейжанов прапорщик шендерінде бітірді.

Жәңгір ханның балаларының ішінде мұрағат қорларына сүйенсек Неплюев кадет корпусына 1833 жылы Зұлхарнай Бөкеев, 1847 жылы Ахмедгерей Бөкеев, Ғұбайдолла Бөкеев, 1848 жылы Ысмайыл Бөкеев түскен. Ж.Қ.Қасымбаев Жәңгір ханның балаларының ішіндегі Сақып-керей, Ибрагим, Ғабайдулла, Ахметкерей оқуларын Санкт-Петербургтегі Пажеск корпусында жалғастырып, аяқтады – деп көрсетеді [15, 196-б]. Мұрағат құжаттарына сүйенсек Жәңгір ханның баласы Неплюев кадет корпусының шәкірті Ысмайыл Бөкеев 1850 жылы 19 тамызда қайтыс болған. Шекара комиссиясының төрағасы Бөкей Ордасының Уақытша Кеңесіне Жәңгір ханның баласы Ысмайылды жерлеу үшін, Шығыс бөліктің сұлтаны Ахмет Жантөриннің 255 рубль өз қаражатынан шығарғанын, кейін ақшаның оған қайтарылуына байланысты, канцелярияға 255 рубльді тез жеткізуін талап еткен [16, 1-б].

Алғашқы кезде Неплюев әскери училищесіне орыс тілін мүлдем білмейтін, орысша сауат аспаған қазақ балалары оқуға түсті. 1857 жылдан кейін ғана олар оқу орнына емтихан тапсырып түсе бастады. Орысша сауаты болмағандықтан қазақ балаларына әскери училищеде оқу көп қиындық туғызды. Сондықтан да оқуды тастап кету фактілері жиі орын алып отырды. Мұрағат деректеріне сүйенсек, 1848 жылы Бекболат Айшуқов, 1849 жылы Биғал Әшімов, 1852 жылы Мұхаммедғали

Күшікбаев, 1855 жыл Мұхаммед Жәнібеков, 1861 жылы Жәңгір Тұнғашин, 1864 жыл Дауылбая Бекмұрзин, 1865 жылы Жүсіпқали Өзбекәлиев, Ысқақ Шыңғысов және тағы да басқалароқуды тастап кеткен. Мысалы, 1865 жылғы Жүсіпқали Өзбекәлиевтің оқу үлгеріміне қатысты құжатта оның арифметика сабағынан 2 балл алғанымен, қалған сабақтардан үлгерімі жақсы, орташа болған, орыс тілінен 7 балл, географиядан – 9 балл, татар тілінен – 11 балл, оның тек арифметикадан үлгерімі төмен болған [17,106-б].

1857 жылы оқуға емтихан тапсырып түсу кезеңінен кейін, Орынбор Неплюев кадет корпусында оқи алмаған қазақ шәкірттерін оқудан қатаң түрде шығарып отырды. 1857 жылы Орынбор Неплюев кадет корпусының директоры Бөкей Ордасының Уақытша Кеңесіне 19 жастағы Керей Исмайловты оқу үлгерімінің төмен болуына байланысты оқудан шығарылатын және жасының үлкендігіне байланысты оқыған сыныбында қайта оқи алмайтыны жөнінде хабарлады [18, 13-б]. Керей Исмайлов 1851 жылы 13 жасында Орынбор Неплюев кадет корпусына түскен болатын, яғни корпуста оқыған 6 жылдан кейін ол оқудан шығарылды. Уақытша Кеңес оның оқуын жалғасыруына өтініш білдіргенімен, Орынбор Неплюев кадет корпусының директоры жасының ересектігіне байланысты оқуын жалғасыруға мүмкіндік бермеді. Оқудан шыққан Керей Исмайловты Уақытша Кеңеске аудармашы ретінде қызметке қабылдады [18, 13-б]. 1857 жылы Керей Исмайловтың орнына вакансиялық орынға Мұхаммед Керей Бөкейханов оқуға қабылданғанымен, бірақ ол кадет корпусына бармаған.

Неплюев кадет корпусында оқи алмаған, немесе науқастануына байланысты оқи алмаған шәкірттердің орнына басқа шәкірттерді қабылдап отырды. Мысалы, 1864 жылы оқудан шыққан Дауылбай Бекмурзиннің орнына Рахим Ертілеуов қабылданады [17, 72-б].

Шәкірттер арасында оқуын ауруына немесе қайтыс болуына байланысты жалғасыра алмағандар да болды. 1864 жылы Орта бөлік сұлтанының баласы Дәулет Шерғазиев шешек ауруымен ауырып, 2 сәуірде кадет корпусының лазаретінде қайтыс болған [17, 37-б]. Өзбекқали Зұлқарнайын да қайтыс болуына байланысты оқуын жалғасыра алмаған. 1865 жылы Жаһанкерей Бөкеевтің ауырып оқуын жалғастыра алмауына байланысты, оның орнына Бөкей ордасының сұлтаны Ахмедкерей Хансұлтановтың баласы Сағадаткерей Хансұлтанов оқуға қабылданады [19, 2-б].

1867 жылдан кейін Орынбор Неплюев әскери училищесінің құрылуына байланысты, 1866 жылы оқу орнында оқып жатқан Әбілсат Жаныбеков, Атанбоз Жантөрин, Ахмет Жүзбаев, Байырғали Батырбеков, Бердалы Батырбеков, Сағаткерей Хансұлтанов, Рахим Ертілеуов, Салауаткерей Шығаевты сабақ үлгерімдерінің төмен болуына байланысты оқудан шығарып, мектепке ауыстыру жөнінде шешім қабылдаған. Неплюев әскери гимназиясының директоры Павел Васильевич Домерщикова гимназияда оқуын жалғасыруға Мұхамедхалық Арынғазиев, Мұратбай Көшербаевқа рұқсат берген [17,172-б].

Орынбор Неплюев кадет корпусының тарихында 1831 жылы Неплюев әскери училищесінің алғашқы түлегі Құшақғали Шығаевтың баласы Шарифаддин Шығаев та осы оқу орнын 1863 жылы бітіріп шығады.

Орынбор Неплюев кадет корпусының тарихын зерттей келе мынадай қорытындыларға келдік: біріншіден, 1825-1845 жылдар аралығында Неплюев әскери училищесіне қазақтар балаларын көп бермеді, қазақтарда Ресейлік оқу орындарына деген алғашқы кезде сенім болмады; екіншіден, балаларды кадет корпусына оқуға тартуда Жәңгір хан, Ахмет Жантөриннің ролдері жоғары болды; үшіншіден, кадет корпусының түлектері орыс билігіндегі қазақ шенеуліктерін қатарын қалыптастырды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. *Витевский В.Н., И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. Историческая монография В.Н. Витевского. Т.3.-Казань. «Типо-Литография В.М.Ключникова. – 1897. – С. 980.*

2. *Севастьянов С.Н. Князь Г.С. Волконский как инициатор памятнику Неплюеву-Неплюевского училища, ныне Неплюевского кадетского корпуса //Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып.3. – Оренбург. – 1897. – С. 158-161*

3. *Юдин П.Л. Григорий Федорович Генс, первый директор Оренбургского кадетского корпуса //Русская старина. – 1899. – № 8. – С. 363-373*

4. *Васильев А.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. – Оренбург «Типо-Литография П.Н. Жаринова». – 1896. – С. 72 .*

5. Матвиевская Г.П. Оренбургский Неплюевский кадетский корпус. Очерк истории: монография. – М.: Издательский дом Академии Естествознания, 2016 – С. 174.
6. Семенова В.Г., Семенова В.П. Оренбургский Неплюевский кадетский корпус история в лицах.- Оренбург. – 2017. – С.591.
7. Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII-начале XX вв). – Уфа; РИО РУНМЦ. Госкомнауки РБ. – 2002. – С.120.
8. Айтмухамбетов А.А. Казахские служащие Российской империи: формирование, профессиональная и общественно-политическая деятельность в XIX- начале XX вв /Исторический аспект/Автореферат... д.и.н – Семей – 2010. – С. 56.
9. Митурич П.В. Очерк истории Оренбургского Неплюевского военного училища и Оренбургского Неплюевского кадетского корпуса от основания их до последних преобразований //Справочная книжка Оренбургской губерний на 1870 г. – Оренбург. – 1870. – С. 193-216.
10. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года.Т.XXXIX. – 1824.«Печатано в типографии II отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии .– 1830. – С. 691.
11. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архив/ҚРОМА /4-қор, 1-тізбек, 2156-іс.
12. ҚРОМА, 78-қор,2-тізбек, 4762-іс.
13. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. О почетнейших и влиятельнейших ордынцах. – Т.8. – часть 2. – Алматы «Дайк-Пресс. – 2006. – С.959.
14. ҚРОМА, 4-қор,1-тізбек, 310-іс.
15. Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств в XVIII –первой половины XIX вв. Т.4. Жангир хан (1801-1845 гг).(Личность во взаимодействии с номадным обществом и сопредельными регионами) – Алматы. 2001.– С.348.
16. ҚРОМА, 4-қор, 1-тізбек, 4620-іс.
17. ҚРОМА, 4-қор, 1-тізбек, 4005- іс.
18. ҚРОМА,78-қор, 2 тізбек, 4708-іс.
19. ҚРОМА, 78-қор, 1-тізбек, 446-іс.

ӘОЖ 94(574):343.264
МРНТИ 11.25.45

С.С. Қасымова¹

¹т.ғ.к., Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің доценті,
Қарағанды қ, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНҒА КҮШТЕП ҚОНЫС АУДАРЫЛҒАН КОРЕЙЛЕР

Аңдатпа

Мақала сталиндік депортация кезінде Қазақстанға күштеп қоныс аударылған корейлер мәселесіне арналған. Күштеп қоныс аударудың себептері мен мақсаты, сонымен қатар оның кезең-кезеңмен қалай іске асырылғандығы ашылған. Қарағанды облысының мұрағаты құжаттарына сүйене отырып, Орталық Қазақстан аумағына қоныс аударылған корейлердің таралып орналасуына, еңбекке тартылуына талдау жасалған, оларға мемлекет тарапынан жасалған әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың жетістіктері мен кемшіліктері ашып көрсетілген.

Сондай-ақ қазіргі кезеңдегі қазақстандық корейлердің қоғамдық-саяси және мәдени дамуындағы жетістіктер көрсетілген.

Тірек сөздер: депортация, Қиыр Шығыс, «жапонтыңшылары», Посьет ауданы, Орталық Қазақстан, шекара маңы аудандары

Касимова С.С.¹

¹к.и.н., доцент, Карагандинского государственного технического университета,
г. Караганда, Казахстан

НАСИЛЬСТВЕННАЯ ДЕПОРТАЦИЯ КОРЕЙЦЕВ В КАЗАХСТАН

Аннотация

Статья посвящена проблеме насильственного переселения корейцев в Казахстан во времена сталинских депортаций. Раскрыты цели и причины насильственной депортации, а также поэтапная реализация данного процесса. Опираясь на архивные документы Карагандинской области, автором сделан анализ расселения и трудоустройства депортированных на территорию Центрального Казахстана корейцев, раскрыты успехи и недостатки социально-экономических и бытовых условий предоставленных им со стороны государства.

Помимо этого, показаны общественно-политические, культурные достижения казахстанских корейцев на современном этапе.

Ключевые слова: депортация, Дальний Восток, «японские шпионы», Посыетский район, Центральный Казахстан, приграничные районы

S.S. Kassimova¹

¹C.h.s, associated professor of Karaganda state technical university,
Karaganda, Kazakhstan

FORCIBLE DEPARTATION OF THE KOREANS TO KAZAKHSTAN

Abstract

The article is dedicated to problem of forcible migration of the Koreans to Kazakhstan during the period of Stalin deportation. Author analyzes aim, reasons of the Koreans forcible deportation and its realization step by step. Based on documents from archive of Karaganda region, author shows peculiarities of distribution and settlement of the Koreans onto territory of Central Kazakhstan; it was determined success and lack of social-economical medium of their life which was given by our government.

Also, author studied social-political, cultural achievements and opportunities of the Koreans in Kazakhstan nowadays.

Keywords: deportation, Far East, «Japanese spies», Posyet region, Central Kazakhstan, boundary regions.

Корейлердің күштеп қоныс аударылуы туралы айтқанда бірден 1937 жыл көрсетіледі, себебі осы жылы олар «жапон тыңшылары» ретінде Қиыр Шығыстан Қазақстан мен Өзбекстанға көшірілді. Десек те, деректер бұл үрдістің оларда ертерек басталғанын көрсетеді.

Корейлердің Қиыр Шығыс өлкесіне қоныстануы ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырлар тоғысында Ресейдің Қиыр Шығысында экономикалық дамудың белсенді жүруімен байланысты. 1910 жылы туған Отанына Жапонияның үстемдігі орнағаннан кейін корейлердің көрші Ресей аумағына иммиграциясы күрт өсті. 1897-1914 жылдарда Приморье өлкесінің оңтүстігіндегі корейлер саны 61,7 мың адамға дейін жетсе, 1926 жылғы КСРО-дағы жаппай халық санағы бойынша Қиыр Шығыс өлкесінде 169 мың корей өмір сүрді [1, 34 б.]. Мұншама өсу олардың 1917 жылғы оқиғалардан кейін жаппай Приамурье және Приуссурье аудандарына қоныс аударуы нәтижесінде болды.

Жекелеген уездерде, мысалы Посыет ауданында халықтың 80-90% корейлер болды, Сучан ауданында да олар басымдық танытты. Корейлер ауыл шаруашылығы жұмыстарымен айналысты, күріш екті, балық аулады. Қиыр Шығыс өлкесіндегі ауыл шаруашылығы өнімдерінің жартысына жуығын негізінен осы корейлер өндіріді. Солай болғанымен де, орыстарға қарағанда корейлерге берілген ауыл шаруашылығына пайдаланылатын жер көлемі төмен, аз болды, сөйтіп олардың арасында шиеленіс, келіспеушіліктер туды. Бұл жағдай Кеңестік билікті корейлерді көшіру туралы 1926, 1928 жылдары жоспар жасауда рөл атқарды, дегенмен бұл жоспарлар іске асырылған жоқ.

Келесі 1930-1932 жылдары 2 мыңға жуық адам шекарадан алыс солтүстікке, Хабаровск өлкесіне күштеп көшірілді, одан әрі бұл үрдіс біраз жылдарға тоқтады [1, 35 б.].

1930 жылдардың ортасына қарай халықаралық жағдайдың шиеленісуі, 1936 жылы 25 қазанда Германия мен Италияның арасында «Берлин-Рим осі» әскери-саяси келісімінің жасалуы, сондай-ақ, 1936 жылы 26 қарашада Германия мен Жапонияның «Антикоминтерндік пактіге» қол қоюы әлемге жаңа соғыс қаупін туғызды. Әсіресе бұдан КСРО қатты қауіптенді. Билік КСРО-ға шабуыл жасау қауіпінің бар екенін үнемі қайталап айтып отырды.

1937 жылы жазда Кеңес Одағы Қиыр Шығыста жапон әскерінің Қытайға шабуыл жасауына байланысты анағұрлым күрделі қатерге кезікті. КСРО-ға Жапонияның әскери күшін әлсіретіп, соғыс қаупін азайту, шиеленісті бәсеңдету қажет болды. Кеңес Одағының басшылары КСРО-мен шекараға жақын және шекарамен шектес аймақтарда бақылауды күшейтіп, ерекше назарға алды. Шекара маңында тұратындарға кеңестік жүйеге қарсы элемент деп күдікпен қарап, оларды басқа жерлерге, елдің ішкергі аймақтарына көшіруді мақсат етті.

Жалпы, этностарды депортациялау ХХ ғасырдың 20-жылдарының соңынан басталды, ал 1930 жылдардың екінші жартысынан бастап өзінің шырқау шегіне жетті. 1937 жылы депортацияның негізгі аймағы Қиыр Шығыс болды.

Бұдан сәл бұрынырақ, 1936 жылдың басында Саяси Бюро «Қиыр Шығыс өлкесінің шекара маңы аудандары туралы» қабылдаған қаулыда былай делінді: «Согласно которому НКВД разрешалось выслать в административном порядке из приграничных районов Дальнего Востока в другие края до 1500 бывших коммунистов, вычищенных из партии и подозреваемых в шпионаже: вторыми среди перечисляемых подкатегорий – вслед за белогвардейцами и перед троцкистами и зиновьевцами – идут... корейцы!» [1, 80 б.].

Осылайша, депортацияға алғашқылардың бірі болып 1937 жылы Ресейдің Қиыр Шығыс ауданындағы корейлер ілікті.

КСРО ХКК мен БКП(б) ОК-нің 1937 жылғы 21 тамыздағы «Қиыр Шығыс өлкесінің шекаралық аудандарындағы корей тұрғындарын көшіру туралы» №1428-326 бұйрығы бойынша «Қиыр Шығыс өлкесіне жапон тыңшыларының енуін тоқтату» мақсатында 23 шекаралық аудандардағы барлық корей қоныстарын Оңтүстік Қазақстан облысына, Арал теңізі ауданына, Балқашқа және Өзбек КСР-іне көшіру туралы шешім шығарылды [1, 83 б.].

Құжатта әрі қарай былай деп көрсетілді: көшіру жұмысына Посъет ауданынан бастап жедел кірісіп, 1938 жылдың 1 қаңтарына дейін аяқтау; көшірілген корейлерге өздерімен бірге шаруашылық құралдарын алуға рұқсат ету; көшірілгендерге қалдырып кеткен жылжымайтын және жылжымалы мүліктерінің, егістіктерінің құнын өтеу; көшірілген корейлерге олар шетелге шығуға тілек білдірген жағдайда шекарадан өтудегі жеңілдетілген тәртіпті қолдана отырып кедергі жасамау; КСРО Ішкі Істер халық комиссариатына көшіру үрдісі кезінде корейлер тарапынан тәртіпсіздіктер болған жағдайда шара қолдана жүктелді.

1937 жылдың қазан айы бойына Қазақ КСР-інің Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Қарағанды, Оңтүстік Қазақстан және Гурьев облыстарына 12000 корей шаруашылықтарын көшіруге қаулы алынды [1, 89 б.].

Көшірілетін корейлердің өз шаруашылықтарындағы барлық мал басын мал дайындау пункттеріне, қолдарындағы астықтарын астық дайындау орындарына тапсыру керектігі және олар жаңа жерге көшіріліп әкелінгеннен кейін сол шығындардың барлығы өтелетіндігі көрсетілді. Корей мектептерінің жабдықтарын, кітапханаларды, корей тіліндегі кітаптар мен көрнекі құралдарды қоса тасу белгіленді.

Бірінші кезекте «аса қауіпті тыңшылар» деп саналған 11807 адам көшірілді. Тұтастай алғанда қыркүйек айы бойынша 74500 корей көшірілді. 1937 жылы 25 қазанға қарай Қиыр Шығыстан 124 эшелонмен 36442 корей шаруашылықтары немесе 171781 адам көшірілді. Көшірілген корейлердің әлеуметтік құрамы да әр түрлі болды, олардың арасында шаруалар мен жұмысшылар, түрлі саладағы қызметкерлер бар еді.

Құрлықтың бір шетіндегі Қиыр Шығыстан Орта Азия аймағына дейінгі жол алыс, ұзақ және аса ауыр болды. Көшірілгендердің негізгі бөлігі Қазақстанға келді, көшіру қажет деп белгіленген 12000 шаруашылықты басқаша айтқанда, бұл яғни, 20170 отбасы немесе 95526 адам болды. Солардың ішінде күздің ызғарлы суығында Солтүстік Қазақстанға 9300 адам орналасты. Қалған 16272 отбасы немесе 76525 адам көрші Өзбекстан республикасына табан тіреді. Қалғандары Орта Азияның басқа да республикаларына, шағын бөлігі Сталинград облысына орналасты.

КСРО ХКК 1937 жылғы 11 қыркүйектегі қаулысында Қазақ және Өзбек КСР-іне орналасатын корей шаруашылығының әрқайсысына, орташа алғанда бір отбасына 6 мың сом ақша бөлінді [1, 87 б.].

Алайда көшірілген халыққа көрсетілетін жағдайлар толығымен жасалды деп айту қиын. Олардың көпшілігі жаңа жерлерге келісімен бірден оңай орналасып кете алмады, көптеген қиыншылықтар мен кедергілерге кездесті. Қоныс аударғандарды бір жағынан қысқы қақаған суық, қатаң климат титықтатса, екінші жағынан жергілікті басшылар көшіп келушілердің өміріне немқұрайлы қарады, өздерінің жауапкершіліктерін сезінбеді. Мысалы, 1937 жылдың желтоқсан айында Қостанайға тұрақтаған 4000 корей азаматтарына апта бойы жергілікті басшылық ешқандай көңіл бөлмеді, тұрғын-жайдың болмауы, азық-түлік пен дәрі-дәрмектің жоқтығы тіпті аштық қаупін туғызды. 1937-1938 жылдың қысында асығыс, сапасыз салынған жертөлелерде тұрған корей отбасыларында әсіресе жас балалар мен қарттардың өлімі көп болды.

Осыған орай 1937 жылы 5 қарашада КСРО Ішкі істер халық комиссариаты төрағасының орынбасары Чернышевтың КСРО ХКК төрағасының орынбасары В.Я. Чубарьға «құпия» белгімен жолдаған хатында көшіріліп әкелінген жұмыс күшін (жұмысшылар мен қызметкерлер – авт.) жұмыспен қамтуда барлық қолдан келген шараларды жасау, жұмысқа орналастырып болғанға дейін жұмысшы-қызметкерлердің әрқайсысының отбасына колхозшылармен тең дәрежеде жәрдемақы немесе қарыз беруге рұқсат ету туралы КСРО үкіметіне өтініш жасаған [1, 94 б.].

Әрине, бұл қаулы да бірден шешімін тапқан жоқ. Көшірілген халықтың ішіндегі жұмысшылар мен қызметкерлердің көпшілігінің жағдайы еңбек құралдарын өздерімен бірге ала келген колхозшыларға қарағанда ауыр болды, жұмыссыз күн кешті. Өйткені, басшы органдар колхозшылармен олар көшіп келгенге дейін азық-түлік, ақша түрінде есеп айырысқан болатын. Ал жұмысшылар мен қызметкерлерде бұл үрдіс баяу әрі ауыр жүрді, келесі жылдың көктеміне дейін созылды, іс жүзінде 1938 жылдың күзіне дейін аяқталған жоқ. Кейіннен жағдай біртіндеп жақсара бастады, қоныс аударушыларға жергілікті қазақ отбасылары қамқорлық, жәрдемдерін аямады.

Осы жерде көшірілген корейлерді орналастыруға арналған нақты талаптар болғанын айту керек. Біріншіден, олардың шекара аймағына орналасуларына тыйым салынды; екіншіден, олардың үстінен бақылау жүргізу оңай болу үшін үлкен топтармен немесе колхоздармен біріктіріп қонысқа орналастыру керек болды. Сондай-ақ олар тұратын жерлер темір жолдар бойынан аулақ болуға тиіс еді. Мұндай ережелердің барлығы корейлерге деген «қашып кетуі мүмкін», «сезікті» «тыңшылықпен айналысуы мүмкін» деген күдіктен туған еді. Шынына келсек, олар саяси репрессияға ұшырағандар емес еді, оларға тағылған саяси айыптар жоқ. Сондықтан мұны адам құқығын аяққа таптау, социалистік жүйенің қылмысы десек, корейлер оның құрбандары болды.

Қарағанды облыстық мемлекеттік мұрағатының құжаттары да қоныс аударған корейлердің өмірлері әрі қарай қалай жалғасты деген сұраққа жауап беруімізге көмектеседі.

Қарағанды облыстық атқару комитеті еңбекшілер депутаттарының төрағасы Сеитова КСРО ХКК қоныс аудару бөлімінің басшысы Донцоваға 1940 жылғы 19 қаңтарда жазған хатында Қарағанды облысындағы корейлердің саны туралы мынадай мәлімет береді:

«Согласно сведений полученных от Карагандинского Облуправления НКВД в Карагандинской области находится 4312 человек переселенцев корейцев, из них от 18 лет и выше – 2683, ниже 18 лет – 1679 чел.

Из общего числа проживает в городе Караганда 2384 чел. В колхозах области находится переселенцев корейцев всех возрастов:

1. Тельманский район – 1807 чел.
2. Балхашский район – 141 чел.
3. Ворошиловский район – 38 чел.
4. Жана-аркинский район – 42 чел.» [2, 14-16 Б.].

Деректер көрсетіп отырғандай, Қарағанды облысына барлық Қазақстанға қоныс аударған корейлердің 20% қоныс тепті. Көшіп келушілерді облыс аумағына орналастыруда жоғарыда айтылған қиыншылықтар мен кедергілер мұнда да кездесті. Темір жолдарда айға жуық ұзақ жолды бастан өткеріп келгеннен кейін алдымен оларды алдын-ала санитарлық тексеруден өткізу қажет болды. Тексеру нәтижелері айғақтағандай дәрігерлердің әр түрлі жұқпалы аурулар туралы ескертулеріне қарамастан мемлекет тарапынан ешқандай белсенді шаралар қолданылмады. Сонымен қатар қоныс аударушылардың жеке мүліктері болған жоқ, мұның алдында айтып кеткендей, Қиыр Шығысөңірінен көшіргенде талап етілген тәртіп бойынша корейліктер барған жерінде қайтарып

алатын болғандықтан мемлекетке барлық мүлкін, малын, азық-түлігін тапсырған болатын. Осындай жайларды растайтын құжаттардың түбіртегінің бірінің мазмұны мынадай: «Қарағанды облысындағы «Сталин» колхозы Қиыр Шығыстағы Бикинск, Хабаровск аудандарынан қоныс аударушы корейлерден құрылған. Қоныс аударғанға дейін олар 63 мың рубль көлеміндегі мүліктерін: 130 га күріш, 47 жылқы, ауылшаруашылық мүлкінт.б. мемлекетке тапсырған»[3, 30 б.].

КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі қоныс аударушылар барған аудандарға тез арада барлық азық-түлікті беруді бұйырды. Қоныс аударушылардың жаңа орында ең төменгі төлем түрінде азық-түлік, мал алып, ал тәуліктік жәрдем ақыны алмағанын, сонымен бірге олардың бұрынғы тұрған жерлерінде корейлер көшірілетін болған соң өндірістік жоспарды орындамады деген сылтаумен оларға тиесілі жеңілдетілген жәрдемнің берілмегенін растайтын құжаттар да кездеседі.

Сондай құжаттың бірі Қарағанды облыстық атқару комитетіне жолданған. Онда Қарағанды облысы Тельман ауданының №13 Настай кентінде тұратын Пак Фрол, Нам Ян Сон, Ким Сун Сан, Ким Чер Хо деген корейлердің жазған арызында былай делінген: «Мы, бывшие жители Поповского ключа Сучанского района Приморской области Дальневосточного края искатели корня женьшеня заявляем о том, что во время переселения из ДВК в Казахстан нам не выдали ни выходных, ни пособий, мотивируя тем, что мы не выполнили производственной нормы. Мы со своей стороны считаем решение Сучанской районной комиссии по переселению, возглавляемой Тропаком неправильным, ибо согласно существующего положения о льготе переселенцам, нам должны были выдать таковые. Мы убеждены в том что такие же рабочие соседней станции Тигровая того же района, все как один получили пособие, несмотря на то, что большинство из них не выполнили производственного плана. Мы уверены в том, что комиссия по переселению жителей станции Тигровая поступила правильно.

Настоящим просим Вас расследовать действие переселенческой комиссии Сучанского района Приморской области ДВК, выдать нам выходное пособие и суточные на всех членов семей, согласно существующего положения о льготах переселенцам. Просим Вас не оставить нашей просьбы»[4, 20 б.].

1937 жылы 5 қарашадағы есепке сәйкес 2026 жұмысқа жарамды қоныс аударушы корейлер мамандығына қарай былайша жіктелді: 723 тау-кен жұмысшылары, 183 жай жұмысшы, 247 құрылысшы, 66 тігінші, 92 балықшы, 213 әскери қызметкер, 189 колхозшы және т.б [5, 42 б.]. Дейтұрғанмен, осындай мамандардың болғанына қарамастан, олардың барлығы бірдей жұмыс тауып кете алмады. Бұл дегеніміз қоныс аударушылар жұмыс жасағысы келмеді деген сөз емес, керісінше кейбір құжаттарда отбасын асырау үшін жұмыс сұраған өтініштерді кездестіруге болады. Бірақ корейлер қоныс тепкен жерлердің халқы тығыз болуына байланысты жұмысқа тұру өте қиын болды. Мысалы, 1937 жылы Қарағанды қаласының №13 шаруа кентінің комендантының хабарламасында былай делінген: «Кентке бірінші топпен 1808 адам (444 отбасы) корейліктер, кейін тағы 5565 адам (1059 отбасы) көшіріліп әкелінді. Кент толық, отбасыларға тұратын баспана ретінде мектеп және клуб үйлерін алуға тура келеді. Барлық қоныс аударушыларды жұмыспен қамтамасыз ету мүмкін емес»[6, 33 б.].

Бұл жерде мына жағдайды ескерген дұрыс. Қарастырылған кезеңде Қазақстанда индустрияландыру бағыты қарқынды жүріп жатты және болашақтағы Кеңес Одағының үшінші көмір ошағы Қарағанды көмір бассейнін дамыту басты міндеттердің бірі болды. Осы мақсатта Қарағандыға КСРО-ның түкпір-түкпірінен жүздеген әр түрлі ұлт өкілдері келіп орналасты. Танымайтын жат жерге жаңадан келген жұмысшы мамандарын да баспана, тұрғын-жаймен қамту керек болды. Қала халқы уақыт өткен сайын арта түскендіктен осылармен бір кезеңде келген корейлерге баспана, жұмыс мәселесінің шешілмеу себептерінің бірі осында деуге болады.

1938 жылы қоныс аударушылардың көп болуына байланысты корей колхоздарына 3257 тұрғын үй, 524 шаруашылық құрылысын салу, 824 құдық қазу жоспарланды. 1939 жылы 1 ақпанда уәделенген тұрғын үйдің 92%, құдықтың 40%, шаруашылық құрылыстарының 83% дайын болды. Қазақ КСР-і Халық Комиссарлары Кеңесінің бұйрығымен мектептер салуға 9 млн. сом көлемінде қаражат бөлінді. 280 орындық 11 мектеп және 160 орындық 32 мектеп, корей педагогикалық институтын салуға шешім қабылданды. Осы құрылыстарды салуға 9 млн. сомның 8 млн. 292 мыңы жұмсалып, қалған 708 мыңы корейлер көшіп барған елді мекендердегі бұрынан жұмыс істеп тұрған мектеп үйлерін жөндеуге босатылды.

Алайда белгіленген жұмыстардың барлығы бірдей аяғына дейін жетпегенін айту керек. Мысалы, 1938 жылы Қызылордада корей пединститутының құрылысы басталды. Бірақ пединститут та және

сол жылы салына бастаған мектептердің көпшілігінде құрылыс жұмыстары аяқсыз қалды. Құрылыс жұмыстарының бітпегеніне қарамастан күздекейбір мектептер сол қалыпта сабақ бастауға мәжбүр болды.

1938-1939 жылдары медициналық мекемелер құрылысын салу белгіленіп, 4 аурухана, 8 акушерлік пункт және шағын 2 акушерлік пункт құрылысына деп 10 млн. сом қаржы бөлінді. Қаражаттың жеткіліксіздігінен бұл құрылыстар толық салынып бітпеді.

Қарағанды қаласында қоныс аударушылардың әлеуметтік жағынан әр түрлі топтары орналасты. «Кулактар» деп аталған әлеуметтік топтың құрамы орыстар, украиндар, поляктар, татарлар, еврейлер, белорустар, армяндар, литвалықтар т.б ұлт өкілдерінен тұрды. Солардың қатарында корейлер де бар.

Қазақ КСР-і Халық Комиссарлары Кеңесінің бұйрығымен 1937 жылдың 9 қазанында Қарағанды облысына Қиыр Шығыстың Сучан, Артемовский және Владивосток аудандарынан келген 2558 корей отбасылары № 12,13,14,15/19, 16/20,17,18 шахта, Горбачев атындағы шахта аудандарында және Компанейск, Майқұдық, Зеленая Балка, Миньковка кенттеріне орналастырылды [7, 54 б.]. Сондай-ақ Ақмоланың Зеленый рай, Раздальный, Островной, Интернациональный кенттері де корей отбасыларын қабылдады.

Көшіп келген корейлер Қарағанды қаласындағы әр түрлі мекемелерде, шахталарда, жаңадан салынып жатқан зауыт-фабрикаларда, құрылыс саласында еңбек етті. Келесі бір құжат медициналық қызмет көрсету саласында жұмыс атқарған қарағандылық корейлер туралы ақпарат береді: Цой Екатерина Васильевна – вендиспансер дәрігері, Цой Владимир – есеп жүргізуші, Майқұдық ауруханасы, Пак Алексей Алексеевич – тіркеуші, Горбачев шахтасы, Ким Мария Михайловна – амбулатория қызметкері, Жаңа қала, Хан Капитолина Ивановна – 2-ші рудникте медбике, Ли Матвей Николаевич – облыстық денсаулық сақтау орталығының іс қағаз жүргізушісі. Тен Мук Бен- Тельман кенті ауруханасында аула сыпырушы, Ли Тун-Сун - Тельман кенті ауруханасында еден жуушы, Цой Мей – аула сыпырушы, Тей Он Хи – кір жуушы, Ли Сун Ай – акушер дәрігер, Нигай Н.Н – санитарлық нұсқаушы, Нам Чун-Хи – фельдшер [8, 18 б.].

Сөйтіп, Қазақстанға көшіріліп әкелген корейлер бір жағынан өздеріне саяси пана тапса, екінші жағынан жаңа жерге орныққан соң жергілікті халықпен, басқа да өздері сияқты тағдыр кешкен ұлт өкілдерімен қоян-қолтық еңбекке араласты. Ұлы Отан соғысы жылдарында тылда жанқиярлық еңбектің үлгісін көрсетіп, жеңісті жақындатуға үлес қосты.

Солай болғанымен, корейлерге деген сенімсіздік көзқарас одан кейінгі жылдарда да сақталды. Соның айғағы 1947 жылы 3 наурызда КСРО Ішкі істер министрі С.Н. Кругловтың директивасында корейлерге жаңа төлқұжат алуға рұқсат етілді, бірақ тек қана Орта Азия мен Қазақстанның территориясында тұруға шешім шығарылды, шекараға жақын аудандарда тұруға қатаң тыйым салынды [1, 83 б.].

Қазір Қазақстанда 99665 корей бар, оның 14097-і Қарағанды облысында. 1989 жылдың қыркүйегінде Қарағанды облыстық корей мәдени орталығы ашылды. Қоғамдық ұйымның негізгі міндеті – корей халқының тілі мен дәстүрін, мәдениетін ұмытпауға септігін тигізу, дамыту, жетілдіру, қазақстандық қоғамның демократиялануына үлес қосуға тәрбиелеу. Өзінің құрылған күнінен бастап бұл орталық үлкен уақыт сынынан өтті деуге болады, үлкен тәжірибе жинады, тек қана корей ұлтын ғана емес, басқа ұлттарды да өзінің төңірегіне ұйыстырып, достық пен бірліктің ордасы болып отыр. Орталықтың басты табыстары ұрпақтар сабақтастығын орнықтыратын, аға ұрпаққа, ана тілі мен мәдениетіне құрмет көрсетуге тәрбиелейтін дәстүрлерді сақтайтындығында. «Қарттарым – асыл қазынам» демекші, «Өмірдің күзі» мерекесі қариялар күніне арналған.

Орталық өз жұмысының басты байлығы – адам, оның қабілетін дамыту деп санайды. 2003 жылы «Мугунхва» фольклорлық ансамблінің «халық ансамблі» атағын алуы ұлттық салт-дәстүрді, фольклорды дамытудың айғағы болып табылады. Қарағанды қаласындағы үш мектеп пен екі жоғары оқу орнында Қазақстан корейлері қауымдастығының Қарағанды филиалының көмегімен корей тілін оқыту жүзеге асырылады. Жұмыстың сапасын сабақ беруге Корей Республикасынан келген еріктілердің тартылуынан көруге болады. Сонымен қатар Орталықтың жанында ардагерлер хоры, «Киппым» би тобы жұмыс жасайды. Ұжым мүшелері қалалық, облыстық, республикалық ұлттық мәдени фестивальдердің белсенді қатысушылары [9].

Тағдыр жазуымен Қазақстанды екінші Отанына айналдырған корей халқы республикамыздың дамуына өз үлестерін қосты. Солардың арасында есімдері тарихта қалған корей халқының келесі өкілдерін мақтанышпен айтуға болады:

Ким Ман Сам – (1883-1964 жж.) 1937 жылы отбасымен Қызылорда облысының Шиелі ауданына қоныс аударған ол корейлердің күріш өсіретін «Авангард» колхозын ұйымдастырды. Ұлы Отан соғысы жылдарында астықтың осы түрінен жоғары өнім алып, дүние жүзілік рекорд жасады. Социалистік Еңбек Ері, үшінші дәрежелі Сталиндік сыйлықтың иегері.

– (1948 ж. туған) қоғам қайраткері, кеңестік, қазақстандық бокс жаттықтырушысы, Қазақстан, КСРО спортының дамуына зор үлес қосқан тұлға. Серік Қонақбаев, Кәрімжан Абдрахманов сынды әйгілі былғары қолғап шеберлерін тәрбиелеп шығарды, КСРО-ның еңбек сіңірген жаттықтырушысы, «Қазақстан халқы Ассамблеясы» кеңесінің мүшесі.

Кан Георгий Васильевич – (1956 ж. туған) белгілі ғалым, тарих ғылымының докторы, профессор, «Қазақстандағы корей халқының тарихы» тақырыбында докторлық диссертация қорғаған, қазақ, орыс, корей тілдерін еркін меңгереді.

Тен Денис Юрьевич – (1993-2018 жж.) қазақстандық мәнерлеп сырғанаушы, Қазақстан тарихында спорттың мәнерлеп сырғанау түрінен тұңғыш 2014 жылы Сочиде өткен қысқы Олимпиадалық ойындардың қола жүлдегері, 2015 жылғы әлем чемпионатының қола жүлдегері, VII қысқы Азия ойындарының чемпионы, Қазақстанның бес дүркін чемпионы, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген спорт шебері.

Қазіргі таңдағы қазақстандық корейлер ертеңіне мол сеніммен қарайды және біліміне іскерлік пен ізденімпаздықты, еңбексүйгіштікті серік еткен.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; (Россия. XX век. Документы). Москва., 2005. – С.902.*
2. *Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағаты – ҚОММ. 27 - қор, 1 - тізбе, 1 - іс, 14,16 – нн.*
3. *ҚОММ, 18 - қор, 1 - тізбе, 10 - іс, 30 - н.*
4. *ҚОММ, 18 - қор, 1 - тізбе, 165 - іс, 20 - н.*
5. *ҚОММ, 18 - қор, 1 - тізбе, 165 - іс, 42 - н.*
6. *ҚОММ, 18 - қор, 1 - тізбе, 164 - іс, 33 - н.*
7. *ҚОММ, 18 - қор, 1 - тізбе, 164 - іс, 54 - н.*
8. *ҚОММ. 27 - қор, 1 - тізбе, 1 - іс, 18 - н.*
9. <https://kk.wikipedia.org/wiki>

ГРНТИ 03.20
ӘОЖ 94 (574.42)

А.К. Булғынбаева¹

*¹С.Аманжолов ат.ШҚМУ, Қазақстан тарихы кафедрасынаң аға оқытушысы, тарих магистрі,
Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.
E-mail: bak_ayauly@mail.ru*

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫ ШАРУАЛАРДЫ САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРУ ЖӨНІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТ

Аңдатпа

Біз XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы шаруаларға қатысты кеңестік үкіметтің мемлекеттік саясаты туралы айтып отырмыз. Дауыс беру құқығынан айыру туралы ережелер ауылдық кеңестерге сайлауда дауыс беру құқығын жоғалтудың заңнамалық, құқықтық және саяси негіздері болып табылады. Мақала 1918 және 1925 жылдардағы РСФСР Конституциясының ережелерін, Кеңестерге сайлау және қайта сайлау туралы нұсқаулықты салыстырады, азаматтардың сайлау құқықтарын

қалпына келтіруге және осы үдерістің заңдылығының бұзылуына қатысты шағымдарын қарау тәртібін түсіндіреді. Тарихи фактілерді талдау сайлау құқығынан айырылу жаңа үкіметке шаруа қожалығының маңызды бөлігін бейтараптандыруға мүмкіндік беріп, ауылдағы мәселелерді күштеп шешу саясатын бірте-бірте енгізуді және ауыл тұрғындарына қарсы репрессивтік шараларды жасау үшін жағдай жасайтынын тұжырымдайды.

Түйінді сөздер: сайлау жүйесі, кеңестік билік, сайлау құқығы, сайлау құқығынан айыру, қоғамның бөтен элементі, сайлау, нұсқаулық, эксплуататор.

Булғынбаева А. К.¹

*¹Докторантка 3 курса по специальности «6ДО20300 – История»,
г. Усть-Каменогорск*

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА КАСАЮЩИЕСЯ ЛИШЕНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ПРАВ КРЕСТЬЯН В 20 – 30-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

Речь идёт о государственной политике советской власти в отношении крестьян в 20–30-е годы XX века. Рассматриваются положения, касающиеся лишения избирательных прав: законодательные, правовые и политические основания утраты права голоса на выборах в сельские Советы. В статье проводится сравнение положений Конституций РСФСР 1918 и 1925 гг., инструкций о выборах и перевыборах в Советы, выясняется порядок рассмотрения обращений граждан для восстановления в избирательных правах и нарушений законности этого процесса. Анализ исторических фактов приводит к выводу о том, что лишение избирательных прав позволило новой власти нейтрализовать значительную часть крестьянства, сделало возможным постепенное введение политики силового решения вопросов в деревне и в конечном итоге создало условия для применения репрессивных мер в отношении сельского населения в дальнейшем.

Ключевые слова: избирательная система, советская власть, избирательные права, лишение избирательных прав, чуждый элемент общества, выборы, инструкция, эксплуататор.

A. K. Bolganbaeva¹

*¹The person, 3 course specialty "6DO20300-History",
Ust-Kamenogorsk*

STATE POLICIES CONCERNING THE DEPRIVATION OF THE PEASANTS' ELECTORAL RIGHTS IN THE 20S – 30S OF THE 20TH CENTURY

Annotation

We are talking about the state policy of the Soviet government towards the peasants in the 20-30s of the XX century. The provisions concerning the deprivation of voting rights are considered: legislative, legal and political grounds for the loss of the right to vote in elections to village councils. The article compares the provisions of the Constitutions of the RSFSR of 1918 and 1925, instructions on elections and re-elections to the Soviets, clarifies the procedure for considering citizens' appeals for restoration of electoral rights and violations of the lawfulness of this process. Analysis of historical facts leads to the conclusion that the deprivation of electoral rights allowed the new government to neutralize a significant part of the peasantry, made possible the gradual introduction of a policy of forceful resolution of issues in the village and eventually created the conditions for the repressive measures against the rural population in the future.

Keywords: electoral system, Soviet power, electoral rights, deprivation of electoral rights, an alien element of society, elections, instruction, exploiter.

Отандық тарихи ғылым үшін соңғы онжылдық шынында да бетбұрысты болды. Бір кездері қатал әрі айқын түсіндірме беретін Қазақстанның (кейін КСРО-ның) революциядан кейінгі тарихының көп бөлігі ой елегіне радикалды түрде қайта өткізуге ілігуде. Бұл сайлау құқығынан айыру тақырыбына толығымен жарамды. Соңғы ресми кеңестік тарихнама арқылы «эксплуатациялық кластарды жою» табиғи процесін сүйемелдеуші шаралар ретінде түсіндірілді. Заманауи зерттеушілер сайлау құқығынан (және кеңінен таралған азаматтық құқықтардан) айыру бір жағынан, кемсітушілік саясат құралы және жаппай мемлекеттік репрессияның бастамасы ретінде, бір жағынан қоғамның әлеуметтік құрылымының саяси құрылымын мәжбүрлеп өзгертудің құралы ретінде, бұл жаңа ауқымды маргиналды топтардың пайда болуына әкелді және олар «айырылған» санатында болды.

Сталиндік дәуірдің «айырылған» мәртебесін, оның мінез-құлқы мен қызметіне зерттеу жүргізумен байланысты ретроспективті талдаудың ғылыми, танымдық және әлеуметтік маңыздылығына қосымша. Зерттеу тақырыбы Қазақстанда да, бұрынғы КСРО-ның басқа республикаларының аумақтарында этникалықтан дінге дейін әртүрлі себептер бойынша халықтың жекелеген топтары мен топтарының кемсітушілігін тереңдетіп жатқан қазақстандық қоғамның қазіргі жағдайы үшін өзекті болып табылады.

1917 жылғы 26 қазанда кешке жұмысшылар мен сарбаздар Кеңестерінің Бүкілресейлік Конгрессінің ашылуы «Уақытша үкіметтің күшін жойды. Уақытша үкімет мүшелерінің көпшілігі сол кездің өзінде тұтқындалды» және «съезд шешімі: барлық билік шынайы революциялық тәртіпті қамтамасыз етуге тиіс жұмысшылар, сарбаздар мен шаруалар депутаттарының Кеңестеріне өтеді» делінді. [1, 11-12 бб]. Осы сәттен бастап, жергілікті және орталық үкіметтегі басымдық Кеңеске беріледі, бұл өз кезегінде жаңа мемлекеттік жүйенің негізіне айналады. Қоғамдағы революция және революциялық қатынастар Кеңес Одағының қалыптасуына серпін берді: фабрика, ауылдық, қалалық, аудандық және басқаларға. Шаруалар ауылдық және болыстық кеңестерге сайлауда дауыс беру құқығына ие болды. Жағдай жаңа билікті орнатудың алғашқы жылдары өзгеріп отырады, ол шаруаларды сайлау құқығынан айыру үдерісін бастады. Осы үдерістердің себептері мен салдары осы кезеңді түсіну және ел тарихындағы кейінгі құбылыстарды түсіндіру үшін маңызды.

1918 жылы 10 шілдеде Бүкілресейлік Бүкілодақтық Кеңес съезінде мақұлданған РКФСР Конституциясының қабылдануы кеңестік сайлау заңнамасын дамытуда маңызды рөл атқарды. Қоғамдағы контрреволюциялық көңіл-күйді және олардың кез келген көріністерін барынша азайту үшін билік белгілі бір санаттағы тұлғаларды қалалық және ауылдық кеңестерге сайлау және сайлану құқығынан айырды. Конституцияның 23-бабында былай делінген: «Жұмысшы таптың мүдделерін басшылыққа ала отырып, Кеңес Одағы социалистік революцияның мүдделеріне зиян келтіретін жеке тұлғалар топтарын белгілі бір құқықтарынан айырады» [2, 673 б.].

Конституцияның 65-бабында сайлауға қатысуы жас Кеңес өкіметін құптай алмаған адамдар тікелей көрсетілген: «пайда табу мақсатында жалдамалы еңбекті пайдаланған адамдар; капиталдан алынатын пайыздарға, кәсіпорындардан түскен табыс, мүліктен түскен табыс; жеке саудагерлер, сауда және коммерциялық делдалдар; монахтар мен шіркеулер мен діни ғибадат етушілердің діни қызметшілері; бұрынғы полиция қызметкерлері мен агенттері және т. б.» [2, 677 б.]. Осылайша, Кеңес өкіметінің бірінші жылында еңбек етуге емес, қоғамның пайдаланушы бөлігіне жататын тұлғалар, жамалы еңбектен, капиталдан табыс алған тұлғалар сайлау құқығына ие болды. Конституцияның 7-бабында «пайдаланушылар билік органдарының бірде-бірінде орын бола алмайды. Билік тұтас және тек қана еңбек етуші массаға және олардың өкілетті өкілдігіне – жұмысшылар, сарбаздар және шаруа депутаттарының кеңестеріне тиесілі болуы тиіс» [2, 671 б.]. Эксплуатерлердің санатына билік әлеуметке қауіпті, салынып жатқан социалистік қоғамның жат элементтеріне жататын жұмыс істеп тұрған ауылдың бөлігі кірді.

1917 жылдың аяғында большевиктер партиясының басшылары – 1918 жылдың бірінші жартысында өз сөздерінде және баспа жұмыстарында «кешегі азаматтар» саяси құқықтарындағы шектеу тақырыбына жиі жүгінетін болды, оларды билік жаңа шындықты бұрынғы капиталистік қоғамның элементтері ретінде көргісі келмеді. Бұл туралы В.И. Лениннің бірқатар еңбектері дәлелдейді. 1918 жылғы сәуірде жазылған «Кеңес өкіметінің келесі міндеттері» деген мақалада ол: «Кеңестік демократияның социалистік сипаты, яғни пролетариат, оның берілген өтінішінде біріншіден, жұмыс істейтін және эксплуатирланған массалар, буржуазияны алынып тасталды...» [3, с. 203]. Бүкілодақтық Кәсіподақтар Орталығының 1919 жылғы пленумында баяндамада Ленин былай деді: «Біз өтпелі уақытта, құтырма күрес кезінде, біз еркіндікті оңға және солға уәде беріп қана

қоймай, Социалистік революцияға кедергі келтіретін азаматтарды құқықтарынан айыратын боламыз деп алдын-ала айтып отырмыз», – деп ашық мәлімдеді [4, 294 б.]. Мемлекеттік органдар қалыптастыру және кеңестік заңнаманың негіздерін құру мәселесі мемлекеттегі сайлау жүйесіне жақындаған кезде маңызды болды. Бүкілресейлік орталық атқарушы комитетінің 1918 жылғы 11 маусымдағы «Ауылдағы кедейлерді ұйымдастыру және жеткізу туралы» қаулысы: «1918 жылғы аштық жылы азық-түлік мәселесін шешу үшін партия байлармен күресу үшін кедейлердің комитеттерін құруға шақырды» [5, 522 б.]. Бай шаруалар ауылды социалистік идеологияға және ауылдық буржуазияға қарсы күресте толығымен бағындыруға кедергі болды. Кедейлер комитеті ауылдық кеңестерге сайланғанға дейін ауылда билік етуге қабілетті ең кедей және еңбектегі шаруалар ұйымы ретінде құрылғаны белгілі.

Бірақ Кеңес үкіметі ауылды жерлерде әрекет жасайтын күштерді қажет етіп, ауылдық қорларды бұзып, одан әрі түбегейлі шараларды жүзеге асыру кезінде өмір сүру әдісін бұзды. Бұл күш ауыл шаруашылық жұмысшыларына, кедейлерге, кедейлердің комитеттеріне және орталық үкіметтің қолындағы қару-жараққа айналды. Жаңа шындыққа келуді қаламаған ауқатты шаруалар ауылдық жерлердегі революциялық тәртіпті дамытуға нақты қауіп төндіріп, саяси дауыс беру құқығынан айырылған саяси үрдістер диірмен тасына түсіп кетті.

Қажетті саясатты қысқа мерзімде жүзеге асыру үшін ауылдық және болыстық қайта сайлаулар жүргізу қажет болды, сондықтан елде жұмысшылар мен шаруалар үкіметінің күшті және біртұтас аппараты тез құрылды. Сондықтан 1918 жылғы 2 желтоқсанда Орталық атқару комитетінің қаулысы «Болыстық және ауылдық Кеңестерді қайта сайлау тәртібі туралы» бірінші нұсқаулықты жариялайды. Айта кетейік, «ауылдық Кеңестер – ауылдықтар мен болыстықтар – социалистік революция әлі ауылға жетпеген уақытта сайланған. Сондықтан жақын арада олар байлардың қолында немесе олардың күшті ықпалында болды [3, 582-584 б.]. Бұған ауылдық кеңестерді қайта сайлау арқылы ғана қол жеткізуге болады. Қайта сайлау үдерісінде кедейлердің комитеттері қайта сайлану үдерісін басқаруда айрықша рөл атқарды, соған орай күрес басталды, ал Кеңестер тек жалғыз билік болып қалды.

1918 жылғы 23 қарашадағы қаулысымен нақты ауылдық басқару органының, ауылдық кеңестің құрылуына және кедейлер комитетінің жойылуына негіз болған, кедейлердің комитеттері ауылда социализмді орнатуда, билік орындарының қолдауымен ауылда көршілерін қарақшылықпен тонаумен айналысқаны себеп болды.

Бірақ билік ауылдың – біртұтас организм, сыртқы әлем – олар үшін қарсылас күш, сондықтан кедейлер комитеттеріне ауылдағы біртұтастықты шайқалту міндеті қойылып, ауылды бай шаруалармен күресуге итермеледі. Ленин 1919 жылдың басында колхоз шаруашылығының мәселесі басқа бірдей емес екендігін айтып, айтқанындай, шайқастар табысқа жете алмады. Кедейлер комитеті тапсырманы орындай алмады, бұл туралы 1919 жылдың басында Ленин өзінің сөйлеген сөзінде айтты, колхоздар туралы мәселе кезекті болып тұрмағанын айтты. Нұсқаулықта «революция үдерісінде өз мүлкінен айырылған барлық эксплуататорлық элементтер, жер иелері, кулактар және діндар адамдар сайлауға ешқандай ықпал етпеуі керек» деп айтылған. Кешегі эксплуататорлар Кеңестер сайлауға қатыса алмайды» [6, 582-584 б.]. Бұл нұсқаулар, сондай-ақ кейінгі нұсқалары, ауылдық Кеңестердің ауылдық байлардың санын қысқартуға бағытталған. Сайлауға арналған жеңілдіктердің басым бөлігі ауылдық жерлердегі кедейлер мен орташа жұмыс істейтін шаруалар болды.

Ауыл мен болыстық Кеңестерге қайта сайлану үшін кедейлер комитетінің мүшелерінен тұратын сайлау комиссиясы құрылды. Өз кезегінде, ол құқығы бар адамдарға РКФСР Конституциясының 64 және 65-баптарына сәйкес дауыс беруге мүмкіндік берілуін қамтамасыз етті. Алдағы төрт жылда «Болыстық және ауыл Кеңестерін қайта сайлау тәртібі туралы» нұсқаулық сайлауға қатысу тәртібін және дауыс беруге және сайлау құқығы бар адамдардың, сондай-ақ сайлау құқығынан айырылғандар шеңберін қалыптастыратын түсіндірме нормативтік құжат болды.

1920 жылғы 29 желтоқсандағы «Кеңестік құрылыс туралы» Сегізінші Бүкілресейлік Съезд шешімі 1918 жылғы Конституцияның 57-бабына сілтеме жасайды және ауыл, болыс, қаланың және басқа да Кеңестердің кезекті қайта сайлануы, сондай-ақ Кеңестердің съездерін жүйелі түрде, белгіленген уақытта өткізу қажеттілігін атап өтті. Бүкілресейлік Орталық атқару комитетінің Президиумының 1921 жылғы 8 ақпандағы «Кеңестердің кезекті қайта сайлауы және Кеңестердің съезін шақыру туралы» дөңгелек қаулысында Облыстық, губерниялық және уездік съездердің шақыру шарттары талқыланды.

1918 жылғы Кеңестерге қайта сайлану туралы нұсқаулармен салыстырғанда, 1922 жылғы 31 тамыздағы нұсқау дауыс беру құқығынан айырылған адамдардың тізімдерін жасау тәртібін, осы тізімдерді тексеру және көрінетін жерге орналастыруды белгілеген бірқатар құрылымдық өзгерістерді қамтиды. Тізімдер салыстырмалы түрде біркелкі құрастырылды. Тізімдерді қайта қарау үшін арнайы айлықтар өткізілген кездер де болған. Бірақ сол жылдың 14 қыркүйегінде Кеңес Одағының бай элементінің нығайту қаупі туралы айтылып, Орталық Комитеттің циркуляры жарияланды. Бұл құжат сайлаушылар тізімін құрастыруға ерекше назар аударуды талап етті, байлармен күресте ауылды нығайту үшін, қаладан келген кеңес өкіметіне адал болған жергілікті коммунисттерден болашақ үміткерлерді жекелеп таңдады.

Жоғарыда талқыланған кеңес ауылының өміріндегі тыйымдарды екі құжаттың пайда болуынан көруге болады: Бүкілресейлік орталық атқарушы комитетінің 1922 жылдың 22 мамырындағы «РКФСР-мен танылған және РКФСР соттары қорғайтын негізгі жеке меншік құқығы туралы» қаулысы, сол жылдың 30 қазанындағы Жер кодексі. Бірінші құжат еліміздің өндірістік күштерін дамытуға қатысқан қауымдастықтарға және заңды тұлғаларға заңмен белгіленген тәртіпте өздерінің құқықтық қабілеттерін шектемейтін барлық азаматтарға үкіметтің өнеркәсіптік және коммерциялық кәсіпорындар ұйымдастыру мүмкіндігін ұсынады. Жер кодексінің II және III бөлімдері билік бұрын тыйым салынған жалдау және жалдану құқығын беретінін, сондай-ақ Конституциямен тыйым салынған егістік және егін жинау жұмыстарына жалдауды заңды деп санайды. Әрине, бұл еркіндіктерді шаруалар пайдаланды, бірақ бұл оларды эксплуататорлардың санатына алып келді және олар дауыс беру құқығынан айырылды. Осы үдерістің келесі ремиссиясы 1924 жылғы 11 тамыздағы нұсқауларда бекітілді, онда дауыс беруге қатысу құқығынан айырылған адамдардың кейбір санаттарына сайлауды өткізудің лимитін алып тастау туралы шешім қабылданды. Оларды дауыс бергенге дейін оның иесі өзгенің еңбегін пайдаланбағанына, өзінің жеке еңбегімен тапқан қаражатқа тұрғанына сендірген құжатты көрсеткеннен кейін жіберуі мүмкін болды. Бұл антикеңестік үгіт желісі бойынша дауыс беру құқығынан айырылған шаруа топтарының, интеллигенция топтарының бір бөлігіне қатысты болды. Сайлаушылардың сайлауға қатысуы шамалы болды. Сайлау комиссиясының қайта сайлау туралы нұсқауларын бұзғаны туралы көптеген шағымдар келіп түсті, соның ішінде ережелердің бұзылуы және сайлау құқығынан айыру. Кейінірек айтылғандай, партия мен мемлекет көшбасшыларының бірі Л.М. Каганович, 1924 жылғы сайлауда «кулактар ретінде, қандай да бір себептермен әкімшілік тарапынан ұнамаған орта шаруалар дауыс беру құқығынан айырылды [7]. Конституциядан ауытқулар байқалды, ауылдық кеңестердің орнына жалпы ауылдық жиналыстардың өкілдері болыстық съездге сайланды.

«Сайлау құқығынан айыру» саясаты осы құқықтарды қалпына келтіру туралы көптеген шағымдар мен мәлімдемелерге әкелді. Сондықтан 1925 жылғы 16 қаңтардағы қайта сайлау туралы нұсқаулық азаматтардың сайлау құқығын қалпына келтіру туралы шағымдарын қарау тәртібін қамтиды. Шағым бірнеше жағдайларда: ауылдық сайлау комиссиясынан болыстыққа дейін болған. Егер шағымды дауысты комиссияда оң бағытта талдаса, ол ауылдық сайлау комиссиясына жіберілді. Егер бұл болмаса, ол округтік сайлау комиссиясына жіберілді. Шағымдарды қарастыру үшін әрбір данаға екі күн тағайындалды. Соңғы кассациялық шағым ОАК президиумы болды. Мәскеуден келген барлық ескертулер мен талаптарға қарамастан, сайлау кезінде жергілікті биліктің өзін-өзі қалауы болды. Бұл туралы 1925 жылғы 6 сәуірдегі КСРО ОАК циркулярында жергілікті билік органдары Конституцияның баптарын түсіндіруді жалғастырып, дауыс беру құқығынан айырылған адамдардың санаттарын айқындағаны айтылған.

1925 жылдың жазында РСФСР жаңа Конституциясы қабылданды. 1925 жылғы Конституцияның 14-бабы 1918 жылғы Конституцияның 23-бабының тұжырымдамасын шын мәнінде қайталап, мемлекет оларды жеке және әлеуметтік топтардың құқықтарын олардың қолданыстағы социалистік шындықтың мүдделеріне зиян тигізуге тыйым салуға мүмкіндік берді. 69-бапта мемлекетпен дауыс беру құқығынан айырылған қатарына жататын тұлғалардың санаттары көрсетілген, олар іс жүзінде бұрынғы Конституциямен бірдей [8].

Кеңестердің қызметін жандандыру және елдегі ағымдағы жағдайды жалғастыру жөніндегі үгіт-насихат науқаны 1925 жылдың шілдесінен бастап жаңа сайлау туралы нұсқаулықта басталды. Негізгі мақсаттар қатарында халықтың белгілі бір топтары есебінен олардың құқықтарынан айырылған сайлаушылар шеңберін кеңейту болып табылады. Кеңестерді қайта сайлау туралы нұсқаулықтың соңғы нұсқасы 1925 жылғы 13 қазанда мақұлданды. 1925 жылдың соңында - 1926 жылдың басында өткізілген, қайта сайлану кеңестік билік тарихында ең «еркін» болды. Сайлау науқанына ауылдық

және қалалық тұрғындардың кең тараған бөліктері, ұсақ жәстік буржуазиясының жақтастары қатысты. Бұл коммунистер көптеген кеңестерде, әсіресе ауылдық кеңестерде, азаматтардың қалыптасқан жоғары сайлау белсенділігінде өздерінің озық ұстанымдарын жоғалтуына әсер етті. Сталиннің қайта сайлану нәтижесін кейіннен қатаң сынауы В.М. Молотов басқарған Орталық Комиссияның құрылуына әкелді. Комиссияның міндеттері 1925 жылғы нұсқаулықты қайта қарауға және дауыс беру құқығына ие тұлғалардың ауқымын айтарлықтай кеңейтетін сәттерді жоюға қатысты болды.

Нәтижесінде, 1926 жылғы 28 қыркүйекте КСРО Орталық сайлау комиссиясы Кеңестерге сайлау туралы жаңа жалпы одақтық нұсқаулық бекітті. Кіріспеде «1926 жылғы Кеңестерге сайлау ... Кеңестерді одан әрі эксплуатациялық элементтерден қорғау» міндеті қойылды [9, 702 б.]. «Кеңестікке қарсы элементтер» деп аталатындар өздерінше әрекет ете бастады. Бүкілресейлік Орталық атқарушы комитетінің 1926 жылғы 5 қаңтардағы «РКФСР Кеңестерінің сайлау науқанының барысы туралы» баяндамасында кейбір ауылдарда кулак пен антикеңестік элементтерді іріктеуге тырысады, сондай-ақ белсенділерді пара беру және дәнекерлеу арқылы жол ашуға тырысады. Бұл нұсқаулық дауыс беру құқығынан айырудың ортақ себептерінің санын он екіге дейін көбейтті. Жекелеген нұсқаулық пункті айырылған отбасы мүшелеріне қатысты болды.

1926 жылдың 4 қарашасында Орталық атқару комитеті сайлаудың жаңа нұсқауын бекітті. Дауыс беру құқығынан айыру және оны қалпына келтіру тәртібі туралы секциялар осы мәселелерге қатысты Одақтық нұсқаулықтың негізгі ережелеріне қатысты болды. 1926 жылғы нұсқаулар елдегі сайлау туралы заңнаманың негізі болып 1930 жылдардың ортасына дейін жасалды. Осы кезеңде шығарылған сайлау актілерінің қалған бөліктері осы құжаттарды нақтылап, толықтырды.

1930 жылғы 3 қазанда ауылдық кеңестерге қайта сайлану туралы жаңа нұсқа шығарылды. Оған бірқатар өзгерістер енгізілді: бастысы - сайлау құқығынан айыру үшін негіздердің санын көбейту. 1934 жылы 2 қазанда Орталық атқару комитеті жаңа сайлау туралы нұсқау қабылдады. Дауыс беру құқығынан айыруды ұйымдастыруға арналған бөлімге өзгерістер енгізілді. Осылайша, бұл құқықтардан айырылған әлеуметтік санаттар тізімінде алғаш рет «кулактар» деп аталды: «... бұрыннан өмір сүрген ауылдар мен елді мекендерден антикеңестік және антиколхоз әрекеттері үшін шығарылған кулактар ...» [10, 736б.]. Ерекше нұсқаулық пункті депортацияланған кулактар мен олардың балаларының дауыс беру құқығын қалпына келтіру тәртібі анықталды. Алайда, 1934-35 жж. сайлау науқанының басынан бастап, барлық өткен жылдардағыдай, жергілікті биліктің Конституция мен нұсқаулардың өрескел қателіктеріне және тәртіп бұзушылықтарына шағымдар легін түсірді.

Кеңеске қайта сайланудың үкіметтік саясаты азаматтардың жекелеген санаттары үшін дауыс беру мүмкіндігін берді. Бұл санаттардың тізімі 1918 және 1925 жылдардағы РКФСР Конституциясына енгізілген. Халықтың билік органдары сайлауда бір себеппен немесе басқа себептермен көргісі келмейтін топтары басқа топқа кетті – олар дауыс беру құқығынан айырылған адамдардың тізімдеріне енгізілді. Сайлау қалай өткізіліп жатқандығына және нәтиже қалай болғанына байланысты билік жергілікті сайлау комиссияларының негізгі құжаты болатын нұсқаулықтар арқылы өзгертулер енгізді. Нұсқауды дұрыс емес түсіндіру жергілікті сайлау комиссияларының дауыс беру құқығынан айыруға жататын тұлғалар тізімінде заңға сәйкес осы құқықты пайдаланатындарды қате енгізілуіне әкелді. Ауыл кеңестері мен сайлау комиссиялары адамдар тізімін жасауда өздігінен әрекет етті.

Азаматтардың экономикалық, әлеуметтік, саяси себептерге байланысты сайлау құқығынан айыруы, сондай-ақ «өзіміздің» және «бөтен» адамдарға бөлінуі ауыл тұрғындарының өмір сүрудің жаңа ережелерін енгізу саясатын жүргізу үшін халықтың көпшілігін бейтараптандыруға мүмкіндік берді. Сайлау құқығынан айыру ауыл шаруашылығындағы кейінгі репрессиялық әрекеттерді қолданудың бастапқы кезеңі болды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2. 1917-1924 гг. – М.: Политиздат, 1970. – С. 543.*

2. *Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, принятая V Всероссийским съездом Советов в 3 съезда Советов рабочих, крестьянских, казачьих и красноармейских аседаний от 10 июля 1918 года. № 582 //Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и крестьянского правительства. Отд. I. – 1918 (20 июля). – С. 671-682.*

3. Ленин В.И. *Очередные задачи Советской власти* // Полн. собр. соч. Т. 36 (март – июль 1918). – М.: Политиздат, 1969. – С.203.
4. Ленин В.И. *Речь на Пленуме ВЦСПС* // Полн. собр. соч. Т. 38: Март – июнь 1919. – М.: Полит. литература, 1969. – С.579.
11. *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1917-1918 гг.* / Управление делами Совнаркома СССР. – М., 1942.
5. *О порядке перевыборов волостного и сельских Советов: инструкция от 2 декабря 1918 года* // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1917–1918 гг. / Управление делами Совнаркома СССР. – М., 1942.
6. Каганович Л.М. *Партия и перевыборы Советов.* – М.; Л.: Госиздат, 1928. – С.64.
7. Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики (утверждена постановлением XII Всероссийского депутатов 11 мая 1925 года). № 79 // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и крестьянского правительства. Отд. 1. – 1925 (1 июня). – С. 603.
8. *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1926 г.* / Управление делами Совнаркома СССР. – М., 1942. – № 66. – С. 500, 501.
9. *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1934 г.* / Управление делами Совнаркома СССР. – М., 1948. – № 50. – С. 395.
10. Саламатова М.С. *Всероссийская Центральная избирательная комиссия: истоки создания (1925–1926 годы)* // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – № 7 (262).
11. Ивницкий Н.А. *Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.)* / Ин-т рос. Истории РАН. – М., 2000. – С.350.
12. *О выборах в Советы: инструкции от 28 сентября 1926 г.* // Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Со.

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

УДК 794: 11
ГРНТИ 03.09.21

Nesipbayeva K.R.¹

*professor of department of World History of the Abay Kazakh National pedagogical university,
doctor of historical sciences. E-mail: neskak@mail.ru
Republic of Kazakhstan, Almaty*

REVIVAL OF CHINA AS WORLD POWER

Annotation

Today China turned from the regional power into global and is irreversible is involved in rivalry with the USA. Sooner or later there will be a situation at which the policy of Russia will appear in a shadow of this global rivalry. At the beginning of the 2000th all prerequisites for an exit of China to the world scene as the full-fledged great power which is actively participating in the solution of world problems ripened. China learned to work very effectively in the conditions of global economy, to play by rules of "a world game" with benefit for itself. As a result to the country investments, and from the country - final goods began to flow. The main factor here - stability of an internal situation in the legislation and in economy. Creation of attractive and steady conditions for business, including foreign, - here that distinguishes modern China. In this article these and other aspects problems are considered.

Keywords: region, power, rivalry, situation, world problems, world game, global economy, goods, stability

Қ.Р. Несіпбаева¹

*¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті Әлем тарихы кафедрасының
профессоры, тарих ғылымдарының докторы. E-mail: neskak@mail.ru
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы*

ҚЫТАЙДЫҢ ІРІ ӘЛЕМДІК МЕМЛЕКЕТ РЕТІНДЕ ҚАЙТА ЖАНДАНУЫ

Аңдатпа

Бүгінде Қытай аймақтық мемлекеттен ірі жаһандық мемлекетке айналып, АҚШ-пенен қайтымсыз бәсекелестікке шығып отыр. Ерте ме, кеш пе, Ресей саясаты осы жаһандық бәсекелестіктің көлеңкесінде болатындай жағдайға әкеледі. 2000 жылдардың басында Қытайдың әлемдік аренаға шығуы үшін бүкіл әлемдегі мәселелерді шешуге белсенді қатысатын толыққанды ұлы держава ретінде барлық алғышарттар жетіле бастады. Қытай жаһандық экономикада өзінің пайдасына орай «әлемдік ойын» ережелері бойынша өте тиімді әрекет етуге үйреніп алды. Нәтижесінде, мемлекетке инвестиция құйылып, дайын тауарлар шығарыла басталды. Басты факторлардың бірі – ішкі жағдайдағы заңнаманың және экономиканың тұрақтылығы болып табылады. Бизнес үшін, әсіресе соның ішінде шетелдіктерге тартымды және тұрақты жағдай жасау, қазіргі Қытайды ерекшелендіретін нәрселердің бірі. Бұл мақалада осы және басқа да көптеген мәселелер қарастырылады.

Түйін сөздер: аймақ, ірі мемлекет, бәсекелестік, жағдай, әлемдік мәселелер, әлемдік ойын, жаһандық экономика, тауар, тұрақтылық

Несипбаева К.Р.¹

*¹профессор кафедры Всемирной истории Казахского Национального педагогического университета им. Абая, доктор исторических наук. E-mail: neskal@mail.ru
Республика Казахстан, г. Алматы*

ВОЗРОЖДЕНИЕ КИТАЯ КАК МИРОВОЙ ДЕРЖАВЫ

Аннотация

Сегодня Китай превратился из региональной державы в глобальную и необратимо втягивается в соперничество с США. Рано или поздно возникнет ситуация, при которой политика России окажется в тени этого глобального соперничества. В начале 2000-х гг. созрели все предпосылки для выхода Китая на мировую арену в качестве полноценной великой державы, активно участвующей в решении мировых проблем. Китай научился весьма эффективно действовать в условиях глобальной экономики, играть по правилам "мировой игры" с выгодой для себя. В результате в страну потекли инвестиции, а из страны – готовые товары. Главный фактор здесь – стабильность внутренней ситуации в законодательстве и в экономике. Создание привлекательных и устойчивых условий для бизнеса, в том числе иностранного, – вот что отличает современный Китай. В данной статье рассматриваются эти и другие аспекты проблемы.

Ключевые слова: регион, держава, соперничество, ситуация, мировые проблемы, мировая игра, глобальная экономика, товары, стабильность

Growth of China is about 9% a year, and the quality and cost of its goods and services quickly grow. On the contrary, the USA and Europe got bogged down in approximately zero "growth" in 2007-2012. Innovative scientific and technical shots of China already steadily acquire the newest inventions of the West (and Japan) and improve them, thereby reducing product cost. China forced out the controlled USA and Europe "the international financial institutions" (the IMF, the World Bank, the Inter-American Development Bank) as the main creditor of Latin America. China continues to be in the lead as the main investor in energy and mineral resources of Africa. China forced out the USA as the main market for oil of Saudi Arabia, Sudan and Iran, and will replace the USA as the main market of oil products of Venezuela soon. Today China is the world's largest producer and the exporter of industrial goods, dominating even in the market of the USA, and playing a role of financial life support as holds bonds of the U.S. Treasury on more than 1.3 trillion dollars for the USA.

Conceding to the growing pressure from the workers, farmers and peasants, governors of China began to develop domestic market by increase in the salary and social expenses to balance the economy and to avoid threat of social instability. On the contrary, in the USA the salary and the vital social expenses were sharply cut down in absolute and relative expression [1].

Preceding from the current historical trends it becomes clear that China will replace the USA as the leading world economic power within the next decade if the empire of USA does not strike back and if deep class inequality in China does not lead to large social shocks.

Growth of modern China as world power encounters serious resistance. Unlike historical emergence of China on the world scene, growth of modern economic power of China in the world is not followed by any imperialistic adventures. China seriously lagged behind the USA and Europe on ability to wage wars of aggression. It, perhaps, allowed China to direct the state resources to increase in economic growth, but at the same time made China vulnerable in the face of military superiority of the USA in terms of their huge arsenal, their chain of the advanced bases and geostrategic military positions directly at the Chinese coast and in adjacent territories.

In the nineteenth century the British imperialism destroyed global positions of China the military superiority, having occupied the ports of China as China counted upon the "trade superiority".

Conquest of India, Burma and the most part of Asia allowed England to create colonial bases and to hire native hired armies. British and their mercenaries - "allies" surrounded and isolated China, having paved the way for destruction of the markets of China and imposing on it pernicious terms of trade. Military presence of the British Empire dictated to China what to it to import (more than 50% of the English export in 1850 were the share of opium), and undermined competitive advantages of China by means of customs policy.

Today the USA pursues similar policy: the navy of the USA patrols and controls commercial maritime routes and offshore oil resources of China through the bases abroad. The White House of Obama and Clinton is in process of creation of forces of quick military response with participation of bases in Australia, Philippines and other countries of Asia. The USA intensifies the efforts to undermining access of China to foreign strategic resources, supporting "national" separatists and "insurgents" in the Western China, Tibet, Sudan, Burma, Iran, Libya, Syria and other countries. Military agreements of the USA with India and establishment of the obedient puppet mode in Pakistan strengthened strategic isolation of China. While China adheres to policy of "harmonious development" and "non-interference to internal affairs of other countries", it did not counteract when the engirdled fighters of an imperialism of the USA and Europe attacked a number of trade partners of China, having in essence nullified peaceful trade expansion of China.

The absence at China abroad served the political and ideological strategy capable to protect its economic interests as an incentive for the USA and NATO to organize the coups hostile to China. Libya where the USA and NATO arranged intervention for the purpose of overthrow of the independent government headed by the president Gaddafi with whom China signed multi-billion agreements on trade and investments became the most accurate example. Bombings of NATO of the Libyan cities, ports and oil industry forced China to evacuate 35,000 Chinese oil producers and construction workers within several days. The same occurred in Sudan where China invested billions of dollars in development of oil industry. The USA, Israel and Europe armed South Sudanese rebels to break supply of oil and to attack the Chinese oil industry workers [52]. In both cases China passively allowed soldiery of imperialists of the USA and Europe to attack the trade partners and to destroy the capital investments.

At Mao Tse Tung China conducted active policy of counteraction of imperialistic aggression, supporting revolutionary movements and the independent governments of the countries of "the third world". And present capitalist China has no active policy of support of the governments and movements capable to protect bilateral trade and investment agreements of China. The inability to resist to the growing wave of military aggression of the USA against the economic interests is connected with deep structural problems of China. The foreign policy of China is formed by the large commercial, financial and industrial capital which relies upon the "economic competitiveness" to receive the share of the market, but has no idea of need to protect global economic positions by forces of military and state securities. The political class of China is under strong influence of the new class of billionaires having strong communications with the western direct investment funds and which noncritical swallowed western "cultural values". The certificate to that is their tendency to send the children to the elite universities of the USA and Europe. They seek "to get on with the West" what it costed.

This total absence of understanding of strategic military construction of the empire leads to the fact that they inefficiently and inconsistently react to each attack of imperialists undermining their access to resources and the markets. Perhaps, the policy "business first of all" worked in China when he was an insignificant player in world economy and builders of the empire of USA considered "discovery of China for capitalism" as an opportunity it is easy to occupy the state enterprises and to plunder economy of China. However when China (unlike the former USSR) decided to retain control of capital flow and to develop carefully verified "industrial policy" pursued by the state sending the western capital and the transfer of technology to the state enterprises which effectively got on the domestic and foreign markets of the USA in Washington began to row and started talking about punishment.

The huge surplus of China in trade with the USA caused the dual answer in Washington: he sold to China the huge volume of bonds of the U.S. Treasury... and began development of global strategy of blocking of development of China. As the USA has no economic levers capable to turn back the decline, they use only "comparative advantage" - the military hegemony leaning on the global system of military bases of attack, network of the foreign puppet modes, helpers of military aggression, "non-governmental" provokers, "intellectuals" and the armed mercenaries [2]. Washington used the huge obvious and secret device of state security for elimination of trade partners of China. Washington uses the traditional ties with the corrupted governments, dissidents, journalists and medial magnates to provide powerful propaganda cover for conducting the military operations against the global interests of China.

China practicing policy of "non-interference" has nothing to oppose to the global "device of safety" of the USA. Even in the conditions of far come imperialistic approach of the West China undertook only separate diplomatic initiatives, such as financing of the mass media representing his point of view in English, use of the veto in the UN Security Council, counteracting the intrigues of the USA directed to overthrow of the independent government of Assad in Syria and introduction of tough sanctions against Iran. It gave a

strict rebuff to the U.S. Secretary of State Hillary Clinton in response to its boorish attacks to legitimacy of the Chinese state when it voted against the American resolution in the UN preparing attack on Syria.

The Chinese military strategists are much more informed and alarmed the growing military threat to China. They successfully demanded 19% of annual growth of military expenses within the next five years (2011-2015). But even at such increase military expenses of China all the same will be less, than the one fifth part of the military budget of the USA, and China has no military base abroad that sharply contrasts with more than 750 US bases around the world. Prospecting operations of China are abroad scanty and inefficient. Its embassies the narrow-minded shopkeepers for the benefit of shopkeepers who do not understand at all the cruel policy of NATO which organized a coup in Libya need to bring to Beijing value of these events for the Chinese state direct.

There are two more structural defects which undermine formation of China as the world power. First, it is very westernized intellectuals which noncritical swallowed economic promotion of the USA about the free markets and in an emphasis does not see their militarized economy. These Chinese "intellectuals" on-popugayski repeat promotion of the USA about "democratic advantages the" of presidential campaigns costing billions of dollars and at the same time agitate for financial deregulation which would lead to merger of the Chinese banks and savings by Wall Street predators. Many Chinese business consultants and teachers got an education in the USA and are under the influence of the communications with the scientific USA and the international financial institutions directly depending on the Wall Street and the London City. They made outstanding career of highly paid consultants, having received prestigious positions in the Chinese institutions [3]. For them by definition "the liberalization of the financial markets promoting deepening of connections with the global markets" is "developed economy", and not the so main source of the current global financial crisis. These westernized "intellectuals" are similar to the comprador predecessors of the 19th century the fact that they underestimate and even deny long-term negative consequences of penetration of the western imperialism. They are not able to understand how financial deregulation in the USA aggravated the current crisis and as deregulation would lead to capture by the West of a financial system of China, redistribution of internal savings of China on unproductive activity (speculation in the real estate), acceleration of financial crisis and eventually blasting the leading world positions of China will be a consequence of what.

These Chinese "yupp" – cosmopolitans imitate all worst – the western consumer lifestyle, and their political views are formed by this way of life and identification with the West that excludes any feeling of solidarity with the working people of the country.

There is also an economic basis of westernized moods of these Chinese neo-compradors. They transferred billions of dollars to accounts in foreign banks, got luxurious houses and apartments in London, Toronto, Los Angeles, on Manhattan, in Paris, Hong Kong and Singapore. They remained one leg in China (where a source of their wealth), and another stepped to the west (where they consume and hide the riches).

Westernized compradors deeply took roots in the economic system of China, having family relations with the political management in the office of party and state. Their communications with military and in the growing social movements are weakest though dissidents' students and "activists of the movement for democracy" get support from the western imperialistic NGO. As compradors strengthen the influence, they weaken force of the public economic institutions, being initiators of formation of China as world power just as they did it in the 19th century, acting as intermediaries of the British imperialism [4]. Under the slogan of liberalism in the 19th century the English opium made addicts more than 50 million Chinese less than in one decade. Under the slogan of "democracy and human rights" warships of the USA patrol at coast of China now. The transformation of China into the world economic power directed for the benefit of elite created scandalous inequality between thousands of new billionaires and multimillionaires at the highest levels and hundreds of millions of poor workers, peasants and migrant workers in bottoms.

Fast accumulation of wealth and the capital became possible thanks to intensive exploitation of workers of China who were deprived of former social protection and protection of the working conditions guaranteed at communism. Millions of Chinese families are exposed to expropriation for the benefit of "investors" now - speculators who then on this earth build office skyscrapers and luxurious apartments for native and foreign elite. This brutal cruelty of the getting stronger Chinese capitalism caused merge of fight of mass of the people for jobs and living space which accrues every year. The slogan of "investors" - speculators "to grow rich - it is fine!" lost the force to deceive people. In 2011 more than 200,000 national protests which captured the industrial cities and villages of the coast took place. Association of this fight in new national social movements on the basis of class requirements of system recovery of national health care and education

existing at communists and also the requirement of a bigger share of richness of China will be the following step which surely will come. Present requirements of increase in salary can lead to requirements of bigger democracy in a workplace. In response to these requirements of the people of China new westernized liberal compradors do not decide to point to "sample" - the empire of USA where there is a process of deprivation of the American working those social guarantees which the Chinese workers try to return themselves.

China which is torn apart by the going deep class and political conflicts which are not able to hold the course in the direction of global economic leadership. The elite of China cannot resist to the growing global imperialistic military threat from the USA having comprador helpers in the environment of the liberal elite of China when the country represents deeply divided society with more and more hostile working class. Time of impetuous exploitation of workers of China has to end that the country could resist to encirclement of China by the military vehicle of the USA conducting economic diversions in its foreign markets. China possesses huge resources. Having more than 1.5 trillion US dollars in a reserve, China can finance the comprehensive system of national health care and education through the whole country [5].

China is able to afford to carry out intensive state programs of housing construction for 250 million migrant workers who live in city slums now. China can introduce the progressive taxation system of profits of new billionaires and millionaires and to finance small family country cooperatives and cottage industry to balance economy. And its program of development of alternative energy sources, such as solar batteries and wind generators are a promising beginning of the solution of serious problems of environmental pollution. Degradation of the environment and the related problems for health became already a subject of concern of tens of millions of people.

Finally the stable political regime based on social justice for hundreds of millions and foreign policy of support of foreign anti-imperialist movements and modes which independence is vital for the interests of China will be the best protection of China against encroachments of imperialists. The active policy based on mutually advantageous economic activity together with military and diplomatic solidarity is necessary. And now the small, but influential group of the Chinese intellectuals brought up a question of the growing military threat from the USA and stated "no" them to diplomacy of gunboats.

Modern China has enough resources and opportunities which were inaccessible to China in the 19th century when it was subdued by the British Empire. If the USA continues to force the aggressive militaristic policy against China, then Beijing can arrange them serious financial crisis, having brought to market bonds of the U.S. Treasury for several hundreds of billions of dollars. China as the nuclear power has to give a hand to the neighbor - Russia which is exposed to similar military threat to reflect and neutralize aggressive cries of the U.S. Secretary of State Hillary Clinton. The President of Russia Putin promises to increase military expenses from 3% to 6% of GDP within the next ten years for counteraction by the arranged Washington on borders of Russia to bases of offensive rockets and for prevention of the coups started by Obama of coups in the countries allies, such as Syria [6].

China has the powerful retail, financial and investment chain stores covering all globe and also strong economic partners. These communications became decisive for further development of many countries in all developing world. At the conflict with China the USA should face opposition of numerous strong market elite around the world. To few what countries and elite is dreamed to connect the future destiny with economically unstable empire founded on militarism and destructive colonial conquests.

In other words, modern China as the world power is incomparably stronger, than it was at the beginning of the 18th century. The USA has no those colonial levers which the ascending British Empire had in anticipation of opium wars. Moreover, many Chinese intellectuals and the vast majority of citizens intend not to allow the current westernized compradors to betray the country. Nothing will accelerate political polarization of the Chinese society and the beginning of the second Chinese social revolution is stronger, than the weak-willed management which will allow the West to begin the new period of imperialistic robbery.

Список использованной литературы:

- 1 Jones R., King R., Klein M. The Chinese economic area: economic integration without a free trade agreement // Economics Department Working Papers No. 124, OECD. Paris 1992;*
- 2 World Bank. Global economic prospects and the developing countries. Washington 1993. P. 66-67.*
- 3 Бергер Я.М. Китайская модель развития и «Большой Китай» // Китай на пути к рынку: модель развития, демография, образование. М., 1996.*

4. Ларин А.Г. «Большой Китай» – замыслы и реальность //Проблемы Дальнего Востока. 1993. № 5.;

5. Берлин Е.В. Строительство «Большого Китая» в контексте китайского национализма // Ученые записки 2001. Дип. Акад. М., 2002 ;

6. Салицкий А.И. Китай –новая система в мировом хозяйстве //Восток. 1999. № 1.

ӘОЖ 930.85

ҒТАМР 03.09.25

Нұрлан Оразхан¹

¹ *Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы*

ВИЗАНТИЯ-ҚАРАХАН МӘДЕНИ СҰХБАТЫНДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Аңдатпа

Мақалада қазақ өркениетінің маңызды кезеңдерінің бірі ретінде Қарахандар мемлекеттілігінің тарихы Византия қоғамындағы құндылықтық бағдарлардың қалыптасуымен тарихи типологиялық салыстырулар жүргізіледі. Аталған мемлекеттердің қоғамдық-саяси және әлеуметтік өмірінің тәжірибесінде қалыптасқан құндылықтардың ерекшеліктері жіктеліп, айырмашылықтары айқындалады.

Осы мәселеге байланысты әл-Фарабидің философиялық трактаттары, Жүсіп Баласағұнның моральдық-этикалық жырларындағы және византиялық тарихшы Михаил Пселлдың шығармаларындағы құндылыққа қатысты ойлар талданады.

Түйін сөздер: құндылықтар, Қарахан мемлекеті, Византия, әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Михаил Пселл, қазақ өркениеті

Нурлан Оразхан¹

¹ *преподаватель Международного казахско-турецкого университета*

ЦЕННОСТИ КУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА ВИЗАНТИЯ-КАРХАНИДЫ

Аннотация

В статье проводится историко-типологическое сравнение истории одного из важных периодов развития казахской цивилизации – Каракханидского государства с формированием ценностных ориентаций в византийском обществе, проводится классификация и выделяются различия в особенностях ценностей, сформировавшихся на опыте общественно-политической и социальной жизни этих стран.

По данному вопросу был сделан анализ мыслей и идей о ценностях, представленных в философских трактатах Аль-Фараби, в морально-этических поэмах Юсуфа Баласагунского и произведениях византийского историка Михаила Пселла.

Ключевые слова : ценности, государство Каракханидов, Византия, Аль-Фараби, Юсуф Баласагунский, Михаил Пселл, казахская цивилизация

Nurlan Orazhan¹

¹ *Lecturer at the International Kazakh-Turkish University*

VALUES OF CULTURAL DIALOGUE BYZANTIA-CARCHANIDS

Annotation

The article provides a historical and typological comparison of the history of one of the most important periods in the development of Kazakh civilization, the Karakhanid state, with the formation of value orientations in Byzantine society, classifies and distinguishes differences in the peculiarities of values generated from the experience of the sociopolitical and social life of these countries.

On this issue, an analysis was made of thoughts and ideas about the values presented in the philosophical treatises of Al-Farabi, in the moral and ethical poems of Yusuf Balasagunsky and in the works of the Byzantine historian Mikhail Psellos.

Keywords: values, Karakhanid state, Byzantium, Al-Farabi, Yusuf Balasagunsky, Mikhail Psello, Kazakh civilization

Соңғы жылдардағы ғылыми ойда қазақ ұлтының әлемдік қауымдастықтағы орны мен даралығын айқындайтын «қазақ өркениеті» деген тұжырым орнықты. Оның мәні – «ежелгі көшпелі өркениеттерден бастау алып (сақ, үйсін, ғұн, орта ғасырлардағы түркілік дала империялары, Алтын орда, Ақ орда, т.б.), кейінгі қазақ хандығы уақытында қалыптасқан түркі-соғды, түркі-араб синтездері нәтижесінде исламдық суперөркениеттің құрамына енетін этно-мәдени бірлестік» [1, б. 113]. Қазақ өркениеті тарихын хронологиялық және рухани-ділдік негіздерде қарастыра отырып, он екі хронологиялық кезеңге топтастырғанда реттік саны бойынша алтыншы кезеңде Қарахандар мемлекеттілігі аталады [2, 135, б. 277-278]

Демек, қазақ өркениетінің маңызды кезеңдерінің бірі ретінде Қарахандар мемлекеттілігінің тарихын хронологиялық сәйкестігіне қарай Византия қоғамындағы құндылықтық бағдарлардың қалыптасуымен тарихи типологиялық салыстырулар жүргізе аламыз.

Тарихи үдерістерде қазақ өркениетінің Византия мәдениетімен арадағы мәдени сұхбатының болғандығы оның ұлттық тарихтың дәстүрлі деректері – ежелгі жыр-аңыздарда осы сұхбаттың сұлбасы «Ұлың кетті Ұрымға, қызың кетті Қырымға» немесе «Балқан, Балқан, Балқан тау, ол да біздің барған тау» деген мазмұнда сақталып келгендігін айтсақ болады. Ал Алтын орда дәуірінде Византия мемлекетімен дипломатиялық байланыстар жасалып, елшілік, сауда-саттық қатынастары орнағандығын тарихи деректер айғақтайды. Біздің мақсатымыз, осы мәдени сұхбаттың құндылықтық даму бағдарларына салыстырмалы талдау жасау болғандықтан да мәселенің тарихи қатпарларын арнайы қарастырмаймыз.

Қазақ өркениетінде мемлекеттік құрылыс пен саяси билік мәселесі үлкен маңызға ие болғандығы жөнінде Н.Келімбетов «Ежелгі түркі дастандарының ту етіп көтерген негізгі идеясы – елдің тәуелсіздігі үшін жан аямай күреске шығу болды» [3, б.16] деген тұжырым жасайды. Саяси құндылықтың өзегі ретінде ел тәуелсіздігі Күлтегін, Тоныкөк, Қорқыт жырларынан басталып, әл-Фарабидың трактаттарында ғылыми мазмұн алса, Жүсіп Баласағұнда, Махмұд Қашқари еңбектерінде дүниетанымдық ой-сана көрінісі ретінде шындала түсті. Н.Назарбаев тарихи ойлармен өрілген еңбегінде «сол замандағы оның рухани аспанында жарқырап жүрген үш жарық жұлдыз – Сыр бойында әл-Фараби, Жетісуда Жүсіп Баласағұни және Махмұд Қашғари» [2, б. 277-278] сияқты алыптардың болғандығын атап көрсетеді.

Әбу Насыр әл-Фараби де елдің бірлігі мен тұтастығы, елдігі мен кемелдігі, азаматтығы мен адамгершілік ізгі мұраттары жайындағы көзқарастары топтастырылған трактаттарында «ел болу» деген идеяның бүтін құрылымы жүйеленіп, жеке мемлекет, кемел қоғам құру сияқты іргелі мәселелердің алғышарттары айқындық тапқанын аңғарамыз.

Әл-Фарабидің қайырымды қала туралы тұжырымында елдік идея тұғыры «... адамдар бәріне ортақ жерге қоныстанып, біріксе, онда бәріне ортақ қоныс қайырымды қала болып табылады» [4, б.410] деген мазмұнда айрықша нақтылық сипат алады. Қонысты ортақ етпей, бытыраңқылыққа ойысқан халықты әулама «бұратана» санатына қосып, оларды «бақытсыздыққа ұшырағандар» қатарына жатқызады. Әл-Фарабидің түсінігінде парасаттылықтың шыңына тек қайырымды қоғамда қол жеткізуге болады. Осылайша, қайырымдылық құндылығы қоғамның дамуында ең өзекті факторға айналдырылады.

Әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» трактатында биліктің киелілігі туралы тұжырымдарын өзі арман еткен қайырымды қоғамды басқарушы әділетті билеуші бейнесін сомдау арқылы негіздейді. Ол «басқа біреудің басшылығын мүлдем керек етпейтін ғылымдары мен білімдерінің мүлдем жетілгені сонша, бұл жөнінде өзіне басшылық ететін адамға мүлдем тәуелді болмайтын дәрежеде жетілген адам. басқалардың бәріне тамаша басшылық етуге қабілетті» [4, б. 426] деп, қайырымды қаланы басқарудың тізгінін рухани кемелденген, ізгі әрі көреген тұлғаға ұстатумен ғылымы ақылымен басқарылатын, берік те іргелі қоғамға, елдікке деген аңсары сезіліп тұрады.

Әл-Фараби биліктің кемелділігін арттыруда ізгілікті билеушінің қоғамды басқарудағы қызметінің мәнін «Мемлекет қайраткерінің нақыл сөздері» трактатында жан-жақты атайды. Мұнда ол билеуші қызметін дәрігер еңбегіне ұқсатады. Айталық, «Жалпы саулығына немесе көзқарастарына қарай мемлекет қайраткері немесе әмірі бүтін жанды, оның бөлшектерін, жанға және оның әрбір бөлшегіне зиян келтіретін кемшіліктер мен кеселдерді, олардың қайдан және қалайша не себеп салдардан

туатынын білуі керек» [4, б. 512] деп қайырымды қала тұрғындарының әрбір игілікті істерді атқарғандағы жай-күйлерін, қайырымдылықты қалай нығайтудың жолдарын көрсетеді.

Әрине, құндылықтар ауқымды категория болғандықтан ол салыстырмалы бағалауды қажет етеді. Әл-Фараби де осы тәсілге жүгініп, қайырымды қала тұжырымына нақтылық беру үшін оған қарама-қарсы надан қала, адамгершіліксіз қала, адасқан қала туралы ұғымдарға да тоқталады. Осы сипаттағы қала тұрғындарының кемшіліктерін санамалап береді. «...әдемі бастамаға сеніп, бақытты қиялдап, соған сеніп, бақытқа жеткізетін әрекеттерді басшылыққа алып, оларды біле, сене тұрып, бірақ сол әрекеттердің бірде бірін орындамайтын, сый-құрметіне, жеңіске және сондайларға жетуге бейім тұратын, өздерінің барлық әрекеттерін және қабілеттерін соған бағындырып, жалған түсініктер мен бақыт туралы шын бақытқа сәйкес келмейтін түсініктер қалыптастыратын» [4, б. 425] тұрғындардың мақсатқа жете алмайтындығын айқындап, елдіктен айыратын бұндай жалған құндылықтардың жетегіндегілерді бодандық сана иелері деп бағалайды. Осындай қоғамның басшыларын әлеуметтік-психологиялық сипаты бойынша «... жұрт қадірлесін, құрметтесін деп, дүниені үсті-үстіне жинай беруді, басқа ешбіреуге емес, тек өзіне ғана тән заттармен өзін-өзі зор тұтады... анағұрлым қатал, аяусыз келеді. Бұлар қала жұртының көз алдында өз байлығына масаттанады, ойын-күлкіге, тамашаға беріледі» [4, б. 424] деп сомдайды.

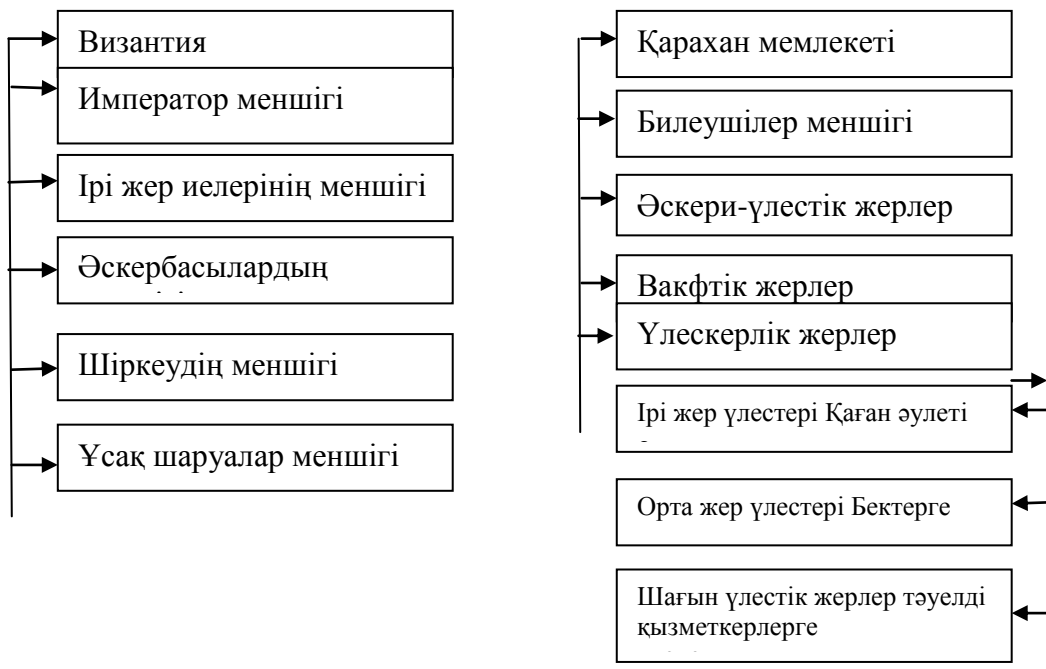
Реті келгенде «қала-мемлекеттер» ұғымына түсінік бере кетейік. Осы ұғымға айқындық беруде «Қарахандар мемлекеті дегеніміз, Қарлық мемлекетінің іштей дамуының нәтижесі, яғни жаңа дамыған бытыраңқы қала-мемлекеттерге ұласуы» деген тұжырым жасай отырып С.Сыздықов – әл-Фараби осы мемлекетті жетілдіру мақсатында «Қайырымды қала» атты философиялық трактатын жазды. «Мемлекет» емес «қала» деп атауы да осы қала мемлекеттерге байланысты» деген болжам жасайды [5, Б. 180-181].

Әдетте «мұсылман ренессансы» туралы сөз болғанда түркі халықтарының атқарған рөлі жөнінде ештеңе айтыла қоймайды – дей келіп, С.Сыздықов «араб-мұсылман елдерінің зор ықпалын теріске шығаруға болмайды. Алайда біз сөз етіп отырған әуелгі ортағасырда түркі халқы тамаша мәдени жетістіктерге жеткені және олар мұсылман – «араб әлемі» мәдениетіне үлес қосып қана қоймай, оны өзінің туып, дамуына белгілі бір дәрежеде алғышарттар дайындағандығын баса атап өту қажет» [5, б.235] деп тұжырымдайды. Түркі-ислам өркениетіне осындай ықпал жасаған Қарахан мемлекеті «ХІ-ХІІ ғасырларда өлкенің оңтүстігі мен оңтүстік-шығысында болған этникалық-саяси үдерістер қазақ халқының құрылуында елеулі рөл атқарды» [6, б.404].

Византия мен Қарахан мемлекетінің қоғамдық-саяси дамуына салыстырмалы талдау жасағанымызда алыс тарихымызда орын алған осындай сабақтастықты негізге аламыз.

Кесте № 2

Византия мен Қарахан мемлекетіндегі жер иелену түрлері

Византия мен Қарахан мемлекетінің әлеуметіне құрылымындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктерді анықтау мақсатында түзілген кесте әлеуметтік жіктелудің өзегіне айналған жер қатынастарының қалай шешілгендігін айғақтайды. Кестеден көріп отырғанымыздай екі мемлекеттің жер иелену

түрлері өте ұқсас. Әйтсе де олардың ерекшелігі жерге деген меншіктік қатынастардан туындайды. Византияда осы кезеңде жеке меншік институтының қалыптаса бастауына сай жер сатылатын және сатып алынатын тауарға айнала бастады. Осылайша жер иелену нарықтық қатынастардың өзегін құрады. Ал қарахандықтар қоғамында жер иемденген «Муктадарлар иктаны өздеріне мәңгі мұрагерлікке бекітіп алуға тырысқанымен» [5, б.186] олардың әрекеті жерге жеке меншікті қуаттамаған мемлекет тарапынан қолдау таба алған жоқ. Нарықтық қатынастардың батыстық және шығыстық үлгілерінің жолайрық сәті деп бағалауға болатын осы құбылыс қоғамның әлеуметтік құрылымдарына да ықпал жасағандығын аңғарамыз. Батыстық үлгіде нарықтық қатынастар құқықтық негізде орнығып, дамыған болса, шығыстық үлгіде моральдік-этикалық негіз үстемдік алды. Міне, экономикадағы осы басты ерекшелік рухани құндылықтардың да екі түрлі бағытта өрбуіне негіз болды.

Әл-Фараби қоғам дамуындағы құндылықтық бағдарлар туралы білім жүйесін сол заманда жоғары деңгейге көтерді. Оның философиялық және әлеуметтік сипаттағы ғылыми еңбектері түркі-ислам ақыл-ойының биік шыңы болғандығын айта отырып, ғұламаның бұл деңгейге өзіне дейінгі антиктік мәдениет жетістіктерін тану және оны дамыту арқылы қол жеткізгендігін атап айтамыз. Осы тұрғыдан алғанда әл-Фарабидің даналығын ежелгі мәдениеттің жаңа қоғамдық-саяси жағдайда жаңғырып, түрленуімен бірге оны ақыл-ойдың жаңа деңгейі деп бағалаймыз. Оның қоғамдық құндылықтар жүйесін ғылыми жіктеп, оларға мазмұндық айқындық берген еңбектері түркі өркениетінің биік жетістігі ретінде әлемдік ақыл-ойға үлкен үлес болып қосылуымен бірге ата-жұрты түркі халықтарының мәдени-рухани дамуында дәстүрлі түрде жалғасын тапты.

Әл-Фараби философиясының бір жетістігі – оның зиялы адамның идеялық үлгісін жасағандығы. Ол «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы атты» трактатының «Ізгі қала басшыларының қадір-қасиеті туралы» тарауында ел басшысы боларлық абзал азаматтың қандай болуы қажет деген мәселені шешуге ұмтылады.

Араб халифатында ертеден қалыптасқан дәстүр бойынша мемлекет басшылары әміршісі «сегіз қырлы бір сырлы» – білім парасаты, мінез-құлқы барынша кемел азамат болуы бірінші шарт болып қойылған [7, б.148]. Ғұлама ойшыл бұл мәселені тереңнен тарқатып, ізгі адамдарға лайықты асыл қасиеттерді тәптіштеп талдайды. Әл-Фараби бұл тұрғыда «басшы адам өз бойына туа біткен он екі қасиетті ұштастыра жетілуі қажет» деген тұжырымдар мен қағидалар ұсынады. Солардың арасында билеуші «жақындарына да, жат адамдарға да әділ болып, жұртты әділдікке баулып, әділетсіздіктен зардап шеккендердің залалын өтеп, жұрттың бәріне өз білгенінше жақсылық пен ізгілік көрсетіп отыруы қажет» [7, б.149] екендігін атап өтеді. Бұл тұжырымдар мен қағидалар билеуші тұлғасына қойылатын талап әрі болашақ әміршіні тәрбиелеудің өлшемдері.

Оның X ғасырда айтқан ойлары бір-біріне тікелей ықпалы бола қоймаған XI ғасырдағы византиялық ағартушы, педагог Михаил Пселлдың педогогикалық ойлары мен әрекетінде жалғасын табуын кездейсоқтық деп емес, құндылықтық бағдардың ортақтығы заңдылығынан деп тануымыз керек.

Жүсіп Баласағұнның «Құтадұғу білік» еңбегінде ел билеушісінің қандай болуы мәселесіне баса мән берген. Оның көзқарастарында Фердоуси «Шахнамасының» кейіпкерлері Анушерван, Зохан, Феридун, Рүстем, Афрасиаб (Алып Ер Тоңа) және т.б. тұлғалардың өнегесі ізгілік жасаушылар ретінде сомдалады да ол ізгілік құндылықтың өлшемдері әділдік, мейірбандық, ержүректік болып айқындалады және билеушінің асыл қасиеттері ретінде дараланады.

Жүсіп Баласағұнның этикалық көзқарастарынан Ибн-Синаның мемлекеттің тәрбиелік қызметі, қоғамды саламаттандыру жағдайы ретінде ізгілік нұрын себегін билеуші тәрізді және өзге де әлеуметтік мәселелерді жан-жақты терең зерделегенін көруге болады [8, б.180].

Зайырлы-рационалистік этикадағы әділдік құндылығы – елді басқарудың ең басты шарты болмақ. Осыған байланысты Жүсіп Баласағұн

Бектік берік – әділ заңның жөнімен,

Бектік тегі – әділдікпен көрінер,

Бек елінде тура заңды ұстаса,

Бар тілекке қолы жетер намыспен (820 бәйіт), [9, б.149] деп жырға қосады.

Ол әділдік құндылығы билеуші үшін бәрінен де жоғары екендігін Күнтудының атымен былай тұжырымдайды:

Ұлым ба, әлде жақын ба, алыс па,

Кештеу жүрген жекжат па, әлде таныс па?

Заң алдында бәрі бірдей мен үшін,
Кесем әділ, болмайды ешбір келісім.
Біл, әділ заң - басшылықтың тұғыры,
Бегі әділ ме? Берік елдің жұлыны! [9, б 149].(815 бәйіт)

Бұл жерде аталып отырған Бек – елдің билеушісі, мемлекет басшысы.

Жалпы, Византия қоғамында қалыптасқан жалпыадамзаттық құндылықтық бағдарлар – антиктік мәдениеттің философиялық ақыл-ойын сақтап, оны одан әрі дамытқан арабтілді философияға едәуір дәрежеде тәуелді болғандығы белгілі. Адамзаттың рухани әлемінде қалыптасқан және дамыған идеялар мен құндылықтарға әлеуметтік өмірдің әртүрлі маңыздылықтары мен мағыналы дүниелеріне терең маңыз аударып, олардың өз заманына ғана емес, сонымен қатар болашақ ұрпақ пен өркениетке де өзектілігі зор екендігін атап көрсетіп, бағамдап беріп отыратын көрнекті тұлғалар болады. Солардың қатарына әл-Фарабиді жатқызамыз. Ол материалдық Ғалам мен Рухани дүниедегі, ғылым мен білімдегі, адам мен әлемдегі ең терең байланыстарды, ерекше қасиеттерді, айрықша сипаттарды рухани құндылық ретінде өрнектей білген жасампаз жан [8, б .101].

Әл-Ғазали, ибн Сина, ибн Рушд, ибн Баджа, ибн Туфеиль сияқты мұсылмандық дүниенің және ортағасырлық христиандық ортаның кейбір ойшылдары әл-Фарабидің мұрасымен таныс болған және оны одан әрі өрбіткен. Дегенмен, XI ғасырдағы Византия ойшылдары, соның ішінде Михаил Пселлдің әл-Фараби мұраларымен тікелей танысқандығы жөнінде деректер жоқ. Әйтседе, олардың философиялық ойларында ұқсастықтар мен сабақтастықтарды кездестіруге болады.

Біз, зерттеуімізде Византия қоғамындағы құндылықтық бағдарлардың қалыптасуы мен тарихи үдерістегі атқарған рөлі бойынша талдау жасауды мақсат тұтқандықтан да әл-Фарабидің шығармашылығына оның құндылыққа қатысты ойларына ғана тоқталдық. Айталық, ол өзінің әлеуметтік-этикалық трактаттарында адам мен қоғам ізгі мақсаттарға жету үшін ізгілікті игіліктерге, шынайы құндылықтарға арқа сүйеуі қажеттілігін баса айтады [10, б.333].

Жалпы түркілік ділдің танымдық және әрекеттік басымдылығын білдіретін этикалық ұстанымдарды сараптау барысында әл-Фарабидің этикалық жүйесінде аксиологиялық ұғымдардың жетекші рөл атқаратынын байқаймыз. Осыған орай кемелденудің, жетілудің адам тұлғасына қатысты тетігін байыптауда «ықтиярлылық» ұғымының маңыздылығы айқындала түседі. Ықтиярмен қадам жасау – шын мәнінде адам еркіндігінің ғажап көрінісі, ол тұлғалық жасампаздықтың, шығармашылықтың қайнар бастауы. Ықтиярлылық шектелген жерде табиғи инстинктер ауқымының логикасы ғана жұмыс істей алады. Әл-Фарабидің діни антропологиясы осы мағынадағы түсініктерге қарай бағытталған интенциясымен құнды [8, б.104].

Осы жерде атап өтетін бір мәселе, түркі руханияты – ғасырлар бойы қордаланған әлемді рухани игерудің өзіндік тәжірибесі. Оның ерекше дүниеге қатынас сипатында қалыптасуына және тұтастанған жүйе ретінде көрініс беруіне негіз болған дүниетанымдық эмбебаптардың рухани құндылықтар қатарына еркіндік пен әділеттілікке деген түркілік менталитеттің ұмтылысын жатқызамыз. Осы этикалық-аксиологиялық іргетас, жалпытүркілік рухани болмыстың негізін қалады, оның тарихында талай ойшылдардың дүниеге келуіне арқау болды. Түркі руханилығы әл-Фарабидің шығармашылығы арқылы исламдық іліммен астаса отырып, көне антикалық рухани мұраға назар аударады. Бұл тарихи кезең мұсылмандық білім беру мен ағартушылықтың гүлденуімен сипатталады.

Құндылықтарды өзіне жақын қабылдайтын адам және оны іс жүзінде тәжірибеде қолданатын кісі үнемі рухани даму жолында болатындығы әл-Фараби, Махмұд Қашқари, Жүсіп Баласағұнилардың тұлғалық, шығармашылық сабақтастығынан танылады. Олардың әрекеті әлеуметтік кеңістік пен уақыттан орын алуы, сол кезеңнің ғана құндылықтарын мойындауымен шектелмейтіндігіне айғақ болады.

Қорытынды ретінде айтарымыз, XI ғасырдағы Византия қоғамында мемлекеттік құрылыс пен саяси билікте болған өзгерістер ескі мен жаңаның синтезі ретінде көрініс тапты. Осы өзгерістердің табиғатын қоғамдағы құндылықтық бағдарлардың ауысуы арқылы жете түсінуге болады. Саяси билік ауысқанымен қоғамдық өмірдің дамуына ықпал жасап келген құндылықтық бағдардың өзгеріске түсе қоймауы, сол сияқты қоғамдағы озық және өміршең құндылықтық бағдарды ұстанған саяси билік қоғам дамуында жақсы нәтижелерге жеткендігі аңғарылады. Қоғамдағы құндылықтық бағдарлар саяси конюнктураға ықпал етіп, тұрақты сипат алған. Бұл жағдай қоғам дамуының болашақ бағдарын айқындады. әл-Фараби мен Михаил Пселл жазбаларына талдау жасай отырып антиктік мәдениеттің негіздері Византия және түркі-ислам мәдениетінде трансформацияланып, құндылықтық

бағдарларына сай екі бағытта дамығандығына көз жеткіземіз. Саяси құндылықтар Византия қоғамында құқықтық негізде орнықса, түркі-ислам әлемінде этикалық-әлеуметтік нормалар сипатында қалыптасқан.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік /құрастырған Т.Ғабитов, А.Құлсариева және т.б.– Алматы: Паритет, 2004. – 320 б.
2. Назарбаев Н. Тарих толқынында – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б
3. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің бастаулары. Алматы, 1998
4. Әбу Насыр әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары. Алматы: Арыс баспасы, 2000
5. Сыздықов С.М Қарлық-Қарахан мемлекеті: Саяси тарихи және мәдени мұрасы. Монография.- Астана: «Фолиант, 2015. – 328б
6. Қазақстан тарихи (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: Атамұра, 2010, - 544б.
7. Көбесов А. Әл-Фарабидің ашылмаған әлемі, жетекші оқу құралы. – Алматы: «Санат», 2002. – 176 б.
8. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін) Қазақ философиясының қалыптасуы: ежелгі түркілік дәуір /З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен, – Алматы: ҚРБҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. 400 б.
9. Баласағұн Жүсіп. Құтты білік (көне түркі тілінен аударған, алғысөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубай. – Алматы: «Өлке», 2006. -640 б
10. әл-Фарабидің әлеуметтік-этикалық көзқарастары туралы //әл-Фараби.әлеуметтік-этикалық тарктаттар. – Алматы: Ғылым, 1975-420 б.

УДК 11.25.40:
ГРНТИ 03.01.17

Ж.Қ. Идрышева¹,

¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан,
idrysheva7@gmail.com

А.Т. Кульбаева²

²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан,
kulbaevaa700@gmail.com

**БАТЫС ЕУРОПА ЕЛДЕРІНДЕГІ КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСІ
(XX ғ. екінші жартысы)**

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың екінші жартысындағы Батыс Еуропадағы, ЕО көші-қон үдерісі мәселесі, оның ішінде кезеңдері, түрлері, сипаты қарастырылған. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Батыс Еуропаның өнеркәсіпті дамыған елдері иммиграция аудандарына айналды. Миграциялық үдерістердің дамуында үнемі маңызды рөл атқарушы экономикалық факторлармен қатар миграция бағыттарын анықтауда енді саяси факторлар маңыз ала бастайды. Ғылыми-техникалық төңкеріс халық қозғалысының күшеюіне, яғни миграцияның өзіндік жаңа түріне –жоғарғы дәрежеде мамандандырылған мамандарды өзіне тартуға әкелді. Еуропаға шетелдік жұмысшы күші ағылуының күшеюіне байланысты оңшыл және ультрарадикалды партиялар ықпалының өскенін көруге болады. Миграция әлеуметтік-экономикалық сипаттағы құбылыс. Өркениетті түрдегі миграция экономикалық жағынан тиімді болмақ. Егер, бұл үрдіске қатысушы азаматтар әлеуметтік жағынан берік қорғалса, онда ол екі жақты пайдалы болмақ. Иммиграция - қажетті, табиғи, заңды үдеріс.

Түйін сөздер: миграция, иммиграция, эмиграция, көші-қон үдерісі, Еуропа, Еуропалық Одақ

Идрышева Ж.Қ.¹

*¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
idrysheva7@gmail.com*

Кульбаева А.Т.²

*²Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
kulbaevaa700@gmail.com*

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СТРАНАХ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ (вторая половина XX в.)

Аннотация

В данной статье рассмотрена проблема миграционных процессов в Западной Европе, странах ЕС во второй половине XX века, в том числе его этапы, типы и характер. После Второй мировой войны промышленно развитые страны Западной Европы стали зонами иммиграции. Наряду с экономическими факторами политические факторы в развитии миграционных процессов становятся все более значимыми. Научно-техническая революция привела к усилению народного движения - нового типа миграции, а именно к высокой степени привлечения специализированных специалистов. Поскольку поток иностранных рабочих в Европу увеличился, можно увидеть возрастание влияния правых и ультранационалистических партий. Миграция – это социально-экономическое явление. Цивилизованная миграция будет экономически выгодна. Если граждане, участвующие в процессе, социально защищены, это будет выгодно обеим сторонам. Иммиграция-необходимый, естественный, закономерный процесс

Ключевые слова: миграция, иммиграция, эмиграция, миграционный процесс, Европа, Европейский Союз

Idrysheva Zh.K.

*Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan
idrysheva7@gmail.com*

Kulbayeva A.T.

*Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan
kulbaevaa700@gmail.com*

MIGRATION PROCESSES IN COUNTRIES OF WESTERN EUROPE (second half of the 20th century)

The article considers the problem of the EU migration process in Western Europe in the second half of the 20th century, including its stages, types and character. After World War II, the industrialized countries of Western Europe became immigration zones. Along with economic factors, political factors in the development of migration processes are becoming increasingly important. The scientific and technological revolution led to the strengthening of the national movement – a new type of migration, namely, to a high degree of involvement of specialized specialists. As the flow of foreign workers to Europe has increased, one can see an increase in the influence of right-wing and ultranationalist parties. Migration is a socio-economic phenomenon. Civilized migration will be cost-effective. If the citizens participating in the process are socially protected, it will be beneficial to both parties. Immigration is a necessary, natural, logical process.

Keywords: migration, immigration, emigration, migration process, Western Europe, European Union

Қазіргі әлемде өз елінен заңды түрде кетуге – тұратын жерін ауыстыру құқы – барлық жерде дерлік фундаментальды адам құқықтарының бірі болып танылады. Адамдардың еркін қозғалысы тауар, қызмет көрсету, капиталдың еркін қозғалысымен бір қатарда қарастырылады. Миграция өзінің табиғи қозғалысымен қатар халықты өндірудің маңызды компоненттерінің бірі болып табылады. Елдегі аймақтың әкімшілік шекаралары арқылы адамның тұрақты мекенін ауыстыруы деп анықтауға болады.

Американы жаулап ала бастаған кезден бастап Еуропа дәстүрлі эмиграция континенті болды. 1850-1960 жж. Батыс Еуропадан 1910 ж. оның халқының 18 пайызын құрайтын шамамен 55 млн. адам кетті. Алайда екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Батыс Еуропаның өнеркәсіпті дамыған елдері иммиграция аудандарына айналды. 80-ші жж. ортасында иммигранттар халықтың Швейцарияда-14.4% , Бельгияда- 9.1%, Францияда-8.1%, Швецияда – 7.8%, ГФР-де-7.1%, Ұлыбританияда – 7%, АҚШ-та – 6% құрады [1 – 6, С. 60.].

XX ғ. екінші жартысында Батыс Еуропадағы националистік феноменнің эволюциясы бірінші кезектегі бірнеше факторлардың әсерімен өтті. Солардың бірі – иммиграция болып табылады. 50-60-шы жж. ЕО мүше-мемлекеттер үшінші әлем елдерінен шыққандардың жаппай ағылуы социомәдени шок туғызды және бірінші кезекте мемлекетті құраушы этнос деңгейінде (француз, неміс, ағылшындар және т.б.) ұлттық реакцияны туғызды. Еуропалық емес иммигранттар өте осалдау келеді және осыдан келіп дәстүрлі – ұлттық агрессияның нысанына айналады. 90-жж. басына қарай ЕО елдеріндегі заңды иммигранттардың саны 17 млн. (Еуропалық Одақ халқының шамамен 5%) адамға жетті [2 - 137, 1992, ноябрь-декабрь, С. 13.]; иммиграция ұлттық белсенділік мотивациясының негізгі элементтерінің бірі болып қалып отыр: 1997ж. Еуропалық Одақ (орташа) халқының 85% елдерінде тұратын шетелдіктердің саны өте үлкен деп (оның 45% тым үлкен деп пайымдаған) санаған [3 - 135, 1997, №48, Р. 71].

Иммиграция - қажетті, табиғи, заңды процесс. Еуропадағы иммиграцияның мынадай кезеңделуін беруге болады: 50-ші – 60- шы жж. аяғы – еңбек иммиграциясына “мемлекеттік тапсырыс”; 60-шы жж. аяғы – 70-ші жж. аяғы – иммиграциялық контингентті қысқарту қадамы; 80-ші жж. – “тепетеңдік” саясаты; 90-шы жж. басы – иммиграциялық саясаттың “каталдануы”; 90-шы жж. екінші жартысы – иммиграция болашақтың саясаты ретінде.

Батыс Еуропадағы өнеркәсіпті дамыған елдердегі шетелдік жұмысшылардың ұйымдастырылған уақытша жалдау жүйесі (СОВН-система организованного временного найма) қарастырылуы көлемді күрделілігімен ерекшеленеді және өзіндік белгілері бар: біріншіден, барлық өнеркәсіпті дамыған елдер түрлі типтегі миграцияға тап болды («гастарбайтер», отарлардан келген шетелдік жұмысшылар, өнеркәсіпті дамыған елдерден келген мамандандырылған шетел жұмысшылары, босқындар); екіншіден, барлық елдер ерте ме кеш пе уақытша контрактацияны басынан өткізді; үшіншіден, барлық өнеркәсіпті дамыған елдер шетелдік жұмысшылардың елге енуіне тыйым салу сатысынан да шамамен бір мезгілде өтті (негізінен 1973 ж. мұнай дағдарысынан кейін және одан кейінгі төмендеуде); төртіншіден, бірде бір өнеркәсіпті дамыған елдер – реципиент шетелдік жұмысшылар уақытша шетелдік жұмысшылар сол елдің тұрақты тұрғыны болып қалатынын күтпеген еді. Оның үстіне сол елдегі билік пен кәсіпкерлер уақытша жұмысшы күшінің икемді қайнар көзіне мүдделі болды.

ЕЭҚ құрылғаны туралы Рим келісім-шартының 48-51 баптарында Қоғамдастықтың барлық еңбекшілері еңбекке құқылы және ЕЭҚ-ға мүше-елдердің кез-келгенінде бола алатындығы, еңбекшілерді ұлттық белгісіне қарай, жұмыспен қамтамасыз етуде және әлеуметтік қамсыздандыруда қандай да бір болмасын кемсітушілікті жою қарастырылған [4 - 111, С.132-133.]. ЕЭҚ министрлер кеңесінің 28-ші сессиясында (1960 жылдың басы) ортақ нарық шеңберінде жұмысшы күшінің еркін қозғалысын енгізу туралы айтылады.

Бірінші кезеңде (1961 жылдың мамырынан 1964 жылдың сәуіріне дейін) қозғалыстың жекелеген еркіндігі қарастырылады. ЕЭҚ мүше-мемлекеттер азаматтары Қауымдастықтың белгілі бір еліне жұмыс берілгені туралы құжаттың негізінде визасыз шыға алды, алайда осы аталған кезеңде жергілікті жұмысшылардың басымдылығы сақталынды. Еңбекші-мигранттар келген елінде тек 3 жыл еңбек еткеннен кейін ғана мамандығын өзгерте алды, ал жергілікті жұмысшылардың негізінде кез-келген жұмысқа тұруы тек 4 жыл өткеннен кейін ғана мүмкін болды. Олар кәсіпорынның басшылық органдарына сайлануға және кәсіподақ қызметін атқаруға құқылы болмады.

Екінші кезеңде (1964 жылдың мамырынан – 1968 жылдың шілдесіне дейін) жергілікті жұмысшылардың Қоғамдастық елдерінен келген иммигранттардың алдындағы артықшылықтары незігінен жойылды. Шетелдік жұмысшылар жағдайларының құқықтық аспектілері де біршама жақсарды десе болады. Вакансия жөніндегі ақпараттар бірінші орынға қойылуы туралы Ереже енгізілді (иммиграция елі Қоғамдастықтың басқа мүшелерін құлақтандырғаннан соң тек 15 күннен кейін ғана «3-ші» мемлекетке ақпарат беру). Бұрынғы фронтальерлер мен маусымдық жұмысшыларға да таралды.

Үшінші кезеңде (1968 жылдың шілде – қазан) ЕЭҚ елдерінің еңбекші мигранттары жалдану, жалақы және еңбек жағдайларына қатысты жергілікті жұмысшылар құқықтарымен теңестірілді. Бұдан басқа олар ЕЭҚ министрлер кеңесінің қаулысына сай кәсіподақтарға қатысу, салықтық жеңілдіктер және әлеуметтік қамтамасыз ету, оқу мен біліктілігін жетілдіру, иммиграция еліне жанұя мүшелерін бірге алып келу, баспанаға ие болу құқықтарын алды. ЕЭҚ-ның бір елінен екінші еліне қоныс аудару үшін (кем дегенде 5 жылға) сол елде тұруына рұқсат етілген құжаты болса болғаны.

Шетелдік жұмысшылардың келуінің бірінші толқыны 50-ші жылдарға келеді, яғни Батыс Еуропадағы миграцияның жағымда сальдосы 500 мың адам болады. Екінші толқын кезеңінде (1964-1983) аймақтағы сальдо 2.32 млн. адамды құрайды. Бұл кезеңдегі шетелдік жұмысшылар ағымы Франция халқының 37% және ГФР халқының 90% өсуін қамтамасыз етті. Мысалға, көп дайындықтан кейін 1955 жылы желтоқсанда ГФР Италиямен итальян жұмысшы күшін пайдалану туралы келісімге қол қояды. 1960 ж. бұндай келісімдер Испания және Грециямен, 1961 ж.Түркиямен, 1964 ж.Португалиямен, 1968 ж.Югославиямен жасалды [5 - 4, С. 79.].

ГФР,Франция,Нидерланды және Бельгия елдері дағдарыс жағдайында шетелдік жұмысшылардың отандарына өз еріктерімен қайтуына қолдау көрсетті. Австрия,Швейцария және ГФР елдері үкіметтері шетелдік жұмысшылар жалдау бойынша қысқа мерзімдік контрактілеріне бақылау орнатты.

Соғыстан кейінгі онжылдықтарда халық көші-қонының сипаты біршама өзгерді. Миграциялық үрдістердің дамуында үнемі маңызды рөл атқарушы экономикалық факторлармен қатар миграция бағыттарын анықтауда енді саяси факторлар маңыз ала бастайды (жаңа мемлекеттердің құрылуы, шекаралардың өзгеруі,ұлт-азаттық күрес, түрлі елдердегі саяси-экономикалық өзгерістер және т.б.). Кейде миграция ұлттық және діни мотивтермен байланысты. Халық миграциясы екінші дүние жүзілік соғыс кезінде кең көлемге ие болды. Жаппай қоныс аудару ұйымдастырылмаған қашумен және соғыс болып жатқан аудандардан бейбіт тұрғындардың эвакуациясын ұйымдастырумен байланыстырады. Соғыстан кейінгі жылдары осы қоныс аударушылардың басым бөлігі өздерінің бұрынғы қоныстарына қайта оралды. Сонымен қатар әскери тұтқындардың, фашистік оккупацияға уақытша ұшыраған аудандардан гитлершілердің күшпен әкеткен адамдарының басым бөлігі отандарына қайтып оралады. Батыс Еуропада тек қоныс аударушы топтар ғана қалды (негізінен Шығыс Еуропа елдерінен), кейіннен көпшілігі АҚШ,Австралия, Канадаға және т.б. еуропалық емес елдерге (Еуропада негізінен Ұлыбритания,Франция,Бельгия және ГФР 200 мың адам қоныс аударушы немесе олардың жалпы санының шамамен 15%) қоныс аударды.

Фашистік Германияның жеңілісінен кейін Польша мен Чехословакиядан 10 млн. дерлік немістер ГДР мен ГФР және Батыс Берлинге қоныс аударуы ұйымдастырылды. Осыған сәйкес немістер босатқан аудандарда шамамен 5 млн. поляктар мен 2.3 млн. чехтар қоныс тепті [6 - 96, С. 46-47.].

Бірінші дүние жүзілік соғыстан кейінгі жылдары қоныс аударушылар үшін тартымды – АҚШ,Канада,Австралия, Жаңа Зеландия, Оңүстік Американың кейбір елдерінде иммиграцияны шектейтін заңдық шаралар қабылдана бастайды. Мысалы, шетелдік Еуропадан 1921-1930 жж. 5.9 млн.адам, 1931-1939 жж.тек 1.2 млн.адам, ал екінші дүние жүзілік соғыстан кейінгі жылдары 11 млн.дерлік адам эмиграцияланады. Еуропалық мигранттардың негізгі бөлігі Америка елдеріне қарай бағыт алды: 1946-1982 жж. АҚШ-қа 3.3млн.(негізінен ГФР,Ұлыбритания,Италиядан), Канадаға-2 млн.адам (Ұлыбритания, Италия, ГФР, Нидерланды), Аргентинаға-1 млн.(Италия, Испаниядан), Бразилияға-800 мың (Португалия, Испания, Италия), Венесуэлаға-500 мың (Италия, Испаниядан).Сонымен қатар Еуропадан басым көпшіліктің Австралияға (1946-1982 жж.-1.7 млн. – негізінен Ұлыбритания, Италия, ГФР-дан) және Жаңа Зеландияға (260 мың) қоныс аударды [7 - 139, С. 48.].

БатысҮндістаннан негрлер мен мулаттардың (басым бөлігі Ямайкадан) және Батыс Африка негрлері, сонымен бірге Ұлыбританияға бұрынғы ағылшын отарларынан үндістер мен басқа да топтардың, солтүстік Африка елдерінен арабтардың Францияға, Ұлыбритания, Нидерланды және ГФР тұрғындарының Оңтүстік Африка Республикасына, жапон, қытай, индонезия, филиппиндіктер және басқа да Азия елдерінен шыққандар АҚШ-қа ағылуы белгілі бір көлемде маңыз алды.

Сонымен қатар соғыстан кейінгі жылдардағы саяси өзгерістер Еуропаның кейбір елдеріне кеткеннен гөрі мигранттар көбірек келді. Мысалы, бұрынғы отарлық иеліктерден ағылшындардың (Үндістан,Пәкістан және басқа да елдерден), голландықтардың (Индонезиядан), француздардың (Алжир мен Мароккодан), итальяндықтардың (Эфиопия,Ливия және Африканың басқа да елдерінен),

португалдықтардың (Ангола, Мозамбик, Гвинея-Бисаудан) басым бөлігі өз отандарына қайтып оралды.

Жалпы алғанда 80-ші жж. Нидерландыда 560 мың иммигрант, яғни жалпы халық (14 млн.) санының 4% құрайды. Олардың: 200 000 – Суринамдіктер, 150 000 – Түркиядан, 110 000 – Марокко, 40 000 – Антиль аралдарынан, 40 000 – Индонезиядан, қалғандары – Италия, Тунис, Греция (әр елден 20 мыңға жетер-жетпес) және басқа елдерден келгендер. Ұлттық азшылықтар үлесі қалаларда көбірек. Мысалы: Амстердамда-20%, Роттердам және Гаагада-12%. Суринам мен Антиль аралдарынан шыққандарды Нидерланд ұлттық азшылықтары тізімінен шығарып тастау қате пікір дегенді айтады [8 - 8, С. 93-94.].

Ғылыми-техникалық төңкеріс халық қозғалысының күшеюіне, яғни миграцияның өзіндік жаңа түріне – жоғарғы дәрежеде мамандандырылған мамандарды өзіне тартуға (негізінен АҚШ-қа) әкелді.

Соғыстан кейінгі жылдары ішкі континенталдық және ішкі мемлекеттік миграцияның бірден өсуі байқалды. ГФР, Франция, Бельгия, Швейцария иммиграция елдері болды. Мұнда қоныс аударушы мамандандырылмаған жұмысшылардың саны әр жылдары 10-14 млн. жетіп отырды. Бұл жұмысшылар экономикасы төмен дамыған және оның үстіне әлдеқайда жоғары табиғи өсімімен ерекшеленетін Оңтүстік Еуропа-Италия, Греция, Югославия, Испания, Португалия, сонымен бірге Түркия елдерінен келгендер. Мысалы, Француз зерттеушісі М.Трибала ГФР-дегі шетелдіктер иммиграциясының дамуын қарастыра келе оның кезеңдерін және ерекшеліктерін: 1) 60-шы жж. бірінші жартысы иммигранттардың ішінде итальяндықтардың, 2) 70-ші жж. - ЮСФР (СФРЮ) жұмысшыларының, 3) 80-ші жж. басы (максималды деңгейі-1980ж.)-түріктердің үлес салмағының басым болуы деп атап көрсетеді [9 - 5, С.90.].

Батыс Еуропа елдеріндегі иммигранттар әлдеқайда төмен жалақы төленетін, құқықтары шектелген еңбекшілердің бөлігі болып табылады. Жақсы табыс іздеп келгендердің көпшілігі бірнеше жылдардан кейін өз отандарына оралады. 60-70-ші жж. Батыс Еуропаға күніне 1 млн. дейін жұмысшылар келіп жатты [10 – 129, С.4.]. Францияда 1972 жылы шетелдік жұмысшылар саны – 1,6 млн., яғни барлық жалдамалы жұмысшы күшінің 10 пайызын құрады. Ал 1974 жылы оның саны – 2.5 млн., үлесі 18 пайызға өсті. 1968 жылы құрылыста және қоғамдық жұмыстарға 504 мың жұмысшылар, яғни 37,8 пайызы тартылды. 1975 жылдың ортасында ГФР-дегі «гастербайтерлердің» («қонақ жұмысшылар») саны 2,5 млн. жетті, елдің барлық жалдамалы жұмысшы күшінің 9,4 пайызын құрады. Жұмысшы-иммигранттар мұнда негізінен металлургия, тоқыма, химия, тамақ өнеркәсібі және құрылыс салаларында орналасты [11 – 166, С. 9.]. Франциядағы 1984 жылғы 17 шілдедегі иммигранттар жағдайын реттеуші заң ұлтына, шыққан еліне және еуропалық елдердегі еңбекшілер үшін салдарларына да қарамастан шетелдік жұмысшыларға жалпы тұрақтылық режимін береді. Сонымен қатар Франция, ЕО жұмысшыларын және 2 млн. шетелдік жұмысшыларды жұмыспен қамтамасыз етудегі елдің жұмыспен қамту потенциалын қарастырды [12 – 171, С. 75.].

1975 жылы желтоқсанда Ұлыбритания мен Германия үкіметтерінің бастамасымен құрамында мүше-мемлекеттердің ішкі істер министрлері бар үкімет аралық ТРЕВИ (TREVİ group) құрылады. ТРЕВИ-дің толық атауы «халықаралық терроризм, радикализм, экстермизм, күштеу. (terrorism, radikalisme, extremism, violence internationale). Бұл топ алғашында халықаралық құқық нормаларына сүйене отырып лаңкестікке қарсылық көрсетумен айналысты, кейіннен оның қызметі кеңейіп иммиграцияны, виза саясатын, шекаралық бақылауды реттеуге, есірткінің таралуына қарсылық көрсетуге дейін таралды.

Біртұтас Еуропалық Актінің ішкі шекаралардың алынуын жариялаушы 13-ші бабына қосымша екі декларация жасалынған. Құжатта ЕО мүше-мемлекеттер Қауымдастық территориясына үшінші елден келгендердің қозғалысы, болатын уақытына, сонымен қатар лаңкестік, қылмыс және есірткі таратумен күрес мәселелерінде ЕО институттарының араласуынсыз үкімет аралық негізде ынтымақтасатындықтарын куәләндіреді. Қауымдастық құзырынан тыс формальды емес құрылымдардың құрылуын осымен түсіндіруге болады, мысалы, жоғарыда аталған ТРЕВИ, 1986 ж. қазанда Лондонда ЕО мүше-мемлекеттердің ішкі істер министрлерінің кездесуінде құрылған иммиграция бойынша арнайы топ.

Иммиграциялық мәселелермен айналысатын топтардың құрылуы иммиграциялық толқындар ағымының өсуін реттеу және жана ұлттық азшылықтарды құрып үлгерген ЕО мемлекеттерінде заңды түрде тұрып жатқан иммигранттарды интерграциялау қажеттілігінен туындаған еді. ЕО халқының құрамы туралы мәліметтерге қарайтын болсақ, 90-шы жылдардың аяғына қарай ЕО халқы, сонымен бірге ЕО мүше-мемлекеттердің басым бөлігі көбінесе табиғи өсім арқылы иммигранттардың есебінен

өскен. Табиғи құлдырау жағдайында бірқатар елдер (Германия, Италия, Швеция) тек иммигранттар есебінен ғана өскен.

90-шы жж. басына қарай ЕО барлық елі дерлік (Ирландиядан басқа) өзіне иммигранттар қабылдады, атап айтқанда 1989 жылдан бастап мұнда 2 млн. адам келді. Ең өте үлкен ағым Германияның еншісіне тиді, оның ішінде негізінен этникалық мигранттар және саяси баспанаға үміт артқандар болды. Бұл мәселені либералды герман заң шығаруы 1993 жылдың ортасына қарай қатаңдатты. 1991 ж. ЕО 13 млн. жуық шетелдіктер тіркелді. [13 – 47, С. 194.]. Жалпы Германия (7,3 млн) 2003жылғы мәліметтер бойынша Канада, Австралия және Жаңа Зеландия сияқты иммиграцияның классикалық елдерін артқа тастап иммигранттардың саны жағынан АҚШ (занды иммигранттар саны 3,5 млн.) пен Ресейден (13,3 млн.) кейінгі үшінші орынды иеленді және қозғалыс және қоныс тебу еркіндігі Германияның Ата заңының 11-ші бабымен кепілдендірілген, ал 23-ші бабында: Біріккен Еуропа мақсаттарын іске асыруда ФРГ Еуропалық Одақ дамуына қатысады және Германия шеңберінде тек немістер ғана емес алдағы кеңею толқынын қоса есептегендегі барлық ЕО азаматтары қозғалыс еркіндігіне ие деп көрсетілген. Сонымен қатар, Германияда шетелдіктердің келуі мен кетуін реттейтін көптеген ережелер мен актілер іске қосылған [14 - 87, С. 64.]

70-ші жылдары Батыс еуропалық мемлекеттердің көпшілігінде саяси баспана беру сирек кездесетін. Енді осы мемлекеттердің үкіметтері осы салада белгілі бір шектеулердің болмауын қалады. Сонымен, 80-ші жылдары жағдай мүлде өзгерді: 1989-1992 жылдар аралығында ЕО 570 мың өтініш алған 1992 жылға келді. Осыдан кейін барып олардың саны азая бастады. Германияда саяси босқындарды қабылдау тәртібін қатаңдатқаннан кейін, олардың ағымы 1960-1975 жылдары шетелдік жұмысшы күшін пайдаланушылар тізімін басқарған, ЕО әлдеқайда дамыған елдері Нидерланды, Ұлыбритания және Францияға қарай бағытталды. Нақ осы жәйт іс жүзінде иммиграцияның экономикалық себептерінің тоқтағанынан саяси иммигранттардың елді таңдауын түсіндіреді. Сонымен бірге, босқындардың белгілі бір мөлшерін қабылдауға Бельгия мен Данияда мәжбүр болып отыр.

Конвенция мәтіні үшін негіз болған екі маңызды құжаттардың – саяси баспана беру туралы өтініштерді қарауға жауапты мемлекеттерді анықтайтын (1990 ж. Дублин конвенциясы) және сыртқы шекараны кесіп өтудің тәртібі туралы Конвенция, яғни 1989 жылы жасалған «Пальма Бағдарламасы» (бағдарлама авторының аты бойынша). Дублин конвенциясы бойынша саяси баспана сұрағандар тек Еуропалық Одақ мемлекеттерінің біріне ғана өтініш беру құқығын алды, яғни бұл олардың санын шектеу үшін жасалған. Өтініш қабылдаған мемлекет оны қарауға міндеттеме алды. Дублин Конвенциясы саяси баспана беру саласындағы саясатты үйлестіру қажеттілігінен туындағанымен, іс жүзінде күшіне енгеннен кейін қолдануға келгенде іске жарамдылығы шамалы болды. Ратификация процесі жеті жылға созылды, Конвенция тек 1997 жылдың 1 қыркүйегінен бастап жұмыс жасай бастады.

Коммунитарлық деңгейде иммиграциялық саясаттың бірқатар аспектілерін жасауда күштерді біріктірудің ниеті 1998 ж. Страсбургте өткен ЕО саммиті барысында көрініс берді. ЕО туралы Германия, Нидерланды және Италия тараптарынан жасалды. Ұлыбритания бұл салада ұлттық суверенитеттің сақталуын талап етті.

Еуропаға шетелдік жұмысшы күші ағылуының күшеюіне байланысты оңшыл және ультрарадикалды партиялар ықпалының өскенін көруге болады. Мысалы, Франциядағы президент сайлауының нәтижелері, сонымен қатар Голландиядағы парламент сайлауындағы оңшыл күштердің жеңісін келтіруге болады. Еуропа елдері үшін шетел жұмысшы күшінің иммиграциясы мәселесі жаңа мәселе емес. Соғыстан кейінге жылдар алғашында еуропалық қоғамның естілер естілмес, ал кейіннен әлдеқайда ашық қарсылығын білдіретін шетелдік жұмысшы күшінің ағылуымен сипатталады. Өткен кезеңдермен салыстырғанда қазіргі жұмысшы күшінің ағылуы өзінің темпі, саны және сапасымен ерекшеленеді.

Бұрынғы кездері иммиграция ішкі еуропалық сипатта болған еді, яғни Франция және Германия сияқты Еуропаның түрлі елдеріне отандарында өмір сүру деңгейі төмен, жоғары жұмыссыздық дәрежесі бар португал, испан, гректер жасырын түрде (заңсыз) еніп, қоныстануға тырысты. Одан кейін еуропалық мемлекеттердің бірқатарына жұмыс пен көлемді жалақы іздеген латин-американдықтар ұмтылды. Отарлар тұрғындарына келсек олар отарлар болған кезде де және деколонизация үрдісінен кейін де метрополияға емін-еркін шыға алды. Мұның барлығы ескі иммиграция құрылысын құрайды. Еуропа елдеріне мұсылман елдерінен жұмысшы күштерінің ағылуы жаңа құбылыс болып табылады. Бұл өз кезегінде мүлде жаңа мәселелер туғызады. Еуропалық

Одақ ашық қоғам тұжырымдамасын басшылыққа алғандықтан жақсы өмір іздеген мұсылман елдерінен шыққандар осында қарай ағылды. Еуропалық Одақ елдерінде мұсылман елдерінен шыққандардың көбеюіне байланысты жер шарының осы аймағына исламның таралуы кеңейді. Еуроислам деген мүлде жаңа ұғым пайда болады. Ислам фундаментализмі канондарынан тазартылған еуроисламның мақсаты – еуропалықтарды ислам өркениетінің мазмұнымен таныстыру. Осындай ұғымдағы еуроислам исламға өтуді немесе исламды уағыздау дегенді білдірмейді. ЕО мұсылман елдерінен келетіндер санын азайтуға тырысуда.

Соғыстан кейінгі жылдарда Еуропа өзінің экономикасын қайта қалпына келтіру үшін қарапайым жұмысшы күшіне мұқтаж болған еді. Ал қазірде басқа уақыт, басқа талаптар. Техникалық революцияға байланысты қазіргі Еуропа жоғарғы дәрежедегі мамандарды қажетсінеді. Оның үстіне Еуропалық Одақтың Орталық және Шығыс Еуропа елдері есебінен кеңеюіне (2004 жылдан бастап) байланысты Еуропалық Одақ үшін «ақ иммиграция» мәселесі туындады, яғни Батыс Еуропаға жаңа елдерден жақсы өмір іздегендердің ағылуы. Әрине, Батыс Еуропаның халқы «ақ иммиграцияға» қарсылығын білдірмейді. Өйткені бұл мүлде басқа сипаттағы және басқа сападағы иммиграция.

Өнеркәсіпті дамыған мемлекеттердің көпшілігі құрылымдық жұмыссыздықтан және оның үстіне шетел жұмысшыларының арасында жаппай жұмыссыздықтың орын алуынан зардап шегуде. Сонымен бірге халық шаруашылығында шетелдіктер санының көбеюі барлық жерде байқалады. Жергілікті тұрғындар бұны басқаша бағалайды: елде болған кездегі шығындар жергілікті халықтың мойнына түскендіктен еңбек нарығында иммигранттардың интеграцияланбауы сынға алынуда. Егер иммигранттар еңбек нарығына интеграцияланып жатса да, оларды бәсекелес ретінде қабылдайды. Бүкіл әлемде мамандандырылған және жоғары мамандандырылған жұмыс күші миграциясы өсуде. Потенциалды мигранттардың көпшілігі жоғары білімді және жұмысшылардың шәкірттері мен мамандандырылған жұмысшылар мен техниктерге бәсекеге түсуі мүмкін [2 - 137. Апрель, 14, 1999, С.14.].

XX ғ. 80-ші жж. соңы — 90-шы жж. басы Батыс пен Шығыс өзара қарым-қатынасындағы жаңа қадамдармен және шекаралардың ашылуымен өмірге жаңа үлкен миграциялық ағылуды әкелген Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропа мемлекеттеріндегі түпкілікті саяси және экономикалық өзгерістермен сипатталады. 1990 жылы өз елінен 1,3 млн. адам кетті, яғни Еуропа екінші дүние жүзілік соғыстан кейінгі адамдар қозғалысының ең көлемдісіне куә болды [15 - 56, С. 65.].

Сонымен миграция мәселесі ЕО үшін өткір проблема болуда. Күрделі иммиграция мәселесінің табысты шешілуі ЕО экономикасына қомақты дивиденд әкелмек: бүгінде Батыс Еуропаның табиғи қартаюының салдарынан жұмыс істеушілер мен зейнеткерлер ара-салмағында алшақтық басым.

Кеңістік, уақыт және шекаралар маңызының жойылуы ғаламдық деревняның құрылуына мүмкін ықпалдастық ететін шығар, бірақ барлық адамдарға оның азаматы болуына кепілдік бермейді. Бұл тұрғыда әлемдік кәсіптік элита шекара асудан қиындықтар көрмейді, ал миллиондаған адамдар үшін бұл алынбас қамалмен тең.

Өркениетті түрдегі миграция экономикалық жағынан тиімді болмақ. Егер, оның үстіне бұл үрдіске қатысушы азаматтар әлеуметтік жағынан берік қорғалса, онда ол екі жақты пайдалы болмақ. Бұдан миграцияның әлеуметтік-экономикалық сипаттағы құбылыс екеніне көз жеткізуге болады. Оны тиімді реттеу - мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік стратегиясының бөлігі. Сондықтан бұл проблеманы тек экономикалық емес, сонымен бірге белгілі бір себептермен Отанынан тысқары жерде қалған азаматтардың мүдделері мен құқықтарын қорғайтын әлеуметтік шаралар арқылы шешу қажет.

Еуропаның қартаюына байланысты жұмысшы күшінің келуіне мұқтаж. Еуроодақ халқының орта жасы - 38, 2025 жылы – 45, 8 болса, 2050 жылы – 48,5, ал американдықтардың орта жасы – 35,5, 2050 жылы тек бір пунктке ғана көтеріледі екен. Егер әлем халқы тез қартайса, Еуропа тұрғындары өте тез қартайды. Иммиграция Еуропалық Одақтың этникалық бейнесіне үлкен әсер етеді.

Осыдан келіп, Еуропалық Одақ елдері заңды иммиграцияға бағытталған шаралар қабылдады. Иммигранттардың белгілі бір бөлігінің ағылуы этникалық мәселені өткірлете түсті. Қазіргі кезде миграция мәселесі Еуропалық Одақ және оның жеке мүше-мемлекеттерінің жағымсыз салдарларын жөндеуге ұмтылумен сипатталатын ғаламдық сипат алууда. XX ғ. 50-60-шы жж. тоғысында басталған Еуропалық Одақтың үшінші әлем елдерінен жаппай ағылуы бүгінгі күнде де жалғасын табуда. Иммигранттар үшін оларды тартушы негізгі орталықтар Еуропалық Одақтың жайлы елдері – Германия, Ұлыбритания, Франция, Дания, Швеция. Дамыған елдерге иммигранттар ағылуының

күшеюінің басты себебі осы мемлекеттердің әлеуметтік тартымдылығы, сонымен қатар әлеуметтік өлшемге ерекше көңіл бөлетін Еуроодақтың саяси және экономикалық тұрақтылығы болып қалуда.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Терборн Г. Миграции населения и Западная Европа: старый мир становится новым//Социально-экономические проблемы международной миграции рабочей силы. Реферативный сборник.-М.,1988.– С.96-105.
2. Иммиграционная волна // Европа 1992, ноябрь-декабрь, – С. 13.
3. Eurobarometer. Public opinion in the EU. – Luxemburg,1997-2003
4. Договор об учреждении Европейского экономического сообщества //Договоры об учреждении европейских Сообществ-М: Международная группа «Право»,1994-Т.1.– С.392.
5. Эльснер Л. Иностранцы рабочие и иммиграционная политика в ФРГ (1955-1988)//Миграции и мигранты в мире капитала: исторические судьбы и современное положение. Сборник научных трудов. – Киев, 1990. – С. 78-90.
6. Сапанов С.Ж. Права человека и проблема вступления новых членов в ЕС//Европейская интеграция и права человека – Алматы,1998. – С.82-86.
7. Брук С.И. Население мира. Этнодемографический справочник – М,1986.– С. 828.
8. Зоест А. Иммиграция в Нидерланды //Социально-экономические проблемы международной миграции рабочей силы. Реферативный сборник.– М., 1988.– С. 106-115.
9. Трибала М. Миграция иностранцев в ФРГ//Социально-экономические проблемы международной миграции рабочей силы. Реферативный сборник.-М.,1988. -С. 90-95.
10. Токаев К.К. Преодоление. Дипломатические очерки. – Алматы, 2003. – С.656.
11. Пришлые трудящиеся и интернационализация рабочей силы//Национальные меньшинства и иммигранты в современном капиталистическом мире. – Киев,1984 – С.188.
12. Моттин Ж. Иммигранты и занятость //Социально-экономические проблемы международной миграции рабочей силы. Реферативный сборник. – М., 1988. С. 68-79.
13. Быховский С. Расширение ЕС на Восток//ЕС на пороге XXI века: выбор стратегии развития./Под ред. Ю.А. Борко и О.В. Буториной. – М.: Эдиториал УРСС, 2001.– С. 298-322.
14. Губайдуллина М.Ш. Расширение ЕСи проблемы миграции на современном этапе (прогностический анализ)//Расширение ЕС: перспективы и реалии.– Алматы,2003. – С.20-27.
15. Гольдин Г.Г. Современная иммиграционная политика западных государств.– М.: «Интердиалект», 1998.– С.180.

УДК 94(560)
ГРНТИ 03.09.03

*Р.С. Мырзабекова*¹

¹ *т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті myrzabekovaryskeldy@gmail.com*

*М.С. Мырзабеков*²

² *т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының доценті moldahmet1964@gmail.com*

ТАНЗИМАТ ДӘУІРІНДЕГІ ОСМАН ҚОҒАМЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ӨМІРІН «ЕУРОПАШЫЛДАНДЫРУ» ИДЕЯЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада ХІХ ғасырда Түркияда болған реформаторлық өзгерістер және өзгерістердің алғышарты мен нәтижелері туралы баяндалады. Реформалар отыз жылдан аса уақытқа созылып, «игілікті реформалар» деп аталды. Танзимат реформалары елдің дамуындағы объективті қажеттіліктер тарапынан пайда болды. Батыстық үлгі бойынша реформа жасамаса, Осман мемлекеті прогрес жолы бойынша дамымайтын болды. Осман мемлекеті билігінде отырған мемлекеттік қайраткерлер тарапынан жүзеге асырылған реформалар, осман қоғамы үшін мазмұны жаңа, тұлғалық құндылықтар туралы, өмір мен жеке меншікке қол сұғылмау туралы, заң алдында империя құзырындағы мұсылмандар мен мұсылман еместердің теңдігі туралы түсініктер орын алып, елдің ағартушылығы мен мәдениетінің дамуында із қалдырды. Реформалардың жаңа сатысы 1830 жылы еуропада өмір сүрген, танымал саясаткер, дипломат Мустафа Рашид-паша есімімен байланысты.

Кілт сөздер: Түркия, танзимат, реформа, Гюльханей, хроника, ағартушылық, улем

*Myrzabekova R.S.*¹

¹ *Candidate of Historical Sciences, Acting Professor al-Farabi Kazakh National University, Department of the World History, Historiography and Source Studies, myrzabekovaryskeldy@gmail.com*

*Myrzabekov M.S.*²

² *Candidate of Historical Sciences, Acting Professor al-Farabi Kazakh National University, Department international relations and world economy moldahmet1964@gmail.com*

IDEAS OF EUROPEANIZATION IN THE SOCIO-POLITICAL AND CULTURAL LIFE OF THE OTTOMAN SOCIETY IN THE EPOCH OF TANZIMATE

Annotation

Tanzimat – “streamlining”, “code” – the basic laws of Turkey, disclosed the Sultan Abdul-Majid 3 November 1939. Known integral part is the Gulkhane Manifesto, which was to reform the political life of Turkey. It was manifest that determined the principles, which are intended to follow the government. Objectively, all these measures contributed to the clearing of the ways in capitalist development of the country, degradation of traditional institutions, the wider introduction of achievements of European civilization. In the process of implementing the reforms created new bodies that meet the needs of the time. A new stage of reforms in Turkey is associated with the well-known politician and diplomat Mustafa Rashid Pasha, who in mid 1930s lived in Europe.

Keywords: Turkey, Tanzimat, reform, Gulhane, Chronicle, Enlightenment, Ulem.

Мырзабекова Р.С.¹

¹, к.и.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби, кафедра Всемирной истории, историографии и источниковедения myrzabekovaryskeldy@gmail.com

Мырзабеков М.С.²

² к.и.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби, кафедра международных отношений и мировой экономики moldahmet1964@gmail.com

ИДЕИ ЕВРОПЕИЗАЦИИ В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ОСМАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ЭПОХУ ТАНЗИМАТА

Аннотация

В статье рассматриваются реформаторские преобразования в Турции XIX века, а также ее предпосылки и результаты. Танзимат – «упорядочение», «уложение» – основные законы Турции, обнародованные султаном Абдул-Меджидом 3 ноября 1839 года. Известной составной частью является Гюльханейский манифест, который должен был реформировать политическую жизнь Турции. Это был манифест, определявший принципы, которым намеревалось следовать правительство. Объективно все эти меры способствовали расчистке путей для буржуазного развития страны, разложению традиционных институтов, более широкому внедрению достижений европейской цивилизации. В процессе осуществления реформ создавались новые органы, которые соответствовали потребностям времени. Новый этап реформ в Турции связан с известным политиком и дипломатом Мустафой Решид-пашой, который в середине 1830 гг. жил в Европе.

Ключевые слова: Турция, танзимат, реформа, Гюльханей, хроника, просвещения, улем

Мазмұны

Түркия, Қытай және Жапония сияқты бірқатар Шығыс елдері үшін XIX ғасыр реформалар нышаны аясында өтті. Оларды зерттеу бүгін де өзекті мәселелердің бірі. Мұндай тәжірибе қазіргі адамзаттың реформаторлық ұмтылуларын сараптау үшін қажет. Әсіресе, экономикалық және ғылыми техникалық үдерістің жылдам қағидасымен анықталатын жағдайлар үшін ерекше құнды болатыны сөзсіз. Түркияда болған реформаторлық өзгерістерге, әсіресе, «игілікті реформалар» деп аталып, отыз жылдан аса уақытқа созылған (1839-1876 жж.) «Танзимат и хайрийе» реформаларын терең зерттеуге деген қызығушылық та осыдан туындап отыр.

Түркиядағы реформалардың жаңа сатысы, белгілі дипломат, саясаткер, 1830 жылдары Еуропада өмір сүрген, Парижде, Лондонда Түркия елшісі болған, Еуропаның саяси өмірімен жақсы таныс Мустафа Решид-пашаның есімімен байланысты. 1839 жылы осы кісінің қатысуымен Абдул Меджид сұлтанның атынан реформа бағдарламасы жарияланды. 3 қараша 1839 жылы сұлтанның Гюльхан сарайының алдында сұлтан бұйрығы жарияланып, түркияда «игілікті өзгерістер» – танзимат-и-хайрийе орын алатындығы айтылды. Араб тілінен аударылғанда, танзим – реттеу деген мағына береді. Бұл Түркия тарихындағы жаңа реформалық кезең – танзимат – қайта ұйымдастырулар аталған реформалар дәуірін бастап берді. «Гюльхане хатт-и шериф» үш негізгі жаңарту мақсатын жария етті: 1) діни сенімдеріне қарамастан империяның барлық бағынышты халықтарының өмірін, ар-ұжданын және дүние-мүлкінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету; 2) салықтарды дұрыс жинау және әділетті бөлу; 3) әскери қызмет мерзімін қысқарту.

Танзимат реформалары осман қоғамындағы ең маңызды экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени өзгерістерге себепші болды. «1839 жылғы 3 қарашада жарияланған «Гюльханей» деп аталған Декларация туралы бүкіл әлем өз пікірлерін білдірді», - деп жазды XIX ғ. 40-50 жылдарында Кіші Азияға келген орыс саяхатшысы Петр Чихаев [1]. – «Бұл манифест Түркия тарихында жаңа дәуірдің негізін қалап, Түркия үшін Қайта Өркендеу дәуірінің басталғанын жариялады» [2].

Сол жылдардағы оқиғалар қазіргі тарихнамада Түркияның «еуропалануы» деп анықталып жүрген үрдістің бастауы болып, оның мәні, ұзақ онжылдықтарға созылған Осман мемлекетінің әлемдік капиталистік жүйеге интеграциялануында болды.

Осман империясының әлеуметтік-экономикалық тарихы мен оның мәдени дамуына ғылыми сипаттама берілген кеңес шығыстанушылары, олардың ішінде А.Д. Желтяков, Е.И. Маштакова,

М.С. Мейер, А.Ф. Миллер, А.Д. Новичев, Ю.А. Петросян, А.С. Тверитинова сияқты ғалымдардың еңбектерін атап айтқан абзал [3].

Мақаланың деректік негізі орыс, түрік және батысеуропалық деректерге негізделеді. Сонымен қатар, Ресей мемлекеттік әскери-тарихи мұрағатының жарияланған материалдары мен Ресей сыртқы саясатының мұрағатының жарық көрген деректері және Стамбул қаласының кітапханаларынан, оның ішінде, Стамбулдағы Исламтану орталығының кітапханасынан алынған құжаттар қалыптастырады.

Танзимат реформалары елдің дамуындағы объективті қажеттіліктерден пайда болды.

Әлеуметтік-экономикалық артта қалушылығына байланысты Осман империясы Еуропаның аграрлы шикізат көзіне айналды. Англия, Франция, Австрия сияқты еуропалық мемлекеттер Осман империясынан жібек, жүн, тері, май өнімдерін, зәйтүн майын, темекі, жаңғақ, опиум сияқты шикізаттарды алып отырды. Осман империясының ішіне кіргізетін тауарлардың қатарын мақта-мата өнімдері, жүннен жасалған маталар, метал мен шыныдан жасалған өнімдер, дәрі-дәрмек, өңделген тері өнімдері құрады. Сұлтан иеліктерінің шикізат көзі мен капиталистік елдердің тауар өткізу нарығына айналуы ауыл шаруашылығының құлдырауына, өндірістің төмендеуіне, жалпы экономиканың әлсіреуіне алып келді.

Еуропада XIX ғасырдың бірінші жартысында өнеркәсіп төңкерісі аяқталғаннан кейін, қала көлөнерінің дамуына мүмкіндік күрт азайып, көптеген салалар құлдырауға ұшырады. Анатолияда дамыған өндіріс орталықтары зиян шекті. Бурса, Анкара, Диарбакыр, Амасья, Токаттағы мақта-мата, жүн, тері, жібек, метал өңдеу орталықтары құлдырап кетті.

XIX ғасырдың 30-шы жылдары Кіші Азияның экономикалық жағдайын зерттеген орыс саяхатшысы М.П. Вронченко, Анкарада жүн өңдейтін станоктардың саны 2000-нан 100-ге қысқарғанын көрсетеді, Себебі, еуропалық ангор жүнінен дайындалған өнімдер екі есе арзан тұрған [4].

Сауданың одан ары қарай дамуы мен қалыптасуына, біртұтас ішкі нарықтың болмауы, феодалдық тәртіптердің үстемдік етуі, империяның экономикалық жағдайының тұрақсыздығы ықпал етті.

Осман экономикасының біржақтылығына, баяу дамуына әлеуметтік процестер де өз ықпалын тигізді. Империяның біртіндеп әлемдік экономикалық жүйенің шектері аймағы болу, жергілікті буржуазияның қалыптасуына қиындық туғызды.

Тауар-өндіріс кәсіпкерлігі саласындағы кедергілер, осман қоғамының ауқытты адамдарын жериелену саласына итермеледі. Сипахий жүйесінің жойылуымен, ірі жер иелігі қалыптасты, іс жүзінде бұндай жерлер мемлекет меншігі болып есептелді. Феодалдық абсолюттік тәртіптің қалыптасуы, бұл топтың саяси қуатының өсуіне кедергі келтірді, оның экономикалық билігінің тамырларына ықпал еткен жоқ. Феодалдық топтардың қолында жерге бақылау шоғырланғандықтан, ауылдық жерлерде феодалдық тәртіптер сақталды.

Осман империясындағы мемлекет тұжырымдамасы тек діни сипатта болды. Дін саяси басшылықтың заңдылығы мен тұрақтылығын қамтамасыз етті. Сонымен қатар, дін Осман империясының орталығы мен шеткі аймақтарын байланыстырушы буын болып табылды. Осман империясындағы бүкіл жергілікті басқару ислам дінбасыларының қамқорлығында болды. Олар барлық басқару элементтерінің қызметтерін бақылап отырды. Осман бюрократиясы екі бюрократиялық құрылымнан тұрды. Оның біріншісі азаматтық бюрократия, ал екіншісі медресе оқыған адамдардан құралған «діни бюрократия» болды. «Діни бюрократтар» мен улемдер үш маңызды саланың, яғни, білім беру жүйесі, сот жүйесі және шарифатты түсіндіру салаларының қызметтеріне жауапты болды.

Діни тұғырнамада тұрған феодал-шенеуніктерге сүйенген түрік сұлтаны (халиф) елді күйреуге ұшыратты. Бір кездердегі мықты мұсылман елі басқарушы таптың, яғни, түрік сұлтаны мен діни тұғырнамада тұрған феодал-шенеуніктердің саясатының салдарынан жойылды. Түрік сұлтаны исламның негізінде қуатты, дамыған мемлекет құруды жалғастырудың орнына, дінді билікті ұстап тұру мен өз халқын тонау құралы ретінде пайдаланды. Мұндай саясаттың салдарынан Осман империясы ғылыми-техникалық прогресске сүйенетін қуатты өнеркәсіп құра алмады.

Осман империясын басқарған элитаның ең көреген өкілдері, әсіресе, Батыс Еуропада болып, ондағы саяси жүйемен, экономикалық және мәдени өмірдің ахуалымен танысқандары, Осман мемлекеті батыстық үлгі бойынша реформа жасамаса, прогресс жолында даму мүмкіндігінен айырылады деген ойға келді.

XIX ғасырдың бірінші сұлтаны III Селим (1789-1807 жж.) басталған реформалардың одан әрі қарай жылғасуы мен жүйеленуіне мүмкіндік туғызды. Реформалармен ауыртпалықтар да қатар жүрді. III Селим билігіндегі үшінші жылы, 1788-1792 жж. орыс-түрік соғысы, Яссин бітімімен аяқталды, ол Осман империясының территориясындағы христиандарды қорғау деген сылтаумен, Қырымның Ресейге қосылуына алып келді.

Танымал батыс тарихшылары Б.Льюис және Ст.Шоу III Селимнің жаңалықтарын әртүрлі бағалайды. Б.Льюис Осман империясының барлық жағын қамтыған реформаларға үлкен мән берсе, Ст.Шоу бұл өзгерістерді «дәстүрлі реформизм» деп бағалады. Өзгерістердің нәтижелерін өзге империялардағы өзгерістердің нәтижелерімен салыстыра келе, екінші көзқарасты көптеген батыс еуропалық авторлар қолдайды [5].

II Махмуд (1808-1839 жж.) тұсындағы реформалардың маңызы мен нәтижелері құндырақ. Бұл сұлтанның тұсында модернизация процесі барлық империялық құрылымдарды қамтыды. Сондықтан, оның билеу кезеңін тарихшылар «вестернизация» кезеңі деп атайды [6].

II Махмудтың билікті орталықтандыру жолындағы алғашқы бастамасы 1808 жылғы Сенед-и иттифак (Одақтастық пакт) қызметінен басталды. Ол аяндардың ықпалын азайту үшін күрестен басталды. Оларды Батыс Еуропалық ірі феодалдармен салыстыруға болады, бірақ, олардың өмір сүруін сұлтанның өзі заңдастырған. Уақыт өте келе, аяндар институты мемлекетті орталықтандыру жолындағы негізгі кедергі болды. Ұзақ күрестен кейін, аса ірі аяндардың ықпалы азайтылып, сұлтан беделі қайта қалпына келтірілді.

Осман империясындағы еуропалық мемлекеттердің ықпалынан азайту үшін, ең алдымен, әскери салада реформа бастады. Жаңа әскери бөліктер Низам-и джедид, «жаңа секбандар» отряды (Секбан-и джедид), II Махмуд тұсында «Женімпаз әскердің» қалыптасуы батыс мамандары мен кеңесшілерінің көмегімен қалыптастырылды. Әскери теңіз, әскери инженерлік мектептердің қалыптасуы да осындай жолмен іске асырылды. Батыспен жақындасуға мүмкіндік жасаған тағы бір қадам, еуропа мемлекеттерінің астанасында Осман империясының тұрақты елшіліктерінің ашылуы. 1826 жылы әскердегі қайта құруларға наразы болған янычарлар II Махмуд сұлтанға қарсы шықты. Улем кеңесі, янычарларды өлім жазасына кесілуге тиісті көтерілісшілер деп жариялады. 17 маусым күні 500 жылдық тарихы бар янычарлар корпусы таратылды.

II Махмудтың билігінің соңғы жылдары модернизациялық өзгерістердің белсендірілуімен сипатталады. Ол әскери істер ғана емес, қаржы және мемлекеттік басқару саласында да көрініс алды. 1831 жылы тимар жүйесі жойылды, ол әлеуметтік-экономикалық құрылымды анықтады да, Осман империясында жаңа жер қатынастарының негізін қалады. Осыдан кейін ескірген везират институтының орнына незарет институты, өзгеше айтқанда, министрліктер жүйесі қалыптасты. Мәжіліс сияқты әртүрлі кеңесші органдардың ұсыныстары жаңа реформалардың негізіне жатқызылды. II Махмудтың билігінен бастап, сұлтанның самодержавиясы еуропалық мемлекеттер жүйесінің сипатын біртіндеп қабылдай бастады.

II Махмуд реформалары монархтың жеке билігінің күшеюіне алып келді, түрік қоғамының прогресіне аз үлес қосты. Түріктер өздерін бұрынғыдай империяның қожайынымыз деп есептеді, бірақ іс жүзінде, экономикалық, мәдени, этникалық жағынан дамудан тек еуропа халықтарынан ғана емес, өз қол астындағы халықтардың өкілдерінен де қалып кету, біртіндеп барлық салалардың түріктердің ықпалынан шығып бара жатқанын байқатты.

II Махмудты ауыстырған оның үлкен ұлы Абдулмеджид (1839-1861 жж.) 17 жасында таққа отырды. Ол осман тарихында француз тілін білетін бірінші билеуші еді. Ол реформаларды өткізуге деген шешуші қимылымен емес, батыс ықпалын қолдаушылығымен тарихта қалды. Алғаш рет, билеуші элитада консервативті қанат қалыптасты, ол қанаттың мүшелері батыстық өзгерістерге қарсы болды.

Қарастырылып отырған мәселе шеңберінде әкімшілік басқарудың әртүрлі бөліктерін жаңашылдандыру, соның ішінде, еди-и вахит жүйесін, салық салу, ақы төлеу, қылмыстық құқық сияқты мәселелерді жаңартуды ерекше айту керек. Сонымен қатар, Стамбулдағы шет елдік елшілердің жеке басының қауіпсіздік мәселесін қамтамасыз ету, яғни, елшінің құқығының қолсұғылмаушылығы да өзгеріске ұшырады. Ферман деп аталатын құжат арқылы шет мемлекеттің елшілерінің қолсұғылмаушылығы қамтамасыз етілді. «Ферман» бағытын алу, Осман мемлекетіндегі өзгерістерді еуропалықтар өз бақылауына алады дегенді білдіретін еді. Танзимат дәуірінің көрнекті қайраткері Фуад-паша осы мәселе туралы былай дейді: «Мемлекетте екі күш бар. Күштің біреуі жоғарыдан әрекет етсе, екіншісі, төменнен әсер етеді. Біздің елімізде жоғарыдағы күш біздің

ұсыныстарымызды бейтараптандырады. Халықтың күшін сезіну мүмкін емес, сондықтан біз, сыртқы күшті пайдалануға мәжбүрміз. Елшіліктер сыртқы күш болып табылады» [7].

Қоғамды реформалаумен қатар, сұлтан указы өзге мәселелерді де қамтыды. Бұл жерде отансүйгіштік тәрбие беру туралы алғаш рет айтылды.

Танзимат реформасының өзі екі кезеңді, біріншісі 1839-1856 жылдарды, ал екіншісі 1856-1871 жылдар аралығын қамтыды.

1856 жылғы Танзимат дәуірінің екінші сатысында 9 министрлік – теңіз, сыртқы істер, юстиция, қаржы, халық ағарту, полиция, сауда, қоғамдық жұмыс, вакуф құрылды. Ұлы уәзір канцеляриясы ішкі істер министрлігінің қызметін алды. Ұлы уәзірмен бірге министрлер, империяның Жоғарғы Кеңесін қалыптастырды, олар апта сайын жиналып отырды. Жоғарғы Кеңестің төрағасы сұлтан, ол жоқ кезде Ұлы уәзір болды. Осы кезеңде реформаны жүргізгендер – Али Паша мен Фуад Паша. Жаңа қылымыстық Кодекс енгізілді, оның көп тұстары француздардан алынды. 1844 жылы астанада 800 мың адам өмір сүрді, 30 жылдан кейін олардың саны 1 миллион 200 мың болды. Олардың 620-сы мұсылмандар, 580-і мұсылман еместер еді [8]. Стамбулда әскери-медициналық училище ашылды, алғашқы бастауыш зайырлы мектептер ашылды. 1874-1875 жылдары Стамбулда 264 бастауыш мектеп, 25 қыз балаларға арналған мектеп жұмыс істеді. 1868 жылы Стамбулда бірінші зайырлы орта мектеп – Галатасарай лицейі ашылды. Ол түрік интеллигенциясының қалыптасуына үлес қосты. 1869 жылы жалпыға бірдей білім алу туралы заң шықты. 1900 жылы Стамбулда алғашқы үш факультеті бар университет ашылды. Университеттің алғашқы жұмыс істеу жылдары II Абдулхамид кезеңіне келеді. Қалыптасқан цензура ғылым мен оқытушылық қызметтің дамуына кедергі келтірді. 1831 жылы түрік тілінде алғашқы ресми газет - «Оқиғалар күнтізбесі» түрік және француз тілінде шықты. 1876 жылы Стамбулда түрік тілінде 13 газет болды [9].

1865 жылы Стамбулда «Жаңа Османдар қоғамы» деп аталатын жасырын ұйым құрылды. Оның құрамына негізінен интеллигенция мен шенеуніктердің арасынан шыққан 250 адам кірді. Қоғам империяда реформаның шешуші түрде іске асуын қолдады. Ұйым мүшелері либералдық көзқарастарымен танылған Мұрадты таққа отырғызуды көздеді. 1867 жылы жаңа османдар – Намык Кемаль, Зия Бей Лондонға эмиграцияға кетіп, осында «Еркіндік» деген газет шығарды. Газет арқылы конституциялық монархияны талап етті. Газет үкіметті танзимат реформасының сәтсіздігі үшін сынады. Елде ағартушылықтың жылдам іске асуын талап етті. Тағы бір ерекшелік, «жаңа османдар» аз ұлттардың азаттық қозғалысына, оларға автономия беруге қарсы болды. Жас түріктердің османизм идеологиясы бойынша, Осман империясының барлық мүшелерінің бір отаны бар, сондықтан, өзін-өзі басқаруға ұмтылудың қажеті жоқ.

XIX ғасырдың аяғында түрік интеллигенциясының саны артты. Дәрігерлер, заңгерлер, шенеуніктер, офицерлер әртүрлі компаниядағы қызметкерлер саны көбейтілді. Олардың идеялық көзқарастарында және қоғамдық іс-әрекеттерінде сол кезеңдегі түрік қоғамындағы болып жатқан өзгерістер анық байқала бастады. XIX ғасыр Осман империясы тарихында еуропалық мемлекеттердің өркениетіне, зайырлы мемлекет сипатына ұмтылумен сипатталады.

Танзимат реформалары Осман империясының қоғамына маңызды экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени өзгерістер алып келді. Түркияның буржуазиялық жолға біртіндеп ауысуына, ескімен жаңаның күресі нәтижесінде өркениеттің жаңа бетін ашуға мүмкіндік алды.

Батыстан алынған буржуазиялық идеялар әртүрлі салалардан көрініс алды. Атап айтқанда, құқықтан, мемлекеттік басқарудан, ағарту саласынан.

Ал қоғамда реформалық әрекеттерді одан әрі тереңдетуді қоштаған либералдық топ – саудагерлер, кәсіпкерлер еуропалық біліммен тәрбиеленген қызметкерлер мен әскерлер болды. Олар 1865 жылы «Жаңа османдар» дейтін жасырын ұйым құрды. Оның жетекшісі белгілі жазушысы Намык Кемал болды. 1876 жылы бұл ұйымның күшімен либералдар сұлтан Абдул Азизді тақтан түсірді. Сөйтіп, сұлтандық билікке II Абдул Хамит келді. Ол 1876 жылы желтоқсанда конституцияны және екі палаталы парламентті бекітіп, азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын жариялады. Конституция мемлекеттік тіл – түрік тілі, мемлекеттік дін – ислам діні деп жарияланды.

XIX ғасырдың соңында реформаторлықтың жаңа толқыны түріктердің ұлттық қозғалысы түрінде көрініс берді. Түріктердің ұлттық қозғалысы XIX ғасырдың 50-60 жылдары басталды. Қозғалыстың бастапқы кезеңінде артушылық сипат басым еді. «Жаңа Османдар» ұйымының мүшелері және белгілі ағартушы Намык Кемал бастаған бірқатар зиялы топтар түрік тілінің дамуына, оның әдеби тіл дәрежесіне көтерілуіне, ағарту ісіне, зор үлестерін қосты. Ендігі реформалық қозғалыс толқынының өкілдері империяның тұтастығын сақтау шараларын іздестірді. 1889 жылғы Стамбулда «Бірлік және

прогресс» (Иттихад ве теракки) партиясы құрылды. Бұл ұйымның бөлімдері шетелде де құрылды. Ұйымның алға қойған мақсаты – конституциялық мемлекет құру болатын. Сонымен қатар, реформалық шаралар жүгізіп, елдің экономикасын көтеру, қоғамды жан-жақты жаңарту көзделді. Бұл қозғалыстың өкілдерін «жас түріктер» деп атады.

Қорыта келе, төмендегідей пікір білдіруге болады: 1839-1853 жылдар аралығында өткен танзиматтың бірінші сатысы мемлекеттік басқару, экономика, мәдениет саласындағы өзгерістерге толы болды. Атап айтқанда, бұл шаралар елдің буржуазиялық даму жолына түсуге алғышарт жасады, деревня мен қалалардағы дәстүрлі институттардың жойылуына түрткі болды, еуропалық өркениеттің жетістіктеріне қол жеткізілді. Бірақ олар, империяны сақтап қалу үшін билеуші топтың өкілдерімен жүргізілді. Сондықтан, қалыптасқан тәртіптерге тек жартылай өзгерістер әкелді. Реформаторлардың өздері қоғамда қолдау тапқан жоқ, тұрғындардың негізгі тобының өміріне жеңілдіктер енген жоқ. Сонымен бірге, шетел мемлекеттерінің араласуын тоқтататын өзгерістерге қол жеткізілмеді.

1856 жылы танзиматтың екінші сатысы басталды. Оның негізгі тұстары 1856 жылғы Хатт-и-хумаюн ережесінде баяндалды. Бұл ішкі өзгерістерді көздеген кең жоба болатын. Танзимат кезеңінде мемлекеттік құрылымдардың ішкі ұйымдары бірқатар өзгерістерге ұшырады. Реформа барысында жаңа ұйымдар қалыптастырылды, бұл ұйымдар уақыт талабынан туындаған – министрлер кеңесі, жалпы империялық және арнайы ұйымдар, өзін-өзі басқару ұйымдары еді. Мемлекетті басқару мәселесін коллегиялды түрде шешу үшін, азаматтық және әскери басқару ұйымдарында әртүрлі арнайы кеңесші ұйымдар құрылды. Бұндай ұйымдарға – Қаржы, Есеп, Полиция, Почта, Телеграф, Адмиралейство, Жер мәселесі, Өнеркәсіп, Қосымша салық ұйымдары жатады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Чихачев П.А. Письма о Турции. Источники на турецком языке. – М., 1960.
2. Дулина Н., Новичев А., Петросян Е. Танзимат и Мустафа Решид-паша. Москва: Наука, 1984. – С. 256.
3. Желтяков А.Д. Печать в общественно- политической и культурной жизни Турции (1729-1908). М., 1972.; Новичев А.Д. Гюльханский хатт-и-шериф 1839 года и его внешнеполитический аспект. Тюркологический сборник. Москва: Наука, 1973. – С. 282.; Маштакова Е.И. К истории турецкоевропейских литературных связей XVIII в. //История и филология Турции. – М., 1976.; Мейер М.С. К вопросу об изменениях в структуре и составе правящего класса Османской империи в XVIIIв. //Проблемы истории Турции. – М., 1978.
4. Сборник некоторых важных известий и официальных документов (с приложениями Смирнова В.Д.). – СПб., 1881.
5. Султан Махмуд //Вестник Европы. – СПб., январь-февраль 1830.
6. Султан Махмуд и министры его //Сын отечества. Т. 3. Ч. V. – СПб., 1839.
7. Убичини М.А. Изображение современного состояния Турции. – СПб., 1854.
8. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права: Уч. пособие /Под ред. З.М. Черниловского. Сост. В.Н. Садиков. – Можайск, 2004. – С. 412.
9. Хрестоматия по новой истории: в 3-х тт./ Под ред. А.А. Губера. – М.: Мысль, 2005. – Т.2. – С.752.

УДК94(510) “19”: 32
ГРНТИ 03.09.34

Abdikhalyk T.O.¹

¹*master of history, Abay Kazakh National pedagogical university,
Republic of Kazakhstan, e-mail: abdikhalyk.t@mail.ru*

THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA'S MODERN NATIONAL POLICY

Annotation

The national policy passed a big, zigzag way of development in China. People's Republic of China during the solution of an ethnic question the forms which provided preservation and strengthening of territorial integrity of the country (in the places of residence of the non Chinese population areas of national autonomy are created), improvement of the international relations, development in national regions of economy and culture were found. During the decision of the People's Republic of China of an ethnic question also mistakes, miscalculations were made that very negatively was reflected in the national relations, the general stability in the country. However these mistakes are overcome, and the last years is very constructive period in development of national construction. And though experience of the People's Republic of China in the solution of an ethnic question is not irreproachable, in it is available much positive. At the same time it is observed manifestations of separatism in such regions as Tibet, Xinjiang, the Inner Mongolia. Actions of separatist forces in China and beyond its limits are regarded as the serious danger threatening to unity of the state and unity of nationalities capable to destabilize a situation. Along with these problems in article questions of a historiography and a source study of this problem are considered.

Keywords: policy, nation, ethnic question, ethnic minority, national majority, autonomy

T.O. Әбдіхалық¹

¹*тарих магистрі, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, e-mail: abdikhalyk.t@mail.ru*

ҚХР-ДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҰЛТТЫҚ САЯСАТЫ

Аңдатпа

Қытайдың ұлттық саясаты үлкен ерекше даму жолынан өтті. ҚХР өз елінің аумақтық тұтастығын сақтау және нығайтуды қамтамасыз ету үшін, этносаралық қатынастарды жақсарту, ұлттық аудандарда экономиканы және мәдениетті дамыту үшін ұлттық мәселені шешу жолында жаңа формаларын тапты (қытай емес тұрғындар тұратын мекендерде ұлттық автономия аудандары құрылды). ҚХР ұлттық мәселені шешу жолында кейбір қателіктер мен жаңылысулар да бой алып, олар елдегі жалпы тұрақтылық пен ұлтаралық қатынастарға кері әсерін тигізді. Алайда соңғы жылдар бұл қателіктер шешіліп, ұлттық құрылысты дамытуда сындарлы кезең болып келеді. Дегенмен, ұлттық мәселені шешуде ҚХР-дың тәжірибесі жетілмеген болса да, оған көптеген оң пікірлер бар. Сонымен қатар Тибет, Шыңжаң, Ішкі Монғолия сияқты аймақтардағы сепаратизмнің көрінісі бар. Қытайдағы және одан тыс жерлердегі сепаратистік күштердің әрекеті жалпы жағдайдың тұрақсыздандыруына әкелетін мемлекеттің бірлігіне және ұлттардың біртұтастығына қауіп төндіреді. Осы мәселелермен бірге мақалада тарихнама және дереккөздердің мәселесі қарастырылады.

Кілт сөздері: саясат, ұлт, ұлттық мәселе, аз ұлт, көп ұлт, автономия

Әбдіхалық Т.О.¹

¹магистр истории, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Республика Казахстан, e-mail: abdikhalyk.t@mail.ru

СОВРЕМЕННАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КНР

Аннотация

Национальная политика в Китае прошла большой, зигзагообразный путь развития. КНР в ходе решения национального вопроса были найдены формы, обеспечившие сохранение и укрепление территориальной целостности страны (в местах проживания некитайского населения созданы районы национальной автономии), улучшение межнациональных отношений, развитие в национальных районах экономики и культуры. В ходе решения КНР национального вопроса допускались и ошибки, просчеты, что весьма негативно отражалось на национальных отношениях, общей стабильности в стране. Однако эти ошибки преодолеваются, и последние годы является весьма конструктивным периодом в развитии национального строительства. И хотя опыт КНР в решении национального вопроса небезупречен, в нем имеется немало позитивного. В то же время наблюдается проявления сепаратизма в таких регионах, как Тибет, Синьцзян, Внутренняя Монголия. Действия сепаратистских сил в Китае и за его пределами расцениваются как серьезная опасность, грозящая единству государства и сплоченности национальностей, способная дестабилизировать обстановку. Наряду с этими проблемами в статье рассматриваются вопросы историографии и источниковедения данной проблемы.

Ключевые слова: политика, нация, национальный вопрос, национальное меньшинство, национальное большинство, автономия

The relevance and the scientific importance of a research is caused by that exclusive attention which is paid in the world to studying of modern national policy of the People's Republic of China in connection with her ever-increasing role on the world scene.

China – one of the largest multinational states of the world where 55 non-Han nationalities are registered (actually them even more since the official list hasn't included a number of small ethnics). The international relations in China differed in complexity at all historical stages of the development, especially sharp they became in XX century.

Territorial framework of a research includes Xinjiang - Uyghur Autonomous region (SUAR) and the Autonomous region the Inner Mongolia (ARIM). The relevance of a subject of a research is defined by also noticeable increase in a role and the place of these regions as potential zones ethno - the separatist conflicts. These are regions where national disorders can break out at the first circumstances favorable for this purpose. The main reasons of fixing to these regions of such status it is possible to call – historical basis (existence of own statehood in the past, difficult history of entry into structure of China, last anti-Beijing revolts), and confessional distinctions with Han, both external support of separatists, and economic requirements of regions, and the number of indigenous people, and the general mentality (ethnic mobility) of these or those people.

SUAR and ARIM are of particular importance for Beijing because these regions are rich with natural resources, and provide the growing needs of China for oil and gas branch. Mao Tse Tung has told that China will agree to give Beijing rather, than Xinjiang.

Now around the world provocative factors are generally ethnic and religious conflicts which can lead to the conflict of civilizations. The similar conflicts practically are always a consequence of existence and activity of separatist movements.

Finding of own statehood by the people of Central Asia reanimated hopes for finding of the same status among a part the Uyghur - the leading ethnic minority from among living in the territory of Xinjiang. Difficult history of relationship of Muslims - the Uyghur and Han, influence of religious promotion of radical Islam, a passing braid from abroad, including from forces of the international terrorism have led in 1990 to essential activization of the Uyghur separatism.

Nationalist elements, violent methods the trying to obtain creations in the territory of SUAR of the independent state "East Turkestan", began to pose a serious threat of social political stability in the northwest of the country and even the most territorial integrity of China.

The mass riots which have arisen on an ethnic basis in June, 2009 in the administrative center Xinjiang - Uyghur autonomous region of China the city of Urumqi, have reminded of the most sick question of the Uyghur separatism for China again.

Events in Urumqi have shown us that not everything is so ideal in national policy of our neighbor of China.

Events in the neighboring China which together with us consists in SCO and has the general problems of foreign policy especially in the field of safety, for Kazakhstan are of particular importance. In case of not abatement of the conflict whether can happen so what tomorrow the uncontrollable mass of people will rush to fertile Kazakhstan lands, saving the children, the lands? Our frontier guards cannot hold them. Then will tell that Kazakhstan created refugee camps according to some conventions. A priori speaking about the safety, we first of all speak about safety of the neighbors as source of their stability and our wellbeing.

The occurred disorder, chaos, genocide, etc. isn't favorable to all neighbors of Celestial Empire. Besides, the main commodity turnover of our country with China is carried out through Urumqi.

Features and value of an ethnic question

Before in detail considering concrete practical contents and features of an ethnic question, it is necessary to give some theoretical aspects as the introduction. Analyzing various literature on this subject, it is necessary to tell about methodology of the Chinese national policy. The concept of "uniform multinational China", or the concept of "the uniform Chinese nation" developed by the Chinese scientists in the 70th and concretized in the eighties is the cornerstone of many researches on a modern history of China. In this concept two tendencies are accurately traced. The first is the aspiration to construct scientific model of formation of the present "uniform multinational China", recognizing that modern China was formed as a result of long and difficult process of historical development. From this a conclusion about evolution of borders of China throughout his history, understanding of formation of the state as long and contradictory historical process follows.

The second tendency which prevailed in the 70th – the beginning of the 80th years, but gradually is overcome and changes the Chinese historians since the end of the 90th, proceeds from false representations that China always, from an extreme antiquity, existed and developed as the uniform multinational state [1]. Within this concept evolution of borders of the country is denied, territories of dwelling of any people connected with Han are perceived as territories of China. This approach has also influenced illumination of a number of historical questions, there was a reevaluation of many public phenomena, the overestimated assessment of a role of individuals in the history, despite the obvious facts of oppression was given, assimilation of the small people was represented good, the role of China in world history was obviously exaggerated. That is the image of historical events is in many respects subordinated to momentary problems of a foreign policy, or internal political course.

At a research of history of the nationalities living on both sides of borders of China with neighboring states – Tajiks, Uyghurs, Mongols, Orochen, the Zunghar, Kazakhs, Kyrgyz and others, is emphasized that these people in the past completely were under the power or in a sphere of influence of the Chinese emperor, and territories of their accommodation were lost for China [2] subsequently. Such geographical areas as a river basin Amur, Sakhalin Island, territories to the South and to the east from Lake Balkhash, Pamir, the South of Kazakhstan and many others are considered as violently torn away from China. This concept is directed to rise in national consciousness of Chinese to make popular the idea of unity, strengthening and revival of the country. Such approach recognizes behind all people living in the territory of the People's Republic of China, the status of the nation, but at the same time the concept the Chinese nation joins all ethnic groups, despite differences in languages, cultures and a mental warehouse. Their role in the history of China comes down to a minimum, they have only made the contribution to process of formation and formation of the uniform and multinational Chinese state. Therefore behind minorities the right for national self-determination doesn't admit, the principle of federal state system is criticized and denied, and the unique and best option for development of China is the organization of the national and state construction, on the principle of regional-national autonomy about which it will be in detail told further.

It is possible to tell that collision of global tendencies of world development and the local interests considered at several structural levels was the main line of the end of the XX century. At the same time "the national idea" acts at all levels of this conflict. So, throughout the XX century claims on national superiority, on creation of a uniform world order under the flag of the national idea repeatedly moved forward. Sometimes these claims clothed (and clothe until now) in the messianic clothes consecrated with the corresponding mythology, religious tradition or pseudoscientific arguments.

In peace conditions of the relation between the dominating powers are also accompanied by "fight for national interests" which are considered as something invariable and firm ("Great Britain has no constant enemies and constant friends, she has only constant interests"). At the same time, the real policy assumes a certain flexibility in interpretation of these interests, as is the basis of establishment of a certain balance of forces as prerequisites of prevention of the world conflicts. At the local level in many regions of the world the local conflicts during which each of the parties declares protection of the "lawful" national interests [3] don't fade.

China is the great power - the territory sizes, the number of the population and high rates of economic growth. "That we the great power, isn't present any doubt. Of course, to be citizens of the great country is an honor, but besides citizens of the great country have also duties, or even the burden - to become leaders of this world" - he concludes. According to Wang Syaoduna, "to make a contribution to development of humanity, having the status of the world leader - it is and there is a heavenly command for our nation". And at the same time he expresses big confidence of rather current state of the Chinese nationalism, saying that he has strong base in the Chinese society. "China for Chinese - the only house therefore we have to trust in the country and in the nation" - he formulates a quintessence of modern Chinese nationalism.

Historical retrospective of policy of China for the small people

The national policy of the leadership of China developed throughout centuries. Already from the middle of the 2nd century BC during an era of the empire of Han China began to pursue consistently policy of accession of the territories inhabited by the non Chinese people. For this purpose the Chinese state applied very flexible methods based on deep understanding of difference in a way of life and level of economic development of Han and their neighbors. In Hansky time there was a political practice of "the weak management of barbarians" for whom the special principles of political, administrative and legal regulation have been developed [4].

The state doctrine of traditional China proclaimed that the beneficial influence of the Chinese monarch is come not only by Han, but also the "distant" people which obey and arrive to the yard with a tribute. In this regard all people and tribes which were in different degree of remoteness from China were considered or as real, or potential vassals of the Chinese state, and the imperial steps directed to inclusion of new lands in administrative-territorial structure, the official ideology explained with either patronage of ethnic peripheries, or need of punishment for violation of vassal duties [5]. At the Tang dynasty (618-907) the Chinese political doctrine has for the first time included the idea of the multiethnic (multinational) state in which both Han, and "barbarians" lived.

If to make the short review in history of national policy, then it is possible to note the next highlights. After the creation in 1921 the Communist Party of China has carried out active search of a right way to the solution of an ethnic question in China, has successfully developed and has carried out national policy therefore has rallied around herself all nationalities of the country and has led them to the victory of Neodemocratic revolution. In September, 1949, on the eve of declaration of New China, at a meeting of the National Political Advisory Board of China (NPABC), according to the offer of the Communist Party of China, by joint consultations of representatives of different nationalities and different parties it has been decided to create uniform multinational People's Republic of China, and the "General program of National Political Advisory Board of China" [6] which had then character of the temporary constitution has been adopted. This document included the special chapter devoted to national policy of New China and which has defined national regional autonomy as one of the main political installations of the country. Accepting this major historical choice, New China proceeded from concrete realities of the country.

Long existence of the uniform multinational state is the historical basis for implementation of national regional autonomy. China - the uniform multinational state with long history. In 221, in the period of a feudal dynasty, the first in the history of China, - a dynasty Qin (221 – 206) large-scale merging of the state has been for the first time carried out. At the Han dynasty which has replaced her (206 BC – 220 AD) process of association has gained further development. Governors of both dynasties installed district regional system through the whole country, unified the legislation, writing, chronology, width of a road track, bank notes, the system of measures and scales that feigned exchanges between ethnic groups of various regions of the country, has laid the foundation of political, economic and cultural very tectonics of the uniform multinational state, existing in China more 2000. Since then the central power as dynasties Sui (581 - 618), Tan (618 – 907), Sung (960 – 1279) and Min (1368 – 1644) based by Han and the dynasties Yuan (1271 – 1368) and Qing (1644 – 1911) created by representatives of ethnic minorities considered itself the

"orthodox" Chinese power and considered creation of the uniform multinational state as the highest political goal.

The central power of the Chinese dynasties in most cases pursued policy of "management [7] taking into account local customs" concerning regions of ethnic minorities, i.e. when ensuring political unity kept a former social order and cultural way of these areas. So, the Management of the deputy founded by governors of the Han dynasty in "The western lands" (in the territory of present Xinjiang - the Uigur autonomous area) and the Ansiysky and Beytinsky managements of deputies created by governors of the Tang dynasty in the same territory knew only military and political cases.

The central power of the Qing dynasty carried out various measures of management in relation to different national areas: in the area of residence of Mongols have introduced the system of aimags and hoshun; to Tibet has sent the special minister and by grant of titles two Live Budd - Dalai Lamas and Panchen Lamas has established a theocratic system there; in Xinjiang where Uyghurs prevailed, have entered the title "bek", and in national regions of the South of the country - the title "hangouts" (both are titles of the head of local administration) [8]. In spite of the fact that at an old social order between different nationalities there couldn't be an equality in modern understanding, and in their relationship contradictions, the conflicts and even wars were inevitable, long existence throughout the Chinese history of the uniform multinational state powerfully stimulated political, economic and cultural exchanges between nationalities, strengthened their trust to the central power and unity around her.

The patriotic spirit created in fight against external aggression during modern times forms a political basis for implementation of national regional autonomy. In 110 years after "opium" war of 1840 China repeatedly suffered aggression and indignity from an imperialism, and all people of China were cast into the abyss of oppression and enslavement. At the critical moments when the state was threatened by split and there was a question of life or the death of the Chinese nation, all people of China, having rallied together, conducted the hardest fight for maintaining the state sovereignty and unity, for national independence and release.

Years of war of resistance to the Japanese aggressors (1937 – 1945) when all people of the country got by deep hatred to the general enemy have even more closely rallied for defeat of aggressors and protection of the Homeland are especially indicative in this regard. Actively numerous fighting groups of resistance of the Japanese aggression which main forces were made by representatives of ethnic minorities, including group of hueyets and guerrilla group of the anti-Japanese resistance in the Inner Mongolia worked. All of them have added the nice page to history of fight for a victory in anti-fascist war [9].

In parallel with fight against imperialistic aggression all people of the country resolutely opposed also dissenting actions of nationalists separatists which with assistance of imperialistic forces inspired "independence of Tibet", "East Turkestan", the puppet state of Manzhouguo, etc. During fight against aggression from the outside all nationalities of China were deeply realized that the great Homeland is the general house of all people of the country and that only the unity, sovereignty and territorial integrity of the state are capable to guarantee original freedom, equality, development and progress of all nationalities; they have also understood that having only rallied together even more closely and having united the forces, they will be able to protect unity, sovereignty and territorial integrity of the state and to achieve prosperity and power of the country.

The territorial structure of distribution of the population of different nationalities based on the mixed accommodation of nationalities and presence of rather small compact communities of ethnic minorities, differences in natural resources and the level of development of these areas are real prerequisites for implementation of national regional autonomy.

Process of formation and development of nationalities of China was followed by their mutual merge and mixture. During long historical development as a result of frequent migrations of representatives of all nationalities it has gradually developed such structure of their territorial distribution when in the macro-plan several nationalities live in the mixed communities, and in separately taken areas compactly there live these or those ethnic minorities. Han as representatives of the most numerous nationality of China, live everywhere in the country. Ethnic minorities, small on number, inhabit mainly extensive suburban territories of the country, but, nevertheless, it is often possible to see their representatives in internal administrative units of district level above. Such picture of mutually bound and interdependent accommodation of the population has predetermined a possibility of creation on the basis of places of compact accommodation of ethnic minorities of areas of national autonomy of the different types and different administrative levels promoting

preservation of the harmonious and stable international relations and achievement of joint development of all nationalities.

Areas of compact accommodation of ethnic minorities are extensive and rich with natural resources [10], but on the level of economic and social development lag behind other areas, in particular the developed areas. Implementation of national regional autonomy allows to reveal fully advantages of national areas, to promote their exchange and cooperation with other regions of the country, to thereby accelerate rates of modernization of national areas and the whole country in general, to try to obtain joint development of all regions of the country and shared prosperity of all nationalities of China.

These historically established practices of management of the non-Han people have smoothly fitted also into national policy of the government of the People's Republic of China though at the official level of the CPC, being guided by experience of the Soviet Union, have defined the following principles of a party course concerning the small people: 1 - equality of all nationalities; 2 - formation of autonomous areas of residence of the small people; 3 – development of economy and culture of national areas; 4 – increase in education level and preparation of national shots; 5 - respect and maintaining traditions, customs and beliefs of the small people, preservation of language. However an intrinsic component of the national concept it is necessary former – to convince public opinion that China historically developed as "the uniform multinational state", and "the Chinese nation" – as "super ethnos". From here, first, recognition behind all people living in the territory of the People's Republic of China, the status of "nation" at simultaneous inclusion in the concept "Chinese nation" of ethnic groups, "copresent to country history". Secondly, non-recognition of the principles of national self-determination and confederative state system, and the organization of the national and state construction on the principle of regional-national autonomy.

People's Republic of China - the uniform multinational state

Now, as it is established as a result of national identification and confirmed with the Central government, in the territory of the People's Republic of China 56 nationalities live. On the number these nationalities strongly differ from each other. The most numerous of them is a nationality Han, the others 55 are rather small therefore it is accepted to call them "ethnic minorities". From among ethnic minorities 22 people belong to small (these are the people numbering less than 100 thousand people). According to results of the 5th All-China population census conducted in 2000, 55 ethnic minorities total 104,49 million people that makes 8,41% of the total number of the population of the country [11]. At the same time it should be noted that all sources giving so exhaustive information on national structure don't forget to note that all nationalities of China have made the important contribution to business of formation of the uniform multinational state, creation of bright centuries-old culture and advance of historical development of the country.

The historical area of dwelling of Han joins Central China - basins of the average and lower current of the Huang He Rivers and Yangtze.

Small ethnics live on suburbs of the country, in places with underdeveloped infrastructure. Several so-called special areas of compact accommodation of representatives of the small people have been allocated and autonomies generally as independent provinces are formed. The Tibetan autonomous province, the autonomous Area of Inner Mongolia (with the status of the province), the autonomous area Xinjiang, etc. belong to such special areas.

The main goal which was set as the CPC in her politician in relation to national areas was as follows: to hold them as an integral part of the territory of the People's Republic of China and as far as possible to carry out by peaceful means social and economic and political transformations.

In relation to the country people of China making 90% of residents of the country, the small people have fallen into more advantageous position. The system of the privileges and grants promoting survival of small ethnics is created. The national enterprises are exempted from a number of taxes or pay them on a reduced rate. For persons interested to found the economy gratuitous grants, free granting the equipment are provided [12]. In the conditions of national control over birth rate representatives of the small people are allowed to have three children. The network of the universities and institutes on preparation of national shots in which training or free, or is much lower, than in usual higher educational institutions is created.

Such comprehensive care of the state formally increases welfare of ethnic minorities, guarantees their survival, but actually does national autonomies completely dependent on the center.

It is impossible to say that the national policy of the country is perfect; there are also minuses as it was already stated above. Many scientists note that in the People's Republic of China the national tendency of assimilation of the small people is looked through. At the official level in the People's Republic of China the

doctrine of the Chinese nation is actively supported, priority attention is paid to formation at citizens of "the state consciousness" (the state identity) at simultaneous movement of the second plan of ethnic consciousness of nationalities. The term "preservation of ethnic minorities" is avoided, saying about their development, besides, that the official policy of "one child in family" doesn't extend to ethnic minorities; authorities don't specify anywhere that the percentage ratio of national structure will remain invariable. In the presence of declarative regulations on need of maintaining national cultures, traditions, customs and language disappearance of national languages, and in the near future and full dissolution of the small people in the great Chinese nation is considered inevitable.

The ethnic consciousness of some people is so reduced that calls into question existence of this ethnos. Has so happened, for example, to Manchurians, being once numerous people with the traditions and writing, but gradually almost completely assimilating with Han. The national consciousness is strongly developed only at the separate people as, for example, at Uyghur's (Xinjiang) and the people of Tibet: there national language and culture remain. Because of the heightened sense of ethnic identity and separatist sentiments living here the people these territories are considered as especially problem, the Chinese leaders openly recognize them as "restless areas".

In China national regional autonomy is meant as implementation the uniform leaders of the state of regional autonomy in places of compact accommodation of representatives of ethnic minorities where self-government institutions are established and the right for self-government is exercised [13]. Implementation in China of national regional autonomy has played a huge role in strengthening of the international relations based on equality, unity and mutual aid, maintaining unity of the state, acceleration of development of areas of national autonomy and assistance to progress of ethnic minorities.

Economic development of these areas strongly lags behind other provinces. The lack of the developed infrastructure doesn't allow developing the ethnographic tourism yielding considerable revenue and jobs for the small people living, for example, in economically developed South of China. The direct dependence between economic welfare and assimilative processes is looked through: the more dynamically there is a development of the national area, the quicker there is an assimilation. The state declares freedom of choice for each nationality, in practice it develops into assimilation encouragement. What it will lead to, will show only time.

Conclusion

China is a huge country in which there was historically serious economic inequality between regions. The problem of elimination of regional disproportions is of particular importance in the light of the solution of complex national problems as the areas of national autonomy located in the depth of the country are among economically undeveloped regions. Rising of these regions – not only a task purely economic, but also and social, interfaced to maintaining territorial integrity countries. Despite rather small share in the population of the country, the small people play an important geopolitical role as live in sparsely populated areas along extended borders of China.

China became one of the defining factors of global economic development, has turned into influential force in East and Central Asia, on the Korean peninsula. This strong state has own political position, accurately advocates the national interests. China seeks to come to the level of the global political force capable to influence creation of a new world order.

The country leaders consider national policy as a problem of strategic importance and look for ways of a way out without infringement of interests of all ethnic minorities. So far these ways are definitely not defined, but the first steps in this area are taken, made they of motivation and understanding by the government of the country of dependence of realization of national interests, national prosperity of the country from national stability and interethnic concord.

Список использованной литературы:

1. Москалев А.А. *Национальный вопрос в Китае: теоретические аспекты национальной политики (1912 - 1992 гг.): Автореф. д-ра ист. наук.* – М., 1994. – С.134.
2. Яковлев А.Г. *Решение национального вопроса в КНР.* – М., 1959. // www.continent.kz/library/KN-7/7glava3.html
3. *Официальный сайт Государственного Управления Статистики КНР //режим доступа – www.stats.gov.cn/english/index.htm*
4. Чжао Хуаиэн. *Китай, Центральная Азия и Шанхайская организация сотрудничества.* – М.: 2005. – С. 63. (Рабочие материалы)

5. *Все о Китае Национальная политика Китая и общее процветание и развитие всех национальностей// Пекин 14-12-2009 russian.china.org.cn/government/archive/baipishu/txt/2009-12/14m*
6. *Габуев А. Китайские националисты: штрихи к интеллектуальному портрету Ван Сяодуна //Проблемы Дальнего Востока.– 2010.– №3. – С. 78-95.*
7. *Булдакова В.Г. Национальная политика КНР в отношении малочисленных народов //Россия и АТР. 2006. № 4. <http://www.liveinternet.ru/users/tuvaresp17/post107818510/>*
8. *Котов К.Ф. Сущность местной национальной автономии в КНР (Основные проблемы теории и практики национального строительства в КНР на примере Синьцзян-Уйгурской автономной области): Автореф. д-ра юрид. наук. – М., 1962.– С. 82.*
9. *Кара-Мурза Г.С. К постановке национального вопроса в Китае //Проблемы Китая. – М. – 1934.– № 13.– С. 46-141.*
10. *Шаймарданова З.Ш., Устемирова А. Китайская миграция как геополитический и экономический факт. Серия «Исторические и социально-политические науки», No2(57), 2018 – С.166-171*
11. *Nessipbaeva K.R. Historiographic problems of policy of People's Republic of China the relation "a small backgammon on the example of SUAR and the Inner Mongolia". Серия«Исторические и социально-политические науки»,No2(57), 2018 – С.49-54.*
12. *Попова И.Ф. Внутренняя национальная политика КНР //Этнический мир. №20 www.assamblea.kg/em20_kyrg.htm*
13. *Якобсон А.Я. Этнические интересы и проблемы национально-территориальной политики //Журнал социологии и социальной антропологии. 1999.– Т. 2. Вып. 1.*

УДК 94(47).084.8

ГРНТИ 03.09.03

Кокебаева Г.К.¹

¹д.и.н., профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, kokebayeva@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ВОСТОЧНЫХ ЛЕГИОНОВ: ПРЕДПОСЫЛКИ И СТАТИСТИКА

Аннотация

В истории второй мировой войны существуют проблемы, которые в определенные периоды современной истории были камнем преткновения для исследователей, стремящихся к беспристрастному изучению и объективной интерпретации исторических событий и явлений. Некоторые из этих проблем послужили поводом для проведения политических репрессий в период сталинизма. Для нерусских национальностей СССР такой проблемой стала история восточных легионов, созданных из военнопленных. В истории международных отношений было немало примеров, когда воюющие стороны использовали этнический и национальный факторы. Власти Третьего Рейха также решили использовать стремления нерусских народов СССР к национальной независимости. В данной статье на основе анализа документальных источников исследуются предпосылки создания восточных легионов из советских военнопленных. При написании статьи использованы материалы Федерального Военного архива ФРГ, Политического архива Министерства иностранных дел ФРГ, Федерального архива ФРГ.

Ключевые слова: восточные легионы, Восточное министерство, военнопленные, легионер, хиви, добровольцы.

Г.К. Көкебаева¹

¹т.ғ.д., профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, kokebayeva@mail.ru

ШЫҒЫС ЛЕГИОНДАРДЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫНАН: АЛҒЫШАРТТАРЫ ЖӘНЕ СТАТИСТИКА

Аңдатпа

Екінші дүниежүзілік соғыс тарихында қазіргі заманның белгілі бір кезеңдерінде тарихи оқиғалар мен құбылыстарды бейтарап зерттеуге тырысқан зерттеушілерді сүріндірген мәселелер баршылық. Бұл мәселелердің кейбіреулері сталинизм заманында саяси қуғын-сүргін жүргізуге сылтау болды. Кеңес Одағының бірқатар ұлттары үшін соғыс тұтқындарынан құрылған шығыс легиондарының тарихы осындай мәселе еді. Халықаралық қатынастар тарихында соғысушы жақтардың этникалық және ұлттық факторларды пайдаланғандығын көрсететін мысалдар жеткілікті. Үшінші Рейх билеушілері де Кеңес Одағының орыс емес халықтарының ұлттық тәуелсіздікке ұмтылу ниетін пайдалануға тырысты. Ұсынылып отырған мақалада құжаттық деректерді талдау негізінде соғыс тұтқындарының шығыс легиондарының құрылуының алғышарттары зерттеледі. Мақалада ГФР Федералдық Әскери архивінің, ГФР Сыртқы істер министрлігінің Саяси архивінің, ГФР Федералдық архивінің материалдары пайдаланылған.

Түйін сөздер: шығыс легиондар, Шығыс министрлігі, соғыс тұтқындары, легионер, хиви, еріктілер.

G. K. Kokebayeva¹

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
kokebayeva@mail.ru

FROM THE HISTORY OF CREATION OF EASTERN LEGIONS: BACKGROUND AND STATISTICS

Annotation

There are certain problems in the history World War II, which were a stumbling block for researchers seeking for impartial study and objective interpretation of historical events and phenomena. Some of these problems gave a rise to political repression during the period of Stalinism. The history of Eastern Legions, created from prisoners of war, became such a problem for non-Russian nationalities of the USSR. There have been many examples in the history of international relations when the belligerents used ethnic and national factors. The authorities of the Third Reich also decided to use the aspirations of the non-Russian nationalities of the USSR for national independence. The prerequisites for the creation of Eastern Legions from Soviet prisoners of war are investigated in the article, based on the analysis of documentary sources. The materials of the Federal Military Archive of the Federal Republic of Germany, the Political Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the Federal Republic of Germany, and the Federal Archive of the Federal Republic of Germany were used in writing of this article.

Keywords: eastern Legions, Eastern Ministry, prisoners of war, legionnaire, Hiwi, volunteers.

В истории советских военнопленных есть одна сложная и деликатная тема, которую российские историки не могут рассматривать нейтрально, без пристрастия, так как она связана с такими понятиями, как «измена родине», «предательство», «трусость» и т.д. Российская историография этого вопроса настолько политизирована, что такие перемены, происходящие в исторической науке, как отказ от советских идеологических стереотипов, не распространяются на эту проблему. Это – история добровольческих формирований, созданных из советских военнопленных. Из постсоветских исследований необходимо отметить книгу С.И. Дробязко, в целом она продолжает традиции советской историографии. Однако в этой работе показан большой комплекс вопросов создания антисоветских вооруженных формирований: использование советских граждан и эмигрантов немецкими спецслужбами, создание и применение армейских частей из советских военнопленных, служба советских граждан в войсках СС [1]. Наиболее взвешенная оценка и объективное освещение

этого явления содержится в монографии И.А. Гилязова [2]. В этой работе на примере создания воинских частей из военнопленных – представителей народов Поволжья показана объективная картина попытки нацистской Германии привлечь к сотрудничеству восточные советские народы.

В немецкой исторической науке добровольческие формирования, созданные из советских военнопленных, исследуются как один из аспектов научной проблемы истории военнопленных. Одним из первых исследователей этой проблемы является Ю. Торвальд, который начал изучать ее еще в 50-х годах. Его книга «Иллюзии. Красноармейцы в гитлеровской армии» написана в результате встреч автора с людьми, принимавшими непосредственное участие в создании этих воинских частей [3].

Монография Х.В. Нойлена посвящена изучению истории иностранных воинских подразделений, созданных из добровольцев – представителей всех европейских стран [4]. В ней рассматриваются также восточные легионы. Самым известным для русскоязычных исследователей автор – Й. Хоффманн, который посвятил Русской освободительной армии и восточным легионам отдельные монографии [5]. Работы Й. Хоффманна основаны на архивных документах, на воспоминаниях и других малоизвестных в постсоветском пространстве источниках. В исследовании П.ф.ц. Мюлена о национально-освободительном движении восточных народов в СССР рассматривается и история создания восточных легионов [6].

В период подготовки войны против СССР в Имперском министерстве иностранных дел возникла идея создания Комитета по России. Организационными вопросами создаваемого комитета занимался советник Г. Гроскопф. Вначале деятельность комитета ограничивалась сбором материалов по истории народов СССР, но война с Советским Союзом поставила перед этим ведомством более конкретные задачи. В июне 1941 года в состав комитета были привлечены опытные дипломаты и другие специалисты, знающие историю и культуру нерусских народов СССР. В частности, В. фон Хентиг должен был заниматься «проблемами южнорусских народностей (кавказцами, киргизами, татарами и т.д.)» [7, с. 45]. Сразу же после назначения В. фон Хентиг получил письмо от барона Г.Ф. Лойдона. Он рекомендовал использовать в борьбе против большевизма потомка бывших туркменских ханов Жомудского, приложив к письму план организации борьбы за независимость Туркмении, разработанный Жомудским 30 апреля 1941 г. Основным средством этой борьбы должно быть туркменское воинское соединение, созданное с помощью Германии [7, с. 71-74].

С целью выявления численности и местонахождения нерусских военнопленных Восточное министерство создало комиссии, в состав которых вошли, кроме немецких сотрудников, также и эмигранты – представители нерусских народов СССР. Начиная с конца августа 1941 года, 25 комиссий с численностью 500-600 человек посещали лагеря, составляли списки и картотеки данных, выявляли гражданские и военные профессии военнопленных [8, с. 202]. Посещение лагерей не только дало возможность эмигрантам из Советского Востока ближе познакомиться с новым поколением народов Украины, Кавказа, Средней Азии и Поволжья, но увидеть первые результаты расовой теории нацизма. Среди советских военнопленных после евреев азиаты испытывали на себе жестокое и оскорбительное отношение нацистов. По приказу, подписанному 24 июля 1941 г., было запрещено ввозить военнопленных-азиатов из Советского Союза в пределы Германской империи, они содержались в лагерях, расположенных в оккупированных немцами восточноевропейских странах [7, с. 274]. Карательные отряды уничтожали всех азиатов, но особенно не повезло мусульманам – представителям тюркских народов, их расстреляли как евреев, только лишь потому, что у этих народов также существует обряд обрезания. Военнопленные азиатской национальности систематически расстреливались вплоть до конца 1941 года. Имперский министр по делам оккупированных восточных областей А. Розенберг 28 февраля 1942 года писал командующему Вермахта о том, что расстрелы советских военнопленных проводились по соображениям, совершенно непонятных с политической точки зрения: «Так, например, в различных лагерях расстреливались «азиаты», хотя именно жители находящихся в Азии Закавказья и Туркестана принадлежат к той части населения Советского Союза, которая острее всего настроена против угнетения русскими и большевизма. Имперское министерство по делам оккупированных восточных областей неоднократно указывало на такое неудовлетворительное состояние. Несмотря на это, например, еще в ноябре в лагере для военнопленных под Николаевым появилась команда, которая хотела ликвидировать «азиатов». Обращение с военнопленными, кажется, основывается в большинстве случаев на ошибочном представлении о народах Советского Союза. Встречается понятие, что народы, живущие далее на востоке, неполноценны» [9, с. 77]. На плохое содержание и высокую смертность среди

советских военнопленных восточных национальностей обращает внимание и Министерство иностранных дел. МИД интересуется, было ли предусмотрено плохое содержание «азиатов». Верховное командование Вермахта 20 сентября 1941 г. дало подробный ответ: «...Это не является случайностью. Распоряжение Отдела военнопленных ОКВ под номером 6577/41 от 14.10. указывает на предписанное до этого времени правило, согласно которому «азиаты» не подлежат транспортировке в Империю. Основанием для этого явилось то, в Империю можно будет завозить военнопленных-представителей только тех народностей, которые окажутся подходящими своей европейской наружностью для работы в хозяйстве страны. Плохое положение азиатов ни в коем случае не был и не является преднамеренным, отсюда следует, что определенные группы этих народов: кавказцы, армяне, азербайджанцы, туркмены и т.д. и особо упомянутые в приказе ОКВ от 12.11.41. под номером 2700/41 казаки должны размещаться в особых лагерях, разделившись по национальностям. Этот приказ издан по желанию Восточного министерства, чтобы хорошим содержанием обеспечить условия для проведения политической и пропагандистской работы. С августа работают комиссии Восточного министерства, которые ищут ценные элементы среди этих меньшинств и сделают их полезными для политического использования в немецких интересах» [7, с. 274].

В январе 1943 года при Верховном командовании Вермахта было создано Управление Восточными войсками во главе с генерал-лейтенантом Г. Хелльмихом, впоследствии его заменил Э. фон Кёстринг. В январе 1944 года была учреждена должность «генерала добровольческих соединений» [10, с. 112; 11, с. 8]. Правовое и материальное положение добровольцев были определены в «Разъяснении о положении добровольцев в рядах Германской армии». «Добровольцы получают жалование в размере 375-525 рублей; налоги из жалования добровольца не вычитываются; добровольцы бесплатно снабжаются продовольственным пайком одинаково с солдатами тех частей, в которых они находятся, кроме пайка они получают табак, мыло и другие добавочные продукты. Добровольцы при своем вступлении в части Германской армии получают обмундирование из складов армии. При наличии собственного белья и сапог добровольцы получают за них возмещение. Жилое помещение для добровольцев бесплатное, также как и для солдат Германской армии. Медицинская помощь для добровольцев бесплатна по правилам, установленным для германских солдат. Будут выплачиваться деньги на содержание семей добровольцев. Та сумма, которая предназначается для семьи, удовлетворит потребности жены и детей или же родителей, в том случае, если они находились на иждивении добровольца до вступления их в ряды Германской армии. Добровольцы по каким-либо причинам неспособные к службе до новых распоряжений будут уволены теми же армейскими учреждениями, которые их приняли, по соглашению с трудовыми управами. В случае ранения полученного на службе или смерти в период пребывания в Германской армии будет оказана материальная помощь по правилам армии, обеспечению подлежат сам пострадавший, вдова и дети умершего добровольца» [13, с. 77]. Впоследствии в августе 1942 года было разработано распоряжение Верховного командования сухопутных сил под названием «Вспомогательные силы нашей страны на Востоке» [14, с. 79-97]. Этот документ за подписью Гальдера был растиражирован и послан во все подразделения, в составе которых служили восточные добровольцы. В нем были перечислены различные категории вспомогательных сил: 1) «боевые товарищи» – это военнопленные и представители местного населения тюркского происхождения, также и казаки; 2) служащие «войсковых частей безопасности» – это освобожденные эстонские, литовские, латышские, финские, украинские и «фольксдойче» военнопленные и местные жители; 3) добровольцы «службы обеспечения общественного порядка в оккупированных областях» (полицейские части) – это местные жители и освобожденные военнопленные родом из оккупированных областей; 4) добровольцы «постоянной вспомогательной службы» – это местные жители и освобожденные военнопленные; 5) представители местного населения, временно привлеченные на особые работы (разгрузка транспорта, дорожные работы, очистка снега и др.); 6) военнопленные, временно привлеченные на особые работы. В документе есть интересный, на наш взгляд, раздел под названием «Определение понятия (дефиниция)». Здесь в понятие «тюркские народы» включены представители всех тюркских и кавказских народов, в том числе не относящиеся к тюркам грузины, армяне и другие народы Кавказа; видимо, составители документа не утруждали себя выяснением этнического происхождения военнопленных, используемых ими в своих целях. «Освобожденными военнопленными» назывались военнопленные, не являющимися жителями оккупированных областей. Такие же освобожденные военнопленные родом из оккупированных областей были отнесены к категории местных жителей. В

разделе «Директивы по применению» указывалось, что тюркские и кавказские военнопленные, желающие бороться на немецкой стороне против большевизма, после проверки и переобучения, будут зачислены в боевые части, если пригодны к военной службе. Не желающие воевать, но выразившие готовность работать военнопленные будут зачислены в рабочие батальоны. Все эти военнопленные будут освобождены, и их надо обозначать как «тюркский легионер». Это является доказательством правильности примененного нами метода относительно определения численности туркестанских легионеров.

В 1941-1944 гг. из советских военнопленных и жителей оккупированных областей были созданы следующие регулярные армейские части: Русская освободительная армия, Добровольческая казачья дивизия, Украинская повстанческая армия, Украинская национальная армия, Белорусская краевая оборона, Кавказский батальон «Бергман», Грузинский легион, Армянский легион, Азербайджанский легион, Туркестанский легион, Волго-татарский легион, калмыцкие кавалерийские эскадроны [15, с. 27-29; 16, с. 86]. 15 ноября 1941 г. Верховное командование сухопутных сил (ОКН) издало приказ о создании в составе группы армий «Юг» воинских подразделений из военнопленных тюркской и кавказской национальностей. В этом приказе при перечислении кавказских и тюркских национальностей было допущено немало неточностей. Кавказские и туркестанские военнопленные были собраны в Запорожском лагере. Осенью 1941 года в составе 444-й охранной дивизии был сформирован 1-й инфантерийный батальон из кавказских и туркестанских военнопленных. Батальон обеспечивал безопасность доставки орудий береговой обороны в районе между побережьем Днепра и Перекопа. Был создан также 450-й туркестанский пехотный батальон под командованием бывшего военного консультанта Чан Кай Ши майора Майер-Мадера. 22 декабря 1941 года Верховное командование Вермахта (ОКВ) издало приказ о создании добровольческих соединений из советских военнопленных. В новом приказе были названы четыре легиона, которые будут созданы из советских военнопленных восточной национальности: 1) Туркестанский легион, состоящий из военнопленных туркмен, узбеков, казахов, киргизов, каракалпаков и таджиков; 2) Кавказско-мусульманский легион, включающий представителей азербайджанцев, дагестанцев, ингушей, чеченцев, лезгинов (в документе – лескер); 3) Грузинский легион; 4) Армянский легион. В комиссию по вербовке были включены представители Вермахта, Министерства иностранных дел и Министерства по оккупированным восточным областям. Легионеры должны были носить немецкую униформу и шлем с отличительным знаком своей национальной принадлежности [17]. С января 1942 года специальная комиссия, занимавшаяся созданием Восточных легионов, выезжала в лагерь. При посещении лагерей, где были сосредоточены военнопленные тюркской и кавказской национальностей, обнаружилось, что именно они подверглись массовой гибели. Так, в лагерях, расположенных на польской территории, из 130 тысяч тюркских пленных в конце 1941 – в начале 1942 гг. умерли 122 тысячи; в ту зиму в одном только лагере Ченштохов из 32 тысяч военнопленных туркестанцев, значительную часть которых составляли казахи, киргизы, туркмены и каракалпаки, остались в живых всего 262 человека. И в марте 1942 года, когда немецкая комиссия опрашивала оставшиеся в живых, кто готов бороться за свободу Туркестана на стороне Вермахта, они все выразили согласие только для того, чтобы выжить [4, с. 325-326].

ОКН 19 февраля 1942 г. издало приказ № 5698/42 о создании Туркестанского и Кавказско-мусульманского легионов из подразделений, находящихся в лагере Зиелонка тренировочного полигона Рембертов (Польша). Командиром Туркестанского легиона был назначен майор Майер-Мадер, Кавказско-мусульманского легиона майор Риедел. 450-й батальон Майер-Мадера должен был составить ядро Туркестанского легиона. Местом сбора военнопленных для Туркестанского легиона стал лагерь Зиелонка, а для Кавказского легиона – местечко Папротня восточнее Сохачева. Штаб, занимающийся организационными вопросами двух легионов, расположился в Зиелонке. Однако ввиду многочисленности и больших национальных и конфессиональных различий кавказских военнопленных собрать их всех в одном легионе было невозможно. Поэтому, в июне 1942 года кавказские и туркестанские военнопленные были включены в состав 5 легионов: Туркестанский (узбеки, казахи, туркмены, киргизы, таджики, каракалпаки, татары, чуваша, башкиры, также малые народы – хакасы, ойраты, таранчи), Азербайджанский, Армянский (армяне, курды, карабахцы), Грузинский (грузины, аджарцы, лазы, сваны), Северокавказский (черкесы, абхазы, кабардинцы, чеченцы, ингуши, авары, лаки, карачаи, балкары, кумуки, осетины). [13, с. 232; 10, с. 24-25].

Восточные легионы были плохо вооружены, и нередко наталкивались на пренебрежительное отношение со стороны немецких военнослужащих. В Военном федеральном архиве хранится ряд

донесений немецких офицеров, входивших в командный состав Туркестанского легиона, о непригодности легионеров для использования в борьбе против партизан из-за плохой боевой готовности, пассивности и не приспособленности к боям в лесистой местности [18, с. 9-10]. Кроме этих легионов были созданы также 162-пехотная дивизия и специальное подразделение «Бергман». Половина личного состава 162-дивизии были немцами, вторую половину составляли узбеки, казахи, киргизы, татары, таджики и азербайджанцы. Сначала дивизией командовал востоковед, профессор Оскар фон Ниедермайер, затем командиром стал Р. фон Хайгендорф. В подразделении «Бергман» служили 1 080 грузин, 420 азербайджанцев, 142 армяна, 811 представителей северокавказских народов, командовал подразделением доктор Т. Оберлендер [19, с. 21; 20, с. 35].

В октябре-ноябре 1941 года в Германию приезжал турецкий генерал Э. Эркилет, в беседе с ответственным сотрудником Восточного министерства фон Штуммом он просил о создании по возможности благоприятных условий для военнопленных крымских татар. Эта просьба соответствовала также и намерениям нацистов внести разлад в ряды народов Крыма, чтобы использовать это при оккупации этих областей. 6 января 1942 года Кейтель дал указание создать из военнопленных крымских татар добровольческие подразделения [7, с. 319-320]. Таким образом, из крымских татар было сформировано 8 батальонов с численностью 20 тысяч человек. В целом на немецкой стороне воевали 26 туркестанских, 15 азербайджанских, 13 грузинских, 12 армянских, 9 северокавказских батальонов, также 8 батальонов из Крымских татар, 7 – из татар и других народов Поволжья. Численность служащих этих батальонов достигла 90 тысяч, из них немецкий командующий персонал составлял 3 тысячи человек.

В большинстве публикаций постсоветских авторов со ссылкой на публикации западных исследователей утверждается, что в национальные формирования в составе Вермахта вошли до 1 миллиона советских военнопленных. По мнению М.И. Семиряги: «В справке о численности советских военнопленных, служивших в вермахте, которая была передана генералом Йодлем во Фленсбурге советским представителям, приводилась цифра 700 тыс. человек. Если добавить к ним власовскую армию и казачьи соединения, организационно не входившие в состав вермахта, то в целом речь может идти об 1 млн. человек» [21, с. 60]. Однако надо учесть тот факт, что добровольческие соединения состояли не только из военнопленных, и большинство немецких исследователей, называя общую численность советских граждан, служивших в Вермахте, обращают внимание на этот факт. В первые годы все добровольцы назывались «Hilfswillige» – «добровольные помощники» (сокращенно: «хиви»). В документе «Иностранные вспомогательные силы на Востоке», подготовленном начальством восточных групп для Генерального штаба сухопутных сил Германии указывается, что добровольные помощники («Hilfswillige») комплектуются из военнопленных и мужского населения оккупированных восточных областей, а также женского населения только для определенных специальных заданий [22, с. 100]. Впоследствии название «хиви» стало применяться по отношению к добровольцам невооруженных формирований, используемых во вспомогательных работах. Они выполняли разного рода тыловые и прифронтовые работы. «Хиви» работали в качестве водителей грузовых автомобилей, возили боеприпасы к линии фронта, ремонтировали дороги и мосты, разминировали территорию. Из них составляли команды для охраны мостов, складов и других важных объектов. «Хиви» группировались в команды и прикреплялись к определенной воинской части, до 1943 года их статус не изменился, они считались пленными. «Хиви» выполняли любую работу, на которой они могли заменить немецких солдат. Личный состав воинских частей назывался «Ostfreiwillige» (восточные добровольцы) и «Legionäre» (легионеры). По сведениям Управления Восточными войсками при Верховном командовании Вермахта в феврале 1943 года общее число советских граждан, состоящих на службе у немцев, составляло 750 тысяч, из них 400 тысяч были «хиви» [23, с. 7]. Генерал добровольческих соединений Вермахта Э. фон Кёстринг сообщил Гиммлеру, что в составе сухопутных войск, военно-воздушных и военно-морских сил существуют добровольческие части, созданные из советских граждан, и общее количество этих «Ostfreiwillige» и «Hilfswillige» составляет от 900 тысяч до 1 миллиона человек [3, с. 279]. Немецкий исследователь Х.В. Нойлен приводит следующие сведения: на сторону немцев перешли всего 958 тысяч добровольцев из Советского Союза, из них кавказцев – 110 тысяч, волжских татар – 40 тысяч, крымских татар – 20 тысяч, калмыков – 5 тысяч, туркестанцев – 180 тысяч, украинцев – 250 тысяч, русских – 310 тысяч, казаков – 53 тысячи [4, с. 342]. Немецкий исследователь Й. Хоффманн считает, что общая численность туркестанцев, кавказцев, волжских татар, калмыков, входивших в состав Вермахта, рабочих батальонов и вспомогательных подразделений, составляет 150-170 тысяч человек

[5, с. 172]. В книге российского исследователя С.И. Дробязко приведены следующие сведения: в рядах вермахта, войск СС, полиции и военизированных формирований служили 1,2 млн. граждан СССР и эмигрантов (в т.ч. славян – до 700 тыс., представителей балтийских народов – до 300 тыс., представителей тюркских, кавказских и других малых народов – до 200 тыс.) [1, с. 339]. Если общая численность туркестанцев, кавказцев и представителей малых народов, служивших в легионах, насчитывает от 150 тысяч до 200 тысяч, то могла ли численность только туркестанцев достичь 180 тысяч? Видимо, здесь речь идет только о 80-90 тысячах туркестанцах-добровольцах. К тому же в большинстве подразделениях, получивших название «тюркский батальон», служили представители разных кавказских и тюркских национальностей. Так, в 1943 году в 8-тюркском батальоне из 421 легионеров 386 были грузинами и 35 азербайджанцами. По сведениям отделения «Восток» Главного управления СС, в октябре 1944 года в составе добровольческих армейских частей волжских татар было 17 000, туркестанцев – 75 000, крымских татар – 12 000, азербайджанцев – 20 000, армян – 18 000, грузин – 20 000, представителей народов Северного Кавказа – 20 000, калмыков – 6 000. [19, с. 51-52].

Впоследствии в августе 1942 года было разработано распоряжение Верховного командования сухопутных сил под названием «Вспомогательные силы нашей страны на Востоке» [14, с. 79-97]. Этот документ за подписью Гальдера был растиражирован и послан во все подразделения, в составе которых служили восточные добровольцы. В распоряжении были перечислены различные категории вспомогательных сил, состоящих из военнопленных и местного населения оккупированных областей: 1) «боевые товарищи» – это военнопленные и представители местного населения тюркского происхождения, также и казаки; 2) служащие «войсковых частей безопасности» – это освобожденные эстонские, литовские, латышские, финские, украинские и «фольксдойче» военнопленные и местные жители; 3) добровольцы «службы обеспечения общественного порядка в оккупированных областях» (полицейские части) – это местные жители и освобожденные военнопленные родом из оккупированных областей; 4) добровольцы «постоянной вспомогательной службы» – это местные жители и освобожденные военнопленные; 5) представители местного населения, временно привлеченные на особые работы (разгрузка транспорта, дорожные работы, очистка снега и др.); 6) военнопленные, временно привлеченные на особые работы. В документе есть интересный, на наш взгляд, раздел под названием «Определение понятия (дефиниция)». Здесь в понятие «тюркские народы» включены представители всех тюркских и кавказских народов, в том числе не относящиеся к тюркам грузины, армяне и другие народы Кавказа; видимо, составители документа не утруждали себя выяснением этнического происхождения военнопленных, используемых ими в своих целях. «Освобожденными военнопленными» назывались военнопленные, не являющимися жителями оккупированных областей. Такие же освобожденные военнопленные родом из оккупированных областей были отнесены к категории местных жителей. В разделе «Директивы по применению» указывалось, что тюркские и кавказские военнопленные, желающие бороться на немецкой стороне против большевизма, после проверки и переобучения, будут зачислены в боевые части, если пригодны к военной службе. Не желающие воевать, но выразившие готовность работать военнопленные будут зачислены в рабочие батальоны. Все эти военнопленные будут освобождены, и их надо обозначать как «тюркский легионер». Это является доказательством правильности примененного нами метода относительно определения численности туркестанских легионеров.

Восточное министерство, Министерство пропаганды и другие ведомства уделяли большое внимание на пропагандистскую работу в добровольческих соединениях. Они старались найти дифференцированный подход к каждому национальному подразделению. Представителям нерусских народов обещали приобретение их народом независимости. В распоряжении Верховного командования от 2 июня 1942 г. говорится, что легионеры с помощью немецких войск будут бороться за освобождение своих народов от господства большевиков и создание независимых государств. Х.В. Нойлен в 1983 году брал интервью у бывших легионеров, живущих в Германии. Они называли две основные причины добровольной службы туркестанцев в легионе: первое – в нечеловеческих условиях в лагерях в 1941-1942 гг. легион был единственной возможностью остаться в живых; второе – легионеров привлекала идея приобретения Туркестаном независимости. О. Ниедермайер, Р. Хайгендорф и другие командиры отдельных подразделений обещали, что после победы немцы будут обращаться с восточными народами не как с побежденными, их будут рассматривать как союзников. Были разработаны образовательные программы для легионеров, перед ними выступали известные ученые-востоковеды с докладами по истории народов Кавказа и Туркестана. В докладах и

выступлениях ученых и сотрудников Министерства иностранных дел и Восточного министерства критиковалась советская национальная политика. Многие легионеры искренне верили в опасность для их народов русификаторской политики советской власти и в возможность освобождения своих народов от господства большевиков с помощью немецкого оружия. Создавая воинские части и политические организации из военнопленных, нацистская Германия стремилась к одной цели – максимально ослабить противника, победить его, а после победы превратить родину этих военнопленных, борющихся за независимость своего народа, в сферу своего влияния. На фоне этих стремлений и страстей военнопленные, в частности, легионеры не пострадали больше всех, их благородная цель стала для властей воюющих стран оружием осуществления своих имперских амбиций.

Изучение таких грандиозных явлений, как вторая мировая война, никогда не может считаться завершенным. Если даже из архивных тайников будет извлечен последний документ, раскрывающий еще не изученный аспект этих событий, все равно остаются вопросы, требующие исторического осмысления, объяснения и анализа.

Список использованной литературы

1. Дробязко С. И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг. – М.: Эксмо, 2004. – С.608.
2. Гулязов И.А. На другой стороне. – Казань: Изд-во «Мастер Лайн», 1998. – С.249.
3. Thorwald J. Die Illusion. Rotarmisten in Hitlers Heeren. – Zürich: Drömer Knauer Verlag, 1974. – 392 S.
4. Neulen H.W. An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wermacht und Waffen-SS. – München: Universitas Verlag, 1985. – 518 S.
5. Hoffmann J. Die Ostlegionen 1941-1943. – Freiburg: Verlag Bombach, 1976. – 197 S.
6. Hoffmann J. Die Tragedie der «Russischen Befreiungsarmee» 1944/45: Wlassow gegen Stalin. – München: Herbis, 2003. – 400 S.
7. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), R 901/61174, Bd.1.
8. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), R 901/61175, Bd.2.
9. Verbrechen an der Wermacht. Kriegsreue der Roten Armee 1941/42. Hrsg. Franz W. Seidler. – Selent: Pour le Mérite, 1998. – Bd. 1. –383 S.
10. Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU), RHE 5/88-SU, Bd. 3.
11. Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 22/93.
13. Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 19III/492.
14. Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 22/135.
15. Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RW 5v/242.
16. Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 22/109, Bd.1.
17. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), R 29718, Bd.7.
18. Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 22/32.
19. Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 19V/5.
20. Bundesarchiv (Berlin), R 6/247.
21. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы второй мировой войны. – М.: РОССПЭН, 2000. – 863 с.
22. Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 19v/6.
23. Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 2/2728.

UDC 327 (574)
IRST111.25.43

L.N. Nursultanova¹

*¹assoc.prof.,d.h.s., L.N.Gumilev eurasian national university
Astana Kazakhstan E-mail: 2012nura@bk.ru*

M.M. Dyusekeeva²

*master student, L.N.Gumilev eurasian national university²
Astana Kazakhstan E-mail: maka031294@mail.ru*

RELATIONS OF KAZAKHSTAN AND AZERBAIJAN IN THE CASPIAN REGION

Annotation

Kazakhstan and Azerbaijan seek to build their relations on the basis of peace treaties and agreements. States are distinguished by the proximity of their positions on the main topical issues of a regional and international nature.

Relations between the two states are developing in accordance with the provisions of the Treaty on Strategic Partnership and Allied Relations, signed during the state visit of the President of Kazakhstan N.Nazarbayev to Baku in May 2005. Large Kazakh-Azerbaijani projects are being implemented in the Caspian Sea in the areas of trade, economy and transportation.

The accession of Kazakhstan to the Baku–Tbilisi–Ceyhan pipeline opens up broad prospects for strengthening its position both at the regional level and in the international arena.

Keywords: Azerbaijan, Kazakhstan, Caspian Sea, convention, Caspian states.

Л.Н. Нұрсұлтанова¹

*¹Қауымдастырылған проф., т.ғ.д. Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті,
E-mail: 2012nura@bk.ru*

М.М. Дюсекеева²

*²магистрант, Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті,
Астана Қазақстан
E-mail: maka031294@mail.ru*

КАСПИЙ АЙМАҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН МЕН АЗЕРБАЙЖАН ҚАТЫНАСТАРЫ

Аңғалдама

Қазақстан мен Әзірбайжан өздерінің қарым-қатынастарын бейбітшілік келісімшарттары мен келісімдер негізінде құруға ұмтылады. Мемлекеттер өздерінің ұстанымдарының аймақтық және халықаралық сипаттағы өзекті мәселелерге жақын екендіктерінен ерекшеленеді.

Екі мемлекеттің арасындағы ынтымақтастық стратегиялық серіктестік және одақтастық қатынастар туралы шарттың ережелеріне сәйкес, 2005 жылы мамырда Қазақстан Президенті Н.Назарбаевтың Бакуге мемлекеттік сапары барысында қол қойылған. Каспий теңізінде, сондай-ақ сауда, экономика және көлік саласында ірі қазақстандық-азербайджан жобалары жүзеге асырылуда.

Қазақстанның Баку – Тбилиси – Жейхан құбырына қосылуы аймақтық деңгейде де, халықаралық аренада да өз ұстанымын нығайтуға кең перспективалар ашады.

Түйінді сөздер: Әзірбайжан, Қазақстан, Каспий теңізі, конвенция, Каспий мемлекеттері.

Нурсултанова Л.Н.¹

¹ассоц.проф.,д.и.н., Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилёва
Астана Казахстан, E-mail: 2012nura@bk.ru

Дюсекеева М.М.²

магистрант, Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилёва,
Астана Казахстан, E-mail: maka031294@mail.ru

СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА АЗЕРБАЙДЖАНА В КАСПИЙСКОМ РЕГИОНЕ

Аннотация

Казахстан и Азербайджан стремятся построить свои отношения на основе мирных договоров и соглашений. Государства отличают близость позиций по основным актуальным вопросам регионального и международного характера.

Сотрудничество между двумя государствами развивается в соответствии с положениями Договора о стратегическом партнерстве и союзнических отношениях, подписанного в ходе государственного визита Президента Казахстана Н.Назарбаева в Баку в мае 2005 года. Реализуются крупные казахстанско-азербайджанские проекты на Каспийском море, а также в области торговли, экономики и транспортировки.

Присоединение Казахстана к нефтепроводу Баку – Тбилиси – Джейхан открывает широкие перспективы по укреплению своих позиций как на региональном, так и на международном уровне.

Ключевые слова: Азербайджан, Казахстан, Каспийское море, конвенция, прикаспийские государства.

Introduction

Diplomatic relations between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan were established in 1992.

Currently, great attention is paid to the development of a trans-Caspian international transport route that is promising for the Central Asian, European and Caucasian markets. In August 2018, the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea was signed, thanks to which there is the potential to develop cooperation and partnership in the production of oil and gas equipment, international maritime navigation in the Caspian Sea, and the creation of joint transport and logistics companies. Thanks to the applied diplomatic efforts, the progressive desire for compromise, the search for mutually acceptable solutions, we were able to reach a consensus on all issues relating to cooperation in the Caspian Sea.

Main part

Kazakhstan and Azerbaijan, being the Caspian littoral states, are a natural bridge connecting the West and the East.

Being neighbors in the Caspian Sea, the most important points of our cooperation are contacts on energy issues, oil transportation, agriculture and the use of the Caspian Sea as an important international transport route.

In addition, Kazakhstan and Azerbaijan quickly reached agreement on the legal status of the Caspian Sea, while there are a number of issues with other coastal countries. Both of them are interested in the development of East-West transport and an energy corridor, enjoying an advantageous geopolitical position, which can serve as a bridge between the continents.

The successful cooperation of Azerbaijan and Kazakhstan also led to the conclusion of an agreement on the division of the Caspian Sea, which was impossible to reach with other coastal countries, such as Iran and Turkmenistan. In 2001-2003yy., Kazakhstan, Russia and Azerbaijan reached a breakthrough in the legal status of the Caspian Sea, as the countries managed to divide the seabed along the median line and agree on a decision regarding their sectors. Each sector, with all its resources and surface, is the exclusive zone of its state. The objection of Iran and Turkmenistan to such separation did not allow all five littoral countries to adopt the convention on the legal status of the Caspian Sea. After Ilham Aliyev was elected President of Azerbaijan in 2003 y., when oil projects began to bring tangible results and generate significant profits, pushing the oil boom in the country, kazakhstan-azerbaijani relations continued to improve and reached a new level, at which the development of the energy and transport corridor became the key foundation

cooperation for both parties. After IlhamAliyev was elected President of Azerbaijan in 2003, when oil projects began to bring tangible results and significant profits, pushing the country's oil boom, Kazakhstan-Azerbaijan relations continued to improve and reached a new level, at which the development of the energy and transport corridor became the key basis for cooperation for both sides.

During the working visit of President I. Aliyev to Kazakhstan in June 2006, two main documents were signed concerning the transportation of Kazakh oil through the Caspian Sea and the territory of Azerbaijan, the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline. The Baku – Tbilisi – Ceyhan oil pipeline is a product of a balanced policy for Azerbaijan. Participation in the pipeline also helped Kazakhstan diversify its multi-vector foreign policy. The pipeline runs from the Azeri-Chirag-Guneshli oil field in the Caspian Sea. The project is also an excellent opportunity for Kazakhstan, as it proposes to deliver oil from Kashagan and other fields to Central Asia[1].

In 2006y., N. Nazarbayev signed an agreement on the accession of Kazakhstan to the project. In 2007y., the Kazakh national company KazMunaiGaz concluded a memorandum of understanding and the creation of a Trans-Caspian oil transportation system that would allow the shipment of oil from Kashagan and Tengiz via the Iskeney-Kuyruk-Baku-Tbilisi-Ceyhan line. At the initial stage, it was planned to transport 25 mln.tons of oil per year, and then increase to 38 mln.tons. Design, construction and commissioning of the project were to be limited to the start of production at the Kashagan field in 2010-2011yy., but Kazakhstan faced development difficulties. Moreover, opposition from both Russia and Iran also created obstacles for the Trans-Caspian project. However, Kazakhstan began to transport oil via the Baku – Tbilisi – Ceyhan pipeline through the Caspian Sea in 2008y., since the Treaty between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan to support and facilitate the transportation of oil from the Republic of Kazakhstan through the Caspian Sea and the Of the Republic of Azerbaijan to international markets through the Baku – Tbilisi – Ceyhan system [2].

At the meeting of the Kazakhstan-Azerbaijan Intergovernmental Commission for Economic Cooperation, which was held in Astana in 2017y., the delivery of Kazakhstan's oil and oil products to world markets through Azerbaijan once again became a key issue on the agenda, since the transportation of hydrocarbons through the Transcaucasian Corridor is one of current collaboration. In 2015y., 2.9 mln. tons of oil, oil products and liquefied gas were transported from Kazakhstan to the port of Batumi (Georgia) through the territory of Azerbaijan. The corresponding figure for the first six months of 2017y. amounted to 1.6 mln.tons. The parties agreed to explore joint opportunities in terms of energy projects, expand cooperation in the supply of oil and oil products aimed at diversifying routes from the Caspian region to world and European markets, as well as transporting liquefied petroleum gas of Azerbaijani origin through the Batumi oil terminal [3].

On August 12, 2018y., in Aktau, the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea was signed by the presidents of Kazakhstan, Russia, Azerbaijan, Iran and Turkmenistan. Negotiations on the definition of the legal status of the Caspian Sea began in 1992y. with the aim of resolving issues of cooperation at sea among the five Caspian states. The main reason for disagreement between the parties was the lack of international documents regulating access to marine resources. Similar positions on this issue were with Kazakhstan, Russia and Azerbaijan, which insisted on the sectoral division of the sea. They have signed a number of agreements governing their interaction on this issue. The Turkmen position shares the common opinion of the three countries. However, there were disagreements between Russia, Kazakhstan and Azerbaijan, on the one hand, and Iran, on the other. Iran supported an equal separation of the water surface and the bottom of the Caspian basin.

Since 1996y., the Caspian littoral states have regularly held top-level meetings to discuss everything from environmental safety issues to fishing rights and security cooperation. The adoption of the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea in Aktau has become the basis for the further development of all countries in the region, which will create many prospects for cooperation between states in various fields, including military security, ecology, energy, transport and tourism. It is clear that the Convention will not solve all the problems of the Caspian countries. This is a matter of the future. In particular, in the format of new bilateral and trilateral meetings, the question of dividing the bottom of the Caspian Sea between Azerbaijan, Turkmenistan and Iran will be discussed.

In addition, the heads of the relevant structures of the Caspian littoral states signed other important documents stemming from this Convention: the Protocol on Cooperation in the Fight against Organized Crime in the Caspian; Agreement on Trade and Economic Cooperation between the Governments of the Caspian Sea; Agreement on cooperation in the field of transport between the governments of the Caspian

states; The Agreement on the Prevention of Incidents in the Caspian Sea and the Protocol on Cooperation and Interaction of Border Agencies.

For the Caspian states, in particular for Kazakhstan, Russia and Azerbaijan the Caspian region is important not only for political interaction and sharing of rich resources, but also for creating a sustainable zone of socio-economic development.

The leaders of Kazakhstan, Russia, Azerbaijan, Iran and Turkmenistan have spent more than 20 years trying to agree on how to manage property in the Caspian Sea. Nevertheless, despite the hype around the Summit, the Agreement will not resolve all these complex and controversial debates about the Caspian Sea. The Caspian Sea is a geopolitically strategic array of water, both in terms of its location and resources. Located in the transcontinental zone between Europe and Asia, it has historically been a key trade and transit corridor between the Eastern and Western powers. The Caspian Sea has become even more important in the modern era after the discovery of significant energy resources, including more than 50 bln. barrels of oil and 9 trln. cubic meters of natural gas in proved or probable reserves [4].

The President of Kazakhstan N. Nazarbayev, noting the success of the negotiations, stressed that in the process of preparing the Convention all countries proceeded from the interests of ensuring political stability, developing the Caspian region, and preserving and enhancing its natural resources.

The Convention regulates the rights and obligations of the parties with respect to the Caspian Sea, including its waters, bottom, subsoil, natural resources and airspace. Special attention was paid to issues of security, prevention of consequences of emergency situations and military actions of the Caspian littoral states. The leaders also agreed to create a “special mechanism for regular five-sided consultations under the auspices of the ministries of foreign affairs” to implement the provisions of the convention. The Convention not only creates a favorable legal base, but also opens the way to a new basis. The Convention pays special attention to solving environmental problems. About 80% of global caviar originates from the Caspian Sea. In this regard, criminal groups of poachers are active in the region. “To preserve the unique ecological system of the Caspian Sea, it is necessary to adopt a separate document on combating illegal fishing of biological resources,” said the head of Kazakhstan. Another important point of the agreement is cooperation in the fight against terrorism. Nearby are unstable regions: the Middle East and Afghanistan. Meanwhile, there are offshore oil and gas platforms in the Caspian, and any terrorist act can lead to serious consequences for all [5].

In accordance with Article 7 of the Convention, the surface of the sea remains in common use, with the exception of a 15-mile zone that extends beyond the coastline, plus another 10 miles each for exclusive fishing under the full control of coastal countries. Meanwhile, the Convention had to invent details and not include the geographical coordinates of the borders or even indicate the principle by which delimitation should take place. The trade-off is that the distinction must be resolved both in a bilateral and in a trilateral format, depending on the circumstances. Azerbaijan, Iran and Turkmenistan will use a variant of the average modified line. This will help, for example, Iran to remove internal political obstacles to negotiations with Azerbaijan on the real delimitation of the southern part of the Caspian Sea [6].

Meanwhile, the Convention and additional documents set the legal framework governing the construction of large infrastructure projects, the implementation of which may affect the marine environment. Conventionally, if Azerbaijan and Turkmenistan plan to build the Trans-Caspian gas pipeline, they should provide their neighbors with full information on the project parameters, technical characteristics and geographical coordinates of the route. After that, for not more than 180 days, interested parties should provide their recommendations on how to eliminate the possible negative consequences of the project. Consultations are also provided to agree on the final project parameters. In other words, non-participants in such projects will still have information about them and may be asked to take additional measures to protect the environment.

However, despite the removal of legal restrictions for the Trans-Caspian project, some political obstacles may adversely affect the implementation of the pipeline. For example, China’s influence in the Caspian region is becoming increasingly burdensome, especially on the east coast. Because China is the main (and now the only) main consumer of Turkmen gas, Beijing can also oppose the Trans-Caspian pipeline. This influence will intensify even more if China plans to build the fourth branch of the gas pipeline from Turkmenistan to China through Uzbekistan, Tajikistan and Kyrgyzstan are implemented. Beijing will be not only the main consumer of regional natural gas, but also the main energy dispatcher in Central Asia.

The agreement postponed, however, one of the most pressing issues between the five states: exactly how the sea will be divided. It was a long-standing dispute between Tehran, which insisted that each state receive

a 20% share, and the other four states, whose coastlines are longer and who prefer the “median line method” for dividing the sea, which would leave Iran with only 14 % share.

The agreement is only part of a much larger game. China is expanding its regional influence within the framework of the One Belt and One Road Initiative, which includes the development of a trade route through Kazakhstan and the Caspian Sea to Europe. Meanwhile, the United States and Russia are fighting for control over the key ports of Kazakhstan, since the Kazakh ports of Aktau and Kuryk are open to the United States, they can be used for an alternative route when sending cargo to Afghanistan bypassing Russia. An agreement on this should be signed in the near future by the President of Kazakhstan N. Nazarbayev, and the document was approved by the Kazakh parliament in March 2018 [7].

The implementation of agreements concluded in Aktau is likely to occur in the next year or two. However, the successful implementation of emerging opportunities will largely depend on the political will and readiness of the participating countries and foreign companies to overcome many political, technical and financial difficulties and constraints.

China has established significant links with Central Asia through the financing and construction of an oil pipeline and gas pipeline through Kazakhstan, Uzbekistan and Turkmenistan to western China. In addition, China has expanded its participation in other sectors of the economy in these countries, such as metallurgy, mining, infrastructure and telecommunications. However, the role of China in these countries is now almost exclusively economic, since Beijing is currently pursuing a policy of non-interference in terms of domestic policy in this (and any other) region of the world. However, energy and investment are of a political nature, and the choice of business partners and deals for contracting to a certain extent requires political agreement. In addition, Beijing sought to deepen military cooperation with the states of Central Asia, especially with a view to combating terrorism and separatism, but so far, this has been done mainly under the heading of regional organizations. The use of the Caspian Sea means that the Chinese region of Xinjiang will be connected with Europe mainly by sea, moving goods from the EU to China through the land crossing in the Caucasus, which can become the internal equivalent of the Panama and Suez Canals. Kazakhstan plans to expand the capacity of the Caspian Sea railway and sea corridor in the next five years, hoping that cargo volumes will triple [8].

The European Commission also welcomed the possibility of building a gas pipeline under the Caspian from Turkmenistan to Europe via the so-called Trans-Caspian gas pipeline, which is crucial for European energy diversification. The EU is interested in diversifying the sources of hydrocarbon supplies and resources of the Caspian region, which can play an increasingly important role for European energy security. In addition to oil, the European Union is particularly interested in Caspian gas. The European Union has initiated a number of programs to develop close cooperation with the countries of the region. One of these steps is the INOGATE program, aimed at developing investment projects to diversify the transportation of hydrocarbon materials from Central Asia to Europe. Another TRACECA program is aimed at providing assistance in launching the Central Asia-Caucasus-Europe transport route [9].

Thus, the key geopolitical features of the Caspian region are the following:

Firstly, the Caspian Sea is the intersection of the transport energy arteries, respectively, control over them means increasing the presence in the region and the ability to influence the neighboring and energy-dependent states;

Secondly, the Caspian region is not only a transportation hub, but is itself a source of hydrocarbons, the development and exploration of which allows to solve one of the main global problems of the modern world - obtaining energy resources in sufficient quantities;

Thirdly, another feature is the large number of unresolved territorial disputes, where it is often a question of hydrocarbon deposits;

Fourthly, in all the Caspian littoral states there are almost identical systems of government, where the supreme power has been in the same hands for the past decades. In addition, in the internal politics of such countries there are a huge number of related problems, ranging from high levels of corruption to unemployment. That is, there is a high probability of a social explosion that can lead to a violent change of power [10].

The current agreement is concluded in a state of geopolitical clarity and finally fixes the status of the Caspian Sea as an internal Eurasian sea, the use of which is planned by the Allies, with the same clear Eurasian geopolitical vision. Projects or the presence of a limited exclusively economic or investment participation under strict strategic control.

Conclusion

Today, the Caspian region is becoming a completely self-sufficient regional hub of modern politics, where there is a development of events on which international processes depend, both at the regional and international levels. The current situation in the Caspian region is characterized by the fact that the interests of regional and extraregional states are closely intertwined both in the energy field and in the sphere of international security. In the 21st century, many problems arose before the Caspian states, the most significant of which were related to the search for new ways and the development of effective mechanisms for political and economic development. Therefore, a comprehensive scientific interest is acquired by a comprehensive analysis of the political and economic processes taking place in the Caspian region.

The signed Convention opens up good prospects for the Caspian countries for close cooperation of the Caspian countries, the solution of economic, transport issues, issues that will contribute to improving the living standards of peoples. An important aspect is that the convention is a kind of “constitution of the Caspian Sea”. At the next stage, at the level of a specially created five-sided consultation mechanism, it is necessary to develop and agree on a draft agreement on the method of establishing direct baselines. The Convention provides a clear signal and a legal foundation based on all other issues of a multilateral nature will be regulated.

Literature:

1. Gusev L.U.– *The main directions of the political and economic and energy development of Kazakhstan: a collection of articles // Direct-Media, 2015.– 101s.*
2. <http://mfa.gov.kz/ru/baku/content-view/dogovorno-pravovaa-baza-mezdu-respublikoj-kazahstan-i-azerbajdzanskoj-respublikoj> (data obrasheniya:02.06.2017)
3. Huseinov R. *Azerbaijan – Kazakhstan relations: current situation and prospects // The Politicon 2017,– S.140-160.*
4. <https://www.azernews.az/nation/136294.html> (data obrasheniya: 16.08.2018)
5. <https://worldview.stratfor.com/article/what-does-new-caspian-sea-agreement-mean-energy-market> (data obrasheniya: 17.08.2018)
6. <http://www.brusselstimes.com/eu-affairs/12671/countries-bordering-the-caspian-sea-sign-major-treaty-of-cooperation-at-the-caspian-summit-in-kazakhstan> (data obrasheniya: 16.09.2018)
7. *Konvenciya o pravovom statute Kaspiiskogo morya (Aktau, 12 avgusta 2018)* https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32541888#pos=0;200
8. <https://eaddaily.com/ru/news/2018/04/25/kazahstan-otkryl-dlya-ssha-svoi-porty-na-kaspii> (data obrasheniya: 08.02.2019)
9. <https://www.alash-kz.com/en-gb/ENG/News/Caspian-Sea-is-Chinas-best-bet-for-Belt-and-Road>
10. Chernicyna S.Y. *Geopoliticheskie osobennosti Kaspiiskogo regiona // Socialno-politicheski nauki 2017, №4, S.12-12*
11. <https://cyberleninka.ru/article/n/geopoliticheskie-osobennosti-kaspiyskogo-regiona>

ӘӨЖ 978.16

ГРНТИ 03.09.25

А.Н. Джумадуллаева¹

¹ т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан. damir.smanov@yandex.ru

Э.У. Зұлтыхарова²

² т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан. elmira10.72@mail.ru

ХҮ-ХҮІ Ғ. ИТАЛИЯДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ДАМУЫ

Аңдатпа

Макиавеллидің саяси теориясы, мемлекетті тусінуге біршама жаңа көзқарасты ұсынуымен маңызды болды. Ол мемлекетті құбылыс ретінде қарастырып, оның мәні нақты өзгермелі нысандарда

көрініс табатын қандай да бір нысанға саймайды. Мемлекет (stato), Макиавеллидің ойынша, бұл саяси жағынан ұйымдасқан адам қоғамы, қоғамның белгілі бір жай-күйі. Ерікті мемлекет халық пен аксүйектердің ымыраласуына негізделуге тиіс; "аралас республиканың" мәні де осында – мемлекеттік органдар жүйесі аристократиялық және демократиялық мекемелерді қамтиды, олардың әрқайсысы халықтың тиісті бөлігінің мүдделерін таныта және қорғай отырып, сол мүдделерге басқа бөлігінің қол сұғуын тежеді. Макиавелли саясаттың маңызды құралы деп дінді санады.

Кілт сөздер: Патша, мемлекет, Италия, билік, өкімет, Батыс Еуропа, қайта өрлеу, саясат, еңбек, саяси, теория.

Джумадуллаева А.Н.¹

¹к.и.н, *Международный Казахско-Турецкий университет им. Х.А. Ясауи, г.Туркестан, Казахстан.* damir.smanov@yandex.ru

Э.У.Зултыхарова²

²к.и.н, *Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи, г.Туркестан, Казахстан.* elmira10.72@mail.ru

XV-XVI ВВ. РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВ В ИТАЛИИ

Аннотация

Политическая теория Макиавелли имела решающее значение для введения некоторых новых подходов к интерпретации государства. Он рассматривает состояние как явление, и его значение не вписывается ни в какую форму, отраженную в реальных переменных. Государство (стато), по мнению Макиавелли, является политически организованным человеческим обществом, особым состоянием общества. Флорентийская республика, которую Макиавелли застал незадолго до смерти, просуществовала только три года. Объединенные силы империи и папства подступили к Флоренции. Город героически оборонялся во время десятидневной осады, продлившейся с октября 1529 по август 1530 года, благодаря усиленным оборонительным укреплениям – в чем есть заслуга и Макиавелли – и возрожденному ополчению, хоть и при существенной поддержке наемников.

Ключевые слова: королевство, государство, Италия, власть, правительство, Западная Европа, возрождение, политика, труд, политика, теория.

A.N. Jumadullayeva¹

¹²*Candidate of Historical Sciences, H.A.Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.* damir.smanov@yandex.ru

E.Zulpyknarova²

²*Candidate of Historical Sciences, H.A.Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.* elmira10.72@mail.ru

XV-XVI CENTURIES DEVELOPMENT OF STATES IN ITALY

Annotation

Machiavelli's political theory was crucial for the introduction of some new approaches to the interpretation of the state. He views the state as a phenomenon, and its value does not fit into any form reflected in real variables. The state (stato), according to Machiavelli, is a politically organized human society, a special state of society. The combined forces of the empire and the papacy approached Florence. The city was heroically defended during a ten-month siege, which lasted from October 1529 to August 1530, thanks to the reinforced defenses - which is the merit of Machiavelli - and the revived militia, Although with the substantial support of mercenaries.

Keywords: Kingdom, state, Italy, power, government, Western Europe, revival, politics, labor, politics, theory.

Біздің қазіргі ұстанымымыз еуразиялық бағытта болуда. Батыс пен Шығысты жалғастырушы аралық ретінде Қазақстан жалпы әлем тарихында маңызды орын алады. Қазақстан БҰҰ-ға және басқа да ұйымдарға мүше болған соң, тәуелсіз Қазақстан өзінің әлемдік тарихын халықаралық және мемлекетаралық байланысы жаһандану үрдісінде зерттеуді қажет етеді. Біздің өмірімізге енетін жаһандану жағымды-жағымсыз болуы, мәдени мүмкіндіктер мен тарихи дәстүрлер, логика мен конструктивті негізге көне бермейтін ұлттық дүниепайымдаулар мен дүниетанымдар сияқты факторлары санасуды қажет етеді. Айталық, елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың 2008 ақпан айында халыққа жолдауында еліміздің жағдайын жақсарту мақсатында жан-жақты саяси-экономикалық және әлеуметтік саланы көтеру тұрғысында бірқатар істерді жүзеге асыру шараларын көрсетті. Сонымен қатар республикамыз елу елдің қатарына кіру мақсатында «Еуропаға жол» атты арнайы бағдарлама дайындау қажеттігіне басты назар аударды. ХҮ-ХҮІ ғғ. мемлекет туралы реалистік көзқарастар мемлекеттік іс-қағаздардың толтыру барысында қалыптасты. Кейін Папа мен Италия билеушілері күштерін біріктіріп, әдеттегі дипломатиялық жазбалар мен мемуарлар екі мемлекет арасындағы қарым-қатынасты көрсетті. Н. Макиавеллидің мемлекет тұрғысындағы көзқарастары «Патша» атты еңбегінде кең көлемде қарастырылған.

Н. Макиавеллидің «Патша» еңбегін талдап, пайдаландық. Макиавеллидің саясат саласындағы басты еңбегі – "Патша" шығармасы мемлекет басындағы адамдардың ел билеуде басшылыққа алуына арналған әртүрлі кеңестер мен ұсыныстар және қағидалар берілген туынды болып табылады. Ол бұл шығармасында Италияны біріктіретін диктаторға қажет қасиеттерді ежіктеп көрсетеді. Макиавелли елді біріктіру мен билік мақсатына жету үшін барлық амал-айланы қолдануға, яғни қол астындағыларды алдауға, өтірік айтуға, уәдені аяққа басуға, зұлымдыққа баруға, адамдарды қырып-жоюға, қатал тәртіп пен күш қолдануға және опасыздық жасауға да болады деп үйретті. Бұл үшін, ол билеушінің бойында арыстан мен түлкінің қасиеттері қатар болуы және өтірік пен екіжүзділіктің ұлы өнерін терең меңгеруі керек деп тапты.

Макиавелли өз еңбектерінде былай дейді: "Өкімет қол астындағы бағыныштыларды ұстау үшін қажетті құралдардың жиынтығы". Бұдан Макиавелли үшін билік, елді өзіне жамандық істей алмайтындай жағдайда ұстау керектігін көреміз. Келесі бір заң туралы ойында: "Если что хорошо и без закона, само по себе, тогда закон не нужен, но когда добрый обычай отсутствует то необходим закон" деп заң қажеттілігі туралы пікірін білдіреді. Одан әрі: "Хорошее дерево не нуждается ни в законах, ни в поучениях". Макиавелли бойынша еркіндік түсінігі - саяси түсінік, бұл еркіндік мемлекеттің жақсы заңдармен сәйкес екенін көреміз, сонымен қатар, ол оны тиранияға да, анархияға да қайшы қарастырады. Тіпті Генрихтың өзі Макиавеллидің «Патша» шығармасын жоғары бағалады.

Макиавеллидің саяси теориясы, мемлекетті түсінуге біршама жаңа көзқарасты ұсынуымен маңызды болды. Ол мемлекетті құбылыс ретінде қарастырып, оның мәні нақты өзгермелі нысандарда көрініс табатын қандай да бір нысанға саймайды. Мемлекет (stato), Макиавеллидің ойынша, бұл саяси жағынан ұйымдасқан адам қоғамы, қоғамның белгілі бір жай-күйі. Жалпы "мемлекет" термині мен ұғымын айналымға көне заманның ойшылдары – Платон мен Аристотельдің ізашарлары енгізді, сонымен бірге жаңа заманның ойшылдары мемлекет ұғымына жаңа бір қырынан келді, – мемлекетті аса кең көлемде және әмбебап тұрғыда ұғынуы сипатты бола бастады, мұның өзі жаңарған терминологияда да өзінің көрінісін тапты.

Мемлекеттің нысандары туралы пайымдай келіп, Макиавелли көне замандардан бері орныққан және Платонның, Аристотель мен Полибийдің еңбектерінде көрінісін тапқан топтастыруды ұстанды: үш жақсы және олармен өзара байланысты жетілмеген үш нысанды атады. Ол терминологиялық тұрғыда Полибийді барынша қостай отырып, дұрыс үш мемлекеттік нысанды монархияны, аристократия мен демократияны, сондай-ақ жетілмеген, яғни дұрыс емес үш нысанды зорлық-зомбылықты, олигархияны және охлократияны бөліп көрсетті, олар тиісінше дұрыс нысандардан өсіп дами алады деді. Мемлекеттің дұрыс емес нысандары - оның дұрыс нысандарынан ауытқуы: зорлық-зомбылық – бір адамның (монархияның) дұрыс билігінен ауытқуы; олигархия – аздаған бай адамдардың билігі – аздаған адамдардың (аристократияның) дұрыс билігінен ауытқуы; ақыр соңында, көптеген адамдардың, көпшіліктің билігі кезінде – охлократия – тобырлардың билігі демократиядан ауытқу болып табылады. Жақсы мемлекеттік нысандарға қолдау жасау қиынға соғады, олар ұзақ өмір сүре алмайды, бұл тұрғысында олар жетілмегені былай тұрсын, сонымен бірге қауіпті болып табылады. Макиавеллидің саяси көзқарастарының тағы бір сипатты белгісі – оның релятивизм (теріске шығарушылығы), қоғамдық өмірді, әр алуан саяси институттарды, мемлекеттік

нысандарды салыстырмалы құндылық ретінде қабылдауға ұмтылыс жасауы. Макиавеллидің көзқарасы тұрғысынан, мемлекеттік абсолютті нашар нысанның, – ол мейлі монархия, аристократия, демократия болсын, – болмайтыны сияқты, абсолютті жақсы, кіршіксіз таза мемлекеттік нысан да болмайды. Дұрыс нысандардың бәрі салыстырмалы түрде ғана дұрыс нысандар болады және – қандай да бір өмірлік мән-жайларға, тарихи міндеттер мен жағдайларға, нақты адамдарға, олардың белгілі бір сәйкестігіне, мүдделеріне, мүмкіндіктеріне қатысты жетілген нысандар болады. Макиавелли республикашылдан гөрі монархистен аса алмады. Ең алдымен ол италиялық болды". Дегенмен де, бағалаудың салыстырмалы принципі – ойшылдың қоғамдық өмірдің саласын мейлінше терең ғылыми тұрғыда ұғынуының элементі .

Аталмыш ғасыр Батыс Еуропа елдері үшін мәдени Қайта өрлеу заманы болды. Қайта өрлеудің негізі гуманизм – бірқатар ғалымдар, философтар, өнерді дәріптеушілер дәстүрлі ортағасырлық схоластиканы өзгертіп Библияны зерттеуді, соборларды қалпына келтіріп, оның психологиясы мен моралін құрметтеуге шақырды.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Назарбаев Н. Қазақстан жолы. – Астана, 2007. – 369 б.
- 2 Назарбаев Н. Президент жолдауы //Егемен Қазақстан. – 2008 ж. 7 ақпан.
- 3 Антология мировой политической мысли. – М., 1997, –Т. I. – С.830.
- 4 Назарбаев Н. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Өнер, 1996. – 269 б.
- 5 Макиавелли Н. Рассуждения на первую декаду Тита Ливия. Государь //пер., вступ. ст. М.А. Юсима. – М., 2002. – С.544.
- 6 Filter E. Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492 bis 1559. – München, 1919. – 290 S.
- 7 Michelet J. Histoire de France ou système siècle, v.7. La Renaissance, 1856. – 611p.
- 8 Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения /Пер с нем. С. Бриллианта. – Т. I-II. – СПб., 1906.– С. 511.
- 9 Kellenbenz H. Der Italienische Grosskaufmann und die Renaissance. Vierteljahrschrift für Sozial – und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 45, H.2, 1958. – S. 11-98.
- 10 Фр. де Санктис. История итальянской литературы. Пер. с нем. – Т.1 – М., 1963. – С.492.

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

УДК 93/94
ГРНТИ 03.11.08

КОНСТРУКТ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ПОИСК И ИННОВАЦИИ

Акылбаева И.М.¹

¹ к.и.н., профессор Центра истории Казахстана и Рухани жангыру "
Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева",
Республика Казахстан, г. Астана, e-mail: indakylbaeva@mail.ru

Аннотация

В статье рассматривается проблема поиска начального пути казахской государственной идентичности в историческом дискурсе. Кризис советской государственности в конце XX столетия подтолкнул бывшие советские республики и Казахстан как продукт советской государственности для выдвижения своей исторической модели государственной идентичности.

На основе научных изысканий и дискуссий была предложена историческая модель казахской государственности с 1465 – 1466 годов, когда происходит процесс образования Казахского ханства (Қазақ хандығы) на основе сочинения «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммада Хайдара Дулати. Проведен обзор роли первых лидеров казахской степи ханов Керей, Жанибека и Касыма. Рассмотрены такие параметры государственной идентичности как политическое лидерство, территориальные и этнические ресурсы, термин «казак» и политический символизм власти.

Ключевые слова: казахская государственная идентичность, Казахское ханство, хан, Керей, Жанибек, Касым, казах.

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ИНДИКАТОРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫСЫ: ТАРИХИ ІЗДЕУ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ

И.М. Акылбаева¹

¹ т.ғ.к., Қазақстан тарихы және Рухани жаңғыру орталығының профессоры "
М.С. Нарикбаев атындағы КАЗГЮУ Университеті",
Республика Казахстан, г. Астана, e-mail: indakylbaeva@mail.ru

Аңдатпа

Мақалада қазақ мемлекетінің тарихи дискурстағы идентификациясының бастапқы жолын табу мәселесі қарастырылады. XX ғасырдың аяғында Кеңестік мемлекеттіліктің дағдарысы бұрынғы совет республикалары мен Қазақ мемлекетінің өзіндік тарихи үлгісін дамытуына әкелді. Ғылыми зерттеулер мен пікірталастар негізінде қазақ мемлекетінің 1465-1466 жж тарихи үлгісі жасалды. Қазақ хандығының қалыптасуы Мирза Мұхаммад Хайдар Дулатидің «Тарихи-рашиди» жұмысының негізінде. Керей, Жәнібек және Қасым хандарының қазақ даласының алғашқы көшбасшыларының рөліне шолу жасалды. Саяси басшылық, аумақтық және этникалық ресурстар, «казак» термині және биліктің саяси символикасы сияқты мемлекеттік сәйкестілік параметрлері қарастырылады.

Түйінді сөздер: қазақ мемлекеттік бірлігі, қазақ хандығы, хан, Керей, Жәнібек, Қасым, казах.

I.M. Akylbaeva¹

*¹ PhD, Professor at the Centre of the History of Kazakhstan and RuhaniZhangryu,
M.S. Narikbayev KAZGUU University,
Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: indakylbaeva@mail.ru*

THE CONSTRUCT OF THE KAZAKH NATIONAL IDENTITY: A HISTORICAL SEARCH AND INNOVATION

Annotation

The article is about the problem of finding the initial path of the Kazakh state identity in the historical discourse. The crisis of the Soviet statehood at the end of the XX century pushed the former Soviet republics and Kazakhstan as a product of the Soviet statehood to advance its historical model of the state identity.

On the basis of the scientific research and discussions, a historical model of the Kazakh statehood from 1465 – 1466 years was proposed when the formation process of the Kazakh khanate (Kazakh khandigi) starts on the basis of "Tarikh-I Rashidi" work which was written by Mirza Muhammad HaidarDughlati. The role of the first leaders of the Kazakh steppe khans Kerey, Zhanibek and Kasym is reviewed. Such parameters of the state identity as political leadership, territorial and ethnic resources, the term "kazak" and political symbolism of power are considered.

Keywords: the Kazakh state identity, the Kazakh khanate, khan, Kerey, Zhanibek, Kasym, kazak.

История государственности постсоветского пространства в условиях трансформации конца XX века выдвигает переосмысленные исторические модели возникновения и развития государств. Кризис советской государственности подтолкнул бывшие советские республики, в том числе Казахстан как продукт советской эпохи для поиска собственной исторической государственной идентичности.

По существу, историческая точка отчета начала казахской государственной идентичности определена образованием «Казахского ханства» и деятельностью представителей национального политического лидерства – казахскими ханами, выступавшими основными игроками на политической арене нового государства. В это же время были заложены основные этнонациональные устойчивые параметры, казахской государственности, которые проявились в формировании этнической общности «казах», в самоназвании государства и роли исторических личностей султанов Керей, Жанибека и Касыма, реализовавших политический лидерский потенциал и собственные амбиции в первой трети XV – начала XVI веков.

Необходимо остановиться на обзоре новых подходов и исторических событий как важных факторов формирования ресурсов казахской государственной идентичности. На основе общенаучных изысканий и дискуссий последнего десятилетия предложена историческая модель казахской государственности с 1465 – 1466 годов, когда происходит процесс создания Казахского ханства (Қазақ хандығы) во время правления лидеров казахской степи, представлявших социальную прослойку «ақ – сыйек», первых казахских ханов Керей и Жанибека. Основным источником является сочинение «Тарих - и Рашиди» Мирзы Мухаммада Хайдара Дулати.

Роль Мирзы Мухаммада Хайдара Дулати в истории огромна, так как он заложил точку отчета казахской государственности. Историк и политик Мирза (Мухаммад) Хайдар Дулати происходил из рода дулат и написал труд в 1543-1546 годах в Кашмире на персидском языке. Его предки были могущественными эмирами, имевшие политическое влияние в Чагатаидском улусе. Он имел мусульманское образование, поэтический дар и псевдоним «Айяз», а также опыт государственной службы. Мирза Хайдар отразил процесс становления казахской государственной власти в сложных исторических, кризисных условиях, где проявился лидерский потенциал таких личностей как Керей и Джанибек, Бурундук, Касим, Тахир, в том числе состояние казахско-могольских и казахско – узбекских отношений и источники по истории тюркских народов Средней Азии указанного периода.

Почему в 1465 году возникло Казахское ханство? М.А. Сарсембаев выделяет две достаточно интересные причины. Эта дата предложена потому, что в частности, в 1465 году султаны Керей и Жанибек принимают важное, судьбоносное намерение в отношении практически сформировавшегося казахского этноса. Они осознавали и понимали опасность своего политического решения, что Абу-л-хайр может привлечь их к ответственности, вплоть до смертной казни, тем не менее они пошли на

перекочевку в другое государство – Могулистан. Кроме того, предпочтительна в связи с тем, что именно в 1465 году Керей и Жанибек реализовали историческое решение, провозгласив именно в это время создание первого казахского государства – Казахского ханства. [1].

Вопрос о времени образования Казахского ханства до сих пор остается дискуссионным. Часть историков считают более вероятной датой рубеж XV и XVI веков (А.П.Чулошников), Т.И. Султанов называет 1470 год и связывает появление ханства с возвращением Жанибека и Керей на территорию ханства Абулхаира. Как отмечал М.К. Козыбаев «Мирза Мухаммад Хайдар Дулат был значительно умнее многих нас, когда он писал: «Начало правления казахских султанов – с восьмисот семидесятого года, а Аллах лучше знает. Да «Аллах лучше знает» с какого времени можно начать летоисчисление Казахского государства» [2].

Важным параметром государственной идентичности выступает формирование территориальных ресурсов, где Казахское ханство имеет историческую преемственность, начиная с эпохи раннего железа, тюркских каганатов, послемонгольских государств, племена которых вошли в этнический состав казахской народности. Степные просторы, на которых происходили исторические события от Ертыша на востоке до Жайыка на западе, со второй половины XV века в исторических источниках стала именоваться Казахской степью. Образование Казахского ханства явилось результатом неоднозначных этнических, социально-политических и экономических, культурных процессов, которые происходили в казахской степи на рубеже XIV-XV веков. Этническая интеграция племен на территории Ак-Орды, Могулистана, Ногайской Орды, Сибирского ханства в казахскую народность требовала единого этнотерриториального и политического образования, получившего название «Казахское ханство». Здесь наблюдаются и первые атрибуты казахской государственности характерные для кочевых объединений: суды биев, налоговая система, территориальные границы. Резиденцией правителей, столицей ханства становится г. Сыганак [3].

Историческая модель казахской государственности взаимосвязана с евразийством. Реализация евразийства происходила в процессе преодоления континентальной замкнутости Казахского ханства на основе благоприятного территориального и геоэкономического расположения страны между Европой и Азией. Инструментарием продвижения узнаваемости первой казахской государственности как суверенного государства «Казахского ханства» происходил в период Великих географических открытий на рубеже XV – XVII веков, сыгравших судьбоносную роль для Америки, Европы, Азии и всего мира. Дипломаты, путешественники, торговцы, ученые «поставщики» так называемых знаний о новых территориях, государствах, оставили материал о Казахском ханстве. На рубеже XVI века были созданы карты английским дипломатом и путешественником Энтони Дженкинсоном, художником А. Видом и русским боярином И.В. Ляцким, где отражены территории и государственное образование «Казахское ханство», а европейские путешественники Сигизмунд Герберштейн, Паолетто Чентурионе разведовали пути азиатских путей в Индию и Китай как стремление установления интеграции между Европой и Азией [4].

В 1989 году в одной из европейских библиотек была найдена старинная карта, оригинал «Карты Московии», созданная Антонио (Энтони) Дженкинсоном, датируемая 1562 годом, где большую часть карты занимают территории, вошедшие в состав Казахского ханства уже в XV – XVI веках [4]. Европейские путешественники и миссионеры генуэзец Паолетто Чентурионе, австриец Сигизмунд Герберштейн, англичанин Дженкинсон стремились разведать путь из Москвы в Индию, проходивший через казахские степи. Именно на карте художника А. Вида и русского боярина И.В. Ляцкого, публиковавшиеся в 1537-1542 годы, впервые на европейских картах появляется политическое образование Казахская орда (Kozaku orda) [4]. Вызывает интерес и книга М. Олкотт «Казахи», вышедшая в 1986 году. В ней рассматривается логическая взаимосвязанность и влияние процессов образования казахской народности и Казахского ханства под руководством султанов Керей и Жанибека, которые по существу способствовали созданию конкурентного государства с центром в пустыне Бетпак-Дала между реками Чу и Сарысу [5]. Мы видим, что на рубеже XV – XVI веков в Европу продвигается информация о Казахском ханстве как государстве, умеющем конкурировать на международном пространстве.

Государственная идентичность определяется в истории лидерами, которые сыграли роль в интегрировании племен в рамках народности «казах» на основе общности их культуры, языка, традиций, быта. Так процесс образования казахской народности завершился в XV-XVI веках. Именно в это время этноним «казақ» закрепился как наименование народности, а понятие «Казахстан» как наименование территории обитания этой народности. Здесь будет уместно остановиться на

возникновении этнонима «казак». Казак – самоназвание этнонима, тюркского происхождения. Впервые упоминается и встречается этот этноним в тюркско-арабском словаре, написанным в Египте в 1245 году, со смыслом «бесприютный», «скиталец», «изгнанник», «искатель приключений, лучшей доли». Откочевка Жанибека и Керей вполне отвечает содержанию данного этнонима.

В исторических источниках встречаются и другие толкования самоназвания казахской народности. Некоторые ученые определили его из глагола тюркского происхождения «кез», что означает «скитаться», «бежать». Некоторые объясняют происхождение этнонима из словосочетания «каз ак» - гусь белый, объясняя существовавшими легендами о происхождении казахов от тотема «белая лебедь». Утверждают даже, что белый лебедь – тотемное животное казахов. Но, как известно, тотемом казахов, как и всех тюрков, был волк. Часть ученых видит корни слова в термине «Казахия», который встречается в сочинениях Константина Багрянородного, византийского правителя середины X века. Есть версия о происхождении этнонима из словосочетания «касс сак», означавшего «настоящий, подлинный сак». Однако, несмотря на различное толкование термина, он применялся в первоначальном понимании как человек «свободный, скиталец». Слово «казак» обозначало всякого свободолюбивого человека, откочевавшего от своего народа, ведшего жизнь искателя приключений. Отсюда и значение слова «казак» в русском языке. Скорее всего, исконное значение было социальным, означавшего статус некоего лица или группы лиц по отношению к правителю и обществу.

Как писал Бартольд, казах – архаичное слово, тюркского происхождения, обозначавший человека или группу лиц, отложившихся от своего государства, племени, рода и по воле судьбы, проводивших свою жизнь как искателей приключений». Статус казаха мог приобрести любой, в силу определенных жизненных условий, либо человека, стремившегося к свободе. Человек, разделивший со свободолюбивым казахом его судьбу, называли в народе «казакдаш». Слово казак кроме того, применялось для обозначения группы кочевников, откочевавших от своего правителя. Таким коллективом были кочевые племена из государства Абулхаира, которые ушли вслед за Кереем и Жанибеком в поиске счастья в новых землях.

Необходимо отметить, что становление казахской государственности происходило в сложной геополитической обстановке воин и конфликтов, в борьбе чингизидов за власть. Реализация лидерского потенциала в политике «идти впереди», не оглядываясь назад, султанами, представителями «ак суйека» Кереем и Жанибеком, способствовал процессу смещения крупной группы племен в междуречье Чу и Козыбасы. Потомки по линии Урус хана – султаны Керей и Жанибек встали впереди «рассеянного общества», состоящего из недовольных племен и родов Узбекского улуса политикой Абу-л-Хайр – хана. Процесс противостояния между Абу-л-Хайр – ханом и султанами Кереем и Жанибеком отражен в знаменитой книге эпопее Ильяса Есенберлина «Кочевники».

Как видим, первые казахские правители самоопределились. Они, перекочевав в Могулистан, показали протест против Абу-л-Хайр хана и владычества Шайбанидов в кочевой степи. Параллельно шел процесс интегрирования племен, ушедших с Кереем и Жанибеком и закрепление названия узбек – казак или «узбеки, которые стали казахами». Численность откочевавших составило двести тысяч человек. Во втором томе «Истории Казахстана» (1998 года) есть исторические данные о возрасте первых казахских ханов в период откочевки. Керей по возрасту был старше Жанибека, которому было около сорока лет. Таким образом, это свидетельствует о том, что откочевка и создание казахской государственности являлся мудрым, обдуманым решением.

Необходимо отметить, что в данный исторический период приходится роль первых идеологов Казахского ханства, продвигавших в кочевой степи идею поиска, обретения государственности. Особенно сложным был начальный этап государственности, у истоков которого стоял жырау, первый идеолог Асан кайгы, сопровождавший Керей и Жанибека во время откочевки с племенами в долину реки Шу. Его значение велико в истории казахской государственности, он укреплял веру и дух первых казахских ханов, пропагандировал идеи укрепления государственности через поиск благодатной земли, привольных пастбищ, богатых дичью лесов и степей, чистых и полноводных рек, а также мира, спокойствия и благополучия казахского народа.

Династия первых казахских ханов правила страной более 350 лет. Первые годы с 1465 по 1470 годы Керей и Жанибек ханы правили совместно, используя принцип консенсуса и следуя идеологии чингизизма как универсальной модели вечного порядка. Керей и Жанибек ханы, обладая

значительными людскими и военными ресурсами, землями в Жетысу, боролись против Шибанидов, укрепляя казахскую государственность и свое политическое влияние.

В дальнейшем, Керей хан становится старшим ханом казахов, поднятым на белой кошке, следуя законам института «старшего хана» или «кулл ханларныс аеласы кылыб». Его политика как старшего хана в 70-х годах XV века была направлена на укрепление государственной самостоятельности Казахского ханства.

Керей хан правил самостоятельно около десяти лет и был похоронен в долине реки Чу в местности Хантау. К 80-м годам руководство переходит в руки Бурындык-хана, одного из многочисленных сыновей Керее, который правил до 1510 года.

Если говорить о Жанибек хане, то он родился примерно в 1410-1412 годах. Обладая султанским титулом, в середине семидесятых годов XV века стал править Хаджи – Тарханом. Представитель казахской национальной интеллигенции начала XX века Мухамеджан Тынышпаев писал, что Жанибек хан в 1480 году переезжает в Россию, где и умирает в городе Ковно. Есть и другая версия о том, что он умер в Западном Казахстане и похоронен на территории района, который сейчас носит его имя. Итоги деятельности Жанибека и Керее заключаются не только в создании государства, но и в сплочении казахов. В памяти народа первые правители остались как опытные дипломаты, мудрые руководители народа. Не случайно Жанибека называли не иначе как «Аз-Жанибек», то есть «святой Жанибек». Отношения между Жанибеком и Кереем были уважительными, о чем свидетельствуют практически все известные источники.

Если первые казахские ханы Керей и Жанибек заложили основы государственной идентичности и суверенитета, то основы евразийской геополитической концепции были внедрены последующими политическими лидерами – казахскими ханами Касымом, Хакназаром, Тауекель и Тауке, которые проводили политику позиционирования Казахского ханства на стыке Евразии и интеграции, устанавливая дипломатические, торговые, военно – политические отношения с соседними государствами, расширяя границы на запад и восток в сторону Семиречья, Ногайской Орды, присырдарьинских городов, а также определения Улытау как этнополитического центра и государственного символа единства казахов.

В плеяде политического лидерства начального периода развития государственной идентичности необходимо выделить лидерство Касым хана, который по существу заложил основы государственной границы Казахского ханства, закладывая интеграцию между Европой и Азией.

Почему мы отмечаем период правления Касым хана? Необходимо отметить, это был начальный, сложный этап, когда происходил процесс становления национальной государственности и решения задач определения территориальной и этнической целостности, политической власти, внешней политики и экономической системы Казахского ханства.

Элементы государственности активно прослеживаются в период правления Касыма. Это заметная роль Казахского ханства в Центральной Азии и Евразии. Оно отличалось определенной политической стабильностью и государственным суверенитетом. Социальный лифт казахского общества достаточно интересен, определялся в эпоху средневековья традициями и обычаями, консервативностью казахской кочевой степи. В этом социальном лифте чингизиды представляли собой закрытую, социально неподвижную касту – аксуек, куда входили потомки Чингиз хана (султаны), они имели политическое право на ханскую власть по праву рождения. Остальные социальные слои казахского общества – бии, батыры, шаруа и другие представляли открытую, социально подвижную часть общества – карасуек

Касым хан сохранил традиции казахской государственности и не отвергал установившиеся права потомков Чингисхана, которое было определено успешно действующей идеологией чингизизма. Эта идеология была достаточно удобна для чингизидов – правителей как вечный порядок, созданный когда - то Чингиз ханом. Каждый чингизид имел исключительные права в политической и правовой системе и открытый доступ к власти. Как отмечал Юдин В.П. чингизизм проник в мировоззрение, структуру социальных институтов, политическую и правовую систему, культуру и просвещение, регулируя поведение в обществе. средством регуляции поведения в обществе [6].

Важным при правлении Касыма процесс укрепления государственной идентичности происходит на основе активной политики расширения границ государства. При этом учитывалось расселение казахского этноса в рамках деления на жузы и укрепление их единой этнической общности.

В условиях открытого степного пространства и прозрачности границ, борьбы за территории, внешнеполитические конфликты, Касым, проводя политику «собирания земель», открыл сухопутные

степные пути, соединявшие Европу и Азию в направлении присырдарьинских южных городов, семиреченского региона и на западе земли Ногайской Орды. Им была заложена основа сухопутной торговли через городские центры ханства.

Здесь необходимо остановиться на городах Казахского ханства. Города как сосредоточение финансов, капитала, оседлости, торговли, конкуренции были включены во внешний вектор борьбы казахских ханов. На рубеже XV – XVI веков шла борьба за контроль над присырдарьинскими городами такими как Сыгнак, Сауран, Туркестан, Сайрам в период управления ханов Бурундука, Касыма, Хакназара, которые являлись стратегически важными политическими, финансовыми и духовными центрами на протяжении Жибек жолы. Удачное расположение вдоль торгово-караванных путей, плодородные, богатые пастбищами земли вели к укреплению политического положения, экономического влияния Казахского ханства как главного игрока среди соседних государств, соединяя через города Азию и Европу. Прозорливость Касым хана к присырдарьинским городам позволила активно развить торговлю, дипломатию, проникновение культур.

Несмотря на завоевательную политику Касым хан продвигал политику мира. Как писал представитель национальной интеллигенции начала XX века Алихан Букейханов, что Касым хан сплотил весь киргизский народ и имел многочисленную военную армию. Это был всемогущий правитель для подданных, который отличался от других завоевателей Азии тем, что проводил миролюбивую политику, снискал любовь и огромную популярность среди народа» [7]. За счет миролюбивой политики и «собрания земель», он реализовал стратегию расширения границ, включив в состав ханства важнейшие области Жетысу и земли на западе Ногайской Орды. Собирая и включая новые территории, принимая в подданство соседние племена, при нем количество населения увеличилось до одного миллиона человек.

В целом, все казахские роды и племена были объединены в одном государстве, а границы Казахского ханства по существу напоминают современные. Приграничные линии Казахского ханства на юге тянулись по побережью Сырдарьи и охватывали большую часть Туркестана, на юго-востоке включали значительную часть Семиречья, на севере и северо-востоке через горы Улытау и Балхаша доходили до Каркаралинских гор, а северо-западе в районе бассейна реки Жайык. Как писал Мухаммед Хайдар Дулат «Касым хан был абсолютным правителем на всей территории Дешт-и-Кыпчака и имел такую известность, и могущество каких еще никто не имел после Джучи хана».

Касым хана также отличает политика активного продвижения известности казахской государственности на внешней арене как независимого государства. Политическая дальновидность его заключается в реализации принципа многовекторности внешней политики, а не изоляции страны. Политика многовекторности Касыма позволила решить ряд проблем Казахского ханства. Это укрепить влияние ханства на стыке Европы и Азии, способствовать развитию торговли, капитала, финансов через города посредством сухопутных путей, достичь за счет дипломатии и миролюбивой политики прямого доступа к мировым морским коммуникациям, через территории сопредельных государств.

Карта установления дипломатических связей достаточна обширна при властвовании Касым хана, что свидетельствует о реализации евразийства. При Касымхане проводится дипломатия с соседним, северным, приграничным Московским государством, а именно с царем Василием III, отцом Ивана Грозного. Конечно, эти отношения нельзя назвать устойчивыми и полнокровными, но соглашения о взаимовыгодной торговле были достигнуты. Приграничные государства приглядывались к новой государственности в Азии. Упоминание о казахском государстве, о казахском народе именно при Касымхане появляются в трудах австрийского ученого Сигизмунда Герберштейна (например, «Московские письма»), опубликованных в Западной Европе. С тех времен, казахи стали известны Западной Европе как единая этническая народность. С помощью миролюбия и дипломатии, он установил дипломатию с ногайцами, монголами, Кашгарией.

На рубеже XV – начале XVIII века Казахское ханство являлось суверенным государством, признанным другими государствами на международной арене. Между Европой и Азией ханство активно сотрудничало с Московским (Русским) государством, империи Великих Моголов в Индии, Китае, Османской империей, Сефевидским (Кызылбашским) государством, среднеазиатских государств Шибанидов и Аштарханидов, с Ногайской Ордой и Сибирским ханством. В основном эти отношения были добрососедскими, торговыми, военно-политическими.

Важным элементом международного признания Казахского ханства выступали грамоты. Как отмечает российский ученый в области средневекового права Р.Ю. Почекаев, грамоты (шертные

грамоты – шарт – нама) обладали статусом актов международно – правового направления. Ими обменивались в XVI-XVII веках правители казахского и русского государств и с помощью их заключались различные договора между самостоятельными субъектами права, обладавшие свободой волеизъявления [8].

Немаловажным фактором усиления казахской государственности идентичности при Касым хане является разработка норм обычного права «Светлый путь Касым хана» («Касым ханнын каска жолы»), требовавший полной дисциплины и правовой культуры в обществе.

Во время управления Касым хана формируется государственная символика, закреплявшая институт верховной ханской власти, государственного суверенитета Казахского ханства. Посредством этих символов ханская власть демонстрировала мировому сообществу свою государственную идентичность и ценности государства. Символизм казахской государственности выступает в виде прикладных металлических печатей казахских правителей. Печати использовались правителями для заверения различных актов документов внутреннего пользования и международных договоров.

В последние годы казахстанские ученые открыли новые исторические факты существования государственной символики Казахского ханства. Так историк Меруерт Абусейтова [9] в Бернском музее нашла большой, вышитый ковер, на тускиизе которого обнаружено изображение. По ее мнению, изображен вовсе не орнамент, а система политической иерархии. В центре хан, затем места для султанов и биев, по существу отражение казахской государственности и системы политического могущества.

Нурлан Атыгаев [10], изучавший государственную символику у степных народов, отмечает у казахов существование древнего обычая поднятия хана на белой кошме, который сопровождался сажанием правителя на золотой трон и надеванием на голову короны. Этот древний обычай описывается в эпосах казахских жырау, и исторических источниках. В работе неизвестного автора «Алам-ара ии шах исмайл», XVII века, написанного на персидском языке, обнаружены уникальные сведения о хане Касыме. Так описывается момент принятия гостей в XVII веке самим Касым ханом, когда он принимает в своей орде после долгого путешествия хана Жанибека, вернувшегося на родину. Султан Жанибек, описывая этот прием, отмечал, что хан Касым сидел на величественном золотом троне Чингисхана, как хищный зверь. Все четыре угла золотого трона были украшены золотыми фигурами льва, рыси, дракона, волка и тигра. На голове хана Касыма была золотая корона Чингисхана ценой в семьдесят тысяч стад скота. Из подбородка и щек тянулась длинная борода, доходившая до пупка». Ученым Достанбаевым Т.Ш. [11] указывается роль знамени в Казахском ханстве. Касым хан, как и Жанибек, Есим, Таукел, Тауке, Абулхаир ханы имел синие желкены и байраки, то есть знамена, на которых были изображены головы волка, являвшиеся символом казахов и среднеазиатских народов.

Символы формируют образ государства в мировом контексте, отражают основные направления идеологии независимого государства. Здесь необходимо отметить высказывание Президента страны Н.А. Назарбаева, который подчеркивает, что в различные времена у всех народов мира были государственные символы как олицетворение государственности и независимости. Наш народ в условиях суверенитета обрел герб, флаг и гимн. Важным является проявление уважения к государственным символам, что относится к ряду важных конституционных норм. Так Конституционным законом «О государственных символах Республики Казахстан» от 4 июня 2007 года говорится, что все лица, находящиеся на ее территории, обязаны чтить Флаг, Герб, Гимн. Сегодня символика государства отражает собой молодое суверенное государство и олицетворяет преемственность исторических традиций. Важным выступает знание истории и значения государственных символов, что расширит исторические познания о народе, государстве и поднимет гражданскую ответственность молодого поколения.

Таким образом, в поиске государственной идентичности важными составляющими выступают национальное политическое лидерство, территориальные и этнические ресурсы, продвижение информации о казахской государственности в международное пространство, политический символизм власти. Попытка установления параллели между прошлым и настоящим является историческим опытом ценностей, стратегий и недопущения ошибок в развитии казахской государственной идентичности.

Список использованной литературы:

1. Сарсембаев М.А. *Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи*. Астана, 2015. – С. 25.
2. Козыбаев М.К. *Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды)*. Алматы: Гылым, 2006. – С. 58.
3. Аяган Б.Г. Керей хан и Жаныбек хан - основатели Казахского ханства. *Право и государство*, No 2 (67), 2015. - С. 8.
4. Бимендиев А.Ш. *Казахское ханство (Кассакия) XVI века в старинных картах (историко – картографическое исследование) / Отан тарихы, №1(73) – 2016, – С.46, 48, 51*
5. Лаумулин М. *История Казахстана и Центральной Азии в мировой ориенталистике (к 550 – летию Казахского ханства*. Астана, 2016, – С. 72-73.
6. В.П. Юдин: *Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая*. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – С.18.
7. *Россия: Полное геогр. описание нашего Отечества, 1993. – С.143.*
8. Атыгаев Н.А. *Казахское ханство и соседи из истории международных отношений./The World of the Orient, 2017, No 1-2 . – С. 7.*
9. *Источник: <http://e-history.kz/ru/contents/view/507> © e-history.kz,2015.– Меруерт Абусеитова: профессор, член-корреспондент НАН РК.*
- 10.*Источник: <http://e-history.kz/ru/contents/view/507>© e-history.kz,2015.– Нурлан Атыгаев: зам. директора Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова.*
11. Т.Ш. Достанбаев, *Символы тюркских народов и казахской государственности [Текст] /Т.Ш. Достанбаев //История Казахстана: преподавание в школах и Вузах. – 2012. – №10. - С. 14-17.*

ӘӨЖ 03.20.21
МРНТИ 03.09.55

Н.М. Абдукадыров¹

¹ Ph.D. доценті м.а. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
E-mail:nurjigit.85.kanuni@gmail.com

С.Т. Жетпісбай²

² курс магистранты sanimaizhetpisaby@gmail.com

БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДА ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ИРАНДАҒЫ САЯСАТЫ

Аңдатпа

Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Иран территориясы негізгі соғыс алаңына айналды. Иран жері үшін Ресей, Англия, Осман империясы және Германия сынды әлемдік империялар бәсеке туындап, ол үшін кең көлемдегі соғыс қимылдары жүргізілді. Соғыс қимылдарымен қатар түрлі геосаяси процестер де орын алды. Әр империяның Иранға деген ұстанымы әр түрлі болды. Еуропалық империялар Иранды отарлау арқылы оны өз меншігіне айналдыруды көздесе, Осман империясы онымен өзара саяси одақ құрып, соғыс қимылдарын қарсыластарына қарсы бірлесіп жүргізісі келді. Осылайша, Осман империясының Иранға деген ерекше саяси ұстанымы қалыптасты. Мақалада, Бірінші дүниежүзілік соғыстың алғашқы жылдарында Осман империясының Иранға қатысты саяси ұстанымдары мен оның барысы қарастырылады. Соғыс жылдарында Иранмен байланысты болған саяси факторлар талдауға түседі. Соғыс кезінде Осман империясы мен Иран арасындағы байланыстардың деңгейі мен саяси процестердің барысы көрсетіледі.

Кілт сөздер. Осман империясы, Иран, Геосаясат, Соғыс факторлары.

Абдукадыров Н.М.¹

¹ Ph.D. и.о доцента. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
E-mail:nurjigit.85.kanuni@gmail.com

Жетпісбай С.Т²

² магистрант 2 курса sanimaizhetpisaby@gmail.com

ПОЛИТИКА ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В ИРАНЕ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.

Аннотация

Во время Первой мировой войны территория Ирана стала объектом соперничества Антанты и Континентального блока. Великие державы, такие как Россия, Англия, Османская империя и Германия, боролись за иранскую территорию, и на его территории проводились широкомасштабные военные действия. Отношение каждой империи к Ирану было разным. Когда европейские империи стремились сделать Иран своей колонией, Османская империя хотела заключить с ним военно-политический союз и проводить совместные военные действия против своих противников. Таким образом, Османская империя выработала особую политическую позицию в отношении Ирана. В статье рассматриваются политика Османской империи в отношении Ирана во время Первой мировой войны. Также рассматриваются политические факторы относительно Ирана во времена войны. Кроме того, показывается уровень взаимоотношений Османской Империи и Ирана во времена войны, а также цели политических процессов.

Ключевые слова. Османская империя, Иран, геополитика, военные факторы.

Abdukadyrov N.M.¹

¹ Ph.D, nurjigit.85.kanuni@gmail.com

Zhetpisbay S.T²

² master-student. sanimaizhetpisaby@gmail.com
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

POLICY OF THE OTTOMAN EMPIRE IN IRAN DURING THE FIRST WORLD WAR.

Abstract

During the First World War Iran territory was main war field .Great country such as Russia, Britain, the Ottoman Empire and Germany had competition to the Iranian land and there was a large-scale military occupation.War activity had gone with geopolitical process . The relationship of every empires were different with Iran. When the European imperies were sacked into the colonial power of Iran, the Ottoman Empire decided to build a political union with the pro-Soviet allied forces against their counterparts. By the way the Ottoman Empire exacerbated very strong political position . The article is considered the political views and tendencies of the Ottoman Empire during the First World War in Iran. The political factors which connect Iran during the first World War were analyzed. At the time of war reflected degree relationship and position step political process between the Ottoman Empire and Iran.

Keywords. The Ottoman Empire, Iran, Geopolitics, War threats.

Бірінші дүниежүзілік соғыстың алғашқы күндерінен бастап, Осман империясы Иранды өз бақылауында ұстады. Өзін мұсылман әлемінің халифі деп ұстанған осман сұлтаны Мехмет Решат жартылай отарлық жағдайда күн кешіп жатқан Иранды өз жанына тартты. Жақындасудың басты құралы мұсылмандық фактор болды. Осман мемлекеті Иранға көмек беруге дайын тұрды. Бірақ, бұған халықаралық жағдай мүмкіндік бермеді. Ол Ресей және Британ империяларының Осман империясы мен оның одақтасы болған Германияны Иранға жақындатпау саясатымен сипатталды. Осылайша Иран халықаралық қатынастардың басты нүктелерінің біріне айналды. Бұл кезде сыртқы күштерден қорғану үшін Иранның тұрақты әскерлері болмаған еді. Иранның шағын ғана армиясы орыс әскерімен бірге елді қорғады. Бұл кезде Иранның солтүстік бөлігіне Ресей бақылау жасады. Иранда бақылау орнатқан орыс-казак бригадаларынан құрылған әскери басшылық мұнда өзінің

саясатын белсенді жүргізді. Иранда жалпы 8-10 мыңдай казак және жергілікті парсы әскерлері қызмет етті [1].

Соғыс қарсаңындағы Иранның ішкі саяси жағдай да айтарлықтай жақсы болмады. Тақ үшін талас, әулеттер арасындағы тартыстар, қоғамдағы заңсыздықтар мемлекеттің саяси жағдайын қиындатып жіберді. 1909 жылы Иран шах Мехмет Алиді биліктен тайдырып, орнына 16 жастағы Ахмад-шах таққа отырған еді. Ахмад-шах Иранда Каджарлар әулетінің соңғы билеушісі саналып, оның билік құрған кезі Иранның Бірінші Дүниежүзілік соғыс алаңына айналған кезеңіне тура келді. Иранда ішкі бірлік пен полицейлік тәртіп болмай, ол қоғамның дамуына кедергі келтірді. Халық арасында сауатсыздық көп болды. Халықтың күнкөрісі мен тұрмысы жұпыны жағдайда болды.

Бұл кезде Иранда ресми және бейресми саяси топтар арасында сан түрлі қақтығыстар болып жатқан еді. Үкіметтің қолында ешқандай билік жоқ болатын. Ашаршылық, эпидемия, қарақшылық және саяси төңкеріс сияқты себептерге байланысты Иранның барлық дерлік жерлері қираған күйде болатын. Халықтың үлкен бөлігі Иранның халқы көп аймақтарды өзара бөлісіп алған Британ және Ресей империяларының мемлекеттегі үстемдігін жойғысы келді [2].

Бұл кезде Соғыс кезеңінде Иран жері Осман империясының Сыртқы істер және Әскери министрлігінің басты назарында болып, олар Иранға түрлі шараларды қабылдауды ұйғарды. Осман империясының саяси жоспарлары Англия мен Ресейге қарсы болып, тараптар арасында бәсекелестіктен туындаған қайшылықтар көбейе түсті. Ішкі тәртіпті бақылайтын «девширме» деп аталатын әскерлер қатал және қорғалмаған аумақтарда болатын. Бұл әскерлер өздерінің басшыларының бұйрығымен ғана әрекет етті, жәй қарапайым халықтан ақша, т.б. дүниелері мен заттарын талан етіп алып қоятын. Соғыстың басталуымен Иранның географиясы соғысушы мемлекеттердің соғыс алаңына айналды [3].

Иранның соғысқа алғашқы жауабы 1914 жылдың 1 қарашасында Қаджар әулетінің Ахмад Шахты бейтарап деп жариялау болды. Алайда, Иран аймақтарының едәуір бөлігі үкіметтің қол астында болмауы себебінен үкімет бейтараптық саясатын жүргізе алмады. Осман империясы Солтүстік Иранда ірі бәсекелесі Ресейдің шабуылдарын алдын алуға бөгет болуды жоспарлаған болатын. Өйткені орыстардың солтүстік Иранға орналасып алуы, Осман империясы үшін үлкен қауіп тудырды. Сонымен қатар, соғыстың басында Ресей Иран мен Осман империясының шекаралық аймақтарында өмір сүретін жергілікті күрт тайпаларын Осман мемлекетіне қарсы арандатқан болатын. Бұл жағдай қоғамдық тәртіптің көптеген мәселелерін тудырды. Орыстардың бұл әрекеттері Осман мемлекетін өзінің барлау жұмыстарын күшейтуге мәжбүр етті. Орыстар, Солтүстік Иранда, Күрд тайпаларымен қоса сол аймақта тұратын жергілікті армяндарға да қару жарақ беріп дұшпандарына қарсы айдап салды [4].

Осман империясы шығыс аймақтарындағы шекара тайпалары мен Иранды өз жағына тарту үшін үлкен күш жұмсады. Бағдат провинциясы жағынан Ішкі істер министрлігі тарапынан Талаат Паша жіберген жеделхатта Ирандағы тайпалардың Осман мемлекетінің жанында соғысуға дайын екендігін, алайда қару-жарақ және оқ-дәрілердің болмауына байланысты соғысқа дайын емес екендігі туралы хабарлаған. Осыдан кейін Сыртқы істер министрлігі 1914 жылы желтоқсан айында Тегерандағы осман елшілігіне жіберілген хатта аймақты зерттеу қажеттігін талап ететін болатын [5]. Осман мемлекетінің бас уәзірі мен Сыртқы істер министрі Саид Халим Пашаның желтоқсан айының соңында Ирандағы осман елшісіне жіберген келесі бір телеграфта Иранға қарсы әскери операцияның мақсатын осы аймақтардан орыстарды шығарып тастау болғандығын, түрік әскерлерінің бұл аймақтарды басып алу мақсаты болмағандығын, соғыстан кейін түріктердің бұл аймақтарды босататындығы айтылған еді [6].

Соғыс басталған уақыттан бастап Осман империясы мен Иран арасындағы шекаралық аудандарда түрлі саяси шаралар орын алып жатты. Екі мемлекет елшіліктерінің арасында телеграммалар мен хаттар қарша жауды. Елшілік қатынастар күшейіп, Тегерандағы осман елшілері белсенді қимылдар жүргізді. Стамбулдағы Иран елшілері мен сенімді өкілдері де аянып қалмай өз елдеріне сан түрлі хаттар жолдап жатты. Басты мақсат, болып жатқан саяси процестерді түсіндіре отырып тиісті саяси шешімдер қабылдау және ең бастысы елшілік қатынастарды күшейту болды. Шекаралық мәселелер де туындап, ол бойынша елшілер тиісті шешімдер қабылдап жатты [7]. Осман империясының сыртқы істер министрлігінен Иранға тиісті мәліметтер мен ақпараттар елшілердің көмегі арқылы жетіп отырды [8].

Осылайша, соғыс басталысымен-ақ Иранда одақтас мемлекеттер аймақтағы тайпаларды өздеріне қарту бойынша күш-жігерін арттырды. Бұл істе Антанта мүшелері белсенді қимыл атқарды. Осман

империясы да аянып қалмай, өзінің одақтасы Германиямен бірлесе отырып Иранға қатысты ұстанымдарын алға тарта бастады. 1915 жылы ақпанда Осман мемлекетінің Ирандағы елшісіне хат жолданып, онда Иранмен байланысты барынша жақсартып, онымен тіпті одақ құру жолдарын іздестіру тапсырылды. Соғыс кезінде әскери операциялар мен соғыс қимылдары өз алдына ал саяси байланыстар өз алдына жүргізіле берді.

1915 жылы ақпан айының соңында Иранда премьер-министр Мүстевфил Мемаликті басшылығымен жаңа үкімет жасақталды. Жаңа үкімет Осман елшісі және Германияның Уақытша сенімді өкілімен жүргізілген сұхбатта Иран премьер-министрі өз бейтараптығын сақтап қалуды және өз аумағын одақтас мемлекеттерден босатуды талап ететінін айтты. Дегенмен, Осман билігінің жақсы ниеттеріне көз жеткізген Иран үкіметі біршама күдікте болған ирандықтарға Осман империясының Иран аймақтарын жаулап алу мақсаттарының болмағандығын айтып, оны одан сайын нақтылау үшін осман елшісінен қол хат келісім беруін талап етті. Арадан көп ұзамай-ақ Ирандағы осман елшісі Асим Бей Иран үкіметіне қолхат тапсырды [9].

Иран билігін өзіне сендірген соң Осман империясының Иранға қатысты саясаты одан сайын күшейді және тіпті одақтасу шаралары қарастырылды. Бұл ұсыныс Осман империясының Әскери министрі Энвер паша тарапынан басшылыққа алынып, 1915 жылдың мамыр айынан бастап тиісті шаралар қабылдана бастады. Энвер паша, Иранның Сыртқы істер министрлігіне жіберген телеграфында Иранның қаншалықты бейтараптылық танытса да, жергілікті тайпалармен бейресми түрде болса да жақындықты сақтау керектігін айтып өтті. Жергілікті тайпаларды Түркия мен Иранның бірлескен әрекеттеріне пайдаланбаса, олар керісінше Антантаның, яғни аймақта Англия мен Ресейдің тарапына өтіп кетуі мүмкін екендігі алға тартылды. Бұл кезде Ресей империясы аймақтағы ең қуатты империя болып, ол Иранда мықтап орнықты және аймақта өз әскери қимылдарын мейлінше атқарды [10].

Осыған байланысты Осман империясының Тегерандағы елшілігі Иранмен қажетті келіссөздер жүргізіп, барлық күштерімен ресейліктер мен британдықтарға қарсы соғыс жүргізуді ұсынды. Егер Иран үкіметі бейтараптылықты сақтау ниетінде болса, онда жергілікті тайпалармен құпия түрде Осман империясымен бірге әрекет етулері керектігі айтылды. Осман әскери қолбасшысы Рауфтың тамыз айында Тегерандағы осман елшілігіне жіберген басқа бір хатында, үкіметтің қысымын күшейтіп, Осман империясының қатарында соғысуды талап етуді ұсыну қажеттігі жазылды. Тіпті одақтастық шараларын да іздестіру қажеттігі айтылды.

Бұл кезде Иран үшін де сырттан келетін қолдау мен түрлі көмек өте маңызды болды. Бірінші Дүниежүзілік соғыстың екі әлемдік саяси-әскери блоктың арасында жүріп жатқанын түсінген Иран басшылығы жан-жақтан қолдау іздеді. Қазан айында Иранның премьер-министрі Мирза Хасан-хан Тегерандағы осман елшісі Асым Беймен жолығуды жоспарлаған болатын. Осы кездесуде премьер-министр алдымен Осман империясының, одан соң оның одақтастары саналған кайзерлік Германия мен Австро-Венгрия империяларымен келісімдер орнатуды көздеді. Кездесулер негізінен ресми түрде өтіп, онда алғашқы келіссөздер де қабылданып үлгерді. Германия және Австрия-Венгрия елшілерінің қол қоюы туралы келісімді Иранның аумақтық тұтастығын, саяси және экономикалық дербестігін ратификациялау және кейбір қарыздар, қару-жарақтар мен оқ-дәрілерді шығаруды мақұлдау шартымен одақтастармен бірлесе әрекет етуге келісті.

Алайда, Германияның Иранның аумақтық тұтастығына мойынсұнудан бас тартуы, мәселені шешуге кедергі келтірді. Иран шахы Сұлтан Ахмет шах және Мирза Хасан-хан басқарған үкімет «аумақтық тұтастықтың саяси және экономикалық тәуелсіздігі» кепілдігі жайында қанағаттанбады. Шах Австрия-Венгрия елшісімен кездескенде де, егер өз ұсыныстарын қабылдасам, Ресеймен кездесетіндігі жайында айтқан болатын. Алайда, Англия мен Ресейдің мұндай ұсыныстары болмаған еді. Иран мен Германия арасындағы келісімдер Осман империясының ара түсуімен басталды.

Осылайша, Ирандағы соғыс жағдайына байланысты Осман империясы Иранмен одақ құруға тырысып жатқан кезеңде, өзінің одақтас мемлекеті Германия да Иранда белсенді саяси шаралар жүргізіп жатты. Осман империясы Германиямен одақтас болғанымен, герман билігі аймақта өзінің саяси мүддесі үшін жұмыс істегенін ерекше атап өткен орынды [9, 103-104 с.]. Герман үкіметі Иранда өзінің экономикалық жобаларын қорғау үшін тиісті қорғаныс шараларын іске асыруға шешім қабылдап, ол бойынша бірқатар жұмыстарды атқарды. Бұл кезде Осман империясының басшылары Германияның Ирандағы әрекеттерін толықтай қолдамады. Себебі, осман үкіметі аймақта одақтастар арасынан тек Осман империясы ғана тиісті саяси шаралар жүргізсе жеткілікті деп тапты. Энвер пашаның Иран, Ауғанстан және Үндістандағы британ және орыстарға қарсы әрекеттеріне өз

кезегінде герман саясаты кедергі болғандығы айтылады. Оның басты мысалдары герман әскері Иранның Кирманшах аймағында орнығып алып Иран билігіне британдық күштерді ысыру және Антанта мүшелерімен одақтаспау талаптары болды. Ал, бұл жағдай Германияның Осман империясының одақтасы болуына байланысты ирандық биліктің түріктердің ұсыныстарын қабылдауға кедергі келтірді. Яғни осындай талаптар ертең Осман империясы тарапынан да болуы мүмкін деген саяси күдік Иран билеушілерін де мазаламай қоймады. Бұл факторлар өз кезегінде Осман империясының Ирандағы саясатына кері әсер етті [9, 103-104].

Жалпы, мұндай жағдайлар Осман империясының Иранмен тек көрші болмай және келіссөздермен шектелмей, онымен одақ құру қажет екендігі алға тартылды. Осман империясы Иранның Германияға қарай тартылуына қарамастан, өз әрекеттерін жеке жалғастыра береді. Осман билігі Иран арқылы онымен іргелес жатқан Ауғанстанды да соғысқа жұмылдырып, ондағы мұсылман халықтарға үндеу тастауды көздеді. 1915 жылдың желтоқсан айында Әскери министрліктің тапсырысы бойынша жасалған құжатта Иранмен одақтас болу келісімі қарастырылып, оны Тегеранға жіберу қарастырылады. Бұл құжат арнайы хат ретінде жолдануы тиіс болып, онда екі мемлекеттің діні бір болғанынан басталды. Хаттаманың бастапқы сөздерінде Ислам әлеміндегі шииттер мен сунниттер қақтығыстарын бір жаққа жинап қойып, Ислам шеңбері аясында іс-қимыл жасалу керек екендігін және Тегеран елшілігінің де осы бағытта әрекет етуде екені баяндалды. Сонымен қатар құжатта немістердің одақтас келісімі дайындалуына қатысты, Ирандағы неміс өкілдерінің күдік және бәсеке оятатын әрекеттерімен қоса Османлы империясынан жасырын бір одақ құру мақсаттары көрсетілген. Осман билігі тарапынан Осман империясының Ислам бірлігі саясаты шеңберінде оқиғаларға қарауы, және мұның қазір соғыс уақытысында екені баяндалды.

Шахқа жіберілген құжат алдымен әскери атташе Омар Февзи Бейге берілді, содан кейін Иран шаһына Тегерандағы түрік елшісі Асым Бейге тапсырылды. Асым Бей, парсы шахымен кездесу барысында ұсыныстың келісілуі үшін Премьер-министр және Сыртқы істер министрлерінің қатысуын сұрады. Бір күннен кейін келіссөздер басталды. Сөз етілген бұл тоғыз баптан тұрды. Келісімшарттың негізгі бөлімі мен мазмұнында аталып отырғандай, Осман империясы мен Иранның бір дінді ұстанатыны алға тартылды. Иранның Ауғанстан және сол арқылы Үндістанға, екінші жағынан Түркістанға жалғасқан мұсылмандардың жерін өзге империялардың қыспағынан босатылуы ұсынылып, ол басшылыққа алынды [11].

Осман империясы мен Иран арасында 1915 жылы 5 желтоқсанда жасалған бұл келісімшарт Осман империясының Ирандағы саясатының жоғары деңгейде екенін көрсете алды. Осыдан бастап Осман мемлекеті Иранды өз бақылауында ұстап, оған қолдау көрсетті. Ендігі кезекте, бұл келісімнің Германия мен өзге империяларға білдірмей, өте құпия түрде жасалғаны да маңызды болып табылады. Құпия жасалуының негізгі себебі, Осман империясы Иранды діни негізде өз жанына тартты. Себебі, Бірінші Дүниежүзілік соғыс барлық мұсылман елдерінің аумағында болып, ол Ислам діні үшін өте қауіпті еді.

Сонымен қатар, Иран басшылығы жоғарыда аталғандай Германиямен де өзара келісімшарттар жасады. Оның себептері Иран Германияның экономикалық көмегіне өте зәру болды. Германия болса, Иранға қандай да болса барлық көмек түрлерін беретін болды. Иран мен Германия арасындағы келісімшарттардың жүруіне бір ерекшелігі келісімдер алғашқыда ашық түрде Осман империясының араласуымен жүргізілген болса кейінгі келісімшарттар өте құпия түрде жүргізілді. Өйткені алғашқыда құпия түрде жүргізілген одақтастық ізденістерін біліп қойған ресейлік армия 7-ші қарашада Тегеранға қарай шабуылға жөнеледі. Бұл жаулап алу саясаты қалада үрей тудырды. Одақтас мемлекеттер өздеріне қарсы болғандардың қаланы босатуын талап етті. Осман империяның, Германия және Австрия елшілері де сол күні қаланы босатты. Сонымен қатар Иран мәжілісіндегі уәкілдерден Демократтар мен оппозициялық газеттердің бас жазушылары сондай-ақ үлкен бір жандарма бөлігі қаланы босатып Кума қаласына кетті.

Германияның Үндістан және Ауғанстанды одақтас ретінде көре бастаған сәтте неміс тыңшылары Иранның әртүрлі бөліктерінде тайпаларға жән Иранның батыс бөлігінде қызметтерін күшейтіп, іс атқара бастаған еді. Осы тұрғыда неміс қолбасшысы Каунитц пен Низамус Салтана Кирманшах аймағында бірнеше рет тамыз айларында кездесті. Нәтижесінде 1915 жылы 26 желтоқсанда неміс қолбасшысы Каунтиз пен Низамус Салтана арасында Боруссерде одақтастыққа келісім жасалды. Ағылшындарға қарсы іс-әрекеттерімен танымал Луристан губернаторы және өлкенің алда келген тұлғаларынан бірі ретінде белгілі Низамус Салтана Османлы мемлекеті және

Германия тарапынан Иранның елшілері ретінде танылып және олармен тығыз қарым-қатынастарын жалғастырған еді [12].

Германия мен Низамус Салтана арасында қол қойылған бұл келісім шарт Османлы мемлекетінен хабарсыз жасырын түрде жасалды. Өйткені алдағы күндерде Османлы мемлекеті жасалған келісім шарттан хабарлары болған сәтте Февзи Бей қолбасшы 1916 жылы 8 ақпанда жазған Неміс әскерлерімен Низамус Салтана келісім-шартқа қол қойыпты. Егер Низам 8000 адам жинап күреске бет алса Германия соғыстан кейін Иранның тәуелсіздігі және мүлкін толық қамтамасыз етеді. түрінде телеграфта ашық баяндалған. Келісімшарттың мазмұны Иранның Германиядан соғысқа қажетті материалдарды үздіксіз алып отыра беретіндігі міндеттелді.

Дегенмен, Низамус Салтан мен Осман империясы арасында да өзіндік жақындастықтар болды. Низамус Салтан мен осман басшылары арасындағы кездесу 1916 жылы 25-26 маусымда Иранға жаңа тағайындалған неміс елшісінің берген асында болды. Асқа Халил Паша, Низамус Салтана және Өмер Февзи Бей шақырылды. Ас берілу барысында Халил Паша Иранға ұсынған мақсатымыз Иранның тәуелсіздігі және қамқорлығы деп айтты. Осман пашасының мұндай сөздері Иран басшылығына ұнады. Осман басшылары өздерінің германиялық әріптестерімен бірлесе отырып, Иранға қолдау білдіру тоқтамайтынын жеткізді. Мұндай сөздер тараптар арасында тағы бір келісімшарттың қабылдануына ықпал етті.

Осылардың негізінде Османлы империясы мен Низамус Салтана арасында өзара жаңа одақтастық келісімі талқыланды. Немістер сияқты осман билігі де Иранмен жаңарған келісімшарт жасауға тырысты. Осыған байланысты осман билеушілері екі рет Низамус Салтанамен екі рет кездесті. Бұл кездесуден хабары болған осман атташесі Өмер Февзи Бей "Жасырын кейде болған кездесу" атты телеграфты, 1916 жылы 12 қазан айында Сыртқы істер министрілігіне жіберілді.

Сол күндері большевиктер революциясының атқылауы Ресейдің соғыстан шегілуіне әкелді. Бұл жағдай 3 жыл жалғасуда болған соғыста пайдасын Түріктер мен Немістерге болсада Иранның одақтас талпынысы жағынан бір өзгеріске себеп болмады. Сонымен қатар Брест Литовский келісім шарты Иранның бейтараптық саясатын сақтап қалуға және аумақтық тұтастығын сақтап қалуға деген қалауы қарастырылып және Ирандағы орыс пен түрік әскерлерінің кері шегіну жайлы негізі қабылданды. Ақыры, аяғында Османлының шығыс бөліктерін сенімді аймаққа өзгеруіне алып келді [4, 172-174].

Қорыта айтқанда, Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында Осман империясы Иранға барынша жақын болып, оны өзінің саяси одақтасы еткісі келді. Екі мемлекетті жақындастырушы басты факторлар ол әуелде Ислам діні болса, екіншісі шекаралық көршілік саяси қарым-қатынастар болды. Бірінші Дүниежүзілік соғыста Иран өзінің саяси жағдайын барынша ілгерілетіп, елде болып жатқан түрлі дағдарыстардың алдын-алуға дәрменсіз болды. Осыған орай еуропалық державалар Иранды өзара бөліске салуға дайын болған кезде Осман империясы мұндай ұстанымдардан бас тартып, оған тең дәрежедегі мемлекет ретінде құрмет көрсетті. Осман империясының министрлері Иран мен Ауғанстанды тасада қалдырмай мұсылмандықты негізге ала отырып, отарлаушы империяларға қарсы күресуге дайын болды. саяси байланыстарды реттеу мен күшейтуге арналған келісімшарттар өз нәтижелерін кіші көлемде болса да бере алды. Осман мемлекеті қабылданған келісімшарттардың негізінде Иранға барынша саяси және әскери көмек бере алды. Алайда, соғыс жылдарында Осман мемлекеті аса ауыр әлеуметтік-экономикалық тапшылықты бастан кешіргендіктен, ол Иранға Германия сияқты аса ірі көлемде қолдау білдіре алмады. Мұндай экономикалық кедергілерге қарамастан, Осман империясының Иранға қатысты сыртқы саяси ұстанымдары ауқымды халықаралық саяси факторлардың бағытына айнала білді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Кулагина Л.М. *Россия и Иран (XIX - начало XX века)* / Л.М. Кулагина ; Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения ; [отв. ред. Н.М. Мамедова]. – Москва : Ключ – С, 2010. – С.272.
2. Алиев Салех Мамедоглы *История Ирана. XX век* / Алиев Салех Мамедоглы; Рос. акад. наук. Ин-т востоковедения. – М.: Ин-т востоковедения РАН: Крафт+, 2004. – С 648.
3. Percy Sykes. *History of Persia*. – London: Routledge. 2003. – 1320 p.
4. Metin, Barış. *Birinci Dünya Savaşında İran coğrafyasında etnik, dini ve siyasi nüfuz mücadeleleri / Barış Metin*. – Ankara: Berikan Yayınevi, 2012. – 214 s.
5. BOA, HR. SFR, 122/36, (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*).

6. BOA, HR. SFR, 123/10,

7. HR.SFR.3... 700/19

8. HR.SFR.3... 708/21

9. *Ö. Kürşad Karacagil. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinin İran'la İttifak Kurma Arayışları. // OTAM, 36 /Güz 2014, 95-116.*

10. *Широкорад А.Б. Персия - Иран. Империя на Востоке / Автор-сост. А.Б. Широкорад. – М.: Вече, 2010. – С. 384.: ил. – (Друзья и враги России).*

11. *Sadık Sarısamam, “Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri”, XIV. Tarih Kongresi (Ankara 9-13 Eylül 2002), C. 2/1, Ankara 2005, s. 105-111.*

12. *Mansoureh Ettehadiyeh, “İran Geçici Hükümeti”, İran ve I. Dünya Savaşı (Büyük Güçlerin Savaş Alanı), Editör Touraj Atabaki, – İstanbul 2010, – S. 4-28*

УДК: 94(574)+338.48:93(574)

МРНТИ 11.25.41

А.А. Алдашева.¹

¹*Абай атындағы ҚазҰПУ елтану және туризм кафедрасының т.ғ.к., аға оқытушысы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.*

E-mail: aldashieva75@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ТУРИЗМІ – БҰЛ ЕЛІМІЗДІҢ ЭКОНОМИКА САЛАСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстанның халықаралық туризмінің даму тарихына ерекше көңіл бөлінген. Халықаралық туризм бұл халықаралық экономикалық байланыстардың айрықша түрі болып табылады, қазіргі кезде жедел дамып келеді. Халықаралық туризм шетел валютасының белсенді көзі болып табылады және де ол мемлекеттің төлем балансына әсер етеді. Халықаралық туризм көптеген елдердің экономикасына ғана емес, сонымен қатар олардың әлеуметтік-мәдени ортасына, экологиясына да әсерін тигізеді. Халықаралық туристер деп өз елінен басқа елдерге саяхаттайтын, бүкіл әлемдік сауда ұйымының статистикасына тіркелген азаматтарды атайды. Туризмнің даму қарқыны бүкіл әлем бойынша жылдан жылға ұлғаюда. Қазақстан азаматтары белсенді турист болып, өз отанымыздың табиғатын жақсылап білуді көздеп, оның барлық жерлердің табиғатын, салт-дәстүрі мен мәдениет ерекшеліктерін танып білуде. Туристік саланың өзіндік сипатының болуы оның ресурстарының жаңарып отыруымен, экономиканың басқа секторларымен салыстырғанда тәуелсіздігімен ерекшеленеді. Туризм индустриясының дамуының көлемі мен бағыты халықтың орналастыру, қозғалыс, тамақтандыру, көңіл көтеру құралдарындағы сұранысына негізделеді.

Кілт сөздер: экономика, халықаралық туризм, туризмінің дамуы, маршрут, саясат, туристік қызмет.

Aldasheva A.A.¹

¹*Candidate of history Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty Republic Kazakhstan. Regional Geography and Tourism Department . Almaty. e-mail: [E-mail: aldashieva75@mail.ru](mailto:aldasheva75@mail.ru)*

TOURISM OF KAZAKHSTAN THIS IS THE ECONOMIC INDUSTRY OF THE COUNTRY

Abstract

The geopolitical location of Kazakhstan, located in the center of Eurasia, a complex ethnic composition, the desire to create an open market system in the economy made it necessary to conduct a peaceful foreign policy. Kazakhstan announced to the world about their positions as soon as proclaimed independence. "The Republic of Kazakhstan its relations with other states based on the principles of international law", - declared in the Constitution of the Republic of Kazakhstan.

The economic conditions of ability to live which are the economic base of tourism have changed, and this business factor has essentially limited participation in tourism of many social strata. The balance between astronomical and working hours, defining extraworking hours has changed. Which is possible for immutable employment and leisure. In a number of departments there were instead of one annual two truncated holidays during different seasons. Levels of knowledge and erudition of the population, public health, an urbanization, character of labor and family-household activity have changed. Simultaneously with it the turistko-excursion system has changed and has accordingly changed vision of a situation and prospects. The thesis about successful geographical and geopolitical position of Kazakhstan which became an ordinary stamp in works of the authors far from knowledge tourism of technologies is doubtful. World practice has proved that high cost of the entry visa reduces quantity of tourists.

Keywords: economy, international tourism, development of tourism, route, policy .tourism services.

Алдашева А.А.¹

¹*к.и.н. старший преподаватель кафедры страноведения и туризма КазНПУ им. Абая, Республика Казахстан, г.Алматы. e-mail: [E-mail: aldashieva75@mail.ru](mailto:aldasheva75@mail.ru)*

ТУРИЗМ КАЗАХСТАНА – ЭТО ОТРАСЛЬ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

Аннотация

В данной статье рассматривается история развития международного туризма Казахстана. Туризм – сложное, разностороннее и многообразное явление, имеющее важное значение для развития экономики, политики и культуры как отдельного государства, так и ряда государств, различных по уровню развития экономики, политическому строю, системе государственного управления, идеологии, этническому составу населения, жизненному укладу. Оказывая значительное влияние на развитие национальной экономики и мировой торговли, международный туризм одновременно является фактором политической стабильности и развития государственности, источником позитивного валютного баланса во внешнеэкономическом обмене и реальным символом мирного прогресса. Исторический анализ развития туризма в Казахстане чрезвычайно важен для определения вклада Казахстана в мировую экономику, политику и культуру, для оценки перспектив взаимовыгодного международного социально-экономического и культурного сотрудничества. Реализуя туристский продукт, страна формирует активный валютный баланс, компенсирует валютными поступлениями пассив по другим статьям платежного баланса, ускоряет инвестиционный процесс, получает возможность развития остальных регионов и модернизации индустрии. Геополитическое положение Казахстана, расположенного в центре материка Евразия, сложный этнический состав, стремление к формированию открытой рыночной системы в экономике вызвали необходимость ведения миролюбивой внешней политики.

Ключевые слова: экономика, международный туризм, политическая стабильность, внешнеэкономическая стабильность, национальная экономика.

Алдашева А.А.¹

¹к.и.н. старший преподаватель кафедры страноведения и туризма КазНПУ им. Абая, Республика Казакстан, г.Алматы. e-mail: [E-mail: aldashieva75@mail.ru](mailto:aldashieva75@mail.ru)

ТУРИЗМ КАЗАХСТАНА – ЭТО ОТРАСЛЬ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

Сегодня туристская индустрия охватила не только Европу, которая является традиционным туристским центром, но и страны Америки, Африки, Азии и Австралии. В более широком плане туристскую индустрию можно определить как межотраслевой комплекс, включающий: а) пассажирский транспорт (воздушный, водный, автомобильный, железнодорожный) с его разветвленной сетью технических служб; б) различные специализированные туристские предприятия и предприятия отраслей, не имеющих ярко выраженного туристского характера (в частности, транспортного машиностроения и автомобилестроения, топливной промышленности, капитального и дорожного строительства, местной промышленности по изготовлению сувениров, пищевой промышленности, многих отраслей сельского хозяйства и т. д.); в) широкую сферу услуг, которыми пользуется турист. Туризм – это индустрия, включающая в себя множество видов деятельности. Все сегменты индустрии туризма взаимосвязаны и зависят друг от друга. Например, успех горнолыжного курорта зависит от доставки лыжников на склоны, уровня размещения, питания и других услуг, предлагаемых туристам во время отдыха на курорте. Небольшие предприятия, соединенные с горнолыжными курортами, действуют как независимые предприятия, но на самом деле они зависят друг от друга. Эта зависимость требует совместных усилий, однако их бизнес конкурирует и борется за потребительский рынок, что затрудняет взаимодействие.

В современных условиях существуют различные формы деятельности человека, направленные на создание всеобщих благ и познание окружающего мира. С увеличением благосостояния населения возрастает естественная потребность человека в открытии новых для него миров, растет тяга к путешествиям. Путешествие – это и есть туризм. Туризм это не только перемена мест, он включает многие правовые, экономические и социальные аспекты. Туризм напрямую зависит от роста доходов и уровня жизни населения. Как правило, чем более благополучная страна, чем стабильнее ее социально-экономическое положение в мире, тем выше доля населения, которая вливается в мировые туристские потоки, генерируя их рост. Туризм сложное, разностороннее и многообразное явление, имеющее важное значение для развития экономики, политики и культуры как отдельного государства, так и ряда государств, различных по уровню развития экономики, политическому строю, системе государственного управления, идеологии, этническому составу населения, жизненному укладу. Оказывая значительное влияние на развитие национальной экономики и мировой торговли, международный туризм одновременно является фактором политической стабильности и развития государственности, источником позитивного валютного баланса во внешнеэкономическом обмене и реальным символом мирного прогресса[1].

Экономическое влияние туризма на экономику страны проявляется через показатели денежных потоков, направленных из страны и в страну, которые генерируются туристским экспортом и импортом. Большая часть доходов от экспорта туристских услуг поступает от прибывающих иностранных туристов, а также от продажи билетов на отечественный транспорт и другие услуги в стране пребывания.

Исторический анализ развития туризма в Казахстане чрезвычайно важен для определения вклада Казахстана в мировую экономику, политику и культуру, для оценки перспектив взаимовыгодного международного социально-экономического и культурного сотрудничества

Изменились материальные условия жизнедеятельности, являющиеся экономическим фундаментом туризма, и этот экономический фактор существенно ограничил участие в туризме многих социальных слоев. Изменился баланс между астрономическим и рабочим временем, определяющий вне рабочее время, которое возможно для непреложных занятий и досуга. В ряде ведомств появились вместо одного годового два укороченных отпуска в разные сезоны. Изменились уровни информированности и образованности населения, общественного здоровья, урбанизации, характер трудовой и семейно-бытовой деятельности.

Международный и внутренний туризм в каждой стране базируется на социальной политике, которая связывает планы туристского развития с планами социально-экономического развития.

Поэтому важно определить цели и ресурсы политики развития туризма, оценить воздействие этой политики на производство, потребление, окружающую природную и социальную среду.

Реализуя туристский продукт, страна формирует активный валютный баланс, компенсирует валютными поступлениями пассив по другим статьям платежного баланса, ускоряет инвестиционный процесс, получает возможность развития остальных регионов и модернизации индустрии. Вывоза валюту в обмен на туристский продукт другой страны, государство создает пассивный платежный баланс, инвестируя капитал в экономику другой страны [2].

Основными направлениями деятельности различных стран в области международного туризма являются: развитие, модернизация и расширение материально-технической базы туризма, подготовка и воспитание кадров занятых в сфере туристской деятельности, популяризация и дальнейшие совершенствование организованного туризма, включая социальный и молодежный. Значительное внимание уделяется повышению экономической эффективности иностранного туризма, а также улучшению качества предоставляемых услуг. При этом существуют особенности в общественно-экономическом и культурном статусе туризма развитых и развивающихся стран.

Единообразное развитие мирового и казахстанского туризма устанавливается из наличия общих форм, методов и содержания туристской деятельности: индивидуальных и групповых туров, транспортного туризма с использованием гостиниц и турбаз, культурно-познавательного и других видов туризма, продвижения на рынок туристского продукта путем рекламы, выставок и других мероприятий, общественных и государственных турорганизаций, транспортных отраслевых турорганизаций, акционерных обществ, предприятий со смешанным иностранным и отечественным капиталом, филиалов за границей, частных и правительственных предприятий, правовой базы, идеологического обеспечения, туристских ресурсов в виде историко-культурных, природных, промышленных, лечебных и других объектов. Их общность устанавливается для разных исторических периодов и стран. Туризм для мирового сообщества уже давно является одной из наиболее доходных и интенсивно развивающихся отраслей, приносящей около 10 % валового дохода. Во многих странах туризм входит в тройку ведущих отраслей страны, развивается довольно быстрыми темпами и имеет важное социальное и экономическое значение, так как: - увеличивает местный доход, создает новые рабочие места, развивает все отрасли, связанные с производством туристских услуг, развивает социальную и производственную инфраструктуру в туристских центрах, активизирует деятельность центров народных промыслов и развитие культуры, обеспечивает рост уровня жизни местного населения, увеличивает валютные поступления. Положительное влияние туризма на экономику государства происходит лишь в том случае, когда туризм в стране развивается всесторонне, т. е. не превращает экономику страны в экономику услуг. Другими словами, экономическая эффективность туризма предполагает, что туризм в стране должен развиваться параллельно и во взаимосвязи с другими отраслями социально-экономического комплекса. Интенсивный и стабильный рост международных туристских прибытий, представленный свидетельствует о том, что с тех пор, как туризм начал развиваться, он стал доступен широким массам. Международный туризм способствует мировой интеграции и глобализации созданием различных межгосударственных и неправительственных, коммерческих и общественных организаций: научных, журналистских, транспортных лингвистических, технических, гостиничных, ресторанных [3].

Туристский потенциал страны определяется географическими, климатическими, природными, ископаемыми, минеральными, сельскохозяйственными, индустриальными, научными, технологическими, трудовыми и культурно-историческими ресурсами. Он представляется на международных форумах, участие в которых особенно важно для новых государств, потому что на этих форумах представители сотен стран обмениваются информацией во всех ее формах. Примечательно, что туристская деятельность, замыкая на себе множество различных отраслей науки, культуры, сельского хозяйства и промышленности, содействует всесторонней демонстрации достижений этих отраслей не международном уровне, а также самого туризма. Международный туризм наряду с другими видами экономических, культурных, социальных, научных и технических связей государств является важным фактором укрепления взаимного доверия и вносит значительный вклад в решение таких проблем, как поддержание мира, укрепление дружеских взаимоотношений между государствами. Туризм - явление взаимообусловленного и исторически складывающегося сочетания национальных и интернациональных факторов. Туризм обладает огромной

стабилизирующей возможностью в осуществлении многовекторной внешней политики государств мира, так как в туристской деятельности участвуют множество секторов экономики развитых стран и лидеров сегодняшнего мира.

Список использованной литературы:

1. Алмосов С.М. *Внутренний туризм как основа устойчивого развития регионов Казахстана*, БГИЭЖ, Алматы, 2016- С.205.
2. Нусс Н.А., *Безопасность в туризме* Москва, 2017-С.143
3. Барчукова Н.С. *Виды и тенденции развития туризма*, Москва, 2017- С.325.

УДК 327:12

ГРНТИ 04.71.31

*Биримкулова Г.У.*¹

¹ докторант Евразийского национального университета
им. Л.Н. Гумилева по специальности «Регионоведения»
г. Астана, Казахстан

*Ибраева А.Е.*²

² доктор PhD, доцент кафедры «Регионоведения»
Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева
г. Астана, Казахстан

**СОТРУДНИЧЕСТВО СТРАН ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА, КИТАЯ И КАЗАХСТАНА В
КОНТЕКСТЕ «ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОЯСА ШЕЛКОВОГО ПУТИ»**

Аннотация

Сотрудничество в некоторых аспектах, в том числе энергетики между стран Европейского союза, Китаем и Казахстаном в рамках «Экономического пояса Шелкового пути» в настоящее время динамично развивается. Статья посвящена современному состоянию сотрудничества в области энергетики и некоторых аспектах между Китаем, ЕС и Казахстаном в рамках «Экономического пояса Шелкового пути». Особое внимание обращается на ситуацию и перспективы сотрудничества между стран ЕС, Китаем и Казахстаном в нефтегазовой сфере. В статье рассматривается сотрудничество Евросоюза, Китайской Народной Республики и Республики Казахстан в рамках проекта «Один пояс-один путь» программы «Экономический пояс Шелкового пути». На данный момент Китай находится в процессе адаптации завоевание мировой экономики. С этой целью китайское государство укрепляет отношения с Европейским союзом и со всеми странами.

Ключевые слова: Китай, Центральная Азия, Европейский союз, Казахстан, энергетика, сотрудничество

Г.У.Биримкулова¹

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
«Аймақтану» мамандығының докторанты,
Қазақстан, Астана қ.

А.Е. Ибраева²

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
«Аймақтану» кафедрасының PhD доктор, доценті
Қазақстан, Астана қ.

"ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БЕЛДЕУІ" КОНТЕКСТІНДЕГІ ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ, ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ЕЛДЕРІНІҢ ҰНТЫМАҚТАСТЫҒЫ»

Аңдатпа

Қазіргі таңда "Жібек жолының экономикалық белдеуі" аясындағы Еуропалық Одақ елдері, Қазақстан Қытай арасындағы кей салалардың, соның ішінде энергетика саласындағы ынтымақтастық қарқынмен дамуда. Мақалада Қытай, ЕО және Қазақстан арасындағы "Жібек жолының экономикалық белдеуі" аясындағы кей аспектілер мен энергетика саласындағы ынтымақтастықтың қазіргі жай-күйіне арналған. ЕО елдері, Қытай мен Қазақстан арасындағы мұнай-газ саласындағы ынтымақтастық жағдайы мен болашағына ерекше назар аударылады. Мақалада "Жібек жолының экономикалық белдеуі" бағдарламасының "Бір белдеу-бір жол" жобасы аясында Еуроодақ, Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасының ынтымақтастығы қарастырылады. Қазіргі таңда әлемдік экономиканы өзіне бағындыру жолында Қытай мемлекетінің бейімделу кезеңін өтуде. Сол мақсатта Қытай мемлекеті Еуропалық одақ және басқа мемлекеттермен қарым-қатынасын күшейтуде.

Түйін сөздер: Қытай, Орталық Азия, Еуропалық Одақ, Қазақстан, энергетика, ынтымақтастық

G. U. Birimkulova¹

¹doctoral student of the Eurasian national University. L. N. Gumilyov
Astana, Kazakhstan

A. E. Ibraeva²

²doctor of PhD of Eurasian national University. L. N. Gumilyov
Astana, Kazakhstan

THE COOPERATION OF THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION, CHINA AND KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF "THE ECONOMIC BELT OF THE SILK ROAD»

Annotation

The article is devoted to the current state of cooperation in the field of energy between China EU and Kazakhstan within the framework of «Silk Road Economic Belt». Particular attention is drawn to the situation and prospects of cooperation between China and Kazakhstan in the oil and gas sector. The article deals with the cooperation of the European Union, the people's Republic of China and the Republic of Kazakhstan in the framework of the project "one belt-one way" program "economic belt of the silk road".. At the moment, China is in the process of adapting the conquest of the world economy. To this end, the Chinese state is strengthening relations with the European Union and with all countries.

Keywords: China, Central Asia, EU, Kazakhstan, energy, cooperation.

«Один пояс – один путь» – выдвинутая от китайской сторон инициатива объединённых проектов создания «Экономического пояса Шёлкового пути» и «Морского Шёлкового пути XXI века» была

впервые озвучена в Казахстане 7 сентября 2013 года во время выступления председателя КНР Си Цзиньпина в Назарбаев-Университете, что вызвало большой интерес у мирового сообщества [1].

Инициатива «Один пояс, один путь» в качестве плана возрождения духа Шелкового пути, отвечающего требованиям времени к миру, развитию, сотрудничеству и общему выигрышу посредством сотрудничества в пяти аспектах (политическом, транспорте, торговом, финансовом и культурно-гуманитарном). Развивается дружеское сотрудничество между Востоком и Западом. Политическое сотрудничество является важной гарантией для строительства «Одного пояса, одного пути». Можно заметить, что после поездки на Запад и Центральную Азию Председателя Си Цзиньпина в сентябре 2013 года, Китай стал сотрудничать с большим количеством стран и регионов мира в деле продвижения строительства «Одного пояса, одного пути». Путем углубления взаимовыгодных отношений и повышения политического взаимодоверия между Китаем и этими странами непрерывно достигаются новые договоренности по сотрудничеству.

28 марта 2015 года Государственный комитет КНР по делам развития и реформ, Министерство иностранных дел КНР и Министерство коммерции КНР совместно опубликовали «Перспективы и действия по совместному продвижению Экономического пояса Шелкового пути и Морского Шелкового пути XXI века», в котором подробно изложены важные аспекты политического сотрудничества, а именно: «усиление политического сотрудничества – это важный гарант в строительстве «Одного пояса, одного пути» [1].

Укрепляется межправительственные отношения, активно создается многоуровневые межгосударственные приспособления контактов по координации политики, усиливает интеграцию заинтересованностей, содействует политическому доверию, достигает новых разногласий по взаимодействию. Страны вдоль «Пояса и пути», могут свободно обмениваться сообщением по стратегиям экономического развития и принимаемым мерам, совместно разрабатывает проекты и меры по развитию регионального сотрудничества, разрешает возникающие вопросы, которые появляются в процессе сотрудничества, совместно обеспечивает политическую поддержку для налаживания практических отношения и реализации крупномасштабных проектов». На январь 2017 года 10 с лишним стран уже подписали с Китаем соглашения о создании зоны свободной торговли; партнерство в рамках свободной торговли уже охватывает регионы Азии и Европы, 50 с лишним стран, расположенных вдоль «Одного пояса, одного пути».

«Один пояс, один путь» - это дорога открытости. Китай намерен вместе со всеми странами мира начать совместный поиск решений, спрашивать с каждого по возможностям и при этом позволить каждой из сторон проявить свои достоинства, выявить преимущества и потенциал всех вовлеченных сторон.

Торгово-экономическому обмену между Китаем и Западом положено начало еще в до Циньскомую эпоху. В I веке н.э. древнеримский натуралист Плиний в своем сочинении «Естественная история» назвал Китай «страной производства шелка». Термин «Шелковый путь» введен немецким географом Рихтогофеном в 1877 году. Он называл Шелковым путем регион Мавреннахр связывающий Китай с районом, где располагались водные артерий Центральной Азии реки Амударья и Сырдарья. Путь каравана из Китая через Центральную Азию открыл дверь на Западный мир. Это не только придало дополнительные стимулы развитию приграничной торговли и экономики, но и в рамках программы «Экономического пояса Шелкового пути» Китай, страны Евросоюза и Центральной Азии в настоящее время свободно объединены трансазиатским трубопроводом. Этот трубопровод позволит КНР обеспечить значительную часть своих потребностей в углеводородах. Также проект укрепляет взаимодействия Китая с странами ЕС и Центрально-азиатскими государствами в нефтегазовой области. Это в дальнейшем содействовало обмену в области материальной культуры между Китаем, Западом и ЦА.

В настоящее время энергетический фактор стал одним из самых значимых в современной мировой политике. Несомненно, сотрудничество в нефтегазовой сфере выгодно Китаю, как потребителю и странам Центральной Азии, как производителям: организация крупномасштабных поставок нефти и газа будет способствовать укреплению долгосрочного стратегического партнерства между этими странами.

Энергетика – важнейшая часть экономического сотрудничества Китая, государств Центральной Азии и стран ЕС. «Экономический пояс Шёлкового пути» – это системный проект, который требует твердого следования принципу совместных консультаций, совместного строительства и совместного использования. Именно концепция «Экономического пояса Шёлкового пути» тесно связывает Китай

и государства Центральной Азии, ЕС и регулирует их отношения, что способствует налаживанию и проведению расширенного диалога по вопросам повышения энергетической безопасности, гармонизации энергетических стратегий и взаимодействию Китая и государств Центральной Азии, координации усилий и всестороннего обсуждения перспектив сотрудничества в нефтегазовой отрасли в интересах всех участвующих сторон [2].

В последнее десятилетие Китай реализовал ряд значимых проектов в странах Центральной Азии, в первую очередь, в сфере энергетики/ Прогнозы по потреблению и запасам нефти и природного газа подтверждают необходимость наращивать их добычу, как в традиционных регионах-поставщиках, так и новых, не менее важных для глобальной экономики. К числу последних относятся, в первую очередь, три страны Центральной Азии – Казахстан, Узбекистан и Туркменистан. С ростом доказанных запасов и объемов экспорта нефти и природного газа и вводом в эксплуатацию новых трубопроводов Центральная Азия превращается в неотъемлемый элемент глобальной энергетики, а также системы экономической и политической безопасности.

ЭнергодIALOG ЕС, Китая и Казахстана. Из стран бывшего Советского Союза, Казахстан располагает самыми богатыми природными ресурсами и по объему подтвержденных запасов нефти он занимает 12 место в мире (доказанные запасы составили 30 млрд. баррелей или 3,9 млрд. тонн, что составляет 1.8% мировых). По запасам природного газа Казахстан занимает 19 место в мире (1.9 трлн. куб.м.), что составляет около 0.8% всех мировых запасов [3]. В настоящее время Казахстан разрабатывает новые месторождения на прикаспийском шельфе, что позволит увеличить объем добычи основных энергоресурсов.

На сегодняшний день в Казахстане существует огромное количество компаний – инвесторов, которые главным образом, направляют свой капитал на развитие нефтегазовой отрасли страны. Среди них выделяется Китайская национальная нефтегазовая корпорация – CNPC¹, ENI², которая является одной из крупнейших нефтяных компаний на территории Казахстана. Можно сказать, что сотрудничество с CNPC, ENI являются неотъемлемой частью китайско-казахстанских отношений, а взаимодействие в энергетическом секторе стало приоритетной областью взаимоотношений между Китаем и Казахстаном. Более того, именно данный вид кооперации формирует основу развития двустороннего экономического сотрудничества.

Сотрудничество между КНР и РК начало развиваться с 1997 года, когда CNPC официально стала участвовать в работе нефтегазовой отрасли Республики Казахстан. Основная деятельность компании заключается в разработке нефтегазовых месторождений на основе соглашений о разделе продукции, а также посредством приобретения доли в казахстанских компаниях³. С момента начала работы в Казахстане CNPC вложила около 30 млрд. долларов. Из них 20 млрд долларов вложила непосредственно в разведку и разработку нефтяных месторождений, а также в строительство нефте- и газотранспортной инфраструктуры [4].

Сегодня сотрудничество в сфере энергетики развивается успешно и становится стержнем китайско-казахстанских отношений. Этап массированного вхождения китайских компаний в нефтегазовый сектор республики Казахстана начался после подписания двумя странами в 2003 году, в ходе визита в Казахстан главы КНР Ху Цзиньтао. Соглашения о дальнейшем расширении инвестирования в нефтегазовую сферу.

¹ Китайская национальная нефтегазовая корпорация (официальное английское наименование: China National Petroleum Corporation, CNPC) – крупнейшая китайская нефтегазовая компания. Штаб-квартира находится в Пекине. Компания занимает 4-е место в Fortune Global 500 (2014 год). CNPC была образована 17 сентября 1988 года на основе производственных активов расформированного Министерства нефтяной промышленности КНР. Основной задачей CNPC является организация разведки и разработки нефтегазовых месторождений в стране. 100% капитала компании принадлежит государству.

² Eni S.p.A., «Эни» – крупнейшая итальянская нефтегазовая компания. Штаб-квартира – в Риме. Основные регионы добычи — Африка, Россия и Казахстан, основной рынок сбыта — Италия и другие страны Европы

² Китайская национальная нефтегазовая корпорация (официальное английское наименование: China National Petroleum Corporation, CNPC) – крупнейшая китайская нефтегазовая компания. Штаб-квартира находится в Пекине. Компания занимает 4-е место в Fortune Global 500 (2014 год). CNPC была образована 17 сентября 1988 года на основе производственных активов расформированного Министерства нефтяной промышленности КНР. Основной задачей CNPC является организация разведки и разработки нефтегазовых месторождений в стране. 100% капитала компании принадлежит государству.

³ ³Соглашение о сотрудничестве в нефтегазовой сфере правительства обеих стран подписали в сентябре 1997 года.

Основные задачи, которые сегодня ставят правительства обеих стран, концентрируются в области энергетического сотрудничества, развития торговли и укрепления Шанхайской Организации Сотрудничества. Как отметил президент Н. Назарбаев в Послании народу Казахстана декабря 2012 года: «Казахстан является одним из ключевых элементов глобальной энергетической безопасности. Наша страна, обладающая крупными запасами нефти и газа мирового уровня, ни на шаг не будет отступать от своей политики надежного стратегического партнерства и взаимовыгодного международного сотрудничества в энергетической сфере» [5].

В сентябре 2013 года, во время визита в Казахстан Председателя КНР Си Цзиньпина, лидерами двух стран была подписана Совместная декларация о дальнейшем углублении всестороннего стратегического партнерства [6]. В частности, в ней отмечается, что «страны намерены на основе принципов взаимной выгоды и обоюдного выигрыша расширять и углублять энергетическое сотрудничество, обеспечивать долгосрочную безопасную и стабильную эксплуатацию общих проектов, таких как разведка нефтегазовых промыслов, добыча и транспортировка нефти и газа». Также было определено, что Пекин и Астана ускорят процесс расширения первой очереди китайско-казахстанского газопровода (линия С) и построят вторую очередь газопровода: Бейнеу – Базой – Чимкент. Будет поощряться сотрудничество между предприятиями двух стран в таких проектах, как разведка и освоение нефтегазовых промыслов, переработка нефти и экспорт энергоресурсов в Китай [7].

В настоящее время ведется работа по расширению нефтепровода «Казахстан – Китай», в рамках которого предполагается поэтапное увеличение его мощности по всем участкам. Строительство казахстанско-китайского нефтепровода было согласовано между Китаем и Казахстаном еще в 1997 году. Нефтепровод «Казахстан – Китай» является одним из экспортных направлений транспортировки нефти, который позволил обеспечить возможность поставки углеводородного сырья с месторождений Западного Казахстана на перспективный рынок Китая. Он является первым прямым трубопроводом, осуществляющим импорт нефти в Китай из Центральной Азии и соединяющим каспийское побережье Казахстана с Синьцзяном. Трубопровод принадлежит CNPC и казахской нефтяной компании «KazMunayGas» [7].

31 октября 2008 г. в г. Астане АО "Национальная компания "КазМунайГаз" (КМГ) и Китайская национальная нефтегазовая корпорация (CNPC) в рамках официального визита в Республику Казахстан премьера Госсовета КНР Вэнь Цзябао, подписали рамочное соглашение о расширении сотрудничества [8].

Предметом соглашения являются предварительные договоренности сторон по вопросам расширения сотрудничества в области природного газа и реализации проекта второго участка газопровода Казахстан-Китай

Второй участок предполагается соединить с первым участком газопровода Казахстан-Китай ("казахстанско-узбекская граница – Шымкент – Алматы – Хоргос"), строительство которого осуществляет ТОО "Азиатский газопровод", созданное АО "НК "КазМунайГаз" и CNPC на раритетных условиях. Проект первого участка газопровода на участке Шымкент – Алматы предусматривает транспортировку газа для нужд южного региона Казахстана, а также возможность экспорта казахстанского газа в Китай" [9]. Нужно отметить, что современный Китай – это вторая экономика мира, которая благодаря политике открытости и реформ, успешно реализуемой в течение сорока лет, достигла громадного прогресса в развитии. Эта страна инициировала запуск собственного глобального мегапроекта «Один пояс, один путь», подкрепленного финансовыми ресурсами в виде созданного Азиатского банка инфраструктурных инвестиций и Фонда Шелкового пути.

Казахстан является ключевым связующим звеном евразийского трансконтинентального «моста» между Китаем и Европой и первой страной, расположенной вдоль «Экономического пояса Шелкового пути». Председатель КНР Си Цзиньпин, выступая на Форуме высокого уровня по международному сотрудничеству «Один пояс, один путь» в мае 2017 года в г. Пекине, особо отметил, что Казахстан является «чемпионом» по повышению своего транзитно-транспортного потенциала [9]. Подтверждением этому служит сохраняющаяся тенденция ежегодного двукратного увеличения объемов контейнерных перевозок через территорию Казахстана по маршруту «Китай-Европа-Китай». Существующие два железнодорожных перехода на казахстанско-китайской границе – «Достык-Алашанькоу» и «Алтынколь-Хоргос» – способны ежегодно в купе перерабатывать около 40 млн. тонн грузов. Это позволяет полностью удовлетворить существующие потребности стран Центральной Азии, Закавказья, Ирана, Турции, Европы в транспортировке грузов наземным

транспортом. Вступление крупнейшего морского перевозчика корпорации «COSCO Shipping» (China Ocean Shipping (Group) Company) и порта Ляньюньган в состав учредителей «сухого порта» в СЭЗ «Хоргос – Восточные ворота» [9]. Вышеуказанные перевозочные дороги открывают огромные перспективы для увеличения перевалки грузов на казахстанско-китайской границе. Дополнительные возможности для увеличения объемов предоставляет также скорейшее завершение строительства по всему маршруту и начало эксплуатации автомобильной магистрали «Западная Европа – Западный Китай». Следует отметить, что подписание данного рамочного соглашения является очередным важным шагом в развитии казахстанско-китайского сотрудничества в нефтегазовой сфере. Данный проект позволит, в первую очередь, удовлетворить потребности в природном газе Южно-Казахстанской, Джамбульской и Алматинской областей, а также диверсифицировать направления экспорта природного газа из Казахстана.

Интересы ЕС распространяется также на каспийскую нефть и газ. Как очевидно, потребление нефти в Европе быстро растет, страны ЕС рассматривает взять на себя решение инфраструктурных вопросов в регионе с тем, чтобы соединить европейскую газовую систему с каспийским пространством.

В связи чем, Европейский союз планирует принимать участие в проекте «Один пояс - один путь» в рамках программы «Экономического пояса Шелкового пути», несмотря на политические разногласия между США и КНР. ЕС в настоящее время рассматривает и ведет переговоры по поводу многомиллиардного плана нового «Шелкового пути», где не включает ряд социальных и экологических стандартов. Но данный факт не является, что ЕС отказывается участвовать в проекте, Евросоюз выражает заинтересованность участие в проекте. Как заметили, в ходе круглого стола эксперты из КНР Ли Юнцюань директор Института России, восточной Европы и центральной Азии Китайской академии общественных наук и Чжао Хушен профессора Института международных исследований Фуданского университета объем взаимной торговли КНР с Европейских стран почти такой же, как с США более \$550 млрд [8]. Как можно отметить, что в условиях такой торговли двойной стандарт не принципиален для ЕС. Здесь уже видно, так или иначе участвовать в проекте «Один пояс - один путь» в рамках программы «Экономического пояса Шелкового пути». В настоящее время Лидеры нескольких стран ЕС полностью подтвердили свое согласие для участие дальнейшего сотрудничества с КНР.

Новый Китай во главе с генеральным секретарем Си Цзиньпином начал активно противостоять вызовам и трудностям, продолжает углублять реформы и открытость. Под руководством КПК китайский народ упорно борется за открытие новых, еще более широких диалогов с зарубежными странами в контексте «Шелковый путь». На очереди китайских перестройки стояли новые преобразования во внешней политике. В ходе поездки в ЦА Глава страны Си Цзиньпин посетил четыре страны региона. Выступая в Астане, председатель КНР предложил Центрально-азиатским странам вместе формировать «Экономический пояс вдоль Шелкового пути».

Что касается меморандум китайского лидера, то представления о них пока отсутствуют. До сегодняшнего дня отсутствуют конкретные уточнений и приложение со стороны руководства КНР. Предположительно, событие связано с тем, что проект рассчитан на долгосрочную плановую перспективу и в скором времени КНР будут предоставлять лишь дополнительные куски и механизмы, с помощью которых будет реализовываться в целом внешнеполитическая инициатива Китая.

Анализ многочисленных публикаций ведущих китайских экспертов на тему проекта Шелкового пути дает возможность выявить ее основную суть. Так, в научном сборнике «Конкуренция Центральноазиатских стратегий Китая, США и России» приводятся мнения наиболее авторитетных китайских исследователей, которые выделяют следующие сильные стороны китайского проекта:

– преимущество концепции развития. По сравнению с российским Евразийским союзом и американским планом «Новый Шелковый путь» китайский «Экономический пояс вдоль Шелкового пути» – всесторонний проект, который распространяется на Восток, Запад, Север и Юг. И если он получит развитие, это принесет выгоду примерно 3 млрд. человек [8]. В рамках китайской идеи экономического пояса можно создать евразийскую экономическую зону, которая будет включать Китай, Центральную Азию и Европу. В рамках «Экономического пояса Шелкового пути» ШОС и ЕврАзЭС могут сотрудничать друг с другом. Вместе с этим, новая идея Китая предполагает объединение стран-членов, наблюдателей и партнеров по диалогу ШОС на основе Шелкового пути.

- значительные финансовые ресурсы. Сегодня Китай – это действительно ведущий кредитор и инвестор экономик республик ЦА
- удобное географическое расположение. Китай имеет границу с тремя странами Центральной Азии.

- преимущество традиций. По мнению китайских аналитиков учитывая глубокие исторические корни Шёлкового пути, Китай в силах вновь соединить все ее древние звенья, но уже при помощи современных транспортно-инфраструктурных сетей [8].

В целом, как видно из выступления Си Цзиньпина в Астане, самая основная задача китайской инициативы – это минимальное снижение со временем и затем массивная ликвидация торговых и инвестиционных барьеров между участниками проекта, в том числе ЕС и РК. По мнению экспертов Китая, данный способ необходим для раскрытия торгового и инвестиционного потенциалов стран-участниц. Кроме этого, проект в первую очередь, предполагает усиление многостороннего сотрудничества в финансовой сфере, обеспечение бесперебойного денежного обращения и гармонизацию валютных систем стран-участниц. При решении этой задачи предполагается создать сеть региональных финансовых организаций развития и оптимизировать движение финансовых потоков.

Раскрытие полного потенциала сотрудничества Казахстана и Европейского Союза и его государств-членов требует особого внимания со стороны внешнеполитического ведомства и европейских дипломатических представительств, аккредитованных в Казахстане. Можно отметить, что Казахстан ценит сложившиеся дружеские отношения с КНР и Европейским Союзом, которые характеризуются активным и регулярным политическим диалогом. При этом можно позитивно увидеть итоги плодотворного сотрудничества в 2018 году, в частности, участие Президента Нурсултана Назарбаева в 12-ом Саммите Форума «Азия-Европа» (АСЕМ) в Брюсселе в октябре 2018 года, в рамках которого состоялись встречи с Президентом Европейской Комиссии Жан-Клодом Юнкером и лидерами стран ЕС [1].

Так, с точки зрения экономической составляющей и возможности развить транспортно-логистическое сотрудничество между трех стран РК, ЕС и КНР, инициатива Китая определенно представляет большой интерес для Казахстана. Важно отметить, что неоднократно в пользу воссоздания Великого Шелкового пути высказывался Президент Казахстана Н. Назарбаев. Исходя из этого, считаю, что необходимо изыскивать возможности прагматичного использования преимуществ китайской инициативы. Ведь откровенно говоря предложенная идея Си Цзиньпина дает возможность углубить финансово-экономические и транспортные связи государств ЦА с Китаем и стран ЕС. В этом плане Китай готов активно финансировать всевозможные проекты в сфере энергетики, коммуникаций, связи и т.д.

Другой не менее привлекательный аспект китайского проекта заключается в возможности расширить культурно-гуманитарное сотрудничество с Китаем. Для стран Центральной Азии и, в частности для Казахстана, целесообразным было бы способствовать большему узнаванию и правильному пониманию казахстанцами отношений стратегического партнерства с восточным соседом. С этой точки зрения указанный проект Шелкового пути дает возможность углубить взаимные обмены специалистами в области гуманитарных наук и в сфере культуры. В данное время руководства КНР уже начали принимать конкретные, точные действия и меры по реализации инициативы «Экономический пояс Шелкового пути». К примеру, в начале марта 2018 на территории Китая были созданы 3 научно-исследовательских института, деятельность которых будет направлена на разработку и выполнение конкретного плана реализаций в рамках вышеуказанного проекта. В основном, были открыты Институт Центральной Азии, Институт по изучению Шелкового пути при Северо-Западном университете и Институт Центральной Азии при Сианьском университете иностранных языков, Институт по изучению казахского языка в г.Куньминь, был открыт «Центр экономических исследований» в г.Ханчжоу, в последующим «Центры Казахстана» были открыты при Шанхайском, Даляньском университете [10].

И наконец, само наличие такой долгосрочной стратегии Китая в нашем регионе позволяет Центральной Азии сохранять и даже повышать интерес к себе со стороны мировых держав. Особенно важно то, что данная концепция за основу берет именно экономическое взаимодействие.

Исходя из целей и задач проекта Шелкового пути видно, что он будет стремиться открыть границы для свободного перемещения товаров и людей между Китаем и стран Евросоюза, Центральной Азией. Именно с этим обстоятельством более всего связаны определенные риски, так

как складывается перспектива оказаться в тотальной торгово-экономической и миграционной экспансии со стороны восточного соседа. В этом контексте, инициатива Шелкового пути сильно соприкасается с другим китайским проектом «Зоны свободной торговли в рамках ШОС».

Редакционные статьи в частности, официальный печатный орган Компартии Китая газета «Жэньминьжибао» опубликовала на своем сайте сразу два материала, посвященные сравнительному анализу проектов «Евразийского союза» и «Экономического пояса вдоль Шелкового пути»: «Какие различия существуют в стратегиях Китая, США и России в Центральной Азии» и «Экономический пояс Шелкового пути – какими конкурентными преимуществами обладает Китай в Центральной Азии» [10].

Перечисляя потенциальные риски китайского проекта, следует отметить, что в сегодняшних условиях геополитическое влияние Пекина на страны региона резко повышается. Это связано с тем, что в условиях нарастания геополитического противостояния США и России, особенно на фоне «украинского кризиса», эти державы рискуют упустить важные моменты в Центральной Азии. Воспользовавшись данной ситуацией, в ближайшее время китайская сторона может принять конкретные действия по реализации концепции «Экономический пояс вдоль Шелкового пути» между трех стран, как КНР, ЕС и РК [11].

Как и у любого другого проекта у китайской инициативы есть свои преимущества, как есть и определенные риски и вызовы. Первоочередной задачей Казахстана, при рассмотрении возможности участия в китайском проекте, является максимально эффективно использовать преимущества китайской инициативы, с одной стороны, и минимизация рисков, исходящих из проекта - с другой.

«Шелковый путь», главным содержанием которого является мирный, и равноправный обмен между Китаем и зарубежными странами в областях экономики, культуры и дипломатии, насчитывает в Китае долгую историю. Будучи за пределами временных и пространственных рамок он имел глубоко далеко идущие значение и охватил своим влиянием весь мир. Важный канал экономического и культурного обмена между древним западом и древним Востоком являлся Шелковый путь. Итальянский историк и философ Бенедетто Кроче как-то сказал: «Всякая подлинная история есть история современная» Анализ прошлого и вынесенного мудрых уроков будут иметь большую пользу и для практики современного проекта «Одного пояса одного пути» [12].

В заключение отметим, что с геополитической точки зрения, сотрудничество РК, ЕС и КНР вполне закономерно и логично: Казахстан, являясь соседом Китая, обладает огромнейшими запасами энергоресурсов, в частности, нефти и газа на территориях, непосредственно граничащих с западным Китаем и международный торговый коридор для ЕС.

Что касается дальнейшего сотрудничества трех стран, отметим, что в перспективе Китай страны Европейского союза и Казахстан планируют активизировать сотрудничество не только в сфере энергетики, но и в сферах высоких технологий, экологической и сельскохозяйственной деятельности, в области туризма, образования, увеличить объемы товарооборота, также используя потенциальные возможности средних и малых предприятий, общими усилиями способствовать успешной реализации всех проектов совместного сотрудничества.

Список использованной литературы:

1. “一带一路”战略的意义、机遇与挑战 // электронный ресурс: <http://politics.people.com.cn/n/2015/0402/c70731-26789933.html> (дата обращения: 12.12.2018.)
2. 赵长庆. 中国与中亚国家能源合作研究. Чжао Чаньцин. Чжунго юй Чжунъя гоцзя нэньюань хэцзо яньцзю (Анализ энергетического сотрудничества Китая и Центральной Азии). Пекин, 2012. С. 59.
3. 孙静. 中俄在中亚的共同利益极其实实现机制研究. Сун Цинь. Чжунъя цзай Чжунъя де гунтун лии цзици шисянь цзичжи яньцзю (Общий интерес Китая и России в Центральной Азии и механизм его реализации). Пекин, 2014. С. 26-36.
4. 柴利. 中国与中亚国家合作析论. Цай Ли. Чжунго юй Чжунъя гоцзя нэньюань хэцзо яньцзю (Анализ сотрудничества Китая и Центральной Азии). Пекин, 2013. С. 82.
5. 赵长庆. 中国与中亚国家能源合作研究. Чжао Чаньцин. Чжунго юй Чжунъя гоцзя нэньюань хэцзо яньцзю (Анализ энергетического сотрудничества Китая и Центральной Азии).

Пекин, 2012. С.60.

6. *Китай и Казахстан опубликовали Совместную декларацию о дальнейшем углублении всестороннего стратегического партнерства //* электронный ресурс:

<http://kz.chineseembassy.org/rus/gyzg/t1074170.htm> (дата обращения: 25.12.2018)

7. *Xuejun W. The Determinant (s) of China's Foreign Aids During the "Great Famine". Tokyo, Graduate School of Public Policy, University of Tokyo, 2009. 16 p.*

8. *Суть китайского проекта Шелкового пути/* электронный ресурс: <http://www.kmg.kz/> (дата обращения: 5.01.2019. 16:42)

9. *"КазМунайГаз" и CNPC будут сотрудничать по проекту строительства газопровода "Казахстан-Китай" /* электронный ресурс: https://oilcapital.ru/news/markets/05-11-2008/kazmunaygaz-i-cnpc-budut-sotrudnichat-po-proektu-stroitelstva-gazoprovoda-kazahstan-kitay?dont_show_mobile_version=yes (дата обращения: 9.01.2019.11.30)

10. *China's Foreign Investment Flows Ranked Second in the World (In Chin.)*] Электронный ресурс: http://www.gov.cn/xinwen/2016-09/23/content_5111009.htm (дата обращения: 12.01.2019. 10.01).

11. *«Китайский Шелковый путь и роль Казахстана»* Руслан Изимов, электронный ресурс: <https://www.zakon.kz/4649598-kitajskij-shelkovyj-put-i-rol.html> (дата обращения: 15.01.2019.09.30)

12. *To Better Implement the "Going Out" Strategy (In Chin.)*] Электронный ресурс: http://www.gov.cn/node_11140/2006-03/15/content_227686.htm (дата обращения: 15.01.2019. 11.20).

УДК 11-983

ГРНТИ 03.01.09

Baysalbayeva T.M.¹

¹Associate professor of History of Kazakhstan of the Abay Kazakh National pedagogical university, candidate of historical sciences.

E-mail.: t_baisalbaeva@mail.ru, Republic of Kazakhstan, Almaty

THE SEVENTH SIDE OF THE GREAT STEPPE. KAZAKHSTAN IS THE HOMELAND OF APPLES AND TULIPS

Annotation

In given articles in detail is considered historical aspects and value of a flower of a tulip. This flower – property of the Kazakh people, the country. The Eurocentric point of view did not allow to see that the real fact, the Kazakh people presented to the world one of the finest creations - a tulip. The President of Kazakhstan Nazarbayev N.A. in the article perfectly allocated the seventh side of the Great Steppe as the homeland of apples and tulips. Today the positive view of own history is necessary for us. We have no right to forget about them, and on the contrary to propagandize great achievements of our ancestors. It is necessary to realize and accept the history in all its versatility and multidimensionality. Kazakhstan presented to the world the Tulip which represents beauty, greatness and nobility. This flower – our pride.

Keywords: homeland, steppe, apple, tulip, property, Kazakh people, creation, achievement, ancestors, history,

Т.М. Байсалбаева¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті Әлем тарихы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты. E-mail.: t_baisalbaeva@mail.ru
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІНШІ ҚЫРЫ . ҚАЗАҚСТАН – АЛМА МЕН ҚЫЗҒАЛДАҚТАР ОТАНЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада қызғалдақ гүлінің тарихи аспектілері мен маңыздылығы туралы баяндалады. Қызғалдақ гүлі – қазақ халқы мен мемлекетінің қазынасы болып табылады. Қазақ халқы әлемге ең әдемі туындылардың бірі – қызғалдақты ұсынды, алайда европоцентристік көзқарастар бұл шындықты көруге мүмкіндік бермеді. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің мақаласында Ұлы даланың жетінші қырын алма мен қызғалдақтың туған жері ретінде дәл анықтаған болатын. Бүгін бізге өзіміздің тарихымызға оң көзқарас қажет болып отыр. Ата-бабаларымыздың ұлы жетістіктерін насихаттау арқылы, біз оларды ұмытпауымыз керек. Тарихымыздың көпқырлылығын және көпөлшемділігін қабылдап және жүзеге асыруымыз қажет. Қазақстан бүкіл әлемге сұлулықты, ұлылықты және асыл қасиеттерді бейнелейтін қызғалдақты ұсынды. Бұл гүл – біздің мақтанышымыз.

Түйін сөздер: отан, дала, алма, қызғалдақ, байлық, қазақ халқы, жаратылыс, жетістік, ата-баба, тарих, сұлулық, ұлылық, қасиет, мақтаныш.

Байсалбаева Т.М.¹

¹доцент кафедрасы Истории Казахстана Казахского Национального педагогического университета им. Абая, кандидат исторических наук. E-mail.: t_baisalbaeva@mail.ru,
Республика Казахстан, г. Алматы

СЕДЬМАЯ ГРАНЬ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ. КАЗАХСТАН – ЭТО РОДИНА ЯБЛОК И ТЮЛЬПАНОВ

Аннотация

В данной статье подробно рассматриваются исторические аспекты и значение цветка тюльпана. Этот цветок – достояние казахского народа, страны. Европоцентристская точка зрения не позволяла увидеть того реального факта, казахский народ представил миру одно из прекраснейших творений – тюльпан. Президент РК Назарбаев Н.А. в своей статье совершенно правильно выделил седьмую грань Великой Степи как родину яблок и тюльпанов. Сегодня нам необходим позитивный взгляд на собственную историю. Мы не вправе забывать о них, а наоборот пропагандировать великие достижения наших предков. Необходимо осознать и принять свою историю во всей ее многогранности и многомерности. Казахстан подарил миру Тюльпан, который олицетворяет красоту, величие и благородство. Этот цветок – наша гордость.

Ключевые слова: родина, степь, яблоко, тюльпан, достояние, казахский народ, творение, достижение, предки, история, красота, величие, благородство, гордость.

In the article "Seven Sides of the Great Steppe" the President of Kazakhstan Nazarbayev N.A. speaks about need to keep history of the people and "to update history history", to popularize achievements of the nation, value of the Kazakh people [1]. Today, discussing new article of the head of state, it should be noted its relevance. For each Kazakhstan citizen in particular – all of us have to know history of the country and is proud of it, and for the whole country in general – as Kazakhstan actively comes to the international scene. Proceeding from it, we have to realize uniqueness of the history and tell about it to the whole world. Each Kazakhstan citizen has to know great figures of Kazakhstan, achievement, monuments, historical places, that is modernization of historical consciousness is necessary. The program is directed: studying the past, to aspire to the future. Studying of the past is necessary for us to understand how it is correct to us to go forward. In this regard in this article materials which belong to the seventh side of the Great Steppe are

considered – KAZAKHSTAN is the HOMELAND of APPLES AND TULIPS. Attention is paid to a tulip, a flower which is widely known and popular around the world.

Along ancient routes of the Silk way in the territory of Kazakhstan apple got to the Mediterranean and then extended all over the world. And, as the symbol of this long story of a popular fruit, one of the most beautiful cities in the south of our country carries the name "Almaty". And in Chu-Iliysky mountains it is still possible to meet in a primitive type of a pearl of the Kazakhstan flora – Support tulips. These flowers which appeared in a strip of deserts and foothills of Tien Shan were gradually settled all over the world. Today, speaking about tulips, all first of all remember Holland with its multi-colored flower fields leaving for the horizon. But very few people know that the real "tulip country" is not the European state, but Asian steppe Kazakhstan. Yes, exactly from here tulips extended worldwide. And, the main thing, it is still possible to meet these flowers in a primitive look here.

Tulips appeared in a strip of deserts and foothills of Tien Shan more than 10 million years ago – in the territory of modern Kazakhstan. Exactly from here these modest, but unusual flowers were gradually settled all over the world. Today in the world there are more than 3,000 grades of cultural tulips. And their most part – "descendants" of the Kazakhstan flowers.

Tulipa regelii – The tulip of the Support was for the first time described in 1887 by Andrey Nikolaevich Krasnov (/862-1914), the given Russian of the botanist geographer which in 1886 surveyed Chu-Iliysky mountains where collected this look in the natural boundary Anrakhay. The look is called in honor of Eduard Lyudvigovich of the Support (1815-1892), directors of the St. Petersburg botanical garden.

Actually, here at us, in Chu-Iliysky mountains, it is still possible to meet in a primitive type of a pearl of the Kazakhstan flora – Support tulips. These fine plants appeared on our earth in a strip of deserts and foothills of Tien Shan. From the Kazakh earth these modest, but unusual flowers were gradually settled all over the world, having won the beauty the hearts of many people.

Today in the world as it is stated above, there are more than 3 thousand grades of cultural tulips and their most part - "descendants" of our local flowers. In Kazakhstan there are 35 species of tulips [1]. In the east said: "This flower has no smell as a beautiful peacock – songs".

The first written mentions of them belong to the 11-12th centuries. The drawing of a tulip is found in the hand-written bible text of that time. In the east said: "This flower has no smell as a beautiful peacock – songs. But the tulip became famous for colourful petals, also as an important peacock – unusual plumage". And many legends about it reached us from time immemorial.

The conversation on history of its cultivation should be begun with Persia where the flower initially was called "dulbash", that is no other than a turban. After Hafizas expressed it so: "The rose cannot be even compared to its virgin charm".

Bulbs of a tulip brought to Europe from Constantinople in 1554. They were planted in the Vienna garden of herbs which director was Carlos Kluzius. It, in 1570, delivered the first copies of tulips to Holland. From now on in Europe the real tulip's mania begins. The prices of new grades reached fabulous heights. Flower bulbs gave even as a rich dowry to brides. Decorated with tulips dresses, at home, furniture, ware. They were collected. General tulip hysteria ended only in the 1638th when the government of Holland issued the decree establishing fixed prices of bulbs.

The tulip got to Europe in the 2nd half of the 16th century thanks to efforts of Ogier Ghiselin de Busbecq, the ambassador Austrian emperor Ferdinand in the Ottoman Empire. It was perfectly educated person who was interested in history, archeology and biology, liked to travel.

In traveling notes he wrote about a tulip so: "Having been bored stiff day in Adrianople, we moved further to reach already close Constantinople. In way to us the set of narcissuses, hyacinths and flowers which Turks call to "tulipa" ... met everywhere the tulip does not smell at all or publishes only very weak aroma. Turks carefully take care of these flowers. At all their thrift they can pay big money for especially beautiful flower".

In the report sent to Vienna, de Bousbec reported about tulips, and then sent a batch of bulbs and seeds where their began to grow up in the Vienna garden of herbs directed by professor of botany K. Kluzius. The prominent scientist was fond of selection and sent results of the experiences to numerous friends and acquaintances.

And soon they got to dealers who extended the goods not only across Austria, but also in England, France, the Czech Republic and Germany. Especially actively the Venetian merchants participated in this process. However also theft in royal gardens and also in a garden of the good-natured person selector Kluzius extended.

However, first tulips parted only at the yards of the most high-ranking persons so they became a symbol of wealth and eminence. Among passionate fans of these flowers there were the Austrian emperor Franz II, the cardinal Richelieu and the freethinker Voltaire, the French king Louis XVIII. The last even organized tulip celebrations in Versailles on which the best-known fans of flowers and gardeners exposed the rarities.

In Holland the first copies of tulips appeared in 1570 when the same K. Kluzius accepted the invitation to work there. The flower was so fallen in love that mass hobby for it increased in ultra boundary scales, and the tulip's mania began. Alas, it led to the speculation which overflowed the flower market.

The price for one bulb flew up it is impossible, it 4 carts of hay, 4 fattened bulls, the so many fattened pigs, dozens of adult sheep, 4 barrels of beer, 2 barrels of butter, 500 kilograms of cheese, 1 bed, 1 suit and 1 silver cup in addition were equal to the market value of 2 carts of wheat! In the center of Amsterdam still there is a big sound house bought for 3 bulbs.

Dark stock jobbing were with might and main played. Eventually the offer sharply exceeded demand and many states died. Strongly also those who speculated on credit suffered. The government was forced to take nation-wide measures. In April, 1637 the law under which fixed prices of bulbs were established was adopted, any other conditions of transactions on bulbs of tulips were recognized as harmful, and for speculation serious sentences were imposed. But it is impossible to hold back also that some of the unfortunate victims of a tulip's mania began to hate harmless flowers and began to destroy them ruthlessly. There is such drama ...

In Russia wild species of tulips grew in the 12th century, garden grades were delivered in at Peter I. Bulbs at that time cost much so only wealthy people were able to afford cultivation of these flowers. The prince Vyazma, the countess Zubova, the industrialist Demidov, the count Razumovsky collected them.

And only at the end of the 19th century mass production of tulips directly in Russia, in Sukhumi was organized.

The full history of tulips in one journal article cannot be described more likely for this purpose the whole book is necessary. But it is good that today they are grown up around the world, and this delicate flower everywhere is considered a symbol of spring and youth.

Thus, from Kazakhstan tulips quickly extended to the west where steppe "savages" began to be cultivate. At first in Persia, and then – in Turkey. Turkey for the first time began to be engaged in selection of these plants professionally. Tulips were called to "lala" there. By the way, woman's name to Lala still one of the most popular in the country.

In Turkey sultans very much fell in love with a tulip. They suited the whole flower carpets in the gardens. Under the open sky on these carpets released late evenings during the feasts turtles to whose backs the lit candles and when those began to move were attached, there was an enchanting show.

After monarchs, starting with Suleyman the First (1494-1566), notable grandees were fond of tulips. By the period of government of Ahmed III (1703-1730) tulips won first place by amount of the grown-up colors, and this time was later is called "Time of tulips". Began first in the history of a tulip's mania flower.

It was necessary to enter very strict laws on landings and sale of flowers, for example, to forbid purchase or their sale out of the capital. It was recognized as crime which was punished by exile from the country. Beginning to say that the flower is appreciated above human life.

And what with the Kazakhstan ancestors of modern "high-quality" tulips? They decorate the country still. Today in Kazakhstan there are 35 species of wild tulips, 18 of which are included in the Red List. They are widespread on all territory of the state. During blossoming of tulips (April-May) the Kazakhstan steppe becomes similar to a bright carpet – because of thousands of flowers which blossomed at the same time. "And it, without exaggeration – the biggest flower bed on Earth!" – notes informburo.kz.

The most known and effective of all species of the Kazakhstan tulips – Greyga's tulip (it is called in honor of Samuil Greyga – the president of the Russian society of gardeners), the primogenitor of 300 modern grades. This flower in 1877 deserved from the Dutch flower growers an honorable title of "the king of tulips". The high stalk, wide grey leaves with dark claret specks and large – with a diameter up to 15 centimeters — a scyphoid flower are characteristic of Greyga's tulip. Coloring is the most various.

One more "great-grandfather" of the majority of modern tulips – the Kazakhstan wild tulip of Kauffman. Its "blood" today in more than 200 removed cultivars.

In the world there are eight lines of the cultivated tulips. Two lines – Kauffman and Greyga – are from Kazakhstan. All dark red grades – claret, purple, black, violet belong to Greyga's line. To Kauffman's line – white, yellow, light yellow, lemon, orange with sharp petals. In Holland where these flowers grow up commercially, already very few people think of their roots. Though now it is possible to make very exact

analysis of DNA of the wild-growing and artificially removed grade. Compliance percent between the Kazakhstan and Dutch tulips – 98-99% !.

Greyga's tulip and Kauffman's tulip are included in the Red List, they are protected since 1926 in the territory of the oldest reserve of Kazakhstan and Central Asia Aqsa-Dzhabagly.

The endemic species of tulips growing only in Kazakhstan are of special interest. One of pearls of the Kazakhstan flora – the Support tulip. It grows only in Shue-Iliysky mountains. The flower blossoms very much early and fades very quickly. To see it – the true good luck. Distinctive feature – beautiful corrugated leaves and beautiful aroma.

One more endemic of Kazakhstan – Albert's tulip. From steppe types Shrenk's tulip is extraordinary attractive – it is allocated with surprisingly rich palette of coloring of a nimbus. Shades can be very motley.

In May, in all Kazakhstan reserves and the state national parks, officially celebrate the Day of a tulip. Also in Kazakhstan republican festivals of tulips are annually held. And "the city of tulips" the southern capital of Kazakhstan – Almaty informally is considered. Annually here lands hundreds of thousands of tulips.

Astana has the "tulip" history and. In honor of official opening of Embassy of the Netherlands in Kazakhstan, Dutch selectors removed a new grade of tulips which was called Astana. For the first time these tulips were planted in the capital of Kazakhstan.

This year the national bank of Kazakhstan released a commemorative silver coin of the oval form "Tulip of Greyga" of 500 tenges.

Unfortunately, the Kazakhstan ecologists sound the alarm. The culture of locals in relation to ancient flowers – pride of Kazakhstan – leaves much to be desired. Instead of beholding beauty as, for example, in Japan admire an Oriental cherry, on spring in Kazakhstan it is not seldom possible to meet the person with an armful of wild tulips. But, having picked a flower, it is possible already forever to forget about it – the bulb perishes. Besides, the picked flowers do not yield fruits, so and seeds for reproduction. And, meanwhile, that the full-fledged plant grew from a sunflower seed of a tulip, not less than 15 years are necessary. What is interesting, scientists compare a century of a wild tulip to human life stages: the childhood – youth – a maturity – an old age. And the general duration is similar – 70-80 years.

By the way, under the Kazakhstan laws, for illegal getting, acquisition, storage, sale, import-export, transfer or destruction of Red Book tulips punishment — from a penalty (to three thousand MRP) and corrective works before restriction and even imprisonment for a period of up to three years threatens.

Today judges of flowers often argue what tulips the most beautiful – hybrid or wild? This question was perfectly answered by the famous Dutch selector doctor Deric Lefebvre, all life working on removal of new grades of tulips for the flower industry. He said: "Concerning hybridization of natural tulips. It seems to me: what I did not improve and is the finest. I want to tell that at the plants taken directly from the nature, forms and color of a nimbus are more beautiful, than at hybrid seedlings". [3]

References

1. *Статья Главы государства «Семь граней Великой степи» akorda.kz> events/statya sem-granei-velikoi-stepi И так, семь граней Великой степи. * * * I. Пространство и время национальной истории. 2. Древняя металлургия Великой степи. Изобретение способов получения металлов открыло новую историческую эпоху и навсегда изменило ход развития человечества. Казахская земля, богатая многообразными...*

2. *mfa.kz>ru/prague/content...sem-granej-velikoj-stepi...Семь граней Великой степи. (Н. Назарбаев, 21 ноября 2018 года). ...*

3. *https://news.rambler.ru/other/38147499/?utm_content=rnews&utm_medium=read_more&utm_source=copylink*

УДК 323
ББК 66.3
ГРНТИ 03.01.11

Zayniyeva Lilia Yusupovna¹

¹ *doctor of political sciences, professor Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, e-mail: zainieval@mail.ru*

Zykova Natalya Mikhaelovna²

² *candidate of psychological sciences, associate professor, Satbayev University, Almaty, natashazykova36@mail.ru*

SOURCES OF A LEGAL INSTITUTIONALIZATION OF THE STATE YOUTH POLICY IN KAZAKHSTAN

Annotation

In this article sources of a legal institutionalization of the state youth policy in Kazakhstan are revealed. On the basis of the retrospective politological analysis development of the Law "About the General Beginnings of the State Youth Policy in the USSR" adopted in the spring of 1991 is shown. The main attention is paid to creation and contents of the first Kazakhstan Law in the youth sphere signed by the President N.A. Nazarbayev in June, 1991. This subject acquires special relevance, considering the announcement of 2019 in the republic Year of youth.

Keywords: youth, law, state, state youth policy, youth organization, institutionalization.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ЖАСТАР САЯСАТЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯЛАУДЫҢ БАСТАУЫ

Зайниева Лилия Юсуповна¹

¹ *саясаттану ғылымдарының докторы, профессор аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., e-mail: zainieval@mail.ru*

Зыкова Наталья Михайловна²

² *психология ғылымдарының кандидаты, доцент Сәтбаев Университеті, Алматы қ., natashazykova36@mail.ru*

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстандағы мемлекеттік жастар саясатын құқықтық институционализациялаудың шығу тегі ашылады. Саясаттың ретроспективті талдауы негізінде 1991 жылдың көктемінде қабылданған КСРО-да мемлекеттік жастар саясатының жалпы принциптері туралы заңның дамуы көрсетіледі. Негізгі назар 1991 жылы маусымда Президент Н.Ә. Назарбаев қол қойған жастар саясатындағы алғашқы қазақстандық заңнаманы құру мен қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл тақырып 2019 жыл Республикада жастар жылы болып жариялануына байланысты ерекше маңызға ие.

Түйін сөздер: жастар, заң, мемлекет, мемлекеттік жастар саясаты, жастар ұйымы, институционализация.

Зайниева Лилия Юсуповна¹

*¹ д-р полит. н., профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, e-mail: zainieval@mail.ru*

Зыкова Наталья Михайловна²

*канд. псих. н., доцент, Satbayev University,
г. Алматы, natashazykova36@mail.ru*

ИСТОКИ ПРАВОВОЙ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В данной статье раскрываются истоки правовой институционализации государственной молодежной политики в Казахстане. На основе ретроспективного политологического анализа показывается разработка Закона «Об общих началах государственной молодежной политики в СССР», принятого весной 1991 года. Главное внимание уделено созданию и содержанию первого казахстанского Закона в молодежной сфере, подписанного Президентом Н.А. Назарбаевым в июне 1991 года. Данная тема приобретает особую актуальность, учитывая объявление 2019 года в республике Годом молодежи.

Ключевые слова: молодежь, закон, государство, государственная молодежная политика, молодежная организация, институционализация.

The analysis of formation of the state youth policy in Kazakhstan demonstrates that the entire period of Independence is characterized by constant search of the most acceptable forms and methods of work among youth taking into account the national interests, features of development of the young state and at the same time features of implementation of youth policy in the international community, its regions, first of all in the former Soviet Union. The reforms accompanying formation of the Kazakhstan state assign to youth a special part which of all groups of the population, first of all, is susceptible to changes, to all new, is inclined to take the lead in development of the country. Youth possesses the irreplaceable place and in the solution of such task as replenishment and improvement of the human capital. A considerable part of young Kazakhstan citizens - age-mates of Independence. Most of respondents of a sociological research "Condition of the state youth policy: requirements and social practices", carried out by Research center "Youth" in 2016, are convinced that reforms in Kazakhstan are undertaken for development of youth [1].

Care of younger generation penetrated the Message of the President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev "Growth of welfare of Kazakhstan citizens: increase in income and quality of life", sounded in October, 2018. "Complex support of youth and the institution of the family has to become a priority of state policy, - is recorded in it. - It is necessary to create the wide platform of social elevators which will include a full package of measures of support of all categories of youth" [2]. The president suggested announcing 2019 Year of youth. On November 15, 2018 it signed the relevant Decree. It is entrusted to government to take necessary measures for carrying out Year of youth. Taking part in work of the VIIIth of the Civil forum, N.A. Nazarbayev emphasized that it is necessary to strengthen also in implementation of youth policy a role of non-governmental sector [3].

Considering a significant role of youth in advance of the country, dynamism of this perspective group of the population, the attention to questions of implementation of policy of the state in relation to the younger generation does not lose relevance and attracts interest as in the theoretical and practical plan. Questions of a legal institutionalization of the state youth policy of Kazakhstan are of particular importance.

In the international community considerable experience of development and adoption of laws on youth policy is accumulated. Especially noticeable enrichment got this experience in the second half of the XX century. To the middle of the 80th years law making about youth differed in a big variety of approaches. It was promoted in no small measure by preparation and carrying out the International year of youth in 1985, implementation of the resolution of the 40th session of the General Assembly of the United Nations "The guidelines for further planning and implementation of the appropriate subsequent measures concerning

youth" of November 18, 1985 in which the governments were offered "to consider, update and, in case of need, to improve the national laws concerning youth, bringing them into full accord with the international standards established in the relevant international documents" [4].

The first bill prepared in the Soviet Union in 1967 was called "About increase in a role of the Soviet youth and the youth organizations in the state, economic and welfare construction of the USSR". In 1977 there was a second bill having practically the same name: "About increase in a role of the Soviet youth and the youth organizations in communistic construction". Both of them were approved by All-Union Leninist Young Communist League Central Committee Bureau and both chambers of the Supreme Council of the USSR, but not accepted. In dynamics of the events reflecting the going process of formation of the youth legislation it should be noted creation in the second half of the 60th years of the constant deputy Youth Commissions in Councils of all levels. Also such commissions in trade-union bodies were formed.

In the second half of the 80th years offers and recommendations regarding adoption of law on youth in the USSR even more often continue to appear. In the middle of 1987 article of the Doctor of Philosophy, director of Research center of the Higher Komsomol school at the Central Committee of the All-Union Leninist Young Communist League I.M. Ilyinsky "Development of socialism and youth" is published in the Communist magazine. The publication of material in the magazine of the Central Committee of the CPSU meant a lot of things in Soviet period. In article it was said that not in words, and in practice it is necessary to recognize objective regularity of increase of a role of the younger generation in lives of society, need of development of new, stronger youth policy of the CPSU and Soviet state as way of conscious realization of this regularity. The youth policy has to become special activity of party and state. The act of big political sounding would be adoption of law of the USSR on youth. He would allow to reflect more stoutly basic rights and duties of youth, Komsomol, would create the uniform legal concept of implementation of youth policy. In article it was noted that already many years laws on youth operated in the GDR, Hungary, Bulgaria, Poland, on Cuba. Almost in all these countries there were public authorities for youth which implemented social programs, coordinated work with youth of the ministries and departments, at the same time closely interacting with the unions of youth. It did not belittle a role of the youth organizations at all, and, on the contrary, allowed them to perform better the functions [5].

The significant role in preparation of the law was played by the All-Union Leninist Young Communist League. The analysis of Komsomol documents, especially the second half of the 80th years demonstrates to it. On August 31, 1987 All-Union Leninist Young Communist League Central Committee Bureau adopted the resolution "About Participation of the Komsomol Organizations of the Country in Preparation of the Law of the USSR on Youth". The bureau charged to Research center of the Higher Komsomol school to form at the Central Committee of the All-Union Leninist Young Communist League temporary youth on-stage performance group for creation of the draft of this law. The created collective worked in close contact with representatives of state bodies. Meetings with youth, heads of the Komsomol organizations, representatives of informal associations, "round tables" and scientific conferences were held. Foreign experience of implementation of youth policy was studied.

Noticeable action in formation of organizational bases of the state youth policy was education in 1989 at the initiative of the Central Committee of the All-Union Leninist Young Communist League of Committee on affairs of youth of the Supreme Council of the USSR. Also youth structures in executive authorities, for example, in Council of ministers of the USSR, the State committee of the USSR on work and social problems, etc. were created. Process of reforming of Komsomol was characterized by the expressed social and protective function of the younger generation. As a result, even before adoption of law, thanks to direct support and material resources of the All-Union Leninist Young Communist League, realization of many, demanding financing, statutory regulations was begun.

The committee on affairs of youth of the Supreme Council of the USSR stated the requirement of the fastest discussion of the bill of youth policy. Influential force in the Supreme Council was represented by 75 deputies delegated to its structure by Komsomol. Interacting with temporary on-stage performance youth group, they often appeared in print and on discussions, drew attention of deputies from other committees of the Supreme Council [6]. In a performance on a February plenum of the Central Committee of the CPSU in 1990 the first secretary of the Central Committee of the All-Union Leninist Young Communist League, the deputy of the Supreme Council of the USSR V.I. Mironenko asked the Central Committee of party through the communist deputy Supreme For suggestions to support consideration of the submitted documents. "Really it is not clear, – he said, – that the unwillingness to listen to deputies from the All-Union Leninist Young Communist League in the hall, eventually, will end with need to hear the same arguments from youth

on the square. I think, it is not necessary to explain that the nature of polemic will be another as, however, and the nature of the made demands. Besides, I do not exclude that in the conditions of aggravation of political struggle in society there will be forces which will want to use youth as the instrument of social manipulations" [7].

Discussion in the Supreme Council of the USSR of the bill in the first reading took place in April, 1990, and in the second – in a year, in April, 1991. In the shorthand report of this discussion about 250 questions, remarks, concrete remarks and offers are recorded. For deputies the provision on age brackets of the concept "youth" was disputable. As a result voted for a formulation: "The concept "youth" extends to citizens aged up to 30 years if other is not provided by the legislation of the republics". The lower bound of age was removed [8].

On April 16, 1991 the Law "About the General Beginnings of the State Youth Policy in the USSR" was signed by the President of the country, and on May 6 the same year is published. The adopted Law defined the general beginnings of the state youth policy in the USSR and recognized them as a legal basis for development of the relevant legislation of the republics. It was specified in the Law that the state youth policy is important activity of USSR and the republics, the carried-out by their bodies and intended for creation of social and economic, organizational, legal conditions and guarantees for social formation and development of young citizens, their fullest self-realization for the benefit of all society. For realization of the state youth policy and ensuring appropriate social security of young citizens in all territory of the Soviet Union public service for youth is created. Besides its bodies, the inspectorate for protection of the rights of minors and youth and also social services of various profiles which were for the first time legalized were a part of service. In the Law it was emphasized that all-union and republican bodies of the youth organizations if other is not provided by the legislation of the republics for these republican bodies, have rights of a legislative initiative in the supreme bodies of the government of USSR and the republics.

Such order of consideration of questions of implementation of the rights of youth at which state bodies make decisions only after preliminary consultations with governing bodies of the relevant youth organization [9] was established. For implementation of the law the Committee on affairs of youth at the Government of the USSR was created.

Thus, development of the Law attracted to itself various government and other institutions at an initiative role of Komsomol, having designated by that attention of the Soviet society to younger generation. And against the background of various problems the positive motion – youth policy as special activity of the state was approved. Not accidentally in the book "Youth and Youth Policy" I.M. Ilyinsky noted that the idea of youth policy was one of the few positive ideas of a socio-political system of the USSR which inherited the states created later in the former Soviet Union. And, first of all, because it leaned on the organizational legal mechanism developed taking into account the best domestic and foreign experience what the adopted bill – the document unique was, innovative, frame, the main concerning the attitude of society and the state towards the younger generation, affecting all age categories of the population. It was necessary to correlate all existing and possible new laws concerning younger generation [10] to it.

Parallel to development of the law "About the General Beginnings of the State Youth Policy in the USSR" there was a work on creation of laws in the republics. Actively this process proceeded in Kazakhstan, approximately, as showed the analysis, on the scheme debugged at the allied level. The bureau of the Central Committee of the Lenin Communistic Union of Youth (the Central Committee of LKSM) of Kazakhstan approved the structure of temporary on-stage performance group. The prepared bill "About the State Youth Policy in the Kazakh SSR" was transferred to the Committee on affairs of youth of the Supreme Council of the Kazakh SSR created on an order of Komsomol and with assistance of big group of deputies.

At the same time in Kazakhstan the issue of public authority of the youth welfare department was discussed. It was offered to assign coordination of all work on elaboration of the state youth policy to Committee on affairs of youth of the Supreme Council of the republic, and in the government to create the executive body which is responsible for its realization. It was also offered to create at the President of Kazakhstan the special Youth Commission, the similar commissions – at regional councils. Saw that such approach will promote the operational and effective solution of youth problems, timely informing the leaders of the republic on them. Further practice realized these offers. On December 17, 1990 the State Committee of the Kazakh SSR for youth, to physical culture and sport is formed.

For implementation of the resolution of the XXVIII congress of the CPSU "About youth policy of the party" in 1991 there took place joint plenums of party and Komsomol committees. At party committees of different levels the Youth Commissions were created. At a meeting of such commission of the Central

Committee of the Communist Party of Kazakhstan in February, 1991 the bill "About the State Youth Policy in the Kazakh SSR" was considered. Having noted that adoption of this bill will be a legal basis of implementation of youth policy in the republic, the commission recommended to the Supreme Council of Kazakhstan to submit it for the regular session [11].

The management of Komsomol of the republic connected a possibility of an effective solution of social and economic problems of youth in new economic conditions with adoption of law what its activity in 1990-1991 shows clearly. On January 11, 1990 the meeting of youth of Almaty with N.A. Nazarbayev at which practical measures for the solution of its social problems were discussed took place. In May, 1990 according to the offer of the Central committee of Komsomol of Kazakhstan the decision on increase in grants to students of the highest and average special educational institutions was made. The committee addressed also to legislative and executive bodies of the republic to provide in the budget of the Kazakh SSR for 1991 separate item of expenditure on realization of the state youth policy. On December 7, 1990 the meeting of student's youth of the republic with N.A. Nazarbayev took place. Problems of this category of youth were discussed; practical measures for their decision are planned. According to the offer of the Central Committee of LKSM of Kazakhstan in December, 1990 the Central Committee of the All-Union Leninist Young Communist League Priaralya made the decision on allocation of one million rubles for the aid to child care facilities [12].

With the advent of resolution No. 956 of Council of ministers of the USSR "About assistance of economic activity of the All-Union Leninist Young Communist League" within Komsomol economy in the republic the youth centers and associations which part of means went to youth needs begin to be formed. They became school where new forms of work were tested, the generation of young businessmen was formed [13].

On June 28, 1991 the Law "About the State Youth Policy in the Kazakh SSR" was signed by the President of the country N.A. Nazarbayev. The adopted Law consisted of a preamble, four chapters and 24 articles. This document defined legal bases of formation and realization of the state youth policy in the Kazakh SSR. "State youth policy, - it was noted in it, - is important activity of the Kazakh SSR which is carried out by state governing bodies for the purpose of creation of social and economic, political and legal, organizational conditions for social development and the fullest realization of creative potential of youth". To the principles of state youth policy are referred involvement of youth to direct participation in formation of policy and the programs concerning the republic, in particular youth; recognition of interests and needs of youth as special public group; creation of necessary conditions for development of youth, realization of its abilities in all spheres; assistance of the public work directed to support of youth and coinciding with the purposes of the state youth policy.

In the law the competence of the Kazakh SSR in the state youth policy of the republic reveals: establishment of the rights, duties and freedoms of young citizens, regulation of the status and activity of public authorities for youth, annual development of republican programs in support of the state youth policy, formation of republican funds for support of business and youth programs, the order the financial and other means intended on implementation of the state youth policy, the state support of young citizens of the republic, students or living outside Kazakhstan, and other questions infringing on the interests of young citizens. In the law it is emphasized that the questions of youth policy which are voluntarily transferred by the republic belong to maintaining USSR. As well as in the allied document, was established that the law infringes on the interests of young citizens aged up to 30 years.

On June 28, 1991 the Law "About the State Youth Policy in the Kazakh SSR" was signed by the President of the country N.A. Nazarbayev. The adopted Law consisted of a preamble, four chapters and 24 articles. This document defined legal bases of formation and realization of the state youth policy in the Kazakh SSR. "State youth policy, - it was noted in it, - is important activity of the Kazakh SSR which is carried out by state governing bodies for the purpose of creation of social and economic, political and legal, organizational conditions for social development and the fullest realization of creative potential of youth". To the principles of state youth policy are referred involvement of youth to direct participation in formation of policy and the programs concerning the republic, in particular youth; recognition of interests and needs of youth as special public group; creation of necessary conditions for development of youth, realization of its abilities in all spheres; assistance of the public work directed to support of youth and coinciding with the purposes of the state youth policy.

In the law the competence of the Kazakh SSR in the state youth policy of the republic reveals: establishment of the rights, duties and freedoms of young citizens, regulation of the status and activity of

public authorities for youth, annual development of republican programs in support of the state youth policy, formation of republican funds for support of business and youth programs, the order the financial and other means intended on implementation of the state youth policy, the state support of young citizens of the republic, students or living outside Kazakhstan, and other questions infringing on the interests of young citizens. In the law it is emphasized that the questions of youth policy which are voluntarily transferred by the republic belong to maintaining USSR. As well as in the allied document, was established that the law infringes on the interests of young citizens aged up to 30 years.

In the Law economic and organizational mechanisms of ensuring the state youth policy are designated. A key question – planning and financing of the state youth policy. In the law it is recorded that the allocations necessary for its financing, including youth programs are provided in the state budget of the republic and local budgets. For financing of target youth programs and actions in the field of youth policy to councils the right to create at the expense of means of the local budget, voluntary assignments of enterprises, public organizations and contributions of citizens youth funds in which also the amount of the taxes and non-tax payments paid by the youth organizations and enterprises are credited was granted. For support of youth business creation of special republican fund at public authority of management in the sphere of youth policy, and for completion to credit institutions of the half-received profit in connection with granting soft loans and privileges of youth – specialized indemnification funds was provided.

The law caused creation of committees on affairs of youth, to physical culture and sport at the republican, regional, city and regional levels. Two articles of this law were devoted in the context of the allied law to the social services which are carrying out functions of psychology and pedagogical, medico-biological, legal aid and consultation of young citizens and also rendering the social help to young families, legal protection of youth in labor, educational collectives, prevention of illegal acts of youth, social recovery (re-adaptation) of the young citizens who came back from places of detention and special educational facilities, support and development of business activity of youth, assistance to development of forms of youth self-government, organization of substantial leisure of youth. The persons having pedagogical, medical, psychological, legal education and experience with youth are allowed to activity of social service as social workers.

It was specified in the law that the republic creates necessary conditions for ensuring the right of young citizens to association in public organizations. Special attention is paid to forms of participation of the youth organizations and associations, other state organizations and citizens in the state youth policy.

In particular, the republican bodies of the youth organizations and associations having rights of a legislative initiative submit for consideration of the Supreme Council of the Kazakh SSR drafts of acts concerning youth policy; the youth organizations through the representatives can address with the offers to authorized body for youth and also to other state bodies, participate in their discussion and in a month demand the official conclusion. Public authorities can render to the children's and youth organizations financial and also other material support.

Especially it is necessary to tell about authorized body for youth. In the law it is told that for carrying out the state youth policy in the Kazakh SSR the State committee of the Kazakh SSR for youth, to physical culture and sport is formed. The activity of public authorities for youth at the regional, city and regional levels coordinated by it is carried out under the direct management of executive committees of local councils of People's Deputies. The public youth organizations are involved in their work on a voluntary basis.

In the Kazakhstan law, in our opinion, more significantly, than in the allied document, the status of public authority for youth is designated. In it it is told that he has special powers concerning coordination of activity of the ministries and departments, scientific and educational organizations for development and realization of republican youth problems, drafts of standards of economic and social development of youth and also the organization of services of the social help of youth. In the document it is emphasized that decisions of all state bodies of the republic on the specified questions are subject to obligatory coordination with the State committee of the Kazakh SSR for youth, to physical culture and sport [14].

Thus, essential motions in development of youth policy were considerably shown in the 80th years of the XX century, especially in the second half of decade. A dominant of these events was development of the law on the state youth policy. Such processes became characteristic of all federal republics entering the USSR. Quite intensively they went in Kazakhstan. If the Law "About the General Beginnings of the State Youth Policy in the USSR" was published in May, 1991, then the Law "About the State Youth Policy in the Kazakh SSR" is signed by the President N.A. Nazarbayev in June of the same year. Apparently, both laws are adopted even before disintegration of the Soviet Union. Its disintegration led to the fact that the youth

policy developed already in each state which arose in the former Soviet Union, separately. However it caused also the originality of implementation of the state youth policy in the Commonwealth of Independent States consisting in relief as in one other region of the world, a combination of the general and special. The mark was left also by the processes going at the international level of youth policy, first of all, acceptance in 1995 of the UN of the World Programme of Action concerning youth till 2000 and on the subsequent period.

Список литературы:

- 1 Даутов А.Т., Аюпова Р.Р., Баширина Т.В. Состояние государственной молодежной политики: потребности и социальные практики. Аналитический отчет по результатам социологического исследования. – Астана: НИЦ «Молодежь», 2016. – С.28.
- 2 Казахстанская правда, 6 октября 2018.
- 3 Казахстанская правда, 15 и 29 ноября 2018.
- 4 Международные документы по молодежной политике. – М.: Институт молодежи, Социум, 1993. – С.67.
- 5 Ильинский И. Развитие социализма и молодежь //Коммунист, 1987, – № 6. – С. 25-26.
- 6 Ильинский И. М. Молодежь и молодежная политика. Философия. История. Теория. – М.: Голос, 2001. – С. 515, 516, 524, 529, 533–535.
- 7 Правда, 9 февраля 1990.
- 8 Ильинский И. М. Молодежь и молодежная политика. Философия. История. Теория. – С. 538, 540.
- 9 Комсомольская правда, 6 мая 1991.
- 10 Ильинский И.М. Молодежь и молодежная политика. Философия. История. Теория. – С.543, 544, 546.
- 11 Ленинская смена, 5 февраля 1991.
- 12 Ленинская смена, 24 ноября и 29 декабря 1990.
- 13 Самаев А. К. Опыт формирования и реализации молодежной политики в Казахстане во второй половине 80-х – начале 90-х годов. Автореф. дис. канд. –М., 1993. – С. 60-61.
- 14 Ленинская смена, 1 августа 1991.

ӘӨЖ 303.832
МРНТИ 06.81.23

Б.Ж. Абжаппарова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, шығыстану кафедрасының профессоры, т.ғ.д. Астана қ., Қазақстан
e-mail: hadisha_1960@mail.ru

ШЫҒЫСТАНУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ

Аңдатпа

Қазіргі шығыстану басқа да қоғамдық ғылымдар сияқты жаңа парадигмаларды іздеу және оны саралау үстінде, қазіргі кезеңде ХХІ ғасырдың басында бүгінде адамзат қоғамы өміріндегі болып жатқан күрделі құбылыстар мен үдерістердің даму жағдайы шеңберінде оның одан әрі дамуы мен болашағының тарихи негізін айқындау қажет. Мақалада қарастырып отырған мәселені зерттеудің теориялық-методологиялық және ғылыми практикалық маңызы зор. Қазір отандық және әлемдік тарихнамада стадиялық-формациялық көзқарасты өркениетті көзқараспен бірден ауыстыру өте күрделі. Себебі оның критерийлері мен мазмұнының біртұтас жүйесі әлі қалыптаспаған. Аталған мақалада шығыстанудың жаңа парадигмаларын әр қырынан қарастыру өте маңызды екендігі сараланған.

Кілтгі сөздер: шығыстану, классикалық шығыстану, жаңа парадигмалар, методология, стадиялық-формациялық көзқарас, өркениетті көзқарас, өркениет, Еуразия.

Б.Ж. Абжаппарова¹

*¹профессор кафедры востоковедения, д.и.н., Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан
e-mail: hadisha_1960@mail.ru*

НОВЫЕ ПАРАДИГМЫ СОВРЕМЕННОГО ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Аннотация

Современное востоковедение как общественные науки находится на стадии поиска и осмысления новых парадигм, и в рамках в условия развития сложных явлений и процессов, происходящих в жизни человеческого общества, возникающих на современном этапе в начале XXI века, необходимо определить исторические корни ее дальнейшего развития и будущего. Исследование проблемы рассматриваемой в статье имеет важное теоретико-методологическое и научно-практическое значение. В нынешнее время, в отечественной и мировой историографии очень сложно сразу сменить стадийный подход на цивилизационный подход. Потому что целостная система его критериев и содержания еще не сформирована. В данной статье проанализировано, что очень важно рассматривать новые парадигмы востоковедения с разных сторон.

Ключевые слова: востоковедение, классическое востоковедение, новая парадигма, методология, стадийно формационный подход, цивилизационный подход, Евразия.

Abzhapparova B.Zh.¹

*¹Professor at Department of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences,
of ENU. L.N. Gumilyova, Republic of Kazakhstan, Astana.
e-mail: hadisha_1960@mail.ru*

MODERN PARADIGMS OF ORIENTAL STUDIES

Abstract

Modern oriental studies as a social science are at the stage of searching and understanding new paradigms, and within the framework of the development of complex phenomena and processes occurring in the life of human society, arising at the present stage at the beginning of the XXI century, it is necessary to determine the historical roots of its further development and future. The study of the problem considered in the article has an important theoretical, methodological, scientific and practical significance. At the present time, in national and world historiography it is very difficult to immediately change from the stadial approach of the human progress and development to the civilizational approach. Because the integral system of its criteria and content has not yet been formed. In this article, it is analyzed that it is very important to consider new paradigms of Oriental studies from different sides.

Keywords: oriental studies, classical oriental studies, new paradigm, methodology, stadial approach of the human progress and development, civilizational approach, Eurasia.

Қазіргі отандық ғылымда шығыстану мәселесін, оның жаңа парадигмаларын, бағыттарын, тенденцияларын зерттеу өте маңызды. Қазіргі ғылым талабы тұрғысынан алғанда шығыстанудың жаңа парадигмаларын білу шығыстанудың теориялық қолданбалы мәселелерін әр қырынан шешуде өте маңызды болып табылады. Қазіргі отандық және шетелдік шығыстануда Шығыс пен Батыстың өзара ықпалдастығында (саясат, экономика, мәдениетте) заманымыздың жаһандану және аймақтық мәселелеріне байланысты жауап беруіміз керек.

Аталған тақырыбымыздың өзектілігі сонда, жалпығылыми мазмұндағы көптеген фактормен айқындалады.

– бұрынғы ғылыми парадигмалар шеңберіндегі шығыстану мәселелерінің үдерістер мен оқиғалар, құбыластардың жаңа теориялық тұрғыда негізделуі;

– әртүрлі үдерістер, құбылыстар, жүйелерді зерттеудің жаңа концептуалды-негіздерін айқындау;

– жаңа концепциялар, теориялар, ғылыми бағыты мен зерттеу тәсілдерін негіздеу.

Шығыстану – бұл кешенді ғылым болып саналады. Методологияның фундаментальды негізін пәнаралық синтез құраса, бүгінде шығыстану ғылымы ғылыми жағынан қайта құрылу үстінде. Соның ішінде Азия-Африка аймағын зерттеу негізі мен мәдениетаралық коммуникация принциптеріне сүйенетін ғылыми білімдердің бір ортақ идеологияға біріккен көптеген зерттеу стратегиялары пайда болды.

Шығыстану ғылымының қазіргі жаңа парадигмаларының стратегиялық мақсаты - Азия-Африка елдері мен халықтарын кешенді зерттеу жолын құра отырып және олардың әлемнің жаңа гуманитарлық ғылыми даму келбетіне адамзаттың тұтасынан және жеке гармониялық өмір сүруіне қажетті ықпал ету.

Күшті Батыс пен әлсіз Шығыс негізінде пайда болған классикалық шығыстану соңғы онжылдықта жаңа нақтылықпен бетпе-бет келіп отыр. Азия және Африка елдері мен халықтарының өзін-өзі тану процесінің артуы классикалық шығыстану ғылымының ғылыми дәстүрлеріне ықпал етіп, олардың көзқарастарының өзгеруіне әсер ету үстінде.

Шығыстану теориясы саласындағы танымал ғалымдардың бірі Л.Б. Алаев өзінің «Альтернативность и однолинейность в истории» баяндамасында, қазіргі кезеңде теориялар дағдарысы Ресейде де, әлемдік тарихнамада да ескі тұжырымдардың теріске шығуы өзіндік марксистік ұстанымдар (экономикалық детерменизм, тарихтағы күштеудің оң рөл атқаруы) ғана емес, адамзаттың біртұтастығы, тарихи үдерістің сатыға бөлінуі және прогресс идеясы» тәрізді жалпы идеяларды да қамтып отырғандығын айтты. Оның пікірі бойынша сатылап бөлудің орнын өркениеттілікпен ауыстыру қазіргі кезеңде күтпеген жағдай, ғылыми терминология мен өркениеттің салыстыру критерийлері әлі жасалған жоқ, не «өркениеттер жүйесі» түсінігі жоқ дейді [1].

Шын мәнінде, аталған тұжырымдама мен қорытындының өзіндік ерекшелігі бар өте өзекті болғандықтан, бұл пікірмен келісуге де болады. Өркениетті көзқарасты ұстанатындар осы уақытқа дейін критерийлері мен мазмұнының тұтас жүйесі мен аталған теория парадигмасы аясында терминологияны да қарастырған жоқ.

Қазіргі кезеңде шығыстанудың мәнін не құрайды деген мәселе төңірегінде пікірталастар туындауда. Шығыстану ғылымы ұзақ уақыт бойы Шығыс әлеміне шынайы адалдықпен қарады деп айта алмаймыз, ол бұрмаланды.

Батыстық шығыстану ғылымы дәстүрлі «еуроцентристік» көзқарасқа негізделсе, отандық шығыстану ғылымы «өзін-өзі танудың шығыстық бағыты» арқылы Азия-Африка ұлттары өкілдерінің өздерін пайдалана отырып зерттеді.

Қазіргі шығыстанудың дағдарыстан шығуына әлеуметтік құбылыстарды талдау кезінде мамандандырылған білім мен кеңістіктік көзқарасты біріктіру жолында жаңа жол ашылды.

Шығыстану ғылымы кешенді гуманитарлық ғылым ретінде өткен тарихты ескере отырып, кеңістік деңгейінде де зерттейтін ғылым.

Бір ғылым шеңберінде бір мезгілде адаптивті және интеграцияланатын ғылыми парадигма форматында осындай үлкен кеңістіктерді зерттеу, заманауи шығыстану және еуропалық және солтүстік американдық неоориентализмнің керемет миссиясы болып табылады.

Өркениет идеялары мен бейнелері, кеңістік пен аймақтық өркениеттік зерттеу парадигмалары қазіргі шығыстану ғылымының қалыптасуында маңызды рөл атқарады.

Қазіргі таңда шығыстану ғылымы кешенді ғылым, оның іргелі әлдіснамалық негізін пәнаралық синтез құрайды. Шығыстану ғылымы өзінің «ғылыми білім» үдерісін бастан кешіріп отыр. Азиялық-африкалық аймақты зерттеу негізінде мәдениетаралық қарым-қатынас қағидаттарына негізделген ғылыми талдаудың бірыңғай идеологиясымен біріктірілген көп қырлы зерттеу стратегиялары пайда болуда.

Шығыс ғылыми білімдерінің жаңа парадигмасының стратегиялық мақсаты – Африкалық-азия аймағы елдерінің және халықтарын жан-жақты зерттеу және олардың адамзаттың және тұтастай алғанда адамның үйлесімді өмір сүруі үшін қажетті әлемнің жаңа гуманитарлық ғылыми бейнесінің әлемдік дамуына әсер етуі. Ең алдымен, Шығыстану ғылымы ғана шығыстану және африканистика ғылымдарының ауқымының кеңейіп, «Шығыс-Батыс» дихотомиясына ғылыми-гуманитарлық негіз ұсынады [2, 19 б.].

Жеке адамға қарағанда әлем өзгеруде. Соңғы онжылдықта күшті Батыстың және әлсіз Шығыс парадигмасынан туған классикалық шығыстану зерттеулері жаңа шындыққа тап болды. Шығыс елдері бірінен соң бірі өздерін кемсітуден арыла бастады. «Күшті - әлсіз» синдромы өзін теңдікте сезіну, ал кейде тіпті барлық басқа елдерге қатысты Шығыс қоғамдарының артықшылығы мен

айрықшылықтарымен ауыстырылды. Өз елдерінің оң бейнесін, өзіндік этносын құру Мысырдың, Иранның, Үндістанның, Қытайдың, Түркияның, Пәкістанның, Жапонияның және басқа да азиялық-африкалық мемлекеттердің мемлекеттік саясатында сенімді орын алады. Азия және Африка елдері мен халықтарының өзін-өзі тану үдерісі өте жылдам жүрді және классикалық шығыстану ғылыми дәстүрлеріне әсер етіп, оң өзгерістерге әкелуде. Шығыстанудың мәдениет модельдері мен өркениеттің тұрақты түрлері арасында бейімделу жолын жасауға мүмкіндігі бар. Қазір шығыстанудың мәнін не құрайды деген мәселе төңірегінде талас тартыстардың туындауы кездейсоқтық жағдай емес. Мысалы қазіргі Қытайда еуропалық шығыстану отаршылдық дәуірдегі субъективизм мен атавизмдердің сақталғандығына байланысты сынға ұшырап отыр. Шетелдік (қытайлық емес) (хансюэ) қытайтану Қытайдағы (госюэ) қытайтануға қарағанда ғылыми қытайтанудың маңызды құрамдас бөліміне айналды. Қытай зиялылары батыстық білім (сисюэ), шығыстанудың батыстық ориентализмі (дунфансюэ) мен ұлттық (госюэ) ғылымын қарсы қойып отыр [3, 500, 503, 506, 509 б.].

Шын мәніне келгенде, шығыстану ғылымы зерттеу объектісін емес, мәселені қарастыру үшін маңызды пікірталасты бастап отыр. Іс жүзінде, қытай емес қытайтанушы және қытайлық қытайтанушының мәселені қарастыруына байланысты айырмашылық туындайды. Біріншісі өз пайымымен, екіншісі сыртқы әлемге бағытталған көпшіл логикалық ойлауымен әрекет етеді. Карл Густов Юнг сөзімен айтқанда бірінші жағдайда барлық күштерді сыртқы әлемді жаулап алуға, екіншісінде - бейімделуге, ұжымдық санасыздыққа бағыттайды [4, с. 16–17]. Шынайы шығыстанулық білім эмоциялық сезімсіздікті талқандап, басқаның Шығыс әлеміне сай үйрену қабілетін арттырады.

Шығысты Батысқа түсіндіру міндетіне келген кезеңде, Еуропалық шығыстануды түсіндіру қабілеттілігінің еуроцентристік бағыттылығы күшін жойды. Еуропада әрдайым шығыстану деп аталып келген ориентализм, бүгінде нақты аймақтарды зерттейтін әртүрлі пәндерге (филология, тарих, әлеуметтану, лингвистика, деректану т.б.) бөлінді.

Қазіргі шығыстану Еуропадағы, оған қоса Ресейдегі бұрынғы тарихи және кең территорияларды есепке ала отырып, аймақтық дәрежеде зерттеудің кеңістік-құндылық парадигмасын қолдана отырып, азия-африкалық аралды зерттей алатын кешенді гуманитарлық ғылым [5].

Ал ресейлік шығыстану мәдениетаралық коммуникация тұрғысынан алып, еуропалық және солтүстік америкалық бағытқа қарағанда басынан екі жақты даму бағытын: еуропалық классикалық дәстүрлі «еуроцентризммен» қатар Азия және Африкадан шыққан білімді зиялыларды пайдалана отырып «өзін-өзі танудың шығыс бағытын» ұстанды. Осы бағыттардың даму барысында үнемі бір-бірімен бәсекелестік күрес жүріп, бір-біріне жол бермеді [6, 2, 10–26, 28–30, 66–70, 109–111 с.]. Бұл орыс қоғамдық ойының екі бағытын: батысшылдар мен славянофильшілдерді айқындады [7, с. 66–70].

Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін, шығыстану ғылымы жаңа сапалық мазмұнға ие болып, ғылыми мәселелерді жаңа ғылыми тұрғыда айқындау, еркін шығармашылық ізденіс, генеалогия, мәдениет, шығыс халықтарының дүниетанымы мен менталитеті олардың әлемдік өркениет пен тарихи үдерістегі рөлін объективті түрде айқындауға жол ашылды. Соның ішінде Қазақстан халықтарының қалыптасуы мен дамуында басты рөл атқаратын түркі және мұсылман қоғамдары да маңызды орын алады.

Қазақстандағы шығыстану ғылымында мемлекеттілік, көшпенділерді зерттеу, көшпелі және отырықшы мәдениет, аймақтану, халықаралық қатынастар, жалпы тарихи мұра мәселелері қайтадан ой елегінен өтіп, жаңа көзқарас тұрғысында баға берілу үстінде.

Қазақстандық шығыстанушы ғалымдардың бірі М.Х. Абусейтова да «Қазіргі кезеңде Батыс пен Шығыстың өзара байланысы жүйесіндегі елдердің жағдайын ашып көрсететін зерттеулердің өзекті екендігін айта отырып, діни фактордың рөлінің артуымен байланысты «Мұсылман әлемі және Батыс» мәселесін зерттеу өте маңыз алып отырғандығын» айтады.

М.Қ. Абусейтова Қазақстанның тарихы мен мәдениеті көптеген жылдардың барысында шығыс өркениетімен өзара тығыз ықпалдастықта дамығандығын саралай отырып, өркениетті үдерістің шеңбері өзгеріп отырғандықтан, жаңаша баға беріп, талдау жасау қажеттігін дәйектейді [8].

Шындығында шығыстанулық зерттеулер қазіргі мәдени мұраны, оның ішінде ұлттық мәдениет, фольклор, дәстүр мен әдет ғұрыптарды зерттеудің тұтастай жүйесін құруға ықпал етеді.

Қазіргі жаһандану жағдайында Еуразия жүрегінде орналасқан Шығыс елдерінің қарым-қатынас жүйесінде өзіндік орны мен рөлі бар Қазақстанды кешенді ғылыми бағытта зерттеу өте өзекті.

Шығыстанушы ғалымдардың бірі С.А. Төлеубаева «Әль-Фарабидің тұлғасы мен мұрасын зерттеудің жаңа бағыттары» атты ғылыми мақаласында «Орта ғасырлық ойшылдың ғылыми еңбектеріне кешенді зерттеу жүргізу, ондағы әр түрлі ғылымдар тоғысындағы ой-тұжырымдар қазіргі кезге дейін зерттеушілердің назарын аударып, ғылымның жаңаша даму тенденциясы аясындағы ізденістерді жүзеге асыруда негіз болып келеді. Философтың көзқарасындағы өзекті проблемалар – мәдениет пен өркениеттің диалогы, тілдердің диалогы, мәдениетаралық қарым-қатынас, тілдер бейнесін жасау және осылардың ойшылдың еңбектеріндегі концептілері әл-Фарабидің этнотілдік танымын бейнелейді», - деп баға беруі соның жарқын дәлелі болып табылады [9].

Қазіргі шығыстану ғылымы кешенді гуманитарлық ғылым ретінде өткен тарихты ескере отырып, кеңістік деңгейінде зерттейтін ғылым.

Өркениет идеялары мен бейнелері, кеңістік пен аймақтық өркениеттік зерттеу парадигмалары қазіргі шығыстану ғылымының қалыптасуында маңызды рөл атқарады.

Европалық ойдың негізінде пайда болған «Өркениет» түсінігі жергілікті дәстүрлерге негізделген мәнге ие болуда.

Кеңістіктегі социумдардың дамуы, олардың жаһандану жағдайында мәдениеті мен өркениетінің өзара ықпал етуін зерттеу де маңызды орын алады.

Еуразияның бай мәдениетінің тарихи терең негізінде болып табылатын әртүрлі этномәдени топтар мен діндер, өркениеттер арасындағы диалогтар идеясы қазіргі тренд болып табылады. Еуразия, атап айтқанда Қазақстан тарихы көрсетіп отырғандай, бірде-бір өркениет бір-бірінен ажырап дами алмайды, олар бірін-бірі толықтырып отыратын мазмұнға ие болып отыр. Сондықтан тарихшылардың рөлі сонда, Еуразия халықтарының тарихы негізінде **элеуметтік мәдени өзара ықпалдастық, геосаяси мүдделерін, қазіргі құндылықты-нормативті басымдықтарын таба білуінде [10].**

Еуразиялықтар үшін «Еуразия» терминологиялық анықтамасы (тарихи, географиялық, этнографиялық, мәдени, экономикалық) әртарапты еуразиялық зерттеулердің бірлігін құрайтын бастамаға айналды [11].

Қазіргі кезеңде қалыптасқан теориялық-методологиялық тұрғыдан алғанда, шығыс елдерін зерттеуді бірнеше парадигма негізінде қарастыруға болады. Адамзат қоғамы дамуының өркениетті және формациялық даму модельдерінің тоғысындағы бір көзқарасты алуға болады. Қазіргі зерттеушілер өркениетті сатылы, тұтас элеуметтік-мәдени құбылыс ретінде жалпы табиғи тарихи үдеріс деп пайымдайды [12, с. 9].

Постмодернистік ағымның ықпалымен локальді өркениеттер идеясы танымал болып келеді. Біріншіден, локальді өркениеттер жалпы тарихи үдерістермен байланысы жоқ, өздерінің нақты белгілері бар, айқындалған негіздегі даму деңгейіндегі өркениеттер деп қарастырады. Екіншіден, локальді өркениеттер жалпы мәдени-тарихи құрылым негіздері бар тұйық мәдени құрылымды білдіреді деп саралайды. Үшіншіден, локальді өркениеттер міндетті белгілері жоқ жалпы деңгейі мен күрделілігі арқылы айқындалатын қоғамдық ұйым деп есептейді [12, с. 13]. Э. Хантингтон өзінің кеңінен танымал болған «Өркениеттің қозғаушы күштері» еңбегінде адамзат мәдениетінің варварлықтан өркениетке өткен уақытын айқындау қалай қиын болса, «өркениетке анықтама беру сондай қиын деп көрсетеді [13, р. 3].

Қазіргі кезеңде өркениетті талдау шығыстану, элеуметтану, мәдениеттану, философия, тарих, геосаясат тоғысындағы көптеген зерттеулерде қолданылады. Адамзат қоғамын біртұтас локальді өркениеттердің біртұтастығы және адамзат тарихын даму үдерісі мен бір өркениеттің екінші өркениетке ауысуы жаңа ғылыми зерттеулерге негіз болады.

Аталған парадигма негізінде белсенді зерттеулер жүргізіліп, әсіресе өркениеттердің өзара ықпал етуі мәселесі де өзекті болып табылады. Өркениетаралық өзара ықпалдастық әлемдік тарихи үдерістердің ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Формациялық және өркениетті парадигмалардың қатар дамуы элеуметтік мәдени супер жүйелер туралы ілімнің пайда болуына ықпал етті.

Қорытындылай келе, қазір ХХІ ғасырдың басында шығыстануда шығыс елдері мен халықтарының тарихын, мәдениетін, қатынасын зерттеуде дәстүрлі парадигмалар аясында жаңа парадигмаларды пайдалану қажет. Элеуметтік мәдени өзара ықпалдастық парадигмасы болашағы зор маңызды. Жаңа парадигмаларды теориялық тұрғыда негіздеу қазіргі ғылым талабы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Королева О.А. Теоретические проблемы истории Востока // Восток 2004. № 5.– С. 151.
2. Зеленев Е.И. Востоковедное научное знание: к новой картине мира // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 13. Вып. 4. 2010. – С. 19-23.
3. Ломанов А.В. Изучение зарубежного китаеведения в КНР: культурно-цивилизационные аспекты // Китай: поиск гармонии. К 75-летию академика М.Л. Титаренко. М., ИД «ФОРУМ», 2009. – С. 500-512.
4. Руткевич А. М. Жизнь и воззрения К.Г. Юнга // Юнг К.Г. Архетип и символ. М.: Ренессанс, 1991. – С. 5-22.
5. Жұбатова Б.Н., Төлебаева Ж.М., Надирова Г.Е. Шығыстануға кіріспе. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 338 б.
6. Материалы по истории факультета восточных языков. Т. 4. Обзор деятельности факультета 1855–1905. Сост. проф. В.В. Бартольд. – СПб., 1909.
7. Якунин В.И., Зеленев Е.И., Зеленева И.В. Российская школа геополитики. – СПб., 2008. – С.364 .
8. М.К. Абусеитова. Востоковедение в Казахстане: современное состояние и перспективы развития. Сборник материалов с конференции "Фундаментальные и инновационные проблемы востоковедного образования и науки". – Алматы, 2009. <https://articlekz.com/article/4915>. 13.05.2018 жүктелді.
9. С.А. Төлеубаева «Әль-Фарабидің тұлғасы мен мұрасын зерттеудің жаңа бағыттары» <http://kazgazeta.kz/?p=2580> 14.05.2018 жүктелді.
10. Абусеитова М. Новые подходы к исследованию исторических процессов. 25 Июня 2013. Источник: <http://e-history.kz/ru/contents/view/75> 14.05.2018 жүктелді.
11. Кадырбаев А.Ш. Россия и тюркские народы в концепции евразийцев (Институт востоковедения РАН, г. Москва) Избранные тезисы выступлений участников VII съезда российских востоковедов 30 ноября 2010 г. https://www.tuva.asia/journal/issue_8/2560-tezisy.html. 15.05.2018 жүктелді.
12. Цивилизация. Восхождение и слом: Структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса /Отв. Ред. Сайко. – М.: 2003.
13. Huntington E. Mainsprings of civilization. New York, 1945.

УДК 930
ГРНТИ 03.22.11

Dayrabayeva A.E.¹

¹Associate professor of World history of the Kazakh National pedagogical university of Abay, candidate of pedagogical sciences, associate professor. E-mail: ayzhan66@inbox.ru, Republic of Kazakhstan, Almaty

TRANSNISTRIA IN THE SYSTEM OF GEOPOLITICAL INTERESTS

Transnistria in the system of geopolitical interests

At the present stage great attention is drawn by the self-proclaimed states, otherwise they are called quasi-states. One of such countries is Transnistria. The whole world thinks that Transnistria is Moldova. Transnistria thinks that they are Russia. Russia thinks that Transnistria is the independent state, but at the same time delivers gas free of charge there. In 1988 66 Moldavian writers demanded to recognize as a state language not Russian, but Romanian and to begin to write it with Latin. It was not pleasant to residents of Tiraspol where 90% of the population were Russian-speaking. As a result opposition began between big Moldova which wanted to join to Romania and Transnistria which wanted to remain with structure of the Soviet Union. Transnistria held a referendum where 91% of the population supported independence. Transnistria is the small unrecognized state with the population half a million people which broke away in the 90th years from Moldova.

Russia has geopolitical ambitions in this region. Five new principles of the Russian policy were proclaimed. One of which – support of compatriots. Transnistria is not the tiny region which even has no general border with Russia. However it causes a contradiction from the USA. Between these two great countries there is a fight for influence in this territory.

Keywords: geopolitics, country, fight, interest, quasi-state, independence, referendum, region, policy

А.Е. Дайрабаева.¹

*¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті Әлем тарихы кафедрасының доценті, педагогикалық ғылымдарының кандидаты. E-mail: auzhan66@inbox.ru
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы*

ПРИДНЕСТРОВЬЕ ГЕОСАЯСИ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚ Ү ЖҮЙЕСІНДЕ

Аңдатпа

Қазіргі кезеңде өзін-өзі жариялаған мемлекеттер өздеріне үлкен назар ұсынады, немесе оларды квазимемлекеттер деп те атайды. Сол мемлекеттердің бірі Приднестровье болып табылады. Барлық әлем Приднестровье ол Молдавия деп ойлайды. Приднестровьеңің өзі өздерін Ресей деп ойлайды. Ресей Приднестровьеге тегін газды тасымалдай отырып оны тәуелсіз мемлекет деп ойлайды. 1988 жылы 66 молдавиялық жазушы орыс тілін емес, румын тілін мемлекеттік тіл ретінде танып және латын тілінде жазуды талап етті. Бұл 90% орыс тілді халқы бар Тирасполь тұрғындарына ұнамады. Нәтижесінде Кеңес Одағында қалғысы келетін Румыния мен Приднестровьеге қосылғысы келетін ірі Молдавия арасындағы қарама-қайшылық басталды. Приднестровье референдум өткізіп, онда халықтың 91%-ы тәуелсіздікті қолдады. Приднестровье – 90-шы жылдары Молдовадан шығып кеткен жарты миллион халқы бар шағын мойындалмаған мемлекет.

Бұл аймақта Ресейдің геосаяси амбициялары бар. Ресей саясатының бес жаңа қағидалары жарияланған болатын. Солардың бірі – отандастарын қолдау саясаты. Приднестровье Ресеймен ортақ шекарасы жоқ кішігірім аймақ. Дегенмен, бұл АҚШ-тың қарсылығын туғызады. Осы екі үлкен мемлекеттің арасында осы аумақта ықпал ету үшін күрес жүріп жатыр.

Кілт сөздер: геосаясат, мемлекет, күрес, қызығушылық, квазимемлекет, тәуелсіздің, референдум, аймақ, саясат

Дайрабаева А.Е.

*доцент кафедры Всемирной истории Казахского Национального педагогического университета им. Абая, кандидат педагогических наук. E-mail: auzhan66@inbox.ru
Республика Казахстан, г. Алматы*

ПРИДНЕСТРОВЬЕ В СИСТЕМЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ

Аннотация

На современном этапе большое внимание привлекают самопровозглашенные государства, иначе их называют квазигосударствами. Одной из таких стран является Приднестровье. Весь мир думает, что Приднестровье – это Молдавия. Само Приднестровье думает, что они – это Россия. Россия думает, что Приднестровье – это независимое государство, но при этом поставляет туда газ бесплатно. В 1988 году 66 молдавских писателей потребовали признать государственным языком не русский, а румынский и начать писать его латиницей. Это не понравилось жителям Тирасполя, где 90% населения было русскоязычными. В итоге началось противостояние между большой Молдавией, которая хотела присоединиться к Румынии и Приднестровьем, которое хотело остаться в составе Советского Союза. Приднестровье провело референдум, где 91% населения высказался за независимость. Приднестровье - маленькое непризнанное государство с населением полмиллиона человек, отколовшееся в 90-е годы от Молдовы.

У России есть геополитические амбиции в этом регионе. Пять новых принципов российской политики были провозглашены. Один из которых – поддержка соотечественников. Приднестровье – крохотный регион, у которого даже нет общей границы с Россией. Однако это вызывает

противоречие со стороны США. Между этими двумя великими странами идет борьба за влияние на этой территории.

Ключевые слова: геополитика, страна, борьба, интерес, квазигосударство, независимость, референдум, регион, политика

Geopolitics is a difficult, system outlook where the geography and space act as a backbone factor. As the important aspect of a geopolitical research of the quasi-state acts a problem of the territorial sovereignty. Let's consider more stoutly a problem of the state sovereignty, including, and the sovereignty territorial, proceeding from the fact that traditional geopolitics considers each state as some kind of geographical or spatial and territorial organism having special physiographic, natural, resource, human and other parameters, own unique shape and which is guided by exclusively own will and interests.

Depending on understanding of category of unity (in narrow or broad aspect) it is possible to allocate guarantees of external and internal unity of the state. It is possible to refer territorial integrity of the state and independence in the external relations to guarantees of the first group.

Those guarantees which are enshrined in the Constitution of the Russian Federation as bases of the constitutional system and the principles of democratic development of Russia belong to the second group and determine maintaining integrity and unity of the Russian Federation.

The most important indicator of statehood is existence of territorial sovereignty. Territorial sovereignty is a competence of the state concerning its territory. The territory is not and cannot be in legal relations with the state.

According to a number of experts, the most important problem of the USA and NATO is elimination of any Russian presence in Transnistria, in particular - the military [1]. Pro-Russian moods in the management of PMR and at the population of Transnistria do not suit Euro-Atlantic strategists. The demilitarization of the region reached through a withdrawal of Russian troops will allow to realize any options corresponding to the interests of the West. At the same time at resolution of conflicts, the quasi-states connected with development and their aspiration to find statehood of the USA and the EU obviously adhere to policy of double standards. Referenda in Kosovo and Montenegro are supported, and in Prednestrovye, South Ossetia - are not noticed.

The plan of creation of the general state, peculiar Moldavian confederation with the big rights at two of her members are PMR and Moldova. This option is worked most out, it is similar to the plan of the Karabakh settlement. The leading force on advance and implementation of this plan are OSCE Representatives. The OSCE Mission in Tiraspol already the third term is headed by the American. Tiraspol is ready to move in the direction of implementation of this plan, but Moldova persistently seeks to keep Transnistria in the structure and does not make concessions.

Also the option of accession of PMR to Ukraine was discussed (though a number of experts considers such succession of events improbable). Frank unwillingness of Ukraine to be a subject of geopolitical process and to behave with PMR in compliance with the interests, but not according to others installations adequately of condemnation, especially considering the fact of residence in Transnistria of 200 thousand Ukrainians and the semi-hidden aggression in relation to them from Romania. Due to the holding a referendum in 2006 the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine stated that Kiev will not begin to recognize results of vote. On March 3, 2006 the Ukrainian authorities introduced new customs rules, Ukraine agreed to pass freights in/from Transnistria only on the basis of the customs documents processed according to the legislation of the Republic of Moldova. The bill was adopted for a long time, but introduction of new rules was three times postponed - last time on January 25, 2006. This step emphasized negative attitude of Ukraine to finding of independence of PMR and made a possibility of association of even more hypothetical.

The aspiration of Transnistria to delimit the political and economic interests from Moldova is clear. Moldova is considerably dependent on Russia having a leverage over the Moldavian economy now. But at the same time in power structures of Moldova the idea of entry into structure of Romania is very popular, and this summer the president Basescu announced future merge absolutely openly. The aspiration of the leadership of Moldova to association with Romania quite suits OSCE and the USA standing behind it. Quite possibly gradual merge of Moldova to Romania under the auspices of the international organizations within several decades, however such option is extremely undesirable to Transnistria.

All these years Russia had no nation-wide, national position in relation to Transnistria. The policy of Russia in this region consisted of a difficult complex of departmental, corporate, personal relations. However, it is possible to track several centers of decision-making which were directly influencing a situation around Transnistria. It is the MFA of Russia, the General Staff of Russian Armed Forces, the

management of the State Duma and a position of the political forces presented in it. For example, the independent position of the General Staff, in the greatest measure corresponding to the Russian interests, was rather distinctly shown in time during armed conflict of Transnistria with Moldova. Then the MFA run by Kozyrev carried out unambiguously westernized, and in this case - the pro-Moldavian line. However intervention of the 14th army which opened rocket fire at the Moldavian positions did not allow it to occupy the strategic height with which Tiraspol was exposed to fire. It also turned an outcome of the armed conflict phase, saved the Dnestr statehood. The events of 1999 with battle march of the Russian paratroopers in Kosovo which are also considered as the independent decision of the General Staff undertaken without coordination with the MFA allow to draw a parallel with events of 1992 in Transnistria and to claim that the decision on the actual intervention of the Russian 14th army in the conflict was not "amateur performance" of the general Lebed.

With a leading of the MFA the new line of this department in the Dnestr conflict begins Evgeny Primakov. Connect emergence in the Memorandum of bases of relationship between the Republic of Moldova and Transnistria of May 8, 1997 with his name of Paragraph 3 according to which "Transnistria has the right independently to establish and support the international contacts in economic, scientific and technical and cultural areas, and in other areas - as agreed by the parties" that is interpreted in PMR as an important boundary in recognition of the statehood, at first de facto. It is considered that at the suggestion of Primakov there was a term "general state" which became a catch for the Dnestr side - it can be interpreted as much as widely. Evgeny Primakov is also an initiator of the idea of connection of Ukraine to negotiation process and attraction it as the state guarantor. At all its discrepancy, it was in the course of interests of PMR, was still the ode "catch" for Transnistria, an obstacle for delivery of Transnistria, especially in the context of contradictory and inconsistent policy of Russia. The line of the MFA at Primakov's successor Igor Ivanov is characterized as waiting - time in half a year in Transnistria requests come "to agree on the schedule of withdrawal of troops and arms", however no real steps to it are taken.

On December 10, 1998, the State Duma Committee on affairs of the CIS made the decision to recommend to the State Duma to approve the draft resolution submitted by group of deputies "About the course of implementation of the Memorandum of bases of normalization of the relations between the Republic of Moldova and Transnistria and about the recommendation about signing of the contract on bases of the interstate relations, of friendship and cooperation between the Russian Federation and the Dnestr Moldavian Republic", i.e. about recognition of PMR de jure. However further passing of this project was blocked by leaders of the State Duma.

The hope for improvement of the relations with Moldova was losing - the republic took active part in creation of the GUUAM anti-Russian block, and the Moldavian communists could not stop process of total de-Russification in the republic (it while 30% of the population of Moldova - not Moldavians, and, as a rule, Russian-speaking). Inconsistency in relation to Transnistria led to strengthening of positions of Ukraine in the region. For example, delegation YHA_YHCO where members of this organization will be awarded with medals for defense of PMR is invited to celebration of decade of PMR in September, 2000.

However it is possible to assume that Russia is not interested in passing of PMR of a way from the quasi-state to the real recognized state. As a result of a recent referendum in Montenegro there was a new state which became the member of the UN. Vote and in Kosovo after which one more recognized state in the Balkans can be formed approaches.

In the 90th years the federation was split up in the area of federal republics. Today process continues at other level - separation from the state of autonomies. It is about Kosovo and Metokhiya. It is very dangerous to Russia as, however, and for Macedonia, and Serbia. In a question of Kosovo and Metokhiya the Russian interests have dual character. Granting independence to Kosovo at simultaneous recognition of KIM "a special case" what draw the European structures and the USA today on, will not allow to bring up a question of recognition of independence of the self-proclaimed republics in the former Soviet and post-Yugoslavian Union. If to achieve that Kosovo became a universal case of international law, then it will be possible to resolve issues of the status of Transnistria, South Ossetia, Nagorno-Karabakh, the Republika Srpska, etc. But at the same time the danger of attempt of separation from the Russian Federation of separate parts of territories increases.

Today Serbians have a fear that Russia will bargain: "for Kosovo - South Ossetia and Abkhazia". But Serbians remind us that in case of Ossetians and Abkhazians it is about the primordial people in this territory, and in a case with Kosovo, according to them, a situation other: Albanians "usurped the Serbian earth".

According to them, Kosovo and Metokhiya can be comparable only with Suzdal, Vladimir, Pskov, Moscow, Novgorod.

And still at favorable permission the Kosovan model can be very perspective for the countries in which "centrifugal trends" where, unlike PMR, Russia will already act as the center develop. The legal precedent is very important in a question of definition of legal status of the quasi-state - and the quasistatehood is a current geopolitical problem for Russia now.

Список использованных источников:

1. Карлов Ю. Приднестровский конфликт: геополитические, правовые и организационные аспекты урегулирования. – М., 2000.

2. Dayrabayeva A.E., Shormanova A.K. Quasi-states at the present stage. // Вестник КазНПУ им. Абая. 2018. № 4. – С. 74-78.

3. Hill W. Reflections on Negotiation and Mediation: Lessons from Chisinau and Tiraspol. URL: <http://www.ape.md/libview.php?l=en&idc=152&id=543> (дата обращения: 06.09.2010);

4. kp.md/daily/24168/380622/

УДК316
МРНТИ 11.25.09

А.А. Ермекбаев¹

*¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан*

А.ДАВУТОҒЛУ ЖӘНЕ ТҮРКИЯ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР

Аңдатпа

Мақалада, Түркия Республикасының сыртқы саясатындағы болған күрделі өзгерістердің архитекторы болып саналатын бұрынғы сыртқы істер министрі Ахмет Давутоғлының еңбегіндегі концептуалды мәселелер қарастырылады. Сонымен қоса ӘДП партиясының сайлау алды программалары және үкімет кезіндегі іс-әрекеттеріне талдау жасалған. Түркиялық «жұмсақ күш» саясаты негізін қалаушы идеолог болып саналатын Давутоғлы ХХІ ғасырдағы Түркияның әлемдегі жаңа келбетін қалыптастыруға үлкен үлес қосты.

Кілтті сөздер: Түркия, Әділет және даму партиясы, стратегиялық тереңдік, Жұмсақ күш, сыртқы саясат, стратегия.

Ермекбаев А.А.¹

*¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан*

А.ДАВУТОҒЛУ И ИЗМЕНЕНИЯ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ТУРЦИИ

Аннотация. В статье рассмотрены концептуальные вопросы бывшего министра иностранных дел Ахмета Давутоглу, который является архитектором комплексных изменений в политике Турецкой Республики. Также был проведен анализ предвыборных программ ПСР и действий, предпринимаемых правительством. Давутоглу, основатель турецкой политики «мягкой силы», внес большой вклад в формирование нового образа Турции в 21 веке.

Ключевые слова: Турция, Партия справедливости и развития, Стратегическая глубина, Мягкая сила, Политика загрязнения, Стратегия.

A. Yermekbayev¹

¹ Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

DAVUTOGLU AND CHANGES IN TURKISH FOREIGN POLICY

Abstract

The article discusses the conceptual issues of the former Foreign Minister Ahmet Davutoglu, who is the architect of the comprehensive changes in the policy of the Republic of Turkey. Also, an analysis was carried out of the election programs of the AKP and the actions taken by the government. Davutoglu, the founder of the Turkish policy of "soft power", made a great contribution to the formation of a new image of Turkey in the 21st century.

Keywords: Turkey, Justice and Development Party, Strategic Depth, Soft Power, Pollution Policy, Strategy.

Кіріспе. Бұрынғы сыртқы істер министрі Ахмет Давутоғлу, әдетте, «ӘДП» сыртқы саясатының бас сәулетшісі болып саналды. Академиялық білімге ие болған Давутоғлу, 2001 жылы жарияланған «Стратегиялық тереңдік: Түркияның халықаралық позициясы» атты алғашқы жұмысымен «ақ партия» сыртқы саясатын түсінудің теориялық негізін беретінін айтуға болады. Осылайша, Давутоғлының өз ақпараттарында ӘДП сыртқы саясатының қалыптасуына қатысудың жалпы негізін қамтамасыз ету үшін негізгі ұстанымдарды қорытындылау қажет еді.

Давутоғлу жазған кітабы үш негізгі бөліктен тұрады. Бірінші бөлімде тұжырымдамалық және тарихи негіз бар. Бірінші тарауды құрайтын бөлімшелерде Давутоғлу негізінен билік және тарихи тереңдіктің ұғымымен байланысты. Давутоғлу кітапты жаңа билік тұжырымдамасымен бастайды. Оның айтуынша, стратегиялық параметрлердің екі түрі бар: тұрақты параметрлері (ТП): тарих, география, халық және мәдениет; және потенциалды параметрлері (ПП): экономикалық, техникалық және әскери әлеует. Сонымен қатар, стратегиялық ойлау (СО), стратегиялық жоспарлау (СЖ) және саяси ерік (СЕ) өз тұжырымдамасында ел күшіне әсер етеді. Осы элементтерді біріктіріп, Давутоғлу елдің қуаты келесі формула бойынша көрсетілуі мүмкін деп мәлімдейді: «Қуаттылық = (ТП + ПП) x (СОxСЖxСЕ)» [1, 17 б.].

Зерттеу мақсаты Түркия сыртқы саясатындағы өзгерістер мен олардың идеологиялық негіздері қарастыру болып табылады,

Зерттеу әдістері. Түркияның сыртқы саясатының аймақтық және халықаралық тұрғыдағы тұрақты және өзгермелі ерекшеліктерін зерттеу үшін біз диалектикалық, күрделі, ғылыми және тарихи әдістерге және салыстырмалы талдау әдісіне сүйендік.

Кейіннен Давутоғлу Түрік билігінің бұрынғы тұжырымдамаларын қарастырады және түрік билігі негізінен стратегиялық теорияның жетіспеушілігінен қате есептелген деп мәлімдейді. Ол осы кемшіліктердің себебін келтіріп, үш аспектіні қарастырады: институционалдық және құрылымдық негіздер, негізінен сыртқы саясатты дамыту процесінде туындайтын проблемалар; тарихи құндылықтар, Османлы империясы мен Түркия Республикасы сыртқы саясатының қарама-қайшылықтарынан туындаған мәселелер; және психологиялық тұрғыдан, түрік мемлекетінің өзін-өзі тануымен байланысты проблемалар. Давутоғлу кітабынан осы салаларда кездесетін қиындықтар Түркияның мүмкіндігін дұрыс бағалауға және Түркияның халықаралық аренада өзін дұрыс ұстауға көмектесетін стратегиялық теорияның дамуына кедергі келтіретініне қорытынды жасауға болады.

Түркиядағы стратегиялық теорияның болмауына байланысты Давутоғлу Түркияның халықаралық ұстанымын тарихи түрде таныстыруға тырысып, Түркияның «тарихи тереңдігінің» тұжырымдамасын алға тартады. Оның айтуынша, тарихи фонды уақыт өлшемінде қоғамның позициясын анықтайтын іргелі фактор болып табылады. Осылайша, Давутоғлу бұл мәселені Османлы дәуірінен бастап іздейді және сол кезден бастап ХХІ ғасыр басына дейін қазіргі түрік мемлекетінің халықаралық позициялау процесін бағалауға тырысады. Давутоғлу осы тарихи үдерісте «қырғиқабақ соғыстың» аяғына ерекше назар аударды. Оның айтуынша, «қырғи-қабақ соғыс» дәуірінен кейінгі кезеңдер жинақталған ауқымдылықты және Түркияның жаһандық және аймақтық кеңею үшін стратегиялық емес және стратегиялық тұрғыдан дайын еместігі Түркияның халықаралық позициясын қайта анықтауды және мәдени, географиялық, экономикалық, саяси және стратегиялық

параметрлерге сәйкес қайта қаралды. Содан кейін Давутоғлу қырғиқабак соғыстан кейінгі кезеңде халықаралық ұстанымның сыртқы және ішкі параметрлерін зерттейді. Халықаралық жағдайдың сыртқы параметрлері «мемлекеттерді» санаттарға жатқызуға тырысатын елдер үшін әрекет/қозғалыстың үлкен саласын «және халықаралық жағдайдың ішкі параметрлерін ескеретін» негізінен өткенді қалпына келтіруді білдіреді және Түркияның орталық аймақтағы рөлін талап етеді [2, 45 б].

Тараудың соңғы бөлімінде Давутоғлу Түрік мемлекетінің тарихи тереңдігінің заманауи интерпретациясын сынап, қайта түсіндірудің ықтимал оң нәтижелері туралы кейбір кеңестер береді. Бір жақты және бір осьтіге қалыптастыру саяси мәдениеті мен байланысты сыртқы саясат Түркия, түрлі сценарийлер бейімделу және көп бағытты Түркия мәні іске асыру мүмкіндігін саяси және дипломатиялық позициясын дамытуға мүмкіндік бермейді деп, осы мәселе бойынша, Давутоғлу жазады.

Кітаптың екінші тарауында Давутоғлу географиялық құрылымды ұсынады. Ол әдебиетте ұсынылған геосаяси теорияларды зерттеп, геосаяси риторика кеңінен қолданылғанына қарамастан, түрік мемлекетінің өзінің геосаяси жағдайын дұрыс пайдаланбау қабілетсіздігін сынап, Түркияның сыртқы саясатына жаңа геосаяси теорияны ұсынады. Давутоғлдың айтуынша, Түркияның геосаяси түсінігі әртүрлі кезеңдердегі динамикалық түсіндірмелердің жетіспеуіне байланысты өте тар және статистикалық сипатқа ие, ал соғыстан кейінгі дәуір – бұл Түркияның геосаясатының қайта қарастыруын талап ететін кезеңдердің бірі ретінде көрсетеді.

Давутоғлу үш геосаяси аймақты анықтайды, ішкі өңірлер Түркияның жаһандық позициясын нығайтуға бағытталған сыртқы саяси стратегиясының геосаяси негізі ретінде анықталады. Бұл ішкі аймақтар Балқан, Таяу Шығыс және Кавказдан құралатын көрші бассейндері; Қара, Жерорта және Каспий теңіздері және Парсы шығанағынан тұратын теңіз бассейні; Еуропа, Солтүстік Африка, Оңтүстік Азия, Орталық және Шығыс Азияны қамтитын құрлықтық бассейн.

Давутоғлының осы салаларға қатысты ой-пікірлерін қысқаша баяндау үшін, көрші аймақтардан бастап жаһандық салаға дейін прогрессивті тәсілді ұсынғанын айта аламыз. Давутоғлдың айтуынша, Түркия тарихи және географиялық жағынан іргелес жер бассейнінің ажырамас бөлігі болып табылады және Түркияның халықаралық позициясы осы шалғай аймақтағы оның ықпалы мен тиімділігіне байланысты болады. Сондықтан Давутоғлу «Түркияның аймақтық ықпалы көршілермен қарым-қатынастарын қайта құрудан тәуелді болады, өйткені көршілерімен үнемі дағдарысқа ұшыраған мемлекет үшін аймақтық және жаһандық саясатты әзірлеу мүмкін емес». Давутоғлу сондай-ақ бірқатар саяси ұсыныстар жасайды. Мысалы, Давутоғлу «Түркия, бір жағынан, көрші жердегі бассейнде аймақтық қауіпсіздік пен ынтымақтастық саласындағы ізашар болуға тиіс, ал екінші жағынан, экономикалық және мәдени салалардағы өзара байланысты нығайтатын қадамдар жасау керек» деп жазады [3].

Давутоғлу, теңіз бассейніне қатысты, Түркияның теңіздермен және су жолдарымен ұзақ мерзімді және үйлестірілген стратегиясы жоқ деп мәлімдейді, бұл 3 теңізбен қоршалған және су жолдарының, ішкі теңіздер мен бухтардың қиылысында орналасқан. Қара теңіз бассейніне қатысты Давутоғлу Қара теңізді Шығыс және Солтүстік Еуропаға, Кавказ мен Орталық Азияға, сондай-ақ Шығыс Еуропа мен Азия далаларын Таяу Шығыс пен Үнді мұхитімен байланыстыратын көлік саясатының құралы ретінде дамыту керек. Афро-еуразиялық континенттің стратегиялық торабы ретінде анықталған қиындықтарға қатысты Давутоғлу Түркияның икемді дипломатиялық әдісті дамытулары керек және қиындықтарды бақылаудың құқықтық негізін нығайтуы керек деп пайымдайды. Түркияның ең күрделі теңіз қатынастары, яғни Эгей теңізі проблемасы және Кипр мәселесі сияқты Шығыс Жерорта теңізі бассейніне келетін болсақ, Давутоғлу Эгей теңізінің басқа теңіз бассейндерімен байланыстыратын және Кипр мәселесіне кешенді көзқарас танытатын белсенді және шабуыл саясатын қолдайды.

Парсы шығанағы мен үнді бассейні Давутоғлуның шеңберінде «Түркияның аймақтық әсерін континентальдыққа айналдыру» тұрғысынан өте маңызды. Соңында, «Каспий бассейні - Түркияның Орталық Азияға кіруі үшін негізгі теңіз бассейні», - деп жазады [1, 10 б]. Ол Кавказ-Каспий-Орталық Азияның түрік саясатының үш іргелі тактикалық қағидаларын қолдайды: Каспий мен Қара теңіз арасындағы байланыстарды қамтамасыз ету мақсатында Ресей Федерациясы аумағында Солтүстік Кавказ мемлекеттерінің мәртебесін нығайту; Орталық Азия мен Кавказдағы Ресейдің ықпалын теңгеру үшін экономикалық ынтымақтастықтың серпінді және ұтымды схемасы шеңберінде Иранмен қарым-қатынастарды жандандыру және нығайту керектігіне тоқталып, сонымен қатар Орталық Азия

мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықтың барлық түрлерін насихаттау қажеттілігінің маңызын ашты.

Еуропа, Солтүстік Африка, Оңтүстік Азия, Орталық және Шығыс Азиядан құралған континенттік бассейн Давутоғлуның географиялық құрылымының соңғы элементі болып табылады. Давутоғлуның айтуынша, Түркия үшін құрлықтық бассейннің анықтамасы аймақтық және жаһандық саясат арасындағы өтуді қамтамасыз ететін континенттік байланыстармен анықталады. Давутоғлу сондай-ақ «Түркияның континенттік бассейннің жаңа тұжырымдамасын анықтауы еуропалық жүйеде екінші роль атқаратын түрік сыртқы саясатының шешілуіне маңызды альтернатива береді. Түркия сияқты бір ел бір жақты, бір жақты халықаралық ұстанымды іздей алмайтындығын көрсетті.

Үшінші негізгі тарауда Давутоғлу стратегиялық құралдарға, яғни халықаралық және аймақтық ұйымдарға және Балкан, Таяу Шығыс, Орталық Азия және Еуропадағы аймақтық саясатқа назар аудара отырып, алдыңғы тарауларда ұсынылған кең тұжырымдамалық және теориялық түсініктердің орындалуын қарастырады. Егжей-тегжейлі талқыланғаннан кейін, осы тарауда осы ұйымдар мен салалар бойынша Түркияның сыртқы саясатына арнайы ұсынымдар берілетіні мойындалады. Давутоғлуның айтуынша, «Түркия «қырғиқабақ соғыстың» нақты жағдайларында қалыптасқан альянстың қарым-қатынасына негізделген сыртқы саяси құралдарының өзгеруін қажеттілігін айтады. Сондықтан Давутоғлу Түркияның НАТО-мен, ЕҚЫҰ-мен, ИЫҰ-мен және G-20-мен қарым-қатынасын қазіргі жай-күйін бағалайды, сондай-ақ Түркия үшін аймақтық және аймақтық ынтымақтастықты кеңейту жолында кейбір жол карталарын ұсынады.

Соңғы тармақта көрші елдердегі Түркияның саясатын қабылдау және Түркияның көршілермен қарым-қатынасын қайта қарастыру қажеттілігі айтылады.

Давутоғлу ұсынған «стратегиялық тереңдік» тұжырымдамасы ұлттық және халықаралық академиялық топтарда да, саяси топтарда да танымал болды деп айтуға болады. Сондықтан, ӘДП-ның сыртқы саяси көзқарасын нақты көрсету үшін оны қабылдау және түсіндіру жолдарын қарастырған жөн.

Дискуссия. 2001 жылы Давутоғлу бұл терминді ұсынғанымен және жан-жақты талқыланғандығына қарамастан, көптеген ғалымдар Түркия «қырғиқабақ соғыстан» кейін оның тереңдігін түсіну процесіне кіргенін айтады. Мысалы, олардың айтуынша Түркияның Озал кезіндегі сыртқы саясаты қазіргі ӘДП-ның сыртқы саясатының негізі деп саналады дейтіндер де жеткілікті.

Түркияның Батыстың тыс жерлерімен қарым-қатынасын кеңейту және тереңдету процесі «Ақ партия» билікке келгенге дейін көп уақыт бұрын басталған болатын. Мысалы, Озалдың басшылығымен Түркия Орталық Азиямен тығыз байланыс орнатуға бағытталған күш-жігер жұмсады. Түркияның қарым-қатынастарын тарихи және мәдени байланыстары бар жерлермен кеңейтуге бағытталған ұмтылыс «Ақ партия» аясында күшті серпінге ие болды және А. Давутоғлу әзірлеген Стратегиялық тереңдік доктринасына қатты әсер етті.

«Стратегиялық тереңдіктің» перспективасы болатын сыртқы саясат тұрғысынан көптеген ғалымдар Түркияның сыртқы саясатының балама нұсқаларын әртараптандырады және қоршаған аймақпен, әсіресе іргелес жердегі бассейнмен қарым-қатынастарын тереңдетеді.

Данфорттың пікірінше «Түркияның Батыста, Таяу Шығыста, Балқандағы және Орталық Азияда бірнеше «геомәдени бассейндері» орналасқан және Түркия осы бассейндерді кеңінен пайдалану қажет деп есептейді [4, 84 б].

Партиялық бағдарламада ӘДП Түркияның геосаяси орналасуын қырғи-қабақ соғыстан кейінгі кезеңнің динамикалық жағдайында қайта қарайды, бұл «қырғи-қабақ соғыс» дәуіріндегі қатал, статикалық жағдайдағы Түркияның геосаяси қмтылысына қарама-қайшы келетіндігі айтылған. Ең алдымен, партияның бағдарламасы «Соғыстан кейінгі кезеңінен туындаған динамикалық өзгерістер, сыртқы саясатты дамыту үшін бірнеше альтернативалармен лайықты ортаны құрды» деп айтады. Осы мәлімдеме аясында партиялық бағдарлама Түркияға «энергетикалық орталықтармен қарым-қатынасты баламалы, икемді және көптеген бағыттармен қайта құру және құру» ұсынады.

Демек, партия бағдарламасынан «қырғиқабақ соғыстан» және жаһанданудан туындаған жаңа жағдайларға байланысты Түркияның халықаралық қатынастарды әртараптандыруы және сыртқы саяси мүмкіндіктері өңірлермен жаңа қарым-қатынас орнатуы керектігі көрсетіледі. Мақала бастында талданатын «стратегиялық тереңдік» түсінігін ескере отырып, бұл мәлімдемелер Давутоғлуның көзқарастары мен ұсыныстарына толығымен сәйкес келетінін айтуға болады.

Партиялық бағдарламада айтылған тағы бір маңызды мәселе - халықаралық және аймақтық ынтымақтастықтың маңыздылығы. Бұл партияның бағдарламасының бірінші бабы. Осы бапқа сәйкес,

«Түркиядағы геосаяси ахуал көптеген ынтымақтастық жобалары үшін тартымды аймақ бола алады». Дегенмен ынтымақтастықты дамыту үшін қауіпсіздіктің және тұрақтылықтың маңыздылығына назар аударылып, «Түркия жақын арада қауіпсіздікті және тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін күш-жігерін жұмсайтын болады, бұл оның көршілерімен жақсы қарым-қатынастарды диалог негізінде сақтауға бағытталған әрекеттерін күшейтеді.

Партиялық бағдарламаның бұл мәлімдемесінен басқа, Түркияның аймақтағы қауіпсіздікті және тұрақтылықты қамтамасыз етуге белсенді қатысатындығын және дағдарысты шешуге және жанжалдарды шешудегі күш-жігеріне үлес қосуға шешім қабылдауға дайындығы айтылады. Партия бағдарламасына сәйкес, «Түркияға жақын аймақтардағы дағдарыс аудандарында үлкен бастаманы қолға алып, дағдарыстарды шешуге нақты үлес қосуға тырысуы керек» делінген.

Көрші мемлекеттермен қарым-қатынас тұрғысынан алғанда, сайлау манифесті «көршілермен нөлдік проблемалар» принципі негіз болып табылады және қолданылатын әдіс «тұрақты байланыс» деп анықталады. Бұл қағида «орталық ел» болудың басты мақсаты болып табылады. Көрші аймақтарға келетін болсақ, бұл партиялық бағдарламада және 2002 жылғы сайлау манифестінде айтылған көзқарасты растайды, бұл дағдарыстың таралуын болдырмау үшін Түркия осы өңірлердегі жанжалдарды бейбіт жолмен шешуге ұмтылатын болады.

Давутоғлуның халықаралық және аймақтық ұйымдарға қатысты ұсыныстарының көрінісі ретінде, сайлау манифесті «Ақ партия» халықаралық ұйымдар мен форумдардағы қатысу, өкілдік ету және тиімділікті арттыру үшін жұмыс істейтін болады» делінген.

«Ақ партия» сыртқы саясатын анықтайтын қағидаларды түсінірудің тағы бір әрекеті Ахмет Давутоғлу тарапынан қайтадан жасалды. 2008 жылы жарияланған телевизиялық бағдарламада Давутоғлу алғаш рет ЭДП сыртқы саясатының принциптерін жариялады. Кейінгі жылдары ол өзінің позициясын дамытты және сыртқы саясат журналы үшін жазылған соңғы мақаласында қағидаларды анықтады. Осы мақалаға сәйкес түркиялық сыртқы саясатты анықтайтын үш әдістемелік және бес қағидалар бар.

Бірінші әдіснамалық қағида «дағдарысқа бағдарланған» орнына «көзқарасқа бағдарланған/көрнекі» сыртқы саясаттың көзқарасы болып табылады, яғни дағдарыс жағдайында әр нақты жағдайда есепке алудың орнына, Түркия жағдайларды дамыған интеграцияланған көзқарасқа сәйкес бағалауды бастады.

Давутоғлуның айтуынша, түрік көзқарасы Таяу Шығыстан Кавказға дейінгі барлық мәселелер бойынша, климаттың өзгеруінен саяси экономикаға дейін болады. Давутоғлу алыс көзқарасты қолданудың нәтижесінде: Түркия барлық аймақтардағы тәртіпті орнататын ел рөлін атқаруы керек деді [1, 11 б].

Осыған байланысты Давутоғлу Түркияның үш тірегі бар екенін айтты. Бірінші Давутоғлуның айтуынша, Түркия қауіпсіздік пен еркіндік арасындағы баланс пен тепе-теңдік бар, әлемдегі ең гүлденген елдердің бірі болады. Екінші көзқарас көрші аймақтар мен бассейндерге қатысты, оған сәйкес Түркия «нөлдік проблемалардан» көршілерімен «ең көп пайда/ынтымақтастыққа» ауысады, ал Түркия қоршаған аймақтағы «тәртіпті орнату» үшін жауапты болады.

Енді жаһандық қауымдастықтың Түркияны «көптеген аймақтық және халықаралық мәселелерді мұқият қадағалайтын» елге айналғанын мойындау қажетігі туындады.

Давутоғлу ұсынған екінші әдіснамалық қағидасы түрік сыртқы саясатының бүкіл әлемдегі «дәйекті және жүйелі» жұрылымға негізделуі. Бұл принцип келісілген схемадағы түрлі мәселелер бойынша идеялардың тұтастығын қамтамасыз етеді деп айтуға болады.

Давутоғлуның үшінші әдіснамалық қағидаты – «жаңа дискурс пен дипломатиялық стильді қабылдау». Түркия аймақтағы ең ірі әскери держава болғанына қарамастан көршілергі немесе аймақтағы жағдайды ұшықтыруға өз күшін жұмсамайтындығы. Керісінше түрік дипломаттары мен саясаткерлері Түркияның экономикалық мүмкіндіктеріне басымдық беретін өңірлік және халықаралық саясатта жаңа тілге қол жеткізу кернектігін атап өтті.

Давутоғлу бұл құралды «жұмсақ күш» деп атайды. Осы мәселе бойынша Озлу «Давутоғлу түрік сыртқы саясатындағы кезеңде» деп аталатын мақаласында Давутоғлу тәсілде қолданылатын құралдардың бес жұмыс қағидасына қосымша ұстаным ретінде ескертіп, «Давутоғлуның мектебінде екінші тараптың іргелі сенімділігі бар тарту және дәлелдеу арқылы, сондай-ақ әскери емес құралдарды қосымша ретінде тану. Дегенмен, бұл сәттің жеткілікті түрде түсіндірілмегені, бірақ онымен тығыз және терең болуы керек деп айтуға болады. Осылайша, бұл мақала «Ақ партия»-ның сыртқы саясатындағы жұмсақ күштің рөлін іздестіруге қарапайым үлес болады.

Әдіснамалық принциптерді жасай отырып, Давутоғлу Түркияның сыртқы саясатын анықтайтын операциялық қағидаларды түсіндіруді жалғастырды. Операциялық бірінші принцип - «қауіпсіздік пен демократия арасындағы тепе-теңдік». Бұл принцип түркиялық және шетелдік домендер арасындағы байланыстарды қамтамасыз етеді. Давутоғлының айтуынша, «егер елде қауіпсіздік пен демократия арасындағы теңдестік болмаса, оның айналасында ықпал ету аймағын құруға болмайды. Кез-келген саяси режимнің заңдылығы оның азаматтарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету қабілетінен туындайды; бұл қауіпсіздік елдегі бостандықтар мен адам құқықтарына зиян тигізбеуі керек» [5, 71 б].

Екінші принцип - «көршілерге қатысты нөлдік проблемалар» - академиялық және журналистік салаларда ең танымал болды. Бұл қағиданы саяси, экономикалық және мәдени тұрғыда қалыпқа келтіріп, тереңдетуге бағытталған – Түркияның көрші елдермен қарым-қатынасы.

Қолданыстағы үшінші қағида дағдарыстың пайда болуына дейін және сыни деңгейге жетуден бұрын шара қолдануды көздейтін «бейбітшілік және бейбіт дипломатия» [6, 35 б]. Көзқарасқа бағдарланған көзқарастың табиғи жалғасы ретінде Түркия аймақтық және жаһандық бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтауда мүмкіндігінше барынша әрекет жасауға тырысады, өйткені Түркиядағы дағдарыстар мен қақтығыстар ішкі саясат үшін теріс салдары болады. Сондықтан Түркия дағдарыстың күрт деңгейге көтерілуіне жол бермеу және оларды бейбіт жолмен тиімді араласуға қатысатын барлық тараптар үшін қанағаттанарлық шешім қабылдауға бағытталған барлық қажетті шараларды қабылдауға ниетті.

Қорытынды. Давутоғлының айтуынша, «көп векторлы сыртқы саясатқа бейілділік» Түркияның сыртқы саясатының төртінші қағидасы. Давутоғлының Түркияның «үйлесімді жаһандық қарым-қатынастар» болуы керек деген тұжырым жасалуы мүмкін. Бұл дегеніміз, алдағы қарым-қатынастар бұрынғыға қайшы келмеуі керек және Түркияның баламалы сыртқы саясатын кеңейту жөніндегі бастамалары түсінілмеуі керектігі. Давутоғлының айтуынша, «Түркияның басқа әлемдік ойыншылармен қарым-қатынасы бәсекеге қабілетті емес, жіне қосалқы болып келеді». Осы мәлімдемеден осы принцип екінші әдіснамалық қағидаттың «тұрақты және жүйелі негізі» болып көрінетініне көз жеткізуге болады.

Давутоғлу ұсынған Түркияның сыртқы саясатының бесінші принципі – «Түркияны халықаралық қатынастарда белсенді рөл атқаруға тырысатын ритмикалық дипломатия». Бұл «барлық халықаралық ұйымдардағы барлық жаһандық және халықаралық мәселелерге белсенді қатысуға» сәйкес келеді, бұл Түркияның ғаламдық көзқарасымен үйлесімді. Давутоғлу бұл мәлімдемені растайды: «Түркияның мақсаты – халықаралық платформалар арқылы жаһандық проблемаларға дәйекті араласып, Түркияны орталық мемлекеттен жаһандық билікке айналдыру».

Түркия Давутоғлу дипломатия саласында тұрақты жұмыс істеуге тырысып, халықаралық ұйымдарда белсенді рөл атқаруға тырысып, түрік байланыстарының бұрынғыдай шектелмеген жаңа бағыттарын ашуға тырысып, «ырғақты дипломатия» деп атаған әрекетте әрекет жасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Davutoğlu A. *Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu. İstanbul, Küre Yayınları, 2001. P. 20.*
- 2 Bulent Gokay *Reflections on the foreign policy of Turkey under Davutoglu: from the status quo to the "new" great strategy? // Journal of Global Faultlines Vol. 2, No. 2 (January 2015), pp. 44-49*
- 3 Бахревский Е. *Политика «нового османизма» Турции и постсоветское пространство. URL: <http://www.regnum.ru/news/1467970.html#ixzz1dxtHQJS6> (дата обращения: 28.01.2019).*
- 4 Danforth, Nicholas. 2008. "Ideology and Pragmatism in Turkish Foreign Policy: From Atatürk to the AKP," *Turkish Policy Quarterly* 7(3): 83-95.
- 5 Маврина Ю.В. *Концепция внешней политики Турции Ахмета Давутоғлу // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения. 2014. Т. 14. Вып. 1. – С. 69-75.*
- 6 Logan D. *Turkey and its Middle Eastern Neighbours: Threat or Opportunity for the European Union? Asian Affairs. Vol. XL. No. 1. March 2009. P. 34-43.*

А.М. Исалиева¹

*¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты,
Астана қаласы, Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖӘНЕ ПАРСЫ ШЫҒАНАҒЫ ЕЛДЕРІ АРАСЫНДАҒЫ ГУМАНИТАРЛЫ ҢНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ СИПАТЫ МЕН ҚАРҚЫНЫ

Аңдатпа

Аталмыш мақалада Қазақстан Республикасындағы Парсы шығанағы елдерінің қайырымдылық қорларының қызметі мен қарқынына талдау жасалады. Мақала мазмұнына отандық және араб ақпарат көздерінің мәліметтері топтастырылып енгізілді. Сонымен қатар, статистикалық зерттеу әдісі, дискурс анализі қолданылды. Зерттеу барысында қарастырылған негізгі сауалдар: Қазақстандағы араб қайырымдылық қорлар қызметінің қарқыны қандай? Еліміздің көпұлтты, көпконфессиялы құрамы және исламдық құндылықтарға негізделген араб мемлекеттерімен орнатылған гуманитарлы саладағы ынтымақтастық өзара қалай үйлеседі? Аталмыш ынтымақтастықтан туындайтын нәтижелер мен мәселелер қандай?

Кілтті сөздер: Қазақстан Республикасы, Парсы шығанағы елдері, ислам, қайырымдылық, гуманитарлы ынтымақтастық.

Исалиева А.М.

*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан*

ХАРАКТЕР И ДИНАМИКА ГУМАНИТАРНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ КАЗАХСТАН И СТРАНАМИ ПЕРСИДСКОГО ЗАЛИВА

Аннотация

В данной статье анализируется деятельность и динамика благотворительных фондов стран Персидского залива в Республике Казахстан. В содержание статьи внесены данные из отечественных и арабских источников. Также, использовались статистические методы исследования, дискурс-анализ. Ключевые вопросы, поднятые в ходе исследования: какова динамика арабских благотворительных фондов в Казахстане? Как совпадают многонациональная, многоконфессиональная структура Казахстана и сотрудничество с арабскими странами Персидского залива в гуманитарной сфере основанное на исламских ценностях? Каковы результаты и проблемы, возникающие в результате этого сотрудничества?

Ключевые слова: Республика Казахстан, страны Персидского залива, ислам, благотворительность, гуманитарное сотрудничество.

Issaliyeva A.M.¹

*¹PhD student of the L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan*

CHARACTERISTIC FEATURES AND DYNAMICS OF HUMANITARIAN COOPERATION BETWEEN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE PERSIAN GULF COUNTRIES

Annotation

This article analyzes the activities and dynamics of charitable foundations of the Persian Gulf countries in the Republic of Kazakhstan. The article contains data from domestic and Arabic sources. Also, used statistical methods of research, discourse analysis. Key questions raised during the study: What is the dynamics of Arab charitable foundations in Kazakhstan? How does the multinational, multi-religious structure of Kazakhstan and cooperation with the Arab countries of the Persian Gulf in the humanitarian

sphere which based on Islamic values are combining? What are the results and challenges arising from this collaboration?

Keywords: the Republic of Kazakhstan, the Gulf countries, Islam, charity, humanitarian cooperation.

Қарқынды даму жолына түскен сауда-экономикалық және дипломатиялық қатынастардың легі Қазақстан мен Парсы шығанағы елдері арасындағы гуманитарлы ынтымақтастықтың ілгерілуіне де қолайлы жағдай туғызды. Сол себепті, Парсы шығанағы елдері тарапынан еліміздегі мемлекеттік, жеке меншік қайырымдылық қорларының қызметі белсенді түрде кеңейді. Дәл осы мәдени, рухани ынтымақтастықтың мәні екі тарап үшін де маңыздылығы жоғары болды.

Оған дәлел ретінде, Парсы шығанағы елдеріне ҚР Президентінің немесе басқа да ресми делегациялар сапарлары барысында халықаралық исламдық ұйымдар мен қайырымдылық қорлардың өкілдерімен ұйымдастырылатын кездесулерді айтуға болады. Мысалы, 1997 жылы Н.Назарбаевтың Кувейтке жасаған іс-сапары барысында Бүкіләлемдік исламдық қайырымдылық ұйымының (ал-хайа ал-хейтия ал-исламия ал-аламия) бас хатшысы Юсеф аль-Хаджимен кездесті. Келіссөздің басты тақырыбы Қазақстан территориясында қайырымдылық әлеуметтік жобаларды жүзеге асырудың мүмкіндіктерін қарастырылды. Соның ішінде, мешіттердің, жетімдер үйлерінің құрылысы, емханаларды заманауи құрылғылармен жабдықтау мәселелеріне аса көп көңіл бөлінді. Кувейт көсемі Джабер шейхтың ұсынысымен елдер арасындағы мәдениет пен білім салаларындағы өзара ынтымақтастық жөніндегі мемлекетаралық келісімге қол қоюды ұсынды [1]. Аталмыш келіссөздер нәтижесінде, мұсылман елдері арасындағы сауда-саттық жобаларды қаржыландырумен айналысатын, Кувейт қаржы үйінің басшылығы ресми түрде мәдениет пен білім беру саласындағы объектілерді қаржыландыруға көмегін, әрі араб мемлекеттеріндегі қазақстандық студенттерге стипендия беруді ұсынды [2].

1999 жылдың шілде айында доктор Адель Аль-Фаллах Алматыдағы Орталық мешіт ғимаратының салтанатты ашылу рәсіміне қатысты. Министрлігінің атынан ол Қазақстанның алғашқы муфтиі Ратпек Нысанбайұлына қосқан үлесі ретінде 30 мың АҚШ долларды табыстады [3].

Тәрбие, білім беру және мәдениет саласындағы ынтымақтастық Қазақстан мен Катар арасындағы өзара қатынастар аясында дамыды. 2000 жылы 5-7 шілдеде Доха қаласында сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени-гуманитарлы ынтымақтастық мәселелері жөнінде алғашқы Қазақстан мен Катардың Үкімет аралық отырысы өтті. Нәтижесінде Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрі мен Катар мемлекетінің тәрбие, ағарту және жоғарғы білім беру министрі арасында аталмыш саладағы өзара ынтымақтастық жөніндегі келісімшартқа қол қойылды. Осы келісім негізінде 2002 жылы наурызда Доха қаласында Қазақстан мәдениетінің күндері аталып өтті. Бұл іс-шараның мақсаты – Катар халқына қазақстандық мәдениет пен өнері жөнінде толық ақпарат беру болды. Парсы шығанағы аймағында алғаш рет ұйымдастырылған бұл іс-шара араб бұқаралық ақпараттар арасындағы ең танымалы «Аль-Джазира» арнасында хабарланған болатын [4]. Жалпы, күні бүгінге дейін осы арна Парсы шығанағынағы елдері үшін Қазақстанның белсенді, әрі мүмкіндігі жоғары аймақтық серіктестерінің бірі ретіндегі имиджінің қалыптасуына зор үлес қосуда. Дәл сол жылдан бастап, Катардың қайтарымсыз гранты есебінен салынған 5000 адам сиятын Астанадағы Исламдық мәдени орталық пен негізгі мешіттің құрылысы басталды. Бұл жобаның жалпы құны 6,5 млн.АҚШ долларды қамтыды [5].

2005 жылы бұл мешіттің салтанатты ашылу рәсіміне ҚР Президенті қатысып, 1994 жылғы Сауд Арабиясына жасаған ресми сапары кезінде Фахд Королі оған сыйға тартқан Меккедегі басылымнан шыққан Қасиетті Құран кітабы мен *кисваның* бір бөлігін (Қасиетті Қағба жамылғысы) табыстады. Осы рәсімнен соң, Ислам орталығы Нұр-Астана Орталық Мешіті деген ат берілді. Қазақстан руханияттары бұл ғимаратты ислам ағарту ісінің орталығы деп қарастырады. Бүгінгі таңда бұл мешіт қабырғасында діни білім беру мен Маулид, Ораза Айт, Құрбан Айт, Қадір түні сияқты діни салтанатты іс-шаралар өтуде.

Келесі бір мемлекет аралық ынтымақтастықтың қатысушысы – БАӘ сыртқы істер министрі Шейх Хамдан бен Зайед аль-Нахайан басқаратын, Біріккен Араб Әмірліктерінің (БАӘ) Қызыл Жарты ай қайырымдылық ұйымы. Бұл ұйым 1983 жылы «ұлттық, гуманитарлы, ерікті орган» ретінде Әмірліктердің алғашқы беткеуістар қайырымдылық қорларының бірі болып құрылды. Қызметінің негізгі стратегиясы «ұлттына, нәсіліне, жынысына, діни, саяси, идеологиялық ұстанымдарына қарамастан көмекке мұқтаждардың бәріне жәрдемдесу» [6]. Қызыл Крест және Қызыл Жарты ай Халықаралық федерациялардың мүшесі бола тұра бұл ұйым өз қызметі барысында халықаралық

гуманитарлы құқықты басшылыққа алады. Атқаратын іс-шараларына әртүрлі апаттар мен әскери әрекеттерден жапа шеккен аймақтарға азық-түлікпен, медициналық, материалды жәрдеммен қамсыздандыру кіреді. Сонымен қатар, исламдық әлемнің негізгі объектісі ретінде, дәстүрлі түрде кедей отбасыларға көмек, жетімдер үйлерін, мешіттерді, Құранды оқыту орталықтарын салу және оларды қаржыландыру, әрі Рамадан, қажылықты ұйымдастыруға байланысты іс-шараларды да атқарады.

90-жылдардың басында БАӘ-ң Қызыл Жарты айы Қазақстанда өзінің қызметін атқаруды бастады. Екіжақты келісімшартқа сәйкес оның қызметінің негізгі объектілері жоғарыда аталғандармен бірге, ауыз су құбырлары және тағы басқа әлеуметтік маңызы бар мәселелер қарастырылды. 1998 жылдан бастап, Қазақстан аталмыш ұйымға мүше болып кіргелі 12 білім беру, медициналық, әлеуметтік ғимараттар салынды. Сонымен қатар, жетімдер үйлерін қаржыландыруға 1998 ж. – 19 600 дирхам, су тасқыны кезіндегі көмекке 2000 ж. – 22 400 дирхам, 2001 жылы – 18 400 дирхам жұмсалды [7].

Қызыл Жарты айдың қайырымдылық бағдарламаларында *Абу-Даби аль-хейрийа* жеке меншік ұйымы зор үлесін қосты. 2003 жылы бұл ұйым Қазақстан мұсылмандарының рухани басқармасымен мешіттерді салу жөніндегі келісімшартқа қол қойды. Осының нәтижесінде, елімізде 30-дан астам мешіттер тұрғызылды. Ең ірілері Алматыдағы орталық мешіт пен Алматы ықшам аудандарда салынғандарды айтуға болады. Бұл мешіттерде діни сауаттылықты ашумен қатар, тігін курстар мен компьютерлік сыныптар қызмет етуде. Тура осы сипатта осы ұйым есебінен салынған/жөнделген қалған мешіттер де жұмыс істеуде.

Қызыл Жарты айы ұйымының қызметі аясында Алматы облысындағы: Қаскелеңдегі қыздарға арналған жетімдер үйі және Қапшағайдағы ер балалардың жетімдер үйі толығымен қаржыландырылады. Әрқайсысында 100-ден астам балалар тұрады. Назар аударарлық жәйт: аталмыш үйлердің бастапқы қызметі кезінде қазақстандық волонтерлармен қатар арабтар да жұмыс істеді. Ал, қазіргі күні қызметкерлер қатары тек жергілікті мамандардан тұрады. Балалар зайырлы мектептерде сабақ оқиды, бірақ діни мерекелер мұнда үнемі атап өтіледі, әрі мектептен тыс уақыт кезінде діни ағартушылық жұмыстар да өткізіледі. Аталмыш қор қамқорында кедей отбасынан шыққан, көбінесе әкелері жоқ 1000 жуық балаларға да көмек көрсетіледі. Олар 18 жасқа дейін толғанша айына 50 АҚШ доллары көлемінде ақшалай жәрдем көрсетіледі. Демеушілер – араб елдерінің анонимді меценаттары.

Қазақстан мен Сауд Арабиясы арасындағы гуманитарлы ынтымақтастық 1994 жылы тараптар арасында жасасқан Сауда-экономикалық, инвестициялық, техникалық және мәдени салалардағы Үкіметаралық Бас келісімшартқа негізделіп жүзеге асырылуда. Келісімшарттың 6-бабында ғылыми-мәдени ынтымақтастықтың бағыты нақтыланып, оның мазмұнына жастармен жұмыс жүргізу, білім беру саласында ынталандыру, сонымен қатар араб тілін оқытуды дамыту әрекеттері кірді [8].

1997 жылы желтоқсан айында ҚР Білім және ғылым министрі К.Кушербаев Эр-Риядқа бірінші ресми іс-сапарын жасады. Кездесуге Сауд Арабияның ислам және вакуфтер істері жөніндегі министрі, кейін Ислам әлемі лигасының Бас хатшысы лауазымын атқарған, Абдалла бен Абдель Мухсин ат-Турки қатысты. К.Кушербаев екі жақты ынтымақтастықтың әлеуетін аса жоғары деп бағалаған болатын. Оның айтуынша, Қазақстан үшін Сауд Арабия тарапынан тек экономикалық емес, сонымен қатар рухани қолдаушылық та маңызды. Әсіресе, мешіттерді салу, дінтану мамандарын оқытып даярлау, қазақ тілінде ислам бойынша кітаптарды шығару қажеттілігі басым [9].

ҚР Білім және ғылым министрі және Сауд Арабияның Халид аль-Ансари жоғарғы білім министрі арасындағы болған кездесу барысында келесі мақсаттар талқыланды: тараптардың ұлттық заңнамаларына сәйкес университеттер, білім беру және зерттеу орталықтары арасында ынтымақтастықты орнату; тіл мен әдебиетті дамыту саласында өзара қолдаушылық пен ынтымақтастықты дамыту; біріккен конференцияларды, Мәдениет күндері мен көрмелерді өткізу. Сауд Арабия министрлігі ҚР-да араб тілін оқыту мен дамыту үшін жағдай жасап, материалды көмек көрсетуге дейін даярлығын білдірді. Өз алдына ҚР тарапынан орыс тілі мұғалімдерін Сауд Арабияның университеттеріне жолдау ниеті айтылды.

Аталмыш келісімшарт негізінде 2001 жылы Қазақ мемлекеттік педагогикалық университеті (қазіргі ҚазақҰПУ) тұсында Сауд Арабиясы Ислам зерттеу орталығын ашуды жоспарланған. ҚР-ң Сауд Арабиядағы қазіргі елшісі Қайрат Лама Шарифтің белсенді атсалысуымен Эр-Риядтағы Сауд патшасы атындағы және қазақстандық университеттер арасындағы байланыс орнатылды. Аталмыш қатынастарды қарқындату мақсатында 2006 жылы Қазақ Ұлттық Университетінің ректоры бастаған

делегация Сауд Арабияға ресми сапармен келді. Кездесу нәтижесінде ынтымақтастық жөнідегі келісімшартқа қол қойылды. Соған сәйкес, 2007-2008 жылдар аралығында Сауд Арабиясына он студент пен төрт оқытушы тілдік тағылымдаманы өткеру жоспарланды. Осы кездесулер барысында қазақстандық делегация тарапынан мектептерімізге демеушілік көрсету өтініші айтылып, елімізде 50-100 араб тілі кабинеттерін ашу ұсынылды.

Қазақстан территориясындағы Сауд Арабияның гуманитарлы миссиясының ресми өкілдері ретінде Ислам Ынтымақтастық Ұйымы тұсындағы Исламдық білім беру, ғылым және мәдениет жөніндегі комитеті (ISESCO) мен Ислам әлемі лигасы тұсындағы Бүкіләлемдік исламдық жастар ассоциациясы (WAMY) қызмет атқарды.

Бұл ұйымдардың қызметі алдында аталып кеткендерге ұқсайды. Бірақ, та ислам әлеміндегі бұлардың ерекшелігі мен маңыздылығын атап кеткенді жөн санаймыз. Сонымен, Исламдық білім беру, ғылым және мәдениет жөніндегі комитет (ISESCO) 1982 жылы құрылды, штаб-пәтері Рабат қаласында орналасқан. Ұйым қызметінің негізгі мақсаты білім беру, ғылым, мәдениет саласында исламдық күштерді біріктіріп, заман талаптарына сай дәрежеге көтерілу. Демек, «Ислам әлемінің мәдени стратегиясына» сәйкес бұл ұйым қызметінде ислам әлемі мемлекеттерінің өзара ынтымақтастығы қамтылады. Жүзеге асырылатын іс-шаралары ислам жамағатының өркениеттік жаңғыруына және осы саладағы әртүрлі институттар арасындағы байланысты бақылап қарқындатуға бағытталған [10]. Күні бүгінге дейін Қазақстанда қызмет атқаруда.

Ислам әлемі лигасы тұсындағы Бүкіләлемдік ислам жастары дүниежүзілік ассамблеясы (WAMY) 1972 жылы құрылды, штаб-пәтері Эр-Риядта. Әлемде 34 өкілеттіктері бар, ислам әлемінде зор беделге ие ұйым. Жарғысына сәйкес бұл ассоциация өзін «мұсылман жастарының игілігі үшін қызмет етіп, қолдаушылық көрсететін халықаралық исламдық тәуелсіз қайырымдылық ұйымы» деп атайды. Негізгі мақсаты – жастар арасындағы исламға баулу, ислам жөніндегі білімді тереңдету, ислам қоғамы мен оның әлеуметтік-экономикалық, ғылыми инфрақұрылымын құру кезіндегі мұсылман жастарының миссиясын түсіндіру [11]. Сәйкесінше, бұл ұйымның негізгі қызметі мұсылман жастарына қамқоршылық көрсетумен, яғни білім беру ағартушылық сипатқа ие. Осы қызметі аясында тәрбиелеу-білім беру лагерьлері, семинар, конференцияларды өткізу, Құранды жаттау үйірмелері, ислам ақпараттық орталықтары, әлем тілдерінде діни әдебиет басылымы, студенттерге стипендия бөлу, жетімдерге қамқорлық, исламдық жастар ұйымына қаржылай және моральді көмек көрсету жұмыстары атқарылады. Қазақстанда бұл ұйымның қызметі 2018 жылы тоқтатылды. Себебі, ҚР Үкіметінің 09.04.2018 [№ 177](#) қаулысының тізіміне енгізілмеді [12].

2010 жылдың 30-маусым күні Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Біріккен Араб Әмірліктерінің Үкіметі арасындағы Шейх Халиф бен Заид Әл Нахаян қорының гранты есебінен Оңтүстік Қазақстан облысының Шымкент қаласында перзентхана және бас мешіт салу жөніндегі ынтымақтастық туралы келісімге тараптар қол қойды. Оған сәйкес, халықтар арасындағы өзара түсіністікті тереңдетудің, сондай-ақ сауда-экономикалық, мәдени және гуманитарлық салалардағы ынтымақтастықты алға жылжытудың маңыздылығын ескере отырып, Қазақстанға аталмыш қор есебінен 33 530 000 (отыз үш миллион бес жүз отыз мың) АҚШ доллары мөлшерінде грант бөлінді. Бұл ақша Оңтүстік Қазақстан облысының Шымкент қаласында 25530000 (жиырма бес миллион бес жүз отыз мың) АҚШ доллары сомасына 120 орындық перзентхананы салуға 8000000 (сегіз миллион) АҚШ доллары сомасына Шейх Халиф бен Заид Әл Нахаян атындағы 3000 орындық бас мешітті салуға жұмсалды [13].

2014 жылы 19-қаңтарда жек дуадақтарды қорғау халықаралық қоры, Абу Даби, Біріккен Араб Әмірліктері ("International Fund for Houbara Conservation – Kazakhstan" корпоративтік қоры) және Қазақстан Республикасының Қоршаған орта және су ресурстары министрлігінің Орман және аңшылық шаруашылығы комитеті арасындағы ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды. Құжаттың негізгі мазмұны - Қазақстандағы жоғалу қаупі бар және сирек кездесетін дуадақта түрлерін сақтауға, сондай-ақ оны қорғау мен қалпына келтіру іс-шараларына арналды [14].

Бұл ұйымдардың барлығы да, атап айтсақ, ISESCO, WAMY, Біріккен Араб Әмірліктерінің Қызыл Жарты айы, Заид бен Сұлтан Әл Нахаян атындағы қайырымдылық-ізгілік ұйымы, Шейх Халиф Бен Заид Әл Нахаян қоры, "International Fund for Houbara Conservation – Kazakhstan" корпоративтік қоры елімізде Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулыларында бекітілетін гранттар беретін халықаралық және мемлекеттік ұйымдардың, шетелдік және қазақстандық үкіметтік емес қоғамдық ұйымдар мен қорлардың тізбесі негізінде ресми түрде қызмет етеді. Сол себепті, олардың қызметінің заңды күзіреттілігінде еш күмән жоқ.

Қазақстан Республикасы мен Сауд Арабия арасындағы гуманитарлы ынтымақтастық жөнінде сараптама жасағанда, әрине біріншіден қажылықты ұйымдастыру тақырыбы алға шығады. 1998 жылы Фахд бен Абдель Азиз королі жеке қоры есебінен Қазақстаннан қажылыққа баратын 200 адамның шығындарын өтеді. Қазақстан азаматтары тарапынан жыл сайын қажылық жасаймын деушілердің саны артатындықтан, екі ел арасындағы өзара ынтымақтастықты орнату қажеттілігі аса жоғары болды. Қажылықты ұйымдастыру мәселелері Сауд Арабия үкіметі атынан қажылық істері жөніндегі министрлік пен басқа мұсылман мемлекеттеріндегі осыған сәйкес билік органы арасында қарастырылады. Қажылық кезеңінің басталуынан бірнеше ай бұрын Сауд Арабия өз тарапынан шетелдік делегациялармен келіссөз жүргізіп, қажылықты ұйымдастырудың мән-жайын талқылайды.

Қазақстанға келетін болсақ, Дина Вильковскидің дипломаттар, қажылар арасында жүргізген сұхбаттары нәтижесінде айқындалғаны, бұл мәселенің шиеленісі Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасының (ҚМДБ) бірінші Жоғарғы муфтиі Рәтбек қажы Нысанбайұлының қажылықты ұйымдастырудың қалыптасқан ережелерін ескермейтіні себеп болды. ҚМДБ-ң алғашқы басшылығы не Сауд Арабия, не Қазақстандағы олардың елшілігінің талаптарын ескермей өз еркінше адамдарды қажылыққа аттандырған болатын. Сәйкесінше, көптеген наразылықтар орын алды. Нәтижесінде, Сауд Арабия патшалығындағы Қазақстанның имиджіне нұқсан келтірілені жөнінде Дина Вильковски өзінің монографиясында ой қозғайды [15].

Аталмыш мәселенің шешуші сәті 2002 жылы ҚР ақпарат, мәдениет және қоғамдық келісім министрі М.Құл-Мұхаммед пен жаңа муфтиіміз Ә.Дербісәлінің Сауд Арабиясына жасаған ресми сапары кезінде туындады. Тараптар өзара қажылықты ұйымдастыру барысын келісіп бекітті. Соған сәйкес, енді қажылық ҚР ҚМДБ-сы және Сауд Арабияның қажылыққа жауапты министрі арасында қол қойылған хаттамаға сәйкес өткізіледі. 2007 жылы Меккеде тараптар арасында кезекті келісімшартқа қол қойылып, мұсылмандардың қажылыққа бару тәртібі мен елімізге бөлінетін квота жөнінде келіссөздер өтті. Нәтижесінде, 2007 жылдың желтоқсан айында 4500 адам қажылыққа бара алды, бұл көрсеткіш 2006 жылға қарағанда екі есе көп [16]. Мемлекетаралық ынтымақтастықтың қарқындауына Парсы шығанағы елдері тарапынан Қазақстанның ірі қалаларында мешіттерді салуды қаржыландыру ниетін жүзеге асырып жатқан жеке тұлғалар мен меценаттар қызметі зор үлесін қосуда. Олардың қомақты көмегімен Алматыдағы орталық мешіт (200 мың АҚШ доллар) салынуы аяқталды, Астанадағы ескі мешіт реконструкцияланды (50 мың АҚШ доллар). 2004 жылы Сұлтан Бен Абдель Азиз өзінің қорынан Петропавлдағы мешіттің салынуына 2 млн АҚШ долларды бөлді. Қазақстандағы қайырымдылық қорлар мен Азия мұсылмандары комитетінің негізгі демеушісі ретінде Кувейт кәсіпкерін Абдулазиз С. Аль-Бабтинді атап өткеніміз жөн. Оның Бейт аль-Бабтин қоры есебінен ондаған қазақстандық студенттер аль-Азхар және тағы басқа араб университеттерінде діни білімдерін игеруде. 2002 жылы оның шақыруымен Қазақстаннан ақпарат пен мәдениет министрі К.Көшербаев пен муфтиі Ә.Дербісәлі Кувейттегі араб елдерінің мәдениет саласындағы қайраткерлерді марапаттау салтанатты рәсіміне қатысты. Қарастырылған қайырымдылық және діни қорлардың қызметі еліміздің территориясында Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Заңына сәйкес жүзеге асырылады [17].

Қорытындылай келе, Қазақстандағы мемлекеттік және жеке тұлғалардың исламдық қайырымдылық бағдарламаларды жүзеге асыру қарқыны жоғары деп тұжырымдауға болады. Әрине, әрбір араб қайырымдылық қорының өз алдына қойған мақсат-мүдделері – исламдық құндылықтарды тарату мен ықпалын кеңейтуге ұмтылған. Осыны есекере отырып, Қазақстан Республикасы және Парсы шығанағының араб елдері арасында жүргізілген келіссөздер нәтижесінде, гуманитарлы ынтымақтастық бағытын реттейтін бірқатар құжаттарға қол қойылды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. *Arab News. Kuwait Times, 1.September 1997.*
2. *Амреев Багдат, 2004: Аравийские монархии и их место во внешнеполитических приоритетах Казахстана, Астана. – С.53.*
3. *Багдат, 2004: Аравийские монархии и их место во внешнеполитических приоритетах Казахстана, Астана. С.64.*
4. <https://www.aljazeera.net/portal>
5. *Занкоев Калижан. Nur-Astana Mosque. Almaty, 2006, 40.*
6. *UAE Red Crescent: <http://www.uaerc.org.ae>*

7. Вильковски Дина, 2014: Арабо-исламские организации в современном Казахстане: внешнее влияние на исламское возрождение, Астана-Алматы. – С.102-103.
8. Амреев Багдат, 2003. Казахстан и Саудовская Аравия. Астана. – С. 257-261.
9. Biyumi, Mahmud, 1998: al-alam al-islami, 21-27 September.
10. ISESCO: <http://www.isesco.org.ma>
11. World Assembly of Muslim Youth: <http://www.wamy.org>
12. https://kaz.tengrinews.kz/zakon/kazakhstan_respublikasyinyin_ukmet_kazakhstan_respublikasyinyin_premier_ministr/karjyi/id-P1800000177/#z8
13. <http://kazakhstan.ae/kz/%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9-%D0%B4%D0%BE%D0%BC-%D0%B8-%D0%BC%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%82%D1%8C-%D0%B2-%D1%87%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B5-%D0%BE%D1%82-30-06-2010-2/>
14. <http://kazakhstan.ae/kz/%D0%BC%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%80-%D0%B8-%D1%84%D0%BE%D0%BD%D0%B4-%D0%B4%D1%80%D0%BE%D1%84%D1%8B-2/>.
15. Вильковски Дина, 2014: Арабо-исламские организации в современном Казахстане: внешнее влияние на исламское возрождение, Астана-Алматы. – С.108.
16. Наш мир (Алматы), 15июнь 2007.
17. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483>

УДК 94(574)
МРНТИ 03.20

А.Ж. Токмурзаева¹

*¹Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ докторанты,
Мамандығы «6D020200 – Халықаралық қатынастар» Алматы, Қазақстан*

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ БИЛЕРІНІҢ БЕЙБІТШІЛІК КОНЦЕПЦИЯСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада біз ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлар аралығындағы Қазақ хандығы билерінің хандық мемлекетінің сыртқы саясатындағы бейбітшілік парадигмасын ғылыми стратегиялық тұрғыдан сарапқа салуға қадам жасаймыз. Өйткені Қазақ хандығы мемлекеті тарихында хандарды қоршаған батырлармен бірге атақты жыраулар, әйгілі билер заман ағымына қарай салмақты сөз айтып, саналы пікір қосып, арналы ой айтып, дұрыс саясат құруға бағыт бағдар беріп, қазақ елінің бейбіт өмір сүруіне ат салысқандардың бірегейі.

Кілт сөздер: сыртқы саясат, би-шешендер, мемлекет, бейбітшілік.

А.Ж. Токмурзаева¹

*Докторант КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
Специальность «6D020200 – Международные отношения», Алматы, Казахстан*

КОНЦЕПЦИЯ МИРА БИЕВ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Аннотация

В этой статье мы делаем подход к научно-стратегическому анализу парадигмы мира во внешней политике Ханского государства биев Казахского ханства с XVII-XVIII веков. В связи с тем, что в истории государства Казахского ханства, наряду с героями, окружающими ханов, знаменитые жырау, прославленные бии внесли весомый вклад в эпоху времени, высказывали свое мнение, ориентировали на формирование правильной политики, приняли участие в мирной жизни казахского народа.

Ключевые слова: внешняя политика, бии-ораторы, государство, мир.

Tokmurzayeva Akbota¹

*PhD student in International Relations Kazakh Ablai khan University of
International Relations and World Languages Kazakhstan, Almaty*

THE CONCEPT OF PEACE BIYS OF KAZAKH KHANATE

Abstract

In this article we make an approach to the scientific and strategic analysis of the paradigm of peace in the foreign policy Of the Khan's state of biys of the Kazakh khanate from the XVII-XVIII centuries. Due to the fact that in the history of the state of the Kazakh khanate, along with the heroes surrounding the khans, famous Zhyrau, famous biys made a significant contribution to the era of time, expressed their opinion, focused on the formation of the correct policy, took part in the peaceful life of the Kazakh people.

Keywords: foreign policy, biy-speakers, state, world.

Бұл мақалада біз ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлар аралығындағы Қазақ хандығы билерінің хандық мемлекетінің сыртқы саясатындағы бейбітшілік парадигмасын ғылыми стратегиялық тұрғыдан сарапқа салуға қадам жасаймыз. Өйткені Қазақ хандығы мемлекеті тарихында хандарды қоршаған батырлармен бірге атақты жыраулар, әйгілі билер заман ағымына қарай салмақты сөз айтып, саналы пікір қосып, арналы ой айтып, дұрыс саясат құруға бағыт бағдар беріп, қазақ елінің бейбіт өмір сүруіне ат салысқандардың бірегейі. Олар соңына ерген қалың елін іргесі бекіген бейбіт мемлекет етуді армандаған. Бұхар бидің: «Көрпелестер би болып, көпке кеңес айтқан жұрт» [1, 28б.], -дегені сондықтан болар. Бұл жыр жолдары бүгінгі біздерге игілігіңе ие бол, біз қосқан үлесті кемітіп алмай бейбіт өмірді сақтаңдар деп тұрғандай болады. Демек, біз зерттеу нысанына алып отырған билер сол кездегі халықтың бейбіт тіршілігінің аңсаған да, соған ат салысқан – жорға бесігі, соны жебеген де демеген – өмір арнасы болған деуге әбден негіз бар.

Жалпы теориялық жағынан алғанда «өмір сүру әлемнің фоны» [2,324б.] дегенге сенетін болсақ, адамзат тарихы «соғыс пен бейбітшілік» дилемасы арасында қозғалу заңдылығына куә боламыз. Осы бір объективті заңдылықтың метатеориялық ұсқынын Қазақ хандығы билерінің де мойындағанын аңғару қиын емес. Мәселен, оны «Бас кесе де басылмай, ақ ісімді жасырмай, атқа мінген ер едік» (Жиёмбет би), «Ерлігімді елдігіме тапсырдым...» (Шоған би) [3,94,99бб.], – деген шешендік толғауларынан көруге болады. Олай болса, ХҮІІ ғасыр басындағы қазақ ханы Есімнің, «Есікке жұртым бекем бол, дұшпаның көп, оң мен сол. ...Өр жағың – қалмақ, қытай, бұяғы – орыс. ...Алдымнан жүріп оңалсам, артқы жағым қараңғы. Бұяғын бассам қолыммен, бұяғынан ұрады. Бүреуінен құтылсам, бүреуі даяр тұрады. ...Қори алмай қор болдым, қазағым, сені қайтемін?..» [4,164,184бб.], – деген, дала биі Төленің, «жар астында тұрғанда, жасырынып жауымыз» [3,109б.], – дейтін адамзат ғұмырында соғыстың болу жағдайын жаудың болу ақиқатымен дөп басып айтқан сол кездегі халықаралық қатынастағы мегатрендтік саясат конфронтациясының метағылыми формасы осындай еді. Ал оның зайырлы ғылым тұрғысындағы растығын А.Шопенгауэрдің: «өмір дегеніміз толқу мен тыныштану тарихы» [5,292б.], – деген жалпытеориялық тұжырымынан да көруге болады. Бұл тұжырымнан біз «соғыс пен бейбітшілік» феномені әрі өзекті, әрі концептуалды егіз құбылыс болатынын байқаймыз. Осы ойдың нақтырақ көрінісін Ницшеден табуға болады, ол: «соғыстан бас тарту ұлы өмірден бас тартуды білдіреді», – десе, Энтони Кенни: «соғыс дегеніміз – еркіндікте тәрбиелену, ал еркіндік ...жеңіске шаттанатын адами түйсіктерді білдіреді» [5,302б.], –деген пікірде болады. Бұл тезистерден байқайтынымыз «соғыс» категориясы қоғамдық-мемлекеттік тіршілік тарихының континуумдық құрылысы дейтін онтогенездік түйін. Демек ейкумен кеңістігі болған жерде «соғыс» ұғымы – архаизм бола алмайтын адамзат болмысының константты сипаты. Олай болса «соғыс» ұғымының антонимі ретінде «бейбітшілік» ұғымының да өмір сүруі объективті құбылыс.

Сол себепті «соғыс пен бейбітшілік» сөз тіркестері бүгін де халықаралық саяси сахна күн тәртібінен түспей тұрған мәселенің ең күрделісінің бірі болып қалып отыр. Мәселен, Н.Ә. Назарбаев қазіргі әлемдік өркениеттегі кереғар құбылыстардға шолу жасай отырып: «...жалғызкіндікті әлем бақылаудан шығып барады» [6,24б.], – дей келіп, «дүние созылмалы жанжалдармен қатар, қауіпсіздікке төнетін қатердің бұрын-соңды болып көрмеген кең ауқымымен бетпе-бет келіп отыр» [6,15б.], бүгінде «Таяу Шығысты үлкен соғыс елесі кезіп жүр» [7,3б.], оның ақыры «әлемдік державалар арасындағы әскери қақтығысқа ұласуы әбден мүмкін» [8,10б.], -деген қорытындыға

келеді. Бұл ретте Елбасы елдің бүтіндігі мен тыныштығы, яғни бейбіт өмір мәселесі өзекті болып тұрғанын әрі оның өзін мазалайтынын да жасырмайды. Президент: «...көпұлтты Қазақстанның бірлігі мен тыныштығы жатсам-тұрсам көкейімнен кетпейтінін ...айтқым келеді» [6,27б.], -деп толғанады. «...Тұрақты әрі қауіпсіз әлем – азаматтарымыз бен келешек ұрпақтарымыз үшін аса қажетті қасиетті құндылық» [6,15б.], -деген ой түйіндейді Н.Ә. Назарбаев.

Осы бір ұлы құндылық бейбітшілдік мұратпен келетін ұлы іс. ҚР Президенті «Астана Клубы» отырысының жабылуындағы сөйлеген сөзінде Қазақстан астанасын әлемдік теке-тірестерді шешудің жаһандық алаңына айналдыру мақсаты – әлемдік тұрақтылықты көздейтін қауіпсіздіктің жаһандық институттарын бейбітшілікке шақыру идеясы өзінің маңыздылығымен ерекшеленбек. Сонымен бірге, Елбасының: «Қазіргі рухты сөз – ұлттың танымын да, тарихын да толғайтын сөз «Мәңгілік Ел» болуы керек» [6,39б.], – деп айтқан стратегиялық бағдардың астарында бейбітшілік идеологияның тұрғаны анық. Сондықтан, бейбітшілдік арман жетелеген бейбітшілік универсумы қазақ халқының қоғамдық тарихымен бірге келе жатқан априори-құбылыс деп айта аламыз. Бейбітшілік мәселесі Қазақ хандығы дәуіріндегі қазақ билерінің өзегін жарған феномендік парадигмалардың бірінен табылуы объективті заңдылық болған деп айтуға толық негіз бар. Елбасының 2018 жылғы халыққа Жолдауында елдің сыртқы саясатына тоқтала келіп: «Біздің бейбітсүйгіш бағытымыз бен осы саладағы нақты айқындалған қағидаттарымыз өзін-өзі толық ақтап отыр» [9,15б.], – деуі де сондықтан болар. Олай болса, бейбітшілікті аңсау, оған ұмтылысты Мартин Хайдеггер айтқандай «өмірдің өрбуі ретінде» [5,114б.] мойындауымыз керек. Демек, адамзат өмірі «о бастан мәдени және тарихи контекстке тасталғандық» [5,114б.]. Одан басқаша өмір адам затына берілмейтін аксиома.

XVIII-XIX ғасырлардағы Қазақ хандығы қоғамдық өмірінің ерекшелігіне жалпы шолу жасайтын болсақ, оның аталмыш уақыт шегінде тарихи дамуының аса күрделі, шиеленісті кезеңді бастан кешкені белгілі. Қазақ жеріне солтүстік батыстан қалмақтар тынымсыз шапқыншылық жасаумен болды. Солтүстігінде башқұрттармен, Жайық және Сібір казактарымен жиі қарулы көтерілістер болып тұрды. Шығыс және оңтүстік шығыстан өте қуатты жоңғар ордасы қысым көрсетті. Мәселен тарихи жырларда қазақ халқының жоңғарларға қарсы үш ғасырға созылған күресінің тарихы расталады [4,164б.]. Күшейе түскен сыртқы қауіптің ықпалымен және күші басым жаңа жауларға соққы беру үшін жалпы күшті біріктіру қажеттігін сезінуге байланысты қазақ жүздерінде орталықтану бағыты белең алып, хан өкіметін нығайту қажеттігі басым болды.

Тарихшы-ғалымдардың айтуынша, 1223 жылғы «Отырар ойранынан» бастап, 1723 жылғы «ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» аралығындағы бес ғасырдан астам уақыт ішінде қазақ елі орта есеппен 10-14 жылдан артық уақыт бейбіт өмір сүре алмаған [10,11-12бб.]. Ал сол кездегі қазақтың саяси-психологиялық жай-күйі де еліміздің ауызәдебиетінде назардан тыс қалмаған. Мысалы, Қожаберген жыраудың «Елім-ай» дастанында: «Шыңдарын Алатаудың бұлт басты, кез болып қысаңшылық қазақ састы; жау қалмақ шегірткеше қаптап кетіп, қайран ел есі шығып көше қашты; қазақтар жау қалмақтан жасқанып тұр» [11,39б.], – деген жолдармен баяндалуы соның кепілі. Жиёмбет бидің сөзімен айтқанда, «тоқтамай соққан толағай, толастар мезгіл жеткей-дүр» [11,38б.], дейтін бейбіт заманды аңсағаны анық.

Сол кездегі сыртқы саясаттың басты мақсаты – шетелдік басқыншыларға қарсы күрес, өз елін, жерін қорғау, бейбітшілік орнату болғаны да тарихтан белгілі. Бұл мақсатты іске асыру үшін әртүрлі іс-шаралар мен әдістерді пайдаланғаны да тарихи шындық. Ең бастыларының бірі – мәселені бейбіт жолмен немесе соғыс арқылы шешу болса, екіншісі – тараптардың келісім шарт жасасуы және келісіммен некеге отыру, ал үшіншісі – саяси одақ құру болды [12,8б.]. Н.Ә.Назарбаевтың: «Одақ ыдыраған ...кезеңде Қазақстан өзінің ...саясатының – бейбітшілік, келісім және бірлік – деген негізгі үш принципін қалыптастырды» [Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік дәуірі. –Астана, 2017. – 508 б. (73 б.)], - дегені де сондықтан болар.

Жоғарыда айтылған бейбітшілікке жетудің жолдарының бірі соғыс арқылы болуын да қазақ билері мойындаған. Мысалы Есім ханның әрі батыр, әрі биі Жиёмбет 1620 жылы ойрат-қалмақ соғысында жеңіс жеткен батырлығын баяндай келіп, Есім хан бірде: «Ер Жиёмбет қайдасың, жыға шанышқын найзасың?!», деп қайрат қосса, бірде «Жиёмбет асты бәрінен тұс-тұсына қуалап» [4,157,261бб.], – деп мадақтайды. Ал Жиёмбет бидің өзі: «Менің ер екенімді көргенсің, ...қайратымды білгенсің» [3,93б.], -деп толғап, бейбіт өмірді соғыстағы жеңістің өнімі болатынын дәлелдей түседі. Сондай-ақ, 1740 жылы жоңғар-қалмақ шапқыншылығында Төле бидің, «Жаудан бұққан немені, ортасынан қуса игі. Ту көтерер ерің бар, қол боларлық елің бар. Құлдық ұрсаң дұшпанға еркек болып туды деп, мына сені кім айтар» [3,111б.], – деп толғай отырып жау шапқыншылығына соғыспен

жауап беру арқылы бейбіт өмірге қол жеткізуге болатынын көрсетеді. Оның жанды мысалы – Ұлы Қазақ даласындағы 300 жылдық соғыс тарихы бола алады. Мәселен, Ш.Т. Қуанғанов өзінің ғылыми-зерттеу еңбегінде: «Қазақ халқының бар өмірі іргелес елдердің басқыншылық әрекеттеріне қарсы күреспен өтті десе де болады» [1,216.], – деп жазады. Бұхар бидің: «Жауыңды жеңгің келсе ең алдымен өзіңе-өзің сен. Әйтпесе, бәріміз бірдей апатқа ұшыраймыз» [1,266.], – дегені сондықтан болар.

Ендігі кезектегі ғылыми тұрғыда зерттеу пәніне алынатын мәселенің бірі – ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы Қазақ хандығы билерінің сол бір бейбітшілік концепциясының іске асырылу механизмдер жүйесіне үңілу және оларға талдауға қадам жасау.

Соның бірі – бейбітшілік орнату тұрғыдағы келісім-шарт универсумы деп айтуға негіз бар. Бейбітшілікті орнатудың бірден-бір негізгі механизмдерінің бірі кезегінде келісім-шарт континуумының тарихтағы алатын орны тарих ғылымында өз бағасын алған. Мысалы, **М. Әбусейітова:** «Сыртқы басқыншылықты тойтару және ішкі саяси жанжалдарды басу ісінде бейбітшілік пен ынтымақтастық туралы тарих ғылымына белгілі маңызды шарттардың бірі 1598-1599 жылдары қазақ хандары мен аштарханилер жасасқан шарттар болып табылады» дей келіп, олардың «...толық мәтіні «Тарих-и аламара-йи Аббасиде» берілген» [13,86.], -деп жазады.

Есім хан тұсында оның Орта Азия елдерімен қатынаста бейбіт келісім-шартқа қол жеткізгені тарихта айтылады. Мәселен, ХҮІ ғасырдың соңғы жылдарында (1598 ж.) Есім Бұқар хандығымен келісім-шарт жасасып, Ташкент қаласы мен оның айналасын Қазақ хандығына қосып алады. Осыдан бастап Ташкент екі ғасыр бойы Қазақ хандығы билігінде болғаны және Қазақ Ордасының тынышталып орныққаны белгілі [14,956.]. Тарихшы Б.Кәрібаев бұл жөнінде: «Есім хан ең алдымен Мауереннахрға қатысты түйінді мәселені шешеді. Нахшбендилік шейхтердің араласуымен қазақ билеушісі мен ортазиялық билеушілер арасында бейбіт келісімдерге қол жеткізіледі» [15,856.], -деп жазады. Ал Н.Атығаев осы келісім-шарт бойынша «Қазақ хандығы құрамына Түркістан қалалары, бір жарым ғасырға атырабымен Ташкент және аз уақытқа Ферғананың» [16,2466.] енгендігін көрсетеді. Осының нәтижесінде Есім хан сыртқы тыныштықпен бірге Қазақ хандығы мемлекетінің ішкі жағдайында да тұрақтылыққа қол жеткізгені тарихта айтылады [17,426.]. Біздің ғылыми зерттеуіміз тұрғысынан алғанда еларалық келісім-шарт феноменінің уақытша болса да аймақтық бейбіт ландшафтын өзгерту факторы болғанын айта аламыз.

Алайда, тарихшылардың зерттеулеріне сүйенетін болсақ, бейбітшілік үшін жасалған осы бір келісім-шарттың ғұмырының ұзақ болмағаны байқалады. Демек, «Қазақ билеушілері мен Аштрахан әулетінің арасындағы» күрес өз жалғасын тапқандығы тарихи шындық болғаны ескертіледі [16,2466.]. Байболұлы Қазанғаптың «Еңсегей бойлы ер Есім» жырындағы «...шаһары – Ташкент, Самарқанд қатаған деген бір жұртың Шибани дейді хандығын, осыдан үлкен жауың жоқ. Арада өткен қысас көп, келе жатқан бұрыннан атадан-ата дұшпан боп» [4,1406.], – деген жолдар соның дәлелі болса керек. М.Мағауиннің айтуынша, бұл жағдай тарихта Бұқар хандығына ежелгі Шибан әулетінің орнын басқан жаңа әміршілердің – Хажы-Тархан әулетінің бұған көңісі келмегендігімен түсіндіріледі. Оның салдарын М.Мағауин «әуелгіден де қанды Екінші қазақ-бұқар соғысы Мәуреннахрдағы ұлы жеңістен соң арада бес жыл өтер-өтпестен басталғанынан» [17,436.] көреді. Осы ретте жазушы-ғалым: «Тынымсыз жүргізілген жиырма жылдық қазақ-бұқар соғысында... ерекше қантөгісті жеті үлкен шайқас болыпты» [17,446.], -деп келтіреді.

Есім хан тұсындағы (ХҮІІ ғасырдың бірінші жартысы) бейбіт келісім-шарттың тағы бір парасына назар аударатын болсақ, ол жоғарыда айтылған жауласудың салдары іспеттес болған сол кезеңдегі қазақ билеушілерінің арасындағы қайшылықты басу кезегіндегі Есім хан (Түркістан) мен Тұрсын хан (Ташкент) арасындағы келісім-шарт жағдайы да бейбітшілік орнату факторы болғанын көреміз. Тарихи деретерде 1626/27 жылы Тұрсын мен Есім хандар «бір-бірін кешіріп, қайта ынтымақ қатынас орнатты» деп көрсетіледі және ол екеуін Тұрсын хан елшісі Әбілғазы баһадүр татуластырғаны айтылады [16,2476.]. Б.Қазанғаптың «Еңсегей бойлы ер Есім» тарихи жырына сүйенсек, «Әбілғазы баһадүр: «Жарасқын, – деп, – екеуің», түсе берді араға» [4,1606.], -деген тұстар бар. Әбілғазы арқылы Тұрсын хан тарапынан айтылған бітім мазмұны: «Ассалумағалекум, ...Есім хан! Бітімге келген жайым бар, сөз тыңда, уәзір, сыпамен. Хан Тұрсынмен жау бопсың,... Жақсы-жаман құдайдан. Жолдас болған кісімін, Тәуекел хан ағаңмен (тарихи мәліметтерге негізделіп түзеткен – Тоқмұрзаева А.). Қорқыңыздар Құдайдан, қайтыңыздар райдан. Бәріңіз де мұсылман. Шырағым, сенен сұрадым, Құсемет кетсін араңнан, кідірут кінә шығарғын. «Алдыңа келсе құнын кеш әкенің» деген сөзі бар... Біріңе-бірің мұнан соң ала көзбен қарама. Нан сындырып шартнама, ортаңа Құран қоямын.

...Бейәбиір қылмағын. Пайғамбар жасын жасап ем, бір жолға, балам, сыйлағын. Құранның сөзін аңдағын», – деп аяқталса, ал Есім тарапынан келетін бітім: «Кештім» деді ер Есім, құрмет етіп патшаны. Құсеметтерін тастады, қағаз қылып шартнама. Хан Тұрсын Құран ұстады. Есім хан айтты бір сөз: «Құлағың сал, баһадүр Әбілғазы... Мынау іс осылайша тындым болды, «Кеңге кең, – деген еді, – тарға тар». ...Баласын мұсылманның жылатпайық, өр жақта қалмақтайын дұшпаным бар» [4,161-163бб.], -деген мәтінмен беріледі. Демек, бұл бейбітшілікті көздеген келісім болғаны анық. Олай болса келісім-шартты бейбітшілікті сақтаудың бітімдік факторы мен механизмі деп айтуға негіз болады дейтін ғылыми қорытынды жасауға болады.

Бұл келтірілген келісім-шарт мәтінінде ғылыми тұрғыдан назар аударатын қазақтың ментальдық саяси мәдениетіне тән бірнеше ұстанымның бар екенін айтып кеткен жөн. Біріншіден, жауласып соғысушы тараптар арасын бітімге келтіруші медиатор субъектілердің болуы. Ол қазақ даласы өркениетіне тән медиаторлық дәстүрінің еларалық қатынас мәдениетінде орын алуын көрсетеді. Оған Әбілғазы баһадүр: «Жарасқын, – деп, – екеуің», түсе берді араға», -деген толғау сөз дәлел. Бұл конфронтациядан бітімге ауыстыру бағытындағы аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін тиімді әрі әмбебап құрылымын қалыптастыру дәстүрін білдірсе керек. Осы бір медиаторлық дәстүр Ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамашылдығымен Қазақстанда өз жалғасын табууда. Екіншіден, мұндағы мұсылмандық фактордың маңызды әрі шешуші мәртебеге ие болуы. «Жаксы-жаман құдайдан» болу қағидаты мұсылмандар үшін басты құндылық болуын мойындатады. Пенде жамандыққа қадам жасамағаны деген ақылнаманы ескертеді. Сондықтан «...Бәріңіз де мұсылман. ...Қорқыңыздар Құдайдан», – дегенді алға тартып, «қайтыңыздар райдан», – деп кеңес береді. Бұл еларалық қатынасты шыңдай түсетін діни толеранттылық қағидатын ұстану мәдениетін білдірсе керек. Мұнда діни фактор бойынша бітімгерліктің примордиалистік әдіснамасы орын алған деп есептейміз. Примордиализм этностың алғашқы шынайы негізі – қандық туыстыққа көңіл бөледі. Бұл онтологиялық шындық, ол этникалық сәйкестенудің шынайы детерминанттарынан көрініс табады. Үшіншіден, келісім-шарт жасаудағы оған кепілдік беретін ерекше қағидалық шарттың болуы. Ол қазақы-мұсылмандық заң: «нан сындыру шартнамасы» және «ортаңа Құран қойып, Құран ұстау». «Құран ұстау» немесе «Құран көтеру» – жалпы мұсылман дініндегі халықтардың ант беру рәсімін білдіреді [18,65б.]. Бұл қазақтың еларалық саяси мәдениетіндегі эпистолярлық біліктілікті білдірсе керек. Демек, ол – қазақ мәдениетіндегі «Киелі кітап» құндылығын құрметтеу, Құран сөзін мойындау білімінің көрінісі деп айтуға негіз бар. Төртіншіден, Есім ханның: «Кеңге кең, – деген еді, – тарға тар», – деген қағидатты мойындауы екі жақтың бітімге келуіне ұстанымдық негіз болғанына куә боламыз. Осыдан «баласын мұсылманның жылатпайық», – дей келіп, ер Есімнің «кештім» деуі, патшаның патшаға құрмет етіп бітісуі деп білеміз. Мұны өз декорациясын өзгерткен геосаяси сахнаны қалыптастыру бастамасы болды деуге келеді. Бұл саяси құбылысты «блоктық» схоластикаға ақлиатты мағына терапиясын қарсы қою мәдениет деп түсінуге негіз бар.

Алайда бұл келісім-шарттың Тұрсын хан тарапынан бұзылған тарихтан белгілі. Соған қарамастан Есім хан тарапынан өз мүддесін хатқа түсіріп, Көкім биді келіссөзге жіберіп екінші келісім-шарт жасасуға қадам жасалады. Оның мазмұны төмендегі мәтіннен көрініс табады. Ол: «Хан Тұрсын, саған сәлемім, жасың үлкен аға едің. Ақыры болар бір жайлы, мұсылман ғой» деп едім. Бұрынғың да – ауыр іс... Құнын кешіп әкемнің, жетім-жесір баланың... Әбілғазы бітіріп, сақалыңды құрметтеп, тапсырдым да Құдайға, пәлен-түген демедім, кешіріп ауыр күнәнді. Өз көңілімдей көрдім де, ант пенен сертке сендім де азат қылып жібердім. Надан достан – зерек қас, таяныш сені деп едім... Дұшпанға ғазат жөнедім (Алдыңғы шартта айтылғандай жоңғармен қарсы күреске кеткенін меңзеп отыр), жайылған мал, жалпақ үй, мынау бопты өнерің, кездестім, қайтып кеп едім. Әуелі менен өтініш – білмегенді кешіріс. Құдай, әруақ күтейін, алдыңнан тағы өтейін... Жармайды асығыс... Төрт түлік мал әмбесін... Жетім, жесір, кәрі, жас, құл менен күң, қарабас, бесіктегі баланың, досыңменен ойласып... нысапқа келіп бергейсің. Ханға десең бұяғың осылармен тынайық, Құдайға жөн қылайық, дінге қылыш ұрмайық. ...Хан Тұрсын аға, не дейсің? Тездікпен жауап бергейсің» [4,219-220бб.], -деп баяндалады. Бұл да бейбітке құрылған келісімнің ұстыны деуге болады. Бұл бітімде айтылған ерекше мәселе ол – ант мәселесі. Ант – келісім-шартқа кепілдік беретін негізгі саяси категория, оған сенім ұялататын басты тірек ұғым қызметін атқарады.

Ал хатты алғандағы хан Тұрсынның жауабы мынадай болады: «Есім хан, рас айтқаның, мынаны оқып байқағын. Жап-жас қана басыңмен осынша жасқап қайтардың. Ұнаған жақтан есіріп, семірген екен сайтаның. Басында ер боп қылып ем, лоққыңнан неге қорқайын?! Ұзыннан өш, қысқа кегім бар, бұрынғы тек атаңның, соның зарпын қайтардым. ...Келе алмай тұр бергім де, үлесіп тозған әркімге,

мұны қайтіп жинайын. ...Алтын, күміс, гауһар тас дүниемен сыйлайын. ...Өстіп ізет қылайын. Тиместікке шарт қылып, өткен іске тоба деп, бала орнына бала деп, жөні келсе аға даеп, көңілімді ағартып, қайтадан іні қылайын. Мұны қабыл қылмасаң, қасарып тағы, шындасаң, қыласың да білгенің. Қолыңнан не келеді, аз ғана елдің дерегі. Әуелі менен көп еді, шілдей тозып қазағың, қалғаны болса жөнелді. Үркердей сорлы ел болдың, еріксең, жемім сен болдың. Қалай қылсаң, солай қыл, екінші пәлен деме енді» [4,222б.]. Сонымен Көкім би көңілсіз қайтып келіп: «Өздерің оқып көріңдер, білмеймін қағаз не дейді» [4,222б.], -деген екен. Тарихи жырлардағы айтылым бойынша, мұның ақыры олардың арасындағы шайқасу шартына барғандығы көрсетіледі. Көкім биді қайта жіберіп Есім хан: «Көкім би, тағы барғын да, шекараға тез келсін, шартымызға қол қойсын! Тігерге тұяқ қоймасын, қазақтың жеңсе баласын, арманда, қапы қалмасын. Егер оны мен жеңсем, осындай дедім жобасын. Қимап едім ілгері, осы ма еді білгені?!» [4,223б.], -деп үн тастайды. Ақыр соңында қарар қылып ұрысқа, екі жақ та мөр басып, ұрыс қағазына қол қойысады.

Енді қазақ-қалмақ қатынасындағы қалмақ Қонтажысының (Қалдан) талабымен бітім жасасуға хан Тәуке және үш би (Төле, Қазыбек, Әйтеке) келісіп, Төле бидің батасымен Қазыбек бидің барғанын атап өткен жөн деп есептейміз. Бұл бітімнің алғышартына тоқталатын болсақ, Қазанғаптың «Төле бидің тарихы» жырындағы мағлұмат бойынша, қалмақ ханы қазаққа тиісуге сылтау іздегені анық байқалады. Ол жырда: «Жала таппай қонтажы, қазақты жүрді шапқалы. Ұрынбас себеппен, тікесінен батпады. ...Қалдан шері бір күні елші салды қазаққа, жауап айтып бір түрлі: -Жайланып, қазақ, шынымен, зәбір көрдім еліңнен, айырылдым сенімнен. Қоралап жылқы қуған соң, қатыным бала тастады, айғырыңның үнінен. Сол баламның құнын бер, иә, ыңғайлы жауап бер. ...Болмаса, бармын сенімен» [4,46-47бб.], -деген жолдармен беріледі. Содан үш би бір хан Тәуке ақылдасып әуелі шапырашты Жапар ерді жібереді. Оны жассынып Қалдан менсінбей: «Ерменен ел жағдайы тынушы еді, ісі емес бала-шаға, көрінгеннің. Бар, балам, еліңе, амандық» -деп шығарып салады да: «Тәуке, Төле, Әйтеке, Қазыбек ер, жетім-жесір ісі бар бірталай ел. Әртүрлі жағдайынан сөйлесейік, ардақты, абыройлы біреуің кел» [4,49б.], -деп сәлем айтады. Міне, осыдан кейін бітімгерлік мақсатпен Қазыбек би барады. Қазыбек би мен Қалденнің келісім диалогынан қысқа үзіндіні былайша өрбітуге болады. Амандық сұрасқаннан соң Қонтажы: «-Қазақ-қалмақ ел едік, қатар жатқан, таң куә. Не сауқатпен келдіңіз... Қазыбек би сонда сөйледі: -Бірінші, келдім көргелі, сізге сәлем бергелі. Сауқатым сол тіріде, амандығың білгелі. Жұртымның айтқан сәлемі, олжасы сол бергені. ...Елдессеңіз ел болып, жауықсаңыз білмеймін» [4,53б.], -деп қайырады. Сонда Қалдан серен: «-Айтқаның дұрыс, жөн деді, қоныстан біздің жай алған, сіздің қазақ ел деді, көрмеп еді бұл жерді. Әмір Темір тұсында, Есім хан мен Қасым хан заманынан бері қарай, түзелдің болып ел деді. Алматы, Алтай арасы бұрыннан біздің жер еді. ...Елдік, жаулық не болсын, тұжырымды қайсы жауабың?» [4,54б.], -деп сұрақты Қазыбек биге салады. Қазыбек бидің жауабы: «-Сөзіңіз рас, жөн деді. Көңілі мамыр болады, ханы бар әділ ел деді, болғай әділ сен деді. Егеске керіс табылар, күйзелтпейік елдерді. Шекара қылып бөлейік, сызықтап болжал жерлерді. Мен жөніме жүрермін, елің жөнге жүрмеді. ...Туысым араб, түрікпен, емеспіз жалғыз біліңдер. Жой деген жаулық желегін, тілегі бар Төленің. Татуластырар екі елді, тапсам деймін мен емін. Көшпелі етіп Шыңғыс хан, араластық сіз бен біз. Затымыз маңғол, түрікпен, тарап жатыр ізден із. Түйінді сөз не болсын, бірлік түбі – сауап дер. Мен еліме қайтайын, қалау сізде, жауап бер!» [4,54-55б.], – деген пікірмен жалғасады. Сондағы келісім-шарт мәтіні жырда: «Сөздер түрлі айтылды, ақыры қылды ынтымақ. ...Тілге келді татымды. ...Екі жағы елдесіп, қатты уәде, шарт қылды», – деп берілсе, олардың келіссөзінің соңы: «-Менің де түскен жұртыма, босатайын халқыңды, – Бәрекелде, Қазыбек, естуші едім даңқыңды. Жерсір-жетім, тұтқынды, босатады біздің ел. Хабар айтқын, босатсын тұтқындарды сіздің ел. Тәуке, Төле, Әйтеке – үшеуіне сәлем де. Қайыр қош, сен де аман бол, жасайық тыныш әлемде» [4,55б.], -деген тілекпен аяқталады. Жоғарыда айтылғандарға қысқаша талдау жасайтын болсақ, Қазыбек бидің саяси бітімгерлік ландшабындағы тапқыр да ұтымды сөздері мен тірек ұғымдардың тиянақтылығы мен өткірлігі үлкен рөл атқарды деуге болады. Мұндағы негізгі диалог: «елдік пен жаулық», «бірлік пен араздық», «жала мен шындық», «сенім мен сенімсіздік», «ұлт пен ұлт» сияқты басты ұғымдар арасындағы дихотамия өңірінде болғаны анық. Ақырында тауып айтқан бір ауыз шындыққа тоқтау жасап, екі «уәде» етіп, «шарт» жасасты. Одан түйінделетін ой «жасайық тыныш әлемде» деген бейбіт өмір сүру идеясына тоғысты. Бұл бітім-шарт уақытша болса да айыақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің іргетасын қалыптастырды, ондағы ынтымақты мықтылады.

Тарихи деректер бойынша, егер Әбілхайыр ханға 1730 жылдың көктемінде Орта жүз бен Кіші жүз сұлтандары мен ел ағалары сыртқы қауіптен қорғану мақсатында Ресей империясына арқа сүйеу

жөнінде тиісті келіссөз жүргізуді тапсырғанына, осы жылдың (1730) 28 қыркүйегінде Петербургте Анна Ионқызына қазақтарды өз бодандығына алу туралы ұсыныс хат тапсырып, шарт бойынша құзырхатқа (нотаға) келісім-шартқа құран көтеріп қол қойылғанын, 1731 жылы 10 қазанда Кіші жүздің ел ағалары мен Әбілхайыр ханның Ресей империясының қарамағына кіргендігі жөнінде ант (Бұл ант 1738, 1740, 1742 ж. қайталанарды) бергенін және Жәнібек бидің 1723 жылдан бастап бір жағынан Кіші жүз жасақтарына көмектесіп, екінші жағынан Әбілхайыр ханға әлеуетті қолдау көрсеткен, бас кеңесші болғанын есерсек сол еларалық келісім-шарттардың басықасында болғанына көз жеткізуге болады [18,163б.]. Тарихи жазбалар Жәнібек бидің орыс-қазақ қатынасын реттеуде шебер бітімгер болып, ант бергенін көрсетеді. Мысалы, зерттеулерде: «Орынбор комиссиясының бастығы И.И.Неплюев Жәнібектің ақыл-парасатына тәнті болып, орыс-қазақ қатынастарын реттеуде бітімгер ретінде пайдаланған. ...Қазақ хандығына көрші елдермен келіссөз жүргізген... 1736 жылы өзіне қарайтын қауыммен Ресей бодандығына өту жөнінде ант берді. 1740 ж. Шекара комиссиясының бастығы В.А.Урусовпен бірге ...саяси байланыстарды одан әрі нығайтуға бағытталған келіссөздерге қатысқан» [18,164б.], – деген мәліметтер беріледі. 1737 ж. 30 тамызда Жәнібек би мен Сатай батырдың В.Татищевке жазған хатында: «...Ресей патшасына адал қызмет ететінімізді білдіріп, қандайда тапсырмаларыңызды орындауға әзірміз» [18.162б.], –деп көрсетіледі. Ант беру арқылы Ресеймен бейбіт-қатар өмір сүруге қол жеткізгені тарихта мойындалады.

Сондықтан Абылай көреген бейбітшіл саясаткер ретінде, қалмақтармен аса ауыр соғыстардан қалжыраған қазақ елінің есін жиғызу үшін дипломатиялық тәсілді де тиімді пайдаланғаны, қазақ халқының тұтастығын сақтау мақсатында Ресей елімен және Шың империясымен де бітімгерлік қатынаста болып, елшіліктер алмасып отырғаны рас. Осы ретте **Бұқар бидің**: “Ай, Абылай, Абылай, ...Өкпеңменен қабынба, өтіңменен жарылма, орыспенен соғысып, басына мұнша көтерген жұртыңа жаулық салғызба, күнінде мендей жырлайтын тоқсан үште қария енді де саған табылмас. Абылай ханның қасында Бұқарекең жырлайды. Жырлағанда не дейді, соғыспа деп жырлайды. ...Алыстан жанжал сөз келсе, азулы сөйлер жүгініп.” – дегеніне, «Татулық – байлық» – дегенге, «Жауынды жеңу – бір басқа, жауықпас ету – бір басқа» (Күлтегін), – деп келетін бейбітшіл қағидасын берік ұстанғаны байқалады. Абылай аспанасты империясымен келісімге келіп, саяси-әлеуметтік, экономикалық саудасаттық және мәдени байланыс жасаудың арқасында қазақ халқы өз атамекені Алтай, Іле, Тарбағатай тәрізді өңірлерге қайта қоныстанғаны тарихтан белгілі. Бұл келіссөз арқылы бітімге келуді, ол арқылы өзінің геосаясатын іске асырған бейбіт-дипломатиялық икемпаздық өнерді байқатады.

Осы тұста біздің ғылыми жұмысымызға арқау болған Абылайдың мемлекет басқарудағы үштұғырлы стратегиясын алуға болады. Бұл стратегиялық жоба Абылайдың ақтық сәтінде: «Хан ием, не арманыңыз бар?» деп сұраған Бұқар жырауға Абылай ханның: «Үш арманым бар. Біріншісі, елімді бейбіт өмірге жеткізсем деп едім. Қан көп төгілді. Екіншісі, халық жер емшегін еме алмады, қала, кент сала алмады. Үшіншісі, елдің басын біріктіре алмадым» деген жауабынан келіп шығады. Ол қазақтың дала қоғамының Абылай дәуіріндегі геотриондық концепция деп айта аламыз. Бұл үш арман Абылайдың саяси стратегиялық тренді әрі дипломатиялық бағдарламасы деуге болады. Олар бүгін де өзінің өзектілігін жойған жоқ, тіпті қазіргі жаһандану жүйесінде мегатрендтік дәрежеге көтерілуде.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қуанғанов Ш.Т. Бұхар жырау және оның заманы. – Алматы: Республикалық «Мұрагер» қоғамы, «Ғылым» баспасы, 1992. – 48 б.
2. Ю.Хабермас Моральное сознание и коммуниактивное действие/Перевод с немецкого Медведева Ю.С./ Под реакцией Склядиева Д.В. – СПб: Наука, 2001. – 380 б.
3. Төрехұл Н. Даланың дана ділмарлары. – Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2006. – 592 б.
4. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Алматы: «Фолиант», 2009. Т.56: Тарихи жырлар. – 408 б.
5. Энтони Кенни. Батыс философиясының жаңа тарихы. 4-том, Қазіргі заман философиясы. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – 2018. – 400 б.
6. Ұлы Дала ұлағаттары //Егемен Қазақстан, 5 қараша 2016.
7. Керек дерек //Almaty Aqshamy, №130 (5637), 15 қараша, 2018.
8. Мұқай Ө. «Астана клубы» бейбітшілікке шақырады //Almaty Aqshamy, №139 (5646), 6 желтоқсан, 2018.

9. Назарбаев Н.Ә. Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдау // *Aқиқат* №11. 2018. – 4-16 бб.
10. *Бабалар сөзі – даналық көзі.* – Алматы: Білім, 1996. – 186 б. Құрастырушы Исмаилов О.
11. *Дау шешеді дана сөз. Құраст. О.Әбділдаұлы.* – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 304 б.
12. *Әбусеитова М. Қазақ хандарының дипломатиясы* // http://inter-plus.ucoz.ru/load/kazakstan...tarikh_u/xv...asyr...xviii...asyrdu...basynda...v...asa...khandy...v/4-1-0-38; Исағалиев Қ., Исағалиев А. *Дипломатия дәрістері.* – Алматы: Ұлағат баспасы, 2013. – 308 б.
13. *Әбусейітова М. ХҮІ-ХҮІІІ ғасырлардағы Қазақ хандығындағы халықаралық қатынастар мен дипломатиялық тәжірибе* // *Дипломатия жаршысы.* 2015, №2 (51).
14. *Қазақстан тарихы: Энциклопедиялық анықтамалық.* – Алматы, 2010. -? б. (248 б.)
15. *Кәрібаев Б. Қазақ хандары.* – Алматы: Сардар, 2015. – 128 б.
16. *Атығаев Н.Ә. Қазақ хандығы тарих толқынында. Очерктер.* – Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. – 384 б.
17. *Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі.* – Алматы: Қазақстан. 1995. – 208 б.
18. *Қазақтың ханы – Абылай: Дәуірі, өмірі мен қызметі. Құрастырушы – З.С. Тайшыбай. Ғылыми басылым.* – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ. 2011. Т. 1. – 640 б.

UDC 427 (470)
MRNTI 11.25.40

A.E. Ibraeva¹

¹PhD, associate professor, L.N. Gumilev Eurasian National University, E-mail: aigerimibrayeva7@gmail.com

Z.S. Ilyasova²

Acting prof. c.h.s., L.N. Gumilev Eurasian National University, E-mail: zita.08@mail.ru

M.Zh. Suleimenova

*Master student L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
E-mail: malikasuleimen@mail.ru*

KAZAKHSTAN-RUSSIAN BORDER COOPERATION IN THE ECONOMIC SPHERE: ON THE EXAMPLE OF KOSTANAY AND CHELYABINSK REGIONS

Annotation

Relations of Kazakhstan and Russia are an example of friendly, good-neighborly cooperation and strategic partnership within the framework of the Eurasian Economic Union. This process proceeds in two directions: the initiation of supranational authorities; strengthening of formal and informal relationships of business structures. The second aspect implies the use and synthesis of practical experience of cross-border business contacts.

Keywords: Kazakhstan, Russia, interregional contacts, economy, integration.

А.Е. Ибраева¹

*т.ғ.д. доцент, Еуразия ұлттық университеті. Л.Н. Гумилев
E-mail: aigerimibrayeva7@gmail.com*

З.С. Ильясова²

*т.ғ.к., Еуразия ұлттық университеті. Л.Н. Гумилев,
E-mail: zita.08@mail.ru*

М.Ж. Сулейменова³

*³магистрант Еуразия ұлттық университеті. Л.Н. Гумилев,
Астана Қазақстан,
E-mail: malikasuleimen@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙДІҢ ШЕКАРАЛЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘРШПТІСТІГІ: ҚОСТАНАЙ ЖӘНЕ ЧЕЛЯБИ ОБЛЫСТАРЫ МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа

Қазақстан мен Ресей Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде достық, тату көршілестік және стратегиялық әріптестік мысалдары. Бұл үдеріс екі бағыт бойынша жүзеге асырылады: ұлтүстілік биліктің бастамасы; іскерлік құрылымдардың ресми және бейресми қарым-қатынастарын нығайту. Екінші аспект трансшекаралық іскери байланыстардың практикалық тәжірибесін пайдалану мен синтездеуді білдіреді.

Түйінді сөздер: Қазақстан, Ресей, аймақаралық байланыстар, экономика, интеграция.

Ибраев А.Е.¹

*PhD, доцент, Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилёва,
E-mail: aigerimibrayeva7@gmail.com*

Ильясова З.С.²

*к.и.н., и.о. проф., Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилёва,
E-mail: zita.08@mail.ru*

Сулейменова М.Ж.³

*магистрант Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилёва,
Астана Казахстан
E-mail: malikasuleimen@mail.ru*

КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКОЕ ПРИГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЕ : НА ПРИМЕРЕ КОСТАНАЙСКОЙ И ЧЕЛЯБИНСКОЙ ОБЛАСТЕЙ

Аннотация

Взаимоотношения Казахстана и России являются примером дружеского, добрососедского сотрудничества и стратегического партнерства в рамках Евразийского экономического союза. Этот процесс протекает в двух направлениях: инициирование надгосударственных полномочных органов управления; укрепление формальных и неформальных связей предпринимательских структур. Второй аспект подразумевает использование и обобщение практического опыта трансграничных деловых контактов.

Ключевые слова: Казахстан, Россия, межрегиональные контакты, экономика, интеграция.

Research methods

We used the method of analysis and comparison, due to the study of various aspects of bilateral relations. In this regard, we analyzed the formation of cross-border contacts between Kazakhstan and Russia and made an attempt to analyze the main directions of interregional cooperation between the two countries.

Introduction

In recent years, dissertations, monographs, and analytical articles have been published on this topic in which various aspects of cross-border cooperation have been studied to some extent.

In the thesis of Kolyubinsky I.P. "Russian-Kazakhstan border cooperation (end of XX - beginning of XXI centuries)" emphasizes the need for scientific understanding of the historical experience of implementation of the new world order in the post-Soviet space.

In this regard, the historical experience of the Russian-Kazakhstani border cooperation of the late XX - early XXI centuries is of concern interest and makes it possible to identify objective prerequisites, patterns of formation of its main directions and institutional content, which currently acquires fundamentally new quality.

Cross-border cooperation of the CIS countries (including Russia and Kazakhstan) was built in a different economic, social and political reality [1].

In the article of Bozhko L.L. "Prospects for the development of border regions in the context of the industrialization map of Kazakhstan" addressed the issues of economic development of border regions of RoK-RF. The main parameters of heterogeneity of the border area are highlighted.

The economic development of the border regions is related to the peculiarities of their position to the border. It can stimulate or impede the development of the region. All this has an impact on economic growth and related qualitative changes in the structure of the regional economy.

In 2008, 44% of all Kazakhstan's investments in fixed capital were made in the border regions. The largest investments were made in Atyrauskaya oblast (826,373 million tenge), almost 3 times less in Aktobe (287,212 million tenge) and West Kazakhstan (225,963 million tenge) regions [2].

Preobrazhensky Yu.V. in his article "Assessment of mutual complementarity of border areas (on the example of Saratov and West Kazakhstan regions)" provides a scheme for assessing the interaction of potential of border areas. The socio-economic indicators of these areas are analyzed.

In the Saratov region, the closest cities on the regional scale are Saratov and Balakovo, while the Zelenovsky district surrounds Uralsk, a relatively large Kazakhstani city.

The richness of mineral resources creates the possibility of complementarity (for example, oil refining at the Saratov refinery), but here the key development has an infrastructural aspect. Due to the presence of the Atyrau-Samara oil pipeline, oil flows exactly to the Samara refinery [3.P.175-179].

Levykin S.V. and others in the article "Towards the Development of the Russian-Kazakhstani Strategy for the Protection and use of water resources of the Ural River Basin" outlines the essence and significance of the project of the United Nations Economic Commission for Europe "Study of the transboundary rivers of Kazakhstan: the Ural and Kigach rivers". The main results of its implementation, including the development of a joint Russian-Kazakhstan strategy for the protection and use of water resources in the Ural River basin, promoting adaptation to modern conditions and geo-economic challenges, have been considered [4].

Main part

The Russian Federation (RF) and the Republic of Kazakhstan (RoK) are the leaders of integration within the Eurasian Economic Community. The Russian-Kazakhstan border during the existence of the USSR was the internal territory of the Soviet state. Taking into account geopolitical and geo-economic considerations, large enterprises of raw materials and processing industries were located on both sides. Some of them have now become powerful corporations and have an annual balance sheet profit of hundreds of millions of US dollars. Over the years of independent existence of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan, medium and small businesses have emerged and dynamically developed in this area. At the beginning of 2011, there were more than 3 thousand joint ventures here, with about 400 directly in the border area.

In 2012, the regional authorities of the Kostanay and Chelyabinsk regions signed an agreement on trade, economic, scientific, technical and cultural cooperation, which gave a tangible impetus to the development of

cross-border business. In particular, in Kostanay, the Center for International Trade and Economic Cooperation and Certification established by the South Ural Chamber of Commerce and Industry operates. It carries out work on implementation of regular exchange of information on products manufactured in border regions, searching for partners-producers and consumers of mechanical engineering and special equipment, petrochemical equipment, and the construction industry, including the exchange of electronic databases.

An important point is that the Kazakh business community does not consider the Chelyabinsk region as a competitor, but, on the contrary, sees a large market, mainly for agricultural products and the mining industry, and gradually increases its presence there. According to the Chelyabinsk Regional Statistics Committee, as of July 2012, 88 commercial enterprises were operating in the Southern Urals, which included individuals and legal entities of Kazakhstan as founders, of which only 8 new enterprises were registered in the first half of 2012.

Back in 2005, the Kazakhstan Bank TuranAlem offered to the Chelyabinsk Region a program of joint investments and lending of projects of the real sector. Since then, the volume of investments from the Republic of Kazakhstan to the economy of the Southern Urals has steadily increased: in 2008 it amounted to 118.58 million, in 2009 - 45.9 million, in 2010 - 94.6 million, in 2011 - 132.1 million, for the first half of 2012 - \$ 76.8 million [5].

Forums at the level of interregional cooperation are today an important indicator of integration for the understanding of maximum importance, not only in the framework of bilateral relations between Kazakhstan and Russia, but also in the process of Eurasian integration. A striking example of the development of integration today are the forums of border regions.

So, in 2003, the first Forum of the leaders of the border regions of the Russian Federation and Kazakhstan in Omsk took place. The considered format of bilateral interaction was launched with statements by the presidents of the two countries. It is noteworthy that this event coincided with the holding of the Year of Kazakhstan in Russia. As a result of the forum, agreements were signed on cooperation in such areas as road transport, air services and health care. This forum gave impetus to the development of this area in the development of the economy of both the border regions and the two countries. However, the most significant event was the second Forum, held in 2005 in Chelyabinsk. The key issue was the simplification of the crossing of the Russian-Kazakh border by citizens of both countries by using their internal passports (identity cards). In addition, the possibilities and prospects for creating various economic, financial and transport infrastructure facilities for cross-border cooperation, including the Russian-Kazakhstan Development Bank, were considered [6].

The Third Forum of Cross-Border Cooperation, which took place on October 3, 2006 in Uralsk, confirmed the dynamism and effectiveness of such meetings, which allow us to solve on a regular basis an ever wider range of issues of mutual interest. According to the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev, vital issues intersect in the border regions, including foreign policy, economic, cultural and many others, the relations between neighbors and between states are cemented.

The Jubilee X Forum was held in Yekaterinburg on November 10–11, 2013, the theme of which was "Industrial Cooperation". It was signed about 20 agreements and memorandums on the establishment of joint ventures on production of equipment for oil and gas production, on the maintenance and repair of armored vehicles, on the creation in Ust-Kamenogorsk of a joint Russian-Kazakhstan venture Asia Auto Kazakhstan, which should be the first enterprise production of full-cycle cars in Kazakhstan. The presidents in Yekaterinburg also spoke about the need for infrastructure development and regional cooperation. Moreover, the remarks of Nazarbayev and Putin were global in the sense that the solution of problems on the ground will positively affect not only the immediate state of affairs, but will also facilitate access to world markets.

As a result, the development of such promising projects as cooperation between OJSC KAMAZ and JSC NC Kazakhstan Engineering in the sphere of organizing the production of automotive units and components, as well as special equipment based on the Semipalatinsk engineering plant, was continued. At the same time, Altrak OJSC (Altai Territory) established a joint venture with Kazakhstan Tractor OJSC (Pavlodar), and Kostanay Diesel and Altai Motor Plants cooperated. Saratov training center "Traitek" and Karaganda Chamber of Commerce and Industry created a joint venture for the training and retraining of information technology specialists with the issuance of certificates of international standard. Large interstate associations such as Kazrokhrom, Koksokhim, an automobile complex based on UralAZ (Miass, Russia) and Kostanay Diesel Plant (RK) successfully operated [7].

As for the Kostanay region, there is noticeable growth in production in the food industry, in which an agreement on trade and economic cooperation played an important role. More than 70 large and medium-

sized enterprises of the region are engaged in food production.

Quantitative indicators of bilateral cooperation are highlighted in Table 1.

Table 1 – Dynamics of food production

	Unit	2015	2016	2017
Foodproduction, includingbeverages:	mlntenge	118833,3	134007,0	133824,9
processing and canning of meat	mlntenge	9233,8	12731,9	10395,9
productionofdairyproducts	mlntenge	22271,4	27090,5	23325,9
production of flour milling industry	mlntenge	46608,3	48287,9	54324,0
beverageproduction	mlntenge	8873,1	9658,5	11541,0

Production growth in the industry was achieved through the implementation of investment projects, together with the Russian Federation, the modernization of production, the introduction of new technologies, including through the implementation of the Industrialization Map.

In the first half of 2015, according to the Ural Customs Administration, trade with Kazakhstan amounted to \$ 1,182.7 million, including: exports - \$ 461.8 million, imports - \$ 720.9 million. According to Chelyabinskstat, 129 commercial enterprises are registered in the region, the founders of which are individuals and legal entities from Kazakhstan.

The main items of export include the following items: ferrous metallurgy products, products, engineering products, inorganic chemistry products, light fittings. The largest exporting enterprises: OJSC MMK, OJSC ChMK, CJSC Satkinsky Iron Smelting Plant, LLC Magnezit Group, OJSC Yuzhnouralsky Insulator and Fitting Plant, OJSC Ashinsk Metallurgical Plant, OJSC ChEMK OJSC Ural Automobile Plant, ChTPZ OJSC, UUTE LLC, ChTZ-URALTRAC LLC.

The main imports are non-ferrous metallurgy, mineral products, concentrates, and food. The largest importing enterprises: OJSC MMK, CJSC Kyshtym Copper Electrolytic Plant, OJSC CHEMK, branch of OJSC OGK-2 Troitskaya GRES, CJSC Karabashmed, OJSC ChMK, OJSC CZP, OJSC Makfa Chelyabinsk Chemical Plant Oksid, ZAO Satkinsky Iron Smelting Plant.

Mutual capital flows are expanding. Kazakhstan has accumulated \$ 11 billion of Russian investment, of which \$ 1.5 billion was invested last year, that is, this process continues. More than 11 thousand joint ventures have been established in all sectors of the economy. The regulatory framework of bilateral interregional cooperation is actively developing.

In total, about 300 agreements have already been concluded between the regions. They cover a variety of areas of interaction: from industrial cooperation to joint cultural and educational programs.

On September 16, 2015, Sochi hosted the XII Forum, where one of the topical issues discussed was the development of the agro-industrial complex of Kazakhstan and Russia, which has a unique export potential. Now negative economic trends are putting pressure on the development of our countries. At the same time, this situation makes it possible to uncover internal growth reserves, including in the field of agriculture. In this regard, it is necessary to expand production cooperation between farmers and processors of products of the two countries. Kazakhstan is currently working on the development of this market, since we have a huge potential in the field of animal husbandry. Also in the south of our country there are significant resources to increase the supply of fruits and vegetables to the Russian market, thereby replacing imports from Turkey, Poland, and China.

Kazakhstan introduced the Industrialization Map of the Kostanay region, which includes 97 projects with a total investment of 473.8 billion tenge, 70% of which falls on Russia.

For 2012-2016 77 objects were introduced for the amount of 115.8 billion tenge, 4,753 new jobs were created, including: in the industry 22 objects for a total of 73.2 billion tenge, 2,710 jobs were created; in the field of agriculture 55 objects totaling 42.6 billion tenge, created 2,043 jobs.

In addition, cooperation is developing in the direction of eco tourism. This type of tourism in both regions has a high potential due to the presence of many different animals. In the field of attracting investment and industrial cooperation, the parties agreed to exchange information on the investment potential and opportunities for the implementation of joint projects on an ongoing basis.

In the region, 16 rural credit partnerships have been established, the authorized capital of which is 1051.1 million tenge, the number of participants is 592. Since the beginning of the RCP activity, credit funds have been issued - 26708.0 million tenge, including 212 loans issued in 2016 for the amount of 2393.2 million tenge.

For the years 2010-2015 as part of the Industrialization Map, 56 investment projects were commissioned with an investment of more than 44.9 billion tenge and the creation of 2061 jobs. In 2016, 24 projects worth 7.5 billion tenge were commissioned, with the creation of 330 new jobs [8].

For the Kazakh side, it is important that in the territory of the Chelyabinsk Region, with the participation and support of the federal center, the possibility of implementing several major investment projects is currently being worked out. One of them is the creation of a special economic zone of industrial production and service and logistic type in the border town of Troitsk, where the automobile and railway customs posts operate. South Ural scientists arrived at a scientifically reasoned decision on the need for this step back in 2006 [9].

During the implementation of the Industrialization Map, new productions were opened in the region: 4 car assembly factory, a combine plant, trade and service centers for the sale and maintenance of agricultural machinery, 2 polyethylene pipe plants, 3 meat processing complexes using the latest equipment, and an Italian pasta shop. technologies, 6 dairy farms with computer control, 6 farms-breeders, 9 feedlots, 8 mills equipped with modern equipment, 4 creameries a, plant for the production of asphalt mixing plants, the production of instant noodles, production of cardboard and trays for eggs, irrigation system, 5 poultry farms, 3 vegetable stores, 2 dairy processing plants, a distillery stillage processing plant, 2 metal-rolling plants, ore preparation complex, production of prefabricated reinforced concrete, 2 workshops for the production of plastic packaging and stamped hard caramel, small-piece concrete products plant, brick factory, 4 grain dryers and granaries, biogas installation, lime grinding and packaging line, car tire recycling and reclamation plant, house-building plant, crushed stone plant and line for the production of soft drinks.

On November 9, 2018, the XV Forum of Interregional Cooperation of Kazakhstan and Russia took place in Petropavlovsk. During its existence, the Forum has become an important institution of political and economic interaction between our countries. This format has become a model in the post-Soviet space. In the framework of the forums we have adopted more than 200 treaties and agreements. The implementation of these documents gives a significant impetus to the development not only of the regions, but also of entire sectors of the economy of Kazakhstan and Russia

The agenda for the forum was the development of tourism. In this regard, the presidents noted that it is necessary to create all the conditions for the most comfortable passing of border control by tourists at our borders. The infrastructure of checkpoints and their technical equipment at the Kazakhstan-Russian border do not correspond to the intensity of movement of persons and vehicles. The President of Kazakhstan proposed to create with the neighboring countries an architecture of cooperation in tourism in the Caspian Sea, simplifying visa and immigration regimes, and also take measures to develop medical and educational tourism. Together, we need to develop space tourism in the Baikonur launch sites, unique in world history. Some of these questions are included by ministers responsible for tourism development in a joint action plan for the next year [10].

An analysis of the trends in the relations of Russia and Kazakhstan in the trade and economic sphere that have emerged in recent years shows that the main direction in their development will be the continuation of work to find potential Kazakh investors in existing and planned projects in the Russian Federation, and Russian investors interested in the implementation of projects in the Republic of Kazakhstan.

Since the formation of the world scientific and technological space is taking place in modern conditions, then our countries have an opportunity to occupy a common niche in the world economy. The implementation of large joint innovation projects can be intensified by creating interstate centers of the border region. During this period, the format of relations has been updated: programs have been developed in

the field of maritime transport, the humanitarian sphere, the regional economy, interaction between the authorities, Vnesheconombank of Russia and the Development Bank of Kazakhstan.

Findings

Kazakh-Russian relations are the most important in the foreign policy of our republic. Of the entire Commonwealth of Independent States, the closest and most fruitful cooperation has developed between Kazakhstan and Russia. As practice has shown, the improvement of these relations and their practical implementation can receive a positive decision only taking into account mutual interests and a conscious desire for a fruitful mutually beneficial partnership.

References:

1. Коцюбинский И.П. *Российско-казахстанское приграничное сотрудничество*, Диссертация на соискание ученой степени к.и.н.М. 2009.– С.178.
2. Божко Л.Л. *Вестник //Челябинского государственного университета Сер.Экономика.Вып. 28. 2010,№26,(207) – С.81-86.*
3. Преображенский Ю.В. *Оценка взаимной дополняемости приграничных районов (на примере Саратовской и Западно- Казахстанской областей. В книге «Стратегия развития приграничных территорий: традиции и инновации» Курск,2017.– С. 456.*
4. Левыкин С.В. и др. *К разработке российско-казахстанской стратегии охраны и использования водных ресурсов бассейна р.Урал. Там же, – С.418-427.*
5. Жундубаев М.К. *Современная практика приграничного сотрудничества российских и казахстанских регионов в экономической сфере (на примере Костанайской и Челябинской областей) //Социум и власть, 2013 №2 (40) – С.87-92.*
6. Чеботарев А. *Форум межрегионального сотрудничества Казахстана и России: новый шаг навстречу друг другу.//Ритм Евразии <https://www.ritmeurasia.org/news--2014-10-08--forum-mezhregionalnogo-sotrudnichestva-kazahstana-i-rossii-novyj-shag-navstrechu-drug-drugu-14889> (дата обращения: 16.02.2019).*
7. Сагиндиков Р.Е. *Двустороннее сотрудничество Российской Федерации и Республики Казахстан в экономической сфере. //Вестник Российского университета дружбы народов. Сер.История России, 2015. С.107.*
8. *Программа развития территории Костанайской области на 2016-2020 годы. Приложение к решению маслихата от 24 ноября 2016 года №82.- Костанай 2016. – С. 159. URL:<http://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2018/03/kostanay-2016-2020-rus.pdf> (дата обращения: 20.02.2019).*
9. Косарева Г.А. *Влияние фактора пограничного положения на формирование конкурентных преимуществ г.Автораев. дис.к.э.н. . Челябинск, 2006. – С. 24.*
10. *Президенты РК и РФ приняли участие в Форуме межрегионального сотрудничества. Новостной портал Агентства «Хабар» <https://24.kz/ru/news/top-news/item/276677-glavy-kazahstana-i-rossii-uchastvuyut-v-forume-mezhregionalnogo-sotrudnichestva> (дата обращения: 18.02.2019).*

УДК 314.114
ГРНТИ 05.11.63

Ражепаева Ф.З.¹

¹к.и.н., доцент Восточно-Казахстанского государственного университета
им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
rajepeva_vkgu@mail.ru

ЯЗЫКОВОЕ ПОВЕДЕНИЕ МОЛОДЕЖИ СТРАН ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА В НАЧАЛЕ ХХІВЕКА

Аннотация

Статья посвящена проблеме владения родным, в том числе русским, языками молодежью в возрасте от 15 до 29 лет наиболее многочисленных этносов, населяющих государства, входящие в состав Евразийского экономического союза. Автором проанализированы статистические данные последних переписей населения, проведенных в странах ЕАЭС в 2009, 2010, 2011 годах. В статье выявлены государства с более высоким и более низким уровнями владения языками, названы причины нежелания юношами и девушками изучать родной язык. В заключении статьи предложены рекомендации по улучшению положения в сфере языкового поведения молодежи Евразийского экономического союза.

Ключевые слова: язык, родной язык, языковое поведение, уровень сохранности языка, молодежь, новая общность «советский народ», Евразийский экономический союз, титульная нация, статистические данные.

Ф.З. Ражепаева¹

¹т.ғ.к., С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті,
Өскемен қ., Қазақстан,
rajepeva_vkgu@mail.ru

ХХІ-ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚТЫҢ ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЕЛДЕРІ ЖАСТАРЫНЫҢ ТІЛДІҢ ҚАТЫНАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Еуразиялық экономикалық одақтың құрамына кірген елдердің саны жағынан көп этностардың 15 - тен 29-жасқа дейінгі жастарның өз тілін және өзгетілді меңгеруі туралы жазылған. Автор 2009, 2010, 2011 жылдардағы ЕАЭО құрамындағы елдерде жүргізілген санақтың статистикалық мәліметтерін сараптамадан өткізген. Мақалада ер балалар мен бойжеткендердің туған тілдерін игеру деңгейі мен, оны меңгермеуінің себептері анықталған. Мақаланың қорытындысында Еуразиялық экономикалық одақ құрамындағы елдердің жастарының тілге деген қарым-қатынасын жақсарту туралы ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: тіл, туған тіл, тілді меңгеру, тілдің сақталу деңгейі, тілдік қатынас, жастар, «кеңестік халық» атты жана қауымдастық, жастар, Еуразиялық экономикалық одақ, титулды ұлт, статистикалық мәліметтер.

F.Z. Razhepaeva¹

*¹candidate of Historical Sciences, docent of the Eastern Kazakhstan State University after
S.Amanzholov, Oskemen, Kazakhstan,
rajepaeva_vkgu@mail.ru*

LANGUAGE BEHAVIOR OF YOUNG PEOPLE IN THE EURASIAN ECONOMIC UNION COUNTRIES AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Summary

The article is devoted to the problem of knowledge of native languages, including Russian, by young people aged 15 to 29 years old of the most numerous ethnic groups inhabiting the States that are part of the Eurasian economic Union. The author analyzes the statistical data of the last population censuses conducted in the EAEU countries in 2009, 2010, 2011. The article reveals the States with higher and lower levels of language proficiency, the reasons for the reluctance of young men and women to learn their native language. In conclusion, the article offers recommendations for improving the situation in language behavior of young people in the Eurasian Economic Union.

Keywords: language, native language, linguistic behavior, the level of preservation of the language, young people, a new community of "Soviet people", the Eurasian economic Union, the titular nation, statistics.

Евразийский экономический союз (ЕАЭС) за 4 года существования достиг определенных успехов в интеграционных процессах между Арменией, Белоруссией, Казахстаном, Кыргызстаном и Россией. Большое значение для дальнейшего развития союза имеет молодое поколение государств. Молодежь в возрасте от 15 до 29 лет принимает активное участие в развитии общего экономического и образовательного пространства. Поэтому для нас представляется важным выявить языковое поведение юношей и девушек в начале XXI века, которое в свою очередь влияет на их комфортное состояние в данном пространстве, успешную реализацию их профессиональных умений и навыков.

Основным источником для анализа языкового поведения молодежи для нас явились статистические данные последних переписей населения стран ЕАЭС, изучая которые мы опирались, прежде всего, на теоретико-методологические принципы и подходы историко-демографического направления в науке: историзма, объективности, закономерности, всесторонности, взаимосвязи и взаимообусловленности исторических явлений и демографических процессов. Кроме того, мы использовали и специальные методы научного исследования: историко-сравнительный, аналитико-синтетический и статистический.

Язык – это средство, с помощью которого люди общаются на протяжении уже длительного периода развития человеческого общества. Возник он еще в глубокой древности. Развиваясь вместе с народами, язык видоизменялся, впитывая в себя культуру других этносов. Многие языки исчезли с лица Земли или стали мертвыми. Человек, появившись на свет, еще с молоком матери впитывает в себя язык своего народа. Владение языком родного этноса является важным критерием самоидентификации человека. Через родной язык каждый индивид ощущает единство со своей нацией. Представители многих этнических групп делают многое для того, чтобы сохранить язык своих предков.

Государства, вошедшие в состав ЕАЭС, это бывшие советские республики. Языки армян, белорусов, казахов и кыргызов находились в свое время под воздействием русского языка.

На XXIV партийном съезде в 1971 году было объявлено, что в СССР сложилась новая историческая общность «советский народ». А уже через 8 лет в переписи населения отмечалось, что в неё вошли 36 наций, 32 народности, 37 национальных и 18 этнических групп [1].

Все названные в переписи нации, народности, национальности и этнические группы находились под воздействием русского языка, ставшего языком единой общности. Знание данного языка

открывало всем этносам большой страны возможности партийного роста и учебы в высшем учебном заведении. В связи с тем, что русский язык считался более престижным, у населения советских социалистических республик отсутствовала мотивация изучения родных языков, тем более, что на них разговаривало преимущественно сельское, как они считали, «деревенское» население[2].

Данный факт в итоге привел к обострению национальных противоречий. И в конце XX века стал одной из многочисленных причин распада Советского Союза.

После обретения в 1991 году союзными республиками независимости, вопрос об обретении статуса национального и русского языка, который много десятилетий являлся ведущим, остро встал в повестке дня молодых государств. В странах ЕАЭС были приняты нормативные документы, в результате которых в Армении государственным языком стал армянский, а статус русского языка определялся как язык для общения между нациями. В Беларуси, в роли государственного – стали выступать не только белорусский, но и русский языки. В Казахстане и Кыргызстане – статус государственного языка получил казахский и соответственно - кыргызский, а русский язык стал выполнять роль официального, что было закреплено в Конституциях обеих стран [3].

Титульные нации стран Евразийского экономического союза с первых дней своей независимости приступили к укреплению и развитию родных языков.

Рассмотрим положение дел в языковом поведении молодежи государств ЕАЭС в начале XXI века.

Как видно из представленных в таблице 1 сведений, составленных по материалам последних переписей населения, самым многочисленным титульным этносом, владеющим языком своей национальности, являются кыргызы (Кыргызстан - 99,9%). Далее идут русские, проживающие в России (99,8%). Третье место занимают казахи (Казахстан - 98,3%). На четвертом месте находятся армяне (Армения - 93,4%) и завершают этот список белорусы (Беларусь - 36,3%).

Данные цифры свидетельствуют о том, что практически все титульные нации государств Евразийского союза (кроме Беларуси) успешно решают вопрос о сохранении и развитии языка своего этноса. Объяснить положение дел в Беларуси можно тем, что белорусский язык входит в одну языковую группу с русским языком и многие граждане страны относятся к нему, как к родному. В 1995 году был проведен референдум об отношении населения государства к белорусскому и русскому языкам, в результате которого оба языка в Беларуси являются государственными. То, что молодежь в основном говорит на русском языке можно объяснить и тем, что в 51% школ страны обучение проводится на русском, а в 48% - на белорусском языках. На вывесках в городах и поселках, по телевидению, радио, в разговорах на улице в подавляющем большинстве можно увидеть и услышать русскую речь[4].

Среди других наиболее многочисленных национальностей, проживающих в странах ЕАЭС, владеет языком своего этноса русская молодежь в возрасте от 15 до 29 лет в Кыргызстане (100%), Казахстане (98,9%), Беларуси (98,3%) и Армении (95,5%). Следовательно, не все представители русской молодежи в этих странах (кроме Кыргызстана), говорят на русском языке, хотя относят себя к русскому этносу, т.е. не всегда язык является определяющим фактором в определении своей национальности.

Достаточно высок уровень сохранности родного языка у представителей других национальностей. Так, 98,8% узбеков, проживающих в Кыргызстане, прекрасно говорят на узбекском языке, следом идут дунгане (96,4%), также живущие в Кыргызстане, далее по ниспадающей идут узбеки (Казахстан - 95,5%), езиды (Армения - 94,0%) и уйгуры (Кыргызстан - 70,1%). Таким образом, юноши и девушки, родившиеся в основном после 1994 года и получившие среднее образование в первые годы XXI века, практически все говорят на родном языке, несмотря на то, что они проживают на территории другого государства. Это свидетельство бережного отношения к языку своих предков, прежде всего, со стороны членов их семей.

Таблица 1. Национальность и владение языками(по данным переписей населения)

	Численность лиц данной национальности в возрасте 15-29 лет, тыс. чел.	Из них владеют:		
		языком своей нац-сти (%)	языками других нац-стей (%)	в том числе русским (%)
Армения, 2011				
Наиболее многочисленные национальности				
Армяне	782,6	93,4	57,2	57,2
Езиды	10,1	94,0	99,0	6,9
русские	2,2	95,5	59,1	
Беларусь, 2009				
Наиболее многочисленные национальности				
белорусы	1905,6	36,3		94,0
русские	116,9	98,3		
Поляки	47,9	17,5		90,2
украинцы	16,7	14,4		97,0
Евреи	1,0	10,0		100
Казахстан, 2009				
Наиболее многочисленные национальности				
Казахи	3018,2	98,3	1,1	0,97
русские	926,5	98,9	1,1	
Узбеки	130,7	95,5	4,6	1,7
украинцы	62,6	85,9	14,1	4,2
уйгуры	58,5	11,5	88,7	88,0
Кыргызстан, 2009				
Наиболее многочисленные национальности				
кыргызы	1202,1	99,9	60,7	57,8
Узбеки	231,3	98,8	67,9	30,2
Русские	101,1	100	14,3	
Дунгане	16,8	96,4	98,2	92,3
Уйгуры	13,8	70,1		63,8
Россия, 2010				
Наиболее многочисленные национальности				
Русские	25032	99,8	16,5	
Татары	1233	65,9		99,6
башкиры	387	60,0		100
Чуваши	298	64,4		99,0
Украинцы	175	26,3		99,4
Примечание: таблица рассчитана по материалам книги: Молодежь в Содружестве Независимых Государств: статистический портрет./ Статкомитет СНГ, ЮНФПА. М. 2016. – С. 22, 23 [5].				

Интересным представляется нам картина владения молодежью языком своего этноса на территории России, основного и важного для всех члена Евразийского экономического союза. Здесь самые низкие проценты владения языком своей национальности представителями наиболее многочисленных этносов. Лишь 65,9% татарской молодежи говорят на татарском языке, 64,4% - на

чувашском, 60% - на башкирском и 26,3% - на украинском. Отсюда следует, что молодежь, проживающая на своей исторической Родине, начинает забывать язык и культуру своего народа.

Языки многочисленных народов Российской Федерации (РФ) страдают из-за того, что родители и их дети предпочитают учить русский язык. Причиной этого является то, что большая часть населения Российского государства говорит на русском языке, который, кроме того, является языком межнационального общения. В 2001 году в России начался эксперимент с Единым государственным экзаменом (ЕГЭ), дающий право для поступления в средние специальные и высшие учебные заведения, и проводимый на русском языке. Русский язык в РФ является государственным языком. Но Конституция страны дает право субъектам Российской Федерации устанавливать свой государственный язык. Согласно ст. 68 Конституции любой гражданин имеет право на пользование родным языком, на свободный выбор языка общения, воспитания и обучения. Конституция также гарантирует всем народам России право на сохранение родного языка, создание условий для его изучения и развития. Пользуясь этим правом республикам РФ следует усилить интерес молодежи к изучению родного языка, увеличить часы для факультативных занятий по изучению многочисленных языков России, шире использовать их в быту. При этом большую роль в их сохранении должно сыграть общение на родном языке в семье.

Родной язык – это основа дальнейшего развития культуры и сохранения этноса. Поэтому каждый регион государства должен решать эту проблему, в том числе и через создание национально-культурных центров (НКЦ) [6].

Страны ЕАЭС имеют определенный опыт создания и деятельности этнокультурных объединений, которые наряду с возрождением и развитием национальной культуры многочисленных этносов, занимаются и изучением их языков. В деятельности НКЦ существует множество проблем, что является отдельной темой для последующего их освещения. Решение этих проблем, укрепление материальной базы воскресных школ по изучению языков (приобретение новых учебников, компьютерной техники и т.д.), усиление методической подготовки учителей – все это будет способствовать улучшению качества преподавания родных языков.

В языковой политике государств ЕАЭС бесспорно господствует язык титульной нации, на изучение которого в учебных заведениях отводится немалое количество часов, но как видно из проведенного нами выше анализа владения русским языком, который является ведущим в общении между странами Евразийского экономического союза, также необходимо усиление качества его преподавания для молодых людей.

Список использованных источников:

1. Советский народ не ушёл в прошлое, а растворился в русском будущем... [Электронный ресурс]. - Режим доступа URL: <https://inance.ru/2016/05/sovetski-narod/> (дата обращения: 16.12.2018), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.

2. Родная речь: как Сталин внедрял русский язык в СССР [Электронный ресурс]. - Режим доступа URL: <https://news.rambler.ru/education/39345185-kak-stalin-vnedryal-russkiy-yazyk-v-sssr/?updated>: (дата обращения: 16.12.2018), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.

3. Русский язык в странах СНГ [Электронный ресурс]. - Режим доступа URL: <https://visasam.ru/samotur/lang/yazyki-stran-sng.html> (дата обращения: 17.12.2018), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.

4. Русский язык – убийца белорусского? [Электронный ресурс]. - Режим доступа URL: <https://thinktanks.by/publication/2017/12/08/russkiy-yazyk-ubiytsa-belorusskogo.html> (дата обращения: 17.12.2018), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.

5. Молодежь в Содружестве Независимых Государств: статистический портрет. / Статкомитет СНГ, ЮНФПА. - М. 2016. - С.155.

6. 89 родных языков. Обзор: Изучение национальных языков в республиках и округах России. [Электронный ресурс]. - Режим доступа URL: <http://nazaccent.ru/content/11552-89-rodnyh-yazykov.html> (дата обращения: 17.12.2018), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.

Назаров Б.¹

*¹Докторант Академии Государственного Управления при Президенте
Азербайджанской Республики*

“КАК “ТЕОРИЯ ХАОСА” ТРАНСФОРМИРОВАЛАСЬ В “УПРАВЛЯЕМЫЙ ХАОС”

Аннотация

«Управляемый хаос» – это геополитическая доктрина, корни которой уходят глубоко в древность, опираясь на такие науки, как философию, математику и физику. Понятие «хаос» появилось еще в мифах Древней Греции и употреблялось для обозначения таких явлений как нерегулярный или беспорядочный. Раскрытие научной сущности понятия «хаос» связано с развитием математики и физики. Несмотря на все попытки понять природу хаоса, это стало возможно только после середины XX века, когда появились электронно-вычислительные машины. Американский математик и метеоролог Эдвард Лоренц, считающийся «отцом» «теории хаоса», автор фразы «эффект бабочки» сыграл важную роль в раскрытии характера хаоса и его будущего поведения. В 1970 году на Западе была опубликована книга И. Пригожина и И. Стенгерс “Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой”. В этой книге, написанной через призму физики и химии, хаос рассматривался как результат динамической неустойчивости сложных систем. Основная идея работы заключалась в том, что хаос обладает не только разрушительной силой, но в то же время может стать источником порядка. С 50-х годов XX века начались попытки построения моделей хаоса и управления ими в социальной жизни. Таким образом, появился “управляемый хаос”.

Ключевые слова: Управляемый хаос, Эдвард Лоренц, Анри Пуанкаре, Шарп

Nazarov B.¹

¹ Doctoral student of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

“HOW CHAOS THEORY” TRANSFORMED INTO “GUIDED CHAOS”

Annotation

“Managed chaos” is a geopolitical doctrine, which roots go deep into antiquity, based on such sciences as philosophy, mathematics and physics. The concept of "chaos" appeared in the myths of ancient Greece and was used to determine such phenomena as irregular or shambolic. The disclosure of the scientific essence of the concept "chaos" is associated with the development of mathematics and physics. Despite all attempts to understand the nature of chaos, this became possible only after the middle of the 20th century, when electronic computers appeared. An American mathematician and meteorologist Edward Lorenz, who is considered as the pioneer of chaos theory, the author of the phrase “butterfly effect” played an important role in revealing the nature of chaos and its future behavior. In 1970 the book "Order Out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature" by I.Prigogine and I.Stengers was published in the West. In this book, written through the prism of physics and chemistry, chaos was considered as a result of the dynamic instability of complex systems. The main idea of scientific work was that chaos has not only destructive power, but at the same time can be a source of order. Since the 50's of the 20th century, attempts to build models of chaos and their management in social life began. As a result of this, “managed chaos” appeared.

Б.Назаров¹

¹ Әзірбайжан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясының докторанты

«ХАОС ТЕОРИЯСЫНЫҢ» ҚАЛАЙ «БАСҚАРЫЛАТЫН ХАОСҚА» АЙНАЛУЫ

Аңдатпа

«Басқарылатын хаос» – бұл геосаяси доктрина, оның тамыры философия, математика және физика сияқты ғылымдарға негізделген ежелгіге терең енеді. «Хаос» ұғымы ежелгі Грецияның мифдерінде пайда болды және мұндай құбылыстарды тәртіпсіз немесе қате деп белгілеу үшін қолданылды. «Хаос» ұғымының ғылыми мәнін ашу математика мен физиканың дамуымен байланысты. Хаос табиғатын түсінудің барлық әрекеттеріне қарамастан, бұл электрондық компьютерлер пайда болғаннан кейінгі ХХ ғасырдың ортасынан кейін ғана мүмкін болды. «Хаос теориясының» «әкесі» деп саналатын американдық математик және метеоролог Эдвард Лоренц хаос табиғатын және оның болашақ мінез-құлқын анықтауда маңызды рөл атқарған. 1970 жылы Батыста И.Пригожин мен И.И жолаушылардың кітабы «Хаос тәртібі. Адам мен табиғат арасындағы жаңа диалог. « Физика және химия аясында жазылған кітабында күрделі жүйелердің динамикалық тұрақсыздығының нәтижесі ретінде хаос қарастырылды. Жұмыстың негізгі идеясы – хаосдың бұзылу күші ғана емес, сонымен қатар тапсырыс берудің көзі болуы мүмкін. ХХ ғасырдың 50-ші жылдарынан бастап хаос модельдерін құруға және оларды қоғамдық өмірде басқаруға тырысуда. Осылайша «бақыланатын хаос» пайда болды.

Түйінді сөздер: бақыланатын хаос, Эдвард Лоренц, Анри Пуанкаре, Шарп

Если взглянуть на систему современных международных отношений, можно заметить случаи хаоса и беспорядков во многих регионах мира. С распадом Советского Союза и установлением однополярной модели, беспорядок и хаос, получившие широкое распространение на международной арене, сопровождались сменой власти и революцией во многих странах. Если посмотреть на правительственные изменения ряда стран, таких как Ирак, Тунис, Египет, Грузия, Ливия, Украина, нельзя не заметить похожий сценарий развития событий. После же правительственных переворотов в данных странах, продолжение беспорядков в этих обществах, дает основание говорить об их попадании в пучину «управляемого хаоса».

«Управляемый хаос» – это геополитическая доктрина, корни которой уходят глубоко в древность, опираясь на такие науки, как философию, математику и физику. Понятие «хаос» появилось еще в мифах Древней Греции. Выражение хаос (греч.*khaos*) впервые было отмечено в VII веке до н.э. в произведении Гесиода «Теогония» о «происхождении богов». Термин хаос, сформированный на основе идеи «собрать все легенды о богах в единую систему» [1], был нерегулярной, символической, смешанной пустотой, которая сформировала бы то, что стало существовать после него. [1] В этом смысле создание древнегреческой мифологии начинается с хаоса.

В последующие столетия понятие «хаос» широко использовалось в таких сферах, как философия, политика, в том значении, в котором оно может быть охарактеризовано как нерегулярный или беспорядочный.

Раскрытие научной сущности понятия «хаос» связано с развитием математики и физики. Первым исследователем Хаоса был Анри Пуанкаре, выдающийся французский математик, физик и философ. Изучая поведение системы с тремя телами, которая взаимодействовала под действием силы притяжения, в 1880-х годах Анри Пуанкаре отметил, что могут существовать некоторые неперIODические орбиты, не удаляющиеся и не приближающиеся к конкретной точке.

Французский математик Жак Адамар, который продолжил исследования в этой области и, благодаря трудам российского математика академика Александра Ляпунова, доказал, что все траектории объекта, механически приведенного в движение под действием гравитационного поля, различны и не повторяются.

Несмотря на все попытки понять природу хаоса, это стало возможно только после середины ХХ века, когда появились электронно-вычислительные машины. Американский математик и метеоролог Эдвард Лоренц, считающийся «отцом» «теории хаоса», автор фразы «эффект бабочки», используя

электронно-вычислительные машины для определения прогнозов погоды, сыграл важную роль в раскрытии характера хаоса и его будущего поведения.

В начале 1960-х годов метеоролог Эдвард Лоренц стал утверждать, что прогноз погоды может быть определен очень простой системой. Он подготовил трехзначную программу прогнозирования погоды детерминированным методом, основанным на законе физики «действиее создает противодействие» Ньютона. В 1961 году Лоренц записал свою программу на компьютер, но получил неожиданный результат. Результаты, выданные компьютером, сообщали о большой природной катастрофе. Сначала потрясенный Лоренц решил, что проблема вызвана вакуумными лампами компьютера. Но она заключалась в том, что Лоренц не добавлял в программу погрешности трехзначных ячеек. Написав статью по этому вопросу, он назвал проблему «эффектом бабочки» и заявил, что точное предсказание прогнозов погоды невозможно [3].

«Теория хаоса» - это математический аппарат, описывающий поведение некоторых нелинейных динамических систем, которые при определенных условиях подчиняются определенному положению вещей, называемому хаосом. Поведение такой системы, даже если описывающая ее модель является определяющей, считается случайной [4].

Очевидно, что если мы рассмотрим процесс хаоса в форме графиков, мы увидим, что там существует множество бесконечных амплитуд. Если для начала систематизировать и упростив эти амплитуды, отделим нестабилизированные для последующего анализа, в конечном итоге мы получим систему уравнений. Система уравнений называется системой уравнений Лоренца. Хаос указывает траекторию движения в системе нелинейных динамических международных отношений, а также внутригосударственных процессов. В результате получаем следующую систему уравнений. [5; 6]

$$\left. \begin{array}{l} \frac{dx}{d\tau} = P \cdot y - P \cdot x \\ \frac{dy}{d\tau} = x \cdot z + r \cdot x - y \\ \frac{dz}{d\tau} = x \cdot y - \beta \cdot z \end{array} \right\} (1)$$

Здесь $r = \frac{R}{R_k}$, R - величина Рэлея, R_k - критическая величина Рэлея, P -величина Прандтля, β -постоянная величина. Полученная система уравнения (1) является системой дифференциальных уравнений. X - скорость хаоса (скорость хаоса в новой международной системе отношений), Y и Z влияющие на нее факторы (величины)).

Во время исследований случайно округлив среднее значение коэффициента тепла, Лоренц повторно разработал функцию. С этой целью он ввел округленное до тысячных значение в компьютер. Например, 15,4086 градус по Фаренгейту был включен в систему как 15 409 градус по Фаренгейту. То есть, он не почувствовал необходимости рассматривать изменение в 0,004 градуса. Потому что изменение в 0,004 градуса не представляло никакого значения в повседневной и человеческой жизни. С другой стороны, согласно законам физики, эффект 0,004 градуса был эквивалентен эффекту изменения воздушных потоков от движения крыльев бабочки в закрытой комнате [7]. Загрузив в компьютер систему с такой незначительной разницей, Лоренц обнаружил большие изменения в прогнозах погоды для следующих 30 дней для разных начальных значений. Эти находки, которые считались бы великим открытием для теории хаоса, не привлекли особого внимания, когда они были опубликованы и проигнорированы другими учеными, за исключением метеорологов [8]. Но после появления теории хаоса, «событие Лоренца» начало распространяться среди ученых. Понятие «Эффект бабочки» Лоренца означал, как колючка попавшая в палец человека, может повлиять на организм. Это похоже на то, как человек может умереть от колючки в пальце, что приведет к распаду его семьи, его семейный крах к изменению социального образа жизни окружающих людей, и что это послужит причиной появления социального явления. Так как понятие хаос было связано чувствительной зависимостью к малейшим изменениям начальных условий, случайно полученный Лоренцом результат не был принят во внимание [9].

Известно, что решения большого числа систем дифференциальных уравнений подобны друг другу. У них существует такое одинаковое количество стационарных состояний, что их решение ограничено. Эти вопросы можно изучать с помощью теории качества обыкновенных дифференциальных уравнений. В 80-е годы XIX века французский математик Анри Пуанкаре

проделал большую работу в этой области. В результате А. Пуанкаре получил следующий интересный вывод: [10; 1

$$\frac{dx}{d\tau} = P_u(x, y)$$

$$\frac{dy}{d\tau} = Q_u(x, y)$$

$$0 \leq \tau \leq \infty$$

В этом случае, X находится либо в стационарном режиме, либо в периодическом. На первый взгляд может показаться, что иначе быть не может. То есть, не может быть, чтобы эти величины не зависели от τ . Доказать это было невозможно, но интуитивно подтверждается, что это действительно так. И в самом деле, это явление очень редко бывает доказано.

Исследование модели Лоренца показывает, что к этому вопросу необходимо отнестись по-новому.

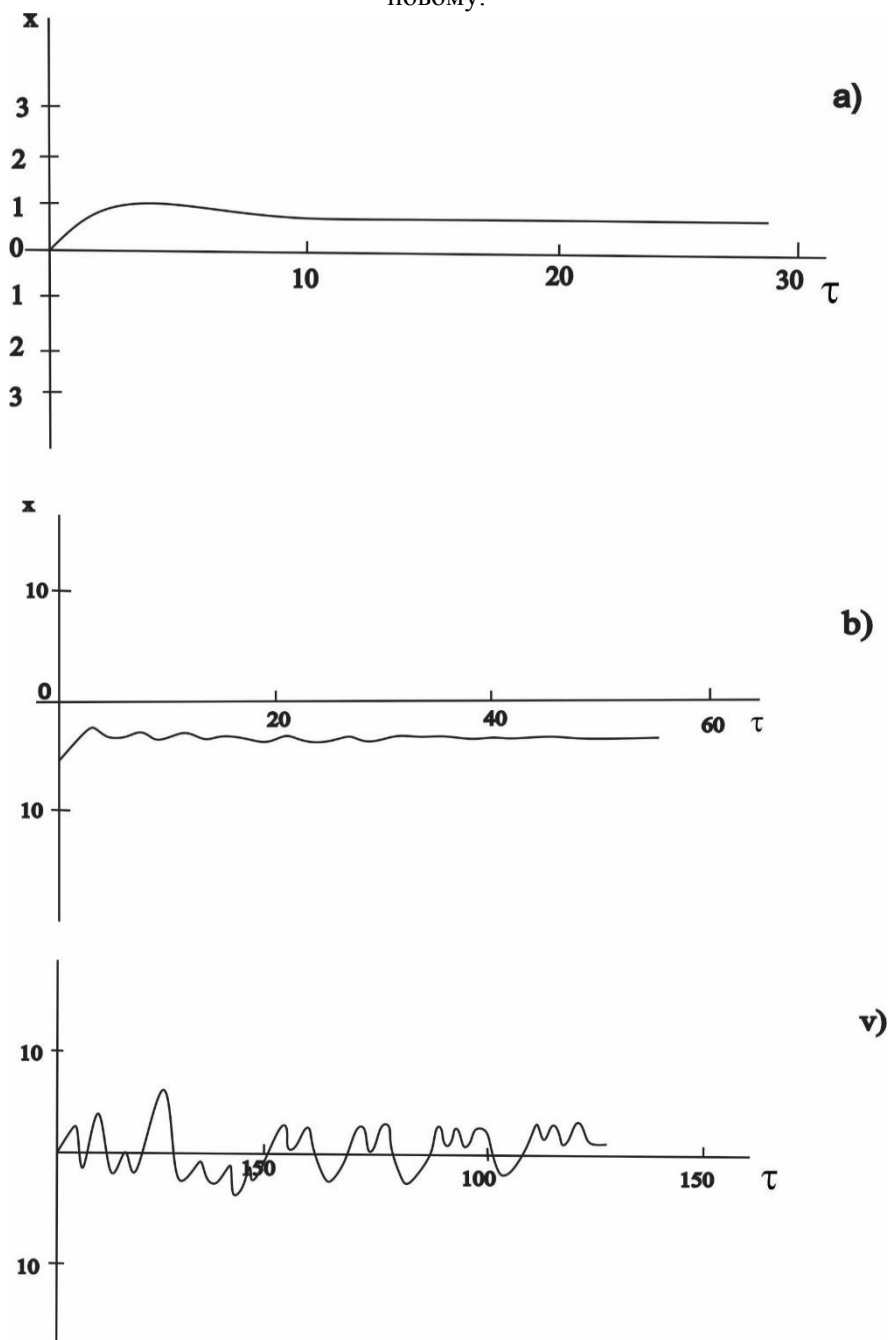

Рисунок 1. 3 вида решения системы Лоренца

a) $x = 0, y = 0, z = 0;$

b) стационарное состояние

$$x = \sqrt{\beta(r-1)}, \quad y = \sqrt{\beta(r-1)},$$

$$z = r - 1$$

c) состояние соответствующее хаосу

$$y = \sqrt{-\beta(r-1)}, \quad z = r - 1$$

$$x = \sqrt{-\beta(r-1)},$$

Следует отметить, что в большинстве систем нелинейных задач, в том числе в системе международных отношений, хаос управляем. В это время широко используется вычислительный опыт. Синергетика играет важную роль в построении качественных моделей изучаемых процессов. Скажем, что U – система хаоса, зависящая от управленческих параметров, – выражается следующей формулой:

и возможны состояния $U > U_0$, $U < U_0$ U – стационарное решение управляющих параметров в определенном известном значении $X_1 = X_1(U)$. U_0 – точка дифракции.

$$\frac{dx}{dt} = F(X, U)$$

Для устранения хаоса преимущественно использовать экспоненту Ляпунова на основе наблюдений динамики процессов. Представим хаотическую систему следующим образом: [12]

(2)

$$f_{\tau} \quad \text{влияние гама на} \quad A_{\tau} = f(x_1, x_2, \dots, x_n) + f_{\tau} \quad \text{систему.}$$

Экспонента Ляпунова:

D-бесконечно большая величина $L_y = \lim_{D \rightarrow \infty} \left\{ \frac{1}{2D} \log y_1(D) \right\}$

Величина $E^{\Delta}(r, N) = \sum_{i=1}^N E_i^{\Delta}(r, N) = \frac{1}{N(N-1)} \sum_{\Delta, i=1} R(|y_j - y_j| \leq r)$ корреляции

определяется следующим

выражением:

Δ - $E^{\Delta}(r, N)$ величина корреляции

вводная величина, r -величина расстояния, N -количество случаев, Y -вектор наблюдений.

Формулы (1) – (3) позволяют управлять хаосом, произошедшим в случае, когда о процессах не имеется достаточной информации. Таким образом, становится известно, что возможно не только исследовать хаос, который является динамической системой с хаотическим поведением, но использовать также вычислительную среду (например, системой “Matlab” – 7). В зависимости от изменений сложных систем, в чрезвычайной степени зависящих от начальных условий, можно моделировать малейшие изменения в окружающей среде от представления этих же начальных условий.

В 1970 году на Западе была опубликована книга И. Пригожина и И. Стенгерс “Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой”. В этой книге, написанной с призмы физике и химии, хаос рассматривался как результат динамической неустойчивости сложных систем. Основная идея работы заключалась в том, что хаос обладает не только разрушительной силой, но в то же время может стать источником порядка. “Существует два фундаментальных вопроса, на которые не могли найти ответ наши предшественники. Один из них — вопрос об отношении хаоса и порядка. Известный закон об возрастания энтропии описывает мир как непрерывно эволюционирующий от порядка к хаосу. Вместе с тем, как показывает биологическая или социальная эволюция, сложное рождается из простого. Теперь нам известно, что вещество или поток энергии могут быть источником порядка” [13].

Принятие общества и стран, состоящих из людей, которые обладают индивидуальными особенностями, мотивами и поведением, а также, представляющими различные экономические, политические и идеологические интересы, как сложную систему и передача “теории хаоса” в

социальную жизнь началось после 50-х годов XX века. Таким образом, появился “управляемый хаос”. 11 сентября 1956 года в Массачусеттском технологическом институте собралась специальная группа Института электрической и электронной инженерии, занимающаяся информационной теорией. Считается, что эта встреча положила начало когнитивной революции в психологии [14]. Через несколько лет выдающийся американский психолог Ульрик Найссер в своей книге “Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной психологии” писал, что для того, чтобы понять человеческое поведение, необходимо сначала проанализировать информацию, которую он может воспринять [15]. В 1964 году американский общественный деятель, автор нескольких книг о методах ненасильственной борьбы с государствами Джин Шарп защищает диссертацию в Оксфордском университете на тему “Ненасильственные методы свержения режима”. Согласно Дж. Шарпу, описывающему 198 ненасильственных методов свержения правительства в его книге “От диктатуры к демократии. Стратегия и тактика освобождения”, нецелесообразно бороться с правительством силой, потому что оно обладает армией, полицией, специальными служебными органами, экономическими и информационными ресурсами. Вместо этого, необходимо вести ненасильственную борьбу с властями, поскольку она более сложная и разносторонняя. “Любое правительство может править постольку, поскольку источники его силы пополняет сотрудничество, подчинение и послушание отдельных людей и общественных институций. В отличие от насилия политическое неповиновение обладает уникальной способностью: оно перекрывает такие источники власти” [16].

В действительности история знает сотни примеров борьбы путем неповиновения власти. Устраивая отпуски, бойкоты, мирные протесты, голодовку и прочие акты, люди добивались желаемого - власти были вынуждены отступить. Лидер движения за освобождение Индии от Великобритании Махатма Ганди был одним из лучших примеров философии ненасилия (сатьяграха), демонстрирующей эффективность мирной борьбы с властью. Но, разумеется, основным вкладом Джина Шарпа была систематизация ненасильственных методов свержения власти в качестве методического пособия.

В 1980-е годы в Америке стали развиваться технологии дестабилизации экономической и социальной жизни стран, которые представляли интерес для Вашингтона. Сами же режиссеры “управляемого хаоса”, стремились удержать хаос под контролем, создавая в своих интересах новый порядок. Технология “управляемого хаоса” была создана в американском штате Нью-Мексика в Институте Санта-Фе, расположенном в городке вблизи ядерного центра Соединенных Штатов. Институт был основан под эгидой Пентагона и Государственного департамента США и должен был адаптировать теорию “управляемого хаоса” для прикладных геополитических целей [17].

Стивен Манн, известный как один из основоположников теории “управляемого хаоса”, занимающий ответственные должности в Государственном департаменте США в различные годы, также являющийся специальным представителем США в странах Каспийского бассейна, внес значительный вклад в систематизацию этой теории. Напечатанная в 1992 году в журнале армии США (Mann, Steven R. Chaos Theory and Strategic Thought // Parameters (US Army War College Quarterly), Vol. XXII, Autumn 1992, pp. 54-68) статья “Теория хаоса и стратегическая мысль” вызвала большой резонанс. В статье Стивен Манн утверждает, что “мы можем многому научиться, если рассматривать хаос и перегруппировку как возможности, а не рваться к стабильности как иллюзорной цели. Это будет возможно, если мы сумеем преодолеть механицистские рамки, которые доминируют в стратегическом мышлении” [18].

С начала 2000-х годов масштабы и возможности “управляемого хаоса” все более расширяются благодаря появлению социальных сетей Skype, Facebook, Google, LinkedIn, Twitter, iPad-ов, созданию сети 3G, а позднее 4G, выпуску на рынок недорогих смартфонов и массовости интернета. “Управляемый хаос” будет применяться в более широких масштабах как уникальный инструмент для реализации геополитических интересов, поочередно и осторожно используя законные и незаконные возможности без прямого вмешательства во внутренние дела других стран.

Список использованной литературы:

1. Burnet John, *Early Greek Philosophy*, A. and C. Black, Londra 1930 – <http://plato.evansville.edu/public/burnet/intro.htm#1>
2. Thomas K.W., Killmann R.H. *Thomas-Killmann conflict mode instrument*. XICOM, inc., 1990.
3. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D1%85%D0%B0%D0%BE%D1%81%D0%B0
4. Неймарк Ю.И., Ланда П.С. *Стохастические и хаотические колебания*. М., Наука, 1987. 427 стр.
5. Хакен Г. *Синергетика*. М.: Мир. 1980. 387 стр.
6. Фельдман Д.М. *Политология конфликта*. М., 1998. с. 39
7. Edward Lorenz, *The Essence Of Chaos*, United Kingdom, UCL Press, 1995, s. 32-37.
8. Barry Parker, *Chaos In The Cosmos*, Cambridge, Perseus Publishing, 1996, s. 4.
9. Николис Г., Пригожин И. *Самоорганизация в неравновесных системах*. М.: Мир. 1979, 354 стр.
10. *Волны вокруг нас*. М. Знание. 1981. 250 стр.
11. Цыкало А.П. *Александр Михайлович Лянунов 1857-1918*. М.: Наука 1988. 268 стр.р.
12. http://phdblog.org.ua/m/Kratkoe_soderzhanie_statii_Prigozhina_i_I_Stergensa_Novyy_dialog_cheloveka_s_prirodoy.html
13. <http://www.svom.info/entry/262-upravlyaemyj-haos/>
14. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D0%B9%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80,%D0%A3%D0%BB%D1%8C%D1%80%D0%B8%D0%BA>
15. http://files.kob.su/books/sharp_ot_diktaturyi_k_demokratii.pdf, стр. 34
16. <https://www.geopolitica.ru/article/upravlyaemyy-haos-kak-tehnologiya-neokolonialnogo-peredelamira>

УДК 504.06
ГРНТИ 03.01.06

Балакаева Л.Т.¹

¹к.и.н., доцент, Казахский Национальный Университет им. аль - Фараби
г. Алматы, Казахстан

Ыбышева Д.²

²студентка 3 курса специальность «Востоковедение: японский язык», Казахский Национальный
Университет им. Аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан.

GREENPEACE : Жасыл Жүрек

Аннотация

Данная статья посвящена очень актуальной проблеме современности – переработке мусорных отходов. Человечество ежедневно создает тысячи тонн отходов, которые необходимо утилизировать и перерабатывать, чтобы наша планета не превратилась через 50 лет в одну большую свалку. В статье исследуется мировой опыт утилизации бытовых отходов на примере Японии, которая является признанным лидером рынка зеленых технологий, проанализированы имеющиеся тенденции решения данной проблемы в Республике Казахстан. На опыте работы ИП «Жасыл Жүрек» занимающегося переработкой бумаги и пластиковых отходов, созданного одним из авторов данной статьи – Ыбышевой Диной, раскрывается практический вклад в решение данной проблемы в г. Алматы.

Ключевые слова : проблема, мусорные отходы, пластик, сортировка, переработка, мировой опыт, Япония, концепция «молчаливая», Казахстан, Жасыл Жүрек.

Л.Т. Балакаева ¹

*¹тарих ғылымының кандидаты, доцент, Қазақ Ұлттық Университеті.
Алматы қаласы, Қазақстан*

Д.М. Ыбышева²

²3 курс студенті, Қазақ Ұлттық Университеті. Алматы қаласы, Қазақстан

GREEN PEACE : ЖАСЫЛ ЖҮРЕК

Аңдатпа

Бұл мақала қазіргі заманның өте үлкен мәселесі-пластикалық қоқыстың қайта өңдеуіне арналған. Күн сайын адамзат мыңдаған тонн пластикалық қоқысты өңдейді және жер шары 50 жылдан кейін үлкен қоқыс алаңына айналмас үшін, пластикалық қоқысты қайта өңдеу немесе жою амалдарын іздеу маңызды. Бұл мақалада Жапонияның жасыл технологиялар нарығының танылған көбасшысы бола тұрып, қоқыстарды жою әлемдік тәжірибесі мысалға алынып, Қазақстан Республикасындағы бұл мәселенің шешу тенденциялары талданды. Бұл мақаланың авторларының біреуі - Ыбышева Дина жасаған пластиктың және қағаздың қайта өңдеумен айналысатын ЖК «Жасыл Жүрек»-тің жұмыс тәжірибесіне қарап, Алматы қаласында бұл мәселені шешуге арналған практикалық салымы ашылады.

Кілт сөздер : мәселе ,қоқыс, пластик, сорттау, қайта өңдеу, әлемдік тәжірибе, Жапония, «моттаинай» концепциясы, Қазақстан, Жасыл Жүрек.

Balakaeva L.T.¹

*¹Ph.D., associate professor, Kazakh National University named after al – Farabi,
Almaty, Kazakstan*

Ybysheva D.M.²

*²3rd year student, specialty “Oriental Studies: Japanese”, Kazakh National University named after al-
farabi. Almaty, Kazakstan.*

GREEN PEACE : JACYL JUREK

Abstract

This article is devoted to a very urgent problem of our time - recycling garbage. Humanity creates thousands of tons of waste every day that needs to be disposed and recycled so that our planet does not turn into one big landfill in 50 years .The article examines the global experience of household waste disposal using the example of Japan, which is a recognized as a leader in the green technologies market, and analyzes the current trends in solving this problem in the Republic of Kazakhstan. The experience of individual entrepreneurship «Zhasyl Zurek» engaged in the process of recycling paper and plastic waste, created by one of the authors of this article - Ybysheva Dina, which reveals the practical contribution to solving this problem in Almaty.

Keywords: problem, waste, plastic, sorting, recycling, world experience, Japan, “mottainai” concept, Kazakhstan, Jasył Jurek.

В ходе развития современного общества, совершенствования производительных сил и производственных отношений, происходило и происходит накопление отходов производства и потребления на урбанизированных территориях и прилегающих к ним местностях. Ранее, такая категория отходов, как бытовые отходы не требовала специального обращения и утилизации, поскольку легко перегнивала, выступая естественным элементом жизненного цикла природной среды. По мере того, как общество развивалось, создавая промышленность, в отходах всю большую долю стали занимать искусственные компоненты. Скачкообразное качественное изменение структуры отходов произошло в XIX – начале XX веков в связи с созданием крупной промышленности и в первую очередь химических производств, производящих искусственные материалы, которые в естественном природном цикле не участвуют. Поэтому проблема отходов

встала остро, и человечество было вынуждено задуматься о необходимости их утилизации. В настоящее время ежегодно каждый городской житель в промышленно развитых странах производит 200-500 кг отходов. Промедление с их удалением и ликвидацией может привести к глобальным эпидемиям (чума, холера и др.), к серьезному экологическому загрязнению городов. В то же самое время многие отходы содержат ценные компоненты (металлы, органические вещества), а также являются потенциальным энергетическим источником / 1, с. 4/.

Отходы пластика и мусор вообще – серьезнейшая проблема современного общества. Человечество ежедневно создает тысячи тонн отходов, которые необходимо утилизировать и перерабатывать, чтобы наша планета не превратилась через 50 лет в одну большую свалку. Согласно отчету Guardian, с 1950-х годов было произведено 8,3 млрд. тонн пластика, что эквивалентно весу более 800 000 тонн Эйфелевой башни. И только 9% из них были переработаны. По данным Организации Объединенных Наций, проглатывание пластмассы ежегодно убивает приблизительно 1 млн морских птиц и 100 000 морских животных / 2 /. Попадая в землю, пластмассы распадаются на мелкие частицы и начинают выбрасывать в окружающую среду вредные химические вещества. Совсем недавно группа австрийских ученых впервые обнаружила фрагменты микропластика в организме человека. Открытие свидетельствует о том, что искусственный материал попадает в пищеварительную систему, провоцируя возникновение различных заболеваний / 3 /.

По данным директора департамента Управления отходами Министерства энергетики Республики Казахстан Жана Нурбекова, ежегодно в стране накапливается порядка 1 миллиарда тонн мусора. Миллиард – это с промышленными отходами. ТБО(твёрдые бытовые отходы) – это порядка 5-6 миллионов. Из 5-6 миллионов тонн ТБО в республике утилизируется только 2% / 4 /.

Уничтожение пластика путем сжигания приводит к выделению очень вредных, отравляющих веществ, таких как диоксин, что естественно отравляет окружающую среду. Поэтому ,на данный момент, единственный способ безвредной, выгодной утилизации пластикового мусора является переработка пластика. Еще одна польза от переработки – это экономия, так как ресурсы многих материалов на земле ограничены, и не могут быть восполнены в сроки сопоставимые со временем существования человеческой цивилизации. При этом вторичное использование многих материалов является намного выгодней, чем их первичная переработка / 5 /.

Так же одна из серьезных проблем современного человечества является утилизация бумаги. В мире ежегодно вырубаются сотни тысяч деревьев, в том числе для производства бумаги. После первого использования бумагу выкидывают в мусор. В западных странах активно развивается самый грамотный и результативный метод-переработка вторсырья.

Таким образом, актуальность исследования не вызывает сомнений.

Целью исследования является оценка и обобщение мирового опыта утилизации бытовых отходов на примере Японии, которая является признанным лидером рынка зеленых технологий; изучение имеющихся тенденций решения данной проблемы в Республике Казахстан; на опыте работы ИП «Жасыл Жүрек» занимающегося переработкой бумаги и пластиковых отходов, созданного одним из авторов данной статьи – Ыбышевой Диной, показать практический вклад в решение данной проблемы в г. Алматы.

Япония – один из мировых лидеров по финансированию научно-исследовательских, опытно-конструкторских и технологических разработок (НИОКР), числу патентов, доле высокотехнологичной продукции в экспорте. Государственные и частные инвестиции в НИОКР составляют 3,4 % от ВВП – один из самых высоких показателей в мире. К 2020 г. планируется увеличение этого показателя до 4%. Важное место в сфере НИОКР Японии занимают экологические технологии. «Новая стратегия развития», основной документ в Японии, определяющий направление развития страны до 2020 г. (The New Growth Strategy, Japan, 2010 г.), относит экологически ориентированные инновации к наиболее активно развивающимся направлениям в Японии и к одному из семи стратегических секторов развития страны. Предполагается, что к 2020 г. объем рынка «зеленых» инноваций со- ставит 50 трлн йен, что эквивалентно около 500 млрд долл. США в ценах 2012 г. / 7, с. 194 /.

Одним из примеров реализуемых в стране экологических проектов (в основе которых лежат передовые экологические технологии) проект «Экогорода Японии». Для 26 городов Японии разработаны индивидуальные планы устойчивого развития, одним из основных направлений которых является принцип 3R в сфере обращения отходов. Концепция утилизации и обращения отходов 3R разрабатывается и внедряется в Японии с 1990-х гг. и предполагает максимально возможное

сокращение отходов в производстве (Reduce), повторное их использование (Reuse) и утилизацию с дальнейшим рециклингом (Recycle) (7).

Япония в силу своей географической данности проблему переработки мусора стала решать самой первой и очень давно, еще в XI веке. В 1031 году здесь начали собирать бумагу и перерабатывать в новую. Кстати, европейский мир к этому пришел только в конце XVII века / 8 /.

Выделяют две большие группы отходов – промышленные, за утилизацию которых отвечают компании, их производящие, и бытовые, ответственность за обращение с которыми возложена на муниципалитеты. В современной Японии существует особая культура сортировки мусора. Мусор сортируется по категориям : сжигаемый, несжигаемый, подлежащий переработке. Для каждой категории существует своя определенная емкость определенного цвета и размера. Старую бытовую технику сдают за отдельную плату на утилизацию. Крупногабаритный мусор, например, ненужную мебель вывозят отдельно. Машины для сбора приходят в определенные дни недели в назначенное время. Каждый вид мусора вывозится в разные дни недели(расписание устанавливается муниципалитетом). Жители должны складывать мусор в прозрачные пакеты, чтобы мусорщик мог проследить не нарушены ли правила сортировки мусора. Если есть нарушения мусор не принимается. Если же все же местные жители оставляют не принятый мусор около мусоровозки, тогда на них налагается штраф.

День для вывоза старой мебели назначается отдельно. Утилизация отслужившей бытовой техники дает стране более 1 млн тонн железа и 50 тысяч тонн цветных металла в год. Попытки выбросить ненужную технику и электронику без оплаты приведет к штрафам в несколько сотен долларов / 9/.

Основные методы использования бытовых отходов – сжигание (оно рассматривается как средство сокращения общего объема отходов, одновременно позволяющее использовать отходящее тепло; в Японии 2/3 мусора сжигается), рециклирование (то есть переработка для дальнейшего использования, утилизация) и закапывание. Доля рециклируемых отходов понемногу растет (сейчас – около 17%), а закапываемых снижается (около 18%; это в два с лишним раза меньше, чем 25 лет назад). Отходы активно используют при создании насыпных территорий в океане. Что же до утилизации, то в Японии почти полностью утилизируются молочные бутылки (хотя они становятся все большей редкостью) и бутылки из-под пива. Другие бутылки используются в виде стеклобоя как сырье для стекольной промышленности (общая степень утилизации стеклопосуды доходит до 83%). Степень утилизации жестяных и алюминиевых консервных также превысила 80%. Сбор макулатуры в стране приближается к теоретически максимально возможному (73%) /10, с.27/ А вот степень рециклирования пластиковых бутылок составляет 90%. / 11/.

В Японии насчитывается около 2 тыс. специализированных предприятий по переработке бытовых отходов, где их в основном сжигают, но имеются и цеха по рециклированию. Первый завод по сжиганию мусора в Токио был построен еще в 1924 году, то есть уже тогда в Японии начала складываться культура разделения отходов на сжигаемые и несжигаемые. Естественно, за это время произошел эволюционный прорыв в японских технологиях и они изменились до неузнаваемости. Теперь только в Токио действуют 22 суперсовременных предприятия.

Японские мусоросжигательные заводы - это высокие технологии. Большая часть - не печи, а очистительные сооружения. Так что воздух и окружающая среда не страдают, а вокруг заводов благоухают сады. Энергия, образующаяся при сжигании, используется для питания самого завода и других предприятий. И даже пепел идет в дело - из него насыпают острова, где возводят престижные жилые районы /12/. Здесь применяются автоматизированные и роботизированные линии. Конечно обитатели японских городов протестуют против размещения этих заводов вблизи их домов. Как показал опрос, который провела японская газета «Йомури симбун», более 2/3 граждан согласны с «управлением отходами», но даже среди них — 45% были бы против строительства мусороперерабатывающего завода рядом с их домами, и всего 20% дали бы на это согласие. В ответ – бизнес и местная власть решили делать заводы с прозрачными стенами, чтобы каждый желающий просто с улицы мог проследить за тем, что происходит внутри. Некоторые заводы создаются известными архитекторами и являются предметом гордости городов, куда водят экскурсии / 13 /.

Вообще в обществе формируется такое отношение к мусороперерабатывающей индустрии, при котором это дело вызывает приятные ассоциации. Так, возле мусороперерабатывающих заводов разбивают парки и скверы, а на сами предприятия водят экскурсии, оборудуют в них лекционные залы для школьников. Некоторые объекты мусороперерабатывающей промышленности можно

считать настоящим архитектурным достоянием. Например, завод Майсима в Осаке, выполненный по проекту венского художника Фриденсрайха Хундертвассера, снаружи напоминает развлекательный комплекс, а внутри украшен картинами художника. При этом завод не только перерабатывает отходы в электроэнергию, но и выполняет социальные функции — при нем работает центр реабилитации инвалидов /9/.

В Японии, где остро ощущается проблема нехватки территории, существует еще один способ утилизации твердых отходов — строительство искусственных островов. Шлак, образующийся при сжигании мусора, используют в строительстве. Его прессуют в огромные брикеты, из которых потом строят здания и даже... целые острова. Негорящий мусор тоже идет в дело. Его измельчают и также используют в качестве сырья для строительства насыпных островов.

Искусственные территории стали создаваться в соответствии с концепцией «полностью укомплектованного населенного пункта» и использоваться наравне во всеми прочими территориями для жизни и деятельности людей. В портовой части всех крупных городов Японии уже возведены на искусственных территориях целые современные микрорайоны, в которых есть офисы, бизнес-центры, и парки с аттракционами, и музеи, и жилые дома. На искусственно созданных площадках возведены аэропорты (Кансай вблизи Осака, Тюбу недалеко от Нагоя). Искусственные острова служат опорами для мостов, в трех местах соединяющих остров Сикоку с островом Хонсю, а также мостов, построенных в Токийском заливе /10/. Так, например, довольно крупный остров Одайба, на котором расположен один из районов Токио, создан с использованием твердых отходов.

В 1991 году в Японии был принят закон “О содействии утилизации ресурсов, допускающих повторное использование”, в 1993 году – закон “Об экологии”, в 1995 году – закон “О содействии сортированному сбору и переработке емкостей и упаковок”. Все эти законодательные акты содействовали развитию и разработке систем, призванных перерабатывать бытовые отходы. А если говорить конкретнее, то в последнее время во многих областях японской промышленности и сельского хозяйства активно применяется “бывший” мусор /14/. В Японии из переработанного пластика изготавливают новые бутылки, контейнеры, одежду и обувь. Форма олимпийской сборной Японии будет изготовлена как раз из такого пластикового мусора. Стекло перерабатывается почти всё: светлые и темные бутылки опять превращаются в ёмкости, а цветное крошится и используется для прорезиненного дорожного покрытия, тротуарной плитки /12/. Содержание стекла в плитке - 70 процентов, а это снижает количество используемой глины, что в свою очередь сберегает ценный природный материал /14/.

Пищевые отходы в Японии также перерабатываются, из них производят высокоэффективное удобрение. После упаковки оно продается фермерам.

Члены одного из японских кооперативов решили дать вторую жизнь остаткам кулинарного жира и производить из него отличное мыло. Для этого они построили небольшой завод. Отходы кулинарного жира поступают в основном из школьных кухонь, муниципальных учреждений, частных домов и ресторанов. На изготовление мыла уходит примерно неделя. Оно хорошо растворяется в воде и годится для автоматических стиральных машин. Конечно, современные химические чистящие средства несколько эффективнее этого мыла, но зато оно является натуральным продуктом и к тому же не раздражает кожу рук /14/. Известно, что картон и старые газеты могут быть с успехом использованы повторно.

В современном японском обществе распространяется идея «моттаинай», суть которой: «Не выкидывай, пока не использовал полностью». Суть ее в том, чтобы максимально сократить не только отходы, но и вообще используемые материалы.

Так, пишет EcoNet, в городке Камикацу правительство внедряет идею полного отказа от одноразовых товаров. В 2003 году муниципалитет начал активно проводить специальную структурную реформу, направленную на снижение количества одноразовых товаров. Конечная цель – к 2020 году сделать так, чтобы город стал полностью «безотходным». Сейчас уже 60% населения Камикацу сделали свой выбор в пользу товаров многоразового использования, что позволило значительно сократить количество отходов. Кстати, каждый торговец обязан ежегодно отчитываться, что он лично сделал для того, чтобы его покупатели реже приобретали, например, полиэтиленовые пакеты.

Принцип «моттаинай» касается не только упаковки, но и всех бытовых товаров, продолжает EcoNet. Он также соответствует принципам синтоизма – основной религии Японии. Согласно концепции «моттаинай», все земные блага дарованы свыше и растрчивать что-либо без нужды,

терять или выбрасывать – грех. Так что те японцы, которые не хотят испортить свою карму, стараются бережливо относиться к товарам и приучают к этому младшее поколение / 15/.

Невероятно, но в Японии с детства учат беречь мусор. О вторичной переработке отходов даже слагают сказки, где добрым молодцам урок, как из старой вещи сделать новую. В школах, детсадах и на специальных курсах дети учатся жизни в безотходном обществе. Конечно, играючи.

Ценный опыт переработки бытовых отходов, накопленный в Японии, просто необходимо взять на вооружение многим странам в том числе и Казахстану.

В Казахстане накопилось около 43 миллиардов тонн отходов производства и потребления, из которых лишь 5 процентов идет на переработку. Стоит также отметить, что в 2015 году Казахстан занял второе место по запасам отходов, содержащих стойкие органические загрязнители, среди стран Европы, уступив лишь России. «По запасам отходов, содержащих стойкие органические загрязнители, Казахстан занимает второе место среди стран Восточной и Центральной Европы после Российской Федерации. Общий объем отходов, содержащих стойкие органические загрязнители, на сегодня составляет около 250 тысяч тонн, — сообщила глава департамента по возобновляемым источникам энергии Министерства энергетики Казахстана Айнур Соспанова на конференции по развитию сектора по переработке отходов в Казахстане в сентябре 2015 года.» /16/. При таких колоссальных объемах мусора у мусороперерабатывающих заводов не хватает сырья для переработки, поскольку в стране отсутствует культура раздельного сбора отходов. Если продолжать просто свозить его на полигоны или свалки, нашим потомкам негде будет строить дома: земли имеют свойство заканчиваться, а некоторые отходы, к примеру полиэтилен, начинают разлагаться только спустя столетия.

В настоящее время на территории республики менее 5 процентов твердых бытовых отходов подвергается переработке, и такое печальное положение дел обусловлено рядом причин. Во-первых, существующая в Казахстане система обращения с ТБО сложилась еще во времена СССР, и в основном она базировалась на полигонном захоронении. Во-вторых, существует проблема отсутствия культуры раздельного сбора мусора среди населения страны. И самое главное – отрасль переработки ТБО в стране находится на начальном этапе становления, и её эффективность крайне мала. По стране не хватает мусороперерабатывающих предприятий, а действующие не загружены на полную мощность по причине ненадежности взаимодействия между местными властями, коммунальными службами и соответственно самими учреждениями, – считает директор центра «Содействие устойчивому развитию» Вера Мустафина. Большой проблемой для компаний, по ее словам, являются и высокие тарифы на железнодорожные перевозки, которые необходимы для транспортировки отходов из различных регионов Казахстана к местам их переработки. Также в Казахстане отсутствует понятие «зеленые» закупки /17/.

Конечно без помощи государства эти проблемы сложно решить. Нужны инвестиции.

Рост экономики и продолжающаяся урбанизация в Казахстане являются причинами ежегодного повышения объемов твердых бытовых отходов. Сегодня это одна из самых острых экологических проблем в стране. Но согласно Концепции по переходу Казахстана к «зеленой» экономике, переработка отходов должна к 2030 году составлять до 40%, а к 2050-му — аж 50% / 18, с.7/. Парадоксально, но во всей Центральной Азии работает только один мусоросортировочный завод, и то не в полную мощь – он находится в Астане, на котором осуществляются сортировка отходов и переработка пластика и бумаги на оборудовании испанского, итальянского, австрийского и финского производства. Проект стоимостью 36 миллионов евро рассчитан на переработку 250 тысяч тонн твердых бытовых отходов в год. Но, как говорят эксперты, на сегодняшний день загруженность предприятия составляет 30 процентов /19/. К сожалению, мусороперерабатывающий завод, который был построен в Алматы в микрорайоне Дорожник в 2007 году, прекратил свое производство из-за отсутствия субсидий со стороны государства.

Нельзя сказать, что в стране ничего не предпринимается. В регионах действует более 100 предприятий малого и среднего бизнеса, сортирующих и перерабатывающих отходы. В семи городах установлены сортировочные линии, планируется строительство 23 объектов по сортировке и переработке отходов, а в 19 населенных пунктах проводится модернизация действующих мелких мусороперерабатывающих заводов. Подвижки есть, но этого явно недостаточно(19). В августе 2018 г.в Алматы в тестовом режиме был запущен мусоросортировочный завод. Комплекс работает пока в техническом режиме и находится на завершающей стадии строительства. Проект стоимостью 5,4 миллиарда тенге полностью реализован за счет частных инвестиций. «Производительность

комплекса составляет 550 тысяч тонн в год. Это весь объем твердых бытовых отходов Алматы и с учетом перспективы на ближайшие пять лет. Сейчас мегаполис ежегодно образует около 600 тысяч тонн мусора, мы планируем охватить весь город услугами по сортировке ТБО", – сказал директор инвестирующей компании Дмитрий Данильченко. Он также отметил, что комплекс будет работать по определенной схеме, позволяющей максимально эффективно получать твердое сырье из ТБО /20/. Согласно Концепции по переходу к «зеленой» экономике одним из мероприятий для решения проблем с ТБО является внедрение принципа расширенных обязательств производителей (РОП), который обязывает производителя (или поставщика, или импортера) продукции обеспечить сбор, утилизацию и переработку отходов после использования выпущенной ими или реализованной на рынке продукции. В 2016 г. в Казахстане было создано предприятие ТОО «Оператор РОП», целью которого является организация сбора, транспортировки, переработки, утилизации отходов. Подобные организации есть во многих зарубежных странах.

В наше время для Казахстана имеет большое значение массовое развитие экологической культуры. Это принесёт средства в нашу экономику. Культура экологии должна прививаться обществу с детского сада до пенсионного возраста. Что должно выразиться в искреннем и заботливом отношении к окружающей среде и природе. Граждане нашей страны должны научиться сортировать мусор на сжигаемый, не сжигаемый, перерабатываемый и т.д.

В Казахстане уже не раз в разных регионах предпринимались попытки создания системы раздельного сбора и переработки мусора, но почти всякий раз проваливались из-за множества причин, основными из которых являются безразличие населения, отсутствие необходимой инфраструктуры, неотрегулированность нормативно-правовой базы, отсутствие поддержки местных властей, противодействие мусоровывозящих компаний, не заинтересованных в появлении конкурентов /19/.

«Министерством энергетики совместно с акиматами разработан проект «Комплекс мер по современной утилизации и переработке твердых бытовых отходов (ТБО) с широким вовлечением субъектов малого и среднего бизнеса», в соответствии с которым доля переработки отходов должна вырасти к 2030 году и к 2050 году согласно концепции перехода к зеленой экономике. С 2016 года в стране введен запрет на захоронение ртутьсодержащих ламп и приборов, металлолома, отработанных масел и жидкостей, батарей, электронных отходов. С января 2019 года вступает в силу запрет на захоронение пластмассы, макулатуры, картона и отходов бумаги, стекла. А с января 2021 года вступает в силу запрет на захоронение строительных и пищевых отходов", — сообщил министр энергетики РК Кайрат Бозумбаев 2 октября 2018 г. на заседании правительства /21/.

Одна из авторов данной статьи Ыбышева Дина, являясь патриотом своей Родины и желая внести свой посильный вклад в инновационное развитие страны создала семейное индивидуальное предприятие: Жасыл Жүрек 4 июня 2018 года, в УГД по Наурызбайскому району, номер регистрации : KZ30UWQ00750430.

Цель созданного предприятия – сбор и переработка мусора(пластик и бумага), для улучшения окружающей среды и тем самым, внести свой реальный вклад в инновационное развитие страны. Летом этого года компания «Жасыл Жүрек» участвовала в конкурсе «Дорожная карта бизнеса-2020», защита проекта проходила в начале августа, в акимате города Алматы,но, к сожалению, получить грант пока не удалось. Но, это стало для компании новым толчком к дальнейшему развитию.В ноябре 2018 г.Дина Ыбышева принимала участие в Шестом патриотическом форуме студенческой молодежи «Мен жастарға сенемін!», посвященный Дню Первого Президента(направление : экологическое развитие страны и регионов) с проектом « GreenPeace: Жасыл Жүрек». Была награждена организаторами сертификатом.(форум проходил в КазНУ им. Аль-Фараби).

В декабре 2018 г.компанияпринимала участие в масштабном социальном проекте «3.2.1. Старт!», организованного компанией ССИ Kazakhstan. Данная программа направлена на выявление и поддержку молодежных инициатив в сфере решения социальных и экологических проблем республики. Глобальная цель – создание сообщества молодых людей с активной гражданской позицией, которые могли бы не только генерировать идеи, но и воплощать их в жизнь, меняя наше общество и мир вокруг нас к лучшему. Проект рассчитан на молодежь в возрасте от 18 до 29 лет - студентов колледжей, ВУЗов, молодых специалистов. Интервью об участии компании в проекте было опубликовано в газете «Вечерний Алматы : Молодо-зелено» от 6 декабря 2018 г. № 147.

В компании переработка пластика и бумаги идёт пока ручным способом. Пластиковые пакеты в компанию приносят друзья, родственники и сочувствующие. Сбор пластика осуществляется и на

улицях Наурызбайского района г.Алматы. В компании используется определенный производственный процесс по переработке пластика и бумаги. Из переработанного пластика изготавливаются женские сумки, украшения. Из переработанной бумаги изготавливаются тетради, блокноты. В месяц изготавливается примерно 4-5 блокнотов, 10-15 сумок и 40-50 сережек. Для изготовления одной пары сережек необходимо где-то 20-30 пакетов, одно сумки 15-20 пакетов. Чтобы изготовить один блокнот необходимо 200 листов использованной бумаги. Конечно, когда процесс будет механизирован можно будет перерабатывать где-то по 20-25 кг пластика и бумаги в месяц и соответственно увеличится производство изготавливаемых товаров.

У компании есть своя страничка в соц.сети Инстаграм [instagram.com/jasul_jurek](https://www.instagram.com/jasul_jurek). В основном покупателями продукции являются подписчики странички. Несмотря на то, что компания существует более полугода, у неё имеется определенный рекламный опыт: 1) интервью для сайта «the steppe» от 12 сентября 2018 года /22/; 2) интервью в газете «вечерняя Алматы» от 18 сентября 2018 года в рубрике «история успеха : пластичное решение»; 3) «Молодо-зелено» Вечерний Алматы от 6 декабря 2018 г. № 147; 4) репортаж о компании на телеканале «Мир-24» от 20 октября 2018 года /23/; 5) ролик для «Фонда Первого Президента» от 28 октября 2018 года /24/ и другие.

В декабре 2018 г. компания приняла участие в ежегодном конкурсе республиканского благотворительного фонда Саби «Построй свой бизнес» для молодых предпринимателей, с целью получения финансирования для создания механизированного производства. Для механизации процесса требуются 8 машин, которые выполняют разные функции от измельчения до плавления, которые будут собраны по технологии «Precious Plastic». Когда данная статья была уже подготовлена к печати стало известно, что компания «Жасыл Журеке» вышла в финалисты. Из 630 участников в финал вышли 15. В шорт-листе проектов претендующих на получение грантов «Жасыл Журеке» стояла под номером №. 3. Это конечно обнадеживает, но результаты будут объявлены позже.

В планах компании механизация производственного процесса которая поможет увеличить количественную и качественную переработку ТБО, что несомненно отразится на улучшении состояния окружающей среды г.Алматы а также создать открытое пространство, в которое могут прийти все желающие и попробовать сделать продукцию сами. С целью повышения осознанности и интереса граждан к проблеме пластикового загрязнения также планируется проводить воркшопы и лекции, которые будут бесплатны и доступны для всех желающих. Также пропаганда японского опыта переработки мусора о котором автор проекта знает не понаслышке, ведь она она учится на отделении японоведения факультета Востоковедения КазНУ им.Аль – Фараби.

Список использованной литературы:

1. Ветрова Т.П. Эффективность утилизации твердых бытовых отходов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.э. н. МГУ им. М.В. Ломоносова. М., 2000.
2. Seneo Mwamba “10 facts about plastic pollution you absolutely need to know”// *global citizen* <https://www.globalcitizen.org/en/content/plastic-pollution-facts/>. 3. Fiona Harvey and Jonathan Wattz “Microplastic found in human stools for the first time” <https://www.theguardian.com/environment/2018/oct/22/microplastics-found-in-human-stools-for-the-first-time/>
4. Regnum. Информационное агентство.// <https://regnum.ru/news/2198331.html>
5. ‘Dangerous health effects of home burning of plastics and waste’ WECF (woman in Europe for a common future) http://www.wecf.eu/cms/download/2004-2005/homeburning_plastics.pdf/.
6. Jones R. S. and Yoo. B. Japan's New Growth Strategy to Create Demand and Jobs. [Электронный ресурс] / OECD Publishing, Department Working Papers, 2011, no. 890. – Режим доступа: <http://dx.doi.org/10.1787/5kg58z5z007b-en>
7. А.И. Банчева Экологические инновации Японии : основные направления развития и особенности управления // Вестник МГИМО № 5 (32) 2013г.
8. Japan’s Experience in Promotion of the 3Rs. For the Establishment of f Sound Material – Cycle Society// <https://www.env.go.jp/recycle/3r/en/approach/02.pdf>
9. А. Малютина – Как сортируют и перерабатывают мусор в Японии <https://recyclemag.ru/article/kak-sortiruyut-i-pererabatyivayut-musor-v-yaponii>
10. И.С.Тихоцкая Проблема бытовых отходов в Японии. Современные решения.// «География» журнал, № 20, 2007.

11. В Японии из отходов делают целые острова. новости. Вести недели от 12.02.2017.23.00.//<https://www.google.com.ua/search?hl=ru&source=hp&ei=rK5WXOb4LlIFwPAP15qdqAc&q>.
12. Утилизация мусора: в Японии решили эту проблему, использовав опыт СССР.// Еженедельник "Аргументы и Факты" № 30 25.07. 2018.
13. Дубровык –Рохова А. Япония : «эпидемия чистоты» // газета «День» Украина, № 156-157 от 1 сентября 2016 г.
14. В Японии из мусора делают “конфетку. Электронная версия газеты "Владивосток" №1967 от 21 июнь 2006.// https://vladnews.ru/ev/vl/1967/99085/yaponii_musora.
15. Переработка мусора- «безотходная философия Японии». Обзор Freelance Bureau.FLB.Экология. // <https://flb.ru/7/2032.html>
16. 1 миллиард тонн мусора ежегодно производится в Казахстане [http:// old.el.kz/blogs/entry/](http://old.el.kz/blogs/entry/)
17. Салықжанова Н. Проблема переработки отходов остро стоит в Казахстане <http://namig.kz/news/problema-pererabotki-othodov-ostro-stoit-v-kazahstane>
18. Концепция перехода Республики Казахстан к зеленой экономике от 30 мая 3023 г. № 577 .Астана. // https://greenkaz.org/images/for_news/pdf/npa/konceptsiya-po-perehodu.pdf.
19. Жандыбаев К. Переработка отходов: тренд или необходимость оздоровления страны//https://strategy2050.kz/ru/news/ererabotka_othodov_trend_ili_neobhodimost_ozdorovleniya_stran_i__51543/
20. Мусоросортировочный завод на 550 тысяч тонн запустили в Алматы //https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/musorosortirovochnyy-zavod-550-tyisyach-tonn-zapustili-351156/.
21. В 2019 году вступит в силу запрет на захоронение пластмассы, макулатуры и стекла Минэнерго // Казахстанская правда от 2 октября 2018 г.// <https://www.kazpravda.kz/news/ekonomika/v-2019-godu-vstupit-v-silu-zapret-na-zahoronenie-plastmassi-makulaturi-i-stekla--m.inenergo-rk>.
22. «the steppe» от 12 сентября 2018 года // <https://the-steppe.com/news/lyudi/2018-09-12/precious-plastic-kak-dve-sestry-pererabatyvayut-musor-v-ukrasheniya-i-bloknoty>
23. Репортаж о компании на телеканале «Мир-24» от 20 октября 2018 года// Мир-24 - <http://mirtv.ru/video/606660/>
24. Ролик для «Фонда Первого Президента» от 28 октября 2018 года // Фонд первого президента – https://www.youtube.com/watch?v=xKE9K_HTuvA&t=43s

МРНТИ04.51.53
ӘӨЖ 947-18

М.С. Садырова¹

¹социол. ғ.д., әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: msadyrova58@gmail.com, тел.: +7747 476 62 91

А.Б. Сарыбаева²

²«Әлеуметтану» мамандығының магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: sarybaev09@mail.ru, тел.: +7 707 741 19 59

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУІН ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада «Әлеуметтену» ұғымының түрлі анықтамалары мен, «Әлеуметтену» туралы ғалымдардың жазған ой-пікірлері қарастырылады. Сондай-ақ мектепке дейінгі жастағы балаларды әлеуметтендіру ерекшеліктері мен мектепке дейінгі балалық шақтың психофизиологиялық жас ерекшеліктеріне сипаттамалар беріледі.

Қазіргі әлеуметтендірудің ең айқын ерекшеліктерінің біріне оның алдыңғы кезеңдермен салыстырғанда ұзақтығы жатады. Балалық шақ әлеуметтендірудің алғашқы кезеңі ретінде алдыңғы дәуірлермен салыстырғанда айтарлықтай өсті. Жалпы, бала мәртебесі өзгерді. Егер бұрын ол өмірге дайындық ретінде қарастырылса, онда қазіргі қоғамда оған ересек адамның өміріне қарағанда

құндылығы аз емес өмір сүрудің ерекше кезеңі ретінде жатады. Мұндай қарым-қатынас алдыңғы кезеңдермен салыстырғанда балалық шақтың үлкен құрметін және жоғары мәртебесін болжайды. Балалардың құқықтарын қорғайтын және мемлекетаралық деңгейде әрекет ететін ерекше заңдар пайда болуда. Қоғам балалық шаққа шыдамдылықпен қарайды, өйткені ол оның болашағын анықтайды.

Кілттік сөздер: әлеуметтену, субкультура, коммуникация, аксиологиялық компонент, когнитивті компонент

Садырова М.С.¹

*¹д.социол.н., профессор кафедры социологии и социальной работы, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан,
e-mail: msadyrova58@gmail.com, тел.: +7747 476 62 91*

Сарыбаева А.Б.²

*²магистрант специальности «Социология» Казахский национальный университет им. Аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан,
e-mail: sarybaev09@mail.ru, тел.: +7 707 741 19 59*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация

В данной статье рассматриваются различные определения понятия «социализация» и мнения ученых о «социализации». Также дается характеристика особенностей социализации детей дошкольного возраста и психофизиологических возрастных особенностей дошкольного возраста.

Одним из наиболее очевидных особенностей современной социализации является ее продолжительность по сравнению с предыдущими периодами. Детство как первый этап социализации значительно возросло по сравнению с предыдущими эпохами. Вообще, статус ребенка изменился. Если раньше она рассматривается как подготовка к жизни, то в современном обществе она относится к ней как особый период жизни, который не имеет меньшей ценности, чем жизнь взрослого человека. Такое отношение предполагает большое уважение и высокий статус детства по сравнению с предыдущими периодами. Появляются особые законы, защищающие права детей и действующие на межгосударственном уровне. Общество с нетерпением относится к детству, поскольку определяет его будущее.

Ключевые слова: социализация, субкультура, коммуникации, аксиологический компонент, когнитивный компонент

Sadyrova M.S.¹

¹D.Sociol., Professor of the Department of Sociology and Social Work, Kazakh National University al-Farabi. Almaty, Kazakhstan, e-mail: msadyrova58@gmail.com,

Sarybaeva A.B.²

²Master Student of "Sociology" specialty Kazakh National University al-Farabi, Almaty, Kazakhstan, e-mail: sarybaev09@mail.ru,

THE MAIN DIRECTIONS OF RESEARCH OF SOCIALIZATION OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE

Abstract

This article discusses the different definitions of the concept of «socialization» and the opinions of scientists about «socialization». Also the characteristic of features of socialization of children of preschool age and psychophysiological age features of preschool age is given.

One of the most obvious features of modern socialization is its duration in comparison with previous periods. Childhood as the first stage of socialization has increased significantly compared to previous eras. In

General, the status of the child has changed. If earlier it is considered as a preparation for life, in modern society it refers to it as a special period of life, which has no less value than the life of an adult. This attitude implies great respect and high status of childhood in comparison with previous periods. Special laws protecting the rights of children and operating at the inter-state level are emerging. Society looks forward to childhood because it determines its future.

Keywords: socialization, subculture, communication, axiological component, cognitive component

Кіріспе

"Әлеуметтену" ұғымы саяси экономикадан келді деп есептеледі. Бұл ұғымның пайда болу тарихын американдық социолог Франклин Г. Гиддинс атымен байланыстырады. "Әлеуметтендіру теориясы" кітабында ол алғаш рет осы ұғымды сипаттады. Ф. Гиддинс адамның қоғамдағы өмірге дайындығын әлеуметтендіру деп түсінді.

Тек XX ғасырдың ортасына қарай әлеуметтену зерттеудің пәнаралық саласына айналады. Қазіргі уақытта әлеуметтендіру феноменін әлеуметтанушылар, философтар, психологтар және педагогтар зерттейді.

Философия тұрғысынан әлеуметтену процесі "адам және әлем" қатынасын зерттеу болып табылады. Философия адам мәнінің әлеуметтік факторларға тәуелділігін зерттейді. Б. Ж. Парыгин адам қоршаған ортаның, әлеуметтік институттардың, өз қызметінің әсерін сезінеді, сонымен қатар өзінің ішкі әлемі мен сана-сезімінің дамуындағы автомендерге қатысты. Әлеуметтену процесіне әлеуметтанушылар ерекше назар аударады. Әлеуметтанушыларды түсінуде әлеуметтендіру процесі индивидтің әлеуметтік құндылықтарды, қоғамда қабылданған мінез-құлық нормалары мен ережелерін әлеуметтендіру процесінде адамның өзінің белсенді немесе пассивті рөлі тұрғысынан игеру ретінде қарастырылады. Әлеуметтанушылар үшін негіз қалаушы және біз үшін А. И. Ковалеваның еңбектерінде әлеуметтену процесін түсіндіру болып табылады (Ковалева, 2012).

Әлеуметтену, психологтардың түсінігінде адамның әлеуметтік тәжірибені, мінез-құлық ережелерін, мәдениеті мен дәстүрлерін меңгеруі мен ұғынуына негізделеді. Бұл ретте әрбір адам қоғам ұсынған адамгершілік құндылықтарды қабылдай отырып немесе жоққа шығара отырып, құндылықтарды қайта бағалауды жүргізеді. Осы таңдауды жүзеге асыра отырып, тұлғаның қалыптасуы мен өзін-өзі тәрбиелеуі жүреді. Біз үшін ең өзекті болып Г. М. Андрееваның көзқарасы болып табылады (Андреева, 1994).

Негізгі бөлім.

Әлеуметтендіру процесін зерделеу кезінде педагогтердің позициясы біз үшін аса маңызды болып табылады. Педагогтарды түсінуде әлеуметтендіру үдерісі адамға әлеуметтік ортаның түрлі әсерін және адамның осы әсерлерге реакциясын білдіреді. Әсер ету табиғи немесе мақсатты сипатта болуы мүмкін, олар субъективті немесе кездейсоқ болуы мүмкін. Л. В. Мардахаеваның пікірі бойынша, әлеуметтендіру-бұл тұлғаның дамуы, қалыптасуы, оның санасын қалыптастыру (әлеуметтік құндылықтар, тіл, мәдениет негізінде), әлеуметтік рөлдерді және мінез-құлық тәжірибесін меңгеру (мінез-құлық стандарты), әлеуметтік қарым-қатынас стилін меңгеру және жасына, қоршаған ортасына және тұлғаның өзін-өзі белсенділігіне байланысты көрініс беру (Мардахаев, 2015). Ғалым "әлеуметтендіру" ұғымының мазмұнын талдай отырып, онда келесі компоненттерді бөледі:

– дүниетанымдық: адамның әлеуметтік құндылықтарды, идеалдарды меңгеруі, мүдделерді қалыптастыру және дамыту, бұл оның бағыты мен қоршаған ортаға және өзіне деген көзқарасын анықтайды деген сананың саласы;

– әлеуметтанулық: әлеуметтік рөлдерді, мінез – құлықтың әлеуметтік тәжірибесін меңгеру, бұл оның әлеуметтік мәртебесінде, қоғамда атқаратын әлеуметтік рөлінде көрініс табады, әлеуметтік мінез-құлық тәжірибесін жинақтау-күнделікті өзін-өзі тану саласы;

– мәдениеттанулық: орта мәдениетін, мінез-құлық және іс-әрекет үлгілерін меңгеру, бұл қарым-қатынас, іс-әрекет және іс-әрекет мәдениетінде көрініс табады

– ішкі мәдениет саласы;

– эмоциялық-еріктік: сезім мәдениетін, эмоцияларды, қоршаған ортаны танудағы өзін-өзі белсенділікті анықтайтын ерік-жігер және эмоциялық жағдай-эмоциялық әл-ауқат саласы (Асмолов, 2001).

А. В. Мудрик әлеуметтендіру процесінде адамның рөлін түсінуде екі тәсілді бөледі.

"Бірінші тәсіл адамның әлеуметтену үдерісіндегі пассивті позициясын бекітеді немесе болжайды, ал әлеуметтену өзіне тән мәдениетке сәйкес өзінің әрбір мүшесін қалыптастыратын қоғамға

бейімделу процесі ретінде қарастырады. Екінші тәсілді жақтаушылар адам әлеуметтендіру процесіне белсенді қатысып, қоғамға бейімделіп қана қоймай, өзінің өмірлік жағдайларына және өзіне әсер ететінін негізге алады." (Мудрик, 2000:5).

Әлеуметтендіру процесінің бірінші жағы - әлеуметтік тәжірибені меңгеру-бұл Орта адамға қалай әсер ететінінің сипаттамасы; оның екінші жағы адамның ортаға әсер ету сәтін іс-әрекеттің көмегімен сипаттайды.(Андреева, 2000:288).

Әлеуметтендіру мәселелерін шешу үшін түбегейлі басқа мүмкіндіктер іс-әрекет тәсілін ұсынады. Әлеуметтендіруге әрекет ету тәсілі рефлексивті механизмдерге негізделеді. Бұл тәсілдің мәні мынада. Әрбір адам интеллектуалдық, ерік, әлеуметтік қасиеттерге ие. Әлеуметтік өзара іс-қимыл процесінде адам оның сапасы көрсетілген қызметті жүзеге асырады. Осыдан кейін ол өз қызметінің рефлексиясын бастайды. Қызметтің табыстылығы немесе үлгермеушілік адам өзінің сапасымен салыстырады. (Иванова, 2012: 48-52).

Психологиялық-педагогикалық әдебиетті талдау негізінде келесі әлеуметтендіру институттарын бөліп көрсетуге болады:

- Отбасы. "Дәл осы отбасында балалар өзара әрекеттестіктің алғашқы дағдыларын меңгереді, алғашқы әлеуметтік рөлдерді (оның ішінде-жыныстық рөлдерді, маскулинділік пен феминизмдік белгілерін қалыптастыру) меңгереді, алғашқы нормалар мен құндылықтарды ұғынады".(Андреева, 1994 : 316). "Отбасы құндылықтары мен атмосферасы оның мүшелерінің өзін-өзі дамыту ортасына қаншалықты айналғанын, қандай да бір аспектілер мен тәсілдерді анықтайды".(Мудрик, 2000: 52).

- Білім беру және мәдени-демалыс ұйымдары. Бұл балабақша, мектеп, түрлі қосымша білім беру мекемелері, сондай-ақ мұражайлар, театрлар, клубтар, кафелер және т. б.

- Бұқаралық коммуникация құралдары. "Бұқаралық коммуникация құралдары әлеуметтік институт (баспа, радио, кино, теледидар) ретінде адамның әлеуметтенуіне белгілі бір ақпаратты трансляциялау арқылы ғана емес, кітаптар, кинофильмдер, телехабарлар кейіпкерлерінің мінез-құлқының белгілі бір үлгілерін көрсету арқылы да әсер ететінін ескеру қажет. (Мудрик, 2000:7)

- Субкультура. "Жалпы түрдегі субмәдениет деп белгілі бір жастағы немесе белгілі бір кәсіби немесе мәдени қабатқа тән моральдық-психологиялық белгілер мен мінез-құлық көріністері кешені түсініледі".(Мудрик, 2000:8).

- Көршілік. "Құрдастарымен қарым-қатынас жасай отырып, балалар әлеуметтік тәжірибеде қандай тұлғалық және мінез-құлық көріністері үшін осы санкцияларды құрдастар қоғамы қолданады.Көрші-құрдастарының болмауы немесе олармен өзара іс-қимылда қиындықтар осы жастағы адамның әлеуметтенуіне теріс әсер етуі немесе кейінге қалдырылған теріс әсер етуі мүмкін".(Мудрик, 2000: 54).

Мектепке дейінгі жастағы бала мәдениетке, жалпыадамзаттық құндылықтарға қосылады және қоршаған ортамен өзара әрекеттесуді үйренеді. Баланың белсенді түрлі жоспарлы қызметі оның тиімді әлеуметтенуінің кепілі болып табылады.

Мектепке дейінгі жастағы балалардың қызметтерінен басқа жетекші даму факторы қарым-қатынас екенін атап өткен жөн. М. И. Лисинаның пікірінше, қазіргі кезеңде балада қарым-қатынастың төрт түрі өзгереді: ахуалдық-жеке тұлғалық, ахуалдық-іскерлік, сапалықтан тыс-танымдық, сапалықтан тыс-тұлғалық (Лисина, 2009).

1. Ситуациялық – тұлғалық қарым – қатынас (туғаннан бастап 5-6 айға дейін) - қарым-қатынастың бастапқы түрі болып табылады. Оның басты ерекшелігі-баланың қауіпсіздік кепілі ретінде қабылдайтын ересектердің тілектестік қарым-қатынасының қажеттілігі.

2. Жағдайлық-іскерлік қарым-қатынас (6 айдан 3 жылға дейін). Баланың негізгі қызметі пәндерді зерттеумен байланысты. Бала ересектердің заттарды айла-шарғы жасауын қадағалайды, олардың әрекеттерін қайталауға тырысады.

3. Құқықтық-танымдық қарым-қатынас. Қарым-қатынас түрі Мектеп жасына дейінгі балаларға тән.Енді баланың іс-әрекеті заттардың қасиеттерін тануға бағытталған. Барлық нәрсені білу мүмкіндігі болмаса да, бала ересектерден: "неге?" деген сұрақтарды көп қояды.

4. Жеке тұлғалық қарым-қатынас. 6-7 жаста пайда болады. Бала ересек адамды қоғамның мүшесі ретінде нақты тұлға ретінде қабылдайды. Бала үлкендерге өмір, жұмыс туралы көптеген сұрақтар қояды, "адамдар әлеміне"қызығады.

Мектепке дейінгі балаларды әлеуметтендіру ерекшеліктері

А.В. Мудриктің пікірі бойынша әрбір жас кезеңінде әлеуметтендіру процесінде адам осы жасқа тән белгілі бір міндеттерді шешеді. Ол мынадай үш топқа бөлінеді: табиғи-мәдени (дене және сексуалдық дамудың белгілі бір деңгейіне қол жеткізу), әлеуметтік-мәдени (танымдық, моральдық-адамгершілік, құндылық-мағыналық) әлеуметтік-психологиялық (тұлғаның өзіндік санасының қалыптасуы, оның өзекті өмірде және перспективада өзін-өзі анықтауы, өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі бекіту). Егер қандай да бір топ міндеттер немесе қандай да бір топтың маңызды міндеттері қандай да бір жас кезеңінде шешілмеген болса, бұл адамның әлеуметтенуін толық емес етеді кейін әлеуметтенудің ақауларына әкеледі. (Мудрик, 2000:14).

Е.В. Андриенко бейімделу сатысынан өтпеген және әлеуметтік өмір негіздерін игермеген мектепке дейінгі жастағы бала іс жүзінде осыған кейіннен оқытыла алмайды деп атап өтті. (Андриенко, 2000:53).

Психикалық үдерістер мен функциялардың даму ерекшелігіне байланысты мектепке дейінгі баланы сәйкестендіру өзін басқа адамдармен теңестіру барысында туындайтын эмпатиялық тәжірибе деңгейінде мүмкін болады. Бала өзін жарқын эмоционалдық реакциялар тудыратын объектімен жиі анықтайды. (Коломийченко, 2004:18).

Әлемнің балалар бейнесі пассивті-бейнелейтін емес, белсенді-құрастырушы бастама ретінде баланың қоршаған ортамен қарым-қатынас кеңістігін белгілі бір құтулар мен оған қойылатын талаптар ретінде құру болып табылатын синкретті заттық-сезімдік білім болып табылады. (Абраменкова, 2001:56).

Мектепке дейінгі жас мінез-құлықтың алғашқы этикалық нормалары пайда болатын және олармен байланысты моральдық күйзелістер қалыптасатын кезең болып табылады. Мектепке дейінгі балалардың этикалық нормаларды меңгеруі және моральдық сезімдерді қалыптастыру баланың ересек адамдардың өміріне, олардың өзара қарым-қатынасына, олардың іс-әрекеттері мен іс-әрекеттерінің мағынасына белсенді енуінің жалпы процесінің маңызды сәті болып табылады. (Эльконин, 2007: 256).

Заманауи мектепке дейінгі баланы әлеуметтендіру үшін қажетті жағдайлар

Әлеуметтендіру іс-әрекет пен қарым-қатынас процесінде болғандықтан, балада коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру қажет. "Балада қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру кезеңдерін қадағалай отырып, адамдардың бастапқы бағдарын дамыту, сондай-ақ тек оған жақын ересек адамдармен ғана емес, сонымен қатар бала языларда, балабақшада, аулада және т. б. қарым-қатынас жасайтын ересектер мен балалармен қарым-қатынастың әлеуметтік тәсілдерін жасау туралы есте сақтаған жөн." (Бодалев, 1995 : 181).

"Баланың адам танымында сөйлеуді меңгеруі өте маңызды". (Бодалев, 1995: 182).

Балалардың бірлескен әрекеттерін ұйымдастыра отырып, педагог балаға өзара әрекеттесудің оң тәжірибесін қамтамасыз етуі, даулы жағдайларды конструктивті шешуге үйретуі тиіс. (Коломийченко, 2004:16).

Барлық ережелер, ұсынымдар, бағалар балалардың рефлексиясын одан әрі қалыптастыру үшін танылуы тиіс. "Рефлексия – адам қоғамның түрлі институттарына, отбасына, құрдастары қоғамына, маңызды тұлғаларға және т.б. тән құндылықтарды қарайтын, бағалайтын, қабылдайтын немесе қабылдамайтын ішкі диалог" (Мудрик, 2000:16). "Баланың басқа адамға алғашқы бағасы және оның іс-әрекеті оған бала үшін беделді тұлға беретін бағалаудың қарапайым қайталануы болып табылады.

Мектеп жасына дейінгі балаларды әлеуметтендіру үшін сюжеттік-рөлдік ойын маңызды, әсіресе ересек адам оған серіктес ретінде қатысса. "Ойында адамдар арасындағы қарым-қатынасты толық беру баланы белгілі бір ережелерге бағынуға үйретеді. Ересектердің қоғамдық өмірімен ойнай отырып, балалар адамдардың қоғамдық функцияларын және олардың арасындағы қарым-қатынас ережелерін түсінуге көбірек араласады" (Мудрик: 2000:120).

Қазіргі қоғам құндылықты ұстанымдардың өзгеруімен сипатталғанына қарамастан, әділдік, ар-ождан, ақиқат, сұлулық, махаббат, қарапайымдылық, кемелдік және т.б. болып табылатын абсолюттік және өзгермейтін жалпы адамзаттық құндылықтар туралы ұмытуға болмайды "мұндай құндылықтар әртүрлі мәдени, экономикалық және қоғамдық-саяси жүйелерде өскен адамдардың өзара түсіністігінің бірегей көзі болып табылады". (Андриенко, 2000:50).

Н.В. Иванова балаларды барынша табысты әлеуметтендіру мақсатында "бала тұлғааралық деңгейде қоршаған ортамен сындарлы өзара іс-қимыл тәжірибесін кеңейту және байыту және өзінің қайталанбас жеке әлеуеті негізінде әлеуметтік қарым-қатынас құру, құрдастары тобына табысты интеграциялауды қамтамасыз ету және "бала", "дос", "тәрбиеленуші" әлеуметтік рөлдерінің

көпәспектiлiгiн игеру мақсатында баланың мектепке дейiнгi 16 субкультураның мазмұнын барынша толық меңгеруi үшiн жағдай жасауды ұсынады (Иванова, 2012: 51).

Мектепке дейiнгi жастағы балаларды әлеуметтендiру ерекшелiктерi мектепке дейiнгi балалық шақтың психофизиологиялық және жас ерекшелiктерiне байланысты:

* тәрбие-адамның әлеуметтенуiне ықпал ететiн мақсатты және мағыналы өсуi, осы жас кезеңiнде шешушi рөл атқарады;

* мектепке дейiнгi балаларды әлеуметтендiрудiң маңызды шарты және құралы-қызмет. Ис-әрекеттiң жетекшi түрi-ойын-баланы ересектер өмiрiне араластырудың өзiндiк түрiне айналады;

* мектепке дейiнгi баланың әлеуметтендiрудегi отбасының рөлi анықтаушы болып табылады. Мектепке дейiнгi балалық шақ кезеңiнде тұлғаны әлеуметтендiру құралдары мәдениет және әлеуметтiк нысандар, әлеуметтiк-этикалық жағдайлар, әлеуметтiк белсендi әдiстер, әлеуметтiк бағытталған нысандар болып табылады.

Жүйелi тәсiл негiзiнде бiз мектепке дейiнгi жастағы баланың әлеуметтену критерийлерiнiң арасында төмендегiлер негұрлым маңызды:

* жас ерекшелiктерiне сәйкес моральдық-адамгершiлiк және әлеуметтiк-мәдени құндылықтарды меңгеру және олардың негiзiнде әлеуметтiк маңызы бар құндылық бағдарларын қалыптастыру.

Мектепке дейiнгi жастағы балаларды әлеуметтендiру әлеуметтiк-педагогикалық проблема болып табылады. Баланың әлеуметтену процесiнiң негiзiн қызмет, қарым-қатынас, ойын құрайды. Бiрақ мектепке дейiнгi балалар қарым-қатынас жасай алмайды. Отбасында да, мектепке дейiнгi мекемелерде да қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруға тиiстi көңiл бөлiнбейдi. Қазiргi әлемде мектепке дейiнгi балалардың ойын қызметi өз позицияларын жоғалтады. Мысалы, зерттеушi О. В. Евдокишина қазiргi заманғы баланың ойыны бiркелкi, ойынның сюжетi шектеулi, әр түрлi мамандық өкiлдерiнiң рөлi жоқ екенiн атап өтi (Евдокишина, 2015: 51). Зерттеушiнiң пiкiрiнше, ойын өз позицияларын жоғалтатын себептердiң бiрi - баланың байытуына нұқсан келтiретiн жедел дамуын атауға болады

Қорыта келе, қазiргi қоғамда мектепке дейiнгi жастағы балаларды әлеуметтендiру тақырыбы бiрiншi дәрежелi мәнге ие, өйткенi балалық шақта қойылған алғышарттар қоғам мүшесi ретiнде нақты жеке тұлғаның дамуына, оның өзара қарым –қатынасы мен айналасындағылармен өзара iс-қимылына, нәтижесiнде жалпы қоғамның дамуына үлкен әсер етедi.

Осыған байланысты осы бағыттағы балалармен жұмыс келесi тәсiлдердi талап етедi:

• Мектепке дейiнгi бiлiм беру ұйымының тәрбиеленушiлердiң отбасыларымен, қосымша бiлiм беру мекемелерiмен, мәдени-демалыс орталықтарымен, сондай-ақ кәметке толмаған азаматтардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз ететiн ұйымдармен тығыз өзара байланысы

• Әр балаға оның жеке ерекшелiктерi мен отбасындағы өмiр сүру жағдайларына байланысты әлеуметтендiрудiң түрлi институттарының әсерiн есепке алу.

• Тең құқылық,серiктестiк принциптерiнде балалармен қарым-қатынас құру.

• Баланы өзара қарым-қатынас және өзара iс-қимыл субъектiсi деп тану.

• Балаларды адам құқықтарымен және қоршаған адамдардың құқықтарын сақтау қажеттiлiгiмен, сондай-ақ қажеттi серiктес ретiнде мiндеттер мен жауапкершiлiкпен таныстыру.

• Әр баланың шығармашылық көрiнiстерiне жағдай жасау

Қазiргi таңда әлемдiк баланың әлеуметтенуiнiң табыстылығы педагог пен ата-аналардың қоғамның өсiп келе жатқан мүшесiне және бiздiң өзара қарым-қатынасымызға жаңа көзқараспен қарау қабiлетiне байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тiзiмi:

1. Ковалева А.И. *Методологические проблемы исследования социализации – Гуманитарные науки: теория и методология. 2012. № 2. – С. 19 – 24.*

2. Андреева Г.М. *Социальная психология. – М.,Наука, 1994.*

3. Мардахаев Л. В. *Социализация и соционмия. Социально-педагогический подход - Вестник высшей школы. Серия: Педагогика и психология. 2015. № 4. – С. 51 – 55.*

4. Асмолов А.Г. *Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. – М., Смысл,2001.*

5. Мудрик А.В. *Социальная педагогика.Учебник для студентов педагогическихвузов- Под ред. В.А. Сластинина. – М.: Академия, 2000.*

6. Андреева Г. М. *Психология социального познания. М., Аспект Пресс, 2000. – С. 288 .*

7. *Иванова Н.В. Детская субкультура как средство формирования ценностно-смысловой сферы ребёнка-дошкольника. Ярославский педагогический вестник, 2012№ 4.– С. 48-52*
8. *Андреева Г.М. Социальная психология.– М., Наука, 1994.*
9. *Мудрик А.В. Социальная педагогика. Учебник для студентов педагогических вузов – Под ред. В.А. Слостенина. – М., Академия, 2000.*
10. *Мудрик А.В. Социальная педагогика. Учебник для студентов педагогических вузов – Под ред. В.А. Слостенина. – М.: Академия, 2000.– С.7*
11. *Мудрик А.В. Социальная педагогика. Учебник для студентов педагогических вузов – Под ред. В.А. Слостенина. – М.: Академия, 2000 – С.8*
12. *Мудрик А.В. Социальная педагогика. Учебник для студентов педагогических вузов – Под ред. В.А. Слостенина. – М.: Академия, 2000.– С.54*
13. *Лисина М. И. Формирование личности ребенка в общении. Л.: Питер, 2009.*
14. *Мудрик А.В. Социальная педагогика. Учебник для студентов педагогических вузов – Под ред. В.А. Слостенина. – М.: Академия, 2000.– С.14*
15. *Андрюченко Е.В. Социальная психология Учеб. пособие для студентов высших педагогических учебных заведений /Под ред. В.А.Слостенина.– М., 2000.*
16. *Коломийченко Л.В. Концепция и программа социального развития детей дошкольного возраста- Детский сад от А до Я,2004№5. – С.8-28.18*
17. *Абраменкова В.В. Методология и принципы анализа отношений ребёнка в социальной психологии детства – Психологическая наука и образование 2001, № 4.*
18. *Эльконин Д.Б. Детская психология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М., Академия, 2007. Электронные ресурсы*
19. *Бодалев А.А. Личность и общество. Избранные психологические труды. – М., 1995.– С. 181*
20. *Бодалев А.А. Личность и общество. Избранные психологические труды. – М., 1995.– С. 182*
21. *Мудрик А.В. Социальная педагогика. Учебник для студентов педагогических вузов-Под ред. В.А. Слостенина. – М.: Академия, 2000.– С.16*
22. *Мудрик А.В. Социальная педагогика. Учебник для студентов педагогических вузов – Под ред. В.А. Слостенина. – М.: Академия, 2000.– С.120*
23. *Андрюченко Е.В. Социальная психология Учеб. пособие для студентов высших педагогических учебных заведений – Под ред. В.А.Слостенина.– М., 2000. – С 50*
24. *Иванова Н.В. Детская субкультура как средство формирования ценностно-смысловой сферы ребёнка-дошкольника. Ярославский педагогический вестник, 2012№ 4. – С. 48-52*
25. *Евдокимшина О. В. Влияние игровой деятельности на социализацию детей дошкольного возраста, Мир науки, культуры, образования. 2015. № 2. – С. 205 – 207.*

Шаймерденова М.Д.¹

¹ кандидат исторических наук, доцент,
Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: mena_ms@mail.ru

Садыкова А.Е.²

² кандидат педагогических наук
Казахская национальная академия искусств им. Т.К. Жургенова
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aigules@mail.ru

ИНТЕГРАЦИЯ КАЗАХСКОГО ИСКУССТВА В МИРОВОЕ ПРОСТРАНСТВО: ИСТОКИ И ОПЫТ

Аннотация

В статье рассматривается процесс интеграции и модернизации культуры и искусства Казахстана в 30-е годы XX века. Проведение в 1934 году Первого Всеказахстанского Слета деятелей народного искусства было свидетельством начального этапа интеграции и модернизации казахского искусства. По всей стране открывались культурные учреждения нового типа: театры, галереи, библиотеки, кинопередвижки, создавались филармония, оркестр, хореографическое училище, цирк.

Активизация культурной жизни в рассматриваемые годы выводит на арену общества жаждущую овладеть грамотой и помочь стране талантливую молодежь. В статье на основе архивных документов показана организующая роль Народного комиссариата просвещения и участие в процессе интеграции и модернизации Темирбека Караевича Жургенова. Детальное изучение культурной политики 30-х годов XX века позволяет нам сегодня сопоставить и понять значимость этих шагов по развитию культурной политики.

Ключевые слова: Т.К. Жургенов, Народный комиссариат просвещения, слет, народное искусство, культурная политика, культурная революция, культурное наследие.

М.Д. Шаймерденова¹

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mena_ms@mail.ru

А.Е. Садыкова²

² педагогика ғылымдарының кандидаты Т.Жүргенов атындағы
Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aigules@mail.ru

ӘЛЕМДІК КЕҢІСТІКТЕ ҚАЗАҚ ӨНЕРІНІҢ ИНТЕГРАЦИЯСЫ: КӨРСЕТКІШТЕР МЕН ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы Қазақстанның мәдениеті мен өнерінің байланысы және жаңғырту процесі талқыланады. 1934 жылы халық өнері қайраткерлерінің Бірінші Бүкілқазақстандық слетін өткізу осы жаңғыртудың бастапқы кезеңінің куәсі болды. Бүкіл елдерде театрлар, галереялар, кітапханалар, көшпелі кинолар ашылып, филармония, оркестр, хореографиялық училище, цирк құрылды.

Қарастырылып отырған уақыттағы мәдени өмірдің белсенділігі білімді меңгеруге, өз еліне қалтқысыз қызмет етуге талпынған дарынды жастардың қоғамдық аренаға шығуына ықпал етеді. Мақалада мұрағат құжаттары негізінде халық ағарту комиссариатының ұйымдастырушы ролі және Темірбек Қараұлы Жүргеновтің жаңғырту процесіне қатысуы көрсетілген. XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы мәдени саясатты егжей-тегжейлі зерделеу бізге бүгінгі күні ұлттық мәдениет пен өнерді дамыту жөніндегі осы қадамдардың маңыздылығын салыстыруға және түсінуге мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: Т.Қ. Жүргенов, Халық ағарту комиссариаты, слет, халық өнері, мәдени саясат, мәдени революция, мәдени мұра.

M.D. Shaimerdenova¹

*¹ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
T.K. Zhurgenov Kazakh national academy of Arts,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: mena_ms@mail.ru*

A.E. Sadykova²

*² Candidate of Pedagogical Sciences,
T.K. Zhurgenov Kazakh national academy of Arts,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aigules@mail.ru*

INTEGRATION OF KAZAKH ART INTO THE WORLD SPACE: SOURCES AND EXPERIENCE

Annotation

The article discusses the process of integration and modernization of the culture and art of Kazakhstan in the 30s of the twentieth century. The holding in 1934 of the First All-Kazakhstan Assembly of folk art figures was evidence of the initial stage of integration and modernization of Kazakh art. Cultural institutions of a new type were opened throughout the country: theaters, galleries, libraries, film movements, a philharmonic society, an orchestra, a choreography school, and a circus were created.

The revitalization of cultural life in the years under consideration brings the eager to master literacy and help talented young people to the arena of society. The article on the basis of archival documents shows the organizing role of the National Commissariat of Education and participation in the process of integration and modernization of Temirbek Karayevich Zhurgenov. A detailed study of the cultural policy of the 30s of the twentieth century allows us today to compare and understand the significance of these steps in the development of cultural policy.

Keywords: T.K. Zhurgenov, National Commissariat of Education, rally, folk art, cultural policy, cultural revolution, cultural heritage.

Введение

Духовная модернизация казахстанского общества ставит целью возрождение культурного наследия народа и создания целостной системы развития национальной культуры, которая предполагает глубокое изучение ее истоков. Попытка с современных позиций воссоздать опыт гуманитарного образования невозможна без осмысления идей представителей казахской национальной интеллигенции. В рассматриваемые годы казахская национальная интеллигенция совместно с Народным комиссариатом просвещения проводила большую работу по сохранению культурного наследия предков.

Многие исторические документы дошли до наших дней благодаря политике архивации, консервирования и оцифровке для долговременного хранения информации на новых электронных носителях, таких как: грампластинки, радиозаписи, видеопленки, фото, магнитные (HDD) и оптические диски (CD, DVD, MO), магнитные ленты, твёрдотельные накопители (флэш-карты), WORM-носители и др. Благодаря архивному хранению сегодня есть возможность изучать исторические источники, выявлять новые исторические документы и предоставлять их в виде статей и книг.

**Народный комиссар просвещения, выдающийся государственный и общественный деятель
Т. К. Жургенов**

Среди деятелей национальной культуры, чье творчество составляет духовное наследие казахского народа, особое место занимает Темирбек Караевич Жургенов (1898-1938) – выдающийся государственный и общественный деятель, публицист, внесший огромный вклад в развитие образования, культуры и искусства Казахстана и республик Средней Азии.

Интеллектуальный уровень, знание языков, талант организатора и управленца позволили ему проявить себя еще в Таджикистане и Узбекистане на наркомовских должностях. С 1933 года он возглавил Народный комиссариат Казахстана, с энтузиазмом взявшись за «культурную революцию». За сравнительно небольшой период Т.Жургенову удалось перестроить систему образования, заложить основы профессиональных видов искусства, выявить талантливую энергичную молодежь.

Казахстанские историки Д.А.Аманжолова в работе «Советское притяжение (Советский век глазами историков Казахстана)», Кульшанова А.А. в монографии «Парадигмы советской национальной политики в Казахстане в период становления тоталитарного государства (1917-1936)»[1] анализируют особенности советской истории, отмечая, что «существо советской этнополитики было амбивалентно, она включала не только диктат и насилие, но и бюджетное, организационное и социально-культурное спонсорство, облеченное в коммунистическую идеологию [2].

Ярким примером такого спонсорства является культурная политика Советского Союза в Казахстане 30-х годов. Рассмотрим историю I-го Всеказахстанского слета деятелей народного искусства в Казахстане в 1934 году, идея созыва которого возникла еще осенью 1933 года. В организации слета принял активное участие Народный комиссар просвещения Т.К. Жургенов. Основными задачами слета являлись:

1. Выявление талантов из среды казахских трудящихся масс, как-то: выдающихся исполнителей казахских песен и кюев, кобызистов, домбристов, сырнайшы (сыбызшы, курайшы) танцоров, декламаторов, сказочников, комиков (кульдргин) импровизаторов, юмористов, художников, скульпторов, резчиков, ювелиров, орнаменталистов.

2. Выявление одаренных исполнителей (а также композиторов, поэтов, писателей) во всех областях искусства (музыка, танец, художественное чтение, живопись).

3. Смотр и выявление народного творчества революционного периода и эпохи социалистического строительства – новых песен, кюев, частушек, стихотворений и т.д.

4. Собрание казахского орнамента, произведений скульптуры и живописи, лучших образцов резьбы по кости, дереву, камню, металлу.

Таким образом, для участия в слете необходим был полный просмотр путей развития и достижений современного казахского искусства. В слете могли участвовать все трудящиеся казахи, проявившие свое мастерство в одной из вышеуказанных областей народного искусства [3, 7-8].

Наркомпрос организовал тщательную подготовку к слету, который одновременно мыслился и как смотр профессионального искусства. Всем областным и районным организациям было поручено провести отбор лучших музыкантов, певцов, художников и импровизаторов и включить их в состав делегации области. Кандидатов на краевой слет деятелей народного искусства утверждала специальная комиссия.

В Алма-Ате шла активная подготовка к слету – профессионалы готовы были показать новые виды искусства – цирк, радио, балет, оперу, живопись, вместе с тем выявить сохраненное культурное наследие казахского народа [4, 86].

Планировалось впервые показать на слете постановку первого музыкального спектакля «Шуға», выступление первого домбрового оркестра, танцевальной группы и т.д.). К слету приурочивалось и чествование первого Народного артиста Казахстана Александра Викторовича Затаевича по случаю десятилетнего юбилея присвоения ему звания Народный артист Казахской ССР [3, 34].

Подготовка к слету широко освещалась в печати. Так на страницах газеты «Казахстанской правды» прозвучала озабоченность Т.Жургенова тем, что в ряде мест к этой инициативе некоторые работники отнеслись формально, готовясь отделаться от очередного «мероприятия» посылкой «авторитетной» делегации, состоящей из людей, «ничего общего с искусством не имеющих». Т.Жургенов говорил: «На слет мы ждем только деятелей народного искусства. Руководители местных партийных и советских организаций должны позаботиться о том, чтобы выдающиеся певцы, домбристы, кобызисты и другие деятели искусства, которых знает аул, получили возможность

приехать на слет. Это даст возможность собрать народные сокровища и использовать их для дальнейшего всемерного развертывания культурной революции в Казахстане» [5].

Именно на этом слете были впервые замечены акыны Джамбул и Нурпеис Байганин, домбрист Науша Букейханов, певец Гарифулла Курмангалиев, импровизатор Кенен Азербайев и многие другие. Программа слета была рассчитана на 7 дней (с 14 июня по 21 июня 1934 года):

14 июня – Вступительное слово заместителя Наркома просвещения КАССР С. Баймаханова, спектакль Казмузтеатра «Шуга».

15 июня – музыканты: 21 человек исполняют 42 произведения. Юбилей Народного артиста КАССР А.В. Затаевича: 10 лет присвоения звания и концерт из произведений, записанных А.В.Затаевичем.

16 июня – певцы: исполнение песен 50-ти человек под сопровождение домбры. Спектакль Казгосдрамтеатра «Талтанбай».

17 июня – Алма-Атинский Уйгурский театр: несколько балетных и музыкальных номеров, подготовленных специально для делегатов слета.

С П И С О К
Лучших исполнителей Первого Всеказахстанского Слета
деятелей народного искусства – на п р е м и ю.

I. Домбристы.

✓ 1. Дженглеуов	Запад	I разр.	- Костюм /151р/ ✓
✓ 2. Курманов	Актыб.	II разр.	- Костюм /138/ ✓
✓ 3. Эрмеков	Кжн.	II разр.	- Костюм /138/ ✓
✓ 4. Митов	Запад.	III разр.	- Шаляе и ботинки. ✓
✓ 5. Мирзасев	Восток	III разр.	- Шаляе и ботинки. ✓
✓ 6. Касбигужин	Запад	III разр.	- Шаляе и ботинки. ✓

II. Кобызисты.

✓ 1. Келамбаев	Кжн.	I разр.	- Еум. костюм, рубашка, ботинки ✓
✓ 2. Мектибаев	Караганда	I разр.	- Еум. костюм, рубашка, ботинки ✓
✓ 3. Тлешев	Балх.	II разр.	- Еум. костюм и ботинки. ✓

III. Олейкисты.

✓ 1. Болеев	Запад	I разр.	- Часы /130р/ и шаляе. ✓
-------------	-------	---------	--------------------------

IV. Певцы.

✓ 1. Кульджанов	Вост.	I разр.	- Костюм /151р/ ✓
✓ 2. Бектурганов	Кжн.	I разр.	- Костюм /151р/ ✓
✓ 3. Еамерганов	Караганд.	II разр.	- Рубашка, шаляе, одеяло. ✓
✓ 4. Курмангалиев	Запад	II разр.	- Шаляе ✓
✓ 5. Каркесбаева	Караганда	II разр.	- Купон на платье и полотенце. ✓
✓ 6. Ковандиков	Караганда	II разр.	- Рубашка, шаляе и одеяло. ✓
✓ 7. Айтбакин	Восток.	III разр.	- Ботинки, одеяло ✓
✓ 8. Джумбеков	Восток	III разр.	- Ботинки, одеяло ✓
✓ 9. Баймухамбетов	Алма-Ат. о.	III разр.	- Ботинки, одеяло. ✓

ЦГА РК, ф.81, оп.3, д.604, л.81

ф.81 – Народный Комиссариат Просвещения – Наркомпрос КАССР

Спектакль Русского драмтеатра «Коварство и любовь».

Алма-Атинский городской цирк – 14-летний мальчик Касым Джумаев из Уральска (воспитанник директора Алма-Атинского городского цирка П.Пружникова) покажет 3-4 номера циркового искусства

18 июня – Выступление артистов Татарского театра Алма-Аты с песнями, танцами и частушками на татарском, казахском и русском языках. Концерт делегатов слета, цирка и радио

19 июня – 21 человек: исполнение песен и кюев собственного сочинения. Концерт студентов Муздрамтехникума

20 июня – просмотр произведений изобразительного и прикладного искусства. Заключительное слово Наркома просвещения Т.К. Жургенова.

В заключительный день неожиданностью для делегатов явилось премирование участников слета [3, 42,43]. В результате специальные премии и подарки получили 53 человека и 4 коллектива театров. В качестве подарков победители получили бумажные костюмы, шляпы, часы и денежные призы [3, 81-84].

С П И С О К
Лучших исполнителей Первого Всеказахстанского Слета
деятели народного Искусства – на п р е м и ю.

I. Доморосты.

✓ 1. Дзентлеуов	Запад	I разр.	- Костюм /151р/ ✓
✓ 2. Курманов	Актюб.	II разр.	- Костюм /138/ ✓
✓ 3. Эрмеков	Ежн.	II разр.	- Костюм /138/ ✓
✓ 4. Матов	Запад.	III разр.	- Шляпа и ботинки. ✓
✓ 5. Ирсебаев	Восток	III разр.	- Шляпа и ботинки. ✓
✓ 6. Кебигужин	Запад	III разр.	- Шляпа и ботинки. ✓

II. Космонасты.

✓ 1. Келамбаев	Ежн.	I разр.	- Бум. костюм, рубешка, ботинки ✓
✓ 2. Мектибаев	Караганда	I разр.	- Бум. костюм, рубешка, ботинки ✓
✓ 3. Тлешев	Волж.	II разр.	- Бум. костюм и ботинки. ✓

III. Флейтисты.

✓ I. Болеев	Запад	I разр.	- Часы /180р/ и шляпа. ✓
-------------	-------	---------	--------------------------

IV. Певцы.

✓ 1. Кульдженов	Вост.	I разр.	- Костюм /151р/ ✓
✓ 2. Бектурганов	Ежн.	I разр.	- Костюм /151р/ ✓
✓ 3. Еламерганов	Караганд.	II разр.	- Рубешка, шляпа, одеждо. ✓
✓ 4. Курмангалиев	Запад	II разр.	- Шляпа ✓
✓ 5. Керкисаева	Караганда	II разр.	- Купон на платье и одеждо. ✓
✓ 6. Новандиков	Караганда	II разр.	- Рубешка, шляпа и одеждо. ✓
✓ 7. Айтбакин	Восток.	III разр.	- Ботинки, одеждо. ✓
✓ 8. Джумабеков	Восток	III разр.	- Ботинки, одеждо. ✓
✓ 9. Беймухамбетов	Алма-Ат. о.	III разр.	- Ботинки, одеждо. ✓

} добровольно
Сидорова
содержит

Особую премию (4000 руб.) в связи с 10-летним юбилеем звания Народного артиста КАССР и значительным вкладом в искусство Казахстана получил А.В. Затаевич [3, 85]. В приветственном слове юбиляру и в заключительной речи на закрытии слета Т.Жургенов дал высокую оценку его работе, которая позволила выявить замечательные народные таланты, пополнить учреждения профессионального искусства республики молодыми одаренными артистами. Он сказал: «Пора, наконец, и Казахстану занять подобающее место среди братских советских республик по искусству, пора покончить с так называемой «естественной» отсталостью казахов в области искусства. Для этого нужно не только покончить в корне с болтовней самодовольного типа современных «переводчиков», людей, пренебрегающих всем народным, считая это творчество недостойным своего личного «культурного» уровня, но и необходимо наряду с использованием всего полезного из культурного наследия, создавать и идейно-техническое новое, отражающее сегодняшнее лицо советского Казахстана» [3, 33].

По сути дела, Т.Жургеновым была поставлена задача необходимости интеграции казахского искусства в мировое пространство. И эта идея была блестяще доказана на Первой Декаде казахской литературы и искусства в Москве в 1936 году.

Первый слет деятелей народного искусства Казахстана приветствовали работники литературы и искусства братских республик и крупнейшие композиторы СССР. В своем приветствии народный артист республики композитор М.М.Ипполитов-Иванов писал: «Для меня слет деятелей народного искусства является большим, радостным событием. Казахская народная песня является неисчерпаемым кладом, исключительным по красоте мелодии, заслуживающим популяризации в широких массах трудящихся нашего Союза».

Т.Жургенов дал высокую оценку работе слета, по достоинству оценил творчество народных талантов, труд работников культуры, например. В заключительной речи на закрытии слета Т.Жургенов сказал: «Впервые на слете мы видели казахский национальный оркестр, казахские народные танцы, искусство цирковых артистов, выступления казахского и русского драматических театров. Можно сказать, что многие жанры искусства мы видим со сцены впервые, и это очень радостное событие. Работу на фронте искусства должны оценивать лишь потомки. Мы же являемся потомками своих предков и должны по заслугам оценивать величайшие творения и богатейшее наследие, накопленное веками в духовной сфере, широко использовать его для мощного подъема в искусстве сегодняшнего дня. Хочется пожелать, чтобы творческая работа слета дошла мощным потоком до всех уголков Казахстана и вызвала к жизни новые таланты» [6].

Выступление Т.Жургенова свидетельствует об отношении его к народному творчеству, в частности к музыке, кюям, народно-прикладному искусству. Он был не только большим знатоком народного искусства, фольклора, но и сам обладал незаурядным поэтическим талантом, великолепно пел, играл на домбре.

Утегалиева А.Д. изучая деятельность Т.Жургенова в своей диссертации отмечает: «Темирбек неустанно искал, расспрашивал о местных талантах, людях одаренных, могущих проявить свои способности в искусстве. И находил, привозил, посылал официальные приглашения, уговаривал, создавал необходимые условия для учебы и работы самобытным и одаренным. Из Кокчетова им лично был приглашен мастер по дереву и инструменталист Камар Касымов, который вскоре организовал мастерскую по изготовлению национальных музыкальных инструментов. Он искал и находил даже костюмеров; их первые работы получили критическую оценку Т.Жургенова – прекрасного знатока быта, этнографии казахов. При этом поражала его наблюдательность, тонкое знание местных обычаев, отличительных черт одежды, музыкальных и языковых нюансов различных районов республики» [7, 72].

Немаловажную роль сыграл Т.Жургенов в организации оркестра народных инструментов. Художественным руководителем и дирижером оркестра являлся Ахмет Жубанов, который использовал казахские народные инструменты для передачи нового содержания искусства, отдал весь свой талант и обширные знания, способствуя совершенствованию национальной казахской культуры. Оркестр возник из небольшого домбрового ансамбля, созданного А.К. Жубановым из студентов музыкально-драматического техникума. Вначале ансамбль исполнял народные песни и кюи в унисон без нотной записи, гармонизации и специальной инструментовки. Но, несмотря на свою простоту и даже примитивность, ансамбль стал ядром казахского национального оркестра, получившего широкое общественное признание во время первого Всеказахстанского слета деятелей народного искусства в июне 1934 года. Среди участников слета были акын-импровизатор Иса Байзаков, домбристы – Кали Жантлеуов, Уахап Кабигожин, Науша Букейханов, кобызисты – Жаппас Каламбаев, Даулет Мыктыбаев, сыбызгыши Исхак Валиев, певцы – Гарифулла Курмангалиев, Али Курманов, художник Абылхан Кастеев и другие.

Об исполнительском мастерстве народных талантов с особой нежностью и восхищением в своей статье «Праздник кюев» Ахмет Жубанов писал: «... на сцену вышел с домброй в руке бодрый молодой джигит. На нем была футболка с закрученными рукавами выше локтя. Глаза его горели. Он вдохновенно исполнил кюи «Соқыр-Ещан», «Мусирали» и «Перовский марш» Курмангазы. Из старой самодельной домбры звуки лились все сильнее и сильнее. Правая рука домбриста принимала разнообразные и игривые движения, особенно сильно и ритмично звучали триоли в кюях. Из-под рук талантливого музыканта звучала настоящая музыка. Это был народный домбрист, впоследствии дирижер оркестра, участник Великой Отечественной войны Габдильман Матов. [8, 18].

После Матова выступил кобызист, приехавший из Сузакского района, Жаппас Каламбаев. Он был в белом кителе, ниже среднего роста, скуп на слова. В руке у него был маленький ковшеобразный с двумя колками инструмент – кобыз. Он исполнил кюи «Акку», «Касқыр», «Жез кийк», «Ерден», «Камбар». С первых тактов кюя зритель услышал необычные звуки: они напоминали широкую казахскую степь с ее природой, порой слышались взмахи крыльев лебедя в вышине, а порой завывание волков и выстрел охотника, или плач молодой девушки и старой матери и т.д. Каламбаев своей замечательной игрой показал, что он является одним из лучших кобызистов в казахской степи.

Теперь на сцене сидел хорошо одетый человек, в руках он держал домбру с длинным грифом. Перед игрой он белым платком вытер верхнюю деку домбры и, закинув одну ногу на другую, принял

привычную позу исполнителя-кюйши. Им были исполнены стремящиеся вперед порывистый кюй – «Серпер», танцевальный – «Балбраун», полный гнева, и борьбы, и мечты о будущем – «Кишкентай», спокойная, словно льющаяся, песнь «Байжума», затем кюи «Кызыл кайын», «Алатау» и другие.

Но вдруг характер музыки изменился. Надвигалась буря. Ударил гром. Заволновалась степь. Потом слышались звуки скачки. Все это заставило слушателей вздрогнуть и насторожиться... Исполняемый кюй звучал в стремительном темпе, упруго, в едином дыхании с его чудесной мелодией. Это был кюй Курмангазы «Сарыарка» («Золотая степь»), исполненный наследником Курмангазы Сагырбаева, поэтом звуков Уахапом Кабигожиным, так описывал Ахмет Жубанов свои чувства в своих воспоминаниях. [9, 2].

Это было первое концертное выступление национального домбрового коллектива, в репертуар которого входили народные кюи «Кенес», «Би кюй», «Карабас», «Айжан-кыз» и казахские песни «Балкурай» и «Каргаш». Оркестровое исполнение народных песен и кюев особо понравилось слушателям, они были убеждены в том, что оркестровое исполнение не только не искажает их национального характера, а напротив, усиливает художественную выразительность этих образцов народного творчества.

В те же годы было открыто хореографическое училище, в котором начали обучаться 32 человека, отобранных из наиболее способных воспитанников детского дома. Художественным руководителем являлся балетмейстер А.Александров. Несмотря на тяжелые условия, учащимся осваиваются основы характерного и классического танца, ритмики и фортепиано. Среди учащихся выделяется ядро одаренных детей. Это Д.Абиров, М.Макасов, А.Сатенов, Г.Ахимбекова, А. Сулейменова. Д.Абиров впоследствии становится заслуженным артистом Казахской ССР, главным балетмейстером оперного театра имени Абая. [10].

Стремление направить национальное хореографическое образование в русло классического танца принесло свои плоды. Балетная школа, получив при своем основателе правильное направление, в будущем станет кузницей квалифицированных специалистов хореографии. После I Всеказахстанского слета деятелей народного искусства почти ежегодно созывались в Алма-Ате республиканские олимпиады, благодаря которым состав оркестра наполнялся лучшими домбристами и кобызистами. Здесь можно назвать кобызистку Гульнафис Баязитову, домбриста Темирбека Ахметова и домбриста-кобызиста А.Исмаилова. Так закладывалась основа Казахского государственного оркестра народных инструментов имени Курмангазы – одного из лучших музыкальных коллективов республики [11, 116].

В августе 1934 года организационное создание оркестра было закончено, и он впервые приступил к созданию полноценной концертной программы. В нее были включены кюи Курмангазы – «Сарыарка», «Балбрауын», «Көбік шашқан», «Кісен ашқан», «Түрмеден қашқан», «Ақсақ киік», «Серпер», «Адай», «Жігер»; Даулеткерей – «Қыз Ақжелен», «Топан», «Қосалқа» Таттимбета, «Саржайлау», «Сылкылдақ», а также кюи Сейтека, Казангапа, Дины и многих других народных кюйши.

Концертная программа оркестра постепенно переходила к более сложным формам музыкальной культуры. Руководитель оркестра Ахмет Жубанов стал приводить исполнение народных песен к простейшей гармонизации. Так вошли в репертуар казахские песни: «Жайма Қоныр», «Шіркінай», а также «Жасасын» М.Ержанова (в обработке Е.Брусиловского), «Жиырма бес», «Екі жирен», «Ахау Семей» (в обработке А.Зильбера), «Жеңеше», «Қараторғай» (второй вариант в обработке Л.Хамиди), «Зауреш», «Айдидай», «Жанбота» Биржана (в обработке А.Жубанова). Одновременно оркестр обогатил свой репертуар и песнями советских композиторов, что еще более приблизило его к жизни и творчеству народа в советское время, наполнило концерты еще более волнующим идейным содержанием. Так впервые в оркестровом звучании казахских народных инструментов широкие массы слушателей познакомились с песней «От края и до края» из оперы И.Дзержинского «Тихий Дон» (инструментовка А.Жубанова), «Полюшко» Л.Книппера (инструментовка Л.Хамиди) и со многими другими шедеврами советской песенной культуры.

Безусловно, это заслуга А.Жубанова. Несмотря на то, что народные исполнители не имели даже представления о нотной грамоте, он впервые свел их в оркестре, и если музыканты вначале разучивали произведения на слух, то постепенно приобретали и укрепляли навыки коллективного исполнения, совершенствовались свое профессиональное мастерство. Несмотря на все трудности, первый состав оркестра выполнил свое назначение. Учась коллективному исполнению, музыканты

одновременно обучали слушателей восприятию оркестровой музыки. Сегодня этот оркестр, получивший мировое признание состоит из высококвалифицированных талантливых музыкантов.

Темирбек Караевич Жургунов принимал непосредственное участие в создании казахской филармонии, которая стала впоследствии одним из центров музыкальной культуры, кузницей кадров профессионального искусства, явилась художественным центром, ведущим всю основную работу по развитию музыкального, вокального, танцевально-балетного и хорового искусства и популяризации среди широких масс трудящихся лучших образцов национального и классического искусства.

Важным событием этих лет была организация выставок в ходе 1-ого Всеказахстанского слета деятелей народного искусства (17 июня 1934 года), по выявлению талантливых художников из делегатов данного слета, в составе комиссии которого были известные деятели культуры и искусства: А.Измайлов, К.Ходжиков, Х.Ходжиков, Тимофеев, Савельев, Болкаев, Гаврилов.

Комиссия, ознакомившись с художественными экспонатами на выставке в помещении слета (Казгостеатр), принадлежащим художникам: А.Кастееву, Масимову, Калмухаметову, А.Хайдарову (учащимся 10-лет), Исатаеву (студенту курсов советского строительства), Иримову и Аубакирову (16-ти лет, окончившему 3-й класс начальной школы), – вынесла нижеследующее постановление:

1. Наиболее способным к изоискусству из числа перечисленных товарищей считать: тов. Кастеева А., являющегося самоучкой, по национальности казах, в возрасте 28 лет, по социальному происхождению бывшего пастуха, в настоящее время – кандидата партии.

Принимая во внимание проявленные тов. Кастеевым способности, отраженные им в экспонатах числом 14 (12 акварельных и 2-рисованных тушью). На коих обращают на себя внимание по своей композиции и красочности: портрет казахского поэта Абая, восстание казахов в 1916 году, Турксиб и портреты родственников. Комиссия, учитывая вышеуказанные условия, и вместе с тем материальное положение художника, постановила:

I. Дать ему возможность для дальнейшего получения квалификации пройти теоретический курс живописи для развития и правильной постановки имеющихся у него художественных способностей;

II. Обеспечить тов. Кастееву материальную помощь на время учебы;

III. Предоставить ему единовременную материальную поддержку в виде соответствующей премии за работу;

2. Далее комиссия отметила два рисунка в карандаше и два акварелью малолетнего художника Хайдарова (10-лет), и Аубакирова (юного 15-ти летнего художника). В отношении их комиссия постановила: в целях поощрения их для дальнейшего развития их способностей выдать им премии – набор художественных материалов и прикрепить их для постоянной художественной консультации к тов. Исмаилову.

3. В отношении тов. Исатаева – считать необходимым устроить его на учебу по изоискусству.

4. О Калмухаметове – Учитывая проявленные им художественные способности в целях закрепления его в этой профессии, предложить ему разработать ряд рисунков, взяв в качестве тематики совхозно-колхозную жизнь и область советского строительства. Предложить Южно-Казахстанскому ОБЛОНО руководить работой в этом направлении тов. Калмухаметова, создав ему условия, стимулирующие его к дальнейшей работе.

В отношении тов. Иримова – в целях использования его и дальнейшего развития его способностей, как гравера связаться с Центральными Музеем, обязав последний установить за тов. Иримовым соответствующую тематику, рекомендуя дать ему задания по резьбе по дереву из современного быта [11, 13].

Позднее Абылхан Кастеев (1904-1973), который в 1929-1936 годы учился в художественных студиях города Алма-Аты (мастерская Н.Г. Хлудова) и городе Москве (мастерская И.И. Бродского) с 1931 года принимал участие в выставках и конкурсах, в том числе в Слете народного искусства Казахстана 1934 года. В 40-е годы Абылхан Кастеев был удостоен звания Народного художника Казахстана (1944), Заслуженного деятеля искусств Казахстана (1942).

Известные работы «Автопортрет», «В школу», «А.Кунанбаев», на историческую тему – «Турксиб», «Сарбазы Амангельды» показывают этнический колорит, национальные краски. Абылхан Кастеев запечатлел жизнь и быт казахского народа, сумел найти новые композиционные решения в рамках национального миропонимания. Произведения «Внутреннее убранство юрты», «Кыз-Жибек», «Проводы дочери», являются национальным достоянием. Мастерски используя акварель, Абылхан Кастеев составил своеобразную летопись общественной жизни республики, показал любовь к народу, к родной земле. За свои работы А.Кастеев был награжден орденом Октябрьской революции, 2-мя

орденами Трудового Красного Знамени, орденом «Знак Почета». Лауреат Государственной премии им. Ш.Уалиханова (1996), член Союза художников СССР. Абылхан Кастеев известен как первый профессиональный художник-натуралист.

Хайдаров Амен Абжанович, окончивший Алматинское художественное училище им. Гоголя (1950) и Всесоюзный государственный институт кинематографии (1965) по специальности художник мультипликационного фильма. Является основателем казахского мультипликационного кинофильма. Является членом Союза художников СССР, членом Союза кинематографистов и Союза дизайнеров, членом Международной Ассоциации художников-мультипликаторов. Автор сценариев и режиссер фильмов «Почему у ласточки хвост рожками» (1967), «Аксак-кулан» (1968), «Ходжа-насыр строитель» (1970), «Сорок небылиц» (1970), «Құйыршық». Заслуженный деятель искусств Республики Казахстан, Лауреат Государственной премии Республики Казахстан, Лауреат Государственной премии им. К.Байсейитовой, Лауреат независимой премии «Тарлан», профессор Казахской национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова.

Исмаилов Аубакир (1913-1999), который окончил студию для казахской молодежи при Омском художественно-промышленном техникуме им. М.А. Врубеля (1928), высшие государственные художественно-технические мастерские, режиссерский факультет ГИТИС (Москва, 1938). Стал художником живописцем и акварелистом. Был удостоен звания художника Казахстана (1985), Заслуженного деятеля искусств (1960). Его работы «Құрторғай», «Джайляу у Хан-Тенгри» относятся к жанру романтически-монументального пейзажа. Среди людей искусства Аубакир Исмаилов известен как фольклорист, балетмейстер, режиссер и актер. Награжден орденами Трудового Красного Знамени и «Знак Почета» [12, 29-30].

Заключение

Большое влияние оказал Темирбек Караевич Жургенов на создание в 1935 году Казахской художественной галереи. Постановлением Всесоюзного комитета по делам искусств при СНК СССР от 25 июня 1936 г. в дар Центральному музею Казахской АССР были выделены музейные экспонаты и картины из государственной Третьяковской галереи и других музеев СССР. В Казахской художественной галерее постоянно демонстрируются полотна из фондов крупнейших музеев страны, которые пользовались большим успехом у посетителей и обогащали их художественный вкус. Выставляя для обозрения работы художников республики, галерея помогала их профессиональному росту и способствовала становлению и развитию казахского изобразительного искусства.

В дни первой декады в городе Москве была развернута большая выставка живописи, скульптуры, графики, театрально-декорационного искусства. Эта выставка продемонстрировала значительные успехи художников Казахстана. Впоследствии произведения ряда казахстанских художников достойно представляли изобразительное искусство республики на международных выставках, многие из них были отмечены почетными дипломами, золотыми и серебряными медалями.

Сталинские репрессии не позволили Темирбеку Жургенову довести задуманное до совершенства, но в памяти народа он навсегда остался интеллигентом, знатоком народного искусства, борцом за сохранение культурного наследия. Сегодня идеи Темирбека Караевича Жургенова получают признание и находят воплощение в общественной и культурной жизни современного Казахстана. В работе «В потоке истории» Президент Казахстана Н.А. Назарбаев особенно подчеркнул важность исторического фундамента культурной политики, к которому можно смело отнести и такую личность как Темирбек Жургенов «... Сама казахская нация никогда не была замкнутой, изолированной. Она волею судьбы и неба была открыта разным влияниям и тем не менее сумела сохранить национальный смысл, отнюдь не сводимый только к номадизму и традиционализму» [13, 13].

Список использованной литературы:

1. Аманжолова Д.А. Советское притяжение (Советский век глазами историков Казахстана) //Сервис в России и за рубежом. – 2013. – №2(40) – С.252.
2. Кульшанова А.А. Парадигмы советской национальной политики в Казахстане в период становления тоталитарного государства (1917-1936 г.г.) - Алматы, 2015. – 28н.л.
3. Центральный государственный архив РК (ЦГА РК), ф.81, оп.3, д.604. – с. 7-8, 34, 42-43, 81-84, 85, 33.
4. Сулейменов Р., Темирбек Жургенов. – Алматы, 1968. – С.142., – С.86.
5. Казахстанская правда. – 1934. – 27 июня.

6. Жургунов Т.К. К высотам большого социалистического искусства //Казахстанская правда. – 1934. – 12 июня.
7. Утегалиева А.Д. Культурно-организаторская деятельность Т.Жургунова. Диссертация на соискание ученой степени канд.ист.наук. – Алматы, 1996. – С.72.
8. Гизатов Б. Академик Ахмет Жубанов. Алма-Ата, 1964, С.18.
9. Жубанов А. Праздник кюев // Коммунизм таңы, 1954, 4 декабря, – С.2.
10. Жургунов Т.К. Ушуга // Казахстанская правда. – 1934, 24 мая.
11. Узакбаева С., Садыкова А. Служение родному народу. – Алматы, АВЛИТ, 2009. – С.116.
12. Нурмухамедов Н. Искусство Казахстана. – М., Искусство. 1971, – С.29-30.
13. Назарбаев Н.А. В потоке истории – Алматы: Атамұра, 1999. – С 296. – С.13
14. Сулейменов Р.Б. Нарком Темирбек Жургунов. //История Казахстана: белые пятна. – Алма-Ата: Казахстан, 1991. – С. 173.
15. Кадырбаев А.Ш., Шаймерденова М.Д. Страна изучаемой языка: История, география и культура Казахстана. М.: Тезаурус, 2012. – С. 348
16. Народное просвещение КазССР. – Сб. документов и материалов (1917-1939 гг.). – Алма-Ата: Казучпедгиз, 1957. – С. 120.
17. Бурабаев М.С. Общественная мысль Казахстана в 1917-1940 гг. – Алма-Ата: Фильм, 1991. – С 256.
18. Казыханова Б. Эстетическая культура казахского народа. – Алма-Ата: Казахстан, 1973. – С. 213.
19. Затаевич А.В. 1000 песен казахского народа. – Алма-Ата, Музгиз, 1963.

UDC 338.48
ГРНТИ03.01.17

Mart Reimann¹

¹PhD, Associate Professor, mart.reimann@tlu.ee
Tallinn University, Tallinn, Estonia

A.Yessengabylova²

²PhD, senior lecturer, aiman_13_90@mail.ru
Zhetysu state university named after I.Zhansugurov, Taldykorgan

Kh. Zhumabekov³

³Senior lecturer, kzhumabekov@mail.ru
Zhetysu state university named after I.Zhansugurov, Taldykorgan

К.М. Омаров⁴

⁴c.p.s., KazNPU named Abai, city Almaty, kairat62@bk.ru.

SYSTEM ANALYSIS AND MODELING OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TOURISM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article identifies trends and features of the development of tourist areas, presents a conceptual approach to the formation of a functional-logical model of sustainable development of tourist territories, and forms methodological approaches to assessing their sustainable development. Sustainable development of

tourist areas should be carried out on the basis of certain systems, models, mechanisms, allowing to resolve the contradiction between the need to meet the growing needs of tourists in the context of a limited number of resources of tourist areas. In this regard, there is a serious need to develop a cost-effective model for the sustainable development of tourist areas.

Keywords: tourism, sustainable development of territories, model of sustainable development, indicators of sustainability, territorial organization of tourism.

Март Рейман¹

¹*PhD, қауымдастырылған профессор, mart.reimann@tlu.ee*

Таллин университеті, Таллин, Эстония

А.Есенжабылова²

²*PhD, аға оқытушы, aiman_13_90@mail.ru*

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған

Х.Жұмабеков³

³*Аға оқытушы, kzhumabekov@mail.ru*

³І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған

Қ.М. Омаров⁴

⁴*доцент м.а., п.э.к., kairat62@bk.ru, Аб*

ай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТУРИЗМДІ ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫ ЖҮЙЕЛІ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҮЛГІЛЕУ

Аңдатпа

Мақалада туризмнің даму ерекшеліктері мен беталысы, туристік аймақтардың тұрақты дамуының функционалдық-логикалық моделін құрудағы тұжырымдамалық қағидасы қарастырылып, тұрақты дамуды бағалаудағы әдістемелік тәсілдері келтірілген. Туризмнің тұрақты дамуы туристік аймақ ресурстарының шектеулілігі жағдайында туристердің үнемі өсіп отыратын қажеттіліктерін қанағаттандырдағы қайшылықтарды шешумен байланысты белгілі бір жүйе, модельдер, механизмдер негізінде жүзеге асырылады. Осыған орай, туристік аймақтарды тұрақты дамытудың экономикалық тиімді моделін құру қажеттілігі туындайды.

Түйін сөздер: туризм, аймақтардың тұрақты дамуы, тұрақты даму үлгісі, тұрақтылық индикаторлары, туризмнің территориялық ұйымдастырылуы.

Март Рейман¹

¹PhD, ассоциированный профессор, mart.reimann@tlu.ee

Таллинский университет, Таллин, Эстония

Есенгабылова А.²

²PhD, старший преподаватель, aiman_13_90@mail.ru

Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова, Талдыкорган

Жумабеков Х.³

³Старший преподаватель, kzhumabekov@mail.ru

Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова,

Омаров К.М.⁴

⁴к.п.н., и.о.доцент, Каз НПУ им. Абая, город Алматы,

kairat62@bk.ru

СИСТЕМНЫЙ АНАЛИЗ И МОДЕЛИРОВАНИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье выявлены тенденции и особенности развития туристских территорий, представлен концептуальный подход к формированию функционально-логической модели устойчивого развития туристских территорий, сформированы методические подходы к оценке их устойчивого развития. Устойчивое развитие туристских территорий должно осуществляться на основе определенных систем, моделей, механизмов, позволяющих разрешить противоречие между необходимостью удовлетворения все возрастающих потребностей туристов в условиях ограниченного количества ресурсов туристских территорий. В этой связи возникает серьезная необходимость разработки экономически эффективной модели устойчивого развития туристских территорий.

Ключевые слова: туризм, устойчивое развитие территорий, модель устойчивого развития, индикаторы устойчивости, территориальная организация туризма.

Introduction. In modern conditions of a dynamically developing tourist business, a significant role belongs to complex territorial systems that are in demand during many economic reforms, as they are directly related to vital processes characterizing the development of territories, such as resource potential and characteristics of its reproduction, quality of life of the population, the relationship of territorial structures and management tools. These processes dictate the need to identify ways and methods of integrated solution of economic, social and environmental problems, thus creating the need to switch to a model of sustainable socio-economic development, putting it in the rank of the most significant. At present, both economic and social instruments aimed at sustainable development practically do not correlate with each other, are poorly structured, and do not have systemic foundations (Butler, 1997)[1].

In assessing the sustainable development of tourist areas, there is a certain set of indicators that reflect the main directions of sustainable development - economic, environmental and social. In their composition, the indicator of the business environment is of primary importance, which complements the assessment of these areas of sustainability, but in terms of opportunities for further business development. Indicators of production and financial components complement the economic indicator of sustainability in terms of the financial attractiveness of the territory. The human potential indicator complements the social indicator of sustainability in terms of the quality of life of the population and its labor potential. The infrastructure capacity indicator complements the environmental indicator in terms of power reserves to further increase production and services without harming the environment (Cater, 1997)[2].

Literature review. Analysis of literary studies on the sustainable development of territorial socio-economic systems has shown that they have a rather complex structure, determined by economic, social and environmental components, which are closely interrelated and interdependent. However, it does not pay

enough attention to the quantitative parameters of the assessment of data relationships, clarifying the financial attractiveness in the sustainable development of territorial socio-economic systems.

V.I. Gurman et al. (2011) propose a general procedure for the approximate synthesis of optimal control for a socio-ecological-economic model of a region. The concept of the model under consideration treats the region as an open system, divided conditionally into three interacting subsystems: economic, natural, and social.

From the point of view of managing sustainable development of ecosystems, on the basis of the formulated hypothesis, two tasks can be set: maximizing the time-averaged Fisher information and minimizing the dispersion of Fisher information over time.

A very important and promising area of research on sustainable development of territories is the modeling of long-term (mostly international) agreements in the field of environmental protection and environmental management using cooperative differential games. In this case, the problem of dynamic stability (time consistency) of accepted agreements comes to the fore (Zaccour, 2008).

Sustainable tourism should have economic advantages, not harm the environment and create social benefits for the local community. In addition, these goals should be applied to the future generation in meeting their needs in full ((McMinn, 1997)[3].

We can consider sustainable development as a combination of economics, environmental issues and social and cultural issues. While environmental and sociocultural sustainability seeks to ensure that non-renewable physical and cultural resources are not consumed during tourism, economic sustainability is a degree of autonomy at the local level: community structures, employment and human resources are maintained (Henry and Jackson, 1996).

The analysis of quantitative parameters of sustainable development should be based on a multi-criteria approach, the advantage of which is its flexibility, which does not allow to lock on one or another factor or component, as well as leaves the possibility of introducing new parameters into the sustainable development of territorial socio-economic systems.

Methods. Theoretical and methodological provisions substantiate the methods and methods for implementing models of sustainable development of tourist territories, forming the basis for optimizing the management mechanisms of a tourist territory in the direction of its sustainable development. Currently, the complexity of the transition to sustainable development of the territory and its assessment is the lack of clear models, scenarios, development guidelines, as well as quantitative indicators to evaluate the development performance (Butler, 1997).

Consideration of the sustainable development of tourist areas as a system, as well as the specific features of its organization, necessitated the development of a functional-logical model for the sustainable development of tourist territories for certain scenarios.

Methodical approaches to assessing the effectiveness of tourist areas on the basis of resource support are proposed, which will optimize the management mechanism of the tourist territory in the direction of its sustainable development. At present, the complexity of the transition to sustainable development of the territory and its assessment lies in the absence of clear models, scenarios, development guidelines, and quantitative indicators to evaluate the development impact (Clarke, 1997)[4].

Consideration of sustainable development of tourist areas as a system, as well as the specific features of its organization led to the need to develop a functional-logical model.

Economic, Environmental and Socio-cultural Impacts of Tourism. Sustainable development of a tourist area should be viewed as a balanced dynamic socio-economic development of the territorial system, where tourism acts as the main activity, and which focuses on the long-term and rational use of natural resource potential without exceeding the maximum permissible loads on the environment).

Currently, the complexity of the transition to sustainable development of the territory and its assessment is the lack of clear quantitative indicators.

Certain indicators reflect the main directions of sustainable development - economic, environmental and social. So indicators of production and financial components complement the economic indicator of sustainability in terms of the financial attractiveness of the territory. The human potential indicator complements the social indicator of sustainability in terms of the quality of life of the population and its labor potential. The infrastructure capacity indicator complements the environmental indicator in terms of power reserves to further increase production and services without harming the environment (Butler, 1997)[5].

To calculate the economic, social and environmental indicators of sustainability, we will use the arithmetic average of the normalized values of indicators (S_i) for each direction:

$$I_j = \frac{\sum_{i=1}^k S_i}{k}, \quad (1)$$

where I_j is an indicator of the level of sustainability of each indicator of sustainable development of the territory.

When calculating the integral indicator of sustainable development, it is important that the degree of influence of each of the indicators on overall sustainability is different, that is, they have different weights of priority. On this basis, the calculation of the priority of each indicator of sustainability in the general indicator can be determined on the basis of the proportion of each in the sum of the values of all four indicators of sustainability.

At the final stage, an integral indicator is formed, which is expressed in the form of an arithmetic average of weighted indicators of the level of sustainable development of each component - economic, social and environmental:

$$I_{sust} = \frac{n_1 \cdot I_{econ} + n_2 \cdot I_{soc} + n_3 \cdot I_{ecol}}{3}, \quad (2)$$

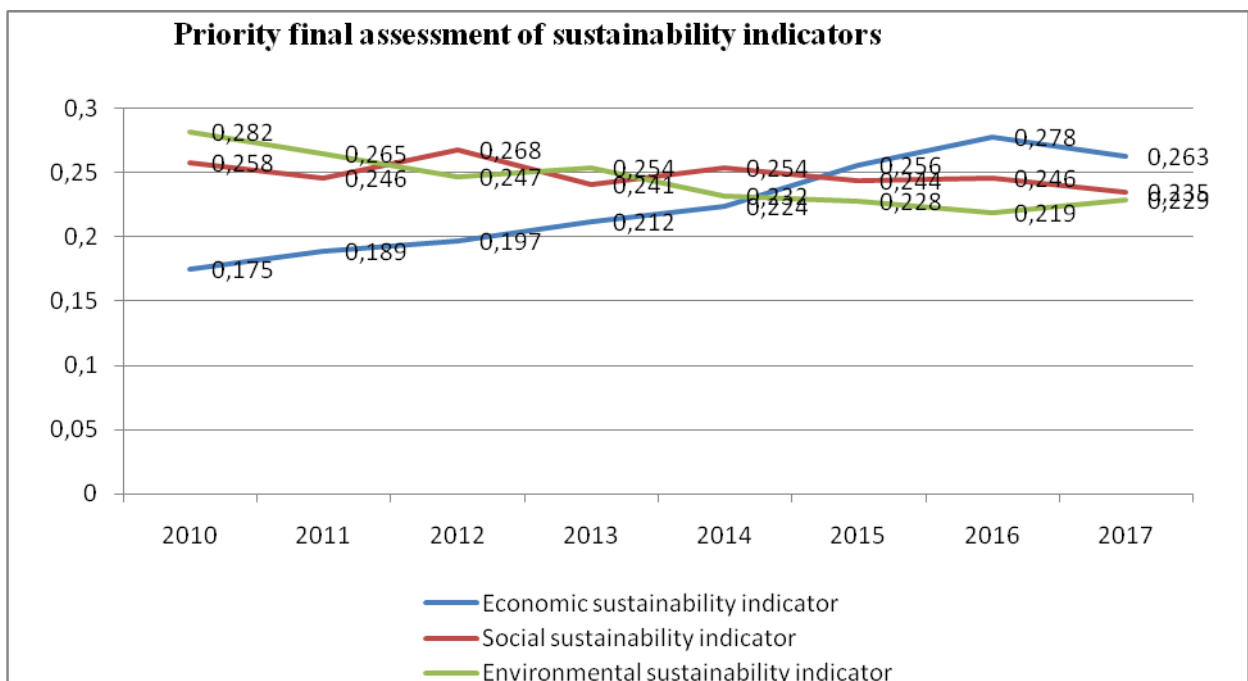
where n_1, n_2, n_3 are priority weights of economic, social, and ecological indicators of sustainability; I_{econ} is an economic sustainability indicator; I_{soc} is a social sustainability indicator; I_{ecol} is an environmental sustainability indicator (Makarov, 2016)[6].

The use of the developed indicators of sustainability (economic, environmental and social) allows us to look at the problem of sustainable development of tourist areas not only from the point of view of qualitative and quantitative factors, but also from the point of view of the possibilities of transition to sustainable development in the conditions of the created business environment.

Results. To analyze the sustainability of the development of territories, a general indicator of sustainability was calculated on the basis of formula 2.

The data show that the development of tourism cannot be called sustainable, but it is approaching it. At the same time, one can trace the significant impact of tourism sustainability on the regional sustainability indicator - correlation coefficient $R^2 = 0.98$.

The values of these indicators were calculated by finding the normalized values (relative to the maximum value) and the specific weight of each indicator in the total amount of values when the indicator of total stability was found.

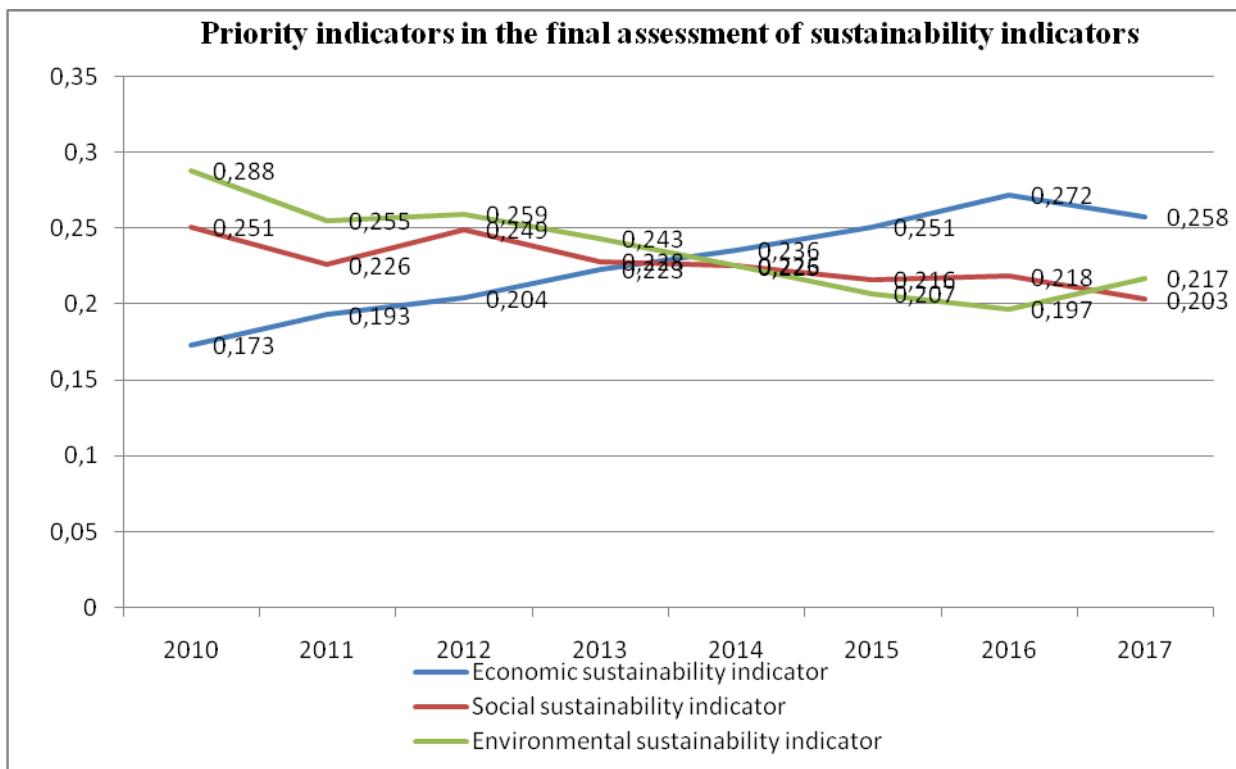

Figure 1 – The relationship of the final assessment of sustainability indicators and sustainability indicators in tourism (2010-2017)[6]

The authors propose to evaluate the effectiveness of combining the above-mentioned regions into the considered tourist territories and their joint development by comparing the results of the average value of the indicator of sustainable development of the regions that make up the tourist territory and the value of the indicator of sustainable development of the tourist territory as a whole.

Despite the existing difficulties of development of each region separately, their integrated development within the tourist territory will allow optimizing the mechanism for managing the development of the region separately and the tourist territory as a whole, aimed at improving the level and quality of life of the population, increasing the economic and social performance and environmental safety of tourism territory.

The policy of development of the tourism sector will be carried out within the framework of the Concept of development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan until 2020, aimed at the development of domestic tourism and the creation of regional cultural and tourist clusters with the necessary infrastructure.

In 2017-2019, the existing and the creation of new legal measures and institutional mechanisms will be adapted, including the creation of a National Tourist Office with an extensive network of representative offices in the country's regions. Tourist clusters will be formed; national (large) and other (small) tourist projects will be developed with the initiation of their construction through private, including foreign investment[7].

In order to improve the institutional efficiency of the industry, work will be carried out on integrating the tourism industry with sectors of the economy, culture, sports, education, social welfare of citizens, promoting employment and preserving natural, cultural and historical resources.

It is planned to build new locations for tourist infrastructure facilities as part of the development of anchor and regional tourism projects, including projects with a low level of risk and the possibility of implementation in a short time through private investment.

In subsequent years, it is planned to further develop domestic and inbound tourism. Active promotion of the country's tourism potential, continued development of the tourism infrastructure and the strengthening of human resources will be ensured. In addition, activities will be implemented with the diversification of tourist offers and significant support for SME enterprises for the development of tourism projects. In order to increase the investment attractiveness of the tourism sector and ensure the development of the industry, modern, highly efficient and competitive tourist complexes will be created to integrate Kazakhstan's tourism into the global tourist market[8].

The implementation of tourism policy should ensure the growth of tourism development and income from tourism activities:

- an increase in the number of up to 12 million domestic and 5.5 million entrance visitors;
- an increase in the volume of services for accommodation and meals to 875.0 billion. tenge;
- increase in passenger air transport services up to 380.0 billion tenge;
- increase in the provision of bed-days in 2023 to 15 million bed-days.

Work will continue to improve the level of tourist services, visa facilitation and participation in international tourism exhibitions[9].

Conclusion. Analyzing the obtained results, which reflect possible trends in the development of the territorial tourism system, it can be stated that the modeled trends largely correspond to theoretical ideas about the interrelation of factors affecting its stability.

The complexity of the territorial socio-economic system, a large number of structural elements that form its composition, as well as certain systems, made it possible to form a classification of the types of stability of territorial socio-economic systems, in which besides the traditional components (economic, social and environmental) there is such a component, as a business capacity, which refers to the ability of the territorial socio-economic system to maintain a favorable institution ü rational configuration of the business environment within the territory of the considered territory, stimulating entrepreneurial activity.

At the same time, the model of sustainable development of tourist territories, developed on the basis of the results of the study, allows to formulate theoretical and practical mechanisms, the purpose of which is to ensure the necessary level of sustainability of the development of the tourist territory in question.

References:

1. *The forecast of socio-economic development of the Republic of Kazakhstan for 2016-2020 from August 29, 2015.*
2. Butler, R. (1997) *Modelling tourism development*, in: Wahab, S. and Pigram, J.J. (eds), *Tourism, Development and Growth: the Challenge of Sustainability*, Routledge, London, pp 109–125.
3. Cater, E. (1997) *Ecotourism in the Third World: problems and prospects for sustainability*, in: France, L. (Ed.), *The Earthscan Reader in Sustainable Tourism*, Earthscan, London, pp 68–81.
4. Clarke, J. (1997) *A framework of approaches to sustainable tourism*, *Journal of Sustainable Tourism*, 5, (3) 224–233.
5. Gurman, V, Matveev, G, and Trushkova, E, (2011) “*Socio-ecological-economic model of a region in parallel computing*”, *UBS*, 32 (2011), 109–130
6. Henry, I. and Jackson, G. (1996) *Sustainability of management processes and tourism products and contexts*, *Journal of Sustainable Tourism*, 4, (1) 17–28.
7. Makarov, M. (2016) *Scenario modeling of sustainability in the development of tourist areas of the Krasnodar Territory*. AETERNA, 2016. - P. 90–94.
8. McGregor, N. (1996) *Investment horizons and sustainable tourism: implications for EU policy*, *European Environment*, 6, (6) 194–203.
9. McKercher, B. (1993) *Some fundamental truths about tourism: understanding tourism’s social and environmental impacts*, *Journal of Sustainable Tourism*, 1, (1) 6–16.

ӘӨЖ 94 (574)
FTAMP 03.01.21

Г.Т. Жораева¹

*¹Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
тарих ғылымдарының кандидаты
Түркістан, Қазақстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru*

1917 ЖЫЛҒЫ АҚПАН РЕВОЛЮЦИЯСЫ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада 1917 жылғы Ақпан революциясы Ресейдегі монархиялық биліктің құлауы, патша өкіметі құлағаннан кейін Қазақстанда қос өкіметтің орнауы, мұсылман қозғалысына ат салушы қазақ-татар және басқа ұлт азаматтары Ақпан революциясынан кейінгі уақытта жаңа қоғамдық өзгерістерге араласқандығы зерттелген.

Мемлекеттік Думаның мұсылман бюросының өкілдері (қазақтардан Ә.Бөкейхан, М. Шоқай) мұсылмандардың Құрылтайын өткізуді көтеріп, онда мемлекеттік билік мәселесін көтеруі сөз болған.

Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы бүкілхалықтық дауыс беру негізінде өмірге келген сайланбалы орган, оның негізгі міндеті Конституция қабылдау, болашақ мемлекеттік құрылым, түрін анықтау, жер мәселесін шешу, соғыс және бейбітшілік мәселесі, оқу-ағарту сияқты көптеген мәселелердің талқыға салынуы қарастырылған.

Кілт сөздер: ақпан революциясы, монархиялық билік, ұлттық идея, идеология, татар зиялылары, қоғамдық-саяси байланыстар, бүкілресейлік мұсылман съезі, ұлт өкілдері.

Жораева Г.Т.¹

*¹Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи,
кандидат исторических наук
Туркестан, Казахстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru*

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ КАЗАХСКОЙ И ТАТАРСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПЕРИОД ФЕВРАЛЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 ГОДА

Аннотация

В статье рассматривается влияние Февральской революции 1917 г. на падение монархии в России, создание в Казахстане двойного правительства после падения монархии, участие представителей казахов, татар и других национальностей в новых общественных изменениях после Февральской революции, повлиявших на возникновение мусульманского движения.

Изучен вопрос о проведении мусульманского Курултая и создании государственной власти, поднятый представителями мусульманского бюро в Государственной Думе (от казахов - А.Бокейхан, М. Шоқай).

Всероссийский курултай является выборным органом, возникшим на основе всенародного голосования, его основной задачей стало принятие Конституции и будущей государственной структуры, определение ее типа, решение земельного вопроса, проблемы образования и т.д.

Ключевые слова: Февральская революция, монархия, национальная идея, идеология, татарская интеллигенция, общественно-политические связи, Всероссийский съезд мусульман, национальные представители.

Zhorayeva G.T.

Candidate of historical sciences, the Khoja Ahmed Yassawi International Kazakh-Turkish University Turkistan, Kazakhstan; e-mail: guljamal-77@mail.ru

SOCIAL AND POLITICAL RELATIONS OF THE KAZAKH AND TATAR INTELLIGENTSIA DURING THE FEBRUARY REVOLUTION OF 1917

Annotation

This article explored the February Revolution of 1917, the disintegration of the monarchy in Russia, the creation of a dual power in Kazakhstan after the fall of the tsarist rule, the participation of the Kazakh-Tatar and other nationalities of the Muslim movement in the new social changes after the February revolution.

Representatives of the Muslim Bureau of the State Duma (Kazakhs A. Bokeyhan, M. Shokai) raised the issue of holding the congress of Muslims and raised the issue of state power.

All-Russian Constituent Assembly is a universal electoral body, whose main task is to discuss a wide range of issues such as adoption of the Constitution, the future state structure, the definition of the type, the solution of the problem of land, war and peace, education.

Keywords: February revolution, monarchical power, national idea, ideology, Tatar intelligentsia, socio-political relations, All-Russia Muslim Congress, representatives of nationalities.

Кіріспе. 1917 жылғы Ақпан революциясы Ресейдегі монархиялық билікті құлатты. Бұл революция ұлттық езгінің күш-қуатын әлсіретуге, халықтық демократияның қалыптасуына және халықтың өзін-өзі басқаруына алғы шарттар ала келген-ді. Патша өкіметі құлағаннан кейін Қазақстанда қос өкімет орнады. Бұрынғы патша шенеуніктері басқарған, эсерлер, меньшевиктер және буржуазиялық ұлтшылдар басқарған буржуазиялық Уақытша үкімет органдарымен қатар халықтық өкіметтің жаңа органдарымен қатар халықтық өкіметтің жаңа органдары жұмысшылар, шаруа және солдат депутаттарының кеңестері құрылды.

Мәселенің методологиясы. Ақпан революциясынан кейінгі жылдар Қазақстан үшін аса ауыр әрі қауырт тарихи кезең болды. Өйткені, Кеңес өкіметінің орнауына қарсыласа күрескен ішкі жаулардың әрекеті ұлт зиялыларының жұртты ұйымдық жағынан біріктіруге көп кедергі келтірді. Алайда, бұл кедергілерге қарамастан барлық облыстар мен уездерде, болыстар мен ауылдарда азаматтық комитеттерді ұйымдастыру қызметін белсенді түрде жүргізе бастады. Сонымен бірге ұлттық идеяны насихаттауда идеологияның басты құралы мерзімді баспасөз ісі қолға алынып, газет-журналдардың санын көбейту және оларды елге тарату ісі жолға қоюға үлкен мән берілді.

Ірі дүкендер мен кәсіпорындары бар “мұсылман”, “татар” және тағы басқа комитеттерге біріккен татар, өзбек және ұйғыр көпестері Уақытша үкіметке бар-жағынан қолдау көрсетуге тырысты. Қазақстанда кеңестер 1917 жылы наурыз-мамыр айларында Семейде, Әулиеатада, Петропавлда, Көкшетауда, Ақмолада, Павлодарда, Өскеменде, Орал, Түркістан және т.б. жерлерде құрыла бастады. Жаңа құрылған кеңестердің құрамында татар жастары да болды.

Мәселенің зерттелу деңгейі мен деректік негізі. Мәскеуде өтетін Бүкілресейлік мұсылман съезінің алдында 1917 жылдың 16-21 сәуір аралығында Ташкентте “Шура-и-Ислам” ұйымының бастамасымен І Бүкілтүркістандық мұсылман съезі өткізілді. Бұл съезге 150 делегат қатысып, съезд президиумына Мұннауар Қары, Убайдолла Ходжаев, Сералы Лапин, Мұстафа Шоқай және тағы басқалар сайланды. Сондай-ақ, бұл съезге Ғ. Дәулетшин, С. Мақсұди, М. Тынышбаевтар да қатысты. Күн тәртібіне Уақытша үкіметпен байланыс, Ресейдегі билеу түрі, Құрылтай жиналысын шақыруға дайындық, Түркістандағы жергілікті азаматтық және діни-шарифаттық мекемелер, мектептер мен медреселер, азық-түлік, соғыс, өлке масштабында “Шура-и-Ислам”-мен біріктіру, Бүкілресейлік мұсылман съезіне делегаттар сайлау және жер-су мәселелері қойылып, қарастырыла бастады. Съездің соңғы мәжілісінде басқарушы орталық - Түркістан өлкелік мұсылман кеңесін құру мәселесі шешіліп, 12 маусымдағы кеңестің мәжілісінде жарғысы қабылданды.

Ұзаққа созылған талас-тартыстардан кейін съезде Ресейдің федерациялық республика болуы жөніндегі пікір қабылданды. Мұсылман өлкелік кеңесінің төрағасы болып Түркістанның көрнекті мемлекет және саяси қайраткері Мұстафа Шоқай, хатшылығына Ахмет Зәки Уәлиди, ал президиумның мүшелігіне Мұннауар Қары, Махмұтқожа Бехбуди, Убайдолла Ходжаев, Ташболат

Норбұтабеков және т.б. сайланады [1, с.32]. Бұл съезд өтіп жатқан кезде қазақ жерінде де бірнеше облыстық съездер өткізілді.

Татар халқының өкілдері 1917 жылдың 12-23 сәуір аралығында Верный қаласында өткен Жетісу облыстық қазақ съезіне, 19-22 сәуір аралығында өткен Орал облыстық қазақ съезіне, 21 сәуірде Бөкей Ордасындағы қазақ съезіне, 27 сәуір мен 7 мамыр аралығында өткен Семей облыстық қазақ съезіне, 20-28 сәуір аралығында Орынбор қаласында өткен Торғай облысының мұжық-қазақ съезіне, 25 сәуірде Омбы қаласында өткен Ақмола облыстық съезіне және 21-26 шілде аралығында Орынборда өткен жалпы қазақ съезіне қатынасады. Мәселен, Жетісу облыстық қазақ съезіне мұсылман комитетінің төрағасы З.Т. Тазетдинов қатысса [2, 69-б.], ал Бөкей Ордасында өткен облыстық қазақ съезіне Астрахан қаласының мұсылмандары атынан А. Абдолкәрімов қатынасады [3, 269-б.].

Съездің күн тәртібіне қойылған “соғыс” мәселесіне келгенде делегаттар дүниежүзілік соғысты еуропалық империалистік саясаттың құралы ретінде айыптаған А. Салиховтың ұсынған қарарын бірауыздан қолдады. Сөйтіп, олар ешқандай аннексиясыз және контрибуциясыз бітімге келіп, соғысты доғаруды жақтайтындықтарын білдірді. Ал жер мәселесіне келгенде оның түпкілікті шешімін Құрылтай жиналысына қалдыру қажет деп шешті.

Бұл съезде, сондай-ақ Х. Досмұхамедов пен А. Салиховтың: “Мұсылман елді мекендеріне тағайындалып жатқан Уақытша үкімет комиссарлары жергілікті халықтың сеніміне ие болғандар болсын. Комиссарлар мен басқа да шенеуніктерді тағайындауда мұсылман ұйымдарының ұсыныстары ескерілсін; жергілікті өзін-өзі басқарудың уақытша ережесінің жасалуы кезінде мұсылман өкілдері қатыстырылсын”, - деген ұсыныстары да қабылданды.

Съезд болып жатқан кезде қазақ өкілдері 9 мамыр күні кеңес өткізіп, Жалпы Қазақ съезін өткізу мәселесін қозғайды. Кеңесте Көлбай Төгісов, Аққағаз Досжанова, Ғабдолла Әлібеков, Абдолла Теміров, Уәлихан Танашев, Міржақып Дулатов және т.б. өкілдердің қол қоюымен 9 бөлімнен тұратын қаулы қабылданып, съезді 1 тамыз бен 10 қыркүйек аралығында Ташкент қаласында өткізуді ұйғарсады. Алайда, М. Дулатов Ташкентте болсын деген ұйғарымға ғана келіспеді. Бұл І Бүкілресейлік мұсылман съезі империяның шалғайында тұратын ұлттардың одан әрі дамуына үлкен серпіліс болды.

Қазақтардың діни істерін Орынбор мүфтилігіне қарату мәселесі осы съезде жалғасын тапқан еді. Торғай, Орал, Ақмола, Семей облыстары мен Ішкі Орда қазақтары делегаттарының өтініші бойынша қазақтардың діни істері Орынбор мүфтилігіне қаралсын деген шешім қабылданды. Мүфтилікке көрнекті қоғам қайраткері Ғ. Баруди, ал қазылыққа құрамында қазақтардан Ғ. Қарашев пен Қ. Ахметжанұлы бар 6 адам сайланды [4, 48-б.].

І Бүкілресейлік мұсылман съезінен кейін шілде айында Қазанда үш бірдей съезд өткізіледі. Бұлар ІІ Бүкілресейлік мұсылман съезі, мұсылмандардың діни съезі (уламо) және мұсылман әскери съезі.

Мамырда өткен бүкілресейлік мұсылман съезінің шешіміне сәйкес “Бүкілресейлік мұсылмандар кеңесі” мұсылмандардың Уақытша үкімет жағдайында Құрылтай жиналысына дейінгі іс-әрекеттерін қадағалап, үйлестіріп отырды.

“Бүкілресейлік мұсылмандар кеңесінің” Петроград қаласында орналасқан комитетінің құрамында бірнеше қазақ зиялылары болды. Атап айтқанда Жақып Ақбаев, Көлбай Төгісов, Уәлихан Танашев, Жаһанша Досмұхамедов және т.б. Комитеттің төрағалығын Ахмет Салихов атқарды.

“Бүкілресейлік мұсылмандар кеңесі” мамырда бірнеше мәжілістер өткізіп, аса өзекті деген бірнеше мәселелерді қарастырған. Мәселен, 13 мамырда өткізілген мәжіліске М. Бигиев, Ж. Досмұхамедов, Ғ. Исхаков, У. Танашев және тағы басқа қазақ-татар зиялылары қатынасқан. Мәжілісте А. Салихов төраға, ал орынбасары болып Ж. Досмұхамедов сайланған. Кеңестің Атқару Комитеті Петроград қаласында болады деп белгіленді.

16 мамыр күні кеңестің атқару комитетінің бірінші мәжілісі өткізіліп, онда мүфтилікке сайланған Ғ. Барудиге және қазылық құрамына сайланған 6 мүшесіне “өз қызметтеріне” кірісе берулерін телеграф арқылы хабарлау мәселесі қарастырылды.

Мұсылман кеңесі “Иль” газетінің баспаханасында Мәскеу съезінің шешімдерін 10 мың данада басып шығару ісіне кірісті. Сондай-ақ, алда өткізілетін Бүкілресейлік Құрылтайға сайлау жүргізу мәселесін де қолға алды. Бүкілресейлік мұсылмандар кеңесінің кезекті 23 мамырда өткізілген мәжілісінде ұлттық аймақтар үшін Бүкілресейлік Құрылтайға сайлау Ережесін жасаушы комиссия құрамына Танашев пен Мұхамедияров енгізілді. Бұрын бұл Ереже Жантөринге тапсырылған еді. Мамырдың соңына қарай Кеңестің Атқару Комитеті Бүкілресейлік Құрылтай мәселесі бойынша

Танашев пен Мұхамедияровты арнайы мәжіліске, Төгісовті Петроградтағы шаруалар депутаттар кеңесіне, ал Салиховты жұмысшы және солдат депутаттары кеңесіне жіберілді.

Тарихшы-ғалым К. Нұрпейіс көрсеткендей, 1917 жылдың мамыр-маусым айларында Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірі мен оның ішінде ауылдың саяси ахуалы тез қарқынмен терең мағыналы өзгеріске ұшырады. Орта Азия мен Қазақстанда мұсылман еңбекшілерінің бұқаралық ұйымдары құрыла бастады. Олардың қатарында 1917 жылдың көктем-жаз айларында ұйымдасқан “мұсылман еңбекшілерінің одақтарын” (иттифактарды), Пішпекте құрылған “Бұқара” ұйымын, Верный қаласында құрылған “Мұсылман жұмысшыларының біріккен одағын” (“Қаражұмысшылар одағы”) жатқызуымызға болады. “Одақ” мүшелерінің ұлттық құрамы жағынан қазақ, ұйғыр, татар халықтарының өкілдерінен тұрды. Бұл “Одақ” мүшелері А. Розыбакиев, Ж. Бабаев, Х. Фахриденовтардың ықпалымен жергілікті большевиктердің Верный уезінің тұрғылықты халықтарының ішіндегі тірегіне айналды. Маусым айының соңына қарай “Одақтың” 600-дей мүшесі болды. [5, 110-6].

Ал Ташкентте құрылған 1917 ж. 10 шілдесінде “Шуро-улема” (“Ғұлама қоғам”) ұйымының да құрамында басқа ұлт өкілдерімен бірге қазақ және татар ұлт өкілдері болды. Бұл ұйымды қазақ зиялыларының бірі Сералы Лапин басқарды. Бастапқы кезеңде ұйымның 500-ге жуық мүшесі болды. Атап айтсақ, олардың ішінде Сейітмұқтар Махмұд, Сабыржан Юсупов, Мұхаммед Қожа, Ерназар Мырзаев, Мұхаммед Маралов, Ташпулат Қари, және т.б. мүшелері болған. Ұйым мүшелерінің қатарында дінбасылары – молдалар, ишандар, мұсылмандық мектептер мен медреселердің ұстаздары басымдылық танытты.

“Шуро-улема” ұйымы туралы Мұстафа Шоқай былай деп жазған еді: “Ғұлама қоғамның” төрағасы Сералы Лапин өз қоғамы атынан Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті жанынан Түркістанда “Маһкамаи шариат” (“Шариғат соты”) деген атпен депутаттар мәжілісін құрып, Бүкілресейлік құрылтай жиналысы мен Бүкілресейлік парламенті тарапынан Түркістанға байланысты шығарылып жатқан заңдардың осы шариғат мекемесіне бағынуын талап етті. Бұл мұсылмандық көзқарас тұрғысынан алғанда өте жақсы ұсыныс еді” [6, 273-6].

“Шуро-улема” ұйымы өзінің идеясын насихаттау үшін 1917 жылдың 19 маусымынан бастап “Әл-Изах” деп аталған журналын шығарып тұрды. Бұл журналдың жауапты редакторы Әбдімәлік қажы Әбунәбиев болды. Журнал 1918 жылдың сәуіріне дейін 31 нөмір шығарған [7, с.59].

Қызылжар қаласындағы қазақ зиялылары мұсылман комитетімен бірлесіп іс-әрекет жасады. Өйткені, Қызылжардағы, Омбыдағы татар ұйымдары Семейдің мұсылмандар комитетіне қарағанда белсендірек жұмыс жүргізген-ді. Құрылтай жиналысына Омбыда мұсылман қауымы атынан тізім беруі және Қызылжар қаласындағы татарлардың ұлттық “Милии Шуро” (“Бүкілресейлік мұсылмандар кеңесі”) партиясының құрылуы олардың ықпалды саяси күш болғандығын көрсетсе керек. Сондықтан да, қазақ зиялыларының саяси күресте олармен санасуына және кейбір мәселелер бойынша ынтымақтасуға тура келді. Мәселен, Қызылжарда 1917 жылы I-Мұсылман Комитеті жасалып, оның құрамына (барлық мүшелерінің саны 30) қазақ зиялыларынан С. Көсемісов, Д. Тұранов, Ж. Тлеулин еніп, Бюро мүшелігіне С. Көсемісов пен Ж. Тлеулин сайланған болса, Қазан төңкерісінен кейінгі болған саяси өзгерістер барысында 1918 жылы ақпанда қайта құрылған II-Мұсылман Комитетінің құрамына большевиктер бағытын жақтаған адамдардың енуіне орай, қазақ зиялылары бұл Комитетпен байланысын тоқтатқан [8, 123-6].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, мұсылман қозғалысына ат салушы қазақ-татар және басқа ұлт азаматтары Ақпан революциясынан кейінгі уақытта жаңа қоғамдық өзгерістерге араласты. Мемлекеттік Думаның мұсылман бюросының өкілдері (қазақтардан Ә. Бөкейхан, М. Шоқай) мұсылмандардың Құрылтайын өткізуді көтеріп, онда мемлекеттік билік мәселесін көтеруді жөн деп тапты. Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы бүкілхалықтық дауыс беру негізінде өмірге келген сайланбалы орган саналды. Оның негізгі міндеті Конституция қабылдау, болашақ мемлекеттік құрылым, түрін анықтау, жер мәселесін шешу, соғыс және бейбітшілік мәселесі, оқу-ағарту сияқты көптеген мәселелерді талқыға салу болды.

Мұсылман зиялылары барлық мұсылман ұлт өкілдерінің басын біріктіру ісін қолға алуды мақсат тұтты және түрлі ұйымдар құра бастады. Пішпекте “Бұқара”, Верныйда “Мұсылман жұмысшыларының біріккен одағы”, Ташкентте “Шура-и-Ислам”, “Шуро-улема”, Самарқанда “Исламия клубы”, Қоқанда “Мирважул ислом” ұйымдары, Орынборда “Мұсылман бюросы” құрылып, аталмыш ұйымдардың қатарында қазақ және татар зиялылары да болды. Қазақ-татар ұлт

өкілдері отарлық саясатқа қарсы шығып, мұсылман халықтарының тең құқылы болуына, дербес мемлекет болып, өзін-өзі билеу жолына түсуіне күш салды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости (Коллектив авт.: Р.М. Абдуллаев, С. С. Агзамходжаев, И.А. Алимов и др.). – Ташкент: Шарк, 2000. – С.672.*
2. *Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.*
3. *Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. – желтоқсан 1917 ж. – Алматы: Алаш, 2004. – Т.1. – 552 б.*
4. *Сүйіндіков М.С. Съезд күнделігі. – Казан, 1917. – 97 б.*
5. *Нұрпейісов К. Алаш ғам Алашорда. -Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.*
6. *Шоқай М. Таңдамалы. Т.2. – Алматы, 1999. – 520 б.*
7. *Вахидов Х.Т. Просветительская идеология в Туркестане. – Ташкент: Узбекистан, 1979. – С.155*
8. *Шахметов Н. “Ел – бүгіншіл, менікі – ертең үшін”. – Алматы, 2001. – 149 б.*

УДК: 94(479.24); 339.9
ГРНТИ 03.09.55

Гурбанова С.А.¹

¹Гянджинский государственный университет,
кафедра всеобщей истории. Азербайджан

**СОТРУДНИЧЕСТВО С КАЗАХСТАНОМ И ТУРКМЕНИСТАНОМ В ОБЛАСТИ
ЭКСПОРТА ЭНЕРГОНОСИТЕЛЕЙ**

Аннотация

Вышеупомянутые тезисы показывают, что Азербайджан стремится вывести отношения с Казахстаном и Туркменистаном на более высокий уровень в различных областях. Он включает в себя важные области, такие как экономическая, коммерческая, культурная, гуманитарная, безопасность, транспорт и логистика. Предполагается, что предлагаемая модель сотрудничества (в региональном масштабе) будет расширена до глобального уровня, подчеркивая аспекты энергетики и безопасности в этом контексте. В этом контексте главный экспортный нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан сыграл исключительную роль в укреплении интенсивного сотрудничества в транспортировке углеводородных продуктов на международные рынки и до сих пор сохраняет свою важность. В статье освещены вопросы привлечения иностранного капитала для производства энергоносителей, их переноса на мировые рынки, а также роль этих стран как надежного альтернативного партнера в обеспечении энергетической безопасности. Отмечается также, что прочное и заслуживающее доверия политическое соглашение между двумя странами, несомненно, способствует многоплановому и долгосрочному развитию отношений в экономической сфере. Неслучайно, что сотрудничество Азербайджана с Казахстаном и Туркменистаном является определяющим фактором будущей судьбы великой географии. Взаимные визиты президентов Азербайджана, Казахстана и Туркменистана сыграли важную роль в повышении уровня отношений между ними. Обобщая все остальные в статье, можно сделать вывод, что в дополнение к богатому материальному и духовному наследию славной истории Азербайджана, Казахстана и Туркменистана, которая заложена в великую тюркскую историю, она уже десятилетиями консолидирует новые политические и экономические реальности, упомянутые в этой статье.

Ключевые слова: энергетический и транспортный коридор, углеводородные ресурсы, транскаспийский проект

Gurbanova S.A.¹

¹Ganja State University, Department of General History. Azerbaijan

COOPERATION WITH KAZAKHSTAN AND TURKMENISTAN IN THE FIELD OF EXPORT OF ENERGY CARRIERS

Annotation

The above-mentioned theses show that Azerbaijan seeks to bring relations with Kazakhstan and Turkmenistan to a higher level in various fields. It includes important areas such as economic, commercial, cultural, humanitarian, security, transport and logistics. It is assumed that the proposed cooperation model (on a regional scale) will be expanded to a global level, highlighting the aspects of energy and security in this context. In this context, the main export pipeline Baku-Tbilisi-Ceyhan played a crucial role in strengthening the intensive cooperation in the transportation of hydrocarbon products to international markets and still retains its importance. The article highlights the issues of attracting foreign capital for the production of energy, their transfer to world markets, as well as the role of these countries as a reliable alternative partner in ensuring energy security. It is also noted that a strong and trustworthy political agreement between the two countries undoubtedly contributes to the multifaceted and long-term development of relations in the economic sphere. It is no coincidence that the cooperation of Azerbaijan with Kazakhstan and Turkmenistan is a determining factor in the future fate of a great geography. The mutual visits of the presidents of Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan played an important role in raising the level of relations between them. Summarizing all the others in the article, we can conclude that in addition to the rich material and spiritual heritage of the glorious history of Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan, which is embedded in the great Turkic history, it has been consolidating new political and economic realities mentioned in this article for decades.

Keywords: energy and transport corridor, hydrocarbon resources, Trans-Caspian project

S.A. Gurbanova¹

¹ Гянджа мемлекеттік университеті, жалпы тарих кафедрасы. Әзірбайжан

ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКІМЕНСТАНМЕН ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ЭКСПОРТ САЛАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа

Жоғарыда аталған тезистер Әзірбайжан Қазақстанмен және Түрікменстанмен түрлі салалардағы қарым-қатынасты жоғары деңгейге көтеруге ұмтылады. Ол экономикалық, коммерциялық, мәдени, гуманитарлық, қауіпсіздік, көлік және логистика сияқты маңызды салаларды қамтиды. Ынтымақтастықтың ұсынылған моделі (аймақтық шкала бойынша) жаһандық деңгейге дейін кеңейтілетін болады деп болжануда, осы тұрғыда энергетикалық және қауіпсіздік аспектілері. Осыған байланысты, Баку-Тбилиси-Жейхан негізгі экспорттық мұнай құбыры көмірсутегі шикізатын халықаралық нарыққа тасымалдауда қарқынды ынтымақтастықты нығайтуда маңызды рөл атқарып келеді және әлі де маңыздылығын сақтайды. Мақалада энергетиканы өндіруге шетел капиталын тарту, оларды әлемдік нарыққа шығару мәселесі, сондай-ақ бұл елдердің энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі сенімді альтернативті серіктесі ретіндегі мәселелері талқыланды. Сондай-ақ, екі елдің арасындағы сенімді және сенімді саяси келісім экономикалық саладағы қарым-қатынастардың көп қырлы және ұзақ мерзімді дамуына ықпал ететіні сөзсіз. Әзірбайжанның Қазақстанмен және Түркіменстанмен ынтымақтастығы болашақ ұлы географияның тағдырында шешуші фактор болып табылады. Әзербайжан, Қазақстан және Түркіменстан президенттерінің өзара сапарлары олардың арасындағы қарым-қатынас деңгейін арттыруда маңызды рөл атқарды. Мақаланың қалғанын қорытындылай келе, ұлы түркі тарихына енетін Әзербайжан, Қазақстан және Түркіменстанның керемет тарихының бай материалдық және рухани мұрасынан басқа, осы мақалада онжылдықтарда айтылған жаңа саяси және экономикалық шындықтарды нығайтады деп қорытынды жасауға болады.

Түйінді сөздер: энергетикалық және көлік дәлізі, көмірсутегі шикізаты, транскаспий жобасы

Введение: Хотя отношения с великими державами и развитыми странами играют важную роль во внешней политике Азербайджанской Республики, отношения со странами и регионами, расположенными по соседству, имеют особое значение для Азербайджана. С этой точки зрения в частности следует упомянуть регион Центральной Азии. Центральная Азия, расположенная в центре Евразии является важным регионом принимавшей важное участие в цивилизации истории человечества. Также ее значение определяется уникальным географическим положением и богатыми запасами природных ресурсов. Благодаря этим уникальным качествам Центральная Азия превратилась в место, где сталкиваются геополитические интересы крупных и региональных держав.

Основное часть: В настоящее время Центральная Азия является полем битвы за достижения регионального доминирования между регионами, таких как Китай который развивается по сей день, Россия которая пытается сохранить свою превосходящую репутацию в регионе, а также Соединенные Штаты имеющий особые интересы в регионе. Помимо этих государств, также надо отметить такие важные страны, как Турция, Иран и Индия, которые имеют свои особые интересы в регионе и свою роль в этой геополитической игре. Регион способен сыграть решающую роль в обеспечении энергетической безопасности в мире, добывая 4 миллиарда тонн доказанных запасов нефти и 96 миллионов тонн нефти в год, а также 20 триллионов м³ утвержденных запасов природного газа и 146 миллиардов м³ газа в год. Отметим, что доля запасов нефти, стран Центральной Азии в сумме составляет 1,7% мировых запасов и 21% запасов нефти в СНГ. С точки зрения запасов природного газа эти цифры составляют 11% и 37% соответственно (2).

Центральная Азия, расположенная непосредственной близости с Азербайджаном, является для нас важным регионом, где люди являются соучредителями общего языка, религии, истории и цивилизации. Так как, четыре из пяти стран региона (кроме Таджикистана) являются тюркоязычными странами, с которыми сотрудничают не только по двустороннему, но и в рамках различных интеграционных платформ тюркоязычных стран.

В настоящее время наряду с другими областями, сотрудничество со странами Центральной Азии в области энергетики и транспорта имеет особое значение для Азербайджана. Так как, основные экспортные нефтепроводы Баку-Тбилиси-Джейхан, Южный газовый коридор и железная дорога Баку-Тбилиси-Карс, продвигаемые Азербайджаном и повлиявшие на экономическую и геополитическую карту всего региона, были поддержаны нашими соседями из Центральной Азии.

Азербайджан в свою очередь активно сотрудничает с центрально азиатскими соседями в создании энергетических и транспортных коридоров Трансевроазия. Также являясь частью постсоветского пространства, регион, имеет особое значение для Азербайджана. Два из пяти региональных государств - Казахстан и Туркменистан граничат с Азербайджаном через Каспийское море, что повышает важность отношений Азербайджана с региональными государствами в контексте статуса моря. Существует ряд других факторов, которые предусматривают интересы Азербайджана в Центральной Азии. Так как, планы Азербайджана по транспортировке энергоресурсов региональных государств Азербайджана через свою территорию и, следовательно, по получению транзитных доходов повышают значимость региона для официального Баку. С другой стороны, государства Центральной Азии, которые не имеют прямого доступа к открытым морям и, следовательно, зависят от транзитных транспортных маршрутов, придают большое значение созданию транзитных транспортных коридоров в связи с их внешнеэкономических и коммерческих связей, а также их интересов в посредничестве транзита в торговле между Азией и Европой. Особенная важность Центральной Азии для Азербайджана проявляет себя в двух областях, таких как энергетика и транспорт. После восстановления независимости, Азербайджан и государства Центральной Азии рассматривали добычу и экспорт своих ресурсов углеводорода как одно из важнейших средств укрепления своей политической и экономической независимости. С этой точки зрения передача энергоресурсов на мировой рынок по безопасным маршрутам всегда была общим интересом Азербайджана и его соседей Центральной Азии. Азербайджан, Казахстан и Туркменистан имели конкретные планы по созданию экспортных маршрутов, не смотря на то, что эти планы иногда различались, но в большинстве случаев они пересекались.

Баку-Тбилиси-Джейхан является основным экспортным маршрутом для Туркменистана которая выделяется своими богатыми углеводородными ресурсами между стран Центральной Азии. В настоящее время Туркменистан экспортирует большую часть добываемой нефти (11,8 млн. Тонн в год – 201471) через азербайджанские нефтепроводы. Так как в 2013 году Туркменистан экспортировал 3,3 милл. тон нефти через нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан, а в 2014 году

5,6 милл. За первые 7 месяцев 2015 года этот показатель составил 3,7 миллиона тонн. (10). В 2015 году объем нефти экспортированный туркменистаном и казахстаном на мировой рынок через нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан составил 5,2 млн тонн. (7).

Хотя приоритетом для Казахстана в 1990-х годах было строительство трубопровода для транспортировки нефти с месторождения Тенгиз в порт Новороссийск, официальная Астана с первых же дней поддержала проект трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан (БТД) выдвинутый Азербайджаном (8, с.157-175). Первым реальным шагом в сотрудничестве между Азербайджаном и Казахстаном в области транскаспийской транспортировки нефти стало подписание заявления о поддержке строительства БТД, которая была подписанное в 1998 году с участием Азербайджана, Турции и Грузии в Анкаре. В результате сближения интересов и углубления сотрудничества между Казахстаном и Азербайджаном был предпринят ряд совместных шагов в стратегических областях, в частности в области экспорта углеводородных ресурсов.

Особо следует упомянуть, подписку лидера Казахстана, Стамбульскую декларацию, о поддержке экспортирования Баку-Тбилиси-Джейхан на саммите ОБСЕ, состоявшейся в Стамбуле 18-19 ноября 1999 года (3, с.629).

Начавший свою работу с 2005 года трубопровод БТД стал первым трубопроводом истории экспортировавший большое количество нефти Каспийского моря на мировой рынок через Средиземное море. Со дня строительства трубопровода через порт Джейхан на мировой рынок было транспортировано 2,1 миллиарда баррелей нефти Каспия (280 миллионов тонн). Хотя по большей части это была азербайджанская нефть, но при этом по трубопроводу было экспортировано на мировой рынок миллионы баррелей среднеазиатской нефти. В этом же году по трубопроводу было экспортировано 285 тыс. а в 2009 году 1,9 миллиона тонна Казахстанской нефти (5). Не смотря на то, что 2010 году Казахстан прекратил экспорт сырой нефти через БТД из-за отсутствия соглашения о транзитных тарифах на нефть, он возобновил экспорт нефти с Каспийского моря, начиная с 2013 года.

Согласно статистике, за первые два месяца 2014 года Казахстан экспортировал около полумиллиона тонн нефти через БТД. Ожидается, что с началом добычи на гигантском месторождении Кашаган в Казахстане эта страна значительно увеличит экспорт нефти через Азербайджан. Добыча нефти на месторождении Кашаган, одном из крупнейших в мире месторождений (8-12 миллиардов баррелей извлекаемых запасов нефти), наконец, была возобновлена в октябре 2016 года после длительных задержек и ожидается, что к 2020 году годовая добыча нефти на месторождении достигнет 13 миллионов тонн.

Планы транзита энергоресурсов стран Центральной Азии по транскаспийским проектам, посредством азербайджана на мировой рынок не ограничиваются нефтью В разное время обсуждались вопросы транзита туркменского газа через Азербайджан на европейский рынок. Состоялись переговоры между Азербайджаном и Туркменистаном при участии Турции и Европейского Союза в направлении строительства транскаспийского газопровода. Транскаспийский трубопровод может служить альтернативным трубопроводом для экспорта газа в западную часть Туркменистана, а также может снизить зависимость от Китая и России в этой области. В конце 1990-х и начале 2000-х годов были проведены первоначальные переговоры о строительстве трубопровода.

Таким образом, впервые в 1997 году основным планом транскаспийского проекта было получение туркменского газа Турцией. Затем между Туркменистаном и Турцией было подписано коммерческое соглашение о купле-продаже газа.

Согласно соглашению, с 2000 года Турция взяла на себя обязательство получать 30 миллиардов кубометров газа в год по Транскаспийскому трубопроводу.

В апреле 1998 года этот вопрос обсуждался на высоком уровне во время встречи президента Туркменистана Сапармурата Ниязова с президентом Биллом Клинтонном и вице-президентом Альбертом Гором во время деловой поездки в США

Очень интересно, что 19 февраля 1999 года между правительством Туркменистана и консорциумом PGS было подписано соглашение о проекте Транскаспийского газопровода в Ашхабаде (1, с.168-169).

Усилия Евросоюза по усилению газовой зависимости от России и созданию альтернативных импортных маршрутов вновь поставили вопрос о Транскаспийском газопровode. Многочисленные переговоры были проведены в этом направлении между Европейским Союзом, Турцией, Туркменистаном и Азербайджаном.

В 2011 году Европейской комиссии был предоставлен специальный мандат на переговоры по строительству трубопровода в рамках проекта «Южный газовый коридор». Это был первый пример мандата на инфраструктурный проект впервые в истории.

В сентябре 2012 года комиссар ЕС по энергетике Гюнтер Оттингер, министр энергетики и природных ресурсов Турции Танер Йылдыз и делегация Азербайджана провели встречи с официальными лицами Туркменистана в Ашхабаде.

Строительство газопровода (Длина 773 км, пропускная способность 30 млрд м³) соединяющего Туркменистан с его гигантскими месторождениями на востоке Каспийского моря в 2015 году, еще больше укрепит надежды на реализацию Транскаспийского проекта.

11 апреля 2014 года на специальном заседании правительства по развитию нефтегазового сектора президент Гурбангулы Бердымухамедов отметил, что Транскаспийский трубопровод является одним из важнейших проектов страны. На мероприятии был заслушан отчет о деятельности проекта. 12 октября 2015 года на заседании правительства Гурбангулы Бердымухамедов еще раз назвал проект привлекательным и перспективным для своей страны (4).

Комментируя позицию России и Ирана, которые протестовали против морского дна без юридического статуса Каспийского моря, Бердымухамедов заявил, что для строительства такого трубопровода будет достаточно соглашения двух государств, таких как Азербайджан и Туркменистан.

Принимая во внимание планы Туркменистана по увеличению добычи газа до 250 миллиард кубометров в год к 2050 году, можно сделать вывод, что Туркменистан и Казахстан могут сыграть важную роль в будущей энергетической безопасности Европы.

Таким образом, Азербайджан намерен и впредь укреплять и развивать двусторонние отношения во всех областях, включая энергетический сектор Центральной Азии, в частности с Казахстаном и Туркменистаном.

Во время своего официального визита в Баку в апреле 2017 года президент Казахстана Нурсултан Назарбаев подчеркнул этот факт: «Отсутствие каких-либо нерешенных проблем и никаких конфликтов между Казахстаном и Азербайджаном открывает путь к сотрудничеству. Лично я доволен переговорами и успехами. У нас та же история, та же культура, язык и общие корни, и это сближает нас». Официальный визит президента Казахстана Нурсултана Назарбаева в Азербайджан внес новый вклад в дальнейшее развитие азербайджано-казахстанских отношений во всех сферах, региональную стабильность, мир и процветание наших стран.

Список использованной литературы:

1. Akiner Sh. (Ed) *The Caspian: Politics, Energy and Security*. London and New York, "Routledge Curzon", 2004, pp.168-169
2. *BP Statistical Review of World Energy June 2015*. /29.05.16/ - <https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2015/bp-statistical-review-of-world-energy-2015-full-report.pdf>
3. Qasımlı M. *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003), I hissə*. Bakı: Mütərcim, 2015. götürülüb 641
4. *Gurbanguly Berdimuhamedov: Trans-Caspian gas pipeline has promising future*. /12.10.2015/http://azertag.az/en/xeber/Gurbanguly_Berdimuhamedov_Trans_Caspian_gas_pipeline_has_promising_future-891943.
5. *Kazakhstan seeks to resume BTC oil exports*. /25.01.2011/- http://www.azernews.az/oil_and_gas/29002.html
6. *Kazakhstan Caspian Transportation System, KazMunayQaz*. - <http://www.kmg.kz/en/manufacturing/oil/kkst/>.
7. *More than 28,8 mln tons of Azerbaijani oil transported via BTC in 2015*. /07.01.2016/ - <http://www.socar.az/socar/en/news-and-media/news-archives/news-archives/id/9252>
8. Shirin Akiner (Spring 2012) *Kazakhstan's relations with the South Caucasus states, Caucasus International, Vol: 2 No: 1, pp: 157-175*
9. Сельцовский В.Л. *Экономико-статистические методы анализа внешней торговли*. М.: Финансы и статистика, 2004
10. Tsurkov M. *Turkmen oil transportation via BTC increases*. /18.08.2015/ - <http://en.trend.az/azerbaijan/business/2424933.html>

УДК 32

ГРНТИ 03.01.17

THE ROLE OF SCIENCE IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND CONFLICT RESOLUTION

Abbasov S.¹

¹The Ph.D student of the faculty of International Relations and Foreign Policy of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan, Head of the Ganja regional centre of the Commissioner for Human Rights(Ombudsman) of the Republic of Azerbaijan

Annotation

It is ironic that the more serious problems emanate from the more industrially advanced societies. Science and technology have worked wonders in many fields, but the basic human problems remain. There is unprecedented literacy, yet this universal education does not seem to have fostered goodness, but only mental restlessness and discontent instead. There is no doubt about the increase in our material progress and technology, but somehow this is not sufficient, as we have not yet succeeded in bringing about peace and happiness or in overcoming suffering. Humanity is not tired of making initiatives for peace and stability. One of these initiatives is the sustainable development goals. On September 25th 2015, countries adopted 17 goals Sustainable development goals cover three aspects: economic development, social development and environmental issues. The Sustainable Development Goals are the blueprint to achieve a better and more sustainable future for all. They address the global challenges we face, including those related to poverty, inequality, climate, environmental degradation, prosperity, and peace and justice. The Goals interconnect and in order to leave no one behind, it is important that we achieve each Goal and target by 2030. However, there is one actual question: how science can contribute to peace and sustainable development? Thus, this article is devoted to the role of science in securing peace for sustainable development.

Keywords: Science, Peace, Sustainable Development, Conflict Resolution

С. Аббасов ¹

¹ Әзірбайжан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Халықаралық қатынастар және сыртқы саясат факультетінің докторанты, Әзірбайжан Республикасының Адам құқықтары жөніндегі уәкілетті (Омбудсмен) Гянджа аймақтық орталығының басшысы

ТҰРАҚТЫ ДАМУ ЖӘНЕ ЖАНЖАЛДАРДЫ ШЕШУДЕГІ ҒЫЛЫМНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Өнеркәсіптік дамыған қоғамдардан неғұрлым күрделі проблемалар туындағаны өкінішті. Ғылым мен технология көптеген салаларда керемет жұмыс істеді, бірақ адамның негізгі проблемалары қалады. Бұрынғы сауаттылық бар, бірақ бұл әмбебап білім беру жақсылыққа ықпал еткен жоқ, бірақ оның орнына психикалық тыныштық пен наразылық. Біздің материалдық жетістіктеріміз бен технологияларымыздың өсуі туралы күмән жоқ, бірақ бұл әлі жеткіліксіз, себебі біз әлі бейбітшілік пен бақытқа қол жеткізе алмадық немесе азапты жеңуге жете алмадық. Адамзат бейбітшілік пен тұрақтылық үшін бастама көтеруден шаршамайды. Осы бастамалардың бірі тұрақты даму мақсаттары болып табылады. 2015 жылдың 25 қыркүйегінде 17 ел қабылданды. Тұрақты даму мақсаттары үш бағытты қамтиды: экономикалық даму, әлеуметтік даму және экологиялық мәселелер. Тұрақты даму мақсаттары – бәріне жақсы әрі тұрақты болашаққа қол жеткізудің жоспары. Олар біздің алдымыздағы кедейлік, теңсіздік, климат, экологиялық нашарлау, өркендеу, бейбітшілік пен әділеттілікке байланысты біздің жаһандық проблемаларды шешеді. Мақсаттардың өзара байланысы және ешкімді артта қалдырмау үшін 2030 жылға қарай әрбір Мақсат пен мақсатқа қол жеткізу маңызды. Алайда, бір мәселе бар: ғылым бейбітшілікке және орнықты дамуға қалай ықпал ете алады? Осылайша, бұл мақала тұрақты дамуға бейбітшілікті қамтамасыз етудегі ғылым рөліне арналған.

Түйінді сөздер: ғылым, бейбітшілік, орнықты даму, қақтығыстарды шешу

Аббасов С.¹

¹Докторант факультета международных отношений и внешней политики Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики, руководитель Гянджинского регионального центра Уполномоченного по правам человека (омбудсмана) Азербайджанской республики

РОЛЬ НАУКИ В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ И РАЗРЕШЕНИИ КОНФЛИКТОВ

Аннотация

По иронии судьбы, более серьезные проблемы возникают из более развитых в промышленном отношении обществ. Наука и техника творили чудеса во многих областях, но основные человеческие проблемы остаются. Существует беспрецедентная грамотность, но все же это всеобщее образование, кажется, не способствует добру, а только душевному беспокойству и недовольству. Нет никаких сомнений в росте нашего материального прогресса и технологий, но почему-то этого недостаточно, поскольку нам еще не удалось добиться мира и счастья или преодолеть страдания. Человечество не устало выступать с инициативами за мир и стабильность. Одна из этих инициатив - цели устойчивого развития. 25 сентября 2015 года страны приняли 17 целей. Цели в области устойчивого развития охватывают три аспекта: экономическое развитие, социальное развитие и вопросы окружающей среды. Цели в области устойчивого развития являются основой для достижения лучшего и более устойчивого будущего для всех. Они решают глобальные проблемы, с которыми мы сталкиваемся, включая проблемы, связанные с бедностью, неравенством, климатом, ухудшением состояния окружающей среды, процветанием, миром и справедливостью. Цели взаимосвязаны, и для того, чтобы никого не оставить позади, важно, чтобы мы достигли каждой цели и цели к 2030 году. Однако существует один актуальный вопрос: как наука может способствовать миру и устойчивому развитию? Таким образом, эта статья посвящена роли науки в обеспечении мира для устойчивого развития.

Ключевые слова: наука, мир, устойчивое развитие, разрешение конфликтов

Introduction: The 2030 Agenda for Sustainable Development, adopted by all United Nations Member States in 2015, provides a shared blueprint for peace and prosperity for people and the planet, now and into the future. At its heart are the 17 Sustainable Development Goals (SDGs), which are an urgent call for action by all countries - developed and developing - in a global partnership. They recognize that ending poverty and other deprivations must go hand-in-hand with strategies that improve health and education, reduce inequality, and spur economic growth – all while tackling climate change and working to preserve our oceans and forests. 169 targets were determined in order to achieve those goals. Each goal has specific targets to be achieved over the next 15 years. For the goals to be reached, everyone needs to do their part: governments, the private sector, civil society and people like us. Sustainable development goals cover three aspects: economic development, social development and environmental issues. But the development of these three areas is also linked to international peace and security and conflict resolution. It is not accidental that goal 16 of the Sustainable Development Goals is dedicated to the promotion of peaceful and inclusive societies for sustainable development, the provision of access to justice for all, and building effective, accountable institutions at all levels. Peace, justice and effective, accountable and inclusive institutions are at the core of sustainable development. Several regions have enjoyed increased and sustained levels of peace and security in recent decades. But many countries still face protracted armed conflict and violence, and far too many people struggle as a result of weak institutions and the lack of access to justice, information and other fundamental freedoms[1]. It would be inappropriate to speak of other developments without public order. Instable and conflict atmosphere prevents economic development and social progress, and also harms the environment. Especially the people's bitter experience living in the areas where armed conflicts are taking place is proof of it. Armed violence and insecurity have a destructive impact on a country's development, affecting economic growth and often resulting in long-standing grievances among communities. Violence, in all its forms, has a pervasive impact on societies. Violence affects children's health, development and well-being, and their ability to thrive. It causes trauma and weakens social inclusion.

Violent conflicts have increased in recent years, while homicides have declined slowly and more citizens around the world have better access to justice. A few high-intensity armed conflicts are causing large numbers of civilian casualties. Progress promoting peace and justice, together with effective, accountable

and inclusive institutions, remains uneven across and within regions [2]. When we rise in the morning and listen to the radio or read the newspaper, we are confronted with the same sad news: violence, crime, wars and disasters. I cannot remember a single day without a report of something terrible happening somewhere in the world. Even in these modern times it is clear that one's precious life is not safe in conflict zones. No former generation has had to experience so much bad news as we face today; this constant awareness of fear and tension should make any sensitive and compassionate person question seriously the progress of our modern world. It is ironic that the more serious problems emanate from the more industrially advanced societies. Science and technology have worked wonders in many fields, but the basic human problems remain. There is unprecedented literacy, yet this universal education does not seem to have fostered goodness, but only mental restlessness and discontent instead. There is no doubt about the increase in our material progress and technology, but somehow this is not sufficient, as we have not yet succeeded in bringing about peace and happiness or in overcoming suffering.

Science for Peace

One of the main challenges threatening development is the unresolved conflicts. Unfortunately today, we are witnessing that there are at least about 28 conflicts around the world. These conflicts can be divided into different types depending on their scope, causes and other characteristics. Conflicts can be classified according to their characteristics as civil war, criminal violence, interstate, political instability, sectarian, territorial dispute, transnational terrorism and unconventional conflicts[3]. Let's not forget, however, the current situation in international relations does not exclude the increase number of conflicts. This is a direct threat to sustainable development goals.

But the main question is whether science can provide peace for sustainable development. We think that it is theoretically possible, but why only theoretically? Because there are many things that can prevent science from working for peace in practice. The main reason is the incompatibility of the interests of the parties and actors of conflicts. How science can reconcile these interests? Let's face it one more question: Can new challenges arise from the development of science be prevented? While technology offers solutions to many sustainable development challenges, it has also continuously added new challenges. In particular, technology change can be a source of conflict or a tool for social inclusion and greater cooperation, and all technologies consume resources, and may use land and pollute air, water and the atmosphere, albeit to varying degrees. Examples of relatively new technologies considered in the report that illustrate this dual feature include digital automation, nanotechnology, biotechnology and genomics, and synthetic biology. These technologies are becoming driving forces for science, research and increasingly for economic activity. All hold great promises in terms of improving well-being and solving development challenges, but all of them present possible challenges. For example, technology gaps exist in all sectors, and their nature and severity in terms of being a constraint to development differ greatly. New gaps often emerge with the application of new technologies, such as big data, the Internet of Things, 3D printing, massive online open courses and digital automation. All these could have wide-ranging implications that increase, rather than decrease, existing inequalities. Science develops and will. The main issue here is that science must serve to peace for sustainable development. According to some researchers, science can provide peace alone. As an example, we can mark a scientific initiative of the Global Union of Scientists for Peace (GUSP). The Global Union of Scientists for Peace (GUSP) arose from the ashes of the failed Nuclear Non-Proliferation Treaty (NPT) Review Conference in 2005. This diplomatic breakdown underscored the political world's dangerous addiction to weapons of enormous destructive power—weapons that threaten the existence of the human race and other planetary species. Alarmed and frustrated by the NPT stalemate, many conference participants, including foremost scientists and leaders most cognizant of the true consequences of nuclear weapons, converged to launch the Global Union of Scientists for Peace—a global counterinitiative to stop the spread of nuclear weapons and to support alternative, peaceful means of conflict resolution[4].

How can science contribute to peace?

The Global Union of Scientists for Peace is dynamically implementing this Brain-Based Approach to Peace on a national, regional, and global scale, and is conducting large-scale research on its global effects—together with the deep physical, neurophysiological, and sociological mechanisms that underlie these effects. For this approach violent behavior is rooted in the brain. The most direct—and ultimately only—way to transform violent and criminal behavior is to restore balanced brain functioning. The Brain-Based Approach to Peace restores balanced neurological functioning, and thereby promotes balanced, harmonious behavior on the individual and societal scale. The unique effectiveness of the Brain-Based Approach to Peace in preventing social violence, terrorism, and war has been confirmed by more than 50 demonstrations and 23

scientific studies. This research has been carefully scrutinized by independent scholars and accepted for publication in leading, peer-reviewed academic journals. In every case, this approach produced marked reductions of crime, social violence, terrorism, and war, and increased peace and positivity in society[5].

In 2015, in an open letter to President Hollande, President Obama, President Putin, the leaders of all nations, and the philanthropic peace-loving citizens of the world by the Global Union of Scientists for Peace titled "A Scientific Solution to Terrorism and Conflict". In this letter stated that scientifically confirmed solution to regional and global conflict is available, it should be implemented immediately-ideally by establishing one permanent group of 16,000 peace-creating professionals to create a sufficiently powerful influence of coherence to neutralize the buildup of social stress on global scale. The cost to train and maintain such a group is infinitesimal compared to the cost of war. The Syrian conflict alone is costing outside countries at least \$10 million per day, or \$3.6 billion per year. In contrast, the cost of maintaining a group of 16,000 peace-creating professionals is less than that of a single stealth bomber [6]. According to the conclusion of the Global Union of Scientists for Peace even a few individuals utilizing peace-creating technologies of consciousness can create a profound positive influence for their community, nation and world. As we can see, science is turning to a person's psyche in order to provide peace in the world. This shows that science should reach peace by influencing human psyche by overcoming individual interests of states in the world. However, science can not carry out this initiative in our modern world, simply saying that it is theoretically possible. It is well-known that, anger plays no small role in current conflicts such as those in the Middle East, Southeast Asia, the North-South problem, and so forth. These conflicts arise from a failure to understand one another's humanness. The answer is not the development and use of greater military force, nor an arms race. Nor is it purely political or purely technological. Basically it is spiritual, in the sense that what is required is a sensitive understanding of our common human situation. Hatred and fighting cannot bring happiness to anyone, even to the winners of battles. Violence always produces misery and thus is essentially counter-productive. It is, therefore, time for world leaders to learn to transcend the differences of race, culture, and ideology and to regard one another through eyes that see the common human situation. To do so would benefit individuals, communities, nations, and the world at large. We can only conclude that there must be something seriously wrong with our sustainable development and if we do not check it and apply integrated approaches in time, there could be disastrous consequences for the future of humanity. We do not at all against science and technology-they have contributed immensely to the overall experience of humankind; to our material comfort and well-being and to our greater understanding of the world we live in. But if we give too much emphasis to science and technology, we are in danger of losing touch with those aspects of human knowledge and understanding that aspire towards honesty. No one can deny the unprecedented material benefit of science and technology, but our basic human problems remain; we are still faced with the same, if not more, suffering, fear and tension. Thus it is only logical to try to strike a balance between material development on the one hand and the development of spiritual, human values on the other. In order to bring about this great adjustment, we need to revive our humanitarian values. We are sure that many people share our concern about the present worldwide moral crisis and share this concern to help make our societies more compassionate, just and equitable. We do not speak as a muslim or even as a Azerbaijanian. Rather, we speak simply as a human being, as an upholder of the humanitarian values that are the bedrock not only of Islam civilization but of all the great world religions and civilizations.

Since the creation of the United Nations, the world's peoples have aspired to making progress on the great global issues of peace and security, freedom, development, and environment. These issues remain prominent aspirations today. Political leaders and scientists alike have long acknowledged that these issues are closely inter-linked and require integrated approaches.⁷⁰ High-level panels and commissions, major documents, and United Nations global conferences and summits have made a case for such integrated perspectives[7].

From this perspective we offer our approach: universal humanitarianism is essential to solve global problems along with science; compassion and mutual respect is the pillar of world peace; all world religions support world peace in this way, as are all humanitarians of whatever ideology; each individual has a universal responsibility to achieve goals of sustainable development and to shape institutions to serve human needs. Joint steps should be taken to address many common problems, such as natural disasters that we encounter today. Others, however, are of our own making, created by misunderstanding, and can be corrected. One such type arises from the conflict of ideologies, political or religious, when people fight each other for petty ends, losing sight of the basic humanity that binds us all together as a single human family. We must remember that the different religious, ideologies and political systems of the world are meant for

human beings to achieve happiness. We must not lose sight of this fundamental goal and at no time should we place means above ends; the supremacy of humanity over matter and ideology must always be maintained.

Despite the end of the Cold War, the threat of nuclear destruction, regional conflicts continues to be a great danger facing humankind-in fact, to all living beings on our planet. We know that in the event of a nuclear war there will be no victors because there will be no survivors. Is it not frightening even to contemplate such inhuman and heartless destruction? And, is it not logical that we should remove the cause for our own destruction when we know the cause and have both time and means to do so? Often we cannot overcome our problems because we either do not know the cause or, if we understand it, do not have the means to remove it. This is not the case with the nuclear threat. Whether they belong to more evolved species like humans or to simpler ones such as animals, all beings primarily seek peace, comfort and security. Life is as dear to the mute animal as it is to any human being; even the insect strives for protection from dangers that threaten its life. Just as each one of us wants to live and does not wish to die, so it is with all other creatures in the universe, though their power to affect this is a different matter. Broadly speaking, there are two types of happiness and suffering- spiritual and material-and of the two we believe that spiritual suffering and happiness are the more acute. Although science can provide material happiness, it has not been able to succeed in achieving spiritual happiness. Hence, we stress the training of the mind to endure suffering and attain a more lasting state of happiness. However, we also have a more general and concrete idea of happiness: a combination of inner peace, economic development and, above all, world peace. To achieve such goals, we feel it is necessary to develop a sense of universal responsibility for sustainable development goals, a deep concern for all irrespective of creed, colour, sex or nationality. The premise behind this idea of universal responsibility is the simple fact that, in general terms, all others' desires are the same as ours. Every being wants happiness and does not want suffering. If we, as intelligent human beings, do not accept this fact, there will be more and more suffering on this planet. If we adopt a self-centred approach to life and constantly try to use others for our own self-interest, we may gain temporary benefits, but in the long run we will not succeed in achieving even personal happiness, and world peace will be completely out of the question.

All this calls for a new approach to global problems and conflicts. It is difficult to achieve sustainable development without finding such approaches. The world is becoming smaller and smaller and more and more interdependent as a result of rapid technological advances and international trade as well as increasing transnational relations. We now depend very much on each other. In ancient times problems were mostly family size, and they were naturally tackled at the family level, but the situation has changed. Today we are so interdependent, so closely interconnected with each other, that without a sense of universal responsibility, a feeling of universal human values, and an understanding and belief that we really are a part of one big human family, we cannot hope to overcome the dangers to our very existence let alone bring about peace and happiness and to speak about sustainable development. It is obvious that one nation's problems can no longer be satisfactorily solved by itself alone; too much depends on the interest, attitude and cooperation of other nations. A universal humanitarian approach to world problems seems the only sound basis for world peace. What does this mean? We begin from the recognition mentioned previously that all beings cherish happiness and do not want suffering. It then becomes both morally wrong and pragmatically unwise to pursue only one's own happiness oblivious to the feelings and aspirations of all others who surround us as members of the same human family.

Conclusion

Although the increasing interdependence among nations might be expected to generate more sympathetic cooperation, it is difficult to achieve a spirit of genuine cooperation, as long as people remain indifferent to the feelings and happiness of others. When people are motivated mostly by greed and jealousy, it is not possible for them to live in harmony and to resolve conflicts. Let's also note that a spiritual approach may not solve all the political problems that have been caused by the existing self centred approach, but in the long run it will overcome the very basis of the problems that we face today. On the other hand, if humankind continues to approach its problems considering only temporary expediency, future generations will have to face tremendous difficulties. The global population is increasing, and our resources are being rapidly depleted. We don't know exactly what adverse effects massive deforestation will have on the climate, the soil and global ecology as a whole. We are facing problems because people are concentrating only on their short term, selfish interests, not thinking of the entire human family. They are not thinking of the earth and the long term effects on the universal life as a whole. If we of the present generation do not

think about these, about the achieving sustainable development goals now, future generations may not be able to cope with them. To achieve this, we need to achieve the unity of science and humanity in order to overcome barriers to sustainable development and solving all problems, including conflict resolution!

References:

1. <https://unstats.un.org/sdgs/files/report/2016/secretary-general-sdg-report-2016--EN.pdf>
2. <https://unstats.un.org/sdgs/files/report/2017/TheSustainableDevelopmentGoalsReport2017.pdf>
3. <https://www.cfr.org/interactives/global-conflict-tracker#!/global-conflict-tracker>
4. <https://www.gusp.org>
5. <https://www.gusp.org/defusing-world-crises/scientific-research/>
6. *A Scientific Solution to Terrorism and Conflict. An open letter to President Hollande, President Obama, President Putin, the leaders of all nations, and the philanthropic peace-loving citizens of the world. International NewYork Times.Thursday,December,3,2015*
7. *Global Sustainable Development Report 2015 Edition.Advance UNEDITED VERSION/pdf*

УДК 798-1

ГРНТИ 03.01.11

Конуратова А.С.¹

¹докторант, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

**ЕВРОПЕЙСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ МОДЕЛИ ОБРАЗОВАНИЯ
(ФИНЛЯНДИЯ, ИСПАНИЯ, ПОЛЬША)**

Аннотация

В статье описаны модели образования европейских стран, обладающих наибольшей привлекательностью в вопросах образования – Польши, Испании и Финляндии, проанализированы основные отличительные особенности данных образовательных систем, некоторые недостатки и преимущества. Помимо этого в статье представлен небольшой исторический экскурс развития образовательных систем и предпосылки их появления в современном виде, раскрыты основные ступени образования и проанализирована конкретная образовательная ступень – среднее образование, как основополагающая ступень получения образования. Также, поскольку автор статьи проживает в Республике Казахстан, в статье анализируются необходимость реформирования отечественной образовательной системы и возможности применения и адаптации передового опыта проанализированных в статье стран к казахстанским образовательным реалиям. В качестве литературных источников, автор ссылается на результаты актуальных исследований образовательных систем последнего времени.

Ключевые слова: Образование, система образования, образовательная ступень, интеграция, дидактика

Konuratova A.S.¹

¹doctoral student, ENU named after LN Gumilev

**EUROPEANS NATIONAL MODELS OF EDUCATION
(FINLAND, SPAIN, POLAND)**

Annotation

The article describes the models of education of the European countries, having the great attractiveness in educational questions and the distinctive peculiarities, some shortcomings and advantages of these systems are also analysed. These countries are – Poland, Finland and Spain. Except of these features the article gives

some historical opus of the educational systems development and the premises of their modern type presence, the main stages of education are given and the specific educational stage – the middle education, being the base of education of people is analysed in article. Also, because of place of living of the author is the Republic of Kazakhstan, the article analyses the necessity of reformation of the domestic educational system and the abilities of adaptation and using the innovate experience of the countries, analysed in the article for kazakhstani educational realities. As the main literature sources the author makes the references for the results of actual researches of the educational systems of the last time.

Keywords: Education, educational system, educational stage, integration, didactics

А.С. Конуратова¹

¹*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің докторанты*

ЕУРОПАЛЫҚ ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ МОДЕЛЬДЕРІ (ФИНЛЯНДИЯ, ИСПАНИЯ, ПОЛЬША)

Аңдатпа

Мақалада еуропалық елдердің білім беру модельдері – Польша, Испания және Финляндиядағы ең тартымды модельдері сипатталған, осы білім беру жүйелерінің ерекшеліктері, кейбір кемшіліктері мен артықшылықтары талданды. Бұдан басқа, мақалада білім беру жүйелерінің дамуының кішігірім тарихи шолуы және олардың қазіргі заманғы түрдегі пайда болуының алғышарттары бар, білімнің негізгі деңгейлерін анықтайды және білім берудің негізгі деңгейін – білім берудің іргелі деңгейі ретінде орта білім берудің нақты деңгейін талдайды. Сонымен қатар, мақалада отандық білім беру жүйесін реформалау қажеттілігі, сондай-ақ талданған елдердің озық тәжірибесін қолдану және қазақстандық білім беру шынайылығына бейімделу қажеттілігі талданады. Әдеби шығармалар ретінде, автор соңғы білім беру жүйелерінің қазіргі зерттеулерінің нәтижелеріне сілтеме жасайды.

Түйінді сөздер: Білім беру, білім беру жүйесі, білім деңгейі, интеграция, дидактика

Для современного мира характерны цивилизационные перемены, высокий динамизм и глобализм развития всех систем. При этом опережающее развитие образования является первоочередной задачей. В странах Европы претерпевает глобальное эволюционное реформирование, что закономерно привлекает большой интерес к изучению международного опыта и выявлению возможностей его использования в казахстанских условиях модернизации. Этому способствовал Болонский процесс, в рамках которого осуществляется унификация образовательных стандартов при одновременной диверсификации образовательных моделей. Усиливается европейский акцент оценки и контроля образовательной инноватики [1].

Как показывает анализ результатов специальных исследований для Республики Казахстан чрезвычайную актуальность приобретает изучение опыта стран, уже прошедших этап становления национальной системы. В числе таких стран в рамках статьи мы проанализируем опыт Испании, Финляндии и Польши, как наиболее передовых стран в развитии системы образования.

Изучение проблемы становления современной системы образования в Испании связано с именами зарубежных исследователей: М. Альберта, Р. Лейка, У. Деминга, Ф. Крости и др. Велика заслуга отечественных ученых в области исследования европейских систем образования: А.Н. Афанасьева, В.И. Байденко, О.Н. Олейникова и др. Проблемы развития образования в Испании, его особенности и тенденции освещены в работах В.Н. Федосеевой, испанский опыт управления образованием представлен в исследованиях Х. Планаса, Х. Рифа, Ж. Сала, С. Фьерреса [1].

Для образования в Испании характерно сочетание многовековых академических традиций с динамичностью учебных программ, адаптирующихся к потребностям современной Европы. В последнее время система образования в Испании стремительно интегрируется в общеевропейскую систему. Именно с этой целью с 1996 г. по 2000 г. была проведена реформа, затронувшая в основном начальную и среднюю школы. Что касается университетов, то здесь следует иметь в виду, что каждый университет в Испании является автономным и может вносить свои изменения в программу.

Основной целью этой реформы был, прежде всего, переход на европейские общеобразовательные стандарты.

Рассмотрим особенности среднего образования. В рамках школьной программы учащиеся изучают как обязательные предметы (географию, историю, испанский язык, математику, искусство, музыку, естественные науки), так и предметы по выбору и основы профессиональной подготовки в какой-нибудь области. По завершении обязательного среднего образования (примерно соответствующего казахстанскому девятилетнему образованию) выпускник может продолжить обучение либо в системе профессионального образования, либо после успешно пройденного тестирования поступить на двухгодичную программу *Bachillerato*, необходимую для последующего поступления в ВУЗ, и завершить полное среднее образование. Во время обучения по программе *Bachillerato* происходит разделение по потокам с углублённым изучением предметов в области, в которой учащийся планирует специализироваться в дальнейшем. Обычно школы предлагают четыре направления специализации: искусство, естественные науки, гуманитарные и социальные науки и технология. После завершения образования сдаётся экзамен *Selectividad*, который является вступительным в испанские высшие учебные заведения [2].

Испанский учебный год разбит на три триместра, начинается он не с 1 сентября, а позднее - ближе к середине месяца. Начальная школа начинает учебный год и заканчивает его на несколько дней раньше, чем остальные ученики. Завершается учебный год в середине июня. Начальное образование разбито на три цикла по два года каждый.

Обязательными предметами в программе начальной школы являются математика, испанский язык и официальный язык автономии, литература, иностранный язык, физкультура, рисование и музыка, ознакомление с культурными и социальными науками, природоведение и предмет, включающий в себя знакомство с правами человека и гражданскими правами и обязанностями. На третьем этапе начального образования (с 10 лет) ученикам предлагается второй иностранный язык.

Религия в испанских школах преподается не в обязательном порядке, все зависит от желания родителей. Даже в государственно-частных школах, которые зачастую принадлежат тому или иному монашескому ордену, религия не насаждается насильно. В полностью частных школах ситуация может быть иной.

По итогам каждого триместра ученикам выставляются оценки от 1 до 10. Дневников, оценок в тетрадях и за ответы у доски в испанских школах нет. В принципе, если родители во время триместра не посчитают нужным узнать о том, как учится их ребенок, об успехах или проблемах им никто сообщать не будет. Школа обязана информировать родителей три раза в год, а остальное - личная инициатива [3].

Нередки случаи, когда ребенок не проходит тот или иной предмет в каком-то триместре. В этом случае у него есть возможность наверстать упущенное в следующем и только если по итогам года ученик не проходит три предмета (или два - язык и математику), ему предложат повторить курс обучения.

Начальная школа обычно не имеет общего здания со средней школой - это отдельное образовательное учреждение. Расписание «примарии» отличается от старших классов. Ученики начальной школы приходят на уроки немного позднее - около 9 и занимаются до часу, дальше - перерыв на обед и отдых, а в три часа дети снова возвращаются в школу и находятся там до пяти.

Такое расписание создает довольно много неудобств родителям, поэтому многие школы предлагают приводить детей «к завтраку», т.е. за час до начала занятий. В обеденное время ребенка тоже можно не забирать, он пообедаст и отдохнет от уроков на школьном дворе.

Среднее образование в Испании является обязательным. Это значит, что любой ребенок, проживающий на территории страны легально или нелегально, обязан посещать учебное заведение с 12 до 16 лет.

Среднее образование в Испании состоит из четырех ступеней. Предметы, изучаемые в средней школе, готовят ребенка к последующему выбору направления обучения или к работе. В принципе, даже не пройдя курс средней школы, но досидев за партой до 16 лет, ребенок может закончить своё образование. Если решится взяться за ум позднее - пожалуйста. Среднее образование можно закончить и в школе для взрослых.

Любой из курсов среднего образования ребенок может повторить, если не пройдет три или более предмета. Оценки выставляются по триместрам. Те, кто получил балл ниже минимального по двум предметам, переходят в следующий класс, но в начале года должны «досдать хвосты».

Для тех детей, кто не прошел курс среднего образования в Испании, организуются профессиональные программы, дающие начальный уровень по какой-либо специальности.

После того, как этап среднего образования окончен, ребенок должен выбрать свой дальнейший путь. Можно пойти получать профессиональное образование. А можно продолжить учебу в школе в бачиерате. Эта двухгодичная ступень служит для подготовки ребенка к поступлению в университет [2].

Таким образом, как мы видим, среднее образование в Испании обладает рядом очень специфических особенностей, рассмотрение которых в рамках возможности применения к образовательной системе Республики Казахстан считаем возможным. Например, весьма интересным была бы адаптация безотметочного обучения и ориентирование ребенка на самостоятельность в обучении.

Далее проанализируем систему образования Финляндии. Финская молодежь с конца 60-х годов прошлого века демонстрирует непрерывный рост учебных достижений по всем школьным предметам. В сравнении с другими странами Финляндия с конца 60-х годов XX в. до сегодняшнего дня переместилась со своего места в середине списка на лидирующие позиции.

Базовые принципы современной системы финского образования основаны на равенстве доступа к качественному образованию и использовании системы новой дидактики, построенной на принципах современной педагогической психологии.

Такая система учитывает, насколько это возможно, уровень развития и особенности учеников. По существу, это адаптивная система обучения, работающая в «зоне ближайшего развития». А так как все дети разные, то на практике адаптивная система обучения означает индивидуализацию и внутреннюю дифференциацию учебного процесса [4, с.55].

Именно эта идея лежит в основе новой педагогической культуры, обеспечившей Финляндии столь высокие результаты в международных исследованиях. Достижения в области дидактики состоят в том, что в стране удалось обеспечить систему адаптивного обучения дидактическими материалами и создать образовательную среду, отвечающую требованиям адаптивного обучения, кроме того, выстроить процедуры оценивания, обеспечивающие необходимую корректировку учебного процесса.

Иными словами, обучение адаптируется к нуждам и запросам конкретных учащихся конкретной школы, а система оценки соответствует целям национального куррикулума.

Хотя между финскими школами есть различия, основополагающие педагогические принципы, отраженные в национальных и школьных куррикулумах, признаны повсеместно. Государство отслеживает и регулирует их, например, через постановку основных целей, организацию педагогической поддержки учения, с помощью учебных программ и практики оценивания.

Для обучения разработаны ясные, общие для всех учащихся цели обучения. Они разрабатываются с учетом специфики отдельных предметов и конкретизируются в методических руководствах для учителей. Таким образом, принцип равноправия в отношении результатов обучения реализуется через учебные программы, в которых совершенно точно зафиксирован уровень требований для учащихся каждого класса. На основе таких программ разрабатываются методические указания для школ и учителей.

В качестве дидактической модели, обеспечивающей этот процесс, Финляндия приняла концепцию американского педагога Блума (Bloom) «Mastery leaning», основанную на предположении, что результаты обучения могут быть существенно улучшены, если цели обучения тщательно формулируются, урок разбивается на периоды и время обучения варьируется.

Финскую систему образования привлекли следующие принципы концепции Mastery learning:

- учебный материал делится на учебные задания с точными целями;
- достижение целей отслеживается с помощью формативного и суммарного оценивания;
- формативное оценивание помогает установить, какие фрагменты материала при изучении вызывают трудности, у каких учащихся имеются проблемы в обучении;
- незамедлительно предпринимаются попытки избежать трудностей в обучении с помощью коррекционного (поддерживающего) обучения;
- вера в себя, в свои силы и способности и усиление позитивного отношения к учебе поддерживаются с помощью переживаний успеха;

– для достижения учебных целей всеми учащимися варьируются время, отведенное для учения и обучения, учебные материалы и организация учебного процесса в зависимости от достижений и успехов каждого конкретного ученика;

– уже на ранних этапах обучения практикуется самооценка [5, с.216].

Таким образом, учителя в финской школе могут посвятить себя целиком и полностью преподаванию, так как для решения других возникающих проблем есть другие специалисты. Для того, чтобы обеспечить качество обучения, учитель ни в коем случае не должен отвлекаться от основной своей задачи - преподнести материал всему классу. Если какой-нибудь ученик мешает классу работать, ассистент садится рядом с ним и занимается индивидуально.

Итак, как мы видим финская система обучения базируется на принципе индивидуализации, сосредоточении на учебном процессе, исключительно обучающей работе. Для отечественной системы образования считаем возможным применить адаптированную модель педагогической работы – сосредоточенность на педагогическом процессе, но в отличие от финской системы не тотальная сосредоточенность на учебном процессе, а слабое отвлечение от него на всю бумажную волокиту.

Наконец, проанализируем польскую систему образования. Польша принадлежит к числу европейских стран, в которых осуществляется переход от централизованного к децентрализованному управлению образованием в условиях введения упрощенной структуры административного деления страны.

Переходу к укрупненным единицам территориального самоуправления сопутствует усиление автономии школы. Ограничивается количество решений, принимаемых на центральном уровне, и возрастает роль локальных и местных органов самоуправления. Усиливается социализация процесса принятия решений, которая проявляется в широком участии общественности в развитии местных образовательных институтов. К управлению привлекаются креативные и мотивированные менеджеры образования, способные достигать высокого качества образования и внедрять инновационные методы управления [6, с.86].

Предоставляемые современной польской школе автономия и свобода деятельности рассматриваются организаторами народного образования и общественностью не как самоцель, а как средство повышения эффективности и качества ее работы. По мнению видного польского педагога Р. Шульца, «рост автономии – это не только расширение прав, это также усиление ответственности и усложнение задач, поставленных перед школой и учителями, это значительно больше работы... Большая автономия нужна не для того, чтобы ею довольствоваться, а для того, чтобы из нее извлекать пользу». В условиях формирующейся внутренней автономии в польской школе усиливаются механизмы саморегуляции, чему способствует внедрение авторских учебно-воспитательных программ, самостоятельный выбор варианта учебного плана, профиля школы с учетом потребностей региона и интересов учащихся, определение режима работы школы, характера ее внеклассной и внешкольной деятельности.

Переориентация польского образования на субъектно-личностную парадигму предопределила отказ от инструментально-приказного стиля и внедрение в школу современной организации управленческой деятельности, разработку объективных критериев отбора руководящих кадров и организацию целостной системы повышения их квалификации. Специалисты отмечают, что путь, на который вступила Польша в области оптимизации управления образованием - это путь социализации школы, который приведет к отказу от насилия и шаблона и обеспечит оптимальные условия ее функционирования, полноценное развитие учащихся как субъектов учебно-воспитательного процесса. Реформирование государственной администрации и системы образования привело к тому, что только образовательная политика государства разрабатывается и внедряется на уровне центра. Основные управленческие функции переданы в Польше территориальным органам самоуправления.

Государственная система образования в Польше удачно совмещает некоторые правила из социалистического прошлого («Все имеют право на бесплатное и качественное образование») и последствия интеграции в Европейское сообщество, где высокий уровень образования позволяет стране успешнее развивать собственную экономику. Можно сказать, что система развивается и становится популярной в Европе. Проект польского правительства «Стратегия развития человеческого капитала 2020» позволил уже в 2014 году увеличить в вузах количество учебных мест для иностранных студентов в 3-4 раза [7, с.62].

Изменения в школьных программах и устройстве школьной системы позволяют школьникам начать выбирать будущую профессию еще в 13-14 лет и поступить в определенное место обучения без лишних хлопот (таких как сложные экзамены или недостаток учебных часов).

В Польше, государстве со сложной и замечательной историей, университеты были одними из ведущих в Европе (наряду с германскими и французскими университетами). Сегодня образование и диплом, полученные в Польше, дают возможность получить работу в любой стране объединенной Европы.

В Польше среднее образование школьники получают в течение 12 лет. Система школьного обучения разбита на три этапа:

1. Базовая школа (6 лет).
2. Гимназия (3 года).
3. Лицеи, техникумы (3 года).

Обучение ведется с сентября по июнь. Во время летних каникул для школьников действуют «летние школы», в которых факультативные занятия ведут не только школьные учителя, но и преподаватели из вузов. Уроки краеведения увеличивают знания молодежи о Польше и развивают патриотизм.

С 7 лет все дети начинают учиться в обязательной базовой школе. В течение первых 3 лет все занятия проводятся под наблюдением одного классного наставника (хотя для изучения иностранных языков и проведения занятий по музыке и физкультуре привлекаются педагоги – специалисты). В обязательную программу входят:

1. родной язык (польский);
2. иностранный язык (чаще всего английский);
3. арифметика;
4. природоведение;
5. история и обществознание;
6. музыка (уроки пения и танцев);
7. рисование;
8. физкультура;
9. технические занятия (как уроки труда);
10. информатика;
11. по желанию родителей – уроки этики и религии [8].

Методика обучения предусматривает достаточно свободный временной график.

В следующие 3 года количество преподавателей увеличивается. Продолжительность уроков и нагрузка в виде домашних заданий увеличивают время, которое школьники отдают обучению.

После 6-ого класса все ученики сдают общее тестирование для проверки полученных знаний. Результаты показывают эффективность учебных методик. После тестирования все ученики переводятся на второй этап общеобразовательного обучения – в гимназию.

В 1999 году была проведена школьная реформа, разделившая получение среднего образования на три этапа. Именно тогда второй этап был назван «гимназическим». Превращение школьника в «гимназиста» не заставляет переходить в другую школу. Все занятия проводятся в том же здании, но количество дисциплин, конечно, возрастает. Программа состоит из предметов:

1. польский язык;
2. два иностранных языка (английский и на выбор - немецкий или русский);
3. математика (алгебра и геометрия);
4. физика;
5. химия;
6. биология;
7. география;
8. история;
9. обществознание;
10. рисование и черчение;
11. урок музыки;
12. информатика;
13. физкультура.

С 2009 года в обязательную программу добавлены уроки артистического искусства и технические занятия. По желанию родителей - уроки религии и этики семейной жизни.

После завершения обучения в гимназии проводятся общие экзамены, которые состоят из трех частей: гуманитарной (родной язык, история и обществознание), математике и естественных наукам, и, отдельно, по иностранному языку (с учетом углубленных знаний, полученных в «нулевом классе» и базовой школе).

По результатам экзаменов ученики получают рекомендации о дальнейшем образовании.

Рекомендации помогают школьникам выбрать способы получения образования и будущую специальность. Последний этап получения среднего образования предусматривает выбор:

– классическое образование, позволяющее поступить в общеобразовательный вуз;

– аттестат о законченном среднем образовании плюс профессиональная подготовка (профильная рабочая специальность), после которой можно поступить не только в общеобразовательный вуз, но и в технический институт на льготных условиях [9].

Общеобразовательные лицеи готовят будущих студентов университетов с научной специализацией. В профильных лицеях школьники получают дополнительные технические знания и умения, готовящие тех, кто не пойдет в вузы, к трудовой жизни.

Немало школьников выбирают техникумы, обучение в которых длится 4 года, а диплом позволяет поступить в профильный вуз сразу на курс выше. Существуют комплексные учебные программы, состоящие из двух лет в общеобразовательном лицее и двух лет в технической школе и приравненных к техникуму. В результате среднее образование молодые польские граждане получают в 19-20 лет.

Главные экзамены в Польше для школьников называются «Матура». Это развернутые экзамены по многим предметам, после которых для каждого выпускника определяется возможность получить бесплатное высшее образование в Польше.

Экзамены сдаются в письменном виде и в виде презентаций по выбранной теме. Ученики за полгода до экзаменов выбирают темы для докладов и готовятся, доказывая способность к самостоятельной работе. Обязательные предметы для экзаменов (польский язык, иностранный язык и математика) дополняются тремя предметами на выбор ученика [10, с.212].

Результаты экзаменов с 2004 года оцениваются в процентах. 30% считается оценкой «удовлетворительно», и этого достаточно для окончания лицея или техникума.

Таким образом, как мы видим, наиболее близкой по содержательной стороне системой образования для казахстанской является Польша. Исходя из проведенного анализа, можно сказать, что Республике Казахстан практически нечего подчеркнуть в польском опыте за счет присутствия в ней данных характеристик.

Итак, как видно из содержания статьи, системы образования трех стран очень различны по содержанию, поскольку предполагает различный уровень самостоятельности ученика, различный уровень его свободы и педагогического воздействия. Как мы писали ранее, наиболее приемлимым для развития отечественной системы образования является адаптация систем образования Испании и Финляндии, для усиления положительного влияния казахстанской системы образования.

Список использованной литературы:

1. Кудайбердиев Т.К. *Нравственность и духовность – основа целостного развития личности* //Материалы респ. на-уч.-практ. конф. *Актуальные вопросы модернизации психологических служб в организациях образования Республики Казахстан*. – [ЭР]. Режим доступа:<http://add.coolreferat.com/docs/index-19736.html/> (дата обращения: 17.03.2017).

2. <http://academconsult.ru/obrazovanie-v-ispanii>

3. <http://www.instituteofeurope.ru/>

4. Загвоздкин В.К. *Реформа школьной системы и оценка качества школ в Финляндии* / В.К. Загвоздкин. - М.: АПКУПРО, 2011. – С.64.

5. Загвоздкин В. *Секрет финского успеха* //Народное образование. – 2006. – № 4. – С. 213-220.

6. Вульфсон Б.Л. *Сравнительная педагогика: история и современные проблемы* /Б.Л. Вульфсон. – М., Изд-во УРАО, 2013. – С.120.

7. Farlagic, J. *Innowacyjne zarzadzanie oswiata* /J. Farlagic = Фарлягиц, И. *Инновационное управление образованием* /И. Фарлягиц //Dyrektor szkoły. – 2010. – № 1. – С.58-64

8. *Zmiana roli dyrektora w zarzadzaniu wspolczesnym przedszkolem, szkola = Изменение роли директора в управлении современным детским дошкольным учреждением, школой [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://oiep.org.pl>.*

9. *Lackowski, J. Dylematy kreatorow edukacji "Modele zarzadzania oswiata" = Ляцков-ски Е. Дилеммы креаторов образования [Электронный ресурс] /J. Lackowski. – Режим доступа: <http://publikacje.edu.pl>.*

10. *Kostrubaia, A. Modele zarzadzania oswiata. Ktory z modeli jest obecnie najbli_szy polskiemu systemowi zarzadzania oswiata? = Дилеммы креаторов образования. Модели управления образованием. Которая из моделей ближе всего польской системе управления образованием? /А. Kostrubaia. – Krakow, 2008. – С.332.*

UDC 94(574): 323.1

ГРНТИ 03.01.29

Shaimerdenova M.D.¹

*¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Professor of T.Zhurgenov Kazakh national academy of Arts
Almaty, Kazakhstan*

THE ROLE OF THE FAMILY AS AN IMPORTANT SOCIAL INSTITUTE IN THE CONTEXT OF MODERNIZATION PUBLIC CONSCIOUSNESS

Abstract

The article considers families as a social institution in the context of global geopolitical, economic changes. During almost the entire life of a child, the family is a source of child's personal development, the formation of children's values, orientations, the acquisition of the first experience of communication and the development of rules of behavior in various situations. Family values, traditions, and customs have a huge impact on the child. The family becomes the most important social institution of upbringing and the institution of socialization in the new social and economic conditions.

Keywords: family, traditions, customs, socialization, social institution, child's psyche, historical memory.

М.Д. Шаймерденова¹

*¹Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры
тарих ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Алматы қ., Қазақстан*

ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫҢ МОДЕРНИЗАЦИЯЛЫҚ МӘН МӘТІНІНДЕ МАҢЫЗДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ИНСТИТУТ СИПАТЫНЫҢДАҒЫ ОТБАСЫНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада отбасының рөлі геосаяси, экономикалық өзекті өзгерістер шарттылығында әлеуметтік институт ретінде қарастырылады. Баланың өмір жолында отбасы – оның тұлғалық дамуына, жеке құндылықтарының қалыптасуына, қарым-қатынас жасауда алғашқы тәжірбиесі мен түрлі коммуникативті жағдайларда тәртіп ережелерін үйренуде қайнар көзі болып табылады. Отбасылық құндылықтар, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар балаға үлкен ықпалын тигізеді. Әлеуметтік тәрбие

институтты сипатындағы отбасы жаңа әлеуметтік-экономикалық шарттылықта әлеуметтіндіру институтына айналады.

Түйінді сөздер: отбасы, дәстүр, әдет-ғұрыптар, әлеуметтену, әлеуметтік мекеме, баланың психикасы, тарихи жады.

Шаймерденова М.Д.¹

*¹к.и.н., ассоц. профессор, профессор КазНАИ им. Т.Жургенова
г. Алматы, Казахстан*

РОЛЬ СЕМЬИ КАК ВАЖНЫЙ СОЦИАЛЬНЫЙ ИНСТИТУТ В КОНТЕКСТЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается роль семьи как социального института в условиях глобальных геополитических, экономических изменений. В течение почти всей жизни ребенка семья представляет собой источник развития личности, формирования ценностных ориентиров детей, обретения первого опыта общения и выработка правил поведения в различных коммуникативных ситуациях. Семейные ценности, традиции, обычаи оказывают огромное влияние на ребенка. Семья становится важнейшим как социальным институтом воспитания, так и институтом социализации в новых социально-экономических условиях.

Ключевые слова: семья, традиции, обычаи, социализация, социальный институт, психика ребенка, историческая память.

Introduction

In modern times in the context of global geopolitical, economic changes, the role of the family as a social institution is undoubtedly relevant. An important component of the family as an institution of education is actualized by the fact that since birth and the first years of development the child receives all the first socialization skills in society, and for almost his entire life family is a source of personality development, the formation of value orientations of children, the acquisition of the first experience of communication and the development of rules of behavior in various communicative situations. Family values, traditions, and customs have a huge impact on the child, and if there are large families, this is a wonderful experience of interaction, love, support, and from the educational point of view, both positive and negative aspects can be observed in the family, which then manifest in adulthood.

Main part

However, despite the huge number of new methods, educational centers, and books, parents increasingly rely on how they themselves were brought up and families are more the institution of intuitive education and attitude to the family. Socio-psychological factors in upbringing and interaction in the family are not always conscious in nature, i.e. not always the system of education in the family conscious. For example, many parents do not understand the goals of upbringing, they cannot always formulate the tasks of upbringing, they do not understand what influence the use of upbringing methods and techniques have on the child. Globalization processes in the world in modern times have a special effect on all life processes, affecting both negative (negative) and positive (positive) on the family. Therefore, the family is becoming even more important as a social institution of education, and an institution of socialization in the new socio-economic conditions. In the new conditions of globalization, special attention should be paid to how parents themselves adapt and whether they can adapt their children to new conditions, realities and how much they can influence the value orientations of their children, including the realities of the technogenic era.

What can the family, as the primary tool of social interactions, in which the interests of all family members and the interests of society intertwine? Here, it is necessary to answer in the affirmative that the family can give life to a child, health, love, education, spiritual growth, stability. It is the family that develops physical and mental abilities, moral and aesthetic qualities, patriotic feelings, love for the fatherland through the genetic code, the history of the country and the traditions of the people, diligence and ability to communicate in different socio-cultural situations.

In adulthood, we are already seeing results inherent in a family of values and attitudes. I would like to give as an example a happy occasion when I could listen to the Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. in a large audience. Nazarbayev to the People of Kazakhstan “Growing Kazakhstan Welfare: Improving Incomes and Quality of Life” live in the beautiful auditorium of the South Kazakhstan Pedagogical University in Shymkent at the Plenary meeting of the international scientific-practical conference “LANGUAGE. Society. Time, dedicated to the 90th anniversary of the state and public figure of the Republic of Kazakhstan Zhamalbek Shaimerdenovich Shaimerdenov, which took place on 4-6 October 2018 [1]. At that moment I was listening to the President’s speech, and at the same time I saw the eyes of the students and teachers who were present there. The audience listened attentively to the message and applauded the theses and proposals of the President. Since this conference was organized in memory of my dad, I immediately plunged into memories of my distant childhood, where everything was clear, with love, where there were family traditions that continue today and are passed on to our children and grandchildren. A vivid realization came that yes, from childhood, value orientations, upbringing and understanding of what a family is, are beginning to form.

When, in his speech, the President of Kazakhstan proposed to declare 2019 the Year of Youth in order to create "a broad platform of social elevators, which will include a full range of measures to support all categories of young people" [2], and thus offer good conditions for future youth, it was necessary to see lively and joyful eyes of university students who greeted these words with stormy applause. Attention from the Head of State and a clear path of action raised the emotional tone of our students. After all, youth is “time for learning wisdom” [3] this is the age of love, the time of personal development, spiritual growth, development of abilities, family creation, responsibility, personal and professional self-determination, choice of life, establishment and development of friendships, time of revaluation of values, and the main thing is not only the formation of character, but the formation of the whole life. All this, in the first place, is laid in the family. The wise Kazakh national proverb “Bala türbiesi-besikten” (raising a child begins with a cradle) and the statement of the French philosopher, writer and composer Jacques-Jacques Rousseau, “Education of a person begins with his birth, is also applicable he does not speak yet, does not listen yet, but already studies. Experience precedes learning” [3].

As we see, the family acts as a social institution - it is in it that the qualities of a citizen, a responsible person, hardworking and able to socialize in any conditions are formed. After all, the modern world is not so simple with all its technological innovations, but it also has negative consequences. About this writes the famous doctor of medical sciences, master of philosophy, doctor of medical sciences, professor, psychologist-psychotherapist, writer, president of the International Union of Parents, living in Austria - Alla Barkan in his book "Ultramodern Child" [4].

She organized the third international round table in Malta “Russian-speaking children of the 21st century. Features of education and upbringing in the conditions of immigration” [5], where I was invited in 2014, as well as her presentation "Features of Russian-speaking children and their parents in the 21st century. The child of the third culture allowed to comprehend many issues on the upbringing of children and their socialization, and the projects I proposed on family traditions and traditions of upbringing in the Kazakh family were listened to with interest by all the participants of the round table. We turn to the works of Alla Barkan when we want to understand how to raise a child in a new technological era without harming him, and are looking for evidence of a more correct interaction between children, teachers, society and technical means.

Known Russian scientist professor of the Moscow Pedagogical State University, Knight of the Humane Pedagogy E.N. Chernozemova notes that new children come to the world, therefore it is very important not only teachers and teachers to work on themselves, watch their speech and start doing it immediately [6], but it is important to do it in the family first of all, watch their behavior, speech, appearance and become for the child "true assistants in the affirmation of truth, light, purity of thought and speech" [4].

Nowadays, almost all families in one way or another use certain technologies in their daily life, family and everyday life. Rapid changes in this area entail a variety of approaches, and their widespread use. Being at any point, the child and the adult easily searches for information. In every home there are countless diverse technological systems that facilitate and at the same time complicate life in the process of communication. Unfortunately, personal communication with a child gradually takes place less and less, and dialogues often turn into monologues or into the child’s inner speech.

Today, once again I happened to be a witness of following situation: Mother and 5-year-old child at the grocery store. Son asks to buy ice cream. Mother answers - no, we won't buy. He asks why? She replies -

Because. And the child begins to argue with himself - because there is no money, because I get sick? And looks at his mother in anticipation of an explanation of his monologue. To which his mother once again, without looking up from his cell phone, responds - Because. So how can a child learn about the world, how can a child be brought up? But it is precisely this area of human life that becomes important and necessary: communication at home and outside the home, in the family, joint dreams and readings, discussion of books is what children and adults need in the era of technological change. And here a lot of questions arise related to the ability to listen, the ability to communicate in different social groups, in a situation: the child-parents-grandparents. A person is becoming increasingly confined to his world and social autism is becoming an urgent problem of the new informational century.

Therefore, based on the pedagogical achievements of scientists, we draw attention to the fact that today's young parents need to know and remember the dangers of smartphones, gadgets when raising children, and of course, overuse of children and teenagers with information technology. Especially for older children, the fascination with the "charms of computers, mobile phones" and, with their help, the opportunity to enter the world wide web. This can lead to mental disorder, negative impact on the normal physiological development of children and adolescents, inability to withstand difficult situations, frequent stressful experiences, and thus provocation for similar actions. It is important to pay attention to the following: does the child receive answers in his family, what words does he use in everyday life, how long does technology take in his life, have you taught him in his family to use educational and research resources, does he receive in the family answers to your questions, attention, sympathy, elements of joy, and whether you can arrange a disgraceful Day at home and let your child do what he wants, and whether you use the game Hugs or the rules are being imposed all the time.

In today's globalization, and at the same time, the crisis time goes down in history, unfortunately, the institute of grandparents, who was engaged in raising grandchildren, and this was a great support for a young family, and most importantly - practical round-the-clock learning how to raise a child It is important to pay attention to the child, answer his many questions and grow with him.

So, scientists and teachers, kindergarten teachers pay much attention in their educational lectures and trainings and come to the conclusion that those children (according to the survey of parents) who have been reading with their parents since childhood at home are included in the family process of reading and dreams, better concentrated and more attentive to the actions of elders. Held by a group of academic university lecturers (N.Zh.Shaymeredenova, MA Buribaeva, D. B. Amanzholova, Z.D. Malikova), the seminars on the project "Read, draw and dream together" [7] allows you to focus on the traditional books, children's literature and on the correct use of IT-technologies in the selection of educational, intellectual and cultural resources for their children. At these seminars and trainings, attention is paid to the fact that children (instead of endless educational conversations) need joint reading and reasoning, and it is necessary, playfully, to dream, to allow one to play around and be naughty. After all, it is this (from the memories of the parents) that makes up the attributes of a happy and happy childhood, especially now, in the period of the intensification of social and media aggression.

Theoretical and practical studies of the above scientists, teachers, as well as practice-oriented classes and trainings conducted in the cities of Astana, Almaty, Kokshetau show that modern children living in the era of the new technologies, the multicultural and multilingual continuum, bear a great deal load and a kind of "pressure" from the latest technologies. Appeal to the origins of the Kazakh wisdom will allow a lot to make a family relationship. The head of state in the article "The Seven Facets of the Great Steppe" raised important questions of historical memory and traditions [8]. The family could read this article together with the children, talking about the bright heroes of Kazakhstan, about the difficult years of development of the state, about the beauties of our land and it will be an interesting plein air in the family, which will undoubtedly have a role in updating the consciousness of adults and children.

Conclusion

Overall, it is very important in the family as a social institution of the state to develop the ability, first of all of parents, to hear and hear a child, read and dream together with children, establish harmonious relationships with it, and also need parents together with kindergarten teachers, professional teachers schools and universities to teach children to communicate effectively, to use the newest technologies in their daily lives in a moderate and harmless manner, which will change the trajectory of the younger generation in the right direction.

The young generation of Kazakhstan people today receives in advance the opportunities that will allow them to start a family, raise children and pass on their traditions and their world view to another generation; without this, no state can successfully develop.

References:

1. *Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii "YAZYK. Obshchestvo. Vremya", posvyashchennoj 90-letiyu gosudarstvennogo i obshchestvennogo deyatelya Respubliki Kazahstan Zh.Sh. Shajmerdenova. Shymkent, 4-6 oktyabrya, 2018. – 432s.*
2. *Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan N.A. Nazarbaeva narodu Kazahstana «Rost blagosostoyaniya kazahstancsev: povyshenie dohodov i kachestva zhizni». 5 oktyabrya 2018 g. Oficial'nyj sajt Prezidenta Respubliki Kazahstan. Ehlektronnyj resurs [Rezhim dostupa]: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-5-oktyabrya-2018-g.*
3. *Zhan-Zhak Russo. Ehlektronnyj resurs [Rezhim dostupa]: <http://www.orator.ru/russo.html>.*
4. *Barkan A.I. Ul'trasovremennyy rebenok. – M.: Drofa-Plyus, 2007. – 704 s.; Ehlektronnyj resurs [Rezhim dostupa]: www.abarkan.ucoz.com*
5. *Mezhdunarodnyj kruglyj stol «Russkoyazychnye deti 21 veka. Osobennosti obrazovaniya i vospitaniya v usloviyah immigracii». Mal'ta, 2014. Ehlektronnyj resurs [Rezhim dostupa]: <http://planetaznaniybcn.ru/tretij-mezhdunarodnyj-kruglyj-stol-na-temu-russkoyazychnye-deti-21-veka-osobennosti-obrazovaniya-i-vospitaniya-v-usloviyah-immigracii-soxranenie-russkogo-yazyka-i-kultury-dvuyazychie-i-mnogoyazychi/>*
6. *Chernozemova E.N. Slovo kak sredstvo vozdejstviya i sposob raboty nad soboj /Materialy 2-go mezhdunarodnogo kongressa «Russkij yazyk kak yazyk mezhkul'turnogo i delovogo sotrudnichestva v polilingval'nom kontekste Evrazii» / Otv.red. N.Zh. Shajmerdenova. – Astana: ID «Sary-Arka», 2009. – S. 262–266.*
7. *Knigi unosyat v mechtu; N.Shajmerdenova: model' obshchestvennogo soglasiya i nacional'nogo edinstva – ehto edinstvenno vernyy put' k razvitiyu gosudarstva; V gostyah u skazki; 100 novyh lic. Ehlektronnyj resurs [Rezhim dostupa]: <http://inkaraganda.kz/articles/147722>; <https://assembly.kz/ru/nursulu-shajmerdenova-model-obshchestvennogo-soglasiya-i-nacionalnogo-edinstva-eto-edinstvenno>; <http://egi.kz/ru/v-gostyah-u-skazki>; http://100esim.el.kz/ru/bio/amanzholova_dzhemma.*
8. *N.Nazarbaev "Sem' granej Velikoj Stepi" // Kazahstanskaya pravda, 20.11. 2018.*

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

УДК 794-21
ГРНТИ 03.01.45

З.Б. Мырзатаева¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасының
қауымдастырылған профессор м.а., т.ғ.к., Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: zabyra73@mail.ru

ТҮРКІСТАН ӨңІРІ ЖЕР АУДАРЫЛҒАН ПОЛЯКТАР КӨЗІМЕН

Аңдатпа

«Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығы «Польша республикасының Клодзкая Быстшица қаласындағы репрессия құрбандары мен жер аударылған поляк азаматтарын еске алу Қоғамының» еріктілері Тадеуш Исанскиймен, Януш Кобрыймен өзара байланыс орнатқан. Есімі аталған азаматтар электронды почта арқылы 1940-жылдарда Түркістан өңіріне жер аударылған заман куәгерлерінің естелік материалдарын жинауға көмектесті.

Автор мақалада, «тарихи жад» және архив материалдарының негізінде Түркістан және Созак аудандарына қарасты елді-мекен тұрғындарының күнделікті өмір тарихын талдауға алады, яғни, тылдағы ауыр да, азапты өмір, поляк-қазақ қарым-қатынастары, қоңсылас қонған шетелдік азаматтардың жаңа ортаға бейімделуі ж.б. мәселелер туралы жазады.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде поляктар көзқарасындағы қазақтар бейнесі сомдалады.

Кілт сөздер: Түркістан, поляк балалары, депортация, эвакуация, тыл, естелік, тарихи жад, бірегейлік, қазақтар бейнесі.

З.Мырзатаева¹

¹к.и.н., и.о. ассоциированного профессора кафедры истории Казахстана Казахского
национального педагогического университета имени Абая, город Алматы, Казахстан.

ТУРКЕСТАНСКИЙ РЕГИОН ГЛАЗАМИ ДЕПОРТИРОВАННЫХ ПОЛЯКОВ

Аннотация

Центр «Айтылған Тарих» сотрудничает с членами «Общества Союза Сибиряков» в городе Быстрица-Клодзкой (Польша, Нижнесилезское воеводство) Янушем Кобрый и Тадеуш Исанским, которые помогают со сбором воспоминаний бывших жителей-очевидцев Туркестанского региона. А также в воспоминаниях обсуждаются постановления советского государства связанные с депортацией детей, и трудности с которыми дети столкнулись в Южном Казахстане. Также в воспоминаниях можно увидеть, как спецпереселение отразилось на жизни, менталитете и взглядах этих детей и подростков.

Мемуарные источники и фотографии высланные ими помогает реконструировать прошлое, идентичность местных и жителей депортированных социокультурном пространстве Туркестан (и ее окрестности: Чулаккорган, Созак, Миргалимсай, Хантаги и т.д.)

Ключевые слова: Туркестан-Ащысай, дети-поляки, депортация, эвакуация, тыл, воспоминание, историческая память, идентичность, образ казахов.

Myrzatayeva Z.¹

¹Senior lecturer of Department of History, Institute of History and Law. Abay Kazakh National Pedagogical University . Republic of Kazakhstan, Almaty.

TURKESTAN REGION BY EYES OF DEPORTED POLAND

Abstract

Center "Aytilgan Tarikh" in the framework of this project collaborates with members of the "Society of the Union of Siberians" in the city Bystrisa klodzka (Poland, lower Silesian vovodstvo) Yanush of Kobryn and Tadeush Isaan, which helped with collecting the memories of former residents-witnesses of the **Turkestan region**. The decisions of the Soviet state associated with the deportation of children, and the difficulties faced by children in southern Kazakhstan are discussed in these memories. Also you can notice how the special settlement affected the life, mentality and views of these children and adolescents.

Memoir sources and photos which were sent by them help to reconstruct the identity of the local residents and deported socio-cultural space **Turkestan** (and its surroundings: Chulakkurgan, Sozak, Mirgalimsay, Hantagi, etc).

Keywords: **Turkestan-Ashchysay**, Polish children, deportation, evacuation, the home front, memory, historical memory, identity, the image of the Kazakhs.

Советтік биліктің құрсауынан шыққан мемлекеттер бүгінде жаңа қоғам құру, ұлттық бірегейлікті сақтау ісіне ерекше мән беруде. Бұл тұрғыда «тарихи жад» қызметінің алар орны зор. Өйткені «тарихи жад» ұлттың өз-өзін тануға, тамырын сақтауға жол ашады және өткенін келер ұрпаққа жеткізеді. Бұл - қазақ қоғамында ежелден келе жатқан бар дәстүр. XIX ғ. II жартысы – XX ғ.б. ел ішіндегі айтылған тарих негізімен көлемді еңбек жазған (20 жылға жуық) Құрбанғали Халидтің: «... осынша нәрсені жазудағы мақсатымыз – сол заманның әдет-ғұрыптарымен кейінгі буынды таныстыру, хабардар ету. Олар тұрмақ кешегі болғанның бүгін ұмытылып тұрғанын біз де көріп отырмыз» [1], – дегенін еске алсақ жеткілікті. Ұрпақаралық сабақтастықты қалыптастыру - мемлекеттік бірегейлікке жол ашады. Сол себепті «тарихи жад» және «бірегейлік» - егіз ұғымдар.

Қазір Қазақстанда «Айтылған тарих» □ ғылыми-зерттеу орталығы жұмыс істейді. Әзірге ол - еліміздегі жалғыз орталық. Орталық «Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті» атты мемлекеттік бағдарлама аясында Ащысай және оның төңірегіндегі ауыл, оның тұрғындарының бірегейлік тарихын зерттеу үстінде. Советтік Ащысайдың куәгерлері - оның жергілікті тұрғындарынан ғана емес, мұнда еріксіз көшірілген поляк, грек, неміс, әзірбайжан, орыс ж.б ұлт өкілдерінен тұрады. Қазіргі технология құралдары шалғайдағы елдермен байланыс орнатуға мүмкіндік береді.

Ресей, Қазақстан кинорежиссеры, сценарист Роза Орынбасарова интернет желісіне Ащысайдың 80-жылдардағы тарихи бейнефильмін енгізген болатын. Бұл біздің поляк азаматтарымен байланыс орнатуымызға себепкер болды. Фильмге пікір білдірушілердің дені – Ащысайдың сол кезеңдегі тұрғындары: арнайы жер аударылғандар, соғыс жылдарында эвакуацияланғандар ж.б. Соған орай «Польша республикасының Клодская Быстшица қаласындағы репрессия құрбандары мен жер аударған поляк азаматтарын еске алу Қоғамының» еріктілері Тадеуш Исанский, Януш Кобрын Түркістанның бұрынғы тұрғындарынан (поляк азаматтарынан) естеліктер жинауға көмектесті. Әсіресе, Тадеуш Исанский жолдаған көп естеліктердің ішіндегі – анасы Ванда Исанскаяның қалың естелік қолжазбасында советтік өмірдің барлық ақиқаты бүкпесіз баяндалады.

Бүгінде депортация тақырыбы бойынша мамандардың жазған еңбектері аз емес. Түрлі ғылыми жобалар жүргізілуде, нәтижесінде еріксіз жер аударылған азаматтардың ауыр тағдыры туралы кең ауқымды халықаралық мемориал сайттары да (визуалды мұражайлар мен мұрағат форматында) ашылған, одан түрлі зерттеу еңбектерінің электронды нұсқаларын, куәгерлердің бейнесұхбат материалдарын, оның мәтіндік нұсқаларын да көруге болады. Алайда қолдағы бар материалдар Ащысай өңірінің тарихын жаңа көзқараста тануға жол ашады. Мақалада 2018 жылдың жазында жүргізілген Кентау, Созақ, Шолаққорған, Хантағы ж.б өңірлеріне бағытталған экспедиция (көне қазақ кеншілерімен жүргізген тарихи сұхбат) материалдары, Ресей мемлекеттік экономика архивінің,

Ресей Мемлекеттік саяси әлеуметтік тарих архивінің, Кентау, Шымкент өңірлік архивінің деректік құжаттары және Ресей мемлекеттік кітапхана материалдары пайдаланылды.

Ғылыми жұмыстың жүргізілуі Қазақстан – Польша ынтымақтастығын нығайтуға ықпалын тигізеді деген ойдамыз. Әрине ең бастысы, мұндай

□ *Айтылған тарих ғылыми зерттеу орталығы акад.М.Қойгелдиевтің басшылығымен Абай атындағы ҚазҰПУ-дің жанынан 2012 ж. ашылған. Орталық ҚР ОМА-да арнайы ашылған «Айтылған тарих» қорына аудио-видео нұсқадағы тарихи сұхбат материалдарын үздіксіз өткізуде. 2014-2016 жж «Халық тарих толқынында» бағдарламасы аясында бірнеше ғылыми жобаларды орындап, ғылыми монографиялық еңбектер, құжаттық жинақтар, оқу құралдарын, оқу және құжаттық фильмдер даярлады.*

зерттеулер тарихтағы қателіктердің қайталануына жол берілмеуі үшін де маңызды.

Түркістан ауданы – оның төлқұжаты (1940 ж.29.VIII.) негізімен [2]. Сонымен мәселені тура түсіну үшін алдымен өңірдің географиялық аумағы, шаруашылығы экономикалық ерекшелігімен танысқан жөн. 1940 жылғы Түркістан ауданының паспортында көрсетілгендей, өңірдің қалалық орталығы - Түркістан, ол Борисовка, Хантағы, Ащысай поселогынан және Жүйнек, Ораңғай, Құшата, Атабай, Чигин, Кіші-Иқан, Үлкен-Иқан, Ұйық селоларынан құралған. Борисовка (23117 халқы бар), Хантағы (3337 халқы бар) және Ащысай поселоктары өнеркәсіптік маңызы зор орындар. Онда темір жолдар салынған, телефон байланысы орнатылған. Ауданда 71003 тұрғын өмір сүрген. Оның ішінде қазақ ұлтынан басқа өзбектер, орыстар, поляктар және басқа ұлт өкілдері өмір сүрді [2, 8]. Түркістан ауданында 39 колхоз: Ортақ, Бірлік, Голощекин, Сталин, Иштыхат, Ерназаров, Лениногор, Калинин, Ынтымақ 7, Ынтымақ 8, Еңбекші дихан, Кем-Қорған, Бостандық, Қызыл-Орақ, Чапаев, Голощекин-Чаго, Ынтымақ-Шаға, К-Маркс, Ленин Сталин, Калинин 12, Ынтымақ, Интернационал, Ақтөбе, Шоқтас, Лениншіл, Тельман, Молотов, Шаш-төбе, Коммуна, Байкал-минаш, Пушкин, Қызыл-Ту Ұйық, Байылдыр, Красный Шорнақ, Алмалы, Қызыл-Қорған, Қызыл-Ту (Атабай, Қаратау, Еңбекші) [2, 9] бар. Аудан территориясындағы 672 га жер егістік, 19300 га шабындық, 326500 га мал жайылымына қолайлы орындар болды. Совхоздарда 9955 га дәнді дақылдар, 4150 га мақта, 419 га жер каучук ж.б. егістік орындары болған [2, 11]. Ауыл шаруашылығына жайлы болуымен қатар өңір, әсіресе жер қойнауындағы кенге бай өлке еді. Мысалы Қаратау жоталарынан: қорғасын, цинк, алебастр, глина, известняк, көмір, охра, гижбор ж.б өндірілді. Аталған мерзімде Ащысай комбинаты, нан зауыты, Алебастр зауыты, бор өндіретін орындар да жұмыс істеп тұрды.

Аудандағы жұмысшылар саны 8925, оның ішінде өнеркәсіпте істейтіндері 4920, транспортта 2372, совхозда 356, МТС 92, ж.б ұйымдарда 1264 адам. Ауданда 796 балаға арналған 3 балалар үйі, 6 балалар бақшасы (191 бала) болған. Ауданда жалпы мектеп саны 39, ал 11146 оқушы мектертерде білім алды. Оның ішінде бастауыш мектептерінің саны - 21, орта бастуыш мектептері - 10, орта білім беру мектебі - 8, жұмысшы саяси ағарту мектебі - 1, педучилище - 1, ФЗУ - 1 болды.

Түркістан ауданының ерекшелігі 1940 - жылдарда мұнда қорғасын ж.б түрлі-түсті металл өндіретін және өңдейтін Ащысай, Мырғалымсай, Хантағы, Таскөмірсай, Қарасай, Қаракенсай аталатын бес рудник, алпауыт Ащысай комбинатын құрайды. Мұнан алынған шикізат Шымкент қорғасын заводында әрі қарай өңделіп, соғыс қажеттіліктерін өтеді. Сондықтан Түркістан ауданы Қазақстандағы экономикалық тиімділігі жағынан ең маңызды орын ретінде совет үкіметінің назарынан басты орын алды.

Аудандық «Қызыл-Түркістан», «Горняк-Каратау» (4000 экз) орыс тілінде, Қаратау кеншілері (600 экз) атты газеттер шығып тұрды. Мұнда 7 клуб, 5 кинотеатр, 2 жылжымалы кинотеатр, 7 оқу залы, 3 аурухана (91 кереуеті бар), 4 перзентхана (4), 8 медпункт болса, 4 радиотолқындары, 796 радионүктелері, 46 эфир радионүктелері бар-тын.

Сонымен, бұл мәліметтер оқырманды өңірдің жалпы келбетімен ғана таныстыра алады. Советтік тарихнамада өндірістік ерекшелігі бар орта тарихы осындай ақпараттарды берумен шектелген болатын, ал аудан тұрғындарының әлеуметтік тарихы: баспана, денсаулық, тамақтану, еңбек айлығы мәселесі сөз етілген емес еді. Мысалы, архив құжаттарының бірінде: «... бұл өңір жарықпен, жылумен қамтамасыз етілмеген, соған сәйкес тұрғындардың басым көпшілігі қысқы уақытта жаппай суықтап ауырады, туберкулезбен ауыратындар өте көп, үйлері лай-саздан тұрғызылған, шатыры қара қағаздармен жабылған сондықтан қатты жел тұрғанда, жаңбыр, қар жауғанда оп-оңай бүліншілікке ұшырайды» [3, 28], - делінді. Микротарихи зерттеулер ресмиленген тарихқа жаңа реңк пен сипат беруде. Соған орай өңірдің шын мәніндегі тіршілік тынысын тану үшін оның тұрғындарының көрсетулерінің маңызы зор. Мысалы, Ащысай және оның төңірегіндегі қазақ ауылдарына жер

аударылып келген поляк азаматтары өз естеліктерінде өңір тұрғындарының өмір сүру жағдайын, билік пен қарапайым халықтың арақатынасын ресми тарихтан мүлдем өзгеше мазмұнда баяндайды ...

Поляк азаматтарының депортацияға ұшырауы. Сонымен Кеңес Одағы Германиямен өзара келісуі бойынша 1939 жылдың қыркүйегі және 1940 жылдың маусым аралығында соғысқа дейінгі Польша мемлекетінің шығысы жағындағы жерлерін басып алады. Бұл территориялар Беларуссияның (Вилейский, Барановичский, Белостокский, Брестский және Пинский) және Украинаның (Волинский, Ровенский, Львовский, Дрогобычский, Станиславский и Тернопольский) батыс облыстарына қаратылып, кейбір бөліктері Литва ССР-не өтеді. 1940 - 1941 жж. совет үкіметі аталған өңірдің тұрғындарының басым бөлігін КСРО-ның ішкі аймақтарына қауіпті ұлт ретінде күшпен көшіре бастайды. Жаппай күшпен көшіру 1940 жылдың 10 ақпаны, 13 сәуірі және 29 маусымында іске асырылды. 1941 жылдың мамыры мен маусымында күштеп көшірудің төртінші дүркін толқыны жүріп өтті. Әр мерзімдегі көшіру бір-ақ күннің ішінде орындалуы тиіс болды. 1940-1941 жылдардағы депортацияға ұшыраған поляк азаматтарына түрлі саяси категориялар таңылды:

– 1940 жылдың ақпанында көшірілгендерге – «арнайы жер аударылғандар-орманшылар» (немесе «осадники и лесники»);

– 1940 жылдың сәуіріндегілер – «әкімшілік-жер аударылғандар» (репрессияға ұшыраған поляк офицерлерінің, полицейлердің, жандармдардың, түрме тұтқындарының, мемлекеттік қызметкерлердің, помещиктердің отбасы мүшелері, фабриканттар және контрреволюциялық ұйым мүшелері);

– 1940 жылдың маусымының аяғы – шілденің басындағылар – «арнайы көшірілген-қашқындар» (УССР мен БССР-ға немістер басып алған территориялардан жансауғалап келгендер);

– 1941 жылдың мамыр-маусымында – «жер аударылғандар» (ссылные поселенцы) (әскери лагерьлер мен еңбекпен түзету лагерьлеріне жіберілгендер) [4]. Сонымен 1936 жылдың 28 сәуірінде КСРО СНК Қаулысының № 776 – 120 баптары негізінде халықтарды жаппай еріксіз көшіруге бұйрық шығады.

Сергелдеңге түскен тағдырлар. Алдымен 1940 жылы 45 градус аязда Архангельскіге, сосын 1941 жылдың ыстық тамызында Ащысайға жер аударылған Станислав Галка (1928 ж.т.) Украинадағы Волинь облысы, Костюшково деревнясында дүниеге келген. Ол 1940 жылы ақпанның 10-нан 11-не қараған түнінде (сағат екілер шамасында) келген төрт қарулы НКВД қызметкерлерінің озбырлық әрекеттерін былайша әңгімелейді: «...кішкентай інілерім шошып оянып жылай бастады. Есікті ашқан әкем мен үлкен ағама мылтығын кезеп, орыс жігіті екі қолдарын көтеріп, бұрышқа барып отыруын бұйырды. Ал анам мен әпкем Зофияға қажет заттарды тез жинап, жолға даярлануға бұйрық берді. Ал мен болсам інілеріме қарап отырдым. Бізде артық нан да жоқ болатын. Бәрінен де қиыны үйде егіз сәбилер бар еді. Ал далада отыз градус аяз...». Естеліктердің барлығы осы мазмұнда басталады [5].

Ал Батыс Украинадағы, Станиславский облысы, Игриско-Глумачский ауданының тұрғыны Колт Ян (1927 ж.т.) алдымен Кылтово, сосын Веткадағы арнайы белгіленген поселокқа, сосын Қазақстанға 1942 жылы жер аударылғанын жазады. Ол да өз әңгімесін: «Түнде үйімізге екі орыс, үш украиндық жігіттері баса көктеп кіріп келіп, «Жиналындар!» деп бұйырды. Анам әкемді әкетуге келгендер екен деп, «кім жиналу қажет» деп сұрайды орыстан. Ол «Бәрің де жиналындар!», – деді. Үйден ешкімді шығармай ұстап тұрды. Сырттағылары әкемнің жылқысын бағындыра алмай әлек болған соң әкеме оны ерттеуге көмектесуін бұйырды. Біздер ілби басып, іштей мүжіліп тұрғанымызда, олар «егер өз еріктеріңмен жиналмасаңдар шанаға отырғызып, байлап тастаймыз! – деді, – ал малдарыңды (6 сиыр) уайымдамай-ақ қойыңдар ол жақта мал бұдан да көп болады» [6], – деді. Сол сияқты Мензылес деревнясының тұрғыны (1939 - Белорусская ССР) **Ольчик** (Красускада туылған) **Ванда** (1927 – 2002ж.өмір сүрген) 1940 жылы Қазақстанға Ақтөбеге жер аударылғанын жазады. Ол да өз естелігінде 1940 жылдың 12-13 ақпанында, түн ортасында советтік бұйрықты раймен басталатын «Аш есікті, бұл жерге Совет билігі келіп тұр!» делінген дауысты естігенін және бұл дауыстың жадынан кетпейтінін жазады. Ольчик сонымен қатар мал таситын жүк вагонына күшпен итеріп кіргізген НКВД қызметкерлерінің мынадай дәрекілігін жазады: «...Все были озадачены, что их насильственно депортируют с родных мест. Вдруг открыли дверь вагона и втокнули женщину с ребёнком на руках. Потом втокнули багаж. Через несколько минут женщина начала кричать – Где моя Янэчка, где моя Янэчка? Через несколько минут энкавудист (НКВД) открыл дверь и крикнул - На тебе, твоего щенка! ...в вагоне было нас выше 70- ти. Только женщины с детьми. В пути на остановках прицепляли ещё вагоны с людьми. В вагоне было темно, окошечко было маленькое. Люди молились тихо, был слышан стон и тихий плач. Один раз в сутки меняли локомотив. На стоянках энкавудист открывал дверь и писал фамилии, спрашивал - Мёртвые есть?» (перевод Ежи Кобрынь)» [7].

Расында бірнеше айлар бойы жүріп өткен жолда тамақты бір-ақ мезгіл, ал ыстық суды екі күнде бір-ақ рет беру - белгіленген норма болатын [8]. Адам баласы төзгісіз мұндай қатыгездіктерден вагондардағы кісілер жиі жан тәсілім етіп жатты. Мысалы, адам өлімінің сұмдық жағдайларының куәсі болған, шешен ұлтының өкілі Абдул-Вачит Дадаев (1936 ж.т.) былай жазады: «...Позор был великолепен. У 15-летней девочки лопнул мочевоy пузырь, и она умерла. Пожилая женщина тоже умерла. Была лопата, но кто стыдился, тот умер. Женщина умерла, и ее ребенок сосал ее грудь после ее смерти» [9].

Ресейден эвакуацияланған Лев Дмитриев (1933ж.т.): «Қазақстанға эвакуацияланып пойызбен жүріп келе жатқанымызда Ташкент түбіндегі жол бойынан аштан қаптап қырылып жатқан поляктардың мүрделерін көрдім, сол көрініс әлі күнге көз алдымнан кетпейді... біз бір ай жол жүрдік. Қалай тірі қалғанымызды мен білмеймін. Бізді Түркістаннан тар табанды пойызбен Ащысайға әкелді. Барлығымызды пойыздан түскен соң, қоржын тамдарға кіргізді, сонда қаз-қатар жата қалып, сұлап түстік» [10], - делінген естелігі советтік қаталдықтың сырын аша түседі.

Міне осылайша ауыр жолдан аман қалған поляк азаматтары Торлан кеңістігінің бір мүшесіне айнала бастады.

Сонымен Қазақстанның Оңтүстік өңіріне көшіруге жоспарланған поляктар саны архивтік құжаттарда былайша көрсетіледі.

Поляк азаматтары және олар орналастырылған Оңтүстік Қазақстандағы аудандар тізімі [11]

№	Аудан және ауылдар атауы	Эвакуацияланғандар		Арнайы жер аударылған немістер		Поляктар азаматтары	
		Жоспар	келгендері	Жоспар	келгендері	жоспар	келгендері
1	Шымкент қ.	5000	7507				
2	Шымкент	3500	3100	-			
3	Сайрам	5000	5061	-			
4	Ленгер	5500	5870	-			
5	Түркістан	5000	3815	-			
6	Арыс	3100	2431	5000			
7	Сары-Ағаш	4500	3344	-			
8	Түлкібас	5000	5119	1000	2300		
9	Пахта-Арал	4000	2895	4000	5000		
10	Жуалы	4590	4525	2500	2500		
11	Келес	1000	740	3500	2000		
12	Бостандық	4100	3727	-	-		
13	Қаратас	2000	66	2000	2300	3000	2650
14	Шәуілдір	13000	488	2000	-	2000	2121
15	Фрунзе	2000	271	1500	-	3000	3200
6	Шаян	2000	65	1500	-	4000	3200
17	Созақ	-	-	1500	-	3000	3200
18	Қызыл-Күм	-	-	1000	-	3000	-
19	Киров	-	-	13000	-	-	-
	Одан басқа, балалар саны	1200	2544	2544			
	Барлығы	58700	51108	36000	22800	18000	15931

Бұл кестеде 1941 жылғы эвакуацияланғандар мен арнайы жер аударылған азаматтардың сандық кестесі берілген. Көріп отырғанымыздай кенге бай Ащысай кеңістігі тұтқындар мекеніне айнала бастады. Өйткені түрлі ұлт өкілдерінен тұратын (әзірбайжан, грек, неміс, шешен ж.б.) жер аударылушылар, Ресейден эвакуацияланғандар, жапон әскери тұтқындары да (1945ж) тұрды. Сондықтан бұл сандық мәліметтерді жазаланушы халықтардың соңғы санағы деп қабылдауға болмайды. Өйткені жыл ағымында республиканың түрлі өңірлерінен ауысып келгендер де болды. Ал енді бұрын-соңды көзі көрмеген қазақ жері, оның тұрғындары және совет үкіметі жөнінде европалық қонақтар не дейді?

Қаратау поляк қызының суреттеуінде. Ванда Исанская (1926 ж.т.) Волинь облысындағы Хорохув ауданы, Скобэлка болысы, Божув дейтін жерде туып өскен. Оның отбасы - әкесі Ян Глуховский, анасы Розалья Глуховская, әжесі Фрацишка Потацкая, әпкесі Эугена, сіңлісі Дануся депортацияға 1940 жылдың 10 ақпанында ұшырайды. Шолаққорғанда бұл отбасында Халинка есімді сәби сіңлісі өмірге келеді, алайда ауыр тұрмыстың салдарынан 1943 жылдың 12 қыркүйегінде Халинка опат болады.

Ванда қарт Қаратауды былайша сипаттайды: «Өмірімде мен алғаш рет тауды көруім. Бұрын тек мектеп оқулықтарынан ғана көретінмін. Бірақ мына таулар оған мүлдем ұқсамайды. Жол бойы бізге серік болған биік таулар әдемі, сонымен бірге қатал, сұсты болып көрінді. Оның артынан шыққан күн сәулесі бұл көріністі тіпті сұлуландырып жіберді. Қатпар-қатпар, тастың түсі қап-қара, бетінде бір өсімдік атауы жоқ... Мұнда орнығып, есімізді жиған соң оның Қаратау аталатынын білдік және ол дәл қойылған атау екен» [12]. Осылайша сипаттай келе Ащысай атауына байланысты өз пікірін былайша білдіреді.

Ванда «Ащысай» атауы жөнінде. Ащысай орыс тілінде ащы деген сөзді білдіреді. Адамдар ежелден оны осылай атап келеді екен. Поляк балалары да бұл ащы дәмді сезінді-ау! Өйткені мұндағы жер асты жұмыстарынан, шахталарда көз жұмғандар есепсіз болатын. Міне солар үшін расында бұл ащы сай еді. Жергілікті тұрғындар: «Егер тозақ жер астында болса, ол Ащысайдың астында, ал егер тозақ жердің үстінде болса, ол Ащысайдың үстінде» дейді екен. Үстінде дегені ол күннің аптап ыстығынан болу керек шамасы, күн тауды тіпті қап-қара етіп күйдіріп жіберген, ал жер астында деуі ол - жер астындағы ауыр жұмыстарына байланысты болса керек. Жер үстінде су тым тапшы болса, ал жер астында, шахталарда керісінше, су мол болды, ол кеншілер үшін қауіпті нәрсе еді» [12], - деп өз ойларын жазады.

Хэлена Басак Шолаққорғанның табиғаты жөнінде жазады: «Мұнда қыс тіпті де болмайды. Ал көктем ерте шығады. Аз уақыттың ішінде бау бақша жасарып шыға келеді. Кең дала көк кілемге оранғандай түр береді. Бір күні шелегімді алып бұлақ көзінен су алуға кетіп бара жаттым. Үйден отыз км жерде. Күн сәулесін төгіп тұрды, құстар сайрап, шырылдаған-құрылдаған дауыстар естіліп тұрды. Табиғаттың әдемі көрініске есім кетіп, тамашалап тұрғанымда, бұл әдеміліктің бәрі менікі емес қой деген ой сарт ете қалды. Өзімнің дәл осындай әдемі отаным есіме оралып, көзіме жас тығылды. Бұл жерден сол еліме қатты қайтқым келді. Шелегіме суды толтырып алып (мұздай, мөп-мөлдір, тәп-тәтті су), үйге ілби басып кете бардым» [13], - делінген көңілсіз естелік жазады.

Аққызғалдақты Ақжар. Осындай әдемі көріністі **Станислав Стыковский (1934 ж.т.)** де жазады: «1946-ң көктемінде қар еріп кеткенде Ақжар жаққа қарайтын тауға шықтым. Көктемде қызғалдақтар шыққанда жердің түсі қызарып кететін. Ақжарда мектептің артында тік қабырға сияқты тау болатын. Онда қып-қызыл қызғалдақтар өсіп тұрды, бір күні оның жанындағы арықтың бойы аппақ түске боялыпты. Ойладым – қар еріп кеткен сияқты еді ғой, мынау не екен деп. Ертеңіне таңертеңмен тұрып сол жерге бардым. Аппақ қызғалдақтар өсіп тұр! Мен бұрын-соңды көрмеген ақ қызғалдақтар!» [14].

Қазақ жерінің әсемдігін поляк жасөспірімдерінің (сол уақытта жас балалар-авт) жадында сақталған бұл суреттеулері, кезінде қазақ жерлеріне арнайы келген орыс зерттеушілерінің жазбаларындағы: «қазақ даласының құсы сайрап, шегірткесі шырылдаған, құрбақасы құрылдап, оған судың сылдырлаған дауысы қосылғанда көк майса шөптің аңқыған жазғы кешқұрым сәті бейне бір әдемі симфония әуені құшағына еніп кеткендей!», – делінетін теңеуге қатты ұқсайды. Алайда бұл әсем орта тұрғындарының өмірі, тұрмысы өкінішке орай жайлы болмады.

Ванда Ольчик қазақтар туралы: «алдымыздан кретон матадан штан, үстіне жейде киген, көздері кішкентай, ұзын шаштарының ұштары баумен қоса өрілген бұрымды, жалаңаяқ қазақ келіншектері жүгіріп шықты. Ал ер азаматтары мақталы штан киген, басында шашы жоқ, ешкінікіндей сақалды болады екен. Олардан қорыққан кішкентайларымыз шулап жылай бастады.

Олар бізге түсініксіз тілде сөйлеп жатты. Шамасы қайдан келдіңдер деген болуы керек», - дейді. Сосын жергілікті өкілдер оларды мал қораларға жайғастырғанын, алғашқы күндері қазақтардан қатты қорыққандарын жазады. Қазақтардан қорыққандарынан ұйықтар уақытта кезек-кезек күзет қойған болса керек. Сонда ұйымдастырушыларының бірі «ұйықтаңдар, қазақтар қазір адам жемейді» деген сөзін естіп, «демек олар қазір адам жемесе, бұрын жеген екен ғой», деген оймен одан сайын бойларын үрей билегенін айтады. Ертесіне оны НКВД қызметкерлеріне айтып, шағымданады. Ал олар болса, тыныштанып колхоз председателінің айтқанын істендер, оған «Басқарма» дегенді көп айтыңдар, ол бұл сөзді жақсы көреді деп басу айтқанын еске алады.

Ия, расында күні кеше 32-33 - тің аштығын, сосын 37-38-дің саяси қуғын-сүргінінен аман шыққан қазақтардың бейнесі расыоспаннда осындай, «қорқынышты» жағдайда еді. Аяқ киімі түгел отбасы кем-де, кем болатын. Бұл жөнінде өзімнің әжелерім Ділдәш және Сұлушаш Мырзатайқызы (Ащысайдың төңірегіндегі Байылдыр ауылының тұрғындары) өз тарихи сұхбаттарында кеңінен сыр шерткен болатын. Бұл әңгімеден бір-ақ мысал келтіргім келеді: «Сұлушаш кішкентай ғой, мектептен қайтқанда күздің суық ызғары түсіп қалған мезгіл, оны арқалап аламын, шаршасам жерге түсіремін, ол жылайды аяғым ауырды дейді, сосын аяқ киімді шешіп, соның аяғына кигіземін, ал жер тастай суық... Әй ол кезде ешкімде аяқ киім жоқ қой. Далада жалаң аяқ жүре береміз. Сосын алдымыздан өзеннің суынан өтуіміз керек болады. Кейде су деңгейі көтерілсе өте алмай жылап тұрамыз. Содан қайдан оқыған, тастадық қой мектепті. Оқығанымыз жоқ» [15], - деген еді марқұм Ділдәш әжем...

Айтылған тарих деректерінің шынайылығы архивтік құжаттармен сәйкес келеді. Ресей мемлекеттік әлеуметтік саяси тарих мұрағатында балалардың аяқ киімдері жөнінде мынадай жазбалар сақталған: «Положение с одеждой и обувью. В Южно-Казахстанской области около 5000 детей школьного возраста из-за раздетости прекратили посещение школ. Аналогичные факты имеют место и по другим областям республики» [16]. Аяқ киімге жергілікті тұрғындар жарымай жатқанда поляк балаларында қайдан болсын. Жоғарыда көрсетілген құжатта жер аударғандағы қатысты айтылатын мынадай жолдар бар: «Вопрос об обеспечении с спецпереселенцев, одеждой, обувью и нательным бельем до сего времени из-за отсутствия соответствующих ресурсов - не разрешен. Особенно в тяжелом положении находятся дети с п/п. Имеются отдельные семьи, где дети в возрасте до 10 лет, зимой вынуждены все время находиться в помещении» [16]. Осыған байланысты Станислав Галканың былай дегені бар: «Замерзание было причиной смерти многих людей. В начале 1941 года был недостаток, еды, одежды и обуви. Туземцы и энкавудисты ходили в теплых валенках, а поляки в изношенных кожаных сапогах или ботинках. Чтобы не отморозить ног обматывали дырявую обувь тряпками, поливали водой, тряпки замерзали и ногам было теплее. Таким способом хранили ноги от отморожения» [5]. Бұл жерде Станислав Галка біріншіден жасөспірім болды, жат жерде оң мен солын ажыратуға шамасы келген жоқ. Туземцы деп отырғаны белсенділер болуы әбден мүмкін, өйткені ол уақытта тек активистердің жағдайы дұрыстау болатын. Көріп отырғанымыздай, шахта жұмысына жегілген адамдардың өзі жалаңаяқ болды. Халық жансақтау үшін «түрлі жаңалықтар» ашуына тура келді.

Қазақтар бейнесі: «Аллаға сиыну!» Ал төрт жасар **Казимеж Крупиньски** (1937 г.р. Марьяновка, район Луцк) Қазақстанға отбасымен 1941 жылы күзде жеткен. Ол қазақтар жөнінде: «бізді оңтүстік Қазақстанның Құрсай деген колхозына орналастырды... Қазақтар біз байқағанымыздай совет үкіметін соншалықты жақсы көрген жоқ. Өйткені олар бұрын еркін көшіп қонған, қой, жылқы, түйе баққан ел болған екен. Олар үшін бір жерге байлап отырғызып қою - тұтқындағы өмірмен тең еді, - дей келе мынадай маңызды ақпарат береді: «есімде бір күні таңертең колхоз председателі көршіміз қазақтың киіз үйіне ашуланып кіріп барды. Ал қожайын болса исламның шарияты бойынша намазын бұзбай оқи берді. Анаған тіпті де назар аударған жоқ. Председатель болса бар дауысымен айқайлап әлек болды. Бұл маған қызық көрініс еді. Баламын ғой көргенімді, яғни, дізерлеп отыра қалып, Аллаға сиыну бейнесін жасап бердім үйдегілерге. Ата-анам мұным үшін сазайымды берді...» [17]. **Құрсай колхозындағы Абадай.** Казимеж Крупинский сонымен қатар Абадай деген көршісі туралы жақсы естеліктер жазады. «Ол кісі мені (ол уақытта жасы 4-5 шамасында) қатты жақсы көретін, ата-анамнан сұрап алып, өзінің үйіне жиі алып кететін. Мен оның мылтық тазалағанына қызығып қарап отыратынмын. Абадайдың бірнеше есектері болатын. Маған есекте тік отыруды, арқамды тік ұстауды үйрететін. Ата-анам мені жібермей қойған кезде, ол қатты ренжіп қалатын. Алайда Абадаймен кездесуім оның жап-жас қызға үйленуімен аяқталды. Оның алғашқы түсі суық әйелі сұлу жас келіншекке қатты ұрсып, тіпті қол жұмсап жататын. Мен сосын ол жаққа баруға қорқатынмын...

Жалпы қазақтар ақ пейілді халық. Біз олардың бұрынғы тарихын, салт-дәстүрін мүлдем білмедік. Кейін елге оралған соң да білген емеспіз. Тек қана совет үкіметінің тең құқықтық қоғам құру делінген даурықпа ұрандарын естідік...» [17], – деп, әрі қарай, қазақтардың қой сойып тамаққа жиі шақыратынын жазады. Ол тағамның дәмді болатынын жаза келе, эстетикалық жағына келгенде европа салты мен дәстүріне келе бермейтін тұстарын да ашық көрсетеді. Мысалы, бесбармақпен тамақ жеу дәстүрі, ыдыстардың жетімсіздігінен үй ішіндегілердің оны кезекпен ортақ пайдалануы ж.б.

Қазақтар бейнесі: «мен оларды тамаша жандар деген болар едім!» Колт Ян: «қазақтар бізге тілектестік қатынаста болды. Мен оларды тамаша жандар деген болар едім. Мен өз басым олардан көп жақысылық көрдім...» [6], – дейді де, ол да қазақтардың қонақ десе ас-ауқатымен бөлісу дәстүрін жоғары бағалайды. Қазақтар біздің қыздарды силады. Біздің көптеген қыздарымыз бойжетіп қалғандар еді. Қыз балаға олар зор құрметпен қарады дейді.

Қазақтар бейнесі: Бұл көрсетілген пікірді **Ольчик Ванда (1927 ж.т)** мынадай естеліктерімен нақтылай түседі. «...жолдан келген сәтіміз еді, қайдан келдіңдер деген ишаратты түсінген соң, біз Лехистаннан дедік! Сосын олар бастарын шайқап, таң қалысты. Бізге нан, сүт әкеліп берді. Энкавудист үйлерге бөле бастады. Біз барған үй қоржын там екен. Бірінші мал қорадан өтесің, онда сиыр, ешкі, есек тұрды. Әрі қарай үйдің ішінде қазан ошақ, төсек сәкіден басқа ештеңе жоқ екен. Үй жиһаздары жоқ. Сәкіде сандық, самауырын, ескі төсек тұрды. Қазақ қай сәкіні алатынымзды сұрады. Біз сәкінің бір жартысын 10 адам, үш отбасына алдық. Біз алғашқы күні олардан қорқып, түнімен кезекпен ұйықтап, бір-бірімізді күзетіп шықтық» [6], – дейді.

6 жаннан тұратын отбасының бөлмесі 20 кв.метр еді. Стыковский Станислав (1934 ж.т) Нұрлыбаев деген колхоз председателінің (жолдасы Күләнда) үйіне түскенін жазады. «Қоржын там ішінде екі бөлме және ауыз үй болды. Оң жағында үйдің қожайындары, ал сол жағында біздер тұрдық. Бөлмеде қазан ошақ тұрды. Бұл жер көп болса, жиырма отыз ғана кв.метр еді. Пол ағаштан емес, саз балшықтан жасалынған. Сонда тақыр жерде ұйықтадық. Пештен қабырғаға дейін әрең сиятынбыз. Әкем қабырға жақтан, сосын Пётрусь, әпкем Юзя, Яня, анам мен пешке жақын жерде мен жаттым» [14], - дейді.

«Жылама кызым-ка, егер балалар жыласа алла да жылайды!», - деді қазақ. Естелік жазушы Ольчик Ванда бұл уақытта 13 жастағы жасөспірім. Өзінің еңбек жолындағы ауыр күндерінде тракторшы қазақ кісінің қамқорлығы туралы үлкен ризашылықпен жазады. Қазақ трактор соқасымен жер жыртатын. Ал мен оның артынан тіркеуші болатынымын, тырмалары шығып кетпеуі үшін трактордың артынан бақылап жүретінмін. Ал трактор тұқым сепкішінде бидай төгіліп түсіп жататын. Бұл жұмысқа менің күшім жетпейтін. Күн ыстық. Шелекпен бидайды құйып үлгермейтінмін. Сол кезде тракторын тоқтатып бидай толған қабымды алып, өзі сеялқаға төңкеріп беретін. Қарным ашқанда маған қуырылған бидайынан беретін. Күннің ыстығынан шаршап жылағанымда ол: **«жылыма кызым-ка, егер балалар жыласа, Алла жылайды»,** – деп, отыр, демал, мен қазір трактор ауырып қалды деймін, дейді де трактордың астына кіріп бұзылған сынай таныта салатын. Сосын біраз уақыттан соң, - «Эй, кызымка, иди, уже баскарма едет» дейді, сол кезде расында бригадир келе жататын, трактордың астында жатып, жерге құлағын тосып, ат тұяғынын дауысынан біліп қоятын [7], - дейді.

Беласар. Бабай. Егістік басында таңнан кешке дейін жұмыс істейміз. Үйге аптасына бір-ақ рет жібереді. Сонда түнейміз. Беласар кешке қарай «Кызымка ұйықта! Тракторды қасқыр жеп қойды, дейді де қапқа бірдеңелерді салып алып, атқа мініп, колхозға кететін. Біздер, қыздар ол уақытта масақ теріп жүреміз. Беласар жаңа қаптар әкелетін. Бірақ ол демде жоқ болып кететін. Сөйтсек ол қаптан өзіне шалбар тігіп алады екен. Бірақ тракторға отырғанда ол тез жырттылып қалатын. Түнде, ұрлыққа шығатын. Тауықтың жұмыртқасын әкелетін. Оның қабығын бірде бригадир көріп қалып, бұл не дегенде, бүркіттің жұмыртқасының қабығы ғой дей салатын. Бүркіттің жұмыртқасын жеуге болмай ма, ол колхоздыкі емес, Алланыкі, – дейді.

- Қайдағыны айтпа, бүркіт тек көктемде жұмыртқа салады, – десе анау,
- Бүркіт те шатасуы мүмкін!
- Жынды! – деп кетіп қалды бригадир.

Егістік басында сушы: «Девчата, идите воду пить, вода сильна, мельницу крутит», «Девчата, ешь вода, пей вода, срать не будешь никогда!», – деп өлеңдетіп жүретін. Бір күні Беласар Бабайдан бізді бай халық деп естіген сыңайлы, соның анық қанығын білгісі келіп менен:

- Қанша жылқыларың бар еді ол жақта? – деп сұрады.
- Бізде жылқы болмаған, – дедім.
- Ал сиыр, қой, есектерің қанша? – деді.
- Ол да жоқ, – дедім.

Бабай анама «мен революцияға дейін бай едім. Өр қызыма 100 қой алар едім, ал мынау аппақ қызды мен 150 қойға сатып алар едім», – ал қазір мен қартайдым, малым жоқ, келіншек сатып алуға болмайды», - депті.

Бұл естеліктер қазақтар мен поляктар арасындағы өзара үйлесімділік, ұлттар арасындағы бірегейліктің қалыптасқанын аңғартады. Тіршілік үшін күрес жағдайында бірі жер аударғандардың, ал екіншісі өз жерінде жүріп жазаланған қазақ тұрмысының айырмашылығы көп емес еді.

Шолаққорғандағы Нұрғожаев Тәжі ата поляктар жөнінде. Сонымен қазақтармен қоңсылас қонған европалық көршілердің қазақтар жөніндегі пікірлері басым жағдайда оң. Алайда екі халық арасына ала мысық жіберу советтердің назарынан тыс қалмаған-тын. Мысалы, Созақ ауданының тұрғыны Тәжі ата өз сұхбатында активтер бізге олармен сөйлеспендер, жақындамаңдар деп айтатын. Ал жалпы олар жаман халық емес еді. Өздері әдемі келеді. Олар диванда ұйықтайды. Тіс жуатын порошоктары болатын деп күлді. Ал оны қайдан алады деп сұрағанымызда «оларға арнайы әкеліп беретін» [18], – дейді. Польшаның жергілікті елшілігі поляктарға азық түлікпен көмек беріп тұратын. Бірақ куәгерлердің айтуынша ол көмек паектер толығымен таратылып берілмейтін көрінеді. Оларды жергілікті активтер бөлісіп, одан қалғанына қолың жетсе аздап аласың, жетпесе ол да жоқ дейді. Алайда диван, тіс жуғыш ж.б. заттар қазақ ауылдарында қолжетімсіз заттар болғандықтан поляктар жағдайы дұрыстау сияқты болып көрінді.

Қазақтар бейнесі: «олар бізбен сыпайы болды». Владыслава Ковалик (Верницка) (1909 ж.т.) Қазақстанның, Оңтүстік Қазақстан облысы, Шолаққорған ауылына 1942 жылы келді. «Қазақтардың басым көпшілігі бізбен сыпайы болатын. Ал НКВД-да жұмыс істейтіндер ондай болған жоқ. Ер азаматтары әкеммен сөйлесіп, темекі шегіп кететін. Әйелдері олармен бірге ешқашан келмейтін. Әкеммен араласқан қазақтар егер қойын сойса бізді міндетті түрде тамаққа шақыратын. Ондай асқа әкем сөзсіз баратын. Оған ұнайтын. Тамақтың артынан қымыз беретін, сосын ең соңынан әйелдер мен балалар тамақтанатын. Қазақ әйелдері ер адамдарынан өздерін бір саты төмен ұстайтын» [19], - деп, әрі қарай ол – **Қазақ жігіті мен поляк қызының бас қосуы туралы жазады.** Бір қазақ жігіті поляк қызын сүйді. Поляк қызы да жақсы көрген сыңайлы. Олардың балалары болды. Біз елге кетерде ол келіншегін Ащысайдан 40 км алыс ауылға алып кетті. Бізбен бірге кетіп қалады деп қорыққан болу керек.

Балдысуда қалуға үгіттеу. Есімде қазақтар мен орыстар біздің кетпеуімізді үгіттеді. Польшада аштық болып жатыр, ал бұл жақта сендерге пәтер береміз қалыңдар деді. Аға буын тез арада отанымызға кету қажет екенін ескерткен болатын. Біз қайтамыз дедік.

Бригадирдің қатыгездігі. Балдысуда біз арық қаздық. Бірақ не үшін қажет екенін түсінбедік. Бір поляк жігіті, мұны біздің мүрдеміз үшін қазып жатыр деді. Негізінде су тасқынына байланысты қорған болу керек. Қазу жұмысы кезінде бригадир мен бір поляк жігіті сөзге кеп қалды. Таяқпен омыртқасынан ұрып, полякты өлтіріп қойды.

Халықтың жадында бригадирлер қызметі қаталдығымен жақсы сақталған. Олардан қазақ шаруа адамдары да қатты қорықты. Тыл ардагерлері тарихи сұхбаттарында расында «ат ойнатып есігімнің алдына дейін келіп алатын. Жұмысқа шық, шығыныңды төле!» делінетін естеік айтса, енді бірде «бригадирлер қамшыларымен әйелдерді салып қалатын кездері де болды», «бригадир басымдағы әдемі де жылы бас киімді алып, сен өлмейсің, майданға жібереміз деп алып қойды, жәе бала күнгі реніш қой, бәрінің жағдайы осылай болған» [20], - делінетін әңгімелер де бар.

Сонымен мақалада мәжбүрлікпен көшірілген поляк азаматтарының Түркістан өңіріндегі тылдағы өмірі қарастырылды. Олардың қазақ жері, қазақ халқы, билік пен халық арасындағы қатынасы ж.б. жөніндегі көзқарастары талданды. Нәтижесінде олардың қазақ елін «қонақжай», «иманды», «көнбіс» делінетін ұғымдармен танитыны анықталды.

Сондай-ақ, поляк қызының жадында сақталған: «Жылама кызым-қа, бала жыласа, Алла жылайды. Отыр, демал, - сказал казах» делінетін естелік жолдары қазақ адамының толыққанды бейнесін танытып тұрғандай еді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Халид Қ. Тауарих хамса. Ауд. Б.Төтенаев, А.Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 бет.
2. Шымкент мемлекеттік өңірлік архиві Ф. 8., 1-тізбе, 330-іс, 8 П.
3. Ресей мемлекеттік экономика архиві Ф.8034, 1-тізбе, 1023-іс, 28 П.
4. Гурьянов А.Э. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940-1941 гг. – С. 114-137. //Репрессии против поляков и польских граждан / Сост. А.Э. Гурьянов // Исторический сборник «Мемориала». Вып. 1. – М.: Звенья, 1997. – С.256.
5. Станислав Галка (1928 ж.т.) Украинадағы Волын облысы, Костюшково деревнясында дүниеге келген // http://sybiracy.bystrzyca.pl/materialy_ru/galka.html (Аударма: Ежъ Кобрынъ)
6. Колт Ян (1927 ж.т.). Батыс Украинадағы, Станиславский облысы, Игриско-Тлумачский ауданының тұрғыны алдымен Қылтово, сосын Веткадағы арнайы белгіленген поселокқа, сосын Қазақстанға 1942 жылы жер аударылған. (аударма авт: Ежъ Кобрынъ)
7. Ольчик Ванда (1927 – 2002 жж). Мензылес деревнясының тұрғыны (1939 - Белорусская ССР) 1940 жылы Қазақстанға Ақтөбеге жер аударылған. (аударма авт: Ежъ Кобрынъ)
8. Приказ ОГПУ № 44/21 «О ликвидации кулака как класса». <http://stalinism.ru/kollektivizatsiya-1930-1932/prikaz-ogpu-44-21-o-likvidatsii-kulaka-kak-klassa.html> <http://www.1917-1991.org/m/drehbuch/abdul-wachit-dadajew-erinnert-sich/>.
9. Лев Дмитриев (1933 ж.т.). Москва. электронды почтамен хат арқылы байланыс орнатқан Қойгелдиев М.Қ., Мырзатаева З.Б. 21.05.2015 ж.
10. ШМӨА Ф. 40, 1-тізбе, 133-іс. 71 П. Докладные записки о размещении эвакуированного с прифронтовой полосы населения, 1941 год.
11. Ванда Исанская (1926 ж.т.) Волын облысындағы Хорохув ауданы, Скобэлка болысы, Божув дейтін жерде туып өскен. 1946 жылға дейін Шолаққорған, Ащысайда тұрған. (Естелік материалдарын ұлы Тадеуш Исанский жолдады).
12. Хьэлена Басак (1923 ж.т.), 1940 жылы Хорохув ауданында туған, Шолаққорғанда тұрған. 1946 жылы Польшаға қайтты. Сұхбат паспорты: 09.02.2018 ж.
13. Станислав Стыковский (1934 ж.т.) Сұхбат паспорты: 20.04.2018 ж.
14. Оңтүстік Қазақстан облысы, Кентау қаласы, Байылдыр ауылының тұрғыны Мырзатайқызы Ділдәшпен (1929 ж.т.) және Созақ ауданы, Сызған ауылының тұрғыны Мырзатайқызы Сұлушаипен (1931) сұхбатты жүргізген Мырзатаева З.Б. 16.09.2015.
15. Ресей мемлекеттік әлеуметтік саяси тарих архиві (РГАСПИ) Ф.17, 88 тізбе, 396-іс, 331 П.
16. Казимежъ Крупиньски (1937 г.р. Марянувка, район Луцк) Қазақстанға отбасымен 1941 жылы күзде жеткен. Оңтүстік Қазақстанда «Құрсай» колхозында тұрған. Сұхбат паспорты: 07.07.2016 ж.
17. Оңтүстік Қазақстан облысы, Созақ ауданы, Шолаққорған ауылының тұрғыны Т.Нұрғожаевпен (1924 г.р.) сұхбат, ҰОС ардагері. Сұхбатты жүргізген Мырзатаева З.Б. 6.07.2018 ж.
18. Владыслава Ковалик (Верницка) (1909 ж.т.) Қазақстанның, Оңтүстік Қазақстан облысы, Шолаққорған ауылына 1942 жылы келді. Домашкув 2002 ж. Аударма авт: Ежъ Кобрынъ.
20. Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941-1945 жж.). Ғылыми-көпшілік басылым /Қойгелдиев М.Қ. ж.б. –Алматы: «Арыс» баспасы, 2015. – 584 бет+8 бет жапсырма. (36,5 б.т.)

УДК 930 «19» (470)
ГРНТИ 03.01.09

Григоркевич А.А.¹

*¹докторант исторических наук, Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, г.Караганда
e-mail: GrigorkevichA@mail.ru*

Сактаганова З.Г.²

*²доктор исторических наук, Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, г.Караганда
e-mail: zauresh63@mail.ru*

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ СОВЕТСКОЙ СИСТЕМЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ НА СТРАНИЦАХ ПРАВОВЫХ ДОКУМЕНТОВ XX В.

Аннотация

Исторические события 1917 г. создали новые социально-экономические, идейно-политические и духовные условия для ускоренного стабильного развития и качественного изменения системы физического воспитания в СССР. Появляется нормативно-правовая база в области физической культуры и спорта. Многочисленные постановления решают судьбу массовости этого вида культуры. Меняется система государственного управления. В статье сделана попытка представить в целостном виде процесс эволюции системы советской физической культуры и спорта по страницам правовых документов, возникавших по указу советского правительства. Обратясь к истории становления советского государства, проанализируем первые декреты партии касательно физического воспитания.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, Советский Союз, постановления, правовые документы, Всеобуч, становление советской науки о физкультуре, ВЦИК

Grigorkevich A.A.¹

¹ doctoral student of historical sciences, Karaganda State University named after Academician Ye.A. Buketova

Saktaganova Z.G.²

² Doctor of Historical Sciences, Karaganda State University named after Academician Ye.A. Buketova,

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE SOVIET SYSTEM OF PHYSICAL EDUCATION IN THE PAGES OF THE LEGAL DOCUMENTS OF THE XX CENTURY

Annotation

Historical events of 1917 created new socio-economic, ideological, political and spiritual conditions for accelerated stable development and qualitative changes in the system of physical education in the USSR. There is a regulatory framework in the field of physical culture and sports. Numerous decisions decide the fate of the mass of this type of culture. The system of public administration is changing. The article attempts to present in a holistic form the process of evolution of the Soviet physical culture and sports on the pages of legal documents arising under the decree of the Soviet government. Turning to the history of the Soviet state, we will analyze the first decrees of the party on physical education.

Keywords: physical education, sport, Soviet Union, decrees, legal documents, universal education, the formation of the Soviet science of physical culture, the All-Russian Central Executive Committee

А.А. Григоркевич¹

¹ докторант, академик Е.А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ

З.Г. Сактаганова²

¹ тарих ғылымдарының докторы, профессор академик Е.А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,

XX Ғ. ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰЖАТТАР БЕТТЕРІНДЕ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ КЕҢЕСТІК ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

1917 ж. тарихи оқиғалар КСРО-дағы дене тәрбиесі жүйесінің жедел тұрақты дамуы мен сапалы өзгеруі үшін жаңа әлеуметтік-экономикалық, идеялық-саяси және рухани жағдайлар жасады. Дене шынықтыру және спорт саласында нормативтік-құқықтық база пайда болды. Көптеген қаулылар мәдениеттің осы түрінің жаппай тағдырын шешеді. Мемлекеттік басқару жүйесі өзгереді. Мақалада Кеңес үкіметінің жарлығы бойынша пайда болған құқықтық құжаттар беттері бойынша кеңестік дене шынықтыру және спорт жүйесінің эволюциясының процесін тұтас түрде ұсынуға әрекет жасалды. Обращаясь – тарихы батыры, мемлекет, талдайық алғашқы декреты партия қатысты тәрбиесі.

Түйінді сөздер: дене шынықтыру, спорт, Кеңес Одағы, жарлықтар, құқықтық құжаттар, әмбебап білім беру, кеңестік ғылым дене тәрбиесінің қалыптасуы, Бүкілресейлік орталық атқарушы комитеті

Данная статья призвана продолжить цикл научных публикаций о становлении физического воспитания на территории СССР. В предыдущей публикации мы писали о предпосылках зарождения физической культуры и спорта в советском государстве [1]. В данной публикации рассмотрим постановления партии и правительства, которые касаются вопросов развития физической культуры и спорта. С 1918 г. до 1991 г. был принят ряд законов и постановлений. Физическая культура и спорт в СССР принимали массовый народный характер. Революционные события 1917 г. привели к смене царского правительства коммунистическим руководством, что отразилось на полной реорганизации физического воспитания и спорта и системы руководства этой областью жизни. В СССР, как писалось в трудах советских авторов, постепенно стали формироваться национальные по форме, социалистические по содержанию, интернациональные по своему характеру физическая культура и спорт.

Как свидетельствует опыт истории, перемены в социально-политической жизни зачастую сопровождаются отрицанием ценностей предыдущего периода и провозглашением в качестве абсолютно правильных ценностей новых. Первые декреты Советского правительства - «Декларация прав народов России» (об отмене сословий, об отделении церкви от государства и школы от церкви), декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета от 22 апреля 1918 г. «Об обязательном обучении военному искусству», согласно которому было учреждено Главное управление всеобщего военного обучения и формирования резервных частей Красной Армии (Всевобуч), решения II и III съездов комсомола о физическом воспитании (1919 г., 1920 г.) - утвердили классовый подход к делу физической культуры и спорта, подчинили физкультурно-спортивную работу задачам коммунистического воспитания [2]. Гражданская война, приведшая к эмиграции многочисленной группы русской интеллигенции, в том числе спортивных деятелей, широко развернувшаяся в стране антирелигиозная пропаганда, закрытие или разрушение многих церквей, репрессии в отношении духовенства – все эти реалии жизни того периода осложняли процесс становления советской физической культуры и спорта.

В это время предпринимаются попытки осмысления достижений предыдущего периода в сравнении с послереволюционным, одновременно стараясь удержать лучшее, что было накоплено ранее, и отказаться от идей, отживших свое. Современные авторы подразделяют развитие физического воспитания в СССР на три условных этапа [3]. Поэтому прежде чем проанализировать формирование правовых документов и последовательное усложнение системы физической культуры и спорта, укажем основные стадии ее становления:

I этап: 1917-1930 гг. – становление и развитие советской физической культуры и спорта, создание научно-теоретических основ советского физического воспитания;

II этап: 1930-1959 гг. – внедрение высших достижений в области физической культуры и спорта в широкие массы трудящихся;

III этап: 1960-1980 гг. – «золотой век» советской физической культуры и спорта, этап перестройки теоретических основ, подходов, понятий, методов, науки в области физического воспитания и спорта, формирование научных школ [4].

На первом этапе молодое советское государство создает материально-техническую базу, увеличивает финансирование в области физической культуры и спорта и формирует нормативно-правовую базу. Правовыми актами времен советского правительства являлись решения съездов коммунистической партии и постановления ЦК РКП (б), в которых содержались нормы регулирования в сфере физической культуры и спорта (таблица 1, 2, 3, 4, 5) [5].

Второй этап – 1930-1950 гг. – можно разделить на два подэтапа: 1930-1940 гг. – довоенные годы и 1941-1959 гг. – постановления, принятые во время Великой Отечественной войны и в послевоенный период.

Подобному делению на два подэтапа возможно подвергнуть и третий этап 1960-1980 гг. Первый подэтап охватывает 1960-1969 гг., второй - 1970-1980 гг. На наш взгляд данный вариант позволяет отследить формирование и развитие системы физической культуры и спорта на разных этапах становления нового государства.

За период 1917-1930 гг., несмотря на сложную политическую обстановку в России в первые годы правления Советов, было принято около 30 декретов Совета Народных Комиссаров (СНК) при Всероссийском Центральном Исполнительном Комитете (ВЦИК) РСФСР и различных постановлений, которые касались развития физического воспитания в стране, некоторые из них мы отразили в таблице 1 (таблица 1).

Таблица 1

Нормативно-правовые акты в сфере физической культуры и спорта в 1917-1930 гг. в период Советской власти.

Дата принятия	Название документа
8 апреля 1918 г.	Декрет Совета Народных Комиссаров (СНК) «Об организации при волостных, уездных, губернских и окружных комиссариатах по военным и морским делам гимнастических и стрелковых обществ и о введении всеобщего военного обучения трудового народа»
22 апреля 1918 г.	Декрет СНК и Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета (ВЦИК) «О введении всеобщего военного обучения (Всевобуч) трудового населения в целях подготовки его к защите завоеваний Октября»
Октябрь, 1918 г.	Декларация СНК «О единой трудовой школе» (...о необходимости введения физического воспитания в школе)»
Апрель, 1919 г.	Постановление I Всероссийского съезда работников физической культуры «О принятии положения о допризывной подготовке»
2 июля 1919 г.	Постановление Совета рабоче-крестьянской обороны «Об организации лыжных отрядов»
Август, 1920 г.	Приказ Главного управления Всевобуча «Об организации Высшего совета физической культуры при главном управлении Всевобуча»
1 декабря 1920 г.	Декрет СНК об учреждении в Москве Государственного института физической культуры
1921 г.	Постановление СНК «Об охране здоровья детей и подростков»
16 августа 1922 г.	Приказ Революционного Совета Республики «О введении спортивно-гимнастической подготовки как обязательной формы подготовки войск»
27 июня 1923 г.	Декрет ВЦИК РСФСР «Об образовании Высшего и местных советов физической культуры трудящихся РСФСР»
13 июля 1925 г.	Постановление ЦК РКП (б) «О задачах партии в области физической культуры»
Июнь, 1929 г.	Декрет СНК РСФСР «О введении физического воспитания как обязательного предмета в высших учебных заведениях»
23 сентября 1929 г.	Постановление ЦК ВКП (б) «О физкультурном движении»

Мировая война, Октябрьская революция и интервенция нанесли колоссальный ущерб экономике страны – сократилось промышленное производство, сельскохозяйственное, людские потери превысили 20 млн. человек за этот период. Коэффициент смертности зашкаливал за 46 человек на 1000. Подобная тяжелая ситуация с общественным здоровьем требовала принятия срочных мер по преодолению кризиса. 26 октября 1917 г. при Военно-революционном комитете Петроградского совета был учрежден Медико-санитарный отдел, спустя месяц подобные отделы стали создаваться на местах. 24 января 1918 г. был организован Совет врачебных коллегий, основной задачей которого было «всемерно укреплять санитарное дело, наладить борьбу с эпидемиологическими заболеваниями и всеми силами помочь советской власти в устранении санитарной разрухи» [6].

8 и 22 апреля 1918 г. были приняты два Декрета СНК и ВЦИК об организации при волостных, уездных, губернских и окружных комиссариатах по военным и морским делам гимнастических и стрелковых обществ и о введении всеобщего военного обучения трудового народа – Всевобуч. Цель этой организации состояла в подготовке резервов для рабоче-крестьянской Красной армии посредством физической культуры. Это привело к тому, что Всевобуч стал первой советской управленческой структурой, взявшей на себя руководство сферой физического воспитания. Помимо военной подготовки Всевобуч взял на себя задачу как можно шире организовать физическое воспитание его членов и развивать и пропагандировать физическую культуру и спорт среди трудящихся.

Вместе с развитием физкультурно-спортивного движения росла массовость и доступность физической культуры и спорта среди большинства рабочих и крестьян, для которых во времена царизма занятия спортом были недостижимы. В первые годы советской власти вовлечение в физкультурную деятельность проходило как добровольно, так и под давлением вышестоящих органов. Однако отличным результатом такой принудительной политики стало появление спортивных школ и обществ. Начиналось развитие массовой физической культуры.

С первых лет советской власти физическая культура стала делом государственной важности. Несмотря на тяжелые годы восстановления после мировой войны и гражданской, правительство вкладывало средства на развитие науки, на проведение исследований и подготовку кадров. Девиз государства «Кадры решают все!» был реализован и в области физической культуры и спорта. 1 декабря 1920 г. вышел декрет СНК об учреждении в Москве Государственного института физической культуры, главной задачей которого стала подготовка квалифицированных кадров и разработка научных проблем физического воспитания. В последующие годы в стране открылись многие учебные заведения с физкультурным уклоном. Таким образом, открытие специальных учебных учреждений, несомненно, способствовало формированию квалифицированных кадров в области физической культуры и спорта.

Со временем физкультдвижению стало тесно в рамках военного обучения, настоятельно требовалась корректировка организационной деятельности. В августе 1920 г. при управлении Всевобуча народного Комиссариата по военным делам был учрежден Высший совет физической культуры. Совет стал звеном между государством и общественными спортивными организациями, его члены координировали работу физкультурников и составляли планы спортивной подготовки и соревновательной деятельности. Во главе Высшего совета физической культуры стал военный деятель Н.И. Подвойский [7].

15 сентября 1922 г. вышел декрет СНК «О санитарных органах Республики», который обозначил задачи санитарно-эпидемиологической службы как государственного санитарно-контрольного органа. Декрет предусматривал дальнейшее развитие и укрепление санитарной организации: санитарную охрану почвы, воды, воздуха, пищевых продуктов, учреждений общественного питания, жилищ, мест общего пользования, а также определял меры по предупреждению инфекционных заболеваний и по борьбе с ними, по охране здоровья детей и подростков, по санитарному просвещению и физической культуре, санитарной охране труда и санитарной статистике [8]. Несмотря на различные перегибы властей, воплощение планов, предусмотренных Декретом, существенно повлияло на снижение уровня смертности в РСФСР.

После окончания гражданской войны в 1922 г. Всевобуч был распущен, вместе с ним расформирован и Высший совет физической культуры. Это дало пищу для размышления о новой государственной структуре, которая возьмет на себя функции управления развитием сферы физической культуры и спорта. 27 июня 1923 г. правительство приняло решение о создании Высшего совета физической культуры при ВЦИК РСФСР, тем самым упразднив самостоятельные спортивные

организации. Декретом «О высших и местных советах физической культуры трудящихся РСФСР» устанавливалось, что Высший совет физической культуры (ВСФК) учрежден при правительстве на правах постоянной комиссии для оптимального управления и координации организаторской, научной и учебной работы в физкультурно-спортивной сфере различных министерств и ведомств. Состав ВСФК, соответственно формировался из представителей различных структур – наркоматов обороны, труда, просвещения, здравоохранения и внутренних дел. Также в состав совета вошли члены Коммунистической партии, профсоюзной и комсомольской организации.

Вместе с центральным органом управления отраслью физической культуры и спорта - ВСФК - в губерниях и крупных уездах создавались местные советы физической культуры. Их целью было управление физкультурно-спортивным движением, развитием сети спортивных сооружений, пропаганда здорового образа жизни, увеличение численности спортсменов и физкультурников. Организационная работа российского ВСФК стала хорошим примером для создания аналогичных структур при ЦИК Украины, Белоруссии, Казахстана, Узбекистана и Туркмении.

Таким образом, первые шаги советского государства по развитию физической культуры как системы в стране были предприняты в создании материально-технической базы, в укреплении государственного руководства в организации научных исследований по физической культуре и спорту, в открытии учебных заведений с физкультурным уклоном, в увеличении финансирования спортивных мероприятий и в создании кадрового потенциала.

Следующая ступень развития физического воспитания в СССР, рассматриваемая нами, связана с предложенным нами разделением на два подэтапа, начинается в 1930-х гг. Все постановления партии и правительства были направлены на внедрение высших достижений в области физической культуры и спорта в широкие массы трудящихся (таблица 2).

Таблица 2

Нормативно-правовые акты в сфере физической культуры и спорта в 1930-1940 гг. в период Советской власти.

Дата принятия	Название документа
1 апреля 1930 г.	Постановление Президиума Исполнительного Комитета СССР «Об учреждении Всесоюзного совета физической культуры при ЦИК СССР»
1930 г.	Постановление ЦИК СССР «О включении физической культуры в число мероприятий по оздоровлению и повышению производительности труда»
Март, 1930 г.	Постановление Всесоюзного совета физической культуры «Об утверждении комплекса «Готов к труду и обороне СССР» (I ступень)»
Январь, 1932 г.	Постановление Всесоюзного совета физической культуры «О введении в действие II ступени комплекса ГТО»
21 апреля 1932 г.	Постановление ЦК ВКП (б) «О работе пионерской организации»
17 ноября 1933 г.	Положение Президиума ЦИК СССР «О создании в Москве Центрального научно-исследовательского института физкультуры»
27 мая 1934 г.	Постановление ЦИК СССР «Об установлении звания «Заслуженный мастер спорта»
1 июня 1936 г.	Постановление Президиума ВЦСПС «Об организации добровольных физкультурных обществ»
21 июля 1936 г.	Постановление ЦИК и СНК СССР «Об образовании Всесоюзного комитета по делам физической культуры и спорта при СНК СССР»
16 июня 1939 г.	Постановление СНК СССР «Об установлении Всесоюзного дня физкультурника 18 июня»
26 ноября 1939 г.	Постановление СНК СССР «О введении нового физкультурного комплекса «Готов к труду и обороне СССР»

В эти годы формируется административно-командная система, где каждая подведомственная организация имела общую структуру: политическое руководство, его аппарат, органы управления по делам физической культуры и непосредственные исполнители. Подобная структура не позволяла раскрыть творческий потенциал специалистов, так как всевозможные инструкции «сверху»

подавляли инициативу на местах, затрудняя управление физкультурно-спортивным движением со стороны Советов физкультуры.

В 1929 г., рассматривая вопрос о недостатках основ физкультурного движения, ЦК ВКП (б) признал, что необходимо устранить разноречивость в работе физкультурников, сделать их более организованными и обеспечить вовлечение большего числа людей, сделать спорт массовым. В связи с этим Президиум ЦИК СССР в 1930 г. принял Постановление об учреждении Всесоюзного совета физической культуры при ЦИК СССР. Новый Совет оказался более централизованным и дисциплинированным. И на первых же порах принял решение в целях воспитания потребности в занятиях физической культурой и спортом в 1930 г. ввести комплекс «Готов к труду и обороне» (ГТО). Комплекс содержал теоретическую и практическую части – сдача нормативов по основным видам спорта (бег, прыжки, метание, плавание, лыжный спорт и др.). Необходимо было знать самоконтроль при занятиях физическими упражнениями и уметь оказывать первую медицинскую помощь, участвовать в ударном труде и знать основы физкультурного движения. В 1932 г. была утверждена II ступень комплекса ГТО, а в 1934 г. был введен комплекс «Будь готов к труду и обороне» (БГТО) для школьников. Эти комплексы ГТО и БГТО стали важными вкладками в создание советской системы физического воспитания. Комплекс ГТО был положен в основу содержания учебных программ, устраняя разноречивость в средствах и методах физкультурной работы, внося организованность и плановость в деятельность физкультурных организаций. Комплекс отражал не только методическую сторону системы физического воспитания, но и идейно-политическую направленность советской физической культуры, ставя во главу физкультурно-спортивного движения чувство советского патриотизма [9].

В 1936 г. была принята новая Конституция СССР. Следствием этого явилась реорганизация 21 июля 1936 г. Всесоюзного Совета физической культуры во Всесоюзный комитет по делам физической культуры и спорта (ВКФКС) при СНК СССР. Изменив главный управленческий орган в области физкультурно-спортивного движения, изменения коснулись и республиканских, краевых и местных советов физической культуры. Они также были переименованы в комитеты по делам физической культуры и спорта [10]. Новый орган способствовал еще большему повышению роли физической культуры и спорта в повседневной жизни советских людей. Об этом свидетельствуют вскоре принятые постановления СНК СССР об установлении праздника «День физкультурника» и «О введении нового физкультурного комплекса ГТО» в 1939 г. [11].

В марте 1940 г. правительство утвердило Положение о ВКФКС о том, что на Всесоюзный комитет возлагается управление деятельностью всех физкультурных организаций и всей работой по спортивному движению в СССР. Как высший в стране советов орган государственного руководства и контроля за работой по физической культуре и спорту, ВКФКС должен был вести контроль за выполнением всеми государственными и общественными организациями СССР, ведущими физкультурную и спортивную работу, решений правительства и приказов Всесоюзного комитета по вопросам физической культуры и спорта [12]. Был сформирован новый состав ВКФКС, теперь во главе него стояли председатель и его заместители, у которых имелся соответствующий управленческий аппарат. Его состав утверждался правительством и был полностью ему подотчетен. Весьма показательно, что в тот период ВКФКС возглавляли чекисты. Демократия и плюрализм мнений практически полностью отсутствовали, а за личную инициативу или особое мнение можно было лишиться должности или даже жизни. Такое положение во Всесоюзном комитете сохранялось до 1953 г. Только после смерти Сталина ВКФКС был упразднен и функции управленческого органа в сфере физической культуры и спорта были переданы в Министерство здравоохранения СССР [13].

Несмотря на тотальный контроль правительства и отрицание инициативы на местах, предпринятые государством меры в период 1930-1940-х гг. по пропаганде здорового образа жизни, создание и принятие новых правовых документов, приобщение различных слоев населения к занятиям физической культурой и спортом, дали свои результаты – продолжительность жизни в СССР возросла на 30 %. За десять лет активного развития системы физического воспитания в стране появилось 6 институтов, 25 техникумов физической культуры, около 400 стадионов, 6000 гимнастических залов и 8 крытых бассейнов [14].

Трагические события Великой Отечественной войны негативно повлияли как на народное хозяйство, так и на работу по становлению физического воспитания в СССР. Условия военного периода требовали мобилизации всех сил на защиту государства от фашистской агрессии. И первыми, кто ушел на фронт, были военные, спортсмены и физкультурники, люди, имевшие физическую закалку. Постановления этого времени были малочисленны и касались работы в условиях военного режима (таблица 3).

Нормативно-правовые акты в сфере физической культуры и спорта в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период (1941-1959 гг.).

Дата создания	Название документа
17 сентября 1941 г.	Постановление Государственного Комитета Оборона «О всеобщем обязательном обучении военному делу граждан СССР»
17 апреля 1943 г.	Положение Всесоюзного комитетам по делам физической культуры и спорта при СНК СССР «О коллективе физической культуры предприятия, учреждения, учебного заведения»
Июнь, 1943 г.	Постановление СНК СССР «О создании Всесоюзного добровольного спортивного общества «Трудовые резервы»
28 сентября 1945 г.	Постановление СНК СССР «Об оказании помощи комитетам по делам физической культуры и спорта и улучшении их работы»
2 июля 1947 г.	Постановление Совета Министров СССР «О поощрении роста спортивно-технических достижений советских спортсменов. Об учреждении медалей и жетонов для награждения советских спортсменов за спортивно-технические достижения»
27 декабря 1948 г.	Постановление ЦК ВКП (б) «О ходе выполнения Комитетом по делам физической культуры и спорта директивных указаний партии и правительства о развитии массового физкультурного движения в стране и повышении мастерства советских спортсменов»
7 мая 1951 г.	Постановление Совета Министров СССР «О создании НОК СССР» после признания на сессии Международного Олимпийского комитета (МОК)
11 февраля 1954 г.	Постановление Совета Министров СССР «О восстановлении Всесоюзного комитета по делам физической культуры и спорта и его органах на местах»
Март, 1956 г.	Положение Комитета по физической культуре и спорту при Совете Министров СССР «О звании «Заслуженный тренер России»
1958 г.	Постановление Совета Министров СССР «Об организации студенческого спортивного общества «Буревестник»
9 января 1959 г.	Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О руководстве физической культурой и спортом в стране»

В соответствии с Постановлением ЦК ВЛКСМ «Об оборонной и физкультурной работе в комсомольских организациях», принятом в 1939 г. комсомольские организации отвечали за патриотическое воспитание и старались подготовить как можно больше гранатометчиков, снайперов, медсестер, радистов и других воинов. Всесоюзный комитет по делам физической культуры и спорта при СНК СССР 25 июня 1941 г. издал Указ «О работе физкультурных организаций по военной подготовке», следом за ним Наркомпрос РСФСР ввел военно-физическую подготовку для школьников старших классов. Расширяется сеть детских спортивных школ.

В Постановлении 17 сентября 1941 г. «О всеобщем обязательном обучении военному делу граждан СССР» Государственный Комитет Оборона (ГКО) потребовал в кратчайшие сроки создать боевой резерв в тылу для укрепления советской армии [15].

Оживление спортивно-массовой работы в стране началось в 1943 г., когда в военном противостоянии произошел коренной перелом. В 1943 г. правительство приняло решение о создании спортивного общества «Трудовые резервы». Это Постановление значительно улучшило спортивно-массовую работу среди учащихся ремесленных школ и училищ.

В годы Великой отечественной войны физкультурные организации страны перестроили свою работу на военный лад, их основной деятельностью становится военно-физическая подготовка резервов Красной Армии. Применяя разнообразные формы и методы, физкультурные организации готовили бойцов различных военных специальностей, помогали восстановить здоровье раненых солдат средствами лечебной физической физкультуры. В тылу продолжается спортивно-массовая работа, показывая пример уверенности в победе над врагом.

В послевоенные годы перед физкультурным движением Советского Союза одной из важнейших задач стало укрепление подорванного войной здоровья людей. Вместе с тем возрастала и роль физической культуры и спорта в коммунистическом воспитании молодежи. Партия поставила также задачу повышения массовости и спортивного мастерства. Важную роль в подъеме физкультурной

работы сыграла реализация Постановления СНК СССР «Об оказании помощи комитетам по делам физической культуры и спорта и улучшении их работы» 28 сентября 1945 г. В Постановлении сообщалось немедленно освободить все спортивные сооружения, занятые не по назначению, улучшить подготовку и переподготовку специалистов по физической культуре и спорту. Благодаря этому нормативному акту стали возникать новые физкультурные вузы – Казахский, Армянский, Литовский, Латвийский, Омский и Смоленский институты. Для подготовки учителей физкультуры были организованы факультеты физического воспитания при педагогических институтах.

В стране стали регулярно проводиться спартакиады СССР по различным видам спорта – это способствовало повышению мастерства спортсменов. Для дальнейшего стимулирования физкультурников Совет Министров СССР 2 июля 1947 г. принимает Постановление «О поощрении роста спортивно-технических достижений советских спортсменов», в соответствии с которым победители чемпионатов страны, рекордсмены СССР и мира награждались золотыми и серебряными медалями и бронзовыми жетонами.

Основополагающим документом развития советского физкультурно-спортивного движения стало Постановление ЦК ВКП (б) от 27 декабря 1948 г. «О ходе выполнения Комитетом по делам физической культуры и спорта директивных указаний партии и правительства о развитии массового физкультурного движения в стране и повышении мастерства советских спортсменов». В Постановлении указывались цели и задачи дальнейшего развития физического воспитания в стране. Это документ стал важной страницей в истории советского физкультурного движения. Главными задачами определялись дальнейшее развертывание массовости физкультурного движения, повышение уровня спортивного мастерства, развертывание борьбы за мировое первенство по важнейшим видам спорта. Большое внимание уделялось идейно-воспитательной работе среди физкультурников, улучшению учебно-тренировочного процесса на основе данных передовой науки того времени, организации физического воспитания школьников, пропаганды физической культуры и спорта. Благодаря этому постановлению в РСФСР, Белоруссии, Казахстане, Молдавии, Таджикистане появилось много новых коллективов физической культуры [16].

С 1949 г. по 1958 г. советские спортсмены установили 3594 рекорда СССР, 666 из которых превышали мировые [17]. Это обеспечило выход сильнейших представителей спорта Советской страны на международную арену, успешный дебют на крупнейших состязаниях современности – Олимпийских играх. Спортивные организации СССР уже в первые послевоенные годы вступают в ряд международных федераций. В мае 1951 г. Международный олимпийский комитет на Венской сессии принял решение о признании Олимпийского комитета СССР. Вследствие этого 7 мая этого же года Совет Министров СССР принимает Постановление «О создании НОК СССР». Участие спортсменов первой в мире социалистической страны в олимпийском движении явилось поворотным моментом в истории Олимпийских игр, связанным с его демократизацией, борьбой за дружбу и мир между спортсменами разных стран.

В послевоенные годы в СССР возникла необходимость внести некоторые изменения в нормативы и требования комплекса ГТО, с тем, чтобы он соответствовал практике развития физической культуры и спорта и задачам, решаемым в этот период советским физкультурным движением. В 1946 и 1955 гг. Комитет по физической культуре и спорту при Совете Министров СССР вносил частичные изменения в комплекс ГТО, но они не принесли ожидаемых результатов. Качество работы по комплексу снизилось, сдача норм проходила на низком уровне, не редко без соблюдения правил соревнования и требовательности к сдающим физкультурникам. В августе 1958 г. был опубликован проект нового варианта нормативов ГТО для широкого обсуждения советских людей. С 1 января 1959 г. усовершенствованный комплекс ГТО был введен в программу подготовки физкультурников, но преодолеть формализм в сдаче нормативов так и не удалось.

Новыми формами спортивно-массовой работы явились летние и зимние игры пионеров и школьников, всесоюзные спартакиады учащихся, проводимые с 1954 г. Постановление советского правительства «О подготовке и проведении первой Спартакиады народов СССР» было принято в январе 1955 г. Цель Спартакиады правительство обозначило, как вовлечение широких масс населения города и деревни в регулярные занятия физкультурой и спортом, стимулирование развития различных видов спорта и выявление способных спортсменов для вовлечения их в сборные команды страны. Прошедшие спартакиады народов СССР продемонстрировали рост советского физкультурного движения.

В последующее время осуществляются меры по совершенствованию управления и организации физкультурной работы профсоюзов, которые способствовали росту массовости занимающихся физкультурой и повышению спортивного мастерства (таблица 4). Оживилась работа по физическому воспитанию в школах и техникумах. Улучшается работа по физической культуре и спорту в союзных

республиках. Значительно выросли ряды спортсменов-разрядников. Увеличилась численность подготовленных значкистов ГТО. Все это положительно сказалось на росте массовости физкультурного движения. Существенные изменения произошли в пропаганде физической культуры и спорта – центральные газеты стали отводить больше места для статей про спортивную жизнь советских людей.

Таблица 4

Нормативно-правовые акты в сфере физической культуры и спорта в 1960-1969 гг. в период Советской власти.

Дата создания	Название документа
Октябрь, 1961 г.	XXI съезд КПСС принял программу Коммунистической партии, в которой определены задачи в области воспитания нового человека; в частности указывалось на то, что физическая культура и спорт должны прочно войти в повседневный быт народа
Август, 1966 г.	Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по дальнейшему развитию физической культуры и спорта»
1968 г.	Постановление Совета Министров СССР «О создании Союзно-республиканского комитета по физической культуре и спорту при Совете Министров СССР»
1969 г.	Закон Верховного Совета СССР «Об утверждении Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о здравоохранении». В статье 49-й Закона всесторонне рассмотрен вопрос об организации физической культуры, спорта и туризма.
Май, 1969 г.	Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС «О мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в стране»

В новом пятилетнем плане 1960-1965 гг. государство поставило перед физкультурным движением новые задачи – разработка и совершенствование системы спортивной тренировки, научное обоснование физкультурно-оздоровительных мероприятий для разных возрастных групп и в режиме дня, изучение вопросов идейно-теоретического обоснования советской системы физического воспитания. Постановления партии и правительства способствовали быстрому и эффективному решению этих задач.

В третьей Программе партии, принятой XXII съездом КПСС в 1961 г. были подчеркнуты оздоровительные и воспитательные задачи физической культуры в СССР. В частности, отмечалось, что необходимо воспитание нового человека, гармонически сочетающего в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство [18]. Это повышало требования к педагогической науке и практике, здравоохранению и физкультурному движению.

Следующим шагом в развитии физической культуры и спорта, на наш взгляд, стало Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по дальнейшему развитию физической культуры и спорта», принятое в августе 1966 г. В нормативно-правовом акте выдвинуто требование придать физической культуре и спорту всенародный характер. В этих целях государство определило меры по повышению квалификации учителей, преподавателей, тренеров и других специалистов по физической культуре, укреплению материально-технической базы физкультурного движения. Следствием этих мер в 1968 г. стало возобновление работы Комитета по физической культуре и спорту при Совете Министров СССР и его местных органов. Комитет был наделен всеми необходимыми правами для руководства физкультурной и спортивной работой в стране Советов [19].

Для усиления оздоровительной направленности физической культуры большую роль сыграло принятие Верховным Советом СССР в декабре 1969 г. закона «Об утверждении Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о здравоохранении». Документ утвердил важную сторону общественных отношений – обязанность каждого гражданина бережно относиться к своему здоровью и здоровью других членов общества. В Основах законодательства о здравоохранении физической культуре отводится роль средства профилактики болезней.

Таким образом, в период 1960-х гг. укрепляется связь физической культуры и спорта с задачами восстановления и развития народного хозяйства. Постепенно возрастает активность городского и сельского населения в физкультурном движении. Мастерство советских спортсменов растет. Советский спорт выходит на широкую международную спортивную и олимпийскую арену. Однако задачи, поставленные перед физкультурной общественностью страны в послевоенные годы, полностью решить не удается. Не хватает спортивных сооружений, инвентаря, специалистов с физкультурным образованием, недостаточно уделяется внимание постановке физического воспитания в школах и учебных заведениях.

Несмотря на все трудности, постановления партии и правительства, принятые во время следующего рассматриваемого нами этапа – 1970-1980 гг. (таблица 5), показывают, что государство

продолжает проводить мероприятия, направленные на подъем массовой физической культуры. На этом этапе большинство ранее планируемых нормативно-правовых актов реализовывалось в практической деятельности.

Таблица 5

Нормативно-правовые акты в сфере физической культуры и спорта в 1970-1980 гг. в период Советской власти.

Дата создания	Название документа
23 октября 1970 г.	Постановление Министерства просвещения СССР и Комитета по физической культуре и спорту при Совете Министров СССР «Положение о физическом воспитании учащихся общеобразовательных школ»
1 сентября 1971 г.	Постановление Государственного комитета Совета Министров СССР по профтехобразованию и Комитета по физической культуре и спорту при Совете Министров СССР «Об утверждении положения о физическом воспитании учащихся учебных заведений профтехобучения»
Март, 1972 г.	Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О введении в действие нового Всесоюзного физкультурного комплекса «Готов к труду и обороне СССР»
Март, 1974 г.	Постановление Комитета по физической культуре и спорту при Совете Министров СССР «Об учреждении почетного знака «За заслуги в развитии физической культуры и спорта» для награждения отдельных лиц и организаций за особые заслуги в развитии физической культуры и спорта СССР»
Октябрь, 1975 г.	Решение Секретариата ВЦСПС, Секретариата ЦК ВЛКСМ, Министерства просвещения СССР, Комитета по физической культуре и спорту при Совете Министров СССР «О проведении Всесоюзных детских спортивных игр «Старты надежд»
11 сентября 1981 г.	Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О дальнейшем подъеме массовости физической культуры и спорта»
Июнь, 1983 г.	Решение Пленума ЦК КПСС «О создании культурно-спортивных комплексов»
Июль, 1985 г.	Постановление ЦК КПСС «О мерах по улучшению использования клубных учреждений и спортивных комплексов»
Март, 1986 г.	Постановление Президиума Верховного Совета СССР «О преобразовании Комитета по физической культуре и спорту при Совете Министров СССР в Союзно-республиканский Государственный комитет по физической культуре и спорту»
20 февраля 1987 г.	Постановление Президиума ВЦСПС «О мерах по совершенствованию руководства физкультурного движения профсоюзов»

Анализ нормативных документов того времени свидетельствует о том, что они были направлены на перестройку системы физического воспитания в общеобразовательных учреждениях страны - «Положение о физическом воспитании учащихся общеобразовательных школ» (1970 г.), «Об утверждении положения о физическом воспитании учащихся учебных заведений профтехобучения» (1971 г.).

В изучаемый период неоднократно принимались меры по улучшению работы комплекса ГТО, поднять его значение в нашей системе физического воспитания, вернуть ему утраченную популярность. Действовавшие комплексы ГТО, введенные в 1959 г., и его дополнительная ступень «Готов к защите Родины» (1965 г.) перестали отвечать новым повышенным требованиям, которые поставил перед физкультурным движением XXIV съезд КПСС в 1971 г. Поэтому ЦК КПСС и Советом Министров СССР в 1972 г. был введен усовершенствованный Всесоюзный физкультурный комплекс «Готов к труду и обороне СССР». Новый комплекс был признан программной и нормативной основой советской системы физического воспитания. Но и он не мог оставаться неизменным. В течение четырех лет – с 1980 по 1984 гг. – проводилась работа над новым комплексом, он был введен в 1985 г. Около трех лет понадобилось для того, чтобы понять, что комплекс ГТО-85 не дает тех результатов, которые на него возлагают. Планирование подготовки значкистов ГТО сверху, формализм и приписывание высоких результатов сдающим – все это не приносило пользу развитию комплекса. Он должен был быть обновлен, стать доступным для большинства советских людей и лишен недостатков. Однако постепенно интерес к комплексу ГТО сошел на нет [20].

В сентябре 1981 г. постановлением ЦК КПСС и Совета Министров «О дальнейшем подъеме массовости физической культуры и спорта» намечалось расширение сети физкультурно-спортивных клубов и физкультурно-оздоровительных комплексов по месту жительства. На это дело министерству финансов СССР поручалось «выделять средства на оплату внеклассной работы по физической культуре в общеобразовательных школах с 30 и более классами» [21].

В июне 1983 г. посредством решения Пленума ЦК КПСС «О создании культурно-спортивных комплексов» Дома культуры, Дворцы пионеров, клубы, библиотеки, музеи, стадионы, музыкальные и спортивные школы стали входить в состав культурно-спортивных комплексов. Комплексы создавались для объединения усилий культурно-просветительных, спортивных учреждений и других организаций, заинтересованных в комплексном подходе к идейно-политическому, трудовому,

эстетическому и физическому воспитанию населения [22]. Они способствовали преодолению ведомственных барьеров в осуществлении занятия досуга советских людей. В начале 1985 г. было организовано около 6 тысяч культурно-спортивных комплексов в городах и районах страны.

В соответствии с Постановлением Президиума ВЦСПС от 20 февраля 1987 г. «О мерах по совершенствованию руководства физкультурного движения профсоюзов» было создано Всесоюзное добровольное физкультурно-спортивное общество. Образование новой структуры было призвано упростить работу по развитию физического воспитания, расширить работу физкультурных коллективов и спортивных клубов. На передний план выдвинули задачи физической закаливания трудящихся, вовлечение их в регулярные занятия физкультурой и спортом.

Таким образом, в рассматриваемый нами период 1970-1980 гг. в СССР уже был накоплен значительный опыт проведения физкультурно-оздоровительных программ для систематических занятий физкультурой и спортом различных категорий людей. Однако правительство, несмотря на перестройку и волнения в передовых кругах власти, продолжало разрабатывать нормативно-правовую базу для развития физического воспитания и пропаганды спорта для вовлечения в него как можно больше людей, вплоть до развала страны.

Вместе с перестройкой и распадом СССР распалась и единая система управления физкультурой и спортом в стране, прекратилось финансирование спортивных мероприятий. Тем не менее, советская физкультура зарождалась своеобразно, не похоже на развитие физической культуры в других странах, советская физкультура имела свои ценности и девизы, формировалась в условиях послевоенных лет, гражданской революции, иностранной интервенции и тоталитарного режима. Несмотря на различные препятствия, как финансовых, так и предрассудков людей, советская физическая культура все же приобрела массовый характер, к которому стремились партия и правительство СССР. Для этого издавались многочисленные постановления, указы, декреты партии и правительства СССР, выделялись значительные суммы на финансирование спорта, строились стадионы, спортивные площадки, открывались спортивные школы, кафедры в университетах и институты физической культуры и спорта. Все больше людей считало занятия физической культурой своим образом жизни. Все больше олимпийских чемпионов появлялось в стране. СССР по праву считалась сильнейшей спортивной державой в мире.

Физкультурные организации советского времени выполнили свою задачу, поставленную коммунистической партией – внедрить физическую культуру в повседневную жизнь людей, сделать занятия ею привычным делом каждого советского человека. Подводя итоги анализа трех основных, по мнению ученых [3], этапов становления и развития физического воспитания в СССР, заметим, что в советское время значительно возросла роль физической культуры как одного из средств патриотического воспитания, всестороннего развития человека. Успехи в сфере физкультуры и спорта в СССР, укрепление здоровья граждан было выковано трудом миллионов людей – физкультурников, спортсменов, медиков, ученых, педагогов. Организационно, юридически и идейно физическая культура стала одним из видов культуры советского государства, целью которой было укрепление здоровья советских людей и обороноспособности страны.

Таким образом, в целом советский период можно назвать периодом эволюционного развития системы физического воспитания в советских республиках Союза. Эти процессы отражены в правовых документах партии и правительства СССР.

В период с 1917 г. по 1930 г. закладываются основы государственной системы организации физического воспитания, которая по своей сути отличалась от физической культуры в дореволюционное время. Новая структура управления развитием физического воспитания в СССР была организована на идеологической основе. Несмотря на сложные внутренние и внешние политические обстоятельства, молодое советское государство систематически закладывала основы нормативно-правовой базы в области физической культуры и спорта.

С 1930 г. начинается новая эра физкультуры в СССР и до 1960 гг. физическое воспитание развивается и укрепляется. За эти 30 лет была создана государственная система в сфере физической культуры и спорта, возросло количество высших и средних научных заведений, спортивных сооружений. Появилась система организации науки в области физкультуры и спорта, были введены комплексы ГТО и БГТО, появились первые научные труды по физическому воспитанию. Физическая культура стала неотъемлемой частью жизни советских людей.

На третьем этапе развития советского физического воспитания - 1960-1980-х гг. - СССР добился заметных успехов за рубежом – на мировой арене советские спортсмены завоевали авторитет. Войдя в состав МОК, СССР смог принять на своей территории олимпийские игры и показать всю мощь более чем 60-тилетнего становления физической культуры в своей стране. Развитие физической культуры и спорта в СССР было делом государственной важности. Поэтому все постановления способствовали созданию хороших условий для развития массовости спорта в стране. И нельзя не

согласиться с тем, что, несмотря на идеологизированность, административно-командную систему, тоталитарный режим, за годы советской власти была создана ведущая в мире система физического воспитания и спорта. Одной из существенных причин такого успеха в развитии массовости советской физической культуры, по нашему мнению, можно считать единую идеологию, которая укрепляла дух спортсменов, поддерживала пафос патриотизма, коллективизма и самоотверженности. Люди жертвовали личным ради победы на международной арене, дабы гордиться своей страной. Таким образом, человеческий фактор наравне с введением новых постановлений играл большую роль в расцвете физического воспитания в СССР.

Список использованной литературы:

- 1 Григоркевич А.А., Сактаганова З.Г. Кеңес Одағы қалаларының күнделікті өмірінде дене шынықтыру мен спорттың жаппай пайда болуының алғышарттары //Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. - 2019. - № 1 (92). - С. 35-41.
- 2 Баранов В.Н., Шустин Б.Н. Научные основы спорта высших достижений и подготовки спортивных резервов. Основные направления научных исследований и тематика диссертационных работ в сфере физической культуры и спорта. - М.: Мир атлетов, 2008. - 544 с.
- 3 Кохановский В.П. Философия науки: учеб.пособие для аспирантов и соискателей /В.П. Кохановский, Т.Г. Лешкевич, В.И. Мареев; под ред. Т.П. Матяш. – Р-н-Д: Феникс, 2006. – 496 с.
- 4 Зуев М.К. История России: учебник для вузов / М.К. Зуев. – М.: ПРИОР, 2000. – 687 с.
- 5 Зуев В.Н. Нормативно-правовое регулирование в сфере отечественной физической культуры и спорта: моногр. / В.Н. Зуев. – Спб.: Петрополис, 2001. – 483 с.
- 6 ГА РФ Ф.5451. Оп.31.Д.23.Л.256
- 7 Архив министерства РФ по физической культуре, спорту и туризму. Д. Ф.7576.Т.1.Госкомспорта СССР.Оп.5.Л.20-24.
- 8 Основные постановления, приказы и инструкции по вопросам советской физической культуры и спорта (1917-1957 гг.). М.: ФиС, 1959.
- 9 Столбов В.В. История физической культуры и спорта: учебник для высш. физкульт. учеб. заведений / В.В. Столбов, Л.А. Финогенова, Н.Ю. Мельникова. – 3-е изд., перераб. И доп. – М.: ФиС, 2000. – 423 с.
- 10 Галкин В.В. Экономика и управление физической культурой и спортом: учеб. пособие для вузов /В.В. Галкин. – Р-н-Д: Феникс, 2006. – 448 с.
- 11.О введении нового физкультурного комплекса «Готов к труду и обороне СССР»: постановление СНК СССР от 26 ноября 1939 г. // Сборник руководящих материалов по физической культуре и спорту. – М., 1952.
12. Архив министерства РФ по физической культуре, спорту и туризму.Д.Ф.7576.Т.1.Госкомспорта СССР.Оп.8.Л.34
- 13 Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта. - М.: Радуга, 1994. – 318 с.
- 14 Выдрин В.М. О ценностном аспекте физической культуры / В.М. Выдрин, Ю.М. Николаев // Теория и практика физической культуры. – 1979. - №7. – с.5-8.
- 15 Деметр Г.С. Очерки по истории отечественной физической культуры и олимпийского движения / Г.С. Деметр. – М.: Сов.спорт, 2005. – 324 с.
- 16 О ходе выполнения Комитетом по делам физической культуры и спорта директивных указаний партии и правительства о развитии массового физкультурного движения в стране и повышении мастерства советских спортсменов». Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 27 декабря 1948. – Правда, 18 января 1949 г.
- 17 Деметр Г.С. Физическая культура в социалистическом обществе / Г.С. Деметр. – М.: Знание, 1987. – 97 с.
- 18 Орлов И.Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления. - М.: ГУ-ВШЭ, 2010. – 317 с.
- 19 Вопросы развития физической культуры и спорта: из постановления Совета Министров СССР от 11 августа 1966 г. №671 // Физическая культура, спорт и туризм: сборник официальных документов. – М., 1971.
- 20 Истягина-Елисеева Е.А., Бареникова Е.Е. История спортивной пропаганды в СССР в период 1945-1991 гг. / Вестник спортивной науки, 2015. – С.54-57.

21 История физической культуры и спорта в СССР: ретр. указ. лит. 1923-1982 гг. /сост. К.А. Кулинкович. Респ. науч. метод. б-ка по физич. культуре. – Минск: [Б.и.], 1984.

22 Кулинко Н.Ф. Основные периоды и этапы в развитии отечественной истории физической культуры и спорта как учебной дисциплины / Н.Ф. Кулинко // Теория и практика физической культуры. – 1997. - №1. – С.10-13.

UDK912.4
SRSTI03.81

G.Ksenzhiк¹

¹d.h.s., Professor of the Kazakh National Agrarian University

M.Kulshigashova²

²master, inspector of department of development project management,
Kazakh National Agrarian University

D. Salkynbek³

³d.h.s., Professor of the Kazakh National Agrarian University
Almaty city, Kazakhstan

HISTORY OF DEVELOPMENT OF THE CONVENTIONAL SIGNS OF CARTOGRAPHIC MATERIALS ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN XVIII - THE EARLY XX CENTURIES.

The research was carried out within the framework of the project with state funding of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (MES RK) №AP05131222 «Cartographic materials on history of Kazakhstan XVIII - early XX centuries: in the context of the formation of state borders»

Abstract

Consideration of cartographic materials as historical evidence on the history of Kazakhstan XVIII - early XX centuries relies primarily on a comprehensive source study analysis, which is impossible without knowledge of the conventional symbols of the “old maps” of the period. The conventional signs of cartographic materials of the XVIII - early XX centuries have their own history of development and improvement. Cartographic signs include all types of signatures. The set of conventional signs and

explanations to the map is called a map legend. In order to effectively source the analysis of cartographic material, it is necessary to know all the symbols, the number of which was large and varied for each specific period of cartographic development. At the same time, quite often on the maps of a given period in the fields of maps, conventional symbols were not placed or there were no explanations of their meanings. This article provides the researchers of the "old maps" with comprehensive knowledge of the conventional signs of cartographic materials of the XVIII - early XX centuries without knowledge of which a qualified interpretation of sources of this type is impossible and this proves its relevance.

Keywords: interdisciplinary research, new time, conditional symbols of “old maps”, “legend”.

Г.Н. Ксенжик¹

¹т.ғ.д., Қазақ ұлттық аграрлық университетінің профессоры

М. К. Кулишгашова²

²магистр, Дамыту жобаларын басқару бөлімінің инспекторы,
Қазақ ұлттық аграрлық университеті

Д.И. Салқынбек³

³т.ғ.к., Қазақ ұлттық аграрлық университетінің профессоры
Алматы қ., Қазақстан

XVIII – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ КАРТОГРАФИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕРІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Картографиялық материалдарды XVIII – XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының тарихи деректері ретінде қарастыру бірінші кезекте кешенді көздерден осы кезеңнің «ескі карталарының» дәстүрлі символдарын білмей жүргізілмейтін зерттеуге сүйенеді. XVIII – XX ғасырдың басындағы картографиялық материалдардың шартты белгілері өздерінің даму және жетілу тарихы бар. Картографиялық шартты белгілерге барлық қолтаңбаларды жатқызады. Шартты белгілердің жиынтығы және картаға түсіндірілуі карталардың аңызы деп аталады. Картографиялық материалдарды тиімді талдау үшін, картографиялық дамудың әрбір нақты кезеңі үшін алуан және әртүрлі болатын барлық белгілерді білу қажет. Сонымен қатар, көптеген жағдайларда осы кезең карталарының бүктеуінді шартты белгілер орналастырылмай қалады немесе олардың мағыналары туралы түсініктеме жоқ. Осы мақалада «ескі карталар» зерттеушілеріне XVIII – XX ғасырдың басындағы картографиялық материалдарының шартты белгілері жан-жақты білімдерін береді, ол білімсіз осы типтегі дереккөздерді білікті талдау жүргізу мүмкін емес және осымен оның өзектілігі түсіндіріледі.

Түйін сөздер: пәнаралық талдау, жаңа дәуір, «ескі карталар» шартты белгілері, «аңыз»

Ксенжик Г.Н.¹

¹д.и.н., профессор Казахского национального аграрного университета

Кульшигашова М.К.²

*² магистр, инспектор управления проектами развития,
Казахский национальный аграрный университет*

Салкынбек Д.И.³

³д.и.н., профессор Казахского национального аграрного университетаы

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ УСЛОВНЫХ ЗНАКОВ КАРТОГРАФИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XVIII – НАЧАЛА XX ВВ.

Аннотация

Рассмотрение картографических материалов как исторических свидетельств по истории Казахстана XVIII – начала XX вв. Опирается прежде всего на всесторонний источниковедческий анализ, который невозможен без знания условных знаков «старых карт» данного периода. Условные знаки картографических материалов XVIII – начала XX вв. имеют свою историю развития и совершенствования. К картографическим условным знакам относят все виды подписей. Совокупность условных знаков и пояснений к карте называется легендой карты. В целях эффективного источникового анализа картографического материала необходимо знать все условные знаки, количество которых, было велико и разнообразно для каждого конкретного периода развития картографии. При этом довольно часто на картах данного периода на полях карт условные знаки не помещались или отсутствовали объяснения их значений. Данная статья предоставляет исследователям «старых карт» всесторонние знания по условным знакам картографических материалов XVIII – начала XX вв. без знания которых невозможна квалифицированная интерпретация источников такого типа и этим доказывается её актуальность.

Ключевые слова: междисциплинарное исследование, новое время, условные знаки «старых карт», «легенда».

The cartographic study of the Kazakh steppes is mainly related to the interest of the Russian Empire in the colonial conquest of the territory of Kazakhstan and, as a consequence, the increased demand for accurate and timely information about the terrain features. Historical and [historiographic analysis](#) of the “old maps” is impossible without knowledge of the conventional signs of the new time, the number of which was very significant and varied for each specific period of the development of cartography. The evolution of the

conventional signs of cartographic materials was influenced by the improvement of the technical equipment of the army of the Russian Empire.

The beginning of the introduction of conventional symbols by the researchers of historical cartography is connected with the military department of the Russian Empire and is counted from 1797 - from the moment of the creation of the imperial map Depot, on the basis of which the Military Topographical Depot, the main cartographic office of Russia in the first half of the XIX century [1, c. 63].

This was the beginning of the organization of the military topographic service in Russia and made a significant contribution to the study of the lands of Kazakhstan and the development of conventional signs of cartographic material.

Further improvement of the conventional symbols of the "old maps" was obtained in the framework of military topographic surveys, which is well traced under various archival documents, regulations, decrees, instructions and maps issued by the military department during this period. By the work of the military department "tied" and relied on them all the shooting work of other departments. All survey and scientific expeditions used military maps. [2, c.1-4].

The methodological basis of the study was the principle of interdisciplinarity, which involves the interaction of various methods.

The cartographic method is used as the main research method, which allows us to trace the improvement of conventional symbols and cartographic methods aimed at obtaining information on the qualitative and quantitative characteristics of the maps, and studying the dynamics of historical events of their interconnections.

One of the effective methods of studying the conventional symbols of the "old maps" is the method of comparison of cartographic works, which allows comparing different-time maps and analyzing the evolutionary change of conventional symbols and their explanations. The general geographic method contributes to the objective analysis and evaluation of the conventional signs of the physiographic data of cartographic materials of the new time, allows localizing certain historical events and tracing the geography of the development of historical phenomena. All of the above methods were used in combination.

The history of the development of conventional signs of cartographic materials of the period of the XVIII - beginning of the XX century was generally covered in the studies of pre-revolutionary, Soviet, Russian and foreign authors involved in the study of cartographic history. However, the issues of the history of development and improvement of conventional symbols on the history of Kazakhstan in the XVIII - early XX century were not considered in them. The study of the history of the development of the "legend" of cartographic materials of the new time is necessary, as it contributes to the successful source study analysis of cartographic material on the history of Kazakhstan of the 18th - early 20th centuries.

Pre-revolutionary studies on the development of symbols of cartographic materials are very valuable today, including the book of the teacher of the Chuguev infantry and cadet school I. Zybin (1897), who analyzed the influence of map parameters on the choice of conventional symbols: «The type and size of conventional symbols are most influenced by the scale value of the plan or map. In general, the smaller the scale, the greater the need for large-scale signs. Therefore, the plans were dominated by contour and large-scale signs on the maps. In addition to scale, the choice of conventional symbols is influenced by: А) the purpose of the plan, indicating which items on it should be applied with more detail. Б) accuracy of shooting, as with more accurate work with contours they put on the plan such objects that, with lower accuracy, are depicted with large-scale marks. В) method of issuing a plan (map), i.e. whether it will be monochromatic or painted» [3, c.27].

In the unofficial edition of the captain of the corps of military topographers V.N. Andrianova made one of the first attempts to define conventional signs, theoretical research and classification of conventional signs, which were used in cartography in the early XX century. The author noted: «All designations that depict military topographic plans and maps are called conventional signs. Their general character is such that they must give the impression of the terrain itself, and therefore those objects that are of great importance are depicted by sharper lines. According to the method of transferring local objects on maps, symbols are divided into two groups. The items that are depicted with the exact preservation of their actual outlines, such as the lines of the coast, the contours of forests, swamps, meadows and others, and which are called contour conventional signs, belong to one. The other group includes objects that have an approximate or other value, but so small that with a corresponding large-scale reduction of them they could not be depicted on paper, such objects are designated by special signs called large-scale conventional signs (bridges, roads, etc.)» [4, c.11].

In Soviet historical scholarship, studies of source studies and the methodology of cartographic material, species peculiarities prevailed, but in their research the history of the development of conventional signs was highlighted. In this regard, the greatest interest is the work of such authors: N.V. Vinogradov (1941), L.S. Garaevskaya (1955), O.M. Medushevskaya (1957), N.M. Volkov (1961), K.A. Salishchev (1982), A.V. Postnikov (1985), etc.

In the monograph "Maps and Atlases" N.V. Vinogradov (1941) draws attention to the peculiarities of drawing conventional symbols on the map: «For elements of the natural (sea, lake, river, forest, etc.) and cultural (villages, roads, artificial structures, etc.) landscapes occupying a certain area of the earth's surface, in principle, you should always put their outer border on the map, inside which you draw any icons (for example, circles to indicate a forest or background colors are used)» [5, c.30].

In the textbook "Cartography" LS Garayevsky (1955) paid attention to the measures taken in the early twentieth century. on the creation of uniformity of conventional symbols: «A large number of conventional symbols led to the need to develop standard conventional symbols. The International Conference, held in London in November 1909, adopted the basic rules on the International Millionth Maps. The final installations were adopted in 1913 at the second international conference. The conference developed the "Basic Provisions on the International Million Map", where a certain design of the map was adopted, including the table of symbols» [6, c.36].

Soviet and Russian historian, source scientist and theorist of science O.M. Medushevskaya in the textbook "Cartographic Sources of the XVII-XVIII Centuries" (1957) did not directly address the problems relating to conventional symbols. However, the facts cited in it make it possible to clarify the place and role of conventional symbols in the 18th century cartography system: «For the dating of authentic handwritten maps, the character of symbols can be of great help. Inscriptions and legend to the map are important in determining the author, the time and place of creation» [7, c.25].

Soviet researcher N.M. Volkov (1961) in the book "Drawing and Editing Maps" noted the features of contour conventional symbols: «Contour symbols (signs) are used to depict such objects, which occupy a certain area on the ground, appear on the map scale with their planned contours and serve to characterize the internal content of each such contour. They can be icons, designed in any order and located in a particular system, or have the form of hatching or color fill (fill), filling the entire contour. Outline icons often have a drawing that resembles the object they display to some degree or another (overgrown reeds, woods, etc.)» [8, c. 20].

Soviet geographer-cartographer K.A. Salishchev (1982) attempted to summarize the extensive theoretical material on the development of symbols and their functional purpose: «Collections of conventional symbols perform broader functions on maps. They show combinations and interrelations of objects, form a spatial image of phenomena, allow to establish patterns of their placement and thus give new knowledge in excess of the amount of information contained in individual map signs. In addition, groupings of signs open space for the spatial characteristics of the state, differentiation and temporal change of phenomena» [9, c. 20].

The Soviet and Russian historian of geography and cartography A.V. Postnikov studied the issues of conventional signs more thoroughly than other authors. He particularly covered the history of the development of conventional symbols, assessed the values of the "legend of old maps" in the source analysis of cartographic materials of the new time: «With the complication of the classification of objects and phenomena being mapped, the number of signs naturally grew, and their semantic meaning deepened and changed. In the late XVIII - early XIX century. in Russia, conventional signs in the land and military departments are standardized, and their use is approved by law. As the economy develops, new historical realities emerge that need to be displayed on maps. There is a need to revise and add the tables of conventional symbols, which leads to their periodic reprinting. Unified designations of different years are known for hydrographic, forest, land-surveying, military topographical, and many other types of maps. Knowledge of all symbols used on maps in different periods is absolutely necessary to establish the date of creation of the corresponding cartographic works» [10, c. 20].

Interesting facts, including those directly related to the state of development of conventional signs of cartographic materials in the XIX century given in the review of the Russian researcher S.Yu. Rychkova (2017) [11].

Thus, all the above works, as a rule, are significant in their contribution to the study of historical cartography. However, from the point of view of studying the conventional signs of cartographic materials on the history of Kazakhstan in the XVIII - early XX centuries. they are just a collection of disparate

information, sometimes local generalizations, that do not give a complete and logical idea of the place and role of the "legend" in the source analysis of cartographic materials of the era under study.

Symbols of cartographic materials provide an opportunity to see military history plots in a different graphic dimension. They serve as the language of maps, with the help of which they designate different types of objects, their location, shapes, sizes, qualitative and quantitative characteristics that developed and improved simultaneously with the development of cartography. Historically, conventional signs on maps developed from perspective drawings of various objects of the terrain: mountains, rivers, forests, roads, settlements. Gradually, the drawings lost their external similarity with the depicted objects and became more and more arbitrary and abstract [12, с.48].

Cartographic symbols include all types of signatures. Signatures on the cards have a special place. They enrich the content of the map and perform various functions. Symbols and explanations to the map or the "legend" of the map are the basis for reading and analyzing the content of cartographic materials. In the "legend" are required: exhaustive, ie inclusion of all signs used on the map; consistency in the grouping, placement and subordination of characters (for example, by individual elements of the content in the order of their value); unconditional clarity and, if possible, brevity of texts explaining the meaning of signs. A well-constructed "legend" reveals the contents of the map — the list of elements, classifications and indicators used for each element, as well as the degree of their generalization [13, с.45].

Cartographic materials of the 18th century had their own specific features. They were more detailed than the cartographic sources of the earlier period, they were expanded, contained comments and explanations to the image. On the maps of the XVIII century. were shown: settlements, rivers, lakes, oceans and seas, bays while symbols are used relatively little, mainly for the depiction of the relief, sometimes vegetation. For clarity, or to give the map an elegant look, drawing and coloring are used. One of the first tables of conventional signs was attached to the instructions for surveyors by the head of the Orenburg expedition (1734-1737) И. Кирюков in 1732 [14, л. 184].

By the middle of the eighteenth century. in the compilation of general geographic maps, about fifty icons were used, specialized in the elements of the geographical situation. For the most part, signs were a simple collection of icons that had no logical connections. The introduction of common signs, most of them similar to the symbolism of Western European maps, brought Russian cartography to the European level. Including opened new opportunities for the inclusion of Russian cartographic materials in the European and world atlases [15, с.14].

For example, the atlas "Russian consisting of nineteen maps representing the All-Russian Empire with border lands" is one of the first cartographic works where the legend legend symbol table was used.

Most often, the map legend was placed in the margins of the map, in free spaces within its frame, sometimes placed in a separate table on a sheet, as in this case. The structure of the atlas included the map "The flow of the Irtysh rivers, the Enisei with their peaks, and with them also between them lying places", which shows the "Steppe of the Cossack horde." The cartographic language of the atlas maps is very rich and includes 46 symbols, of which 18 refer to settlements. There are no road signs in the table, but a number of maps show both large roads and smaller traditional routes in the marginal areas. [16, л.15].

In the second half of the XVIII century. The "legend" of the cards becomes fairly uniform, however, the number of conventional symbols has grown [17, с.57]. Further development of conventional signs associated with the formation in the 60s. XVIII century departmental mapping, which initiated the emergence and wide distribution of thematic maps, and the needs of military service. The departmental regulation led to the development of a system of conventional signs in various spheres of state activity. From the first decade of the XIX century systems of conventional signs of general geographic and military maps develop independently, separate conventional signs are created. In the further development of conventional signs of cartographic materials, a tendency towards systematic development has emerged, which developed in close connection with cartography served by the sciences (mathematics, astronomy, geodesy, socio-economic sciences, etc.). At the same time, the enrichment of symbolism went both in an extensive and intensive way: along with the appearance of completely new icons, variants and modifications of existing icons and methods of imaging were developed. In addition, not only the meaning of the sign, but also the "behavior" of the icon has acquired a certain load - its distribution over the depicted area [15, с.9-13].

The unification of conventional signs is observed in two ways: «In addition to combining objects into groups according to the form of conventional signs, they are also united by the color with which these symbols are printed on the map» [8, с.21].

This technique allows you to select at one glance a particular group of objects and thus facilitates reading the map. The choice of colors while often associated with the natural colors of objects. So the objects of hydrography assign a blue color, green vegetation, etc. The use of different colors allows you to build the content of the card as if in two plans: what is interesting and important on the map and what should catch the eye is printed on the map with bright colors, and what is less important and what is considered only when studying the map in depth is printed more pale colors. In 1757, the book of D.P. Tsitsianov "A brief mathematical explanation of land surveying," which became the official instruction in the XVIII century. for the preparation of maps. The book made recommendations on the use of different colors in the design of maps and plans. In the 1760-1770a textbook is being prepared in the Landowner gentry Cadet Corps (by BA Steinhel), which used 228 characters to display various natural, economic, and military objects. This manual presented a table of conventional symbols called "Drawing of various parts depicted on topographic maps and military plans", where samples of a cartographic image were presented, representing various combinations of conventional signs and an explanation of them [17, c. 57-160].

The new version of the legend table is prepared in 1794, where, along with the normalized signs, the signs referring to the relief, which was depicted by the method of oblique illumination, i.e. using shadow strokes [18].

Symbols placed in them with small variations were used on topographic maps until the early 1820s. In 1821, the "Rules for labeling maps and plans ..." developed by Major General A.I. Khatov. The "Rules" emphasized the need to identify different variants of the names of villages and tracts, and these names were required to be written one under the other - "at the top is the ordinary name and more used by the residents of that region, and at the bottom the name is not so well-known, and separate the names with a thin line". All inscriptions, except for the names of rivers, streams, navigable canals, roads and sea straits, were ordered to be located parallel to the upper frame of maps. In case of impossibility to arrange the inscription parallel to the upper frame or parallel, it was allowed to "give the inscriptions some indirect direction, if only it were convenient to read it". The names of the straits, rivers, canals and roads required to be located along them [10, c.117].

On June 6, 1822, developed by Major General A.I. Khatov and Lieutenant General KF Tolya's uniform "Symbols for use on topographic, geographical and flat maps and military plans ..." [19], which besides the graphic representation of various objects on maps extensive explanations, and were designed to ensure uniformity in the design and execution of cartographic materials and steel the main document that controlled the filming and mapping works until the middle of the XIX century. The document "Symbols .." remained unchanged signs of the well, cemeteries, signs of roads, orchards and parks, ferries, underwater and surface stones, and some others.

It should be noted that the conventional signs of 1822, especially in their combination, created an impression of the terrain from a bird's-eye view, which was greatly facilitated by the obligatory shading of the contours of settlements, river banks and even individual furrows on arable land with conditional illumination from the north-west ("The light is always relied upon from the left hand, in the upper corner of the frame") [10, c.120].

On May 21, 1822, the «Instructions for the compilation of the route map», developed by K.I. Tenner, was approved. For example, consider the colors used for coloring conventional symbols according to the instructions of 1822: a) "carmine, (red dye from carmine acid); gummigut (yellow or yellow-red color); b) azure (one of the shades of blue, the color of azurite mineral and dye is azure, the color of the sky on a clear day; yellow ocher (from light yellow to brown-yellow and dark yellow; brick or burnt ocher; c) green grass (from a mixture of azure with chrome yellow); umber (brown dye made from iron ocher); bistre (dark brown soot paint); Chinese black ink; other colors, such as: cinnabar, indigo, minium, blue, etc. are used more to cover and signify uniforms of troops " [20, c. 120].

«Rules for guidance in drawing and inscribing topographic plans» (1831) became not only the main educational tool on cartography, but also the main instruction on the design and compilation of topographic maps. In the «Rules ...», the vegetation symbols are significantly expanded compared with the previous instructions [17, c.132-134]. In 1834, in addition to the current governing documents, «Signs for displaying on maps of troops, fortresses, highways, military roads, waterways and various military land institutions» were approved, intended primarily for military maps that operated until 1917 without any significant changes. [10, c.171].

Thus, a significant impact on the evolution of conventional symbols of cartographic materials on the history of Kazakhstan of the 18th - early 20th centuries. improved the technical equipment of the tsarist army

and increased its offensive activity on the outskirts of the Russian Empire and, as a result, increased demand for accurate and timely information about the terrain. The unification of conditional documents was based on the principle of cartographic generalization, i.e. selection and synthesis of objects depicted on the map, highlighting of their main typical features and characteristics. In this regard, the general geographic map is updated with all the new conventional signs, first of all, according to the elements of the geographical situation, which is strategically and tactically important. By the middle of the XVIII century, about fifty icons were used in compiling general geographic maps.

In our opinion, the further development of the conventional symbols of the cartographic symbolism of Russian maps is closely connected with the formation in the 60s. XVIII century. departmental mapping, which initiated the emergence and wide distribution of thematic maps. At the same time, the symbolism of general geographical maps, which have since been prepared exclusively within the framework of the military department, continued to develop. In this regard, the general geographic map is being updated with new informational characteristics, primarily on the elements of the geographical situation, which is strategically and tactically important, and these indicators are becoming more formalized. At the same time, there is a rebounding from the general geographical map (special maps specialized in military subjects (operational, dislocation, etc.). From the first decade of the XIX century systems of conventional geographic and military maps develop independently (separate conventional symbols are issued). In general, there is an increase in the volume of cartographic documents, as well as an increase in abstractness and formalization of the image. This circumstance stimulates the improvement of conventional signs and their number. Memorization of symbols and reading the map is facilitated by the fact that similar symbols are assigned to groups of related objects. For example, railways of various types on topographic maps have a conventional sign that distinguishes only in details; the same can be said about borders, roads, settlements, etc.

A large number of conventional symbols led to the need to develop standard conventional symbols. One of the events of this kind was initiated by the International Geographical Congresses (1909 and 1912), which established the program and conventional symbols of the so-called International Millionth Map. However, the complete uniformity of conventional signs was not achieved.

References:

- 1 Kusov V.S. *Pamyatniki otechestvennoj kartografii*. - M.: Izdatel'stvo MGU, 2003. - 146 s.
- 2 Bagrov L.S. *Kartografiya Aziatskoj Rossii*. - S.1 - 4. // *Atlas Aziatskoj Rossii*. Izdano pod rukovodstvom G.V. Glinki. Tekst redaktirovan I.I. Thorzhevskim. Obshchaya redakciya kart – M.A. Cvetkov. – Sankt-Peterburg: Pereselencheskoe upravlenie, 1914. - 71 s.
- 3 Zybin I. *Zapiski voennoj topografii*. Har'kov: Tipo - litografiya. YU.A. Schastin, 1897. - 252 s.
- 4 Andrianov V.N. *Uslovnye znaki voenno-topograficheskikh kart (1,2, 3 verstnyh). S obrazcami i sbornymi tablicami*. - Spb: Tipografiya Tovarishchestva Gramotnost'. - 28 s. Bez goda (mezhdru 1905 i 1917).
- 5 Vinogradov N.V. *Karty i atlasy*. Moskva - Leningrad: Izdatel'stvo Akademiya nauk SSSR, 1941.- 202 s.
- 6 Garaevskaya L.S. *Kartografiya. Vtoroe izdanie, ispravlennoe i dopolnennoe*. M: Izdatel'stvo geodezicheskoi literatury. -1955. - 410 s.
- 7 Medushevskaya O.M. *Kartograficheskie istochniki XVII-XVIII vv. /Otv. Red. V.K. YAcunskij. Uchebnoe posobie po istochnikovedeniyu istorii SSSR*. M.: Moskovskij gosudarstvennyj istoriko-arhivnyj institut. – 1957 – 28 s.
- 8 Volkov N.M. *Sostavlenie i redaktirovanie kart*. Moskva: Izdatel'stvo geodezicheskoi literatury, - 1961. - 265 s.
- 9 Salishchev K.A. *Kartografiya. Uchebnik dlya geograficheskikh special'nostej universitetov, 3-e izdanie, pererabotannoe i dop.* – M.: Vysshaya shkola, 1982. - 272 s.
- 10 Postnikov A.V. *Razvitie kartografii i voprosy ispol'zovaniya starykh kart / Otv.red. Fedoseev I.A. ; AN SSSR. In-t istorii estestvoznaniya i tekhniki*. - M.: Nauka, 1985. - 214 s.
- 11 Rychkov S.YU. *Obzor uslovnnykh znakov pri topograficheskoi s"yomke i kartografirovanii mestnosti russkimi voennymi topografami v ehphu napoleonovskikh vojn. [EHlektronnyj resurs]*. - 2017. <http://www.borodino.ru/wp-content/uploads/2017/09/Rychkov.pdf> (Data obrashcheniya: 05.10.2018).
12. Paromov, V.V. *Kartografiya s osnovami topografii. CHast' 2. Kartografiya : uchebno-metodicheskoe posobie / V. V. Paromov*. – Tomsk: Izd-vo GOU VPO «Tomskij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet», 2010. – 132 s.
- 13 Salishchev K.A. *Kartovedenie: Uchebnik, 3-e izdanie*. –M.: Izdatel'stvo MGU, 1990. - 400 s.
- 14 CGADA RF. F.248. D. 1428.

15 *Sotnikova, S.I. Istochnikovedenie russkikh kart HVII - nachala HKH vv.: Avtoreferat dissertacii doktora istoricheskikh nauk. Moskovskij gosudarstve pennij istoriko-arhitekturnyj institut. - M., 1990. - 43 s.*

16 *Karta «Techenie rek Irtysha, Enissei s ih verшинami, i pri nih takzhe i mezhd u imi lezhashchimi mestami», na kotoroj izobrazhena «Step' kazach'ej ordy». //Atlas Rossijskij, sostoyashchij iz devyatnadcati kart, predstavlyayushchih Vserossijskuyu imperiyu s pogranichnymi zemlyami. - Sankt – Peterburg: Imperskaya akademiya nauk. - 1745. – L.15.*

17 *Postnikov A. V. Razvitie krupnomasshtabnoj kartografii v Rossii. - M.: Nauka. 1989. - 229 s.*

18 *RGVIA RF. F. 846. D. 17862.*

19 *RGVIA RF. F. 417. D. 223.*

20 *RGVIA RF F. 422. Op. 1. D. 275.*

УДК 930

МРНТИ 03.20.00

Мажитова Ж.С.¹

*¹ доктор истор.наук, профессор кафедры истории Казахстана и философии
АО «Медицинский университет Астана»*

Омарова Б.К.²

*² канд. истор. наук, доцент, заведующая кафедрой истории Казахстана и философии
АО «Медицинский университет Астана»,*

Жалмурзина А.Ж.³

*³ старший преподаватель кафедры истории Казахстана и философии
АО «Медицинский университет Астана»*

Ж.О. Хасенова⁴

*⁴докторант кафедры евразийских исследований
Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева*

СОВРЕМЕННАЯ КАЗАХСТАНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ОБ ОРАТОРСКОМ ИСКУССТВЕ БИЕВ И ЖЫРАУ

Аннотация

В статье раскрывается вопрос о роли ораторских слов жырау и биев как средство общения людей друг с другом, обмена культурным опытом. Они выполняли коммуникативную функцию в обществе, так как казахи не использовали иных механизмов передачи социального опыта, как только с помощью устной литературы, что позволяло избежать культурной деградации и потери социальной памяти народа.

Ключевые слова: история Казахстана, жырау, ораторские слова, культурные ценности, социальная память.

Ж.С. Мажитова¹, Б.К. Омарова², А.Ж. Жалмурзина³, Ж.О. Хасенова⁴

¹тарих ғылым. докторы, АҚ «Астана медицина университеті» Қазақстан тарихы және философия кафедрасының профессоры,

²тарих ғылым. канд., доцент, АҚ «Астана медицина университеті» Қазақстан тарихы және философия кафедрасының меңгерушісі,

³АҚ «Астана медицина университеті» Қазақстан тарихы және философия кафедрасының аға оқытушысы,

⁴Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты

**ҚАЗІРГІ БИЛЕР МЕН ЖЫРАУЛАРДЫҢ ШЕШЕНДІК ӨНЕРІ ТУРАЛЫ
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТАРИХНАМА**

Аңдатпа

Мақалада жырау мен билер шешендік сөздерінің адамдардың бір-бірімен қатынасы және мәдени тәжірибемен алмасуындағы рөлі ашылады. Билер мен жыраулар қоғамда коммуникативті қызмет атқарды, себебі қазақтар әлеуметтік тәжірибені алмасатын ауызша әдебиеттен басқа формаларды пайдаланбады. Бұл тәсіл мәдени құлдыраудан сақтауға және халықтың әлеуметтік естелігінен айырылмауға септігін тигізді.

Негізгі сөздер: Қазақстан тарихы, жырау, шешендік сөздер, мәдени құндылықтар, әлеуметтік естелік.

Zh.S. Mazhitova¹, B.K. Omarova², A.Zh. Zhalmurzina³, Zh.O. Khassenova⁴

¹ Doctor of history, professor of Kazakhstan and philosophy JSC «Astana Medical University»

² Candidate historical scenes, Head Department of Kazakhstan and philosophy JSC «Astana Medical University»

³ senior lecturer of Kazakhstan and philosophy JSC «Astana Medical University»

⁴ PhD doctoral student, L.N. Gumilev Eurasian National University

**MODERN KAZAKHSTAN HISTORIOGRAPHY
ON ORATORY BIYS AND ZHYRAU**

Abstract

The article deals with the question of the role of oratory words zhyrau and biys as a means of communication of people with each other, the exchange of cultural experience. They performed a communicative function in society, as the kazakhs did not use other mechanisms of transmission of social experience, as only with the help of oral literature, that's why avoiding cultural degradation and loss of social memory of the people.

Keywords: history of Kazakhstan, Zhyrau, oratory words, cultural values, social memory.

Изучение традиционной культуры – актуальная проблема современной науки, важная составляющая национальной политики любого государства, позволяющая осмыслить те нравственные ценности, которые когда-то способствовали появлению и развитию этноса и государства, а в настоящее время значительно расширяющие рамки всестороннего изучения человека, его взаимосвязи с окружающим миром, с другими культурами. В традиционной культуре проявляется самобытность, специфика этнического самосознания народа.

Традиционная культура позволяет проникнуть вглубь человеческого сознания, понять, какие полифункциональные механизмы влияют на стереотипы поведения, какие ценности, пройдя проверку временем, востребованы современной повседневной жизнью, а какие в силу различных обстоятельств оказались вне употребления; осознать роль этнокультурной традиции в сохранении национальной идентичности в условиях, когда мир подвержен влиянию глобализационных процессов, усиливших взаимосвязь между этносами и культурами, когда остро стоит вопрос постепенного стирания из народной памяти его этических и нравственных принципов и идеалов.

В этих условиях задачи сохранения и развития культурного наследия являются важнейшими направлениями государственной политики. Советский Союз в 1988 г. ратифицировал Конвенцию ЮНЕСКО от 23 ноября 1972 г. «Об охране всемирного культурного и природного наследия», согласно которой была пересмотрена государственная политика в вопросах культурного наследия. После распада СССР в Республике Казахстан закрепилась тенденция рассматривать культурное наследие народа в качестве одного из путей достижения государством конкурентоспособного положения в мире.

С начала 1990-х гг. в Казахстане системному изучению были подвергнуты образцы ораторского искусства и факты биографий исторических деятелей прошлого [1]. Так, в «Антологии воспитательной мысли» в казахской степи (с VI по XX вв.) были собраны и приведены в систему

разнообразные сведения о биях, их мысли и рассуждения о влиянии окружающих факторов на формирование морально-психологического бытия кочевников [2].

Заслуживают внимания работы Р. Бердибаева – известного казахстанского ученого, исследователя казахского фольклора, признанного знатока тюркского эпоса. Р. Бердибаев научно систематизировал и опубликовал эпосы «Шора батыр», «Карасай-Казы», «Ер Сайын», «Едиге батыр» и другие. В статье «Билер сөзінің халықтық сипаты» (Народное значение слов биев), ученый утверждает, что ораторские слова принадлежат к жанру «преданий» в устной литературе и проходят многовековой народный отбор лишь те, которые приятны слуху, выразительны, притягивают особым магнетизмом, обладают неповторимой энергетикой. Ораторские слова обладают магической силой, и зачастую самые значимые из них приходили к исполнителям-жырау во сне, как бы предупреждая спящего о грядущих важных событиях.

Р. Бердибаев не обошел вниманием вопросы типологии крылатых слов-изречений казахских биев, которые исследователь подразделяет на три группы [3, с. 15]. К первой группе относятся ораторские речи тех биев, авторство которых ни у кого не вызывает сомнения, например, слова сказанные послом казахов Казыбек бием джунгарскому хунтайджи Галдан-Церену (неважно насколько дословно они приводятся в разных историографических работах, их суть – защита интересов Казахского ханства перед джунгарским правителем).

Вторая группа включает те речи, авторство которых спорно или неизвестно, однако они приписываются трем наиболее известным в истории казахской степи биям – Толе би, Казыбек би и Айтеке би. Например, такие афористичные выражения, как «Благоденствие для народа принесет не бай, а бий», «Путы спасают лошадь, лошадь спасает мужчину, мужчина спасает свой народ» и другие, приписываются этим биям, потому что основные идеи высказываний, ставших пословицами, – спасение Родины, желание единства и благоденствия народу – были смыслом деятельности каждого из них.

Третью группу составляют те известные многочисленные изречения-пословицы, которые живут в памяти народа. Авторство этих крылатых слов определить крайне трудно, скорее даже невозможно, народная память не сохранила имен их сочинителей, но иногда они приписываются тому или иному известному бию-златоусту. К примеру, «Жақсы туса — елдің ырысы, жаңбыр жауса — жердің ырысы» (Дождь с небес проливается — счастье на землю спускается, хороший человек рождается — счастье народу является), «Жаста оқыған оқуың – тасқа жазғанмен бірдей, егде тартқанда оқыған оқуың – мұзға жазғанмен бірдей» (В молодости полученные знания – на камне высеченная надпись, в старости полученные знания – на льду вырубленная надпись), «Ерінбей еңбек қыл, жалықпай өнер біл» (Без лени трудись, без устали учись) и другие.

В связи с вопросами типологии казахских слов-изречений Р. Бердибаев обращает внимание на необходимость проведения историками, этнологами и филологами взискательного научного анализа образцов устного творчества народа (пословицы и др.), особенно это касается сведений о родословных казахов. Требуется солидные пояснительные записки об истории появления того или иного устного исторического источника, комментарии при публикации. Издания, где исторические факты смешиваются с вымыслом, а личные амбиции выходят на первый план, вводят в заблуждение широкую общественность Казахстана. Это касается в том числе вопроса возведения родословной Чингисхана к казахским родам. «История не пишется ради забавы, а фиксирует только реальные факты», – уверен Р. Бердибаев [3, с. 20].

Начало XXI в. характеризуется смещением акцентов философских исследований культурного наследия в сферу этнических аспектов, что обусловило потребность в анализе особенностей национальной культуры через духовно-нравственное содержание, сохранившееся в творчестве казахских биев. Следует выделить монографию исследователя-философа Б. Ахан, предметом научного изучения которого явились вопросы культурного наследия биев. Автор поставил задачу «...попытаться проникнуть в суть степной философии, подвергнув объективному анализу дошедшее до нас бесценное наследие, не поддаваясь влиянию сиюминутных запросов общества, текущих идеологических тенденций, ибо никто не имеет права исказить исторические закономерности» [4, с. 7]. Ценность данной работы состоит в том, что Б. Ахан осуществил скрупулезный анализ широкого круга устных и письменных источников, в котором развернуто представил характер и сущность философии биев, процесс ее оформления в своеобразную идеологию под влиянием как социально-политических, так и хозяйственных факторов казахского народа.

Б. Ахан рассмотрел происхождение ораторского искусства, традиций казахского фольклора, суть и особенности традиционного общества, обусловившие их появление. Так, согласно Б. Ахан, биешены (ораторы) формировали представление о необходимости развития в каждом человеке мысли о коллективной ответственности, создавали идеологию, основанную на принципе «екі туып бір қалу» (родившись врозь, оставаться единым), т. е. стремились к единству и согласию народа. Этот лозунг стал основной идеей, которую биешены несли своему народу. Биешены призывали казахов преодолеть мелкие обиды и взаимные претензии, особенно в условиях, когда в XVII – XVIII в. над казахским народом нависла угроза джунгарской агрессии. Они вырабатывали в обществе единую веру, единые требования. Таким образом, считает Б. Ахан, этические нормы и понятия биешенов были поставлены на службу своему государству.

Исследования Б. Ахана не ограничиваются только областью философии биешенов, но получили продолжение в изучении ораторского искусства биешенов и жырау[5]. Ученый считает, что многие страницы истории до сих пор покрыты «мраком неизвестности», их неверное толкование или исследование в угоду идеологическим установкам искажает историческую действительность, приводит к ее отрыву от своих духовных корней; «к духовным памятникам, не подверженным влиянию времени и с особой бережностью хранимым степным народом, относятся и творчество биешенов, шешенов и жырау. Ораторское искусство, мастерство устной, неподготовленной речи получает широкое распространение и полнокровное развитие только там, где народ поклоняется силе слова, всячески поддерживая находчивость, остроумие и свободу мысли»[6, с. 28]. Казахи считали, что дар красноречия – врожденное качество, которое присуще разносторонним личностям: биешены были одновременно историками, литераторами, мыслителями, политиками, правоведами, психологами, философами и политическими обозревателями[6, с. 29]. Б. Ахан приводит пример отношения казахов к ораторскому искусству через пословицы: «Один из ста – шешен, один из тысячи – косем (вождь)», «Язык шешена – что шило мастера». Небольшое четверостишие, меткое слово биешенов могло высмеять такие отрицательные качества человека, как мздоимство, трусость, чванство и прочие, и вмиг облететь казахскую степь.

Б. Ахан приходит к важному выводу: не каждый оратор мог быть признан обществом в качестве биешенов, но тот, кого называли в народе биешеном, обязательно был прекрасным оратором. Проводя четкое разграничение между творчеством шешенов и биешенов, Б. Ахан отмечает, что для первых не характерно участие в спорах и тяжбах, их лирика носила тематически свободный, демократический характер и тяготела больше к фольклору акынов (поэтов), в то время как биешены через толгау (поэмы-размышления) отражали важные исторические события для всего казахского народа, были привязаны непосредственно к кочевой жизни. Толгау – это философские размышления о единстве и согласии кочевых племен, предсказания будущего, думы о превратностях судьбы. Б. Ахан считает, что творчество биешенов больше тяготеет к жырау. Слова биешенов, крепко оседавая в памяти народа, со временем превращались в кодекс чести и правила поведения, служили ориентиром для многих поколений.

Б. Ахан приходит к еще одному, не менее важному выводу – об актуальности в наше время знаменитых изречений казахских биешенов: «Слова Айтеке биешенов, произнесенные в период сложных споров – спор о вдове и спор о барымте – между Великим и Средним Жүзom, которых он помирил: “Людям не следует родниться, а породнившись, не следует судиться”» [6, с. 32], – применимы и в XXI в.

В целом следует отметить, что именно Б. Ахану мы обязаны расширением представлений о философских взглядах биешенов. Научная компетентность Б. Ахана по праву позволяет ему находиться в числе тех ученых, которые определяют основные направления и ход исследований в области изучения духовного богатства биешенов, выявляют те проблемные моменты в творческом наследии биешенов, исследование которого значительно расширит наше понимание этого сложного полифункционального института казахского общества.

Наследие жырау, биешенов и этнокультурные ценности играли существенную роль при формировании этнического самосознания казахов в древности, а также служат основанием для развития современного самосознания казахов. К такому выводу приходит известный литературовед К. Абдзулы[7]. Героические эпосы о батырах прививают любовь к Родине, повествуют о том, как жил казахский народ, во что верил. Автор отмечает, что казахско-джунгарские войны способствовали возрождению на территории казахской степи института батырства. Такие батыры, как Кабанбай, Богенбай, Наурызбай, Отеген, Сураншы, Райымбек, Малайсары, Олжабай, Жанибек, Саньырык, Сыпатай и многие другие своими подвигами показали пример безграничной любви к своему народу, в сложных условиях они сумели отстоять независимость Родины, поэтому, по мнению ученого,

изучение дошедших до нашего времени героических эпосов о батырах, многие из которых были биями, укрепляет народный дух, способствует консолидации современного казахстанского общества.

Народное творчество казахов богато в жанровом отношении. Казахский фольклор предстает во множестве разновидностей: сказки, пословицы, поговорки, народные песни, айтысы, толғау, дастаны, загадки и другие. «Там, где царит добро, в душах людских мед разливается, там, где расплеснулось зло, кровь проливается», – говорил Айтеке би [8].

Многие аспекты изучения культурного наследия биев и жырау затронуты в работах специалиста в области социальной философии и методологии гуманитарных наук, профессора Д.К. Кшибекова [9]. Ученый считает, что «устное народное творчество казаха основано на мудрости его. Это видно из фольклора, загадок, пословиц, поговорок, ораторских изречений, назидательных слов, поэтических высказываний, обычаев и традиций. У казаха, повторим, сильно развито слово» [10, с. 70].

Через даналық сөздер (назидательные слова) бии-жырау оценивали историческую эпоху, определяли нравственно-моральные и идеологические приоритеты, выражали свое отношение к происходящим событиям, свое видение мироустройства и эмоциональное состояние. В назидательных высказываниях бии говорили о простых человеческих истинах: что значит быть хорошим отцом, доброй матерью, послушным сыном, братом, вежливой дочерью, доброжелательным сватом и т. д. «Каждое мудрое слово казаха имело воспитательное, а также побудительно-поучительное значение» [10, с. 86].

Таким образом, в словах-назиданиях отражался дух времени, духовные ценности, идейные установки, к которым общество не столько по-разному относилось, сколько по-разному принимало, так как любое явление имеет и субъективный характер. Однако всеохватность исторической личности, которая берет на себя смелость быть выразителем ценностно-нравственных противоречий в обществе, благодаря собственной колоритности и глубине, придает размышлениям и думам характер общечеловеческой ценности, гуманизма. Творчество биев и жырау, глубоко убежден Д.К. Кшибеков, отличается высокая идейность и подлинная народность.

Значительный вклад в изучение культурного наследия биев и жырау внес казахстанский ученый, филолог, отдавший много сил изучению фольклора казахского народа, Н. Турекулов (1921–2007). Ученый обратился к теме казахского устного народного творчества еще в советские годы. Свою исследовательскую деятельность молодой ученый начал в составе научной экспедиции Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова Академии Наук Казахской ССР. В 1961–1986 гг. экспедиция побывала во многих районах Казахстана и собрала внушительный материал устной литературы, касающийся творческого наследия биев и шешенов (ораторов). Обработанный материал послужил источником для создания сборников устного народного творчества казахов, первый из которых увидел свет в 1963 г. под названием «Қазақтың күлдіргі сықақ әңгімелері» (Казахские басни). В 1964 г. ученый сдал в издательство «Жазушы» материал о биях и казахских златоустах, однако лишь треть его была опубликована под названием «Сөз тапқанға қолқа жоқ» (Уместное слово не вызывает спора). В то время народное творчество не особо пользовалось популярностью среди издателей, их больше интересовали литературные материалы о трудовых подвигах советского рабочего класса и крестьянства.

Ситуация начала меняться в конце 1980-х – начале 1990-х гг., когда интерес к историческому прошлому захлестнул все республики на постсоветском пространстве. Казахстан не стал исключением. Как писал Н. Турекулов, теперь редакции газет и журналов, издательства просили материал об исторических личностях, оставивших заметный след в истории народа, чем ученый не преминул воспользоваться. В газете «Қазақ әдебиеті» (Казахская литература) появляется серия статей, посвященная биям и шешенам, биографическим сведениям о них [11]. Эти публикации вызвали шквал откликов читателей газеты. Одни благодарили автора за проделанную работу по сбору редкого материала, другие были недовольны опубликованным материалом, считая его неполным и неточным. В ответ на замечания читателей Н. Турекулов предложил совместно с ними продолжить работу по сбору и систематизации отчасти утраченного материала народного творчества казахов. Итогом работы стала двухтомная книга, в которой было отражено творческое наследие более ста биев и шешенов казахской степи. Ученый надеялся, что работа в этом направлении будет продолжена в дальнейшем и позволит обогатить имеющиеся знания об устном наследии казахского народа.

В 1984 г. в г. Ташкенте он защитил диссертацию на соискание степени доктора филологических наук по теме «Современное казахское устно-народное и индивидуальное творчество», в которой

отметил, что «Акыны (поэты-импровизаторы. – авторы) и жырау от своего имени оценивают эпоху, в которой живут, ее идеологические и политические цели, выражая тем самым свое отношение к обществу, свое мироощущение и эмоциональное состояние. ...самовыражение автора обретает здесь, благодаря масштабности и глубине личности акына или жыршы, общечеловеческое значение» [12, с. 26]. В постсоветское время ученый расширил тематические рамки исследования, включив в научно-исследовательское поле традиционную казахскую культуру [13].

Н. Турекулов считал, что «Возникшее в давние времена творчество биев и ораторов сегодня особенно актуально. Оно имеет большое воспитательное значение для подрастающего поколения, его ценностные ориентиры служат нравственными принципами для современного общества» [14, с. 8]. Одной из проблем современного общества, полагал ученый, является не только невежество молодого поколения относительно слов-изречений знаменитых биев, но и отсутствие знаний у них о биях-ораторах, творчество и деятельность которых представляет духовно-нравственную ценность и служит сохранению идентичности казахского народа, в том числе в условиях современных глобализационных процессов.

Именно Н. Турекулов, на наш взгляд, наиболее последовательно проводил мысль об уникальности института биев-шешенов в казахском обществе. Ученый был убежден, «что ораторские слова и судебные решения биев как явления общественной жизни и драгоценное богатство встречаются только в казахском народе» [14, с. 5].

Большой вклад в изучение казахского народного ораторского искусства внес советский и казахский поэт, писатель, ученый-фольклорист, ученик М.О. Ауэзова, член Союза Писателей СССР Б.А. Адамбаев (1919–1990) [15]. Работы ученого посвящены пословицам, поговоркам, ораторским изречениям, историческим преданиям и легендам – жанрам устного народного творчества, которые, по его мнению, являются наименее изученными в современном литературоведении, так как не в полном объеме собраны и систематизированы. Трудности накопления знаний о жанрах казахского народного ораторского искусства связаны с тем, что они всегда ситуативны, то есть их нужно изучать в контексте обстоятельств, определяющих их бытование. Б.А. Адамбаев (в 1967 г. им был издан сборник стихов «Сила слова», в 1969 г. – монографическое исследование «Ораторское искусство») поставил задачу восполнить этот пробел. Благодаря его стараниям было «отобрано, систематизировано и подготовлено к изданию (с предисловием и комментариями) свыше шести тысяч казахских народных пословиц и поговорок, около тысячи ораторских изречений и несколько сот исторических преданий и легенд» [16, с. 4]. Ораторские изречения биев, пословицы-поговорки считаются малыми жанрами, но, являясь результатом многовековых наблюдений за явлениями природы и общественной жизни, они стали, по мнению автора, квинтэссенцией народной мудрости. Передаваясь из поколения в поколение, они подвергались объективным изменениям, шлифовались и в итоге искусственного отбора становились выражением этических взглядов и суждений всего казахского народа.

Б.А. Адамбаев был хорошо знаком с устной литературой, свободно ориентировался в ней. Очевидно, это обстоятельство позволило ему заметить, что бии-ораторы всегда использовали в своей речи крылатые изречения и афоризмы, которые «достигли высокого художественно-эстетического уровня и превратились в истинную поэзию» [16, с. 8]. Их речь, построенная зачастую на импровизации, использовании образных выражений, была богата примерами из народного фольклора и являла собой красоту казахского языка. Ученый приводит в пример высказывание русского офицера Е.И. Шевалина о значении фольклорного жанра у казахов: «На языке кайсацком есть пословицы (макал), так отчетливо дающие понятия об их характере и народности вообще... Некоторые из них, нужно признаться, очень хороши... Всякий порядочный би и султан помешан на пословицах и в разговоре с кайсаком старается пересыпать ими почти всякую фразу. Это рекомендует у них человека умного, дельного и совершенно годного быть бием, судьей» [17, с. 120].

Б.А. Адамбаев отмечает необходимость наличия традиции и преемственности как факторов, обуславливающих сохранение культурного наследия. Культурное наследие биев, считает исследователь, составляют те ценности, которые созданы в ходе культурных достижений казахского общества, сохраненные в исторической памяти народа и осуществляющие связь между поколениями, между прошлым и будущим. Своим творчеством бии как бы маркируют казахский народ специфическими и отличительными признаками, которые служат объединяющим началом казахской общности на фоне общемировых культурных и гуманистических ценностей.

Сравнительную типологию образов, мотивов и сюжетов казахской литературы периода Казахского ханства, ее эстетические функции и роль в обновлении национальной словесности на рубеже XX и XXI вв. разработал А.Ж. Жаксылыков, известный в Казахстане специалист по казахской литературе.

А.Ж. Жаксылыков отмечает, что национальная поэзия биев-жырау, начиная с возникновения Казахского ханства, затем в переломные для государства столетия, отмеченные бурными историческими событиями, имела полифункциональное значение: «Она обслуживала не только духовно-эстетические запросы казахов, но и брала на себя функции регулирования общественных (межплеменных, межродовых) отношений, аккумулировала и концентрированно выражала коллективное мнение, вдохновляла воинов на битвы за свободу и независимость Отечества, суммировала опыт исторического прошлого в масштабных эпосах, прорицала будущее и т. д.» [18, с. 124].

Рассматривая творчество акынов-жырау XIV–XVIII в., А.Ж. Жаксылыков обращает особое внимание на такую особенность национальной поэзии, как полифункциональность и отмечает, что она обусловлена «не только традиционным ее ритуализмом, связью с обрядовой практикой казахов, но и особым типом эстетического мышления кочевников, стремившихся предметно запечатлеть в слове суммированный опыт восприятия как истории, так и современности. Суггестивность, черты ритуализма, живая связь с магией, экспрессия и выраженный энергетизм – все это отражало чрезвычайно важную роль поэзии жырау в этнокультуре казахов» [18, с. 124–125].

По мнению ученого, поэзию биев, акынов, жырау можно охарактеризовать как сакральную, так как нередко они брали на себя функции медиаторов, магических посредников между метафизическим космосом и людьми. Жырау в социально-политической системе традиционных отношений казахов-кочевников выполняли важную роль регуляторов духовно-нравственных процессов, определяли основные направления развития традиций казахской словесности, в частности героической поэзии, эпоса, толгау, терме; влияли на формирование канонических форм и принципов поэзии, ее жанровой системы, изобразительно-выразительных средств, ритмики, языка, стилистики и т. д. [18, с. 125].

В последние годы многие аспекты культурного наследия биев и жырау нашли отражение в работах казахстанских ученых К.Ш. Кайыргалиевой, А.С. Сагатовой, Е.Е. Серимова, Д.С. Раева и др. [19].

Так, например, К.Ш. Кайыргалиева считает: «При решении проблем казахского общества, основным орудием биев было слово меткое, умное, животрепещущее. Их слова-назидания до сих пор служат патриотическому воспитанию молодежи, привитию любви к своей Родине, к родной земле. Поэтому важно в воспитательных целях продолжать уделять внимание ораторскому искусству биев в общеобразовательных школах, в вузах, объяснять молодежи нормы поведения, нравственные ценности биев.

Ораторство как жанр искусства имеет огромное значение в нашей нравственной культуре. В любом обществе ораторское искусство оказывает благотворное влияние на развитие народа, пробуждает его чувства, сознание, побуждает к действиям. Оно не утратило своего значения по сегодняшний день» [20, с. 3].

По мнению исследователей К.Ш. Кайыргалиевой, А.С. Сагатовой, Е.Е. Серимова, Д.С. Раева и других, бии и жырау выполняли в обществе функции инкультурации и социализации, которые позволяли приобщить конкретного человека к основам этнической культуры, усвоить культурные образцы и стереотипы поведения, сформировать устойчивое чувство коллективности, в конечном итоге, стать полноправным членом сообщества.

С другой стороны, наличие в обществе традиционного культурного компонента, представленного творчеством биев и жырау, способствует не только сохранению культурной идентичности народа, но и служит источником восприятия ценно-гуманистических установок, необходимых для формирования самосознания новых поколений.

Список использованной литературы:

1. Ел аузынан: Шешендік сөздер, ақындық толғамдар, аңыз әңгімелер / Құраст. Б. Адамбаев, Т. Жарқымбекова. – Алматы: Жазушы, 1989. – 365 б.; Билер сөзі. Шешендік толғау, арнау, дау / Құраст. Т. Кәкішев. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 160 б.; Дала кемеңгері немесе Сырым туралы сыр. – Алматы: Сөзстан, 1992. – 70 б.; Төрөқұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б.; Қосжанов А.С. Сырым Датұлын әрі шешен, әрі би ретінде зерттеу:

заң ғылым канд. ... дис. – Алматы, 1995. – 176 б.; Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 207 б.; Айтеке би / Сост. Г.К. Бельгер, М. Акдаулетұлы. – Алматы: Атамұра, 1998. – С.223.; Институт биев: подходы и интерпретации в российской и казахстанской историографии. Монография. / Ж.С. Мажитова. – М.: «КДУ», «Университетская книга», 2015. – 352 с., цв. ил.; и др.

2. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы: Бірінші том (VI ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі кезең) / Ред. алқасы Ш. Шаяхметов және т. б. / Құраст. Қ. Жарықбаев, С. Калиев. – Алматы: Рауан, 1994. – 224 б.

3. Бердибаев Р. Билер сөзінің халықтық сипаты // Мұрагер. – 1994. – № 1.

4. Ахан Б. Философия биев: Монография. – Уфа: РИО БашГУ, 2003. – 290 с.

5. Ахан Б. Ораторский слог в искусстве слова биев // Евразийское содружество. – 2004. – № 1. – С. 143–146; Он же. Общее и особенное в ораторском искусстве казахских биев, шешенов и жырау // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2004. – № 6. – С. 28–32 и др.

6. Ахан Б. Общее и особенное в ораторском искусстве...

7. Әбдезұлы Қ. Тарих және тағдыр. – Алматы: Қазығұрт, 2004. – 208 б.; Он же. Тарихи тұлға және қазақ әдебиеті: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 163 б.

8. Белгер Г. Гармония духа. – М.: Русская книга, 2003. [Titus]. URL: <http://titus.kz/?previd=11577> (дата обращения 13.09.2014).

9. Кишибеков Д.К. Казахский менталитет: вчера, сегодня, завтра. – Алматы: Наука, 1999. – С.198.; Он же. Истоки ментальности казахов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – С.204.

10. Кишибеков Д.К. Истоки ментальности казахов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – С.204.

11. Қазақ әдебиеті. Қазақтың жүз би-шешені. 1992. 20, 30 апреля; 7, 14, 28 мая; 1993. 4, 11, 18, 25 июня.

12. Турекулов Н. Современное казахское устно-народное и индивидуальное творчество: дис. ... докт. филол. наук. – Ташкент, 1984. – 351 с.

13. Төрекұл Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. 1, 2 кітап. – Алматы: Жалын, 1992. – 400 б.; Төрекұл Н. Қазақтың 100 би-шешені. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 384 б.; Төрекұл Н. Билер сөзі – ақылдың көзі. – Алматы: Қазақстан, 1996. – 240 б.; Төрекұлұлы. Даланың дана ділмәрлары. – Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2006. – 592 б.; и др.

14. Төрекұлұлы Н. Даланың дана ділмәрлары. – Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2006. – 592 б.

15. Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алма-Ата: Мектеп, 1976. – 160 б.; Ел ауызынан: Шешендік сөздер, ақындық толғамдар, аңыз әңгімелер / Құраст. Б. Адамбаев, Т. Жарқымбекова. – Алматы: Жазушы, 1989. – 365 б.; Адамбаев Б. Казахское народное ораторское искусство: Авториз. пер. с каз. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 206 с.; Он же. Казахское народное ораторское искусство: Книга для массового читателя. – Алматы: Ана тілі, 1997. – С.205.; Он же. Казахское народное ораторское искусство. Изд. 3-е. – Алматы: Ана тілі, 2007. – С.256.; и др.

16. Адамбаев Б. Казахское народное ораторское искусство. Алматы: Ана тілі, 2007. – С.256.

17. Цит. по: Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: В 5 т. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1964. – Т. 3.

18. Жаксылыков А.Ж. Сравнительная типология образов и мотивов с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – С.360.

19. Қосжанов А. Сырым Датұлын әрі шешен, әрі би ретінде зерттеу: заң ғылым. канд. ... дис. автореф. – Алматы: Экожан, 1995. – 176 б.; Канагатова А.М. Преемственная связь этических воззрений Бухар-жырау и Кабан-жырау и их значение в духовной культуре казахского народа: автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Алматы, 1996. – С.26.; Сагатова Ә.С. Қазақ рухани дүниесіндегі даналық мәселесі (XVII–XVIII ғғ.): филос. ғылым канд. ... дис. – Қарағанды, 2001; Раев Д.С. Қазақ шешендік сөз өнерінің элеуметтік-философиялық негіздері: филос. ғылым канд. ... дис. автореф. – Алматы, 2003; Қайырғалиева К.Ш. Билердің ұлттық ойлау мәдениетіндегі орны: филос. ғылым канд. ... дис. автореф. – Алматы, 2005. – 135 б.; Мамырайым Б.Б. Шешендік сөздердің ұжымдық және даралық сипаты: заң ғылым. канд. ... дис. автореф. – Түркістан, 2005; Серімов Е.Е. Сот төрелігінің тілмәрлығы: тарихы және қазіргі жағдайы: заң ғылым. канд. ... дис. автореф. – Алматы, 2005. – 150 б.; Өсерова А.Н. Қазақ әдет-ғұрып заң нормаларындағы тәлім-тәрбие тағылымдары: заң ғылым. канд. ... дис. автореф. – Тараз, 2007. – 30 б.; Түсіпбаева М.Б. Ақын-

жыраулар мұраларындағы эстетикалық тәрбие ойлары (XVIII–XIX ғғ.): педаг. ғылым. канд. ... дис. – Алматы, 2009. 149 б.; и др.

20. Қайырғалиева К.Ш. Билердің ұлттық ойлау мәдениетіндегі орны: филос. ғылым канд. ... дис. автореф. – Алматы, 2005. – 135 б.

УДК 9.93/929
МРНТИ 03.20.00

Нуртазина Н.Д.¹,

*¹ д.и.н., профессор КазНУ им.аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан*

Сабырғалиева Н.Б.²,

*² PhD-докторант КазНУ им.аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан*

**РЕЛИГИОЗНЫЕ АСПЕКТЫ ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ КАЗАХСТАНА (ПО
ТЕКСТАМ «УАСИЯТ НАМА», «АДАБИЯТ КАЗАКИЯ»,
«КИССА- И ЧОРТАНБАЙ», XIX, я В.)**

*Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта
BR05233709 "История и культура Великой Степи"*

Аннотация

Новый ракурс в исследовании исторической памяти и коллективного сознания тюркских этносов Евразии связан с изучением саморефлексии и самоощущения (в данном случае – казахов) в условиях возрастания кризисных явлений вследствие утраты «золотого века» в лице кочевой цивилизации. Как правило, в традиционной картине мира казахов важнейшее место занимала религия и духовное измерение мира. Типичным образцом рефлексии традиционного сознания на тему прошлого, настоящего и будущего могут служить тексты акынов жанра «эпоха скорби», авторы которых должны быть отнесены к неформальным деятелям религиозной сферы, проводникам мусульманских ценностей в среде кочевников.

В статье на основе арабографических рукописей, прежде всего «Уасият нама», «Адабият Казакия», «Кисса-и Чортанбай» проанализированы духовно-мировоззренческие и цивилизационные представления поэтов-традиционалистов жанра т.н. «эпоха скорби». Актуальность поднятого круга вопросов определяется высокой научной и практической ценностью реконструкции этнической памяти казахов в период борьбы за сохранение культурного кода и собственной идентичности перед лицом агрессивных вызовов других цивилизаций. Предложенные поэтами-муллами модели, цельные характеристики, и сама философская рефлексия о наступлении колониальных реалий и утрате базовых ценностей номадической культуры и ислама в тисках технически превосходящей европейской цивилизации и российского империализма представляет огромный интерес.

Ключевые слова: этнокультурное сознание, коллективная память, цивилизационный кризис, идейная конфронтация, колониальная реальность, социальные катаклизмы, поэзия, наследие жырау и акынов, религия, ислам, сакральные представления, картина мира, мусульманская эсхатология, пессимизм, шариат, суфизм.

Н.Д. Нұртазина¹

¹ Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы, дінтанушы
nazira.nurtazina@mail.ru

Н.Б. Сабырғалиева²

² Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының PhD-докторанты, naz-sb@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫНЫҢ ДІНИ АСПЕКТІЛЕРІ («УӘСИЯТ НАМА», «ӘДЕБИЕТ ҚАЗАҚИЯ», «ҚИССА- И ЧОРТАНБАЙ» МӘТІНДЕРІ БОЙЫНША, XIX Ғ.)

Аңдатпа

Еуразия түркі этностарының тарихи жады мен ұжымдық сана-сезімін зерттеудің жаңа қыры олардың (нақты айтқанда – қазақтардың) көшпелі өркениетпен бейнеленген «алтын ғасырдың» келмеске кетуіне, дағдарыстың үдеуіне байланысты өзін-өзі пайымдау, ел басына күн туғанда «келімай» деп ой толғаған ойшылдардың мұрасын зерделеу болып табылады. Дәстүрлі санадан туындаған рефлексияның әдеттегі үлгісі ретінде «зар заман» ағымы ақындарының өткен, бүгін және келешекке байланысты толғау мәтіндерін қарастыру орынды. Діндар ақындарды көшпелілер қоғамында имандылықты насихаттаған бейресми діни қайраткерлер тобына жатқызу ұсынылады.

Мақалада негізінен ертеде араб қарпінде басылған «Уәсият нама», «Әдабият Қазақия», «Қисса-и Чортанбай» атты белгілі қолжазбалар мәтіндері бойынша дәстүрлі «зар заман» ағымы ақындарының дүниетанымдық және өркениеттік ұстанымдары талданады. Көтерілген мәселелердің өзектілігі өзге өркениеттердің агрессивті шабуылына байланысты өз мәдени коды мен ұлттық бірегейлігі үшін күрес кезіндегі қазақ халқының этникалық жадының ерекшеліктерін қалпына келтірудің ғылыми әрі практикалық маңызымен негізделеді. Ақын-молдалардың ұсынған сипаттамалары мен модельдері, жалпы олардың орыс империализмі мен техникалық жағынан үстем еуропалық өркениеттің қысымынан көшпелі мәдениеті пен ислам дінінің іргелі құндылықтарының құлдылауы тақырыбына философиялық пайымдарының өзі үлкен қызығушылық туғызады.

Түйін сөздер: этномәдени сана, ұжымдық жады, өркениеттік дағдарыс, идеялық тайталас, отарлық болмыс, әлеуметтік алапаттар, поэзия, жырау, ақындардың мұрасы, дін, ислам, киелі ұғымдар, дүние суреттемесі, пессимизм, шарифат, сопылық

Nurtazina N.D.¹

¹Professor of Kazakh National University, Department of History of Kazakhstan,
Doctor of History, expert on religion, nazira.nurtazina@mail.ru

Sabyrgalieva N.B.²

²Ph-D Doctoral Student of Kazakh National University, Department
of History of Kazakhstan, naz-sb@mail.ru

THE RELIGIOUS ASPECTS OF THE SPIRITUAL HERITAGE OF KAZAKHSTAN (ON THE BASE OF TEXTS “WASYAT NAMA”, “ADABIAT KAZAKIYA”, “KISSA-I CHORTANBAY, 19-TH CENTURY)

Abstract

A new perspective in the study of historical memory and collective consciousness of the Turkic peoples of Eurasia is associated with the study of self-reflection and self-awareness (in this case, the Kazakhs) in the face of increasing crisis because of the loss of “Golden age”, namely the civilization of the Nomads. As a rule, religion and the spiritual dimension of the world had constituted the important part of the Kazakh’s traditional picture of the world. The texts of the akyns of the genre of “era of grief” should be considered as typical samples of the reflection of traditional consciousness on the past, present and future. The authors of these texts should be classified as unofficial figures of the religious sphere, conductors of Islamic values among the Nomads.

The article analyzes spiritual, ideological and civilizational views of traditional poets of the so-called genre "era of sorrow" primarily on the base of the manuscripts “Wasyat Nama”, “Adabiat Kazakiya”, “Kissa-i Chortanbay” in Arabic script. The relevance of the raised issues is determined by the high scientific and practical value of the reconstruction of the ethnic memory of the Kazakhs during the struggle in defense of their cultural code and identity in the face of the aggressive challenges of other civilizations. The models and integral characteristics proposed by mullah-poets, and the very philosophical reflection about the colonial realities and the loss of basic values of nomadic culture and Islam in the grip of technically superior European civilization and Russian imperialism are interesting.

Keywords: ethno-cultural consciousness, collective memory, civilization crisis, ideological confrontation, colonial reality, social cataclysms, poetry, legacy of zhyrau and akyns, religion, Islam, sacral ideas, worldview, Muslim eschatology, pessimism, Sharia, Sufism.

XIX век стал во многом переломным в судьбах казахского и других тюркских этносов Евразии. Это было время, когда отчетливо обозначились признаки заката кочевой цивилизации в контексте геополитической ситуации на континенте и драматические последствия политического подчинения тюрко-мусульманских народов Российской империи. Кардинальные изменения в жизнь подвластного кочевого населения внесли политические реформы 1867-1868 гг, утвердившие колониальную систему управления. Данная имперская система, помимо прочего, абсолютно не учитывала специфику Казахстана и кочевой традиции [1, с.82]. Согласно новым законам все земли Казахской Степи были объявлены государственной собственностью царской империи.

Наиболее рельефно новое трагическое мироощущение, неразрывно связано с мусульманскими религиозно-эсхатологическими воззрениями, реминисценции по поводу утраченного «благодатного времени» отражено в дошедших до наших дней произведениях казахских поэтов, которые условно были объединены в литературоведении в школу «зар заман». В то же время изучение литературных памятников казахов колониальной эпохи показало, что идеи и мироощущение «времени скорби» характерны и для других творцов казахской словесности, в том числе, например, Махамбету Утемисову и даже жившему позже Гумару Карашу.

Стоит отметить, что еще на заре XX века данное литературно-фольклорное наследие изучалось российскими учеными, как В. Радлов, И. Лютш, Н. Коншин, а также на особое направление обратили внимание и образованные казахи, собиравшие наследие предшественников, а это – И. Алтынсарин, М. Копеев, А. Байтурсынов и др. Тюрколог В. Радлов высоко оценил художественное наследие поэта-исламиста Шортанбай Канайулы в своем труде «Образцы народной литературы тюркских племен» (часть 3, Спб., 1870, переизд. в 1993, Алматы) [2, с. 19].

Позже произведения «заманистов» исследовали М. Ауэзов, Х. Досмухамедов, С. Сейфуллин, С. Муканов, Е. Исмаилов, К. Жумалиев и др. Характерно, что Х. Досмухамедов определил данное направление литературы как «литературу религиозного направления». В то же время термин «зар заман» ввел М. Ауэзов в работе «История литературы» (Ташкент, 1927). Книга переиздана в 1991 г. [3, с. 192]. В данном случае нам хотелось бы отметить, что эта школа в равной мере могла быть условно названа мироощущением «акыр заман» (эпоха конца мира). Однако в условиях социализма и атеизма было принято определение М. Ауэзова. Что касается периодизации и персональных аспектов этой школы, то согласно классикам, «эра скорби» как литературно-философская традиция охватывает около столетия казахской истории, начиная с конца XVIII века и завершается творчеством Нармамбет-акына (умер в 1918 г.)

Разумеется, изучение данного духовного феномена и носителей исламски ориентированных религиозных казахских поэтов XIX века было запрещено уже к концу 1930-х и нач. 1940-х гг. К 50-м годам в казахстанской историографии, литературоведении, философской науке других смежных дисциплинах утвердилась идеологизированная оценка данной школы как реакционной и

«панисламистской». В этом отношении характерна оценка С. Сильченко, где поэты-муллы искусственно противопоставляются Абаю и другим поэтам-просветителям [4, с. 125]. В 70-80-е годы XX в. благодаря в основном М. Магауну были сделаны первые шаги по «реабилитации» наследия поэтов-«заманистов». Так, была подготовлена и издана антология казахской поэзии «Бес гасыр жырлайды» [5].

После 1991 г. в Казахстане наблюдается огромный сдвиг в научном исследовании поэтов всех школ и направлений, изучаются их арабографические рукописи, публикуются на казахской кириллице собрания их стихов и поэм [6]. В междисциплинарном изучении темы наряду с экспертами в области филологии участвовали также историки и философы. Следует отметить вклад таких авторов, как К. Мадibaева, Б. Омаров, специально и всесторонне исследовавших наследие «эпохи скорби». При этом в монографии Б.Омарова изучены не только казахские, но и кыргызские поэты-муллы в лице Калыгула, Арстанбека, Молдо Кылыча [7, с. 147-195]. Из зарубежных исследований необходимо обратить внимание на исследование Томаса Виннера [8].

В данной публикации мы исходим из малоизученности текстов казахской поэзии течения «зар заман» («акыр заман») и других образцов традиционной поэзии в ракурсе религиозно-центрированного этнического самосознания казахов и прежде всего образованной элиты. Продолжают оставаться спорными или неизвестными такие вопросы, как связь пессимистического мироощущения с традиционным Тасаввуфом, в целом, коранической картиной мира; идейные параллели «заманистов» с будущими (либо творившими параллельно) поэтами просветительско-джадидского толка и др. Сегодня, когда мы стремимся к новой фазе модернизации коллективного сознания актуализируется тема зарождения в эру колониализма первой генерации мыслящих и ищущих личностей с мусульманским критико-ретроспективным сознанием. Безусловно, в центре нашего историко-религиоведческого анализа – отражение в коллективном сознании казахских кочевников негативного образа колониального прошлого, а также различные связи и параллели с судьбами исламской цивилизации и регионального мусульманского сообщества того времени.

«Уасият нама», «Адабият Казакия», «Кисса-и Чортанбай» и другие религиозно окрашенные дидактические толгау акынов XIX в. [9] передают не просто индивидуальные духовные искания и опыт отдельно взятого мусульманина, но характеризуют универсальные ментальные аспекты колониальной реальности в Казахстане XIX столетия, жизни в условиях цивилизационного конфликта между Востоком и Западом. Это были упаднические настроения в сознании наследников славной Золотой Орды, ставшими жертвой технически превосходящей их Российской самодержавной империи.

Указанные тексты издавались в досоветский период в типографиях Казани арабским шрифтом (экземпляры хранятся в рукописных отделах Института литературы и искусства, Центральной Научной Библиотеки НАН РК). Сочинения Шортанбай акына переиздавались неоднократно под названием «Кисса–и Шортанбай» в 1888 г. (издатель – татарин Хусаинов Шамсуддин), в 1890 и 1901 гг. В 1880 г. вышел в свет сборник стихов «Уасиятнама» Дулат Бабатайоглы. Книга Абубакира «Адебиет казакия, или слова Абубакира муллы» издавалась в Казани в 1902 и 1905 гг.

Теоретико-методологической основой исследования выступает постулат о принадлежности казахов-кочевников к миру суннитско-ханафитской религиозной традиции Центральной Азии, обоснование автономности и ценности т.н. образа «другого», иной цивилизации в глазах номадов-казахов в контексте традиционной ментальности тюркских кочевников. Также исходным принципом является признание произведений жырау и акынов полноценным альтернативным источником в исследовании духовной истории народа. Наряду с арабографическими изданиями нами использованы и современные, с научными комментариями, издания сборников толгау и стихов.

Мотивы пессимизма, тревоги, неприятия экспансии иноверцев появляются уже в поэзии казахских сказителей-жырау, живших в XVII-XVIII в. Основная мировоззренческая тенденция, объединяющая поэтов-жырау и поэтов «акыр заман» – это неприятие и острый протест против колониальной политики царизма, попыток культурной, идеологической ассимиляции коренных народов и идеализация кочевой идиллии и шариата, реминисценции о «золотом веке».

Написанные в морально-дидактическом жанре «Уасият нама» (Назидания) Дулата Бабатайулы, «Адабият Казакия» муллы Абубакира, в «Акыр заман» Шортанбая Канайулы традиционалисты восхваляют достоинство Священного Корана, Сунны Пророка. В рассматриваемых источниках, в частности можно взять «Кисса-и Чортанбай», названы имена пророка Адама, пророка ислама Мухаммеда (в эпитетах «Пайгамбар», «Расул-Алла» и др. [10, с. 5]. Лейтмотивом философско-

назидательных толгау является призыв к вере («*дагуат*»), весьма талантливые и эмоционально окрашенные пропагандистские высказывания о ритуалах ислама, как намаз и пост в месяц Рамадан. Сильны в произведениях и соответствующие оценки и религиозно-политические настроения в связи с конфессиональной политикой империи.

Анализ текстов показывает, что казахские авторы были достаточно осведомлены в вопросах ислама, знали основные положения священных первоисточников религии. В пользу тезиса о исламизированности казахского кочевого социума XIX века говорит тот факт, что поэты жанра «акыр заман» обильно используют арабо-персидские религиозные и философские термины. В то же время замечательно, что Шортанбай (Чортанбай), Мулла Кердери, Дулат, Албан Асан и др. были воспитаны в местной тюрко-суфийской традиции, о чем говорит употребление ими слов *уәли, сопы, пир, нәпсі* и др.

Обращает на себя внимание упоминание казахскими поэтами Суфи (Сопы) Аллаяра и прямое заимствование основных мифологем о мироздании и человечестве из этого канонического для Центральной Азии источника. Известно, что Сопы Аллаяр был авторитетом для Абая Кунанбайулы, о чем говорят его «Размышления». Религиозный деятель суфизма был из Бухары, жил в конце XVII-нач.XVIII вв. и являлся продолжателем традиций Йасауи, учеником накшбандийских шейхов Ходжа Мумина, Мухаммад Газни, Пир-и Камил Шайха Суфи Навруза Бухари и Пир-и Камил Шайха Хабибуллаха. В своем рисале (сборник «*Сабатул ажизин*») развивал концепции суфийских гностиков [11].

Сегодня в междисциплинарном ключе исследования текстов «Уасият нама» Дулата Бабатайулы, «Адабият Казакия» Кердери Абубакира и др. есть основания говорить об органической включенности коллективного сознания казахов XIX века в контекст мусульманской духовной жизни и тенденций в исторической трансформации мусульманской ментальности. В сочинениях-толгау общим является пессимистическая, жизнеотрицающая, аскетическая тенденция, характерная для суфизма. Пропаганда идеи загробного воздаяния, перенос акцента с земной жизни на «вечную», оплакивание и проклятье в адрес земного существования – все это также свидетельствует о суфийском влиянии.

В картине мира тюрка-мусульманина одним из фундаментальных понятий-ценностей выступает «кут» или позднее, тюрко-арабское «*кут-береке*» (от «*барака*» – в суфизме означает мистическую энергию, источником которой является Бог). Понятие «кут», как известно, происходит от верований древних тюрков в таинственную силу природных стихий. Позже под влиянием суфизма оно исламизировалось, сливаясь с близким по смыслу арабским «барака». В ходе исламизации коллективного сознания понятие «*Кут*» наполняется новым содержанием, когда источником благодати и положительной энергии считался теперь Аллах. Вместе с тем, считалось, что «кут-барака» может передаваться через святых людей, некоторые священные предметы и т.д. [12, с.149].

Именно отталкиваясь от сакрального первопонятия «кут», казахские мыслители оценивают состояние казахского этнического сообщества в XIX веке, также и родной природы Великой Степи, своего Атамекена как катастрофическое. Внимание религиозных поэтов концентрируется в особенности на постигшие страну казахов бедность и нищету.

Традиционный взгляд на вещи проявляется в том, что социальное состояние Казахстана под юрисдикцией Российской империи выглядит как «безблагодатное состояние» (букв. выражения: «*кең қонысын тарылды, қут-берекең арылды, құты кетіп жұт болмақ*»). И в этой связи видится реминисценция по поводу ушедшего «золотого века»: доколониальный период истории с ностальгией воспевается в толгау как время, когда в стране был «кут», т.е. присутствовала Божественная энергия, милость Аллаха. Анализ источников показывает, что вместо «кут» может в качестве синонима использоваться эпитет «*Қайыр*» (казахское слово арабского происхождения, переводится как «добро», «благо»).

Мышление поэтов не лишено парадоксов, т.е. «даоистичное» (вернее, типично суфийское), ибо они не всякую бедность интерпретируют как зло и отсутствие «кут», и, наоборот, им кажется, что в «новых баях» эпохи товарно-денежных отношений и колониальных порядков может заключаться обманчивое содержание. И здесь кроется один из важных элементов традиционного религиозно-мистического мировидения. По мнению казахов-кочевников, богатство бывает от Бога, а может быть и «безблагодатное» (от Шайтана): «*Қайыры жоқ бай шықты*» – таково высказывание Шортанбай-акына в его толгау на тему «зар заман» [13].

Мусульманский взгляд казахского сообщества на мироздание, историю, будущее, нравы людей и политику государств пронизывает все тексты сочинений поэтов XIX века и даже многих поэтов нач. XX в. В богатом арсенале исламской теологической традиции особое место занимает учение о конце времен (истории), Акыр (Ахир) заман. И хотя идея эта была не нова для тюркского самосознания во все времена, но после череды военных поражений и усиления колониальной экспансии царизма в казахском (и шире – тюркском) мироощущении резко усиливаются печальные настроения, переросшие в тревожное ожидание Конца мира.

Силу духовного влияния концепции «Қиямет қайым» (День Страшного Суда), «Ақыр заман» (Конец Света) на казахское этническое сознание трудно переоценить. Как сказано, контент мусульманской эсхатологии был давно освоен тюркским человеком, т.к. уже в X-XII вв. тюрки Центральной Азии были интегрированы в ислам. Ввиду распространения в регионе ханафитско-суннитской традиции, тесно связанной с суфизмом, а также распространения на начальном этапе шиитско-исмаилитских и других ветвей и учений, тюрки Казахстана и Центральной Азии весьма почитали образы и представления, связанные с приходом перед светопреставлением Гайсы (Иисуса Христа), Махди (земного спасителя, по казахски Мәді). Также в народном сознании казахов прочное место занял миф о всемирном потопе и корабле Ноя (Нух пайгамбар). К теме Судного Дня обращались такие средневековые классики тюркской поэзии, как Йасауи, Сулейман Бақыргани, Рабгузи и др.

Упаднические настроения в казахской духовной культуре усиливаются, несомненно, начиная с позднего средневековья. Причина была в том, что мир кочевников неотвратимо погрузился в пучину прошлого после гибели и распада великой, единой империи тюрков Евразии – Золотой Орды. Вместе с усилением на Западе технической цивилизации, расширением колониальной экспансии молодых буржуазных государств на Восток неизбежно нарастают эсхатологические настроения и тревожные предощущения в литературе кочевых народов Степи.

Однако отнюдь не только глобальными историческими новшествами были продиктованы эти предощущения поэтов и оракулов Великой Степи. Эсхатологичность мирозерцания была им присуща ввиду давности связей с кораническим мировидением, где парадигматика мировых катастроф была обусловлена авторитетом Писания [14, с.148.]. Классическое эсхатологическое толгау (традиционный жанр высокой поэзии) Шортанбай акына «Зар заман» содержит центральную идею надвигающейся Мировой катастрофы [13]. Главным признаком ее казахский мудрец считает нравственное падение и углубление социальной несправедливости.

В религиозно-философском толгау «Уасият-нама» («Өсиетнама»; Дулат Бабатайоглы, издано в Казани в 1880 г.) акын всесторонне аргументирует представление о близости «акыр замана» [15]. В произведении представлена целостная эсхатологическая картина современного мира в соответствии с канонами религиозного мировидения и богословия. Безусловно, позиционируя себя правоверными мусульманами Шортанбай, Дулат, Мурат и др. не могли предсказывать точный срок и время конца истории, т.к. по Корану это знает только сам Всевышний Аллах. Тем не менее в традиции позволялось и даже вменялось в обязанность мусульманам размышлять и угадывать признаки приближения Судного Дня по критериям, которые излагались в священных текстах.

В религиозной картине мира говорится об усилении зла, умножении грехов, бед и страданий верующих по мере приближения светопреставления. Опираясь на теологические знания своего времени, поэты-«заманисты» находят множество признаков приближения этой мировой катастрофы. Во-первых, это общий моральный упадок людей, в том числе и мусульманских обществ. Будут рушиться традиционные ценности, уважение к старшим, семейные устои и пр. В обществе воцарится вопиющая несправедливость, коррупция, обман и пр. Как и все люди, казахи станут бездуховными, думая лишь о деньгах, обогащении и развлечениях.

Изучение текстов «Адебият Казакия», «Уасият нама» и др. позволяет нам определить не просто элементарный уровень мусульманской грамоты и знания основ шариата казахскими поэтами-муллами, но и развитое мышление и теологическо-суфийские познания, присущее создателям данных произведений гибкое интегральное мировоззрение. Доказательством данного утверждения могут служить те места источников, где фактически дается (хотя и в художественной форме) диалектический, тонкий анализ различных противоречий в области религии, религиозного сознания и коллективного поведения народа.

Согласно общему взгляду и оценке казахских религиозных поэтов, в эпоху кризиса и упадка этнических традиций и разгула хаоса сама религия превратится в ложную религию. Позже эта идея

будет развита и философски обоснована Шакаримом в его стихах и трактате «Три истины». Будучи сами муллами и проповедниками традиционного ислама, Абубакир, Шортанбай, Дулат, Мурат и другие акыны не боялись заявлять в своих толгау (которые не только были напечатаны в типографиях Казани и Уфы и др., но и регулярно исполнялись публично перед многочисленными группами казахских слушателей), что большинство мулл и суфиев стали к тому времени лицемерами и формалистами в религиозных делах.

В этом утверждении своем казахские акыны были не одиноки и в рамках самой исламской традиции, т.к. по Сунне и трактатам суфиев в эпоху «акыр заман» люди будут иметь слабую степень веры в Бога, мусульмане начнут блюсти только внешнюю религиозную обрядность, а в действительности – все более прельщаться благами мира сего. Возрастут грехи людские, а также экологические катастрофы. Как сказал Пророк в хадисе, «Знамения Конца Света будут свершаться одно за другим, словно бусины, рассыпающиеся с ожерелья». И одним из важных признаков Конца света считается в исламе «исчезновение знаний и ученых, распространение невежества» [16].

Поэтам-традиционалистам XIX века казалось, что часть мрачных знамений и признаков Акыр Заман из мусульманской эсхатологии уже имеют место в истории казахов и соседних стран. При этом реалии колониализма в Евразии и Казахской Степи воспринимаются как органическая часть событий Акыр заман. Одна из основных идей «Кисса-и Чортанбай» – это убеждение в том, что покорение мусульман царизму выступает символом вселенского зла и торжества несправедливости [10].

Традиционное сознание казахов интерпретирует агрессивный вызов технически превосходящей северной цивилизации как усиление мировой катастрофы. Негативный апокалиптический социум обозначен следующими господствующими знаками, значимыми для казаха XIX века: *дуан* (казахское название центров военно-административных округов, созданных царизмом; по русски «приказ»), *тілмаш* (переводчик), *майыр* (майор), *жандарал* (генерал), *солдат*, *дұшпан* (враг), *кәпір* (неверный), *абақты* (тюрьма), *зәкүн* (закон), *пара* (взятка) и др. В «Уасият-нама» оцениваются как подрывающие традицию кочевников такие вредные привычки народа колониальной эпохи, как употребление чая и российских самоваров [15, с. 11].

Наступление России на тюркскую часть Евразии, прежде всего захват земель, а также ослабление национальных обычаев, военные поражения и различные унижения казахов объясняются в свете предсказанной в Коране страданий мусульман и умножения зла перед Кияметом. В «Уасият нама» есть предупреждение, что во времена, предшествующие вселенской катастрофе вообще не станет справедливых властителей: *«патшалардан кетіп әділет заман ақыр таяды»*. В «Кисса-и Чортанбай» предсказываются наступления «неверных» с востока и запада [10, с. 15].

Общим доктринальным моментом, присущим для воззрений казахских поэтов теологической ориентации является мысль об Аллахе, как вселенском Творце, устройтеле Страшного суда и милосердном Боге. Казахским мыслителям, рефлексирующим на тему судеб Родины, состояние казахского кочевого социума и мусульман Евразии представляется так, что попытки вернуть свободу, былую справедливость являются тщетными. Вместо этого, демонстрируя пессимистический тип сознания, творцы толгау считают, что нужно лишь горевать и молиться, взывая к всемогущему Аллаху с просьбой на избавление от страданий настоящего и ужаса будущих дней.

Переосмысливая тексты «Адебиет Казакия», «Уасият нама», «Кисса-и Чортанбай» и др. с религиозно-психологической точки, мы можем полагать, что наиболее впечатлительные люди в казахском кочевом обществе XIX в. (прежде всего личности с поэтической натурой и склонные к интроспекции) впадали в состояние отчаяния и депрессии, испытывая чувства национальной неполноценности, унижения и оскорбления от произвола царских чиновников. Поэтому таким субъектам тем более казалось, что, возможно, физическая смерть и светопреставление более приемлемы, чем нескончаемые земные страдания и духовные унижения народа.

Анализируя религиозное мировоззрение поэтов «акыр заман», можно убедиться в том, что несмотря на ортодоксальный (правоверный) «суннитско-ханафитский» склад ума, им иногда был присущи глубокие философские прозрения. В идеологии авторов известных толгау и кисса XIX в. нет клерикализма и слепого религиозного фанатизма. Изучение первоисточников показало, что есть основания говорить, с одной стороны, о связи авторов с мистицизмом и морализмом классического суфизма.

С другой стороны, заметна связь казахских поэтов религиозной школы «зар заман» с зарождающейся к нач. XX в. религиозно-реформаторской и просветительской тенденцией, т.к

«заманисты» разделяли идею распада самой мусульманской религии, ее институтов, когда истинную исламскую мораль и дух религии сохраняют лишь немногие. Отсюда следует критика современной организованной религии и поздних тарикатов.

Примечательно, что Абубакир молла, Мурат-акын, Шортанбай, Дулат иногда отходят от религиозного буквализма и демонстрируют диалектический подход. Например, это касается интерпретации слова «кафир»: в некоторых местах оно употреблено в широком значении как синоним слова «злодей», поэтому в стихах Дулата мы находим выражение «қазақтан шыққан кәпірлер», т.е. кафиры из самих казахов-мусульман – так определяются пособники злодеяний царизма. Или же восклицание: «Кім мұсылман, кім кәпір, Бір Аллаға аян-ды» (Одному Богу известно, кто на самом деле мусульманин, а кто - кафир) [17].

Ввиду давней исламизированности в казахском религиозном сознании укрепилась вера в то, что ближе к Концу света богословы-алимы станут злодеями. Поэтому возникла народная поговорка «Ақыр заман ғалымы залым болар». По мнению автора «Уасият нама», «Ғалымның қылған зинасы, Залымның қылған кінәсі», т.е. «труд» ложного ученого приравнивается к духовной проституции («зина»).

«Қайғылы болды заманым» (Печально мое время), – вот собственно девиз муллы Абубакира Кердери [18, с. 3]. Одно из его толгау называется «Заманның опасыз халіне айтқаны» («то, что сказал Абубакир по поводу подлости эпохи»). Критико-рефлексивное сознание казахского теолога выражается в основательной критике поздней религиозной практики ишанов, невежественных мулл, что сближает автора с просветительской тенденцией казахской мысли.

По мнению автора «Адабиет Казакия», не осталось ничего святого, абсолютно все в обществе подверглось девальвации и десакрализации, даже суфийские ценности. Характерна оценка морального облика и культурного уровня последователей тарикатов: «Қор болған екіншіде сопы жолы» (Унижен ныне Путь суфиев), «сопыдан кетті сабырлық» (Суфии уже не являют собой образец смирения), «уалиден кетті керемет» (суфийский святой уже не обладает способностью творить чудеса) [18, с.3-30].

Также известны «толгау» религиозного поэта XIX в. из Западного Казахстана Мурата Монке-улы [19]. Реалии глубокого духовного кризиса казахского общества Мурат выражает в строках: «Қайыр кетіп қазаннан, Қуат кетіп азаннан...» (нет блага в пище, ушла былая энергия из слов молитвы), «Қайырсыз болған неткен жер?!» (что за земля такая безблагодатная?), «Мұсылманның баласы қашуды қойды арамнан» (мусульмане перестали убегать от «харам», т.е. запретного), «Шапағат, қайыр қалмады, Жақын жуық жараннан...» (не осталось заступничества, добра от родных и близких).

Поэтическая рефлексия акына завершается ритуальным проклятьем в адрес зловещего времени и его символов, в том числе потерявших благословение казахских земель (Ак Жаик – река Урал, Едиль – Волга, Мангыстау и др.): «Адыра қалғыр заманның», «Адыра қалғыр, Ақ Жайық», «Адыра қалғыр, ит Нарын». Депрессия и пессимизм предельно выражены в строках: «Енді айналып келмейді Бастан өткен сол заман, Бір көруге жоқ заман. Сұмырай болды соңғы адам» [20, с. 192], т.е. проводится мысль о подлости как характерной черте нравов людей в эпоху Ақыр заман.

Из изложенного следует вывод о том, что в проанализированных нами текстах происламского течения «зар заман» – «Уасият нама», «Адабиет Казакия», «Кисса-и Чортанбай» и др. выражаются оппозиционные настроения и недовольство казахов-традиционалистов реалиями XIX века. Рассматривая исламские ценности как фундамент традиционной духовной культуры, они подвергают резкой критике наступающую индустриальную цивилизацию, разрушающую мораль, традиционный быт и культуру кочевников, а также призывают усиливать мусульманское мировидение.

Список использованной литературы:

1. Қойгелдиев Мәмбет. Қазақ елі: ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (19 ғ. – 21 ғ. басы) – Алматы; Дәстүр, 2014 – С. 432.
2. Радлов В. «Алтын сандық» (избранные сочинения). Алматы: Ана тілі, 1993. – С.294.
3. Әуезов М. Зар заман акындары //Әдебиет тарихы. Алматы, Ана тілі, 1991. – 192 – С.222.
4. Әдеби мұра және оны зерттеу. Алматы: ҚазССР Ғылым академиясы баспасы, 1961 – С.376.
5. Бес гасыр жырлайды. Құрастырған М. Мағауин, М. Байділдаев. I том. – Алматы: Жазушы, 1984. – 256 б.

6. Зар-заман. Жыр-толғаулар. Құрастырған С. Дәуітұлы. Алматы: Жалын, 1993.– 176 б. Бабатайұлы, Дулат. Өсиет нама. – Алматы: Ғылым, 2001. – 132 б. Мұрат. Құрастырған Б. Қорқытов. – Алматы: Арыс. – 2001. – 232 б. Шортанбай (толғаулар, айтыстар, дастан). – Алматы: Айқап, 1993. – 79 б.
7. Омаров Б. «Зар заман» әдебиеті. Астана: Елорда, 2005 – С.372.
8. Winner, Thomas G. *The Oral art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia* – Durham, Duke University press, 1958 – 270 P.
9. Бабатайоглы, Дулат. Уасият нама. – Казань, 1880. – С.16. Кисса-и Чуртанбай. Чуртанбайдын бала зары. – Казань, 1916. – 18 с. Абубакир молла (Кердери). Адабиет Казакия. – Казань, 1902.– С.30.
10. Кисса-и Чуртанбай. Чуртанбайдын бала зары. – Казань, 1916. – С.18.
11. Соны Алаяр. Сәбатұл ажизин. Алматы: Баспалар үйі, 2014 – 320 б.
12. Нұртазина Н. Құт //Қазақстан. Ұлттық Энциклопедия. Том VI, – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 2004. – С. 149-150.
13. Шортанбай. Зар заман //Зар заман. Жыр-толғаулар. Құрастырған С. Дәуітұлы. Алматы: Жалын, 1993. 70-135 б.
14. Жаксылыков А.Ж. *Образы, мотивы и идеи с религиозной содержанием в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис.* – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – С.422.
15. Бабатайоглы Дулат. Уасият нама. – Казань, 1880.
16. Қулиев Э. Пророчества о приближении Конца света. М.: Умма, 2006. – С.80.
17. Бабатайұлы, Дулат. Өсиет нама. – Алматы: Ғылым, 2001. – 132 б.
18. Абубакир молла (Кердери). Адабиет Казакия. – Казань, 1902.
19. Мұрат //Зар заман. Алматы: Жалын, 1993. С. 137-169.
20. Мұрат. Құрастырған Б. Қорқытов. –Алматы: Арыс. – 2001. – 232 б.

ӘОЖ 911.2(262.81)
ГРНТИ 03.81.37

Н.У. Шаяхметов¹

¹т.ғ.д., ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының
бас ғылыми қызметкері, Астана қ., Қазақстан

Б.Б. Байшов²

²Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
Астана қ., Қазақстан

ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДЕГІ КАСПИЙ ТЕҢІЗІ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Каспий теңізінің тарихи атаулары туралы тарихи-географиялық деректердегі мәліметтерге қысқаша тарихнамалық шолу жасалды. Тарихтың әр кезеңіндегі теңіз атауының

өзгеріске ұшырауының себептері қарастырылып, ежелгі, орта ғасырлардағы және жаңа замандағы кейбір тарихи-географиялық әдебиеттерге, картографиялық материалдар сараланды. Каспий жағалауын мекендеген елдердің тарихындағы теңіздің алатын орны бағамдалады.

Кілт сөздер: Каспий тарихы, Каспий теңізі, тарихи-географиялық деректер, тарихи карталар.

Шаяхметов Н.У.¹

*¹д.и.н., главный научный сотрудник Института истории
государства КН МОН РК, г. Астана, Казахстан*

Байшов Б.Б.²

*²PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Астана, Казахстан*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ КАСПИЙСКОГО МОРЯ В ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация:

В статье проведен историографический обзор исторических названий Каспийского моря на основе историко-географических источников. Рассмотрены причины изменения названия моря в разных исторических периодах. А также сделан краткий обзор историко-географической литературы, картографических материалов, изданных в древности, средневековье и новое время. Проанализировано место Каспийского моря в истории прибрежных стран.

Ключевые слова: история Каспия, Каспийское море, историко-географические источники, исторические карты

N.U. Shayakhmetov¹

¹doctor of historical sciences, Chief Researcher

Institute of History of the State Committee of Science MES RK, Astana, Kazakhstan

B.B. Baishov²

² PhD doctoral student, Eurasian National University L.N. Gumilev, Kazakhstan, Astana

SOME QUESTIONS OF THE HISTORY OF THE CASPIAN SEA IN HISTORICAL-GEOGRAPHIC SOURCES

Abstract:

The article provides a historiographic review of the historical names of the Caspian Sea based on historical and geographical sources. The reasons for changing the name of the sea in different historical periods are considered. And also a review of historical and geographical literature, cartographic materials published in antiquity, the Middle Ages and the new time. Analyzed the place of the Caspian Sea in the history of coastal countries.

Keywords: history of the Caspian Sea, Caspian Sea, historical and geographical sources, historical maps

Кіріспе

Қазіргі Каспий теңізі туралы деректер ежелгі дүние кезеңінен бері көптеген саяхатшылар мен зерттеушілердің жазған еңбектерінде кездескенімен, олардың әрқайсысы теңіздің атауы мен оған құятын су көздері, айналасын мекен еткен халықтар туралы мәліметтерді әртүрлі жазып қалдырған. Бұл мәселе осы кезге дейін ішінара қарастырылғанымен, тәуелсіз Қазақстан тарихы ғылымында арнайы зерттеу нысаны ретінде алынбаған тың тақырып. Оның бірқатар себептері бар: Каспий теңізінің атауына қатысты деректер мен еңбектердің дерекнамасы мен тарихнамасының толық қалыптаспағандығы, тарихи деректерде берілетін мәліметтердің қарама-қайшылығы және т.б. жатқызуға болады.

Мәселенің тағы бір ерекшелігі – тарихтың әр кезеңдері мен соған сәйкес қалыптасқан дерек көздерінде Каспий теңізі атауының өзгеріп отыруы. Жалпы тарихи-географиялық деректерге қарағанда, теңіз атауына қатысты мәліметтер әрқилы (Хвалын, Хорезм, Хазар, Ақ теңіз, Каспи және

т.б.). Бұл Каспий теңізінің атауы бойынша һәм дала өркениетіндегі орны мен рөлі хақында арнайы кешенді зерттеуді қажет ететінін көрсетеді.

Каспий теңізі атауы жөнінде

Жалпы, Еуропа мен Азияның түйісер шегінде орналасқан әрі өзіндік ерекшеліктеріне ие суқойма болып табылатын Каспий теңізі ерте заманнан-ақ саяхатшылар мен зерттеушілердің, алыс-жақын елдердің қызығушылығын туғызып отырған.

Жалпы, Каспий атауының шығуы ежелгі замандағы теңіз жағасын мекендеген каспи (каспилер) тайпасымен байланыстырады. Мәселен, 2006 жылы жарық көрген «Қазақстан тарихы» анықтамалығында берілген түсіндірмеде: «Каспилер – Каспий теңізі жағалауын қоныстанған ежелгі сақ тайпаларының бірі. «Каспий» атауы алғаш Геродоттың «Тарих» аталатын шығармасында кездеседі (б.з.б. 5 ғ.)... Кейін (б.з.б. 1 ғасырға дейін) Каспилер мидия, албан, ғұн, түркі т.б. тайпалармен араласып кеткен. Каспийлердің атынан Каспий теңізінің, Кавказ (Қапқас) тауының және ежелгі Әзірбайжанның Каспиана облысының атауы шыққан. Ежелгі дәуір авторларының (Геродот, Страбон, Клавдий, Птолемей) деректері бойынша, Каспилер б.з.б. I мыңжылдықтың соңына дейін қазіргі Каспий теңізінің оңтүстік-батыс және батыс жағалауын қоныстанған», - деп көрсетілген [1].

Дегенмен, Каспий теңізі туралы алғашқы мағлұматтардың бірі көнеирандық қасиетті кітап – «Авестада» көрсетілгендігі белгілі. Онда, осыдан үш мың жыл бұрынғы Каспий теңізіне Ворукаш (мағ. «шығанағы кең теңіз») деген атау берілген. Алайда ақпараттың толық болмауы аталған гидронимді Каспийге сенімді түрде қолдануымызға мүмкіндік бермейді. Кейбір тұспалдаулар бойынша, Ворукаш атауы Арал теңізі немесе Балхаш көлінің де атауы болуы мүмкін делінгенімен [2], Каспий теңізінің Иранға жақын орналасуы мен оның жағалауында Қарабұғаз, Маңғыстау секілді ауқымы жағынан үлкен түбектердің болуы бір жағынан Ворукаш атауының Каспийге байланысты айтылғандығына дәлел болады.

Ежелгі Қытайдағы Үлкен Хань династиясы кезеңінде, б.з.д. 2100 жылдар шамасында Каспийді «Солтүстік теңізі» деп атау тән болды [3].

Каспий теңізі туралы мәліметтер ежелгі грек және римдік жазба деректерінде кездеседі. Ақын Гомер (б.з.д. XII-VII ғғ. аралығы) жерді «тыныш ағатын, терең, әлемдік Мұхиттық өзен» шайып жатқан дөңгелек қалқан түрінде елестетті. Гомер әлемдік дөңгелек қалқанның батысында Геркулес бағаналары болса, шығысы – Колхида, одан әрі «Күн тоғанымен», яғни Каспий теңізімен аяқталады деп топшылады. Басқаша айтқанда, Гомердің пікірінше жер батыста Атлант теңізіне дейінгі аумақты қамтыса, Шығыста тек Каспий теңізімен немесе Гомерше айтқанда «Күн тоғанымен» шектелді.

Б.з.д. VI ғасырда өмір сүрген грек оқымыстысы, парсы патшасы I Дарийдің замандасы Гекатей Милетскийдің «Өмірбаян» («Жизнеописание») еңбегінде әлем жан-жағын Жерорта теңізі қоршаған екі аралдан тұратын дискі түрінде болады деп қарастырылған. Аталған еңбекте Гекатей Қара теңізден шығысқа қарайғы жердегі «Күн тоғаны» (Каспий теңізі-авт.) сөзін «Гиркания» облысының қасында орналасқан «Гиркан теңізі» ұғымымен ауыстырады [4]. Ежелгі дүниенің географы Милетский теңізді Солтүстік теңіз бұғазы деп көрсеткен [3].

Жоғарыда атап көрсетілгендей, Каспий теңізіне сипаттама Геродот (б.з.д. V ғ.) еңбегінде беріледі. Геродоттың «Тарих» еңбегіндегі Парсы елінің әкімшілік бөлінісі туралы (сатрапиялар-авт.) баяндалар тұсында ғалым теңіздің батыс жағалауын мекендеген ежелгі халықтар каспилер туралы айта келіп [3], «Каспий теңізі басқа теңіздерге қосылмайтын жеке теңіз. Оны ұзындығынан 15 күн (1600 шақырым), енінен бастап 8 күнде (900 шақырым) жүзіп өтуге болады. Аталған теңіздің батыс жағалауын бойлай көлемі және ауқымы бойынша үлкен Кавказ таулары орналасқан» деп жазады. Осылайша Геродот Каспийдің мұхиттардан оқшау орналасқандығына ерекше назар аударған [5].

Аристотель осы жерде екі теңіз бар деп тұспалдап, Каспийге Гиркан және Каспийсуим деген екі атау берсе, б.з.б. II ғасырда өмір сүрген Клавдий Птолемейдің жасаған картасында Каспийге Гиркан атауы беріліп [6], оны ешқандай мұхитпен жалғаспайтын тұйық су алабы ретінде көрсетеді [7].

1-сурет. Птолемейдің географиялық картасы [6, с. 148]

Белгілі шығыстанушы В.В. Бартольдтің «Работы по исторической географии» еңбегіндегі «Бахр-ал-хазар» атты Каспий теңізі туралы төмендегідей мағлұматтар берілген: «Көптеген араб географтары Каспий теңізін VI/X ғасырларда осы теңіздің солтүстік жағалауындағы Итиль (Еділ өзеніне таяу жердегі) деп аталатын маңызды сауда қаласы бар аймақты жайлаған хазар халқының атауымен «Бахр-ал-Хазар» (Хазар теңізі) (парсыша – Дарйа-и хазаран) деп атайды. Бұл атаумен кейде Хазарлардың билігі Қырым жарты аралының бір бөлігіне де таралғандықтан Қара теңіз және Меотиды да белгіленеді (Ибн-Хордадбек). Алайда мұсылман әлемінен тысқары жерлерде бұл атау қолданылмаған; Каспий теңізіне байланысты қолданылған славяндық – «Хвалым» (Хвалыс, Хвалын нұсқалары да бар) атауы арабтар мен парсылардың «Хорезм теңізі» деп тек Арал теңізін атағандығына қарамастан, Хорезм елі атауымен байланысты екендігі шүбә тудырмайды.

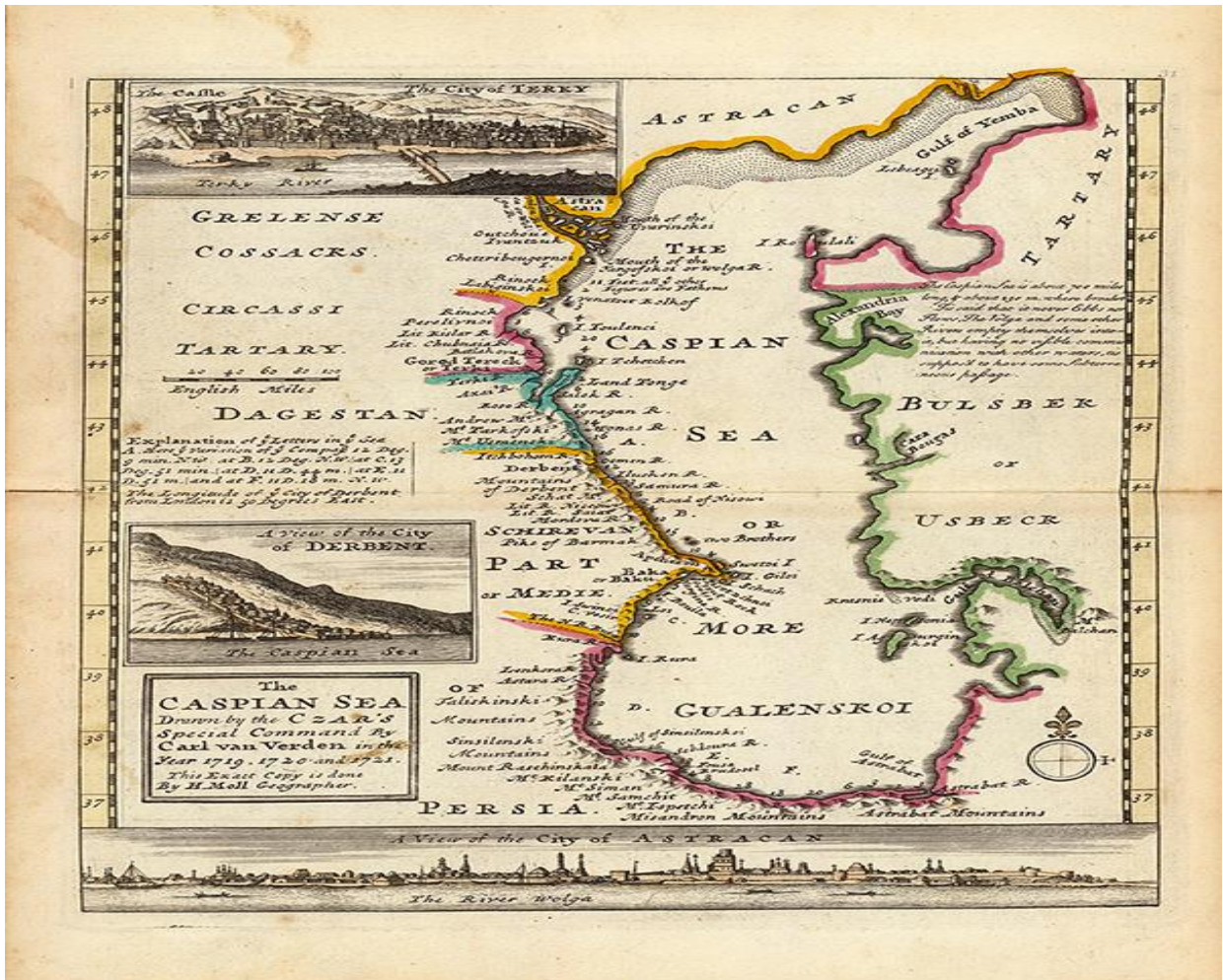
Бұдан басқа, мұсылман әдебиеттерінде «Каспий» атауы теңіз жағалауындағы облыстармен байланыстырылып «Джурджан теңізі» (ежелгі «Гиркан теңізіне» сәйкес), «Абескун теңізі» (Гюрген сағасындағы портты қала), «Табаристан теңізі» (немесе «Мазандеран»), «Дейлем теңізі», «Гилян теңізі», кейіннен (монғол үстемдігінен бастап) «Ширван теңізі» мен «Баку теңізі» (осы соңғы атау, осымен қоса «Сарай теңізі» орта ғасырлық еуропалық деректерде де кездеседі) деген атаулармен ұшырасады; Қызыл теңізге байланысты кездесетін «Бахр ал-Кульзум» атауы да Каспий теңізіне байланысты жиі қолданылады. Осымен қоса түрік әдебиеттерінде Каспийді белгілі көшпелі тайпа, түркмендер мен османдардың ата-бабаларына байланысты (оғыздар-авт.) «Бахр-и гузз» немесе көбінесе Жерорта теңізіне байланысты қолданылатын «Ақ теңіз» атауларымен жазу да ұшырасады» деп, атап көрсетеді [8].

XV ғасырдағы орыс саяхатшысы А.Никитин теңізге Дербент атауын берсе, осы тұста түркмендер Каспийді Кеккюз деп атаған. Аталған кезеңде, Орталық Азияда Каспийді «Айдархан теңізі» (Астрахань теңізі) немесе «Құзғын теңіз» («қарға» сөзімен байланысты) деп атау қабылданған. Ал Мұхаммед Хайдар Дулати (XVI ғ.) өз еңбегінде Каспийді «Кулзум» теңізі деген атаумен жазады [9].

XVI ғасырдағы И.Грозныйдың патшалығы кезінде Мәскеу мемлекеті мен оған шекаралас мемлекеттердің «Үлкен сызба» деп аталатын картасы жасалды. Біздің заманымызға осы кітаптың «Үлкен сызба кітабы» деп аталған жазбаша сипаттамасы жетті. Аталған кітапта Каспий мен Арал теңіздері туралы мәліметтер ғана емес, екі теңіздің арасындағы ара қашықтық та нақты көрсетіледі. Атап айтсақ: «Хвалым теңізінен Көк теңізге дейінгі аралық шығысқа қарай тікелей 250 шақырым» деп жазылған.

Кейінірек дайындалған карталарда теңізге «Каспий» атауы қолданылып, «Гиркан» атауы ығыстырыла бастайды. Орта ғасырлық Батыс Еуропа карталарында теңіз негізінен Каспий атауымен танылды.

Ресейде Каспий атауы I Петр кезеңінде карталарға толықтай енгізілді. 1715-1720 жылдары I Петрдің бұйрығымен барлық теңіз және оның жағалаулары қағазға сурет түрінде түсіріліп, 1720 жылы тасқа бейнеленген теңіздің алғашқы жеке картасы шығарылды. I Петрдің Париж ғылым академиясына жіберілген осы картасы француз ғалымдары тарапынан жоғары ғылыми баға алды. Аталған картада теңізге байланысты Каспий атауы нақты көрсетіліп, осы атау кейіннен барлық орыс карталарынан Хвалын теңізі атауын ығыстырып шығарады (2-суретті қараңыз).

2-сурет. Ресей мемлекетіндегі Каспий теңізіне арналған алғашқы ресми карта. Каспий теңізінің осы бас картасы император І-Петрдің жеке тапсырмасымен 1719-1720 жылдардағы Карл ван Верденнің арнайы ізденістерінің нәтижесінде жасалған [10]. Картада сол тұстағы «шығыс жағалаудағы қалың тұманға байланысты» Қарабұғаз-көлі көрсетілмей қалған. Картаның батысындағы төменгі тұсында Кура мен Аракс өзендерінің, шығысында Оксиус (Амудария-авт.) өзендерінің сағалары көрінеді.

Теңіздің тарихи-географиялық ерекшелігі хақында

Каспий теңізі туралы білімдер мен мәліметтер уақыт өткен сайын толығып, жазба деректері мен картографиялық материалдар арқылы нақтылана түскені байқалады.

Мәселен, б.з. I ғасырында римдіктерге бағынышты болған Кавказдың бір бөлігіне Сармат тайпалары бақылау жасап отырған Каспий теңізі арқылы Египет тауарлары жеткізіліп отырған. Солтүстік Кавказдағы сармат кезеңі қорымдарынан Египет және Римнен шығарылған көптеген заттардың табылуы кездейсоқтық емес. Бұл туралы Страбонның (б.з. I ғ.) "География" кітабында сармат тайпаларының бірі – аорстар Каспий теңізі бойымен өтетін жолдарды бақылайтындығы және түйелермен керуен саудасын жүргізіп, үнді, вавилон тауарларын армяндар мен мидяндардың тауарларына айырбас жасайтындығы туралы қызықты мәліметтер келтірілген. Аталған грек ғалымы Каспий теңізін Үндістан және Қытаймен байланыстырып отырған су жолы бар екендігін алғаш рет қағазға түсірген тарихшылардың бірі. Страбон мәліметтерінде ежелгі кезеңдегі Қытай, Үндістан арасында антикалық әлеммен жасалған сауда бағыттарының бірі - қазіргі Әмудария өзенінің құрғап қалған тармағы Узбой (түркішеден аударғанда – Өзен бойы-авт.) арнасы арқылы Каспийдің шығыс жағалауына дейін жеткен тауарлар теңіз арқылы Кавказға асып түсіп, Кура өзені ағысымен Қара теңізге дейін барған деп айтылады [11]. Алайда бұл сауда жолының қалай жұмыс жасағандығы

туралы әлі күнге дейін көптеген нақтылаулар қажет. Осындай белгісіз мәліметтердің қатарына Каспий арқылы жүзуді кімдер қамтамасыз еткендігі және қай елдің кемелерімен жүзгендігі зерттеуді қажет етеді. Егер де осындай теңіз жолының болғандығы анық болса, ежелгі дүниедегі теңіз жүзушілері - Қара теңіз жағалауларын игерген гректердің Каспий теңізімен де жүзуі мүмкін деуге болады.

Страбон Каспий теңізі жағалауында болмағанымен, оның осы теңізде болған немесе Каспий теңізі тұрасында хабары бар адамдардың мәліметтерін пайдаланғандығы анық. Страбон өз еңбегінде «Гирканияның Окс өзені теңізге құяды және онда кеме жүзетін болғандықтан» «көптеген үнді тауарларын төмен қарай, Гиркан теңізіне әкеледі» деп жазылған. Осы жерде қосымша үнді тауарларының Бактрия өзенінен Окс өзеніне, одан әрі Окс арқылы Каспийге баратындығы туралы мәліметті Үлкен Плиний де айтады [12].

Страбонның мәліметтерінен тауарлар теңізге Окс деп аталатын су жолы арқылы жеткізілгендігін анық көреміз.

Б. Вайнбергтің пікірі бойынша, тарихта бұл жолдың дамуы тұрақты сипат алмаған. Осы теңіз жолының даму сипаты Әмудария өзенінің Сарықамыс көліне құйылуымен және одан әрі Узбой өзені арнасы арқылы Каспий мен Қара теңізге құйылып, кемелердің одан әрі батысқа беттеуімен байланыстырылды.

В.Бартольд, А.Кесь, С.П. Толстов және Я.Гулямовтың зерттеулерінде Узбой өзенінің қызметі Әмудария өзені суының Сарықамыс қазаншұңқырына түсу көлеміне толықтай тәуелді болды деп айтылады. Сарықамыс қазаншұңқыры суға толғаннан кейін Узбой өзенінің арнасын толтыратын болған. Сондықтан да Узбой өзенін Әмударияның жалғасы деп емес, жеке өзен ретінде Сарықамыс көлінен бастау алады деп айтуымызға болады [13].

3-сурет. Бекович-Черкасскийдің экспедициясы кезінде (1717 ж.) жасалған осы картада бір кездері Әмударияның Каспийге құйған, сол кезеңде-ақ арнасы құрғап қалған Узбой өзенінің орны көрсетіледі [14].

Зерттеуші В.В. Бартольдтің еңбектерінде Каспий теңізінің шығысында да теңізге құятын өзендердің болғандығы туралы мағлұматтар беріледі. Атап айтсақ, ғалымның көптомдық «Шығармалар жинағының» III-томында Каспий теңізіне құятын Узбой өзені туралы ежелгі және ортағасырлық саяхатшылар мен ғалымдардың еңбектері сарапталып, осы мәселе туралы арнайы ғылыми түйін жасалады. Еңбекте А.Македонскийдің бастамасымен қолға алынған және кейіннен Селевкилер әулеті (б.з.д. 312-280 жж.) тұсында жүзеге асырылған Патроклдің саяхаты (б.з.д. 285-282 жж.) нәтижесінде «Окс пен Яксарт өзендерінің Каспийге құятындығы және Каспийдің солтүстіктегі мұхитпен байланысатындығы, Азияның солтүстігі мен Қытай, Үндістанның арасында теңіз жолы бар екендігі» туралы мәліметтер көңіл аудартарлық. Нейманн секілді кейінгі зерттеушілер Патроклдің өзен деп Қара-бұғазды жазуы мүмкін деп күмән келтіргеніне қарсы В.В. Бартольд Патроклдің өзенді бұғазбен шатастыруы мүмкін еместігін айтады [8, с. 29.].

X ғасырда араб саяхатшысы Макдиси Узбой өзенінің құрғап қалғандығы туралы: «ежелде Шығыстың патшасы қарамағындағы адамдарға ашуланып, 400 адамды елсіз жерге канал қазуға жібереді... Бір уақыттары канал қазушыларға келген қала басшысы жұмысшылармен каналды егер ұтылған жағдайда бір түн ішінде Хорезмге бұратындығы жөнінде бәстесіп, ұтылып қалғаннан кейін, өзен арнасы Хорезм қаласы түбімен ағатын болды» деген қызықты мәлімет береді [8, с. 45.].

Бұдан кейінгі кезеңде, XIII ғасырда (1221ж. моңғол шапқыншылығынан кейін), атап айтсақ 1246 жылы осы жерлерге саяхатшы Пано Карпини келіп кеткенімен, Каспийге құятын өзен сағалары туралы мәліметтер кездеспейді. Аталған кезеңде тек 1310 жылы дүниеден өткен астроном Кутб ад-Дин ғана Амудария өзенінің арнасының ауыса беруін жергілікті ортаның құмды болуымен байланыстырады. Онда: «Хорезм Джейханы құмды өңірде орналасқандықтан әрқашанда бір бағытта болмай, түрлі бағыттарда ағып отырады; сондықтан да, ол бірде Абескун (Каспий) теңізіне, бірде Хорезм (Арал-авт.) көліне құяды», - делінген [8, с. 51.].

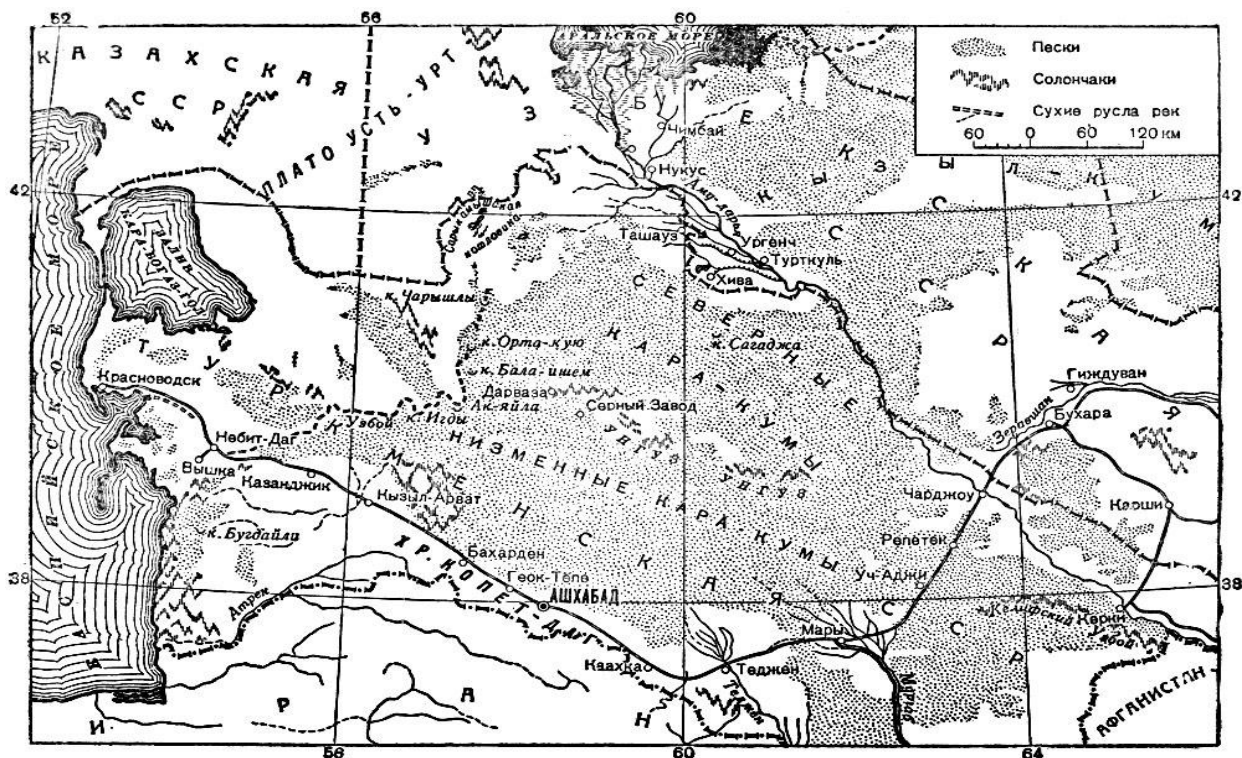
Осы жерде айта кетер мәселе, ондаған жылдар өтсе де В.В. Бартольдтің Каспий теңізі, оған құйған Амудария өзенінің төменгі сағасы - Узбой өзеніне байланысты жасаған тұжырымдары көптеген археологиялық, геологиялық зерттеулерге қарамастан өзгерістерге ұшырамады.

Өз зерттеулерін негізге ала отырып В.В. Бартольд төмендегідей қорытындыға келеді: барлық неолит кезеңі бойына Амудария өзенінен аққан су Сарықамыс көлі арқылы Каспий теңізіне құйылды; алайда б.з.д. III-II мыңжылдықтарда Амудария суы солтүстікте Ақшадария арқылы Арал теңізіне қарай бағыт алып, Сарықамыс көліне судың түсуі азая бастайды және б.з.д. I мыңжылдықтың ортасынан бастап Узбой өзені түбегейлі құрғайды. Бұған аталған уақытта ирригациялық жүйелердің кең көлемде салынуы өз әсерін тигізді.

Моңғол шапқыншылығынан кейінгі Хорезмнің ирригациялық жүйесінің бұзылуы салдарынан Амудария өзенінің бір бөлігінің қайтадан Сарықамыс көліне қарай ағуынан көл деңгейі теңіз деңгейінен 50 м. биіктікке көтерілгенімен, судың бұл көлемі Узбой өзені арнасын толтыруға және онда бұрынғы кезеңдегідей ағыс қалыптастыруға жеткіліксіз болды. Бұдан кейінгі уақытта Сарықамыс көлінің деңгейі біршама төмендегенімен, XIV ғасыр аяғындағы Әмір Темірдің Хорезмге жасаған шапқыншылығынан кейін, Амудариядан тағы да су тасып, Сарықамыс көлінің су деңгейі осы тарихи кезеңде теңіз деңгейінен 53-54 метр биіктікке көтеріледі. Сарықамыс көлі деңгейінің ең бір көтерілген кездерінде су Узбойға құйылғанымен ол аз көлемде еді және қысқа мерзімде болды.

Амудария өзенінің Сарықамыс көліне құйылуы Арал теңізі деңгейінің төмендеп, теңіз суының тұздануынан байқалды. XV ғасырдағы Сарықамыс көлі деңгейінің төмендеуі XVI ғасырдың басында шамалы тоқтағанымен, XVI-XVII ғасырлар шегінде аталған көлге Амудария өзені суының түсуі түпкілікті тоқтайды. Әбілғазының Амудария суының Арал теңізіне қарай бұрылып кеткендігі туралы хабарламасы да осы уақытқа сай келді (3-суретті қараңыз).

Жалпы алғанда, В.В.Бартольдтың Каспий теңізіне құйған Узбой өзені туралы жазбаша мәліметтеріне сүйеніп жазған ғылыми еңбегінің құндылығы әлі күнге дейін өз маңызын жоғалтқан жоқ. Аталған кезеңдегі ғалымның Узбой өзенінің Каспийге құйғандығын дәлелдеу мақсатында жасаған зерттеулері қазіргі заманғы ғарыштан түсірген суреттер арқылы да дәлелденіп отыр (4-сурет).

4-сурет. Каспий теңізінің ғарыштан түсірілген суреті [15] // <http://gingertea.ru/uzboy/>

Келесі кезекте, Каспий теңізін солтүстік пен батыс аймақтарды байланыстыратын су жолдары туралы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Қазақ тарихы және географиясы деректері» деген еңбегінде: «Қапқаз таулары Каспий теңізі мен Қара теңіздің арасында болып, Орал таулары сияқты ұзын болмаса да, биіктігі көп артық... Каспий (Кеспе) теңізі, Ақ теңіз, Балти теңізі – бір-бірлеріне һәм Балти теңізі мен Қара теңіз бір-бірлеріне қосылады. Каспий теңізінен Балти теңізіне шығатын үш жол бар. Уебашыны, Болутскей, Тысбинскей, Марьянский, Ойшыны, Болтский жолы» деген мәлімет береді [16].

Зерттеушілер Б.Е. Көмеков пен З.С. Ильясованың еңбегінде [17] Каспий теңізі ортағасырлық араб және парсы тарихшы-географтарының өз еңбектерінде соқпай кетпейтін маңызды жағрафиялық нысан болғаны туралы ерекше атап өтеді.

Теңіз туралы мәліметтерді қарастыра отырып, оның төңірегін мекендеген халықтардың тарихына қатысты көптеген дәйектерді кездестіреміз. Каспий теңізі де әртүрлі хронологиялық кезеңдерде теңіз төңірегін мекендеген елдердің, халықтардың, жағалауында орналасқан қалалардың және оған құйған өзендердің атымен аталған. Бұл тұста зерттеушілер Каспий теңізі жайлы ортағасырлық шығыс жазба деректеріне жан-жақты талдау жасаған [17].

Ортағасырлық араб тарихшысы Йақұттың Қазақстан тарихына қатысты деректерінің тарихи құндылығы тұрғысынан «Бахр әл-хазар» еңбегінің алар орнына тоқтала отырып, Каспий теңізі мен оның төңірегіндегі елді-мекендер мен халықтар туралы мағлұматтарға кеңінен талдау жасайды.

Зерттеу авторлары «Бахр әл-хазар» еңбегінде Йақұт өз заманына дейінгі Каспий теңізінің бірқатар атауларын атап көрсеткеніне назар аудартады: «Ол Табаристан, Журжан және Абаскун теңізі. Олардың барлығы бір. Ол өте үлкен теңіз, оның басқа теңіздермен байланысы жоқ, сондай-ақ ол: әл-Хорасани және әл-Жили деп те аталады». Йақұт теңіздің сол кезеңде жиі қолданылған атауларын атаған. Зерттеу авторларының мәліметі бойынша, «Абаскун – (хазар) теңіз жағалауындағы шағын қала, Хазар теңізі саудамен айналысатын әлемнің барлық саудагерлері (кездесетін) тұрғылықты жер. Ол жерден шегірен былғары және түрлі балықтар сыртқа шығарылады». Теңіз саудасында осындай маңызды рөл атқарған Абескун қаласы атауының теңізге көшуін осылайша түсінуге болады дейді [17].

Жоғарыда аталған еңбек авторларының мәліметі бойынша, «Худуд-әл-әлам» еңбегінде Каспийдің шекараларын мекендеген халықтар және елдерге байланысты: «теңіздің шығыс жағы – оғыздармен және Хорезммен шектесіп жатқан шөл, солтүстік жағы оғыздармен, ал кейбір бөлігі

хазарлармен шектеседі, батысы хазарлардың қалалары және Әзірбайжанмен; солтүстігі Гилян, Дейлем, Табаристан, Горган қалаларымен шектеседі» деген деректер береді деп атап көрсетеді [17].

Каспий теңізінің тарихи географиясы туралы Л.Н. Гумилев зерттеулері де белгілі. Ол Каспий теңізінің оңтүстік жағалауы Парсы елінен ерекшеленіп тұрады. Парсы елінде құрғақ ауа райы болса, Иран тауларынан Эльбрус жотасы арқылы оқшауланып тұрған Гилян мен Мазандеран ылғалдылығымен ерекшеленеді. Таудан аққан бұлақ суы арықтарға түсіп, теңіз суынан өзгешеленеді. Бұл жерлердегі сулар мұхитқа түспегендіктен бірте-бірте иістенеді, деп жазған [18].

Каспий теңізінің оңтүстік жағалауынан гөрі теңіздің солтүстік жағалауы нақты географиялық шекараларға ие емес. Терең ағысы бар Еділ (Волга) өзені батысында тегіс әрі құнарсыз, құрғақ даламен, шығысында жыл сайын жел орындарын ауыстырып отыратын биік барқын құмдармен қоршалған. Еділдің оңтүстігі, қазіргі Каспий теңізінің батыс бөлігі сулары ащы әрі тұзды болып келетін көлдер мекені немесе «далалық ильмендер» деп аталған. Сондықтан да аталған аумақты халық аз қоныстанған. Осы алқаптан оңтүстікке қарай қыста топырақ аралас жұқа қар жабатын «Қара жер» деп аталған жазық дала оңтүстіктен ең төменгі ағысының өзі қорқыныш қана емес, құрмет тұтуға да мәжбүрлейтін Терек өзенімен қоршалған. Хазарлардың ата-бабалары осы жерлерде өмір сүрген.

Каспий теңізіне құятын өзен сағалары қалың орманмен, өзен кеңістігімен әсемделген әдемі даламен көмкерілген. Өзен мен оның жағалаулары балыққа бай. Шүйгін даланың биік болып өсетін шөптері мал табындарын асырап, жыл бойы көшіп жүруден бас тартып, отырықшы мал шаруашылығына мүмкіндік берді. Осылайша хазарлар бұрыннан балық аулау, жүзім өсірумен шұғылданып, өздерін қоршаған далалықтармен достық қатынас ұстанбаған отырықшы ел ретінде қалыптасқан [18].

Алайда, Каспий теңізін игеруге байланысты көптеген зерттеушілік мақсаттағы экспедициялардың жүргізілгендігіне қарамастан, әлі күнге дейін теңіздің жағалаулары, оны мекендеген халықтар, теңізге құятын өзен салалары мен айналасындағы бұғаздар туралы таласты пікірлер мен қайшылықты көзқарастардың көптігі осы тақырыпқа көңіл бөлу, оның ішінде әсіресе мына сұрақтардың ғылыми негізде қарастырылу қажеттілігін көрсетеді:

– Дала өркениетінің қалыптасып, дамуы барысында Каспий теңізінің алатын орны қандай болған?

– Амудария өзені қазіргідей тек қана Арал теңізіне ғана құйған ба немесе тарихи бір кезеңдерде Каспий теңізіне де су жеткізіп отырды ма?

– Қазіргі ғылыми еңбектерде атауы айтылмайтын Узбой өзені болған ба және болса оның тартылып, құрғап қалуына қандай себептер бар?

Бұл сұрақтарға жауап іздеу үшін тарихи-географиялық деректерді терең зерттеуді қажет етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Каспий теңізі жағалауында бір-бірін ауыстырып отырған, әртүрлі дінді ұстанған, түрлі тілдегі халықтардың болуы аталған теңіздің атауының өзгеріп тұруына әсер етті. Теңіз Каспий жағалауында орналасқан мемлекеттер, князьдықтар, хандықтар мен қалалардың атауларын өзіне «мұраға» алып қалып отырды. Кейде дұрыс айтылмаған немесе бұрынғы атаулардың дұрыс жазылмауынан да көптеген жеке атаулар пайда болғандықтан, тарихи дерек көздерінде қайшылықты мәліметтер кездесіп отырады.

Жалпы осы тақырыпты қарастыра келе, төмендегідей тұжырымдар жасауға негіз бар:

Біріншіден, «Каспий» теңіздің бастапқы атауы емес және көбінесе теңіз атауы әр тарихи кезеңдерде сол заманда теңізге жақын орналасып, саяси-экономикалық дамуын теңізбен байланыстырған халықтардың, қалалардың, мемлекеттердің атауымен немесе сол халық өкілдерінің айтуынша жазылған. Бұған мысал теңізге байланысты жоғарыда айтып кеткен «Хазар» (ортағасырлық мемлекет пен халықтың атауы), «Абаскун», «Баку» (қала атауы), «Хвалын» (славяндардың қойған атауы), «Бахр-и-гузз» (оғыз тайпасына байланысты) және т.б. атаулар.

Екіншіден, тарихи-географиялық жазбалардан ежелгі грек зерттеушілерінен бастап орта ғасырлық араб саяхатшыларының мәліметтерінің негізгі бөлігі Каспийдің оңтүстік, батыс, оңтүстік-батыс, оңтүстік-шығыс жағалауларын мекендеген халықтарға қатысты деректердің негізінде сипатталғандығы көрінеді;

Үшіншіден, Каспий теңізі бойынша жаңа заман кезеңінің деректері ресейлік жазба мәліметтері мен картографиялық материалдарда нақтылана түседі;

Төртіншіден, Каспий теңізінің шығыс және солтүстік-шығыс жағаларын мекендеген халықтар, яғни далалық халықтар мен мемлекеттік бірлестіктердің тарихында теңіздің алатын орны туралы деректер мен мәліметтерді арнайы зерттеудің қажеттілігі айқын.

Сондықтан алдағы зерттеулердің міндеті – Каспий теңізінің дала өркениеті мен қазақ халқының тарихында алған орны мен рөлі қандай еді? деген мәселені бүгінгі замандағы тәуелсіз Қазақстан үшін маңызымен сабақтастыра отырып ғылыми тұрғыда зерделеу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2006. – 314 б.
2. Авеста. Избранные гимны; Из Видевдата. Пер. с авест., предисл., примеч. и словарь И.М.Стеблин-Каменского. М.: Дружба народов; КРАМДС – Ахмед Ясави., 1993. С. 200.
3. Краткий энциклопедический словарь исторических топонимов Казахстана /Сост. И.В. Ерофеева. – Алматы, 2014. – С. 251.
4. Мирзоев М.А. Имена на картах Каспия (из истории изучения и освоения). – 2-е изд., перераб. И доп. – СПб.: Недра, 1992. – С. 5-6.
5. Геродот. История. Перевод и примечания Г.А. Стратановского. – М., «Аст-Москва», 2006. С. 99.
6. Бронштэн В.А. Клавдий Птолемей: II век н.э. М.: Наука, 1988. – С. 148.
7. Бирмагамбетов А. Тайны географических названий. Астана: «Арман-ПВ», 2010. – С. 50.
8. Бартольд В.В. Работы по исторической географии / В.В.Бартольд; [Подгот. к изд. О.Г.Большаковым; отв.ред. А.М.Беленицкий]. – [Перепеч. с изд. 1965г.]. Т. 3. – М.: Вост.лит., 2002. – С. 367.
9. Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. – Алматы: М.Х.Дулати қоғамдық қоры, 2003. 558 б.
10. <http://www.parusakaspia.kz/2016/03/04/starinnye-karty-kaspijskogomorya/>.
11. Асадов Ф. (Азербайджан). Хазария, Византия и арабский халифат в борьбе за контроль над торговыми путями Евразии в IX-X веках // Кавказ и глобализация. 2012. Вып. 4. Том 6. – С. 169.
12. Наджафова И. О роли Каспия в международной торговле (по Страбону) //«Дорога Страбона» как часть Великого Шелкового пути: Материалы Международной конференции (Баку, 28-29 ноября 2008 г.). – Самарканд-Ташкент: МИЦАЙ, SMI-ASIA, 2009. – С. 81-82.
13. Алимова Д., Ртвеладзе Э., Абдурасулов У. Средняя Азия – Закавказье – Рим: о значении водного пути по Амударье через Каспийское море в Закавказье. //«Дорога Страбона» как часть Великого Шелкового пути: Материалы Международной конференции (Баку, 28-29 ноября 2008 г.). – Самарканд-Ташкент: МИЦАЙ, SMI-ASIA, 2009. – С. 10.
14. Разбор карты из сборника "Атлас Всероссийской империи И. К. Кириллова. 1722-1737"// <https://rodline.livejournal.com/52847.html>
15. <http://gingerte.ru/uzboy>.
16. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. Т.9. – Павлодар, 2006 ж. 230-233 бб.
17. Көмеков Б.Е., Ильясова З.С. Иақұттың «Муқджем әл-булдан» (XIIIғ.) жағрафиялық жинағы – Қазақстанның ортағасырлар тарихының дерегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 178-183 бб.
18. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. М., 1993.– С. 75-76.

ӘОЖ: 9.433

ГРНТИ 03.81.37

З.С. Ильясова¹, Х. Тұрсун²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Шығыстану кафедрасының профессор м.а. Астана қаласы., Қазақстан

²Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Тарихы кафедрасының профессоры, т.ғ.д. Түркістан қаласы., Қазақстан

- АША ФИ СИНА‘ТИ ӘЛ-ИНША» ЕҢБЕГІНІҢ ОТАН ТАРИХЫНДАҒЫ ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада XIV-XV ғасырлардағы араб

- аша фи сина‘ти әл-инша» («Жазу өнеріндегі соқырдың көзін ашу») атты еңбегінің жазылу себебі, жалпы сипаттамасы, ғылыми маңызы жайлы қысқаша мәлімет беріледі. Сондай-ақ аталған еңбек деректерінің Отан тарихы үшін деректік құндылығы айқындалады. Еңбектегі қазақ тарихына қатысты деректерінің үзінділері қазақ тіліне аударылып, түсіндірмесімен айналымға ұсынылады.

Кілтті сөздер: Дешті Қыпшақ, Мәмлүк дәуірі, энциклопедия, компиляция, кеңсе катибтері, рухани жаңғыру.

Ильясова З.С.¹

¹к.и.н. ассоц. профессор кафедры востоковедения ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

Турсун Х.²

²д.и.н., профессор университета Ахмеда Ясауи

- АША ФИ СИНА‘ТИ АЛ-ИНША» КАК ИСТОЧНИК ПО ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

Аннотация

В статье представлен материал о жизни и творчестве арабского энциклопедиста XV века ал-Калкашанди, о причинах написания, содержания и научной ценности его труда - аша фи сина‘ти әл-инша» («Заря для подслеповатого в искусстве писания»). Также определена ценность данного труда для истории Казахстана. Отрывки источника, где представлены данные касательно истории казахского народа были переведены на казахский язык и предложены ввести в научный оборот.

Ключевые слова: Дешт-и-Кипчак, Мамлюкская эпоха, энциклопедия, компиляция, катибы канцелярии, духовное возрождение.

¹Z.S. Ilyassova

¹Associate Professor, Doctor of Historical Sciences
Eurasian National University named after L.N.Gumilyov

K.Tursun¹

²Prof. Dr., International Kazakh-Turkish University named
after Khoja Ahmed Yasawi

THE ENCYCLOPEDIA OF THE MAMLUK EPOCH AL-KALKASHANDI "SUBH - АША ФИ СИНА‘ТИ АЛ-ИНША" AS A SOURCE ON THE NATIONAL HISTORY

Abstract

This article presents the material about the life and professional activity of the 15th century Arab encyclopedist al- Kashkandi. It also explores the reasons behind writing “The Dawn of the Weak-sighted in the Art of Writing” including its content and scientific value. Moreover, this article defined the value of this work for the history of Kazakhstan. Furthermore, some excerpts of his work related to the history of Kazakh people were translated into Kazakh language and introduced into the scientific usage.

Keywords: Desht-i-Qipchaq, Mamluk epoch, encyclopedia, compilation, katib of chancellery, Spiritual Regeneration (Ruhani Janqyru).

Тарих ғылымының ғылыми, тәрбиелік, танымдық, болжалдық, әлеуметтік жад деген өзіндік функциялары бар. Олардың қоғамға қызмет етуі үшін теориялық, методологиялық және идеологиялық өзегі болуы тиіс. Осы тұрғыдан алып қарағанда Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында тарих ғылымына жаңа міндеттер жүктелді. Тарих ғылымы үшін бұл мақаланың методологиялық маңызы ерекше екендігін атап айтуымыз керек. Көбіне мемлекеттік тапсырыс, ұлттық мүддеден туындаған сұрыныстар тарих ғылымының дамуына елеулі деңгейде ықпал жасайтыны белгілі. Осы жолы да солай болып отыр, тарихи зерттеулерге жаңа мүмкіндіктер ашылды. Ұлттық идеяға айналған Қазақстанның үшінші жаңғыруындағы адам факторы шешуші маңызға ие болғандықтан да ұлттың рухани жаңғыруы болашақ дамудың бағдарын айқындайтын мәнге ие болды.

Қазақ халқы дәстүрлі қоғамда Ұлы Даланың демократиялық құндылықтарымен өмір сүрді. Өзіндік көшпелі өмір салтының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына негізделген билік институттары қалыптасты. Қазақ хандығы тұсында халқымыздың қазіргі заманғы болмысын айқындаған ұлттық рухы шыңдалды. Мәдениеті мен өнері, шаруашылығы мен менталитеті, психологиялық тұрпатының нобайы бой көтерді.

Қазақ мемлекеттілігі тарихында Дешті Қыпшақ дәуірінің алар өз орны бар. Қыпшақтардың түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының мәдени, шаруашылық тұрпатының қалыптасу үдерісіне жасаған ықпалы зор. Тарихи деректерден бұндай ықпалды Русь, Византия, Венгрия, Египет пен Қытай тарихынан да аңғарамыз. Дешті Қыпшақ пен Алтын Орда мемлекеттерінің қазақ жеріндегі мемлекеттік құрылымдар екендігін ескерер болсақ, онда осы мемлекеттердің тарихын Қазақстанның қазіргі заманғы тарихымен сабақтастыра қарастыруымыз керек.

Араб-ислам тарихында Мәмлүк дәуірі (1250-1517 жж.) әртүрлі ғылым салаларының, соның ішінде әсіресе географиялық әдебиеттің гүлденген кезеңі болуымен ерекшеленеді. Мәмлүк мемлекеті шенеуніктері мен ғалымдары құрастырған энциклопедия деп аталатын жанр осы кезде пайда болды. Бұл энциклопедиялар IX-X ғасырларда қалыптасқан дәстүрге сай компиляциялық сипаттан арыла қоймағанымен олар тек катибтерге ғана емес, сонымен бірге білімді бұқара қауымға арналуымен ерекшеленеді. Энциклопедия авторлары материалды құрғақ баяндаумен шектелмей, барынша әдеби түрде дайындауға ықыласты болды. Ол авторларды суреттеп отырған мемлекеттің құрылымы, жол қатынастары, сауда мен қол өнері қызықтырды. Содан да Мәмлүк дәуірінің энциклопедиялары географиялық тұрғыда ғана емес, сонымен бірге тарих пен мәдениет үшін де маңызды деректер береді. Аса көлемді энциклопедиялардың ан-Нувайри, ал-‘Умари, ал-Калкашанди, Ибн Халдун, Ибн Баттута және т.б. көптеген авторлар кәсіби тарихшы, географ, саяхатшы болғандықтан да сондарына отан тарихының өткен шағын ғылыми қалпына келтіруге ықпал жасайтын құнды мәліметтер қалдырды.

XIV ғасырда Мысырдағы Мәмлүк мемлекетінде әкімшілік қажеттілікке орай құрастылған, көлемді энциклопедиялық еңбектер пайда болды. Бұл кезең ислам тарихындағы басқа кезеңдермен салыстырғанда авторлардың көптігі, тақырыптарының кеңдігі және өзіндік жаңа жанрларының дүниеге келуімен ерекшеленеді. Сонымен қатар, бұл кезеңге жататын өзіндік ерекшеліктерінің бірі ретінде көптеген шығармалардың авторлары Мәмлүк мемлекетінде жоғары мансаптарда және сұлтан сарайына жақын болуы, мемлекеттік істерге тікелей араласуының нәтижесінде олардың еңбектерінің мағлұматтары өте құнды дерек көздеріне айналды. Олардың ішінде, сұлтан кеңсесінде жауапты қызметтер атқарған әл-Омари (XIV ғ.), ан-Нуайри (XIV ғ.) және Қалшашандидің (XV ғ.) аттарын ерекше атауға болады. Олар тек мәмлүк кезеңіне ғана тән шығармашылықтың жаңа жанрына жататын энциклопедиялық шығармалардың авторлары. Ол өзіндік мектеп ретінде қалыптаса бастады. Сондай тарихи-мәдени мектеп өкілдерінің бірі – ортағасырлық мысырлық ғалым, Мәмлүк дәуірінің

соңғы энциклопедиясының авторы Шихаб ад-Дин Әбу әл-Аббас Ахмад ибн Әли әл-Қалқашанди (1355-1418) ғасырлар бойы мұсылман әлемінде белгілі болды [1].

Ибн Халдунның замандасы әл-Қалқашандидың бірнеше томнан тұратын шығармасы шенеуніктерді қызметке тағайындау құжаттарының үлгілерін және үкіметтік, дипломатиялық құжаттардың көшірмелерін жинақтаған [1, 411-415].

Еуропалық ғалымдар оның ең басты еңбектерімен ХІХ ғасырдан бастап жақын таныса бастады. Неміс арабтанушысы Г.Ф. Вюстенфельд 1879 жылы оның энциклопедиясының мазмұнына сипаттама жасаған болатын. 1884 жылы орыс шығыстанушысы В.Г. Тизенгаузен әл-Қалқашанди энциклопедиясының Алтын Ордаға байланысты үзінділерін орыс тіліне аударып жариялады. 2005 жылы «История Казахстана в арабских источниках IX-XVI вв.» атты 3 томдық басылым жарық көрді. Басылымның І томында Алтын Орда тарихына қатысты В.Г. Тизенгаузеннің материалдар жинағын Б.Е. Көмеков пен Ә.Қ. Муминов қайта өңдеп, толықтырулар мен түсіндірмелер жасады [2].

1913-1919 жылдары Мысыр ғалымы Ахмет Зекидің қолдауымен Каирде әл-Қалқашандидің энциклопедиясы "Субх әл-аша фи синаат әл-инша" деген атаумен 14 том етіп жарияланды. Швед арабтанушысының В. Бьёркмананың әл-Қалқашандидің еңбегі туралы монографиясы (1928) жарыққа шықты. Бұл еңбек энциклопедия туралы ғылыми сипаттама, талдау, тұжырым жасаумен бірге, Ахмет Зекидің жарияламаған мәліметтерін де қосымша етіп таныстырған еді. Орыс шығыстанушысы И.Ю. Крачковский да «Араб географиялық әдебиеті» атты іргелі еңбегінде әл-Қалқашандидің энциклопедиясына жан-жақты сипаттама жасады [1, 411-415; 3, 167-172].

Академик Б.Е. Көмеков «ХІV ғасырда Мәмлүк мемлекетінде әкімшілік қажеттіліктер үшін құрастырылған көлемді энциклопедиялар жасалынды. Сондай тарихи-мәдени мектептің жарқын өкілдері ан-Нууайри, әл-Омари, Ибн әл-Фурат, әл-Қалқашанди, Ибн Тағриберди. Олардың маңызды еңбектерінде Дешті Қыпшақтың рухани мәдениеті, тарихи-географиясы, этникалық және саяси тарихы мен Мәмлүк мемлекетімен жан-жақты достық байланыстары туралы өте маңызды мағлұматтар бар» [4, 15] деген құнды пікір берді.

Әл-Қалқашанди 1355 жылы Александрияға жақын Қалйубийа деген елді мекенде дүниеге келеді. Каир мен Александрия қалаларында өз заманының ең үлкен ғұламаларының қолында оқып, әдебиет, ислам заңдары, тіл білімі, шығармашылық сияқты пәндерді жетік меңгереді. Кейін сұлтан сарайында қызмет етіп, мәмлүк сұлтаны аз-Захир Барқұқтың (1382-1389) билігі кезінде мемлекеттік жоғары мансаптағы қызметтер атқарады [5, 48].

Әл-Қалқашандидің ауқымды энциклопедиясы кеңсе катибтері үшін нұсқаулық қызметін атқарған. Катибтер – ортағасырлық араб елдеріндегі кеңсе хатшылары. Автор катибтің игеруі міндетті барлық істер туралы, сия жөніндегі техникалық нұсқаулық, қалам, қағаз және каллиграфиядан бастап, география, тарих, әдебиет, стилистикаға дейінгі жан-жақты мәліметтер береді. Ол Мысыр мен Сирия провинцияларын және Мысырмен қандай да қарым-қатынаста болған мемлекеттерді, әсіресе, олардың саяси және әкімшілік құрылымын, тұрғындардың өзара қарым-қатынастарының іскерлік әдістерін сипаттайды. Құрылымы жағынан энциклопедия біркелкі емес және томдарға бөлу бойынша сәйкес келмейтін он үлкен бөлімге бөлінеді. Әл-Қалқашандидің еңбегін 1389 жылы бастап, 14-ші томды 1412 жылы аяқтады. Еңбекке басқа толықтыруларды өмірінің соңына дейін енгізіп отырған.

Әл-Қалқашандидің еңбегі компиляциялық еңбек болғанымен И.Ю. Крачковскийдің айтуынша: «ерекше құрметке лайық, мұндай деректерді беретін жалғыз, әрі ерекше компиляция» деген. Компиляция (латын тілінде-compilatio) иемдену арқылы құрастырылған өзіндік қорытындылауы немесе пайымдауы жоқ еңбек, дербестігі жоқ шығарма деген ұғымда қолданылады. Ал ортағасырлық араб жазба әдебиетінде бұл мағынадағы компиляция деген ұғым болған жоқ. Түрлі авторлар жазған еңбектерде жинақталған барлық ғылым салаларының жетістіктері мұсылман қауымына ортақ дүние болып саналды. Білімге құштар әрбір пенде ол ортақ игіліктен қалағанынша алып пайдаланады. Оған ешқандай шек қойылмады. Ғылым мен білімді жинақтаған жазба әдебиеттің бір саласында түсіндірме тәсілі кеңінен қолданылса, тарихи, биографиялық, жағрафиялық еңбектерді жазуда компиляция тәсілі жиі қолданылды. Ал авторлық жұмыс істеу тәсілі көбіне еңбектің құндылығын таныта бермейтін. Содан да түсіндірме жанрында терең мазмұнды еңбектер жазылса, көптеген компиляциялық шығармалар нағыз өнер туындысына айналды [6, 100 б.].

Алтын Орда аумағының сипаттамасын жазғанда әл-Қалқашанди он төртінші ғасырдағы белгілі ғалымдардың еңбектерін пайдаланған. Олардың қатарында, бірінші кезекте, ал-Омари еңбектерін

атап өткен жөн. Оның отыз екі томдық "Масалик ал-абсар фи мамалик ал-амсар" энциклопедиясы және "Ат-Та'риф фи-л-мусталах аш-шариф" шығармасы әл-Калқашанди еңбегінің негізі болды.

Еуропада Абу-л-Фида (1273-1331) атымен танымал болған Исмаил ибн Али әл-Айубидің "Такуим ал-булдан" еңбегін әл-Калқашанди елді мекендердің арабша атауларын және олардың географиялық координаттарын анықтауда қолданған. Аталған автор сириялық Хама қаласының әмірі болған. Ол Шығыста әл-Муайяд атымен немесе Имад ад-Дин лақап атымен танылған. Бұл екі есімді де әл-Калқашанди Абу-л-Фиданың «ат-Тарих» атты еңбегіне сүйенгенде қолданады.

Ертедегі авторлардан әл-Калқашанди әл-Химяридің (XIII ғ. соңы) "Ар-Рауд ал-митар фи хабар ал-актар" және Ибн Сайдтың (1214-1274 не 1286) "Китаб жуғрафия фи-л-акалим ас-саба" шығармаларынан деректер келтірген. Ал Йақұт еңбектерінен (1179-1229) «Китаб ал-муштарик вадан уа-л-муфтарик су-кан» атты географиялық омонимдер сөздігін қажетке жаратқан. Сондай ақ Ибн ал-Асирдің (1160-1234) "әл-Камил фи-т-тарих" еңбегін, ас-Саманидың (1113-1167) "Китаб ал-ансаб", әл-Бирунидің (973-1048) "әл-Канун әл-Масуди фи-л-хайа уа-н-нуджум" шығармасын, әл-Масудидің (X ғ.) "Мурудж аз-захаб уа мадин әл-жауахир" еңбегін түпнасқадан емес, әл-Омаридың "Масалик ал-абсар" еңбегі арқылы пайдаланған [3, 167-172].

Түрлі географиялық мәліметтерді әл-Калқашандидің барлық еңбегінен табуға болады. Еңбегінің екінші бөлімі, яғни 3-5 томдар, тек географиялық мәліметтерді қамтиды. Ал онда басты назар мәмлүктік Мысыр жайында жазады. Мәмлүктерге бағынбаған елдердің бірінші тобына «Шыңғысхан жерлері», моңғол иеліктері яғни Иран және Тұран деп бөледі. Екінші топты автор үш бөлімге бөліп, біріншісі Мәуереннахр мен Түркістан, екіншісі Хорезм мен Қыпшақ, үшіншісі Ұлы моңғол ханының иеліктері деп, ал Тұранның екінші бөлімін әл-Калқашанди Хорезм мен Қыпшақ деп атайды. Нақ осы бөлімі, қазіргі ғылымда Алтын Орда деп аталатын мемлекетті географиялық тұрғыда сипаттайды. Әл-Калқашандидің еңбегінен қазақ тарихына қатысты мынадай мәліметтерді назарларыңызға ұсынамыз.

Сегізінші бөлім. (Тұран, Хорезм, Қыпшақ елдерінен). «Мәсәлик әл-абсар»⁴ кітабында былай деді: Маған Нажмуддин ибн аш-Шаххам әл-Мосули шейх былай деді: Бұл ел ұзындығы жағынан да, ені жағынан да үлкен. Кең дала. Қалалары аз. Ұшы-қиыры жоқ үлкен бір әлем, тек олардың қару-жарақтарының аздығы мен аттарының шабандығының кесірінен көп зиян шегеді. Жері жазық, ұсақ тасты болып келеді. Сол жерде өскен ат, ол жерде жүруге жарамайды, сондықтан олардың соғыстан [табатын] олжасы аздау болады. «Та'рифте» былай дейді: Бұл ел көне заманда, халифалар заманында және одан бұрын тақтың иесі арқылы танылған. «Руд әл-му'тарда» айтады: Ол тақ алтыннан жасалған, онда патшалары отыратын болған, ал оларға оны парсы патшалары жіберген. «Та'рифте» айтады: Иесі Насир⁵ заманында [яғни ибн Қалауын] Өзбек хан болған. Тағы айтады: Сұлтан оны қызымен атастырып, оған жақындасу үшін үйлендіреді. Сондай-ақ былай дейді: Бейбарыс билігі уақытынан бастап соңғы кезге дейін әлі де бұл ел мен біздің патшалар арасында ертедегі одақтастық, шынайы достық жалғасып келеді.

Көзделген мақсат 8 тарауда беріледі:

Бірінші тарау. (Елдің шекарасы мен аумағы туралы). Алауад-Дин ибн Нұғман ибн әл-Хорезмиден алып, «Мәсәлик әл-абсар» кітабында бұл елдің ұзындығы Стамбұл теңізінен Арис (Ертіс) өзеніне дейін алты ай, ені бұлғарлар жерінен Темір қақпаға дейін шамамен 4 айлық жол екендігі айтылған. Ол туралы тағы былай делінеді: Бұл ел шығысында Хорезмнен башқұрт жеріне дейін, ал ені Хорезмнен Сир еліне дейін жалғасып жатыр, ол солтүстіктегі ең шеткі елді мекен. Бұдан өзге ибн Нұғман бұл елдің ені Александр тұрғызған, темір қақпасы бар Дирфу қаласынан Боғра еліне дейінгі, ал ұзындығы әл-Хита елінен бастау алатын, Мысырдағы Ніл өзенінен де үлкен Арис өзенінен Стамбұлға, яғни, Константинопольге дейінгі аумақты алып жатыр дегені айтылады. Бұл ұзындық Рус пен франктердің ортасында орналасқан Кемех (Немче) елінің шекарасынан біраз асады. Сондай-ақ Хорезм Хорасан мен Мәуереннахрдан бөлек белдеу, жан-жағының бәрі жазық, шығыс пен оңтүстік шекарасы Жейхун өзенінің екі жағасынан да Ғазнамен (оғыздар) шектеледі. Ибн Хаукал былай деген: Хорезм елі ең суық елдердің қатарынан. Жейхун өзенін мұз басады. «Әл-Азизиде» айтқан: Хорезм елінің шығысы мен батысы Хорезм көлінен алғанда 6 мархала. «Мәсәлик әл-абсарда» айтқан:

⁴ Шихаб а -

-Омарид ад-Димашки (1301-1349) — араб ғалымы, географ,

тарихшы, [энциклопедист](#).

⁵ Насир ад-Дин Муххамед (1294-1295, 1299-1309, 1309-1340) – мәмлүк сұлтаны.

Хорезмнің шекарасы аз-Захирия аталатын қаладан басталады, артынша Амул, бұл қала Жейхун өзенінің екі жағасында созылып жатыр.

Жолаушы саудагер Хасан ар-Румидің оның ұзындығы туралы Темір қақпа атауымен белгілі Баку қаласынан ал-Хита еліне дейін, керуен жолымен жүрсе 5 айлық жол, ал ені Жейхун өзенінен Еділ өзеніне дейін дегенін айтқан. «Мәсәлик әл-абсарда»: Бұл ел солтүстік шығыста орналасқан, шығысында Қытаймен, солтүстігінде славяндармен, оңтүстігінде Хорасанмен және батысында Рум теңізінің (Жерорта теңізі) түбегімен шектеседі делінген.

Екінші тарау. Бірінші белдеу (Хорезм). «Тақуим әл-булданда» былай деген: Хорасан мен Мәуереннахрдан бөлек белдеу, жан-жағының бәрі жазық. Батысының біраз жері Түркі елімен шектеседі, оңтүстік жағында Хорасан, ал шығысында Мәуереннахр, солтүстігінде тағы да Түркі елі. Былай дейді: Хорезм белдеуі Жейхунның бас жағында және одан кейін Жейхун Хорезм көліне құйғанша жағасында басқа қала жоқ, өзі Жейхунның екі жағасында тұр. Ибн Хауқал айтқан: Хорезм елі ең суық елдердің қатарынан. Жейхун өзенінің Хорезмге ағатын жағын мұз басады. Әл-Мухаллаби айтқан: Хорезм елі Хорезм көлінің оңтүстік және шығыс жағында жатыр, Амулге дейін 12 мархалы, Хорезмнен Хорезм көліне дейін 6 мархалы. «Мәсәлик әл-абсарда»: Хорезмде тау бар, оны Жақсылық тауы дейді, онда белгілі бұлақ бар. Созылмалы ауруға шалдыққандар жазылып кету үшін оның басында 10 күн тұрады, таң атып, күн батқанда жуынады, әр жуынған сайын суын ішеді, сөйтіп сауығады. Тағы да айтқан: Хорезм Жейхун бойында, екіге бөлініп кетеді. Былай деген: Хорезмге Қышлағ⁶ деп аталатын дөңгелек жер жалғасып жатыр, ұзындығы 5 ай, ені болса барлығы шөлді жерлер, ол жерде буржандар мекендейді. Жейхун өзені екеуінің арасын Хорасанның солтүстігіндегі Уилхан тауы бөліп жатыр. Онда екі база бар.

Екінші белдеу (Деһми). Солтүстік жақтағы жазық дала – қыпшақтарға қарайды. Олар осы даланы мекендейтін түркі ұлтының бір тармағы, көшпенді халық. Онда Сарай деген қала бар. Ол жеті белдеудің жетіншісінде орналасқан. «Тақуим әл-булданда» былай деген: Ол Еділ өзенінің солтүстік батыс бойында орналасқан үлкен қала. Батысы мен солтүстігінде Хазар теңізі, оған дейін екі күндік жол. Еділ өзені солтүстік батыстан оңтүстік шығысқа қарай Хазар теңізіне құйғанша ағады. Ол саудагерлер мен түркілердің құл саудасына өте ыңғайлы. «Мәсәлик әл-абсарда» Абдрахман әл-Хорезми әт-Тарджуман туралы былай айтылған: Бұл қаланы Шыңғысханның ұлы Жошының ұлы Беркехан тұрғызған. Ол биік жерде орналасқан, қоршаусыз. Патшаның ордасы алып сарай, ең үстінде Мысыр құрылысшысының қолымен соғылған алтын жарты ай қойылған. Сарай дауалмен қоршалған, мұнаралар бар. Онда әмірлер отырады. Осы сарайда қыстайды. Сарай базарлары мен моншалары бар үлкен қала. Қаланың ортасында арық бар, оған өзеннен таза су келіп жатады, пайдалануға жарамды. Ал ішетін суды ағынды өзеннен қыш ыдыспен тасиды. Оны арбаларға салып, саудагерлер қалаға әкеп сатады. Айтады: Хорезмнен қашықтығы бір жарым айлық жол. «Тақуим әл-булданда» айтады: Оны Өзбек хан білім ордасы қылып тұрғызған. «Мәсәлик әл-абсарда» айтады: Олар қиын өмірден арылуға талпынады. Өйткені, олар отырықшы халық емес. Күннің аяздығының кесірінен үй жануарлары қырылады. Егер біреуінде ет болса, оны қайнатады. Ет піспей тұрып сорпасын ішеді. Сосын етті тағы жеуге қалдырады. Сосын сүйектерді жинап қайнатады да, тағы сорпасын ішеді. Осылайша өмірлерін өткізеді. Саудагер Жамаладдин Абдуллах әл-Хоснидің былай дегені жеткізіледі: Олардың көбі тері киеді, ол мейлі сойылғандікі немесе өлексесі болсын, өңделген немесе өңделмеген болсын, тазартылған немесе тазартылмаған болсын, халал менен харамды ажыратпайды. Олар тұратын жердің тарлығынан балаларын жеке шығарып жібереді. Айтады: дегенмен олардың дінге қатысы жоқ және ақыл-естері түзу. Сонымен қатар былай деген: Олар түркілердің ең жақсысы, жаужүрек, сатқындықтан аулақ. Тағы былай деген: Мысыр әскерінің қатарындағы патшалар, әмірлер, сарбаздардың көпшілігі осылар. Өйткені, Салих сұлтан (Нәжмуддин Айуб)⁷ солардан болған мәмлүктерді сатып алғанды қалады. Сөйтіп мәмлүктер сұлтандарға айналып, бір ұлттан басқа ұлтқа араласты, ал сұлтан олардың санын арттыра бергісі келді, ақыры Мысыр жан-жағы қорғалған, көрікті жерлердің тұрғындарына айналды. Мысалы, шерулердің алдын бермеді, отырыстардың сәнін келтірді, әскердің басшылары, елдің басқарушыларына айналды. Дінді қорғап, исламды әспеттеді. Алла жолында күресті. Айтады: Мысырдың билеушісі Құтұз Музаффар патшаның 658 жылы Айн Джалут түбінде басқа елдердің әскері төтеп бере алмаған, Жалаладдин Мұхаммад ибн Хорезм шахтың әскерін талқандап жеткен Хулагу әскерін алғаш жеңгенін айтудың өзі жеткілікті. Жалаладдиннің әскерінің қасында Мысыр әскері шеңбердің бір нүктесі, теңіздің бір тамшысындай ғана. Бірақ Алла жеңісті кімге қаласа, соған береді.

⁶ Бұл жерде Манкышлақ жайлы айтылған.

⁷ Салих Надж ад-Дин Айуб (1239, 1245-1249) – Айубилік сұлтан

Ал біздің кезімізде аз-Захир Барқұж сұлтаннан бастап, шеркес ұлтты мәмлүктері биледі. Сұлтан мәмлүктердің өз ұлтынан болғанын қалады. Шеркес мәмлүктерінің көбі әмірлер мен сарбаздарға айналды. Ал түркі мәмлүктерінің саны Мысырда азайып қалды. Олардың қалғандары немесе балалары ғана бар.

Үшінші жинақ. (Осы елдегі үлкен өзендер мен көлдер туралы баяндалады). Өзендерге келсек, «Мәсәлик әл-абсарда» бұл елде Сейхун және Жейхун деген өзен бар екендігі жазылған, олар туралы алдыңғы Мәуереннахр елі туралы бөлімде айтылды. Өйткені олар осы елден ана елге дейін созылып жатыр. Олар екі елдің де территориясына да кіріп жатыр.

Сосын осы елдің танымал 5 өзені туралы айтылады: Еділ өзені, ол алдында айтылған Балжар қаласы. Бұл өзен осы елдегі ең үлкен және ең атақты өзен. «Мәсәлик әл-абсарда» Фазыл Шужағуддин Абдрахман әл-Хорезми ат-Тарджуманның бұл өзен Нілден үш немесе одан көп есе үлкен екенін айтады. Ол славяндар жерінен ағып келеді. «Тақуим әл-булданда» айтқан: Ол солтүстік шығыстан бастау алады, онда ешқандай қала жоқ. Булар қаласының жанынан ағып өтеді. Булар дегеніміз бұлғарлар. Ол өзеннің солтүстігі мен батысын орап жатыр. Одан шығып, жағалаудағы Укак қалашығынан асып, Балжаман аталатын ауылдан өтеді де, оңтүстік батысқа бұрылады, сөйтіп Сарай қаласының батысы мен оңтүстігінен ағып өтеді. Сарай қаласынан шыққанда мың бір сағаға бөлініп кетеді. Барлығы дерлік Хазар теңізіне барып құяды. «Мәсәлик әл-абсарда» бұл өзенде алып кемелер жүзген, онда жолаушылар Русь пен славяндарға сапар шегетін болған [7, 451-468]. Әйгілі энциклопедиядан алынған осы қысқа үзінділердің өзі көне дәуір тарихи оқиғаларынан мол ақпарат береді.

Елбасы Н.Назарбаевтың «...ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды» [8] деген тұжырымы рухани жаңғырудың бізге не үшін керек екендігіне жөн сілтейді. Соның ішінде рухани жаңғыру алғашқы кезекте бізге ұлттық құндылықтарды орнықтыру үшін керек. Сондай ұлттық құндылықтарымыздың бірі – тарихи сана қалыптастыру дейтін болсақ, тарих ғылымы қызметінің бірі – әлеуметтік жад әрбір ғылыми деректің ұсынатын объективті ақпаратына бей-жай қарамайды. Ортағасырлық араб энциклопедисі әл-Қалқашандидің деректері осы тұрғыдан құнды.

Пайдалаған әдебиеттер тізімі:

1 Крачковский И.Ю. *Арабская географическая литература // Избранные сочинения.* –Т. 4. – М.–Л.: Издательство АН СССР, 1957. – С.912 .

2 *История Казахстана в арабских источниках. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном.* –Алматы: Дайк-Пресс, 2005. –Т. 1. – С. 711.

3

4 Кумеков Б.Е. *Арабские источники как ценный информационный фонд историко-востоковедческих исследований Казахстана //Сборник международной научно-практической конференции «Востоковедческая наука в XXI веке: Проблемы и перспективы развития».* –Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2013. С.10-15

5 Батырша-ұлы Б. *Мысыр Мәмлүк мемлекетінің Дешти-Қыпшақпен байланыстары. XIII-XV ғғ.: зерттеу.* – Алматы: Экономика, 2005.– 351 с.

6 Көмеков Б.Е., Ильясова З.С. *Йақұттың «Муқджем әл-булдан» (XIII ғ.) жағрафиялық жинағы - Қазақстанның ортағасырлық тарихының дерегі.* -Алматы: Қазақ университеті, 2011. –245 б.

7

8 Нұрсұлтан Назарбаев. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Егемен Қазақстан 15 сәуір 2018 ж.*

УДК 194-11
ГРНТИ 03.81.37

Е.Н. Ермұқанов¹

¹ *т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың доценті*

СҰЛТАНДАР Б.ҚАРАТАЕВ ПЕН А.СЕЙДАЛИНДЕРДІҢ «ҚЫРҒЫЗДАР ЖӨНІНДЕГІ ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ» 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Қазақстанның далалық облыстарындағы 1916 жылғы ұлт азаттық көтеріліс тарихының кейбір мәселелері сұлтандар Б. Қаратаев пен А. Сейдалиндердің "Қырғыздар жөніндегі жазбалар" еңбегінде де қарастырылады. Патша жарлығына қарсылық алғашқы күндерден қалай қалыптасқандығы, әсіресе маусым- қыркүйек айларында бұл аймақтарда орын алған ахуалдың ерекшеліктерін тереңірек түсінуге және жергілікті халықтың мүдделерін қорғаған Б. Қаратаев пен А. Сейдалиндердің атқарған істері ғылыми талдаудан өтеді.

Кілт сөздер: патша жарлығы, ұлт-азаттық көтеріліс, сұлтан, далалық облыстар, губернатор, болыс басқарушысы, тіркеу кітабы

Ермуканов Е.Н.¹

¹*кандидат исторических наук, доцент КазНПУ им. Абая*

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ 1916 В РАБОТЕ "ЗАПИСКИ О КИРГИЗАХ" СУЛТАНОВ Б. КАРАТАЕВА И А. СЕЙДАЛИНА

Аннотация

Некоторые вопросы по истории национально-освободительного восстания 1916 года в степных областях Казахстана были рассмотрены в работе «Записки о киргизах» султанов Б. Каратаева и А. Сейдалина. Сформировавшееся с первых дней недовольство против царского указа, в частности глубокое понимание особенности ситуации в этих регионах, особенно с июня по сентябрь месяцы, отразилось в научном анализе в работе Б. Каратаева и А. Сейдалина, которые защищали интересы местного населения.

Ключевые слова: царский указ, национально-освободительное восстание, султан, степная область, губернатор, волостной управитель, регистрационная книга

Ermukanov E.N.¹

¹*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of KazNPU named after Abai*

SOME PROBLEMS OF HISTORY OF NATIONAL LIBERATION MOVEMENT 1916 IN WORK "NOTES ABOUT KYRGYZ" OF SULTANS B. KARATAYEV AND A. SEYDALIN

Annotation

Some questions on history of a national liberation revolt of 1916 in the Steppe areas of Kazakhstan were considered in work "Records about Kyrgyz" of sultans B. Karatayev and A. Seydalin. From the first days the discontent created against the tsarism's decree, in particular deep understanding of features of a situation in these regions especially from June to September months, was reflected in the scientific analysis in B. Karatayev and A. Seydalin's work who protected the interests of local population.

Keywords: tsar's decree, a national liberation revolt, the sultan, steppe area, the governor, volost ruler, the registration book

Қазақстан мен Орта Азияны шарпыған, Батыс Сібір мен Кавказға дейінгі өңірді қамтыған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы аз жазылмағандығы рас. Алайда тарихи оқиғаларға деген көпшілік қауымның көңілі ерекше ауып тұрған жағдайда сол көтерілістің әртүрлі астарларын ашатын құжаттарға талдау жасау зерттеушілердің негізгі міндеті. Төменде беріліп отырған дерек төрт далалық (Семей, Ақмола, Орал, Торғай) және екі оңтүстік (Жетісу және Сырдария) облыстарындағы қалай жүргендігін, осы орайдағы олардың патшаның жазалаушы жасақтарымен қарулы қақтығыстарын сипаттайды. Қазіргі көпшілік қауымды толғандырып отырған-патша жарлығының отаршылдық салдары, езілген халықтың қарсылығының қалыптасу жағдайлары. Мәселен, негізінен әлі де баспасөзде кеңінен жарық көрмеген сұлтандар Б.Қаратаев пен А.Сейдалиндердің «Қырғыздар жөніндегі жазбалардың» мәліметтеріне сүйеніп берілмек.

Алтайдан Атырауға дейін, Қызылжардан Түркістанға дейінгі кең алқапты алып жатқан қазақ даласының дүр сілкінуіне әсер еткен 1916 жылғы маусым айының 25-індегі «бұратана» халықтарды тыл жұмысына тартуды міндеттеген жарлық екендігі барша жұртқа белгілі. Соғыс министрлігі арқылы қазақ даласында жария етілген осы жарлықта «Қырғыздар жөніндегі жазбаларға» қарағанда төмендегідей талаптардың тезінен орындалуы көзделген: соғыс жүріп жатқан ауданда және жалпы мемлекеттік қорғаныс жұмыстарына реквизициямен 19-43 жас арасындағы бұратаналарды шақыру. «Жазбалардың» авторлары негізінен далалық облыстардың жағдайын анықтауға тырысуына байланысты ондағы басты мәліметтер Орал және Торғай облыстарынан келтірілген. Сонымен қатар жеке ішінара мәліметтерді Ақмола, Семей облыстары бойынша да кездестіреміз. Сол кездегі Қазақстандағы қалыптасқан почта, телеграф ісінің мешеу қалғандығынан орталық аудандарда болып жатқан оқиғалар туралы хабарлар қазақ даласына кешігіп жететін. Ауылдардың арақашықтығының 200-300 шақырым болуы патша жарлығының әртүрлі болыстарда әр мезгілде, кешеуілдеп тарауына себепші болды. Осыдан алғашқы шала-пұла жасалған тізім бойынша қазақтардың тыл жұмысына жиналу мерзімі де әрқалай еді. Мысалы, Ақтөбе уезінің жеке болыстарында қазақ шаруаларының жиналуына он күн уақыт берілсе, Қостанай уезінің Арқарағай болысында 9 күн, Сарыой болысында жинау үшін 15 күн белгіленген. Осының өзі, яғни жеке облыстар бойынша анық мерзімнің қабылданбауы патша жарлығына басынан-ақ күдік туғызды. Сенімсіздікті күшейткен бір жағдай-патшаның жарлығын ұлттық аудандарға жеткізу тапсырылған елдің ішкі істер министрлігінің телеграммалары далалық облыстарға маусым айының 28-інде ғана жетті. Жарлықты іске асыру уездердің басшыларына, шаруалардың басқармаларына (крестьянские начальники), болыснойлар мен ауылдық старшындарға және ақсақалдарға тапсырылды. Ішкі істер министрлігінің қосымша түсіндірмесінде алғашында тыл жұмысына тартылатындардың жасы 19-43 аралығы деп бекітілсе де, түсініксіз әртүрлі зомбылықтарға негіз беретін жәйттер жеткілікті еді. Осы жас аралығы қай мерзімде немесе уақыт аралығында, алғашында қай жастың, кейіннен қай жасқа жататын азаматтардың шақырылатындығы анықталмады.

Қазақтарда қалыптасқан азаматтардың туу туралы тіркеу кітабының (метірке) заңдастырылмауынан семьялық құрамның тізімдеріне сүйеніп, жастардың туған ай, жылдарын анықтау мүмкін емес еді. «Жазбада» келтірілгендей, осындай жағдайға қарамастан «түземдік әкімшілік» тыл жұмысына шақырылуға тиісті қазақтардың жастарын анықтауда ойына келгенін істеді: 17 жастағы бала жігітті 23-тегі сақа жігіт ретінде тіркетсе, 40-қа жақындаған еркек 28 жаста деп жазылды. Болыснойлар мен ауылдық старшындардың зомбылығына шектеусіз жол ашылды. Патша үкіметінің отаршылдық басқару әкімшілігінің аузын алып алған «түземдік билеушілер» өзіне қарсыластардың балаларының жастарына ойынан жас қосып, өз руластарының жасын кемітіп тіркеткен жағдайлар болды.

Уездік шаруалар қауымында қызмет ететін шала сауатты тілмаштар «реквизиция», «әскери қимылдар болып жатқан жер» және басқа ол кезде сирек қолданылатын ұғымдарды қазақ тіліне нақты аударма алмады. Аударылып, қазақ ауылдарына таратылған патша жарлығымен танысқандар «реквизицияның» мәнін түсінбей, оны солдатқа, әскер қатарына шақыру деп ұқты. Өмірі әскери техникамен таныс болмаған, сол кездегі соғыс өнері туралы шала хабардар қазақтар патшаның жарлығына сенімсіздікпен қарады. Тамыз айының 1-індегі Ақмола облысының әскери губернаторы Масальскийдің полиция департаменті директорының атына, Петербургке жолдаған жеделхатында патша жарлығын қазақтар тыл жұмысына тарту емес, майдандағы әскер қатарына шақыру деп түсінгенін абыржи хабарлады. Осы облыстың әскери губернаторының тамыз айының 3-інде Ішкі істер министріне жіберілген құпия жеделхатында да Орта Азиядан келген сарттар мен парсылықтар қазақтар арасында үгіт жүргізіп, әскери қызметке тартыласындар деп қорқытуда; қазақтардың бір

бөлегі 25-інші маусым айындағы жарлықты қабылдаған «ақ патша» емес, оның төңірегіндегі ақсүйектер деген де лақаптарға сеніп қалды. Осындай хабарлардың жайылып кетуіне жарлықтың үкіметтің жоғарғы билеу жүйесінде талқыланбауы, империя заңдарының 87-ші статьясына сай Сенаттың баспасөзінде жарияланбауы әсер еткені сөзсіз.

Мұрағат сонымен қатар сол жылдары баспасөзде жарияланған деректерге көңіл аударғанда көзге түсетін бір жайт- жалпы қазақ даласында «реквизицияға» жатқызылмаған барде-бір болыс, ірі ауыл қалмаған. Мысалы, Сырдария облысы Черняев уезінің екі қаласы мен (Черняев, Түркістан) 49 болыс бойынша 9682, Әулиеата уезі (Әулиеата қаласы) 44 болысынан 13104 адам тыл жұмысына шақыртылу жоспарланды. Далалық облыстарда да «реквизицияға» қамтылмаған бірде-бір болыс қалмады. Әрине, ұлан байтақ қазақ өлкесінде қысқа мерзімде майданның қара жұмысына тартылғандардың анықталған тізімін уездік немесе облыстық әкімшілік басқармаларға дайындап беру тіпті мүмкін емес еді. Сондықтан да «түздік әкімшілік», «семьялық тізім» деп атаған отаршылдық басқарма үшін қажетті құжатты дайындауда жіберген өрескел олқылықтар руаралық, болысаралық таластар тудырды. Рулық белгілермен бір-бірін жақын тартқан қазақтар топ-топ болып жіктеліп, дүние-мүлкін сатып, оған ат сатып алып 60-100 адамнан шоғырланып, болыснайларға «тізімдерді» тексеруді немесе қайтадан жасауға мәжбүрледі. Негізінен жай ғана сойылмен қаруланған, кейбіреулерінде ғана аңшылық мылтық болған қазақтардың саны 1000 адамға дейін жетіп, әсіресе далалық облыстарда келешектегі ірі көтеріліс ошақтарының ұйымдасуына негіз болды. Б.Қаратаев пен А.Сейдалиннің «жазбаларына» қарағанда осындай алғашқы қарулы топтардың қатарына тек еркімен қосылғандармен қатар, күштеумен қосылғандар да болған. Маусымның аяғы мен шілде айлары қазақ даласында малды күйлетіп, шөп дайындауға кірісетін кез. Патшаның жарлығы осы сәт іске асырылатын шаруашылық жұмыстарын тоқтатып тастады. Б.Қаратаев пен А.Сейдалин «жазбасында» тамыз, қыркүйек айларындағы қазақ даласындағы жағдайды маусым айындағы оқыра мазалаған ірі қара малмен салыстырады.

Далалық облыстардың бірқатар болыстарында жалған жасалынған «семьялық тізімдерді» құртуға тырысқан қазақтардың осындағы билеушілерімен қақтығыстары күнделікті іске айналды. Орал облысындағы Шыңғырлау болысында осындай тізімге қарсы көтерілген қазақтар болыснай Ахмет Сарбалин мен тілмаш Г.Тяукінді өлтірді. Осы үшін жазықсыз 13 қазақ түрмеге қамалды; Қостанай уезінің Қарабалық болысының басшысы Сайым Қадыровтың жазалануы 21 кінәсіз қазақтың абақтыға жабылуына себепші болды. Ақтөбе уезінде Әлімбет және Теректі болыснайларының хатшыларының өлтірілуі қалалық түрмеге өкіметке қарсылық ұйымдастырды деген айыппен бірнеше бейтарап қазақтардың қамауға алынуына себепші болды.

Көтерілістің басты кезеңінде қазақтар тек жасырын тізім жасауға қарсылық көрсетіп қойған жоқ, сонымен бірге ауылдық старшындардан, басқа да жергілікті әкімдерден тізімдерді тартып алып, жойып жіберіп отырды. Орал облысының Шілік болысында ауылдық старшындар дайындаған тізімді жергілікті тұрғындар құртып жіберді. Осындай қимылдары үшін 19 қазақ жауапқа тартылды. Лбищенск (Чапаев) уезінің Соналы болысының екі ауылдық старшынынан «тылдық тізімдерді» күшпен тартып алғаны үшін 15 қазақ түрмеге жабылды. Ақмола облысының Петропавл уезінде де «семьялық тізімдерді» жойғаны үшін патша үкіметінің империялық заңының 263,264 статьясына байланыстырылып бірнеше қазақтар қапаста ұсталды.

Уез басқарушылары тыл жұмысына- «реквизицияға» жергілікті тұрғындардың барынша қарсылыққа дайын екендігіне көзі жетіп, қарулы казактармен ауылдарды аралап, старшындар мен болыснойларға біршама қолдау жасады. Лбищенск уезінің әміршісі подполковник Фон-Геллер тыл жұмысына барудан бас тартқан қазақтардың тобымен қақтығысып, олардың бірнешеуін соққыға жықты. Қаруланған әскерге ашық қарсы тұра алмайтынына көздері жеткен қазақтар тарап кетті. Ауылдық старшындардың көмегімен тыл жұмысына жөнелтілетін адамдардың атүсті жаңа тізімі жасалынды.

Ауыл, болыс әкімшілері мен қазақ жастарының арасындағы қайшылықтың одан әрі өршуі «реквизицияны» тоқтатады деп шошынған патша үкіметінің облыстық және уездік буындары басшылары кейбір жағдайда «семьялық тізімдерді» болыснайлармен ақылдаспай-ақ өздері дайындады. Қазақ аулының, жеке рулардың семья жағдайымен, тұрмыс ерекшеліктерімен шала таныс отаршыл билік өкілдері осындай тізімдерді дайындауда көптеген олқылықтар жіберді. Мысалы, Лбищенск уезінің екінші бөлімшесінің басшысы Лебедев қазақ руларының өмірімен нақты таныс болмаса да, Өлеңті, Бұлдырлы, Сабынкөл және Қалдығайты болыстары бойынша «реквизицияға» жатқызылатындардың тізімін өзі құрастырды. «Семьялық тізімдерді» дайындауда

патша өкіметінің әскери-жазалау орындары мен әкімшілері заңды, халықтың әдет-ғұрып, дәстүрлерін аяққа басты, Лбищенск уезінің 3-ші бөлімінің әміршісі Логошкиннің «түземдік билеушілермен санаспай, қазақ жастарының тізімін құрастыруына пәрменді қарсылық көрсеткен қазақтар сокқыға жығылды. Қамшылы қазақтардың сокқысынан әзер дегенде бас сауғалаған Логошкинді өлімнен құтқарған осы уездің ауылдық старшындарының бірі еді. Логошкинді қапсыра құшақтап жерге құлаған старшын оған тимендер, орнына мені өлтіріңдер деп даусын көтеруі оның патша өкілін жақсы көргендігінен емес. Сол кезде күшін сақтаған заңдарға сәйкес уездік не облыстық шендегі басқарушыларға қол көтеру қатты жазаланатын. Егер Логошкин қазақтардың қолынан мерт болса, әрине, губернаторға осы өңірге қарулы жазалау тобын жіберіп, бейқам қазақ ауылдарын қырып салуға негіз берер еді.

Сонымен, стихиялы бағытта басталып, біртіндеп ұйымдасқандық мәнде өткен толқулардың алғашқы сәттен қарулы қақтығыс сипатында болғанын көрсететін осы «жазбаларда» да, басқа құжаттарда да, негіздеме жеткілікті. «Жазбада» атап көрсетілгендей, қазақтар жағына шығып, «реквизициялық» тізім жасауға тырысқан, халыққа жеккөрінішті болған кейбір ру басылары, ауылдық старшындар қазақ жігіттерінің өш алуынан бас сауғалап Орал, Елек және де басқа «отырықшы орыс қоныстарына» қашты.

«Тыныш ұйқыда жатқан қырғыздардың» оқиғаның алғашқы күндерінен «үйреншікті» қарсылықпен шектелмей мылтықтың оғымен отаршы жендеттерге қарсылық көрсетуі қайран қалдырды. Далалық облыстардың жеке болыстарында тығылған қару-жарақты, оқ-дәріні тартып алу мақсатында тінту жүргізілді. 1916 жылдың тамыз айының 15-інде Ақмола облысының әскери губернаторының Петербургке-полиция департаментіне құпия жеделхатында төмендегідей мәліметтер ойды қобалжытатын дерек ретінде хабарланған: «Қырғыздардың соңына түсудің нәтижесінде бірнеше ақсақал тұтқындалды. Қалғандары далаға шегініп үлгерді. Ақсақалдардың бірінің жауабына қарағанда, Қарқаралыдан оларға қару-жарақ жеткізу ойластырылған. Ауылдарды тінтудің нәтижесінде бірнеше берданка мылтығы және оқ-дәрі табылды. Бір күдікті сарттар Жетісу арқылы жергілікті қырғыздарға «жасырын қару-жарақ жеткізуге уәде берген...». Қазақ қоғамында тамыры тереңдеп кеткен отаршылдық езгіге қарсылықты «көрмеуге» тырысқан патшаның Қазақстандағы өкілдері Петербург билеушілерін «қырғыздарды» үкіметтің саясатына айтақтап отырған осы өлкеде қоныстанған немістер деп сендіруге тырысып бақты. Бұл патша үкіметінің бөліп ал да билей бер деген саясатының, яғни әртүрлі ұлттарды бір-бірімен қырқыстырып, өзінің дегеніне жетуге тырысушылықтың бір көрінісі еді. «Қосымша хабарлайын дегенім төмендегідей мәліметтер: Атбасар уезіндегі толқу Петропавлдағы (уезіндегі) қозғалыстан кенейіп барады. Осы жағдайды құтыртып отырған Ақмола уезінде қоныстанған немістер ме деген ойдамын», - делінген Ақмола әскери губернаторының полиция департаментіне жолдаған құпия деген белгі соғылған жеделхатында да. Осындай орталықта тарап кеткен қауесет хабарлардың негізсіз екендігіне Петербург билеушілерінің көңілін аударған Қаратаев пен Сейдалинов ойдан шығарылған осындай пікірлердің ұлт араздығын шиеленістіретінін баса көрсетті. Халық наразылығының жергілікті немістерге ешқандай байланысты еместігіне «Жазбаның» авторлары бірқатар мысалдар келтірген.

Бүкіл өлкені қамти бастаған халықтық көтерілістің басты себептерін «көрмеген» жергілікті губернаторлар қазақтардың «реквизицияға» қарсылығын, олардың Ресей империясынан бөлінуге тырысуының көрінісі деп те түсіндіруге тырысқан. Әрине, қазақ шаруаларын ғасырлар бойы ата-бабалары мекендеген құнарлы аудандардан күшпен тықсырылып, оларды орталық және басқа губерниялардан келген орыс шаруаларына, казактарға үлестіріп беруі ащы наразылық туғызғаны белгілі. Осы көтерілісті дайындаған басты себеп те жер мәселесі екендігін ешкім жоққа шығара алмайды. Қазақтардың «реквизицияны» айыптауының мән-жайын терең түсіне бермеген Петербург сарайы мен облыстық губернаторлар алғашқы шілде айының басында-ақ ашық қарсыласқан халықты Ресей империясынан екендігін «жазбаның» авторлары XVIII ғасырдан сол кезге дейінгі Қазақстан тарихынан мысалдар келтіре отырып, барынша әшкерелеген.

Сондықтан да 1916 жылдың маусым айының соңы, шілде айының басында әржақты сипатта көрінген патшаның жарлығына қарсылық үкіметтің қазақ халқының мүддесімен ешқандай санаспағандығының салдары деп көрсетті осы «жазбаның» авторлары[1].

Қазақстанның және басқа мал шаруашылығымен айналысқан «бұратаналардың» Петербург сарайына жолдаған жеделхаттарындағы жергілікті халықты «реквизициялауды» шегеру немесе анық мерзімін кешеуілдету туралы талаптар нәтижесіз қалмаған. Ішкі істер министрлігі мен соғыс министрлігінің үйлестірілген шешіміне сай 1916 жылы қыркүйек айының басында қабылданған

құжатта «бұратаналық» тұрғындар ішіндегі тәжірибелі малшыларды қара жұмыстан босатуға мәжбүр болып отыр[2]. Губернаторларға осы шешімді іске асыру тапсырылса да Қазақтанның жеке облыстарында бұл талап қатты бұрмаланды[3]. Мысалы, Орал облысының губернаторы қара жұмыстан тек жылқышылар мен қойшыларды босатуға келісті де, сиыршыларлы, түйешілерді майданның тыл жұмысынан босатуға қарсылық білдірді. Осыған сай 1916 жылдың қазан айының 15-інде екінші мемлекеттік Думаның депутаты сұлтан Б.Қаратаев ішкі істер министрі Кукелонопольский мен осы министрліктің іс-басқарушысы Протопоповтар атына жолдаған жеделхатында малшыларды қара жұмыстан толықтай босатуды талап етті. Сонымен қатар жеделхатта жергілікті болыстарда приставтар мен шаруаларды басқарушылар мал мен малшылардың санын анықтауда заң бұзушылыққа барып отырғандығын хабарлады.

Б.Қаратаевтың ішкі істер министріне жолдаған бір жеделхатында Орал облысында «реквизициялық» ережелерді ескермеген губернатор «семьялық тізімге» 15, 16, 17 жастағы балаларды, туберкулезбен ауыратын қазақтарды кіргізіп отырғанын ашына хабарлады. 1916 жылдың қараша айының 4-інде Орал облысы губернаторы және вице-губернаторының қолдауымен Петербургке жіберілген жеделхатта «Қаратаевтың ірі қара мал мен түйе бағушыларлы да қара жұмыстан босату жөніндегі талабын негізсіз деп қарастырамын және қабылдаудан бас тартамын»[4] - деуі патша отаршыл әміршілерінің жоғарыдан түскен нұсқауларға пысқырып қарамағандығының көрінісі еді. Қаратаевтың 19 жасқа жетпеген бала жігіттерді қара жұмысқа заңсыз тартып отырғандығын мойындауға мәжбүр болған губернатор ондай фактілер өте аз, тізімдерді құрастырғанда ондай кемшіліктер бола береді ғой, ал дiмкәс ауруға шалдыққан жастарды тыл жұмысына тартуды тексеру комиссиялары арқылы анықтауға болар еді деп» екіұшты жауап береді.

Сонымен, мақалада келтірілген деректер және ойлар 1916 жылдың маусым айының 25-інде қабылданған патша жарлығына қарсылық алғашқы күндерден әртүрлі қалыптасқандығына көз жеткізеді, сөйтіп маусым, шілде, қыркүйек айларында, әсіресе далалық облыстарда қалыптасқан ахуалдың ерекшеліктерін тереңірек түсінуге және қазақ шаруаларының мүдделерін қызғыштай қорғаған Б.Қаратаев пен А.Сейдалиндердің мазмұнды істерін анықтауға мүмкіндік береді.

Пайдаланған деректер тізімі:

1. Б.Қаратаев, А.Сейдалин *Памятная записка о киргизах / РФОМТМ, 1292-қор, 1-т, 1919-іс, 98-105 нн.*
2. Сонда, 1920-іс, 124-н.
3. Сонда, 232-н.
4. Сонда, 224-н.

ГРНТИ 03.20

УДК 94(574):316.728«1950-1980»

Далаева Т.Т.¹

*¹к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана им.ак.Т.С. Садыкова
Казахского национального педагогического университета имени Абая,
Республика Казахстан, г.Алматы
E-mail: tenliktd@mail.ru*

СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ ПРОСТРАНСТВО АЩЫСАЙ-КЕНТАУ В ВОСПОМИНАНИЯХ ЕГО ЖИТЕЛЕЙ: КОНСТРУИРОВАНИЕ ИДЕНТИЧНОСТИ

Аннотация

Изучение идентичности населения Ащысай-Кентау в период 1955-1985 представляет собой междисциплинарное историческое исследование, на основе анализа как источников «устной истории» (интервью и воспоминаний жителей-респондентов), так и официальных источников (архивных документов и материалов местных газет).

1955-1985 годы определяют, как период позднего социализма в СССР. В 1955 г. на базе рабочих поселков Кантаги и Миргалымсай был образован город Кентау областного подчинения Южно-Казахстанской (ныне Туркестанской) области. Строительство моногорода Кентау и формирование нового по содержанию социокультурного пространства оказало воздействие на повседневную жизнь местных жителей. В эти годы население города Кентау и поселка Ащысай было многонациональным. Здесь проживали представители около 40-ти разных народов.

Целью статьи является изучение влияния досугового городского пространства моногорода на процессы идентификации его жителей. Основными маркерами определения социокультурной идентичности населения Кентау и Ащысай в 1955 – 1985 годы для нас стали их воспоминания о проведении своего свободного времени, об отношении к определенным местам в городе.

Для анализа были привлечены исторические интервью, полученные в период полевых экспедиций в Ащысай-Кентау исследователями из Научно-исследовательского центра «Айтылган тарих» в 2018 г.

Ключевые слова: социокультурная идентичность, маркеры идентичности, Кентау, местное население, 1950-1970-е гг., воспоминания, историческое интервью, городское пространство

Т.Т. Далаева¹

*¹т.ғ.к., академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының доценті
Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы, Қазақстан
E-mail: tenliktd@mail.ru*

АЩЫСАЙ-КЕНТАУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ КЕҢІСТІГІ ОНЫҢ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ЕСТЕЛІКТЕРІНДЕ: БІРЕГЕЙЛІК ҚҰРЫЛЫМЫН ЖАСАҚТАУ

Аңдатпа

1955-1985 жылдардағы Ащысай-Кентау тұрғындарының бірегейлігінің зерттеу, ауызша тарих көздерінің (респонденттердің сұхбаттары мен естеліктері) және ресми дереккөздерді (жергілікті газеттердің мұрағаттық құжаттары мен материалдарын) талдауға негізделген пәнаралық тарихи зерттеу болып табылады.

1955-1985 жылдары КСРО-да кеш социализм кезеңі анықталды. 1955 жылы Қантағы және Мырғалымсай жұмысшыларының елді мекендерінде Оңтүстік Қазақстан (қазір Түркістан) аймақтық бағыныстағы Кентау қаласы құрылды. Кентау монокаласының құрылысы және жаңа әлеуметтік және мәдени кеңістіктің құрылуы жергілікті тұрғындардың күнделікті өміріне әсер етті. Осы жылдар ішінде Кентау мен Ащысайдың тұрғындары көпұлтты болды. Мұнда 40-ге жуық түрлі ұлт өкілдері өмір сүрді.

Мақаланың мақсаты – моноқала кеңістігіндегі демалыс орындарының қала тұрғындары бірегейлігінің қалыптасуына ықпалын зерттеу болып табылады. 1955-1985 жылдардағы Кентау-Ащысай тұрғындарының әлеуметтік-мәдени бірегейлігін анықтауда олардың бос уақытын өткізу, қаланың түрлі орындарына байланысты пікірлері жөніндегі естелік материалдары ғылыми айналымға енгізілді.

Мәселені талдауда «Айтылган тарих» ғылыми-зерттеу орталығының 2018 жылдағы Ащысай-Кентау және оның төңірегіндегі елді-мекендерге жүргізілген елішілік экспедиция (тарихи сұхбат) материалдары пайдаланылды.

Кілт сөздер: әлеуметтік-мәдени бірегейлік, бірегейліктің көріністері, Кентау, жергілікті халық, 1950-1970 жж., естеліктер, тарихи сұхбат, қалалық кеңістік

Dalayeva Tenlik¹

*¹Candidate of Historical Sciences, Associate professor of Abai KazNPU,
Republic Kazakhstan, Almaty.
E-mail: tenliktd@mail.ru*

SOCIOCULTURAL SPACE OF ASCHISAY-KENTAU IN THE MEMORIES OF ITS INHABITANTS: THE CONSTRUCTION OF IDENTITY

Annotation

The study of the identity of the population of Aschysai-Kentau in the period 1955-1985 is an interdisciplinary historical study, based on an analysis of both oral history sources (interviews and memories of respondent residents) and official sources (archival documents and materials of local newspapers).

The years 1955-1985 are defined as the period of late socialism in the USSR. In 1955, on the basis of the workers' settlements of Kantagi and Mirgalimsai, the city of Kentau of the regional subordination of the South Kazakhstan (now Turkestan) region was formed. The construction of Kentau mono-town and the formation of a new social and cultural space has impacted the daily lives of local residents. During these years, the population of Kentau and Ashchysay was multinational. Representatives of about 40 different nations lived here.

The purpose of the article is to study the influence of the leisure urban space of a single-industry company on the identification of its inhabitants. The main markers of the definition of the socio-cultural identity of the population of Kentau and Ashchysay in 1955 - 1985 were our memories of spending their free time, their attitude to certain places in the city.

Historical interviews obtained during field expeditions in Aschisay-Kentau by researchers from Aytilgan Tarikh Scientific-Research Center in 2018 were used for analysis.

Keywords: socio-cultural identity, identity markers, Kentau, local population, 1950-1970s, memories, historical interview, urban space

На базе Ачисайского (Турланского) полиметаллического рудного месторождения в 1927 г. началась история советского Ачисая – родоначальника Ачисайского полиметаллического комбината [1, с. 34-35.]. Уже в 1934 г. комбинат состоял из пяти рудников: Ачисай, Каракенсай, Кантаги, Карасай, Сулеймансай, а также двух обогатительных фабрик – Ачисайской и Кантагинской. Самым мощным рудником был на тот момент Ачисай. [1, с. 39.]. В 1941 г. был выработан и закрыт Кантагинский рудник, в тот же год началось освоение Миргалимсайского месторождения [1, с. 56, 58]. В 1951 г. вошла в строй действующих первая очередь Миргалимсайской обогатительной фабрики [2, с. 80.].

С развитием комбината «Ачполиметалл» и его производственных объектов стали возникать рабочие поселки – Ачисай, Кантаги, Байылдыр, Миргалимсай. С целью дальнейшего развития Миргалимсайского месторождения и комбината «Ачполиметалл» Президиумом Верховного Совета Казахской ССР от 1 августа 1955 г. был принят указ об образовании города Кентау областного подчинения Южно-Казахстанской (ныне Туркестанской) области. Поселок Миргалимсай стал основой г. Кентау. Окрестности Кентау составили поселки Кантаги и Байылдыр. Кантаги расположен у восточной границы Кентау на одноименной реке Кантаги. Поселок Байылдыр - в 6 км к северо-западу от Кентау. Рабочий поселок Ачисай (в настоящее время - Ащысай) – в 30 км к востоку от города Кентау. Население г. Кентау и поселков в его подчинении в основном трудилось на предприятиях комбината «Ачполиметалл». Комбинат в советское время был единственным в Казахской ССР промышленным предприятием, где рабочие состояли более чем на 60% из представителей коренного населения – казахов. В составе трудового коллектива вместе работали люди 36 национальностей [1, с. 101.].

Целью данной статьи является исследование проявлений идентичности населения моногорода Кентау и поселка Ащысай через изучение влияния досугового городского пространства моногорода на процессы идентификации его жителей. К анализу будут привлечены материалы газет «Кентауская правда» и «Горняк Кентау» за 1950-1970-е гг., особенно репортажи о благоустройстве города и поселков, воспоминания жителей о своей жизни. Основным источником для осуществления данного исследования стали исторические интервью, полученные у местных жителей в период полевых

экспедиций в Ащысай-Кентау исследователями из Научно-исследовательского центра «Айтылган тарих» в 2018 г.

Методологией исследования процессов идентификации у жителей Ащысай–Кентау в советское время послужили теории социального конструирования П. Бергера и Т. Лукмана: «Человек биологически предопределен к конструированию мира, в котором он живет с другими. Этот мир становится для него доминирующей и определяющей реальностью. Ее границы установлены природой, но стоит этому миру возникнуть, и он оказывает на природу обратное влияние. В диалектике природы и социально сконструированного мира трансформируется сам человеческий организм. В той же диалектике человек творит реальность и тем самым творит самого себя.» [3, с. 121.]. Теории П.Бергера и Т.Лукмана отражают социологическое видение исследования проблем идентичности.

Строительство поселка Ащысай и моногорода Кентау были подчинены задачам экономического развития советского государства, однако во второй половине XX века помимо удовлетворения повседневных бытовых нужд трудящихся (строительство жилья, столовых, медицинских учреждений, бань и др.) стали уделять внимание удовлетворению их культурных потребностей (строительство клубов, кинотеатров, парков, зон отдыха), особенное значение имела задача озеленения (идея о городе – «саде»). Создаваемое социокультурное пространство должно было определить новое содержание идентичности трудящихся Ащысай-Кентау и отличать их от населения соседних районов Южно-Казахстанской области. Конструирование этой особенной идентичности осуществлялось и через создание определенного образа города, реализуемого в том числе в местной символической и в возводимых объектах на этой территории. Как отмечает исследователь Г.В.Горнова: «На основе соразмерности города и человека складывается городская идентичность человека. Городская идентичность – это устойчивое представление человека о себе как жителе определенного города, непосредственное переживание своей связи с городом, чувство сопричастности городу и его жителям, приобщенность к городскому бытию. Городская идентичность является конструируемым социокультурным феноменом, складывается в пространстве повседневности, основными формами её репрезентации выступают городской нарратив, культурная память, коммеморативные практики.»[4, С. 47.].

Вместе с тем, необходимость всестороннего изучения процессов идентификации населения Ащысай-Кентау требует ответа на вопросы: каковы были практики повседневной жизни людей в этом новом социокультурном пространстве, на сколько изменились нормы ведения домашнего хозяйства, правила и образ жизни для казахов, как жили рядом люди разных национальностей. Для реализации этих исследовательских задач в антропологическом разрезе послужили идеи М.Фуко о дискурсивных практиках в разных социальных пространствах: «Итак, в каждой культуре между использованием того, что можно было бы назвать упорядочивающими кодами, и размышлениями о порядке располагается чистая практика порядка и его способов бытия». [5, с. 34.].

Поселок Ащысай (Ачисай) получил свое развитие после начала создания одноименного рудника в годы первых пятилеток. И.Клименко, прошедший трудовой путь от рабочего до начальника участка на руднике Ащысай в 1960 г., вспоминал о бытовых условиях жизни трудящихся: «Я приехал в Ачисай в 1934 году. По сути дела, поселка еще не было. Не было ни парка, ни клуба, да и с жильем было туговато. Жили мы в бараках, да к тому же еще неблагоустроенных; в одной комнате жили по две семьи...»[6, с. 2-3.]. Затем, в послевоенные годы, особенно во второй половине 1950-х гг. начались изменения в вопросах организации досугового пространства в рабочем поселке. В частности, в газете «Кентауская правда» в январе 1958 г. в репортаже Г. Семененко приведены такие данные: «Большая работа проведена по благоустройству поселка Ачисай. За последние годы было посажено 7690 корней деревьев. Вновь разбиты скверы около управления рудника и химлаборатории с насаждением молодых деревьев.»[7, с. 3.]. В рабочем поселке Акжар рудника Ащысай тоже активно происходила работа летом 1958 г. по озеленению и созданию зон культуры и отдыха: «В Акжаре красиво оформлен в этом году парк: приведены в порядок дорожки, скульптуры, ограда, много посажено цветов. Всюду развешаны портреты руководителей Коммунистической партии Советского Союза и Советского правительства, лозунги, плакаты. Парк стал любимым местом отдыха горняков, обогатителей и строителей Ачисая. К их услугам здесь летний кинотеатр, в котором ежедневно демонстрируются кинокартины, красный уголок. Вечерами в парке всегда много людей. С семьями и в одиночку отдохнуть после работы, подышать воздухом, посмотреть кинокартину или прочитать газету, журнал приходят жители поселка. ... А из репродуктора льется музыка, слышны голоса

родной Москвы, Алма-Аты и других городов необъятного нашего государства.»[8, с. 4.]. Очевидно, что создаваемое культурное пространство определялось союзным подчинением промышленного объекта Ащысай, в перечислении очередности музыкальных произведений на первом месте названа столица советской страны, затем уже своей республики и города других союзных республик. Любимым местом отдыха назван парк, но нет конкретной информации какие именно семьи или какого возраста чаще проводили здесь свое свободное время. Вместе с тем в материале той же газеты председатель поселкового Совета А.Искаков в октябре 1958 г. указывал, что есть определенные достижения по благоустройству общественных мест и домашних дворов, но при этом отметил, для населения проблемой является отсутствие *«пастбищ для скота, принадлежащего рабочим»*: «В гористой местности с большим недостатком воды проделана значительная работа по озеленению. За осень 1957 и весну 1958 года высажено 7150 корней декоративных и фруктовых деревьев, возведены цветники на площади 2800 квадратных метров, высажено цветочной рассады 85 тысяч корней, посеяно газонов трав 2860 квадратных метров, а также посажены смородина, клубника и виноград. Для сохранности зеленого фонда возведено более 60 тысяч метров ограждений. Для выращивания цветов, цветочной рассады построена теплица на 20 рам и 5 парников по 50 рам. Озеленением поселка занимаются также многие жильцы. ... руководству комбината «Ачполиметалл» необходимо обратить внимание на улучшение водоснабжения поселка. Большим недостатком для населения является и отсутствие земельных угодий, *пастбищ для скота, принадлежащего рабочим.»* [9,с.3.]. Скот в личном подсобном хозяйстве, вероятно, был чаще у казахского населения, для которого это было традиционным видом деятельности на протяжении многих веков. Интересно то обстоятельство, что рудник Ащысай представлял собой отдельное пространство, граничащее с сельским окружением. В поселках Ащысай и Акжар создавалось социокультурное пространство с объектами, которые являлись отличительными признаками города, в частности, кинотеатры, оригинальное здание клуба, парковые зоны. Респонденты в своих исторических интервью вспоминали о своей жизни в 1960-1970 е гг. с выражением особой гордости уникальности своего поселка Ащысай.

Рис. 1. Клуб в поселке Ащысай [9, с. 3.].

Первый камень будущего города Кентау у подножья горного хребта Каратау был заложен в 1948 г. В 1950 г. организуется трест Миргалимсайсвицецстрой [2, с. 80-81.]. О первых годах развития города Кентау можно узнать из воспоминаний учительницы В. Суетиной, прибывшей сюда работать в начале 1950-х гг.: «Вспоминаю свой приезд в бывший Миргалимсай. Здесь были два двухэтажных дома на «старой зоне» (около рудника) и три двухэтажных дома в стороне клуба «Строитель», а остальную площадь будущего города занимали разбросанные в разных местах «палатки» - это приземистые землянки с подслеповатыми окнами у самой земли. Ни о какой растительности не могло быть и речи. ... А в те годы зелено было в Кантагах, которые считались центром рудника, а наш поселок был периферией. ... помню такой случай. Был уже построен клуб «Строитель», и мы ходили туда в кино. Однажды увидела на стене картину-стенд. На ней были нарисованы двухэтажные дома, утопающие в яркой зелени. И подпись «Будущий Миргалимсай». Мы стояли и смеялись. Эти развалюхи, которые мы видели, заменяются двухэтажными домами, а голая земля покроеется таким зеленым покровом?! Комедия!... но смех наш перед картиной-стендом был преждевременным. Вскоре в Миргалимсае начались сказки Шехерезады». [10, с.2.]. Стремительное возведение объектов нового города – школ, столовых, кинотеатров, утверждение генерального плана с определением основных зон и направлений улиц и проспектов с парковыми насаждениями и газонами за короткий срок позволило создать современное социокультурное пространство, наглядно демонстрировавшее успешность социалистического образа жизни. Символические характеристики нового города были связаны с образом «сада», своего рода «райского сада», который в скрытом виде олицетворял идею строительства коммунизма.

В своей отчетной заметке на страницах местной газеты «Горняк Кентау» за 10-летний период развития Э. Бенсман-Кульджанова, (она - первый работник-озеленитель, под ее руководством был заложен Парк горняков, фруктовый сад Дома пионеров в Кентау [1, с.129.]), также сохранила восторженную риторику и образ «сада»: «Конец лета 1946 года. Высятся стены первого жилого домика на углу будущих улиц Амангельды и Фрунзе. Кругом простирается предгорная полупустынная равнина. ... Трудно было, стоя на этой первозданной целине, разглядеть очертания города-красавца, в котором живем, трудимся, отдыхаем и веселимся. ... за 1947-57 годы не только было закончено озеленение улиц и кварталов первой очереди строительного проекта, но и были посажены, выращены сплошные зеленые массивы. К ним относится плодовый сад, ... парк горняков и часть нового парка, защитные и зеленые полосы вдоль автодороги в Кантаги от продснаба до Сарбаса, вдоль улицы Железнодорожной и шоссе, ведущего к руднику Миргалимсай, зеленые насаждения на территории городка молодых рабочих, питомник декоративных деревьев и кустарников, расположенный вдоль цементированного арыка» [11, с.1.].

Представленные выше сведения отражают больше официальный взгляд на историю развития городского социокультурного пространства Кентау, так как были опубликованы в газете с соблюдением всех установок и правил действующей советской власти. Это было то пространство, которое конструировалось существующими в то время социальными и идеологическими нормами.

Теперь обратимся к материалам исторических интервью, полученных в ходе полевых экспедиций сотрудниками НИЦ «Айтылған тарих» у представителей старшего поколения, трудившихся на комбинате «Ачполиметалл», и у жителей поселка Ащысай и города Кентау в летом 2018 г. Информация этих интервью, содержащих сведения о событиях 50-60-летней давности, уже свободны от идеологического влияния прежней власти. Люди не просто вспоминали о своей жизни, но и оценивали свои действия, обстоятельства и практики власти по отношению к ним.

К числу утвердившихся среди жителей Кентау – Ащысай и близлежащих районов Южно-Казахстанской области поздней советской эпохи образных характеристик этой территории можно отнести мнение, что «Кентау находился на московском обеспечении», что означало «особое снабжение различными товарами широкого потребления». Так, Наби Дюсембаев (1926 г.р., работал на Ачисайском руднике, житель поселка Ащысай, интервью 17.08 2018 г.) говорит об этом: «Московское обеспечение» болды ғой. Ол уақытта киім-кешек, тамақ бәрі Москвадан болды ғой.» [12].

Өмірбек Сейдалыұлы Жүсінов (1939 г.р., Почетный гражданин г.Кентау, директор школы № 6 им. Пушкина. интервью 04.07.2018.) дает пояснение этой характеристике, указывая на значение Ачисайского месторождения для Советского Союза: «Аға неге Москва Кентауды өз қамқорлығына алды?

– Себебі, бұл жерде 100 жылға арналған металдың болуы. Әсіресе, соғыс кезінде Ащысайда ойдым-ойдым болып ашық жатқан жерінен алған зой қорғасынды. Сондықтан да әр 10 оқтық, 7- уі Қазақстанда шыққан. Оны енді солай жоспарлады бірақ, 100 жылға жетпей-ақ астан-кестеңін шығарып жіберді. Сол кезде дұрыс жоспарлағанда, мүмкін, қазірге дейін болмаса, қазірден кейінге дейін жетер ме еді?»[13].

Большинство жителей этого региона по сей день, говоря о Кентау, используют эту характеристику «о московском обеспечении». Вместе с тем *Ысқақ Тұрғанбайұлы Жұмашев* (1935 г.р., доктор, житель г.Кентау, интервью 05.07.2018) в своем интервью дал совершенно иное понимание сути данного распространенного мнения: «*Мен Кентауда 1953 жылдан бері тұрамын.*

Кейде үлкен кісілер совет заманын мақтап отырады. Кентау қаласы «Московское обеспечение» болды деп. Бүкіл Қазақстан Москва үшін қызмет жасады.

Сонда неге Кентау қаласы «обеспечениеде» болады. Ал қалған Қазақстан ше? Мен 1973 жылы Ленинградта 4 ай оқыдым. Дүкендерде 100 гр, 250 гр, 500 гр және 1 кг деп еттер тұрады. Орыстардың кемпірлері келіп, таңдап «свежий» етті алып кететін. Бізде «продснаб» болатын. Сонда менің танысым, руы найман, Қарнақбай дейтін болатын. Мен Қарнақбайға звондаймын, «ет керек», деп. Мені қатты сыйлайтын. Маған «Сәке болды», – дейді. «Бүгін қоймаға барыңыз да етті алып кетіңіз», – дейді. Мен қоймаға барамын. Қарнақбай сол жерде жұмыс істейтін жігіттерге маған жақсы еттен берілсін деген тапсырма қалдырып кетеді. Сөйтіп жұмысшылар «керзовый» етіктерімен үлкен тоңазытқышқа кіреді. Іші үлкен, тола ет. Олар етіктерімен етті басып, ортаңғы жағына барады. Маған жақсы еттен беру үшін. Мен айтамын, «ойбай баспа, шеттегі жерден бере беріндер», деймін. Мені тыңдамайды, Қарнақбайдың тапсырмасын орындайды. Сөйтіп мен етті үйге алып келемін. Еттің үстінде Түркістан ет комбинатының мөрі болады. Бұл малдар осыдан 10-15 жыл бұрын сойылған болатын. Мәрде күні, айы, жылы тұрады. Сонда бұл етті Москваға, Ленинградқа апарған. Онда «свежий» етті алған, ал бұл еттерді ешкім алмағасын қайтадан Қазақстанға жіберген. Осында дүкендерде сатады. Совет уақытысында сондай болды...»[14].

Продукция комбината «Ачполиметалл» имела важное значение для советской страны и власти, поэтому Кентау получает статус особого по снабжению города, что на фоне общего состояния обеспечения в соседних районах Южно-Казахстанской области, действительно отличало его. Система распространения промышленных товаров и продуктов питания в социалистическом Советском Союзе имела характер распределения их по принципу очередности в зависимости от степени значимости и участия республик или регионов в решении государственных задач. Принцип равных прав для всех населенных пунктов на получение разнообразных товаров не мог быть реализован в условиях планирования лишь определенного количества определенных видов продукции. Вот об этом и говорит *Ысқақ Тұрғанбайұлы Жұмашев*, сообщая факт, что «мясо, которое было поставлено в продснаб (отдел продовольственного снабжения) комбината, имело штамп 10-15 летней давности, а он, будучи на обучении в 1973 г. в Ленинграде, видел, как покупательницы могли выбирать при покупке по 100 гр, 250 гр, 500 гр и 1 кг свежего мяса. Нереализованное в срок мясо возвращалось для снабжения обратно в республику. При таких обстоятельствах, можно ли говорить об особом обеспечении Кентау, наоборот республика обеспечивала союзный центр»[14].

На вопрос: «Где лучше жить, в Ащысай или Кентау?» *Наби Дюсембаев* (1926 г.р.) ответил: «Ащысай жақсы... Ащысайдан шықпай қалдым. Суы таза, ауасы таза, бұлақтың суы. Екі мектеп бар. Бұрын орыс - қазақ болатын. Қазір таза қазақ, орыс кетіп қалды, бірең-сараң қалды»[12].

Другой респондент *Рахымберди Аккулиев* (1928 г.р., работал бурильщиком Ащысайского рудника, житель аула Балабургем, интервью 18.08.2018.) на подобный вопрос ответил: «*Ол жақта Ащысай емес Кентау жақсы болды. Кентаудың ауасы таза болды. Мырғалым сайдың ауасы жақсы болды*»[15].

Дүйсенбай Пайзиев (1947 г.р., работал в руднике Ащысай, житель г. Кентау, интервью 05.07.2018) на вопрос об атмосфере г.Кентау ответил так:

«Кентау қаласының мінезі, атмосферасы бар деп ойлайсызба?

– *Кентау қаласының атмосферасы, мінезі мынадай: бұл еңбекқор шахтерлер қаласы, бұлар әлгі «купи-продай», «анау-мынау» деген нәрсені білмейді. Балалары да солай тәрбиеленген...*

– Кентау» деп айтқанда сіз қаланың қай жағынан мақтанасыз?

– *Кентау өзі М. Әуезов атақ бердігі «Қаратау тәжі» деп. «Тәжі» болғанда Кентау қаласының адамдары пейілдері кең болды, жүректері таза болды.»[16].*

Наби ата и Рахымберди ата, описывая свое отношение к определенной местности, будь то Ащысай или г.Кентау, используют такие характеристики, как «чистый воздух», «чистая вода», «родниковая вода». Дүйсенбай Пайзиев, говоря о Кентау, указывает на то, что «это город трудолюбивых шатеров, дети которых получают такое же воспитание, и не знают, что такое «купи-продай». Профессиональная идентичность является определяющей для старшего поколения моногорода. Примечательно, что в своих интервью респонденты по профессии «шахтеры» чаще давали однозначные и короткие ответы о своем времяпрепровождении в период отдыха в кругу семьи, при этом не упоминали ни о парках, ни о других местах досуга. Например, такие ответы дал Наби ата: «-Кино клубтарыңыз бар ма?

- *Иә бар.*
- Қандай кино көріп едіңіз?
- «Тарзан» деген бір кино шықты»[12].

Социокультурное пространство Ащысай – Кентау в 1960- первой половине 1980-х гг., представленное в таких объектах, как парки, кинотеатры, клубы, бассейн, больше было направлено на подрастающее молодое поколение, на конструирование у них советской идентичности. Старшее поколение из казахского населения больше было занято трудовым процессом и ведением домашнего хозяйства. О формате отдыха, об организации досуга и культурно-массовых мероприятий мало информации в полученных исторических интервью, потому что респонденты не видели в этом практического смысла. На вопрос: «Сколько раз отдыхал в профилактории комбината?» Наби ата искренне удивился: «зачем? Если не болен... в период отпуска нужно семье помочь с хозяйством (со скотом – Т.Д.)»[12].

Основным фактором в создании определенной общности и общей идентичности для жителей Ащысай-Кентау был их труд на предприятиях комбината «Ачполиметалл».

Список использованной литературы:

1. Ачисайский полиметаллический комбинат: История, события, люди (К 90-летию со дня создания) / Сост. М.Ж.Битимбаев – Алматы, 2018. – С. 304.
2. Аяпов М.А. Венец Черных гор. – Алма-ата: Казахстан, 1980. – С. 142.
3. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Перевод Е. Руткевич. – М.: "Медиум", 1995. – С. 323.
4. Горнова Г.В. Соразмерность города и человека: проблемы формирования городской идентичности // PRAХНМА. Проблемы визуальной семиотики. -2018. -№ 3 (17). – С. 43- 56
5. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Пер. с фр. В.П.Визгина, Н.С. Автономовой – СПб, А-сад, 1994. – С.406.
6. Клименко И. Дела и люди нашего участка //Кентауская правда - 1960. – 24 мая.
7. Семенов Г. Хорошее начало // Кентауская правда – 1958. – 23 января.
8. Репортаж «Ачисайцы на отдыхе» // Кентауская правда – 1958. – 5 июля. – С.4.
9. Искаков А. Растет и благоустраивается поселок // Кентауская правда – 1958. – 4 октября.
10. Суетина В. Наш город вчера и сегодня //Кентауская правда – 1966. – 7 декабря.
11. Бенсман-Кульджанова Э. Город, в котором живем // Горняк Кентау – 1967. – 21 июня.
12. Интервью - Наби Дюсембаев (1926 г.р., работал на Ачисайском руднике, житель поселка Ащысай, интервью 17.08. 2018.).
13. Интервью – Өмірбек Сейдалыұлы Жүсіпов (1939 г.р., Почетный гражданин г.Кентау, директор школы № 6 им. Пушкина. интервью 04.07.2018.).
14. Интервью – Ысқақ Тұрғанбайұлы Жұмашев (1935 г.р., доктор, житель г.Кентау, интервью 05.07.2018.).
15. Интервью – Рахымберди Аккулиев (1928 г.р., работал бурильщиком Ащысайского рудника, житель аула Балабургем, интервью 18.08.2018.)
16. Интервью – Дүйсенбай Пайзиев (1947 г.р., работал в руднике Ащысай, житель г. Кентау, интервью 05.07.2018)

ӘӨЖ 11-897
ГРНТИ 03.81.37

Э.У. Зұлыхарова¹

¹ т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., elmira10.72@mail.ru

А.Н. Джумадуллаева²

² т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан. damir.smanov@yandex.ru

ӨТЕМИС ҚАЖЫНЫҢ «ШЫҢҒЫС-НАМЕ» ЕҢБЕГІНІҢ ҚҰНДЫ ТҮРКІ ДЕРЕКТЕМЕСІ РЕТІНДЕГІ МАҢЫЗЫНА ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ

Аңдатпа

Аталмыш мақала Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме» еңбегіне арналған. Яғни деректі орыс тіліне аударған В. Юдин бұл еңбекте орта ғасырлық қазақ тарихына қатысты құнды мәліметтерді келтірген. Мәселен, елдің әлеуметтік, саяси ахуалы, моңғолдық жаулап алушылықтың қазақ даласына ықпалы егжей-тегжейлі қарастырылған. Шыңғыс ханның мәртебесін көтеріп қана қоймай, оны заңды түрде белгілейтін хабарлар мынадай мәліметтер негізінде белгіленді: «Моңғолдардың жаулап алуларының саяси салдары жалпы алғанда біршама зерттелеген, дегенмен көптеген проблемалар әлі де қосымша зерттеулерді қажет етеді, ал бірқатар мәселелер тіпті қойылған да жоқ. Рухани өзгерістерді зерттеу жайында да осыны айту керек. Мұнда нашар зерттелген ғана емес, тіпті қозғалмаған, әлі қойылмаған проблемалардың саны есептеуге келмейді. Бұл арада Шыңғыс ханның жеке басына немесе Шыңғыстың «алтын» тұқымына табыну біршама жақсы көрсетілген.

Кілт сөздер: Шыңғыс-наме, түркі, моңғол, деректану, шежіре, тайпа.

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР РОЛИ ПРОИЗВЕДЕНИИ ОТЕМИС КАЖЫ «ЧИНГИС-НАМА» КАК ЦЕННЫЙ ТЮРКСКИЙ ИСТОЧНИК

Зулыхарова Э.У.¹

¹ к.и.н, Международный Казахско-Турецкий университет им. Х.А.Ясауи,
г.Туркестан, Казахстан. elmira10.72@mail.ru

Джумадуллаева А.Н.²

² к.и.н, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясауи,
г.Туркестан, Казахстан. damir.smanov@yandex.ru

Аннотация

Эта статья посвящена работе Утемиса Хаджи «Чингиз-нама». Данную книгу перевел на русский язык В. Юдин, и как автор-исследователь дал ценную информацию о средневековой казахской

истории. Например, детально были описаны социально-политическая ситуация в стране, влияние монгольского завоевания на казахскую степь. Статус Чингисхана не только был зафиксирован, но и законные сообщения были изложены следующим образом: «Политические последствия монгольского завоевания обычно изучаются, но многие проблемы все еще требуют дополнительных исследований, а некоторые проблемы даже не были решены. Мы должны сказать то же самое об изучении духовных изменений. Здесь нельзя рассчитывать на количество плохо изученных, даже не поцарапанных, но нерешенных вопросов. Между тем, поклонение Чингисхану или "золотой" породе шингис намного лучше.

Ключевые слова: Чингис-наме, тюрки, монгол, источниковедение, генеология, племя.

HISTORIOGRAPHICAL REVIEW OF THE ROLE OF THE WORK OF OTEMIS KAZHY "CHINGIS-NAMA" AS A VALUABLE TURKIC SOURCE

A.N. Jumadullayeva¹

¹Candidate of Historical Sciences, H.A.Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan. elmira10.72@mail.ru

E.Zulpyknarova²

²Candidate of Historical Sciences, H.A.Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan. damir.smanov@yandex.ru

Annotation

This article is devoted to the work of Utemis Hadji "Chingiz-nama". This book was translated into Russian by V. Yudin, and as the author-researcher gave valuable information about the medieval Kazakh history. For example, the socio-political situation in the country, the influence of the Mongolian conquest on the Kazakh steppe were described in detail. Genghis Khan's status was not only fixed, but legal messages were summarized as follows: "The political consequences of the Mongol conquest are usually studied, but many problems still require additional research, and some problems have not even been resolved. We should say the same about learning spiritual change. Here you can not count on the number of poorly studied, not even scratched, but unresolved issues. Meanwhile, the worship of Genghis Khan or the "golden" breed Shingis is much better.

Keywords: Chinggis-nam, Türks, Mongol, source study, genealogy, tribe.

Тәуелсіздікке қол жеткеннен кейін, халқымыздың тарихы, оның ақтаңдақ беттері жүйеленді. Бұрын сонды белгісіз яки қасақана жасырын күйде қалып келген оқиғалар мен құбылыстар тарихи аренаға шықты. Ұлттық тарихты, мәдени құбылыстарды бір жүйеге келтіру уақыт еншісінде екені айғақтала бастады. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен мемлекеттік бағдарламалар қабылданып, отандық тарих соны бір кезеңге қадам жасады. Осындай төл тарихымызға қатысты келелі құбылыстардың бірі – «Қазақстан тарихына қатысты түрік деректемелері» деген атпен топтама ретінде баспадан шыққан еңбектер болды. Сөзімізді дәйектейтін болсақ, 2005-2011 жылдар аралығында 5-томдық кітаптар жарық көрді. Мәселен, кітаптың алғашқы томы – Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме» атты еңбегіне (факсимиле, транскрипциясы, мәтіннамалық ескертулер, зерттеу мақалалары, түсіндірмелері мен көрсеткіштері) арналған. Кітапта ««Шыңғыс-наме» В.П. Юдиннің Деректанулық ізденісінде дамыған орта ғасырлық қыпшақ даласының саяси және әлеуметтік-экономикалық тарихы, оның көшпелі тұрғындарының әскери ісін, тұрмысын, мәдениетін, идеологиясын және тілін сенімді де анық көрсететін дереккөз ретінде ерекше орын алды» деген баға берілді. Сонымен қатар ««Шыңғыс-намені» аудару жөніндегі жұмысты В.П. Юдин сөздік жасаумен ұштастырып, онда әр сөздің барлық грамматикалық байланыстарда қолданылу жағдайларының бәрін анықтап отырды. Бұл мәліметтер қазақ тілінің тарихын зерттеушілер үшін ден қоярлық екені күмәнсіз.

«Шыңғыс-намені» зерттеу теориялық деректану тұрғысынан нәтижелі болды. В.П. Юдин «Қазақ хандығының тарихы бойынша материалдарды» дайындау жұмысында жүргенде-ақ қазақ халқының тарихы бойынша парсы-түрік тілінде баяндалатын дереккөздерді жинақтап, жіктеп, өңдеп қойған

болатын. Енді ол «Шыңғыс-наменің» және өзіне бұрыннан белгілі басқа кейбір шығармалардың ерекшеліктерін ескере отырып, Қазақстан тарихы бойынша шығыстың жазбаша дереккөздерінен Дешті Қыпшақ көшпелілерінің ауызша тарихи білімін жинақтап, бізге жеткізген ерекше классификациялық тобын саралауға болатындығы туралы маңызды тұжырым жасайды. В.П. Юдин алғашқыда оны «даланың ауызша тарихнамасы» деп атады, ал кейін ауызша дәстүр терминіне қатысты сыпайырақ болады деген оймен, «даланың ауызша тарихнамасы» деп атап көрсетті.

Дешті Қыпшақтың ХІҮ ғасырдағы саяси және этностың тарихы, әлеуметтік-экономикалық қатынастары, мәдениеті, идеологиясы жөнінде «Шыңғыс-наме» хабарларын түсіндіру және шығарманың жіктелік ерекшеліктеріне, Қазақ тарихы жөніндегі жазбаша дереккөздер жүйесіндегі оның орнына қатысты тұжырымдар осы басылымда ұсынылып отырған төрт зерттеуде баяндалған» деген құнды мәліметтер келтірілген.

«Шыңғыс-наме» қазақ халқының тарихы бойынша дереккөзі ретінде атты тарауда аталмыш еңбекті орыс тіліне аударып, оның жарыққа шығуына сүбелі үлес қосқан В. Юдиннің еңбекпен алғаш танысуы жөнінде мәліметтер келтірілген. Мәселен, «В.П. Юдин Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме» атты шығармасымен 1967 жылдың аяғында Ташкентте Өзбекстан Ғылым академиясы Шығыстану институтының шығыс қолжазбалары жинағындағы қазақ халқының тарихы бойынша мәліметтері бар дереккөздерді анықтау кезінде танысты. Бұл туындының авторы Хиуа тарихшыларының тамаша шоғырының құрамына енеді» – деген ақпараттар келтіріліп отыр жұмыс істегендігін анық байқауға болады. Әрине, бұл ғылыми жұмыстың құндылығын жоғарылататындығы еш шүбәсіз.

Сондай-ақ медиевистикалық кезеңнің құнды дереккөздерінің бірі «Шыңғыс-намені» зерттеушілер туралы да топтамада мәліметтер жоқ емес: «Төңкеріске дейін «Шыңғыс-наме» Е. Кальдің белгілі каталогінде аталады. В.В. Бартольд 1902 жылы Түркістан көпшілік кітапханасының қолжазбаларымен танысу барысында бұл шығармаға назар аударып, ол туралы мәліметті 1904 жылы жарық көрген «Түркістанға іс-сапары туралы есебіне» қосты. 1915 жылы А.З. Валидовтың «Ферғана облысындағы шығыс қолжазбалары» атты мақаласы жарық көрді. Онда ол 1913 жылы Орынборда «Шыңғыс-наменің» көшірмесін алғанын, оның «ташкенттік нұсқадан әлдеқайда толық» екенін жазады», – дей келе аталмыш еңбектің баламалы нұсқаларының болғандығына көз жеткізуге болады. Ал шығыстанушы, ғалым В.П. Юдин өз кезегінде «Шыңғыс-наме» еңбегіне жүйелі талдау жасап, онда бейнеленген тарихи құбылыстар мен оқиғаларға деректанулық талдау жасағаннан кейін ғана бірнеше мақалаларды жарыққа шығарған, кейіннен көлемді кітапты да баспадан өткізген. Бұл жөнінде топтамада мынадай ақпараттар айтылған: «Өтеміс қажының еңбегі В.П. Юдиннің Қазақстан, Орта Азия және Шығыс Түркістан тарихы бойынша парсы және түркі тілдеріндегі шығармалардың біразымен мұқият жұмыс істеп, талдау жасап болған кезінде ғана барып, зерттеу объектісіне айналды. Нәтижесінде бірнеше деректанулық мақалалары жазылды» Демек, түп нұсқалық дерекке кешенді зерттеулер жүргізген ғалымның еңбегі отандық тарих үшін өте құнды болатындығы дау туғызбайды.

Кез келген ғылыми жұмыс талдауды, қайта қарауды, жүйелеуді, әдістер мен тәсілдерді шебер пайдалануды қажет ететіндігі белгілі. Осынау еңбек те мұндай құнды зерттеулердің санатына жататындығына мына мәліметтер айқын дәлел: «... 1967 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институты «ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ хандықтарының тарихы бойынша материалдар: (Парсы және түркі шығармаларынан үзінділер)» атты ұжымдық үлкен еңбекті аяқтады. Қазақстандық шығыстанушылар С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин жазған және олардың Санкт-Петербургтік әріптестері О.Ф. Акимов мен М.А. Салахетдинова белгілі бір дәрежеде қатысқан көпжылдық еңбек шығыстанушы ғалымдар тарапынан лайықты бағаға ие болды. Осы еңбектің аяқталар кезеңінде жұмысқа басшылық еткен В.П. Юдин еңбегі зерттеудің ғылыми деңгейінің жоғары болуына үлкен үлес болып қосылды десек, артық айтқандық болмайды». Яғни бірқатар белгілі ғалымдардың бірлескен зерттеулері орта ғасырлық тарихымыздың қайта түлеуіне оңтайлы ықпалын тигізген.

Дерек – бұл шикізат, деректану – бұл қоспасынан ажыратылған, өңделген материал демекші еңбекте автор деректанудың элементтерін орынды, әрі шебер пайдаланған. Мәселен, «В.П. Юдин сонымен қатар орта ғасырлық Қазақстанның тарихы бойынша материалдардың келесі, жаңа томына үзінділер алып кіргізуге болатындай дереккөздерін анықтап, іріктеумен айналысты. Мысалы, ол өзінің «ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ халқының тарихы бойынша парсы және түркі дереккөздері» атты мақаласында былай деп жазды: «Қазіргі уақытта бізге қазақтың кейінгі орта ғасырлық тарихын зерттеу үшін әр түрлі шамада пайдалануға болатын парсы және түркі тілдеріндегі тағы да бірнеше

шығарма белгілі болды. Солардың арасында аты белгісіз автордың «Тарих-и Шайбаниі», Өтеміс Қажының «Шыңғыс-намесі», Сухайланың «Имамқұлы-намесі», Мукимидің «Зафар-намесі», Бадр ад-Дин Кашмиридің «Зафар-намесі» секілді және т.б. дүнияуи тауарихтар мен поэмалар бар. Осы тізбеден көрінетіндей, пайдаланылмай жатқан шығармалар біршама көп. Олардан алынған үзінділер жинақтың екінші томын құрай алар еді».

Еңбекте мемлекет атауының баламалары көрсетілген. Мәселен, «Еуразия даласы мен оған шектесіп жатқан моңғол дәуірінен кейінгі аймақтар тарихында атауларының құрамына «Орда» сөзі кіретін көшпелілер бірлестіктері кеңінен таныс. Олардың кейбірі, мысалы, Алтын Орда тіпті «әлемдік» держава дәрежесін иеленуге де ұмтылды. Алтын Ордадан басқа Ақ, Көк, Боз, Ала, мамай, Мұрат, Ахмет, Еділ бойы, Перекоп, Жайықтың ақрғы жағы, Қырым, белгород, Залесск, Городецк, Ұлы, Орта, Кіші, Жүздік-Орда, Ноғай, Қазақ, Қарақалпақ, Қалмақ т.б. ордалар болды», - деген түрлі санаттағы эквиваленттер көрсетілді. Демек, көшпелілік салтын бекем ұстанған халықтарда «Орда» мемлекеттік дәрежеге жеткен елдердің мәртебесін беріп қана қоймай, азат, еркіндік, мықты, алып сөздерінің де жалпылама ортақ атауын ұғындырып отыр. Яғни Еуразия даласында бізге белгілі болып келген Алтын Орда мен Ақ Ордадан да өзге көптеген ірілі-ұсақты елдердің өмір сүргендігін анық байқай аламыз.

Қазақтың кең сахарасында моңғолдық кезеңнен кейін де ордалардың болғандығын анықтайтын мәліметтер бар. Мәселен, «Осы ордалардың көпшілігі Қазақстанда және басқа да далалы, таулы аудандарда ХҮІ-ХҮІІІ ғасырларда және одан кейін де болды. Сонымен бірге осы уақытта далаларда неғұрлым ертеректе болған ордалар туралы естеліктер сақталып келді. Бірақ бұл жай ғана естеліктер емес еді. Шыңғыс ордасы мен оның ең жақын мұрагерлерінің ордалары туралы дәріпті ұғымдарды әуел бастан-ақ көшпелілердің билеуші топтары құқықтық нормалар ретінде ұғынды. Бұл нормалар Моңғол империясының қалған бөліктерінде құрылған көшпелі және отырықшы бірлестіктер мен мемлекеттер арасындағы сыртқы және ішкі қатынастарды реттейтін маңызды құқық көзі ретінде қызмет етті», – дей келе орданың құқықтық негіздегі баламасының да бар екенін түсінуге болады.

Шыңғыс ханның мәртебесін көтеріп қана қоймай, оны заңды түрде белгілейтін хабарлар мынадай мәліметтер негізінде белгіленді: «Моңғолдардың жаулап алуларының саяси салдары жалпы алғанда біршама зерттелген, дегенмен көптеген проблемалар әлі де қосымша зерттеулерді қажет етеді, ал бірқатар мәселелер тіпті қойылған да жоқ. Рухани өзгерістерді зерттеу жайында да осыны айту керек. Мұнда нашар зерттелген ғана емес, тіпті қозғалмаған, әлі қойылмаған проблемалардың саны есептеуге келмейді. Бұл арада Шыңғыс ханның жеке басына немесе Шыңғыстың «алтын» тұқымына табыну біршама жақсы көрсетілген. Сондай-ақ бұл орайда моңғолдар орнатқан «жаңа әлемдік» рухани тәртіптің басқа кейбір қырларын да атауға болады».

Моңғолдық империяның пайда болу тарихы мен оның өміршеңдігі туралы автор шебер мәліметтер келтірген: «Әлі толық зерттелмеген, бірақ маңыздылығы өте зор кейбір мәселелерді атап өтейік. Мысалы, Шыңғыс ханның өзінің тірісінде ұлдары мен немерелеріне Моңғол империясын бөліп беруі көптеген халықтар үшін құқық көзі ретінде қызмет етіп, кейбір аймақтарда ХХ ғасырға дейін қолданылды».

Шыңғыс ханның генезисін мифтендіруге бағытталған ақпараттар кеңінен қолданылған. Мысалы, «Шыңғыс ханның, оның руы мен ата-бабаларының шыққан тегі туралы аңыздар, мысалы, адамзаттың шығу тегі туралы мұсылмандық түсініктерге және осы арқылы мұсылмандық әлем бейнесіне енгізілді. Мұсылмандардың тарихи шығармаларындағы адамзат баласының пайда болу тарихы, әдетте, адамның жаратылуы мен пайғамбарлардың тарихынан басталып, Оғыз туралы аңыздар циклімен, түрік-моңғол тайпаларының шежіресімен, Шыңғыс хан тұқымының шежіресімен және көшпелі әлемнің халық, тайпа, руларының одан әрі тармақтануларымен толықтырылды. Мысалы. Рашид ад-Диннің «Жылнамалар жинағы» және тағы басқа мұсылмандық тарихи еңбектер осындай».

«Осы жағдайда жаңа діннің қалыптасуы туралы айтуға толық негіздеме бар деп ойлаймыз. Бұл дін татар-моңғол жаулап алуларынан туындаған дүниетаным мен идеологияның құрамдас бөлігі болды. Осы дүниетанымдық және идеологиялық түсініктердің жаңа кешенін біз шыңғысизм деп атадық. Шыңғысизм терминін оның тар мағынасында біз жаңа дінге қатысты да және төменде нақтырақ айтылатын осы құбылыстың басқа аспектілеріне қатысты да қолданамыз».

«... Шыңғысизм Шыңғыс хан ұрпағының жоғарғы билікке ие болу құқығын дәріптеді. Соның ішінде бұл «хан» атағы тек Шыңғыс хан ұрпақтарының шексіз құқығында болуынан көрінді. Шыңғыс тұқымы еместердің хан атағын иеленуге әрекеттенулері түрік-моңғол және басқа да халықтардың санасында құқыққа қарсы, тіпті бейәдеп қылық болып саналды. Қарадан шығып хан

болу осыдан бастап тоқтатылсын! Осындай ұранмен өзі де жалған Шыңғыс ұрпағы болған Алтын Орда ханы болған Өзбектің жақтастары қият исатай мен сыжүг Алатай хан билігін «озбырлықпен алмақшы» болған оның қарсыласы, Шыңғыс ұрпағы емес Тоқ-Бұғаны өлтіреді. Сондықтан тарихи дамудың табиғи барысы Шыңғыс ұрпақтарын жоғарғы биліктен ығыстыруға алып келген жағдайларда тарихи тәжірибе жоғарғы биліктің тек Шыңғыс тұқымына ғана тиістілігі туралы постулатты айналып өту жолдарының бірнеше тәсілін қалыптастырды», - деген тұжырым жасалды .

Сонымен қатар Шыңғысизм идеологиясының жекелеген қолбасшылар мен ақылгөй даналардың билікке ұмтылуына өзіндік ықпалын тигізді. Мәселен, алтын ұрық атанып кеткен ақсүйектер ұрпағынан тарамаған тұлғалардың легитимді түрде билікті өз уыстарына шоғырландыруға мүмкіндік болмады. Бұл жөнінде аталмыш еңбекте мынадай мәселелер қарастырылған: «Нақты билікті иеленіп келген Шыңғыс тұқымы еместер, мысалы, Әмір Темір, Едіге және басқалар Шыңғыс тұқымынан шыққан, қолдан қойылған хандардың атынан билік жүргізуге мәжбүр болды». Қуыршақ, марионетка секілді ұсақ хандарды қолшоқпар ретінде пайдаланып келген қолбасшылар мен олардың асатаяғының арасында билікке талас-тартыс, өзара сенімсіздік секілді оқиғалардың орын алғандығына тарих куә. Мысалы, Мәуеренахрдың көсемі, түркіленген барласа руының өкілі Әмір Темірдің әлсіреп-қалжырап кеткен Ақ Орда мен Алтын Ордадағы билікті тәжірибесі аз, қабілеті төмен Тоқтамыс арқылы басқару ойы жүзеге аспай, екі тараптың арасында кескілескен ұрыстардың болғандығы белгілі. Тіпті, Тоқтамыстың Мәскеуді өртеуі мен Әмір Темірдің кек алу мақсатында үздіксіз жасаған шабуылынан алғашқы кезекте қалың бұқара зардап шеккендігі анық.

Әмір Темір секілді қарасүйектен тараған тұлғалар Шыңғыстық заңнан жалтарудың жолдарын іздеп, легитимді түрде билікке келуге ұмтылды. Мұндай жолдардың бірі жалған аңыз құрастырып, шежіреге өзгерістер енгізу еді. Мәселен: «Басқалай жағдайларда мұндай билеушілер өздерінің Шыңғыс хан немесе оның ата-бабалары не ұрпақтарының бірінен шыққаны туралы аңыздар құрастырған. Осындай аңыздарды алтынордалық хандар Өзбек, жалған-Келдібек, моғолстандық хандар Тұғылық-Темір мен Хызыр-Қожа, Әмір Темір (алайда ол хандық атағын алға батпады), қоқандық хандар және басқалары қолданды». Демек, аталмыш идеологияға қарсы бағытталған шаралар жекелеген жерлерде өзіндік нәтижелерін берді.

«Шыңғыснама» - өзіндік бір ерекше тарихи еңбек қана емес, шайбанилық үлгідегі «Шыңғысшылдық» идеологияның ескерткіші болып табылады, сонысымен де ол біз үшін құнды. «Шыңғыснама» мәліметтері Ақ, Көк және Алтын Орда тарихына байланысты мәселелерді шешуде де ерекше орынға ие болады. В.П. Юдин оның маңызы туралы: «Дәл осындай әлі күнге қолданылмай жүрген Ақ, Көк және Алтын Ордалар тарихы бойынша дерек –«Шыңғыснама», Хорезмде Өтеміс қажы ибн Маулан Мұхаммед Дост ХҮІ ғасырда жазылған түркі тіліндегі тарихи шығармасы болып табылады» дегенмен, Өтеміс қажының Ақ, Көк және Боз (сұр) Ордасы туралы кезінде В.В. Бартольд атай кеткенімен, бірақ ол оны Ақ және Көк Орда мәселелерімен байланыстырмады және талдаған жоқ. Ол тіпті Боз ордаға еш мән де берген емес. Бұл мәліметтер кейінгі зерттеушілердің де назарынан тыс қалып, зерттеулерде пайдаланылмай келеді.

Сөзімізді дәйектейтін болсақ, В.П. Юдин аталмыш еңбектің өзіндік ерекшеліктерін бірден бағалап, өзге шығармалар арасындағы айрықша орнын көрсетті. «Шыңғыс-намені» зерттеу арқылы ол тарихи мәліметтердің жаңа тың қабатын ашты. Оқиғалы тарихтың, хронлогияның, қазақтардың шежіретануы мен мәдениетінің зерттелмеген мәселелерін көтерді. Өтеміс қажының «Шыңғыс-намені» түпнұсқа мәтінін, оның транскрипциясы мен аудармасын, оған арналған мақалаларын жариялауы В.П. Юдиннің Қазақстанның орта ғасырлар тарихы деректануына қосқан ірі үлесі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан тарихы бойынша түркі деректемелері. 1 том. Алматы., Дайк-Пресс, 2005., 400 б.*
2. *Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркестан (летом 1902) // Соч. – М., 1973. Т.8. – С. 164-169.*
3. *Валидов А. З. Восточные рукописи в Ферганской области. ЗВО РАО, т. XXII, вып. III—IV. Петроград, 1915.*
4. *Қ. М. Атабаев, Н. А. Тасилова, А. Ф. Толамисов. Деректану пәнін оқыту методикасы. — 2011, Алматы, «Қазақ университеті», 301б.*
5. *<http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/168>*

**АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY**

ӘӨЖ: 903.18 (574.52)

МРНТИ 03.41.91.

Е.Ш. Ақымбек¹

¹PhD докторы, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан
eraly_a@mail.ru

М.С. Шағирбаев²

² Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының кіші ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан
mambet_87@mail.ru

2018 ЖЫЛЫ ШУ ӨңІРІНДЕГІ ҚОСҚУДЫҚ ТӨРТКҮЛІНЕ ЖҮРГІЗІЛГЕН ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ҚОРЫТЫНДЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада Шу өңіріндегі ортағасырлық Қосқудық төрткүліне жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары қарастырылады. Шуға Қарақатты (Қорағаты) өзенінің құяр тұсындағы құмды жерде орналасқан Қосқудық төрткүлінің топографиялық ерекшеліктері, сақталу жағдайы, үстінен жинап алынған металл және қыш бұйымдарының сынықтары, монета, сонымен қатар төрткүлге салынған шурфтан шыққан қыш бұйымдар, қожтемір қалдықтары мен остеологиялық материалдарға ғылыми сипаттама жасалады. Шағын ғана шурфтан көп мөлшерде қожтемірлердің шығуына қарап, мұнда темір кенін өндіргендігін көреміз. Табылған монета және керамика материалдары негізінде Қосқудық төрткүлі X–XI ғ.ғ. мерзімделеді. Остеологиялық материалдарға жүргізілген морфометриялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде, төрткүл тұрғындары пайдаланған үй жануарларының түрі, тағамдық рационының ерекшелігі және сүйектердің индивидуальды-анатомиялық сипаттамасы жасалады.

Тірек сөздер: Шу өңірі, Қосқудық төрткүлі, топография, монета, қожтемір, жануар сүйектері.

Ақымбек Е.Ш.¹

*¹PhD доктор, ВНС, Институт археологии им А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан*

Шағирбаев М.С.²

*МНС, Институт археологии им А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан*

**ИТОГИ ИССЛЕДОВАНИИ ТОРТКУЛЯ КОСКУДЫК В ЧУЙКОЙ
ДОЛИНЫ 2018 ГОДУ**

Аннотация

В статье рассматриваются археологические исследовательские работы на средневековый торткуль Коскудык в Чуйской долине. Были сделаны научные описания на топографическое состояние памятника, особенности подемного материала, а также керамические изделия, остатки крицы и остеологические материалы из заложенного шурфа торткуля Коскудык, которая находится на песчаном месте где вливает река Карақатты (Қорағаты) в Чу. Исходя из того что из маленьких

шурфов вышли много количество криц, можно сказать что здесь занимались железорудной промышленностью. На основе найденных монет и керамических изделий торткуль Коскудык датируется X-XI в.в. На основе морфологических исследовательских работ на остеологические материалы, были описаны видовой состав домашних животных, особенность рациона питания и индивидуально-анатомическая характеристика костей которыми пользовались жильцы торткуля.

Ключевые слова: Чуйская долина, Коскудык, торткуль, топография, монета, крица, кости животных.

Akymbek Y.Sh.¹

¹Doctor, Leading Researcher Researcher Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, Almaty, Kazakhstan

Shagyrbaev M.S.²

²Junior Researcher Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, Almaty, Kazakhstan

RESULTS OF THE RESEARCH OF THE TORTCUL KOSUDYK IN THE CHUI VALLEY 2018

Abstract

The article is being examined archeological researchs work on Koskudyk tortkul in the terrynory Chu in the medieval time. We were made scientific discriptions to the topographic state, preservation, collecting ceramic products from wurf on the tortkul, remains of crits and osteological matericals of Koskudyk tortkul where located in the Sandy place which Karakatty(Koragatty) river pours in Chu. Based on that from the small wurf has gone out a lot of crits we can say that there engage metallurgy. Koskudyk tortkul is dating X-XI c.c. based of finding from the coins and ceramic products. Were described the type of domestic animals,specialty of meal and indinidual-anatomic characteristics of bones which used the tenants of tortkul.

Keywords: Chuy valley, Koskudyk, tortkul, topography, coin, shrimp, animal bones.

Шу өзенінің бойы ежелгі дәуірден-ақ адамдардың құтты мекеніне айналған өңір. Мұны ежелгі дәуір мен орта ғасырларда өмір сүрген халықтардың тіршілігі барысында қалған археологиялық ескерткіштері дәлелдейді. Тарихи-мәдени ескерткіштер шаруашылықтың, кәсіптің түріне қарай жер жағдайын тандап орналасқанға ұқсайды. Дегенмен, табиғи ортасы күнделікті тіршілікке қолайсыздау жерлерге орналасқан ескерткіштер де баршылық. Сондай ескерткіштің бірі – Қосқұдық төрткүлі.

Қосқұдық төрткүлі Шу өзенінің сол жағалауында, Шуға Қорағаты (Қаракатты) өзенінің құяру тұсына жақын, өзен арнасынан 4,4 км шығыста, қазіргі Ақтөбе ауылынан солтүстікте 17 км жерде орналасқан [1, с. 321]. Құмды жер болғандықтан, ескерткіштің батыс жағына сексеуіл қалың өскен. Географиялық координаттары: N. 43°59'50.0", E. 73°27'50.7", т.д.б. 412 м.

Қосқұдық деген атау кеңестік уақытта құмға салынған мал қораның маңайынан қазылған екі құдықпен байланысты. Бұл құдықтардың қалдықтары бүгінгі күнде де бар.

Қосқұдық төрткүлін ең алғаш 1987 ж. С.М. Киров атындағы ҚазМУ-дың (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) филология факультетінің 3 курс студенті Жұмағұлов Серік тауып хабарлаған [2, с. 21-22].

1988 ж. аталған университеттің археологиялық экспедициясының (УАЭ) барлау тобы (М. Елеуов) Шу өңіріндегі ескерткіштерге жүргізген зерттеу жұмыстары кезінде Қосқұдық төрткүліне де жеке тоқталған. М. Елеуов төрткүлдің пішіні, өлшемдері, фортификациялық ерекшеліктері мен керамикасын сипаттай келе, ескерткішті VIII–XII ғ.ғ. жатқызады. Сонымен бірге Қосқұдық төрткүлінен 4-5 км жерде, Шу өзенінің оң жағалауындағы Бірлік төрткүлімен типологиялық және жоспарлануы жағынан қатты ұқсас екендігіне назар аударады [2, с. 21-22].

Қосқұдық төрткүлі туралы аз-кем мәліметтер Жамбыл облысының тарих және мәдениет ескерткіштері жинағында кездеседі. Онда Е.М. Елеуовтың зерттеулеріне сілтеме беріліп, ескерткіштің көлемі, өлшемдері және мерзімделуі туралы деректер келтірілген [1, с. 321].

2018 ж. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының экспедициясы (Е.Ш. Ақымбек, М.С. Шағырбаев) Қосқұдық төрткүліне зерттеу жүргізіп, ескерткіштің қазіргі жағдайы, өлшемдері,

бетіндегі қыш ыдыс сынықтары мен металл бұйымдардың қалдықтарын жинастырып, төрткүлдің шығыс бұрышына таман шурф-қазба салады (Сурет 1).

Бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағыттала орналасқан төрткүлдің пішіні тік төртбұрышты, көлемі 200x200 м, ауданы 3,6 га, қабырғаларының периметрі 768 м. Сыртын айнала болмашы келген, шамасы бір кездері ор болған сай қоршап жатыр. Қабырғаларының биіктігі сайдың табынан есептегенде 1-1,5 м аралығында ауытқиды. Ескерткішке кіретін қақпа солтүстік-шығыс жағында болған болуы мүмкін. Себебі оның орта тұсы болмашы сай болып келген. Төрткүлдің солтүстік-шығыс жағынан басталған білінер-білінбес келген сай ескерткіштің ортасынан оңтүстік-батыс қабырғасы бағытында қиып өткен. Бұл бұрынғы жолдың орны болуы ықтимал. Сай шығысқа қарай біраз жерге дейін кеткенімен, ауыл шаруашылық жұмыстары барысында қатты бұзылған. Осы сай кеткен бағытта, яғни Қосқұдықтан шығыста 5,5 км жерде, Шу өзенінің оң жағалауында Бірлік төрткүлі орналасқан. Қосқұдық пен Бірлік төрткүлінің арасында саяси-экономикалық байланыс болуы мүмкін екендігін М. Елеуов өз зерттеулерінде атап өтеді [2, с. 21-22].

Төрткүлдің солтүстік-шығыс жағы барлық жағынан биік жатыр. Ескерткіш бетінің көпшілік бөлігіне өсімдіктер өскенімен, шығыс жағының біршама жері жалаңаштанып келген. Ғарыштан түсірілген суретке қарап төрткүлдің ортасы ойыстау, ал сыртқы қабырғасының ішін айнала құрылыс орындары болғанын көре аламыз. Жайылған қабырғаларының ені 26-29 м аралығында. Бұрыштары мен қабырғаларының бойынан мұнара іздері байқалады. Аймақтағы егін шаруашылығына байланысты төрткүлдің оңтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс қабырғаларын қиып өтетін ені 2,3 м болатын терең арық салынған. Осы арықтың бойы техника күшімен сүріліп биіктетілген. Ескерткіштің бетінен керамика сынықтары, металдан жасалған бұйымдар мен қожтемірдің қалдықтары кездеседі.

Қосқұдық төрткүліне салынған шурф-қазба жұмысы. Қазба жұмыстары ескерткіштің шығыс бұрышына жақын жерде жүргізілді. Зерттеу жүргізілген жердің географиялық координаттары: N 42°56'48.5", E 75°01'22.1".

Көлемі 1x1 м шурф 1,35 м тереңдікке, табиғи жерге дейін қазылды. Қалыңдығы 1,35 м болатын мәдени қабатынан бір ғана құрылыс горизонты байқалады. Шурфтың шығыс бұрышының түбінде көкшіл тартқан саз (қалыңдығы 10 см) материктің үстінде жатыр.

Жалпы қалыңдығы 1,35 м тіршілік қалдықтарының барлығы біртекті қатпарлы топырақ қабатынан тұрғанымен, араларынан тапталған қара және сұр түсті күл қабаттары кездеседі. Сонымен қатар, құрылыстың құланды пақса мен кірпіш қалдықтары әртүрлі биіктікте жатыр (Сурет 2-3).

Шурфты қазу барысында барлық деңгейден IX–XII ғ.ғ. жататын керамика сынықтары, темірдің қалдықтары мен жануарлардың сүйегі, табылды.

Қыш материалдар. Табылған керамика сынықтарының басым бөлігін ыдыстың түп және бүйір сынықтарын құрайды. Олардың көбі ыдыстардың майда бүйір сынықтары. Ұсақ бөлшектердің қалыңдықтары да әртүрлі. Ішінде қазан, құмыра және құмшаның бөлшектері бар. Бір бөлшектің сыртында бірнеше қатар сызықтары бар болса, келесі бірқатар ыдыстардың бүйір сынықтарының сыртында күйе іздері сақталған.

Табылған кейбір керамикалар ыдыс пішінін нобайлап беретін сынықтардан тұрады.

Қазан ернеуі. Ернеу бөлшегі сақталған ыдыс сынығына қарағанда пішіндерінде эллипс тәрізді келген. Ернеуінің диаметрі 21 см, қабырғасының қалыңдығы 0,6-0,9 см. Құрылымында ыдыстың ернеуі қимасы бойынша жоғары қарай сәл иіліп барып, біршама үшкірленіп келіп, қимасында дөңгеленіп аяқталған. Көзелік саздары жақсы иленген әрі тығыз. Ыдыс шарық арқылы жасалынған. Күйдірілу температурасы бірқалыпты, ашық қоңыр қызыл.

Үлкен ыдыстардың түптері (4). Түп сынықтарына қарағанда үлкен құмыралар мен құмшаның бөлшектері болса керек. Түптерінің диаметрі: құмыралардікі – 12-15 см, құмшалардікі – 27-32 см, қабырғаларының қалыңдығы 0,7-1,8 см. Көзелік саздары жақсы иленген әрі тығыз. Ыдыстардың үшеуі шарық арқылы жасалынса, біреуі (құмша) қолмен жапсырылып жасалынған. Күйдірілу температурасы бойынша үшеуі бірқалыпты күйдірілген, түстері ашық қоңыр қызыл. Біреуінің қимасынан күйдірілуінде ауытқушылықтар байқалады, түсінде ішкі жағы қара, сырты сұрғылт қоңыр.

Шурф қазбаның төменгі жағынан табылған ыдыс сынығына қарағанда пішіні бойынша бүйірі жұмыртқа секілді үлкен құмыраға жатады. Бүйір үстінде тұтқасының төменгі ұшының түбі сақталған. Ыдыс шарықта жасалынып, пішінделіп, тұтқасы қолмен жапсырылып бекітілген. Күйдірілуі бірқалыпты емес, қимасында қабырғасының ішкі жағы қара, сырты ашық қоңыр.

Қожтемір (крица) және қож (шлак). Зерттеу барысында қазбаның барлық деңгейінен металдың қатты тотыққан қалдықтары табылды (Сурет 4). Ұсақ бөлшектерінен бастап көлемі 7-8 см болатын түрлері де кездеседі. Олардың ешқайсысы да белгілі бір пішін бермейді. Металдың мұндай қалдықтары көрші жатқан Бірлік төрткүлінде көп ұшырасады.

1948 ж. Ә.Х. Марғұлан Бірлік ауылы маңындағы төрткүлге зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында қождың көп екендігіне назар аударған. Қождың көп болуын мұнда темір кенін өндірумен байланыстырып, темір кендерін Бетпақдаладан алып келген деп қорытындылайды [3, с. 8-11].

Сүйек материалдарды зерттеуде қолданылған әдістер. Қосқұдық төрткүлінен табылған сүйек материалдар коллекциясын зерттеу барысында В. Громова [4], В.И.Цалкин [5], Е.Е. Антипына [6], және П.А. Косинцевтің [7] зерттеу тәсілдері басшылыққа алынды. Уақ малдардың сүйектері – асық, ауыз омыртқа (атлант), жіліктерін ажыратуда В. Громованың зерттеулері негізге алынса, ірі қара және жылқы сүйектерін анықтау, биометриялық өлшемдерін жасау және бөлшектену индекстерін анықтауда В.И. Цалкин, Е.Е. Антипына және П.А. Косинцевтің зерттеулері басшылыққа алынды.

Сүйек материалдардың морфологиялық құрамы. Қосқұдық төрткүліне салынған шурфтан жалпы саны – 71 дана сүйек табылды. Оның ішінде ірі қара сүйектері – 13, қой сүйегі – 37, жылқы сүйегі – 11 және анықталуы мүмкін емес жануар сүйектері – 10.

	Сүйек түрлері	Атаулары	Ірі қара	Жылқы	Қой
	Бас сүйек	cranium	2		1
	Жоғарғы жақ сүйек	maxilla	1		
	Азу тіс	dentes molares		2	1
	Төменгі жақ сүйек	mandibular	2		2
	Атлант	atlas			1
	Омыртқа	vertebra	1	1	4
	Жауырын	scapula	2		
	Токпан жілік	humerus			1
	Кәрі жілік	radius			2
0	Метаподия	ossa metacarpi	1	2	3
1	Қабырға	costa	3	1	8
2	Жамбас	os coxae			2
3	Орган жілік	femur		1	4
4	Асықты жілік	tibia		1	5
5	Асық	talus	1		2
6	Білезік, толарсақ сүйегі	ossa (carpi- tarsi)			1
7	Белгісіз сүйек сынығы			3	10
8	Сүйектердің жалпы саны		13	11	47
9	Жануар саны		4	2	8
0	Барлық жануар саны		14		
1	Барлық сүйектер саны		71		

Кесте 1. Сүйектердің морфологиялық құрамы

Ірі қара сүйектері. Бас сүйектер екі малға тиесілі. Екі сүйектің де тек оң жақ шекесі сақталған. Бірінші оң жақ бас сүйек сынығында шеке сүйегі (os frontale), көз үсті тесігі (foramen supraorbitale), көз үсті науасы (sulcus supraorbitalis), еңбек сүйегі (os parietale), маңдайлық қыр (protuberantia intercornualis), мүйіздің ернеуі (corona cornus), мүйіз өсіндісінің денесі (corpus processus cornus), қаракүс (occipitalis) секілді бөліктері сақталған. Мүйіздің түбінен алғандағы ұзындығы 5,4 см, түбінің диаметрі 3,9 см құрайды. Мүйіздің аса үлкен болмауы өз кезегінде ірі қараның жасы аса үлкен еместігін көрсетеді (Сурет 5).

Екінші бас сүйектің тек оң жақ шекесі – шеке сүйегі (os frontale), көз үсті тесігі (foramen supraorbitale), көз үсті науасы (sulcus supraorbitalis) ғана сақталған. Екінші бас сүйек сынығының көлемі мен пішініне қарап, бірінші бас сүйектен үлкен екендігін көреміз.

Жоғарғы жақ сүйектің P^1 , P^2 , P^3 , M^5 , M^6 тістері сақталған.

Төменгі жақ сүйекте P_3 , M_1 тістері сақталса, M_2 және M_3 тістері әлі толық жетілмеген.

Жауырынның біреуінде буын ойысы, акрамионы және жауырын осі сақталған. Шеміршекті бөлігі сынып жоғалған. Екінші жауырында тек жауырын осі мен акрамионы ғана сақталған.

Метаподияның (жылқының алдыңғы сирағы) жалпы ұзындығы 177 мм, проксимальды эпифизінің қалыңдығы 50 мм, ені 29 мм. Дистальды эпифизінің қалыңдығы 48 мм, ені 45 мм, диафиздің орташа диаметрі 26 мм, диафиздің жалпы дөңгелек өлшемі 87 мм құрайды.

Қабырғалардың омыртқаға жалғасатын бөліктері (қабырға науасы, қабырға басы, қабырға мойны, қабырға дөнесі) және қабырғаның орталық денесі ғана сақталған.

Асық (talus) сиырдың сол жақ зейгоподиясына тиесілі. Асықтың проксимальды блогының медиальды-латеральды ұзындығы 39 мм, дистальды блогының медиальды-латеральды ұзындығы 37 см. Жалпы проксимальды-дистальды ұзындығы 61 мм. Сиыр омыртқасы нашар сақталған. Сүйектердің морфологиялық құрылымын талдау барысында жалпы 4 бас сиырға тиесілі екендігі анықталды.

Жылқы сүйектері. Жоғарғы азу тіс немесе P^3 жақсы сақталған. Ұзындығы 75 мм, беткі қаптамасының көлемі 29x29 мм. Шеткі күрек тісінің жалпы ұзындығы 65 мм, беткі қаптамасының көлемі 16x15 мм (Сурет 6).

Қабырғалардың барлығы да сынып сақталған. Ортан жілік немесе стилоподияның дистальды эпифизи қолмен сындырған күйі сақталған. Ортан жіліктің пішіні мен құрылымына қарап, жылқының оң жамбасына тиесілі екендігі анықталды. Асықты жіліктің дистальды эпифизінің басы сынып, екіге бөлініп сақталған. Омыртқа және түтікшелі сүйектер сынып, ұсақ болып сақталғандықтан, ешқандай биометриялық талдау жасалмады. Сүйектердің морфологиялық құрылымын талдау барысында жалпы 2 бас жылқыға тиесілі екендігі анықталды.

Қой сүйектері. Бас сүйектің тек маңдай және төбе бөліктері ғана табылды. Төменгі жақ сүйектердің біреуі сынып сақталса, екіншісі жартылай жеткен. Жартылай сақталған төменгі жақ сүйегінің тістері толық. Кіші азу тістер $M_{1,2,3}$ және $P_{1,2,3}$ тістердің сақталуы жақсы. Тістің түбінен беткі қаптамаға дейінгі ұзындықтары: M_1 – 6 мм, M_2 – 10 мм, M_3 – 10 мм, P_1 – 14 мм, P_2 – 17 мм, P_3 – 24 мм. Алдыңғы күрек тістер сақталмаған.

Атлант немесе ауыз омыртқа жақсы сақталған. Атлант қанаттарының екі шетінен алғандағы ұзындығы 80 мм, каудальды және краниальды бөліктерінен алғандағы ұзындығы 65 мм, вентральды доғасының арасы 44 мм болады.

Омыртқалар саны 4 дана. Оның ішінде мойын омыртқасы – 1, бел омыртқасы – 1, кеуде омыртқасы – 2. Омыртқалардың көлемінің кіші болуына қарап, жас қойға тиесілі екендігін көре аламыз.

Тоқпан жіліктің тек дистальды эпифизи ғана сақталған. Зерттеу барысында, сүйектердің ішінде бір кәрі жіліктің шынтақ бөлігі осы тоқпан жіліктің жалғасы болып шықты (Сурет 6). Кәрі жіліктердің басы проксимальды эпифиздері 2 дана. Кәрі жіліктің диафизі мен дистальды эпифиздері сынып жоғалған. Метаподия саны 3 дана. Оның ішінде 2 дана метаподияның проксимальды эпифиздері және 1 дана дистальды эпифизи сақталған. Жамбас сүйегі (2), ортан жілік (1) және асықты жіліктер (5) әдейі тағамдық мақсатта сындырылған күйі сақталған.

Асықтар саны 2 дана. Екі асық та қойдың оң жамбас бөлігіне тиесілі. Бірінші асықтың проксимальды блогының медиальды-латеральды ұзындығы 23 мм, дистальды блогының медиальды-латеральды ұзындығы 22 см. Жалпы проксимальды-дистальды ұзындығы 32 мм. Екінші асықтың проксимальды блогының медиальды-латеральды ұзындығы 19 мм, дистальды блогының медиальды-латеральды ұзындығы 19 см. Жалпы проксимальды-дистальды ұзындығы 28 мм. Бірінші асықтың

пішіні мен көлемінің үлкендігіне қарап, ірі қойға тиесілі, ал екінші асықтың параметрлерінің ерекшеліктеріне қарап, қозы немесе тоқты асығы деп тұжырымдаймыз. Сүйектердің морфологиялық құрылымын талдау барысында жалпы 8 бас қойға тиесілі екендігі анықталды.

Сүйектердің сақталу жағдайы және бөлшектену индексі (Е.Е. Антыпина тәсілі бойынша).

Сиыр сүйектерінің жалпы саны 13 дана болса, соның 12-сі қолмен бөлшектеніп, тағамдық мақсатта қолданған. Оның негізгі белгілерін бас сүйектердің шеке бойынша бөлінуі, қабырға, жауырын және жақ сүйектерінің екіге ажыратылып немесе шеміршекті бөліктерінен ажырап қалуынан көре аламыз.

Жылқы сүйектерінің жалпы саны 11 дана болса, соның барлығы дерлік тағам рационасына пайдалану үшін қолмен сындырылып, бөлшектенген. Сүйектердің қолмен бөлшектенуінің негізгі белгілерін жақ сүйектен ажырап қалған тістер, ортасынан күшпен сындырылған ортан және асықты жілік, ортасынан бөлінген қабырғалар, және жұлын бөлігінен ажыратылған омыртқалар дәлелдейді. Сүйектерді қатты ұрып сындырған іздерін қабырға, түтікшелі жіліктер және ортан жіліктен байқауға болады.

Қой сүйектерінің жалпы саны 47 дана, оның ішінде барлығы да бөлшектеніп сындырылған. Бүтін күйінде тек ауыз омыртқа (атлант) және асықтар ғана. Басқа жамбас, тоқпан жілік, асықты жіліктер, ортан жілік, қабырғалардың барлығы да ортасынан бөлшектенген.

Сүйектің сақталуы жақсы, археозоологиядағы 5 баллдық шкалаға (Е.Е. Антыпина бойынша) сәйкес – 4 балмен сипаттаймыз. Сүйектерде ешқандай патологиялық ауытқулар байқалмайды. Сүйектерді ыдысқа сиымды болу үшін әдейі сындырған. Бөлшектену индексінің көлемі 1-1,5 дм³ құрайды.

Барлау материалдары. Барлау жұмыстары барысында ескерткіштің үстінен бірқатар қыш ыдыс сынықтары жиналып алынды.

Қыш бұйымдардың басым бөлігін ыдыстардың ернеу, бүйір және түп сынықтары құрайды.

Ернеу бөліктері негізінен қазандарға тиесілі. Санаулы ғана сынық көзелектікі болуы мүмкін. Ернеулердің диаметрі шамамен 17-25 см аралығында ауытқиды, қабырғаларының қалыңдығы 0,7-1 см. Бірқатарының ернеуі, қабырғасы тік барып қимасында дөңгеленіп аяқталса, келесі бір тобының қабырғасы сыртқа сәл ғана қайтарылып, қимасында үшбұрыштанып не тікбұрыштанып аяқталған. Барлығы шарықта жасалып пішінделсе, тек біреуі ғана қолмен жапсыру арқылы орындалған. Күйдірілулері бірқалыпты. Біреуінің ернеу астында қатты затпен сызылып түсірілген толқынды сызықтары бар (Сурет 7).

Көзелектердің майда сынықтарының арасындағы бірінің ернеу бөлігі біршама көлемде сақталған. Оның ернеуінің диаметрі 8 см, қабырғасының қалыңдығы 0,6-0,8 см. Болмашы ғана томпайған бүйір қабырғасы тік көтеріліп келіп ернеуленген. Қолмен жапсыру арқылы орындалып, бірқалыпты күйдірілген, түсі сұрғылт ашық қоңыр.

Бүйір сынықтары асханалық су құюға арналған құмыра ыдыстарының, бірлі-жарымы қазанның бөлшектері. Ыдыстардың қабырға сынықтарынан тек иық бөлшектері ғана жиналды. Себебі олардың барлығының сыртында қатты затпен толқынды не айнала бірнеше сызықтар батырылып сызылған. Барлығы шарықта жасалып, бірқалыпты күйдірілген (Сурет 8).

Түп сынықтары үлкен және шағын ыдыстардың бөлшектері. Үлкен ыдыстардың түптерінің диаметрі 22-28 см, шығын ыдыстардікі – 8-12 см. барлығы да шарықта жасалып, бірқалыпты күйдірілген.

Сырлы ыдыстың бір ғана түп сынығының кішкентай бөлшегі табылды. түбінің диаметрі 7 см. Ішкі бетіне ақ түсті сыр жағылып, қою жасыл түсті сырмен өрнектегенге ұқсайды. Жақсы иленген саздан шарықта жасалып, бірқалыпты күйдірілген.

Монета. Қоладан соғылған. Пішіні дөңгелек, ортасында шаршы тәріздес тесігі бар. Гурттың (неміс. Gurt — қыры, ені, жиегі) жиегі тегіс, жиегінде ешқандай бедерлі іздер байқалмайды. Диаметрі 25 мм, гурт – 1,5 мм, кант (кант – монетаның аверс, реверсінің жиегінде болатын ені 1-4 мм шамасындағы дөңісті сызықша) – 3 мм, тік төртбұрышты тесігінің өлшемі 6x6 мм. Салмағы – 3,83 гр. Сақталуы (Шелдон шкаласы бойынша) – F12. Аверсіне қытайша төрт символ жазылған. Символдар вертикаль бағытында түскен. Үстіңгі символдан бастап сағат тілінің бағытымен шеңбер бойынша оқылады. Аверсіндегі жазулардың оқылуы Чжи-Дао-Юань-Бао (Zhi-Dao-Yuan-Bao) 至道元寶. Монетадағы жазу «өсімдік» стилінде соғылған. Монета Солтүстік Сун (960–1127 ж.ж.) династиясында, Тай цзун император (976–997 ж.ж.) тұсында 995 жылдан 997 жылға дейінгі аралықта шекілген [8]. Реверсіне ешқандай символ түспеген. Тек шеткі жиегінде және ортасындағы тесікте

кант бедері байқалады. Реверсіндегі тік төртбұрышты тесіктің канты – 2,5 мм, жиегіндегі канттың ені – 3-4,5 мм (Сурет 9).

Тоға. Тоға қоладан жасалған. Пішіні ұзынша келген. Тоғаның сыртқы тотығын тазаланғаннан кейін негізгі бетінің дөңес келген бөлігінде, басында тесігі бар екендігі белгілі болды. Екінші бөлігі, материалға бекітілетін жағы тік бұрыш болып келген. Оның артқы бетінде материалға бекітетін бір-біріне айқасқан шағын сым бар. Тоғаның ұзындығы сыртынан есептегенде 5,1 см, ені сыртынан есептегенде 1,5-1,6 см. Ішінен есептегенде 4,1x0,6 см. Қалыңдығы 0,3-0,5 см аралығында ауытқиды. Қырынан қарағанда тоғаның екі сатыдан тұратыны байқалады. Тұрмыста пайдаланылғанын тоғаның жиіктері мен ілмектерінің желінуінен көре аламыз. Тоғаның сақталу жағдайы жақсы (Сурет 10).

Тізбе бау (цепочка). Баудағы кішкентай сақиналардың жалпы саны – 8, кимасында дөңгелек келген сымнан жасалған. Дөңгелек сымдардың диаметрлері 1x1,1 см аралығында ауытқиды. Әрбір дөңгелек сымды анықтап қарау барысында, нақты дөңгелек емес, алты қырлы етіп жасалғандары да бар екендігі анықталды. Дөңгелек сымдардың бір-біріне байланыстырылуы келесідей: 1+2+1+1+3, яғни біреуіне екеуі, тіпті үшеуі ілінген. Дөңгелек сақиналарды бір-біріне қыздырып немесе еріту арқылы біріктіріп жіберген. Сақталу жағдайы орташа (Сурет 10).

Тойтарма (бекіткіш ілмек). Тойтарма саны 2 дана. Металдан (қола?) бір затты екіншісіне бекіту үшін пайдаланылған. Тойтарманың бір беті қақпақ тұтқасы секілді түтікше түрінде шығарылып қайтарылса, екінші шеті жалпақ болып қайтарылған. Тойтарма бірнеше қабат жалпақ қаңылтыр тәріздес металдан тұрады. Тойтарманың шеті сынып, біршама бүлінген. Жалпы көлемі 2x1,4x1 см және 1,3x1,1x0,9 см болады (Сурет 10).

Қорытынды

Төрткүл типіндегі ескерткіштердің атқарған қызметі, мерзімделуі және тағы да басқа өзекті мәселелері отандық археологияда ішінара немесе жанама түрде ғана көрініс тауып келеді. Бұл төрткүлдер мәселесінің көне тарихымызда бізге белгісіз қатпарлы қыртыстарының көптігінен хабар береді. Осы тұрғыдан алып қарағанда, төрткүлдердің ең жиі орналасқан аймағының бірі әрі бірегейі деуге болатын Шу өңіріндегі төрткүлдерді ғылыми тұрғыдан зерттеу, отандық археология ғылымында өте маңызды болып табылады.

Қосқұдық төрткүліне жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында алынған мәліметтер Қазақстан археологиясының төрткүлдер мәселесінде мәліметтер базасын толықтыра түседі деп айта аламыз. Төрткүлдің өмір сүрген уақыты ескерткіштің бетінен табылған монета және барлау мен қазба жұмыстарының барысында табылған қыш бұйымдар негізінде X–XI ғ.ғ. мерзімделеді.

Төрткүлдің бетінен және шурфтан қожтемірлердің көп табылуы, орта ғасырларда ескерткіштің метал кенін өндіру ісімен байланысты болғандығын көрсетеді. Себебі, кен қорытуда жоғарғы температура алуға мүмкіндік туғызатын сексеуіл ескерткіш орналасқан аумақта өте көп өскен. Металлургиямен айналысуы мүмкін деген пікірді Ә.Х. Марғұлан өз зерттеулерінде жақын жатқан Бірлік ауылы маңындағы төрткүлге қатысты жазғанын жоғарыда атап өттік.

Қосқұдық төрткүлі Бірлік төрткүлімен өзара тығыз байланыста болғандығын, ескерткіштің топографиялық ерекшеліктері және екі ескерткіштің де бетінен қожтемір және қождың өте көп кездесуінен көре аламыз. Оның үстіне, Қосқұдық төрткүліндегі бір кездері жолдың орны болуы мүмкін сай осы Бірлік төрткүліне қарай бағыттталып кеткен.

Ескерткіш бетінен табылған X–XI ғ.ғ. тән монетаның табылуы, төрткүлдің қызмет аясында халықаралық сауданың да өзіндік алатын орны бар екендігін жоққа шығармайды.

Шурф-қазбадан табылған сүйек материалдар төрткүл тұрғындарының өндірістік кәсіппен қатар, мал шаруашылығымен де жақсы айналысқанын көрсетіп отыр. Остеологиялық материалдарға морфометриялық талдау жасауда, ірі қара мен жылқы малының саны жағынан бірдей, ал уақ мал санының көптігіне қарап, Шу өңіріндегі орта ғасырлардағы тұрғындар жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан деп айтуға болады. Сонымен қатар, сүйектердің барлығы да қолмен бөлшектенгені және сүйектердің 90%-нан көбі жас малға тиесілі болуы ежелгі тұрғындардың тағамдық рациондында жас және орта жастағы мал етінің көп болғандығынан хабар береді.

Қосқұдық төрткүлі топографиялық орналасуында ерекше, металлургия ісімен байланысы бар, керуен жолының бойында халықаралық сауда айналымынан тыс қалмаған, маңайындағы төрткүлдермен кәсіптік мақсатта және сауда қатынасында да тығыз байланыстағы ескерткіш болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1 Елеуов М.Е. *Городище Косқұдық //Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. – Алматы, 2002. – С.350.*

2 Елеуов М.Е. Паспортизация средневековых памятников Меркенского, Чуйского районов Джамбулской области. Отчет. Археологическое исследование Чуйской долины (1988). – Алма-Ата, 1989. – С. 21-22.

3 Маргулан А.Х. Третий сезон археологической работы в Центральном Казахстане // Известия АН КазССР. Серия археологическая. – Вып. 3. – С. 3-53.

4 Громова В. Osteологические отличия родов Capra (Козлы) и Ovis (Бараны). //Труды комиссии по изучению четвертичного периода. Выпуск 1. Т. X. Изд. АН СССР. – Москва: 1953. – С.125 .

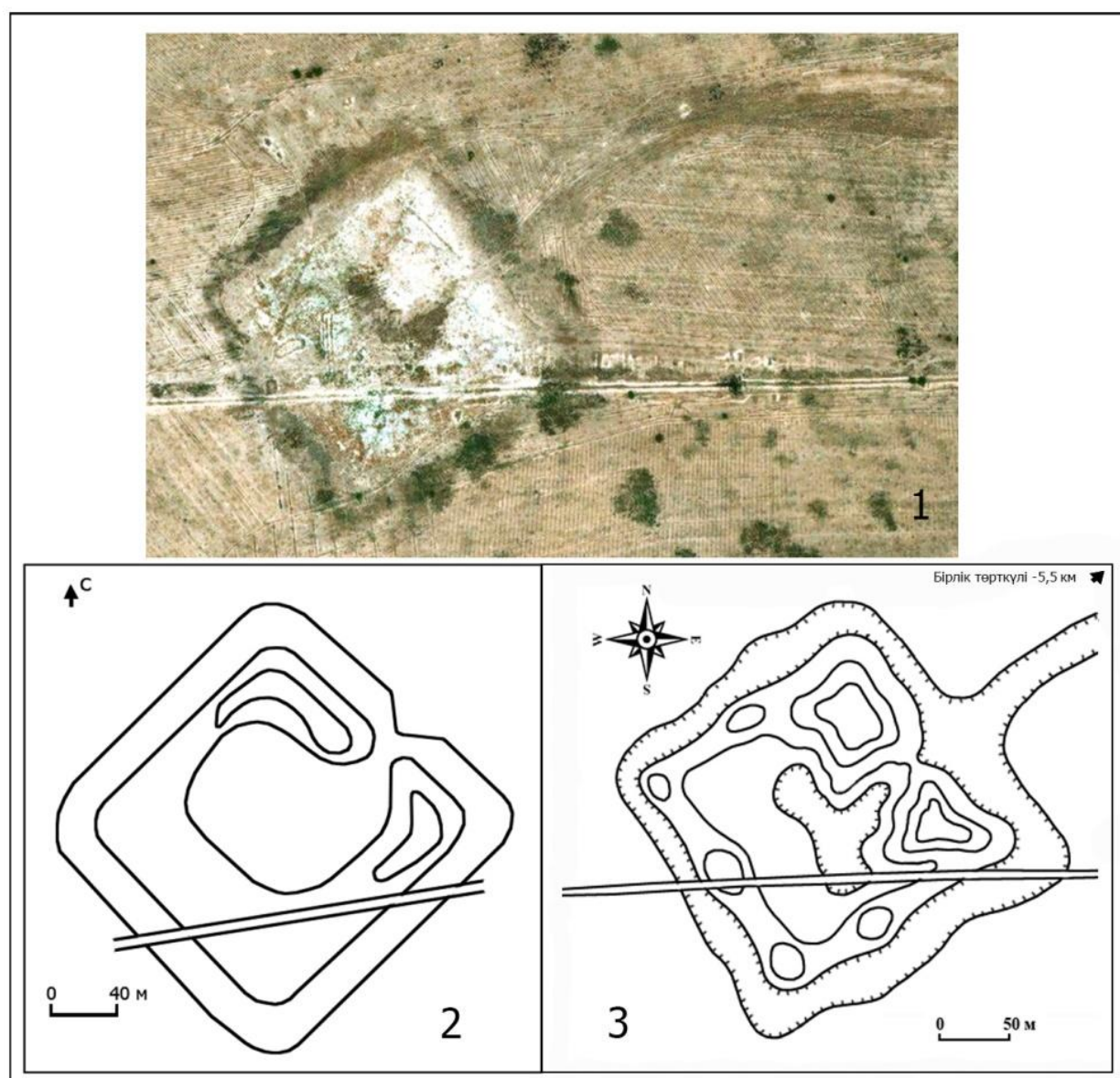
5 Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. – Москва: Наука, 1970. – С.280.

6 Антипина Е.Е. Современная археозоология: задачи и методы исследования. //Междисциплинарная интеграция в археологии. ИА РАН. – Москва: 2016. – С. 96-118.

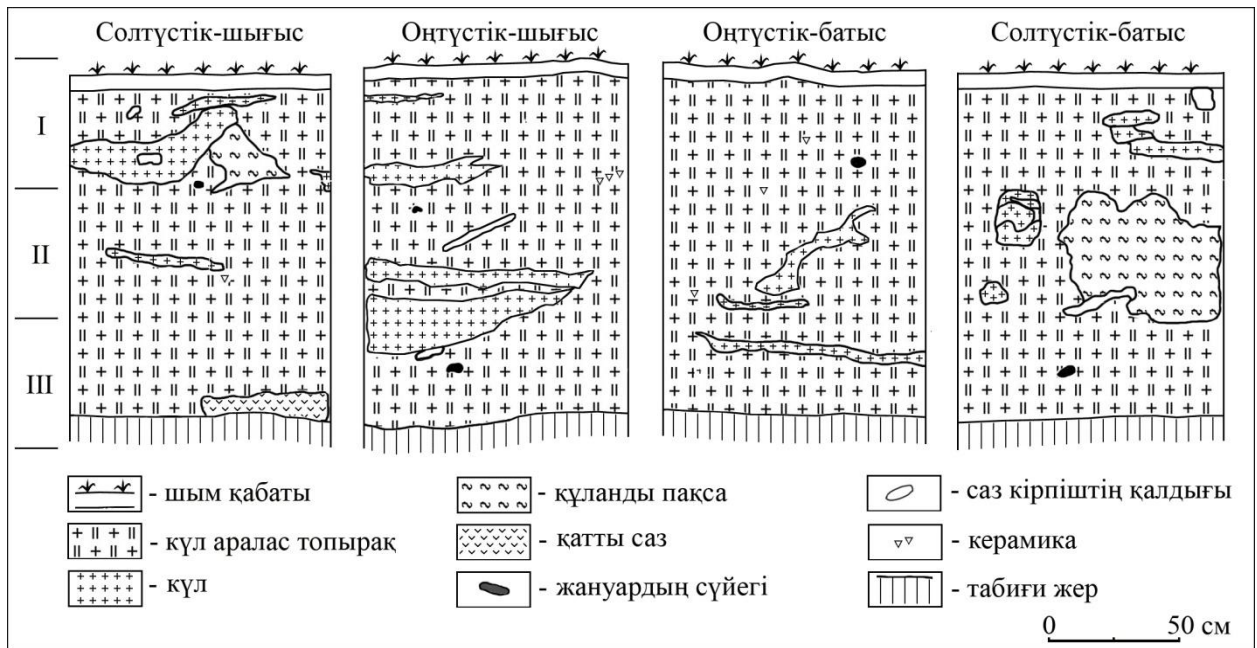
7 Косинцев П.А., Кисагулов А.В. Костные остатки тура и крупного рогатого скота из голоценовых местонахождений Южного Зауралья // Вестник ОГПУ. – Оренбург: 2018. № 1(25). – С. 44-55

8 Китай. Северная Сун. Чжу Дао Юань Бао // <https://krsk.au.ru/10918832/>

ҚОСЫМША

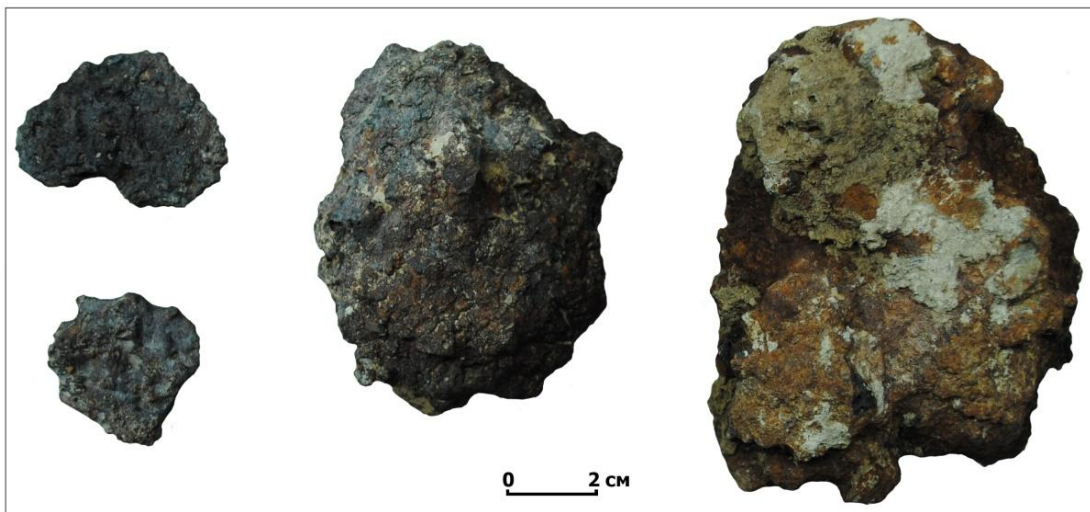
Сурет – 1. 1-Қосқұдық төрткүлінің ғарыштан түсірілген суреті; 2-Қосқұдық төрткүлі М.Е. Елеуов сызбасы бойынша; 3-Қосқұдық төрткүлі. Схемалық сызбасы

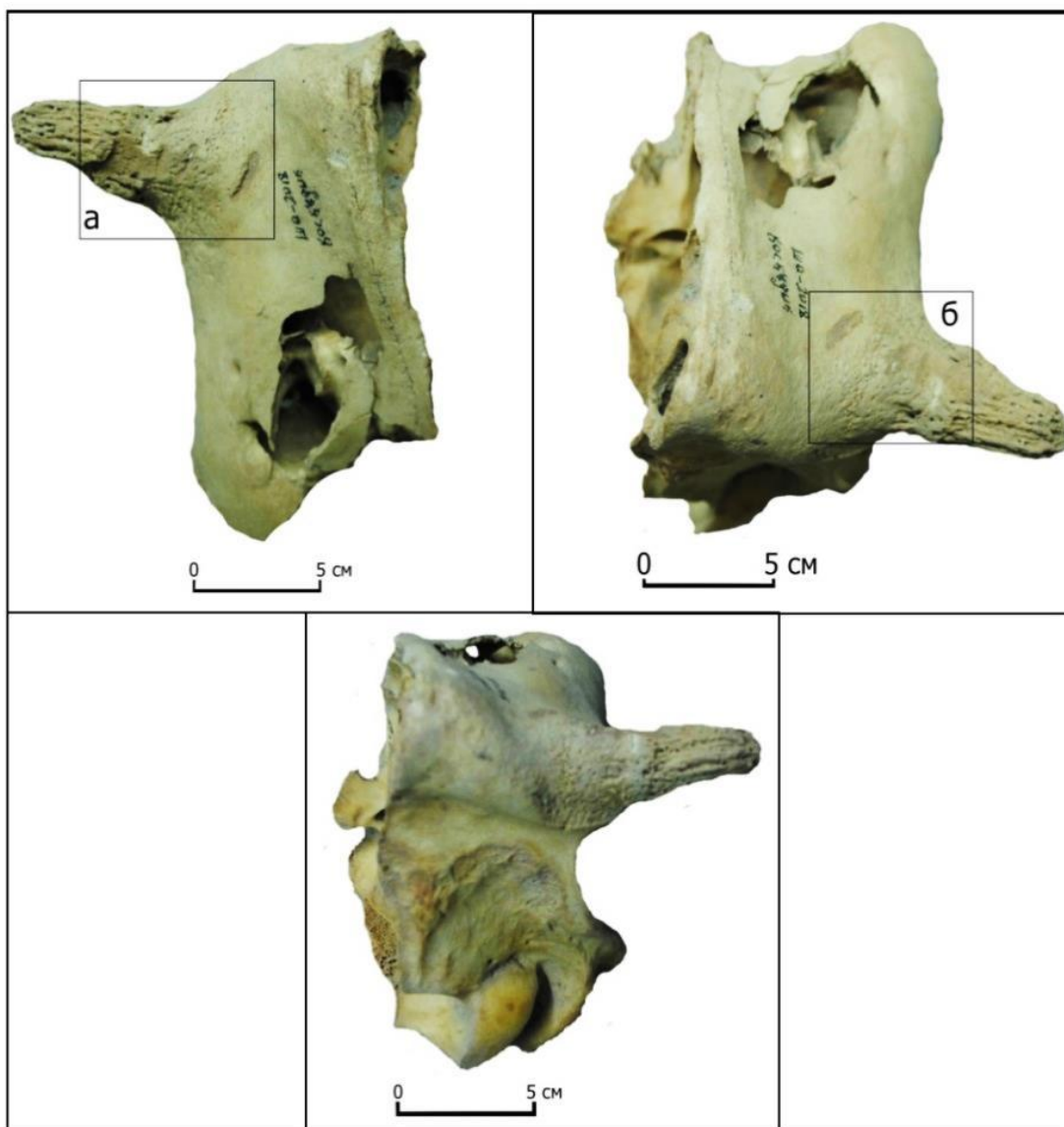
Сурет – 2. Қосқұдық төрткүлі. Шурф. Сызба

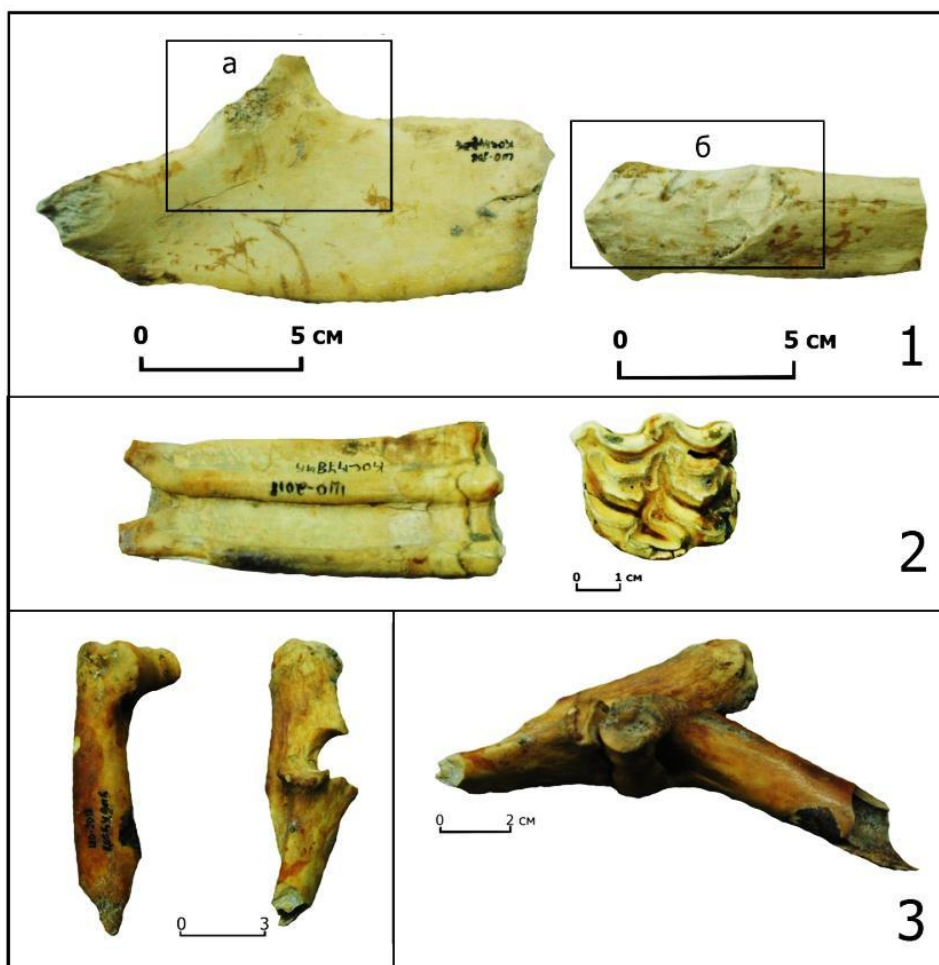
Сурет – 3. Қосқұдық төрткүлі. Шурф. Оңтүстік-шығыстан көрінісі

Сурет – 4. Қосқудық төрткүлінен шыққан қожтемір (крица)

Сурет – 5. Шурфтан табылған ірі қараның бас сүйегі

Сурет – 6. 1-сүйекті сындырудан қалған іздер; 2-жылқы тісі; 3-шурфтан табылған уақ малға тиесілі сүйектер жиынтығы

Сурет – 7. Қосқұдық төрткүлі. Үстінен жинап алынған қыш ыдыс ернеулері

Сурет – 8. Қосқұдық төрткүлі. Үстінен жинап алынған қыш ыдыстардың өрнекті қабырға сынықтары

Сурет – 9. 1-Қосқұдық төрткүлінен табылған монета; 2 және 3 - РФ, Хабаровск өлкесі, Нанай ауданынан табылған монеталар

Сурет – 10. Қосқұдық төрткүліне жүргізілген барлау жұмыстары барысында табылған металл бұйымдар коллекциясы

УДК 940.5 (574.5):316.42 (574.5) (045)
ГРНТИ 03.81.91

Алтыспаева Г.А.¹
¹д.и.н., доцент

Жуман Г.²
²к.и.н., старший преподаватель,

Саяхимова Ш.Н.³
³к.и.н., старший преподаватель Казахского агротехнического университета
им. С.Сейфуллина, г. Астана, Казахстан

ТРАНСФОРМАЦИЯ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ В XIX – НАЧ. XX ВВ. (НА ПРИМЕРЕ АУЛИЕ-АТИНСКОГО УЕЗДА)

Аннотация

В статье на основе малоизвестных исторических материалов, авторы рассматривают процесс модернизации торгово-экономической жизни Аулие-Атинского уезда в XIX – нач. XX вв., который изменил и определил новый мультикультурный и полиэтничный состав города и уезда в целом.

Делается заключение о том, что происходившие в данном регионе демографические процессы, обусловленные колониальной переселенческой политикой Российской империи, повлияли на трансформацию казахского кочевого хозяйства, социальную и хозяйственную жизнь региона.

Ключевые слова: Аулие-Ата, Коканд, Россия, торговля, экономика, колонизация, товарно-денежные отношения, предпринимательство.

G.A. Alpyspaeva¹

¹Doktor of Historical Sciences, associate professor,

G. Zhuman²

²candidate of Historical Sciences, senior lecturer

Sh. N. Sayakhimova³

*³candidate of Historical Sciences, senior lecturer Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University
Astana, Kazakhstan*

TRANSFORMATION OF TRADE-ECONOMIC LIFE IN SOUTH KAZAKHSTAN IN XIX - EARLY XX CENTURIES (ON EXAMPLE OF AULIA-ATA REGION)

Abstract

In article on the basis of insufficiently known historical materials, the author tried to trace the process of modernization of the trade and economic life of Aulie-Ata region in the 19th - early 20th centuries. XX centuries, which changed and defined the new multicultural and poly-ethnic composition of the city and the district as a whole.

It is concluded that the demographic processes taking place in the given region, connected with the colonial immigration policy of the Russian Empire, influenced the transformation of the Kazakh nomadic economy, social and economic life of the region.

Keywords: Aulie-Ata, Kokand, Russia, trade, economy, colonization, commodity-money relations, entrepreneurship.

Г.А. Алпыспаева¹

¹ т.ғ.д., доцент

Г. Жұман²

² т.ғ.к., аға оқытушы

Ш.Н. Саяхимова³

*³ т.ғ.к., аға оқытушы С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
Астана қ., Қазақстан*

ОҢТИСТІК ҚАЗАҚСТАНДА ХІХ – ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨМІРІНІҢ ӨЗГЕРУІ (ӘУЛИЕ-АТА УЕЗІНІҢ МЫСЫЛЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Бұл мақалада автор ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында Әулие-Ата уезінің сауда-экономикалық өмірін жаңғырту үдерісін, танымал тарихи материалдар негізінде қарастырады. Сонымен қатар, қаланың және тұтастай уезінің, көпмәдениетті және көпұлтты құрамын өзгертіп анықтау туралы айтылады.

Ресей империясының қоныс аудару саясатына байланысты, аймақтағы демографиялық процестердің және қазақтардың көшіп қонуына, аймақтардың әлеуметтік-экономикасына әсер етті.

Түйінді сөздер: Әулие-Ата, Қоқан, Ресей, сауда, экономика, отарландыру, тауар-ақша қатынастар, кәсіпкерлік.

Изучение истории трансформации торгово-экономических отношений в регионах Южного Казахстана в ХІХ – начале ХХ столетий под воздействием политических изменений является актуальной задачей для исследователей в смысле постановки проблематики. Особенно это касается городов данного региона, вовлеченных в сферу влияния процессов социально-экономической и политической модернизации. В число таких городов входила Аулие-Ата, история которого в

обозначенный период связана с колониальным господством Коканда и Российской империи в регионе.

Известно, что город-крепость Аулие-Ата была основана на левом берегу р. Талас, на развалинах древнего города Тараз в 1826-1827 гг. Город имел важное стратегическое значение на путях, по которым осуществлялись торговые связи Средней Азии с Кашгарией и Китаем.

До 1864 г. население города Аулие-Ата, в основном, состояло из узбекских переселенцев из Намангана, давших одно из названий крепости – Наманган-Коче. По сведениям французских исследователей в городе насчитывалось 3 200 жителей, в основном, сартов и казахов. Согласно историческим сведениям И.А. Бардышева, население города составляли «торговцы, пахари и рабочий свободный класс сартов» [1, с. 342]. В окрестностях города жили сарты (общее наименование части населения Средней Азии в XV-XIX вв.) – 1800 человек, казахи – 73 000 и киргизы – 28 000 [2, с. 171].

Торговля играла важную роль в повседневной жизни населения города и уезда в целом. Первоначально торговые отношения основывались на обмене (меновая торговля). Купцы Аулие-Атинского уезда снабжали казахов, кочевавших вблизи города вдоль рек Чу и Талас и севернее Боролдая, изделиями из кожи, шелковых и хлопчатобумажных тканей [3, Л. 19]. Свой товар они обменивали у казахов на огромные стада баранов, которые затем перегоняли во внутренние владения Коканда, в Бухарский эмират, а также продавали в Петропавловске приезжим российским торговцам.

Обращает на себя внимание тот факт, что именно в результате развития тесного торгово-экономического сотрудничества с оседлыми узбеками в жизни казахов региона важную значимость приобретают овцы. Уже в 40-50-е гг. XIX века по своему количеству и значению овцеводство занимало первое место в скотоводческом хозяйстве казахов [4, с. 135]. Известно, что на рынках Аулие-Аты и Туркестана шерсть прессовали в тюки и отправляли на верблюдах в г. Самарканд [5, л. 135 об.].

В 1856 г. рядом с крепостью Аулие-Ата возник базар с многочисленными торговыми лавками, расположенными на огромной площади, куда свою продукцию стали завозить не только население близлежащих регионов, но и торговцы из городов Средней Азии. Из большого ассортимента товаров, большой популярностью пользовались шелковые и хлопковые ткани из г. Ташкента, а также сукно российского производства. Так, один аршин обыкновенного сукна, цена которого в Сибири составляла всего 2 руб., выменивали на 4 барана. Функционировало значительное количество лавок, специализировавшихся исключительно на продаже сухофруктов из Коканда, Хивы и Бухары.

Жившие в окрестностях Аулие-Аты и Мерке узбеки-земледельцы, владевшие небольшими арендными земельными наделами, занимались посевами пшеницы, ячменя, проса, риса, кунака, кукурузы, джугары, мелкого узбекского гороха – маш. Помимо прочего на бахчах они выращивали лук, морковь, дыни, арбузы и тыкву. Всю свою продукцию они реализовывали на базарах, караван-сараях г. Аулие-Ата. Ежедневно караван-сарай пополнялись многочисленными дивными товарами, завозившимися в Аулие-Ата по древним караванным путям из Кульджи, Намангана и Ташкента. Разнообразие товаров удивляло и радовало глаз покупателей.

Кочевниками-казахами заготавливалась шерсть, они же плели арканы, добывали охру, варили мыло. Вся эта разнообразная продукция реализовывалась на городских рынках Аулие-Аты, а также других населенных пунктах Южного Казахстана и Средней Азии. Здесь же продавалась мука или зерновой хлеб, а также сельскохозяйственные продукты [3, л. 20].

Довольно часто на базарной площади происходили неприятные истории, связанные с кражами, спорами, конфликтами между торговцами и покупателями. Так, по сообщению бия Омирбека «...если хозяин скрывал от покупателя болезнь скотины, то в этом случае, договор покупки расторгался без штрафа, но не позднее двух-трех дней, так как смертельная болезнь животных проявлялась вскоре после покупки. Зачастую при продаже назначали срок, в течение которого еще можно было вернуть животное за ту же сумму, которая была за него уплачена [6, с. 128].

Выгоды от развития торговли в городе извлекали кокандские правители, облагая подвластное им городское население тяжелыми и многочисленными налогами. Налоги, взимаемые с казахов, кочевавших в окрестностях Аулие-Аты и Мерке, составляли основной источник доход государственной казны Коканда. В изучаемый период существовало множество разнообразных налогов, как по форме, так и по содержанию. Например, население платило налоги за содержание весов, за переправу через реку, и даже за сухую траву-колючку, собранную для топлива. В качестве налога скотоводы-кочевники поставляли с 40 голов – 2 головы барана. С рогатого скота брали одну тридцатую часть [7, с. 160-161]. Ввоз и вывоз дров и сена также облагался налогом, при сборе

хлебного урожая и клевера платили ее десятую часть. Дополнительно взимался налог с торговых караванов, идущих в Аулие-Ата, Ташкент, Коканд. На торговых предпринимателей была возложена обязанность вносить в городскую казну с 40 тилля 1 тилля (1 тилля – золотая монета, равнялась 3-м рублям 60 коп.). Городские жители были обязаны содержать город в чистоте и порядке [3, Л. 34]. Налоговая политика, проводимая кокандскими властями по отношению к казахскому населению, носила жестокий, колониальный характер. Она была основной причиной восстаний казахов против угнетателей (1821, 1857) [7, с. 163-165].

Во второй половине XIX в. начинается масштабное проникновение России на территорию Средней Азии и Южного Казахстана. После завоевания Россией в 1864 году города-крепости Аулие-Ата первыми русскими жителями города становятся солдаты и офицеры. В это время в состав уезда входило более 40 казахских волостей и более 20 русских поселков [8, с. 51].

В этот период времени торговые отношения Аулие-Атинского уезда вступили в новую фазу своего развития. В казахскую степь начинают проникать элементы капиталистических отношений, которые повлекли за собой изменения в торгово-экономической жизни данного региона.

Русское население после завоевания города Аулие-Ата вовлекалось в торговлю. Этим делом первоначально занимались отставные нижние члены, и торговля была исключительно мелочной, пока не появился здесь известный предприниматель Н.И. Иванов, построивший в 1880 году винокурный завод, производство было открыто в 1881 году [9, с. 6].

С проникновением товарно-денежных отношений в хозяйство кочевников, меновая торговля приходит в упадок и уступает место ярмарочной и стационарной торговле. Постепенно менялся потребительский спрос, а в связи с этим расширялся и ассортимент продукции. Немаловажную роль в повседневной жизни города и уезда в целом имело посещение базаров. Особенно оживленно базарная торговля велась в зимнее время, когда окрестные казахи перекочевывали ближе к городу на зимовки. Площадь, занимаемая торговыми лавками, была довольно обширна, но отсутствовали элементарные нормы гигиены: каркасные лавки скучены беспорядочно, на их крыши навалены масса камыша, клевера, дров.

Ассортимент торговых лавок на базаре был рассчитан на повседневные потребности как горожан, так и волостных жителей. Торговые лавки, магазины и базары не всегда могли удовлетворить спрос населения на ту или иную продукцию. Порой в двух-трех торговых лавках, несмотря на дешевизну пшеницы (2 коп. – пуд, в уездах – 15 коп.), не имелось возможность приобрести печеный хлеб по доступной цене. Это было связано с отсутствием определенной таксы на продажу хлебобулочных изделий, что в свою очередь было выгодно для уездных татар – торговцев хлебом, которые имели 100 % дохода, так как сбывали хлеб по 4 копейки за фунт [10, с. 128].

С 1892 года наблюдается рост численности городского населения. А связано это было с организацией ярмарки в городе в 1890 году. Ярмарка работала ежегодно в течение одного месяца, с 1 мая по 1 июня. Со всех сторон ярмарка была окружена частично застроенными усадьбами лиц разных сословий, купивших землю на городских торгах. На ярмарках города изделия ремесленников и продукция земледелия обменивалась на продукцию и сырье животноводства казахов-кочевников. Ежегодно в окрестностях г. Аулие-Ата совершались коммерческие сделки на миллионы рублей. К примеру, общий торговый оборот ярмарки 1894 г. составлял один миллион рублей. Здесь же сбывался мануфактурный товар из Оренбурга, с Ирбитской ярмарки, железо, чай, сахар, сушеные же фрукты из дешевых сортов, мата, алча – из Бухары [11, с. 486].

Пшеница и шерсть поставлялись на рынки городов Ташкента, Казалинска, Перовска, Акмолинска. Лучшая пшеница выращивалась в горных богарных пашнях, в верховьях р. Талас и других речек, берущих начало в Александровском и Алатауском хребтах. Другим предметом вывоза являлась шерсть баранья, верблюжья, мерлушки и козий пух. Ежегодно вывозилось до 50 тонн шерсти и до 2 ½ тысяч пудов пуха. До 1883 года шерсть вывозилась в необработанном виде, позже обрабатывали на месте. В целом, население г. Аулие-Ата и Аулие-Атинского уезда считалось вполне зажиточным.

Благодаря выгодному географическому положению, а главное, благоприятным климатическим условиям, обеспечивающим прекрасные пастбища по всем путям, ведущим к этому городу, в г. Аулие-Ата пригоняли скот казахи и киргизы, кочующие даже в пределах уездов Семипалатинской, Семиреченской и Акмолинской областей. Наибольшее количество поголовья скота пригоняли в апреле, мае, июне и июле [12, с. 168-169].

Для большинства казахского населения Аулие-Атинского уезда одной из самых выгодных была торговля овцами. Цена одного барана составляла 3 рубля. Овца была источником получения многих необходимых продуктов питания, а также изделий бытовой принадлежности. Местные жители из этих продуктов изготавливали все необходимое для жизни, начиная от юрты, заканчивая одеждой и обувью.

Купленные в разной местности партии овец, отправлялись по известному направлению и, соединяясь по пути с другими партиями, достигали рынков сбыта в Ташкенте, Фергане, Орске, Оренбурге, Троицке и в виде громадных стад, распродававшихся как на мясо, так и на сало. Последние шли частично за границу, и на русские свечные заводы.

Торговля скотом зачастую подвергалась рискам, связанным, прежде всего, с резкими перепадами температуры в зимнее время. Так, по официальным данным, зима 1898 года была суровой. В течение февраля стояли морозы 15-20 градусов, временами температура опускалась еще ниже. Отсутствие подножного корма и запасов сена привело к серьезному падежу крупного и мелкого рогатого скота в Куюкской волости, граничащей с Чимкентским уездом. В периоды природных катаклизмов цены на корма резко вырастали. К примеру, 100 снопов люцерны стоили 5-6 руб., вместо обычных 2-3-х руб. В этих условиях казахи были вынуждены продавать оставшийся скот за бесценок. Так, барана продавали за 20 копеек, быка за 5 руб. [13, л. 29].

Во второй половине XIX века основные торговые операции были сосредоточены в руках коммерсантов из числа местных татар, которые пользовались большим влиянием в степи и в г. Аулие-Ата. Они были единственными вершителями коммерческих сделок на Аулие-Атинском рынке, без особых усилий обеспечивая себе первенство в деле закупки сырья и продажи товаров. Экономически они были настолько сильны, что начинающему коммерсанту, в особенности крестьянину-переселенцу, было трудно вести торговые операции в кочевой среде.

Особенно тяжело было кочевникам, находившимся на далеком расстоянии от торговых пунктов. Им приходилось пользоваться услугами высоко оплачиваемых посредников - торговцев, разъезжавших на телегах с мануфактурным товаром весьма сомнительного качества. Зачастую они практиковали меновую торговлю на товары, необходимые кочевнику. Кочевники, удаленные от центров торговли, всецело зависели от крупных коммерсантов, ростовщиков, наживавших миллионное состояние, а казахам доставались недоброкачественные товары.

Общее оживление хозяйственной жизни в 80-90-е гг. XIX века под влиянием проникновения в край товарно-денежных отношений, придало дальнейший импульс развитию торгового предпринимательства. Рост торговли способствовал развитию обрабатывающей промышленности, увеличению товарности земледелия, скотоводства и промыслов.

В начале XX века огромное количество шерсти стало поступать на Оренбургский рынок из северо-западных уездов Сырдарьинской области, в том числе и из Аулие-Аты. Часть овчины попадала на местные кожевенные заводы, где из нее изготавливалась так называемая «меша» или «мешун», полуфабрикат, идущий большими партиями в Россию на перчаточные и другие фабрики. В г. Аулие-Ата «меша» использовалась при изготовлении местной мягкой обуви «ичигов». Кожу окрашивали в разные яркие цвета, преимущественно красный и зеленый [14, с. 1040]. Из шкур молодых жеребят казахи готовили мягкую зимнюю обувь, шаровары и подшивали халаты.

Постепенно наблюдался рост зажиточности некоторой части населения Аулие-Атинского уезда, вследствие распространения ростовщичества в самых разнообразных ее формах. Помимо местных татар, крупными ростовщиками становятся бухарские евреи, приезжие индийцы, оседлые сарты, а также уральцы-переселенцы. Некоторые из них уже были обладателями солидного капитала – от 60 до 120 % годовых [11, с. 487]. Распространение денег зачастую сопровождалось открытым грабежом местного населения. В это время лишь небольшая часть кочевого и полукочевого населения приблизительно представляла ценность российских денежных знаков. В свою очередь, это не могло не породить неприязненное отношение к предпринимателям – торговцам, которое подогревалось нечистоплотностью их отдельных представителей по отношению к местному населению.

Значительные изменения в торгово-экономической жизни Аулие-Атинского уезда произошли во второй половине XIX века в результате массового переселения крестьян на территорию Аулие-Атинского уезда. Именно в это время в Аулие-Атинском уезде наблюдается зарождение предпринимательства, обусловленное проникновением в традиционную экономику Казахстана капиталистических отношений. Следует отметить, что это был благоприятный период для развития предпринимательской деятельности для русских и немецких крестьян - переселенцев.

Так, в 1882 году здесь были основаны поселения немцев-менонитов - Николайполь, Кеппенталь, Шаденталь, Гнаденфельд. До их переселения картофель в уезде продавался по 60 коп. за пуд; крупчатки не было вовсе. Теперь же немцы – менониты стали регулярно снабжать город крупчаткой (60 коп. за пуд), красным картофелем (15 коп. за пуд), сыром, чухонским маслом (15 коп. за пуд), яйцами и другими продуктами питания. Коров молочной породы городские жители не разводили для продажи, так как их и для собственного пользования было недостаточно. У горожан до 1885 года не было собственного выгона, общий же городской выгон, и по своей отдаленности приносил небольшую пользу русским жителям [15, л. 10].

Русские переселенцы (Аулие-Ата, Мерке, Подгорное) активно стали заниматься скупкой шерсти. В этом случае скупленная шерсть транспортировалась на Аулие-Атинскую ярмарку на волах самими крестьянами, или на арбах сартами. Последний способ доставки, как более скорый, ценился дороже.

Интересные сведения дают архивные материалы о русских предпринимателях, прибывших из Сибири в г. Аулие-Ата в конце XIX – начале XX в. Один из предпринимателей-маслоделов (фамилия в источниках отсутствует) прибыл в город в 1906 году. Он занимался скупкой молока в пяти немецких поселках. С раннего утра бочка этого маслодела объезжала селения и собирала молоко. Это молоко он пропускал через сорокаведерный сепаратор. Затем, обезжиренное молоко возвращалось немцам обратно с уплатой по 25 копеек за ведро. Новый маслодел предлагал за отделение сливок от молока уже по 40 копеек с ведра. Теперь масло в г. Аулие-Ата стоило намного дороже и продавалось не менее 30 копеек за фунт, т.е. 12 руб. за пуд [15, л.11].

Другой сельский предприниматель Бутряков Я.А. в 1903 году основал бакалейно-галантерейную скобяную лавку. Ассортимент товара был весьма разнообразным. Товар он приобретал в Ташкенте, из Москвы получал обувь, аптекарские товары, галантерею – из Варшавы, из Царицына – бакалейную продукцию и посуду. Годовой оборот составлял - 9000 рублей, а доход 7% с годового оборота. Наибольший доход он имел от продажи галантерейных товаров - почти 20%. Наименьший доход получал с продажи чая, сахара, кожаных товаров, что составило – 2%. Покупатели были удовлетворены качеством его продукции [15, л.12].

В конце XIX – начале XX вв. в г. Аулие-Ата, повсеместно стали открываться магазины по продаже швейных машин, галантерейных товаров и изделий из золота. Но, к сожалению, население европейской части города не всегда было удовлетворено качеством и ценами местного рынка.

Так, в 1891 году в один из осенних вечеров в компании местной городской интеллигенции зашла речь о дороговизне привозных товаров, об алчности местных торговцев, наживающих «чуть ли не рубль на рубль». Прочитанная в тот же вечер статья в газете «Неделя» об одном из российских обществ потребителей навела присутствующих на мысль о возможности устройства подобного общества, защищающего интересы потребителя в городе Аулие-Ата. Один из организаторов предложил на первое время бесплатно свой дом под торговую лавку и квартиру приказчика. Компаньоны подыскали приказчика, согласившегося служить на первых порах без жалования, выработали проект устава по образцу устава общества потребителей в г. Ашхабад. Созданное таким образом «Общество потребителей» начало свои торговые операции с 14 сентября 1891 года [16, с. 28].

В рамках общества цены на товары были ниже, по сравнению с ценами на местном рынке. Членам общества была предоставлена возможность получения необходимого товара в кредит. Чтобы в полной мере удовлетворить потребности членов общества, была заведена книга для записи заявлений и заказов на товар. Первоначально все товары выписывались из г. Ташкента агентом, закупавшим продукцию по доступной цене. Такой агент работал с вознаграждением до 4% проходящих через его руки сумм. Товары перевозились русскими поселенцами и немцами – менонитами, бравшими кладь попутно, а также и арбаками (извозчик арбы). Чай транспортировался из г. Верного (г. Алматы) дунганями. В условиях плохо развитой транспортной инфраструктуры доставка товара нередко задерживалась из-за бездорожья.

Затем, в начале 1892 г. руководство общества заключило соглашение о поставке товара с лучшими торговыми фирмами и заводами России. К примеру, из Тифлиса в город Аулие-Ата торговая фирма «Поссела и Вейса» поставляла косы, серпы, подковные гвозди; из Москвы «Мастерская Егорова» обеспечивала обувью; московская фирма «Шаршунь» снабжала галантерейным товаром; братья Крестовниковы в Казани отправляли свечи и простое мыло; из Варшавы поступала парфюмерия; фирма «Блигкем и Роблизон» из Петербурга поставляла макароны, вермишель и печенья; из Тобольска привозили рыбные консервы. Тем не менее, недостаток в товаре

еще был ошутим. К примеру, выписанная из Москвы обувь, общей стоимостью 400 руб., была реализована в течение одного месяца, косы в количестве двухсот штук были проданы за полторы недели, только разлакомив своим качеством крестьянское население Аулие-Атинского уезда. На 800 рублей оборотного капитала общества с 14-го сентября по 1-е января чистой прибыли было – 344 р. 75 коп. Валовой месячный доход лавки в среднем доходил до 1,5 тыс. руб. [16, с. 29].

В начале XX века в г. Аулие-Ата, согласно текущей статистики, проживало 19 тыс. человек. По данным всероссийской переписи населения 1897 г. в городе насчитывалось 11,7 тыс. жителей. Рост населения шел достаточно быстро, а с увеличением численности населения росли и их естественные потребности. Так, в г. Аулие-Ата в начале XX века уже насчитывалось 22 караван-сарая, 5 винных, 8 пивных, 214 мануфактурных, 247 скобяных и бакалейных, 42 мясных и 28 мучных лавок [8, с. 57].

С развитием торговли увеличивалось и количество купцов. Так, в 1895 году знаменитый русский купец Гуляев открыл в городе первый пивоваренный завод. В 1899-1900 гг. в Аулие-Атинском уезде Сырдарьинской области, согласно архивным данным, по патенту купцами числилось 257 человек. Из них 171 казах, 3 русских, 2 татарина и остальные узбеки. Причем купцы мусульманского происхождения составляли большинство. В начале XX века в Аулие-Ата числилось уже 1147 купцов [17, л. 51].

Купцы делились по имущественному цензу на четыре разряда. Первый разряд присваивался тем, у которых оборот превышал 500 тыс. руб., второй до 200 тыс. руб., третий 50 тыс. руб., четвертый ниже 50 тыс. руб. Конечно, один податной инспектор для всего уезда не мог выявить всех купцов, живших не только в далеких аулах, но даже и в городах. Судя по документам, купцы среднего, тем более, низшего разряда в аулах, избегая налогов, уклонялись от податных инспекторов. Можно предполагать, что количество купцов и скупщиков значительно превышало число выданных патентов [18, с. 78-79].

В конце XIX - начале XX вв. наблюдался не только рост благосостояния некоторой части населения и уезда в целом, но и рост имущественной дифференциации казахского аула, его обнищание. Статистика изучаемого времени показывает, что за 39 лет (с 1872 по 1911 гг.) число бедных возросло с 68,2 % к общему количеству хозяйств в 1872 г. до 74,1 % в 1911 г., и это при сокращении численности среднего крестьянства. Так, по статистическим данным в Карабурунской волости Аулие-Атинского уезда в 1901 году экономически слабых хозяйств было не мало: безлошадных (36,1%) или с 1-лошадью (24,3%) [19, с.138]. Лишенные скота и земли казахи, были вынуждены становиться батраками и уходить на заработки в переселенческие села.

Подводя итоги, необходимо отметить, что торгово-экономическая жизнь Аулие-Атинского уезда в XIX – начале XX вв. претерпевает изменения, обусловленные политической ситуацией.

В первой половине XIX века хозяйственно-экономическая деятельность аулие-атинских казахов была напрямую связана с экономикой и рынком среднеазиатских государств, в особенности с Кокандом, что неизбежно вело к развитию культурной и хозяйственной взаимозависимости.

Во второй половине XIX – начале XX вв. местное население, долгое время испытывавшее на себе гнет и деспотизм экспансионистской политики Коканда, подверглось российской колонизации и, как следствие, капиталистической модернизации. Хозяйственное освоение региона и продвижение российского торгового капитала вглубь материка способствовали изменению торговой структуры региона. На внутреннем и внешнем рынках г.Аулие-Ата и уезда господствующим становится российский капитал, под воздействием которого происходила трансформация традиционной экономики Южного Казахстана. Товарно-денежные отношения проникают в повседневный хозяйственный быт населения. Происходит постепенное вытеснение натурального обмена и разрушение натурального хозяйства региона. Хозяйство региона постепенно втягивалось в общероссийский рынок.

Происходившие в Аулие-Ата демографические процессы, обусловленные переселенческой политикой Российской империи и усилившиеся после завоевания Кокандского ханства, не только изменили хозяйство казахов, социальную и хозяйственную жизнь региона, подняли уровень торгово-экономического положения Аулие-Аты, но и сформировали новый мультикультурный и полиэтничный состав города и уезда. Процесс адаптации местного населения к новым социально-экономическим условиям неизбежно вел к изменению поведения и менталитета людей.

Список использованной литературы:

- 1 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков [Текст]. Том VI. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII-XIX века. / Сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2007. – С. 516.
- 2 Из Оренбурга в Самарканд, Фергана, Кульджа и Западную Сибирь //Французские исследователи в Казахстане. /Пер. с фр. О.В. Рублевой /Сост. И.В. Ерофеева. Т. VII. Алматы, 2006. – С.272.
- 3 Государственный архив Жамбылской области (ГАЖО). Ф. 140. Оп.1. Д. 81.
- 4 Мадуанов, С. История казахско-узбекских отношений в XIX – начале XX вв. [Текст] /С. Мадуанов. - Туркестан, 1992. – С. 180.
- 5 Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 118. Оп.1. Д. 33.
- 6 Гродеков, Н.И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области [Текст]. - Ташкент, 1889. – С.205.
- 7 Бекмаханов, Е. Казахстан в 20-40-е годы XIX века [Текст]. Издание первое, под общей ред. доктора исторических наук, проф. М.П. Вяткина. – Казахское объединенное государственное издательство. – Алматы, 1947. – С. 391.
- 8 Рыспаев, К. Древний Тараз [Текст] / К.Р. Рыспаев. - Тараз: Сенім, 2002. – С. 175.
- 9 Добромыслов А. Города Сырдарьинской области: Аулие-Ата, 1912 г. – С. 204 .
- 10 Аулие-Ата (отдел неофициальный) //Туркестанские ведомости. – 1887, 18 августа. – № 33.
- 11 Миропиев М.А. О положении русских инородцев. – СПб., 1901. – С. 515 .
- 12 По русским селениям Сырдарьинской области. (Письма с дороги): Аулие-Атинский уезд // Туркестанские ведомости. – 1903, 23 июня (5 июля) – № 45.
- 13 Центральный государственный архив Республики Узбекистан (ЦГА РУ). Ф. 17. Оп. 1. Д. 1538.
- 14 По краю //Туркестанские ведомости. – 1906, 20 ноября. – № 168.
- 15 ЦГА РК. Оп. 1. Ф. 33. Д. 27.
- 16 Краткий очерк возникновения, организации дела Общества Потребителей г. Аулие-Ата. //Туркестанские ведомости. – 1892, 14 июля. – № 28.
- 17 ЦГА РК. Ф. 119. Оп.1. Д.1.
- 18 Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX - начала XX в. (1867-1907 гг.) Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1963. – С. 408.
- 19 Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. Алма-Ата, 1965. – С. 347.

УДК: 93/94:172.15 (574)(045)
ГРНТИ 03.41.01

Алтыспаева Г.А.¹
¹ д.и.н., доцент

Саяхимова Ш.Н.²
² к.и.н., старший преподаватель Казахского агротехнического университета
им. С.Сейфуллина г. Астана, Казахстан

**КОРЕНИЗАЦИЯ В 1920-БЕ ГОДЫ КАК ТАКТИКА БОЛЬШЕВИКОВ ПО
ДЕКОЛОНИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОКРАИН И ВОСПРЕПЯТСТВОВАНИЮ
РОСТА НАЦИОНАЛИЗМА (НА МАТЕРИАЛАХ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ)**

Аннотация

В статье рассматривается проблема коренизации местных органов управления в Казахстане в 1920-е годы в контексте решения задач национальной политики большевиков. В качестве исследовательского кейса использовались архивные материалы по коренизации в Акмолинской области. Методологически статья опирается на концептуальные положения американского исследователя Т. Мартина по вопросам советской национальной политики. Источниковая база статьи основывается на документах из фондов государственного архива г. Астаны. На основе анализа источников и материалов автор делает выводы, что объявив коренизацию основным принципом

создания национальной управленческой номенклатуры на местах, большевики добивались восприятия местным населением советской власти как коренной, а не навязанной из вне. Насаждаемый «сверху» принцип полиэтничности при проведении функциональной коренизации давал возможность большевикам воспрепятствовать росту национализма.

Ключевые слова: Казахстан, 1920-е годы, национальная политика, коренизация, большевики, архивные источники.

G.A. Alpyspaeva¹

¹Doktor of Historical Sciences, associate professor

Sh.N. Sayakhimova²

²candidate of Historical Sciences, senior lecturer

Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University

Astana, Kazakhstan

THE INDIGENIZATION IN THE 1920S AS A TACTIC OF THE BOLSHEVIKS FOR THE DECOLONIZATION OF NATIONAL SUBURBS AND PREVENTING THE GROWTH OF NATIONALISM (ON MATERIALS OF AKMOLA REGION)

Abstract

The article considers the problem of localization of local governing bodies in Kazakhstan in the 1920s in the context of solving problems national policy of the Bolsheviks. As a research case used archival materials on indigenization in Akmola area. Methodologically, the article is based on conceptual provisions of American researcher T. Martin on Soviet issues national policy. The source base of the article is based on documents from the funds of the State Archive of Astana. Based on the analysis of sources and materials, the author concludes that by declaring indigenization the main principle of creating a national managerial nomenclature in the localities, the Bolsheviks sought the perception of the local population of the Soviet government as indigenous and not imposed from the outside. The principle of polyethnicity being imposed “from above” during the conduct of functional indigenization enabled the Bolsheviks to prevent the growth of nationalism.

Keywords: Kazakhstan, 1920s, national policy, indigenization, Bolsheviks, archival sources.

Г.А. Алпыспаева¹

¹ т.ғ.д., доцент С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Астана қ., Қазақстан

Ш.Н. Саяхимова²

² т.ғ.к., аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Астана қ., Қазақстан

1920 ЖЫЛДАРЫ БОЛЬШЕВИКТЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ ШЕТТЕРІН ДЕКОЛОНИЗАЦИЯЛАУ ЖӘНЕ ҰЛТШЫЛДЫҚТЫҢ ӨСУІНЕ КЕДЕРГІ ЖАСАУ БОЙЫНША ТАКТИКАСЫ РЕТІНДЕ КОРЕНИЗАЦИЯ ЖАСАУ (АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫНДА)

Аңдатпа

Мақалада 1920-жылдары Қазақстандағы жергілікті биліктің большевиктердің ұлттық саясатының проблемаларын шешу тұрғысынан мәселесі қарастырылады. Зерттеу ісі ретінде Ақмола облысында үндестіру туралы мұрағат материалдары пайдаланылды.

Әдістемелік мақалада американдық зерттеуші Т. Мартиннің кеңестік ұлттық саясат мәселелері бойынша, тұжырымдамалық қағидалары қарастырылған.

Мақаланың дереккөзі Астана қаласының Мемлекеттік мұрағатының қорынан алынған құжаттарға негізделді.

Дереккөздер мен материалдарды талдау негізінде, автор түпкілікті шешім қабылдауда, елді мекендерде ұлттық басқару іс-қағаздарын құрудың негізгі принципін жариялай отырып, большевиктер кеңестік үкіметтің жергілікті тұрғындарын түпкілікті және сырттан таңбаланбаған қабылдауды іздейді. Көптеген ұлтшылдықтың өсуіне жол бермеу үшін, қызметтік жергіліктендіру кезінде «жоғарыдан» полиэтникалық принцип қағидасы енгізілді.

Түйін сөздер: Қазақстан, 1920-шы жылдары, ұлттық саясат, жергіліктендіру, большевиктер, мұрағат көздері.

Советизация органов государственного управления, проводившаяся в 1920-х годах в СССР и активизировавшаяся со смертью В.И. Ленина, была использована для укрепления власти большевиков. Ее составляющей и логическим продолжением стала коренизация государственного аппарата. В исторической литературе под термином "коренизация" принято считать официальную политику большевиков, направленную на формирование в республиках слоя национальных функционеров государственного, административного и хозяйственного аппаратов. Кроме подготовки национальных кадров управленцев, она предусматривала перевод делопроизводства на национальные языки, придание языкам титульных наций статуса официальных языков, развитие образования на национальном языке. Коренизация в 1920-х годах в Казахстане по времени совпала с введением нового административного районирования, формированием новых органов управления на местах и переходом на новый казахский алфавит (НКА).

В качестве исследовательского кейса использовались архивные материалы о проведение коренизации в Акмолинской области в рассматриваемый хронологический период 1920-х годов.

Источниковая база статьи опирается на документальные материалы Фонда 241 «Акмолинский окружной исполнительный комитет советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (ОкрИК, Окрисполком)» Государственного архива г. Астаны (ГАГА). По характеру и предназначению материалы разноплановые: штатные расписания местных органов управления, статистические сведения по коренизации аппарата, переписка с вышестоящими органами по вопросам коренизации государственных, общественных и хозяйственных учреждений в Акмолинском округе и другие документы.

Научный дискурс советской национальной политики в 1920-е годы относится к числу наиболее горячо обсуждаемых в исследовательском поле постсоветских и зарубежных стран. В работе использовались материалы исследований авторов, чьи выводы и суждения демонстрируют разные подходы и оценки национальной политики: американского ученого Т. Мартина, китайского исследователя Лю Сяньчжуна, российских исследователей А.А. Германа, О.А. Суховой, Филенковой О. А., украинского автора И.Ю. Васильева, казахстанского ученого С. Ш. Казиева.

Американский исследователь Т. Мартин, один из самых известных зарубежных авторов, занимающихся изучением советской национальной политики, в своем исследовании под названием «Империя положительной деятельности. Нации и национализм в СССР, 1923-1939» рассматривает коренизацию как либеральную политику большевиков, тактически направленную на решение двух главных задач: с одной стороны - на деколонизацию национальных окраин империи, с другой стороны – на воспрепятствование распространению национализма в бывших колониальных окраинах. Автор пишет: «Поощряя создание символов национальной идентичности и решительно противодействуя ассимиляции, советская власть проявляла показное уважение ко всем нерусским народам. Такова была главная составляющая стратегии положительной деятельности, направленной на предотвращение роста националистических настроений» (1, с. 258). По мнению автора, именно с этой целью в рамках СССР воссоздавались национально-территориальные политические объединения, на местах формировался национальный административно-управленческий аппарат, возрождались национальные языки и культура.

Китайский исследователь Лю Сяньчжун, анализируя плюсы и минусы коренизации 1920-х годов, приходит к выводу о противоречивости национальной политики большевиков. В трактовке автора, советский опыт национальной политики не был успешным в том смысле, что не был найден способ, каким образом укрепить и развить многонациональное государство, гарантировать гармоничное сосуществование народов. Крайности в национальной политике и доминирование административных

методов в решении вопроса, возвышение социального статуса одного народа над другими привели к провалам советской национальной политики (2).

Опираясь на материалы украинской коренизации, автор И.Ю. Васильев отмечает специфику процессов коренизации в отдельных макрорегионах СССР, излишнюю схематизацию и недооценку исторической судьбы конкретного этноса на конкретной территории. «Коренизация» рассматривается им не как единая и целостная программа большевиков, а «...как кейс с несколькими программами, где программы в отношении восточных славян отличны от таковых в отношении неславянских народов» (3).

Российский исследователь А.А. Герман рассматривает «коренизацию» как составной и временный элемент национальной политики советской власти, задача которой заключалась в том, чтобы укрепить роль «титულიной» нации на начальном этапе строительства советского общества. Но с началом «развернутого наступления социализма по всему фронту» в начале 1930-х годов вектор национальной политики был повернут в прямо противоположную сторону, а «коренизация» сошла на нет (4).

Авторы О.А. Сухова и О.А. Филенкова на основе анализа делопроизводственной документации отдела национальностей ВЦИК РСФСР, отдела агитации и пропаганды ЦК ВКП(б) и региональных комитетов партии обосновывают тезис о взаимосвязи и взаимообусловленности национальной политики и национального строительства практикой административного управления в СССР в 1920-1930-х годах. Авторы выделяют несколько этапов трансформации национальной политики большевиков. В первые постреволюционные годы безоговорочное признание права наций на самоопределение вкупе с тезисом о вековой отсталости имперских окраин стало фактором создания на территории империи крупных национальных автономий. В период НЭПа проводимая стратегия районирования была дополнена формированием национальных волостей, районов, округов и, в своем логическом продолжении, политикой коренизации. В начале 1930-х гг., когда возникла серьезная угроза социально-политической стабильности, вызванная проведением сплошной коллективизации, в национальной политике были расставлены новые идеологические приоритеты. «Механическая» коренизация сменилась функциональной, под лозунгом приближения низового аппарата власти к народу были ликвидированы округа. По мнению авторов, постоянная корректировка идеологии национально-государственного строительства свидетельствует о паллиативности и непоследовательности курса (5).

В работе казахстанского автора С.Ш. Казиева коренизация высших эшелонов республиканского управленческого аппарата рассматривается как демагогическая попытка приближения государственного аппарата к казахским массам, идеи которой были извращены и свелись к формальным мерам по введению делопроизводства на казахском языке. Коренизация, по мнению автора, тесно связана была с практикой землеустройства в Казахстане, как одной из главных проблем, доставшихся после октября 1917 года. «С 1922 по 1928 г. этнополитические процессы в Казахстане в значительной степени определялись политикой коренизации, практикой землеустройства...» (6).

В целом, в работах авторов, посвященных различным аспектам национальной политики большевиков, в том числе коренизации, обнаруживаются разные подходы к оценке задач, сущности и особенностей коренизации.

Концепция политики коренизации большевиков была определена в выступлении И.В. Сталина на XII съезде РКП(б): «... принять все меры к тому, чтобы Советская власть в республиках стала понятной и родной, чтобы Советская власть была у нас не только русской, но и междунациональной. Для этого необходимо, чтобы не только школы, но и все учреждения, все органы, как партийные, так и советские, шаг за шагом национализировались, чтобы они действовали на языке, понятном для масс, чтобы они функционировали в условиях, соответствующих быту данного народа. Только при этом условии мы получим возможность Советскую власть из русской сделать междунациональной, близкой, понятной и родной для трудящихся масс всех республик, и особенно для тех, которые отстали в хозяйственном и культурном отношении» (7).

Региональные власти на местах подхватили лозунги коренизации и принялись реализовывать вкупе с другими мероприятиями, названными Т. Мартином как «социалистическое наступление». В докладе председателя Акмолинского Окружного исполнительного комитета (ОКРИК) на II пленуме в октябре 1929 года были обозначены цели и задачи национальной политики на местах. Во главу ставилась задача создания государственного аппарата, быстро и гибко отвечающего запросам трудящихся разных национальностей. Коренизация, по замыслу большевиков, должна была

обеспечить широким массам доступ в госаппарат, способствовать росту активности казахских масс и создать условия для экономического и хозяйственного развития. Посредством коренизации предполагалось добиться решения стратегической задачи – обеспечить участие народных масс в социалистическом строительстве «без стеснения национального языка и особенностей культуры» [8, л.201]. Партийные чиновники признавали, что «... она (имелась ввиду коренизация – авт.) не решала всех проблем национальной политики партии» большевиков, но должна была стать самой существенной ее частью [8, л.202].

Анализ архивных документов дает возможность обозначить основные направления коренизации местных органов управления в Казахстане: изменение национального состава аппарата госорганов в сторону увеличения процента казахского населения, коренизация должностей в управленческом аппарате (так называемая функциональная коренизация), перевод делопроизводства на национальный язык, введение нового казахского алфавита.

В основу политики коренизации были положены принципы социальной принадлежности, гендерного равенства и пролетарского интернационализма. Принцип социальной принадлежности предполагал выдвижение на руководящие коренизированные должности казахов из числа батраков, бедноты и середняков. В регионах развернулась кампания по вовлечению батраков в органы управления. Местные власти систематически отчитывались в вышестоящие органы о выполнении планов. Статистика такова: в 1925 году по республике было учтено 30862 батрака, из них 7647 казахов, что составляло 25% (9, с. 145-147). Принцип гендерного равенства предполагал увеличение процента казахских женщин в госаппарате. Принцип интернационализма предусматривал толерантные отношения между чиновниками и сотрудниками разных национальностей.

Соблюдение двух первых принципов вписывались в общую стратегию большевиков по коренному переустройству общества. Реализация принципа пролетарского интернационализма, воспринимаемого в большей мере как поддержка мировой революции, привела к обострению межнациональных отношений на местах: рост антирусских настроений со стороны коренного населения с одной стороны, национализм русских на бытовом уровне как реакция на массовую кампанию «коренизации» с другой стороны. Чиновники предлагали функционеров, искусственно «тормозящих коренизацию и создававших нетоварищескую обстановку в работе с товарищами из казахов, особенно впервые вовлеченных в госаппарат», увольнять из советского аппарата, а к нарушавшим правила ведения делопроизводства на национальном языке применять судебные меры [8, л.185]. В практике такие радикальные меры применялись редко.

Преодоление последствий колониальной политики и восстановление доверия к новой власти составляло сущность национальной политики большевиков в 1920-е годы. По этому поводу Т. Мартин пишет: «Объяснение советской национальной политики, которое давали Ленин и Сталин, было в значительной степени основано на психологии. Ленин подчеркивал, что необходимо преодолеть «недоверие» к русским, сложившееся у ранее угнетавшихся национальностей, а Сталин – что национальные правительства должны восприниматься как «близкие и понятные (нерусским) трудящимся массам. Поэтому, составной частью деколонизационной политики было обвинение в дурном обращении с коренными жителями, которые могли быть выдвинуты (и выдвигались) против всякого русского (или русифицированного местного жителя), если считалось, что он ведет себя как колонизатор» (1, с.257).

В условиях Казахстана задача коренизации советского аппарата должна была еще и коренным образом решить вопрос «...приобщения казахов к социалистическому строительству...», стать практической реализацией актуального в тот период лозунга «советизации аула». Политика «советизации аула» направлена была на разжигание классово-этнической борьбы в казахском ауле, усиление антагонизма между многочисленными казахскими крестьянами-скотоводами (шаруа) и байской верхушкой, олицетворявшей эксплуататорский класс. Это дает основание говорить о ярко выраженной классово-этнической направленности коренизации (6). Идеологическая и политическая составляющие коренизации выражались и в том, что главным критерием «пригодности» кадров была принадлежность к партии большевиков, либо, в крайнем случае, лояльное отношение к политике большевиков.

Комплекс административно-политических мероприятий по коренизации, определяемый центральным партийным руководством, не всегда выполнялся на местном уровне. Спускаемые сверху планы по коренизации конкретных должностей, в которых процент коренизации как правило, составлял не менее пятидесяти, систематически не выполнялись. Статистическая отчетность о ходе

выполнения коренизации составлялась небрежно, ради отписки, хотя центральные власти требовали подробной отчетности не только органов административного аппарата и государственных ведомств, но и органов управления отраслей народного хозяйства. По свидетельству чиновников окружного отдела народного образования «...единственным мероприятием, аккуратно приведенным в жизнь, стала замена вывесок на новом алфавите» [10, лл.22-27].

Сущность политики коренизации слабо понималась не только рядовыми работниками местных органов управления, но и местным руководящим составом. Среди сотрудников не проводилась разъяснительная работа, своевременно не доводились распоряжения и сведения по функциональной коренизации. По этой причине зачастую европейскими работниками дискредитировалась сама идея коренизации. На практике это проявлялось в пренебрежительном отношении к сотрудникам-казахам, игнорировании распоряжений сверху по выполнению планов коренизации, нежелании посещать курсы казахского языка. По данным отдела труда Окружного исполнительного комитета специально организованные курсы казахского языка посещали всего по одному человеку от земельного управления и окреселькредитсоюза, да и те не завершили их в соответствии с программой [8, л.78]. Кроме непонимания сущности политики коренизации, постоянно возникали проблемы, связанные с малоквалифицированностью и неподготовленностью кадров, отсутствием в округе средних учебных заведений для подготовки кадров культурработников.

Перевод делопроизводства на национальный язык. К введению делопроизводства на казахском языке приступили в первые годы социалистического строительства. Постановление Акмолинского губисполкома от 14 июня 1922 года «О введении делопроизводства в казахских волостных и аульных советах на родном языке» со ссылкой на постановление II Всеказахского съезда Советов обязало все отделы управления Акмолинской губернии немедленно приступить к введению делопроизводства во всех казахских волостях и аулсоветах на родном языке. Чиновникам вменялось в обязанность всю переписку, как официальную, так и не официальную, вести только на казахском языке, все приказы и распоряжения по казахским аулам и волостям распространять на казахском языке (9, с. 80). Это делалось для того, чтобы довести до казахского населения все лозунги и декреты советской власти. Знание русского языка в казахских аулах и отдаленных волостях было слабым, а потому населению были понятны документы на родном языке.

22 ноября 1923 года был издан Декрет ЦИК Казахской АССР «О введении делопроизводства на казахском языке», в соответствии с которым казахский язык вводился в делопроизводства в два этапа. С 1 января 1924 года в казахских волостях и отдельных уездах Актюбинской (Адаевский, Тургайский, Челкарский, Темирский, Актюбинский, Иргизский), Уралской (Джамбейтинский, Гурьевский), Семипалатинской (Каркаралинский и Зайсанский), Акмолинской (Акмолинский, Атбасарский, Чарлыкский) губерний, а также во всех уездах Букеевской губернии. Во всех остальных губерниях, за исключением Оренбургской губернии и ее уездов, делопроизводство на казахском языке вводилось не позднее 1 июля 1924 года. В уездах со смешанным населением делопроизводство велось на казахском и русском языках параллельно (9, с. 96).

Архивные документы свидетельствуют о том, что этнолингвистическая политика стала составной частью политики коренизации на местах. В телеграмме Казахского Краевого комитета ВКП(б) от 3 марта 1929 года за подписью Председателя И. Голощекина, адресованной региональным и местным властям, языковая политика, в смысле связи на национальном языке населения с аулсоветами и районами, рассматривалась как главный стержень коренизации [8, л.96]. Языковой фактор был объявлен определяющим моментом в реализации планов коренизации, а владение казахским языком было главным условием занятия административных должностей.

Однако решение этой задачи не отвечало интересам коренного населения по той причине, что практическая реализация ее вовсе не означала обязательную замену номенклатурных должностей, занимаемых европейскими служащими, представителями титульной нации. В условиях острейшего дефицита на местах подготовленных национальных кадров решение проблемы предполагалось изучением казахского языка; номенклатурные чиновники должны были овладеть национальным языком, чтобы обслуживать местное население на родном языке.

В серьезную проблему превратился и процесс «коренизации» партийного аппарата, поскольку в нём значительное количество партийных функционеров всех уровней были представителями не коренной национальности, не знали национального языка и, в силу своей малограмотности, пренебрежительного отношения и отсутствия желания, не могли и не хотели в указанные сроки изучить казахский язык. Еще хуже обстояли дела в «нацменовских районах», в районах компактного

проживания национальных меньшинств. В Акмолинском округе в период проведения районирования в 1929 году было выделено 2 немецких административных района (10, лл.22-27). В докладе Председателя ОКРИКа отмечалось: «За исключением культурно-социальных учреждений, школ, изб-читален, в районах ничего нет» (8, л.95).

На местах активно пропагандировался и поддерживался насаждаемый «сверху» принцип полиэтничности, что совершенно не было случайным. В условиях, когда наличие грамотных кадров из коренного населения было большой проблемой, для выполнения планов функциональной коренизации всегда можно было включить в списки коренизированных номенклатур сотрудников не титульной национальности, мало-мальски владеющих казахским языком. Так, к примеру, в составе Акмолинского окружного госаппарата по данным на 1 апреля 1929 года всего работало 858 сотрудников, коренизированы были 424 номенклатурные должности, из них казахскими сотрудниками 201 должность, оставшиеся 223 должности занимали сотрудники европейских национальностей, владевшие казахским языком. Процент коренизированных должностей обслуживающего персонала был значительно выше, чем руководящих. Практически в каждой организации или административном подразделении процент подобных должностей составлял не менее 50 (8, л. 47).

В своих отчетах о выполнении коренизации госаппарата чиновники признавались, что работа по казахизации в основном сводилась к двум направлениям: укомплектование аппарата казахскими работниками и переход к делопроизводству на казахском языке. В рамках политики коренизации к середине 1920-х годов в состав аульных сельских советов было избрано 52210 чел., из них казахов – 29354 чел., что составляло 56,2%, русских и прочих – 22856 чел., что составило 43,8 %. При этом, удельный вес партийных коммунистов в числе избранных составил всего 6,7%, или 3499 человека. В волостные исполкомы было избрано 839 чел., из которых 454 казаха - 61,4 %. В том числе 47467 коммунистов - 55,1% (9, с.145-147). В данной ситуации значение приобретала подготовка управленческих кадров, владеющих казахским языком. Обучение казахскому языку осуществлялось на основе нового казахского алфавита (НКА).

Несмотря на развернувшуюся в республике кампанию по коренизации, в Казахстане был самый низкий процент коренных кадров. Исследователь Хмара Н.И. приводит такие данные о соотношении коренных кадров в каждой национальной республике накануне 1930 года: в Белоруссии - 59,4 %, Украине - 36,2 %, ЗСФСР - 29,94 %, Казахстане - 12,7 %, Татарстане - 33,8 %, Азербайджане - 36,79 %, Армении - 93,53 %, Грузии - 74,6 % (11, с 137).

Перевод казахского языка на латиницу. Обосновывая необходимость введения латинского алфавита, партийные функционеры представляли его как главное и мощное орудие «...приобщения трудящихся казахов к социалистической культуре, освобождения их от навязанного арабского алфавита, по существу являющегося орудием угнетения казахской национальности» [8, л. 185].

Фактически же переход был обусловлен двумя обстоятельствами. Во-первых, учитывался фактор интернациональности, так как на латиницу в 1920-ые годы перешли одновременно 26 народов советского Востока. Тюркским народам уделялось особое внимание. В октябре 1927 года в Москве состоялся Всероссийский съезд по просвещению тюркских народов, который признал нужным для тюркско-татарских народностей «ввести новый латинский алфавит». С этой целью были намечены меры в школах, при избах-читальнях, подготовку учителей и т.д. Было организовано «Общество друзей нового алфавита». Съезд высказался за «скорейший выпуск учебников на родном языке для алтайских народов, казахов, киргизов, туркмен и ногайцев». Кроме издания учебников, было признано необходимым «выпустить и литературу, а также шире поставить подготовку школьных работников на специальных курсах» (12). Во-вторых, ставка делалась на функциональность, т.е. имелось в виду облегчение процесса создания ценностей новой социалистической культуры. В сущности, новая письменность должны была способствовать внедрению в сознание масс социалистической идеологии.

Объявленные задачи по внедрению латинского алфавита имели по большей части формальный характер. С началом перехода на латиницу казахское население, владевшее арабской грамотой, массово объявлялось неграмотным. Переход на НКА на местах приобрел характер масштабной кампании. В Акмолинском округе был объявлен культпоход в аулы, для этого мероприятия привлечено 475 культработника. Согласно текущей статистике, за один год было переобучено 7905 человек и обучено 4945 неграмотных. В Акмолинске, административном центре округа, были организованы краткосрочные и долгосрочные курсы и 10 кружков по изучению казахского языка на

основе нового алфавита. Организационными вопросами в масштабах округа занимался специально организованный комитет НКА и 8 районных казахских комитета. Распоряжением сверху в Акмолинске проведен учет лиц, знающих НКА; таковых оказалось 33 человека, в том числе 6 женщин [8, л.100].

С 1929 года начался перевод обучения на НКА в казахских школах, а также в семи и девятилетних школах коммунистической молодежи. Для подготовки инструкторов в округе был организован агротехникум, на его базе создали казахский педагогический техникум. Особое значение придавалось подготовке национальных кадров среднего технического персонала (секретарей, машинисток, делопроизводителей), так как успех функционирования делопроизводства на казахском языке во многом зависел от профессионализма этой категории работников [8, л.185]. Эффективность обучения была низкой в силу слабости материальной базы и отсутствия печатных машинок с казахским шрифтом.

Таким образом, анализ архивных источников в совокупности с материалами исследователей подводит к следующим выводам.

Политика коренизации на местном уровне решала задачу проведения в жизнь национальной политики большевиков со всеми вытекающими последствиями. Объявив коренизацию основным принципом создания национальной управленческой номенклатуры на местах (укомплектования работниками управленческих структур при проведении районирования и формировании советских органов), большевики добивались восприятия местным населением советской власти как коренной, а не навязанной извне. Попутно проводилась советизация казахского аула, что усиливало классовую направленность коренизации. Таким образом решалась тактическая задача большевиков по деколонизации национальных окраин..

В национальных регионах неотъемлемой частью коренизации стала этнолингвистическая политика. Она сопровождалась введением делопроизводства на национальном языке, и это тоже должно было укрепить в сознании коренного народа ценности большевистской идеологии и поднять авторитет советской власти. Вместе с тем, применяемый и насаждаемый «сверху» принцип полиэтничности при проведении функциональной коренизации в условиях дефицита подготовленных национальных кадров, давал возможность большевикам воспрепятствовать росту национализма.

В целом же, процессы коренизации национальных окраин в 1920-ых годах обусловлены были задачами укрепления в регионах и на местах власти большевиков. По времени проведение политики коренизации не ограничивалось 1920-ми годами. Она имела свое продолжение практически весь период существования советской власти, изменялись лишь формы и методы ее реализации, а сущность оставалась прежней.

Список использованной литературы:

1. Мартин Т. Империя "положительной деятельности". Нации и национализм в СССР, 1923 – 1939. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 666.
2. Лю Сяньчжун. Плюсы и минусы политики «коренизации» СССР в 1920-е годы. <https://cyberleninka.ru/article/n/plyusy-i-minusy-politiki-korenizatsii-sssr-v-1920-e-gody> (дата обращения: 26.11.2028)
3. Васильев И.Ю. Украинизация и коренизация: различие и сходство программ. <https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainizatsiya-i-korenizatsiya-razlichie-i-shodstvo-programm> (дата обращения: 12.11.2028)
4. Герман А. А. Политика «коренизации» в автономных республиках РСФСР в 1920-е годы (на материалах АССР немцев Поволжья) //Известия Саратовского ун-та. Серия История. Международные отношения. 2013. – Т. 13, вып. 4. – С. 92–95.
5. Сухова О. А., Филенкова О. А. Национальный вопрос и районирование в РСФСР в 1920-е – начале 1930-х годов: управленческие стратегии и их реализация (по материалам Поволжья) // Новейшая история России. 2017. – № 1 (18). – С. 62-77.
6. Казиев С.Ш. Основные направления национальной политики Советского государства в Казахстане (1920-1929 гг.). Вестник Томского государственного университета. Серия: История. 2014. – № 5 (31). – С. 51-56.
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/plyusy-i-minusy-politiki-korenizatsii-sssr-v-1920-e-gody> (дата обращения: 24.12.2028)
8. Государственный архив г.Астаны. Ф. 241. Оп. 1. Д. 43.
9. Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период (1921-1925 гг.). Сб. документов и материалов / под ред. Г.Ф. Дахилейгера. – Алма-Ата: изд-во АН КазССР, 1962. – С.145-147.

10. Государственный архив г. Астаны. Ф 241. Оп.1.Д.39.

11. Хмара Н.И. Из опыта национально-государственного строительства в СССР (1920-е — 1930-е годы) // Отечественная история. 2006. – № 3. – С. 126-139.

12. Латинский алфавит вместо арабского. Газет «Беднота», 1927, 5 октября.

А.Ш. Алтаев¹

*¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.
Тарих ғылымдарының докторы, профессор*

Л.М. Хасанаева²

*²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент*

2000-2018 ЖЖ. АРАЛЫҒЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЛА ТҰРҒЫНДАРЫ САНЫНЫҢ ӨСУ ДИНАМИКАСЫ ЖӘНЕ УРБАНИЗАЦИЯ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада статистикалық деректерді талдау негізінде урбандалу үдерістерін дамыту және Қазақстандағы қалалық тұрғындардың өзгеру динамикасы туралы зерттеу жүргізілді. Айта кету керек, ел урбанизацияның орташа деңгейі бар мемлекеттердің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының ең аз және урбандалған аудандары ерекшеленеді.

2000 жылдың басынан бастап 2018 жылдың басында өңірлердегі азаматтар санының өзгеруімен сипатталды. Елдің үш ірі қаласы - Алматы, Астана және Шымкент қалаларының жалпы қалалық тұрғындар үлесі көрсетілген.

Түйінді сөздер: урбанизация, урбанизация деңгейі, қала халқы, азаматтар саны, қала халқының үлесі.

Алтаев А.Ш.¹

*¹Казахский национальный университет им.аль-Фараби,
Доктор исторических наук, профессор*

Хасанаева Л.М.²

*²Казахский национальный университет им.аль-Фараби,
Кандидат исторических наук, доцент*

ПРОБЛЕМА УРБАНИЗАЦИИ И ДИНАМИКА ИЗМЕНЕНИЯ ЧИСЛЕННОСТИ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В 2000-2018 ГГ.

Аннотация

В статье рассматриваются статистические факты обсуждения развития процесса урбанизации, а также проводились исследования изменения динамики городских жителей Казахстана. Как известно, главный показатель уровня урбанизации измеряется долей городского населения в численности всего населения. Динамика численности городского населения в Казахстане в период с начала 2000 по начало 2018 года в Казахстане насчитывает рост городских граждан, а особенно в трех крупных городах республики – Алматы, Астана и Шымкент.

Ключевые слова: урбанизация, уровень урбанизации, городские жители, число граждан, доля городских жителей.

A.Ş. Altayev¹

¹Kazakh National University named after al - Farabi , Doctor of Historical Sciences, Professor

L.M. Khassanayeva²

²Kazakh National University named after al - Farabi , Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

PROBLEM OF URBANIZATION AND CHANGING DYNAMICS OF QUANTITY OF URBAN POPULATION IN KAZAKHSTAN IN 2000-2018 YY.

Summary

In the article, based on the analysis of statistical data, a study is conducted on the development of urbanization processes and the dynamics of changes in the urban population in Kazakhstan. It is noted that the country is among the states with an average level of urbanization. The most and least urbanized areas of the Republic of Kazakhstan are distinguished. Characterized by changes in the number of citizens in the regions in the period from the beginning of 2000 to the beginning of 2018. The proportion of the three largest cities of the country - Almaty, Astana and Shymkent in the total urban population is shown.

Keywords: urbanization, level of urbanization, urban population, number of citizens, proportion of urban population.

Қазіргі күні урбанизация (лат. *urbs* – қала, *urbanus*–қалалық) аталатын күрделі құбылыстың күннен күнге қарқын алғаны соншалықты, әлем халқының тең жартысынан көбін қала тұрғындары құрап отыр. Біріккен Ұлттар Ұйымының болжамы бойынша бұл көрсеткіш тағы да өсіп, 2025 жылы әлем халқының 61% қалада тұрады екен.

Десекте, бұл урбанизация әлем елдерінің барлығында осындай жоғары қарқынмен жүріп жатыр деген сөз емес. Мысалға, Гонконг, Сингапур, Науру, Монако секілді халқы түгелдей қалада тұратын мемлекеттермен қатар, халқының басым бөлігі ауылдық жерлерде тұратын елдер де бар.

Қала тұрғындарының саны күннен күнге көбейіп жатқан мемлекеттердің тізімін Франция, Ұлыбритания және Германия секілді дамыған мемлекеттер бастап тұр. ТМД елдері бойынша бұл тізімнің басында Беларусь республикасы, одан кейінгі орындарда Ресей, Украина, Армения. Біздің еліміз де бұл процестен шет қалған жоқ, қала тұрғындарының саны тұрақты түрде өсіп тұратын Қазақстанның көрсеткіштері тізімнің басындағы мемлекеттердікіне жетуге таяу.

Осы жерде, урбанизацияның көптеген экономикалық және саяси процестерге тікелей байланысты екендігін атап өткен жөн. Р. Адамстың [1] пікірі бойынша, қала тұрғызу мемлекеттіліктің негізгі шарттарының бірі болып саналады. Л.Е. Гринин мен А.В. Коротаев жоғарыда келтірілген пікірді қолдай отырып, мемлекеттің дамуы мен урбанизацияның арасында тікелей байланыс бар екендігін атап өткен[2].

Урбанизацияның дамуына ерекше әсер ететін тағы бір күш ретінде экономикалық факторды атап өткен жөн. Осы себепті, өнеркәсібі дамыған елдерде бұл көрсеткіш өте жоғары болғандықтан, олардың халқының 80 пайызынан астамы қалада тұрып жатыр.

XXI ғасырда мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және мәдени-танымдық дамуында қаланың атқарын рөлі күннен күнге артып отыр. Қала тұрғындары санының күннен күнге көбейуі көптеген елге тән және бұл олардың экономикалық даму үстінде екендігін көрсетеді. Өндіріс нысандарының қалалық жерде көптеп шоғырлануы инновацияның дамуына жол ашатыны белгілі. Өз кезегінде бұл серпіліс тудырып, белгілі бір қалаға жақын жатқан аймақтың да дамуына оң әсерін тигізеді.

Бүгінгі күні елімізді әлемнің экономикасы дамыған, өркениетті 30-елінің қатарына қосуға бағытталған модернизациялық және индустриалдық-инновациялық процестер ұлттық экономикамызда қаланың ерекше орын алатындығын көрсетіп отыр[3]. ҚР Президенті Н.А. Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған жолдауында агломерация, көлік және энергетикадан тұратын инфоқұрылымдық үштіктің даму қарқынына ерекше мән беру керектігі баса айтылған. Астана, Алматы, Шымкент және Ақтөбе қалаларын Қазақ елінің қазіргі заман талабына сай дамыған урбаникалық орталықтарына айналдыру межеленіп отыр. Осыған орай, мемлекет басшысы Үкіметке 2030 жылға дейін Астана мен Алматы қалаларында агломерация қалыптастыру стратегиясының жобасын жасауға қатысты нақты тапсырмалар беріп, оны уақытылы орындауды жүктеді[4]. 2018 жылдың маусым айында Шымкент қаласында тұратын халықтың саны миллионнан асқан соң, елбасы

Н.А. Назарбаев қалаға республикалық маңыздағы қала мәртебесін беру туралы Жарлыққа қол қойып [5], Шымкент қаласы Қазақстан Республикасының он жетінші әкімшілік бірлігі ретінде тіркелді.

Белгілі бір мемлекеттің урбанизациялану деңгейін анықтау үшін елдегі жалпы халық санының қанша пайызын қала тұрғындары құрайтындығын анықтап алу қажет екендігі белгілі. «Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылуы» Заңнамасының 3-ші бабына сай еліміздегі қалалар қалалар мен басқа да елді мекендердің санаттары былайша түзілген:

1) республикалық маңызы бар қалалар, оларға ерекше мемлекеттік маңызы бар немесе халқының саны бір миллион адамнан асатын елді мекендер жатады;

2) облыстық маңызы бар қалалар, оларға ірі экономикалық және мәдени орталықтар болып табылатын, дамыған өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымы бар және халқының саны 50 мың адамнан асатын елді мекендер жатады;

3) аудандық маңызы бар қалалар, оларға аумағында өнеркәсіп орындары, коммуналдық шаруашылық, мемлекеттік тұрғын үй қоры, оқу және мәдени-ағарту, емдеу мен сауда объектілерінің дамыған желісі бар, халқының саны кемінде 10 мың адам болатын, халқының жалпы санының үштен екісінен астамын жұмысшылар, қызметшілер және олардың отбасы мүшелері құрайтын елді мекендер жатады[6];

2018 жылы Қазақстанда барлығы 87 қала тіркелген болса, оның үшеуі, атап айтқанда Алматы, Астана және Шымкент – республикалық маңызы бар қалалар, 40 облыстық маңызы бар қалалар, 44 аудандық маңызы бар қалалар. Енді 2000 жылдың басынан 2018 жылдың басына дейінгі кезеңде Қазақстандағы қалалық тұрғындар санының өсу динамикасын көрсететін статистикалық көрсеткіштерге кезек берелік.

1-ші кесте – Қазақстандағы қала тұрғындардың жалпы саны (әрбір жылдың басындағы санақ бойынша алынған)[7].

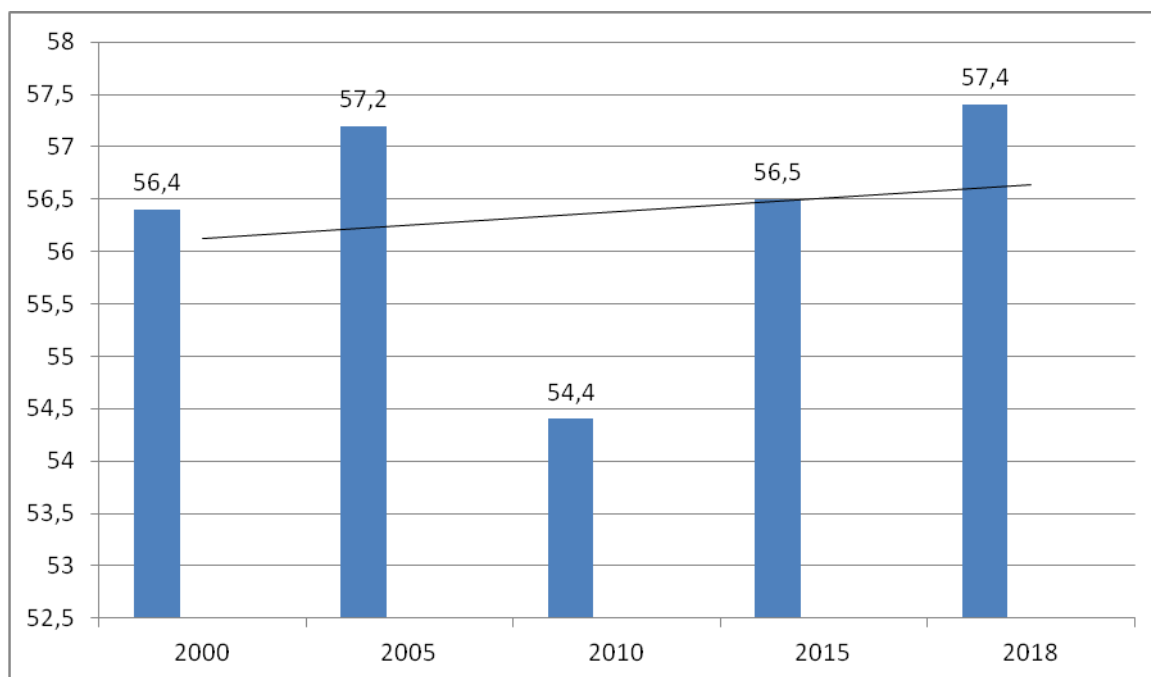
	Қалалық тұрғындардың жалпы саны	Абс. өлшемде алынған өсу/кему деңгейі	% көрсеткіші
2000	8 397 566		
2001	8 413 399	15 833	0,188
2002	8 429 331	15932	0,189
2003	8 457 152	27 821	0,329
2004	8 518 242	61 090	0,717
2005	8 614 651	96 409	1,119
2006	8 696 520	81 869	0,941
2007	8 833 249	136 729	1,548
2008	8 265 935	- 567 314	- 6,683
2009	8 662 919	396 984	4,583
2010	8 819 620	156 701	1,338
2011	8 973 922	154 302	1,72
2012	9 127 543	153 621	1,683
2013	9 277 871	150 328	1,62
2014	9 433 575	155 704	1,65
2015	9 837 025	403 450	4,1

2016	10 035 577	198 552	1,98
2017	10 250 102	214 525	2,092
2018	10 423 569	173 467	1,664

Аталмыш кезеңде қала халқының үлес салмағы тұрақты түрде өсу үстінде болып, 0,188-бен – ең төменгі көрсеткіш – 4,583 % - ең жоғарғы көрсеткіш, аралығында болды.

2008 жылы бұл процес тоқтап, қала халқының үлес салмағы 567 314 адамға (6,7 %) кеміген болатын. Алайда келесі жылы (2009) қайта жанданып, қала халқының саны 2008 жылға қарағанда 396 984 адамға артты (бұл аталмыш кезеңдегі ең жоғарғы көрсеткіш). 01.01.2018 ж. есеп (санақ) бойынша Қазақстанда тұратын қала халқының саны 10 423 569 адам болды. Яғни, қала тұрғындарының жалпы саны 2000 жылмен салыстырғанда 2 026 003 адамға көбейді. Сөйтіп аталмыш кезеңде олардың үлес салмағы 19,4 % артты.

2000 жылы Қазақстанның урбанизациялану деңгейі 56,4 % болса, 2018 жылдың басында бұл көрсеткіш – 57,4 % жетті. Қалалық тұрғындардың саны өсуін тоқтатпағанымен, жалпы халықтың өсу көрсеткіші жоғары болғандықтан айтарлықтай көбейген жоқ. 1-ші суретте берілген график арқылы 2000, 2005, 2010, 2015 және 2018 жж. урбанизация деңгейінің қалайша өзгергенін көруге болады.

1-ші сурет – 2000, 2005, 2010, 2015 және 2018 жж. ҚР урбанизация деңгейінің өзгеру динамикасы (% көрсеткіш) [8].

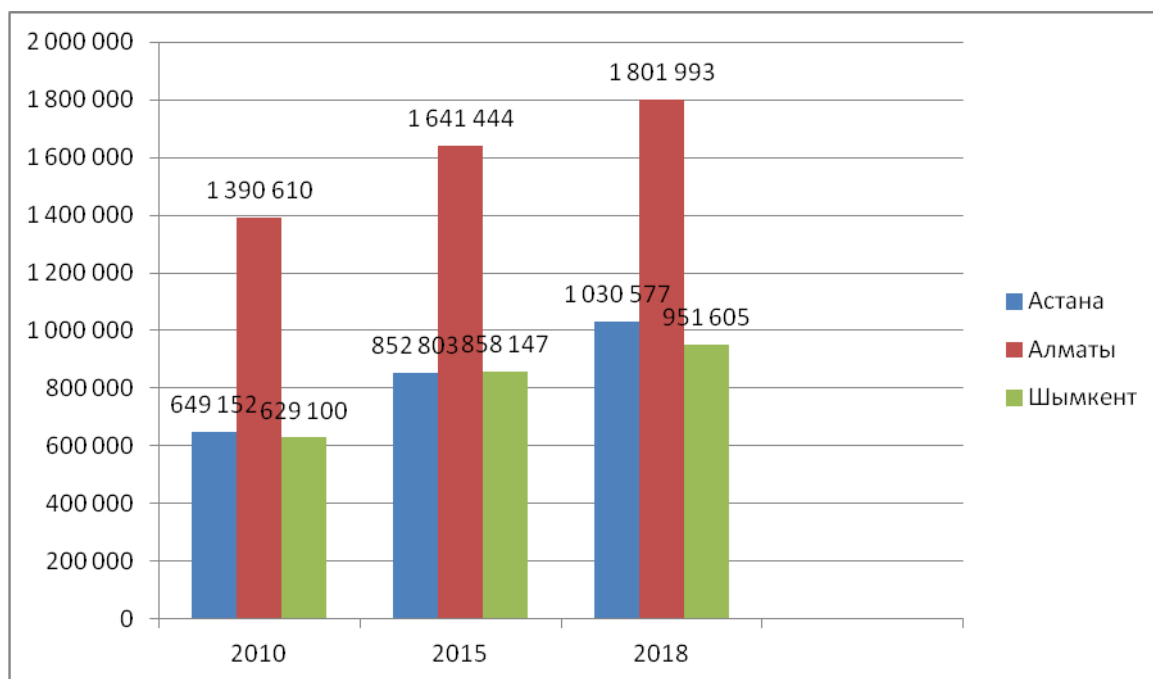
Жоғарыда берілген суретке қарап, ҚР урбанизация деңгейінің бір қалыпта тұрмағанын көруге болады. Мысалы, 2000-2005 жж. аралығында қалалық тұрғындар саны 0,8 пунктке өссе, 2010 ж. керісінше, 2,8 пунктке төмендеген, 2015 ж. – қайтадан 2,1 пунктке өсіп, бұл үрдіс 2018 жылға дейін жалғасып, урбанизация көрсеткіші 57,4 % жеткен. Алайда бұл барлық облыстарда бірдей қала тұрғындарының саны өсті деген сөз емес. 2000, 2005, 2010, 2015 және 2018 жж. көрсеткіштерді салыстыру арқылы өсімнің біркелкі болмағандығын көруге болады.

2-ші кесте – 2000, 2005, 2010, 2015 және 2018 жж. Қазақстандағы қала халқының саны. Облыстар бойынша алынған (жыл басындағы санақ) [9].

	2000	2005	2010	2015	2018
Қазақстан бойынша	8 397 566	8 614 651	8 819 620	9 837 025	10 423 569
Ақмола	367 684	352 204	342 340	347 353	348 685
Ақтөбе	373 225	374 775	465 370	510 608	545 312
Алматы	462 726	473 978	431 646	465 755	464 453
Атырау	256 340	261 702	247 283	274 324	296 902
Батыс Қазақстан	247 271	262 518	283 677	312 408	333 263
Жамбыл	448 066	447 406	420 278	442 690	443 896
Қарағанды	1 143 378	1 116 456	1 048 067	1 088 185	1 099 146
Қостанай	532 140	498 630	441 264	460 358	472 807
Қызылорда	361 538	364 248	290 488	324 986	346 193
Маңғыстау	246 891	274 628	269 442	268 107	269 243
Оңтүстік Қазақстан	786 214	880 663	988 720	1 247 244	1 341 014
Павлодар	501 062	487 817	508 777	529 959	533 477
Солтүстік Қазақстан	270 265	227 440	238 032	243 231	250 850
Шығыс Қазақстан	889 337	853 366	804 474	827 570	845 758
Астана	380 990	529 335	649 152	852 803	1 030 577
Алматы қ.	1 130 439	1 209 485	1 390 610	1 641 444	1 801 993

Қала халқының саны өсу динамикасы бойынша Қазақстандағы облыстарды үш топқа бөліп қарастыруға болады. Олардың 1-сі – тұрақты өсім көрсетіп тұрғандар, 2-сі – динамикасы тұрақсыз облыстар және 3-сі – қала халқының саны азайып жатқан облыстар. Бірінші топқа Ақтөбе, Батыс Қазақстан және Оңтүстік Қазақстан облыстары жатады. 2000-2018 жж. аралығында аталмыш облыстардағы қала халқының сейкесінше 172 087, 85 992 және 554 800 адамға өскен. Екінші топқа Алматы, Атырау, Маңғыстау және Павлодар облыстары кіреді. Бұл облыстарда қала халқының саны бірде өсіп, бірде төмендеп тұрған. Қалған облыстардың барлығы үшінші топқа жатады. Бұл облыстардағы қала халқының саны 2018 жылдың басындағы санақ бойынша 2000 жылғы санаққа қарағанда кеміген.

2018 жылдың басындағы санақтың мәліметтеріне сүйене отырып, оларды урбанизация деңгейі жоғары (60 % аса), орташа (50-57 %) және төмен (50 %) облыстар деп жіктеп қарастыруға болады. Урбанизация деңгейі жоғары аймақтарға өндірісі дамыған Қарағанды –79,6 %, Павлодар – 70,7 %, Ақтөбе – 63,6 % және Шығыс Қазақстан (61,1 %) облыстары жатады. Урбанизация деңгейі орташа аймақтарға Қостанай (54 %) және Батыс Қазақстан (51,5) облыстары жатады. Қалған облыстардың барлығы урбанизация деңгейі төмен топқа кіреді. Бұл тізімнің ең соңында Алматы (23 %) облысы тұр. Себебі, бұл облыстың экономикасы негізінен ауыл шаруашылығын дамытуға бағытталған және өзге аймақтардан мұнда қоныс аударушылар өте көп.

2-ші сурет –Астана, Алматы және Шымкент қалаларындағы халық санының өсу динамикасы. 2010, 2015 және 2018 жж. санақ[10].

Бүгінгі күні еліміздің үш ірі қаласы – Алматы, Астана және жақында ғана республикалық деңгейдегі қала мәртебесіне ие болған Шымкентте Қазақстандағы қала халқының үштен бірінен аса бөлігі тұрып жатыр. Бір ғана 2010-2017 жж. аралығында Астанада тұратын халықтың саны 1,6 есе, Шымкентте – 1,5 есе, Алматыда 1,3 есе өсті. Шымкентте тұратын халықтың саны 2018 жылдың маусым айының басындағы санаққа сәйкес миллионнан асып, 1 002 291 адамға жетті. Қазіргі күні Қазақстандағы үш мегаполисте барлығы 3 834 861 адам тұрып жатыр. Бұл елімізде тұратын қала халқының 36,8 %.

Демек, ҚР (57,4%) урбанизациялану деңгейі орташа, қала халқының санының өсу динамикасы біркелкі емес елдер қатарына жатқызуға болады. Мысалға, өндірісі дамыған Қарағанды облысы секілді аймақтардың урбанизациялану көрсеткіші постиндустриалды экономикалы мемлекеттердің жоғары көрсеткіштеріне таяу болса, Алматы облысында бұл көрсеткіш әрең дегенде 23 % жетіп отыр.

Еліміздегі үш қалада тұрғындар саны миллионнан асты. Келешекте бұлардың қатарына жоғары қарқынмен дамып келе жатқан Ақтөбе қаласының да қосылуы мүмкін. Ал Қазақстандағы ең ірі мегаполис болып саналатын Алматы қаласының халқы 2,5 млн. адамға жетеді деген болжам бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Adams R. *The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehistoric Mexico*. Chicago: Aldine – 1966, 307 p.
2. Коротаев А. В., Гринин Л. Е. . Урбанизация и политическое развитие Мир-Системы: сравнительный количественный анализ // *История и математика*. -2007, С. 3-44.
3. Қазақстанның әлемдегі ең дамыған 30 мемлекет қатарына кіруі туралы тұжырымдама. Қазақстан Республикасы Президентінің 17 қантар 2014 жылы жарық көрген №732 Жарлығымен бекітілген.
4. ҚР Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. «Қазақстандық жол - 2050: Бір мақсат, Бір мүдде, бір болашақ», 17 қантар 2014 жс.- akorda.kz.
5. «Қазақстан Республикасының әкімшілік-аймақтық құрылысы туралы». 19/06/2018
6. Қазақстан Республикасының әкімшілік-аймақтық құрылуы туралы заңнамасы (03.07.2013 жс. сай өзгертулері мен толықтыруларымен).

7. Қазақстан Республикасының қала тұрғындарының жалпы саны (2000-2018 жж., жыл басындағы санақ) бойынша түзілген [Электронды ресурс] //Қазақстан Республикасының статистика жөніндегі комитеті. <http://www.e.gov.stat.kz>. – Алынған уақыты: 07.10.2018.

8. Қазақстан Республикасының қала халқының саны (2000-2018жж.). [Электрондық ресурс] //Қазақстан Республикасының Статистика жөніндегі комитеті. –<http://www.e.gov.stat.kz>. –Алынған уақыты: 07.10.2018.

9. Қазақстан Республикасының қала халқының саны (2000-2018жж.). [Электрондық ресурс] //Қазақстан Республикасының Статистика жөніндегі комитеті. –<http://www.e.gov.stat.kz>. –Алынған уақыты: 07.10.2018.

10. Қазақстан Республикасының қала халқының саны (2000-2018жж. Жыл басындағы санақ). ОҚО қала, аудан, аудан орталығы және кенттерінде тұратын халықтың санағы. [Электрондық ресурс] //Қазақстан Республикасының Статистика жөніндегі комитеті. –<http://www.e.gov.stat.kz>. – Алынған уақыты: 07.10.2018.

UDC 726.95

ГРНТИ 03.81.21

*M.Z. Mussakhanova*¹

*¹ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, museologist, ICOM member, Professor at Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov
Almaty, Kazakhstan*

RELIGIOUS ARCHITECTURE OF THE KYZYLORDA REGION

Abstract

The article highlights unique monuments, the best examples of traditional Kazakh culture -mausoleums of the Kyzylorda region, a place of spiritual and cultural communication. Most of these monuments were restored in the framework of the State program "Cultural Heritage". The article presents characteristic features of Muslim architecture and a detailed description of each monument. The attention is paid to the individuals in whose honor the mausoleums were built. According to the author, based on the literary, archaeological, temporal and historical values, monuments should be included to the world history of culture and become cultural pride of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: monument, mausoleum, religious architecture, heritage

*Мусаханова М.З.*¹

*¹к.и.н., доцент, музеевед, член ICOM, профессор Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова,
г. Алматы, Казахстан*

КУЛЬТОВАЯ АРХИТЕКТУРА КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В данной статье освящаются уникальные памятники, лучшие образцы традиционной казахской культуры - мавзолеи Кызылординской области, которые являются местом духовно-культурного общения. Большинство из данных памятников были отреставрированы в рамках Государственной программы «Культурное наследие». В статье представлены характерные особенности мусульманской архитектуры, подробное описание каждого памятника. Уделено внимание личностям в честь которых были построены мавзолеи. По мнению автора, согласно литературным, археологическим, временным и историческим ценностям памятники должны войти в историю культуры на мировом уровне и стать гордостью культуры Республики Казахстан.

Ключевые слова: памятник, мавзолей, культовая архитектура, наследие

М.З. Мусаханова¹

¹т.ғ.к., доцент, музейтанушы, ИСОМ мүшесі, Т.Қ. Жүргенов атындағы
Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНЫҢ ДІНИ СӘУЛЕТ ӨНЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада рухани және мәдени байланыстың орны болып табылатын Қызылорда облысының кесенелері – дәстүрлі қазақ мәдениетінің ең жақсы үлгілері, бірегей ескерткіштері ретінде көрсетілген. Аталған ескерткіштердің көбісі «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында қалпына келтірілді. Мақалада мұсылман архитектурасының ерекшеліктеріне көңіл бөлінген, әрбір ескерткішке толық сипаттама берілген. Тұлғалар құрметіне соғылған кесенелердің иелеріне назар аударылған. Автордың айтуынша, ескерткіштер әдеби, археологиялық, уақытша және тарихи құндылықтарына сәйкес, мәдениет тарихына әлемдік деңгейде еніп, Қазақстан Республикасының мәдениетінің мақтанышы болуға тиіс.

Түйінді сөздер: ескерткіш, кесене, діни сәулет өнері, мұра

Of all the arts related to Muslim culture, the most notable, original and impressive one is architecture. Constructing of mosques, Muslim religious buildings, originally based on regional traditions, but over time has developed a new style that is keeping the specifics of the local religious buildings, was subordinate to the needs of the new cult.

Muslim architecture is famous for using elements of decor excerpts from the text of the Quran with the use of multi-colored ceramics, wood carving or hammering. Sometimes a similar pattern plays the role of the frieze, walking on the perimeter of the room.

To the treasures of architecture can be rightly attributed mausoleums of South Kazakhstan, Zhambyl, Kyzylorda, Aktobe, Zhezkazgan provinces.

As for the monuments of material culture of Kyzylorda province, at the moment consist on the account 479 monuments. 21 of them - Republican, 274 - local as well as 184 objects included in the tentative list of historical and cultural heritage. The list includes also mausoleums of region (Mausoleum (Latin from Greek mausoleum. Mausoleion; in the East: Persian. مزار Mazar), a monument, burial construction, which included a camera, which housed the remains of deceased person and sometimes a memorial hall) [1].

"Sarman-Khoja" tower (XI century) is located in the Karmakchi district of - one of the steppe regions of Kyzylorda province. In any village, nearby to the building, will talk about the history of the emergence of the tower or mausoleum. From generation to generation Kazakhs transmit legend, so much so, as if they were participants in the events. Each of the Kazakh family, inhabiting the vast steppe, there is "his" tower.

For example, Zhamankara, Sankai, Baybaky were biys of noble birth. Towers with names stand along the riverbed Zhanadariya as more than thirty buildings. Interestingly what their builders was already thinking about the earthquake resistance of the object. There is no foundation of the towers. Whatever the building - a two-level, conical, cylindrical, at the base of his pawnd a layer of reeds, which served as a waterproofing and seismic belt.

"Sarman-Khoja" tower is a tower structures made of mud brick, measuring 24 x 12x7 cm, outside lined with fired brick with clay mortar seam thickness of up to 2 cm in the plan in the shape of a circle with an outer diameter of 7 meters, height of 15 m. The wall thickness of 1.81 m time of construction of the tower dates back to the XI century. The restoration of the tower was carried out in the framework of the state program "Cultural heritage".

Kylauyz ata Mausoleum (XI-XII centuries) is located 4-5 km. west of the village Abdigappar of Zhanakorgan district, built in honor of educator Zhakyp Abulaysuly (Kylauyz ata), a descendant of Abubakir Syddyk. The mausoleum, a height of 12 meters, was restored in 1995 by means of the descendants by craftsmen of Uzbekistan (Ergesh Abdizhaleluly, Kudaybergenuly Asadullah, Mohammed Muratuly). In addition, the mosque was built, held the light, was repaired the road leading to the monument.

According to a popular legend Zhakyp Abulaysuly with Khoja Ahmet Yassavi made the pilgrimage to the holy places (Khorasan ata. Lala Bibi, Kylyshy ata). In order to pass the Syr Darya, he threw his stick into the river and divided it into two parts, forming a path to move to the other side ("Tas Suat" - the area in

front of the station "Bes aryk"). Safely moved ashore travelers began to prayer, during which the Khoja Ahmed Yassavi karakurt bites. During noticing karakurt Zhakyp Abulaysuly began to read a prayer against insect venom, thus saved the life of Khoja Ahmed Yassavi. In gratitude Khoja Ahmed nicknamed Yassavi Zhakyp Abulaysuly the "master karakurt - Kylauyz ata" [2].

According to another legend Zhakyp Abulaysuly contributed to the transition of the local population to a settled life. On his orders, there was dug irrigation ditch, where there was water, which contributed to the successful development of the economy. From that moment it became known as "Kylauyz", in recognition of the truth of his words (qılı söz). In Arabic, the language of "Kylauyz" means "ruler, leader" [3, c.45].

In addition, Zhakyp Abulaysuly through prayer cured for snake bites, karakurt, educated the younger generation in the spirit of ancestral traditions, inculcate moral and spiritual qualities: honesty, decency and justice. So far, the popular expression of the people once pronounced them "Balañ bolsa şhoq bolsın, şhoq bolmasa joq bolsın" ("If you have a child, let him be enthusiastic, or don't dare having") [4, c.23].

Tolegetay (Kylyshy ata) Mausoleum - a unique, majestic complex is located 25 kilometers from Zhanakorgan, near the famous Khorasan-ata Mausoleum, and is built on the initiative of "Descendants Tolegetay" at the expense of relatives living in different parts of Kazakhstan.

The old shrines, according to experts, were built in 10-11 centuries, and in the 70's of last century, has undergone restoration. New mausoleums are made in the traditional Kazakh architecture. The construction were involved experts from Almaty, Tashkent, Shymkent. Project of Ibraev Bek, author of the famous complex Korkyt Ata and Abai Mausoleum.

In the lower reaches of the Syrdariya proud of their sons and revere the memory Tolegetay (Kylyshy ata).

Sarly-Tam Mausoleum is located in Terenuzek near Kyzyl-Orda region dates back to the XII century. The monument is a portal-domed building, made of brick size 27h13h4, 5 with clay mortar. The plan is a rectangle with sides 9.6 x10, 15m, height to the top of the dome 7.7 meters facade surface portal lined with decorative carved tiles. Sarly-Tam Mausoleum restored under the State program "Cultural Heritage".

Aykozha Mausoleum dates back to XVI-XVII centuries, Located in the Kyzyl-Orda region, Karmakchi province. Base Aykozha Mausoleum is laying of brick, projecting beyond the plane of the walls is 20 cm under the sole foundation footing is located at a depth of 20 cm foundation is sunk in the alluvial soil at 50 cm on the outside. At this time, almost lost. The walls are made of brick with clay mortar. The wall thickness is 1.4 m, the seams - from 3 to 5 cm

Asan-Ata Mausoleum dates back to the XVI century. Located in the steppe near Kyzyl-Orda region - Shieli. Asan-Ata Mausoleum is a domed building with a portal, made of brick size 27x15x6,5 and 26x27x6,5cm, with clay mortar thickness of 1,5-2 cm in the plan consists of a rectangular portal depth of 3,8 m, a width of 6.98 m and a square dome space the size of the sides of 7,06 m, the height to the top of the dome is 7,76 m from the floor. The transition from the quadrangle to the octagon, which supports a dome, at the expense of angular lancet arches. The inner surfaces of the walls are plastered to the level of niches arches mortar above clay mortar with a straw.

Molla-Kalan Mausoleum is located 8 kilometers from the central farm settlements Sagan Terenozek province of Kyzylorda region dates back to the XVI century. The monument is located in the center of the necropolis. Domed mausoleum portal in terms of a square with dimensions of 9,25 m, the front part consisted of a portal from which survived two pylons with sides 3,0x1,75 m Built-up area 113,3 sq.m. Total height of the dome of the mausoleum 9,6 m Building volume of 1,087.7 cubic meters. The mausoleum is built of a burnt brick red and yellow. The wall thickness 1,0 m dome laid by canted-circular masonry with expansion joints on the outside. Molla-Kalan Mausoleum restored under the State program "Cultural Heritage".

Okshi Ata Mausoleum is located 150 km. from the town of Kyzyl-Orda, dates from the XVIII century. Mausoleum of burnt bricks laid on a clay solution. Is laying the foundations of brick, recessed to a depth of 0,8 m thickness of the walls of the mausoleum of 1,1-1,2 m blind area is made of brick. Exterior side of the bottom wall to a point where the reed belt, places destroyed and deformed mainly due to the fact that the weathered masonry joints.

Kara Sopy Mausoleum is located 10 km. south-west from the regional center Zhanakorgan Kyzylorda region, is located in the desert in the necropolis. Kara sopy Mausoleum dates back to the XVIII century. Is one of the magnificent monuments of the Great Silk Road. Kara sopy is a longitudinal axial domed structure, consisting of two rooms: the main square in terms of space-Kabir Khans and the input-Ziarat-khana.

Structures are made of brick. In terms of a rectangle with sides 13,9 x 9,6 m height to the top of the dome 9 m, 6.2 m portal-time construction of the mausoleum dates back to the nineteenth century. Kara Sopy Mausoleum is included in the State list of historical and cultural monuments of national importance.

Under the state program "Cultural Heritage" in Zhanakorgan district of Kyzylorda province restored one of the largest historical monuments. This mausoleum was erected in honor of one of the legendary educators, Khorasan ata, the batyr. For information about the religious figure, scientist, educator Batyr Abd Jalil bab Khorasan ata preserved in the archives of Tashkent.

This legendary man lived in about 8-9 centuries AD. Mainly was engaged in educating the common people, because of his efforts have been opened several schools. It is known that in one of them in memory of an outstanding teacher Khoja Ahmed Yassauy prayed in the days of Uraza and Kurban - Ait.

The mausoleum was built in honor of the famous Kazakh poet and philosopher Asan Kaigy, which was called by the people no other way than Asan-Ata. There is a legend that has long lived near this mausoleum keeper Shynybek, who knew where lie the bones of his ancestor - the great Asan Kaigy.

According to the descendant Abilgazy Tulegenov Khorasan-ata was not only a scientist but also a great Batyr, military commander, came from Arabia to spread Islam.

This fact is confirmed by the words of doctor of historical sciences Shodmana Vahidova: "Islam, as you know it is a religion of peace, friendship, love and respect. That is what for Abd Jalil Bab and his descendants had served".

After the death of educator grateful people erected a mound over his grave. Later there was built a mosque. However, with the advent of the Soviet monument was destroyed. Only since independence it was decided to revive the mausoleum.

Active part in the restoration work took numerous descendants of Abd Jalil. Mausoleum build, now the height of 14 meters. In addition, the renovated road leading to the monument. And for pilgrims was built a special room. After the opening ceremony of the mausoleum researchers conducted a scientific conference on the cultural heritage of the medieval educator. It will include material in a scientific treatise on Abd Jalil Bab Khorasan-ata, which will be published next year.

Near the mausoleum is located Khorasan ata mausoleum Kylaulyz (XI-XII centuries.), built in honor of educator. Materials of the conference will be included in a scientific treatise on Abd Jalil Bab Khorasan-ata.

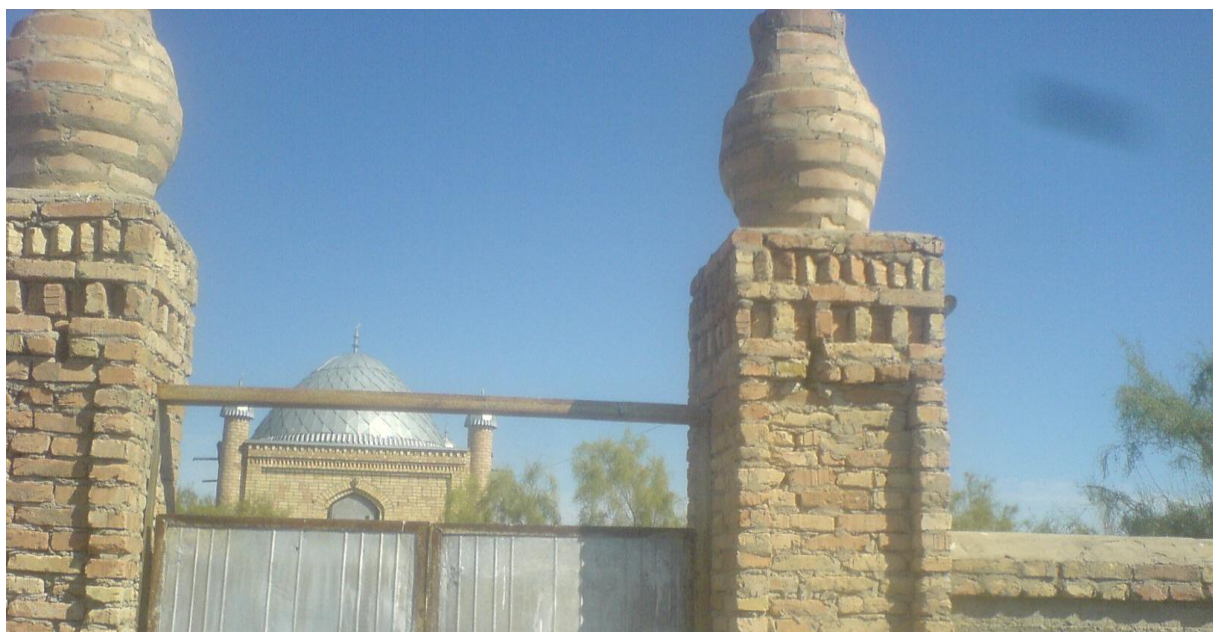
The mausoleum is located in Makul Tam Kyzyl-Orda region, built in the late XIX century. Is a two-domical structure with two-level arrangement of cameras. Dimensions in terms of 11,46 x 7, 0 m, 4,32 m height of the quadrangle, the overall height of 8,775 meters walls are made of brick 320x150x65 mm. The total height of the walls from ground level 4.3 m Exterior brick wall thickness of 2,5. Macul Tam Mausoleum was restored under the State program "Cultural Heritage" [5].

In conclusion, history proves that mausoleums became a place of sacred pilgrimage villagers and townspeople, as well as a place of spiritual and cultural communication. This is the unique monuments of the best examples of traditional Kazakh culture.

Thus, the mausoleums of Kyzyl-Orda region being the monuments of material culture will be further explored and investigated at a higher level. There will be new works and information. According to the author, based on the literary, archaeological, temporal and historical values, monuments should be included to the world history of culture and become cultural pride of the Republic of Kazakhstan.

References:

1. *Islam in the former Russian Empire. Encyclopedic Dictionary. Issue 2. – M.: Eastern literature. Russian Academy of Sciences, 1999. - 167 p.*
2. *The informant is Tursymatova Kulyash, a native of the Zhanakorgan district of the Kyzylorda region, born in 1923.*
3. *T. Rustemov. Kylaulyz the forefatherfather's bloodline. - Shymkent: Republican State Printing House, 1996. - 186 p.*
4. *Sh. Ashimuly. The descendants of Abu Bakr Sidyk. - Kyzylorda: Saltanat, 1998 - 135 p.*
5. *State list of historical and cultural monuments of local importance of the Kyzylorda region // <http://www.e-kyzylorda.gov.kz/ru/content/pamyatniki-istorii-i-kultury>*

Kylauyz ata Mausoleum. XI-XII centuries

Sarman-Hodga Tower. XI century

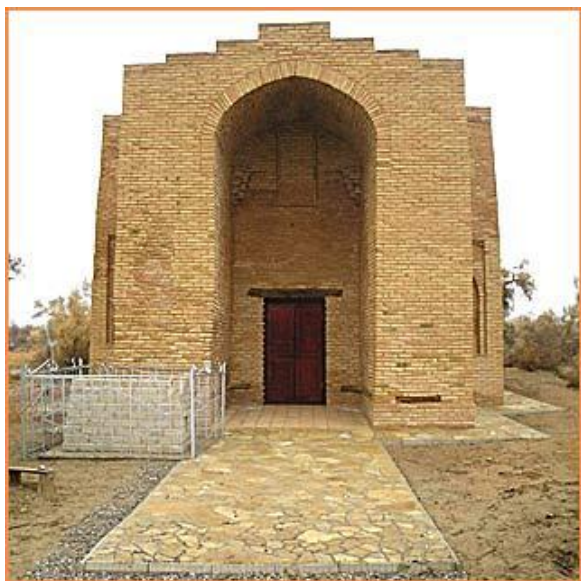
Sarly-Tam Mausoleum. XII century

Kara Sopy Mausoleum. XVIII century

Asan-Ata Mausoleum. XVI – XVII centuries

Molla-Kalan Mausoleum. XVI century

Okshy-Ata Mausoleum. XVIII century

Makul Tam Mausoleum. XIX century

Khorasan ata Mausoleum. XIX century

А.Е. Ержанова¹

¹ Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты

МЫРЖЫҚ ҚОНЫСЫНЫҢ ТАС ҚҰРАЛДАРЫН ФУНКЦИОНАЛДЫ (ҚЫЗМЕТТІК) ЖӘНЕ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада Атасу мен Талдысай ықшам аудандарының қоныстарының тас құралдарына жүргізілген трасологиялық талдаудың толық сипаттамасы келтірілген. Трасология негізінде қола бұйымдарды өңдеу және дайындау технологиялық үдерісінің сатылары анықталды және қайта қалпына келтірілді. Қоныстардан металлургияда қолданылған тас, сүйек және балшықтан жасалған түрлі еңбек құралдары табылды. Олардың арасында негізгі құрал болып табылатын тас құралы кен орындарында пайдаланылған тас өндіруге, байытуға және балқытуға арналған еңбек құралдары кездеседі. Сонымен қатар күл мен руданы майдалауға және ұнтақтауға арналған тозғын белгілері бар тас балталар, кайлалар бар. Қоныстардағы тас құралдары – тұрғындардың өндірістік ерекшеліктерін сипаттайтын өте кірделі серия.

Қоныстардан табылған коллекцияға трасологиялық талдау әдісін қолдана отырып құралдардың функционалды қызметін анықтап, мерзімдеуге болады. Елді мекендердің тұрғындары металлургия, минералды шикізаттарды өңдеу, тұрмыстық мұқтаждықтар үшін алынған саз балшықтарды тас құралдың көмегімен алғанын көре аламыз.

Түйінді сөздер: қоныс, тастан құралдар, металлургия, трасология, қызмет, әдіс, пекитаж, өңдеу.

Ержанова А.Е.¹

¹СНС Института археологии им. А.Х. Марғулана МОН РК

ФУНКЦИОНАЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАМЕННЫХ ОРУДИЙ ПОСЕЛЕНИЯ МЫРЖЫК

Аннотация

В статье дана полная характеристика трасологического анализа орудий труда поселения Атасуского микрорайона. На основе трасологии были реконструированы и прослежены стадии технологического процесса изготовления и обработки бронзовых изделий. На поселения найдены различные орудия труда, изготовленные из камня, кости и глины, применявшиеся в металлургии. Среди них особое место занимает каменный инвентарь, служивший основным инструментом при добыче, обогащении и подготовке руды к плавке. Кроме того в основном встречаются орудия, приспособленные для дробления и растирания руд и шлаков, о чем свидетельствуют каменные молоты, кайла со следами сильного износа. Каменные орудия из поселения – это довольно выразительные серии, характеризующие особенности производственной деятельности населения.

Используя методы трасологического анализа в исследовании коллекции поселения, представляется возможность определить функциональное назначение орудий, а также датировать их. Становится очевидным, что население поселений использовали каменные орудия в металлургии, переработке минералов, добыче глины для хозяйственных нужд.

Ключевые слова: поселения, каменные орудия, металлургия, трасология, функция, метод, пекитаж, обработка.

A.E. Yerzhanova¹

¹Institute of Archeology. A.H. Margulan MES of the RK

FUNCTIONAL AND TYPOLOGICAL ANALYSIS OF STONE TOOLS OF THE SETTLEMENT OF MIRZHİK

Abstract

The full article gives a complete characterization and typological analysis of tools settlements Atasu neighborhood. On a basis of analysis of tracing research it was reconstructed and revealed all stages of technological process of manufacturing and processing of bronze products. Numerous different tools made of stone, a bone and the clay, used in metallurgy were found at settlement. Among them the special place occupies the stone stock serving by the basic tool at extraction, enrichment and preparation of ore to melting. Except for that basically there are the instruments adapted to crushing and grinding of ores and slags to what testify stone hammers traces of strong deterioration. Stone instruments from settlement of show rather expressive series concerning manufactures and occupation of the population. Using the tracing research it is possible to see the analysis, that they participated in metallurgy, processing of minerals, clay for economic needs, the opportunity to determine functional assignment of instruments is given and also to date them. In the conclusion we shall note, that instruments all over again were made in stationary conditions, and then applied to destination.

Keywords: settlement, stone tools, metallurgy, typological analysis, function, method, pektazh, processing.

Поселение Мыржык, открыто в 1977 г. Центрально-Казахстанской археологической экспедицией под руководством М.К. Кадырбаева. Поселение находится на правом берегу р. Атасу, в 10 км к юго-западу от поселения Атасу-1. Оно занимает ровную площадку, ограниченную с востока и юго-востока руслом реки, а с северо-востока, севера и северо-запада – невысокими скальными выходами серого известняка. Общая площадь поселения – более 4 га [1, с. 47]. На этой площади выделяется 37 впадин, глубина некоторых из них достигает 0,5–0,6 м, в основном они округлые в плане, встречаются также восьмеркообразные и прямоугольные с сильно скругленными углами. Определенного порядка в их расположении не наблюдается, за исключением изогнутой цепочки из шести впадин у подножия скальных выходов. В юго-восточной части поселения, вблизи реки, по характеру растительного покрова визуальнo фиксируются большие прямоугольные площадки. Возможно, здесь располагались загоны для скота. С запада к территории поселения примыкает ровный участок с едва заметной системой арыков для подачи воды [2, 1980].

Жителей поселения Мыржык вели комплексное производящее хозяйство, находили возле поселения все необходимые для существования и жизнедеятельности средства: материал для строительства жилищ и хозяйственных построек, дерево, кость и кремьнь для изготовления орудий труда, речные гальки и плиточный камень для сооружения очагов, подставок для приготовления пищи, изготовления зернотерок, пестов, курантов, абразивных инструментов, рубящих орудий и других, не менее важных в повседневной жизни и быту предметов. Шкуры и кожи убитых животных, а также шерсть являлись полноценным, полезным и качественным источником для шитья одежды, обуви, бытовых вещей, для строительства жилищ, их благоустройства. Ремней из кожи для изготовления конского снаряжения, оснащения лука и бытовых надобностей. Сравнительно теплый климат с незначительными колебаниями увлажнения или сухости не столь нарушал привычный образ жизни населения и не сильно отражался на хозяйственных изменениях, как это было замечено специалистами, изучающими ландшафтно-климатические условия. Изменения касались лишь обществ, ориентированных на металлургию и земледелия, во многом зависящих от воздействия климата.

Коллекция каменных изделий памятника Мыржык насчитывает 166 предметов. Все орудия были разделены на два класса: 1 – орудия, применявшиеся в металлургическом производстве и в металлообработке; 2 – орудия традиционных производств. Изделия, связанные с первым классом, разделены на две группы: металлургические и металлообрабатывающие. В состав группы металлургических орудий входят песты для дробления и растирания руды, а также фрагменты

рудотерочных плит. (Название классов выбрано в соответствии с классификацией, предложенной С.Я. Зданович и Г.Ф. Коробковой.) [3].

Для дробления и растирания руды использовались песты (17 шт). В коллекции памятника всего два предмета этого типа. Орудия имеют формы цилиндра и тетраэдра. Длина первого орудия – 10 см, ширина – 6,3 см, толщина – 4,7 см. Длина другого – 5,2 см, ширина рабочей стороны – 7,4 см, толщина – 4,7 см. Один торец у обоих предметов был рабочим. Он плоский, оформлен пикетажной техникой. На рабочем торце одного из орудий видны глубокие и разнонаправленные царапинки. На поверхности другого песта отмечены редкие, но глубокие и продольные царапинки. Возможно, что это орудие использовалось непродолжительное время.

Песты подтреугольной формы (5 шт). Мелкозернистый, слойстый структуры, массивной текстуры. Обработан техникой пикетажа. Углы заглажены одна из них крупными ретушами. На всех поверхностях видны трещины от удара. В одной поверхности выделена тыльная часть для привязки. На верхней части конца два поверхности срезаны. Рабочая поверхность подтреугольной формы. Видны нитевидные микроследы вдоль и поперек. На плоских поверхностях видны следы заполированности от металла, вероятно от заточки металла [4]. На рабочие части видны следы. Излома надпись с карандашом. Орудия сильно из изношена. Использовано для растирания мелких фракций. (возможно шлака) Длина – 10-14 см, ширина – 4-6 см.

Обломок классического песта (2 шт). Под цилиндрической формы, среднее-зернистой пористой структуры, массивной текстуры. Орудия срезано срез ровный обработан техникой пикетажа. Выделена два желобка гл. 0,2-0,4 см., вероятно для привязки рукояти. Верхняя часть слегка сужаются. Рабочая часть округлой формы, сильно изношена. Использовано для растирания. Длина – 11-12 см, ширина – 4,7- 6,5 см.

Орудия для обработки руды (7 шт) изготовлено оркозового мелко-зернистого песчаника [5]. Массивной текстуры. Обработано методом обивки, техникой пекитажа. Он служил тяжелым ударным инструментом, необходимым как при добыче породы, так и для обогащения руды – при раскалывании крупных блоков руды и породы. Все Орудия закреплялась на деревянной Т-образной рукояти. Видны затертости от деревянной палки. С помощью пикетажа было изготовлено на боковых грани желобки глубиной 0,5 см., шириной 1 см., на втором боковом грани 0,5 см. глубиной, ширина желобка 0,5 см. Поверхность этих желобков имеет следы трения кожаных ремней. Лезвия симметричная, сильно изношена, местами сломано, следы утилизации выражен в характерных признаках, распространённых на рабочих плоскостях в виде выбоинок с овоидными краям, яркой заполировки поверхности и линейных следов. Линейные следы - вдоль, тончайшие риски, распространены по всей рабочей поверхности.

На поселении было обнаружено обломок рудотерки (3 шт), использовавшиеся для дробления и растирания медесодержащих минералов, три из них – фрагменты. В плане форма камней, использованных для этого типа орудий, прямоугольная, треугольная. Предметы имеют одну рабочую поверхность, которая немного заглублена и иногда оформлена пикетированием. Под микроскопом на рабочих участках фиксируется большое количество коротких и глубоких царапинок, расположенных хаотично, также заметен металлический блеск.

Молот ударного типа (15 шт). Мелкозернистый пористой структура, массивной текстуры под треугольной формы, выделена рабочая площадка. Одна боковая грань плоская до рабочей площадки, вторая слегка выпуклая, местами сломано. Оба поверхность плоская. Обработано техникой пикетажа. Рабочая площадка слегка скошена в одну сторону, видны следы ударов. Края притуплены одна сторона ближе боковому части обколот сильно изношена. Вероятно, плоская боковая грань заполировано использовалась для привязки рукояти. Верхняя часть орудий сломано. Рабочая площадка округлой формы. Длина-18 см, ширина -10,5 см, толщина - 6,5 см., длина ручки-10 см, длина рабочей площадки -10см, ширина рабочей площадки -5,3 см.

Обломок молота. Мелкозернистый структуры, массивной текстуры. Вся поверхность обработано техникой пикетажа. Цилиндрической формы. Верхняя часть сломано, нижней части имеется рабочая, местами сломано. Вся поверхность заполировано, использовано оба торца орудий. Верхняя рабочая части плоская, округлой формы, видны следы забитости, нитевидные микроследы, царапин на обеих рабочей части края притуплены. Видны следы ударов. Орудия использовано для дробления твердых фракций. Длина -10 см, диаметр-6,7 см

Терочник (8 шт). Подтреугольной удлиненной формы. Обработано техникой пикетажа на мелкой абразиве для придания формы. Углы зашлифованы. Рабочая площадка треугольной формы, одна из

краев сломано. Видны следы сильной затертости, видны нитевидные микроследы, вдоль и поперек края притуплены, округленные. На одной из плоскостей виды не глубока прямая выемка вероятно для рукояти. На углах поверхности видны макроследы, вероятно орудия часто прикасалась во время работы.

Молоток (6 шт) уплощенной овальной формы. В двух боках имеется длиной 4-6 см, шириной 2,7-4 см, видны следы заполировки, нитевидные микро следы от заточки, в одном из них видны следы красной краски остальные части орудий округлый выпуклый формы, видны следы удара сильно притуплен. Мелкозернистой структуры, массив текстур.

Обломок молоточка (2 шт). В поперечном сечении орудия уплощенно-овальные. Обработаны техникой пикетажа, сохранившиеся вся поверхность шлифована. Боковые грани орудий слегка выпуклые, имеют округлую форму. На рабочей части видны следы ударов в виде выбоин. Видны макро- и микроследы вдоль и поперек. Округлый рабочий край, вероятно, использован как пекитер для правки каменных изделий (орудий).

Мотыга (2 шт). Мелкозернистой структуры, массивной текстур. Поверхность орудий плоская обработан методом обивки на орудии фиксируется одна перехват в одной гл- 2,3 см, на второй -0,7 см. Орудия слегка скошена в одну сторону. Одна боковая грань под прямоугольной, вторая боковая грань выпуклая. Рабочая часть округлой формы. На торцах с внешней стороны имеет следы интенсивной сработанности в виде сильной заглаженности и заполированности, следы с глубокими нарезками расположенными перпендикулярно. Рабочий край заходят на плоскости орудия до 1,5 см. Орудия интенсивно использовалось для дробления твердых включения, на орудии произошли крупные заломы, Лезвия ассиметрично по ширине перехвата. Длина- 15-18 см, ширина – 8-10 см, толщина – 3-3,2 см.

Тесло для твердых пород среднезернистой пористой структуры, массивной текстур. Левия ассиметрично. Под трапедциевидной формы. Обработано методом обивки для придания формы. Со следами использованного рабочего края на котором видны следы мелкой фасетки. На поверхности видны микро и макро следы поперек. Рабочая части лезвия скошено в одну сторону. Верхняя часть орудий сломано. Длина 9см., ширина - 6,7 см., толщина -3,3 см

Наковальни (4 шт). Из мелкозернистой структуры, массивной текстур. Одна площадочный, рабочая поверхность зашлифованы. Боковые грани обработаны методом обивки, углы шлифованы, округлый формы. Основания ровные, видны следы утилизации в виде выбоины и царапины в центральной части. Вероятно, орудия использовалась как наковальни и зажималось в калениях. Длина -8-10,3 см., высота - 3,8-5 см.

Класс металлообрабатывающих орудий составляют абразивы и литейная форма. Абразивы для обработки металлических изделий – 7 экз. (рис. ...). Они подразделяются на орудия с одной или двумя боковыми рабочими поверхностями. Исходными заготовками для них служили плитки, близкие по форме к прямоугольнику, размерами – 8,1×5,1×1,7 см, 7,2×7×2,4 см, 10×7×1,1 см, 11,3×9,6×2,3 см. Под микроскопом на всех рабочих поверхностях фиксируются глубокие и частые царапинки, расположенные перпендикулярно длинной оси камня. Один из предметов также использовался в качестве наковальни, о чем свидетельствуют выбоинки и редкие, глубокие царапины вокруг них.

С поселения Мыржык найдены литейные формы в культурных слоях, относящихся к эпохе поздней бронзы. Все 8 экземпляров изготовлены из сланца и мелкозернистого песчаника. Хорошо сохранилась только одна, выполненная на прямоугольном бруске. На основной рабочей поверхности вырезаны формы пяти взаимосоединяющихся полусферических бляшек. В двух противоположных углах по диагонали имеются узкие круглые ямки для соединительных штифтов. На обратной стороне бруска вырезана форма для орудия типа стамески. На остальных, сильно фрагментированных камнях частично сохранились формы для нескольких изделий: кольца с конической втулкой, округлого в сечении орудия, треугольной узкой пластинки, плоского ножа с обособленной рукоятью [Кадырбаев, Курманкулов, 1992 с. 147].

Шлифованная плита (2 шт) из мелкого песчаника. На поверхности следы зашлифованность и царапины от удара при изготовлении. Торцовые части обработан техникой пикетажа. Углы зашлифованы. По краям выделано выемки для рук. Длина – 8×7,5×7,3 см, толщина – 2 см. На одной из плоскостей видны следы шлифованности. Отдельные участки поверхности имеют следы заполированности с нитевидными микроследами.

Ступка (4 шт). Полусферический, мелкозернистой структуры, массивной текстуры. Края орудия оббиты для придания формы. Выделена донная часть, рабочая площадка. Местами сломано, сохранившей части видны следы затертости, сильно заполирован, в середине углубление в виде ямок гл. 1-2 см царапин, забитости вероятно использовано для растирания мягких фракции. Длина – 9-11 см толщина – 4-5,8 см. растирали руд и шлаков.

Осенок (4 шт). Подпрямоугольной формы, Мелкозернистой слоистой структуры, массивной текстуры. Углы заглажены нижней и верхней части имеется излом. Обработано техникой пикетажа. В верхней части имеется желобок гл 0,2 см, шириной 0,2 см по всей поверхности, вероятно, для привязки к ремню. На поверхности видны нитиевидные микроследы в доль и поперек, края сильно притуплены, вся поверхность использовалась для заточки металлических изделий. В одном месте имеется патина. Длина 8-9,5 см., ширина – 3-3,5 см., толщина – 1,5 см.

Осенок (1 шт). Под прямоугольной формы, Мелкозернистой слоистой структуры, массивной текстуры. Оба поверхности для заточки ножи, одна из боковых граней использовано как осенок для подправки рабочих поверхностей вероятно долота и топоров. Длина – 7,2 см, ширина – 4,6 см толщина – 0,8 см.

Из сказанного выше следует, что из отраслей хозяйства, определенных на основании трасологического анализа орудий труда с поселения Мыржык, самыми представительными оказались металлопроизводство, обработка кожи, прядение и ткачество. Для дробления и растирания руды и последующего изготовления и обработки металлических изделий использовались песты и рудотерки, абразивы для подточки металлических лезвий. Орудия кожевенного производства представлены ложилами. С прядением и ткачеством связаны керамические прясла. Для дробления и растирания краски использовались песты и краскотерки. С остальными отраслями хозяйства связаны единичные экземпляры орудий, использовавшихся в них. Так, гончарное производство представлено ложилком по керамике, изготовленным из гальки. Орудия из кости обрабатывались абразивами. Косвенно, о камнеобработке и горном деле свидетельствуют находки каменных орудий и кусочков руды. Количественное преобладание свидетельств металлургии над другими предметами, а также наличие в коллекции памятника орудий, связанных с металлопроизводством, и самих металлических изделий указывает на высокий уровень развития металлургического и металлообрабатывающего производства, функционировавшего на поселении Мыржык. Несмотря на ведущую роль металлообработки, наряду с ней существовали и другие отрасли хозяйства – кожевенное и гончарное дело, а также прядение и ткачество.

Трасологический анализ каменных и костяных изделий поселения показал, что, несмотря на их малочисленность, характер и состав их четко отражает металлургическую и скотоводческую направленность комплексного хозяйства. Находки в виде кайла, мотыги, терочной плиты, песты прямо или косвенно указывает на функционирование металлургической отрасли. С кожевенным производством были связаны ложила, изготовленные из галек с помощью абразивной техники. Рабочие поверхности расположены на плоской стороне, которая в ходе срабатывания приобрела жирный блеск, осветленный оттенок и тончайшие линейные следы, пересекающие истертую площадку. Оба торца орудия залощены от трения о руки. Это значит, что ложила были двуручными. Они использовались для заглаживания, лощения кожи и придания ей водонепроницаемости. Для сгонки шерсти употреблялись двуручные струги, выполненные из лопаток и ребер крупных животных без какой-либо специальной обработки. Рабочий край их сильно изношен, кромка скруглена, осветлена, сохранила жирный блеск и поперечные царапинки от скользящей функции и кинематической направленности. Выделанные шкуры и кожи широко применялись при оформлении деталей и интерьера жилищ, изготовлении одеял, подстилок.

Список использованной литературы:

1. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. *Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. Алма-Ата, 1992. – С.247.*
2. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж., Загородний А.С., Кулик Г.И. *Отчет по разделу «Памятники эпохи бронзы верховой реки Атасу» подтемы 2 «Памятники эпохи первобытнообщинного строя и его разложения за 1976–1980 гг.». Алма-Ата, 1980, – С. 240. //Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК, оп. 2, д. 1785.*
3. Зданович С.Я., Коробкова Г.Ф. *Новые данные о хозяйственной деятельности населения эпохи бронзы (по данным трасологического изучения орудий труда с пос. Петровка II) //Проблемы археологии Урало-Казахстанских степей. - Челябинск, 1988. – С. 60-79.*
4. Ержанова А.Е. *Каменные песты с поселения Талдысай (по результатам трасологического анализа) //Современные решения актуальных проблем евразийской археологии: сб. научн. статей,*

посвящ. 25-летию кафедры археологии, этнографии и музеологии Алтайского государственного университета. Барнаул, 2013. – С. 59-60.

5. Горащук И.В., Колев Ю.И. Каменные и костяные орудия с рудника бронзового века Михайло-Овсянка в Самарской области //Вопросы археологии Урала и Поволжья: сб. научн. тр. Самара, 2004. Вып. 2. – С. 89- 104.

ӘОЖ 94 (574)
ГРНТИ 03.81.41

Ә.А. Өскембай¹

*¹ т.ғ.к., С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті,
Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.*

ҚОҢЫР ӘУЛИЕ ҮҢГІРІНІҢ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада Шығыс Қазақстанның киелі жерлерінің бірі «Қоңыр әулие» мекені туралы қарастырылған. Мақалада киелі орынның пайда болу тарихы жан-жақты зерттеліп, талданып бір жүйеге келтірілген. Қоңыр әулие үңгірінің басында қонақ қабылдайтын үй, асхана бар болғанымен, оны әлі заманауи талапқа сай келетін кешен деп айтуға еш келмейді. Өзіміздің елден және басқа мемлекеттерден келіп жатқан адамдарға қызмет көрсету түрлерін әліде жақсартқан дұрыс деп ойлаймыз. Сол жерлерде қазіргі заманға сай қонақ үйлер салынса. Сонымен қатар, келушілерді Қоңыр әулиенің өмірі мен емдік қасиеттерімен, азаматтық құндылықтарымен таныстыратын арнайы адамдарды дайындаса нұр үстіне нұр болар еді.

Кілт сөздер. Киелі, әулие, ескерткіштер, кесене, аңыздар.

Оскембай А.А.¹

*¹ к.и.н., доцент кафедрасы Истории Казахстана ВКГУ им.С.Аманжолова,
Республика Казахстан, г.Усть- Каменогорск*

ИСТОРИЯ ПЕЩЕРЫ КОНУР АУЛИЕ

Аннотация

В статье рассматривается одно из священных мест Восточного Казахстана – «Конур аулие». В статье была тщательно изучена, проанализирована и систематизирована история святыни. В главе коричневой пещеры есть гостиная, столовая, но это все же комплекс современных удобств. Мы считаем, что все еще важно улучшить качество услуг, предоставляемых людям из нашей страны и других стран. В этом районе есть современные отели. Также было бы неплохо, если бы посетители подготовили специальных людей, которые познакомились бы с жизнью, целебными свойствами и гражданскими ценностями суннитской нити.

Ключевые слова. святой, памятники, мавзолей, легенды.

Oskembay A.A.¹

¹ candidate of Historical

Sciences, East Kazakhstan State University named after S. Amanzholov, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, Republic of Kazakhstan, Oskemensity.

THE HISTORY OF THE CAVE KONUR AULIE

Annotation

The article discusses one of the sacred sites of Eastern Kazakhstan - "KonurAuliye". The article thoroughly studied, analyzed and systematized the history of the sanctuary. At the head of the brown cave there is a living room, a dining room, but this is still a complex of modern amenities. We believe that it is still important to improve the quality of services provided to people from our country and other countries. There are modern hotels in this area. It would also be nice if visitors prepared special people who would get acquainted with the life, healing properties and civil values of the Sunni aunt.

Keywords. holy, monuments, mausoleum, legends.

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы бойынша тарихи ғылымның орны ерекше бағаланған. Отандық тарихшы ғалымдарымыз «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы әлемнің мұрағаттарынан төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинап, әкеліп, зерттеп шықты. Осы тарихи құжаттардың негізінде бізге беймәлім болып келген тарихымыздың ақтаңдақтары ашылады.

Сонымен қатар, «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында Елбасы төл тарихымыз бен ұлттық санаға байланысты тарихшыларға үлкен міндет жүктеп отыр. Тарихты зерттеу өз өлкеңнің тарихын зерттеумен басталады. Шығыс Қазақстан жері тарихи мұраларға бай жер. Әсіресе киелі орындарға бай өлке. Біз киелі өңір деп оңтүстіктегі киелі орындарды ғана айтып үйренгенбіз. Негізіне келесек, өлкемізде ондай орындар жетерлік. Оны тарихшыларымыз, өлкетанушыларымыз зерттеп, бір жүйеге келтіруі қажет. Солардың бірі де бірегейі «Қоңыр әулие» мекені. Бұл киелі үңгірдің пайда болуы бір деректер бойынша б.з.ҮІІ-ҮІІІ ғасырларға жатқызылса, кейбір мәліметтерге байданысты ХҮІІІ ғасырға жатады. Жергілікті тұрғындардың айтуынша қазақ-жоңғар соғысы кезінде жараланған жауынгерлер осы үңгірдің суымен емделген көрінеді. Бір қарағанда жақпар тасты осынау бір таудың қуысында үңгір бар, ол үңгірдің астында көздің тамшысындай мөлдір көл бар деп еш ойламайсыз. Осы көлдің емдік қасиетін жергілікті халық ертеден-ақ білген екен. Көбінесе бір перзентке зар болған жандардың Қоңыр әулие үңгіріне ағылуының себебі де осында көрінеді. Қаншама жүздеген, тіпті мыңдаған адамдар осынау көлден дертіне дауа, еміне шипа да тауыпты. Оны үңгірдің аузында жатқан балдақтар да растайды. Ең бастысы, сенсеңіз болды. Қоңыр әулие үңгірінің шырақшысы Жанысбек есімді азамат та осыны айтады: «Бұл жерге келгеннен соң, ақ ниет, ізгі оймен келу керек. Тіпті, үңгірдің ішіндегі көлдің суына түспей-ақ, жанында отырып ауруынан айығып кеткен адамдар бар», - дейді ол бізбен әңгімесінде[1, 2б.].

Оның айтуынша, мұндағы көлдің суы өте шипалы. Әсіресе, аяқ-қолы тартылып, сал болып қалғандар мен көзі ауыратын жандар үшін таптырмайтын ем екен. Жалпы, Қоңыр әулие үңгірі туралы халық аузында аңыз да, әңгіме де өте көп. Оның ішінде ауыз әдебиетінде сақталған деректердің дені жоңғар шапқыншылығымен байланысты. Қоңыр әулие үңгірі атауы «Қабанбай батыр» мен Шәкер Әбенөвтің «Тоқтамыс батыр» дастандарында да кездеседі. Сонау 1750-ші жылдардың ортасында болған Шаған соғысы кезіндегі бір шайқаста қазақ жасақтарының саны айтарлықтай ойсырап қалады. Сонда Абылай хан: «Енді жауға өктеп шабуға болмайды. Қарамыздың аз екенін жоңғарлар байқап қалды. Қаша ұрыс саламыз» - дейді. Осы кезде топ ішіндегі жас батыр Тоқтамыс суырылып шығып, ханның алдына келіп дат сұрайды: «Жау беті қайтып тұрғанда санымыз аз деп жасқанып қалғанымыз жарамас. Аттың құйрығына қараған, шеңгел, бұта байлап жауға қарсы ұран сап шапсақ, қалың шаңнан жоңғарлар қолдың санын байқай алмайды», - дейді. Сонда Абылай: «Япыр-ай, мынау Қозыке баланың сөзінің жаны бар екен. Нар тәуекел, аттың құйрығына байлайтын шеңгел, қараған, бұта шауып әкеліндер», - деп бұйырады. Айтқандай-ақ, осы шайқаста жау жағы қалың шаңнан қазақ қолының аздығын білмей дүркірей қашады. Сол қашқаннан Шаған тауының бір тас үңгіріне барып тығылса керек. Сол үңгір – Қоңыр әулие үңгірі екен. Ал бұл шайқас кейіннен «Шанды жорық» деген атпен тарихта қалыпты[2, 2б.].

Шынында да қазақ, қалмақ кезек паналаған үңгір маңында зираттар да көп кездеседі. Тіпті, олардың бірінің басы көтеріліп, ескерткіш тақта да қойылыпты.

Сонау 1892 жылы «Витебские губернские ведомости» газетінің №63 санында Қоңыр әулие үңгірі жайында мақала жарық көріпті. Онда бұл үңгір жайында: «Қоңыр әулие – қазақтардың Семей маңындағы әулие үңгірі, онда адам бойындай әйелдің мүсініне тәу етуге көптеген адамдар келіп жатады. Оның айналасында тастан жасалған ұсақ заттар, моншақ және қола мүсіншелер шашылып жатады. Әулие маңында құрбандық шалынады, індет болған жағдайда ауырған малдар да осы жерге әкелінеді» деп жазылған. Кейіннен «Семипалатинские вести» басылымында Семей өлкесін зерттеуші Виктор Брюхановтың Қоңыр әулиеге жасаған сапары туралы жазбасы жарияланады[3, 4б.]. 1897 жылдан Семей қаласында тұрған ол Семейдегі қалалық училищенің 5-класын бітіріп, 1900-1904 жылдары Семей облыстық статистика комитетінде жұмыс істепті. 1904 жылы шаруалар бастығының іс-қағаздарын жүргізуші қызметін атқарған В. Брюханов Абаймен бірнеше рет жүздесіп, ақынның балалары, туған-туыстарымен, әсіресе, Тұрағұл, Шәкеріммен араласып тұрған көрінеді.

Жалпы, Қоңыр әулие үңгіріне қатысты деректерде, осы үңгір қабырғаларының бірінде Ұлы Абайдың арабша жазылған қолтаңбасы бар екендігі де айтылады. Бірақ келушілер үңгір ішіне шырақтармен кіргендіктен, ол жазуларды ыс басып қалған. Қазіргі кезде үңгірдің ішіне жарық тартылған.

Үлкен адамдар бұрын осы үңгірде шалқалай жатқан әйелдің тастан қашалған мүсіндері мен 15 шақты балбал тастардың, кіреберісте «лотос» тұрпатында тұғырда отырған адамның тас мүсіні болғанын да айтады. Бірақ уақыт өте келе ол мүсіндер ұрланған көрінеді. Немесе ол мүсіндердің осы маңда қырық жыл бойы болған ядролық сынақтың нәтижесінде үңгірдің төбесінен опырылып жерге құлаған алып тастардың астында қалып қоюы да мүмкін.

Үңгірдің ішіндегі су шіліңгір ыстықта да өте суық. Келген адамдар үңгірдегі суға шомылып, ерекше бір жадырап қалады. Көктемде, тіпті қыста да келіп емделіп жатқандардың қарасы көп. Тіпті біз басына барған кезде Ресейдің бір клиникасынан дәрігер емделушілерді әкеліп, шомылдырып жатқанына куә болдық. Ол кісінің айтуынша келушілердің көбі суға шомылғаннан кейін арақтарын, темекілерін қойып кетеді екен. Үңгір ішіндегі көлдің ұзындығы 25 метр, ені 10, тереңдігі 1,8 метр дегенмен, оның көлемі жерасты суының деңгейіне байланысты өзгеріп те отырады. Суы тұщы әрі көптеген ауруларға ем. Шынында да көл суының емдік қасиеті бар екені еш күмән туғызбайды. Өйткені, үңгір орналасқан Ақтастың бетінде ертеден-ақ арша қалың өсіпті. Арша өскен жерде тас майы да көптеп кездеседі. Кейбір басылымдарда үңгір түбінде көлемі 35x5 метр болатын тағы бір көлдің бар екендігі де айтылып жүр. Үңгірдің ішінде тастан қашалған саты бар. Сол саты арқылы үңгірдің түбіне түссең, айнадай суға тап боласың. Көктем, қыс кезінде де шипалы суға келушілердің қарасы азаймайды. Еліміздің еңбек сіңірген туризм қызметкері С. Кистанов, туризм және спорт ғылыми-зерттеу лабораториясының меңгерушісі К.Миляев және «Тұран» университетінің доценті В.Волошин бастаған топ Қоңыр әулие үңгіріндегі көлдің түбіне сүңгіп, зерттеу жұмыстарын да жүргізіпті. Нәтижесінде көл суының астында көлемі 10x10 болатын қара қуыстың бар екені, оның арғы жағының тұңғыық теңіз екені анықталыпты. Жергілікті халықтың айтуынша, Кейбір аңыздарға сүйенсек, жараланған Қоңыр әулиенің өзі осы үңгірге келіп паналап, сүйегі осы үңгірдің ішінде қалуы мүмкін деген болжамдар бар.

Үңгір біршама уақыт белгісіз болып келген. Кейіннен ашылған үңгірдің іші тазаланып, келушілерге жағдайлар жасалған. Жолдың алыстығы мен нашарлығына қарамай осынша адам келіп жатса, бұл нысан ауданда тарихи-танымдық туризмді дамытуға сұранып-ақ тұр. Тіпті, мүмкіндік болса осы жерден арнайы шипажай ашса да артық болмас еді. Қоңыр әулие үңгірінің басында қонақ қабылдайтын үй, асхана бар болғанымен, оны әлі заманауи талапқа сай келетін кешен деп айтуға еш келмейді. Өзіміздің елден және басқа мемлекеттерден келіп жатқан адамдарға қызмет көрсету түрлерін әліде жақсартқан дұрыс деп ойлаймыз. Сол жерлерде қазіргі заманға сай қонақ үйлер салынса. Сонымен қатар, келушілерді Қоңыр әулиенің өмірі мен емдік қасиеттерімен, азаматтық құндылықтарымен таныстыратын арнайы адамдарды дайындаса нұр үстіне нұр болар еді. Тіпті, арнайы мұражай ашылса артық болмас еді. Өлкеміздегі көпке белгісіз қасиетті орындарды зерттеп, тарихи айналымға енгізу тарихшылардың алдында тұрған үлкен міндет деп ойлаймын.

Әдебиеттер тізімі

1. Шығыс Қазақстанның мәдени мұралары (тарих, мәдениет, білім), Өскемен, ШҚМУ, 2006.
2. Мейрамтай Иманғали, Қоңыр әулие үңгірі жайлы аңыз бен ақиқат, Дидар газеті, 2016
3. Брюханов В.Н. Конур аулие // Записки Семипалатинского подотдела Русского географического общества. Вып. VI. Семипалатинск, 1912.
4. Каробаев Б.Х. Сакральные истины топонимики Чингистау. Семей: 2004.
5. Коншин Н. Памятники старины в Семипалатинской области // Записки Русского географического общества, 1903.

ӘӨЖ 185-09

FTAMP 13.01.11

*Н.Т. Әтейбекова*¹

¹магистр, аға оқытушы Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, e-mail: nurzuya@mail.ru,

*Р.К. Садықова*²

²филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: roza.sadikova@mail.ru

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН ИРАН ЭЛЕМЕНТТЕРІ (ҮЙЛЕНУ ТОЙЫ)

Аңдатпа

Мәдениет – бүкіл адамзаттың тарихында жасалған материалдық және рухани байлықтың негізі. Мәдениет термині әлеуметтік жағынан ұрпақтан-ұрпаққа маңызды рәміздер, идеялар, құндылықтар, әдет-ғұрыптар, наным-сенімдер, салт-дәстүрлер мен адамдардың өмір сүруі нормалары мен ережелеріне байланысты белгілі бір жиынтық. Мәдениет сананың, білім мен тәрбиенің, қоғамның жаңашыл даму кезеңіндегі дәрежесін көрсетеді.

Аталмыш мақалада қазақ және иран халықтарының тұрмыс тіршілігінде кездесетін элементтер соның ішінде, үйлену тойы жайында жазылған. Мақалада екі туыстас халықтың салтында маңызды саналатын үйлену тойының ерекшеліктері, ұқсастықтары және өзіндік ұлттық нақышта тойлануы жайында мәліметтер берілген. Қазақ мәдениетінде кездесетін иран элементтерінің болуы – діні мен мәдениеті бір екі елдің ұзақ жылдар бойы байланыстың айғағы.

Түйін сөздер: мәдениет, үйлену тойы, ұқсастықтар, рухани, иран элементтері, салт-дәстүр

Ateibekova N.¹

¹senior teacher of Persian language of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and Word Languages, Almaty city, Kazakhstan

Sadykova R.²

²candidate of Philology, Science Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty city, Kazakhstan

IRANIAN ELEMENTS IN THE KAZAKH CULTURE (WEDDING)

Annotation

Culture is the basis of the material and spiritual wealth created in the history of mankind. The term culture refers to a specific set of socially acquired and transmitted from generation to generation meaningful symbols, ideas, values, customs, beliefs, traditions, norms and rules of behavior by which people organize their livelihoods. Culture reflects the degree of consciousness, education and upbringing, as well as the stage of development of society.

This article explores the similarities of the Kazakh customs and Iranian peoples, namely the wedding. The article describes the features of the wedding in detail. Iranian elements in the Kazakh culture testify to the long-standing relations of culture and religion of two countries.

Keywords: culture, wedding, similarities, spirituality, Iranian elements, tradition

Әтейбекова Н.Т.¹

¹магистр, ст. преподаватель, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, e-mail: nurzua@mail.ru

Садыкова Р.К.²

²кандидат филологических наук, Казахский государственный женский педагогический университет, roza.sadikova@mail.ru

ИРАНСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЕ (СВАДЬБА)

Аннотация

Культура – это основа материального и духовного богатства, созданного в истории человечества. Термином культура обозначается определенная совокупность социально приобретенных и транслируемых из поколения в поколение значимых символов, идей, ценностей, обычаев, верований, традиций, норм и правил поведения, посредством которых люди организуют свою жизнедеятельность. Культура отражает степень сознания, образования и воспитания, а также стадию развития общества.

В данной статье рассматриваются сходства обычаев казахского и иранского народов, а именно о свадьбе. В статье подробно рассказывается об особенностях свадьбы. Иранские элементы в казахской культуре свидетельствуют о давних связях культуры и религии двух стран.

Ключевые слова: культура, свадьба, сходства, духовность, иранские элементы, традиция

Иран өркениеті мен мәдениеті ерте заманнан осы кезеңге дейін өзінің құндылығын жоғалтпады. Исламияттан бұрынғы дәуірлерден келе жатқан Иран мәдениетінің ықпалдары, Иран жері мұсылман өркениетінің белді орталықтарының біріне айналған соң да жалғасқан.

Әдет-ғұрыптары ежелгі зороастрлар заманынан сыр шертіп, Зороастрлар ежелгі Иран жерінде қоныс тапқан дін өкілдері және қасиетті кітап «Авестада» айтылады.

Авеста – Иранның өте ертедегі маңызды ескерткіші. Ол біздің кезімізге дейін қасиетті зороастризм діні мәтіндері арқылы жетті. Араб шапқыншылығына дейін (VII ғ.) зороастризм Иран өкіметінің діні болған. Парсылар ертедегі дін-сенімімен бірге қасиетті жазба Авестаны ұмытпай

сақтап келеді. Ертедегі араб, грек, сирия, армян елдерінің авторлардың жинақтарының ішінен Иранда қасиетті Авеста кітабының болғаны жайында мәліметтер бар. Иран тілдес халықтар арасында ұлы ақын Фирдоусидің әдеби өңдеуімен (X-XII ғғ.) жазылған эпопеясында да Авеста туралы жазылған. Көне Иран дәстүрлері кейін келе наным-сенімдерінің пішіні өзгеріп, исламдық сипат алды.

Әр халықтың өзіне тән тұрмыс-тіршілігі, күн көрісі, әдет-ғұрпы, салт-санасы болады. Қоғамдық өмірдің экономикалық өсуіне орай, халықтың әл ауқатының жақсаруына байланысты, халықтың әдет-ғұрпы, салты барынша жаңашаланып өзгеріп отырады.

Қазақ мәдениетінің рәміздерге толы бір саласы адамның өмірінің биік белесі – үйлену тойы. Қазақ халқының үйлену тойы туралы айта отырып, кейбір салт-дәстүрлер ұмытылып бара жатқандығында айтып өтпеске болмайды, есекте кейбір дәстүрлерлі дін өз орнын жоғалтқан жоқ. Біздің қазақ халқында үйлену тойына байланысты тамаша салт-дәстүрлеріміз бар, дегенмен кейбір салт-дәстүрлер қазақтың әр тойында қолданады. Айтар болсақ: құда түсу, қоржын апару, той мал беру, құйрық бауыр жегізу, өлі тірі беру, жасау әкелу, бет ашар, той бастар, бата беру, қыз алып қашу, арқан керу, табақ тарту

Жалпы әдет-ғұрыптар өмірдің қай саласында болса да, орындалу жағына орай бірнеше топқа бөлінеді. Соның ішінде ең үлкені: шаруашылыққа байланысты ғұрыптар, үй-тұрмысына байланысты ғұрыптар, қоғамдық-әлеуметтік ғұрыптар. Шаруашылыққа байланысты әдет-ғұрыптары өз кезегінде – егіншілікке, малшылыққа, әртүрлі кәсіптерге байланысты болып бөлінеді. Үй тұрмысына байланысты ғұрыптар, отбасылық ғұрыптар, үй шаруашылығына байланысты ғұрыптар және т.б. болып бөлінеді.

Соның ішінде ішінде «отбасылық» ғұрыптар деп аталатын бөлігі, әдетте «Отбасын құруға байланысты ғұрыптар», «Бала туып оны өсіруге байланысты ғұрып-ырымдар», «Өлген адамды жерлеуге байланысты ғұрыптар» деп үш топқа бөлінеді. Жалпы отбасы ғұрыптары әдет-ғұрыптардың ішіндегі ең толымдысы, құрамы жағынан ең күрделісі болып есептеледі.

Құда түсу, қыз айттыру – халқымыздың ежелден келе жатқан салтының бірі. Жігіт жағы қалыңдық үйіне жаушы жіберіп, ата-анасының ризашылығын алған соң құда түсуге барады. Құда түсу барысында той өткізу уақыты, қалың мал көлемі және т.б. белгіленеді. Алдағы тойдың осындай ресми жағы аяқталған соң, әртүрлі ойын-сауық түрлері өткізіледі. Халқымыздың дәстүрлі мәдениетінің құпия қойнауларына терең үңілсек ондағы әрбір әрекеттің дүниетанымдық мәні, кез-келген іс-қимылдың рәміздік сипаты бар екенін көреміз. Құда күту барысында құдалардың үстіне су құюы немесе өзен суына шомылдыру сияқты рәміздердің орын алғандығын Ә.Т. Төлеубаев өз еңбегінде атап көрсетеді [1, 117б].

Аталған рәміздің магиялық мәні бар екендігі күмән тұғызбайды. Бұл рәсім көне дүниетаным, наным-сенім жаңғырығы және ислам идеологиясы үстемдік еткен дәуірде ол ойындық мәдениет элементі ретінде сақталған. Ал оның түп-тамыры, терең зороастризм идеологиясымен байланысты. Суға шайыну-зороастризмдегі басты діни рәсімдердің бірі. Суға шайыну рухани тазарудың рәмізі. Исламдағы дәрет алу да осы зороастризмдік рәсіммен үндес болып келеді.

Зороастризм діни адамдарды пәктікке, шыншылдыққа, тырысуға және жамандықтан арылуға шақырды. Ұзақ өткен ғасырларда Заратуштраның өмірі белгісіз болды. Кейбір тарихшылардың пікірінше, оны Рей немесе Азербайжанның адамы деп білген.

Иран әдебиеті мен тарихын зерттеуші И.С. Брагинский парсы елінің көне әдебиеті мен олардың алғашқы діни кітаптарын талдайды. [2, 42 б.].

«Авестада» табиғат көріністері зор шеберлікпен бейнелгенін кезінде И.С. Брагинский ерекше атап көрсеткен. Табиғатқа табыну культі, соның ішінде Айға, Күнге тағзым ету, Отқа табыну көріністері көркемдік тұрғыдан мейлінше ұтымды шыққан [2, 80 б.].

Әдет-ғұрыптардың ішінде егер екі жақ келісім беріп жатқанда, жігіт жағы қалыңдықтың туыстарына «өлі-тірісін» береді. Өлтіріге берген мал бата жасалып, құрбандыққа шалынады. Бата жасау рәсімі сонау зороастризмдік дәстүрден бастау алады. М. Бойс зороастриліктердің дұға оқымай малды ешқашан құрбандыққа шалмайтындығын айтады [3, 11б].

Және де жігіт пен қалыңдық ата-аналарының босағасын алғаш рет аттағанда ошақтағы отқа май құяды. Бұл өте көне дәстүр, ол зороастризмнен бұрын пайда болған және ата-текке табынумен байланысты. Сондай-ақ үйлену кезінде неке суын ішу рәсімі де бар. Бұл рәсімді де зороастризм нышандарынан да көруге болады. Алайда, бұл дәстүрдің қайдан тамыр алатынын дәл айту мүмкін емес. Е.Т. Кагоровтың айтуынша, бұл рәсім мұсылман халықтарынан басқа халықтар арасында да кең тараған. Бұл рәсімнің рәміздік мәнін түсіндіруде қалыптасқан бір ортақ пікір жоқ. Біреулер ол

жас жұбайларға тату-тәтті өмірді қамтамасыз етеді десе, басқалары неке суы неке адалдығын бұзған адамды жазалайды деп түсіндіреді. Алайда қазақ халқына бұл рәсімде зороастризмдік түсінік жақын болып келеді.

Су зороастризмде өзінің маңызы жағынан отқа жақын тұрған стихия, ол құдіретті. Сумен емдеу, ұшықтау, үшкіру сияқты халықтық медицина тәсілдері су құдіретін, киелі табиғатын мойындауға негізделген. Бұл барлық халықтарға тән нәрсе. Мысалы, христиан дініндегі суда шоқыну т.б. келтіруге болады. Осы архаикалық түсінікке сәйкес неке суын ішу жас жұбайларды және олардың ұрпақтарын жамандықтан, ауру-сырқаудан сақтасын дегенді білдіреді. Екіншіден, неке суына салынған қант пен тұз болмыстағы дуалистік бастауларды, жарық пен түнекті, ыстық пен суықты, күн мен түнді, аталық пен аналық бастауларды рәміздейді. Неке суы болмыс бірлігінің тұтастығының рәмізі. Үшіншіден, қант пен тұз жақсылық пен жамандық, қуаныш пен қайғыны білдіріп, екі жастың өмірдің ыстығы мен суығын бірге көріп, ауыртпалығын бірге көтеріп, қуанышта да бірге болуының кепілі болып табылады.

Зороастризм дінін біздің мәдениетімізбен байланыстылығы жайлы мәліметтер көп-ақ. Ұлы ойшыл Ш. Құдайберген Түрік-Қырғыз-Қазақ хандар шежіресі кітабында былай деген:

«Түріктер ескі заманда будда, христиан, зәрдәшт діні сияқты әр түрлі дінге кірсе де, онан бұрын өздерінің бір түрлі діні болған, оның анығы білінбесе де, ескі замандағы қытайлар сықылданып, жер, ағаш, темір, от, су бес нәрсені құрметтеген екен».

Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде кездесетін отқа табынудың кейбір түрлері бар болып, оны олар қадір тұтады. Яғни олар: «Қалас-қалас бар пәледен алас» деп айтып жаман қасиеттерден жұрдай болып, пәктік, тазалық әкелсін деп тілейді». Қарап тұрсаң, мұның бәрі ежелден келе жатқан зороастризмнің отқа табынушылық белгілері ретінде бізге келіп жетеді.

Сондай-ақ зороастрилік жазбаларға сүйенер болсақ, дүниеге жаңадан келген сәбидің үйінде күні-түні от жанып тұратын, ал от ұдайы жақсылықтың белгісі ретінде көрсетілген, сәби туылған кезде от бірқалыппен тік жануы керек және оттың өшпеуін отбасы мүшелері мұқият қадағалап отыратын. Яғни бұл нанымды былай түсіндірген: сәби дүние есігін ашқанда жамандықтан қорғану мақсатында отты бірқалыпты жанатындай етіп қою керек болған.

Иран мәдениеті мен қазақ мәдениетінен көрінетін ұқсас элементтің бірі – жастардың 13 жаста тұрмыс құруы. Бала ер жетіп, қыз балиғатқа толған шақта әрбір ата-ана «ұлын ұяға, қызын қияға қондыруы» парыз. Қазақта «балиғат» деп 13-ке толған қыз баланың жасын атайды. Бұл парсы сөзі «балеғ» яғни «ер жету, белгілі бір жасқа келу» деген мағынаны білдіреді. Парсы және қазақ тілінде де бұл сөз осындай мағынада қолданылады. Ал, осы жастағы ұл баланы «ер жетті» деп атайды. Қазіргі кезде қазақ тілінде «балиғат» сөзі «кәмелетке толуды» деп қолданылады. Халық түсінігі бойынша жастарды неғұрлым ерте үйлендірсе, жағымсыз қылықтардан аулақ болып, ұрпағы көп, дені сау, мықты болып қалыптасады деген. 13 жастан асқан соң, исламның шарифат ережелері бойынша адам пенделік істерге барып, күнәһарлық жасай бастайды деп танылады. Сондықтан, қыз баланы 13-14 жасында, ұл баланы 14-15 жасында үйлендіретін болған. Үйлену салтының осы аталған дәстүрлі бітімі негізінен XX ғасырдың орта шеніне дейін Қазақстанның әр жерінде және шет елде тұратын қазақтар арасында некен-саяқ сақталып келді. Бұл дәстүр парсылар арасында әлі де болса сақталған. Мысалы, Йазд қаласында ер балалар 17 жаста, ал қыз балалар 14 жасында тұрмыс құрады. Ал, Керманда жас қыздар 13 жастан бастап тұрмыс құруға ұмтылады екен [4, 40-41бб.]. Ілкі замандардан бері қазақтар, бергісі ауыл-аймақ шет-шекарасының тыныштығы, арғысы хандық немесе мемлекет қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында көрші ру-тайпалар немесе мемлекеттермен туыстық, меймандостық қатынас орнатуға талпынған. Ондайда, «үйірі басқаны нөқта қосады, атасы басқаны неке қосады» және «ұлыңды ұрымға, қызыңды қырымға» деп қыз алып, қыз берісуді жөн санаған.

Үйлену салты туралы сөз қозғағанда «қалыңмал беру» рәсіміне ерекше мән беріледі. Бұл рәсімді екі ел мәдениетінен де көруге болады. Қалыңмал беру қазақ халқы арасында да және парсы мәдениетінде де байырғы заманнан келе жатқан салт. Бұрынғы кездері қазақтар қалыңмалды ірі қарамен белгілеген, ал қазіргі таңда қыздың жасауына кіретін түрлі жиһаздар, ыдыстар, төсек-орын, кілем, әшекейлер және т.б. әртүрлі бағалы дүниелер беріледі. Иран мәдениетінде байырғы заманнан қазірге дейін қалыңмалға жиһаздар, тұрмыстық техникалық құрылғылар беріліп келеді.

Осы орайда ирандықтардың неке кию әдет ғұрыптарына тоқталатын болсақ, ирандық жастар бір-бірін ұнатып жатса, үйленудің қамына кірісе бастайды. Бұл жайт біздің дәстүріміз де кездеседі [5]. Қуанышқа орай, жігіт болашақ жарының ата-анасының алдынан өтеді, егер ата-аналары батасын берсе, келешек жарының қалың малы туралы айтылады. Жалпы алғанда, қыздың «қалың малы» деп

шаңырақ көтеретін жастарға қажетті барлық заттардан тұрады. Мысалы: жиһаз, кілем және т.б. тұрмысқа қажетті барлық техникалық жабдықтар [6].

Иран мәдениеті мен қазақ мәдениетіндегі ұқсас элементтердің бірі –қыздың тұрмыс құрар алдында әке батасын алуы. Бұрынғы кездері иран мәдениетінде қыздың туыстары қызды болашақ күйеуінің үйіне атпен шығарып салған. Қыз болашақ үйіне міндетті түрде әкесінің батасын алып қана кететін болған. Қазақ мәдениетінен де бұл элементті көруге болады. Қыз ұзату кезінде қызға бата беру арқылы қызға рухани күш жігер беріп, бақыт тілеген. Қазақ халқының ұлттық мәдениетінде батаның орны ерекше.

Иран мәдениетінен де қазақ мәдениетінен де жастарға арнап қой сойылып, жастарға бата беру элементін көруге де болады. «Қыз әкесі келіссе, қой сойылып, бата оқылады. Содан кейін құда түсер тойы басталады. Тойдың ауқымы қыз жағының әл-ауқатына байланысты, ол бір күнде бітуі немесе бірнеше күнге созылуы мүмкін» деп жазады қазақ әдет құқығын жинап, зерделеген П. Маковецкий салт-дәстүр жөніндегі жазбаларында. [7, 86].

«Қызың жақсы болса – өрісті болар тұрағы» деп қазақ халқы бұрынғы заманнан қыз тәрбиесіне аса мән берген. Қызды жат жұрттық деп тәрбиелеген қазақ халқының мәдениеті және иран мәдениетінен де қыз тәрбиесіне ерекше мән бергендігін көруге болады.

Үйлену салты негізінен құдалық, үйленуге дайындықтар, той және тойдан кейінгі әдет-ғұрыптардан құралады. Екі жастың бас қосып, отбасын құруы ежелден қалыптасқан дәстүр бойынша құдаласудан басталады. Қазақтар, әдетте, «тең-теңімен, тезек қабымен» деген қағида бойынша ежелден сыйласатын, аралас-біліс, әлеуметтік деңгейі өзімен шамалас адамдармен құдаласатын болған. Қазақта құда болудың бірнеше түрі болған. Осындай т.б. жағдайларға байланысты құдалықтың «бел құда», «бесік құда» және «қарсы құда» деген негізгі түрлері қалыптасқан.

Бел құда. Өзара таныс-біліс, дос-жаран адамдардың әйелдері бірдей құрсақ көтеріп жүрген болса, ондай адамдар алдын-ала уағдаласатын болған. Яғни, бірінен ұл, бірінен қыз туса достар бел құда атанатын болған. Ал, бірыңғай қыз немесе ұл туса, әке-шешелерінің достығын жалғастырып, жолын бөлісетін болған. Мұны қазақтар «қарғыбау» дейді.

Бесік құда. Балалары бесікте жатқанда кейбір ниеттес адамдардың құдаласуын «бесік құда» деп атайды. Бұлайша құдаласу орташа дәулетті адамдар арасында болып, берілетін қалыңмал мөлшері әдеттегіден едәуір төмен және қалыңмалды ерте бастан-ақ, ақырындап төлеп отырған. Құдаласудың бұл түрі күні бүгінге дейін сақталған деуге боларлық.

Қарсы құда. Бір-бірімен өзара қыз алысып, қыз беріскен қат-қабат құдаларды атаса, қарсы құдалықтың тағы бір түрі – қыз алған жақ қыздың қалыңмалын төлеуге шамасы келмесе, қалыңмал орнына өз жағынан бір қыз берген.

Бұл салттарды иран мәдениетінен де көруге болады. Иран халқы да әлі дүние есігін ашпаған сәбилерді атастырып қоятын болған және әлі кәмелет жасқа толмаған екі сәбидің атастырылуын көруге болады. Яғни қазақтар арасындағы «бел құда» мен «қарсы құда» түрін иран мәдениетінен де көруге болады.

Иран мәдениеті мен қазақ мәдениетіндегі үйлену, некелесу кезінде кездесетін (құдаласу кезінде, қызды ұзату, молдаға некесін қидыру, некелесу кезіндегі отқа май құю және т.б.) элементтердің болуы екі ел мәдениетіндегі салт-дәстүрлердің ұқсастықтарын білдіреді.

Жалпы, құда түсу салтынан екі мәдениетке ортақ, ұқсас элементтерді көруге болады. Ирандық салт-дәстүрлерді ең алғаш зерттеушілер Мери Бойс, Куруш, Киюмарс Фалахи, Жамал Ансари, Ричард Фрай және т.б. ирандық салт-дәстүрлерге көп зерттеулер жасаған.

Зерттеу барысында анықталғанындай, парсыларда үлкен тойдың алдында күйеу келгенде қыз жағы оған тиыннан шашу шашқан. Яғни, «шашу» ырымын қазақ мәдениетінен де көруге болады. Сондай-ақ жас келіннің аяғының астына ақ бұл төсеп, артынан одан жыртас жасап жастар жұғысты болсын деп бөліп алатын заң, жастарды арнайы шөптердің түтінімен аластау, жастардың бірге айнаға қарауы, бір-бірінің ерніне бал жағуы, келіннің жігіт үйіне барар шеруінде алдыда от ұстап жүрушілердің болуы – осылардың бәрі де парсылық дәстүрлер [, 406]. Ал, осы дәстүрлер ішінен қазақ халқы арасында орындалатыны жас келіннің аяғының астына ақ бұл төсеп шығарып салуы. Қазіргі таңда қазақтар арасында «қыз ұзату» тойынан бұл дәстүрдің кең етек алғанын көруге болады. Ирандық салт-дәстүрлерден бастау алатын зороастрлық элементтер қазақ мәдениетінде кездеседі. Ал қазақ-парсы әйелдерінің салт-дәстүр ұстанудағы ұқсастықтары мұсылмандық немесе ислам дінінің нышаны болып табылады.

Үйлену салты екі ел мәдениетінде де негізінен құдалық, үйленуге дайындықтар, той және тойдан кейінгі әдет-ғұрыптар сияқты бөліктерден тұрады. Жалпы алғанда, қазақ мәдениеті мен иран мәдениетіндегі үйлену салтында жекелеген детальдардың өзгерістерге ұшырауын есептемегенде, үйлену салтының сыртқы, дәстүрлі бітімі сақталған деуге болады. Шейіттер заңы бойынша некелесетін иран халқының мәдениеті мен қазақ мәдениетінен ұқсас мәдени элементтердің кездесуінің өз себептері бар. Себептің мәні тарих қойнауында жатыр. Егер біз тарихқа терең үгілсек оның дәлелін таба аламыз.

Қазіргі таңда иран және қазақ мәдениетіндегі ұқсастықтарды осы тақырыпта жазылған мақалалар, кітаптардан тыс түрлі фильмдерден де көруге болады. Мысалы ретінде Қазақ және Иран мәдениетіндегі ұқсас элементтерді 1996 жылы жарық көрген Иранның атақты кино түсірушісі Мохсен Махмалбафтың «Габбех» киносынан да анық көруге болатынын айтуға болады. Аталмыш кинодан екі мәдениетке ұқсас мәдени элементтерді байқауға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. *Жәнібеков Ө.Ж. Қазақтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері. – Алматы: 2002ж. – 117б.*
2. *Брагинский И. С. Иранское литературное наследие. – Москва. 1984. – С.42.*
3. *Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Москва: Наука, 1985ж. – 11 б.*
4. – -
5. - -
6. -
7. *Маковецкий П. Қазақтардың заң орына жүретін дәстүрлері жөніндегі жазбалар / Қазақы неке (салт-дәстүр жөніндегі жазбалар) / Орыс тілінен аударған Б. Қожабекова. – Алматы: Жалын, 1994. – 8 б.*

ӘОЖ 314.011 (574)

Қанат Алексейұл Еңсенов¹

*¹ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты
Email: kanat-02-79@mail.ru*

ТАРИХИ ДЕМОГРАФИЯ: ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯ-МЕТОДОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада тарих ғылымының тарихи-демография бағытындағы зерттеулер туралы мәселелер баяндалған. Тарихи-демография бағыты Кеңес Одағы кезеңінде өз алдына жеке дами алмады. Халықтың санын, ұлттық құрамын ашып зерттейтін сала әдейі шектеулі болды. Өйткені, Кеңес Одағының халқына идеологиялық қысым жасалды. Қоғамдағы адамдардың санасын қалыптастыру және қоғам өміріне бақылау жасауды тоталитарлық әміршіл-әкімшіл жүйе жүзеге асырып отырды. Егер, халықтың кеңестік кезеңдегі ашаршылық, репрессия және соғыс зардаптарын ашып зерттесе, сол уақыттағы жүйе басшыларының қылмысы ашылып қалатын еді. Оның айқын бір дәлелі, 1937 жылғы Бүкілодақтық халық санағына қатысқан санақшылардың басшыларын И.В. Сталин тапсырмасымен аттырды.

Сондықтан, тарихи-демография саласы республикалардың тәуелсіздік алғаннан кейін ғана еркін дами бастады. Ресей ғалымдарының көптеген еңбектері жарыққа шықты. Қазақстан Республикасында алғашқы еңбектерді М.Б. Тәгімов, М.Х. Асылбеков және Н.В. Алексеенколар шығарды. Яғни, біртіндеп тарихи-демография саласына қатысты еңбектер жазыла бастады. Жекелеген облыстар бойынша және жалпы республика көлеміндегі әлеуметтік-демографиялық процесстерге арналған кандидаттық және докторлық еңбектер қорғала бастады.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, Ұлт, Этнос, Демография, Диаспора, Этнодемография, Этнос, Оралмандар, Этномәдени орталықтар, Миграция.

*Енсенов Канат Алексеевич*¹

¹*Ведущий научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК, кандидат исторических наук, г. Астана E-mail: kanat-02-79@mail.ru*

ИСТОРИЧЕСКАЯ ДЕМОГРАФИЯ: ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация.

В данной статье рассматриваются вопросы историко-демографического исследования в области исторической науки. Данное направление не было самостоятельно развитой при Советском Союзе. Сфера, изучающая численность, этнический состав населения, была намеренно ограничена. Потому что на советский народ оказывалось идеологическое давление. Тоталитарная командно-административная система следила за формированием сознания людей в обществе, контролировала общественную жизнь. Публичное изучение последствий голода, репрессий и войны в советские годы обнажило бы преступления лидеров той системы. Так, к примеру, по поручению И.В.Сталина были расстреляны руководители Всесоюзной народной переписи 1937 года.

Историко-демографическое направление исторической науки открыто начала развиваться только после провозглашения суверенитета бывшими союзными республиками. Были изданы множество трудов российских ученых. Первыми в Республике Казахстан были опубликованы труды М.Б. Татимова, М.Х. Асылбекова и В.Н. Алексеенко. Постепенно начали издаваться книги по историко-демографической проблеме, по республике и отдельным регионам защищаться кандидатские и докторские диссертации, посвященные социально-демографическим процессам.

Ключевые слова: Республика Казахстан, нация, этнос, демография, диаспора, этнодемография, репатрианты, этнокультурные центры, миграция.

*Kanat Alexeiuly Yensenov*¹

¹*Major scientific researcher of Committee of State History Institute of Ministry of Education and Science of Republic of Kazakhstan
Candidate in historical sciences
E-mail: kanat-02-79@mail.ru*

HISTORICAL DEMOGRAPHY: THEORY METHODOLOGY OF RESEARCH

Abstract.

This article outlines the issues on historical and demography research in the field of historical science. The historical and demographic direction could not develop independently in the Soviet Union. The sphere, which could study the number and composition of the population, was deliberately limited. It is because the ideological pressure on the people of the Soviet Union was made. Formation of the consciousness of the population and control of the life of the society was realized by a totalitarian command-administrative system. If one investigates the consequences of famine, repression, and war in the Soviet era, then the crime of system leaders of that time will be exposed. Its clear evidence is that the leaders of counters, who participated in the All-Union census in 1937, were killed by Stalin's request. Therefore, the historical-demographics area began to develop freely only after independence of the republic. Many works of Russian scientists have been published. M.B. Tatimov, M.H. Asylbekov and V.N. Alexeyenko released the first works in the Republic of Kazakhstan. That is, the works on the historical-demographic area began gradually. Candidate and doctoral dissertations on social and demographic processes in some areas and across the country have been defended.

Keywords: Republic of Kazakhstan, Nation, Ethnos, Demography, Diaspora, Ethno-demography, Ethnos, Repatriates, Ethnic and Cultural Centers, Migration

Еліміз болашақта әлемдік қауымдастықтағы өркениетті елдердің қатарынан қалмай нық және мығым тұруы үшін халқымыздың саны өсуі керек. Қазіргі жаһандық үдерістер жүріп жатқан өркениетті әлемдік қауымдастықта еліміз өз орнын иеленіп, өзге елдермен терезесін теңестіре бастады. Еліміз тәуелсіздік алған уақыттан бергі ғасырға татырлық үлкен табыстарға қол жеткізіп, іргелі елдердің көшіне ілесе алды. Біздің мемлекетіміздің әлі де нығайтуына қатысты бар аса маңызды мәселелердің бірі – ол демографиялық ахуал жағдайы. Осыған орай Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» [1] атты Қазақстан халқына Жолдауында бірқатар өзекті мәселелерге тоқталып өтті.

Тарихи демографияның зерттеуге алатын бағыты халықтың демографиялық даму тарихы болып табылады. Ал пәндік мақсаты тарих ғылымындағы мерзімдік межелермен сипатталады. Тарихи демография демографиялық процестерді тарихи тұрғыдан өзіндік принциптерге сүйене отырып қарастырады. Бұл сала кең шеңберде зерттеуді жаратылыстану және қоғамдық ғылымдармен бірлесе отырып, халықтанудың түрлі қырларына зерттеу жүргізеді [2].

Демографиялық зерттеулер Кеңес Одағында ұзақ жылдар бойы шетке ығыстырылып келгені мәлім. Басқа ғылымдардағы сияқты өзіне тән объектісі, бағыт-бағдары, мазмұнын-мақсаты және сол мақсатқа жету жолында қолданатын әдіс-тәсілдері бар. Оларға тоқталмас бұрын «демография» деген терминнің этимологиясын, шығу тегін түсіну керек. «Демография» деген термин гректің «демос» - халық және «графия» - жазу немесе сипаттау деген екі сөзінен құралған. Демек, «демография» халықты зерттеу, яғни халықтар туралы ғылым деген ұғымды білдіреді. Қазақша дәлірек айтқанда демография – халықтану ғылымы.

Табиғаттағы бүкіл тіршілік дүниесі сияқты адам қауымының да ең басты табиғи міндеті өсіп-өну, өмірді жалғастыра беру екені белгілі. Бірақ, демография өзінің зерттеу объектісі – халықты адамдардың жай арифметикалық саны деп қарамай, оның сақталуын, өсуі мен өріс алуын қамтамасыз ететін адамдардың күрделі әлеуметтік және биологиялық жиынтығы деп қарайды. Сөйтіп, демография нақтылы тарихи әлеуметтік жағдайда халықты, халықтың өсу заңдылықтарын зерттейтін ғылым болып табылады [3].

Жобаны жүзеге асыру үшін тарих ғылымы бойынша бірқатар ғылыми әдістер қолданылады. Методологиялық ұстаным бойынша тарихшылық және кешенді зерттеу, деректерді объективті түрде таңдау, оларға тарихи жағдайға қатысты сараптама жасау, оқиғалар мен құбылыстарға баға беру. Методологиялық тұрғыдан мұрағат деректерін ғылыми айналымға енгізіп, республика өміріндегі жалпыұлттық келісім мәселесін зерделеу.

Зерттеуді жүзеге асыру тәртібі бойынша, аталынған жұмысты жүзеге асыру үшін теориялық даярлықтан өткен, қазақ және өзге де этнодемография жөнінде білімі бар, шетелдік ғалымдар алдында пайымын жеткізе алатын, жан-жақты кәсіби зерттеушілерден құралған ғылыми топ құрылып отыр.

Ғылыми-зерттеу жұмысын жазып, мақсатқа жету жолында тарихи тұрғыдан этнодемографиялық мәселесін жан-жақты қарастырып, республика халқының қоғамдық өмірдегі бейбітшілігі мен татулығын айқындай түсу қажет. Ол үшін шетелдік және отандық зерттеушілердің ғылыми еңбектеріне сараптамалық талдау жасай отырып, мұрағаттардан алынатын тың деректерді қорыту керек. Сонда ғылыми жұмыстың мақсаты айқындалып, тақырып ашылады.

Осы ғылыми-зерттеу жобасының өзіндік негіздемесі бар екендігі анық. Мәселен, тарих ғылымы саласы бойынша Қазақстан Республикасындағы этнодемография және жалпыұлттық келісім мәселесіне ғылыми талдаулар жасау аса қажет. Өйткені, еліміздің ширек ғасырдан астам уақыттағы дамуы мен жетістіктері және ондағы бейбітшілік, саяси тұрақтылықты қарастырудың өзі өте өзекті.

Әр тақырыптың зерттеу методологиясы болады. Біз зерттеу нысанына алып отырған тарихи демография саласы кеңестік кезеңде дұрыс дамып алмай, тәуелсіздік алғаннан кейін ғана жақсы жазыла бастаған бағыт.

Демографияға қатысты зерттеу жасаған ресейлік ғалым В.А. Борисов «Демография» атты еңбегінде осы салаға қысқаша шолу жасай отырып, оның бастауы 1662 жылдан басталатындығын атаған. Автор бұл еңбегінде халықтың табиғи өсімін зерттеудің әдіс-тәсілдерін, демографияның пән ретінде мәнін және зерттеу методтарына тоқталған. Сонымен қатар, демография саласының ішінде арнайы бағыттар бойынша мамандар жұмыстар атқаратындығын да атаған [4].

Жалпы, тарихқа назар аударсақ, «демография» терминін француз энциклопедиясына 1887 жылы алғаш айналымға кіргізген П. Ларусса болатын. Ол ең алғаш рет «Демография» деп аталатын мақала жариялады. Ал, Ресейде осындай мазмұндағы еңбек 1893 жылы қолданысқа енді. Бұл сала ғылым

ретінде ХХ ғасырдың ортасында пайда болды. Осы уақыттан бастап демография ерекше пән ретінде қалыптаса бастады. Яғни, 1967 жылы Ресейде «Демография курсы» деп аталатын оқу құралы пайдалана бастады. Бұл пәннің пайда болуында өзіндік қажеттіліктер болды. Ол зерттеуге байланысты және пәннің міндеттерінен туындады [5].

«Демографиялық тарих» термині орыс тілді ортада қолданылса, батыс зерттеушілері мынадай бірқатар терминдерді қолданады: «тұрғындарды зерттеу», «тарихи демография», «тұрғындар тарихы». Бірақ, бұл проблемада міндеттерді шешу, зерттеуге қолданылатын методтардың принциптеріне негізделеді. Оған әр түрлі жауаптар беріледі. Мысалы, Д.С. Смит: «демографияның методологиялық стилі процестерді, тарихи мәліметтерді бағалауда пайдалы, әрі қоғамның демографиялық құрылымының дамуын зерттейді және демография ғылым» [6], – деп баға берген.

Қазақстан тарихи демографиясы – тарих ғылымының жас, бірақ болашағы да, маңызы да күшті әсіресе Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі жағдайында «халықтану» жолында күрт дамыған өскелең саласы. Әрине, бұл салаға байланысты революцияға дейінгі және кеңес заманындағы тарихшы ғалымдар бірқатар еңбектер жазды.

Дегенмен Кеңес дәуірінде жалпы демография, оның ішінде тарих саласы кем дамығаны белгілі. Бұның әртүрлі саяси-деректік себептері бар. Бірақ, әсіресе саясаттандырылған қоғамдық ғылымдар ішінде тарихи демографияға көп зардаптар келтірілді. Елдегі халық саны жоспарланған деңгейден кем шықты. 1937 жылғы халық санағы нәтижелері қате деп табылып, жариялауға тиым салынды. Демографиялық апаттардың келтірген зияны жөніндегі мәліметтер «құпия» болып, пайдалануға берілмеді. Ұлттық ерекшеліктері бар екені мойындалғанымен, Кеңес Одағы республикаларының халықтары саны мен құрамындағы өзгерістерді зерттеу «ұлтшылдық» деп саналды. Себебі: бұл ерекшеліктер уақытша нәрсе, кеңес халқы қалыптасқан тарихи ұауымдық, бірлестік – ол біртұтас және мәңгі ажырамас сипатты, Кеңес азаматтары экономикалық, саяси, әлеуметтік даму нәтижесінде бұл бірлестік күшейе түседі, – деген қағида үстем болды.

Егемендік жағдайында Қазақстан тарихи демографиясын мұндай шектен тыс идеологияландыру, саясаттандыру жолынан шынайы ғылыми жолға ауыстыру, оның өзекті проблемаларын жаңа тұрғыдан, концепциялық жаңа көзқараспен зерттеу мәселесі негізгі міндетке айналды. Қазақстан тарихи демографиясы өзекті проблемалары концептуалдық түрде қайта зерттеу тарих ғылымының белгілі методологиялық принциптері мен әдіс-тәсілдеріне негізделіп жүргізілгенін ерекше баса айту керек. Себебі, кейінгі кезде бұрын ғылыми-тарихи сыннан өткен методологиялық принциптер мен әдістерді басқа, «жаңа» түрлеріне ауыстыруға ұмтылыс бар, бірақ нақтылы нәтиже мынадай деп көрсеткен ешнәрсе жоқ. Кейбір жаңа көзқарасты методологиялық принципке айналдыруға тырысу да кездеседі.

Қазақстан тарихи демографиясының өзекті мәселелерін қайта қарауда біз тарихшылдық, объективтілік, жан-жақтылық және басқа методологиялық ғылыми принциптерге сүйенеміз. Бұл принциптерге қоса демографияның ерекшелігі-жан-жақты, жүйелі демографиялық талдауды негізге аламыз. Тарихи салыстырмалық, диалектикалық, статистикалық және басқа тарих ғылымының әдістерімен қатар, тарихи демографияның өзіне тән әдіс-тәсілдерін кеңінен қолданамыз. Олар: демографиялық статистика, көлденең және тікелей талдау, топқа бөлу, демографиялық кестелер құру және тағы басқа методтар пайдаланылады. Міне, осындай методологиялық принциптер мен әдістер арқылы кейінгі уақытта Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі жағдайында демография саласы жақсы дамып, тыйым салынған, құпияға жататын тақырыптар зерттелді, көптеген ақтандақтың беті ашылды, концепциялық қайта қарауға мүмкіндік туды.

Қазақстанның ұлттық құрамы тарихи демографияда көбірек көңіл бөлінген тақырып болғанымен, бұл мәселеде де жаңа көзқарас әлі де жеткіліксіз. Кеңестік дәуірде «Қазақстан – халықтар достығының лабораториясы» [7], – деп мақтанышпен айтылып келді.

Демографиялық процестерге арналған келесі бір еңбекті жарыққа шығарған В.И. Бутов болатын. Автордың бұл зерттеуінде демографияның пәні және оның қоғамдық ғылымдармен байланысты атқаратын жұмыстары, мақсаттары мен міндеттері демографиялық статистика, тарихи-демография және экономикалық демография, методологиялық аспект және халықтың ішкі және сыртқы көші қоны қарастырылған [8].

Демография саласы бойынша жоғары оқу орындарына арналған В.М. Медковтың оқулығы елеулі еңбек. Автор бұл еңбегінде демографияның пәні мен зерттеу объектісі, тұрғындар, демографиялық құрылым және процесстер мәселесі кеңінен түсінікті жазылған. Яғни, демография саласы бойынша зерттеулер жүргізу мен оны оқытуға негізделген аса жоғары деңгейдегі басылым екендігі анық [9].

Ресейлік ғалым Л.П. Харченко «Демография» атты еңбегінде этнодемография мәселелерін қарастырған. Автор бұл зерттеуінде демографиялық зерделеуге қатысты: отбасы, этнос, мемлекеттегі этностардың аймақтық орналасуы, ұлттық құрамы және олардың әлеуметтік дамуы барлығы этнодемографиялық процестерге кіретіндігін атаған. Сондай-ақ, осы еңбекте демографияның зерттеу методтарына байланысты – демографиялық анализ жасау, статистикалық мәліметтерді сараптамадан өткізу, сандық көрсеткіштерді есептеу және тағы басқа маңызды мәселелерді ескеру қажеттігін айтқан [10].

Тарихи-демография саласы бойынша жүзеге асырылатын зерттеуде теория-методологиялық әдебиеттер пайдаланылып, статистикалық деректер де қолданылады. Соның нәтижесінде 1989, 1999 және 2009 жылдар аралығындағы республика халқының саны, ұлттық құрамы анықтала түседі. Жалпы, республика тұрғындарын зерттеу нысаны етіп алу, осы тақырыпта зерттеу жасаудың стратегиялық маңызы бар. Сондықтан, 1989-2019 жылдар аралығындағы әлеуметтік-демографиялық дамуды зерделеу аса өзекті және қажет мәселе.

Осы демография саласының өзінде қарастыратын бағыттары мен салалары бар. Соларды бірі – «миграция» - көші-қон мәселесі. Көші-қон (миграция) сөзі латын тілінен *migratio*, яғни *migro* – қоныс аударамын, қоныстанамын деген сөздерінен шыққан. Осы көші-қонның негізгі мынандай түрлері бар: 1) континентаралық және мемлекетаралық; 2) ішкі көші-қон; 3) қала мен ауыл арасындағы көші-қон қозғалысы [11]. Демек, көші-қон қозғалысының өзіндік ерекшелігі мен ауқымы бар.

Енді, осы көші-қон анықтамаларына нақты тоқтала кетсек. Көші-қон – бұл кеңістіктегі әртүрлі мекен-жай ауыстырулары. Басқаша айтқанда, тұрғындардың бір-бірімен әртүрлі араласқан кеңістіктегі қозғалысы. Бұл тұрғыдан қарағанда адамдардың күнделікті қала өміріндегі және жұмыс бабындағы бір жерден келіп, екінші жерге кері қайтуы немесе маусымдық демалыстарға бір-бірімен араласуы да көші-қон қозғалысына қатысы бар. Алайда кең ауқымда қарастырғанда, көші-қон мәселесі жер шарында өмір сүретін халықтардың халықаралық, мемлекетаралық, облысаралық, ауданаралық немесе ішкі, сыртқы болып бөлінеді. Бұрынғы Кеңес Одағы тұсында көші-қон мәселесін зерттеуге 30 жылдары тыйым салынған еді [12]. Бірақ, қандай жүйе немесе өкімет кедергі жасағанымен уақыттың қоятын талабына байланысты зерттеуді қажет ететін мәселелер жарыққа шықпай қоймайды.

Этнодемография – этникалық топтардың табиғи көбею ерекшеліктерін және олардың санының динамикасын зерттейтін этнография (этнология) және демография секцияларындағы ғылыми пән. Этнодемографияның зерттеуінде этникалық статистика, этносты, этнографиялық, социологиялық, әлеуметтік-психологиялық және басқа да этникалық топтардың демографиялық мінез-құлқын түсіндіретін басқа материалдарды ескеретін жаппай сауалнама мен санақтарды пайдаланады. Бұл неке және отбасы қатынастарға, некеге тұруға және оның міндеттеріне, отбасының түрлері мен формаларын қарастырады.

Өлім-жітімді зерттегенде этнодемография халықтың этникалық сипаттамаларын, соның ішінде этникалық аумақтың табиғи жағдайларын және өмір сүрудің дәстүрлі әдістерін ескереді. Ұлт мәселесін зерттеу кезінде этнодемографиялық міндеттерге балалардың тууы, өлім-жітім, этникалық аспектілерін зерттеу. Этникалық топтардың санының динамикасын зерттеу барысында этникалық процестерге, әсіресе ассимиляцияға әсері ескеріледі [13].

Қазақстан Республикасында тарихи-демография саласы бойынша көптеген жұмыстар атқарылды. Облыстар бойынша әлеуметтік-демографиялық үдерістер туралы әртүрлі кезеңдерден кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалды. Бірқатар еңбектер жарыққа шықты. Мысалы, атап көрсетсек, төмендегідей: М.Б. Тәтімұлының еңбектерінде отандық тарихи демографияның өзекті мәселелері зерттеліп, халық саны, көші-қон мәселелері, оралмандардың орналасуы талданып, халқымыздың өсіп-өну, даму кезеңдері туралы нақты деректер келтіріліп, болжамдар жасалынған [14].

Халқымыздың тарихындағы осындай келелі мәселені көптеген қазақстандық ғалымдар ұзақ жылдар бойы жүйелі де жоспарлы тұрғыда зерттеп келеді. Мысалы, тарихшы-демограф М.Б. Тәтімұлының «Елбасы және ел саны» еңбегінде отандық тарихи демографияның өзекті мәселелерін зерттеп, халық саны, көші-қон мәселелері, репатрианттардың орналасуы талданып, халқымыздың өсіп-өну, даму кезеңдері туралы нақты деректер келтіріліп, болжамдар жасаған. Автор осы зерттеуінде репатрианттар мәселесіне байланысты: «Алыс-жақын шетелдерде тұрып жатқан отандастарымыздың барлығын ғылым тілімен диаспоралар десек те, солардың 90%-ы өзінің атамкенінде бұрыннан тұрып келе жатқан, бірақ та өзінің ұлттық мемлекеті Қазақстаннан шекара

арқылы бөлініп қалған «ирриденттерміз». Олар қайтып жатса, неге «оралмандар» («репатрианттар») деп айтпасақ? Кезінде осы ұғымды ғылыми айналымға өзіміз енгізген болатынбыз» [15], – деп жазды.

Қазақстандық келесі ғалым, шетелдегі қазақ диаспорасының тарихын зерттеуші Г.М. Мендикулова өзінің «Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие» деп аталатын еңбегінде: «Қазақстан Республикасынан бөлек, шетелдерде 4 млн. 500 мың қазақ диаспорасы өмір сүруде, олар бұрынғы Кеңес Одағының 14 мемлекетінде және 25 әлемнің басқа мемлекеттерінде тұрады. Олардың 800 мыңы қазақ диаспорасы, ал қалған 3 млн. 700 мыңы қазақ ирриденттері. Бұлар Қазақстанмен көршілес Ресей, Қытай, Өзбекстан жерлеріне түрлі тарихи кезеңдерде жерімен халқы қосылып кеткендер» [16], – деген тұжырым жасаған.

Қазақстандық зерттеушілер Қ.И. Қобландин мен Г.М. Меңдіқұлованың бірлесіп дайындаған «Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы» атты ғылыми еңбегінде Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және қазіргі кездегі дамуына талдау берілген. Авторлар осы еңбегінде: «Өзбекстан қазақтары ТМД мемлекеттері ішінде ең ірі этностардың бірі болып табылады, олардың саны 800 мыңнан 1,5 млн. адамға дейін жетеді», – деген мәліметтер келтірген [17].

Қазақстандағы тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі демографиялық құбылыстарға арналған ғылыми зерттеулердің көпшілігінде репатриация мәселелері жеткілікті тұрғыда қарастырылған. Мысалы, М.Х. Асылбеков пен Ә.Б. Ғалидың Қазақстандағы кеңес дәуіріндегі демографиялық ахуалға талдау жасаған [18] монографиялық зерттеулерінде ХХ ғасыр көлеміндегі Қазақстандағы орын алған демографиялық мәселелерге тарихнамалық талдау беріліп, көші-қон, репатриация процесі нақты деректермен сипатталған.

Моңғолиядан Қазақстанға қайтып оралған тарихшы-ғалым Зардыхан Қинаятұлының өзінің «Көшпенділік ғұмыр» атты эссесінде: «1991-1992 жылдары атажұртқа оралған қазақ көші құлтты қайта құру жолындағы ренесанстық құбылыс, тәуекелге бел байлаған қадам болатын. Көш адамдардың тағдырын өзгерткен елеулі оқиға болды. Моңғолия Парламентінің алғашқы сайлауы 1991 жылы атажұртқа бет бұрған қазақ көшімен қатар басталды. Мен бір жағынан Моңғолиядағы демократиялық қозғалысты, екінші жағынан қазақ көшін қолдай жүріп, Уланбатырдың №14 округынан депутаттыққа түстім», – дейді. Демек, Моңғолиядағы қазақ диаспорасының Қазақстанға оралуына ең алғашқы ұйымдастырушы болған. З. Қинаятұлы 1991-1994 жылдары Моңғолия Республикасының Үкіметі мен Парламенті төрағаларының орынбасары және кеңесшісі қызметін атқарған [19]. Кейін өзі де 1996 жылы тарихи Отаны Қазақстан Республикасына көшіп келген.

Қазақстан халқының демографиялық жағдайы және репатрианттар туралы М.Х. Асылбековтың В.В. Козинамен бірлесіп дайындаған «Народонаселение Казахстана в условиях суверенитета» атты ғылыми еңбегінде халқық саны, ұлттық құрамы, ішкі, сыртқы көші-қон және репатрианттар мәселесі қарастырылған [20]. Авторлар «Қазақстан Республикасына тәуелсіздік алған уақыттан бері Қытайдан, Ресейден, Моңғолиядан, Өзбекстаннан, Ираннан, Европамемлекеттерінен 1 млн. репатриант қазақ оралды», - деген мәлімет келтірген.

Қорытындылай айтқанда, әр мемлекеттің ұлттық мәселесін зерттеу, халық саны, ұлттық құрамын анықтау аса маңызды мәселе. Қазақстанда 140 этностардың өкілдері өмір сүреді. Олар этносаралық келісім мен татулықта өмір сүруде. Еліміздің этносаралық келісім моделі әлем мемлекеттеріне үлгі. Мәселен, Қазақстан Республикасы Ассамблеясы халқының қызметі және оның татулық пен бейбітшілікті дамыта түсті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан, 15 желтоқсан, 2012. – 1-5-бб.
2. Садықов Т.С., Такижбаева Н.З. Введение в историческую демографию. – Алматы: АГУ им. Абая, 1998. – С. 11.
3. Тәтімов М.Б. Демография – халықтану. Халықтардың саны мен құрамын зерттеу. – Алматы: Қазақстан, 1975. - 9-10-бб.
4. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов. – М.: Нота Бене Медиа Трейд Компания, 2003. – 344 с.
5. Смоленский Н.И. Теория и методология истории: учеб. Пособие для студентов выс. Учеб. Заведений / Н.И. Смоленский. – 2-е изд. М.: Издательский центр «Академия», 2008. - 133 с.
6. Методологические проблемы истории: учеб. пособие. / В.Н. Сидарцов и др.; под общ. ред. В.Н. Сидарцова. – Мн.: Тетра Системс, 2006. – С.265.

7. Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. Қазақстан тарихи демографиясының өзекті мәселелерін жаңаша концептуалық пайымдау: Қазақстанның тарих ғылымындағы методологиялық және теориялық өзгерістері мен оларды игеру мәселелері. Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары //Отан тарихы. – 2003. – №1. – 25-30-бб.
8. Бутов В.И. Демография: Учебное пособие. Под ред. В.Г. Игнатьева. Второе изд., перераб. и доп. – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов/Д: Издательский центр «МарТ», 2005. – С.576.
9. Медков В.М. Демография: учебник. – М.: ИНФРА. – 2005. – С.576.
10. Харченко Л.П. Демография: учеб. Пособие /Л.П. Харченко. – Москва: Омега-Л, 2006. – С.350.
11. Брук С.И. Миграция населения //Большая Советская Энциклопедия. - М.: Советская Энциклопедия, 1974. – Т. 16. – С.
12. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения. – Москва: «Наука», 1975. – С. 9-10.
13. Казьмина О. Е., Пучков П.И. Основы этнодемографии: Учеб. пособие / Институт «Открытое о-во». — М.: Наука, 1994. С. 57.
14. Тәтімов М.Б. Қазақ әлемі. Қазақтың саны қанша. – Алматы: Атамұра, 1993. – 105 б.; Елбасы және ел саны. – Алматы: Арыс. – 2009. – 224 б.
15. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 264 с.
16. Қобландин Қ.И., Меңдіқұлова Г.М. Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және қазіргі кездегі дамуы. – Алматы: ДҚК, 2009. – 296 б.
17. Меңдіқұлова Г.М. Қазақстандағы оралмандардың бейімделуінің кейбір мәселелері // Отан тарихы. - 2004. №, 2. – 3-14 бб.
18. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 252 с.
19. Қиянатұлы З. Монголиядағы қазақтар. – Алматы: ДҚК, 2001. – 320 б.; Қиянатұлы З. Монголиядағы қазақтар. – Алматы: ДҚК, 2007. 2-кітап. – 256 б.
20. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета. – Алматы: Өркениет, 2001. – 112 с.

ӘОЖ. 930.221 (574)
МРНТИ 03.81.37

А.Е. Хакім

Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан
khakimaigerim@mail.ru

ТАРИХ-И РАШИДИ ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ҚАЗАҚСТАНҒА ҚАТЫСТЫ ЖЕР-СУ АТТАРЫ

Аңдатпа

Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» шығармасы қазақ халқының тарихына қатысты құнды мәлімет беретін дереккөз болып табылады. Шығармада Әмір Темір мен оның ұрпақтарының билік еткен кезеңдері, жерлері туралы сипатталады. Дереккөзді зерттеумен және аударумен бірнеше шетелдік, кеңестік, отандық ғалымдар айналысқан. Мақалада «Тарих-и Рашиди» еңбегіндегі Қазақ хандығының құрылу тарихы және ортағасырлық қазақтардың жер-су атаулары жайлы маңызды мәліметтер келтіріледі.

Кілт сөздер: Қазақстан, жер-су атаулары, дереккөз, Әмір Темір және оның ұрпақтары, Моғолстан, ғалымдар, Қазақ хандығы, қазақ, қала, өзен-су, тау.

Хаким А.Е.

Магистр гуманитарных наук, КазНПУ имени Абая, г.Алматы, Казахстан

khakimaigerim@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ И ТОПОНИМЫ КАЗАХСТАНА В ИСТОЧНИКЕ «ТАРИХ-И РАШИДИ»

Аннотация

«Тарих-и Рашиди» труд Мухаммеда Хайдара Дулати является ценным источником по истории казахского народа. В источнике описывается правление и территория Амира Тимура и его потомков. Многие зарубежные, советские и отечественные ученые занимались исследованием и переводом источника. В статье даются важные сведения об истории образования Казахского ханства и топонимы средневековых казахов в «Тарих-и Рашиди».

Ключевые слова: Казахстан, топонимы, источник, Амир Тимур и его потомки, Моғулистан, ученые, Казахское ханство, казах, город, река и озеро, гор.

A.E. Khakim

Magistr of Humanity Scientist, Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan

khakimaigerim@mail.ru

RESEARCHING AND TOPONYMS OF KAZAKHSTAN IN THE SOURCE OF “TARIKH-I RASHIDI”

Abstract

"Tarikh-i Rashidi" work of Mohammed Haidar Dulati is a valuable source on the history of the Kazakh people. The source describes the rule and territory of Amir Timur and his generation. Many foreign, Soviet and domestic scientist translated and researched of source. The article provides important information about the history of Kazakh Khanate's formation and the medieval Kazakhs' toponyms in "Tarih-i Rashidi".

Keywords: Kazakhstan, toponyms, source, Amir Timur and his generation, Moghulistan, scientists, Kazakh Khanate, the Kazakh, city, river and lake, mountain.

Жалпы тарих бойынша моңғолдар билігінен кейін Қазақстан мен Орталық Азия аумағында Әмір Темір мен оның ұрпақтары Моғолстан жеріне дейінгі аймақта билік еткен. Әмір Темір мен оның ұрпақтары туралы бірнеше тарихи еңбектер жазылған. Олардың ішінде парсы тілінде жазылғаны да түркі тілінде жазылғаны да кездеседі. Темірлер билігі туралы жазылған алғашқы әрі нақты шығарма «Зафарнаме» дереккөзі. «Зафарнаме» деген тақырыппен парсытілді екі автордың шығармасы бар. Бірінші «Зафарнаме» шығармасының авторы Низам ад-Дин Шаһи 806/1404 жылы Әмір Темір мен оның немересіне арнап жазса [1, 789], екінші «Зафарнаме» шығармасының авторы Шараф ад-Дин Али Йазди 828/1424-25 жылы Әмір Темір мен Халил-Сұлтанның тарихы туралы жазады [1, 798]. Осы кезеңде шағатайлық біршама дереккөздер жазылады. Шағатайлық дереккөздердің ішіндегі ең танымалы «Тарих-и Рашиди» шығармасы. «Тарих-и Рашиди» шығармасының авторы Мұхаммед Хайдар Дулати шығарманы екі кітап (дәптер) етіп жазады.

«Тарих-и Рашиди» шығармасын Мырза Хайдар Дулати 1542-1546 жж. шамасында Кашмирде «екі дәптер» көлемінде парсы тілінде жазып шығарған. Бірінші дәптерінде, яки кітабында «Зафарнаме» еңбегінен үзінділерін және Мәуераннахрдағы Шағатай әулеті құрған мемлекеттің XIV ғасыр ортасында біржола екіге бөлініп, Моғолстан деген атпен белгілі болған шығыс бөлігіне дулаттар күшімен дербес мемлекет құрылғаны жайлы айтылады [2, 10 б.]. Екінші кітабын ғалымдар арасында «тарихи-мемуарлық» шығарма деп атауда [3, 14 б.]. Бұл еңбекте автордың өмірбаянымен қатар, өз көзімен көрген оқиғалар жазылған.

«Тарих-и Рашиди» шығармасын зерттеумен батыста көптеген ғалымдар айналысқан. Бұл туындыны ағылшын тіліне 1895 жылы Д. Росс (Denison Ross) пен Н. Илайес (N. Elias) аударса [4], қытай тіліне 1985 жылы СУАА қоғамдық-ғылым Академиясындағы халықтарды зерттеу Институтының қызметкерлері аударған [5, 98].

Бірнеше тілдерге аударылып, зерттеліп, ғылыми айналымға енген парсы дереккөзі Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» шығармасы. Ол ағылшын, орыс, қазақ, қытай және т.б. тілдерге аударылған. Парсы тіліндегі мәтінінің текстологиялық басылымы Иранда 2003 жылы алғаш рет жарық көреді [6]. Бұл парсы тілінде жазылған шығарманы орыс тіліне бірнеше ғалымдар, атап айтқанда В.В. Вельяминов-Зерновтан басқа, А. Урунбаев, Р.П. Жалилова, Л.М. Епифановалар аударған. Өзбекстанда «Тарих-и Рашиди» шығармасының орыс тіліндегі толық аудармасы 1996 жылы басылып шығып, кеңестік зерттеушілерге Орталық Азия тарихы туралы ақпаратты білуге үлкен мүмкіндік ашты [7]. «Тарих-и Рашиди» шығармасының Ташкентте орыс тіліне аударылған нұсқасын, 1999 жылы толықтырып Алматыда қайта басып шығады [8]. «Тарих-и Рашиди» шығармасын өз еңбектерінде Н.Н. Туманович пен Т.Т. Машрапов, С.Ж. Асфендиаров пен П.А. Кунте, В.П. Юдин, Н.Н. Мингулов пен К.А. Пищулина және т.б. ғалымдар пайдаланған. Қазақ шығыстанушыларына, тарихшыларына қазақ елінің тарихын зерттеуге парсытілді дереккөздерді зерттеген кеңес ғалымдарының еңбектері зор көмегін тигізіп келеді.

«Тарих-и Рашиди» шығармасын зерттеумен шетелдік ғалымдармен қатар, кеңестік кезеңдегі басқа ұлт ғалымдары да, отандық ғалымдар да айналысқан. Шығыс дереккөздерінен қазақ халқының тарихын ХІХ ғасырдан зерттеген орыс ғалымы В.В. Вельяминов-Зернов (1830-1904 жж.) болатын. В.В. Вельяминов-Зернов Қазақстанда тұрып, сирек қорлардағы шығыс тілдеріндегі қолжазбаларды зерттеп, өзінің туған жерінің тарихы туралы деректерді зерттеумен бірнеше жылдар бойы айналысады. Нәтижесінде, біздің елдің тарихын зерделеуге аса қажетті құнды еңбектерді жазып кетеді. Ғалым өзінің зерттеулерінде көптеген дереккөздерден, соның ішінде парсы дереккөздерінен қазақ тарихы туралы мәліметтерді зерттеген. Ең алғаш «Тарих-и Рашидидің» қазақ хандары туралы мәліметтерін 1864 жылы В.В. Вельяминов-Зернов «Исследование о Касымовских царях и царевичах» атты еңбегінің екінші бөлімінде жариялаған [9]. В.В. Вельяминов-Зернов парсы дереккөздерінің көбісін аударуға тырысып, қазақ халқының тарихын зерттеуге бүкіл өмірін арнаған бірегей ғалымдардың қатарына жатады.

ҚазКСР-дың тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғау Ұйымы 1981-1987 жылдары В.П. Юдиннің бастауымен шығыстанушылық археографиялық экспедиция жасалып, әр түрлі қолжазбалар қорына барып, мәліметтер жинастырылған. Осы экспедиция тек шығыстанушы ғалымға емес қазақ халқының бұрынғы тарихы үшін маңызды болатын. Осы жиналған қолжазбаларды зерттеп, библиографиялық көрсеткіштерді жасап, нәтижесінде үлкен еңбектің жазылуына мүмкіндік берді. Сонымен В.П. Юдин басшылығымен, С.К. Ибрагимовтың жасаған еңбектерін пайдалана отырып, К.А. Пищулина, Н.Н. Мингуловтарды тынымсыз атқарған жұмыстарымен қатар, ресейлік әріптестері О.Ф. Акимовский мен М.А. Салахетдиновалармен бірігіп 1969 жылы Алматыда «Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков: (извлечения из персидских и тюркских сочинений)» атты библиографиялық кітап жарыққа шығады. Бұл кітапта қазақ халқының тарихы мен Қазақстанға қатысты 17 түрік және парсы дереккөздерінің үзінділері мен 4 вакуфты құжаттар енген. Соның ішінде «Тарих-и Рашиди» дереккөзінің бірінші дәптерінен 15 үзінді және екінші дәптерінен 7 үзінді аударылған [10].

1999 жылы Мұхаммед Хайдар Дулатидың 500 жылдығына байланысты Алматыдағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология Институтында «Тарих-и Рашиди» шығармасының А. Урунбаев, Р.П. Жалилова пен Л.М. Епифановалардың Ташкент тізімінің аудармасын және біраз толықтырулармен К.К. Қозыбаев пен К.А. Пищулина қайта басып шығарады. Кітап «Мирза Мухаммед Хайдар о казахах и казахской государственности» деген атпен жарық көрген [5, 100]. Бұл кітапқа авторлар алғысөздер жазып, біраз мәліметтермен толықтырады.

Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» шығармасын парсы тілінен қазақ тіліне алғаш рет 2003 жылы Ислам Жеменей аударды. Бұл еңбекті басып шығаруға басшылық еткен, атақты шығыстанушы-ғалым Ә.Дербісәлі болатын [11]. «Тарихи Рашиди» шығармасы толық қазақ тіліне аударылған алғашқы парсы тіліндегі дереккөз болып табылады. Алайда бұл жасалған жұмысты ғылыми басылым ретінде әлі де толықтыруларды қажет етеді. Мұхаммед Хайдар Дулатидың туындысы қазақ тілінде қайта 2015 жылы толықтырулар мен жөндеулермен дулатитанушы Мұхтар Қазыбек пен ф.ғ.д. Әбсаттар Нұралиевтің аудармасымен Алматы қаласында басылып шығады [12]. Бұл аударма М. Қазыбектің алғысөзі мен ескертпелері, есімдер көрсеткіші, географиялық және топографиялық атаулар көрсеткіші, тайпалар атауы көрсеткіштерімен толықтырылған.

«Тарих-и Рашиди» шығармасында Қазақстан жеріне қатысты көптеген жер-су атаулары, қазақ хандығының құрылуы мен қазақ хандарының ерліктері жайлы маңызды мәліметтер кездеседі.

Еңбекте бүгінде білетін, естіген, бірақ жоғалып кеткен, қазірде үлкен қала, сол кезде кішігірім халқы бар мекен атауларын, арнасы үлкен өзен-сулармен қатар, биік таулардың ерекшеліктерін байқаймыз.

Жоғарыда айтқанымыздай Шағатайдың жерлері бөліске салынғанда, одан бөлінген халық Моғолстан мемлекетін Қазақстанның Шығыс аймақтарында құрып, билік етеді. Моғолстан мемлекетін құрған Әмір Болатшының жүрген жерлері туралы «Тарих-и Рашиди» шығармасында мынадай дерек келтіріледі. Солардың ішінде Ақсудан () шыққан Әмір Болажидың () атасы Ортөбеге () күн батыстағы Меңглай Суиені (), шығысында Кусан () мен Тар бугурды (), батысында Самаз () бен Ферғана () уәлаятының шеті саналатын Жағшәманды (), солтүстігінде Ыстықкөл () мен оңтүстігінде Жаржан () мен Сариф Ұйғырмен () шектесетін жерді береді [13, 16-17]. Бұл жерде Моғолстан жерінің басты қалаларының бірі **Ақсу қаласы** болған. Бұл қаламен қоса, Кусан, Тар бугур, Самаз, Ферғана, Жағшәман, Ыстықкөл, Жаржан, Сариф Ұйғыр деген жер-су аттары аталады. Сонымен қатар, «Тарих-и Рашиди» дереккөзінде Шығыс Түркістанда тағы да мынадай қалалар бар деп көрсетеді: **Қашқар** (), **Хотан** (), **Үзкенд** (), **Касан** (), **Ахсикет** (), **Әндіжан** (), **Ақсу** (), **Атбаши** (), [13, 17] және де Тұрфан () мен Хотан () аралығында **Луб Катак қаласы** () [13, 18]. Бүгінгі күнде бұл қалалардың кейбіреуі сол қала ретінде қалса, кейбіреуі әр түрлі қақтығыстарға байланысты жоғалып кеткен. Ал Ақсу қаласы Әмір Болджидың ордасы болғандықтан, XIV ғасырда қамалы берік, сауда орталығы дамыған қала болуы мүмкін. Қазірде Ақсу тек жүздеген ауылы бар бір аудан орталығы.

Табиғаты ғажап, жері құнарлы, сулы-нулы жер Дешті Қыпшақта барлық патшалықтар билік еткісі келетін. Осы жерде бірнеше патшалар билік еткен. Оған мына дерек дәлел болады. () Әбілқайыр ханның бүкіл **Дешті Қыпшаққа** (Дешті Қичак) билігі жүріп тұрған еді [13, 108]. **Дешті Қыпшақта** Әбілқайыр хан қайтыс болған соң, Йадгар хан билік жүргізген. Бұл туралы Фатх-наме-ий Шахидің еңбегінде алғаш дерек келтіріледі [5, 46]. Сонымен қатар Темірлер билігі тұсында жазылған «Тарих-и Рашиди» шығармасында қазақ хандығының құрылу тарихына қатысты мынадай құнды мәлімет беріледі.

Аудармасы: Барлығы Керей хан мен Жәнібек ханға кетіп қалады. Олардың саны көбейіп, екі жүз мың адамға жетіп, өзбек-қазақ деп өздерін атайды. Қазақ мемлекетінің басталуы сегіз жүз жетпісінші жылдан, [Алла жақсы біледі] тоғыз жүз қырықыншы жылға дейін құрылды. Қазақ толық ықпалға ие бола бастады. Өзбекстанның көп бөлігінде Керей хан, Бұрындық хан болды, одан кейін ұлы Жәнібек хан, Қасым хан болды. Ол барлық **Дешті Қыпшақты** жаулап алды және оның әскері мыңнан көп болды. Одан кейін ұлы Мамаш хан болды [13, 109].

Мұхаммед Хайдар Дулати Моғолстан сарайында қызмет етіп жүріп, әр түрлі жерге елші қызметімен барып жүргенде қазақ мемлекетінің құрылғаны туралы естіп, еңбегінде жазған. Алайда қазақ хандығы қай уақытта құрылғаны жайлы нақты айта алмаса да, шамамен хиджри жыл санауымен мерзімін көрсеткен. Яғни григориан жыл санауына ауыстырсақ 870/1465-66 – 940/1533-34 жылдары қазақ хандығы құрылған деп есептейміз. Осы мәліметті тек «Тарих-и Рашиди» шығармасынан ғана табамыз. Сол себепті Дешті Қыпшақта Керей хан мен Жәнібек хан барлық өздерінің артынан ерген халықпен қазақ хандығының негізін қалайды. Дешті Қыпшақ қазақ халқының шыққан мекені. Бұл жерде бірнеше түрік тайпалары мекендеп, кейін әр түрлі саяси, көшу-қону жағдайларына байланысты Орталық Азияда өздерінің мемлекеттіктерін құрып, сол жерлерде мекендеп қалған. Қыпшақ даласы Қазақстанның барлық аумағын алып жатқандықтан, біз сол жер-су аттарына әр тақырыпта жеке тоқталатын боламыз.

«Тарих-и Рашиди» шығармасында Қазақ хандығының 1465 жылы құрылғаны туралы алғашқы дерек келтірілсе, XV ғасырда Алматы қаласының аты айтылады. Бұл алма шаһары туралы мынадай дерек келтіріледі:

Әмір Қамараддин билікке қол жеткізгеннен кейін оған әмірлердің арасынан қарсылық көрсеткендер бар екені жайлы Әмір Темір естіп, әмір жалайыр Баһрам (), Хетай баһадүр () және Шейх Әлі баһадүрлерді () жіберді. Олар **Алмату** () маңына жетіп, **Айша хатун өзенінің** () жағалауында керейіт () тайпасының адамдарымен соғысқаннан кейін, ақырында олармен бітім жасасып, кері қайтады [13, 57]. Осы жазылып отырған

Алмату қаласы қазіргі өзі аттас қаланың орнында болған. Оған «Тарих-и Рашиди» шығармасынан мынадай дерек келтіруге болады.

Аудармасы: «Бұл мекен **Іле өзенінің** () батыс арнасында орналасқан. Әдетте оның аты Алматы деп жазылады. Қазірде орыстар осы қамал мен қаланы тура осылай (**Алматы** ()) деп атайды. Бұл қала 1854 жылы **Қырғыз** () деген кішкентай өзеннің жағалауында салынған. Шавиел мырзаның айтуынша, бұл мекенде көп алма өсетіндіктен атауы түрікше «алма» дегенді білдіреді [13, 718].

Алмату (Алматы) қаласында тағы да мынадай оқиға болған: «Моғолстанның әйгілі мекендерінің бірі **Алматуда** Мансұр хан бастап, Сұлтан Саид хан және Сұлтан Халел бауырларына қарсы шабуылға шығады. Шайбани ханның ағасы Саид хан талқандалып Алматудан қашып жанында елу шақты адам мен қажетіне жарайтын малмен керуенге орташа жүріспен он бес күндік жол болатын жердегі **Дуланға** () келіп байыз табады» [13, 278-279]. Осы парсы дереккөзінде Алматы қаласының Моғолстан мемлекетінде үлкен рөл ойнағандығы, әрі басшылардың бас қосып, кеңес құратын жерлері екендігін айта келе, жанында өзен-судың болғандығын көрсетеді. Сонымен қатар ортағасырдың өзінде осы жерде алма жемісінің көптігі де айтылып отыр. Алайда қазіргі күнде бұл алма ағаштары Алматы қаласында азайып қалған.

Алмату қаласы туралы Темірлер дәуірінде жазылған басқа дереккөздерде кездеспейді. Сондықтан «Тарих-и Рашиди» шығармасы жазылмағанда, біз қазақ хандығының қашан құрылғандығынан, өз жерімізде осындай әсем елді-мекендердің болғанынан хабарсыз болатын едік.

XIII ғасырда жазылған дереккөздерде кездескен Сайрам қаласы Темірлер дәуіріндегі дереккөздерде де айтылады. Шығармаларда жазылғандай, әскерлер Сайрам қаласы арқылы Моғолстан жеріне баратын болған. Соған қарағанда Сайрам қаласы Моғолстан мен Дешті Қыпшақты байланыстырып тұрған көпір секілді. Осыған орай мынадай деректер кездеседі: «Хазірет Сахибқыранның, яғни Әмір Темірдің әскері керейіт тайпасымен соғысқа разы болмай қайта жолға аттанғанда, **Сайрам** () мен **Йангиден** () өтіп, шабуыл жасап, қалың қолмен **Сангер Йағаж** () деген жерге келеді [13, 57]. 776/1375 жылы Хазірет Сахибқыран Моғолстан жерін жаулауға жолға шығады. Оның әскерлері Сайрамнан өтіп Жарун () маңына жеткенде жете адамдарының бірін ұстап, Сахибқыранның алдына әкеледі. Ол: «Қамараддин өз әскерлерін жинап Көктөбе () маңында Қажы бекті () күтіп отырғанын айта келе, сіздің әскеріңіздің мұнда келгенінен ол мүлде хабарсыз» - дейді» [6, 60-61]. Бұл жерде Сайрам қаласымен қатар Йанги қаласының да аты аталады.

Аудармасы: «**Йанги** Тараздың басқа атауы. Басқа жазушылар да осы пікірде. Менің ойымша бұл жерде біздің Йанги деп аламыз, тек а әріпінің түсіп қалғаны ғана бір қате» [13, 215]. Йанги Тараз қаласының ортағасырлық атауы, Оны моңғолша Мелкат ата () деп айтады [13, 90]. Сонымен қатар еңбекте Отырар қаласын да Йанги деп айтылған деп жазады [13, 219].

Сайрам қаласының жағдайы туралы мынадай мәлімет жазылады: «Есенбұға хан істеген қылықтарына өкініп, адамдармен жақсы мәміле жасасты. Алғаш рет **Сайрам** мен **Түркістанға** және Ташкентке күтпеген жерден жорық жасап, қатты ойрандады. Бұл шабуылдар 855/1451-52 жылдан бұрынырақ болды» [13, 107]. Бұл жерде Сайрам қаласы тағы қатты соққы көргені жайлы мәлімет беріліп тұр.

«Тарих-и Рашиди» еңбегінде **Аржашлар** () деген мекен туралы былай сипатталады: «
» Не қол, не аяқ жетпейтін жер. Бұл жер өте терең үш шатқалы бар мекен еді, оның етегінен үш үлкен өзен ағып жататын [13, 61-62]. Бұл мекен Алатаудың мұздарынан аққан Шарын өзені бойында орналасқан болатын. Қазіргі күнде мұндай мекен кездеспейді. Аржашлар дереккөзде бір ғажайып мекен ретінде сипатталады. Ортағасырда жаудан қашқан әскер көбінесе шатқалдарға, ормандарға, аралдарға жасырынатын болған. Аржашлар да сондай мекендердің бірі деп саналған.

Тұрфан () мен Хотан () аралығында жатқан белгілі қалалардың бірі **Луб Катак** () қаласы туралы «Тарих-и Рашиди» дереккөзінде бір муаззин (азаншы) мен шейхтың оқиғасында

айтылады: «Жұма күні шейх пен муаззин екеуі қаладан шығып кетеді. Олар қаладан үш фарсах жерге жеткенде, азаншы бір жұмысын бітіру үшін қалаға қайта барып келеді. Жолдан жұма мешітін көріп, құптан намазының азанын айтайын деп мешіттің мұнарасына көтеріліп, азан шақырып жатқанда, аспаннан қар секілді, бірақ құрғақ бірдене жауа бастайды. Азаншы намазын оқып болған соң, төменге түсіп, есікті ашайын десе, ашылмайды. Содан кейін қайта мұнараға көтеріліп, қараса, жауып тұрған құм екен. Құм бүкіл шаһарды басып қалыпты, тіпті мұнараға дейін жақындап қалыпты, ол сол арадан қашып кетеді. Бүгінде бұл қала құм астында көміліп жатыр. Кейде қатты жел соқса, мұнараның басы, кейде күмбездің төбесі көрініп қалады. Егер боран соғатын болса, үйлердің төбелері ашылып, ішіндегі заттар сол қалпында тұр, әрі қаңыраған аппақ адамдардың сүйектері көрінеді. Сосын Шейх Ақсу жақтағы Ай гулге () келеді [13, 19]. Катак қаласы туралы басқа парсы дереккөздерінде кездеспейді, сондықтан бұл қаланың орнын тек ауа-райына байланысты көруге болады деген болжам жасай аламыз. Бұл жерде екі жолаушы негізі Ақсу қаласы, яғни Тоғылық Темірдің еліне бара жатқанын түсінуге болады. Сонымен қоса, Ақсу қаласының маңында Айгүл (Айгул) деген мекеннің аты айтылады. Шығармада Айгулді Айкөл немесе Байкөл болуы мүмкін деп ескертпе жасайды. Бірақ бұл жердегі Байкөлді Ресейдегі көлмен шатастыруға болмайды. Себебі, Айгул Ақсудың айналасындағы мекеннің атауы болған.

Әмір Темірдің билігі мен мекендеген жерлері туралы жазылған шығармада оның бір тойды өткізу үшін бірнеше жерге барғанын айтады. «Әмір Темір Самарқандтан шығып, **Атбашыға** () барып, демалып, ол жерден **Арта Бари даласына** () келіп, ол онда үйленіп, бірнеше күн бойы той жасайды. Ол бұл арадан шығып, **Йассы асуын** () кесіп өтіп, **Үзкендке** () біразға орнығады. Сосын Үзкендтен аттанып, **Ходжентке** барып тоқтады. Бұл жерде жалайыр Баһрамның ұлы Әділшаһ () қызмет көрсетіп, той жасайды» [13, 63-65]. Бұл жерде Атбашы деген жер Түркістан даласында орналасқан болуы мүмкін, себебі Әмір Темір Самарқандтан шығып Йассы асуына барған, бұл Түркістанның астанасы Йасы қаласының асуы болса, онда Атбасы да сол мекенге жақын деп болжаймыз. Сонымен қатар, Үзкенд, Ходжент Сырдария өзені бойындағы қалалар екенін жоғарыда көрсеткенбіз.

Моңғолдар билігі тұсындағы қатты зардап шеккен қала Отырар қаласы болатын. Отырар қаласы Темірлер дәуірінде қайта қала мәртебесін алған. Оған дәлел «Тарих-и Рашиди» шығармасында осы қала туралы екі жерде кездеседі. Біріншісі Әмір Темір Әділшаһды ұстауға әскерін жібергенде, әскер Самарқандтан шығып, **Отырарға** жеткенде, екіге бөлінеді деп айтылса [14, 76], екіншісінде **Отырарда** Әмір Темір дүние салады [13, 82] – деп жазады.

Ортағасырда соғыстардың себебінің көбісі жерге талас, келіспеушілік, сатқындық болатын. Соғыстардың нәтижесінде біреулері жеңсе, кейбіреуі жеңіліс тауып жатады, тіпті тарих сахнасынан жоғалып кетеді. Сондай оқиғаның бірі қалмақтармен болған соғыста Жүніс хан Іле өзенінің () маңында жеңіледі. Моғол әмірлерінің көбісі бұл соғыста қаза табады. Осы себепті, моғолдар түгелдей **Түркістан** жағына қашып, сол жерде тұрақтанады. Олар Түркістан өңірінде **Сейхун өзенінің** жағалауында **Қаратоғай** деген жерде қыстап шығады [13, 119]. Бұл жерде бірнеше жер-су атауымен қатар, Моғолстан жерінің Түркістан аймағына ауысқаны жайлы дерек келтіреді.

Батыс Қазақстандағы қалалар Сарай немесе Сарайшық туралы «Тарих-и Рашиди» шығармасында мынадай мәлімет береді:

Аудармасы: **Сарайжук**, Сарайчиқ және тағы да басқа деп аталатын қала **Йайек (Жайық)** немесе **Орал** өзенінің жанында **Әхир** есімді бір қала, **Хазар** теңізінің солтүстік жағалауына жақын орналасқан және шамамен тура сол жер айтылып тұрған болуы керек» – деп көрсетеді [13, 736]. Сарайчиқ, яғни Сарайшық қаласы моңғолдардың билік құрған кезінде құрылған қала. Сол уақыттан бері Сарайшық қаласы көркейіп, гүлдеп, сауда-саттық орталықтарының біріне айналған. Осы шығармада () Бұрындық хан Сарай және Сарайшық (қаласында) болды - деп жазады [13, 405].

Қазақстанның батыс бөлігіндегі топонимдер туралы Темірлер дәуірінде жазылған еңбектерде жазылған. Еділ өзенінің атауы «Тарих-и Рашиди» шығармасында жазылады. Еділ өзенімен қатар қазақ жерінде бірнеше өзен-сулардың да атауын көрсетеді.

Аудармасы: Моғолстанда Жейхун секілді көп өзендер бар. Олар Іле, Еміл, Ертіс, Жублак және Нарын өзендері. Олар көлемі жағынан Жейхун мен Сейхуннан еш кем емес және бұл өзендердің көбісі Моғолстан мен Өзбекстан арасын бөліп жатқан Көкчеге (Көкше) барып құяды. Оның ұзындығы сегіз айлық жол және кейбіреуінің көлемі отыз фарсах болады. Қыста Көкшеде мұз қатқанда өзбек Моғолстанға екі-үш күнде тез мұздың үстімен жүріп баратын. Қайтқан кезде қыстың аяғында осылай тез қайтады. Бірақ қыстың аяғында қауіпті болады. Көбінесе мұз жарылғанда шамамен жүз-екі жүз отбасы суға түсіп кетеді. Оның суы тұщы және оған өзен құйылады, бірақ одан тармақ бөлінбейді. Оған Өзбекстаннан келіп құятын сулардың бірі **Етіл** (Еділ) деп аталады және ол Кулзамға құяды [13, 525-526]. Мұхаммед Хайдар «Тарих-и Рашиди» шығармасын «Тарих-и жахангушай» дереккөзіне сілтеме жасай отырып, жазған. Осы мәлімет те Жувейнидің шығармасынан алынған. Яғни Еділ өзені тек Каспий теңізіне ғана емес, сонымен қатар Көкше көліне де құятына куә боламыз. Сонымен қатар Моғолстан оңтүстік аумағында бірнеше үлкен өзендердің аттары аталады. Біз әлі де сол өзендерге байланысты деректерге тоқталамыз. Мұндағы Көкше теңіз қазіргі Балқаш көлінің ортағасырлық атауы.

Қазақстанның батысында Қаратау деген үлкен тау бар. Қаратау тауын «Тарих-и Рашиди» еңбегінде Қарашық тауы () деп жазады. () Қарашық тауының басына қарауыл жан-жақты бақылау үшін Ақсума () салынған еді, сол жерден Әмір Темір Дешті Қыпшақ даласын бақылап отыратын. Бұл тау Қыпшақ даласынан жоғарырақ орналасқан [13, 76-]. Қаратау негізінде еліміздің батысы мен орталығында да орналасқан. Қаратаулардың басына қар жаумайды, әрі оңтүстік-шығыстағы таулардан аласа болады. Қаратаудың басында қазақ халқы қоныстанған, әрі үлкен тарихи оқиғаларды басынан кешіргендері туралы қазақ тарихынан білеміз.

Қорыта келгенде, XVI ғасырда жазылған «Тарих-и Рашиди» шығармасы Әмір Темір мен оның ұрпақтарының тарихы жайлы жазылған парсы тіліндегі құнды дереккөз болып табылады. «Тарих-и Рашиди» дереккөзінің авторы Кашмирде екі дәптер, яғни кітап етіп жазып шығады. Бұл шығармада XIV ғасырда билік еткен Моғолстан патшалығы мен Әмір Темірдің билігі заманындағы Қазақстан мен Орталық Азия халықтары, мәдениеті, шаруашылығы, жерлері мен өзен-сулары жайлы маңызды деректер жазылады. Сол себепті «Тарих-и Рашиди» шығармасы ағылшын, орыс, қазақ, қытай және т.б. тілдерге аударылып, ғылыми айналымға енгізілген. В.В. Вельяминов-Зернов, В.П. Юдин, А. Урунбаев, Р.П. Жалилова, Л.М. Епифанова, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина және т.б. сынды кеңестік замандағы ғалымдар парсы тілді шығарманы аударумен қатар, Қазақстан мен Орталық Азияның тарихына қатысты құнды деректерді зерттеген. Шығарма Моғолстан патшалығы туралы көптеген мәлімет бергендіктен, сол мекендегі жер-су атаулары жайлы да маңызды мәліметтер жазылады. Дереккөзде Әмір Темір мен ұрпақтарының билік еткен Қазақстанның Шығыс-Оңтүстік, Батыс және Оңтүстік аумағындағы Ақсу, Ахсикет, Луб Катак, Алматы, Сайрам, Йанги, Түркістан, Үзгенд, Ходжент, Отырар, Қараторғай, Сарайжұқ, Орал, және т.б. қалалары, Іле өзені, Сейхун өзені, Йайық өзені, Етіл өзендері және Қаратау, Қарашық тауы және басқа да жерлер жайлы сипатталады. «Тарих-и Рашиди» шығармасының қазақ тарихы үшін ең маңыздысы, Қазақ хандығының құрылуы жайлы маңызды дерек айтылады. Шығарма әлемнің бірнеше тіліне аударылып, зерттелсе де, дереккөзде кездесетін Қазақстанға қатысты жер-су атаулары әлі де ғылыми зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Стори Ч.А. Персидская литература. (био-библиографический обзор) / в 3 т. пер. с англ. перер. и доп. Брегель Ю.Э., отв. ред. Борщевский Ю.Е. – М.: Главная Редакция Восточной Литературы, 1972.*
2. *Мұхаммед Хайдар Дулати: Өмірбаяндық-библиографиялық анықтамалық. - Алматы: М.Қ. Дулати қоғамдық қоры, 1999. - 160 бет.*
3. *История Казахстана в персидских источниках./ в 5 Т. «Культурное наследие». – Алматы: Дайк-Пресс, 2005, 2006, 2007.*
4. *The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat. A History of the Moghuls of Central Asia. / an English Version. Ed. with Commentary, Notes and Map by Elias N. The Translation by Denison Ross E. – London: Sampson Low, Marston & Co., 1895.*

5. Абусеитова М.Х., Баранова Ю.Г. *Письменные источники о истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 426 с.
6. Фазлаллах Ибн Рузбихан Исфাহани. *Записки Бухарского гостя.*
<http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Isfahani/framepred.htm>
7. Мирза Мухаммад Хайдар. *Тарих-и Рашиди.* / Введ., пер. с перс. Урунбаева А., Жалиловой Р.П. и Епифановой Л.М.; примеч. и указат. Жалиловой Р.П. и Епифановой Л.М. – Ташкент: Фан, 1996. – 727 с.
8. Мухаммед Хайдар Дулати. *Тарих-и Рашиди.* / пер. с перс. яз. Урунбаева А., Джалиловой Р.П., Епифановой Л.М., 2-е издание дополненное. – Алматы: Санат, 1999. – 656 с.
9. Атыгаев Н.Ә. «Тарих-и Рашиди»: Жаңа басылым ескі кемшілік <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/424>
10. *Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков: (извлечения из персидских и тюркских сочинений)* / Сост.: Ибрагимов С.К., Мингулов Н.Н., Пищулина К.А., Юдин В.П. – Алма-Ата, 1969. – 651 с.
11. Мұхаммед Хайдар Дулати. *Тарих-и Рашиди. (Хақ жолындағылар тарихы).* – Алматы: М.Х. Дулати қозғамдық қоры, 2003. – 616 б.
12. *Тарих-и-Рашиди: әдеби-мемуарлық шығарма / ауд. Қазыбек М., Нұралиев Ә.* – Алматы: Мирас, 2015. – 768 б.
- 13.
14. –

УДК 903/904 (574.3)638
ГРНТИ 03.41.01

Мусаева Р.С.¹

¹Научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана,
argin_rr@mail.ru, kaznu.kz

СТОЯНКИ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье приводятся сведения о 15 дюнных стоянках срубной культуры, обнаруженных на территории Западного Казахстана. Все памятники открыты и исследованы специалистами археологических экспедиций РФСР. Местонахождение дюнных стоянок на территории Рын-песков и Камыш-Самарских разливов подводит к вопросу о наличии подвижного типа хозяйства у срубных племен, населявших данную территорию.

Ключевые слова: археология, эпоха бронзы, срубная культура, дюнные стоянки, Западный Казахстан, Северный Прикаспий.

Р.С. Мусаева¹

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының ғылыми қызметкері, argin_rr@mail.ru,
www.kaznu.kz

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚИМА МӘДЕНИЕТІНІҢ ТҰРАҚТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Батыс Қазақстанның аумағында табылған 15 дюнных тұрақтар туралы мәліметтер келтіріледі. Барлық ескерткіштер РКФСР археологиялық экспедицияларының мамандарымен ашылып зерттелген. Рын-құмда және Қамыс-Самар жайылмасына орналасқан тұрақтар негізінде қима тайпалардың жылжымалы үлгідегі шаруашылық бар екендігі туралы мәселе пайда болады.

Кілт сөздер: археология, қола дәуірі, қима мәдениеті, тұрақтар, Батыс Қазақстан, Солтүстік Каспий.

Mussayeva R.S.¹

¹*Researcher of A.Kh. Margulan Institute of Archeology, argin_rr@mil.ru, kaznu.kz*

THE SETTLEMENT'S OF TIMBER-GRAVE CULTURE OF WESTERN KAZAKHSTAN

Annotation

The article provides information on the 15 settlement's of the timber-grave culture found in the territory of Western Kazakhstan. All the monuments are open and researched by specialists of archaeological expeditions of the RSFSR. The location of the dune sites on the territory of the Ryn-Sands and Kamysh-Samara spills leads to the question of the presence of a mobile type of economy among the timber-grave tribes inhabiting this territory.

Key words: archeology, Bronze Age, timber-grave culture, dune sites, Western Kazakhstan, Northern Caspian.

Большинство срубных памятников на территории Западного Казахстана открыто и изучено при исследовании памятников иных археологических культур [2, с.5]. В рамках настоящей статьи собраны и систематизированы сведения о 15 дюнных стоянках срубной культуры, обнаруженных на территории современных Западно-Казахстанской и Атырауской областей. Необходимо оговорить, что особенностью истории изучения дюнных стоянок является тот факт, что все они открыты и исследованы специалистами археологических экспедиций РСФСР, обозначенные в работе хронологически.

В период 1948-1950, 1952 гг. И.В. Сеницыным были открыты и исследованы ряд дюнных стоянок вдоль берегов рек Большой и Малый Узень (ныне Караозен и Сарыозен) до впадения их в систему Камыш-Самарских озер, близ с. Джангала и озера Сорайдын (Жанакалинский район Западно-Казахстанской области). Все исследованные им стоянки располагались по восточному склону песчаных дюн близ неглубоких копаней, содержащих, как отмечает И.В. Сеницын, хорошую питьевую воду, используемую жителями с. Джангала [9]. В частности им были открыты и исследованы дюнные стоянки *Джангала*, *Новая Казанка*, *Сор-Айдын-1*, *Сор-Айдын-2*, *Сор-Айдын-3*. Как и другие памятники, содержащие срубные элементы, стоянки также содержали разнокультурные материалы, принадлежащие неолитическим, энеолитическим племенам и ямной культуре.

Отдельные фрагменты керамики стоянок, исследованных И.В. Сеницыным, характеризуется им как типично срубные. К таковым отнесены плоскодонные сосуды баночных форм с прямыми или слегка выпуклыми стенками, имеющими прямую или несколько отогнутую шейку и утолщенный край. Значительная часть сосудов имеет крупные размеры: до 28-30 см в высоту, до 15-18 см диаметр дна. Орнамент в таком случае нанесен мелкозубчатым штампом, располагаясь по всей поверхности верхней части сосуда [11, 10, 9].

Также встречаются горшки средних размеров, до 15-18 см в высоту, и 10-12 см диаметр дна, орнаментированные по плечикам. Кроме того были обнаружены сосуды с зональным расположением орнамента.

В большинстве сосуды украшены несложным орнаментом в виде параллельных или горизонтальных линий, зигзага, треугольников, елочного орнамента, выполненных оттиском гребенчатого штампа. Также были найдены фрагменты, украшенные мелкими или крупными вдавлениями, нанесенными концом круглой или плоской палочки на сырую глину [11, 9].

Среди находок на поселениях близ озера Сорайдын необходимо отметить глиняные пряслица цилиндрической формы, пряслице, изготовленное из головки бедренной кости животного, а также два глиняных обломка от плоских кружков (крышки для горшков). Находки немногочисленных осколков каменных предметов небольшого размера, выполненных из плит песчаника, вероятно, являлись точильными или шлифованными предметами. И.В. Сеницын также отмечает, что некоторые из них использовались в качестве зернотерок. Однако утверждать, что они принадлежали населению срубной культуры однозначно нельзя, учитывая разнокультурность памятника.

В низовьях р. Кушум, по правому ее берегу среди дюн была обнаружена дюнная стоянка *Джангала*. Фрагменты керамики относятся к баночным и слабо-профилированным сосудам.

Элементы орнамента: прочерченные и гребенчатые линии, линзовидные, овальные, зерновидные, подтреугольные оттиски. Сюжеты орнамента: хаотичные скопления элементов, горизонтальные опоясывающие ряды, зигзаги обычные и штрихованные, «елочка» [6, с.85].

И.В. Синицыным также была открыта дюнная стоянка *Урда*, расположенная в песках Прикаспийской низменности, западнее всех остальных стоянок (Бокейордынский район). Как и другие дюнные поселения, культурного слоя на памятнике выявлено не было. Поселение разновременное, керамический материал, по сведению автора раскопок, был схож с керамикой срубной культуры, однако подробного описания в публикациях выявить не удалось [12, с. 147].

В 1957 году В.Д. Белецким, руководителем Нижне-Волжской экспедиции Государственного Эрмитажа, была открыта дюнная стоянка *Исекей*, расположенная в местности Рын-Пески, в районе с. Исатай Исатайского района Атырауской области. Керамика представлена фрагментами баночных и слабопрофилированных форм. Орнамент: прочерченные линии, ногтевые оттиски и пальцевые защипы. Особо укажем венчик сосуда с глубокими округлыми вдавлениями изнутри, образующими на внешней поверхности выпуклины-«жемчужины» [6, с. 86].

Исследование срубных памятников вновь продолжилось в 1967-1968, 1972 гг. А.Н. Мелентьевым, возглавившим Заволжский отряд Астраханской экспедицией Ленинградского отделения института археологии СССР.

Исследователем были изучены многочисленные памятники археологии, в том числе и группа дюнных стоянок срубной культуры. Как отмечает А.Н.Мелентьев, стоянки, как правило, разнотипные, расположены в районах «изобилующих «сорами» (солеными озерами)», в непосредственной близости к озерам. К таковым отнесены практически все исследованные им места – урочища Истай-бабай, Кок-Мурун, Конур-Кудук, Сазды, Асай-бей, зим. Кара-Узак и др. Также он отмечает отсутствие древних памятников в зоне максимума Новокаспийской (Позднехвалынской) трансгрессии [4].

По предположению автора, система соленых озер-соров в древности соединялась русловыми протоками в единую крупную сеть водоемов и являлась пресноводной, так на некоторых стоянках обнаружены остатки пресноводной фауны – раковины *Unio*.

В частности А.Н. Мелентьевым были открыты и исследованы дюнные стоянки *Джамбул*, *Сазды*, *Конур-Кудук 1*, *Кошелак* и *Тау-Тюбе*.

К примеру, в песках Джамбул, расположенных к востоку от бархана Исатай-бабай на расстоянии свыше 7 км, с западной стороны расположено большое соленое озеро «сор», вытянутое по линии В-З. Рядом с ним обнаружена разнотипная стоянка *Джамбул*. К срубной культуре отнесены два горшка и фрагмент острореберного сосуда с прочерченным орнаментом в виде штрихованного зигзага [4].

Первый горшок имеет вогнуто-коническую шейку, венчик подчеркнут выступающим наружу небольшим бортиком. Плечики высокие, образующие ребро при переходе к тулову. По шейке нанесен тонкими резными линиями круговой фриз из смежных заштрихованных треугольников, ограниченных двумя параллельными линиями. Цвет снаружи красновато-кирпичный. Второй сосуд имеет более прямую шейку и высокие выступающие плечики, круто изогнутые при переходе в ребро. Аналогичный орнамент исполнен с помощью гребенчатого штампа с округлыми с боков зубьями (гусеница). Цвет в изломе черный, снаружи и изнутри серовато-грязный [4; 6, с.85].

Следующая дюнная стоянка *Сазды* была обнаружена среди барханных массивов одноименного крупного бархана, состоявшего из центральной высокой гряды и множества небольших отрогов. На обширном пологом склоне встречается множество открытых пологих коренных площадок. Основной находкой является некрупный сосуд срубного времени, украшенной по плечу фризом в виде двух параллельных полос, между которыми расположены «городки» и треугольники, нанесенные гребенчатым штампом. На отдельных фрагментах различных сосудов встречаются также и такие композиции орнамента, как выполненные оттисками штампа веревочки, пунсоны и др. Найдена банка с закрытой профилировкой, орнаментированная каплевидными оттисками [6, с.86].

Стоянка *Конур-Кудук 1* расположена к западу от противочумной лаборатории, на ровной, слегка наклонной площадке с юго-восточной стороны бархана. С северо-западной ее части на площади 150x35 м были обнаружены культурные остатки в виде сплошного слоя из мелких фрагментов обожженных костей и керамики. Основные скопления приурочены к местам кострищ, которых насчитывается пять на расстоянии 10-18 м. Стоянка разнотипная, содержит материалы эпохи неолита и поздней бронзы. К находкам срубного типа авторами раскопок отнесены 2 черешковых

наконечника срубного типа и неорнаментированные обломки баночных и слабопрофилированных сосудов с примесями песка и шамота [6, с. 86].

Дюнная стоянка *Кошалак* расположена в местности Рын-Пески Курмангазынского района Атырауской области, на песчаном бархане. Керамика представлена фрагментами баночных и слабопрофилированных сосудов. Внешняя поверхность некоторых экземпляров грубо сглажена косыми расчесами. Орнамент: зубчатый штамп, каплевидные оттиски [6, с. 86].

Дюнная стоянка *Тау-Тюбе* расположена в урочище Тау-Тюбе в Рын-песках Исатайского района Атырауской области на песчаном бархане. Фрагменты баночных и слабопрофилированных сосудов. Орнамент: елочки и хаотичные скопления отпечатков зубчатого штампа, каплевидных оттисков. Инвентарь: фрагмент каменного оселка с двумя просверленными отверстиями [6, с. 86].

По итогам проведенных исследований А.Н. Мелентьев пришел к выводу, что возможно одной из причин зарождения и развития подвижных барханов и бугристых песков являлось скотоводство. Он отмечает появление подвижных песков в Волго-Уральском междуречье на современных местах выпаса скота [5].

Дальнейшие работы на территории Северного Прикаспия и Рын-песков в 1980 г. продолжила экспедицию Куйбышевского педагогического института под руководством И.Б. Васильева [6, с. 100]. Им были открыты и исследованы дюнные стоянки *Восточное, Новая Школа, ТС-III, Конур-Кудук*.

Дюнная стоянка *Восточное* расположена в местности Рын-пески Исатайского района Атырауской области, на склоне песчаного бархана. Керамика: фрагмент закрытой банки с косыми расчесами на внешней поверхности [6, с. 86].

Дюнная стоянка *Новая Школа* (около Досанг) расположена на дюне в местности Рын-пески Исатайского района Атырауской области. Керамика: фрагменты лепных сосудов баночных и слабопрофилированных форм. Особо выделим целый экземпляр, орнаментированный прочерченными горизонтальными линиями и строенным зигзагом, а также часть округлобокого горшка с зауженной горловиной и оттянутой наружу закраиной устья [6, с. 86].

Дюнная стоянка *ТС-III* расположена на дюнах в местности Рын-пески Исатайского района Атырауской области. Керамика: обломки баночных, слабопрофилированных сосудов и горшков с зауженным устьем, среди которых особо укажем два экземпляра, орнаментированных косой решеткой из прочерченных линий и горизонтальным рядом клиновидных оттисков [6, с. 86].

Поселение *Конур-Кудук* расположено в местности Рын-Пески, на склоне бархана. На поверхности собраны неорнаментированные обломки баночных и слабопрофилированных сосудов с примесями песка и шамота [6, с. 86].

Для понимания особенностей расположения и условий сохранения дюнных стоянок срубной культуры, необходимо обратиться к характеристике физико-географических условий расположения памятников.

Географически выделенные памятники расположены на территории Прикаспийской низменности в Рын-песках и на территории Общего Сырта, в окрестности Камыш-Самарских озер.

Казахстанская часть Общего Сырта характеризуется как равнинная и относится к степной зоне Волго-Уральского междуречья. Отроги Общего Сырта характеризуются увалисто-волнистым возвышенным рельефом, разделенными речными долинами на отдельных возвышенностях. Южные его склоны крутые и резко переходят в Прикаспийскую низменность. Микрорельеф на возвышенностях и выравненных участках представлен небольшими озерами и сусликовыми (зоогенный рельеф) [7, с.22].

Характерным отличием рельефа Прикаспийской низменности является чередование с запада на восток приподнятых плосковершинных водораздельных равнин и больших понижений (лиманы и впадины) и сусликовины. Эти понижения используются в сельском хозяйстве как сенокосные угодья. В микрорельефе преобладают блюдцеобразные понижения и неглубокие плоскодонные впадины. На юге области в широтном направлении простирается крупный песчаный массив - Рын пески, которые являются дельтовыми и мелководными морскими образованиями, в значительной мере переработанные ветром [7, с.315]. С восточной стороны расположена дельтовая часть р.Уил, пески Тайсоган и бассейн р.Сагиз. Здесь распространены бурые и серо-бурые пустынные почвы с полынной и солянковой растительностью, большую часть территории занимают песчаные массивы, которые являются результатом эрозионных процессов, а также отчасти обусловлены антропогенным воздействием [7, с.316].

Сложность в определении характера жизнедеятельности человека в полупустынной и пустынной зонах затруднено вследствие постоянного «движения» песков. Если в степной зоне выявить расположение стационарных памятников можно визуально, по цвету травы и ее густоте, наличию западин, изменению цвета грунта, то в полупустынной и пустынной местности обнаружить останки человека крайне сложно, так как они чаще всего оказывались на поверхности земли и возможно разложились в течение длительного времени.

Отсутствие культурного слоя, жилищных конструкций, значительного количества находок костей животных и керамики на большинстве памятников, особенно расположенных в Прикаспийской низменности, можно объяснить несколькими причинами. Во-первых, расположение стационарных памятников в песках, на дюнах и барханах со временем «стирает» любые следы присутствия человека. При условии наличия в эпоху поздней бронзы западин жилищ, углублений от столбов и других конструктивных особенностей жилых и хозяйственных построек, таковые с течением времени могли «исчезнуть» при движении песков и иных эрозионных процессов. Остеологический материал, керамика и другие изделия из кости, камня, глины подвержены разложению. Поэтому судить о присутствии человека в данной местности можно лишь по вышеописанным «случайным» находкам фрагментов керамики.

Исходя из природно-климатических особенностей пустынной и полупустынной зоны, дефициту влаги, ограниченности кормов, сезонности их поедания, засоленности почвы водоемов, многие исследователи отмечают возможность ведения на данных территориях лишь подвижных форм скотоводства [1; 3, с.92].

Таким образом, местонахождение дюнных стоянок срубной культуры на территории Рын-песков и Камыш-Самарских разливов подводит к вопросу о наличии подвижного типа хозяйства у срубных племен, населявших данную территорию.

Список использованной литературы:

1. *Галкин Л. Л. О роли экологических факторов в истории населения Волго-Уральского междуречья в эпоху бронзы // Вопросы археологии Западного Казахстана. Вып. 1. Самара: Акт. обл. госинспекция по охране историко-культур. наследия, 1996. – С. 56-82.*
2. *Кушаев Г. А. Этюды древней истории Степного Приуралья. Уральск: «Диалог», 1993. – 172 с.*
3. *Лопатин В.А. Срубные поселения степного Волго-Уралья: Уч.пос. – Саратов. – СГУ, 2002 г. – 136 с.*
4. *Мелентьев А.Н. Отчет Заволжского отряда Астраханской экспедиции ЛОИА АН СССР // Архив Института археологии им. А.Х.Маргулана. – Д.1055, св.66. – 1967 г.*
5. *Мелентьев А.Н. Отчет Прикаспийского отряда ЛОИА АН СССР // Архив Института археологии им. А.Х.Маргулана. – Д.1294 св.68. – 1972 г.*
6. *Памятники срубной культуры: Волго-Уральское междуречье // Археология России (САИ. Вып. В 1-10. Т. 1). Саратов: Изд-во СарГУ, 1993. – 200 с.*
7. *Рамазанов С. К. Физико-географическое районирование Западно-Казахстанской области // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2012. № 1. – С. 131-137.*
8. *Рамазанов С.К. Природно-географические условия региона – основной фактор в истории расселения человечества (на примере Западно-Казахстанской области)// Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. - № 1. – Уральск. - 2002г. – С.14-22.*
9. *Синицын И. В. Археологические исследования в Саратовской области и Западном Казахстане. КСИИМК. - 1952. - Вып. 45. – С. 62-73.*
10. *Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда // МИА. № 60. Древности Нижнего Поволжья (Итоги работ Сталинградской археологической экспедиции). Т. 1. / Отв. ред. Е. И. Крупнов. - М.: Изд-во АН СССР. - 1959. - С. 39-205.*
11. *Синицын И. В. Археологические памятники по реке Малый Узень // КСИИМК. - 1950. - Вып. 32. – С. 101-112.*
12. *Материалы и исследования по археологии СССР. №60. – Древности Нижнего Поволжья (Итоги работ Сталинградской археологической экспедиции). – т.1. – отв.редактор Е.И. Крупнов. – М., Изд-во Академии наук СССР. – 1959 г. – 597 с.*

ӘӨЖ 11-789
ГРНТИ03.61.23

A.Ş. Altayev¹

*Kazakh National University named after al - Farabi , Doctor of Historical Sciences, Professor
altaev1@mail.ru*

L. M. Khassanayeva²

*Kazakh National University named after al - Farabi , Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor leila.maralovna@gmail.com*

A.M. Urazbaeyeva³

*Kazakh National University named after al - Farabi , Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor akzhamal.m@gmail.com*

POPULATION OF KAZAKHSTAN: TRENDS FROM THE 2009 CENSUS TO THE PRESENT DAYS

Annotation

The article discusses the dynamics of changes in the population of Kazakhstan in the period after the second national census of 2009 and the next population census in 2019. It is shown that in the period under study there was a general increase in the population of the country, fully restored after the demographic losses of the 90s of the twentieth century. Regarding the number of oblasts, it is determined that most of them belong to the group with a growing population. These are southern and western regions. By 2018, a small increase in population in the Karaganda, East Kazakhstan, Akmola and Pavlodar regions was replaced by a decline. And the North Kazakhstan region continues to show a negative trend of decreasing population.

Keywords: population size, population censuses, migration outflow, natural increase, national security, global demographic imbalance, demographic situation.

A.Ш. Алтаев¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, т. г.д., профессор

Л.М. Хасанаева²

²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, тарих ғылымдарының кандидаты,

А.М. Уразбаева³

³әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, т. к., доцент

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ САНЫ: 2009 ЖЫЛҒЫ САНАҚ ҮРДІСТЕРІНЕН БҮГІНГІ КҮНГЕ ДЕЙІН

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан халқының 2009 жылғы халық санағынан 2019 жылға дейінгі өзгерістер динамикасы талқыланды. Қарастырылып отырған кезеңдегі Қазақстан территориясында өмір сүретін қазақтар мен басқа ұлттардың өсім, өлім динамикасы мен оның өзгерісіне әсер отырып факторлар демографиялық статистика негізінде талданады.

Мәселе негізінен аймақтық принципке сүйене қарастырылады. Мақалада келтірілетін мәліметтер ХХ ғасырдың 90 жылдарымен салыстырғанда халық санының біршама өскендігі мен тұрақтанғандығын көрсетеді. аймақ халқының санының өзгеруіне әсер етішу негізгі факторлар - миграция және иммиграция үдерістері екендігін көруге болады. Әсіресе, оңтүстік және батыс аймақтарда халық санының өсуі байқалады. Ал, 2018 жылға қарай Қарағанды, Шығыс Қазақстан, Ақмола және Павлодар аймақтарында халықтың саны азайған. Солтүстік Қазақстан аймағында халықтың азаюы жағымсыз үрдісі байқалады.

Түйін сөздер: халықтың саны, халық санағы, көші-қон ағымы, табиғи өсім, ұлттық қауіпсіздік, жаһандық демографиялық теңгерімсіздік, демографиялық жағдай.

Алтаев А.Ш.¹

¹*Казахский национальный университет им.аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор*

Хасанаева Л.М.²

²*Казахский национальный университет им.аль-Фараби, кандидат исторических наук*

Уразбаева А.М.³

³*Казахский национальный университет им.аль-Фараби, кандидат исторических наук, доцент*

ЧИСЛЕННОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА: ТЕНДЕНЦИИ ОТ ПЕРЕПИСИ 2009 ГОДА И ДО СЕГОДНЯШНИХ ДНЕЙ

Аннотация

В статье рассматривается динамика изменения численности населения Казахстана в период после проведения второй национальной переписи 2009 года и предстоящей в 2019 г. очередной переписи населения. Показано, что в исследуемый период произошел общий рост численности населения страны, полностью восстановившейся после демографических потерь 90-х годов XX века. В отношении численности областей установлено, что большинство из них относятся к группе с растущим населением. Это южные и западные области. Небольшой рост населения в Карагандинской, Восточно-Казахстанской, Акмолинской и Павлодарской областях к 2018 году сменился снижением. А Северо-Казахстанская область продолжает демонстрировать негативный тренд уменьшения численности жителей.

Ключевые слова: численность населения, переписи населения, миграционный отток, естественный прирост, национальная безопасность, глобальный демографический дисбаланс, демографическая ситуация.

Introduction

In recent decades, all countries in the world have experienced a period of powerful demographic changes. In general, there is a rapid population growth in the world, but some states are losing it, while others are increasing. Today, demographic threats have become one of the main global challenges and the implementation of an effective demographic policy is extremely important to ensure the national security of the country. The population is the source and purpose of the development of any social state, the success of the country depends on its size and qualitative structure. Kazakhstan, which belongs to rather small countries, in order to solve the problems of modernization and to enter the number of 30 most developed countries of the world, should ensure the dynamic reproduction of the population.

In the late twentieth and early twentieth centuries, the population of Kazakhstan went through a series of stages of quantitative change. In the 1990s, the population size was characterized by a sharp decline due to two determining factors — a significant scale of migration outflow and a serious reduction in natural growth. By 2000, the number of the country in comparison with 1991 decreased by 1904 thousand people or by 11.3%. At the next stage, the scale of reduction has decreased significantly and stabilized. From about 2005 to the present, there has been an increase in numbers, which in 2013 exceeded the 1991 figures. At present, the goal has been set to increase the population to 20 million people, which, judging by the rate of its growth, is an achievable task. After the 2009 census, the increase in the population of Kazakhstan for the year alone amounted to 221 thousand, in subsequent years the growth rate increased. Today, in anticipation of the new census, it is extremely important to trace the dynamics of population growth in 2009-2018.

Materials and methods

Historical demography is studying the history of reproduction of the population. Population size is one of the key indicators of historical demography. In this regard, the study of its dynamics in 2009-2018. This study will be carried out on the basis of historical demography methods, among which are: a census analysis method, statistical, tabular, and grapho-analytical methods.

Results and its discussion

As is known, it is the census of the population that forms the basis of national statistics and is one of the most important sources of information about the demographic and social situation in the country. The United Nations recommends conducting censuses once every 10 years to ensure better records, which is becoming a regular practice in most countries of the world. The Republic of Kazakhstan adheres to the UN recommendations.

In the history of independent Kazakhstan, two national censuses were conducted - the first census in 1999 and the second census in 2009. A third census is scheduled for November 2019.

The importance of the demographic potential for the country is evidenced by the allocation of the main threats to national security by the Law of the Republic of Kazakhstan “On National Security of the Republic of Kazakhstan”: “deterioration of the demographic situation and public health, including a sharp decline in the birth rate, increased mortality; uncontrolled migration processes” [1 The Law of the Republic of Kazakhstan “On the National Security of the Republic of Kazakhstan” (as amended and supplemented as of 07/05/2018) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31106860].

President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev in the Strategy “Kazakhstan - 2050: New Political Course of the Established State” identified ten global challenges of the twenty-first century, among which he called the “global demographic imbalance” one of the key. Kazakhstan also faces this challenge, but the country has great potential to maintain and increase its human potential. The head of state noted: “We are a young nation. The average age in our country is 35 years. This gives us a great opportunity to save our human potential and position ourselves correctly in the world. And today we have a good base for moving forward” [2 Message of the President of the Republic of Kazakhstan - Leader of the Nation Nursultan Nazarbayev to the People of Kazakhstan “Strategy“ Kazakhstan-2050 ”: a new political course of the established state” <http://www.akorda.kz/ru>].

According to the UN Counter, the population of Kazakhstan at the end of 2018 will be 18,608,079 people. In terms of population, the Republic of Kazakhstan ranks 64th among the countries of the world, and in terms of density - 184th, only 6.7 people. per square kilometer.

In the 1990s, the scale of demographic losses in Kazakhstan began to threaten the national security of the country, and there were signs of depopulation. The main reasons were the deterioration of the economic and social situation. The first Kazakhstan census of 1999 recorded a decrease in the population compared with the last All-Union census of 1989 to 14,953 thousand people, or 7.7%. [3. Summary of the 1999 census in the Republic of Kazakhstan. - Almaty: Agency Rep. Kazakhstan according to statistics, 1999. - 210 p.]. After the census, there has been a certain increase in the number of inhabitants of the country, which at the beginning of the 21st century, as a result of rising birth rates and a positive migration balance, has become a steady trend. According to the results of the National Census of 2009, the population was 16,009,597 people, having increased by 1,028,316 people over the inter-census period. %.[four]. The increase compared with 1999 amounted to 6.9%, that is, almost blocked the decline in the population in 1989-1999.

In connection with the implementation of reforms in all spheres of life, which led to the improvement of the economic situation, in the early 2000s new demographic trends appeared in Kazakhstan, characterized by population growth. After 2009, the pace of this process has accelerated. We will try to determine how the process is developing now, what are the current trends and what prospects for demographic development the country expects in the future.

Table 1 - Change in the population of Kazakhstan in 2009-2017, (at the beginning of the year, thousand)%. [5. . Comp. on the results of the census of the Republic of Kazakhstan in 2009; Demographic Yearbook of Kazakhstan: Stat. Sat / M. nat. Economy Rep. Kazakhstan, Com. according to statistics; Ch. ed. A. A. Smailov. - Astana: Kom. according to statistics, 2015. - 260 p .; Population of the Republic of Kazakhstan (people at the beginning of the year 2000-2018)]

	Population	Overall growth	
		Абс.	В %
2009	15 982	411	2,6
2010	16 203	221	1,4
2011	16 440	237	1,44
2012	16 673	233	1,4
2013	16 910	237	1,4
2014	17 208	298	1,7

2015	17 418	210	1,2
2016	17 670	252	1,4
2017	17 918	500	2,8
2018	18 157	239	1,3

Since 2009, the trend of increasing population has continued to strengthen. In 2015, it amounted to 17,418 thousand people, exceeding the maximum population of Kazakhstan, recorded in 1993. At the beginning of 2018 compared with 2009, the increase amounted to 2175 thousand people. Consequently, the country was able not only to compensate for the losses of the 90s, but also to give a general increase in population. From 2009 to 2018, the average annual population growth was 2.4%. The highest rate of weather growth was observed in 2017 and 2009, 2.8 and 2.6%, respectively.

And the smallest - in 2015 and 2018 - 1.2 and 1.3%. In general, for the years 2009-2017. population growth exceeded 12.6%.

Graphically, changes in the population of Kazakhstan for 2009, 2013 and 2018. presented in Figure 1.

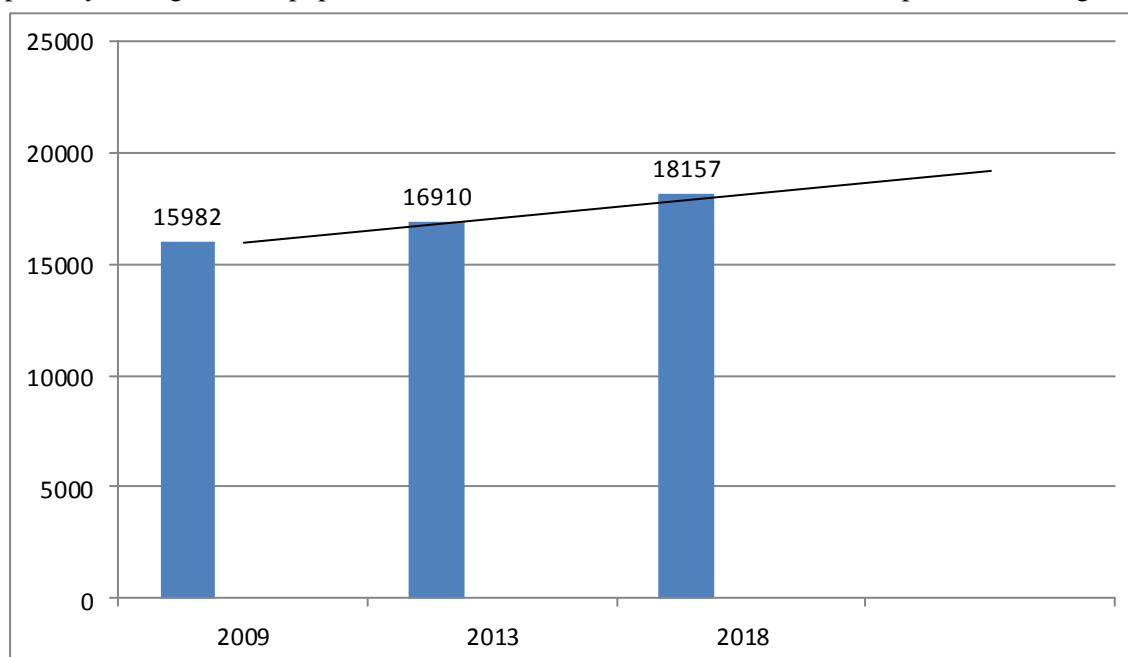

Figure 1 - Population of the Republic of Kazakhstan in 2009, 2013 and 2018 %. [6.].

In 2013, the population in Kazakhstan increased from 15 982 to 16 910 thousand people. or by 928 thousand. In 2018 compared with 2013, the increase was even higher - from 16,910 to 18,157 thousand (1,247 thousand). Judging by the trend, by 2020 the growth may be at least 1,700, maximum 1900 thousand people, which even in the first variant allows increasing the population to the projected 20 million people, and even higher in the long run.

In most areas, there was also a positive dynamics of population growth. Data in the context of areas are given in table. 2.

Table 2 - Population of Kazakhstan and its regions in 2009-2018, (at the beginning of the year, thousand people) [6. Comp. by Population of the Republic of Kazakhstan (people at the beginning of the year 2000-2018). [Electronic resource] // Committee on Statistics of the Republic of Kazakhstan. - Access mode: <http://www.e.gov.stat.kz>. - Access date: 10/07/2018.]

	2009	2012	2015	2016	2018
Kazakhstan	15 982, 4	16 673,1	17 416, 7	17669,9	18157,3
Akmola	738, 8	731,3	736, 5	744,4	738,9
Aktobe	756,7	786,3	822, 6	834,8	857,7
Almaty	1 804,0	1 908,7	1 922, 8	1947,6	2017,3
Atyrau	509,1	542,9	581,4	594,5	620,7

West Kazakhstan	598,3	612,5	630,1	636,9	646,9
Zhambyl	1 020,8	1 055,8	1 098,5	1110,8	1117,2
Karaganda	1 341,2	1 357,9	1 378,1	1384,8	1380,5
Kostanay	886,3	879,6	881,6	883,8	875,6
Kyzylorda	677,7	712,9	753,0	765,1	783,2
Mangystau	482,6	545,8	606,8	626,8	660,3
South Kazakhstan	2 462,8	2 621,5	2 787,9	2 840,9	2929,2
Pavlodar	742 276	747 167	755 793	758,6	754,9
North Kazakhstan	597,5	583,8	571,8	569,6	558,6
East Kazakhstan	1396,9	1395,1	1395,5	1396,0	1383,7
Astana	605 254	742 868	852 803	872,6	1030,6
Almaty	1 361 877	1 449 366	1 641 444	1702,8	1802,0

The total population of Kazakhstan grew from 15,982.4 thousand in 2009 to 18157.3 thousand people. on 01/01/2018, or 2 174.9 thousand people. - almost 12%.

As of 01/01/2018, the largest population is in South Kazakhstan (2929.2), Almaty (2017.3) and East Kazakhstan (1383.7) regions. The population of Almaty exceeded 1,800 thousand. and ranks third after the Almaty region. Astana took the 7th place in the ranking (1030.6), having settled down after Zhambyl (1117.2) region.

With regard to population dynamics in the regions and cities of Astana and Almaty, there are three groups with a growing, unstable and declining population. The first group includes Aktyubinsk, Almaty, Atyrau, West Kazakhstan, Zhambyl, Kyzylorda, Mangistau, South Kazakhstan regions, the cities of Astana and Almaty. The second group includes the Akmola, Kostanay, Pavlodar, and Karaganda regions, in which until 2016 there was a slight increase, replaced by a decrease by 2018. East Kazakhstan region in 2009-2012 showed a slight decrease in 2015-2016 it showed a slight increase, by 2018, again replaced by a decrease in the number. The third group includes the North Kazakhstan region, where the population decline has become a trend. From 2009 to 01/01/2018, the number of inhabitants in it decreased from 597.5 to 558.6 thousand people. or 38.9 thousand, which is 6.5%.

Regionally, South Kazakhstan is the most populated and numerous; at the beginning of 2018, the number of its inhabitants was 6846.9 thousand people. 2,928.0 thousand people lived in northern Kazakhstan, 2,785.6 thousand people lived in western Kazakhstan, 1,383.7 thousand people lived in eastern Kazakhstan, and 1,380.5 thousand people lived in central Kazakhstan. In percentage terms, the population of South Kazakhstan reaches almost 38% of the total number and is growing.

Thus, after the 2009 census, in general, there is a general increase in the population of Kazakhstan, all losses associated with emigration and a decrease in natural growth in the 90s are filled. Judging by the indicators, a steady trend of demographic growth has formed in the country. 8 out of 14 areas show growth dynamics and are at the stage of increase. The southern and western regions make the largest contribution to population growth and in the foreseeable future their share will increase. But the emerging trends of population decline in Central and Eastern Kazakhstan inspire fear. The most unfavorable situation in North Kazakhstan, where all regions, especially North Kazakhstan, show a movement towards a negative trend.

References:

1. *The Law of the Republic of Kazakhstan "On the National Security of the Republic of Kazakhstan" (as amended and supplemented as of 07/05/2018) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31106860*

2. *Message of the President of the Republic of Kazakhstan - Leader of the Nation Nursultan Nazarbayev to the People of Kazakhstan "Strategy" Kazakhstan-2050": a new political course of the established state* <http://www.akorda.kz/ru>

3. *Summary of the 1999 census in the Republic of Kazakhstan. - Almaty: Agency Rep. Kazakhstan according to statistics, 1999. - 210 p.* 4. *The results of the census of the population of the Republic of Kazakhstan in 2009 / Agency Rep. Kazakhstan according to statistics. - Astana: Agency Rep. Kazakhstan according to statistics, 2010. - 458 p.*

5. *Comp. on the results of the census of the Republic of Kazakhstan in 2009; Demographic Yearbook of Kazakhstan: Stat. Sat / M. nat. Economy Rep. Kazakhstan, Com. according to statistics; Ch. ed. A. A. Smailov. - Astana: Kom. according to statistics, 2015. - 260 p. ; Population of the Republic of Kazakhstan (people at the beginning of the year 2000-2018)*

6. *Comp. by Population of the Republic of Kazakhstan (people at the beginning of the year 2000-2018). [Electronic resource] // Committee on Statistics of the Republic of Kazakhstan. - Access mode: <http://www.e.gov.stat.kz>. - Access date: 10/07/2018.*

7. *Korotaev A. V., Grinin L. E. . Urbanizaciya i politicheskoe razvitie Mir-Sistemy: sravnitel'nyj kolichestvennyj analiz // Istoriya i matematika. -2007, S. 3-44.*

8 *Sost. po Chislennost' gorodskogo naselenija Respubliki Kazahstan. Kazahstan (chel. na nachalo goda 2000-2018). Chislennost' naselenija JuKO po polu v razreze gorodov, rajonov, rajonnyh tsentrov i poselkov. [Elektronnyj resurs] // Komitet po statistike Respubliki Kazahstan. – Rezhim dostupa: <http://www.e.gov.stat.kz>. – Data dostupa: 07.10.2018.*

9. *Adams R. The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehistoric Mexico. Chicago: Aldine – 1966, 307 p.*

10. *Kontseptsija po vhozhdeniju Kazahstana v chislo 30-ti samyh razvityh gosudarstv mira. Utverzhdena Ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 17 janvarja 2014 goda №732.*

11. *Sost. po Chislennost' gorodskogo naselenija Respubliki Kazahstan. Kazahstan (chel. na nachalo goda 2000-2018). [Elektronnyj resurs] // Komitet po statistike Respubliki Kazahstan. – Rezhim dostupa: <http://www.e.gov.stat.kz>. – Data dostupa: 07.10.2018.*

ӘӘЖ 902 (4/9) 1
МРНТИ 03.41.91

ГОРОДИЩЕ ШОЙТОБЕ – СРЕДНЕВЕКОВАЯ СТОЛИЦА ТУРКЕСТАНСКОГО ОАЗИСА

Смагулов Е.А.¹

¹ *Институт археологии им.А.Х. Маргулана, ГНС, к.и.н.,*

Алматы, Казахстан.

E-mail: az_sultan2015@mail.ru

Аннотация

Публикуются материалы нового цикла исследования городища Шойтобе, традиционно отождествляемого с городом Шавгар, бывшем в X-XIII вв культурным и политическим центром оазиса. Рассматривается гипотеза о локализации Шавгара на ином городище. Новые материалы опровергают выдвигаемые в ее обоснование аргументы. Вскрытие верхних слоев городища и находки на дневной поверхности в разы увеличили коллекцию нумизматического материала. Его анализ со всей убедительностью показал, что верхний строительный горизонт шахристана датируется втор.пол.XIII- нач.XIV вв. Раскоп на месте предполагавшейся общественной бани показывает, что это скорее баня при большом архитектурном сооружении с сырцовыми стенами.

Ключевые слова: культурный слой, шахристан, глазурованная керамика, нумизматика, топография, городище.

ШОЙТОБЕ ҚАЛАШЫҒЫ – ТҮРКІСТАН ОАЗИСІНІҢ ОРТА ҒАСЫР АСТАНАСЫ.

Е.Ә. Смағұлов¹

¹ *Ә.Марғұлан атындағы археология институтының БҒҚ, т.ғ.к., Алматы, Қазақстан. E-mail:
az_sultan2015@mail.ru*

Аңдатпа

Мақалада Шойтөбе қалашығының (Түркістан оазисі) жоғарғы құрылыс қабаттарының мерзімделуі жөнінде жаңа деректерді жарияланады. Ескерткіште жүргізілген стратиграфиялық және топографиялық зерттеулер нәтижесінде, қала XIV ғ. бірінші жартысында өмір сүруін тоқтатқандығын дәлелдейді. Бұл ескерткіш негізгі параметрлері бойынша, аймақтың ортағасыр астанасы, тарихи Шауғар қаласының орны болуы мүмкін. Бұған, шыңытырлы қыш бұйымдардың жаңа кешендері, сондай-ақ шахристандағы қазба жұмыстары барысында алынған нумизматикалық коллекциялары куә.

SITE OF ANCIENT SETTLEMENT SHOITOBЕ – MEDIEVAL CAPITAL OF TURKESTAN OASIS

Smagulov E.A.¹

¹*Institute of Archaeology named after A. Margulan. Almaty, Kazakhstan. E-mail:
az_sultan2015@mail.ru*

Annotation

Materials that comes from new cycle of a research of the Medieval site of Shoy-tobe which is traditionally identified with the Medieval city of Shavgar, being in the 10-13th centuries the cultural and political center of the cultural oasis are published. The hypothesis of Shavgar's city localization on other ancient settlement is considered. New materials disprove the arguments which were put forward in its justification. The archaeological opening of the top layers of the Medieval city and a find on a day surface many times increased a collection of numismatic material. Its analysis with all persuasiveness showed that the top construction horizon of the shakhristan is dated back to the second half of the 13 –the beginning of the 14th centuries. The excavation on the place of the assumed public bath shows that it is rather a bath at a big architectural construction with adobe walls.

Keywords: occupation layer, shakhristan, glazed ceramics, numismatics, topography, medieval city/settlement.

Одним из крупнейших археологических памятников Туркестанского оазиса является городище Шой-тобе (координаты: 43⁰14 33.272 ; 68⁰17 45.568). Городище расположено в 6 км к ЮВ от мавзолея Ходжа Ахмета Ясави. Со времен работ ЮКАЭ (под руководством А.Н.Бернштама) в 50-х годах прошлого века, здесь вполне аргументированно локализуется исторический город Шавгар, отождествляемый со столицей округа/вилаята, центром общественно-политической жизни в этом регионе. В связи с разработкой нового генплана города Туркестан у Шойтобе есть перспектива со временем стать его оригинальной достопримечательностью, или же быть стертым с лица земли строительной техникой. В связи с этим Туркестанской археологической экспедицией (ТАЭ) Института археологии им.А.Маргулана МОН РК начаты стационарные археологические исследования этого памятника⁸.

По сведениям арабо-персидских средневековых письменных источников столицей округа, расположенного между Отраром и Саураном, был город Шавгар. При его локализации обычно приводят сведения географа X века Аль-Истахри, который писал: «...от Кадара [главный город округа Фараб – С.Е.А.] до Шавагара день пути. От Шавагара до Сабрана [Саурана – С.Е.А.] легкий дневной переход» [1, с.94].

⁸ Работы проводятся в рамках проекта АР05133405 МОН РК «Археология Туркестана: от древности до Ходжа Ахмеда Ясави».

Известно несколько локализаций этого города с реальными памятниками. Незнакомый с реальной топографией Туркестанского района В.В.Бартольд, был очень осторожен в своих предположениях – «примерно где нынешний Туркестан». Но М.Е. Массон, первый археолог реально изучавший Туркестан в 1928 году, усомнился в этом. Он локализовал на территории к югу от мавзолея поселение Ясы, «упоминаемое в исторической литературе с эпохи монгольского завоевания» [2, с.40; 3, с.32] и, тем самым, не оставил места для локализации вблизи мавзолея другого города.

Первые сплошные археологические обследования Туркестанского района, проведенные Южно-Казахстанской археологической экспедицией (ЮКАЭ), позволили более конкретно локализовать Шавгар письменных источников. В шести километрах к юго-востоку от городища Туркестан было обнаружено городище Шой-тобе (рис.1). Ряд топографических признаков и отсутствие на поверхности памятника массовых находок, датируемых XIII - XIV вв., т.е. временем, когда упоминания о Шавгаре исчезают со страниц письменных источников, дали основание отождествить это городище с остатками исторического города Шавгар. А.Н.Бернштам вполне обоснованно и конкретно помещал Шавгар на городище Шой-тобе. Он писал по этому поводу: «Чуй-тобе [Шой-тобе – С.Е.А.] имеет большее право претендовать на родство с Шавгаром-Ясы и по характеру подъемного материала, и по плану сравнительно с городищем, где стоит мавзолей [т.е. с городищем Ески Туркестан – С.Е.А.]. Последнее следует рассматривать в связи с монголо-тимуридским Туркестаном» [4, с.81]. Эту локализацию поддержали Агеева Е.И., Пацевич Г.И. [1, с. 94-95] и первоначально Байпаков К.М. [5, с.293-294].

Как и следовало ожидать, исторические судьбы и историография этих исторических городов – Ясы, Шавгар, Туркестан - оказались столь тесно переплетены, что надежная локализация одного из них влекла локализацию и остальных [6, с.71-82]. Естественно, что основные аргументы в разрешении этой проблемы могли дать только систематические археологические исследования.

Проведенные в начале 80-х годов стратиграфические исследования холма Куль-тобе, в 300 м к югу от мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави, вскрыли толщу культурных наслоений, датируемых от середины I тыс.н.э. до начала XIV в. Тем самым окончательно было установлено, что город Ясы-Туркестан имел самостоятельную историческую судьбу и его древнему и раннему этапу соответствует археологический комплекс слоев под холмом Куль-тобе на юго-восточной окраине городища позднесредневекового Туркестана [7, с. 268-273]. В последние годы здесь изучается застройка древней цитадели. Уже вскрыты здание замка и часть крепостной стены древней цитадели, получен комплекс древнейших находок, среди них и кушанские монеты. Тем самым нижняя граница стратиграфической шкалы Куль-тобе «отодвинута» в I - II вв н.э. (или же II-I вв. до н.э.?). Верхнюю хронологическую границу Древней цитадели можно связать с находками кушанских монет середины II в.н.э. [8; 9].

Естественно, что теперь не остается сомнений в локализации города Шавгар на городище Шой-тобе, поскольку в районе нет другого археологического памятника, подходящего на роль «столичного» города. Имевшиеся археологические материалы и наблюдения не противоречат этому предположению, а новые усиливают аргументацию этой локализации.

Прежние представления о хронологии городища основывались на анализе подъемного материала который датировался в рамках VII - XII вв. [10, с.294]. Однако К.М.Байпаков в последнее время изменил ранее принятую им точку зрения и, опровергая А.Н.Бернштама, предложил локализовать Шавгар на месте городища Торткуль 1 на реке Карачик [11, с.40-43]. При этом автор считал, что городище Торткуль 1 по основным размерам более значительно, чем городище Шой-тобе. Но это ошибочное представление, о чем говорит простое сопоставление параметров этих двух памятников [12, с.293]. А если упомянуть руины бани обнаруженной у основания «цитадели», то шансы Шой-тобе оказаться «столичным» городищем становятся еще более предпочтительнее (рис.2).

Почему-то у Байпакова К.М. сформировалось мнение, что слой IX - XII вв. здесь практический отсутствует, а топография памятника и облик материальной культуры верхнего слоя «аналогичны городищу Кок-Мардан в Отрарском оазисе и Жуантобе на средней Арыси» [11, с.41]. Тем самым вопреки археологическим реалиям значительно углубляется верхний рубеж существования города. Однако, опубликованные ранее археологические материалы и наблюдения, противоречат этим выводам, а новые исследования умножают аргументы в пользу Шой-тобе.

В настоящее время городище представляет собой двухъярусный бугор неправильной овальной формы, вытянутый длинной осью с запада на восток, размерами 360 x 275 м (рис.1). Нижняя

площадка охватывает основной холм/цитадель городища с востока, севера и запада. Более плотная застройка наблюдается на восточной части, здесь ее высота 3,0 - 3,5 м, площадь 170 x 150 м. Т.е. здесь более мощные культурные отложения. С севера и запада вокруг цитадели пониженная территория, заливаемая ныне вешними талыми и дождевыми водами. Далее расположены участки с массивами застройки и по всему внешнему периметру просматриваются развалы крепостных стен с регулярно расположенными небольшими холмиками, вероятно, руинами крепостных башен (по традиции будем называть эту часть городища «шахристаном»). С наружной стороны крепостной стены устроен крепостной ров. Следы его хорошо фиксируются в топографии памятника. Примерно в середине южной стороны возвышенности шахристана поднимается мощный бугор цитадели городища. Он также несколько вытянут по оси с запада на восток и имеет площадь в основании 180 x 90 м, высотой до 12 м. Верхняя площадка плоская, диаметром около 60 м.

Обследование окрестностей Шой-тобе и анализ крупномасштабных аэрофотоснимков местности показал, что городище расположено между широкими саями - руслами древних рек. С северной и северо-восточной стороны к стенам шахристана примыкают возвышенные участки неправильной формы со следами застройки. Они прослеживаются на расстояние 200-400 м к северо-востоку от стен шахристана. Эта территория, по всей видимости, не имела самостоятельной системы укреплений. В 600 м и 1500 м к востоку от центра цитадели Шой-тобе эти возвышенности более выражены. На них можно поднять редкие здесь фрагменты керамики. Значительно больше подъемной керамики на местности в 500 м к северо-востоку от городища. Здесь на участке четырехугольной формы размерами 400 x 380 м. наблюдается скопление разновысоких и разноплановых по конфигурации холмов явно искусственного происхождения. Высота их от 1,0 до 3,0 м. На этой территории есть пониженные участки, явно, некогда свободные от плотной застройки.

Первоначально, около 20-ти лет назад, мы характеризовали этот участок как «городище Шой-тобе II», полагая, что только здесь локализируются слои XIII - XIV вв. Теперь же, после проведенных дополнительных наземных обследований, использования дрона для детальной аэро-фото фиксации и анализа доступной космосъемки мы убеждаемся, что площадь застройки вокруг всего шахристана Шой-тобе была в несколько раз обширней и охватывала основное городище практически со всех сторон, занимая площадь примерно в один квадратный километр (!) (рис. 3).

Нами была предложена рабочая гипотеза, что после разгрома города (Хорезмшахом?) и последовавшего монгольского завоевания региона жизнь в городе возобновилась лишь местами на шахристане, а выселившиеся жители основали новое поселение рядом с развалинами старого города. Это поселение просуществовало недолго в рамках XIII - начала XIV вв., а потом, в условиях обострившейся политической обстановки, жители переселились в быстро росший в это время (XIV в.) город Ясы (Туркестан). Как известно, некоторое время после монгольского завоевания города Средней Азии не имели крепостных стен. Что мы и видим на данном поселении. По требованию монгольских правителей в покоренных странах разрушались крепостные стены городов, так как это облегчало управление «взнузданными народами».

Проверить эту гипотезу о возникновении застройки XIII-XIV вв. вокруг старого города можно только с помощью нового цикла археологических исследований. Для этого нами на восточной окраине шахристана разбит раскоп №4. Общая площадь его 400 кв. м. Он расположен так, что охватывает склон холма до основания и участок 15x15 м внутренней застройки. При снятии первого штыка были зафиксированы следы оснований двух тандыров. Еще два тандыра и слабо выраженные глинобитные и сырцовые стены 6-7 помещений зафиксированы при снятии второго штыка. Сохранность стен и внутренних конструкций в помещениях, ограниченность площади раскопа, не позволяют полностью и в деталях представить планировку застройки на этом «пристенном» участке городища по уровню ВСГ. Однако совершенно ясно, что здесь мы имеем застройку вполне ординарными жилыми комплексами (жилищами) из 2-3 помещений, вплотную пристроенных к крепостной стене. Основным помещением в них было центральное жилое с обширной суфой, занимавшей большую часть помещения и с тандыром без дымохода в ней. Внутри, у входа в помещение устраивалась площадка, зачастую вымощенная целыми или обломками жженных квадратных кирпичей. Под вымосткой в центре площадки делался ташнау – небольшой колодец с устьем перекрытым кирпичом для слива грязной воды. Тандыр (диаметр по основанию 0,60 - 0,75 м) устраивался так, что один его бок был у края суфы и в нем делалось или круглое отверстие-поддувало, или же небольшая топка в виде арочного отверстия на уровне пола. Топились они «по черному»; признаки дымоходов в суфах отсутствуют. Стенки тандыров были высотой до 0,5-0,6 м. и

изнутри они «украшены» врезанными гребенкой линиями. Вход в это жилое помещение вел через небольшую прихожую, которая использовалась для хранения дров и всяких хозяйственного инструментария. Здесь же устраивались ямы-хранилища, закрома. Другая кладовка обычна за задней стеной жилой комнаты.

При расчистке помещений была получена небольшая коллекция изделий из бронзы, кости, керамики (рис.4). Самой массовой категорией находок были фрагменты разнообразных бытовых керамических сосудов. При его упорядочивании мы взяли за основу принципы и подходы систематизации массового керамического материала, разработанные и апробированные Н.М.Булатовым и Г.А.Федоровым-Давыдовым на материалах Нижнего Поволжья [13, с.95-109; 14, с.195] и примененные Г.В.Шишкиной в классификации глазурованной керамики Согда [15]. Вся полученная из ВСГ Шойтобе керамика относится по составу основы черепка к классу лессово-глиняной или красноглиняной. Кашинные черепки нами не встречены в достаточном количестве, чтобы говорить о заметном присутствии в керамическом комплексе этого класса посуды. Хотя свидетельств местного производства красноглиняной глазурованной посуды уже получено недостаточно.

По форме, глазурованные сосуды - это блюда, различного типа чаши и тарелки, кувшины, светильники. Сосуды покрывались прозрачной свинцовой поливой. Окраска свинцовых полив, как известно, достигалась примесями главным образом окислов меди и железа, добавляемых в разных пропорциях и сочетаниях с другими веществами. По цвету глазури выделяются колористические отделы, а по технике исполнения декора/орнаментации характеризуются различные декоративные группы (или семейства). Тот или иной цвет красок и глазури достигался, использованием в разных пропорциях особых минеральных красителей.

У нас есть основания предполагать, что придание сосуду того или иного цвета, что достигалось окрашиванием прежде всего глазури (желтый, зеленый, красноватый, белый), было обусловлено стремлением помимо придания им повышенных потребительских свойств, еще и сделать глиняные керамические сосуды хотя бы по внешнему виду похожими на дорогую посуду из драгоценных металлов (золото, серебро), полудрагоценных минералов (нефрит, хрусталь, малахит и т.п.) и драгоценного фарфора. Городское население разного статуса и достатка стремилось и в этом подражать социальным верхам, которым были доступны аутентичные предметы роскоши, индикаторы социального статуса. Глазуровались в основном сосуды столового назначения – блюда, блюдца, разного рода чашечки, кувшины и светильники.

Традиционно в Средней Азии производство глазурованной посуды и в послемонгольское время оставалось в сфере ближневосточной гончарной традиции, хотя в это время все сильнее стало проявляться влияние китайских ремесленных центров. Это относится как к технологической стороне, так и к художественному оформлению сосудов. Интересно, что в это время в обиходе одной семьи могли быть сосуды, изготовленные в разных художественно-технологических традициях, в которых глазурь и орнамент решен в различных цветовых гаммах.

В практически синхронных комплексах на сосудах открытых форм (блюда, чаши) можно различать две разные орнаментальные композиции – «зонная» и «концентрическая». В первом случае рисунок орнамента располагается в секторальных зонах, как бы расходящихся из центра дна. Концентрическая композиция предполагает небольшую круглую орнаментальную розетку в центре и 2-3 концентрических орнаментальных пояса/ленты вокруг неё. Такое разнообразие в художественно-декоративном облике массовой глазурованной керамики, естественно, говорит о многочисленности гончарных мастерских и разнообразии гончарных традиций, в которых они работали.

Нужно отметить, что «крестовая» цветная орнаментальная тема как бы противоречит «растительной» теме главного концентрического пояса и всей прочерченной концентрической композиции. (рис.5). Но их объединяет четырех-лучевая фигура в центре всей орнаментальной композиции гравированного узора (рис.6). Нельзя не заметить, что эта центральная орнаментальная фигура состоит из двух наложенных друг на друга заостренно-листовидных/вытянуто-овальных элементов (рис.7). Подобный элемент очень распространен в центральных розетках многих декоративных групп глазурованной керамики ВСГ Шой-тобе (XII-XIII вв.) и преимущественно в гравированных по ангобу орнаментах. Но, например, на керамике из ВСГ Каратобе он практически не известен [16, с.379-386, рис.70-80], как и в керамике Чача [17, с.74]. А на глазурованной керамике Согда этот мотив присутствует, но в иных композициях, и трактуется исследователями как изображение передающее образ рыбы [15, с.60]. Здесь изображение рыбы уже в X в. предельно

схематизируется и превращается в вытянутый заостренный с обеих концов овал, в линзовидную фигуру [15, табл. LXVIII: 4,5,6] (рис.4-2-6).

В связи с публикацией оригинального блюда с рыбами из собрания ГМИНВ (г.Москва) семантику и иконографию этого образа достаточно подробно рассматривала Н.Ю.Вишневская [18, с.338-341]. В частности, автор рассматривает сюжет двух рыб головами в противоположные стороны на блюде (в круге) как устоявшуюся и широко распространенную иконографическую схему. Изображения двух рыб в средневековом декоративном искусстве традиционно трактуется как раннехристианский символ. Общеизвестно, что образы рыб встречаются в обширном регионе распространения христианских идей и связаны с евангельскими сюжетами евхаристических трапез. Причем изображение рыб ожидаемо эволюционирует от вполне реального до предельно стилизованного [18, с.338-339]. При этом упоминается мнение Г.В.Шишкиной, что уже с X в. в керамическом декоре Средней Азии вытянутые остроконечные листовидные фигуры по сути это предельно стилизованное изображение рыб [15, с.60].

Керамические технологии Шой-тобе, как наиболее продвинутая отрасль художественного ремесла, не была в стороне от общерегиональных трендов. И здесь мы встречаем стилизованные изображения рыб, но в другой весьма популярной композиции: четыре рыбки крестообразно головами к центру. Композиция образует в декоре чаши центральную розетку, прочерченную по белому ангобу под желтой глазурью (рис.8-3). Здесь розетка близка реконструируемой Н.Ю.Вишневской [18, с.31, рис.15:1,2]. По ее предположению, иконографические схемы с рыбами и связанные с ней идеи «могли быть привнесены в такие крупные среднеазиатские центры ремесла и торговли как Самарканд, Бинкент (Ташкент), Мерв и др.» [19, с.238]. Но также вполне возможно, что «христианские сюжеты» в среднеазиатской орнаментике могли вырабатываться и широко распространяться на местной почве, подготовленной веками доисламской культуры в которой был не малый христианский акцент [20, с.9-10]. Исходя из вышеприведенных наблюдений и соображений, можно обосновать предположение, что крестообразный символ из двух наложенных листовидных элементов в декоре глазурованной керамики Шой-тобе это одна из предельно стилизованных иконографических схем «с рыбами». Тогда широкое распространение крестообразной розетки из двух листовидных элементов в керамическом декоре Шой-тобе можно трактовать как местный специфический символ в контексте общехристианской семантики. Широкое использование этого элемента в такой предельно схематизированной форме предполагает, что смысл этого символа, скорее всего, уже давно был забыт не только населением, но и мастерами, расписывающими керамику. А учитывая чрезвычайную его распространенность в предельно стилизованной форме в местной керамике, можно считать этот символ сугубо местным «изобретением», предававшим керамике местную специфику.

Другим привнесенным элементом саманидской эпохи в среднеазиатское орнаментальное наследие считается присутствие «птичьих сюжетов» в декоре глазурованной керамики. В этой связи в глазурованной керамике Шой-тобе особый интерес представляет фрагмент дна чаши на кольцевом поддоне, внутренняя поверхность которой была покрыта белым ангобом, по которому тонкими черными линиями было нанесено изображение стоящей птицы в профиль (рис.9-5). Рисунок сохранился почти полностью. Одно крыло показано отходящим от спины, над головой изображен хохолок, ножки оканчиваются тремя коготками... Птичка слегка окрашена зеленовато-коричневым цветом и, похоже, на этом донце она была не одна. Рядом, ниже, возможно был рисунок другой птички.

Аналогии такому изображению птицы в оформлении среднеазиатских средневековых глазурованных сосудов нам не известны. Считать этот сюжет «привнесенным» в X - XII вв. в репертуар художников-керамистов, значит не учитывать глубину местных художественных традиций. Нам известны местные изображения птиц на керамике доисламского периода. И если их не всегда можно воспринимать как элементы декора, то они, во всяком случае, свидетельствуют об особой семантической насыщенности этого образа в идеологии местного населения (рис.9-1-4). Отсюда один шаг до того, чтобы образ птицы, в разных вариациях, появился в IX - X вв. на местной глазурованной керамике. Изображения птицы в различных вариациях многочисленны в декоре глазурованной керамики Чача (Ташкентская область) X - XII вв. Только в публикации Л.Г.Брусенко приводится более десятка таких рисунков [17, табл.45-46]. В то время как изображения рыб здесь, видимо, редки. В ее публикации упомянуты два случая изображения рыб, но не приведено не одного четкого рисунка.

Другой массовой группой керамики являются изделия, чаще это небольшие блюда, с желтой прозрачной поливой и гравировкой под ней. Техника нанесения орнамента подобна вышеописанной на керамике с зеленой поливой. Характерна зонная компоновка – центральная розетка, широкая средняя полоса и более узкая по краю. Центральная розетка чаще все та же крестообразная фигура из листовидных элементов, средняя полоса пуста, а крайняя лента заполнена поперечными косыми штрихами. Глазурь расцвечена зелеными, коричневыми пятнами. Здесь нет буйства растительных элементов, завитков, листьев, цветков... Все достаточно строго и сухо... Художественный эффект достигался за счет мерцания и переливов желтого цвета в зеленый и светло-коричневый.

Многочисленна красноглиняная керамика с зеленой свинцовой поливой, в которой различается несколько подвидов по типу глазури и способу нанесения орнамента.

Керамика с зеленой поливой с подглазурной росписью ангобом. Рисунок на этой посуде наносился ангобом, толщина слоя которого образует невысокий рельеф под тонким слоем поливы. Там, где прозрачная зеленая полива ложится на красное тесто, она приобретает коричневый цвет; там, где полива приходится на светлый ангоб, она дает зеленый, порой почти травянистый оттенок.

Своеобразны сосуды, а это опять же, сосуды открытых форм с красновато-коричневым фоном и росписью белыми, зеленым ангобными красками. За счет толщины накладываемого слоя линий рисунок получался слегка выпуклым, что придавало узору особую глубину.

Раскопы, начатые на жилых массивах, расположенных за древними крепостными стенами, дали керамику совершенно аналогичную комплексу ВСГ шахристана Шой-тобе.

По особенностям декоративного оформления глазурованную керамику, собранную на холмах окружающих шахристан Шой-тобе, можно отнести к XIII - XIV вв. Именно этим временем датируется на средней Сырдарье керамика с аналогичными морфологическими и декоративными признаками [21; 16, с.378-386].

Другой категорией массового материала, полученного при исследовании Шой-тобе является нумизматическая коллекция. Она распадается на две части – монеты, полученные при расчистке слоя в раскопе №4 (12 экз.), и подъемный материал, собранный как на шахристане городища, так и на окружающих шахристан холмах (18 экз.). Условия нахождения монет как из раскопа, так и с дневной поверхности городища позволяют отнести их к верхнему строительному горизонту, самому последнему этапу интенсивной жизни города на этом месте.

Из 30 экземпляров, переданных П.Н.Петрову удалось определить 27 шт., т.е. ~75%. Самой ранней находкой является саманидский (?) фалс, точная атрибуция которого невозможна. Шесть медных посеребренных дирхамов Отрара времени правления Мунгк хана и чуть позднее (до 662/1264 г.) маркируют определенный период монгольского владычества. Среди монет с медной основой обнаружился один серебряный дирхам – фракция, битый на монетном дворе Отрар в 670/1268 г. Следующими по времени чеканки монетами оказались медные фалсы Отрара, битые в 684-690/1285-1291 гг. Длительность их обращения не известна, однако, судя по совместным находкам этих фалсов с более поздними монетами, они обращались и в начале XIV в. Младшей по времени выпуска находкой оказались медные посеребренные дирхамы Отрара 707/1307-1308 г. с наследной тамгой Дувы. Значительные изменения в постановке знаков собственности на монетах произошли примерно в 707-708/1307-1309 годах, т.е. лишь после смерти хана Дувы (706/1306-07 г.). С этого года практически все монетные дворы выпускают монету теперь уже только с наследной тамгой Дувы, тамга же Кайду практически полностью исчезает с монет.

В верхнем строительном горизонте (ВСГ) Шой-тобе следует отметить практически исключительное присутствие монет Чагатаидского ханства с небольшой примесью медных посеребренных дирхамов Отрара середины XIII века – продукции монетного двора Великой Монгольской империи. По мнению П.Н.Петрова, это означает, что и присутствие целых отрарских дирхамов Мунгк хана в верхнем строительном горизонте может быть связано не только с их тезаврацией в процессе обращения. Такие монеты чеканились в очень значительных количествах, их тезаврация была обусловлена нападением Алгу на Отрарский оазис вначале 660-х гг.х., поэтому находки отдельных монет и кладов населением спустя 10-30 лет после трагических событий начала 660-х гг.х. могли быть обычным явлением. В то же время, нельзя исключать возможность утраты этих монет в ходе их обращения, т.е. в середине XIII века, что вполне вероятно, учитывая географическую близость Отрара. В целом, присутствие в нашей коллекции исключительно

чагатаидских монет говорит о принадлежности земель Туркестанского оазиса к Чагатаидскому улусу⁹.

Таким образом, верхний строительный горизонт городища Шой-тобе насыщен монетами середины XIII - первого десятилетия XIV вв., что однозначно указывает на существование этого населенного пункта в монгольский период. Представляется естественным доминирование среди находок продукции отарского монетного двора (17 монет Отрара из 30 найденных, т.е. ~57 %), тем не менее, этот факт следует отметить особо. Отсутствие монет других регионов более поздних периодов (после 707 г.х.) означает, что примерно в период с 707 по 710/ с 1306-07 по 1309-10 гг. данный населенный пункт перестал существовать. Был ли он отстроен на новой территории с сохранением прежнего названия, как это не редко практиковалось монголами, нам пока неизвестно. Скорее всего, в результате военно-политических перипетий первых десятилетий XIV в. жители покинули остатки города Шавгар (городище Шой-тобе) и переселились большей частью в бурно развивающийся в это время на новом месте г.Ясы/Туркестан. Слои пожара на городище Отрар и, вероятно, синхронный ему, пожар на древней цитадели города Ясы (городище Культобе) ранее отмечался нами как разрушительное следствие агрессивных действий потомков Дувы в первом десятилетии XIV в. [22, с. 168]. В ряду уничтоженных населенных пунктов, судя по полученным нами новым данным, стоит и город, находившийся на месте археологического памятника Шойтобе – старая столица вилайята, город Шавгар.

Список использованной литературы:

1. Агеева Е.И., Пацевич В.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Института Истории, Археологии и Этнографии АН Каз.ССР, т.5, Алма-Ата, 1958.
2. Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда в г.Туркестане // Известия Среднеаз.геогр.общества. Т. XIX, 1929.
3. Умняков И.И. Архитектурные памятники Средней Азии. Исследование. Ремонт. Реставрация 1920-1928 гг. Ташкент, 1929.
4. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Известия АН КазССР, №67, серия археолог., вып.2, 1950.
5. Байпаков К.М. Городище Чуйтобе // Свод памятников истории и культуры. Южно-Казахстанская область. Алматы, 1994.
6. Смагулов Е.А. Городище Шойтобе // Города Туркестана. Алматы. 1999.
7. Смагулов Е.А. Городище Куль-тобе // Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. Алматы, 1994.
8. Смагулов Е.А. Из истории кангюйской архитектуры: здания крестообразной планировки // Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов. Челябинск, 2013.
9. Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Архитектурно-археологический комплекс цитадели древнего Ясы (Туркестан) // Археология Узбекистана, №1(6), 2013.
10. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата: Наука, 1986.
11. Байпаков К.М. О локализации средневекового города Шавгара // Transoxiana. History and culture. Ташкент: изд-во Р.Элинина, 2004.
12. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. Алматы, 1994.
13. Булатов Н. М. Классификация поливной кашинной керамики золотоордынских городов (по материалам Царевского, Селитренного и Маджарского городищ) // СА, 4, 1968, с.95—109.
14. Федоров-Давыдов Г.А., Булатов Н.М. Керамическая мастерская Селитренного городища // Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. Москва: Наука, 1989, с.133—248.
15. Шишкина Г.В. Глазурованная керамика Согда. Ташкент: Фан, 1979.
16. Смагулов Е.А. Древний Сауран. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2011. 436 с.
17. Брусенко Л.Г. Глазурованная керамика Чача IX-XII вв. Ташкент: Фан. 1986. 122 с.

⁹ Пользуемся возможностью поблагодарить П.Н. Петрова за оперативное определение нумизматических находок.

18. Вишневская Н.Ю. Глазурованное блюдо X в. из Самарканда с изображением рыб // *ARHEOLOGIA ABRAHAMICA. Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама.* Ред. Л.А.Беляев. М: «Индрик», 2009. 456 с.

19. Вишневская Н.Ю. Глазурованная керамика Средней Азии конца VIII – начала XIII века в собрании Государственного музея Востока. Каталог коллекции: отв.ред Е.С.Ермакова. М., 2018.

20. Буряков Ю.Ф., Жукова Л.И., Проскурин В.Н. К истории христианства в Средней Азии //к истории христианства в Средней Азии. Ташкент, 1998.

21. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар в XIII-XV веках. Алма-Ата: Наука, 1987.

22. Смагулов Е.А. Находки импортных вещей в послемонгольском Отраре // *ИМКУ. Вып. 28.* Самарканд, 1997.

Список иллюстраций к статье Смагулов, Петров, Ержигитова.

Рис.1. Аэрофото городища Шойтобе.

Рис.2. Расчистка канализационного трубопровода шойтобинской бани.

Рис.3. Космоснимок окрестностей Шойтобе с примерными границами городища XIII-XIV вв.

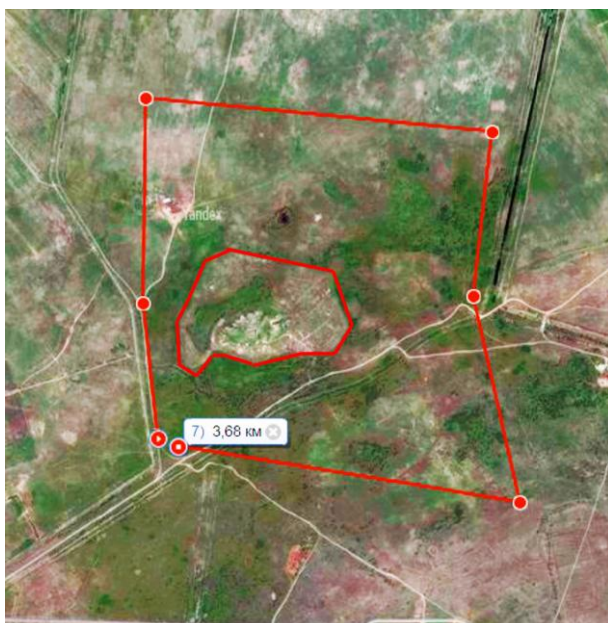

Рис.4. Некоторые их находок 2018 г. раскопа 4 Шойтобе. ВСГ.

Рис.5. Глазурованное блюдо из ВСГ Шойтобе.

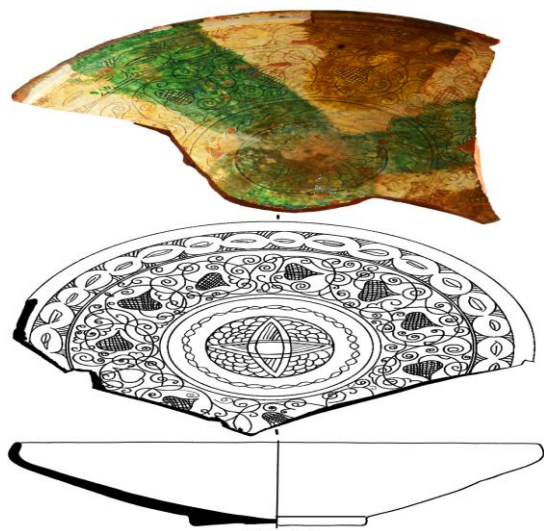

Рис.6. Донца с крестообразным мотивом из ВСГ.

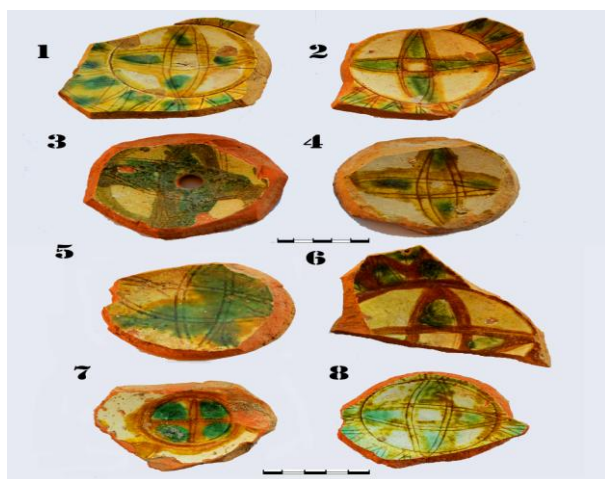

Рис.7. Изображения рыб на керамике Согда (по: Шишкина, 1979).

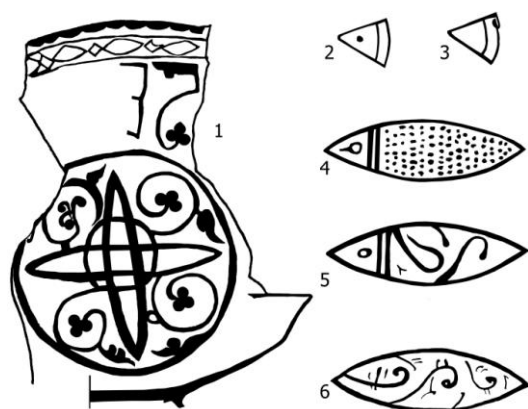

Рис.8. Рыбы в центре дна на глазурованной керамике. ½ страницы

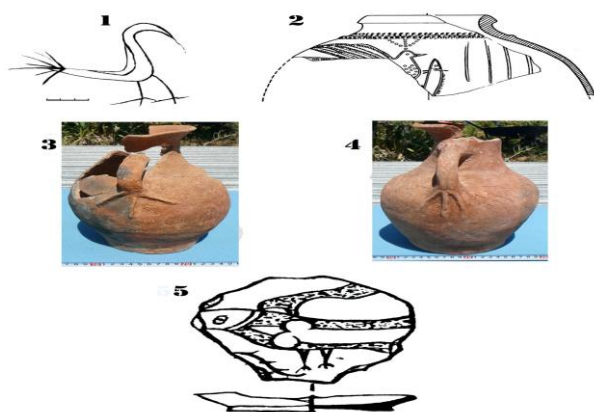
1,2 – керамика из городища Ески Туркестан, XVв; 3 – чаша из ВСГ Шойтобе, конец XIII в. Караханиды; 4 – Испиджаб, 400 г.х.

Рис.9. Мотив птицы на керамике Туркестанского оазиса.

1,2 – граффити на хумах городища Сидак, VIII в; птичьи лапы на керамике могильника Шага, V-VII вв.;

3 - птица на донце чаши из ВСГ Шойтобе, XIII в.

ӘӨЖ: 903.18 (574.52-01)

МРНТИ 03.41.91.

А.Е. Чотбаев¹

¹ Берел тарихи-мәдени қорық мұражайының аға ғылыми қызметкері

ҚАЗАҚ АЛТАЙЫНДАҒЫ ТОПҚАЙЫҢ (СОЛОНЕЧНЫЕ БЕЛКИ) ҚОРЫМЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖАЙЫНДА

Аңдатпа

Мақалада Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданына қарасты жерде орналасқан Топқайың қорымындағы екі жерлеу-ғұрыптық ескерткіштерінде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының қысқаша нәтижелері баяндалады.

Жерлеу ескерткішінен табылған жәдігерлер өнер, әскери іс, шаруашылық жөнінде, жалпы жерлеу ғұрпына байланысты рәсімдер мен салттар жайында құнды мәліметтер берді.

Түйін сөздер: археология, мәдениет, ерте темір дәуірі, қорым, ескерткіш.

Чотбаев А.Е.¹

¹ старший научный сотрудник историко-культурного музея заповедника Берел,
archtopmail@mail.ru

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКА ТОП КАЙЫН (СОЛОНЕЧНЫЕ БЕЛКИ) В КАЗАХСКОМ АЛТАЕ

Аннотация

В статье впервые в научный оборот вводятся археологические материалы полученные в результате проведения исследования на могильнике Топкайын в 2018 году. Материалы представленные в статье уникальны, предметы вооружения, керамики и украшений содержат в себе знания о военном деле, искусстве, хозяйстве и о различных ритуалах погребального обряда в целом.

Ключевые слова: археология, культура, ранний железный век, могильник, памятник.

Chotbaev A.E.¹

¹ Senior Researcher of the Historical and Cultural Museum of the Berel Reserve, archtopmail@mail.ru
Archaeological research of the Topkaiyn burial ground (Solnechnyi belka) in the Kazakh Altai

Abstract.

Archaeological material was obtained as a result of research at the Topkaiyn burial ground in 2018 and will be presented for the first time in this article. The materials introduced are unique weapons, ceramics and jewelry containing knowledge of military affairs, art, household and various rituals of the funeral rite as a whole.

Keywords: archeology, culture, early Iron Age, burial ground, site.

Қазақ Алтайы ерте заманнан адамдардың тығыз қоныстанған жері болып саналады, себебі табиғи-климаттық жағдайы қолайлы өлке, шаруашылық жүргізуге, жалпы, өмірге қолайлы жағдайлар туғызған. Қарастырып отырған өңірдің бай тарихи мұрасы жоғарыдағы тезиске дәлел бола алады. Тарихи ескерткіштердің уақыты тас дәуірінен бастау алып, этнографиялық кезеңге дейін созылады.

Тарихи мазмұны мен құндылығы жағынан осы ескерткіштердің ішінен біздің зерттеу аумағына кіретін ерте темір немесе сақ дәуіріне тиесілі мұралардың алатын орны ерекше. Сақ дәуірі бәрімізге белгілі болғандай күрделі саяси құбылыстардың ерекше қарқынмен жүргендігімен мәлім, бұл құбылыстарға серпін берген заман талабына сай новациялар болып табылады.

Сақ заманына тиесілі ескерткіштерге Қазақ Алтайы өте бай, Шілікті, Берел, Майемер, Таутекелі, Қарақабә секілді жерлеу-ғұрыптық кешендері осы мұраның қазіргі кезде зерттелгені ғана. Осындай ескерткіштермен бір қатарға Топқайың қорымын да қоюға болады, себебі 100 жыл бұрын орын алған зерттеулердің нәтижесінде алынған жәдігерлер күрделі әрі мол мәлімет берді де, археология ғылымында «майемер» мәдениетінің бөлініп шығуына өз үлесін қосты.

Өткен жылы, «Қазақ Алтайындағы сақ мәдениетінің эталонды ескерткіштері» атты грант жұмысының аясында Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданына қарасты Катонқарағай ауылының маңында орналасқан Топқайың қорымында зерттеу жұмыстары жүргізілген болатын. Аталған қорым археология ғылымына «Солонечные белки» деген атаумен енгізілген себебі, бұл жердегі алғашқы зерттеу жұмыстарын 1911 жылы А.В. Адрианов деген Ресей ғалымы жүргізді [1, 105-111б]. Осы кезде ескерткіш атауын жақын жерде орналасқан, әрі атауы орысшаланып кеткен өзеннің атауына байланысты қойылды.

Алғашқы зерттеулерден кейін арасына біраз уақыттар салып, археологиялық жұмыстар жалғаса берді, олар бір-екі жылдық қазба жұмыстарымен ғана шектеліп қалды [2, 67-88; 3, 155-160б].

Бір ғасырдан астам уақыттан кейін басталған зерттеу жұмыстары негізінде, біз қорымның атауын қазақ тілінде беруді ұйғарып, жақын маңдағы орналасқан Топқайың деген атты қойдық, осыдан былай аталған ескерткіш Қазақстан археология ғылымында осы атаумен белгілі болады.

Топқайың қорымы осы кезге дейін майемер мәдениетіне жатқызылған, алайда, биылғы зерттеулердің нәтижесінде, қорым қазір белгілі болғандай екі кезеңнің ескерткіштерінен құралған. Себебі өткен жылы зерттелген ескерткіштердің бірінен пазырық мәдениетіне тән ғұрыптары бар

жерлеу орны табылды, бұл мәйіттің бір ерекшелігі ішінен табылған кейбір заттар пазырық мәдениетінің ерте кезеңіне тән болып келеді, осыған орай, аталған мәліметтерге сүйене отырып, бұл жерлеу орнын аталған мәдениеттің алғашқы, яғни жаңа қалыптасып келе жатқан уақытына жатқызуға болады.

Төменде 2018 жылы Топқайың қорымында жүргізілген зерттеулерге тоқталамыз.

Зерттеу жұмыстарына таңдалған ескерткіштер қорымның батыс бөлігінде оқшаулана орналасқан (сур. 1). Ескерткіштің бірі ірі көлемде ал екіншісі кішігірім болып келген.

Жоспарда №1 қорған болып көрсетілген ескерткіш көлемі жағынан ірі, жалпы қорымдағы ең үлкен жерлеу құрылысы деуге де болады (сур.2). Ескерткіштің жер бетіндегі құрылысы дөңгелек пішінді, бірақ обаның етектері жырттылып кеткен. Обаның бетін қалың шөп пен қорыс басып қалған, олар әсіресе батыс және шығыс бөлігінде көп. Сонымен қатар, оба бетіне айналадағы даладан жиналған тастарды әкеліп үйген. Обаның диаметрі 40 м, биіктігі 2,5 м. Ескерткіштің жер бетіндегі құрылысының жоғарғы бөлігі жайпақ, орта тұсында кейінгі тонаушылардан қалған құдықтың орны бар.

Ескерткіштің жер үсті құрылысын анықтау мақсатында ортасынан 5 метр болатын қазба салынды, аталған жұмыстардың барысында, тонаушылар құдығының жанынан бір мәйіт тазаланып алынды (сур.3). Мәйіт терең емес шаршы пішіндес шұңқырға арқасымен, басын батысқа қарата қойылған. Бұл мәйіт өткен ғасырдың басында жерленген болуы мүмкін, себебі жергілікті тұрғындардың айтуларына қарағанда 1930 жылдардағы аштық кезінде кейбір адамдар осы төбеге жерленген екен.

Ескерткіштің жер үсті құрылысының архитектуралық сипаты арнайы қалдырып кеткен жалдарда анық көрініп тұр. Қиманың бетіндегі тазаланған көріністен обаның бірнеше қабаттан салынғаны белгілі болды. Үйінді негізінен қара топырақтан құрылған, бірақ астыңғы қабаттары әр түрлі. Ескерткіштің орта тұсы ағаш бөренелермен жабылған. Бөренелерді торлап қойған, арасына қайыңтозды бірнеше қабат қылып төсеген. Аталған ағаштан торлап жасаған қабаттың диаметрі 25 м., төбесінен қарағандағы пішіні дөңгелек. Ағаш қабатының ортасы материк қабатына орналасса, ал шеттері жерленген қабаттың бетінде тұр, осыған қарағанда ескерткішті салардың алдында жер бетін бір келкі қылу мақсатында түзеткен секілді. Ағаш қабаттың үстіне жалпақ тастар бір қабат болып қойылған. Бұл қабаттың үстіңгісі үш қатар болып қойылған малта тастардан тұрады. Тастардың тығыз әрі біркелкі орналасуына қарағанда ескерткіштің архитекторы тастарды пішіндері мен көлемдеріне қарай таңдаған болуы керек. Жоғарыда сипатталған қабаттар жерлеу ескерткішінің ортасындағы дөңгелек пішіндес алаң болып табылады. Осы алаңның геометриялық ортасында обаның топырақ бөліктері басталады. Малта тастардың үстінен ұсақ тас араласқан сары топырақ қабатын көтерген, оның биіктігі 1,5 м. Бұл қабаттың үсті борпылдақ қара топырақпен жабылған, аталған қабат тығыздалмаған себебі қазірдің өзінде топырақтары бос. Үйіндінің шығыс жағында, қара топырақтың біткен тұсында қабірден шыққан топырақ қабаты кездеседі, оның биіктігі 0,5 м, қалыңдығы 2 м. Қара топырақтың үсті әр түрлі көлемдегі малта тастармен көмкерілген, бұл оба үйіндісінің соңғы әрі бекітуші қабаты болып табылады. Қорыта айтқанда ескерткіштің үйіндісі белгілі бір тәртіпке сай құрылыс заттарынан салынған, әрі олардың орналасу кезегі құрылыс шикізатының марфологиялық сипатына қарай орайластырылған.

Үйіндінің ортасында тік төртбұрышты қабір шұңқыры қазылған, ені 1,3 м, ұзындығы 3,3 м, тереңдігі 0,7 м. Қабірдің іші борпылдаған қара топырақпен толтырылған, оңтүстік-батыс бөлігінде бірнеше малта тастар бар, батыс бұрышында ағаш қалдықтары сақталған. Қабірдің ішіндегі ұсақ тастардың арасынан жерленген адамның астыңғы жақ сүйегі ғана табылды, мәйіттің қалған сүйектері жоқ.

№2 оба бірінші қорғаннан солтүстікке қарай 20 м жерде орналасқан. Алғаш қарағанда бұл қорған жер бетінде кішігірім тас үйінді ретінде ғана көрініп тұрды (сур.4). Орта тұсында 3,5-4 м болатын терең емес шұңқыры бар, шеттерін қалың шым қабаты басқан.

Обаны тазалағаннан кейін дөңгелек пішіндегі тас үйінді белгілі болды, тастарды айналдыра бекіткен тұғыр тастары анық байқалады (сур.5). Тұғыр тастар тақта тастардан және дөңгеленген өзен тастарынан құралған. Үйінді негізінен өзеннің тастарынан жасалған, арасында жақпар тастар да кездеседі, олар бірақ аз мөлшерде. Архитектуралық сипаты жағынан ұқсас ескерткіштер Берел және Қарақаба қорымдарында кездеседі, Берелдегі обалар негізінен қиыршық тастардан салынған, ал Қарақабада тек өзен тастарынан ғана салынған ескерткіштер кездеседі.

Обаның жер үсті құрылысының диаметрі 11,5 м, биіктігі 0,5 м. Ескерткіштің жер үсті құрылысын зерттеу кезінде оба негізі үлкен тастардан құрылып, үстіне қарай салынған тастары көлемі жағынан кішірейе беретіндігі анықталды. Сонымен қатар, негізгі тастар шеңберленіп қойылған, бұндай шеңбердің төртеуі анықталды, олардың аралары 1-1,5 метрден. Осы шеңберлердің арасындағы кеңістік ұсақ малта және қиыршық тастармен толтырылған.

Обаның геометриялық ортасында қабір шұңқыры орналасқан, пішіні тік төртбұрышты, шығыстан батысқа қарай 2,3 метр, солтүстіктен оңтүстікке қарай 2 метр (сур.6,7). Қабірдің іші 0,8 метр тереңдікке дейін әр түрлі көлемдегі өзен тастарымен, ары қарай түбіне дейін ұсақ қиыршық тас араласқан топырақпен толтырылған. Осы аралас қабаттың астынан қабірдің оңтүстік-шығыс бұрышынан тастардың арасында жатқан қыш ыдыстардың сынықтары тазаланды.

Қабірдің түбінде солтүстік қабырғаның бойымен бір жылқы қойылған, бұл жылқының сүйектері сол қалпында сақталған, басы шығысқа қарай бағытталған. Жылқының аяқтары ішіне қарай бүгілген күйінде денесінің астына қарай қайырылып қойылған. Оның бас сүйегінің маңдай тұсында дөңгелек тесік байқалады, бұл тесік чекан деген қарудан қалған болуы керек. Бізге белгілі болғандай құрбандық жылқыларды өлтірудің осындай тәсілі пазырық мәдениетінде кеңінен тараған.

Қабірдің оңтүстік қабырғасына жақын адамның мәйіті жерленген. Мәйіттің сүйектері қатты шіріген, олардан тек қана аяқ сүйектері мен астыңғы жақ сүйегі сақталып қалған, сақталған сүйектерге қарағанда, адамды бір қырынан қойып, басын шығысқа қарай бағыттаған. Жерленген адамның аяғының сүйектерінің арасында екі жебе табылды. Жебелер сүйектен немесе мүйізден ойылып жасалған, үш қырлы. Жебе ұшының қырлары төменгі жағында біртіндеп кішігірім ілмекке ұштасып келген, қырлары жақсылап егелген. Бірінші жебенің ұзындығы 4,5 см, басының ені 1,5 см, шегесінің сақталған бөлігінің ұзындығы 1 см. Екінші жебенің ұзындығы 5 см, басының қалыңдығы 0,8 см, шегесі бас жағынан сынып қалған.

Жерленген адамның бас сүйегінің маңында бірнеше алтын пластиналардың бөлшектері бар, олардың орналасқан жеріне қарағанда бас киімнің әшекейлері деген болжам жасауға болады.

Мәйіттің оң жағында жамбас сүйегіне жақын жерде қанжар орналасқан. Қанжар қоладан жасалған, бетінде ағаштан жасалған қынабының бөліктері сақталған. Қанжардың ұзындығы 19,5 см, сабының ұзындығы 9 см, жүзі 9,5 см, балдағының қалыңдығы 1 см. Жүзінің балдақ тұсындағы ені 2 см.

Қанжар қынына салынған күйінде қойылған, жоғарыда айтқандай қыны ағаштан жасалып, беті былғарымен қапталған. Қарудың қынында белдікке тағылатын былғары жіптері сақталған.

Жерленген құрбандық жылқының жамбас тұсына қола чекан қойылған. Чеканның сопақша болып келетін ұңғысында ағаштан жасалған сабының қалдықтары бар. Қарудың ұзындығы 12 см, ұңғысының диаметрі 2 см. Қарудың жұмыс бөлігі жалпақ, әрі ұшына қарай үшкірленген пластина тәрізді, ені 1,5 см, ұзындығы 5 см. Чеканның желкесі де пластина секілді, бірақ бітер тұсы дөңгеленген. Ұзындығы 4 см, ені 1,5 см.

Жерленген адамның жоғарғы бөлігі мен құрбандық жылқының ортасында қыштан жасалған ыдыстың сынықтары тазаланды, бұл жерде бүтін бір ыдыс қойылған болуы керек, себебі сынықтар бір жерде тығыз шоғырлана орналасқан. Уақыт өте келе қабірдің ішіндегі тастар мен топырақтың салмағының әсерінен бұл ыдыс езіліп кеткен. Ыдыстан шығысқа қарай ұсақ малдың омыртқалары мен темір пышақ тазаланып алынған болатын. Осы жәдігерлерге қарағанда жерленген адамның баратын жеріне арналған тамақтары мен сусыны қойылған болуы керек.

Қарастырып отырған обадан табылған жәдігерлер мәліметі жағынан өте қызық (сур. 8), әсіресе қоладан жасалған қару түрлері. Осы жерде тағы да айтып кететін бір мәселе бұл, осындай қарулардың Қазақ Алтайында бірінші рет табылуы. Сонымен, қарулар ерекше, себебі олар нақ өз саласында пайдаланатын заттар емес, оларды әдейілеп жерлеу үшін дайындаған болуы керек, себебі, олардың көлемдері өте кішігірім. Бұндай кішігірім қарулар археология ғылымында белгілі, Алтайдың Ресей бөлігіндегі ескерткіштерден көп табылады, ғылымда оларды «вативный» (лат. votivus – құдайларға бағышталған, votum – серт, қалау) немесе қарудың кішігірім көшірмесі деп атайды. Қазіргі кездегі белгілі болған аналогияларына қарағанда қарулардың бұндай түрлері б.з.б. VI-V ғғ. қолданыста болған. Сүйектен жасалған жебелерге келетін болсақ, олар осы түрінде өзгеріссіз бірнеше ғасырлар бойы пайдаланылған, сол себепті қарудың бұл түрінің нақты мерзімін айту қиынға соғады, бірақ жанындағы қола қанжар мен чеканның табылғанына қарағанда зерттелген оба б.з.б. VI-V ғғ. мерзімдеуге болады.

Сонымен қатар, ескерткіштегі жерлеу ғұрпының сипатына сүйене отырып, аталған обаны пазырық мәдениетіне жатқызуға болады.

Қорыта келе, Топқайың қорымындағы 2018 жылы зерттелген екі ескерткіштен жаңа мәліметтер алынды. Бұл мәліметтер негізінен ерте темір дәуірінің әр кезеңіне қатысты жерлеу ескерткіштерінің архитектурасы, жерлеу ғұрпы, әскери өнері жайында құнды материал болып табылады.

№2 обадан табылған жәдігерлер мен жалпы жерлеу ғұрпы тарихта паырық деген атпен белгілі болған археологиялық мәдениеттің қалыптасу кезеңі мен территориясы жайындағы мәселені зерттеуде жаңа серпіліс беретіні анық.

**Работа выполнена в рамках реализации грантового проекта №АР05133484
«Эталонные памятники сакской культуры в Казахском Алтае
(Таутекели, Кара Каба, Орел, Солонечные белки, Берел)»**

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адрианов А.В. Отчет о поездке летом 1911 года. – СПб.:Типография Императорской Академии наук, 1912. – С. 105–111.
2. Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. В поисках следов свернувшейся пантеры: к изучению памятников Майемерской степи // ИАС. – 2011. – С. 67–88.
3. Самашев З., Жумабекова Г., Ермолаева А., Омаров Г. Раннесакские наконечники стрел из Казахстанского Алтая // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе: матер. междунар. конф. (2–5 сентября 1998, г. Санкт-Петербург). – СПб., 1998. – С. 155–160.

Суреттерге түсіндірмелер

Сурет 1 – Топқайың қорымындағы зерттелген ескерткіштер. Үстінен қарағандағы көрініс

Сурет 2 – Топқайың қорымы, №1 оба. Батыстан қарағандағы көрінісі

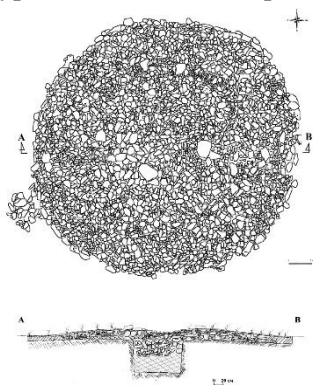
Сурет 3 – Топқайың қорымы, №1 оба. Үйіндінің үстіне жерленген кейінгі мәйіт

Сурет 4 - Топқайың қорымы, №2 оба. Қазбаға дейінгі көрінісі

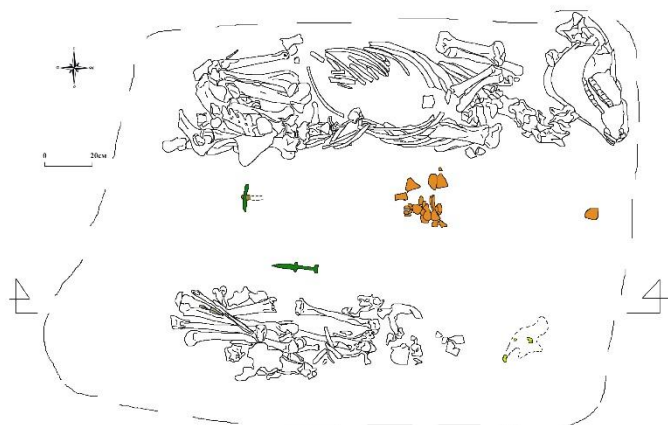
Сурет 5 - Топқайың қорымы, №2 оба. Обаның тас үйіндісінің жоспары

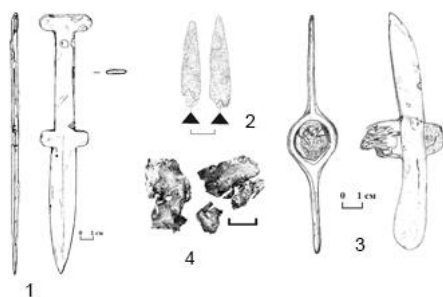
Сурет 6 - Топқайың қорымы, №2 оба. Қабір шұңқыры

Сурет 7 - Топқайың қорымы, №2 оба. Қабір шұңқырының жоспары

Сурет 8 - Топқайың қорымы, №2 оба. Мәйітпен бірге қойылған заттар: 1-қола қанжар; 2-сүйектен жасалған жебелер; 3-қола чекан; 4-алтын жапсырмалар

УДК 903/904 (574.3).638

МРНТИ 03.41.91.

ПОЗДНЕСАРМАТСКИЕ ПОГРЕБЕНИЯ ПРАВОГО БЕРЕГА РЕКИ УРАЛ.

Жамбулатов К.А.¹

¹PhD-докторант, НС, Институт археологии им. А.Х. Маргулана. Алматы, Казахстан

Мусаева Р.С.²

²PhD-докторант, НС, Институт археологии им. А.Х. Маргулана. Алматы, Казахстан

Аннотация

Краткая статистическая обработка позднесарматских погребений правого берега реки Урал включила в себя 28 погребений из 11 могильников. Было рассмотрено устройство околокурганного пространства, остатки тризны в насыпи, типы могильных ям, поза погребенного. Выделены категории находок, среди которых имеются 8 фибул различных типов и вариантов, которые могут стать устойчивым хроноиндикатором для региона.

Ключевые слова: Южное Приуралье, река Урал, поздние сарматы.

Zhambulatov K.A.¹

¹Institute of Archaeology named after A. Margulan. Almaty, Kazakhstan. E-mail:
az_sultan2015@mail.ru

Musaeva R.S.²

²Institute of Archaeology named after A. Margulan. Almaty, Kazakhstan. E-mail:
az_sultan2015@mail.ru

LATE SARMATIAN BURIALS ON THE RIGHT BANK OF THE URAL RIVER.

Abstract

A brief statistical analysis of the late Sarmatian burials on the right bank of the Ural River includes 28 burials from 11 burial grounds. Were reviewed the surrounding space of the mounds, remnants of funeral feasts in an embankment, types of grave holes, posture of the deceased. Highlighted categories of finds, among which there are 8 fibules of various types and variants, which can become a stable chrono-indicator for the region.

Keywords: Southern Urals, Ural River, Late Sarmatians, burial.

К.А. Жамбулатов ¹

¹ Ә.Марғұлан атындағы археология институтының БҒҚ, PhD-докторант

Р.С. Мусаева ²

² Ә.Марғұлан атындағы археология институтының БҒҚ, PhD-докторант

ЖАЙЫҚ ӨЗЕНІНІҢ ОҢ ЖАҒАЛАУЫНДАҒЫ КЕЙІНГІ САРМАТ КЕЗЕҢІНЕ ЖАТАТЫН ЖЕРЛЕР ОРЫНДАРЫ

Аңдатпа

Жайық өзенінің оң жағалауындағы кейінгі сармат кезеңіне жататын жерлеу орындарын қысқаша статистикалық өңдеуге 11 бейіттен анықталған 28 қабір енгізілді. Қорған төңірегіндегі кеңістіктің құрылымы, үйіндіден табылған тризна қалдықтары, қабір шұңқырларының түрлері мен жерленген адамдардың дене қалпы қарастырылды. Табылымдардың категориялары көрсетілді. Олардың ішінде аталған өңір үшін тұрақты хронологиялық индикатор бола алатын әр түрлі және бірнеше нұсқалы 8 фибула бар.

Түйінді сөздер: Оңтүстік Орал маңы, Жайық өзені, кейінгі сарматтар, қабір.

Казахстанская сторона правого берега реки Урал занимает часть Общего Сырта с характерным для него рельефом. Это обширные равнины с чередующейся холмисто-увалистой местностью покрытых множеством русел с постоянным или сезонным водотоком. Часто крупные русла рек образуют обрывистые крутые берега в несколько террас. Небольшие же степные реки с сезонным характером наполняемости, могут выходить из берегов и затапливать прибрежные низменные территории.

Первичное картографирование позднесарматских могильников на данной территории, показало, что топографически все объекты привязаны к водоразделам малых и крупных степных рек. Это Сарыозен (Малый Узень), Кошим, Мереке, Шыжын-1, Деркул и Урал. Топография могильников проста. Они занимают естественные возвышенности или приподнятые площадки вторых надпойменных террас.

Наблюдаются два случая расположения могильников. На возвышенностях в 2-3 км от русла реки. То есть это мелкие реки с сезонным разливом не образующих высокие берега. Такая ситуация наблюдается на могильниках Акадыр-II и Кисык-Камыс-I. Остальные могильники располагаются близко к крутому обрывистому берегу реки. Расстояние от берега до могильника не превышает нескольких сот метров.

Значительная концентрация исследованных могильников сосредоточена в бассейне реки Деркул (в летний период времени 1926-1927 годах П.С. Рыков провел раскопки и разведки по реке Деркул, от устья до впадения его в реку Урал. По руслу реки им было исследованы могильники Семиглавый Мар, Шипово, могильник у поселка Зеленый, могильник Кордон Деркульский, группа II у г. Уральска, могильник у с.Гниловский (современный поселок Володарское). К сожалению, информацию по некоторым из этих памятников найти не удалось в виду их историографической редкости). Здесь нами было учтено 6 памятников позднесарматского времени. Остальные могильники развезены по рекам Сарыозен, Караозен и Кошим.

К сожалению, изученность позднесарматских памятников на территории правой части реки Урал остается неравномерной. Каких-либо специальных или целенаправленных исследований по изучению погребений этого времени не проводились. Из представленных 11 могильников, где были встречены погребения позднесарматского времени, 6 были исследованы во время аварийно-спасательных работ при строительстве оросительных каналов в 70-80-ые годы. Что отражается на однобокости при картографировании. Однако и эти данные могут отражать некоторую закономерность в расположении могильников.

Погребальный обряд позднесарматских погребений правого берега реки Урал в целом отражает общие характеристики распространения культуры в Урало-Поволжском регионе.

Большинство погребений выполнены в индивидуальных подкурганых насыпях. Три погребения в могильнике Мамай были впущены в насыпи более раннего (эпоха бронзы) времени. Это курганы 1, 7 и 8. Что составляет 12% от общего числа погребений. Под одной насыпью (могильник Кисык-Камыс-I курган 7) содержалось два погребения.

Таблица – 1. Сводная таблица позднесарматских погребений.

Могильник	Кол-во курганов	Кол-во погребений	Впускные	Автор раскопок
Акадыр-II	1	1		Я.А. Лукпанова, У.А. Утепбаев[1]
Кособа	3	3		Г.А. Кушаев, Г.К. Кокебаева[2]
Мамай	5	5	3	Г.А. Кушаев, Г.К. Кокебаева[2]
Кисык-Камыс-I	5	6		Г.А. Кушаев, Б.Ф. Жезезчиков[3]
Бубенцы-II	3	3		Г.А. Кушаев[4]
Ногай-Чижень-I	2	2		Г.А. Кушаев[5]
Мечей	1	1		Г.А. Кушаев[5]
Кузнецово	1	1		Н.М. Малов[6]
Гниловский	3	3		П.С. Рыков[7]
II-группа у города Уральск	1	1		П.С. Рыков[8]
Сайхин, северо-восточная группа	2	2		И.В. Синицын[9]
ВСЕГО	27	28	3	

Все насыпи земляные без дополнительных элементов (камни, земляные блоки). Сложены из леса, суглинка или перемешанного грунта. Форма насыпей в основном округлая. Иногда встречаются насыпи округло-вытянутой формы. Верхняя часть уплощенная. Диаметр насыпей от 8 до 22 м. Средний диаметр насыпей 8-14 м. Средняя высота 0,3-0,5 м.

К внешним околокурганым конструктивным элементам относятся рвы и западины, фиксируемые в полах насыпи. Западины в могильниках Кисык-Камыс-I и Мамай имеют неправильную форму. Образовывались в результате выборки грунта для его вторичного использования при возведении насыпи. Околокурганые рвы шириной от 1 до 3 м, глубиной до 0,3 м имелись у шести курганов в шести разных могильниках. Особенностью данного конструктивного элемента является то, что всегда в северной половине рва наблюдается перемычка. Всего околокурганые конструктивные элементы были встречены в 32% насыпях.

Под насыпью курганов отмечаются различные следы тризны. В пяти могильниках на уровне погребенной почвы, были обнаружены отдельные кости животных или их скопления, а также фрагменты керамики. В кургане 7 могильника Кисык-Камыс-I в насыпи был найден целый, плоскодонный сосуд грушевидной формы, а в насыпи курган 6 того же могильника были найдены фрагменты железных удил. Кости животных были встречены в 9 курганах 33%. Фрагменты керамики были найдены в насыпях четырех курганов 14%.

Подкурганых околomoгильных конструкций встречено не было. В двух могильниках Кособа, Сайхин и Гниловский под насыпью в центральной части были встречены фрагменты дерева, наличие которого говорит о том, что возможно могильное перекрытие состояло из дерева. Подбойные ниши закрывались доской или прутьями кустарника.

Позднесарматские курганы часто подвергались ограблениям. Так из 28 погребений, в которых было совершено захоронение, 12 было ограблено, что составляет 42%.

Таблица – 2. Конструктивные элементы в насыпи.

Могильник	ров	Артефакты в насыпи			Могильное перекрытие
		кости животных	керамика	другие находки	
Акадыр-II		1			
Кособа	2				дерево
Мамай	1	2	2		
Кисык-Камыс-I	3	3	1	1 удила	
Бубенцы-II	1				
Ногай-Чижень-I	1	2			
Мечей	1				
Кузнецово					
Гниловский		1	1	2 зола	дерево
II-группа у города Уральск					
Сайхин, северо-восточная группа					

По имеющимся у нас собранным материалам, в 27 раскопанных курганах происходят 28 могильных ям. В кургане 7 могильника Кисык-Камыс-I расчищено 2 могильные ямы не содержащих признаков совершения погребального обряда. Всего выделено три типа могильных ям. Это подбой, сделанный под западной стенкой узкой входной ямы. Подобного типа имеют 11 погребений или 39%. Следующий тип это могильные ямы прямоугольной формы, которые в свою очередь делятся на узкие и широкие. Распространенным типом являются узкие прямоугольные ямы. Их насчитывается 13 или 46%. Широких прямоугольных немного, всего 3 или 10%. Могильная яма квадратной формы встречена всего однажды (Кузнецово, курган 4) или 3,5%.

Таблица – 3. Форма могильных ям.

	Подбой	Прямоугольная		Квадратная	Ограблений
		узкая	широкая		
Акадыр-II			1		1
Кособа		2	1		1
Мамай	3	2			1
Кисык-Камыс-I	3	3			1
Бубенцы-II	1	1	1		1
Ногай-Чижень-I		2			1
Мечей	1				1
Кузнецово				1	1
Гниловский	1	2			3
II-группа у города Уральск		1			1
Сайхин, северо-восточная группа	2				
ВСЕГО	11	13		1	12

Положение костяка удалось зафиксировать в 20 погребениях. Как правило, покойный был уложен на спину с вытянутыми конечностями (17 погребений или 83%). Редко ноги в коленях были разведены в стороны в так называемой «позе всадника» могильник Кособа курган 19. В трех погребениях в трех разных могильниках была встречена поза погребенного на правом боку или частично повернутого на правый бок 16,6%. Иногда под скелетом удавалось зафиксировать органическую подстилку в виде остатков тростника или подсыпки.

Костяк головой ориентирован в северный сектор. Незначительные отклонения наблюдаются в сторону запада или востока. Доля деформированных черепов достаточно высока и доходит до половины от всех погребений. Следует учитывать, что информацию о деформации черепа мы взяли из текстов отчетов составленных теми, кто копал памятник. Костяки специальному обследованию антропологами не проводились.

Таблица – 4. Положение костяка.

Могильник	Положение		Ориентация			Деформация черепа
	на спине	на боку	отклонение запад	север	отклонение восток	
Акадыр-II						1
Кособа	2	1 правый		2	1	1
Мамай	4	1 правый	2	1	1	5
Кисык-Камыс-I	3		3			3
Бубенцы-II	3		1	1	1	1
Ногай-Чижень-I		1 правый	1			
Мечей						
Кузнецово	1				1	
Гниловский	2			2		3
II-группа у города Уральск						1
Сайхин, северо-восточная группа	2		1	1		1
ВСЕГО	15	3	7	6	4	13

Позднесарматские погребения правого берега реки Урал содержали богатый и разнообразный материал, отображающие различные аспекты жизнедеятельности населения региона. Одним из многочисленных находок являются целые керамические сосуды, которые происходят из двух могильников Мамай и Кисык-Камыс-I. В основном это кувшины с ручкой, сосуды с шаровидным или грушевидным туловом или горшечной формы. В могильнике Акадыр-II был найден небольшой сосудик культового назначения. Из предметов хозяйственного назначения были обнаружены 3 керамических пряслица симметричной биконической формы. Небольшие железные одно и двулезвийные ножи, различной формы пряжки. Также широко представлены украшения: проволочные серьги, бронзовые браслеты и шаровидные подвески, а также проволочное ожерелье. В могильнике Мечей найдено бронзовое дисковидное зеркало с боковой ручкой. Из предметов вооружения были найдены железный меч (могильник Мамай курган 2) и рукоять биметаллического ножа (могильник Акадыр-II курган 20).

Одним из многочисленных находок в позднесарматских погребениях указанного региона являются фибулы. Которые могут послужит узким хроноиндикатором для указанных памятников. Всего было найдено 8 фибул происходящих из трех могильников. Это могильники Мамай курганы 1, 5 и 8; и курган 8 (в одном погребении найдено две фибулы); могильник Бубенцы-II курган 2 и 4.

Двучленная лучковая фибула по типологии А.К. Амброза относится к группе 3, серии III, варианту 1 [10, 52-53] была найдена в могильнике Кисык-Камыс-I кургане 3. Пружина и игла фибулы были сделаны из железа. А.С. Скрипкин отнес такие фибулы к типу II и предложил время их существования вторую половину III века н.э. [11, 109]

Все остальные 7 фибул с завитком на конце сплошного пластинчатого приемника. По типологии А.К. Амброза относятся к группе 13 варианта 7 и 8 [10, 46]. К варианту 7 с плавно изогнутой спинкой относятся 3 фибулы из курганов 5 и 8 могильника Мамай и кургана 4 могильника Бубенцы-II. К варианту 8 с коленчато изогнутой спинкой (в том числе ромбической) относятся 4 фибулы. Это из кургана 8 могильника Мамай, кургана 3 и 8 могильника Кисык-Камыс-I и курган 2 могильника Бубенцы-II.

Фибулы с завитком на конце пластинчатого приемника А.С. Скрипкин для Нижнего Поволжья датировал концом III-IV веком [11, 115]. М.Г Мошкова для позднесарматских памятников Южного Приуралья фибулы с коленчато изогнутой спинкой датировала началом III века [12, 190-191]. Одной из последних обобщающих работ по фибулам Южного Приуралья можно считать диссертационную работу В.Ю. Малашева. Он выделил хроноиндикаторы и разбил их на группы в комплексах по

принципу взаимовстречаемости. Так фибулы варианта 7 В.Ю. Малашев отнес к группе 1 и рассматривает их датировку второй половиной II – первой половиной III века. Фибулы варианта 8 им были отнесены к группе 2 с продолжением их бытования в группе 3 что соответствует первой половине III века с последующим использованием во второй половине века. Фибулы с ромбической спинкой бытовали в группе 3, т.е. в середине – второй половине III века [13, 95-111]

Таким образом, можно предположить, что позднесарматские погребения могильника Бубенцы-II можно датировать первой половиной III века. Могильники Кисык-Камыс-I и Мамай можно датировать серединой – второй половиной III века.

В целом, обряд погребения локально выбранного региона находит общие характерные синкретичные черты в создании околочурганного пространства, элементов тризны под насыпью кургана, конструктивных элементов могильной ямы, позы погребенного и артефактов между Нижневолжским регионом и Южным Приуральем [14].

Список использованной литературы:

1. Лукпанова Я.А., Утепбаев У.А. *Отчет о проведении археологических раскопок на курганном комплексе Акадыр-II в Жанибекском районе в 2011 г. Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Фонд 3036.*
2. Кушаев Г.А., Кокебаева Г.К. *Отчет об итогах археологических раскопок Уральского пединститута в 1979 году. Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Фонд 1762.*
3. Кушаев Г.А., Жеззчиков Б.Ф. *Отчет об итогах археологических раскопок Уральского пединститута в 1975 году. Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Фонд 1467.*
4. Кушаев Г.А. *Отчет об итогах полевых археологических исследованиях в северной части Чижино-Дюринских разливов Уральской области в 1984 г. Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Фонд 2058.*
5. Кушаев Г.А. *Отчет археологических раскопок и микроразведках 1985 г. В Каменском районе Уральской области. Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Фонд 2100.*
6. Малов Н.М. *Отчет об археологических исследованиях за 1988 год. Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Фонд 2234.*
7. Рыков П. *Археологические раскопки и разведки в Уральской губернии (Казахстан) летом 1927 г. // Архив ИИМК. Д. 187/1927 г.*
8. Рыков П. *Дневник археологических раскопок бл. Гор. Уральска в июле 1926 г. Архив ИИМК. Д. 187/1927а г.*
9. Синицын И.В. *Археологические исследования Заволжского отряда (1951-1953). Материалы и исследования по археологии СССР. №60. Т.1. М. 1959 г. С. 39-205.*
10. Амброз А.К. *Фибулы юга европейской части СССР. – Москва: Наука, 1966. – 126 с.*
11. Скрипкин А.С. *Фибулы Нижнего Поволжья (по материалам сарматских погребений). СА. №2. 1977. С. 100-120.*
12. Мошкова М.Г. *Фибулы из позднесарматских погребений Южного Приуралья: вопросы хронологии и производства. Нижневолжский археологический вестник. Вып. 3. Волгоград. 2000. С. 186-200.*
13. Малашев В.Ю. *Позднесарматская культура Южного Приуралья во II-III вв. н.э.: диссертация ... кандидата исторических наук: - Москва, 2013.- 302 с.: ил.*
14. Мошкова М.Г. (отв. ред.) *Статистическая обработка погребальных памятников Азиатской Сарматии. Вып. IV. Позднесарматская культура. – Москва: Восточная литература, 2009. – 176 с.*

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

ӘӨЖ 723-19
ГРНТИ03.81.99

Бекбулатова Индира Усейновна ¹

¹ *Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD, аға оқытушысы. E-mail: indi_bek@mail.ru. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы.*

Курманбаева Улдана Нематуллаевна ²

² *Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ағылшын тілі пәнінің магистр-оқытушысы. E-mail: uldana1009@mail.ru. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы.*

ТРЕНИНГТІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ҰСТАНЫМДАРЫ

Аңдатпа.

Оқу үдерісін студенттердің шығармашылық әлеуетін арттыратын әдістерсіз атап айтқанда, оқытудың белсенді әдістерінсіз елестету мүмкін емес. Белсенді әдістер теориялық білімді практикамен байланыстыруға, болашақ мамандардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, өзіндік жұмыс дағдыларын жетілдіруге көмектеседі, толыққанды кәсіби мансапқа жол ашады. Белсенді оқыту әдістерінің арасында тренингтік оқытуды қарастырамыз. Тренинг қазіргі уақытта ең танымал оқыту әдісі болып табылады. Білім беру үдерісінде тренинг болашақ маманның тұлғасын дамытуға, оның болашақ кәсіби қызметінің элементтерін қалыптастыруға бағытталған. Мақалада тренингтерді ұйымдастырудың ұстанымдары мен олардың ерекшеліктері келтірілген. Аталған әдістің ерекшеліктері сипатталып, оның оқытуды ұйымдастырудағы рөлі негізделген. Тренингтерді өткізу орындарына қойылатын талаптар анықталған. Топтық жұмысты іске асырудың әдістері мен тренингтік процедуралар мазмұндалған.

Кілттік сөздер. Білім беру, оқыту әдістері, оқыту технологиясы, тренинг технологиясы, коммуникативтік тренинг.

Бекбулатова Индира Усейновна ¹

¹ *PhD, Преподаватель английского языка в Международном казахско-турецком университете имени Ходжи Ахмеда Ясави. E-mail: indi_bek@mail.ru. Республика Казахстан, город Туркестан.*

Курманбаева Улдана Нематуллаевна ²

² *Преподаватель английского языка в Международном казахско-турецком университете имени Ходжи Ахмеда Ясави. E-mail: uldana1009@mail.ru. Республика Казахстан, город Туркестан.*

ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ ТЕХНОЛОГИИ ТРЕНИНГОВОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация.

Процесс обучения невозможно представить без методов, обеспечивающих максимальную активизацию творческого потенциала учащихся – активных методов обучения. Активные методы помогают связать теоретические знания с практикой, способствуют развитию творческих способностей будущих специалистов, совершенствованию навыков самостоятельной работы, открывают пути для осуществления полноценной профессиональной карьеры. Среди методов активного обучения выделим тренинг. Тренинг является на сегодняшний момент наиболее востребованным методом обучения. Тренинг в учебном процессе направлен на развитие личности будущего профессионала, на формирование элементов его будущей профессиональной

деятельности. В статье представлены принципы организации тренингов и их особенности. Описаны особенности данного метода, основана его роль в организации обучения. Определены требования к местам проведения тренингов. Изложены методы и тренинговые процедуры реализации групповой работы.

Ключевые слова. Образование, методы обучения, технология обучения, технология тренинга, коммуникативный тренинг.

*Bekbulatova Indira Usseinovna*¹

¹ PhD, English teacher, International Kazakh-Turkish University named after Akhmet Yassawi, E-mail: indi_bek@mail.ru. Republic of Kazakhstan, Turkestan.

*Kurmanbaeva Uldana Nematullayevna*²

² English teacher, International Kazakh-Turkish University named after Akhmet Yassawi, E-mail: uldana1009@mail.ru. Republic of Kazakhstan, Turkestan.

PRINCIPLES OF ORGANIZATION OF TRAINING EDUCATIONAL TECHNOLOGY

Annotation.

The learning process can not be imagined without methods that maximize the creative potential of students-active learning methods. Active methods help to link theoretical knowledge with practice, contribute to the development of creative abilities of future professionals, improve skills of independent work, open the way for a full professional career. Among the methods of active learning we will highlight training. Training is currently the most popular method of training. Training in the educational process is proposed at the development of the personality of the future professional, the formation of elements of his future professional activity. The article presents the principles of training organization and their features. The features of this method are described, its role in the organization of training is based. The requirements to the training venues are defined. Methods and training procedures for the implementation of group work.

Keywords. Education, methods of teaching, technology of teaching, technology of training, communicative training.

Тренинг ағылшын тілінен аударғанда «train» -жаттықтыру, жаттығу деген мағынаны білдіреді. Тренинг – тұлғааралық қарым-қатынасқа, коммуникативтік және кәсіби іскерлікке бағытталған психотерапиялық, психокоррекциялық және оқыту әдістерінің жиынтығы.

Тренинг терминін ғылыми қолданысқа М.Форверг енгізді. *Коммуникативтік тренингтер* тұлғалық қарым-қатынас орнатуға, басқалармен қарым-қатынасқа түсуде қиналатындар үшін жүргізіледі, яғни тұлғаның жалпы коммуникативтік дайындығын қалыптастыруға және жетілдіруге мүмкіндік береді. Мінез-құлықтық және әлеуметтік-психологиялық тренингтердің айырмашылығы шартты ғана, яғни олардың айырмашылығы тек қойылған мақсатында.

Ұйымдастыру ұстанымдары тренингті дайындау және өткізу ерекшеліктерін анықтайды:

1. Топтың өзгермейтін құрамының ұстанымы. Зертханалық тренингтік топтар (тренингтің бірінші және екінші кезендері) тренингтің басынан соңына дейін бір құрамда жұмыс іс Тренинг – бұл ең алдымен арнайы атмосфера болып табылады. Әсерлі, тиімді бапкер тренинг барысында қандай жағдайлардың болатынын және оларды қалай ұйымдастыратынын алдын ала болжамайды. Ол тренинг барысында ғана топтағы атмосфераны сезеді және көреді, оған сәйкес жұмыс жасайды. Мұндай топтағы атмосфераны тудыру іскерлігіне үйрету аса қиын жұмыс. Әдетте, оны суреттеген кезде, «ауыр», «тығыз», «қиын» және тағы сол сияқты метафоралар қолданылады. Атмосфера ұғымына психоэнергетикалық көз-қарасы әлдеқайда жақын болып келеді. Сабақ барысында пайда болған арнайы энергетикалық кеңістікті қастерлеу қажет. Сондықтан тренингтер бөлек бөлмеде өткізіледі, ал кешіккендер немесе немқұрайды

қарайтын қатысушылар энергетиканың күшін жояды.

Тренингтің басында бапкер және қатысушылар өзара қатынасқа арналған жағымды атмосфераны «тудырады», содан соң ол қатысушылардың өздеріне көмектеседі. Тренинг біткен соң, қатысушылар қайтадан сол сабақ өткен бөлмеге барғылары келеді деген көз-қарас қалыптасқан. Мүмкін, алған

әсерлері бірнеше уақытқа созылады. Қалай болса да, бапкер психотехникалық жаттығуларды таңдауда «атмосфера» деген ұғымы маңызды орын атқарады. Қиналу арқылы түсіну сияқты ой қалыптасқан. Тренингте атмосфераның маңызды да, айырықша ерекшеліктерінің бірі оның эмоционалдық қанықтылығы болып табылады. Бұл әсерлі тиімділік жасау емес, керісінше, арнайы әдістемелік қағида болып табылады. Ау бастан бері тренинг білімдерді сөз арқылы емес, іс-әрекет арқылы беру үшін арналған деген пікір қалыптасқан. Мысалы, адамға велосипедті тебуді лекция арқылы үйрету мүмкін бе? Ең алдымен адам бұл велосипедке отырып, тебу тәуекелін бастан кешіреді. Бұл арқылы, онда осындай тебу кезінде қиналу сезімін басынан кешіргеннен кейін, білімдер мен іскерлік пайда болады. Ал қиын қарым-қатынас іскерлігі жайлы не айтуға болады? Тренинг – бұл қиналу арқылы түсіну мүмкіндігі деген пікір қалыптасқан.

Егер де бапкер қажетті қиналуды ұйымдастыра алмаса, онда оның сабағына қатысушылар «Дұрыс қарым-қатынас жасау» тақырыбына тек қана ақпарат алады. Болашақта, олар сыртқы ортаға бұл жайды тек сөзбен ғана айтады, ал олармен дұрыс қарым-қатынас жасай алмайды. Қарым-қатынастың тиімсіз тәсілдерінің өзгерістерінде дербес «түзетілген» білімдердің эмоционалды тәжірибесі адамға көмек көрсетуі мүмкін. Бұдан шығатын қорытынды, тренингтің беймәлім нәтижелері, себебі, қатысушыларда қиналу сезімі қашан болатыны белгісіз.

«Екіжоспарлылық». Тренингке сырттай қарасақ, онда сырттан бақылайтындар онда ешқандай ерекшелікті көрмейді. Бірге отырған адамдар сөйлеседі, ойнайды, содан кейін қайтадан сөйлейді, сосын үндемейді, және т.с.с. Бұл бірнеше күнге созылады. Ал содан кейін ең соңында өздерінің уайым-қайғылары мен психологиялық жаңалықтары туралы айтады! Мүмкін, олар бәрін ойдан шығарды немесе олар алданды?

Мүлдем жоқ, олай емес. Тренингті «сыртынан» тану мүмкін емес, оны бақылайтынға орын жоқ. Осыдан тренингке деген көз-қарас әртүрлі болады, кейбіреулері тренингке қатысты, ал басқалары осы тренингке қатыс-қандардан алған әсерлерін сұрайды. Кейбіреулердің психотренингке көңілдері толмайды, кейде жағымсыз, сын көзбен қарайды. Бір жағынан оларды түсінуге болады! Егер де тренингке қатысушылар өз ойларымен бөліскен кезде, алған әсерлерін тындасаң төбе шашың тік тұрады. Мысалы – «Алдымен біз шеңберге тұрып, шегіртке жайлы өлең айттық, содан кейін, бір-біріміздің қолымыздан ұстап, би биледік, содан "жылғалар" деп аталатын ойын ойнадық. Осыдан кейін, біреу шеңбердің ортасына тұрды, ал қалғандарымыз оны қолдарымызбен ұстап жоғарыға көтердік». Бұл – шындық, дегенмен, бұл – шындыққа ұқсамайды. Тренингте болған жағдайлар тек психикалық түрде шындықпен жүзеге асады.

Тренинг – бұл топтық пікір-сайыс емес, психожаттығулар мен рольдік ойын да емес. Мұның бәрі қосалқы және де жұмыс метафоралар-үлгілер болып табылады, олардың көмегімен адамның ішкі жандүниесіне ықпал тигізуге болады. Екі тас салушы жайлы тәмсіл сияқты көрінеді. Біреусі кірпіш саламын деді, екіншісі зәулім үй саламын деп жауап берді.

Бапкердің жұмысы ең аз дегені екіжоспарлы болу керек. Бір жағынан қатысушылардың бір-бірімен жаттығулар мен тәсілдер түрінде («кірпіш»)

өзара іс-әрекеттерін тікелей ұйымдастыру болып табылады. Сонымен қатар, бапкер бір уақытта қадағалап және психологиялық деңгейде пайда болатын жағдайларға «ауыстыру» қажет («зәулім үй»). Күрес жарысында сияқты, бұл жаттығулардың екінші жоспарын «ішкі стиль» деп атауға болады.

тейді. Топтың тұрақты құрамы қатысушылардың өзін-өзі ашуына, топта өзара көмек пен өзара қолдауға бағытталған сенімді қарым-қатынастардың қалыптасуына ықпал етеді, бұл нәтижелі жұмыстың шарты болып табылады. Үшінші кезеңде (оқу тобымен тренинг) оқу тобының барлық мүшелерінің қатысуы қажет.

2. Еркін кеңістіктік ұйым ұстанымы. Тренинг өткізуге арналған орында қатысушылардың шеңберге орналасу мүмкіндігі, сондай-ақ олардың еркін қозғалуы және шағын топтарға бірігуі тиіс. Әрине, бұл талап тек тренинг үшін пайдаланылатын орындықтар, үстелдер және басқа да жиһаз оңай қозғала алуы тиіс, ал бөлме жеткілікті кең болуы керек.

3. Тренингті уақытша ұйымдастыру ұстанымы. Тренингтік топтар жұмысының ұзақтығы тренингтің барлық кешенді бағдарламасы мен оның жеке модульдері үшін де, әрбір жеке сабақ үшін де анықталуы тиіс. Бұл ретте тренинг кестесі оқу топтарының оқу үдерісімен сәйкес болуы тиіс.

Тренинг ортасын құру ұстанымдары ерекше маңызға ие. Сонымен қатар, тренингте қатысушылардың өзекті жағдайларын ескеру және әртүрлі әдістемелік құралдарды енгізу үшін жеткілікті икемділікке ие болуы тиіс. Тренинг ортасын құрудың негізгі ұстанымдар ретінде:

1. Нақтылық ұстанымы. Құрылған тренингтік орта қатысушылар кәсіби қызметінің кәсіби және әлеуметтік жағдайларын маңызды егжей-тегжейлі пысықтауға мүмкіндік беруі тиіс.

2. Психотехникалық артықшылық ұстанымы. Жүргізуші (ал кейбір жағдайларда қатысушылар) қатысушылардың алға жылжу жылдамдығын, олардың алынған ақпаратты меңгеру сапасын ескере отырып, топ үшін оңтайлы ақпарат беру нұсқаларын, тренингтік іс-қимылдар мен рәсімдерді таңдау мүмкіндігіне ие болуы тиіс.

Қатысушылардың мінез-құлық қағидалары тренингте қатысушылардың қызметін реттейді және құрылымдайды. Оның ішінде ең маңызды болып келесілер анықталған:

1. Белсенділік ұстанымы. Тренингтің барлық қатысушылары белсенді жұмысқа тең дәрежеде енгізілуі тиіс. Қатысушылар үшін тренингтің нәтижелілігі көп жағдайда болып жатқан барлық оқиғалар мен рәсімдерге олардың жеке қосылуының дәрежесімен анықталады.

2. Зерттеу (шығармашылық) ұстанымының ұстанымы. Тренингтік топта қатысушыларды өзін-өзі талдауға, тұлғааралық қарым-қатынастың ерекшеліктері мен заңдылықтарын зерттеуге, өзара әрекеттестіктің жаңа тәжірибесін меңгеруге, модельдеуші кәсіби жағдайларда мәселелерді шешудің нұсқаларын іздеуге ынталандыратын креативті орта құрылады.

3. Мінез-құлықты объективтендіру ұстанымы. Ұстаным тренингке қатысушылардың мінез-құлқын қызметті реттеудің импульстік, танылмаған деңгейінен саналы деңгейге ауыстыруды білдіреді. Тренингті құру мен өткізуде осы қағиданы когнитивті деңгейде ұстану әрбір қатысушыға оның қандай мақсатпен әрекет ететінін, ол пайдаланатын құралдардың жағдайдың ерекшеліктеріне және оның жеке мүмкіндіктеріне барабар-бар екендігін сезінуге және өзіне есеп беруге мүмкіндік береді. Іс жүргізу деңгейінде бұл мінез-құлық пен қызметтің тиімді үлгілерін анықтау, қатысушылардың шектеулерін анықтау және оларға барабар кері байланыс беру мүмкіндігін береді.

4. Серіктестік қарым-қатынас ұстанымы. Ұстаным қатысушылардың психологиялық ұстанымдарының теңдігін білдіреді және тренингтің бірінші және екінші кезеңдерінде әрекет етеді. Тренинг этикалық ұстанымдарды сақтай отырып жүргізілуі тиіс, олардың арасында келесілер маңызды:

1. Зиян келтірмеу ұстанымы. Барлық тренингтік әрекеттер мен рәсімдер оның қатысушыларының оң өзгерістеріне бағытталуы тиіс. Осы ұстанымды сақтау тренингтің жетекші немесе басқа қатысушылары тарапынан қатысушыларға зиян немесе зиян келтірудің алдын алады.

2. Құпиялылық ұстанымы. Тренингтік топта орын алып жатқан туралы ақпаратты одан тыс жерлерде жариялауға шектеулер бар. Тренинг қатысушылары туралы Жеке ақпарат үшінші тұлғаларға қатысушылардың келісімімен ғана ұсынылады. Тренинг барысында көтерілген немесе оның басында айтылған қатысушылардың жеке мәселелерін үшінші адамдармен талқылауға жол берілмейді.

Тренингті ұйымдастыруда топтық жұмыстың келесі әдістері мен тренингтік процедуралар қолданылады:

1. Диагностикалық процедуралар. Тренингке қатысушылардың өзі туралы жаңа ақпарат алу, терең өзін-өзі түсінуді қалыптастыру және өзін-өзі ашу, сондай-ақ тренингтік рәсімдер мен тренингтердің тиімділігін қамтамасыз ету және бақылау құралы ретінде пайдаланылады.

2. Ақпараттандыру (жоспарланған және жағдайлық-шартталған). Қатысушылардың басшылық және басқару, тұлғааралық өзара іс-қимыл және даулы жағдайларда мінез-құлық мәселелерінде құзыреттілігін дамыту үшін, сондай-ақ топта мазмұнды мәнмәтін қалыптастыру, қатысушыларды жаттығулар мен рәсімдерді орындауға дайындау мақсатында жетекші жүзеге асырады.

3. Психогимнастикалық жаттығулар. Тренинг бағдарламасына мазмұндық мақсатта, сондай-ақ оңтайлы жұмыс ахуалын құру мақсатында (топшілік тренингтік кеңістікті қалыптастыру, қатысушылардың жұмысқа қабілеттілігін қолдау, сабақты аяқтау және т.б.) енгізіледі.

4. Топтық пікірталас. Қатысушыларды жағдаяттарды конструктивті талдауға оқыту, ұжымдық шешімді әзірлеу үдерістерін басқару және сендіретін әсер ету дағдыларын қалыптастыру, оппоненттердің дәлелдерін тыңдау және қабылдау іскерлігін дамыту мақсатында қолданылады. Топтық пікірталас қарама-қарсы пікірлерді салыстыруға, проблеманы әр жағынан көруге, күтілгеннен өзгеше жаңа ақпаратқа қатысты қарсылықты азайтуға мүмкіндік береді.

5. Рөлдерді ойнату әдісі.

6. Жағдайларды талдау әдісі. Өзара іс-қимыл жағдайын объективтендіру, қатысушылардың өз жүріс-тұрыс тәсілдерін, сондай-ақ серіктестердің іс-әрекеттері мен уәждерін терең сезінуін ынталандыру мақсатында қолданылады.

7. Сюжеттік-рөлдік ойын.

8. Жеке және топтық рефлексия. Сабақ соңында өткізіледі және жеке және бірлескен іс-әрекет үрдістерін, әдістері мен нәтижелерін ұғынуға бағытталған.

9. Күнделік жазбаларды жүргізу. Тренинг барысында алынған ақпаратты сақтау үшін (ақпараттандыру процедуралары, өзін-өзі көрсету және басқа да жаттығуларды орындау кезінде), сондай-ақ тренингтік емес "үй" тапсырмалары шеңберінде бақылау нәтижелерін тіркеу үшін пайдаланылады [1].

Тренинг жетекшісіне қойылатын талаптар. Жаттықтырушының кәсіби біліктілігі мен тұлғалық жетілу деңгейі, оның әдістемелік құралдарын меңгеру дәрежесі және тренинг нәтижелері үшін жауапты болуға дайындығы тренингте болып жатқан өзгерістердің сипатын, ауқымын және тұрақтылығын анықтайды.

Жетекшінің құзыреттілігі құрылымында келесі негізгі компоненттерді бөліп көрсетуге болады:

1. Әдістемелік құзыреттілік. Жетекші психологиялық тренингті ұйымдастыру және өткізу технологиясын білу, жаттықтырушылық практика базасындағы негізгі білімдерді меңгеру, жаттықтырушының алдына қойылған мақсаттарды (әдетте, қалаған нәтиже терминінде) нақты тапсырмалар жүйесіне өзгерте білу; тиісті әдістемелік құралдарды таңдау және т. б.

2. Ойын техникалық құзыреттілік. Жаттықтырушы қойылған міндеттерді шешу үшін әртүрлі әдістемелік құралдарды пайдаланудың мүмкіндіктері мен шектеулерін түсінуі, негізгі тренингтік процедураларды өткізудің оң тәжірибесі болуы, топтық динамика процестерін басқара білуі, тренингте болып жатқан оқиғаларды кәсіби қызметтің ерекшелігімен байланыстыра білуі, жаттықтырушылық тәжірибенің өзгермелі жағдайларына бейімделуі тиіс.

3. Мазмұнды құзыреттілік. Психолог-жаттықтырушы тренингте сапа бойынша құзыретті болуы тиіс. Тренингтің жеке модулін өткізу үшін жетекші адам тұлғасының табиғаты туралы өзінің теориялық түсініктеріне, тұлғалық мәселелер мен тұлғалық даму ерекшелігіне бағдарлануы қажет.

4. Контекстуалды құзыреттілік. Жаттықтырушы қай жерде және кімді оқытатынын, білім алушылардың оқу және кәсіптік қызметінің ерекшелігіне, күн тәртібін ұйымдастыруына, қатысушылардың шешетін кәсіби міндеттерінің ерекшелігіне бағдарланатынын және т. б. түсінуі тиіс.

Қарастырылатын тренингтің бағдарламасы оны тұрақты курс түрінде (аптасына 1-2 рет күніне 3-4 сағаттан) өткізуді көздейді, бұл тұрақты нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты сабақтастық және бірізділік ұстанымдарына сәйкес сабақтарды неғұрлым анық құру қажеттілігі артады. Әр сабақтың басында өткен кездесуде болған қатысушылардың еске алуына уақыт бөлу керек. Негізгі курс аяқталғаннан кейін сабақтар ілесіп жүру режиміне өтеді және эпизодтық кездесулер түрінде өтеді. Эпизодтық сабақтар айына 1-2 рет өткізіледі. Эпизодтық кездесулер режимінде топты ұйымдастыру клубтық формаға ие, бірақ бұл тренингтік топтардың түрі бойынша кейбір сабақтар өткізу мүмкіндігін жоққа шығармайды.

Тренингтің тиімділігіне қойылатын талаптар ол өткізілетін орынның ерекшеліктері айтарлықтай әсер етеді. Өткізілетін орынға қойылатын негізгі талап қатысушылардың шеңбермен еркін орналасу мүмкіндігі болып табылады, сондықтан тренинг үшін кең әрі ыңғайсыздық тудырмайтын кең бөлмені пайдалану қажет. Тренинг барысында орындалатын процедуралардың ерекшелігі қатысушылардың еркін ауысуын талап етеді, сондықтан тренинг бөлмесінде жеңіл қозғалатын креслолардың болуы оңтайлы болып табылады. Бұдан басқа, өткізілетін орын шудан оқшаулануы және назар аударатын заттарды ұстамауы тиіс. Қорғалу сезімін қалыптастыру үшін бақылаушылардың пайда болу мүмкіндігін болдырмау қажет.

Тренинг тиімділігінің алғышарттары дайындық кезеңінен бастап оның барлық кезеңдерінде қалыптасады. Тренингтің жалпы нәтижелілігіне келесі іс-шаралар айтарлықтай әсер етуі мүмкін[2]:

- әр қатысушымен алдын ала әңгімелесу өткізу;
- тренингте қатысушылардың өздері ұсынған жағдайларды қарау;
- қатысушылардың тренинг мазмұнына қатысты үй тапсырмаларын орындау, оларды кейіннен талқылау;
- алдыңғы бағдарламаларға қатысқан қатысушылар алған білімдері мен тәжірибелерін тәжірибеде қалай пайдаланады деген ақпаратты қатысушыларға хабарлау;
- тренингтің қатысушыларымен, сондай-ақ өздерімен байланыста болу

Тренингте ақпараттандыру процедураларын, психогимнастикалық жаттығуларды және басқа да рәсімдерді сауатты пайдалану жүргізушінің кәсібилігіне және оның әдіснамалық және ойын техникалық құзыреттілігіне байланысты.

Сабақ пен тренингті аяқтау жалпы олардың табыстылығын анықтайтын маңызды кезең болып табылады. Тренингте қол жеткізілген Өзгерістерді сақтау, қатысушылардың алған дағдыларын бекіту және нақты өмірге көшіру тренинг міндеттерінің бірі болып табылады, олардың тиімсіз шешімі барлық жұмысты нөлге жеткізуге қабілетті. Жетекші қатысушыларға жаңа білім мен дағдыларды алуға көмектесіп қана қоймай, оларды сақтау мүмкіндігін қамтамасыз ету маңызды. Ол үшін жұмыс аяқталған соң сабақты аяқтауға көмектесетін жаттығулар жасау қажет.

Сабақ соңында дебрифинг процедурасын қолдануға болады. Дебрифинг кезінде жасалған жұмыстың мәні нақтыланады, алынған сабақтардың астында сызықша жасалады, белгілі бір және болашақта не қажет болатыны арасында байланыс орнатылады.

Дебрифинг реті мынадай болуы мүмкін: оқиғалардың дамуын талдау, атқарылған жұмыстың мәнін түсіну, қатысушылардың сезімдер мен болған оқиғаларға қарым-қатынасын білдіру, мүмкін болатын эмоциялық шиеленісті түсіру, үрейлену. Тренингтің соңғы күні қатысушыларға жалпы тренингті бағалауға және оның аяқталуына эмоционалды дайындалуға мүмкіндік беретін жаттығулар мен рәсімдерді орындау қажет. Қатысушыларды алған білімі мен тәжірибесін қызметтік іс-әрекетте пайдалануға дайындау қажет. Өзгертін тұлға басқаша өмір сүруге үйреніп, алған білім мен дағдыларды қорғауға дайын болу керек. Даярланбаған қатысушылар бұрынғы ақиқатқа және айналасындағылардың қарсылығына тап болған соң тренингтің барлық түрлерінен бас тарта алады [3].

Қатысушыларды осындай нәтижеден сақтау үшін, тренингтің негізгі бөлігі аяқталғаннан кейін олармен "кездесу топтарының" жұмыс істеу ұстанымдарына негізделген сабақтар өткізуді жалғастыру қажет. Сондай-ақ осы кезеңде топ басшыларына олардың кәсіби қызметін сүйемелдеу шеңберінде жеке-жеке психологиялық кеңес беруді жүзеге асыру пайдалы.

Осы орайда, жоғарыда баяндалған ұстанымдарға негізделіп ұйымдастырылған Коммуникативтік дағдылар (қарым-қатынас) тренингінің мазмұнын келтірейік [4].

Тренингтің өзектілігі: Адамның өмірінде және оның тұлғалық дамуында қарым-қатынас қашан да маңызды болды. Қарым-қатынас мәселесі адамның және әлеуметтік топтардың тіршілік әрекетінің барлық салаларында оның маңыздылығына байланысты отандық әлеуметтік психологтардың дәстүрлі түрде басты назарында болып табылады. Адам қарым-қатынасыз адамдар арасында өмір сүре алмайды, дамып және жаңалық аша алмайды.

Тұлғааралық қарым-қатынас құрылымында қарым-қатынастың негізгі мазмұнын белгілейді, нақтырақ айтқанда: ақпаратты жеткізу, өзара әрекеттестік, адамдардың бірін-бірі тануы. Ақпараттың жеткізілуі қарым-қатынастың коммуникативтік аспектісі ретінде; өзара әрекеттестік қарым-қатынастың интерактивтік аспектісі ретінде; адамдардың бірін-бірі тануы және түсінуі қарым-қатынастың перцептивтік аспектісі ретінде қарастырылады. Сондықтан қарым-қатынас орнату білу, өз ойын сені өзгелер түсінетіндей сауатты түрде жеткізе алу өте маңызды.

Тренингтің мақсаты: коммуникативтік дағдыларды дамыту.

Міндеттері:

- сендіру дағдыларын игеріп алу;
- өз көзқарасыңды қорғайтын дәлелдер таба алуды меңгеру;
- адамдарға жол таба білу дағдысын дамыту;
- коммуникация барысында дауыс ырғағының маңыздылығын белгілеп көрсету;
- қарым-қатынастың тиімді тәсілдерін үйрету.

Қатысушыларға қойылатын талаптар:

- Тренинг білімгерлерге арналған.
- Саны 10-16 адам.
- Адамдардың дайындық деңгейі-ыңғайлы аяқ киім.

Тренинг жоспары

1. Ұйымдастыру кезеңі 1 мин.
2. Кіріспе әңгіме 2 мин.
3. Ширату:

“Бұл менің есімім” жаттығуы (20 мин.)

Мақсаты: тренингке қатысушылардың бір-бірімен танысуы.

“Жеті батыр” жаттығуы (20 мин.)

Мақсаты: сендіру дағдыларын, өз көзқарасыңды қорғайтын дәлелдер таба алу, танысу дағдыларын шыңдау.

4. Негізгі бөлім:

“Кейіпкермен таңғы ас” жаттығуы (30 мин.)

Мақсаты: әңгімелесушіні сендіру дағдысын жаттықтыру.

“Ал мен бақыттымын” жаттығуы (10 мин.)

Мақсаты: көңіл-күйді көтеру тәсілдері жөнінде білу.

“Леопольд” жаттығуы (25 мин.)

Мақсаты: сендіру дағдысын, адамдарға жол таба алу тәсілдерін меңгеру.

Құрал-жабдықтар: есімдері жазылған танымбелгілер.

“Бір сөзбен жеткізу” жаттығуы (20 мин.)

Мақсаты: коммуникация барысындағы дауыс ырғағының маңыздылығын көрсету.

Құрал-жабдықтар: эмоция атаулары жазылған визит карточкасының мөлшеріндегі тақтайшалар.

“Көпшіліктің назары” жаттығуы (10 мин.)

Мақсаты: вербалды емес қарым-қатынас жасай алу құралын дамыту.

“Қарым-қатынастың үш заңы” жаттығуы (20 мин.)

Мақсаты: вербалды емес қарым-қатынас, топтық пікірталас, логикалық ойлау дағдыларын дамыту.

“Қарым-қатынастағы қиындықтарым” жаттығуы (20 мин.)

Мақсаты: қарым-қатынас барысындағы бар мәселелерді анықтау.

Құрал-жабдықтар: қағаз, қалам.

“Тыңдай білу” жаттығуы (25 мин.)

Мақсаты: серіктесіне өзінің жағдайы мен мәселелері туралы және оның көңіл-күйін не төмендететіні жайында ашық және толық айтуға, қатысушылардың мінез-құлқына не көмектесетінін сезіну. Тыңдау тәсілдерімен таныстыру.

5. Аяқталуын ұйымдастыру:

“Қол алысу” жаттығуы (1 мин.)

Мақсаты: тренингті аяқтау, көңіл-күйді көтеру.

Әңгімелесу: 10 минут

6. Рефлексия 85 мин.

Жалпы уақыт: 6 сағат.

Педагогикалық технологиялардың кемшіліктері және оларды жою мүмкіндіктері

Оқу процесін технологияландыру барысында екі бағыт айқындалды. Кейбір ұстаздар технологияландыруды болашағы бар бағыт деп санаса, ал басқалары оны білім берудегі барлық кемшіліктерді жоятын бірден-бір тәсіл деп қарастырады. Олардың ішінде әдістен гөрі технологияға басымдық беретіндері де бар.

Педагогикалық технологияларды қолдану барысында жарық көрген еңбектерді талдай отырып, мынадай кемшіліктерді атаған жөн:

1. Репродуктивті типтік оқытуға бағдарлану. Бұл бағдарлану педагогикалық технологияның оқу процесін қайта жаңғыртуға ұмтылуына байланысты болады.

2. Оқушыны тұлға ретінде елемеу салдарынан оның іс-әрекетіндегі мотивтің шешімінің табылмауы. Оқушының алдын-ала бекітілген нәтижеге сәйкес оқуды құрастыруда нысан ретінде ғана орны бар.

3. Оқу процесінің кейбір элементтері (мысалы, оқушылардың ұғымдарды меңгеруі) жан-жақты технологияландыруға келмейді. Бұл, әсіресе ұғымдарды шығармашылық деңгейде қолдану кезінде анық байқалады.

4. Ұстаздың жеке тұлғалылығы, мәдениеттілігі, біліктілігі, педагогтық шеберлігі жеткілікті дәрежеде ескерілмейді. Ұстаздар рөлі теке кеңес беруші ретінде қарастырылады.

5. Тәрбиелеу процесін, яғни оқытудың тәрбиелік қызметін технологияландыру күрделі іс. Ұрпақ тәрбиесі мен ұстаз қызметі біртұтас. Сондықтан саяси сауаттылық, көрегендік, байқағыштық, еңбекқорлық, шығармашылыққа ұмтылыс сондай-ақ эстетикалық және этикалық мәдениет сияқты ұлы қасиеттер ұстаз бойынан табылуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Евтихов О. В. *Тренинг лидерства: Монография.* — СПб.: Речь, 2007. — 256 с.
- 2 Шевцова, И.В. *Тренинг тренеров: 9 дней личностного роста / И.В. Шевцова.* - М.: Речь, 2008. - 963 с.
- 3 Миллман, Дэн *Психологический тренажер для улучшения жизни. Арт-коучинг. Легкие шаги к жизни-мечте (комплект из 3 книг) / Дэн Миллман, Инна Гуляева, Римма Хоум.* - М.: ИГ "Весь", 2015. - 656 с.
- 4 Беркімбаев К.М., Ниязова Г.Ж., Керімбаева Б.Т., Бекбулатова И. *Ағылшын тілін оқытудың коммуникативтік әдістері: оқу құралы.* - Түркістан, 2016. -96 б.
- 5 *Новые педагогические и информационные технологии обучения. Под ред. Е.Полат.-М.,2005.*
- 6 Фопель К. *Технология ведения тренинга. Теория и практика.* -2-изд. –М.: Генезис, 2005.

УДК 378.147:94
ГРНТИ 03.15.81

Джайнакбаева Г.Т.¹

¹ кандидат педагогических наук, доцент КазНПУ им. Абая, gulnara12.02.61@mail.ru

**ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИИ РЕФОРМИРОВАНИЯ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ГУМАНИЗАЦИЯ,
ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ И ГУМАНИТАРИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ**

Аннотация

Статья посвящена теоретическому анализу основных тенденций в развитии и реформировании образовательной системы Республики Казахстан. В частности рассматриваются вопросы гуманизации, демократизации и гуманитаризации образования. Отличием современных реформ является то, что в настоящее время наблюдается всеобщая тенденция к сосредоточенности усилий, прежде всего, на организационных изменениях систем образования с учетом требований XXI века относительно большей открытости к потребностям общества, а также динамизма внутренних механизмов управления. Эти реформы сопровождаются существенными изменениями в теории и практике образовательного процесса. Общеизвестно, что образование является важнейшим фактором воздействия на социальные процессы, поскольку с одной стороны, воздействует на усвоение передовых технологий; с другой формирует систему ценностных ориентаций.

Ключевые слова: казахстанское образование, проблемы образования, реформирование образовательной системы, образовательные технологии, гуманизация образования, демократизация образования.

Г.Т. Джайнакбаева¹

¹ п.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ доценті, gulnara12.02.61@mail.ru

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН РЕФОРМАЛАУДЫҢ НЕГІЗГІ
БАҒЫТТАРЫ: БІЛІМ БЕРУДІ ГУМАНИЗАЦИЯЛАУ, ДЕМОКРАТИЯЛАНДЫРУ
ЖӘНЕ ГУМАНИТАРИЗАЦИЯЛАУ**

Аңдатпа

Мақала Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін дамыту мен реформалаудың негізгі бағыттарын теориялық талдауға арналған. Атап айтқанда, білім беруді гуманизациялау, демократияландыру және гуманитаризациялау мәселелері қаралды. Заманауи реформалардағы айырмашылық қазіргі кезде қоғамның қажеттіліктеріне неғұрлым ашық болуына, сондай-ақ ішкі басқару тетіктерінің динамизміне қатысты 21-ші ғасырдың талаптарын ескере отырып, ең алдымен білім беру жүйесіндегі ұйымдық өзгерістерге назар аударудың жалпы үрдісі болып табылады. Бұл өзгерістер білім беру үрдісінің теориясы мен практикасындағы елеулі өзгерістермен қатар жүреді. Жалпыға бірдей білім беру әлеуметтік процестерге әсер етудің негізгі факторы болып табылады,

Өйткені бір жағынан, озық технологияларды игеруге көмектеседі; екінші жағынан құндылық бағдарлар жүйесін қалыптастырады.

Түйін сөздер: қазақстандағы білім, білім беру мәселелері, білім беру жүйесін реформалау, білім беру технологиялары, білім беруді гуманизациялау, білім беруді демократияландыру.

*Jainakbayeva G.T.*¹

¹ *Ph.D., associate professor KazNPU Abai gulnara12.02.61@mail.ru*

THE MAIN TENDENCIES IN THE DEVELOPMENT OF THE REFORM OF RK'S EDUCATIONAL SYSTEM: EDUCATION'S HUMANIZATION, DEMOCRATIZATION AND HUMANITARIAN

Annotation

The article is devoted to a theoretical analysis of the main trends in the development and reform of the educational system of the Republic of Kazakhstan. In particular, the issues of humanization, democratization and humanization of education. The difference in modern reforms is that there is currently a general trend towards focusing efforts, primarily on organizational changes in the education system, taking into account the requirements of the 21st century regarding greater openness to the needs of society and the dynamism of internal governance's mechanisms. These reforms are accompanied by significant changes in the theory and practice of the educational process. It is generally recognized that education is a major factor in influencing social processes, since, on the one hand, it affects the assimilation of advanced technologies; on the other hand, it forms a system of value orientations.

Keywords: Kazakhstan education, problems of education, reform of the educational system, educational technologies, humanization of education, democratization of education.

Глубокие общественные изменения, происходящие в нашем современном обществе, настоятельно требуют новейших подходов к развитию образования, смены методологии и парадигмы педагогической науки. Отличием современных реформ является то, что в настоящее время наблюдается всеобщая тенденция к сосредоточенности усилий, прежде всего, на организационных изменениях систем образования с учетом требований XXI века относительно большей открытости к потребностям общества, а также динамизма внутренних механизмов управления. Как следует из вышеперечисленных задач казахстанское образование всерьез озабочено положением и пытается решить возникшие проблемы на самом высоком организационном и содержательном уровне. Общепризнанно, что образование является важнейшим фактором воздействия на социальные процессы, поскольку с одной стороны, воздействует на усвоение передовых технологий; с другой формирует систему ценностных ориентаций. Наверное, не найти такой страны, в которой граждане были бы удовлетворены системой образования. Во всем мире стремятся усовершенствовать, модернизовать систему образования, чтобы она, как можно лучше отвечала требованиям сегодняшнего дня. В различных государствах преобразования проводятся по-разному, с учетом специфики потребностей, уровня развития страны, национальных традиций, образования. Но общее просматривается во всем мире и его можно определить следующим образом:

- 1) демократизация образования;
- 2) повышение фундаментальности образования;
- 3) гуманизация и гуманитаризация образования.

Большинство развитых стран мира находятся в состоянии непрерывной модернизации и реформирования системы образования. Не остался в стороне и Казахстан: по темпу внедрения инноваций в области образования наша страна находится в числе передовых. Процесс идет непрерывно и ускоряется с каждым годом, поставлены основные цели по улучшению качества образования. Главной целью образовательных реформ является адаптация системы образования к новой социально-экономической среде. Президентом Казахстана была также поставлена задача о вхождении республики в число тридцати самых развитых стран мира. Достижение этой цели обусловлено не только уровнем технического прогресса и экономического роста, а социальной

модернизацией, человеческим капиталом страны, напрямую зависящей от качественных показателей системы образования: была принята новая редакция Закона РК «Об образовании», принята новая долгосрочная государственная программа развития образования на 2011–2020 г.г. В своем ежегодном Послании народу Казахстана от 10 января 2018 года, Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев отметил, что «ключевым приоритетом образовательных программ должно стать развитие способности к постоянной адаптации к изменениям усвоению новых знаний» [1].

Современные тенденции в системе казахстанского образования характеризуются реальными действиями на пути вхождения в мировое образовательное пространство. Образование должно обеспечить успешность становления личности, способной решать социально-экономические проблемы. В условиях социально-экономических преобразований, реорганизации всех ступеней образования особенно остро стоит проблема обучения, отвечающей требованиям современной школы [2].

В таких условиях, руководствуясь основным законом – Конституцией Республики Казахстан, в котором отмечено, что в республике создается открытое, правовое, демократическое общество, где высшей ценностью является человек, его жизнь, права и свободы, определились основные принципы обновления образования: принципы гуманизации, демократизации и гуманитаризации образования, направленные на реализацию «гуманистической парадигмы» образования. Она является парадигмой «человека, подготовленного к жизни», «человека действующего», заменяющей парадигму «человека знающего». Такая смена парадигм требует переосмысления всего содержания образования.

Казахстанская современная система образования заключается в том, что она ориентирована на то, что центральное место в ней занимает ученик, учащийся, студент. Именно на их интересы нацелена Стратегия развития образования, где определена главная цель – создание национальной модели, которая опирается на принципы непрерывности и преемственности обучения.

Трансформация от педагогики требований к педагогике отношений подразумевает гуманно-личностный подход к ученику. Он делает акцент на личности ребенка, его внутреннем мире, где скрываются еще не сформированные способности и возможности. Задача школы – пробудить эти внутренние способности и использовать их возможности для постоянного развития личности ученика. Школьник представляется в школе как полноценная и полноправная личность. Он считается субъектом, а не объектом в педагогическом процессе. Личность – цель образовательной системы, а не средство для достижения каких-либо внешних целей [3]. Каждый ученик владеет способностями, почти все дети талантливы. Главным содержанием новых отношений считается отказ от принуждения как негуманного и средства не предоставляющего результата. Развитие возможно без принуждения – это есть усвоение системы общественных норм поведения. Обучение без принуждения характеризует:

- требовательность без принуждения, построенная на доверии;
- интерес, созданный в процессе выполнения увлекательных и занимательно составленных заданий;
- создание ситуации успеха, которая вызвана в ходе замены принуждения желанием;
- умелая организация самостоятельной деятельности детей [4].

Новая современная концепция образования призвана предоставить человеку не только знания о мире и его законах, но и методологию преобразования этого мира. Концепция системы образования должна основываться на синтезированных моделях, которые базируются на идеях познания окружающего мира в контексте преобразования. Современная система образования требует решения проблемы гуманизации, гуманитаризации и демократизации образования.

Казахстанское общество находится на переломном этапе своего развития. Оно характеризуется переоценкой ценностей, критикой и преодолением того, что мешает дальнейшему движению вперед. Высшим гуманистическим смыслом социального развития становится утверждение отношения к человеку как высшей ценности бытия. В условиях смены ценностных ориентаций молодежи зримо осознается проблема гуманизации и гуманитаризации образования.

Гуманизация – ключевой элемент нового педагогического мышления, утверждающего полисубъектную сущность образовательного процесса. Основным смыслом образования в этом становится развитие личности. А это означает изменение задач, стоящих перед педагогом. Если раньше он должен был передавать знания учащимся, то гуманизация выдвигает другую задачу – способствовать всеми возможными способами развитию ребенка. Подобная переориентация влечет за собой изменение методов и приемов учителя.

Гуманизация образования предполагает единство общекультурного, социально нравственного и профессионального развития личности. Данный социально педагогический принцип требует пересмотра целей, содержания и технологии образования.

В контексте реформирования современной образовательной системы понятие гуманизации характеризуется новой позицией личности ученика в самом образовательном процессе и новой системой в ходе взаимодействия «педагог-учащийся» [5].

Главным положением здесь является признание самоценности личности, ее права на развитие, создание условий для ее творческой самореализации в процессе обучения.

Гуманизация образования реализуется при обеспечении следующих условий:

- обучение проводится как процесс становления и развития самореализующейся личности;
- процесс обучения исходит от внутренней мотивации учащегося, которая оптимально сочетается с внешне организуемой мотивацией, а также на потребности ученика вступить в полноценное общение с другими;
- развитие личности школьника происходит всесторонне, в единстве интеллектуального, физического, эстетического развития обучаемых, т.е. в единстве разума, чувства, духа и тела;
- обучение реализуется через собственную деятельность и опыт учащихся, характер и способы учения для каждого ученика индивидуально своеобразны;
- обучение основано на национальных и общечеловеческих ценностях, на максимальном учете психофизиологических данных обучаемого [6].

Наиболее общепринятыми направлениями гуманитаризации образования являются:

- углубление гуманитарной подготовки учащихся за счет всестороннего отражения в содержании образования истории мировой культуры;
- разработка специального комплекса учебных предметов, раскрывающих основы человекознания;
- внесение в содержание естественно-научного обучения социально-гуманитарных и ценностно-ориентированных знаний.

Таким образом, гуманитаризация образования характеризуется решением следующих вопросов образовательной системы: усиление роли гуманитарных дисциплин, выявление гуманитарного потенциала учебного предмета и обновление его содержания, гуманитаризация процесса обучения.

Концепция гуманитаризации современной системы образования перекликается с основными принципами гуманизации образования и нацелена на переориентацию индивидуального общественного сознания с технократических ценностей, которые в советской педагогике ставились во главу угла, на общечеловеческие ценности.

Проблема демократизации решается на разных уровнях функционирования образовательной системы:

- во-первых, демократизация выступает в качестве ведущей идеи для разработки общей стратегии развития современного образования;
- во-вторых, демократизация определяет направленность развития школы и других учреждений образования;
- в-третьих, демократизация становится основной проблемой реального и эффективного взаимодействия учителей и учащихся, от которого во многом зависит успех учебно-воспитательного процесса. В отличие от авторитарного общества демократия предполагает активное содействие в общественной жизни свободной и независимой личности. Однако в основе независимости лежит соотношение между свободой выбора и личной ответственностью за принятое решение. Действительная свобода присущая для цивилизованного гражданского общества, подразумевает способность личности к самоопределению, основанному на общественно-важных нормах и ценностях, на уважении прав, достоинств и свобод другого человека. Независимость означает также высокое чувство гражданственности, умение не только пользоваться правами, которые демократическое общество дает человеку, но и осуществлять обязанности, предъявляемые окружением, чувствовать ответственность. Таким образом, гуманизация, гуманитаризация и демократизация образования подразумевают формирование саморазвивающейся, самореализующейся личности, способной самостоятельно принимать верные решения, то есть субъекта деятельности, производящего собственной деятельностью самого себя.

Современные условия развития общества, свидетельствуют о том, что делать ставку на усвоение определенной суммы знаний и умений, переданных преподавателем, уже невозможно. Необходим

переход от образования «на всю жизнь» на непрерывное образование «через всю жизнь». Соответственно, образовательный процесс в школе необходимо строить с использованием современных образовательных технологий с учётом как технических, так и человеческих ресурсов, и их взаимодействия. Оптимизация форм образования должна проводиться так, чтобы школьники в учебном процессе учились приобретать знания, умения и опыт познавательно-творческой самостоятельности, формируя у себя теоретическую и практическую готовность к интеллектуально-творческой и самообразовательной деятельности.

Таким образом, в мировом образовании XXI века особое внимание уделяется воспитательной, культуuroобразующей, гуманитарной функциям образования. Казахстан, выполняя задачи модернизации образования, главным образом должен задумываться о гуманитарной миссии образования. При этом, должны учитываться основные права граждан, запросы современности и учет особенностей и менталитета нашей страны.

Для достижения поставленных целей необходим широкий комплекс мероприятий, среди которых необходимо отметить применение новых информационных и образовательных технологий.

Обосновывая необходимость внедрения современной образовательной технологии в учебный процесс, уточним, с чем же не справляется и не может справиться педагог при традиционной методике обучения в школе:

1. При изучении новой темы учитель не может проконтролировать каждого ученика и не может также проверить, правильно ли понят изучаемый материал и не вызовет ли дальнейшая работа над ним в домашних условиях никаких затруднений. Учитель не знает, как ученики над этим материалом работают дома. Учитель не может проверить на очередном уроке каждого ученика по каждой теме, которая считается уже изученной. При этом учитель не получает полной информации о состоянии знаний и умений по изучаемому материалу от учащихся, не срабатывает обратная связь и состояние знаний и интеллектуальное развитие учащихся не улучшается.

2. Если даже предположить, что обратная связь между учителем и учащимся налажена и учитель каким-то образом получил возможность проверить каждого ученика и установить пробелы и искажения в знании своих учеников, то неизвестно, каким образом он сможет с каждым учеником здесь же, на уроке, не откладывая «на завтра», поработать так, чтобы устранить обнаруженные пробелы и искажения. А поработать нужно с каждым индивидуально, так как ошибки не у всех одинаковы. Например, в классе могут быть ученики, которые пропустили изучаемый материал по болезни или по каким-либо другим причинам на один или несколько уроков. Что делать учителю? Ему даже не нужна полная информация о состоянии усвоения программного материала каждым из учащихся класса, если он не может поработать с каждым из них в отдельности и исправить индивидуально у каждого его ошибки.

Выходит, что полная информация о состоянии знаний и навыков учащихся учителю не нужна. Он не сможет исправить положение, а эпизодическая работа с отдельными учениками мало что дает. Только учителя-мастера, преданные своему делу добиваются чего-то лучшего. Сможет ли это учитель массовой школы? – Нет. Всеобщий путь к успеху должен быть другим, мастерство и новаторство не помогают. Это доказали результаты успеваемости школьников за последние годы.

3. Основное назначение средней школы состоит не только в том, что она дает знание и определенное развитие, но и в том, что ее выпускники, окончивая школу, должны быть готовы продолжать свое образование самостоятельно. А именно этому – самостоятельной и самообразовательной деятельности, самостоятельной работе с книгой – не может научить учитель своих учеников. Почему же многие учащиеся за одиннадцать лет школьного обучения не умеют самостоятельно работать с книгой?

Причина кроется в самой образовательной системе, где учитель вынужден каждую новую тему по всем учебным предметам объяснять так, чтобы «все поняли», даже самые отстающие. Это означает, что трудности изучения текста по учебнику сняты, ликвидирована самостоятельность учащихся. Для самостоятельной работы учащихся с учебником, нужно, чтобы никакого предварительного объяснения не было, то есть ученики систематически приступали к изучению новых тем самой различной сложности без предварительных объяснений учителей, чего можно добиться только через внедрение новой педагогической технологии уровневой дифференциации в учебный школьный процесс путем выполнения специальных самостоятельных работ для усвоения содержания новой темы, самостоятельно выводя правила и определения.

Итак, главнейшая задача средней школы – подготовка учащихся к самостоятельной работе с учебниками, иначе, самостоятельная добыча знаний и самообразование останутся веками нерешенными.

4. Очень много сказано и написано о развитии творческих способностей школьников, об удовлетворении повышенных интересов школьников к тем или другим учебным предметам, но до сих пор успехи в этом деле мизерны. Вводятся факультативы, кружки, но эффективность всех работ не растет. Одна из причин состоит в том, что развить творческие способности можно тогда, когда ученики качественно усваивают программный материал, который составляет основу знаний. Нужно сначала дать ученикам минимум знаний и умений, а потом на этой основе развить творческие способности школьников.

Так как при традиционном обучении многие ученики не в состоянии усвоить даже азы учения, то большинство учителей считает, что основой обучения и впредь должно оставаться репродуктивное мышление и репродуктивный метод. В этом случае, если учитель и вводит на своих уроках проблемное обучение, то делает это на самом низком уровне, что, конечно же, не может удовлетворить повышенные интересы многих учащихся к науке, творчеству. Поэтому и при проблемном характере преподавания даже более способные ученики остаются неудовлетворенными. Их способности задерживаются, тормозятся, так как в классе на уроках обучение приспособлено к самым слабым, в лучшем случае – к средним, посредственным. Такое обучение наносит непоправимый вред наиболее способной части учащихся. Решение проблемы кроется только во внедрении новой педагогической технологии в учебный процесс.

5. При традиционном обучении учитель не может обеспечить нравственное формирование своих учеников, его возможности ограничены, особенно в средних и старших классах, где работают ряд педагогов. В начальных классах, в основном, один учитель, но его нравственное влияние обычно сильнее, чем в средних и старших классах. Забота преподавателей-предметников – добиться того, чтобы все ученики учили его предмет, чтобы на его уроках не нарушали дисциплину, но что они делают на других уроках, как себя ведут вне урока, дома, их не интересует, то есть выходит, воспитание является процессом отдельным, изолированным от процесса обучения. При образовательных технологиях эти два процесса происходят неразрывно друг от друга, то есть в процессе самообразования проводится самокоррекция, самоконтроль, самооценка, тем самым обеспечивается самовоспитание учащихся. Из всего сказанного очевидно, что объективные возможности обучать и воспитывать при традиционном обучении у педагогов ограничены.

Обобщим коротко, почему?

- во-первых, учитель не может каждого ученика проверить по каждой изучаемой теме;
- во-вторых, если бы даже учитель мог каждого ученика проверить по каждой теме, у него нет времени исправить, устранить проблемы в знаниях учащихся;
- в-третьих, учитель не может научить своих учеников самостоятельно работать с учебником, не может подготовить учащихся к самообразованию;
- в-четвертых, учитель не может на уроках удовлетворить повышенные интересы учащихся по своему учебному предмету;
- в-пятых, при традиционном обучении у учителя слишком ограничены возможности воспитывать каждого ученика.

Следовательно, для преодоления всех этих негативных явлений в школьном образовании наступило время интенсивного внедрения новой педагогической технологии в систему образования.

Если в традиционном обучении преобладающая роль отводилась педагогу, то теперь активную роль в учебном процессе играет ученик, его не учат, он обучается. В условиях гуманизации образования дифференциация обучения подразумевает различные выборы, предпочитаемые самими учениками (предметов, форм обучения и т.п.), реализацию своих потребностей и своего шанса добиться успеха в обучении.

В центре внимания учителя – определение индивидуальных способностей и интересов каждого учащегося. Активность школьника оценивается по многим личностным и поведенческим качествам (деятельностная оценка, индивидуальное развитие, культура речи, самостоятельность, активность, ответственность и др.). Каждый учащийся сравнивается не с другим учеником, а непосредственно с собой. Особое внимание уделяется приобщению самого учащегося к оцениванию своих результатов. Оценка за допущенную ошибку становится не средством наказания, а средством поощрения успехов ученика, стимуляции его потребностей и развития интересов .

Основным видом мотивации является познавательная мотивация, которая приносит при обучении ребенку радость и вызывает устойчивый интерес к учебе.

Открытые образовательные технологии востребованы современным обществом. В условиях постоянно меняющихся и развивающихся условий невозможно заготовить алгоритмы решений жизненных и профессиональных ситуаций. Важно готовить ученика к самостоятельному выбору. «Образовательные открытые технологии: легко вписываются в учебный процесс; позволяют достигать поставленные программой и стандартом образования цели по конкретному учебному предмету; обеспечивают внедрение основных направлений педагогической стратегии: гуманизации, гуманитаризации образования и личностно-ориентированного подхода; обеспечивают интеллектуальное развитие детей, их самостоятельность» [7].

В заключении следует отметить, развитие школы может осуществляться посредством инноваций. Под инновационной деятельностью понимается деятельность по разработке, поиску, освоению и использованию новшеств, осуществлению нововведений. Из всего многообразия инновационных направлений в развитии современной дидактики выделяются современные образовательные технологии, которые решают важнейшую задачу по обеспечению индивидуального подхода в условиях общего образования.

Список использованной литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 г. www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-10-yanvary-a-2018-g
2. Абитиярова А.А., Буркитбаева Д.Б., Жунисбекова Ж.А., Киргизбаева Д.У. Оптимизация и активизация познавательных интересов в начальной школе в современных условиях //Международный студенческий научный вестник, 2017. № 6. –С. 111-112. Адрес статьи: eduherald.ru/ru/article/view?id=17831
3. М.В. Концепты теории воспитания: практ.-ориентир. моногр. – Екатеринбург: Изд-во Полякова ГОУ ВПО «Рос. гос. проф.-пед. ун-т». – 2010. – 172 с.
4. Слостенин В.А., Руденко Н.Г. О современных подходах к подготовке учителя //Педагогика, 2009. - № 3. – 33 – 39 с.
5. Исследовательская культура учителя: методология, теория и практика формирования. – Алматы: Алем, 2000. – 381 с.
6. Қазмағанбетов А.Г. Оценочные притязания старшеклассников в учебной деятельности. Теория и практика. – Алматы: «Гылым», 1998. – 265 с.
7. Лаврентьев, Г.В., Лаврентьева Н.Б. Инновационные обучающие технологии в профессиональной подготовке специалистов. - Барнаул: АГУ., 2002. - 156 с.

ӘӘЖ 930.11
ГРНТИ 03.01.45

К.У. Қарабаева¹

¹а-ш.ғ.к., доцент, Халықаралық гуманитарлық техникалық университеті,

А.Т. Утебаева²

²п.ғ.к., доцент, Халықаралық гуманитарлық техникалық университеті,

Е. Нұрлханқызы³

³аға оқытушы Халықаралық гуманитарлық техникалық университеті,
Шымкент қ., Қазақстан

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АДАМГЕРШІЛІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКАНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік мәдениетін қалыптастырудың пәрменді ықпалы - қазақ халқы педагогикалық мәдениеті. Қазақ этнопедагогикасы ежелден келе жатқан ұлттық

мәдениеттің бір бөлігі екендігі белгілі. Халқымыздың ғасырлар сынынан екшеліп, ұрпақтан - ұрпаққа ұласып келе жатқан салт-дәстүрлерінің озық үлгілері бала тұлғасының жан - жақты дамуына септігін тигізеді. Сондай қажеттіліктердің бірі қазақ халық педагогикасы элементтерін бастауыш мектеп оқушыларын адамгершілік мәдениетін тәрбиелеуде тиімді пайдалана білу болып табылады. Қазақ халық педагогикасы құралдары арқылы оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеудің нәтижелі болуы ұлттық педагогикалық мәдениет элементтерінен оқу-тәрбие үдерісінде ғылыми негізде пайдалануды талап етеді.

Мақалада автор еліміздегі білім беру саласында, әсіресе, бастауыш мектепте оқытуда оқушылардың адамгершілік мәдениетін қалыптастырудағы халықтық педагогиканың ролі турасында ой қозғайды. Сондай-ақ бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік мәдениетін қалыптастыруда халқымыздың ұлттық құндылықтарын пайдалану мәселесі де орынды көтеріліп, адамгершілікке тәрбиелеудің жолдары айқындалады, нақтылы тұжырымдар мен ұсыныстар жасалды.

Түйін сөздер: ұлттық идеология, бастауыш сынып, халықтық педагогика, рухани жаңғыру, адамгершілік мәдениеті, тәрбие мен білім, ұлттық құндылықтар.

Карабаева К.У.¹

*¹к.с-х.н., доцент, Международный гуманитарно-технический университет,
г. Шымкент, Казахстан*

Утебаева А.Т.²

*²к.п.н., доцент, Международный гуманитарно-технический университет,
г. Шымкент, Казахстан*

Нурлыханқызы Е.³

*³старший преподаватель Международный гуманитарно-технический университет,
г. Шымкент, Казахстан*

РОЛЬ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ В ФОРМИРОВАНИИ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНОГО КЛАССА

Аннотация

Действенное влияние на формирование нравственной культуры младших школьников - педагогическая культура казахского народа. Как известно, казахская этнопедагогика является частью древней национальной культуры. Передовые образцы традиций и обычаев народа, передаваемые из поколения в поколение, способствуют разностороннему развитию личности ребенка. Одним из таких потребностей является умение эффективно использовать элементы казахской народной педагогики в воспитании нравственной культуры учащихся начальной школы. Результативность нравственного воспитания учащихся через средства казахской народной педагогики требует от элементов национальной педагогической культуры использования в учебно-воспитательном процессе на научной основе.

В статье автор затрагивает роль народной педагогики в формировании нравственной культуры учащихся в образовании страны, особенно в начальной школе. Также были подняты вопросы использования национальных ценностей нашего народа в формировании нравственной культуры младших школьников, определены пути нравственного воспитания, выработаны конкретные выводы и рекомендации.

Ключевые слова: национальная идеология, начальный класс, народная педагогика, духовное возрождение, общечеловеческая культура, воспитание и знание, национальные ценности.

K.U. Karabaeva¹

¹*c.a.s., assistant professor International university of humanities and technology,
Shymkent, Kazakhstan*

A.T. Utebaeva²

²*c.p.s., assistant professor International university of humanities and technology,
Shymkent, Kazakhstan*

E. Nurlihankyzy³

³*senior lecturer International university of humanities and technology,
Shymkent, Kazakhstan*

THE ROLE OF FOLK PEDAGOGY IN SHAPING HUMAN CULTURE AMONG THE STUDENTS OF PRIMARY CLASS

Annotation

Effective influence on the formation of moral culture of younger students - pedagogical culture of the kazakh people. It is known that the kazakh ethnopedagogics is a part of ancient national culture. Advanced examples of traditions and customs of the people, passed down from generation to generation, contribute to the comprehensive development of the child's personality. One of these needs is the ability to effectively use the elements of kazakh folk pedagogy in the education of moral culture of primary school students. The effectiveness of moral education of students through the means of kazakh folk pedagogy requires elements of national pedagogical culture of use in the educational process on a scientific basis.

In the article the author touches upon the role of folk pedagogy in the formation of moral culture of students in the education of the country, especially in primary school. The issues of using the national values of our people in the formation of the moral culture of younger students were also raised, the ways of moral education were determined, specific conclusions and recommendations were developed.

Keywords: national ideology, folk pedagogy, spiritual revival, universal culture, education and knowledge, national value

Ұлттың рухани қуатын сақтау – аса маңызды міндет. Өйткені рухани қуатын сарқып алмаған, өркениет көшінен кейін қалып қоймауға ерте қам жасаған елдің ертеңі жарқын болмақ. Сол себепті дебүгінгі ұлтты рухани жаңғырту үдерісінде жас буынды адами асыл қасиеттерді қастерлеуге тәрбиелеу, бүгінгі ұрпақтың тапқаны мен жоғалтқанын терең пайымдап, оған әділ баға беру үлкен парасаттылық пен жауапкершілікті талап етеді. Мемлекет басшысының «Өткенге тағзым етіп, бабаларымызды еске алып, екі білегімізді сыбанып, алға қадам басып, жастарымызды тәрбиелеп, еңбекқор, елді сүйетін, жерді сүйетін патриот халық болып өсе берейік» деген ұрпақ камын, ұлт болашағын әріден ойлаудан туған тың бастамаларын, арман-аңсарын жемісті жүзеге асыруда біз де аянып қалмауымыз керек. Тіпті күні кеше ғана баспа бетін көрген «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында Елбасымыз Тәуелсіздік жылдарында қолға алынған «Мәдени мұра» бағдарламасының өскелең ұрпаққа берері аз болмағанын айта келе, жаңа облыс орталығы ретінде Түркістанды дамыту арқылы да біз оның халықаралық аренадағы беделін жүйелі түрде арттырып қана қоймай, ұлттық рухани құндылықтарымызды, имандылық, қарапайымдылық, адамгершілік, кеңпейілділік секілді ұлт қанына сіңген ең ізгі қасиеттерімізді де мейлінше дәріптеп және сол арқылы ұрпаққа ұлттық тәрбие беруде елеулі жетісіктерге иекарта алатынымызды айтқан болатын [1].

Елбасымыз айтқандай, рухани жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодымызды сақтай отырып, өскелең ұрпақ бойына жалпыұлттық құндылықтар ұғымын сіңіру, бәсекеге барынша қабілетті зияткер жастарды қалыптастырудың маңыздылығын ұғындыру болып табылады. Өйткені еліміздің білім беру саласын жаңа әлемдегі дамыған елдермен тең ету – бәріміздің де ең басты борышымыз. Жарқын болашағымыздың негізін қалайтын Елбасы Жолдауларының да көздегені осы. Бұл саладағы алда орындалуы тиіс міндет-мақсаттар да онда айқын көрсетілген. Мәселен, бүгінгі бар игілік пен қамқорлық атаулының отандастарымыздың өмірін жақсартуға бағытталып отырғаны да, балабақшадан басталып, ЖОО-ны бітірген жас мамандарды жұмыспен қамту мәселесіне дейін ойысқаны да көпті қуантады. Себебі білім негізінің балабақшадан басталып, бастауышта қаланатыны

баршаға аян. Дана бабаларымыздың да «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деген тамаша тәмсілі бар. Демек бұлжымас құндылық-білімге ұмтылудың, мектепке дейінгі білім беру сапасын түбегейлі жақсартудың, біліктілік талаптарын жаңарта отырып, креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамытудың табысты болатыны даусыз.

Халық даналығында айтылғандай, ұстаз талантты болмай, шәкірт талапты болмайды. Қалай дегенде де мектеп білімін реформалаудың қорытынды кезеңіне аяқ басып тұрған тұста мұндай олқылықтардың орнын толтырып, баланы халықтық педагогика негізінде тәрбиелеуге баса мән берген жөн.

Ал біз зерттеу нысанына айналдырып отырған адамгершілік мәдениетінің жеке тұлғаны жан-жақты дамыту жүйесінің бастаушы құрамдас бөлігі екендігі белгілі. Қоғамының пайда болуымен бірге өзектілігін жоймаған бұл тәрбие мәселесі қазақ ағартушылары тарапынан да аз зерттелген жоқ. Бұл бағытта Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Алаш зиялыларынан А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, Х.Досмұхамедов т.б. өнімді еңбек етіп, халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі мен тәлімдік мұраларын жас ұрпаққа тәрбие беру мәселесінде тиімді пайдалану жолдарын көрсетіп, тура жолға түсуде бағыт-бағдар берсе, оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеудің теориялық-әдіснамалық мәселелері Е.Д. Бондаревская, А.В. Иващенко, С.В. Мягченко, Н.И. Манахов, Н.И. Балдырев, Л.Ю. Гордин, И.Ф. Харламов, Н.Е. Щурковалардың еңбектерінде де көрініс тапты. К.К. Жанпейісова, Қ.Б. Жарықбаев, С.Қ. Қалиев, Б.И. Мұқанова, Г.К. Нұрғалиева, С.А. Ұзақбаева, А.А. Калюжный, Н.Н. Ханның ғылыми еңбектерінде адамгершілік мәдениетін қалыптастырудың теориялық және әдіснамалық мәселелері қарастырылған болса, жас ұрпақ тәрбиесінде халық педагогикасын пайдалану мәселелері бойынша Ж.С. Хасанова, Э.А. Урунбасарова, С.Ә. Әмірова, Р.К. Төлеубекова, Ү.О. Асанова, Ж.Б. Садирмековалардың біршама зерттеулер жүргізгенін білеміз.

Бұл мәселелерге тоқталмас бұрын алдымен бастауыш мектеп оқушыларының педагогикалық-психологиялық ерекшеліктеріне, оқу тапсырмаларына да аз-кем тоқтала кеткенді жөн санап отырмыз. Кезінде В.В. Давыдов бастаған кеңес психологтарының беріліп жүрген оқу тапсырмаларының оқушылар үшін жеткіліксіздігін алға тартып, олардың мүмкіншілігін толық пайдалану үшін тапсырманы одан әрі қиындату қажеттігін ұсынғаны есімізде. Дегенмен негізгі әрекеті ойын болып келетін баланың психикалық дамуын ірі өзгерістерге ұшырататын оқу талабының күрделендірілуі қоғамнан толық қолдау табу үстінде деп, әрине, біз айта алмаймыз. Өйткені бүгінгі кей реформалардың саланы сауықтыруға, білім сапасын арттыруға септесіп отырмағаны айдан анық. Бір ғана үштұғырлы тіл бағдарламасының өзіне қарсы пікір айтушылар да, қолдаушылар да аз болған жоқ. Айталық қаламгер М. Кенжебай: «...үштілділік – қазақ ұлтының қамын ойлағандықтан ойлап табылған ақыл емес, өйткені көзін ашқаннан ағылшынша, орысша араластырып сөйлейтін бала ертең өз ұлтының азаматы болайын десе де бола алмайды», - [2] өз қаупін білдірсе, Елбасымыз да өз Жолдауларының бірінде біздегі оқу жүктемесінің ТМД көлеміндегі ең ауыры екенін ескертіп, осы кемшіліктерді түзеп, ұлттық құндылықтарымызды ұрпақ санасына сіңіре отырып, жаңа қазақстандық патриотизмді дамытуды ұсынған еді. Шындығында бастауыш мектеп оқушыларының адамгершілік мәдениетін қалыптастыруда, жалпы оқыту мен тәрбелеу үдерісінде халық шығармашылын пайдалану арқылы балаларды ұлттық салт-дәстүрді құрметтеуге үйретуге, сол арқылы адамгершілік қасиеттердің берік орнығуына қол жеткізуге әбден-ақ болады деп ойлаймыз. Ағартушының өз сөзімен айтқанда, қазақ баласы мақалдарды, ертегілерді, жұмбақтарды, ойындарды, адамгершілік үйретулерді тез қабылдап, естеріне сақтауға бейім [3]. Дегенмен біз бастауыш мектеп оқушыларының негізгі таным үдерістерінің (қабылдау, зейін, жатпен, қиял, ойлану) мектепке кіргеннен кейін недәуір өзгерістерге ұшырайтындығын да қаперде ұстауымыз керек. Демек, қазіргі заманғы тәрбиелеу мен оқытудың басты міндеті жас ұрпақты мәдениетке қосудың, сонымен қатар әлеуметтік қарым-қатынастардың ұлттық жүйесін меңгеру жолдарын іздеу, зерттеу болып саналады. Құрамдас бөліктері ретінде, бір жағынан, отбасы тәрбиесі, өзін-өзі тәрбиелеу, жеке тұлғаның дамитын жеке-дара ерекшеліктері, ал екінші жағынан, оқушылардың белгілі білім, білік, дағдылардың бірыңғай жиынтығын меңгеруге, өзін ұстау түрлерін игеруге, болашақ маманның кәсіптік дамуына бағытталған оқу мекемелеріндегі тәрбие мен оқыту үдерісін анықтауға болады.

Ал адамгершілік мәдениеттің құрылымы қандай деген сауалдың төңірегінде ой өрбітер болсақ, біздіңше ол біріншіден, адамгершілік сананың дамуындағы жақсылық, намысқойлық туралы т.б. адамгершілікті насихаттайтын білімдерден; екіншіден, адамгершілік дүниетанымының дамуындағы адамгершілік мұраттар, нормалар мен қағидалар, адамгершілік бағыттар мен қызығушылықтар

секілді сенімдер мен нанымдардан тұрады да, ал сол қасиеттердің жетілгендігі адамсүйгіштік, адамдарға деген құрметтік қатынас, мейірімділік, шыншылдық, ожданлық, адалдық, абыройлылық, борышты сезіну, жауапкершілік және т.б. қасиеттер арқылы көрінеді. Байыппен үңілсеңіз, бұл байламның халықтық педагогикамен үндесетін, тіпті біте қайнасатын тұстары көп. Өйткені халықтық тәрбие, тұрмыстық педагогикалық мәдениет кез келген халықтың, елдің тарихи тұлға ретінде сақталуының басты шарты саналады. Міне, сол себепті де біз үшін бүгінгі күнде, қазіргі заманауи оқыту үдерісінде халықтық педагогика құралдарын пайдалану, үйрену, зерттеу, сақтау аса маңызды.

Бұл құралдардың күні бүгінге дейін де ұрпақ тәрбиесінде кеңінен қолданылғанын, қазақ ағартушылары мен қаламгерлерінің шығармаларының басты темірқазығы да ұлттық тәрбие беру мен ел рухын көтеру, қай заманда болмасын ұлттық болмысын сақтап қалу болғанын білеміз. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіне, оның адамгершілік түсініктерін үйренуге А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердиев, А.Диваев т.б. елеулі үлес қосқан [4]. Мәселен, Абайдың философиясында «адам бол» қағидасымен жастарды адамгершілікке, адалдыққа тәрбиелеу арқылы «толық адам» деңгейіне дейін қалыптасып, өсу көзделсе, Шәкәрімнің сенім ақиқаты, ғылым ақиқаты, жүрек ақиқатын қоса тануды ұсынуын жас ұрпақты рухани-адамгершілік тұрғыда тәрбиелеудің әдіснамалық негізі ретінде алуға болады [5].

Ал ғылыми әдебиеттерде, ғалымдардың зерттеулерінде қазақ халқының адамгершілік мәдениеті туралы этнографиялық, этнопедагогикалық құнды материалдар жеткілікті десек те, бүгінгі таңда бастауыш сынып оқушыларының мәдениетін қалыптастыру мәселесі, оның жүйесі, қағидалары мен тәсілдері тереңірек зерттеуді, кеңінен қарастыруды қажет етіп отыр.

Жалпы қандай қоғамда болмасын тәрбие жұмысы, жас ұрпақ тәрбиесі маңызды педагогикалық құбылыс болып қала береді. Себебі, адамның болашақтағы барлық саналы өмірі оның бала күнінде алған тәрбиесіне байланысты, яғни, Аристотель айтқандай, «баланы жөргегінен бастап барлық асыл қасиеттерге баулуға болады» [6]. Ал баланы тәрбиелегенде әрбір тәрбиешінің ең алдымен қолданатыны өз тәжірибесі, екінші қолданатын жолы ұлт тәрбиесі екенін М.Жұмабаев баса айтқан болса [7], кеменгер Әл-Фарабидің: «Адамға ең бірінші білім емес, рухани тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім, адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі» [8], - деген орнықты пікірінің мәні жоғалмағанын мойындау керекпіз.

Жалпы кеңестік оқу үдерісінде болсын, бүгінгі жанартылған білім бағдарламасында болсын, өскелең ұрпақты адамгершілікке тәрбиелеу мақсаты ешқашан күн тәртібінен түскен емес. Десе де кейде «адамгершіліктің элементтерін» қолдану немесе «адамгершілік мәдениеті» барлық сабақ тақырыбына сай келе бермейді» деген сыңаржақ пікірлер де айтылып қалады. Бұл-түбірімен қате тұжырым. Олай дейтініміз, адамгершілік құндылықтар да, ұлттық құндылықтар да үлкен мен кішінің арасындағы шынайы қарым-қатынасы кезінде бала бойына кішкене кезінендариды. Яғни бала бойында ұлттық намыс, ұлттық мақтаныш, ұлттық болмыстың іргетасы да сол кезде қаланып, қалыптасады, балталаса да бұзылмайды. Біздің ата-бабамыздың көшпелі тұрмысында бала тәрбиелеудің өзіндік ерекшелігі мен тәсілдерінің де сан ғасырлық тарихы бар. Ал баланың өрелі де ұжданды болып өсуіне халқымыздың дәстүрлі ән-күйлері мен ауыз әдебиеті үлгілері – мақал-мәтелдер, айтыстар, шешендік сөздер мен жұмбақтар, жаңылтпаштар балаларға арналған ұлттық ойындардың әдет-ғұрыптарымыз бен салт-дәстүрлеріміздің, жөн-жоралғыларымыздың қалпы аса зор болғанын ешкім де жоққа шығара алмайды. Бұдан шықты ұлттық идеологияның да ұлттық тамырынан қол үзбеген елде кеңінен тарайтыны, іркіліссіз жүретіні анық. Соңғы жылдарда «Бізде ұлттық идеология бар ма?» деген сауалдың кесе-көлденең шыға беруі де байыппен үңілген адамға көп жайтты аңғартады. Яғни, Х.Әбжановша айтсақ, мемлекеттік биліктің ашық та жария қолдауынсыз ұлттық идея табылмайды, табылған күнде де тамырына қан жүгірмейді [9]. Сондықтан да бабаларымыздың арман-аңсары болған «Мәңгілік ел» идеясын баянды ете отырып, ұлттың рухани жаңғыру үдерісін жеделдетуге сүбелі үлес қосу - баршамызға ортақ міндет саналады.

Жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі - жас ұрпаққа адамгершілік-рухани тәрбие беру. Құнды қасиеттерге ие болу, рухани бай адамды қалыптастыру оның туған кезінен басталуы керек. Халқымыз да «Ағаш түзу өсу үшін оған көшет кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болғанда оны түзете алмайсын» деп бекер айтпаған. Сондықтан, баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық, яғни адамгершілік дәнін егіп, құнды қасиеттерді сіңіріп, өз-өзіне сенімділікке тәрбиелеуде отбасы мен педагогтар шешуші роль атқарады. Рухани-адамгершілік тәрбие- екі жақты үдеріс. Бір жағынан ол үлкендердің, ата-аналардың, педагогтардың балаларға

белсенді ықпалын, екінші жағынан - тәрбиеленушілердің белсенділігін қамтитын қылықтарынан, сезімдері мен қарым-қатынастарынан көрінеді. Сондықтан, белгілі бір мазмұнды іске асыра, адамгершілік ықпалдың әр түрлі әдістерін пайдалана отырып, педагог істелген жұмыстардың нәтижелерін, тәрбиелеушілерінің жетістіктерін зер салып талдауы керек.

Атақты педагог В.А.Сухомлинский: «Бала кезде үш жастан он екі жасқа дейінгі аралықта әр адам өзінің рухани дамуына қажетті нәрсенің бәрін де ертегіден алады. Тәрбиенің негізгі мақсаты - дені сау, ұлттық сана-сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан ұрпақ тәрбиелеу. Ертегінің рухани тәрбиелік мәні зор. Ол балаға рухани ләззат беріп, қиялына қанат бітіретін, жасбаланың рухының өсіп жетілуіне қажетті нәрсенің мол қоры бар рухани азық», - деп атап көрсеткен. Руханилық жеке тұлғаның негізгі сапалық көрсеткіші. Руханилықтың негізінде адамның мінез-құлқы қалыптасады, ар-ұят, өзін-өзі бағалау және адамгершілік сапалары дамиды. Мұның өзі мейірімділікке, ізгілікке шақырады.

Рухани-адамгершілік тәрбие - бұл дұрыс дағдылар мен өзін-өзі ұстау дағдыларының нормалары, ұйымдағы қарым-қатынас мәдениетінің тұрақты-лығының қалыптасуы. Жеке адамның адамгершілік санасының дәрежесі оның мінез-құлқы мен іс әрекетін анықтайды. Сананың қалыптасуы-ол баланың мектепке бармастан бұрын, қоғам туралы алғашқы ұғымдарының қалыптасуына, жақын адамдардың өзара қатынасынан басталады. Баланы жақсы адамгершілік қасиеттерге, мәдениетке тәрбиелеуде тәрбиелі адаммен жолдас болудың әсері күшті екенін халқымыз ежелден бағалай білген. Оны «Жақсымен жолдас болсаң - жетерсің мұратқа, жаманмен жолдас болсаң - қа-ларсың ұятқа», «Жаман дос, жолдасын жауғақалдырар» деген мақалдардан да айқын көруге болады.

Адамгершілік тақырыбы - мәңгілік. Ол ешқашан ескірмек емес. Жас ұрпақтың бойына адамгершілік қасиеттерді сіңіру - ата-ана мен ұстаздардың басты міндеті. Адамгершілік- әр адамға тән асыл қасиеттер. Адамгершіліктің қайнар бұлағы - халқында, отбасында, олардың өнерлерінде, әдет-ғұрпында. Әр адам адамгершілікті күнделікті тұрмыс-тіршілігінен, өзін қоршаған табиғаттан бойына сіңіреді. Тағы да көрнекті педагог В.А.Сухомлинскийге жүгінер болсақ, «Егер балаға қуаныш пен бақыт бере білсек, ол бала солай бола алады». Демек, шәкіртке жан-жақты терең білім беріп, оның жүрегіне адамгершіліктің асыл қасиеттерін үздіксіз ұялата білсек, ертенгі азамат жеке тұлғаның өзіндік көзқарасының қалыптасуына, айналасымен санасуына ықпал етері сөзсіз. Біз сөз етіп отырған халықтық педагогиканың ең басты мақсаты да жас ұрпақты ата-бабалар тәжірибесінің ең жақсы мұраттарына тәрбиелеу.

Басқасын айтпағанда, дана халқымыз баласына жақсы мен жаманның аражігін ажыратуда дағибратқа толы мәйекті мақалдар қалдырған.

«Жақсы ай мен күндей, әлемге бірдей», «Жақсы туса елдің ырысы», «Жақсы келді дегенше, жарық келді десеңші»деп жақсы адамнан көпшіл, халық қамын ойлайтын абзал азамат шығатынын үміт артқан перзентіне тұспалдап ұқтырса, қара басының қамын халық қамынан жоғары қоятын өзімшіл, алдампаз, опасыз жандарды «Жаман қорыққаннан сыйлайды», «Жаман адамға мал бітсе, жанына қоңсы қондырмас», «Бір құмалақ бір қарын майды шірітер» деп ұнамсыз қасиетін әшкерелеп, жастарды олардан сақ жүруге шақырып отырған.

Ал жоғарыда аталған қасиетке қайта оралар болсақ, бірінші сыныпта бала адамдардың адамгершілік қасиеттерін негізінен оқытушының бағалауына сай бағаласа, III-IV сыныптарда адамдардың жеке қасиеттерін және мінез - құлық түрлерін тәуелсіз бағалау белгілері пайда болады [10]. Жалпы бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың адамгершілік мәдениеті арқылы бүкіл қоғамның адамгершілік мәдениетін мінездеуге де болатынын айта кетейік.

Дегенмен біз осынау зерттеуімізде оқыту үдерісінде қазақ халық педагогикасы құралдары арқылы бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың адамгершілік мәдениетін қалыптастыру жолдарын, көп қырлы тұстарын түбегейлі шештік, әрі жан-жақты қарастырдық деп айта алмаймыз. Ал ойымыздың түйінін тарқата кетсек, кез-келген мемлекеттік білім беру мен тәрбиелеу жүйесі этноұлттық педагогиканың озық үлгілері негізінде құрылуы тиіс. Алайда, болашақта халық педагогикасы құралдары арқылы бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеуде баланың жеке тұлғасын қалыптастыруды комплексті қатынас тұрғысынан зерттеу; оқыту үдерісінде оқушыларды халық педагогикасы құралдары арқылы адамгершілікке тәрбиелеу, өзін-өзі тәрбиелеу және қайта тәрбиелеу және т.б. мәселелер дербес қарастыруды қажет етеді. Ал ол алдағы уақыттың еншісіндегі міндет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан, 21 қараша, 2018 жыл.
2. Кенжебай М. Ұлтшылдықты орыстан үйрен // Қазақстан-Заман. 21 тамыз, 2014 ж.
3. Бегалинова К, Қасымбаева Г. Қазақстандық білім беру және тәрбиелеу жүйесінің рухани және этномәдени аспектілері // Ақиқат, №12, 2014 ж.
4. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының даму тарихынан. - Алматы: Қазақ университеті, 1998.
5. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. - Алматы: Рауан, 1998. - 128 б.
6. Аристотель. Этика. Политика. Поэтика // Собр.соч.: В 4-х т. – М., 1984. - Т.4. – 128 б.
7. Жұмабаев М. Педагогика. - Алматы: Ана тілі, 1992.
8. Аль - Фараби. Избранные трактаты. //Пер. с арабского. - Алматы: Ғылым, 1994, 337 б.
9. Әбжанов Х. Ұлттық идея- кемел келешектің кілті // Ақиқат, №4, 2014 ж.
10. Немов Р.С. Психология В 2-3 книжке. Психология образования 3-е изд. -М.: Гум. Изд. Центр ВЛАДОС, 1998г. - 608 с.

УДК 378(574)
ГРНТ И 03.81.37

Колдыбаева С.С.¹

кандидат исторических наук, доцент Костанайского государственного университета

ТЕОРИЯ ИСТОРИИ КАК МЕТОДОЛОГИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА

Аннотация

Статья посвящена обоснованию теории истории как методологии исторического процесса. Приводится классификация теории исторического процесса выступающих методологией познания истории. В статье рассматриваются вопросы о смысловом содержании понятий методология и теория истории, проблема основания определения теории истории в качестве методологии, различия методологии и методов исторического познания.

Ключевые слова: Методология, теория истории, историософия, философия истории, формационный и цивилизационный теории

С.С. Қолдыбаева¹

¹А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің тарих ғылымдарының кандидаты, доценті

ТАРИХИ ТЕОРИЯ ТАРИХИ ПРОЦЕСТІҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа

Мақала тарихи теорияның тарихи үрдісіндегі әдістік негізін көрсетеді. Тарихи теорияның жіктелуі тарихи танымның әдістемесіне жүгінеді. Мақалада тарихи теория мен әдіс ұғымына түсінік туралы сұрақтар, тарихи танымдағы әдістер, түрлі әдістер мен тарихи теорияны әдістеме ретінде караудағы мәселелер қарастырылады.

Кілт сөзі: Әдістеме, тарихи теория, тарих философиясы, формациялық және өркениет танымдық теория.

Koldybaeva S.S.¹

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Kostanay State University

THEORY OF HISTORY AS A METHODOLOGY OF THE HISTORICAL PROCESS

Annotation

The article deals with the substantiation of the theory of history as a methodology of the historical process. It gives a classification of the historical process theory as a methodology of understanding history. The article considers the issues of the semantic content of the concepts of the methodology and theory of history, the problem of the basis of the defining the theory of history as a methodology, the differences in methodology and methods of historical cognition.

Keywords: Methodology, theory of history, historiography, philosophy of history, formational and civilizational theories

В научной литературе широко распространено мнение о том, что методология истории есть не что иное, как совокупность методов, применяемых в процессе исторического познания. Но, тождественность этих понятий, представляется не совсем приемлемой.

Есть исходная позиция для определения смыслового содержания методологии истории как понятия. И этим фундаментом является сама логика исторического познания, которая, собственно, и является выражением реализации механизма проявления методологии истории.

Как известно, всякий процесс исторического познания происходит, прежде всего, с определения теоретического видения исследуемой исторической проблемы. Нередко это видение выражается не всегда осознанно, а порой саморефлексивно, фрагментарно. Но в любом случае теоретическое видение исторического познания предстает как первичное, исходное. Оно включает в себя общее представление об исследуемом историческом процессе, его месте в общей динамике развития истории, возможных механизмах его развития, роли и пр. Теоретическое видение выступает условием выдвижения исследователем исторической гипотезы, возможного механизма исследования темы. Теория определяет идею исследователя-историка, его замысел логического исследования, а также принципы подхода к исследованию исторической проблемы. Именно теория выступает исходным толчком идей историка в исследовании темы, она позволяет выдвинуть определенную парадигму в исследовании исторической проблемы. «Теория, - по мнению французского историка Анри Марру, - это позиция, сознательная или несознательная, которую историк занимает в отношении прошлого, - выбор и поворот темы, постановка вопросов, используемые понятия и особенно типы связей, системы интерпретации, относительная ценность, признаваемая за каждой из них» [1].

Здесь проявляется определенная закономерность проявления принципа исторического и логического, характерная для всякого научного познания. Исследователь-историк в качестве первичного шага познания начинает с определения общих принципов подхода к исследованию темы. Теоретическая ретроспектива исследуемой проблемы выступает начальным звеном исторического познания. Именно она определяет логику подхода познания и объяснения исследуемой исторической проблемы. Первичным оказывается мыслительная схема, которая по природе являясь логической, предвдвряет собственно сам ход реализации исторического познания, включающий уже применение методов и методики исследования истории.

Наличие предварительного логического обоснования в виде теоретического видения является аксиоматическим фундаментом всякого научного познания истории. Иначе говоря, теория истории и есть собственно методология истории, ибо она составляет главное, основное содержание этого понятия. При этом подобную методологическую нагрузку несут в себе любые теоретические системы, так или иначе применяемые в историческом познании.

Что является основанием для определения теории истории в качестве методологии? Исходным здесь выступают те органические преимущества, которые присущи теории как таковой. Теория, как известно, это некая система представлений в данной области знания, которая дает целостное представление о существующих закономерностях, связанных с действительностью. Существует и более сложное определение. Теория – это комплекс идей, замкнутых относительно рационального следования. Именно такое, абстрактное определение термина «теория», дает логика. С позиций этой науки теорией можно назвать любую идею.

Руководствуясь таким пониманием к нашему вопросу можно сказать, что теория позволяет исследователю – историку видеть исследуемую проблему под определенным общим углом, с указанием некоего его места в данной теоретической парадигме исторического процесса. Тем самым определяются подходы к изучению исследуемой проблемы с позиции данной теории истории. А это и есть собственно проявление к исследованию механизма методологии истории.

Нельзя не заметить, что в среде историков существует традиционно довольно прохладное отношение к теории исторического процесса. Это, в частности выражается и в среде отечественных исследователей-историков. Приоритет фактологического описания истории при игнорировании теории, явно преобладает в исторической науке. Причины такой ситуации в значительной мере связаны с предыдущим состоянием исторической науки советского времени и они связаны с разными обстоятельствами. В частности, с тем в это время единолично господствовала для историков исследователей только одна теория – марксистско-ленинская в его советско выраженном варианте. Знакомство, а тем более руководство в исследованиях с иной теорией истории не поощрялось... Более того, «творческое» с позволения сказать применение даже официального методологического инструментария к исследованию истории жестко пресекалось. Достаточно для этого вспомнить печальную судьбу, как личности, так и работ известного в 50-60 годах XX в. казахстанского историка Е. Бекмаханова который дал в своей монографии несколько иную, чем официально принято интерпретацию процесса присоединения Казахстана к России. Понятно, что подобная обстановка работы исследователя-историка заставляла его больше склоняться к описательному исследованию исторического процесса, нежели к каким то обобщениям, к теоретическим выводам. Как следствие, в среде советских историков все более утверждалось мнение, что историческая наука есть дисциплина фактологическая, что в принципе главной отсюда для исследователя становится введение в рабочий оборот новых источниковедческих данных.

Такой подход способствовал утверждению в среде историков-исследователей некой разграниченности в своих рядах. Значительная, если не сказать большая часть историков была занята фактологическим описанием событий, которые интерпретировались в духе советской теории исторического процесса. В то же время, меньшая часть исследователей была занята «творческой» разработкой теории истории, но то же марксистско-ленинской. Считалось, что общие теоретико-методологические вопросы исторической науки, в принципе созданы уже в середине XIX века и поэтому его основные каркасы не могут быть подвергнуты коренному пересмотру. Задача историка-исследователя состояла лишь в том, чтобы, руководствуясь общими положениями советского марксизма, умело и правильно применять их к исследованию исторической реальности.

При этом положение складывалось так, что вопросы теории и методологии истории разрабатывались главным образом в центрах страны, Москве и Ленинграде. Это приводило к тому, что при общей научной тенденции разработки теории истории в целом, региональные исследователи-историки недостаточно привлекались к разработке методологических аспектов исторической науки

Аксиоматично в науке, что теория представляет собой более глубинное, сущностное познание объекта реальности, нежели его эмпирическое, фактологическое описание. Многие современные недостатки исторической науки коренятся не в избытке, а в недостатке теории. Это преимущество теории обеспечивается тем, что она оперирует в процессе своего познания и объяснения понятийно-категориальным аппаратом, общими принципами, законами.

В оценках теории истории, а их множество необходимо руководствоваться принципами единичного, особенного и общего. Так, вопреки некоторым взглядам встречающимся на уровне массового сознания нет теории истории одной конкретной страны, со своим специфическим категориальным аппаратом одной, предназначенной только для изучения прошлого региона этой страны методологией. Всякая теория истории, какого масштаба она не была, отражает общие тенденции присущие определенной совокупности прошлого стран, или всему историческому процессу. Поэтому, такие понятия, которые встречаются в обиходе – «теория истории Казахстана» или «теория истории России» и пр. имеют тот реальный смысл, что они специфически выражают историю одной страны применительно к общей теории исторического процесса в целом. И здесь следует напомнить, что в качестве основных в зависимости от широты и масштаба охвата истории представляется необходимым выделить следующие разновидности теории исторического процесса.

Первую группу составляют метатеории исторического процесса развития, т.е. философию истории. В понимании предмета философии истории существуют разные толкования. Однако в любом случае философия истории, в сущности, представляет собой исследование имманентной

логики развития исторического прошлого человеческого общества. Одни исследователи эту логику видят в теоретической реконструкции прошлого, в определении общих законов развития общества. Это научные концепции К.Маркса, О. Шпенглера, А.Тойнби и др. Усилия такого толкования философии истории направлены на онтологию исторического процесса, основное внимание обращено на исследование материального бытия исторического процесса, на интерпретацию социально-политических процессов, которые в свою очередь в их конструкциях выступают основополагающими принципами развития.

Есть и другое выражение философии истории, в виде историософии, когда логика исторического процесса развития исследуется с позиции осмысления ее конкретным народом не только в специальных философских трактатах, но и своеобразно в былинах, поэзии, устном творчестве, или личностью, с позиции национальной идеи, или того или иного учения. Историософия, в любом случае – это философское исследование своего национально-этнического «Я» в мировой истории.

Для отечественной исторической науки, находящейся в процессе своего внутреннего реформирования, потребность в философской рефлексии истории в немалой степени диктуется качественными изменениями в современном казахстанском обществе. Сегодня, когда Республика Казахстан прошла 27-летний исторический период своего независимого развития возникает острая потребность осмысления всей истории страны как с позиции историософии, так и философии истории.

Именно подобную философско-мировоззренческую потребность в знании собственной национальной истории ощущает в полной мере после 1991-го года народ Казахстана и прежде всего казахи. Перед Казахстаном, недавно получившим политическую независимость, история поставила поистине судьбоносные вопросы дальнейшего исторического развития. Но эффективное движение вперед возможно тогда, когда теоретически, философски осмыслена отечественная история Казахстана. Само нынешнее время и современная историческая ситуация Казахстана властно ставит вопрос философско-исторического осмысления судеб Казахстана. Решение этой исследовательской задачи, рассчитанной на усилия многих ученых, является условием не только национального самоуважения, но и авторитета Казахстана на международной арене, определяет во многом будущее страны, казахского народа.

В годы независимости РК интерес к философии истории и теории в целом истории Казахстана значительно вырос. Заметим, в основном на уровне конкретной истории, публицистики и культурологии, в меньшей степени в философии истории. При этом не обошлось без крайностей. В некоторых работах происходила чрезмерная идеализация исторического прошлого Казахстана, излишняя героизация, лакировка роли отдельных ханов, исторических деятелей прошлого, что, безусловно, не могло способствовать объективному трезвому анализу разработки философии истории Казахстана. В известной мере это объяснимо. Это, скорее всего - обратная реакция пробужденного независимостью национального самосознания народа на идеологическую недооценку дооктябрьского периода истории Казахстана.

Для нынешнего состояния философско-исторического знания Казахстана актуальными являются следующие проблемы философии истории: критика несостоятельности западных концепции в оценке казахского кочевого периода развития; оценка историософских идей отечественных мыслителей; обоснование необходимости периодизации казахстанской истории с позиции формационной и цивилизационной подходов; проблемы методологии персонификации личности в истории Казахстана и др.

Безусловно, исследуемыми этими направлениями проблематика философии отечественной истории отнюдь не исчерпывается. При выборе данных проблем философии истории мы в большей степени исходили из их малой научной разработанности, теоретической и практической на сегодня актуальности.

Столь же актуальными сегодня представляются вопросы истории Казахстана в контексте мета теоретических теории исторического процесса. Как известно сюда традиционно включают формационную теорию, согласно которо развитие общества есть история смен общественно-экономических формации, а также – цивилизационную концепцию, считающую, что в истории существуют и сменяют друг друга в круговороте цивилизации, проходящие стадии зарождения, становления, расцвета, упадка и гибели. Несмотря на критику в последние десятилетия формационной теории, в среде исследователей утверждается мнение, что потенциал этой теории еще далеко не исчерпан, что позволяет ей сохранять и ныне статус методологии истории. Кстати,

заметим, в начале XXI в. и в практике исторических исследований формационный подход все еще остается значительно популярным. Этого не скажешь о цивилизационной концепции, использование которой в качестве методологического инструментария исследования истории, особенно применительно к Казахстану все еще является скромным. Подтверждение тому в частности, довольно малое количество монографических исторических исследований, в которых исследовалась бы история Казахстана в контексте цивилизационной теории.

Заметим, в среде современных историков все более утверждается мнение о том, что формационная теория как теория плодотворна при исследовании капиталистического и посткапиталистического периода развития. В то же время, исходя из оценки А. Тойнби, О. Шпенглера и др. классиков цивилизма исследователи приходят к выводу, что цивилизационная концепция в большей степени выступает методологическим инструментарием исследования древней и средневековой истории.

Вторую разновидность теории, способных выступать в роли методологии истории составляют социально-гуманитарные теоретические парадигмы. Здесь стоит напомнить о теории В. Дильтея, А. Виндельбанда, Рикерта и др. Эти по сути философские теории довольно оригинально раскрывают специфику гуманитарного познания в основном и главном на примере исторической реальности. Исходные их идеи о роли объяснения и особенно понимания выступают определенным руководством для исторического познания, что к сожалению, не находит должного применения в практических исследованиях истории, особенно в отечественной исторической науке.

Как нам представляется, социально-историческая теория реально пока не находит методологического применения в отечественной исторической науке. Между тем, сторонники Баденской школы, которым принадлежит приоритет в разработке этой теории, обращали внимание на его плодотворность в исследовании личностного фактора истории, что является сегодня традиционным пробелом в изучении отечественной истории. Исследователи истории Казахстана традиционно привержены объяснительному механизму исследования известных личностей отечественной истории, что объективно ведет к оценке их ролей с позиции современного времени. Между тем, нельзя полно и адекватно исторической реальности объяснить роль к примеру ханов Тауке, Абулхаира, Кенесары и др. более поздних личностей – Голощекина, А. Иманова и т.д. не применяя к исследованию их поступков и действию метода понимания, столь блестяще обоснованного как инструментария исследования истории В. Дильтеем.

Третью разновидность теории составляют собственно специфические для истории теоретические системы, выраженные в различных историографических направлениях, школах и пр. Здесь следует отметить, что историография в целом органично связана с методологией истории, хотя и не покрывает всего его содержания. Историографию характеризуют исторически и логически связанные специфические теоретические системы об определенных временных отрезках и проблемах истории. Идеи, хотя и отраженные в различных порой противоположных историографических направлениях, школах способны, тем не менее, так же выступать отправной методологической основой исследования и познания конкретных исторических проблем. При этом, на наш взгляд, в качестве методологии истории выражаются именно определенные исторические школы, но не идеи отдельных ученых, пусть даже выдающихся, но все же показавших свой талант исследователя в рамках господствующей исторической парадигмы. Другой вопрос, исторические теории отдельных исследователей – историков, например Л. Гумилева, которые действительно оригинальны и составляют своеобразную методологию истории, отличную от официально-господствующей.

Таким образом, подытоживая можно сделать два вывода. Во-первых, вопрос под какой исходной теоретической основой исследуется та или иная историческая тема зависит исключительно от методологической (теоретической) позиции самого исследователя-историка. «Именно личная философия историка – отмечает уже упомянутый А. Марру, – диктует ему выбор системы мышления, в соответствии с которой он будет воссоздавать и, как он полагает, объяснять прошлое»[2]. Во-вторых, отсюда вытекает, что при всех своих содержательных различиях теории имеющие отношение к истории выступают тем, что мы называем методологией истории.

Использованная литература:

- 1 Анри Марру Об историческом познании. М., 1954, с. 34*
- 2 Там же*

ӘОЖ 378.147: 908
ГРНТИ 03.01.79

Д.С. Кадырбекова¹

¹ магистр, аға оқытушы, 6537275@mail.ru
Қазақ спорт және туризм академиясы. Алматы қаласы

Т.В. Имангулова²

² доцент, п.ғ.к., tanya_geo@mail.ru
Қазақ спорт және туризм академиясы. Алматы қаласы

Қ.М. Омаров³

³ доцент м.а., п.ғ.к., kairat62@bk.ru,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.,

ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ МАМАНДАРДЫ ДАЙЫНДАУДА «ЖЕТІСУ ӨЛКЕТАНУЫ» ПӘНІН ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа

Мақалада еңбек нарығында қазіргі заманғы сұранысқа ие туризм саласындағы білікті маманды дайындау туралы сипаттама берілген. Қазақ спорт және туризм академиясы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы негізінде туған өлкені зерттеу мақсатында «Жетісу өлкетануы» пәні оқу үрдісіне енгізілді. «Жетісу өлкетануы» оқу бағдарламасы терең білім мен практикалық дағдыларды алуға, осы пән аясында студенттерге сыни ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Өлкетану, туризм, экскурсия, рекреация, гид, имидж, брент, фестиваль.

Кадырбекова Д.С. ¹

¹ магистр, старший преподаватель, 6537275@mail.ru
Казахская академия спорта и туризма. г.Алматы

Имангулова Т.В. ²

² к.п.н., доцент, tanya_geo@mail.ru
Казахская академия спорта и туризма. г.Алматы

Омаров К.М. ³

³ к.п.н., и.о.доцент, Каз НПУ им. Абая, город Алматы,
kairat62@bk.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ДИСЦИПЛИНЫ «КРАЕВЕДЕНИЕ ЖЕТЫСУ» ПРИ ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ СФЕРЕ ТУРИЗМА

Аннотация

В статье дается характеристика о подготовке квалифицированного специалиста в области туризма, являющегося спросом современности на рынке труда. Казахская академия спорта и туризма на основе программы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» в целях изучения родного края была введена в учебный процесс дисциплина «Краеведение Жетысу». Учебная программа «Краеведение Жетысу» дает возможность приобрести глубокие знания и практических умения, развивать навыки критического мышления у студентов в рамках данной дисциплины.

Ключевые слова: Краеведение, туризм, экскурсия, рекреация, гид, имидж, брент, фестиваль.

D.C Kadyrbekova¹

¹ *Master in Education, Senior lecturer, 6537275@mail.ru
of the Kazakh academy sport and tourism*

T.V. Imangulova²

² *c.p.s., assistant professor, tanya_geo@mail.ru
of the Kazakh academy sport and tourism*

K.M. Omarov³

³ *c.p.s., KazNPU named Abai, city Almaty, kairat62@bk.ru.*

THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING THE DISCIPLINE OF «ZHETYSU STUDY» IN PREPARING SPECIALISTS IN THE SPHERE OF TOURISM

Abstract

The article is about the training of a qualified specialist in the field of tourism, who is the demand of the modern times in the labor market. The Kazakh Academy of Sports and Tourism on the basis of the program «Bolashakka Bagdar: Ruhani Zhandyru» in order to study the native land, the discipline «Local History of Zhetysu» was introduced into the educational process. The study program of «Regional studies Zhetysu» provides an opportunity to acquire deep knowledge and practical skills, develop critical thinking skills of students within the framework of this discipline.

Keywords: Local studies, tourism, excursion, recreation, guide, image, brand, festival.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2030» стратегиялық Жолдауында, Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңында, 2000 жылдың 30 қыркүйегінде қабылданған «Білім» мемлекеттік бағдарламасы мен «Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында» көрсетілгендей қоғамның экономикалық және әлеуметтік жағынан ілгерлеуінің маңызды факторы ретінде білім берудің ұлттық моделін дамыту, шығармашыл тұлға қалыптастыруға дағды алу, ақыл-ой қорын жинақтау сияқты мақсаттарды көздейді.

Туризм - Біріккен Ұлттар Ұйымының білім, ғылым және мәдениет жөніндегі ұйым анықтаған ең негізгі кәсіби білімнің бірі. Сондықтан туризм бүгінде әлем бойынша бітіруші түлектер арасында кең танылып келе жатқан мамандық. «Қазақстан - 2050» стратегиясындағы 30 елдің қатарына кіру жоспары, «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалары, Елбасымыздың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында Қазақстан - алма мен қызғалдақтың отаны асқақ Алатаудың баурайы алма мен қызғалдақтың «тарихи отаны» екені ғылыми тұрғыдан дәлелденгені отандық туризмді дамытудың қозғаушы күші. Шетелдік туристерді тарту үшін ЕХРО, 21-шы Орта Азиялық халықаралық көрмесі WorldFOOD, халықаралық туристік форумы Zhetysu Travel - 2018, Азия ойындары сияқты халықаралық спорт додалары, әлеуметтік, экономикалық, мәдени жиындар жиі өткізіледі. Халықаралық жиындар өткізудегі түпкі мақсат – елді таныту, түптеп келгенде, туризмді өркендету. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, мамандардың бәсекелік қабілетімен айқындалады [1].

Мамандар даярлаудың қазіргі заманғы жүйесі кәсіби құзыреттілікті теориялық меңгерумен қатар, оларды оқыту кезеңінде практикалық қызметте қолдана білуі. Осы қағиданы әлемнің жетекші елдері басшылыққа алады, дәл осы қағида туризм мамандарын қалыптастыру негізінде жетекші орын алады. Осы негізде жаңартылған оқыту бағдарламасы бойынша Туристік компаниялар, ұлттық табиғи парктермен Қазақстан туристік қауымдастығы мен бірлесе отырып, жыл басында 2018-2019 оқу жылында сұранысқа сай мамандықтардың оқу жұмыс жоспары жасалды. Жұмыс берушілердің де талап-тілектеріне сай жаңа пәндер, әдістер оқу бағдарламасына енгізілді. Қазақ спорт және туризм академиясы, туризм және сервис кафедрасында 5В090200-«Туризм» мамандығын дайындауда «Жетісу өлкетануы» деген пән таңдау компаненті ретінде енгізіліп, студенттерге арналған оқу жұмыс жоспары жасалды. Жетісу – өлкесінде туристерді таңғалдыратын тылсым табиғат, тарихи жерлер жетерлік сол себепті, «Жетісу өлкетануы» пәні ішкі және кіру туризмінің субъектілеріне туристік - экскурсиялық қызметті ұйымдастырумен айналысады, мамандарды даярлауды қамтамасыз етеді.

Жетісу өлкетануы кешенді ғылымдар түріне жатады. Ол табиғаттану, өнертану, әдебиет, тарих, этнография, топонимика, география мен байланысты. Жетісу өлкетануы өзінің түрі бойынша географияға жақын. Бірақ географияның Жетісу өлкетанудан ерекшелігі танымал адамдарға, ғылым тарихына жеке мән бермейді. Жетісу өлкетануы жекелеген тұлғаларды зерттеуге географияға қарағанда тарих ғылымына да жақын. Жетісу өлкетануының маңыздылығы да ерекшелігі де осында. Жетісу өлкетану зерттелетін аумақтың өткен тарихи оқиғаларының маңызын, осы өлкемен байланысты адамдардың, сәулеттік және археологиялық ескерткіштердің құндылығын, табиғаттың әсемдігін, сиректігін, маңыздылығын бағалайды. Жетісу өлкетанудың тәрбиелік ролі өте үлкен, географияда өлкетану ғылым ретінде неғұрлым тәрбиелеуші студент, тек қана өз өлкесін сүйе ғана емес, өз өлкесі туралы білімді сүйе үйретеді. Жетісу өлкетанумен шұғылдану тек қана тарих, әдебиеттану, табиғаттануды білу ғана емес, сонымен қатар өзінің мәдени деңгейін жоғарлатуға, мұражайлық және архивтік сақталымдарды көбейтуге, мамандармен байланысуға, ғылыми әдебиетті оқуға бағытталады.

Пәннің мақсаты – студенттерге ішкі және кіру туризмін дамыту үшін Жетісудың туристік-рекреациялық (облыстың, аудан, қала, ауылдың мәдениеті, тарихи-мәдени объектілерді, археологияны, топонимиканы, табиғаты, халқымен шаруашылығының мәнін ашатын) ресурстарын зерттеу жұмысын жүргізе алатын бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруға бағытталған маман дайындау.

Студенттерді оқытуда пәннің міндеттері:

➤ Жетісу өлкетануының ғылыми және практикалық негіздерімен, оның мәнімен, міндеттерімен, түрлерімен, туристік-экскурсиялық қызмет көрсету үшін мамандарды дайындау жүйесіндегі орнымен таныстыру, белгілі бір аймақта жұмыс істеу үшін ғылыми зерттеулер ұйымдастыру принциптерін зерттеу.

➤ Туристік экскурсиялық бағдарламаларды жасау үшін Жетісу өлкетануы ақпаратының негізгі көздері туралы білім жетілдіру, студенттерді Жетісу өлкесіндегі экскурсия жүргізуші және гид мамандығының негізін құрайтын дағдыларға үйрету.

➤ Туристік бизнесте пайдалану мақсатында Жетісу өлкетану білімдерін жүйелеу және ақпарат іздеу бойынша студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру.

➤ туризм индустриясының жоғары білікті маманы тұлғасын дамыту үшін қажетті сапаны қалыптастыру.

Жетісу өлкетануы пәнін оқытуда студент білуі керек:

➤ Жетісу өлкесінің физикалық-географиялық сипаттамасын білуі;

➤ Жетісу өлкесі тарихи дамуының негізгі кезеңдерін білуі;

➤ Жетісу өлкесіндегі қалалық мәдениетті қалыптастыру ерекшеліктерін білуі;

➤ Алматы қаласының урбанизация кезеңдерін білуі.

Студент орындай алуы керек:

➤ Елдің жалпы тарихының контекстінде белгілі бір аймақты зерттеуді ұйымдастыруды;

➤ Жетісу өлкесінің оң имиджін қалыптастыруды;

➤ Бірегей өнім жасау үшін көптеген әдебиет көздерімен жұмыс жасауды.

Студенттің тәжірибелік дағдылары: Жетісу өлкетану жұмыстарын ұйымдастыруды реттейтін технологиялық құжаттармен жұмыс істей алуын қалыптастырады, жетісу өлкесі бойынша экскурсиялық маршрут құру .

Күтілетін нәтиже: Студент пәнді оқығаннан кейін білімі мен қабілетін болашақ Жетісу өлкетануын кәсіби мамандығында сәтті пайдалана алады.

Негізгі құзыреттілігі - Кәсіби іс-әрекетте жаратылыстану пәндерінің заңдылықтарының негізіне сүйене отырып, қоршаған ортаға көзқарас, әлеуметтік және жеке маңызды мәселелерді сараптау және түсіну.

Пәндік құзыреттілігі - Жетісу өлкесінің географиялық, тарихи, этнографиялық, мәдени, табиғатын, халқын, туристік - рекреациялық объектілерін, шаруашылығын меңгереді.

Арнайы құзыреттілігі -Жетісу өлкесінің туристік өнімнің ақпаратты технологияларды тәжірибеде қолдану.

«Жетісу өлкетануы» пәні бойынша барлық мақсаттар мен міндеттер қазіргі уақытта табысты іске асырылуда. Сонымен, пәннің жұмыс оқу бағдарламасына сәйкес, студенттер Жетісу өлкетануы материалдарын іздеу, жүйелеу, түсіндіру және таныстыру бойынша ауқымды зерттеулер жүргізеді.

Жетісу өлкетануы пәнін студенттерге оқытуда келесідей аудиториялық сабақ түрлері дәріс курсына бірінші модуль Өлкетанулық аспектідегі Жетісу тарихы бойынша: Пәнге кіріспе, пән бойынша түсінік беретін аппарат, пән бойынша әдебиеттер тізімі жайында; Жетісудың физикалық-географиялық сипаттамалары; Қола дәуірінен ХХ ғасырға дейінгі Жетісу территориясындағы өлкенің тарихы; Жетісу аумағындағы ежелгі қалалар; Ұлы Жібек жолы - өркениеттер арасындағы көпір; Алматы: урбанизация кезеңдері.

Ал екінші модуль Жетісудың ірі зерттеушілері мен ұйымдастырушылары: 1856-1857 жылдары Верный қаласындағы П.П.Семенов; Ш.Уалихановтің Жетісумен байланысты өмірі; Г.А. Колпаковский – «Жетісудың білгірі»; Сәулетшілер Зенковтың дәуірі; Верный сәулетшісі П.Гурде; Жетісудағы И. Мушкетов, Н. Пржевальский, П. Краснов. қарастырылады дәріс курсына осы жоғарыда аталған тақырыптар бойынша жалпы ақпарат беріледі [2].

Ал практикалық сабақта: Жетісу өлкесінің физикалық-географиялық орналасуының ерекшелігі; Жетісу қоладан ХХ ғасырға дейін әлеуеті; Ежелгі қалалардың қазіргі жағдайы, қазба жұмыстары, зерттеу, консервациялау; Ұлы Жібек жолының Жетісу қаласының мәдениетіне әсері; Алматы тарих толқынында; Жамбыл Жабаяев-Жетісудың ақын жыршысы музейі жайында ақпарат беру, Мұқағали Мақатаев Жетісудың мұзбалақ ақыны музейі жайында ақпарат беру, Сүйінбай Аронұлы Жетісудың ақын жыршысы ретінде танылуы музейі жайында ақпарат беру, Ақсу ауданы мен Алакөл ауданы, Қаратал ауданы мен Балқаш ауданы, Сарқан ауданы мен Көксу ауданы, Кербұлақ ауданы мен Панфилов ауданы, Ескелді ауданы мен Іле ауданы, Жамбыл ауданы мен Қарасай ауданы, Талғар ауданы мен Еңбекшіқазақ ауданы, Ұйғыр ауданы, Райымбек ауданы, Кеген ауданы жайында туристік-рекреациялық ақпарат жинау арқылы студенттер білетіндерін анықтап, білмейтіндерін белгілеп сұрауға әзірленеді [3].

Жетісу өлкетануы пәнін студенттерге теориялық және практикалық сабақтарды оқыту барысында сын тұрғысынан ойлану технологиясы қолданылады, студенттің тақырып бойынша жұмыс жасауға көмектесетін INSEPT – оқыту стратегиясын пайдалану бастапқыда және қортындылауда өте тиімді нәтиже береді [4].

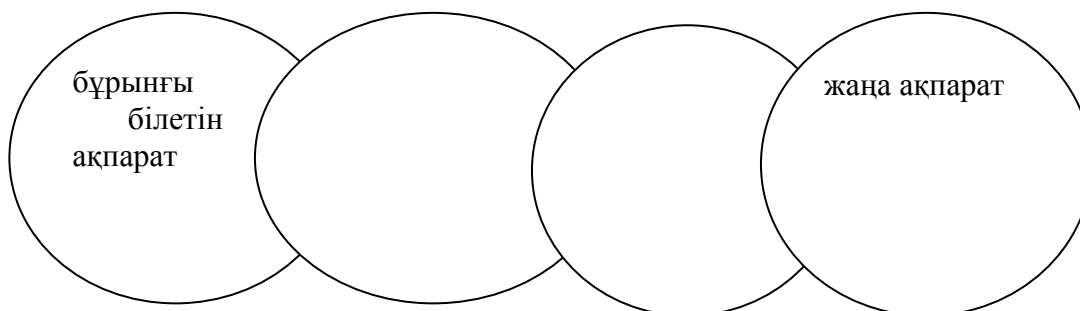
«V» - білемін;

«->» - білмеймін;

«+» - мен үшін жаңа ақпарат;

«?» - мені таң қалдырды белгілерін қоя отырып оқу тапсырылады.

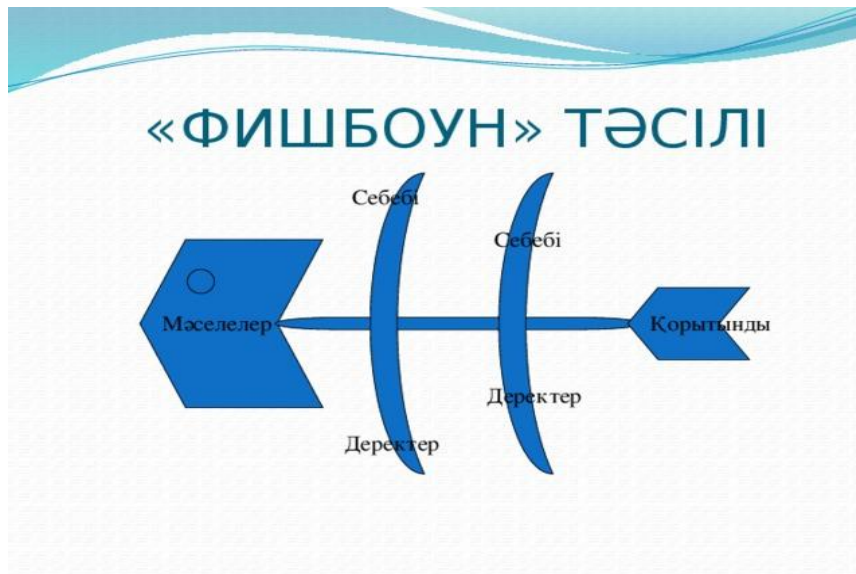
INSEPT – оқығанын түсінуге, өз ойын басшылық етуге, ойын білдіруге үйрететін ұтымды құрал.Бұл әдістер арқылы студенттерді Жетісу өлкетануы пәнін оқытуда жаңаны түсіну үшін бұрынғы білім арасында көпірлер құрастыруға, яғни байланыстар құрауға дағдыландыру (1 - сурет).

1-сурет Студенттердің бұрынғы білетін білім мен жаңа ақпарат арасындағы байланыс [4].

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасында сабақтағы аса қажетті мәнді, маңызды әрекет болып табылады. Дәл осы кезеңде студент «Жетісу өлкетануы» пәнінен не үйренгенін саралап, салмақтап, оны қандай жағдайда, қалай қолдану керектігін ой елегінен өткізеді.

«Жетісу өлкетануы» пәні бойынша жаңа материалды меңгеру барысында, әр студент немесе бірнеше топ өздеріне берілген бейнебаян, ақпарат негізінде «Фишбоун» стратегиясы бойынша сұрақтарға жауап іздеу арқылы жаңа материалды өз беттерімен меңгереді (2 – сурет).

Сұрақтар:

1. Жетісудағы алғашқы елді мекендер қашан құрылды?
2. Жетісудағы Қорған мәдениетінің ерекшеліктері?
3. Жетісу аймағындағы қола дәуірінің қандай ескерткіштері сақталған?

2 - сурет Студенттердің «Фишбоун» стратегиясы бойынша сұрақтарға жауап іздеу арқылы жаңа материалды өз беттерімен меңгерту [5].

Жаңа педагогикалық технологиялар білім алушының жеке тұлғалық күшін арттырып, шығармашылық ойының дамуына ықпал етеді.

Қазақ спорт және туризм академиясы туристік кадрлар дайындап шығаратын жоғары оқу орындарының бірі, осыған байланысты академия студенттеріне жыл сайын Жетісу өлкесінде тәжірибелік сабақтар өткізеді, яғни, «Жетісудың алтын шеңбері» туристік бағыты бойынша студенттер ұлттық парктердің туристік нысандарымен танысады. 1480 шақырымды құрайтын бағытта 15 табиғи нысан мен 3 музейді танып біледі. Бұндай ауқымды тәжірибелік сабақты студенттерге өткізу мамандардың болашақ жұмысында пайдалануы өте маңызды болып табылады (3 – сурет).

3-сурет. Қазақ спорт және туризм академиясы студенттерінің «Жетісудың алтын шеңбері» туристік саяхат бағыты бойынша тәжірибелік сабақтары.

Қорытынды. Жаңартылған білім беру бағдарламасының мәні, студенттің функционалдық сауаттылығын қалыптастыру, студент өзінің академия қабырғасында алған білімін шынайы өмірлік қажеттіліктеріне қолдана білуі. Рухани жаңғыруға байланысты өлкені тану бағдарламасы бойынша жаңа пәндердің пайда болуы бұл бүгінгі күннің өзектілігіде осында жастарымыздың болашағы үшін

іске асырылуда. Осының негізде Жетісу - өлкесінде туристерді таңғалдыратын тылсым табиғат, тарихи жерлер жетерлік. Жетісу өлкесінің көптеген ерекше нысандарын, тарихи ескерткіштерін, мәдениеті мен табиғатын жоғарғы сапада көрсетуге, туристік фестивальдарды жоғары деңгейде ұйымдастыруға, бренд ретінде қалыптастыруға, сол өлке жайында туризм саласының мамандарына ақпараттануы бойынша толықтай зерттеу, теория мен практиканың байланыс принципі тұрғысынан Жетісу өлкесі жайлы материалдарды терең меңгерумен қатар игерген білім, дағды мен біліктерін маман ретінде орынды пайдалануы қажет.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2018 жылғы 10 қаңтар. [Электрондық ресурс] кіру режимі: http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-n-nazarbaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-10-kantar
2. Әуезов Е.К., Лютерович О.Г., Оразымбетова Б.К., Құлбашиева С.Қ. Алматы жолсерігі 2009. 18-232б.
3. Туристік Атлас Алматы облысы, 2018.
4. Бұзаубақова К.Ж. Инновациялық педагогика негіздері: жоғарғы оқу орны білімгерлеріне арналған оқу құралы. Алматы: Білім 2009. 305б.
5. A'disteme.kz Әнесов Ғани Әбдіхамитұлы, Педагогикалық әдіс-тәсілдер білім сапасын арттырудың басты құралы.

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

ӘӨЖ930.1
ГРНТИ 03.01.09

Е.Қ. Күлдібаев.¹

*¹т.ғ.к., Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы қ,*

**АКАДЕМИК М.Қ. ҚОЗЫБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ
ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС ТАРИХЫ**

Аңдатпа

Академик М.Қ. Қозыбаевтың ғылыми ұстанымдары мен танымал еңбектері қоғамда өзіндік орын алады. Кеңес өкіметінің әкімшіл-әміршіл жүйесінің шарықтап тұрған кезіне қарамастан қазақстан тарихы ғылымының дамуы мен қалыптасуына үлкен үлес қосқан тарихшы ғалым ретінде бағалаймыз.

Академик М.Қ. Қозыбаев «Қазақ халқы босағасы берік, шаңырағы биік мемлекет болған екен, ендеше, оған өзіне лайық тарихы да жазылуы қажет» деп өз бағасын бере келе төл тарихымыздың, жас ұрпақтың тарихи санасын көтеруде аянбай еңбек еткен ғалымның қазақ халқының отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық көтеріліске баға береді.

Түйін сөздер: тарих, қозғалыс, батыр, отаршылық, хан, көтеріліс

Кулдибаев Е.К.¹

*¹к.и.н., доцент, Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова,
г. Алматы*

**ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ
В ТРУДАХ АКАДЕМИКА М.К. КОЗЫБАЕВА**

Аннотация

Научные изыскания и признанные труды в общественной сфере академика М.К. Козыбаева имеют огромное значение. Даже при совпадении научно-организаторской и общественной деятельности ученого-историка в условиях патернализма КПСС с периодом расцвета командно-административной системы, он внес своеобразный вклад в становление и развитие казахстанской исторической науки.

В научной статье рассматриваются научные взгляды и оценки и методологические подходы исследования Восстание под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова национально освободительного движения казахского народа 1837–1847 гг. под предводительством Кенесары Касымова, Национально-освободительное движение 1916 г.,

. Ключевые слова: история, движение, батыр, колониальная, хан, восстание

Kuldybaev E.K.¹

¹ Candidate of Historical Sciences Kazakh National Academy of Arts named after TK Zhurgenov, Almaty city

THE HISTORY OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN THE WORKS OF ACADEMICIAN M.K KOZYBAEV

Annotation

Scientific researches and recognised works in public sphere of academician M.K.Kozybaeva have huge value. Even at coincidence scientifically-organising and public work of the scientist-historian in the conditions of a paternalism of the CPSU with the blossoming period it is command-management system, it has brought original the contribution to formation and development of the Kazakhstan historical science.

Scientific article considers scientific vzlyady and assessments and methodological approaches to the investigation. The rebellion led by Isatay Taimanov and Makhambet Utemisov of the national liberation movement of the Kazakh people 1837-1847. under the leadership of Kenesary Kasymov, the National Liberation Movement of 1916,

Keywords: history, movement, hero, colonial, khan, insurrection

Қазақстан Республикасы – қазақ халқының тәуелсіз ұлттық мемлекеті. Осы тәуелсіз мемлекетіміздің құрылуында қазақ халқының талай ғасырларға созылған сыртқы жауларға қарсы ұлт-азаттық күресінің заңды нәтижесі. Қазақ даласындағы осынау ұлт-азаттық көтерілістердің еліміздің ұлт боп ұйысып, мемлекет болып қалыптасудағы маңызы зор болғанын атап өтуіміз қажет. Елінің болашағы мен жерінің егемендігін аңсаған, сол үшін аянбай күрес жүргізген батырларымыз бен зиялы қауымның ерліктерін де бей-жай қалдыра алмаймыз. Кеңес кезеңінде айтылмай қалған тарихи ақтандақтарымыз еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жаңаша көзқараста тарих беттерінде шыға бастады. Халқымыздың даму тарихында мүлдем жаңа мазмұндағы саяси кезең басталды. Ел тарихының айтылмай қалған сырларын жарыққа шағаруда тарихшы ағаларымыз мықтап қолға ала бастады. Көптеген тың тарихи еңбектер жарыққа шыға бастады. Солардың бірі академик М.Қ. Қозыбаев. Оның тікелей ұйытқысымен тарихи зерттеулер методологиясының мәселесі, жинақталған тарихи білімдерді қайта пайымдап, Қазақстанның саяси-әлеуметтік және экономикалық даму тарихын, жақын, алыс шетелдермен қарым-қатынасына байланысты мәселелерді отандық тарих ғылымының өзекті бағыттарына айналдырды. Атап XX ғасыр басындағы ұлт интеллигенциясының қалыптасу үрдісі, ұлт-азаттық қозғалыстар тақырыбы бойынша зерделеуде зерттеудің концептуалдық тұжырымдамаларын жасады.

Тарихқа көз жүгірсек XX ғасырдың басында Қазақстан, Ресей империясының капитализмге дейінгі өндірістік қатынастар үстем болған аграрлы отарлық өлкесі болды. Қазақ халқының басым көпшілігі, бір жағынан, патша үкіметінің отарлау саясатының қасіретін, екінші жағынан, ауылдағы бай-шонжарлардың езгісінің ауыртпалығын көтерді. Сонымен қатар қазақ жерінің шұрайлы жерлері мен табиғи байлығының айтарлықтай бөлігіне иелік етіп қана қойған жоқ, олар қазақтарды рухани жағынан да отарлады. Осындай қазақ халқының басына түскен ауыртпалық күн санап күшейе берді. Патша үкіметінің отарлау саясаты өзінің шырқау шегіне жетіп күшейген сайын халықтың қарсыласу қозғалыстары да арта түскені белгілі.

Ғалымдар арасында “Тарихты тарихшы емес, тарихты түсіндіруші жасайды” деген сөз бар. Манаш Қабашұлы Қозыбаев біраз жылдар бойы негізгі тарихтың салалы мәселелерімен шұғылданып, көптеген шешімін таппаған күрделі мәселелерді шешуге, оның астарына үңілуге тырысты. Бұл жайында академик Кенжеғали Сағадиев: “Кеңес заманасы дәуірлеп тұрған кездің өзінде-ақ М. Қозыбаев Орта Азия мен Қазақстан, Кавказ тарихшыларының басын қосып, Ресейдің отаршылдық саясатын талдап, ұлт-азаттық қозғалысының ортақ заңдылықтарын ашты. Оларды әлемдік ұлт-азаттық қозғалысының құрамды бөлігінде қарауды ұсынды

М. Қозыбаев қазақ халқының тарихын жазу барысында бұрындары зерттелінбей немесе зерттелуге тиым салынған, яғни “ақтандақтар” аталынған мәселелерді көтеруді ұсынды. Ол Қазақстан тарихындағы ақтандақ беттеріне қазақ халқының этногенезі, қазақ халқының көршілес шығыс халықтарымен тарихи байланысы, Қазақстандағы мемлекеттердің пайда болу тарихы, патша өкіметінің отарлау саясаты, Ресейдің аз халықтарының тағдырына деген көзқарасы, капитализм және

империализм дәуіріндегі ұлт-азаттық қозғалысының ғылыми концепциясы, Ресейдегі үш революция, азамат соғысы кезеңіндегі саяси-қоғамдық ағым, партиялардың тарихи сырын ашу, қазақ халқының феодалдық-патриархалдық қарым-қатынас, рулық идеология және отарлық режим үстем кезінде қалыптасқан интеллигенцияның тарихы, ислам дінінің қазақ сахарасында таралу тарихын жатқызды [1, 41-42-б.].

М. Қозыбаев ұлт-азаттық қозғалыстың сатыларын, белестерін, асуларын саралап ашып көрсетуге тырысты. Ол ұлт-азаттық қозғалыс барысын 7 кезеңге бөледі. 1-ші кезеңге қазақ халқының құрамына кірген тайпалардың Сібір жұртын жаулап алуға қарсы азаттық қозғалысын жатқызды. Бұл кезеңді айқындауда ғалым Г.К. Катанаевтың, Р.Г. Кузеевтің, А.П. Дульсиннің, Н. Карамзиннің еңбектерін қолданады. Бұл кезеңде Сібір халқының шапқыншыларға қарсы 1590-1617 жылдар аралығында 30-дан астам қарсылық көрсеткендігін, Көшім хан мен оның балалары Ешім, Абылай, Дәулеткерей орыс мемлекетінің шапқыншыларымен ұзақ жылдар арпалысқа түскендігін келтіреді. 2-ші кезеңде қазақ елінің Жетісу, Сыр бойы жоңғарларға, Қоқан-Хиуа хандықтарына тәуелді болып, жоңғарларға қарсы Отан соғысы болғандығын, бұл кезеңде үш жүздің басы одан әрі бірігіп, ұлттық дәрежеге көтерілгендігін айтса, ал 3-ші кезеңде қазақ халқының Ресейге бодан болуға қарсылық білдіру барысын ашады.

Ұлт-азаттықтың 4-ші кезеңіне патша үкіметінің отарлық саясатына қарсы көтерілген Сырым Датов, Исатай Тайманов көтерілісін жатқызады. “Саяси дағдарыс, қазақ мемлекеттігінің соңғы атрибуттарының жойылуы, халықтың тұтастығы ыдырап, Ресей әкімшілік жүйесіне енді, шаруалардың жерсізденіп, құм шөл, шөлейт далаға ысырылуы – осының бәрі халық басына күн тудырды. Сырым Датов, Исатай Тайманов көтерілістері міне осындай сәтте шықты”, – деп келтіреді.

Ал 5-ші кезең барысына Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілісті жатқызады. “... хан Кене бастаған көтеріліс ұзақ жылдарға созылған, патша өкіметімен дала мемлекеттігінің мұрагерінің айқасы серпінді, Европаға даңқы жеткен ең ірі қозғалыстардың бірі еді”, – дейді.

М. Қозыбаев 6-шы кезеңге ХХ ғасыр басында қалыптасқан зиялы қауым өкілдерінің патша саясатына мерзімді баспасөз арқылы қарсы шығуы мен патша жарлығына қарсы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске ұласуы барысын, ал 7-ші кезеңге 1917 жылғы Ақпан мен Қазан революциясын жатқызады [2, 22-28-б.].

М. Қозыбаев ұлттық тарихи сананы қалыптастыруда ұлт-азаттық қозғалысы тарихының алар орны мен ерекшелігін жоғары бағалаған. Ол ХVIII-XIX ғасырларда болған ұлт-азаттық қозғалыс тарихы мәселесіне де тоқталып, Қазақстан тарихнамасында бұл тақырып қалай бағаланғандығын ашып көрсетеді. Ғалымның пайымдауынша, ұлт-азаттық қозғалыс империя тұрғысынан және аталмыш ғасырлар аралығындағы көтерілістер бір-бірінен бөлшектеніп қаралған. ХVI ғасырдың аяғынан 1916 жылға дейін 300-ге жуық көтерілістің болғандығын, бір ғана Кенесарының көтерілісі емес, Сырым, Исатай, Махамбет көтерілістерінің әрқайсысы ғасырларға созылған осы ұлт-азаттық көтерілістің бөлігі екендігін айтады. Ұлт-азаттық көтерілістерді әлемдік ұлт-азаттық қозғалысының тұғырымен теңдестіру керек дейді [2, 102-б.].

Ғалымның методологиялық пікірлерді айта отырып, осы уақытқа дейін жеке-жеке қарап келген ұлт-азаттық көтерілістерді тұтас алып қарастырады. Бұл методологиялық көзқарастың күштілігі ұлтты, оның отаршылдықпен күресін біртұтас етіп қана емес, бір сипатты, бір мақсатты екендігін көрсете білді.

Қазақ халқының ұлт-азаттық күресінде Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісовтың қолбасшылығымен болған көтеріліс маңызды орын алады. Өйткені, бұл көтеріліс хан төңірегіндегілердің қанаушылығына қарсы, патшалық Ресейдің Кіші жүздегі отаршылдық саясатына қарсы болған күрес еді. Манаш Қабашұлы ұлт-азаттық қозғалысы көсемдерінің бірі Исатай Таймановтың туғанына 200 толуына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференцияда сөйлеген сөзінде Исатай мен Махамбет бастаған 1836-38 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалысын қазақ халқы тарихының келелі бір кезеңіне жатқызады. Ол көтерілістің шығу себептеріне тоқталады. Оның бір себебіне патша үкіметінің қолдауына сүйене отырып, феодал, бай-шонжарлардың жерді, тіпті ішер суды иеленуін, екіншісіне халыққа көрсеткен шектен тыс озбырлығын, үшіншісіне, барлық биліктің бүкіл бір орталыққа шоғырландырылуын жатқызады. Осы жәйттер ғасырлар бойы ең даланы жайлап, өзен бойын бойлап, еркіндік аңсаған қазақты бір сәтте бас бостандығынан айырды. Қарапайым қара шаруа қолында жері, суы, билігі бар адамдарға тәуелді болып қалды. Оның үстіне патша реформасының қызығын ауқатты адамдар ғана көрген еді.

Ғалым таптар арасындағы теңсіздік, төрелердің өктемдігі Исатай мен Махамбеттің көтерілісіне алып келді дейді. Көтеріліс барысына тоқталғанда Исатай мен Махамбеттің есімдерінің қатар болуын әділдікке санайды. Ол Исатайды көтерілістің сардары, көсемі, қол бастар батырына, ал Махамбетті ел-жұртты дабылдатып, көтеріліс рухына көтерген батыр жырау, көтеріліс жыршысына жатқызады. Тоқ етері, Исатай мен Махамбетті ғажайып бірлікті, ерлікті, елдікті білдіретін біртұтас тарихи тұлғалар, бірінсіз екіншісі жоқ, күш пен рухтың символы, деп бағалайды.

М. Қозыбаев Исатай батырдың сом тұлғасын даралап алып қарау, оның парасатын, тектілігін, батырлығын, аңғалдығын, халықпен біте қайнаған бірлігін, Махамбетпен достығын таразылауды ұсынады [2, 115-120-б.].

Махамбет турасында жазған еңбегінде ғалым оны көп батырлардан артық көретіндігін айтады. Оның артықтығы батырлығы ғана емес, ақындығы, дауылпаздылығы, батылдылығы, ақылдылығы болса керек. Автор Махамбетті дауылпаз ақын, батыр ғана емес, ұлт-азаттық қозғалысының тарихында бұрын-сонды көрмеген трибун, жыршы ақынға теңейді. Оның жырларын атақты Ақтамберді жыраудың жырларымен салыстырады, теңестіреді.

Махамбеттің көтеріліс барысында жырымен сарбаздарға рух беруін оның бойындағы басты ерекшелікке, ал батылдығын бірбеткейлікке жатқызады. Баймағамбет сұлтанға тайсалмай оның зұлымдығын бетіне басуын екінің бірінің қолынан келмейтін іске теңейді. Исатай қолбасшы болса, рухты, аруакты ту ұстар жолбасшысы, серігі Махамбет екендігін асқақтата айтады.

Исатай мен Махамбеттің есімдерінің қатар айтылуын табиғи құбылыс дей отырып, Исатай қолбасшы болған қозғалыс Махамбетсіз дәл сол дәрежеге көтерілмейтінін тұжырымдайды. Сөйтіп, Махамбеттің феномендігін шаруалар көтерілісінің рухани көсемі, жолбасшысы болуынан дейді.

Манаш Қабашұлы Махамбет шығармашылығының басты өзгешелігі, оның трибундығы көтеріліс мүддесінен туындағандығынан, өмірдің талабына тікелей бағындырылғандығынан деп санайды. Оның бір өлеңі қозғалыстың негізгі мақсатын бағдарласа, ал екіншісі отаршылдарды, олармен ауыз жаласқан хан Жәңгірді, сұлтан Баймағамбетті әшкерелеп, былайша айтқанда қозғалыстың кімдерге қарсы бағытталғандығын ашып көрсетеді дейді.

“Махамбет – ақын – дабылды жырдың атасы, ол ғажайып трибун ақын. Оның жырлары жалаулы найзадай алыстан көрініп, қоңыраулы найзадай жер астынан естіледі. Ақын өлген жанды тірілтіп, шала-жансар жаралы жанды атқа мінгізіп, жорыққа аттандырады.

Махамбет жыры – тарихи негізге сүйенген. Оның әрбір өлеңі тарихи болған оқиғаның куәсі. Махамбет жырларының осы бір құжаттық құдіретін тарихшы қауым толық аңғара алмай келеміз.

Махамбет жырлары – тарих куәсі, замана сыры, замана үні. Махамбет жыршының, көтерілістің рухани көсемінің, қазақ поэзиясының алыптарының бірі, шын мәнінде дауылпаз ақынның тағы бір құпиясы осында қадырменді тарихшы қауым! Ақтамберді – Бұқардан – Махамбетке, Махамбеттен – Абайға, Абайдан – Мағжан – Қасымға тартылған поэзия керуенінде Махамбет жыры дабылдық үнімен, тарихи сырымен ерекше орны алары хақ”, – деп, ақынның қас батырлығы мен қайсарлығын, досқа адалдығы мен сертке беріктігін дәріптейді. Оның жырындағы тарихилықтың молдығын аса маңызды құжаттармен теңестіреді [2, 121-125-б.].

Ұлы державалық шовнизмге, отаршылдық саясатына қарсы күрескен халық қаһармандарының бірі – Кенесары Қасымұлы. XIX ғасырдың 30-40 жылдарында болған Кене хан бастаған азаттық қозғалыс “Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламадан” кейін, араға бір ғасыр салып елдің елдігін көрсеткен ұлы оқиға болды. Ұлт азаттық қозғалыс мәселесін қараған М. Қозыбаев қайсар тұлғаның ұлттық тарихымызда алатын орнын айқындап көрсетуге тырысты. “Абылай хан – Кенесары” жинағына енген “Хан Кене” деп аталған еңбегінде Кенесары хан хандық билікті қалпына келтіремін деп күрес бастаған атасы Абылай мен әкесі Қасымның жолын қуғандығын, оның көтерілісі қазақ халқының егемендігі үшін болған көтеріліс екендігін дәлелдейді. Ғалымның пайымдауынша, Кенесары күресі біріншіден, дала демократиясына негізделген сипаты бар күрес, екіншіден, патша үкіметіне жағымпазданған сұлтандарға, билерге, батырларға қарсы күрес.

Автор Кенесары хан көтерілісін 1785-1797 жылдары болған Сырым Датұлының көтерілісімен үндестіреді. Бұл екі көтерілістің ерекшеліктері мен ұқсастықтарын салыстырады. Сырымның да, хан Кененің де қозғаушы күштері қара шаруа екендігін, ал ерекшеліктеріне Сырым батырдың бастаған қозғалыстың реформаторлық қасиетінің жоғарылығын, ал хан Кене бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың отаршылдыққа қарсы елдің егемендігін, мемлекеттігін негізгі күрес мотиві етіп, күн тәртібіне қойғандығын жатқызады. Бұл екі қозғалыстың көптеген әлеуметтік, таптық, топтық наразылықтардан шоқтығы биік деп тұжырымдайды.

Манаш Қабашұлы кеңес тарихнамасынағы Кенесары Қасымов көтерілісі жайында жазылған тұжырымдарға келіспейді. Кенесарыны казактардың жерін тартып алушы есебінде ғана көрсетілуі дұрыс болғанымен, жеткіліксіз екендігін баса айтады. Керісінше, ғалым орыс мемлекетінің казак жеріндегі ең құнарлы, өзен жағалауындағы жерлерді осы казактарға беруі мен ірі әскери қорғандардың салуын отаршылдықтың көрінісі екендігін көрсетеді. Сондықтан хан Кене тек жер үшін ғана емес, бүкіл бір өркениетті қорғаушы санатынан табылу керектігін айтады.

Хан Кененің бейнесі әдебиетте, тарихта дұрыс суреттелмей жүргендігі ғалымды аса қынжылтты. Ол Кенесарының хандық билік үшін таласқан, арпалысқан, өте қатал, сұм тиран санатында емес, отаршылдыққа қарсы күрескер жан ретінде бағалау керек дейді.

Кеңес тарихнамасында “баукеспе”, “қарақшы” бейнесінде сомдалуы, тарихи тұлғаның аяққа тапталуы, қадір-қасиетін жете түсінбеуінен деп көрсетеді. Ол казак жерін аралаған шетелдіктердің жазбаларында Кенесарының қасиеттерінің шынай суреттелуін мақтаныш тұтады. Әсіресе казак сахарасында жеті жыл өмірін өткізген, ағылшын саяхатшысы Томас Аткинсонның Кенесарыға берген портретін болашақ тарихшылар есепке алса деген пікірде болды.

М. Қозыбаев Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалысты патша саясатына қарсы бүкіл казак даласын толықтай қамтыған қозғалысқа жатқызады. Хан Кененің дипломаттық ерекшеліктерін көтере отырып: “Міне, осылай Кенесары казак халқының біртұтастығын Ресей империясының қарамағында егеменді ел дәрежесінде сақталуын көкседі. Ол онда ақ патшаны, Ресейді бейбіт өмір сүруге шақырды”, - деп түйіндейді [3, 77-89-б.].

Ғасыр басындағы казак ұлт-азаттық күресінің көш бастаушылары тәуелсіздікке қол жеткізуде реформалық жолды таңдады. Екі ғасырдың түйіскен шенінде ұлт-азаттық бағыт шешуші роль атқарды. М. Қозыбаев ұлт-азаттық қозғалысты жете қарау мәселесін ұсынады. Бұл ретте мұсылмандардың саяси қызметі мен олардың азаттық жолындағы қозғалысына мән бере зерттеу қажеттігін де баса көрсетеді.

Ғалым 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс тарихын Қазақстан тарихының келелі мәселелерінің біріне жатқызады. 1905-1906 жылдарда болған бүкілресейлік мұсылмандардың съездері, Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясы туралы, казак халқының атынан депутат болып сайланған азаматтардың қызмет барысын, олардың казак мәселесі туралы сөйлеген сөздері мен істерін нақтылауда дәлелді фактілер келтіре отырып, мәнін аша түсуге тырысады.

“XX ғасырдың тарихын айтқанда, ұлт тағдыры сөз болары хақ”, – дей отырып, казак халқының ұлт болып қалыптасуының ел басына күн туған кезде барлық тайпалар бір тудың астында біріккендігін, Ресей империясының қол астында қалған заманда бірнеше губернияға бөлінсе де казак өзінің біртұтастығынан айырылмағандығын, ұлттымыздың ұлттық қасиетінен айыруға қауіп төндірген кездерде төтеп беріп, ұлттық мүддені бақталастықтан жоғары қоюды түсінгендігін көрсетеді [4, 8-10-б.].

1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы мәселесін көтергенде ғалым біріншіден, осы тақырыпқа жазылған еңбектермен, ғылыми материалдарға сүйенеді. Бұл 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы Отан тарихында көп жазылғандығын, алайда бұл еңбектерде Торғай орталығына аса зор көңіл бөлініп, Ә. Жанкелдин саяси ықпал жасаушы, А. Иманов кедей, жарлы-жақыбайларды бастаушы, ал бай-молдалар, алаш зиялылары сатқын есебінде көрсетіліп келгендігін баса көрсетеді.

1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс большевизм ықпалында болмағандығын, бұл патша өкіметіне қарсы наразылық жалпыхалықтық сипат алғандығына тоқтала отырып, осы көтерілістің ең негізгі үш ошағын атайды. Оларға: Торғай ошағын, Жетісу ошағын, Шу-Талас ошағын жатқызады. Осы ошақтардың ішіндегі Шу-Талас ошағын казак сахарасындағы көтерілісті Орта Азияға ұштастырған алтын көпір деген тұжырым айтады.

1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың көздеген мақсаты ұлт бостандығы, отаршылдық саясатқа қарсылық екендігін көрсетеді. Бұл көтеріліс басында ел сайлаған хандар, сардарбектер болып, халықты еркіндікке, тәуелсіздік үшін күресуге алып шыққандығын, сондай-ақ көтерілісшілер ортасында казактың зиялы қауым өкілдері мен басқа ұлт өкілдерінің (қырғыз, дұнған, ұйғыр, орыс) болғандығын да атап өтеді [5, 21-25-б.].

2001 жылдың жаз айында “Ақкөз батырға” арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференцияда жасаған “1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың Ыстықкөл-Шу ошағы” атты баяндамасында осы Ыстықкөл-Шудағы көтерілісіне М. Тынышпаев 1916 жылдың өзінде баға бергендігін, осы өңірдегі көтеріліске қатысқан батырлар мен Ақкөз батырды патша үкіметінің соттау

процесі Т. Рысқұловтың еңбегінде жан-жақты түрде жазылғандығын келтіреді. Ақкөз батыр бастаған Шу жеріндегі көтеріліс барысын айқындайды [6, с. 14-28].

“Тағы да Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс туралы” еңбегінде: “Қазақстан мен Орта Азиядағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс осы ұлан-ғайыр өлкені мекендеуші халықтар өміріндегі айтулы кезең болды. Қозғалыстың жаппай бұқаралық сипат алуы, қоғамның барлық әлеуметтік топтарын қамтуы, қозғалыс барысында жалпы ұлттық ұрандардың көтерілуі және жергілікті халық мүдделерінің ортақтығы елде революциялық дағдарыстың онан әрі өрлеуіне, халық бұқарасының патша өкіметін қыспаққа алуын күшейтуге әкеліп соқты”, - деп жаза отырып, осы 1916 жылғы қозғалыстың мақсаттарын, сипатын және қозғаушы күштерін айқындап береді [2,125-126-б.].

Ғалым “Алаш зиялылары 1916 жылы ұлт-азаттық қозғалысын сатты ма?” деген сауал төңірегінде өз ойын өрбітуге тырысады. А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатовтардың 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс төңірегіндегі айтқандарын таразыға салып, талдауға тырысады. А. Байтұрсыновтың “Қазақ секілді іргелі жұрт өзгелер қатарында соғыс майданында қару-жарақ асынып, мемлекетті қорғауға лайық еді, қатарда жоқ қара жұмысқа байлануды кемшілік санаймыз. ...бұл күнде соғыс уақыты, тәртіп қатты, қашқандардың артынан қуғыншы отряд шығып, елді һәм артында қалған әкешесін, қатын-баласын шулатқан, шаруасын күйзелткеннен басқа өнер ешнәрсе жоқ” деуінің, сондай-ақ Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатовтардың қол қойған үндеулеріндегі “Бірі – барса шаруаға кемшілік келіп, алынған жігіттер аз қазаға, бейнетке ұшырағаны, екіншісі – бармаймын деп қарсылық қылса, елге келетін зор бүліншілік...”, “Тыңдаңыздар, қан төкпеңіздер, қарсыласпаңыздар” деген екі альтернативаның астарында қазақтың этникалық тұтастығын, оның болымысын сақтауды көздеуі жатқандығын ашып көрсетеді [7, 39-40-б.].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. – Алматы “Қазақ университеті”, 1992.
2. Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы: Қазақстан, 1994.
3. Қозыбаев М. Хан Кене // Абылай хан – Кенесары. – Алматы, 1993.
4. Қозыбаев М. Аласұрған XX ғасыр // Қазақстан в начале XX в. – Алматы, 1993.
5. Қозыбаев М. Қазақстанның XX ғ. тарихын зерделеу проблемалары // Отан тарихы. – 1999. – №4.
6. Козыбаев М. Иссюкульско-Чуский очаг национально-освободительного движения 1916 года // Ақкөз батыр (1916 жылғы көтеріліс). – Алматы: Қазақпарат, 2001.
7. Қозыбаев М. Өркениет және ұлт. – Алматы, 2001.

УДК 94(574) (075.8)

МРНТИ 03.03.20.

ПУТЬ МУХАМЕДЖАНА ТЫНЫШПАЕВА К НАУЧНОМУ И ТВОРЧЕСКОМУ НАСЛЕДИЮ

Тулбасиева С.К.¹

¹к.и.н., Казахский Национальный педагогический университет имени Абая

Аннотация

У казахской интеллигенции 20-30 годов XX века сочетались блестящая образованность, утонченная культура, природное свободомыслие, глубокий, не показной патриотизм, редкие таланты и неистощимый дух исследователя. Эти люди были разных профессии: учителя, инженеры, юристы, экономисты, врачи. Они знали не только турецкий и славянские языки, но и хорошо владели араб-персидским, английским, немецким, французским языками. В числе казахской интеллигенции были разносторонне талантливые люди. Одним из представителей и был первый казахский инженер-историк Мухаметжан Тынышбаев. Статья анализируется изучения истории становления Мухамеджана Тынышбаева как ученого и его научного наследия.

М.Тынышбаев-(1879-1938гг.) – один из ярчайших представителей казахской демократической интеллигенции, сформировавшейся в начале XX века, видный общественно-политический деятель, один из первых казахов, получивший высшее инженерное образование. Вместе с тем он был большим знатоком истории, культуры, быта казахов, оставивший после себя интересные исследования по истории родного народа и ряд работ по краеведению.

Ключевые слова: М.Тынышбаев, история, культура, казахский народ, просвещение, интеллигенция, казах, генеалогия, культура, инженер-историк.

С.К. Тулбасиева¹

¹т.ғ.к., Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті

МҰХАМЕТЖАН ТЫНЫШБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖОЛЫ

Аңдатпа

XX-ғасырдың 20-30 жж. қазақ халқы тарихының қалыптасып, ғылым ретінде дамуына ат салысқан ғалымдар шоғыры өздерінің білімділігімен, қажырлы еңбектерімен, табиғат берген таланттарымен отан тарихын зерттеу ісімен ғана емес, ел мәдениетінің өркендеуіне зор үлес қосты. Сондықтанда олардың қоғамда алар орны тарихи, әлеуметтік ұғымдармен ұштасып жатыр. Отан тарихы бойынша терең зерттеулер жүргізіп, келелі ой-тұжырымдар айтқан тарихшылар зиялылар қауымында ауқымды орын алатыны белгілі.

Мақалада сондай зиялық қауым өкілдерінің бірі қазақтан шыққан тұңғыш инженер, әрі тарихшы Мұхаметжан Тынышбаевтың ғылыми және шығармашылық қызметінің қалыптасу жолына талдау жасалады.

Мұхаметжан Тынышбаев тарихшы ғалым ретінде қазақ халқының арғы-бергі тарихының жекелеген мәселелерін үлкен сүйінішпен және барынша ыждақаттылықпен зерттеген. Олардың қатарында халқымыздың ауызша айтылған және қағаз бетіне түскен (жазбаша) шежіресі, ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырларда яғни қазақ-жоңғар соғысының тарихы әсіресе оның халқымызды «Ақтабан шұбырындыға» ұшыратқан қасіретке толы кезеңі, Өз-Тәуке сияқты мемлекет қайраткерлерінің тағдыры, өлкетану мәселелеріне арналған зерттеулері мен ой-толғамдары бар еңбектеріне талдаулар жасалынады.

Кілт сөздер: Тынышбаев М., тарих, мәдениет, қазақ халқы, білім, интеллигенция, қазақ, генеалогия, мәдениет, инженер-тарихшы.

THE WAY OF MUHAMEDJAN TYNHPAYEV TO SCIENTIFIC AND CREATIVE HERITAGE

Tulbasieva S.K.¹

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai

Annotation

The Kazakh intelligence of the 20-30s of the 20th century combined brilliant erudition, refined culture, inborn freethinking, deep, not ostentatious patriotism, rare talents, and an inexhaustible researcher spirit. These people were different professions: teachers, engineers, lawyers, economists, doctors. They knew not only Turkish and Slavic languages, but also were fluent in Arabic-Persian, English, German, French. Among the Kazakh intelligentsia were diversified talented people. One of the representatives was the first Kazakh historical engineer Mukhametzhan Tynyshbaev. The article analyzes the history of the formation of Mukhamedzhan Tynyshbaev as a scientist and his scientific heritage.

M. Tynyshbaev – (1879-1938) - one of the brightest representatives of the Kazakh democratic intelligentsia, formed at the beginning of the twentieth century, a prominent socio-political figure, one of the first Kazakhs who received a higher engineering education. At the same time, he was a great connoisseur of

history, culture, and life of the Kazakhs, who left behind him interesting research on the history of a happy people and a number of works on local history.

Keywords: M. Tynyshbaev, history, culture, Kazakh people, education, intelligentsia, Kazakh, genealogy, culture, engineer - historian.

М.Тынышпаев – один из ярчайших представителей казахской демократической интеллигенции, сформировавшейся в начале XX века, видный общественно-политический деятель, один из первых казахов получивший высшее инженерное образование. Вместе с тем он был большим знатоком истории, культуры, быта казахов, оставивший после себя интересные исследования по истории родного народа, генеалогии казахских родов и племен, ряд работ по краеведению.

Мухамеджан Тынышпаев родился 12 мая 1879 года в горах Жиланды Маканчи-Садровской волости Лепсинского уезда. Отец его, Тынышпай, происходит из знатного рода, занимался скотоводством, содержал огромные стада овец, коров и лошадей. Его угодья находились в предгорьях Джунгарского Алатау, вниз по реке Лепсы. Успешно окончив двухгодичный подготовительный класс в г. Верном, Мухамеджан поступил в гимназию [1].

После окончания гимназии Мухамеджан Тынышпаев поступает в Санкт-Петербургский институт имени Александра I-го, на специальность -Инженера путей сообщения [2]. Институт славился тем, что в нем обучались «сливки» гимназических выпускников. Он готовил энциклопедический образованных, прогрессивных и мыслящих специалистов. Многие десятилетия в этом престижном заведении могли обучаться только дворянские отпрыски. Лишь после в Императорском институте могли обучаться и простые талантливые юноши. По словам преподавателей, Мухамеджан Тынышпаев обладал блестящими способностями к изучению математики, древних языков, литературы и искусства. Лекцию читали необыкновенно одаренные профессора-создатели фундаментальных курсов. Один из сподвижников Мухамеджана то же петербургский студент, а в будущем лидер алашского движения Халел Досмухамедов, в своих показаниях следователю ОГПУ в сентябре 1931 года писал об этом периоде так: «В Петербург попал накануне первой революции, когда демократия и студенчество часто роптали. Попал в студенческий водоворот, жадно взялся за свое политико-просветительское образование, знакомился с программами различных политической партий. Ни в одна из программ не удовлетворила меня, а также других казахов-студентов. Социал-демократы говорили только о рабочих, социалисты-революционеры о крестьянстве, кадеты - о величии русского народа, а правые только травили инородцев» [3,27].

Примерно то же говорил и студент Мухамеджан Тынышпаев на съезде автономистов, где он выступил с докладом «Казахи и общественные движение» [4]. Однако молодой политик пошел дальше Халеля Досмухамедова, напоминая властям метрополии о том, что пора подумать об устаревшей с точки зрения демократии системе управления Казахским землям и другими колониальными окраинами, о земельных притеснениях казахов. Таким образом, голоса Халеля Досмухамедова и Мухамеджан Тынышпаева перекликались так называемой Каркаралинской петицией осенью 1905 года, авторами которой были Алихан Букейханов, Жакып Акпаев, Ахмет Байтусынов, Темиргали Нурекенов и другие будущие члены партии «Алаш» и правительства Алаш-Орды. Ценность этих чудом дошедших до нас документов определяется, помимо всего прочего, тем что, они помогают нам понять истоки взглядов единомышленников Мухамеджан Тынышпаева, получивших образование в Казани, Петербурге, Москве, Томске, Омске, Уфе, Ташкенте и других городах царской России людей, которые, выступив реформаторами, создали алашское движение. Критически оценивания сложившуюся ситуацию и исходя из опыта создания политических партий и движений России, они определяли пути и принципы своей, казахской партии. В результате в качестве образца в основу ее была взята программа партии конституционных демократов, то есть кадетов, находившихся в оппозиции имперскому правительству. Таким образом, в конце 1905 года в Уральске состоялся так называемый съезд представителей пяти областей, участники которого А. Букейханов, Ж.Сейдалин, М.Дулатов, Б. Каратаев, М. Тынышпаев и Б.Сыртанов предприняли попытку организации «Казахской конституционно-демократической партии» [5,13]. Но руководителям демократической интеллигенции Казахстана понадобилось еще больше десяти лет борьбы и тревог для создания общенациональной партии в июле 1917 года определения ее стратегических тактических задач. На этом пути Мухамеджан Тынышпаев и его политические союзники набирались опыта общественно-политических деятелей. Особенно ярко это появилось на выборах в первую и во вторую Государственную Думу. Если первую из них от Семипалатинской области баллотировался и с

большими трудностями прошел Алихан Букейханов, то во вторую уже без особых затруднений от различных областей Казахстана был избран ряд казахских деятелей, в том числе Мухамеджан Тынышпаев от Смеречинской области [6,98-99]. Выдвижение и выбор Мухамеджан Тынышпаева свидетельствует о высоком авторитете этого 28-летнего политика и дипломированного инженера, о доверии к нему со стороны народа. И хотя вторая Госдума просуществовало не долго (она была распущена 3 июня 1905 года), с ее трибуны успели прозвучать речи казахских депутатов с критикой аграрной политики царского правительства. Но не только высокая государственная трибуна служила средством утверждения и пропаганды своих взглядов. С 1913 года и до закрытия ее советской властью в марте 1918 года в Оренбурге выходила газета «Казах». Выпуском ее занимались А. Байтурсынов, А. Букейханов и М. Дулатов. И одним из самых активных ее авторов был Мухамеджан Тынышпаев. Многие статьи свои он подписывал псевдонимом «казахский инженер». Газета это сыграла значительную роль политическом воспитании народа и конечно же, в создании общенациональной казахской партии. После Февральской революции 1917 года Мухамеджан Тынышпаев полностью переключился на политическую деятельность. Он принимал участие в организации уездных и областных казахских комитетов, был членом особого Туркестанского комитета Временного правительства. Одновременно Мухамеджан Тынышпаев был назначен комиссаром Временного правительства по Семиречинской области. На этих должностях он проводит многотрудную работу по возвращению из Китая в Семиречье казахов и киргиз, ушедших за кордон во время жестокого подавления царскими карателями национально-освободительного восстания 1916 года.

В условиях стремительно развивающегося политического процесса лидеры по-кадетски настроенных казахских интеллигентов подошли в плотную к созданию своей партии. Провозглашенные буржуазно-демократические свободы способствовали консолидации сил, отражавших интересы различных слоев казахского общества. Воспользовавшись быстро меняющейся ситуацией и ускоренным процессом поляризации политических страстей, они объявляют о созыве Первой все казахском съезде и проводит его июле 1917 года в Оренбурге. Из 14 вопросов повестки дня его главное внимание уделяется проблемам национальной автономии, решению земельного вопроса, подготовке к выборам Учредительного собрания и образованию казахской политической партии. Первый все казахский съезд, по существу, конституировался в политическую партию «Алаш». Мухамеджан Тынышпаев по решению съезда вошел в список из 81 кандидата в депутаты Учредительное собрания от казахских областей Российской империи. Руководителями партии «Алаш» стал Алихан Букейханов и его сподвижники, в том числе Мухамеджан Тынышпаев. Абсолютное большинство членов партии не восприняли социалистическую программу большевистского толка и объединились под лозунгом: «Освобождение казахского народа из-под колониального ига!», а в годы Гражданской войны выступили как союзники антисоветских сил России. Лидеры только что образовавшегося «Алаша» вели пропаганду своих программных взглядов и до Октябрьской революции. Ну а после выстрелы «Авроры» выходящая теперь уже в Петрограде газета «Казах» тут же опубликовала проект программы партии «Алаш», состоявший 10 пунктов и включавший вопросы государственного устройства, местной свободы, основных прав граждан, религии, суда, науки и просвещения, проблемы выработки земельного закона и тому подобное.

Обнародованный проект имел большой успех, что сказалось на выборах в Учредительное собрание. Он объединил представителей различных слоев казахского народа на втором уже все казахском съезде, который был проведен через полгода после первого там же, в Оренбурге. Здесь на этом форуме, было принято решение об образовании казахской автономии и постановление сформировать ее правительство в лице Временного народного совета, дав ему, наименование Алаш-Орды, оно же правительство Алашской автономии. Правительству было поручено немедленно взять в свои руки всю исполнительную власть над казахским населением. Председателем Алаш-Орды был избран Алихан Букейханов, а Мухамеджан Тынышпаев вошел в состав этого правительства из 15 видных казахских деятелей.

Конец лета и начало осени 1917 года стали для Мухамеджана Тынышпаева периодом особо бурной политической активности. Он работал, как говорится, на два фронта. В казахской земле по укреплению только что созданной с его участием партии «Алаш». А в Туркестане вместе с Мустафой Чокаем по подготовке так называемой Туркестанской автономии. Благодаря их стараниям уже в ноябре в Коканде состоялся IV Чрезвычайный съезд мусульман Туркестанского края. На нем и была

провозглашена это первая национально-демократическая республика народов Туркестана. Мухамеджан Тынышпаев был избран ее премьер-министром.

Однако государственное образование это не просуществовало и трех месяцев. Разогнанное большевиками в феврале 1918-го, оно получило в советской историографии искаженное название «Кокандское автономия» по месту проведения съезда. После разгрома Туркестанской автономии большевиками Мухамеджан Тынышпаев целиком переключается на Семиречье. Летом 1918 года, когда здесь началась гражданская война, он на правах комиссара едет на север области и проводит 31 августа в Лепсы второй Семиреченский казахский съезд. 20 дней идет обсуждение дальнейших действий и вырабатывается политический курс этого отделения Алаш-Орды. Внешне он определялся будто бы сочувствием белому движению, хотя, скорее, это нейтралитет. В то же время поддерживались тайные контакты с советскими представителями, предположительно с людьми Ораза Джандосова и Дмитрия Фурманова. Для обеспечения этого курса в 1918-1919 годах, как свидетельствуют обнаруженные уже в наше время в архивных документах, Мухамеджан Тынышпаев тайно ездил в Семипалатинск, где базировалась центральное правительство Алаш-Орды во главе А.Букейхановым, дважды в Уч-Арале и один раз на нейтральной полосе встречался с атаманом Анненковым.

Весной 1919-го торгайская группа Алаш-Орды во главе А.Байтурсиновым вынуждена была перейти на сторону советской власти. Последняя обещала амнистировать участников алашординского движения, и М.Тынышпаев со своими семиреченцами Жумаханом Кудерином, Садыком Аманжоловым, Базарбаем Маметовым, Мырзаханом Толебаевым, Алдабергенем Умбетбаевым, Билялем Сулеевым и другими в конце 1919-го-начале 1920 года последовал его примеру.

Дальше идут пять лет жизни в Ташкенте. Мухамеджан Тынышпаев едет туда по приглашению Фрунзе и председателя ЦИК Туркестанской АКСР Турара Рыскулова. Управлять водным хозяйством в Министерство земледелия, консультирует руководство республики по вопросам строительства. Преподает физику и математику в КИНО (Казахский институт народного образования в Ташкенте), пишет исследования по истории и этнографии казахского народа, которые и сегодня не утратили своей научно-познавательной ценности.

1925-1926 гг. - Мухамеджан Тынышпаев главный инженер по благоустройству новой столицы Казахской Автономии-Кызыл-Орде, а в 1927-1930 годы выполняет ответственные работы по строительству Турксиба. Но какую бы должность ни занимал Мухамеджан Тынышпаев, он все время находится под пристальным наблюдением агентов ОГПУ-НКВД. Слежка, открытая и тайная, усилилась с конца 20-х годов во главе Ж.Аймауытовым, А.Байтурсиновым и т.д. Мухамеджан Тынышпаев лишь десять лет после гражданской войны занимался активной творческой деятельностью и частично по своей специальности инженера-строителя железных дорог.

Мухамеджан Тынышпаев при жизни кроме своей деятельности связывая свою специальность написал много научных работ и статьи. Эти его работы были разработаны полностью, научно доказанными, анализированными, и со своими логическими смысленными как его общественные деятельности.

Как историк-ученный его научный интерес сводился для интереса и для изучения прошлого и будущего своего народа. Его членство Туркестанском отделе Географического общества (ТОРГО) способствовал для возложенности осуществлений этих мыслей. На каждом заседании общества Мухамеджан Тынышпаев не только сыграл роль аналитика, а как ученый выносил свои доклады [7].

В результате долгих исследовательских работ инженер-историк внес неоценимый вклад в историческую науку.

В начале XX века в условиях политического переворота Мухамеджан Тынышпаев не переставал работать над научными исследовательскими работами. 1920 году вышел журнал «Сана». Мухамеджан Тынышпаев был один из организатора этого журнала, как исследователь казахского края. На страницах этого журнала были напечатаны творческие работы казахской интеллигенции. Как и другие в 1923 году на первом номере журнала вышла статья Мухамеджан Тынышпаев «История тюрк-монголов» [8]. В статье были изложены географическое расположение, состав и общественно-культурное развития казахских племен до монгольского вторжения в XV веке.

С 1925 года Мухамеджан Тынышпаев находился в Ташкенте управляя водным хозяйством Министерства земледелия был членом Русского Географического общества и не пестовал исследовательскую работу по этнографическому краеведению. В результате этой деятельности

вышли его ценные работы, такие как «Материалы к истории киргиз-казахов», «Куксуйская развалина и город Койлык», «Краснореченском развалина и город Баласагун» [7].

1925-1926 гг. вышел труд Чулошников «Очерки истории казах-киргизов», который вслед было написано критики и замечания Мухамеджана Тынышпаева на эту работу. Мухамеджан Тынышпаев твердо утверждал главные недостатки автора в разбирательстве истории казахского народа, неверные представления автора о происхождении киргиз-казахов, о родовых делениях, о взаимоотношениях друг другу, о языке народа [9,11].

А также научных исследовательских работах Мухамеджана Тынышпаева изучены средневековые города такие как Койлык, Баласагун, Иланбалык, подвергавшиеся монголо-джунгарскому нашествию которые занимали важное место в истории казахского народа, а также о великих мыслителях о великих мыслителях средних веков культурного центра в краях Семиречья, такие как Юсуф Баласагун, которые стали известными всему миру. Вся научно-просветительская деятельность Мухаметжана Тынышпаева, как и вех алашордынской интеллигенции в начале XX века, как уже сказано, была полностью созвучна с идеями и мыслями их великих предшественников. В условиях тотальной колонизации края в историческом контексте конца XIX века, когда полным ходом осуществлялась набиравшая обороты переселенческая политика, подавлялись мельчайшие проявления недовольства, первые очаги национально-освободительного движения и шло укрепление колониальной администрации края, усиление всех вертикалей власти, еще только нарождавшаяся алашордынская интеллигенция вместе с прогрессивно настроенными представителями русской интеллигенции, искренне сочувствовавшими демократическим ценностям казахского народа, принимали деятельное участие в работе научных обществ, внося свой посильный вклад в развитие культуры и образования Степи. Они занимались наукой, литературным творчеством и вели активную общественно-политическую жизнь. Полноправно участвуя в государственных и общественно-политических структурах Российской империи, которая, безусловно, нуждалась на тот момент в особо одаренных и высокообразованных этноинтеллектуалах, их знаниях и эрудиции.

Использованная литература:

1. ГФРК 94-ф., 1-том, 133, 146, 152, 159-дело. 1-123 с.
2. Ламин В.А., Шиловский М.В. «Сибирские автономисты (областники) и деятели «Алаш-Орды» // Материалы международной научно-практической конференции «Влияние идей движения «Алаш» на Евразийском пространстве: история и современность». – С.27.
3. «Казах». 1917. -24-июнь. -N 236, 237, 238, 243, 254. 130с
4. Галиев В.З. Общественная деятельность политических ссыльных в Северо-Восточном Казахстане (1890-1904). – Алматы, 2004. – 216 с.
4. Касымжанов А.Х. Портреты: Штрихи к истории Степи. - Алматы, 1995. – с. 128.
5. Аманжолова Д.А. Алаш как этнополитический феномен: опыт исторической и историографической рефлексии // Материалы международной научно-практической конференции «Влияние идей движения «Алаш» на Евразийском пространстве: история и современность». – С.13.
6. Тынышбаев М. История Казахского народа. Алматы: Санат, 1998. -С 98-99.
7. ГФРК 795-ф., 1-том, 56-57 дело.
8. Такенов А. Инженер и историк М.Тынышпаев. /История Казахского народа. Алматы: Қазақ университеті, 1998. -С11; Тынышпаев М. Великие бедствия. Алматы: Жалын, 1992. -С.116.
9. Сатов А. Обращаюсь к вам, как и знатоку края. (о письме Николая Вавилова Мухамеджану Тынышбаеву) //Казахстанская правда, 1997-11-июнь.

ӘӨЖ 968 (511)
FTAMP 09.01.21

Жораева Гулжамал Тулегеновна¹

*¹Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
тарих ғылымдарының кандидаты
Түркістан, Қазақстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru*

О.ЖАНДОСОВТЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХАЛЫҚ АҒАРТУ ІСІ МЕН МӘДЕНИЕТІН ӨРКЕНДЕТУДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ жерінде жалпы сауаттандыруды бастағандардың бірі Ораз Жандосов екендігі және тұлғаның ағарту саласындағы қызметі қарастырылады. О.Жандосовты орыс мектептерінің өзінде қазақ тілін оқыту мәселесін көтергендердің алғашқы қатарына жатқызуға болады. Кеңестік идеология билеген кезеңде күрмеленген ана тіліміз тұрмыстық тілге айналып, еліміз егемендігін алғаннан бері қайта өз маңыздылығына ие болды. Әр мемлекет өз алдына дербес, тәуелсіз мемлекет болуы үшін ең бірінші тіл мәселесін шешеді. Олай болса О.Жандосовтың 20-шы жылдары қазақ тілінің мәселесін шешуді ұсынуы қазақ елінің азаттығы үшін күрестің айғағы. 1928 жылы Қазақ Республикасының Халық ағарту Комитетінің төрағалық қызметіне ауыстырылған О.Жандосов Кеңес өкіметінің сонау алғашқы жылдарында-ақ, Жетісу өңіріндегі ауылдарда тұңғыш қазақ мектептерін ашқан қоғам қайраткері. Осы қызметін атқарған кезде, ол 1928 жылы Қазақ Мемлекеттік Университетін ашуға атсалысса, 1929 жылы Ауыл Шаруашылық Институтының ашылуына және 1930 жылы Мал-дәрігерлік институтының ашылу кезеңінде көптеген жұмыстарды атқарып, қазақ халқының білім алуына жағдайлар жасады.

Тірек сөздер: О.Жандосов, Қазақстандағы халық ағарту ісі, мәдениет, мектептер, сауаттандыру, ұлт зиялылары

Жораева Гулжамал Тулегеновна¹

*¹Международный казахско-турецкий университет им .Х.А. Ясауи, кандидат исторических наук
Туркестан, Казахстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru*

О.ДЖАНДОСОВ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И КУЛЬТУРЫ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматривается Ораз Джандосов, один из общеобразовательных работников на казахской земле, и о его личной воспитаний. О.Джандосов одним из первых в российских школах поднял вопрос изучения казахского языка. В период советской идеологии наш родной язык стал повседневным языком и приобрел свое значение с тех пор, как стала независимой. Каждая независимое государство в первую очередь решает проблему языка. Таким образом предложение О.Джандосова решить проблему казахского языка в XX – ом веке является свидетельством борьбы за казахское гражданство. В 1928 году О.Джандосов, переведенный на должность председателя Народного Комитета по образованию Республики Казахстан, работал в первые годы в советской власти, в 1928 году участвовал в открытии Казахского Государственного университета, также создал условия для обучения, много трудился во время открытия Сельскохозяйственного института в 1929 году и Ветеринарского института в 1930 году.

Ключевые слова: О.Джандосов, деятельность народного образования, культура, школы, грамотность, национальная интеллигенция.

Zhorayeva Gulzhamal Tulegenovna¹

*¹Candidate of historical sciences, the Khoja Ahmed Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkistan, Kazakhstan; e-mail: guljamal-77@mail.ru*

O.JANDOSOV AND THE ACTIVITIES OF PUBLIC EDUCATION AND CULTURE OF KAZAKHSTAN

Annotation

The article deals with Oraz Dzhandosov, one of the general education workers in the Kazakh land, and about his personal upbringing. O.Jandosov, one of the first in Russian schools, raised the issue of learning the Kazakh language. During the period of Soviet ideology, our native language became an everyday language and has acquired its meaning since it became independent. Each independent state first solves the problem of language. Thus, the proposal of O. Dzhandosov to solve the problem of the Kazakh language in the 20th century is evidence of the struggle for Kazakh citizenship. In 1928, O. Dzhandosov, transferred to the post of chairman of the National Committee on Education of the Republic of Kazakhstan, worked in the early years of Soviet power, in 1928 participated in the opening of the Kazakh State University, also created conditions for training, worked hard during the opening of the Agricultural Institute in 1929 and the Veterinary Institute in 1930.

Keywords: O.Jandosov, public education, culture, schools, literacy, national intelligentsia.

Қазақ жерінде жалпы сауаттандыруды бастағандардың бірі Ораз Жандосов еді. Мамандығы ауыл шаруашылығы болса да, ол білім мен мәдениетке көп көңіл бөлген. Қазіргі «Ұлттық кітапхана», Қазақ драма театры, қазақ музыкалық театрларының ұйымдасып, тұрақтануы Ораз Жандосовтың қолдауымен басталған ізгі шаралар. О.Жандосов өнерге жақын адам еді. Ол сурет салып, ән айтқан. Ол айтып берген ән Е.Брусилковский жазған «Қыз Жібек», «Жалбыр», «Ер Тарғын» операларына енді. А.Затаевич құрастырған «1000 песен казахского народа» жинағында Оразбен оның зайыбы Фатима айтқан әуендер жарияланған. О.Жандосов осы бір қиын-қыстау заманның өзінде өткен тарихты келер ұрпаққа жеткізуді, ұрпақтар сабақтастығын қалыптастыруды шынайы көздеген. Осы тұста бабасы Қазыбек бек жазбаларын көшіртіп, баспаға дайындаған. Басқа да қолжазбаларды жинастырып, топтап, мемлекеттік мұрағат ісін ұйымдастыруды бастаған. Ораз Жандосов – ХҮІІІ ғасырда ғұмыр кешкен Шапырашты Қазыбек бектің алтыншы ұрпағы. Қазыбектің ортаншы ұлы Қозыбайдан Жандос, одан Қиқым, одан Ораз болып тарайды. Ақын Жамбыл Жабаевтың О.Жандосовқа арнап шығарған өлеңінде, осы арғы тегі жайлы айтылған [1].

Қазақ ғылымы мен мәдениетін дамытуға және ұлттық руханият бағдарламасын жасауға О.Жандосов тікелей атсалысты. Ораз Қиқымұлы үгіт-насихат бөлімін басқарып тұрған кезде Ә.Бөкейхановтың, А.Байтұрсыновтың, Ж.Аймауытовтың, М.Жұмабаевтың, М.Әуезовтің, Х.Досмұхамедовтың, Т.Шонановтың, Е.Омаровтың, М.Тынышпаевтың кітаптары жаппай жарияланды. Алаш ардагерлерін дерліктей оқытушылық іске тартты. М.Тынышпаев тергеушіге берген жауабында: «ҚазМУ-дің ректоры С.Асфендияров пен оның орынбасары О.Жандосов бізбен жақсы араласып тұрды және бізге сенді. Сондықтан да олар біздің ұлтшылдық пиғылымызды аңғарған жоқ», – деп жауап беруінің өзі де талай нәрсені байқатады [2]. М.Әуезов түрмеден шыққаннан кейін оны қызметке алған да Ораз Жандосов. Мұндағы автордың ой-түйіндері: Қазақстандағы жер мәселесіндегі ауыл шаруашылығы өндірісімен ғана байланысты қаралмау керек, ол ұлт мәселесімен де, партияның жалпы саясатымен сабақтас екендігін есте шығармауды ұсынды.

Осы кезде Орталық Комитеттің ақпараттық бөліміне жергілікті партиялық ұйымдардан келіп түсіп жатқан ұсыныстар ақпараттық бөлімінің жұмыстарында ғана емес, Орталық Комитеттің басқа да қоғамдық ұйымдарының шығармашылығында қолданылды. Ондағы мақсат, Орталық Комитеттің партия жұмыстарын күнделікті өмір тәжірибесінде әрі қарай дамыту болды. Орталық Комитет өз шығармашылық жұмыстарын баспасөз орындары және жергілікті партиялық ұйымдар арқылы халыққа насихаттады. Сондай-ақ, партиялық басқару орындары мен басқару ісіндегі жауапкершілікті нығайтуда ұйымдастырушы бөлімдердің хабар бөлімдерінің жұмыстарын қадағалап отыруды қолға алды [3].

1928 жылы Қазақстандағы жоғары оқу орындарының алғаш ашылуы кезінде О.Жандосов республикалық газет редакторының бірі болды. Журналистік қызметінің төртінші кезеңін бастан

өткерді. О.Жандосов «Еңбекші қазақ» газетінде «Ауылдағы таптар туралы», «Жұмысшы, қара шаруа әліпбиі», «Қазақ атты дивизионы», «Бірнеше ұсыныс», «Аймағыңды таны», «Қазақстанның зерттеу қоғамы» деген мақалаларын жариялады [3, 456]. Қажырлы қайраткер бұдан кейін де кеңес партиясының қызметтерін жауапкершілікпен атқарды. Қайда жүрсе де ел игілігі үшін еңбек етуден жалықпады.

Жоғарыда аталған ВЛКСМ мүшелері болған жастарға арналған «Советская степь» газеті 1925 жылдың желтоқсан айынан бастап 6-форматты параққа, аптасына үш рет шығарылды. Сонымен қатар «Еңбекші қазақ» газеті де 6 форматта көлемі 30x20 кв. аптасына төрт рет шығарылатын болған. Осы кезде «Жас қайрат» газеті де өз шығармашылығын бастаған еді. Бұл кездері елімізде газет тапшы болды. Жалпы осы бағыттағы газеттердің соңында кітапханалық тізім көрсеткіштерімен (оның ішінде балаларға, көркем-суретке, ауыл шаруашылығына арналған тақырыптар және т.б.) және әдеби шығармалар, әзіл-ысқақ журналдар қазақ тілінде ай сайын шығарылып тұрған. Осы 1925 жылдың желтоқсан айында баспасөздегі орыс тіліндегі журналдар қазақ тілінде де басылсын – деген нұсқау қабылданған.

1925 жылдың 2 қарашасындағы кезекті Казкрайкомның отырысында О.Жандосов Тәшкендегі «Түрікпечати» акционерлік қоғамымен Қазақстанның жұмыс жасауы өзара сауда байланысы үшін де қажет екендігін айтты. Сондай-ақ, О.Жандосов Орынбордағы кеңестік партия мектебінің қазақтардың екінші астанасы болған Қызыл-Орда қаласына көшірілуіне себепкер болды [4].

Осы кезде еліміздегі сауатсыздықты жою мақсатында бірнеше мектептер оқулықтармен жабдықталды.

Орталық комитеттің келешектегі идеологиялық жұмыстарын халыққа насихаттау мен дамытуда оның тәжірибесін, қабылдаған шешімдерін, партияның жұмыстарын күнделікті баспасөз беттерінде жариялау қолға алынып, ол жергілікті комитеттермен қадағаланды. Мұрағат құжаттарына талдау жасағанда Ораз Жандосов берілген тапсырманың орындаушыға тез жетуіне ерекше көңіл аударған. Ол көбіне қатынас, жеделхат жазып, уақыт алдырудан гөрі жалпы бұқараға түсінікті, қарапайым тілмен тапсырмаларын, қаулыларын мен шешімдерін «плакат» арқылы көпшілікке жеткізуді кең қолданған. Бұл ұйымдастыру жұмысының төте әрі тиімді жолы екендігін өмір тәжірибесінен айқын білген. Сол кезде мұндай тәсіл көптеген басшылар тарапынан жүзеге аспаған тың іс болды.

Егер кез келген халықтың, ұлттың тағдыры мен болашағы, белгілі дәрежеде, оның отаншыл, биік өрелі перзенттерінің саны мен сапасына тәуелді десек, онда ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ елінің жұлдызы шынымен де оңынан туған еді. Бұл қысқа тарихи мезгілде халқымыздың бақытты тағдырына орай ондаған, жүздеген талантты азаматтары өмірге келіп, қоғамдық тіршіліктің барлық саласына белсене араласып, өз елінің өмірін қайта жаңғыртуға даяр екендігін айқын таныта білді. Бірақ, өкінішке орай, осы жұмбақ ұрпақты өмірге әкелген шындық. Дегенменде орта оларға тағдырдың өзі артқан қасиетті тарихи міндетті толық, аяғына шейін орындап кетуге мүмкіндік бермеді.

Ораз Жандосовтың қазақ шәкірттеріне өнегелік сипаты бар іс-әрекеттерінің көптігі елдің бұл күндері емін-еркін дамып отырған мәдениеті үшін пайдалы болғаны айдан-анық. Баспасөздің соңы.

Ораз Жандосовтың Казкрайкомда (Қазақ өлкелік комитетінде) атқарған қызметі мен алған орны жеткілікті зерттеу елегінен өткізіліп, жоғары деңгейде өз бағасын алмаған. О.Жандосов партия қатарына өткенінде Жетісудағы саяси жағдай қиын да, күрделі болатын.

1926 жылы 23 маусымда Қазақ өлкелік комитетінің мүшесі болған О.Жандосовтың қатысуымен өткізілген кезекті отырысы болды. Онда денсаулық сақтау комитетінің 1926-1927 жылдарға арналған жоспары қаралды. Ауруханаларды қалпына келтіруге, жөндеуге, оларды жабдықтауға, дәрі-дәрмек алуға, дәрігерлердің жалақысын көтеру, ауылды жерлерде көлікпен қамтамасыз ету қиындық тудыратындығы басты мәселелер болды. Сонымен қатар дәрігер мамандарын дайындау үшін жергілікті халық арасында акушерлік техникумдарды, арнайы курстар ашып орта білімді дәрігер қызметкерлерін дайындау алға мақсат етіп қойылды [5]. Қазақ жастарын мамандандыруда жоғары оқу орындарын ашу көзделді. Елдегі ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайды шешудің бірден-бір жолы білім арқылы келетіндігі сөзсіз. 1926 жылдың 18 қазанында О.Жандосов Қазақ өлкелік комитеті ВКП(б) атынан «Общества Изучения Казахстана» қоғамына жедел хат жолдайды. Ол қоғамнан АПО кітапханасының қажеттігіне сіздердің Қазақстанды меңгеру туралы еңбектеріңіздің толық кітап жинақтарын жіберулеріңізді сұрайды – деп жазды [6]. Сонымен қатар қазақ жастары мен мектеп оқушыларын қоғамдық жұмысқа араластыруда, оларға тәрбиелік маңызы бар бағыт-бағдар беру үшін, коммунистік жоғары оқу орнын бітірген оқытушыларды жіберу туралы өтініш

жасағандардың бірі Ораз Жандосов еді. Осыған байланысты Зиновьевский жоғары оқу орнын бітірген Ярмахамедов, Нұрмұхамедов, Смотряева, Плоткина және Тетерятниковтар Қызыл-Орда қаласына алғашқылар болып келген еді [7,44 б.].

Осы 1925-1927 жылдары Ораз Жандосов Халық Ағарту Комиссариатын басқарған жылдары халыққа білім беру ісін өрге бастырып, республикада сауатсыздықты жою, мектептер мен интернаттар жүйесін ұлғайту науқанын бастады. Ол сонымен бірге қазақ мектептерінің қаулап өсуіне, жоғары оқу орындарының көптеп құрылуына ұйтқы болды. Мемлекеттік көпшілік кітапханасының басшысы да Ораз Жандосов болғанын бүгінде екіншісі біле бермес. Елдегі сауатсыздықты жою мәселесі ескеріле отырып, Қазақ өлкелік комитетінің отырысында қала, ауыл жастары мен қазақ коммунистері арасынан партия мектептерін ұйымдастыру керектігі қаралды.

Ораз Жандосов көшпенді мал шаруашылығымен айналысатын ауылдарда тұратын қазақтар арасында съездік курстар өткізуді ұсынды. Көшпенді ауылдық жерлердегі қазақтар арасында бұл съезд қыс уақыттарында өткізілетін болды [8]. Бұндай сауатсыздықты жою жолындағы күрестің ең тиімді жолдарының бірі болып табылды. Бұл күрес жолында О.Жандосов Өлкелік комитеттердің барлығына 1925-1927 жылдардағы өткізіліп жатқан курстар бойынша жұмысшыларды дайындауды хабарлап, олардан дайындықтың есебін сұратты [8,48 б.]. Ондағы мақсат оларды тізімге алу емес, қаншалықты осы шараның нәтижелі екендігін анықтау еді.

Осы кезеңде рабфакқа оқуға келгендердің бірі – К.Ахметжановтың естелігінде: «... 1927 жыл. Турксиб темір жолының Семей қаласынан басталып, түстікке қарай созылған бөлегі салынып жатқан кез. Сол уақыттағы Аякөз аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысы У.Тегінбаев аудан жастарының арасынан тілек білдірген он – он бес комсомол мүшесіне жолдама беріп, теміржол құрылысын салуға жіберді. Бұлардың ішінде мен де бармын. Осы теміржол құрылысын көруге Мәскеуден арнайы комиссия жіберіліпті. Комиссияның бастығы Т.Рысқұлов екен. «Ол бізден оқығыларың келе ме?» – деп сұрады. Біз өзіміздің арабша аздап жазып, оқи алатынымызды айттық. Түсетін мектеп болса, сауатымызды ашатын адам болса оқитынымызды білдірдік. Бұл сөзімізді естісімен Т.Рысқұлов мына комсомол жұмысшылардың есеп қисаптарын үш күн ішінде жасап бітіріңдер, – деді ол құрылыс басшыларына. Тиісті ақшаларын, мінездемелерін қолдарына беріп, бұларды Алматыға оқуға жіберу керек.

Т.Рысқұлов соны айтып, арнайы тапсырма берді де, бізді вагон ішіне кіруге шақырып, өзі үлкен былғары сары портфелінен қағаз алып, аты-жөнімізді жаза бастады. Сөйтіп Алматыға Наркомпрос басшыларының атына жазылған жолдама қағазды қолымызға ұстатты.

– Ал, жас жұмысшылар, Алматыға барыңдар, сауат ашыңдар! Жаксы оқып білім алып, азамат болып шығыңдар, – қош айтысып, вагоннан шығарып салды.

Көп кешікпей біздер, үш-төрт жұмысшы жастар Алматыға келдік. Наркомпрос кеңсесін тауып, ондағы бір кабинеттің маңдайшасына жазылған «Ораз Жандосов» деген жазуды оқып, іздеп келген адамымызды бірден тауып алғанымызға қатты қуандық. Кабинетке кіріп Ораз Жандосов ағайға сәлем беріп, Т.Рысқұловтан алған жолдама қағазымызды көрсеттік.

Ораз Жандосов біздің жолдама қағазымызды асықпай, байыппен оқып шықты да, оған бұрыштама жазып өзімізге қайтып берді. Мына мекенжаймен мен көрсеткен рабфакты табасыздар, – деп біз баратын оқу орнын, көшенің атын айтып жөнелтті.

Сыртқа шыққан соң жолдама қағазымыздың бұрышына жазылған «Жұмысшылар үшін ашылған рабфактың даярлық бөліміне алынсын» – деген сөздерді оқыдық. Оның соңынан қол қойылып, айы, күні көрсетілген. Бұл құжат біз сияқты жетімдік пен жоқшылық тақсіретін меңзеген киелі қағаз екенін көп жылдар өткеннен кейін мархабатпен еске алып, ардақты ағалар рухына бас игенімізді айтқанды ләзім көреміз. Осы адамдардың қамқорлық жасауының арқасында біздің бәріміз де рабфакты бітіріп, орта дәрежелі білім алып шықтық, болашақ жарқын өмірімізге сеніммен қадам бастық» – деп жазылған [9]. Бұдан Ораз Жандосовтың ағарту саласындағы қызметін кеңірек зерттеу, қазақ халқының ғылым жолының дамуының тарихи тәжірибелерін қорытудағы сіңірген еңбегінің зор екендігін көреміз.

Ораз Жандосовтың педагогикалық және ғылыми-ұйымдастырушылық қызметі де айрықша. Ол Қазақ мемлекеттік университетін құру жөніндегі бюросын басқарды. Қазақ Ауыл шаруашылық институтының негізін салушылардың бірі және оның тұңғыш директоры болған.

Осы 1928 жылдың күзінде Оқу – ағарту Халық Комиссары Ораз Жандосовтың шақыруымен Қазақ Мемлекеттік университетінің ашылу салтанатына халқымыздың тағы бір ұлы азаматы Ахмет Байтұрсынов қатысып арнайы сөз сөйледі. Осы сөзінде ол: «Біздің заманымызда жоғары мәдениет

аса терең өмірлік қажеттілік болып отыр. Жоғары мәдениетке сүйенбеген өмір күтпеген кездейсоқтықтарға ұшырап отырады... Ал, Қазақстанның мәдениеті мен экономикасы үшін Университеттің ашылуының қаншалықты зор маңызы бар екендігін дәлелдеп жатудың қажеті бола қоймас» – деп көрсеткен еді [10]. Халық ағарту комитетінің төрағасы О.Жандосовтың 1928 жылы КазГУ-тің ашуды ұйымдастыру жұмыстары туралы берген баяндамасында Аймақтық ВК(б)П комитеті қаулысымен 1928 жылы Қазақ Мемлекеттік Университетін ашудағы ұйымдастыру жұмыстарының барысы және оның құрамындағы «рабфактың» жағдайы жөніндегі мыналарды атап өтті.

1. Қазақ Мемлекеттік Университетінің ректоры С.Асфендияров Ташкентке жіберілген телеграмма негізінде Алматыға С.Асфендияров 1 қазанда шығатындығы жөнінде баяндайды. С.Асфендияровтың айтуы бойынша, Мәскеуден Алматыға 12 ғылыми қызметкерлер келеді. Бұл ғылыми қызметкерлер қыркүйек айының соңында келеді деп жоспарланды. Алайда бұл ғылыми қызметкерлер уақытында келмеді. Оқу орнында Досмұхамедов, Ермеков, рабфактың меңгерушісі Шейнесон. А.Байтұрсынов Қызылордадан Алматыға қарай қыркүйек айының басында келмекші болған еді. Өйткені ол да оқытушылардың құрамында болған.

2. Осы жылы КазГУ-ге студент ретінде қабылдану үшін емтихан тапсыруға 100 адамға рұқсат бергендігін баяндай келе О.Жандосов олардың ішінде 39 қазақ оқуға қабылданып, 70 адам сынақ тапсыруға келгендігін атап өтті. Оның ішінде Ташкент педагогикалық жоғарғы оқу орнынан 8 адам келген. Сынаққа қабылдау мерзімі 29 қыркүйектен 3 қазан аралығында өткізілді. 1928 жылы Рабфакқа мандаттық комиссия арқылы 60 адам құжат өткізсе, оның 31-і қазақ болды. Қабылдау сынағынан 40 адам өткізілу керек болатын. Рабфак барлық жағынан жабдықталынды. Қазақ Мемлекеттік Университетіндегі қазақ азаматтарының қабылдануына шаралар қолдану керек болды. Мысалға, қазақ ұлтынан студенттерді қосымша қабылдау сияқты.

3. Қазақ Мемлекеттік Университетінің аппараттық ұйымдастыру комиссиясы бөлімі екі мүшеден тұрды. Олар: Мен және Досмұхамедов. Сонымен қатар, іс жүргізуші завхоз, хатшы, еден жуушы сияқты жұмыскерлер бар.

Қазақ Мемлекеттік Университетінің 1928-1929 жылдардағы штаттық және сметалық жоспары әлі күнге дейін анықталған жоқ. Рабфак бойынша рабфактың меңгерушісі және оның әкімшілік шаруашылық бөлімінің төрағасы Қазақ Мемлекеттік Университетінің жалпы кеңсесін құрады. Қазақ Мемлекеттік Университетінің ұйымдастыру жұмыстарының іске асырылуына 2500 сом, рабфак бойынша 1000 сом шығын белгіленді. Осыдан қалған қор Қазақ Мемлекеттік Университеті бойынша 1350 сом, рабфак бойынша 3000 сом. Рабфак бойынша негізгі қаржы студенттердің жатақханасын жабдықтауға жұмсалды.

Рабфак қаражатының бір бөлігін тығырықтан шығу үшін студенттерге жатақханадан бөлек жерлерде тұрақтану үшін берілген мекемелерде жөндеу жұмыстары жүргізілді.

5. Университеттің бас ғимаратындағы жөндеу жұмыстары аяқталғанымен, ғимарат университет пайдалануына берілген жоқ.

6. Қазақ Мемлекеттік Университеті жиһаздармен және кабинеттерді керекті құралдармен жабдықтау үшін Ташкенттен 3000 сом көлеміндегі қаражыға аталған заттар жіберілуі тиіс еді.

Фрунзеден университеттің жабдықталуына алты вагон жүк жіберілді. Оның ішінде 198 орындық және тағы басқа оқу орнына қажетті құрал-жабдықтар болды. Аталған 198 орындықтың 74-і ғана қоймаға тапсырылған, ал қалған бөлігі 30 қыркүйекте Ташкент арқылы жіберіледі деп хабарланды. Ал шетелдерден келетін 6000 сомдық жабдық жөнінде хабар жоқ. Қазақ Мемлекеттік Университетінің кітапханасын жабдықтау үшін 10000 сом бөлінуі тиіс еді. Сонымен қатар, бұл оқу орнының лабораторияларын жабдықтау Мәскеу мен Ленинград қалаларының басшылығына тапсырылған еді. Мәскеу мен Ленинград арқылы лабораторияларды жабдықтау Слонин мырзаға тапсырылды. Бұл мәселенің орындалуы жөнінде Слониннің мәліметі әлі тапсырылған жоқ.

7. Осындай келеңсіздіктерді алға қоя отырып, біріншіден, 1928-1929 жылдардың жоспарында университетті жабдықтауға қаржы бөлуді, оны толықтыруға баса назар аударылса деген ұсыныс білдіре отырып, осы жабдықтарды Ташкенттен жоспарға сай жеткізілсе дұрыс болар еді – деген ұсыныс орынды болды.

8. Қазақ Мемлекеттік Университетінің ғылыми қызметкерлеріне арналып босатылуы тиіс, 17 пәтер белгіленген еді. Пәтерлерді босату жұмыстары Алматы колхозына жоспарланған еді. Оның екі үйі ғана босатылған. Ауыл Халық Комитетінің (СНК) бастамасымен Қазақ Мемлекеттік Университетінің ғылыми қызметкерлеріне Жетісу қонақ үйінен пәтер дайын болғанға дейін

орналастыру ұсынылды. Алайда «КоммуналТрест» бұл мәселеге қарсы тұрды. Халық Комитетінің басшылығының табандылығының арқасында бес айға бөлме алуға қол жеткізілді. Бұл іске асырылса, қызметкерлердің материалдық жағдайы шешілер еді. Осы мәселелерді шешкеннен кейін, университеттің қоғамдық жұмыстардың ұйымдастыру мәселесімен айналысуға жол ашылар еді. Соңында ҚазССР-нің Халық ағарту комитетінің және Қазақ Мемлекеттік Университетінің ұйымдастыру комиссиясының төрағасы О.Жандосов деп қол қойылған [11].

1928 жылы қаңтарда Ораз Қикымұлының Халық ағарту комиссары қызметіне бекуінің орасан зор ұйымдастырушы күш-жігерінің Қазақстанның рухани өмірін байыта түсу ісіне қызмет етуіне жол ашты. Ол республикада тұңғыш рет жеті жылдық білім беру жүйесіне көшуге мұрындық болып, осы бағытта жемісті еңбек етті. Араб харпінен латын жазуына көшу тәрізді күрделі реформаның жүргізілуі де оның есімімен тығыз байланысты. О.Жандосов осы жұмысты жүргізетін мемлекеттік комитетті басқарды. Оқулықтар мен оқу құралдарын жазуға байланысты үлкен қамқорлықта Оразға тән болды. Ол А.Байтұрсыновтың оқулықтарын, І.Жансүгіровтың «Малта», Ж.Аймауытовтың «Кемпір мен шал», «Көк өгіз» кітаптарын Қазақ мемлекеттік баспасынан басып шығару ісін өзі тікелей қадағалағаны белгілі. Оның М.Тынышпаевтың «Қазақ тарихы» кітабын редакциялауға ықпал жасауға әрекеттенгені, қуғындалып жүрген М.Әуезовтың «Қазақ әдебиетінің тарихы», Т. Шонановтың 1916 жылғы естеліктер жинағын жарыққа шығаруға күш салғаны мәлім [11]. Бүгін міне, XX ғасырдың соңында өз тәуелсіздігін қолына алып, беделді мемлекеттермен бірге бой көтеріп келе жатқан Қазақстанның мемлекеттілігінің ірге тасын қалауда Ораз Жандосовтың еңбегі зор деп айта аламыз. Есік қаласының екінші Көктөбесіндегі О.Жандосовтың атындағы мектепте Ораз Жандосовтың 100 жылдығына арналған облыстық ғылыми-теориялық конференция болып өтті. Салтанатты жиынды мектеп директоры Бағила Әбікенқызы Есіркепова ашты. Мектеп директорының сөзінен аңғарылғанындай 1960 жылы жер жағдайына байланысты сегіз жылдық мектептен бөлініп, бастауыш мектеп ретінде өз алдына отау тіккен күннен бастап Ораз Жандосов атын меншіктеген екен. Мектепте Ораз Жандосовтың мұражайы, этнографиялық және ардагерлер мұражайлары, экологиялық бұрыш, Абай бөлмелері жұмыс істейді екен.

Бұл мектеп өткен «қуғын-сүргін құрбандарын еске түсіру жылында да» О.Жандосов ұрпақтарымен кездесу өткізсе, міне, енді 1999 жылы «Халық бірлігі және ұрпақтар сабақтастығы» жылында да бірінші болып Ораз Жандосовтың 100 жылдығына арнап облыстық ғылыми-теориялық конференция өткізіп, оған О.Жандосов ұрпақтарымен қоса облыстағы О.Жандосов атындағы мектептердің өкілдерін түгел шақырды [12]. Егер кез келген халықтың, ұлттың тағдыры мен болашағы, белгілі дәрежеде, оның отаншыл, биік өрелі перзенттерінің саны мен сапасына тәуелді десек, онда XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ елінің жұлдызы шынымен де оңынан туған еді. Бұл қысқа тарихи мезгілде халқымыздың бақытты тағдырына орай ондаған, жүздеген талантты азаматтары өмірге келіп, қоғамдық тіршіліктің барлық саласына белсене араласып, өз елінің өмірін қайта жаңғыртуға даяр екендігін айқын таныта білді. Бірақ, өкінішке орай, осы жұмбақ ұрпақты өмірге әкелген шындық. Дегенменде орта оларға тағдырдың өзі артқан қасиетті тарихи міндетті толық, аяғына шейін орындап кетуге мүмкіндік бермеді. Соның ішінде О.Жандосов отаршылдық-жазалау мен ұлттық езгінің қалдығын жою және саяси-әлеуметтік, ұлттық теңдік, ұлттық мемлекеттік саясат мәселесін көздеді десек артық болмас. Ол 1928 жылы Қазақ Республикасының Халық ағарту наркомы қызметіне ауыстырылады. Бұл салада оның жинақтаған іс-тәжірибесі аз емес-ті. О.Жандосов Кеңес өкіметінің сонау алғашқы жылдарында-ақ Жетісу өңірінде тұңғыш ауыл мектептерін ашқан қоғам қайраткері. Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Мұхамеджан Тынышпайұлы, Санжар Аспандиярұлы және т.б. алаш зиялыларына оқулықтар жазуға кезінде көп көмек көрсетіп, ұлы істерге ұйтқы болған еңбегін қазақ баласы қай заманда болмасын ұмытпайды деп ойлаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қыдырбек Қ. *Бабасына ұқсап батыр туған.* //Алматы Ақшамы. 1999. 13 қазан
2. Жұртбай Т. *Алаш идеясы және О.Жандосов.* //Саясат. 1999.–қазан. 87б.
3. ҚРПМ 141-қор, 1-тізбе, 126-іс, 76,77,92-парақ
4. ҚРПМ 141-қор, 1-тізбе, 491-іс, 8 парақ
5. ҚР ПМ қор 141, тізбе 1, іс 178, парақ 333, 220
6. ҚР ПМ қор 141, тізбе 1, іс 127, парақ 34
7. ҚР ПМ қор 141, тізбе 1, іс 234, парақ 15-16,48

8. Ахметжанов К. //Мәдениет және тұрмыс. 1985. № 7–
9. Белғара Б. О.Жандосов есімі ортамызға оралсын. //Түркістан. 1999. 7 шілде. 2 бет
10. ҚРПМ қор 2, тізбе 1, іс 73, парақ 1,9
11. Омарбеков Т. Сборник документов научной конференции посвященной 100-летию О.К.Жандосова. А., 1999.– С.15-16
12. Оразақын А. Халқын сүйген азамат. //Қазақстан мұғалімі. 1999.–13 қазан, 3 бет.)

ӘӨЖ 198-11
ГРНТИ 03.01.09

У.М. Джолдыбаева¹
¹ әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, т.ғ.к.

Б.Р. БЕРІКБОЛОВ – ҚАЗАҚСТАН АТОМ ӨНЕРКӘСІБІНІҢ КӨРНЕКТІ ҚАЙРАТКЕРІ

Аңдатпа

Мақалада КСРО және Қазақстанның жер қойнауын барлау үздігі, Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген өнеркәсіп қызметкері, Қазақстанның құрметті жер қойнауын барлаушы, геология-минерология ғылымдарының докторы, ҚР Ұлттық инженерлік академиясының академигі Бақытжан Рахметұлы Берікболовтың елімізге сіңірген қызметі жөнінде баяндалады. Халқымыздың игілігі үшін аянбай еңбек еткен азамат «Қазатоменеркәсіп» ҰАК АҚ құрылғанына 10 жыл» (2007), «Қазақстан Конституциясына 10 жыл» (2005) медальдарымен; 1-ші дәрежелі «Қазақстан Республикасы атом өнеркәсібінің Еңбек сіңірген қызметкері» Алтын белгісімен (2007); «ҚР инженерлік ісін дамытуға қосқан үлесі үшін» төсбелгісімен (2002); «Жер қойнауын барлау үздігі» белгілерімен (1987,1991); Халықаралық инженерлік академиясының дипломымен (2001) марапатталған. КСРО өнеркәсібіне Еңбек сіңірген қызметкері (1988). «КСРО жер қойнауының Құрметті барлаушысы», «ҚР жер қойнауының Құрметті барлаушысы» марапаттауларына ие болған.

Тірек сөздер: қызметі, жер қойнауы,барлаушы, геология-минерология ғылымы, ғалым, атом өнеркәсібі

Джолдыбаева У.М.¹
¹кандидат исторических наук, доцент КазНПУ имени аль-Фараби

Б.Р. БЕРИКБОЛОВ – ИЗВЕСТНЫЙ УЧЕННЫЙ В АТОМНОЙ ОТРАСЛИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье раскрывается роль известного ученого, выдающегося инженера-геолога, доктора геолого-минерологических наук, профессора, академика Инженерной академии Республики Казахстан, академика Международной инженерной академии, Бахытжана Рахметовича Берикболова. После окончания института Б.Р. Берикболов работал инженером-геологом Джунгарской экспедиции, главным геологом Саякской геолого-разведочной партии, в 1968-1971 гг. аспирант КазПТИ, а в 1971-1979 гг. является старшим инженером, руководителем отдела геологии меди КазИМСа. В 1979-1982 гг. инструктор отдела тяжелой промышленности ЦК Компартии Казахстана, 1982-1987 гг. является заместителем министра геологии КазССР. В 1987-1988 гг. - заместитель генерального директора ГПО «Казгеология», в 1988-1993 гг. - ректор Института повышения квалификации работников и специалистов геологической отрасли Казахстана. С 1993 года работал на должности генерального

директора ОАО «Волковгеология». Под его руководством и непосредственном участии составлена карта размещения меденосных формаций и основных промышленных месторождений меди на территории Казахстана. В течение всей научно-производственной деятельности Б.Берикболов проводил научные исследования в области металлогении меди, благородных и редких металлов, урана, а также в радиозкологии. Им опубликовано более 100 научных статей и 6 монографий. За большой вклад в развитие минерально-сырьевой базы Казахстана и активную общественную деятельность Б.Берикболову присвоено почетное звание «Заслуженный работник промышленности Казахстана», награжден почетным знаком Министерства геологии СССР. Отличник разведки недр СССР и РК, первооткрыватель месторождений.

Ключевые слова: жизнь, деятельность, полезные ископаемые, геолог, геолого-минерологическая наука, ученый, атомная промышленность.

*U.M.Dzholdybaeva*¹

¹ *candidate of historical sciences, associate professor of KazNPU named after al-Farabi*

B.R. BERIKBOLOV FAMOUS SCIENTIST IN THE NUCLEAR INDUSTRY OF KAZAKHSTAN

Summary

This article explores the role of the famous scientist, a prominent engineer geologist, doctor of geological-mineralogical sciences, professor, academician of the Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan, academician of the International Academy of Engineering, Bakhytzhan Rahmetuly Berikbolova. After graduation, BR Berikbolov worked as an engineer-geologist Junggar expedition, chief geologist Sayak prospecting party, in 1968-1971 gg. KazPTI graduate student, and in the 1971-1979 biennium. is a senior engineer and head of the Department of Geology copper KazIMSa. In 1979-1982 gg. instructor of the heavy industry of the Communist Party of Kazakhstan, 1982-1987 gg. is the Deputy Minister of Geology of the Kazakh SSR. In 1987-1988. – Deputy General Director of PA "Kazgeologiya" in 1988-1993 gg. - Rector of the Institute for Advanced Training of specialists and geological industry of Kazakhstan. Since 1993, he worked as General Director of "Volkovgeologiya." Under his leadership and direct participation of a map placement copper-bearing formations and major industrial copper deposits in Kazakhstan. Throughout the research and production activities B.Berikbolov conducted research in the field of metallogeny of copper, precious and rare metals, uranium, as well as in radioecology. He has published more than 100 scientific papers and 6 monographs. For his great contribution to the development of mineral resources base of Kazakhstan and public activities B.Berikbolovu awarded the honorary title "Honored Worker of Industry of Kazakhstan", was awarded a medal of the Ministry of Geology of the USSR. Excellence in prospecting for mineral resources of the USSR and the Republic of Kazakhstan, the discoverer of the deposits.

Keywords: life, work, minerals, geology, geological-mineralogical sciences,

Геология саласы, яғни жер қойнауы пайдалы қазба байлықтарын зерттеу ісі елімізде ертеден дамығаны белгілі. Аса күрделі әрі қиын саланы белгілі қазақ геологы, қоғам қайраткері, Қазақ КСР Ғылым академиясын ұйымдастырушы және оның тұңғыш Президенті, Қазақ КСР Академиясының академигі, қазақстандық металлогения мектебінің негізін қалаушы Қаныш Имантайұлы Сәтбаев сынды ғұлама ғалымдар шыңына дейін көтергені ақиқат. Кеңестер Одағы тұсында геология саласы қарыштап дамып, мемлекет тарапынан үлкен қолдауға ие болғаны баршаға мәлім. Сол кезеңдегі республика басшысы аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, үш мәрте Социалистік Еңбек Ері, Қазақ КСР Ғылым Академиясының академигі, техника ғылымдарының докторы Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың тікелей араласуымен Қазақ КСР-нің өнеркәсібі, атап айтқанда түрлі-түсті металлургия саласы жоғары деңгейде дамыды. Бүкілодақтық көлем бойынша мыстың үштен бір бөлігі, қорғасынның 70%-нан астамы, мырыштың 40%-нан астамы қазақ жерінде өндірілді. Атап айтсақ: Өскемен қорғасын-мырыш және титан-магний комбинаттары, Соколов-Сарыбай мен Лисаков кен-байыту комбинаттары, Жезқазған мен Балқаш тау-кен, металлургия комбинаттары, Ермаков, Ақтөбе ферроқорытпа зауыттары іске қосылып, Ақтөбе қаласындағы шығарылған хром кенінің көлемі артты. Кеңестік кезеңде Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда, Солтүстік Қазақстан, т.б. облыстарында тау-кен ғылыми-зерттеу мекемелері, институттары жұмыс істеді. Қазақстанның қойнауы да сол жылдары барынша зерттеліп, барлау жұмыстары да жүзеге асырылды. Қазақстан

бойынша жүздеген кен орындары ашылып, республикамыздың әлеуметтік-экономикалық өмірінде біраз кен орындарына бүтіндей жаңа өндірістік баға беріліп сол кездегі ғалымдардың геология саласындағы ашып жатқан жаңалықтары да аз емес еді. Сол ғалымдардың ішіндегі бірі, әрі бірегейі - Қазақстанның геология-минерология ғылымы саласындағы ядролық энергетика көздерін ашу ісіне зор үлес қосып аянбай еңбек еткен, бүкіл саналы ғұмырын уран өндірісі саласына арнаған Бақытжан Рахметұлы Берікболов 1940 жылы 26 қаңтарда Шымкент қаласында туған. Шымкент қаласында М.Ю.Лермонтов атындағы №17 орта мектебінде оқып білім алғаннан кейін 1964 жылы В.И. Ленин атындағы Қазақ политехникалық институтының геологиялық-барлау факультетін бітірген. 1971 жылы аталған институттың аспирантурасында оқып, 1964-1968 жылдары Қарағанды облысы Балқаш ауданы Саяқ кен барлау экспедициясында аға геолог, бас геолог қызметтерін атқарған. 1968 жылдан В.И.Ленин атындағы Қазақ политехникалық институтының аспиранты. 1971 жылдан ҚазҒЗИ минералды шикізаттар бөлімінде аға инженер, аға ғылыми қызметкер, зертхана меңгерушісі, бөлім меңгерушісі болып жұмыс істеген. 1971-1979 жылдары ҚазММИ мыс геологиясы бөлімінің жетекшісі, 1979-1980 жылдары Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ауыр өнеркәсіп бөлімінің нұсқаушысы, 1980 жылы Новосибирск қаласындағы әскери академиясын, 1985 жылы КСРО Халық шаруашылығы академиясын бітірген. 1982-1987 жылдары Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы геология министрінің орынбасары, 1987-1988 жылдары «Қазгеология» Мемлекеттік Өндірістік Бірлестігі бас директорының орынбасары, 1988 жылдан КСРО Геология министрлігінің басшы қызметкерлері мен мамандарының біліктілігін жетілдіру институтының ректоры. Ал 1993 жылдан Қазақстан мемлекеттік геологиялық «Волковгеология» кәсіпорынының («Волковгеология» АҚ) бас директоры қызметін атқарған. Бүгінде «Қазатомөнеркәсіп» компаниясының дамыған ең ірі өндірістік саласы болып табылатын «Волковгеология» Акционерлік қоғамының іргетасы 1948 жылы қаланған. Бұл мекеме уран кенішін барлау саласына маманданғандықтан, кез-келген күрделі әрі қиын жағдайларда жұмыс істеу мұнда шоғырланған геологиялық барлаушыларға тән құбылыс екені және олардың жұмысының ажырамас бір бөлігі болып табылатыны баршаға мәлім. Ал өткен ғасырдың 90-жылдарында Кеңестер Одағы ыдыраған шақта экономика тұралап, елімізді дағдарыс шарпыған сәтте де қиыншылық геология саласын да айналып өтпеді. Кеңес Одағында қалыптасқан геология ғылымының үлкен мектебі осы жылдары біраз уақытқа тежелді, яғни геология саласы құлдырап кетті. Бірнеше жыл қатарынан қауқарсыз еңбек еткен сала жойылудың аз-ақ алдында тұрды. Жылдар бойы мемлекетімізге Одақ көлемінде мол табыс әкелген геология мекемелері мен ұжымдары жұмыстарын тоқтатуға мәжбүр болды. Осындай қиын-қыстау кезенді басынан кешірген мемлекеттік мекемелердің көпшілігі жекешелендіруге бет бұрған кезде, «Волковгеология» АҚ мекемесі аман қалды. Кеңес Одағы ыдыраған тұста да «Волковгеология» кәсіпорны жаңа кен орындарын іздеу, барлау және игеру ісімен бірегей саланы сақтап қалып қана қоймай, оны сәтті жалғастырып келе жатқан посткеңестік кеңістіктегі санаулы құрылымның бірі болып саналады. Сондықтан да, қазіргі таңда уран өндірісінде республикамызды әлемдік көшбасшылыққа шығаратын жоспарларды жүзеге асыруда бұл бірегей кәсіпорынға үлкен міндет жүктеліп отырғаны мәлім. Ең алғаш уранның қайнар көзін Қордайдан тапқан геологтар жылдар бойы бағалы металлды өндіруде аянбай еңбек етті. Аталған кен орнынан бастау алған қайнар бұлақ кейіннен Оңтүстік Қазақстан, Сырдария аймақтарынан да табылып, өз жұмысын сәтті жалғастыруда. Бір жағынан мамандардың кәсіби біліктілігі болар, екінші жағынан басшылардың бірауыздылығы болар, бұл мекеме КСРО ыдыраған тұста таратылған жоқ. Мемлекетімізге ең ауыр соққан 1990 жылдары мекемедегі құрал-жабдықтар мен жылдар бойы іске қосылып тұрған технологияны әлсіретпей ұстап қалуда көреген басшы, ірі геолог- ғалым Берікболов Бақытжан Рахметұлының ерен еңбегінің нәтижесі деп бағалауға болады. Қазір ойлап қарасақ, ол тек «Волковгеология» мекемесін ғана емес, бүкіл қазақстандық геология саласын тығырықтан аман алып шыққан тау тұлғалы азамат екендігіне тағы да көз жеткізе аламыз. Кеңестер Одағында қызметі адамдарға беймәлім, жабық әрі құпия болып келген бұл мекеме Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған жылдардан бастап «Акционерлік қоғам» атауына ие болды. Кеңес Одағы тұсында бұл мекеменің қандай қызметпен айналысатынын қарапайым халық та ажыратып жатпағаны баршаға аян. Бүгінде «Қазатомөнеркәсіп» Ұлттық атом компаниясы қай жерде өнім өндіріп жатқан болса, сол кеніштердің барлығын кезінде «Волковгеология» мекемесі ашқанын әркім білуі тиіс. Кеңестер Одағы кезінен еліміздің экономикасына қомақты пайда әкелген «Волковгеология» бүгінде өз орнын нықтап алған кәсіпорындар қатарында. Ертеректе уран шикізатына күмәнмен қарайтын мемлекеттер еліміздің оны өндірудегі тың қадамдарға қызығушылықпен қарай бастағаны белгілі. Жалпы «Волковгеология» АҚ-ның тарихына зер салсақ: 1948 жылғы қаңтар айында «Волков» экспедициясы КСРО Геология министрлігі жанынан қорғаныс кешенінің минералды-шикізаттық қажеттіліктерін өтеу үшін Қазақстан аумағында уран кеніштерін іздеп табу және барлау мақсатында құрылған болатын. Кәсіпорын 1948-1953 жылдары Қазақстандағы

алғашқы өнеркәсіптік гидротермальды кен орны саналатын Қордай кен орнын анықтау, шұғыл барлау және қолданысқа енгізу жұмыстарымен және түрлі пайдалы қазбалардың белгілі кен орындарын тексеру жұмыстарымен айналысқан. Ал 1953-1957 жылдары аэромобильді кен іздестіру арқылы Солтүстік Қазақстанда гидротермальды кен орындарын ашумен, Оңтүстік Қазақстанда Ботабұрым кен орнын ашу және барлаумен; 1957-1968 жылдары Оңтүстік Қазақстанның Іле, Шу-Сарысу және Сырдария ойпатындағы кен орындарының топырақ қабатын анықтау мен бағалау жұмыстарымен шұғылданғаны мәлім. Сонымен қатар 1968-1986 жылдары депрессиялық құрылымдарды іздеу және барлау бұрғылауларының көлемі аса жылдамдықпен жүргізіліп, 1979 жылы өндірістік бірлестік дәрежесіне ауыстырылғаннан кейін кәсіпорын атауы «Волковгеология» болып өзгертілді. Кеңестік кезеңде «Волковгеология» жетістіктері геология саласында, әсіресе, бұрғылау ісінде рекордтық нәтижелерге қол жеткізді. Алайда, 1987-1997 жылдары Чернобыль АЭС-ғы алапат жарылыстан кейін Одақ көлемінде атом энергетикасын дамыту жұмыстарының бәсеңдеуі және орталықтан тапсырыстың азаюы салдарынан уран өндірісінің көлемі күрт төмендеп, геолог мамандардың тарап кетуіне әкелгені де шындық. 1992 жылдан «КАТЭП» Атом энергетикасы және өнеркәсібі кәсіпорындарының Қазақ мемлекеттік корпорациясы құрамындағы ашық Акционерлік қоғамның, 2003 жылдан «ҚазАтомӨнеркәсіп» ҰАК құрамына енді. Ал 1997 жылы «КАТЭП» таратылғаннан кейін «Қазатомөнеркәсіп» Ұлттық компаниясы құрылып, еліміздің төрт уран өндіруші аймақтарында тоқтап қалған өндірістің жанданып, оның технологиясы жетілдіріліп, сатып алудың тендерлік механизмінің іске қосылып, желілік жоспарлау және басқару жүйесінің енгізілуі шығындарды азайтуға қол жеткізілген болатын. Аталған шаралардың орындалуы нәтижесінде 1999 жылы өндірістің құлдырауы тоқтатылады. Сондықтан да кен өндіру және барлау қызметкерлері егеменді еліміздің мықты шикізат қорын жасай алды әрі уранды геологиялық барлау мен бұрғылау жұмысы саласында зор нәтижелерге қол жеткізді. 1974 жылдан геология-минералогия ғылымдарының кандидаты болып келген Б.Р.Берікболов «Қазақстанның мыс кендері кезеңдерінің минералдық-шикізаттық әлеуеті» тақырыбында докторлық диссертациясын сәтті қорғап шығады. Өз ісінің майталман маманы, ізденімпаздық қабілеті аса жоғары геолог-ғалым 1999 жылы Саяқ-IV мыс кенішін, 2006 жылы Ақдала, 2007 жылы Оңтүстік Қарамұрын уран кен орындарын, 2008 жылы Мойынқұм кен орнындағы Төртқұдық учаскесін тұңғыш ашушылардың бірі. Сонымен қатар 1984жылы өткізілген Мәскеу қаласында, 2000 жылы Бразилияда, 2004 жылы Италияда, 2008 жылы Норвегияда өткен Дүниежүзілік, Халықаралық геологиялық Конгрестердің белсенді қатысушысы. 1999 жылдан ҚР Ұлттық инженерлік академиясының академигі, 2000 жылдан Халықаралық инженерлік академияның академигі. 2003 жылдан Қ.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университетінің Құрметті профессоры. Б.Р.Берікболов жеті монографияның, қатты пайдалы қазбалар жөніндегі 200-ден аса жарияланымдарының авторы. Оның жетекшілігімен және тікелей қатысуымен Қазақстан аумағында мыстекті кезеңдер мен негізгі өнеркәсіптік мыс кеніштерінің орналасу карталары және 1:1500000 ауқымындағы ҚР уранының металдық генді болжау картасы құрастырылды. Ол Қазақстан Республикасы аумағындағы радиациялық ахуалды зерттеу, тұрғындардың сәулелену дозаларын мүмкін шамаларымен аймаққа бөлу және мейлінше жіктелімді зерттеулер жөніндегі ұсынымдарды жетілдіру, халықты нормативтен артық радиациялық әсерге ұшырауынан қорғау шаралары мен мониторингі бойынша жұмыстарды жүргізуде аса қажырлылық танытқан. Сондай-ақ, мемлекетіміздің геология-минерология саласындағы экономикалық тиімді рационализаторлық ұсыныстар қатарын иеленген өнертапқыш. Спасск аймағының мыс байлығын зерттеу саласындағы белгілі ғалым. Бүкіл ғылыми-өндірістік қызметі барысында Б.Берікболов мыстың металдық гені, бағалы және сирек кездесетін металдар, уран саласында, сондай-ақ радиоэкология саласында ғылыми зерттеулер жүргізген. Қазақстанның минералдық шикізат базасын өркендетудегі үлесі мен белсенді қоғамдық қызметі үшін Б.Берікболовқа «Қазақстанның өнеркәсібіне еңбегі сіңген қызметкер» атағы берілген. Сонымен қатар Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген өнеркәсіп қызметкері, КСРО және Қазақстанның жер қойнауын барлау үздігі, Қазақстанның құрметті жер қойнауын барлаушы, геология-минерология ғылымдарының докторы, ҚР Ұлттық инженерлік академиясының академигі Б.Берікболовтың марапаттаулары: «Қазатомөнеркәсіп» ҰАК АҚ құрылғанына 10 жыл» (2007), «Қазақстан Конституциясына 10 жыл» (2005) медальдарымен; 1-ші дәрежелі «Қазақстан Республикасы атом өнеркәсібінің Еңбек сіңірген қызметкері» (2007) Алтын белгісімен; «ҚР инженерлік ісін дамытуға қосқан үлесі үшін» төсбелгісімен (2002); «Жер қойнауын барлау үздігі» (1987,1991) белгілерімен; Халықаралық инженерлік академиясының дипломымен (2001) марапатталған. КСРО өнеркәсібіне Еңбек сіңірген қызметкері (1988). 2005 жылдан «Волковгеология» АҚ Директорлар кеңесінің төрағасы қызметін атқарған Б.Р. Берікболов «КСРО жер қойнауының Құрметті барлаушысы» және «ҚР жер қойнауының Құрметті барлаушысы» атақтарын иеленген. «Қазақтың нағыз бренді – атом өнеркәсібі» – деген бір сөзінде туған халқының

жер қойнауынан шығатын қазба байлықтардың әлі де адамзатқа әкелетін орасан зор пайдасын жоғары бағалаған академик. Қазақстан бүгінгі таңда уран қоры бойынша Австралиядан кейінгі екінші орын алады. Ал уран өндірісінде дүние жүзі бойынша бірінші орында. Бүкіл әлем бойынша алынатын уранның 40 пайызға жуығы Қазақстанға тиесілі. Қазақстан осы саланың көшбасшысы болғандықтан, біздің осы жылдарда уран өндіру, экспорттаудағы жинаған тәжірибеміз, кадрларымыз бен технологияларымызды басқа елдер мойындаған. Қазірде «ҚазАтомөнеркәсіп» АҚ Қытай, Жапония, Франция сияқты бірқатар елдердің мамандарымен бірлескен кәсіпорындары бар. Бүгінде «Волковгеология» кәсіпорнында үш мыңдай адам еңбек етеді. Өтпелі кезеңнің қиын шағында кәсіпорын басшылығы еңбек ұжымын сақтап қала алды және өзінің алпыс жылдық тарихында еліміздің аймақтарында 40-тан астам кен орындары ашылып, 1,5 млн. тоннаны құрайтын уран қорына ие әлемдегі алып шикізат базасын жасап қана қоймай, бұл кәсіпорын жерасты ұңғымалы шаймалау әдісімен игеруге жарамды 19 алып уран кен орындарын ашты. Соңғы үш жылда №5, №7, №23 геологиялық экспедиция тобы бұрғылау жұмыстары көлемін үш есеге ұлғайтып, үстіміздегі жылы «Волковгеология» 1 млн. 700 мың метр тереңдікте бұрғылау болжануда. Қазіргі кезде еліміздің тау-кен өндірісі саласында жұмыс істеуге деген жастардың құлшынысы да күннен-күнге артып келеді. Қазақ халқының «Ғалымның хаты өлмейді, Жақсының аты өлмейді» деген даналық сөзі бар. 2013 жылы 26 қаңтарда Алматы қаласындағы Қ.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университетінде аса дарынды геолог, ғалым, қайраткер Б.Берікболовқа арналған мемориалдық тақта орнатылып, аталған университеттің «Б.Р.Берікболов дәрісханасы» ашылды. Бұл дәрісхананың ашылуы мемлекет және университет тарапынан салтанатты жағдайда өткізіліп, оған қоса Университетте Б.Берікболов атындағы арнайы шәкіртақы тағайындалып, ол алғашқы иегерлеріне табыс етілді. Ол жайында пікір айтқан ҚазҰТУ-нің геологиялық карта түсіру, пайдалы қазба кен орындарын іздеу мен барлау кафедрасының меңгерушісі, профессор А.Жүнісов: «Бұл біздің кафедрадағы үшінші шәкіртақы болайын деп отыр. Бұған дейін Шахмардан Есенов пен Қаратай Тұрысов атындағы шәкіртақылар бар еді. Енді оның қатарын Бақытжан Берікболов атындағы шәкіртақы толықтырып отыр. Қазір бұл мамандықтың болашағы зор екенін жастар жақсы түсінгендіктен, ол үлкен байқаулар өткізу арқылы тағайындалады», – деді. Оның айтуынша, бұл атаулы шәкіртақы Б.Берікболовтың геологияға сіңірген еңбегін әрі қарай жетілдіру үшін Бақытжан Рахметұлының отбасы мен «Волковгеология» АҚ-ның атынан үздік 2 студентке берілетін болады. Оның алғашқы иегерлері университеттің ең үздік оқитын студенттері және университеттің қоғамдық жұмысына белсенді қатысушылар екені сөзсіз. Геология-минерология ғылымдарының докторы, ҚР Инженерлік академиясының академигі, Б.Берікболовтың замандасы Г.Жолтаев: «Бақытжан Рахметұлымен бірге 1957 жылы студент болып қабылданған едік. Екі жыл бойы жатақханада бір бөлмеде тұрып, курстас, дос болдық. Одан кейін Б.Берікболов өндірісте қызмет етті. Министрдің орынбасары және «Волковгеология» АҚ-ның басшысы болды. Бұл мекемеде көп жылдар бойы жұмыс істеген Бақытжан Берікболовтың Қазақстанға сіңірген еңбегі өте зор», - деді ол өз сөзінде. «КСРО Мұнай өндіру ісі үздігі Б.Берікболов Қазақстанның уран қоры бойынша әлемде екінші орында тұруына орасан зор еңбек сіңірді. Сондықтан бұл дәрісхана Бақытжанның ескерткіші ғана емес, оның болашақ жастарға қалдырған ізі. Онда білім алған әрбір студент: «Мен Б.Берікболов атындағы дәрісханада дәріс алдым!» деген сөзді әрдайым мақтанышпен айтатын болады». Бүгінгі таңда егемен еліміздің ғалымдары да болашақ үшін бұл саланы жан-жақты зерттеп-зерделеуде. Олардың ерен еңбегі арқасында геология саласы жақсы дамуда. Елімізде осындай белгілі тұлғалардың есімін насихаттау қажеттілігі жылдан-жылға артуда. Себебі, бейбіт өмірде де еліміздің әр саласында ерлік көрсетіп жүрген жандар аз емес. Олардың ғибратқа толы мазмұнды ғұмыры мен өнегелі өмірі бүгінгі саналы ұрпаққа баға жетпес байлық. Б.Берікболов - профессор, академик, жалпы алғанда барлық құрметке лайық жан. Биылғы туған күнінде, яғни 2019 жылы 26-қаңтарда (өмірде болса, 79 жасқа толар еді) Алматы қаласының Әкімдігінің шешімімен өзі тұрған үйінің қабырғасына (Қабанбай батыр көшесі 111 үй) есімі қашалып жазылған мемориалдық ескерткіш-тақта орнатылды. Халқына қалтқысыз қызмет еткен біртуар ғалым Б.Берікболовтың өз халқына қалдырған мол мұрасы сан ғасырлар бойы жас ұрпақтың жадында қалатынына сенім мол.

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

ӘӘЖ 184.11
ГРНТИ 03.01.06

Д.Мукатова
тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., e-mail: dana.nazar-06@mail.ru

**Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ «ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖОЛ»
ЕҢБЕГІНІҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ**

Аңдатпа

Мақалда Елбасының «Жаһан жүзіндегі «Қазақстандық жол» кітабы туралы баяндалады. Еңбек Ел тәуелсіздігінің 15 жылдығына 2006 жылы желтоқсанның басында жарыққа шықты, 369 беттен, 9 тараудан тұрады. Бөлімдер «Тәуелсіздік стратегиясы», «1995 жылғы Конституциясы», «Каспий үшін шайқас және мұнай үшін арпалыс», «Теңге-біздің тәуелсіздігіміздің символы», «Мемлекеттік меншіктен- жеке меншікке», «Ұлттық қаржылық жүйе», «Жер мәселесінің эволюциясы», «Қазақстан-жұлдыздарға жол», «Жаңа дәуірдің жаңа астанасы» деген атаулармен бөлінген. Кітаптың әрбір тарауы еліміз өткен он бес жылдық тарихымыздың айшықты беттері сараланған

Тірек сөздер. «Қазақстандық жол» еңбегі, тарих, кітап, тарауы

Мукатова Д.
доктор исторических наук, КазНПУ имени Абая
e-mail: dana.nazar-06@mail.ru

**ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ РАБОТЫ Н.А. НАЗАРБАЕВА
«КАЗАХСТАНСКАЯ ПУТЬ» И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ**

Книга автора вышел на публику в декабре 2006 года, накануне 15 летиее независимости. Книга состоит из 369 страниц, 10 глав. Каждая глава говорит о «Стратегия Независимости», «Конституция 1995 года», «война за Каспий и за невь», «Теңге-символ нашей Независимости», «От государственной собственности до частной собственности», «Национальная финансовая система», «Эволюция земельной проблемы», «Казахстан-путь к звездам», «Новая столица новой эры». Каждая часть работы-колыбель нашей 15-летней истории.

В начале 1990-х годов Советский союз распался. До середины 90-х годов страна находилась в сложной ситуации, с некоторыми трудностями, некоторые деревни и города оставались без электричества. Колхозы и совхозы в результате ошибок, допущенных в процессе приватизации, привели жителей деревни в отчаяние и были поражены отсутствием знаний. Массовая безработица в стране выросла. В статье были рассмотрены исторические последствия развития суверенного Казахстана и сделаны выводы из книги Н. Назарбаева «Казахстанский путь».

Ключевые слова: Книга "Путь Казахстана", история, книга, раздел

THE HISTORICAL ROLE OF THE WORK OF N.A. NAZARBAYEV " KAZAKHSTAN'S WAY" AND ITS SIGNIFICANCE

D.Mukatova¹

¹*Doctor of History, KazNPU named after Abai*

Annotation

The author's book came out to the public in December 2006, on the eve of the 15th anniversary of independence. The book consists of 369 pages, 10 chapters. Each chapter talks about the Strategy of Independence, the 1995 Constitution, the War for the Caspian Sea and Nevt, the Tenge -the symbol of our Independence ", " From state property to private property ", " National financial system ", " The evolution of the land problem ", " Kazakhstan - the path to the stars ", " New capital of the new era. "Each part of the work is our 15th cradle summer history. In the early 1990s, the Soviet Union collapsed. Until the mid-1990s, the country was in a difficult situation, with some difficulties, some villages and cities were left without electricity. despair and were amazed at the lack of knowledge. Mass unemployment in the country increased.

Historical consequences and the development of sovereign Kazakhstan were considered in this article and were made a conclusion from the book of N. Nazarbayev «The Puth of Kazakhstan».

Keywords: Book "Path of Kazakhstan", history, book, section

Автордың бұл кітабы Ел тәуелсіздігінің 15 жылдығы қарсаңында, яғни 2006 жылы желтоқсанның басында жарыққа шықты, 369 беттен, 9 тараудан тұрады. Тараулар «Тәуелсіздік стратегиясы», «1995 жылғы Конституциясы», «Каспий үшін шайқас және мұнай үшін арпалыс», «Теңге-біздің тәуелсіздігіміздің символы», «Мемлекеттік меншіктен- жеке меншікке», «Ұлттық қаржылық жүйе», «Жер мәселесінің эволюциясы», «Қазақстан-жұлдыздарға жол», «Жаңа дәуірдің жаңа астанасы» деп аталады. Еңбектің әрбір тарауы еліміз өткен он бес жылдық тарихымыздың айшықты беттері.

XX ғасырдың 90-шы жылдардың басында Кеңес одағы ыдырады. Тоқсаныншы жылдардың ортасына дейін елдің жағдайы қиындап, кейбір ауылдар мен қалалар жарықсыз, жылусыз қалды. Колхоздар-совхоздар тарап, жекешелендірудің кезінде жіберілген қателіктердің салдарынан ауыл адамдары үмітсіздікке бой алдырып, қайда барарларын білмей шарасыздыққа ұшырады. Елде жаппай жұмыссыздық белең алды. Күн көрудің амалымен ауыл адамдары қалаға қарай ағылды. Бір кездері қуатты державаның мақтанышы болған ірі-ірі кәсіпорындар мен өндіріс ошақтары тұралап қалды, өндірген өнімдері ешкімге керек болмады. Қазақстан үлкен дағдарысқа кез болды. Уақыт ырғалып-жырғалуды көтермеді. Дәл сол сәтте шұғыл әрі дұрыс шешім қабылданбаса, Қазақстанның құрдымға кететіні анық еді. Ел басына күн туған осынау сын сағатта Президент Н. Назарбаев оның командасының иығына жауапты да тағдыршешті міндет - өзімен тең, тіпті зор елдердің мүдделеріне бағынбай, ұлттық мүддені жоғары қоя отырып саяси стратегиясын айқындау міндеті жүктелді. Ол ең алдымен бұған дейін өткен тарихи тұлғалардың өмірі мен тәжірибесіне ден қойды. Сингапурды 30 жылдан астам басқарған билікті басшы Ли Куан Ю өз мемлекетін нағыз өркениет өрісіне көтеріп, халқын бақытқа бөлеген адам. Сондай-ақ, ол Маргарет Тэтчер, Франсуа Миттеранның және т.б-да мемлекет басқарудағы қалтарыс-бұлтарыстарын қалт жібермей қадағалап, дұрыс та ұтымды жақтарынан сабақ алуға тырысты. Ақырында бір нәрсеге көзі жетті, ол - өтпелі кезеңдегі саяси-экономикалық жағдайды жолға қою үшін мықты президенттік басқару тетігінің керектігі. Сонда ғана әкімшіл-әміршіл жүйеге негізделген жоспарлы экономикадан құтылып, демократияны мұрат тұтқан нарықты экономика тұрғысында дамитын жаңа мемлекет құруға болатындығына сенді. Сондықтан болар Президент Н. Назарбаев бүкіл әлемге Қазақстанның жалпыға ұғынықты демократиялық қағидаттарды басшылыққа ала отырып, ұлттың тарихи және саяси ерекшеліктері ескерілетін демократиялық жүйе құратынын ашық айтты. Аталған тұжырымдаманың мәні, содан бері 15 жылдан астам уақыт өтсе де, Ресейдің ішінде де, сыртында да кескілескен пікірталас жүріп жатқан сол «егеменді демократия» болып табылады. Егеменді демократия – бұл қуатты әрі қандай қызметке де қабілетті зор президенттік билік болып табылады. Ресейлік Саясаттанушылар «Егеменді демократия» деген сөздің мағынасын былай деп түсіндіреді: бұл айрықша демократияның бір көрінісі, өйткені жалпы демократияға ортақ әмбебап институттар мен құндылықтар бар, оларды аттап өтуге болмайды. Шын мәнінде, демократ болу осы жалпыға ортақ демократияның алғышарттары мен

нормаларын мойындай, қабылдау деген сөз - дейді. Мұндай демократияны қабылдамайтындарда аз болған жоқ.

Егеменді демократия дегеніміз мемлекет егемендігінің нақты өлшемі. Әр мемлекет сырттан қозғау салусыз, өз жолымен, өз дәстүрімен, өз менталитетімен, өз бағытымен даму керек. Егеменді демократия идеясы бүкіл әлемнен оқшаулануын көздемейтінін жете ұғынған жөн. Керісінше, ол ұлттық мүдделерімізді қолдай отырып, әлемдік өркениеттің үздік үлгілерінен оқып-үйренуді, өзара ықпалдасуды басшылыққа алады. Батыс пен Шығыс екі дүние, бұл екеуі ешбір қабыспайды, деген жалған пікірдің ықпалынына түспеуіміз керек.

Егеменді демократия еліміздің тәуелсіздігін бекіте түсуге қызмет етуге тиіс. Өйткені, Қазақстан тәуелсіздігі оның саяси, экономикалық, ғылыми-техникалық, рухани дербестігіне тікелей байланысты. Осыған орай демократия да егеменді, өз елінің тарихи дәстүріне, менталитетіне, ұлттық ерекшеліктеріне бейімделген, соны жан-жақты ескеретін демократия болуы керек. Біз қоғамның дамуында осыны әрдайым басшылыққа алғанымыз абзал.

Н.Назарбаев саяси, әкімшілік және көп жағдайда жеке экономикалық басқару тетігін бір қолға жинақтай отырып, қоғамды кезең-кезеңімен демократияландыру және ырықтандыру арқылы елді түбегейлі дағдарыс жағдайынан алып шықты. Посткеңестік кеңістіктегі 20 жылдан астам уақытқа созылған саяси реформалардың тәжірибесі тек күшті президенттік институт қана тоталитаризмнен демократияға өту үшін қажетті алаң болып табылатынын көрсете білді. Осы президенттік институттың арқасында Қазақстан өзге бірқатар посткеңестік республикаларға қарағанда, ешқашан өзінің субъектілігін, жұмылдырушы күшін жоғалтқан жоқ. Қазақ елі көрші елдерден көш бойы озық тұруының сыры неде? Оның басты себебі – Қазақстанда байлықтың молшылығы. Жер байлығы да, ел байлығы да бар. Сол байлықты төкпей-шашпай халықтың игілігіне жарату, мемлекеттік саясатты жан-жақты ойлай отырып, дұрыс жол таңдай білу сол мемлекеттің даму негізін қалаушы тұлғаларға байланысты.

Қазақстан мемлекеттік қадағалауды қатаң сақтай отырып нарықтық қатынастарды дамыту әдісін қолға алды. Соның нәтижесінде бұрынғы кеңестер елдері арасынан суырыла алға шықты әрі тура жолдан таймады. Кітаптың «Тәуелсіздік стратегиясы» деп аталатын бірінші тарауында осы жағдайлар мен қосы «Қазақстанның егеменді ел ретінде дамуы мен қалыптасу стратегиясы» (1992 ж.), «Президент Меморандумы» (1994 ж.), «Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы» (1997 ж.) деп аталатын үш құжаттың қалай дайындалып, қалай дүниеге келгендігі жайында баяндалады. Президенттік алғашқы құжатқа сол кездегі Жоғарғы Кеңесте, халық та үрке қараған. Қатаң бәсекелестікте құрылған әлеуметтік-нарықтық қатынас заңын бірден қабылдау оңай болмады. Алайда осы құжат арқылы қазақ ұлтының өзін өзі тануы, тұтас территориясы бар бөлінбейтін мемлекет екендігін айғақтайтын идеологиясы қалыптаса бастады.

Жоғарыда көрсетілген екінші құжатты («Президент Меморандумы») Президенттің үндеуі десе де болады. Бұл құжатта алда тұрған басты міндет – ауыздыққа бас бермей бара жатқан ақша құнсыздануын тоқтату, ол үшін банк құрылымдарын қайта жасақтап, ақша-несие реформасын шұғыл түрде асыру қажеттігін көрсетті. Ол үшін қоғамда тұрақтылық пен ұлтаралық татулықты, азаматтық келісімді көздің қарашығындай сақтау керектігіне баса көңіл аударды.

Осы құжаттардың ең салмақтысы – «Қазақстан - 2030» даму стратегиясының бағдарламасы еді. Уақыт талабынан туындаған осынау бірігей құжатты дүниеге әкелу жолында біздің мамандар топ-тобымен Бостон, Гарвард университеттерінде, Корей, Сингапур, Малайзия елдерінде болып, олардың озық үлгілерін зерттеді. «Боинг», «Дженерал Электрик», «Бритиш Петролеум» сияқты алып компаниялардың бизнес-жоспарларымен танысты. Осы бағдарламаны дайындау барысында әлемге аты әйгілі сарапшылар – Х.Берсток, К.Грей, В.Худжонг т.б. адамдар ат салысқандығын атап өткен жөн. «Қазақстан - 2030» Даму стратегиясы өз өміршеңдігін жылдан жылға өсе түскен табыстарымен, халықаралық қауымдастықтың алдындағы абырой-беделіміздің артуымен дәлелденген. Бұл стратегиясының «негізіндегі қағидаттар біздің алдағы жоспарларымыздың ұдайы бағдарын анықтайды және өзінің көкейкестілігін жоғалтпайды»- дейді Н. Назарбаев.

Кітаптың екінші тарауында 1995 жылы күдікшілер мен консерваторлардың қарсылығына қарамастан қазіргі Конституциямыздың қалай қабылданғандығы баяндалған. Бұл тұста да Еуропа, Азия, Солтүстік және Латын Америкасының тәжірибелері сүзгіден өткен. Президент Н. Назарбаев тікелей өзі жиырмадан астам елдің конституциясын оқып шығып, олардың қажет жерлерін қағазға түсірген. Алдыңғы Ата Заң президенттік билік әлі толық күшіне еңбеген «қызыл» Жоғарғы Кеңестің кезінде дүниеге келген. Соның салдарынан мемлекеттік, қоғамдық реформалардың біразы жүзеге

аспай қалды. Президенттің белсенді түрде атсалысуымен дайындалған ҚР Конституциясы еліміздің дамуы үшін аса қажетті көптеген мәселелерді шешуге арналған заңдар дайындауға мүмкіндік берді. Елімізде нағыз демократиялық реформалар жаңа Конституция қабылданған сәттен бастап қолға алынды. Мемлекеттік тіл- қазақ тілі болып жарияланды, орыс тіліне ресми тіл деген мәртебе берілді. Жаңа Конституцияға барлық жиыны 1100 өзгеріс енгізілді. Қазіргі кезде еліміздің экономикалық және рухани-мәдени қарқынды дамуы оның мазмұнында қамтылған тұжырымдардың жемісі болып табылады.

Келесі тарауда – Каспийді бөлісу кезіндегі жанталас пен мұнайға қатысты айтыс-тартыстар келтірілген. Қазақ – мұнайлы ел. Мұнай – тәуелсіздігіміздің бірден-бір кепілі және экономиканың күре тамыры болып табылады. Қазақстан тарихында қара алтын ерекше рөл атқарады. Сондықтан да Елбасы мұнай байлығы Қазақстан экономикасының іргетасы болу керек екендігін айқын сезініп, сырғымалы сынап тәрізді капиталдың қай елде қоғамдық-саяси жағдай тұрақты болса, сонда барып құйылатынын терең түсінгендіктен де осы мәселеге үлкен қажыр-қайрат жұмсады. Қазақстан мұнайы әлемдік рынокқа экспортқа шықты. «Ғасыр шарты» деп аталатын Қазақ елінің дүние жүзінің атақты мұнай өндіру компанияларымен арада болған келісім-шарты жасалды. Осы мұнайдың арқасында ғана елімізге инвестиция құйыла бастағандығын автор жан-жақты баяндайды. Және де Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін айқындаудағы саяси күрестің үлкен саяси ерік-жігерді қажет ететін арпалыстың түйіні – Қазақстанның әлемнің мұнай картасында алатын орнымен айқындалады.

«Теңге-тәуелсіздігіміздің символы» атты келесі тарауда 1992-1993 жылдар аралығындағы еліміз бастан кешкен ауыртпалықтар шынайы ашық жазылған. КСРО ыдырағанымен Қазақстан «рубль» аймағында қала тұруға тырысқаны рас. Бұл бұрынғы экономикалық байланыстардың бірден үзілуіне жол бермеудің бірден-бір амалы еді. Шекараны бекітіп, ұлттар арасында алауыздық туып кетпеуіне де мұның көп көмегі болғанын мойындауымыз керек. Өз аяғымыздан тік тұрғанша тәуелсіз еліміздің шаңырағын шайқалтпаудың барлық амалдары жасалынды. Қарбалас үстінде ұлттық теңгемізді енгізу жөнінде құпия комиссия жұмыс жасап жатты. Ақыры теңгеміз Англияның «Харрисон и сыновья» және «Томас де ля Ру» деп аталатын екі ірі компаниясында басылып шықты. 1993 жылдың 12 қарашасында Президент «Қазақстанның ұлттық валютасын енгізу туралы» Жарлыққа қол қойылып, 13 қарашада жарияланды. Теңге – тәуелсіздігіміздің ең басты кепілдерінің бірі деп бағаланады. Жаңа теңгенің шығуымен қатар еліміздің қаржы құрылымдарына да өзгерістер кірді. Салық, Кеден комитеттері құрылды. Ұлттық Банк өз жұмысын бастады. Тәуелсіз Қазақстан аяғынан нық тұрды.

Бұдан кейінгі ең бір ауыр жағдайда жүзеге асқан реформаның бірі – жаппай жекешелендіру жұмыстары болды. Кітаптың келесі тарауы түгелдей осы тақырыпқа арналған. Бұл істе көп қателіктердің кеткендігін автор көрсеткен. Жекешелендіру қорлары үмітті ақтамады. Байлар, кедейлер деген жаңа категориялар пайда болды. Дегенмен жекешелендіру – орта таптың қалыптасуына жол ашты. Ал орта тап – мемлекеттің іргетасы екендігі айтпаса да түсінікті.

Құнды қағаздар мен банк құрылымдары, қазақстандық қор биржасы жайында кітаптың келесі тарауы қамтыған. Ұлттық Банкінің төрағасы Г. Марченконың халықтың артық ақшаларын банктің жинақтау қорына тартуы басқа да атқарған іс-әрекеті кітапта жақсы суреттелген.

Қазақстанның экономикасы алға басып, ел еңсесі көтерілгенімен ауылшаруашылығында ілгерілеушілік байқалмады. Жылдар бойы мемлекетке алақан жайып, көмек күтіп үйренген ауыл адамдарының сылбырлығы баяғы қалпында қала берді. Олардың санасы мен мінезіне өзгеріс енгізу қажеттілігі туды. Оны іске асыру үшін жерді жекеменшікке беру қажет болды. Осы жөнінде Парламент пен Үкімет арасында текетіреті жағдай туындады. Себебі, жерді жекеменшікке беру жөнінде әлі қоғамдық көзқарас қалыптаспаған еді. Қарапайым халықтың көбісі бұл бастаманы қолдамады. Соған қарамастан 2003 жылдың 20 шілдесінде ауылшаруашылығына қажетті жерлерді ғана жекеменшікке беру жөніндегі Жер кодексіне Президент қол қойды. Бұл заңдағы ең басты ерекшелік – ауылшаруашылық жерлеріне жеке меншік институтының енгізілуі еді. Қазақстан нарықтық қарым-қатынастарға қадам басып отырғандықтан, уақыт өткізбей, өндірістік салалармен бірген жеке меншік енгізу қажет болған. Мұны шешпейінше, ауыл-селодағы құрылымдардың нарыққа көшуі екіталай еді. Жүргізілген реформаның нәтижесі де аталмыш кітапта жан-жақтылы зерделенген.

Келесі тарау түгелдей ғарыш мәселесіне арналған. Қазақстанның нағыз ғарыштық мемлекетке айналу жолында жасалынған жұмыстар ұшан-теңіз екенін бүгінде екінің бірі біле бермеуі мүмкін. Жер кіндігі деп аталатын Байқоңырдың мол мүмкіндігін адамзат игілігіне жұмсау үшін Қазақстан бар

күшін сарқа пайдалана отырып, оны одан ары игеру үшін Ресей сияқты алып елді де өз қатарына тарта білді.

Тұңғыш қазақ ғарыш Тоқтар Әубәкіровтың қазақ тілінде Елбасына берген рапорты, одан кейін ғарышты үш рет шарлап қайтқан Талғат Мұсабаевтың көк аспан төрінде тұрып шырқаған қазақша әні әлі есімізде. Байқаңырды Ресейге жалға берудегі мақсат-мүдде де бүгінде орындала бастады. Соның нақты дәлелі – «Бәйтерек» ғарыштық зымырандар құрылыс кешенінің нәтижелі жұмыстары.

Соңғы тарау «Жаңа заманның жаңа астанасы» деп аталған. Мұнда автор өзінің көптен көкейінде жүрген ізгі армандарының бірін қалай жүзеге асырғаны жөнінде шабыттана жазады. Бүгінде Астана қаласы еліміздің экономикалық, саяси шешімдер қабылдайтын әкімшілік орталығы ғана емес, Еуразия құрлығының дәл ортасында орналасқан, әсемдігімен әлем назарын өзіне аударған өркениет пен руханият орталығына айналып келеді. Астана қаласы – тәуелсіз еліміздің тұңғыш рет арғы-бергі тарихында өз таңдауымен елордасы деп танылған шаһар.

Н. Назарбаевтың кітабында басты орындардың бірін әлеуметтік-саяси тұрақтылық мәселесі алады. Оның негізінде этносаралық және конфессияаралық түсіністік пен келісім жатқаны да нақтылана түскен. Өзінің президенттігінің ең бастапқы кезеңінен бастап Н.Назарбаев аталған мәселені бірінші кезектегі маңызды мемлекеттік идеология деңгейіне көтерді. Оның тарихи тұрғыдан дұрыстығын әлемде күнде дерлік түрлі ұлттық-діни мәдениеттердің қарсы тұрулары салдарынан болып жатқан қантөгістер мен жанжалдар айғақтап отыр. Қазақстан түрлі діндер мен сенім-нанымдардың ұғыныстық жағдайында бейбіт қатар өмір сүріп қана қоймай, дами да алатынын тәжірибе жүзінде көрсетіп отыр. Әлемдегі рухани пастырлардың бірінші және екінші съездерін Қазақстанда өткізу туралы шешім қабылдаулары да осының дәлелі болмақ.

Президент Н.Назарбаевтың жаңа туындысы бүкіл қазастандықтарды, әсіресе жастарды Отанын сүйуге, оның тәуелсіздік жылдарында жүріп өткен соқтықпалы соқпақсыз жолдарын жаңа қырынан танып білуге үйрететін пайымы мол танымдық шығарма. «Қазақстан жолы» - еліміздің бүгінгі биігіне атқан оқтай тұзу, төселген тақтайдай тегіс жолмен зырлап келе қалмағанын көрсететін кітап. Қазіргі қарышты қадамымыздың қайнар көзін ашып көрсететін кітап. Ең бастысы, ол тарихқа көз тастай отырып, болашаққа бағдар жасататын кітап. Бұл кітаптың бәрінен бұрын ең алдымен жастарға арналғандығы сондықтан. «Сендер, бүгінгі жастар, ерекше ұрпақсындар дегенді айтудан танбаймын. Сендер тәуелсіз Қазақстанда туып, ер жетіп келесіндер. Сендердің жастық шақтарың – біздің еліміздің бой тіктеу, өрлеу кезеңі. Сендер жетістіктер мен табысқа ұмтылудың осы рухын бойларыңа сіңіріп өстіңдер. Сендердің тағдырларың біздің еліміздің тағдырын айқындайды» - деп атап көрсеткен автор.

Бұл еңбекте баса назар аударатын тағы бір жәйт, ол білім беру ісіне қатысты түйінді мәселелер. Мемлекет дамуының барлық кезеңінде басты міндеттердің бірі - әрбір азаматтың толыққанды және сапалы білім алуына мүмкіндік жасау. Елбасының бастамаларының бірі – «Болашақ» бағдарламасын қолға алуы. Нәтижесінде, дарынды қазақтың ұлдары мен қыздары оқуларын одан әрі жалғастыру үшін әлемнің ең таңдаулы университеттерінде оқуда. Елбасы жаһандану заманында және өркениеттілік үрдісінде ғылым мен білімді интеграциялау арқылы білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға әрдайым ерекше назар аударуда. Оның ішінде мынадай екі бірдей маңызды міндетті атауға болады: біріншіден, білім беру елжанды азамат тәрбиелеуге ықпал етуі тиіс. Екіншіден, білім беру бәсекеге қабілетті және ұдайы ізденісте болатын адамды тәрбиелеуге ықпал етуі керек.

Бүгінде өркениетті негіздегі әлем тәжірибесін игеру – отандық білім саясатының басым бағыты болып қала бермек. Бұл мәселе Президентіміздің соңғы Жолдауында да айтылды.

Қорыта айтқанда, Н. Назарбаевтың «Қазақстан жолы» кітабының қазіргі қоғамымыздағы алатын орны ерекше. Өйткені, мұнда соңғы жылдардағы қол жеткізген табыстарымыздың негізі мен мән-мағынасын орнықты түсіндіріп беретіндігінде. Еңбекте тәуелсіздіктің тарихи орны, заңдық-құқықтық іргетастың қалыптасуы, экономикалық жетістіктердің жүйелілігі, әлемдік бәсекедегі Қазақстан жолы жан-жақты байыпталған. Қазақстандық жол – бүгінде экономикалық, саяси тұғырықтар мен әлеуметтік қиыншылықтардан кейін дүр сілкініп қайта жаңғырған, тұрақты даму даңғылына түскен, бірлік пен ынтымағы жараса гүлденіп келе жатқан жас Тәуелсіз мемлекет жолы, сондай-ақ, өз елін сүйетін, өз Отанын қастерлейтін, өз халқын мақтан ететін әрбір қазақстандықтың жолы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Н. Назарбаев. Қазақстан жолы. 2006 ж. 369 б.*

2. О.Әбдікәрімов. Отанды қастерлеудің озық үлгісі //Егемен Қазақстан. 15 желтоқсан 2006 ж.
3. Д. Исабеков. Жас ұрпақ, саған айтам... // Егемен Қазақстан. 28 желтоқсан 2006 ж.
4. С. Оразбаев. Елдікті еңселентер еңбек // Егемен Қазақстан. 27 желтоқсан 2006 ж.
5. Т. Қожамқұлов. Ректор лекциясы // Егемен Қазақстан. 29 желтоқсан 2006 ж.
6. С. Әбдіманапов. Мемлекетіміздің жаңа белестегі айқын тұжырымы // Егемен Қазақстан. 21 желтоқсан 2006 ж.
7. Жастарға арналған кітап – жастар көзімен // Егемен Қазақстан. 21 желтоқсан 2006 ж.
8. Ж. Сааданбеков. Қазақ бауырларымыздың бағы зор! // Егемен Қазақстан. 9 ақпан 2007 ж.
9. Ә. Нысанбаев. Жаһан жүзіндегі «Қазақстандық жол» //Президент және халық. 26 қаңтар 2007 ж.
10. Ә. Тарази. Терең талдау, тағылымды түйін // Егемен Қазақстан. 16 желтоқсан 2006 ж.
11. Ә. Қалмырзаев. Ой шайқасы немесе егеменді демократия дегеніміз не? // Егемен Қазақстан. 27 қыркүйек 2006 ж.

ӘОЖ 94(574) «20»
ҒТАХР 03.20

Амандосова Мадина Иргашовна¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
«Тарих» кафедрасының оқытушысы

ШЫҒЫС ЕҢБЕКШІЛЕРІНІҢ КОММУНИСТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ЖҰМЫС БАҒЫТЫ

Аңдатпа

Мақалада Кеңес үкіметінің идеологиялық үстемдікке жету жолында білім беру орындарын өзіндік құралға айналдырғаны жайлы, сонымен бірге, партиялық көзқараста қызметкерлерді тәрбиелеу үшін құрылған жоғары партиялық мектеп немесе коммунистік университет жайлы баяндалады. Сондай оқу орындарының бірі, Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университеті Орта Азия, Қиыр Шығыс және Солтүстік Кавказ территориясының сұранысына сай партиялық қызметкерлерді даярлаумен айналысты. Осы оқу орынанан білім алып шыққан азаматтар жаңа пролетарлық интеллигенцияның негізін қалаушылар болды. Сондықтан да осы аталмыш оқу орынының тарихы және оның жұмыс бағыты зерттеу объектісіне айналып отыр.

Түйін сөздер: шығыс, еңбекшілер, кадр, партиялық, қызметкер, партиялық мектеп, коммунистік университет.

Амандосова Мадина Иргашовна¹

¹Казахский государственный женский педагогический университет,
преподаватель кафедры «История»

СТРУКТУРА И НАПРАВЛЕНИЕ РАБОТЫ КОММУНИСТИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТЕ ТРУДЯЩИХСЯ ВОСТОКА

Аннотация

В данной статье описаны действия Своей власти в борьбе за идеологическое превосходство по всей территории страны, так же использования образовательных учреждений как инструмент пропаганды Советской власти, таких как, высшие партийные школы или коммунистический университет. Один из таких учебных заведений является Коммунистический Университет трудящихся Востока. Здесь шла подготовка партийных кадров для Средней Азии, Дальнего Востока и Северного Кавказа и т.д. Выпускники данного ВУЗа стали основой новой пролетарской интеллигенции в своих старнах. Поэтому история становления университета и его направления в работе стали объектом исследования.

Ключевые слова: восток, рабочий, кадр, партийный, работник, партийные школы, коммунистические университеты.

Amandosova Madina Irgashovna¹

¹*Kazakh State Women's Pedagogical University,
teacher of the department "History"*

THE STRUCTURE AND DIRECTION OF WORK OF THE COMMUNIST UNIVERSITY OF WORKING PEOPLE OF THE EAST

Abstract

This article describes the actions of the Sovetskaya government in the struggle for ideological superiority throughout the country, as well as the use of educational institutions as an instrument of propaganda for the Soviet government, such as higher party schools or a communist university. One of these educational institutions is the Communist University of Working People of the East. There was a training of party personnel for Central Asia, the Far East and the North Caucasus, etc. Graduates of this university became the basis of the new proletarian intelligentsia in their old days. Therefore, the history of the university and its directions in the work have become the object of study.

Keywords: east, worker, cadre, party, worker, party schools, communist universities.

Қазан төңкерісінен кейін Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің халық ағарту саласындағы бағыты 1919 жылы өткен РК(б)П-ның 8 съезінде қабылданған Партия бағдарламасында бекітілген болатын, мұнда, жаңа социалистік халық ағарту жүйесін құру, мектептер мен оқу орындарын қоғамды коммунистік қайта құру құралына айналдыру керектігіне баса мән беріледі. «Білім беру, оқуды ұйымдастыру және жастарды тәрбиелеу саласын түпкілікті өзгерту арқылы біз ескіге ұқсамайтын, яғни коммунистік қоғам құра аламыз» деді [1].

1920 жылы «Үгіт-насихат бөлімі (Агитпроп отдел)» құрылды. 1921 жылға дейін бөлім қалыптасу кезеңінен өтіп, Орталық Комитет құрамында өз орнын нық алды, сол жылы осы бөлімнің жетекшісі болып И.В.Сталин бекітілді. 1921 жылдың 18 қарашасынан бастап И.В. Сталин бөлімнің коллегиясын басқарды. Үгіт-насихат жұмысын Сталин басқарған кезден бастап, бөлімде көптеген өзгерістер орын алды. Сталиннің қатысуымен 1921 жылы 12 қарашада Үгіт-насихат жұмысы жайлы жоба бекітілді. Оған қосымша ретінде Үгіт-насихат бөлімшесінің меңгерушісі В.И. Хотимский «Үгіт-насихат жұмысының ағымдық міндеттері» атты жоба ұсынды, жоба бойынша: «партия ішіндегі үгіт-насихаттың әдіс-тәсілі марксистік білім беру», – болып анықталды. Яғни, үгіт-насихат бөлімі бастауыш білім беру мекемесінен жоғары коммунистік мектептерге жетекші болып бекітілді. Сауат ашу мектептерінен бастап, партиялық білім беруші оқу орындарының барлығы марксистік идеологияны таратушы орталыққа айналды [2].

Сондай оқу орындар қатарына «Коммунистік университеттер» жатты. Қазақ Совет энциклопедиясында «Коммунистік университет – партия, совет және кәсіподақ қызметкерлерінің маман кадрларын даярлаған жоғары оқу орындары» – деп анықтама беріледі. Яғни, мектептер, жұмысшылар факультеттері, университеттерден білім алып шыққан азаматтар Кеңестік идеология тұрғысында білім алып, қоғам ішінде сол көзқараспен өмір сүретіндей болып шықса, Коммунистік Университеттер және оған дейінгі тізбектегі «Кеңестік партиялық мектептер» кеңестік идеологияны теориялық және іс-тәжірибе жүзінде таратушы мамандар мен қызметкерлерді даярлау үшін қызмет еткен оқу орындары болып табылады.

Алғашқы коммунистік университет 1919 жылы Мәскеуде БОАК жанындағы үгіт-насихат жүргізушілер мен нұсқаушыларды даярлайтын курстың негізінде құрылған болатын. Алғашында Кеңестік және Партиялық жұмыстың Орталық мектебі, кейін Я.М. Свердлов атындағы Коммунистік Университет деп аталды. Алғашында ұлттық кадрлар осы аталған Университет қабырғасынан даярлықтан өтті. Осы мақсат үшін Украина, Белорусия, Кавказ халықтары, Түркістан, Қазақстан, Қырғыз, Башқұрт елдерінің партиялық ұйымдарынан оқуға өкілдер жіберілді. 1920 жылдардың соңында ұлттық республикалар мен облыстарға қызметкерлер даярлау үшін 3 айлық курстар ұйымдастырылды. Алайда мұндай шара Шығыс халықтары үшін кадр мәселесін толық шешіп бере алмады, өйткені Свердлов Университетінде орталық аймақтар қызметкерлер даярлау жақсы жолға қойылған болатын және оқу орыс тілінде жүгізілетін. Сондықтан да Орта Азия мен Солтүстік Кавказ

және Қиыр Шығыс елдерін қажеттілігіне сай келетіндей кадрларды даярлай алмады. Азамат соғысы жылдары кезінде азшыл ұлттар үшін қысқа мерзімді партиялық мектептер және курстар ұйымдастырла бастады. Бірақ бұл оқу орындары тұрақсыз еді [3].

Мәскеуде ұлттық аймақтарға арнап партиялық мектеп ұйымдастыру РК(б)П ОК және Ұлттық істер жөніндегі халық комиссариатында партияның X съезіне дейін талқыланған мәселе еді. Алғаш рет бұл мәселені 1920 жылы Бакуде Шығыс халықтарының I съезінде Коминтерннің атқару комитетінің төрағасы Г.Е.Зиновьев көтерді, ол: «Шығыс қызметкерлері үшін әлеуметтік ғылымдар университетін» ИККИ жанында құрылған Шығыс халықтарының әрекет және насихат кеңесіне ұйымдастыруды ұсынды [4]. Біршама уақыт өткен соң 1921 жылдың 21 қаңтарында РК(б)П ОК-нің қаулысымен Мәскеуде Ұлттық істер жөніндегі халық комиссариаты жанында «Шығыс курстары» ұйымдастырылды, сол жылдың 9 ақпанында курс «Университет» атағын алды [5]. Алайда Университеттің ресми құрылған күні 1921 жыл 21 сәуір деп саналады, өйткені осы күні БОАК «Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университеті» құрылғандығы жайлы қаулы жариялайды, онда:

«1. Для подготовки политических работников из среды трудящихся восточных договорных и автономных Республик, автономных областей, трудовых коммун и национальных меньшинств, учреждается в Москве при Народоном Комиссариате по делам Национальностей Универсиет Трудящихся Востока.

2. В целях предоставления возможности получать политическую подготовку широким массам трудящихся, не владеющим русским языком, преподавание в Университете Трудящихся Востока ведется на родных языках.

3. В отношениях всех видов довольствия студентов, сотрудников и преподавателей, а равно и оплаты труда последних, Университет Трудящихся Востока приравнивается к высшим учебно-военным заведениям» [6].

Кейініректе университет атына «Коммунистік» сөзі қосылады. Университет тікелей РКФСР Ұлттық істер жөніндегі халық комиссариатына (Наркомнац) бағынды, 1921 жылдың 26 мамырында аталған ұйымға Кеңестік Ресей аумағында ұлттық кадрларды даярлау және орыс емес халықтарды толықтай зерттеу үшін партиялық және кеңестік оқу орындар торабын және ғылыми қоғамдарды ұйымдастыру міндеттелді [7]. Барлық жоғары оқу орындары құрылымы мен сипаты жөнінен Я.М. Свердлов атындағы Коммунистік Университетке ұқсас болуы керек. Жаңа партиялық мектептердің ерекшелігі, мұнда оқу азшыл ұлттардың ана тілінде жүргізіледі деп жоспарланды [7].

Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Универсиетін ұйымдастыру жұмыстары Ұлттық істер жөніндегі халық комиссарының орынбасары, осы оқу орнының ректоры болып тағайындалған Г.И. Бройдоның мойынына жүктелді. Григорий Исакович Бройдо (1883-1956) Шығыс елдерінің маманы болатын, ол ұзақ уақыт бойы Ташкентте өмір сүрген, тіпті 1917 жылы қала Кеңесін басқарған болатын [8].

1923 жылы университетке И.В. Сталиннің аты беріледі, бұл орынды жағдай еді, өйткені ШЕКУ-дің негізі қаланған Ұлттық істер жөніндегі халық комиссариатын ұзақ жылдар бойы Сталин басқарған болатын. Сонымен қатар, Шығысқа үлкен мән берген партия басшыларының бірі еді. 1918 жылы Мәскеуде өткен I Бүкілресейлік коммунист-мұсылмандардың съезінде сөйлеген сөзінде Сталин: «перекинуть мост между народами Запада и Востока и, создав единый фронт революции, провать окружающее нас кольцо империализма», – деген еді [9]. Осы съезде Сталиннің тікелей ықпалымен Шығыс елдерінде үгіт-насихат жұмыстарын күшейтіп, оларды әлемдік революцияға тарту туралы резолюция қабылданған болатын. Кейінде Ұлттық істер жөніндегі халық комиссариатының басылымы «Жизнь национальностей» газетінде: «Немалую поддержку окажут делу революционизированная Востока сами империалисты с их новыми аннексиями, втягивающие в борьбу с империализмом новые страны и расширяющими базу мировой революции.

Задача коммунистов – вмешаться в дело парастающего стихийного движения на Востоке и развить его дальше, до сознательной борьбы с империализмом.

В этом смысле резолюция недавно состоявшейся конференции мусульман-коммунистов ... имеет, несомненно, глубокое революционное значение» [10].

Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университетінің бағыты жайлы және алдына қойған мақсаттарын 1925 жылы 18 мамырды И.В. Сталиннің айтқан сөзінде толық ашылған. Студенттерге арнаған сөзінде Сталин университет жұмысының екі бағытын айқындайды: «Біріншісі – Кеңестік Шығыс елдерінің қажеттілігіне сай келетін, шығыс халықтарына қызмет ете алатын жаңа кадрларды даярлау, екіншісі – отарлықта және тәуелділікте қалған Шығыс халықтарын революциялық

қажеттіліктеріне қызмет ете алатын кадрларды даярлау» [11]. Кеңестік Шығыс елдеріне кадр даярлау барысын үшін Сталин нақты 5 міндет айқындады: «1. Кеңестік Шығыс елдерде өндіріс ошақтарын құру; 2. Ауылшаруашылығын көтеру, әсересе суару жолдарын; 3. Кеңестік Шығыс елдерінде кеңестік шаурашылық жүйесін құрудың ең дұрыс жолы ретінде, шаруалар мен майда өнеркәсіпшілерді қолдау көрсетіп дамыту; 4. Кеңестерді бұқара халыққа жақындата түсу, олардың құрамын ұлттық етіп құрау және орындарға өз ұлт өкілінен шыққан азаматтарды отырғызу; 5. Кеңестік-партиялық және кәсіби-шаруашылық кардларды жергілік өкілердерден даярлау үшін ұлттық мәдениетті дамыту қажет және ана тілге жалпы білім беретін және кәсіби техникалық сипаттағы мектептер мн курстардың кең етек жаюына жағдай жасау қажет.» [11].

Ал шетелден келген студенттерді даярлауда «сол елдердің революциялық даму ерекшелігін ескеру қажет және кадрларды түрлі мақсаттарды орындауда қызмет ете алатындай етіп даярлау қажет», – деп айта кетеді.

ШЕКУ-дің алғашқы Жарғысы 1922 жылы РКФСР БОАК-мен бекітілген. Жарғыға сәйкес, «ШЕКУ РК(б)П ОК-нің ықпалды идеологиялық басқаруымен коммунизм теориясы мен тәжірибесі саласында жұмыс үшін өзара келісімді шығыс елдерінен, одақтық және автономды кеңестік республикалардан, автономды облыстардан, еңбек коммуналары мен азшыл ұлттардан шыққан еңбекшілерді даярлайды», – деп айтылған [12, 1-п.]. Оқу барысы ана тілінде жүргізіледі деп күтілді, егерде ондай мүмкіншілік болмаса студенттерге белгілі басқа тілде (мысалы, шығыс, орыс немесе батысеуропалық) болады деп жоспарланды.

1923 жылға дейін ШЕКУ Ұлттық істеп жөніндегі комиссариатың қарамағында болады, кейін РКФСР БОАК-нің (1924 жылдан бастап КСРО ОАК) басқаруына өтті. Шетелдік бөлім ИККИ-дің Шығыс секретариатының бақылауында болады. Жыл сайын ШЕКУ КСРО ОАК-нің алдында есеп берді.

Университеттің басқару құрамында «Үлкен кеңес», «Кіші кеңес», университет хатшылығы, «Ғылыми-педагогикалық бөлім», «Шет аймақтар бөлімі», «Әкімшілік-шаруашылық бөлімі», «Университеттік жолдастық сот», «Бақылау-шаруашылық комиссиясы» енді [12, 1-п.].

«Үлкен кеңес» Университет ректорының төрағалығымен, ректордың көмекшісі, Университет бөлімінің меңгерушілері: оқу-көмекші, ғылыми педагогикалық және Университет хатшылғы, пәндік комиссия және әр факультет студенттерінің өкілдерінен құрылған. «Үлкен кеңес» отырысында Университеттің бағыты анықталады және жылдық жоспар, есеп, оқу және шаруашылық жоспары, бағдарламалары, әдістер мен жұмыс тәсілі қарастырылады. Сонымен қатар, факультеттер мен курстардың ашылу уақыты, әр оқу жылына студенттерің саны және оларды қабылдау талаптары бектіледі.

«Кіші кеңес» отырысында жалпы ережелер, бөлімдер бойынша нұсқаулар, оқу және шаруашылық жоспарлары талқыланды және жауапты қызметкерлер мен оқытушыларды жұмысқа қабылдау бектіліні, факультет меңгерушілері тағайындалу жүргізілді. Кіші кеңес құрамына ректор төрағалығымен ректор көмекшісі, Университет бөлімінің және курстарының меңгерушілері, Университет хатшылығы, Бақылаушы шаруашылық комитеттерінің өкілдері және «Үлкен кеңестің» отырысына енген студент өкілдері де кірді [12, 2-3 пп.].

Ғылыми-педагогикалық бөлімде ғылыми, оқу-педагогикалық және саяси-ағартушылық жұмыстар жүргізілді. Ғылыми педагогикалық бөлім құрамына пәндік комиссия, оқу-тәрбие және саяси-ағарту бөлімшелері енді. Барлық факультеттер мен курстар үшін ғылыми зерттеу жұмыстары, оқу бағдарламаларын, жоспарларын және әдістерін құру Университет бөлімдері, көмекші оқу ұйымдары және педагогикалық іс-тәжірибе басқармасы Пәндік комиссияларды ұйымдастырады. Әрбір Пәндік комиссия құрамында үш топ жұмысшалыр қызмет жасайды: жетекші, курсқа жауапты профессорлар, жауапты жетекшінің нұсқауымен жетекші педагог-қызметкерлер және ғылыми қызметкерлер.

Шет аймақтар бөлімінде жергілікті аймақтардағы ШЕКУ бөлімдерінің басшылығы шоғырланған. Ал әкімшілік-шаруашылық бөлімінде азық-түлік бөлімі, материалды қамтамасыз ету, қаржы-есептік, медициналық-санитарлық, үйлерді басқару бөлімшелері қызмет жасады. Университеттік жолдастық сот студенттер арасындағы қарма-қайшылықтарды шешу үшін және Университет ережесін бұзу жағдайына қызмет жасады. Ал, бақылау-шаруашылық комиссиясы Университет аппаратының бар құрылымын бақылау қызметін атқарды [12, 3-4 пп.].

ШЕКУ оқуды ұйымдастыру құрылымы күрделі және тұрақсы болды. Қызмет еткен кезеңінде университеттің оқу бөлімінің ұйымдастыру құрылымы бірнеше рет өзгеріске ұшырады. 1921 жылы Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік университетінде студенттерді даярлауда алдын-ала даярланған

концепция және жоспары болмады. Тек бастапқы мақсат түрлі шеткі аймақтардың ұлт өкілдерінен шыққан студенттерді жинау және солардың қатарынан ана тілінде сабақ жүргізе алатын мамандарды өздеріне даярлап қалдыру болды. Мұны біз ШЕКУ-дің 1921 жылғы студенттерді жинауға байанысты бөлген орындарынан (разверстка мест) байқаймыз. Мысалы, 1921 жылы сәуір айында құрылған оқу орны 20 мамырға қарай келер оқу жылына мынадай орындар бөледі: «2 маусымға дейін лекторлық топқа 400 адам, Қиыр Шығыс секторына – 75 адам; 20 маусымға дейін Таулы Дагестан секторына – 300 адам, Біріккен ағылшын секторына – 75 адам; 15 шілдеге дейін Біріккен орыс секторына – 375 адам, Армян секторына – 75 адам; 10 тамызға дейін Тюркский (түркі) секторға – 675 адам, грузин секторына – 75, ал парсы секторына – 100 адам жинау көзделген» [13, 7-п.]. Мұнда біз байқағандай, ұлттық секторларға аса көңіл бөлініп тұр, алайда 1921/1922 оқу жылына байланысты Университет ректоры берген есебінде «Оқу бөліміне негізгі, тілдік, лекторлық, нұсқаушылық және ғылыми жаратылыстану курстары енді» [14], - деп айтылады, яғни Университет құрылмы ұлттық секторлар бағытынан сабақ жүргізу әдісіне қарай студенттерді топтастыруды ұйғарғандығын көреміз. Бірақ, алғашқы оқу жылында қызмет еткен курстардың тізімінде де қарама-қайшылықтар, мысалы, 1924 жылы ШЕКУ жайлы жарық көрген очеркта жоғарыда көрсетілген 5 курспен қатар тағы бір семинарлық курсты атап өтеді, оларға мынадай сипаттама беріледі: «Первоначальные еще не совершенные организационные формы были следующие: сама значительная масса студентов, владеющая только родными языками, составила *Отдел Языковых Секторов (ОЯЗ)* и там преподавание велось на родных языках студентов. Все же владеющие русским языком были разбиты по степени подготовки на отдельные группы, при чем в каждой группе были поставлены совершенно определенные задачи. *Основная* – ставила задачей – подготовку политически вполне грамотных работников; *инструкторская* – подготовку практических работников и различных отраслях советской работы; *лекторская* – лекторов для партшкол и восточных советских республиках; *семинарская* – научных сотрудников КУТВа. Кроме того, уже в феврале 22 года организованы *естественно-научные курсы* с целью подготовки преподавателей естествознания для восточных республик, которые вели бы преподавание на родных языках». Бірінші оқу жылында барлық курстардың оқу ұзақтығы 3 айдан – 8 айға дейін болды.

1922 жылға арналған ұйымдастыру схемасында да оқу мерзімі 3 айдан 8 айға дейін болады деп жоспарланады. ШЕКУ құрамында бірнеше факультеттер ұйымдастырылады: жұмысшылар факультеті, саяси-даярлық, партиялық, кеңестік және шетелдік бөлім. Саяси даярлық факультетінде орыс және студенттердің ана тілінде секторлар ұйымдастырылады және оқу мерзімі 5 ай болады делінді. Кеңестік факультетте Ұлттық істер комиссариаты, Халық шаруашылығы, Әкімшілік құқық, Жұмысшы-шаруа инспекциясы және т.б. жұмыстарға уездік деңгейде мамандандырып даярлау көзделді. Партиялық факультетте партиялық және ағартушылық жұмыс қызметкерлерін, лекторлық және ғылыми қызмет жүргізушілерді даярлайды деп дспарланды. Шетелдік факультет жоғарыда айтқандай Кеңестік идеологиямен таныстыру мақсатын іске асырса, Жұмысшылар факультеті шығыс елдерінен шыққан азаматтарды Мемлекеттік Университеттерге түсуге даярлайды деп күтті [13, 11-п.]. Алайда 1922-1923 оқу жылына оқуға қабылдау талаптарында «қысқамерзімді (1 жылдық) және негізгі (2 жылдық) курсқа қабылдау жүргізіледі» деп жазылды [15]. Яғни, жоғарыда айтқанымыздай ШЕКУ құрылым әрдайым өзгеріс үстінде болды. 1922 жылы құрылған «Саяси-даярлық факультеті» 1925 жылға дейін «Даярлық бөлімі» ретінде қызметін жалғастырады, өйткені шет аймақтан келуші студенттердің білім деңгейінің өте төмен болды, сондықтан оларды негізгі бөлімде берлетін теориялық білімге арнайы даярлау қолға алынды. ШЕКУ-ге жөнелтілген қазақ студенттерінің барлығы дерлік алдымен «Даярлық бөліміне» түсіп кейін негізгі бөлімде оқуын жалғастырған болатын, сондықтан көптеген қазақ білім алушыларның оқу ұзақтығы 5-6 жыл құрап жатты.

Студенттердің қандай талаптарға байланысты арнайы топтарға бөлінгендігі жайлы біз толық ақпарат таба алмадық, алайда негізгі студенттер бөлігі «негізгі бөлімде», ал білім жағынан жетік студенттер «лекторлық» топтарда білім алған. Орыс тіліне білмеген студенттер тілдік секторларға бөлінген, онда оқу үдерісі студенттердің ана тілінде жүргізілетін. Арнайы тіл топтарынан бөлек, аралас топтар болған, ондай топтарда азшыл ұлт өкілдеріне ортақ тілде білім берілетін.

Сонымен, кеңестік бөлімде студенттердің білім деңгейіне және тіл біліміне байланысты арнайы топтар болатын, егер де ана тілінде сабақ жүргізетін мұғалімдеп немесе аудармашылар болмаса, сабақтар бірнеше ұлттарға ортақ бір тілде жүргізілетін, ондай топтар аралаас деп аталатын.

Шетелдік бөлім ұлттық секциялардан құралатын. Мұнда айта кететін жайт, мұрағаттық құжаттарда секцияларды сектор, үйірме, топ және т.б. атаулармен де береді. Яғни, тұрақты белгілі терминология болмаған.

Ұлттық секцияларда оқу тиісті тілдерде жүргізілген. 1922-1923 жылғы есепке сүйенсек, сол оқу жылында 6 секция құрылған болатын, олар: орыс, француз, ағылшын, қытай және корей, барлығы 69 студент болған [16].

Кеңестік және Шетелдік секторларға мынадай кафедралар қымет еткен: партияның тактикасы мен тарихы және ленинизм кафедрасы, шетелдік Шығыс кафедрасы, тарихи материализм кафедрасы. Сонымен қатар, қосымша пәндер де оқытылған: жаратылыстану, тіл білімі, әскери теория. Бірнеше кафедралар Разрядтарға біріктірілетін (мысалы, Шетелдік Шығыс разряды).

1925-1926 оқу жылына бастап Шетелдік сектор терминінің орнына «Шетелдік топ» немесе (Шет топтар) атауы енеді, ал 1929-1930 оқу жылынан бастап «Арнайы сектор (Спецсектор)» аталады. 1930 жылы Арнайы сектор «А» секторы (үш жылдық арнайы курс) және «В» сектор (қысқа мерзімді 1 жылдық курс) болып бөлінеді. Негізгі сектор құрамына ұлттық үйірмелер және көпұлтты, аралас үйірмелер енеді.

1931-1932 оқу жылында ШЕКУ құрылымы одан әрі күрделене түседі. Жалпы университет құрылымы «А» (шетелдік) және «Б» (кеңестік) болып екіге бөлінеді. «А» секторының құрамына арнайысектор, «В» бөлім және «Г» бөлім (Профинтерн) енеді. Сонымен қатар Хошундық ауданның жұмысшылар курсы немесе моңғол-тувалық екі жылдық курс құрылады. «Б» Кеңестік секторында оқу мерзімі 3 жыл және 3 ай болып бекітіледі. Бұл кезде 1927 жылдан бастап Университет құрамында «Аспирантура» ашылады, мұнда да оқу мерзімі 3 жыл болатын. Сонымен бірге, азшыл ұлттар өкілінен шыққан колхоз басшыларының саяси деңгейін арттыру үшін «Колхоздық курстар» жұмыс жасап жатқан болатын.

Университеттің құрылымына қосымша ұйымдар да енген, олар: зертханалар, қоғамдық ғылымдар және жаратылыстану, техника тарихы кабинеттері және биология бойынша ғылыми зерттеу институты, кітапханалар, клубтар, ғылыми-зерттеу жұмыс ұйымдары, баспахана, студенттердің іс-тәжірибесін басаратын комиссия және студенттер мне қызметкерлер ұйымы. Университет қабырғасында лазарет (емхана) қызмет етті, мұнда студенттер мен оқытушылар ем қабылдайтын [12, 1-п.].

ШЕКУ-дің филиалды құрылымы да кең болатын. Оның құрамына жалпы 17 университет енетін (Ташкентте, Бакуде, Иркутскта және т.б.). Алайда шеткі филиал университеттерде оқу бағдарламасы әлдеқайда жеңіл болатын, өйткені шеткі аймақтардағы университеттердің мақсаты Мәскеудегі негізгі оқу орынына студенттерді даярлау еді.

1921-1938 жылдар аралығында ШЕКУ басшылығы төрт рет ауысады. 1921-1926 жылдар аралығында жоғары оқу орынын Григорий Исаакович Бройдо (Герш Ишков) (1883-1956), 1903 жылы партия мүшесі болған, ұлттық істер жөніндегі комиссардың орынбасары басқарады. 1926-1928 жылдары университет басшылығын Борис Захарович Шумяцкий (1886-1938) өз тізгініне алады, ол 1919-1920 жылдары Сибревком төрағасы және Сиббюро РК(б)П ОК мүшесі болған, 1920 жылы Дальбюро РК(б)П ОК мүшесі және Қырғишығыс республикаларының Министрлер Кеңесінің төрағасы болған. 1921 жылдың 5 қаңтарынан – 1922 жылдың 6 қыркүйегіне дейін РВС 5-армияның мүшесі. 1923-1925 жылдары Иранда КСРО саяси жетекші. 1926 жылдан бастап Ленинградтық Губкомның БК (б) П бюросының мүшесі. 1928-1929 жылдары Университет ректоры шығыстанушы-саясаттанушы Иосиф Лювович Райтер (1893-1940) болып бекітіледі, ол кейін репрессияға ұшырып, ату жазасына кесілген. Одан кейінгі уақытта Университет ректоры Павел Александрович Миф болды, Украинада ол азамат соғысына қатысушы, Коминтерннің Қыр Шығыс секретариатының мүшесі болап табылады[17].

Азаматтық соғыста жеңіске жеткеннен кейін Кеңес үкіметі аймақтарда өзінің билігін нығайту шараларын жүргізе бастады. Коммунистік партия және Кеңес үкіметі Жергілікті кеңестік билік жүргізуші өкілдердің беделін нығайту үшін және олардың құзыреттілік шекарасын кеңейту үшін толық пролетариаттық демократияны іске асыру мақсатында жұмысшы және саяси-шаруашылық қызметтегі азаматтарды өзқатарына тартты.

1919 жылдың 10 шілдесінде В.И. Ленин «Қырғыз (Қазақ) өлкесін басқару бойынша Революциялық Комитет жайлы» декретке қол қойды. Онда Кир(Қаз)ревком өлкені басқарушы ең жоғарғы әскери-азаматтық ұйым деп айтылады. Декретте ұйымның мақсаты мен міндеттері айқынданды: контрреволюция мен интервенцияға қарсы күресу, өлкеде мемлекеттік, шаруашылық

және мәдени құрылыс жүргізуге жағдай жасау, Қазақстан жерінде Кеңестердің құрылтай съезін өткізге дайындалу. Кир(Қаз)ревком басшылығында, поляк ұлтынан шыққан С. Пестковский тағайындалды. Ревком құрамында В. Лукашев, Ә. Жангелдин, А. Байтұрсынов, М. Тунганчин, С. Меңдешев, Б. Қаралдин, Б. Қаратаев, Т. Седельников болды. Кейін Ревком құрамына А. Авдеев, А. Айтиев, А. Алибеков, С. Арғанчеев, С. Сейфуллин, Х. Габбасов, В.А. Радус-Зенькович және т.б. енді [18]. Кирревоком мүшелігіне енгендердің көпшілігі ұлт зиялылары, бұрынғы «Алаш» партия өкілдері болды. Ұлт зиялыларын большевиктердің билік басына тарту себебі, жергілікті аймақтарда Кеңес билігін нығайту болды.

Алашордалықтар РК(б)П-ның ұлттардың өзін-өзі билеу туралы ресми құжаттарына сүйене отырып, 1920-жылдардың бастапқы кезеңінде Кеңес өкіметі саясатына сенім білдірді, сондықтан да РК(б)П қатарына А. Алибеков, А. Кенжин, Н. Байдильдин, М. Саматов және т.б. қосылды. Х. Габбасов куәлік еткендей, 1920-жылдардың басында алашордалықтар «саяси өмірде белгілі ықпалға ие болу үшін» «БК(б)П партиясы идеясын жақтасын-жақтамасын» партия қатарына бір лекпен қосылуын талқылаған болатын, алайда, соңында «әркім өз еркімен қоюлуы керек» деген тұжырымға келді [19, 92-б.].

Шын мәнісінде, Алашордалықтар Кеңестік авторномды билік кру үшін белсенді атсалысты. А. Ермеков Мәскеуде Қырғыз өлкесі үкіметін басқарды, Х. Габбасов Сібривком жанындағы КирВРК? уәкілеті болды, Б. Сарсенов – Бүкілқазақ съезін ұйымдастырушы өлкелік комиссия қызметкері, А. Таначев – КирВРК?-ның заңнамалық болжау бөлімшесінің меігерушісі, А. Кенжин – КирВРК-ның мектептен тыс бөлімнің меңгерушісі болды. 1920-жылдардың басында кеңестік мекемелерде Б. Қаратаев (ол Алаш партиясының мүшесі болмады), И. Омаров, К. Тәттібаев, И. Терегулов, С. Дошанов, А. Қозбағаров, С. Қадырбаев және Ж. Ақпаев Семей мен Сырдария губернияларында бірқатар заңнамалық мекемелерді басқарды, халыққа білім беру инспекторы болды және этнографиялық жұмыстарға қатысты [20].

Негізгі басқарушы орындарда ұлт зиялыларының болуы Кеңес үкіметіне қазақ даласына терең енуге және билігін үстірт емес, шын мәнісінде жүргізуге мүмкіндік бермеді. Азамат соғысы аяқталғаннан кейін ұжымдастыру басталғанға дейін большевиктер қазақ жеріне нық аяқ баса алмады. Большевиктер ертелі кеш қазақ халқының билікке мойынсұнатынын білді. Алайда, ол әрекетті іске асыру үшін коммунситерге қатысты кері пікір қалыптастырып отырған дәстүрлі көзқарастағы ұлт элитасының ықпалын жеңу керек болды. Сол үшін ең алдымен қазақ халқына ықпалы күшті топтарды жою керек болды (бастапқыда ауыспалы мағынада, кейін шын мәнісінде). Сондықтан кеңес үкіметінің іс-шаралары тікелей не жанамай қазақ зиялыларына қарсы бағытталып отырды, ондағы мақсат: беткеуістар азаматтарды жою, ал ең бастысы – қалыптасқан әлеуметтік құрылымдардың негізін бұзу. Өзін белгілі бір рулық құрылымның мүшесі ретінде қарастыратын, күрделі құрылысты қоғамда өзгеріс әкелу оңай болмасы сөзсіз, тек сол рулық құрылымды жаңа әлеуметтік құрылым формасымен алмастырған жағдайда ғана халықтың арасында зиялыларда болған бұрынғы беледге жаңа тұлғалар ие бола алар еді.

Бірақ, қазақ зиялыларына қарсы қойылған қарапайым шаруалар мен жұмысшылар партия қатарына енгенімен, пролетариат қозғалысы туралы ешбір түсінігі болмады. Көптеген партия қатарындағы азаматтар большевистік идеология жайлы бұлыңғыр мазмұнды білім болды. Олар тіпті Лениннің есімімен және «Коммунизм әліпбиімен» толық таныс емес еді. Ал «партия дегеніміз не?» деген сұраққа тіпті төменгі қатардағы қызметкер жауап бере амайтын [21].

Өзінің зиялыларының тәрбиелеп өсіру үшін Кеңес өкіеті «Сауатсыздықпен күрес» бағдарламасын енгізді, өзіндік білім беру жүйесін енгізді. Саяси білім беруге өте көп көңіл бөлінді. Мемлекеттің территориясында жұмысшылар факультеті, кеңестік партия мектебі және жоғары партия мектептері секілді саяси-ағарту мекемелері қызмет етті. Соның ішінде кеңестік Шығыс және шет Шығыс елдернен партиялық қызметкерлерді даярлаумен айналысқан Шығыс еңбекшілерінің коммунситік Университеті болды.

ШЕКУ қызмет еткен 1921-1938 жылдар аралығында Қазақстаннан осы оқу орыннан 300-ге жуық азамат білім алып шықты. ШЕКУ түлектері арасында Кабулов Ильяс, Леписов Султан, Кенджибаев Бейсембай, Алтынбеков Емберген, Арыстанов Жусипбек және т.б. Қазақстанның көрнекті саяси қызметкерлері бар. Сонымен қатар, ШЕКУ қабырғасынан жергілікті кеңестік партия мектептерінің леторлары, үгіт-насихат жұмысын жүргізушілер және әйелдер арасындағы қызметкерлер шықты.

Осылайша, ШЕКУ Кеңес өкіметінің қалыптасуына қызмет еткен жаңа кадрларды даярлаудың құралы болған. Қазақстан жерінде қызмет еткен ШЕКУ түлектері жаңа қоғамдық құрылымдар мен

құндылықтардың негізгі құру үшін қолданылды, сонымен бірге, аймақта Кеңестік өкіметтің терең еніп, саясатын іске асыру үшін негізгі тірек күшке айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

13. Ленин В.И., Шығармалар жинағы, т. 41. 301-б
14. Н.Ю.Пивоваров. *Агитпроп ЦК РК(б)П в системе органов власти: положение о работе, структура, руководители в 1920-1924-е годы. В.кн.: Культура и власть в СССР. 1920-1950-е годы: материалы IX международной конференции. Санкт-Петербург, 24-26 октября 2016 г. - М.: Политическая энциклопедия; Президентский центр Б.Н.Ельцина, 2017. - 141 с.*
15. Тимофеева, Наталья Николаевна. *Коммунистический университет трудящихся Востока (КУТВ) - центр идейной подготовки коммунистических и революционных кадров Востока : автореферат дис. ... кандидата исторических наук . - Москва, 1988. - 19 с.;*
16. 1-ый съезд народов Востока. Баку. 1-8 сентября 1920 г. *Стенографические отчеты. Пг.: Изд-во Коммунистического Интернационала, 1920. с. 212*
17. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 17-қор, 112-тізбе, 123-іс, 6-парақ.
18. СУ. 1921, 5 мая, №5, с. 191
19. Макарова Г.П. *Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР, 1917-1918 гг. с. 136*
20. О Г.И.Бройдо см.: *Биографическая энциклопедия //biografia.ru*
21. Цит. По: Персиц М.А. *Застенчивая интеграция. О советском вторжении в Иран и Бухару в 1920-1921 гг. М.: «Муравей-Гайд», 1999. с.18*
22. Сталин И.В. *Не забывайте Востока // Сталин И.В. Соч. 4. М.: Госполитиздат, 1949. с. 173.*
23. Сталин И.В. *О политических задачах университета народов Востока: Речь на собрании студентов КУТВ 18 мая 1925 г. // Сталин И.В. Сочинения. т. 7. М., 1925. с. 135; Правда. №115. 22 мая 1925 г.*
24. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қор, 8-тізбе, 8-іс, 1-парақ.
25. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қор, 8-тізбе, 1-іс.
26. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қор, 8-тізбе, 2-іс, 1-парақ.
27. *О приеме в Коммунистический Университет трудящихся Востока при Наркомнаце. // Жизнь национальностей. - 1922. - 31 июля. - №1*
28. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қор, 1-тізбе, 5-іс, 30-парақ.
29. Панин, Евгений Валерьевич. *Создание и функционирование советских высших учебных заведений для национальных меньшинств. 1920-1930-е гг. : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : - Москва, 2012. - 28 с.*
30. *Известия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов от 17 июля 1919 года, № 155*
31. *Красный террор: Политическая история Казахстана (сб. документальных материалов политических репрессий 20-50-х годов XX века). Алматы: ТОО «Типография оперативной печати», 2008. 307 с.*
32. *Движение Алаш. Сб. документов. Алматы, 2007. Т.3.Кн.1. 304 с*
33. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 17-қор, 14-тізбе, 326-іс, 52-па

Н.Берікқызы¹

*¹Тарих, археология және этнология факультетінің 1-курс магистранты,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

Л.М. Хасанаева²

*²т.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖӘНЕ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТ МӘСЕЛЕСІ (XXғасырдың 30-шы жылдары)

Аңдатпа

Кеңестік тоталитарлық жүйедегі саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің тағдыры адамгершілікке жатпайтын сынақтарға ұшырады. Еркіндіктен айырылған әйелдер тек сандармен ғана белгіленді және ешқандай құқыққа ие болмады. Кеңестік тоталитарлық жүйе көптеген балаларды ата-анасын «халық жауы» тарапынан көрді. Осы саясаттың арқасында ата-аналарын тастап кеткен көптеген балалар да болды. Осылайша, тоталитарлық қоғам отбасыларды құртып, бір-бірінен жақын туыстарын тартып алуына үлкен маңызды мәселелердің біріне айналып отыр.

Кілтті сөздер: гендерлік саясат, репрессия, тоталитарлық жүйе, халық жауы, еңбекпен түзету лагерьлері.

Берікқызы Н.¹

*²магистрант 1-курса факультета истории, археологии и этнологии
Казахского Национального Университета им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

Хасанаева Л.М.²

*²к.и.н., доцент, Казахский Национальный Университет им аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

ПРОБЛЕМЫ РЕПРЕССИИ И ГЕНДЕРНОЙ ПОЛИТИКИ (30-ые года XX века)

Аннотация

Во времена советского тоталитаризма судьбы женщин подвергшиеся репрессиям были подвергнуты нечеловеческим испытаниям. Женщины, лишившиеся свободы были обозначены лишь номерами, и не имели никаких прав. Советская тоталитарная система множество детей воспитала «врагами» своих родителей. Из-за такой политики было много детей отказавшихся от родителей. Таким образом, тоталитарное общество разрушало семьи, и отнимало близких родственников друг у друга.

Ключевые слова: гендерная политика, репрессия, тоталитарная система, враги народа, исправительно-трудовой лагерь.

N.Berikkyzy¹

¹master of history, archaeology and ethnology, Kazakh National University named al- Farabi, Almaty, Kazakhstan

L.M.Khassanayeva²

*²Kazakh National University named after al - Farabi ,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*

PROBLEMS OF REPRESSION AND GENDER POLICY (30th year of the twentieth century)

Annotation

At the time of the Soviet totalitarianism of destiny of women undergone repressions were put on inhuman trials. The women deprived of freedom were designated only by numbers, and had no rights. For accused watched not that as on mothers, didn't even consider them people. The Soviet totalitarian system brought up a great number of children "enemies" of the parents. Because of such policy was many children who refused parents. Thus, totalitarian society destroyed families, and took away close relatives each other.

Keywords: gender policy, repression, totalitarian system, the enemies of the norod, forced labor camp.

Қазақ даласы тоталитарлық жүйе барысында халықтың менталитетіне жат түрмелер, мәжбүрлеп еңбек ету лагерьлерінің ажыратылмас бөлігіне айналады. 1930 жылдың ортасына дейін айыпталған әйелдерге әдейі арналған лагерьлер болмаған. Сол кезде бас бостандығынан айырылған апа-әжелерге «кәсіби қылмыскерше қарап» түрмелерге қамау әдеттегі құбылысқа айнала бастайды.

1937 жылғы 15 тамыздағы ІХК-ның №00486 шұғыл бұйрығынан соң «Отанын сатқандардың отбасы мүшелеріне» арналған арнайы лагерьлерді құру қажеттілігі туындайды. Осындай лагерьлерді құру аймақтары болып Нарым өлкесі мен Қазақстандағы Торғай ауданы белгіленеді. Себебі, РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабымен сотталған әйелдерді өзгелерден бөлек қамау бұйырылған еді [1].

1937-1938 жылдары АЛЖИР, яғни Отанын сатқандардың әйелдерінің айрықша лагерьлері құрылып, 1940 жылдың жазына қарай, көбейе түскен. 1930 жылы Қазақстандағы 23 тұтқындау орындарында да сотталған әйелдер болғанымен, бірақ олардың дәл саны ешқандай құжаттарда жазылмаған.

Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерьлерінде жазықсыз сотталып, жазаларын өтеген апа-әжелеріміздің тағдыры оңайлықпен зерттеліп, жазылатын нәрсе емес. Сол кезеңдегі қылмыстың өте көлемді, әрі жүйелі түрде, жан-жақты болуы қазіргі таңда зерттеудің өте ауқымдылығын әрі жан-жақтылығын талап етеді. Осы тұста түрмелер мен еңбекпен түзету лагерьлеріндегі әйелдер тағдыры сол кезеңде ешкімді де қызықтырмағандығы белгілі.

Сотталған аналар лагерьде өздеріне жұмсалған шығынды еңбегімен өтеп қана қоймай, сонымен бірге мемлекетке табыс әкелуге міндетті болды. Айыпталғандарға ана ретінде ғана емес, адам ретінде де қарамай, ауа-райы да ескерілмей, ауыр жұмыстарды да жасатқызады. Түрмелерде тұтқындар санының шектен тыс болуы және аурулардың көптігі туралы деректерді мұрағаттардан жиі көруге болады. 1925-26 жылдардағы қуғын-сүргін саясатының деңгейін тұтқындар санынан көруге болады. Мысалы, Семей түрмесінде 1 адамның орнына 6,4 адам жатса, ал 200 адамға арналған тамақты 634 сотталғандар ішкен. Түрмелерді тексеретін комиссия Қазақстан жеріндегі түрмелердің нашар жағдайын үнемі көрсетіп отырған [2].

Сұлтанбек Қожановтың жұбайы Күләндам апаның естелігінде«... Сұлтанбекті тұтқындап алып кетті, біз бала-шағасы үрпиісіп, бір-бірімізге сүйенісіп, жылап-сықтап қала бердік... Қоярда қоймай сұраулар салу арқылы үш-төрткүн арасында Сұлтекеңнің қайда апарылғанын анықтадық. Оның маңайы толған біз сияқты жоқ іздеген мүсәпірлер. Дайындаған тамақты, кейбір керек-жарақты нәрселерді кішкене қақпадан әрмен жылжытудың сәті түскен күнгі қуанышта шек болмайды екен. Ал оның қабылданбай, кері қайтарылған күнгі тартатын жан азабынды, құдай ешкімге көрсетпесін, сөзбен жеткізу мүмкін емес... Анда-санда айналасы төрт-бес минут шамасы Сұлтекеңмен тілдесіп калып жүрдім. Қанша маған білдірмеуге тырысқанмен, жағдайының төмен екені бесенеден белгілі.

Дене бітімі жұқарып, бет жүзі сарғыштанып барады. Дауысы да өзгерген... Тағдырға не шара... Сұлтекеңнен хат-хабар күтіп жүрген беймаза күндердің бірінде «халық жауының әйелі» ретінде өзім де тұтқындалдым... [3].

Жазықсыз сотталып, «жазаларын» өтеген аналар түрме, еңбекпен түзету лагерьлерінде тек қана күйеулері мен балаларын ойлап, болмашы үмітпен өмір сүрді. Гүлнәр Дулатова апамыз «Тағдырластар немесе 20-30-жылдарда халық жауы» атанып, қуғынға ұшыраған аяулы азаматтардың жарлары мен перзенттері жайлы естелігінде: Мен сол жылдарда қасірет шеккен әйелдерді екіге бөліп қараймын. Алғашқылары күйеулері ұстала салысымен зобалаң өз бастарына туып, түрмеге қамалып, лагерьде жаза-мерзімін өтегендер. Одан кейінгілер: күйеулері заңсыз кесіліп, жер аударылған кезде, үй-күйін тастап, аштық жылдарына қарамастан балаларын шұбыртып, күйеулерінің соңдарынан еріп барғандар...» деп қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдері көрсетеді. Ол кісі қудалау көрген әже-апаларымыздың бастан кешкен жан азабын көзбен көріп білгендердің бірі [4].

Бас бостандығынан айырылған әйелдер (контрреволюциялық іс-әрекеті, пиғылы немесе күйеуінің кеңестерге қарсылығын айтпағаны үшін сотталғандар) нөмерленіп қана белгіленіп, ешқандай құқықтарға ие болмады. Айыпталғандарды түрмеден лагерьге, лагерьден түрмеген немесе лагерьден лагерьге ауыстырған кезде бірқатар құжаттар ізсіз де кеткен. 1931 жылы-ақ түрмедегілер санын нақтылы есептеу мақсатында статистика қызметі ашылып, сотталғандарды түрмеде ұстамай ЕТЛ-ге жіберу мәселесі шұғыл қолға алынғанымен, еш нәтиже шықпаған. Кейінгі жылдары да сотталған әйелдердің аты-жөндері, үкімдері, қылмыстық жауапкершілікке тартылу себептері және өзге де қажетті мәліметтер біркелкі заңдылықпен жазылу жүйесін сақтамайды. 1930 жылдың басынан бастап-ақ сотталғандарды қарцерге қамау секілді жазалау шаралары барлық түрме, лагерьлерде қолданылады. 1924 жылы қабылданған «айыпталғандарға қорлық көрсетпеу туралы» заң жөніне де қалған. ОГПУ-мен сотталған әйелдерге науқас, мүгедек болса да, қатал жаза қолдану үрдісі ешқашан күшін жоймайды [5].

«Отанын сатқандардың Ақмола лагерьі» тарихына тоқталсақ «Алжир»-Сталиндік тоталитарлық жүйе кезінде «халық жаулары» атанып, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған мемлекет және қоғам қайраткерлерінің, шарушылық, партия кеңес басшыларының, сонымен қатар қарапайым адамдардың әйелдері мен қыздары жазықсыз жазаларын өтеген Ақмола облысындағы лагерь. Ол Қарағанды лагерьінің 26-бөлімшесі ретінде қазіргі Астана қаласының Оңтүстік-батысында, Төңкеріс (Малиновка) елді мекеніне КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының 1937 жылғы 15-тамыздағы № 00486 бұйрығы негізінде құрылған. "Алжир" Карлагтың бір бөлімі ғана. «Саяси сотталғандар» (РСФСР ҚК 58-бабының бөлімдері бойынша) жабық, яғни сыртпен хат-хабар ала алмайтын лагерьлерге қамалды. Осындай лагерьлер КСРО көлемінде 1930 жылдың ортасынан бастап қана белгілі болды. РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабының 17-тармағы бойынша бас бостандығынан айырылған аналар қамалған Ақмола лагерьі тікелей Карлагқа бағынды. Саяси тұтқындар ең ауыр жұмыстарды атқарып, «қайта тәрбиеленді». Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерьлерінде «тұтқындарға» жанашырлық білдіргендерге «халық жауы» атағы таңылып, алыс аймақтарға жер аудару жазасы қолданылған[6].

Ақмола лагерьі 30 мың га жерді алып жатқан. Онда 3 жылдан 8 жыл мерзіммен бас бостандығынан айырылған әйелдер жазаларын өтеді. Олар әр-ұлттың өкілдерінен еді. А.Тасымбековтың «Жан дауысы. Алжир архипелагы» атты еңбегінде жазықсыз сотталған аналардың лагерьдегі өмірінен көптеген мәліметтер жазылған. Айыпталған әйелдер мал бағып, фабрика салып және жер қазып, бау-бақша егіп, сиыр сауып, киім де тіккен. Олар барлық жұмыстарды атқарған. «АЛЖИР»-дегі ауыр жағдай туралы Мария Даниленко: «Біздер 25, 35, 50 градус салқындық пен 50 градус ыстықта да жұмыс жасадық. Бір жаз ішінде әйелдер 18 құрылыс объектілерін салды...»-деп өз естелігінде жазады. Лагерьлер мен түрмелерде надзирательдердің ішетін тамақты жерге қойып, оның ішіне түкіріп, «жрите контрики» деген кездері де өте жиі кездескен [7].

Уэзипа Майжолова-Құленованың естелігінде: «Лагерьде таңғы сағат төрттен кешкі сағат алтыға дейін үзіліссіз жұмыс жасайтынбыз» – деп, өз естелігінде лагерьдегі әйелдердің ауыр жағдайын көрсетеді.

Қазақ көркем әдебиет баспасының жауапты қызметкері Абат Әлібаевтың жұбайы, ҚазОАҚ-нің аппаратында қызмет жасап жүргенде, 1938 жылы 10-сәуірде тұтқынға алынып, «АЛЖИР»-де жазасын өтеген Зағипа Тінәлина өз естелігінде сотталған әйелдердің өмірі туралы төмендегідей баяндайды: «Алматы абақтысынан бізді Қарағанды лагерьінің Ақмола бөлімшесіне айдады. Бірақ ол жерге де діңкелеп жете алмай, Новосибирск мен Челябинск түрмелерінің тұтқындарды жан-жаққа

бөлетін сасық қапасында біздерді айлап ұстаумен болды. Ондағы тартқан азап пен қорлықты айтып жеткізу қиын.

«Кімдер жоқ емес арамызда: партия және мемлекет қайраткерлерінің әйелдерінен от басындағы шаруа әйелдерге дейін. Кешегі революционерлер, қатардағы партия-совет қызметкерлері, атақты артистер, жазушылар, дәрігерлер, мұғалімдер мен инженер-конструкторлар, ұшқыштар, тағы дер кезінде Отанға, елге пайдасы тиетін жоғары білімді мамандар. Қылшылдаған жастан жетпіске таяп, жер таянған кемпірлерге шейін тікенек сымның ар жағында, күндіз-түні қарулы күзетпен тырп еткізбей, малша қара жұмысқа айдап, арқа еті арша, борбай еті борша болғанша аздырып, ақыл-естен айрылтып, бір жақта қалған бала-шаға, күйеуінен, жора-жолдастардан мүлдем хабарсыз, (хат-хабар жазуға да сәлем-сауқат алуға да рұқсат жоқ), тіршілік атаулыдан күдер үздіре азаптағанда, айтындаршы, жамағат, не жазығы бар еді бұлардың? ...Қандай қылмыс істеп қойып еді? «Тәңір-ау, тым құрыса, айтып, айыбыңды бетіңе бастыра айыптаса ғой?..» – деп жан шырқырай айқайлағың келгенімен, үнің көмейіңде тұншығатынын білесің... Білесің де (жан-жағына үрейлене қарап жүру-әдет), тіліңді қырши тістеп, шыдау үшін ғана тырысып бағасың. Шыдай алмай өліп кеткендер көп: осы маңайда өлгендерді апарып (арбаға өліктерді бөренеше тиеп...), мал құсатып көміп тастайтын орын бар. Жерге тапсырудың хайуаннан айырмашылығы: өлген кісінің башпайына тақтайша байлап, оған нөмірлеп (таңбалап десе де), марқұмның анықтамасы қысқаша жазылады." [8].

1937 жылдан 1954 жылға дейін «Р-17» деп аталатын (ресми түрде) 26-шы түктеде тұтқын әйелдер саны қанша болды деген сұраққа нақтылы жауап беру қиын. Алғашқы жылы-ақ лагерьдегі әйелдер саны 6,5 мыңға жеткен— деген пікір де бар.

Осы тұста зобалаңға ұшыраған Меңтай Дәукенованың естелігіне мән берсек: «...Күйеуім Жұмағалиды 1937-жылы ұстады. Бізді пәтерден қуды. Үш және жеті жастағы балаларыммен көшеде қалдым. Күйеуімді ұстаған соң, екі айдан кейін ПХК қызметкерлері мені балаларыммен қосып Ақтөбе түрмесіне әкелді. Балаларымды менен айырып тартып әкетті». Ол кісі түрме камераларында 100-140 адамнан болғандығын, өзін тергеуге бір мәрте шақырғандығын айтады. Меңтай апаны 8 жылға соттайды.

1937 жылдың ортасында Карлагта жаңа туған бұзаулар мен торайларды бағатын фермалар ұйымдастырылады. Фермаға түнгі бақташы болып орналасқан Құсни апай бұзаулар мен торайларға беретін күнжараны ашыққан әйелдерге тығып таситын болған. Ол кісінің жолдасы Есім Байғаскин (Алматы мал дәрігерлік институтының ректоры болған) де «халық жауы» ретінде ұсталған еді. Әзиза Рысқұлова мал дәрігері, ал Мәриям Қамбарқызы ферма меңгерушісі болғанда, лагерьдің жатын қасапханасынан сойылған малдың майын жасырып, тығып әйелдерге тасыған. Әйелдердің жағдайларының жақсара бастағанын сезіп, күдіктенген түрме қызметкерлері Мәриям апайды түрмеге қайта қамап, кейін «Долинкаға» ауыстырады.

Сол бір тағдыр тауқыметін арқалаған мыңдаған әйелдердің бәрін тізіп көрсету мүмкін емес. Лагерьде КСРО мемлекет басшыларының, әскери қолбасшыларының әйелдері мен жақын туыстары, Қазақстан басшы қызметкерлерінің әйелдері мен балалары, жақын туыстары жазаларын өтеді. Ең бірінші елге белгілі аса танымал қайраткерлердің бала-шағалары қуғындалды. Алжирде маршал М.Н. Тухачевскийдің қарындастары Александра және Валентина Тухачевскаялар, С.Сейфуллиннің әйелі Гүлбаһрам, А.С. Енукидзенің әйелі мен қызы, Б.Майлиннің әйелі Күнжамал, Т.Рысқұловтың әйелі Әзиза, С.Қожановтың әйелі Күләндәм, С.Мендешовтың әйелі Рәзия, Т.Жүргеновтың әйелі Дәмеш, Н.Нұрмақовтың әйелі Зүпнүн, С.А. Асфендиаровтың әйелі Рабиға және Майнұр Сарымолдаева, Елизавета Садуқасова, Мария Ескараева, Мариям Тоғжанова, Әйіш Құлымбетова, Бибіжамал Сырғабекова, Сағадат Тәшитова, Шәкітай Тәтімова, Айша Қабылова, Кира Нұрмағамбетова (лагерьде атылған), Жанбике Шанина, Хадиша Мусина, Зарап Темірбековтың әйелі Сақыпжамал Назарова, Уәзипа Құленова, Мағрипа Рүстемова, Әсма Шоманова, Зағипа Тінәлина, Баршын Калменова, Мәдина Оразова, Мариям Есенгельдина, М.И. Ибрагимова, Сұлұхан Бағызбаева, Жанбике Шанина, С.Такенжанова, Р.Мухамеджанова, М.Мамежанова, Рахиль Плисецкая, Шүкре Сүлейменқызы, Галина Серебрякова тағы да басқа көптеген танымал тұлғалардың әйелдері мен қыздары, апа-қарындастары азап шекті. Жазасын өтеп болғаннан кейін де сотталған әйелдерге астаналық ірі қалаларда өмір сүруге тыйым салынды. Оларға сондай қалалардан 101 шақырым қашықтықта ғана қоныстануға рұқсат етілді [9].

Қуғын-сүргін саясатының басында тұрған И.Сталин отбасын ыдырату саясатын шебер ойластырған болатын. Бүгінгі таңда оның себебі де белгілі болып отыр. Репрессияға ұшыраған казакстандық әйелдердің тағдырлары туралы айтатын болсақ.

Нығымет Нұрмақовты Мәскеуде БОАҚ-де 1937 жылы 3-маусымда тұтқынға алғаннан кейін, оның әйелі Зүпнұнды 20-шілдеде түрмеге қамаған. Ол кісі Мәскеудегі Бутырка түрмесіне 4 ай тұтқында болып, 1937 жылы Карелияға лагерьге айдалады. 1941 жылы Зүпнұн апайды Карлагқа, одан кейін Алжирге әкелген. Ал, Нұрмақовтардың қызы Тамара балалар үйінде қайтыс болады.

Қазақ басылымының бөлім меңгерушісі Абат Әлібаев ұсталғанда оның жолдасы Зағипа Садуақасқызы Тінәлина да 1938 жылы «Р-17» Еңбек Түзету жұмысына жіберіледі. Зағипа Тінәлина мен Гүлбаһрам Сейфуллина ғана «халық жауларының әйелдері» арасында күйеулерімен кездесуге рұқсат алған әйелдер болатын.

1937 жылы 13-тамызда Темірбек Жүргенов тұтқындалған соң, оның жұбайы Дәмеш апай да «Алжирге» айдалады. Ол кісі өзін майданға жіберуін сұрап 100 шақты хат жазған. Тұрар Рысқұлов Кисловодскіде демалып жатқан кезде тұтқынға алынады. 1937 жылы 10-маусымда Мәскеуде Әзиза Рысқұлова қамалса, ал Әзизаның анасы Әрипа 1938 жылы 10-сәуірде сотталып, лагерьден шығуға бес-алты күн қалғанда қайтыс болады. Тұрар Рысқұловтың 4 жасар қызы Сәуле Одесск облысындағы Дубчанский балалар үйіне «тәрбиеленуге» жіберіледі. 1938 жылдың 5-мамыры мен 1939 жылдың 26-қарашасына дейінгі уақытта «тәрбиеленіп» болған соң, туыстарына берілген. Тұрар Рысқұловтың екінші баласы Рида Бутыркадағы жеке камерада дүниеге келеді. Әзиза апай кішкене сәбиімен Карлагқа, одан кейін «Алжирге» аударылды [10].

Аргуня Жакыпқызы (Жакып Ақпаевтың қызы) өз бастарынан кешірген зобалаңды «1931-жылы ағамыз Мұратты ұстады. Көп ұзамай шешемді де қамап қойды. Төрт бала, үлкені мен үйде жалғыз қалдық. Бірнеше күн бұрышқа тығылып жылап отырғанымыз есімде. Туысқандар да жоқ емес, бірақ ешкім есік ашпайды. Өйткені халық жауының балаларына камқорлық жасады деген айыптан қорқады... деп өз естелігінде жазады.

Сәкен Сейфуллиннің інісі Мәжиттің қызы Рымжан апай өз естелігінде Сейфуллиндер отбасының қайғысын жазады. Ол кісі, Сәкеннің әкесі Сейфолланы Киров колхозының (Жаңа-Арка ауданы) «Бестоған» жерінде мал бағып жүргенде даладан ұстап әкеткенін, ал інісі Мәлік қудалаумен Түркістанға барып, әйелімен екеуінің аштан өлгендігін, Сәкеннің қалайша ұсталғандығын айтады.

«Сәкеннің ең көз тоқтатып қарағаны - шашылып жатқан кітаптары мен бума-бума папкалары болды. Аяңды қолына алып бетінен сүйді. Бала жылап жабыса берді. Күлбарамға ғана «қош», – деді. Қозғалар алдында бізге қарап:- қорықпандар, мен кешікпей қайтуға тиіспін. Мен өзім қолдан құрысқан өкіметтен мұны күткен жоқ едім. Ақ-қарасын анықтап босататын шығар», – деді. Сөйтіп, көз алдымыздан, тал түсте НКВД-ның төрт адамы қоршап, Сәкенді үйден алып кетті», – деп қайғылы сәтті жеткізеді [11].

Алматыдағы тамақ өндіру мекемесінде экономист болған Фазылағзам Ақтайұлы Әлихановтың әйелі Хабиба Мұрфарқызы да 8 жыл лагерьде отырған. Ал, осы Әлихановтың қарындасы Мариям Әлиханова-Есенгельдина 1942 жылға дейін лагерьде болған. Ол кісінің жолдасы Қалық Есенгельдин 1932-1934 жылдары Мәскеуде Қазақстанның сауда жөніндегі тұрақты уәкілі қызметін атқарып, 1936 жылы Семей қаласына қызмет бабымен ауысады. 1937 жылы ұсталады. Кейін әйелі де түрмеге қамалады. Осы бір отбасын басына түскен зобалаңды алдыңғы бөлімде қысқаша айтып кеткен едік.

Кеңестік тоталитарлық қоғам талай баланы ата-анасына «жау» етіп тәрбиеледі. Сондай саясаттың салдарынан ата-анасынан бас тартқандар да болды. Түрмеде жазасын өтеген, лагерьде дәрігер болған Н.И.Соколоваға ұлы «Сіздер ата-ана емессіздер, сіздер «халық жауысыздар». Сіздерді білгім келмейді, ұмытуға тырысамын», – деп те хат жазған [12].

Балаларының амандығына қуанып, бір көруге зар болған аналардың кейбірі осындай жан түршігерлік жағдайда да тап болған. Тіпті, есейген балалардың туған анасын тонап кеткен жағдайлары да жиі кездескен. Міне, кеңес мемлекетінің «халық жауларының балаларын қайта тәрбиелеу ісінің» жемісі. Баланы ата-анадан тірідей өгейлендіру арқылы ұрпақ арасындағы тәрбие мен текке байланысты жалғасу осылайша үзілген.

Қазақстанның компартиясы орталық комитеті жанындағы партиялық бақылау комиссиясының мүшесі, азамат соғысының батыры Мұхамбетқали Тәтімовтың қызы Клара апай анасын АЛЖИР-ге іздеп те барған. Ол кісі өз естелігінде: «Мен қандай жағдай болса да анамды табамын деп ойладым. Анама қалай жетемін? Туыстар мен дос-жарандар сырт айналды. Бізді аяғанмен бізге көмектесе алмайды. Себебі, өздері де «Халық жауы» атануы мүмкін». Сол жылдары «халық жауын» көп ұстаған адам «құрметке» жететін еді. Ондай адамнан жұрттар қорқатын еді. Құқық қоғау орындары неше түрлі заңсыздықтарға барды. Заң мен құқық қорғаушылардың өздері білгендерін істеді. Оның салдары әлі күнге дейін сезілуде. Мен анамды іздеп лагерьге барғанда, ол жүк тасу үшін лагерьдің

сыртына кетіпті. Тек қана алты күннен кейін оралды. Менің келгенімді естіпті. Әлі күнге дейін анамның «Тірісің бе? Айналайын-ай!»- деп жан-құйқанды шырқырататын айқаймен, маған құшағын жая ұмтылғанын ұмыта алмаймын. Анам мені құшақтай сала есінен танып қалды. Осы жағдайдың куәсі болған аналар да көз жастарын тоқтата алмады» - деп жазады.

Л.И. Мирзоянның әйелі Тевосян Юлия Федровна (Тевадросовна) тергеушілердің «күйеуіне қарсы шығуға» үгіттеген, азап-қорлығына шыдамай есінен ауысады. Ю.В.Тевосянның айтуынша, ол кісі Қызылордадағы псих. ауруханада қайтыс болған.

Семейде насихатшылар мектебінде директор қызметін атқарған Зәки Құленовты 1937 жылы «халық жауы» ретінде ұстаған соң, оның отбасы да қудаланды. «Алжирде» отырып шыққан Уәзипа Майжолова-Құленованың естелігін келтірсек: «... Бес айдан кейін, 1938-жылы он жетінші наурызда мені алып келіп, түрмеге жапты. Қолымыздағы 3 жасар Кларамды балалар үйіне жібереді. [13].

Сондай-ақ, осы тұста Олжас Сүлейменовтың әкесі Омар (офицер) «халық жауы» болып ұсталғандығын, анасы Бәтима және туған-туыстарының қудаланғандығын да айта кету керек. Ол кісінің немере інісі Мәдениет анасының көрген қиыншылықтарын айта келе, «Анамның жиі-жиі айтып отыратын әңгімесінен есімде қалғаны: сонау 30-жылдары тетелес қайнысы, яғни маған көке Омар ұсталып кеткеннен кейін, оның артында қалған әйелі Бәтима мен ұлы Олжас-тын. Қалған ағайындардан көз жазып қалған.» Омар Ташкент қаласында ұсталған. Соңғы рет татар офицерімен түстік тамақ ішуге үйге келген ол із-түссіз кетеді. Бәтиманың апталар бойы әуре-сарсаңынан еш нәтиже шықпайды. Ешкім жөнін айтпайды. Жездесі Қасым мен ағасы Оспанның әрекеттері де нәтижесіз болып, ақыры олар Бәтиманы Алматыға алып қайтады. Олжас ер жетіп, әлемге таныла бастаған кезде ғана, орыстың көрнекті тарихшысы Лев Гумилев өзінің бір кездері түрмеде Омар Сүлейменовпен бірге отырғандығын айтқан» деп өз естелігінде жазады. Ол кісі Олжаспен 1990 жылдың жазында ғана кездеседі.

Қазақ киносы мен театрының анасы атанған Әмина Өмірзақова да 1930 жылдары ағасы Қаптығай «халық жауы» болып, тұтқынға алынғанда, жұмыстан қуылады. Ол кезде Шымкент қаласындағы облыстық драма театрында жұмыс істейтін еді. Әмина апай Алматыға келіп, қалалық, өлкелік ПХК-нің табалдырығын тоздырғанмен еш нәтиже шықпайды. Ленинградта оқыған Әмина апа Мәскеуге барып, Калининнің қабылдауына сұранады. Алайда, кездесудің қиындығына қарамастан, табандылық танытып, ақырында Калининмен кездеседі. Ағасының кінәсіз екендігін дәлелдейтін бірнеше құжаттарды М.И. Калининнің алдына қояды. КСРО Жоғарғы кеңесінің төрағасы «...жұмыс бастан асып жатыр. Бұл мәселенің анық-қанығын анықтайтын ресми орындар бар. Мен соларға тапсырма беремін. Түрмедегілер есігін ашып шығара салатын қорада тұрған мал емес, ақ-қарасын әбден зерттейді. Егер, рас, сіз айтқандай жала жабылып, әділетсіздікпен отырса, онда, сөз жоқ ақталады. Ал, «халық жауы» болса, онда жағдайы қиын», – деп жауап берген. Әмина апай көп ұзамай ағасы Қаптығайдың ақталғандығы туралы ресми қағазды қолын алады. Көп ұзамай түрмеден ағасы да ақталып келеді [14].

Жазықсыз жазалағандардың тағдырын айтып бітіру мүмкін емес, әр түрлі тағдыр болғанымен, барлығының басындағы қайғы ортақ. Себебі, олар халық жауының әйелдері, балалары, туған-туыстары.

Бүгінгі таңда Қазақстан қалыптасу үстінде. Бізге рухани кемелділік қажет. Өткен тарихымызды тарихи танымға сай, ақылға салып, ақиқатымен таразылау ертеңгі барар жолымызды айқын көрсетуге көмектеседі.

Сонымен, кеңестік тоталитарлық қоғам мемлекеттің ең басты капиталы адам екендігін естен шығарып, адамилық мәселесін мемлекеттен кейінгі екінші орынға қалдырды. Сол саясаттың кесірінен аналар адам айтып жеткізе алмас азап шекті.

Саяси репрессия салдарынан талай отбасы жойылып ұрпақ аралық тәрбиеге нұсқан келтірілді. Сол кезеңдегі тоталитарлық жүйе аталған мерзім кезіндегі әйелдер қауымының тартқан азабы, яғни қазіргі тілмен айтқанда кеңестік саясатта гендерлік проблема назардан тыс қалды.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Сәрсенбина Қ.Қ. *Қазақстан әйелдері саяси қуғын-сүргін құрбандары (1925-1938 жж): Тар. ғыл. канд. дис. автореф.* – Алматы, 2004. – 32 б.
2. ҚР ОММ. 1380-қ. 1-т. 69-іс.33п.
3. Қамзабекұлы Д. *Руханият (Саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы мақалалар мен зерттеулер).* Алматы: Білім, 1997. 272 б.

4. Мусин М. Тұнекте тұншыққандар. - Өскемен, 1997. 296 б.;
5. ҚР ОММ. 1380-қ. 1-т. 69-іс.33п.
6. “Жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды ақтау” туралы Қазақстан Республикасының Заңы // Егемен Қазақстан. – 1993. – 18 мамыр.
7. Страницы трагических судеб/ Сост. Е.М.Грибанова, А.С.Зулкашева и др. Сборник воспоминаний жертв политических репрессии в 1920-1950гг. Алматы: Жеті Жарғы, 2002
8. Алғашқы қарлығаштар/ Құрастырған Д.Дәуренбекова. Алматы: Қазақстан, 1993
9. Шаймуханова С.Д. Политические репрессии в Казахстане 1930-40-е и начало 50-х гг. - Караганда, 2000. 160 с.
10. Карпыкова С.С. Женщины Казахстана: проблемы историографии (20-80-е гг. XX века). Дисс... на соис.уч.степ.канд.ист.наук. Алматы, 1997
11. ҚР ПМ. 141-қ.1-т.2828-іс. 50-п.
12. Абрамов Д. Места заключения и репрессированные. Алматы: Глобус, 2001
13. Страницы трагических судеб/ Сост. Е.М.Грибанова, А.С.Зулкашева и др. Сборник воспоминаний жертв политических репрессии в 1920-1950гг. Алматы: Жеті Жарғы, 2002
14. Әбішева Ж.Р. 1926-41жылдардағы қазақ әйелдерінің арасындағы қоғамдық-саяси жұмыс. Тарих ғыл.канд.дисс... авторефераты. Алматы, 2003

УДК 94(574):27-9
ГРНТИ 03.01.07

Бегасилова Ж.А.¹

¹докторант КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан

ХРИСТИАНСКИЕ КОНФЕССИИ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ФОРСИРОВАННОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА КОНЦА 1920 –Х ГГ. XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье анализируется наиболее актуальная историографическая и политическая проблема современности - конфессиональная проблематика государства. Автор обращает внимание на то, что необходимо внимательнее относиться к изучению того, что называется историческим опытом. Развитие религиозных организаций и конфессиональной политики в СССР в целом, и в Казахстане в частности, в период 1920 - 1950-х годов, несомненно, составляет важнейшую часть такого опыта. Кроме того, автором дается анализ форм сопротивления антирелигиозной политике советской власти с конца 1920 - х до конца 1930 - х годов. В результате исследования был сделан вывод, что, не смотря на различные формы сопротивления, все они содержали в себе серьезный вызов властям.

Ключевые слова: антирелигиозная политика, сопротивление, христианские конфессии.

Ж.А. Бегасилова¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-дің Қазақстан тарих кафедрасының докторанты, Алматы қ, Қазақстан

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-ЖЖ. СОҢЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫ ЖЕДЕЛ ЖАҢҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХРИСТИАНДЫҚ КОНФЕССИЯЛАРЫ.

Аңдатпа

Бұл мақалада қазіргі уақыттағы тарихтың тарихи және саяси проблемалары - мемлекеттің конфессиялық мәселелері талданады. Автор тарихи тәжірибе деп аталатын тақырыпты зерттеуге көбірек қаралуына назар аударады. 1920-1950 жылдардағы кезеңде КСРО-да діни ұйымдар, әсіресе

Қазақстандағы конфессиялық саясатты дамыту тәжірибенің маңызды бөлігін құрайды. Бұған қоса, автор 1920-шы жылдардың аяғынан бастап 1930-шы жылдардың аяғына дейін Кеңес үкіметі дінге қарсы саясатына қарсылық нысандарын талдайды. Зерттеу барысында қарсылықтың әртүрлі түрлеріне қарамастан, олардың бәрі билікке елеулі қатаң жауап берді деген қорытынды шығарылды.

Кілт сөздер: дінге қарсы саясат, қарсылық, христиандық конфессиялар.

Zh.A. Begassilova¹

¹doctoral student of the History of Kazakhstan KazNPU named after Abay

CHRISTIAN CONFESSIONS OF KAZAKHSTAN UNDER CONDITIONS OF FORCED MODERNIZATION OF THE SOCIETY IN THE LATE 1920S OF THE 20TH CENTURY.

Abstract

This article analyzes the most current historiographic and political problem of our time – the confessional problems of the state. The author pays attention to the fact that it is necessary to pay more attention to the study which is called historical experience. The development of religious organizations and confessional politics in the USSR as a whole, and in Kazakhstan in particular, in the period of the 1920s – 1950s, undoubtedly constitutes the most important part of such experience. In addition, the author analyzes the forms of resistance to the anti-religious policy of the Soviet government from the late 1920s to the late 1930s. The research concluded that, in spite of various forms of resistance, they all contained a serious challenge to the authorities.

Keywords: anti-religious policy, resistance, Christian denominations.

Проблема конфессиональной проблематики государства является одной из наиболее актуальных историографических и политических проблем современности. Практически любое научное обсуждение данной темы исходит из того, «что противоречия и конфликты в этой сфере обусловлены не только текущими условиями и событиями, но в значительной мере историческим наследием». Это заставляет внимательнее относиться к изучению того, что называется историческим опытом. Развитие религиозных организаций и конфессиональной политики в СССР в целом, Казахстане в частности, в период 1920- 1950-х годов, несомненно, составляет важнейшую часть такого опыта. В центре внимания исследователей находятся такие аспекты проблемы как анализ этапов и парадигм конфессиональной политики в центре и на местах, определение места и роли религий и церквей в культуре и повседневности советского общества, определение общего и особенного в период разрушения государственно-церковных отношений, свойственных клерикальному государству, и перехода к светскому государству, анализ моделей государственной политики как отражение переходного этапа от конфессионального к светскому государству в СССР и другое.[1]

Данная статья посвящена анализу государственной политики по отношению к христианским конфессиям (католицизм, протестантизм, православие) в Казахстане в условиях форсированной модернизации общества конца 1920 –х гг. XX века.

Государственная политика по отношению к церкви находилось в прямой привязке к общей ситуации в стране, и зависела от проводимых политических и социально-экономических преобразований. Очередное изменение в конфессиональной политике произошло в конце 1920-х гг., когда руководством Советского государства в целях ускорения «темпов социалистического строительства» был взят курс на развертывание массовых компаний (индустриализация и коллективизация), сопровождавшихся усилением директивного планирования. [2, С. 278].

Начиная с 1927 г. озабоченность ослаблением антирелигиозной борьбы стал выражать и Сталин, привлекая к этому внимание партии - например, во время своего выступления на XV съезде ВКП (б). Принимая в сентябре того же года американскую рабочую делегацию, генеральный секретарь заявил: «Партия не может быть нейтральной в отношении носителей религиозных предрассудков, в отношении реакционного духовенства, отравляющего сознание трудящихся масс. Подавили ли мы реакционное духовенство? Да, подавили. Беда только в том, что оно не вполне еще ликвидировано».[3, С. 74].

На проходившем 23 мая 1929 г. совещании узкого круга членов Антирелигиозной комиссии ЦК ВКП(б) были оглашены цифры, свидетельствующие, что около 80 % советского населения остаются верующими.[4, С. 73].

В этом контексте важным представляется содержание приложения к протоколу заседания политбюро № 116, п. 36 от 5 февраля 1930 г. «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации» утверждённое на заседании Политбюро ЦК ВКП(б) 30 января 1930 г. Документ указывал на необходимость «срочно пересмотреть законодательство о религиозных объединениях в духе полного исключения какой бы то ни было возможности превращения руководящих органов этих объединений (церковные советы, сектантские общины и пр.) в опорные пункты кулачества, лишенчества и вообще антисоветских элементов.» Оргбюро ЦК было поручено «дать директиву по вопросу о закрытии церквей, молитвенных домов сектантов и проч. и о борьбе с религиозным и сектантским движением, в целях устранения тормозов в соваппарате, мешающих проведению в жизнь принятых подавляющей массой крестьянства решений о закрытии церквей, молитвенных домов сектантов и т.п. В этой директиве указать также на необходимость особо осторожного проведения этих мероприятий в отсталых национальных районах.» И далее «вытекающие из настоящего постановления законодательные изменения поручить СНК СССР издать в 5-тидневный срок с тем, чтобы они были введены в действие крайисполкомами и правительствами национальных республик в районах сплошной коллективизации немедленно, а в остальных - в зависимости от темпа развития сплошной коллективизации в этих районах.[5, С. 70-76].

«Социалистическое наступление» провозглашенное на всех направлениях включало множество направлений: «антирелигиозный фронт», «фронт индустриализации», «фронт коллективизации», «идеологического фронта», «культурного фронта» и т. д.

Массовая коллективизация шла рука об руку с массовым закрытием церквей. «Строго секретный» и «сов. секретный» циркуляр Политбюро ЦК ВКП(б) от 30 января 1930 г. «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации» потребовал «срочно» пересмотреть законодательство о религиозных объединениях с максимальным ужесточением действий в отношении церковных советов и дать директиву о закрытии церквей и борьбе с религиозным движением. Таким образом, с начала 1930 г. ликвидация религиозных объединений приобрела выраженный массово-принудительный характер. В контексте проводимой политики советским органам управления пришлось столкнуться с разными формами сопротивления. По данным ОГПУ, в 1928 г. в стране произошло всего 44 выступления на религиозной почве, то в 1929 г. – почти четверть народных волнений из 1300 случаев была связана с «религиозными мотивами» (притеснения духовенства и верующих, закрытие церквей).[6, С. 281]. Казахстан, в этом смысле не был исключением. Документ с красноречивым названием «Краткий обзор антисоветской деятельности церковников и сектантов в Казахстане» датированный 20 марта 1929 г. зафиксировал реакцию верующего населения. «В связи с массовым закрытием церквей, как в городе так и в деревне по Казахстану, в течении 2-3 последних месяцев, в некоторых местах имели место эксцессы на этой почве. И усилились антисоветские проявления церковников, выразившиеся в организации выступлений толпы, для защиты церквей от изъятия, подстрекательство толпы, антисоветская агитация и т.д.»[7, Л. 34].

Характерно, что так называемые «антисоветские проявления церковников» имели повсеместный характер. Характеризующий ситуацию в Алма-атинском округе документ фиксировал: «За последние 2-3 месяца закрыто две церкви в г. Алма-Ата и несколько церквей в деревнях. Закрытие бывшей архиерейской церкви в г. Алма-Ата прошло сравнительно спокойно. Церковники ограничились лишь посылкой жалобы ОкрИК-у и в центр, но впоследствии жалоба в центр была взята обратно. После этого духовенство и церковный актив, широко распространяли среди верующих даже за пределы города протест против закрытия, называя это незаконным действием местных властей. С апреля месяца распространились и муссировались слухи о том, что в г. Фрунзе при закрытии одной церкви, верующие оказали активное сопротивление. Собравшись громадной толпой у церкви, они не допускали очистить здание от культового имущества и, что при сопротивлении была стрельба по толпе, с жертвами с обеих сторон. Эти слухи в известной степени явились фактором сплочения церковников вокруг вопроса закрытия церквей.»[8, Л. 34]. В документе, главным для нас является признание фактора слухов, как детонатора и отражения пассивного сопротивления верующих.

Наряду с пассивными формами сопротивления, в Казахстане наблюдались и активные формы сопротивления. К активным способам сопротивления верующих в рассматриваемый период можно отнести следующие: выступления верующих против закрытия храмов, коллективные прошения об открытии молитвенных зданий, прошения об освобождении из-под ареста священнослужителей.

Так, 15-го мая [1929 г.] согласно постановления Президиума ОкрИКа, было приступлено через Адмотдел к закрытию бывшей военной церкви, здание которой было предназначено для размещения Краевого музея, Адмотделом Церковному Совету было объявлено о постановлении ОкрИКа и предложено очистить церковь в 3-х дневный срок. В тот же срок было предложено попу выселиться из церкви (поп квартировал в здании церкви). Распоряжение Церковным Советом выполнено не было и со стороны попа и отдельных членов Церк. Совета, были попытки организовать массовое выступление верующих для протеста. Собралась незначительная толпа (около 70 чел.) перед которой поп выступал с доказательством о незаконном действии местной власти. Постановление было вынесено, на основании которого и была закрыта церковь. В конце апреля с. г. в станции Иссык образовался кружок «безбожников». В течении месяца в кружок вступило до 100 чел[ек]., 4-го мая на собрании кружка присутствовало до 200 крестьян. Здесь же было постановлено развернуть работу и добиться передачи местной церкви под школу. 18-го мая решено было организовать второй кружок «безбожников» при РИКе. Кроме того было принято решение вести работу за закрытие церквей в Иссыке, в ст. Талгар и пос. Тургень. Узнав об этом местные церковники, во главе с попом повели агитацию среди населения, призывая оказать сопротивление. Распространялись слухи, что коммунисты считают церковь уже отобранной. Призывали крестьян требовать перед Сельсоветом созыва общего схода, на котором раз и навсегда поставить вопрос о принадлежности церкви религиозному обществу, а не сельсовету и никогда не поднимать вопроса о закрытии церкви. 19-го мая в клубе читалась антирелигиозная лекция. Лектор, бывший поп, ныне служащий РИКа. К собравшимся у здания клуба женщинам, явился поп Марченко и повел агитацию в противовес антирелигиозной лекции. Обращаясь к лектору, он открыто заявлял, что церковь коммунистам не отдадим и т.п.). возбудил толпу против лектора. После этого по дворам стали обходить женщины-церковницы, извещая, что коммунисты отбирают церковь, хотят выбросить иконы и т.д. Толпа двинулась к клубу с криками «все за церковь». Попытались избить председателя Сельсовета, за что один из церковников был арестован. После этого толпа возбужденная попом, требовала освободить арестованного, угрожала разгромить С/Совет и ворвавшись в С/Совет заставила милиционера освободить арестованного. Поп кричал: « жертвую Вам пред. Сельсовета». 20-го мая толпа снова собралась, открыла митинг и вынесла постановление, как бы от имени общего собрания станицы, в котором говорится, что в дальнейшем коммунисты и «безбожники» отказываются выступать против религии и церкви. На другой день это постановление представителями церковников – было предъявлено Райкому ВКП(б), для выполнения.[9, Л. 34об.].

Аналогичные активные формы сопротивления отмечены нами в Каскелене, Узун-агаче и Кастеке. Ситуация была аналогичной. В указанных селениях закрывались местные церкви. Это послужило поводом «выступления церковников и верующих в защиту церкви, но формы массовых выступлений с эксцессами не носили». В большинстве своем «церковники» оперировали перед ВЦИКом, об отмене распоряжения местной власти. В противовес постановлений бедноты и общих собраний, церковники ходили по дворам и собирали подписи против закрытия церкви. Обычно списки церковников количественно превышали число лиц, присутствовавших на собраниях при вынесении постановления о закрытии церкви. В указанных селениях религиозные общины сохранили свою организацию и после закрытия церквей и обращались к местным властям, о разрешении им открыть молитвенные дома, вместо закрытых церквей (Каскелень и Кастек).

Таким образом, мы имеем дело с активной формой сопротивления. Закон «О религиозных объединениях» стал активно использоваться в рамках политики ускоренной коллективизации, когда началось массовое закрытие молитвенных зданий «для культурных нужд» или «под зернохранилища». Верующие остро реагировали даже не на само новое законодательство, а на всяческие «грубейшие ошибки и всяческие перегибы, граничащие иногда с преступностью» Так, как признавалось в документе « в некоторых местах закрывались церкви без ведома и санкции Окрисполкома (Узун-Агач), где не исключена возможность эксцессов на этой почве. В рождественские и пасхальные праздники, в Узун-Агаче хулиганы подкулачники пытались сорвать антирелигиозные вечера. В клуб бросались камни. Имели место случаи проволок, утверждения в ОкрИКе постановления общего собрания о закрытии церкви (Кастек). В Лепсинске Сельсоветом был

передан в распоряжение комсомольцев сад, находящийся при церкви. Комсомольцы устроили в нем спортплощадку, где ежедневно собирались. В начале июня с. г., после проповеди попа, группа верующих напала на играющих комсомольцев и избивала их.»[10, Л.35].

Выступления верующих проходили примерно по одному и тому же сценарию: сначала, без учета мнения верующего населения, членами партийного актива положительно решался вопрос об изъятии местной сельской церкви под склад или клуб. Не дожидаясь официального согласия районного исполнительного комитета (РИК) и оформления соответствующих документов, комсомольцы, или члены местной ячейки «Союза воинствующих безбожников», или члены сельсовета направлялись в церковь, выносили без описи оттуда всю церковную утварь и приказывали либо ссыпать туда зерно, либо начинать переоборудование под клуб. Через некоторое время (чаще всего в тот же день) собиралась толпа с требованиями открыть церковь, вернуть изъятые церковные имущество и выпустить арестованных.[11, С. 185].

Из рассматриваемых документов следует, что лидерами зачастую выступали служители церкви. Так, в селе Верхне-Убинском, Семипалатинского округа поп тихоновец Цибенко открыто вел агитацию среди населения о том, что проводимые хлебозаготовки, самообложение – проводят незаконно и выполнять их не надо. При хождении с молебном по дворам, он предлагал снимать портреты Ленина и др. вождей в тех домах, где они имелись. В селе Кондратьевском, того же округа в последних числах мая, подожжено помещение Сельсовета. В поджоге подозревается местный поп. В селе Скалистом – поп Калтунов во время проповеди агитировал против вступления в комсомол, делегатские организации женщин, колхозы и т.д. Говоря, что тот, кто вступает в эти организации, примыкает к антихристу, что за неверием в бога, постигнет неурожай и т.д. В селе Канонерском, 14 мая по подстрекательству местного попа Крабова и бывшего монаха Климова, было произведено нападение толпы верующих, с нанесением побоев и криками: «убить хоть одного коммуниста» - на секретаря ячейки ВКП(б) Шкепаст. Шкепаст на кладбище прибыл по приглашению одного гражданина для сфотографирования могилы его детей. В это же время намеревался сфотографировать прибывшую туда процессию верующих. В этот момент и было совершено нападение.

В селе Митрофановском, местный поп Перминов, бывший подпоручик царской армии, разъезжая по деревням своего прихода: Митрофановскому, Багратионовскому и Белокаменке - вел систематическую контрреволюционную агитацию о том, что народ стал неузнаваем, на церковь не хочет дать ни одного рубля, зачем же тогда платить Советской власти налоги по 200-300 руб. ... Она де Вас грабит, скоро все у крестьянина отберет, будет проклят тот человек, который церкви ничего не дает, а Советской власти налоги платит и на нее работает, и кроме того Перминов в проповедях внушал верующим мысль неверия в Советскую власть, что человечество сейчас переживает последнее тяжелое время, что скоро Советскую власть сменит новая – лучшая власть и т.д.». В селе Камышинском поп Сычук (обновленец) организовал при церкви сестричество из 32 женщин, с которыми регулярно проводил в помещении церкви беседы, касаясь в них и общественных вопросов села. Так - в мае месяце при созыве С/советом общегражданского собрания, на котором обсуждался вопрос о хлебразверстках и утверждение разверстанной контрольной цифры на злостных держателей излишков хлеба; поп Сычук спровоцировал сестричество на то, что якобы местные коммунисты на данном собрании будут решать вопрос о передаче церкви под клуб, а потому, необходимо всех женщин созвать на собрание. В результате на собрание явилось как никогда, много женщин, в том числе и жен кулацко-зажиточного элемента и вопрос о развествании контрольных цифр на держателей хлеба – сорвали. В ночь с 3-го на 4-ое мая колокольным звоном была устроена тревога под предлогом, что якобы грабят церковь, при этом в сторожку в окно кто-то бросил полено. Среди крестьян-верующих создалось мнение, что это дело рук безбожников-коммунистов. В данном случае также заподозреваем участие попа Сычук.[12, Л. 36].

В селе Бородулихе поп Андреев (тихоновец) сгруппировал вокруг себя кулацкую часть церковного совета и через них, вел злостную контрреволюционную агитацию против хлебозаготовок, самообложения, и т.д., запугивая местных, советских работников тем, что скоро придет то время, когда будут коммунистов вешать на телеграфных столбах.

В июне месяце в с. Большая Буконь (русское казачество) вскрыта кулацкая группировка, руководимая тихоновским попом Ивановым, бывшим попом Антроповым и бывшим станичным атаманом Красулиным. Основная установка группировки – втягивание бедноты под руководством кулачества. Группировка устраивала нелегальные собрания, подбрасывала анонимки, с угрозами

общественным работникам, устроила покушение на уполномоченного по хлебозаготовкам, вредила всем мероприятиям властей.

В марте месяце в селе Верхне-Мяконьяк вскрыта кулацкая группировка. Руководители группировки были: Черемнев Павел Ларионович, старообрядческий поп, кулак б/торговец, лишен права голоса,; Ганновичев Маркел Алексеевич, кулак, б/кр. торговец, при Колчаке Н-к Охранной дружины, лишенец, среди старообрядцев является как бы патриархом; 3) Колмогоров Антим Вахрамеевич, старообрядческий поп, зажиточный, лишенец, 4) Ганновичев Ивойла – сын Ганновичева Маркела и 5) Ганновичев Ив. Ив. мощный средняк, бывший полицейский, лишенец.

Данная группировка, используя религиозное влияние на массы, агитировала за придержку хлеба, вела злостную агитацию против Соввласти и ее мероприятий, проводимых в деревне, уговаривали бедноту не принимать активного участия в общественной работе, в противном случае угрожали отлучением от церкви и т.д.

В селе Белом группа кулаков, руководимая старообрядческим попом Коробейниковым, лишенец, распространяли среди кержаков, так называемое «святое письмо», предсказывающее скорую гибель Соввласти и «божью» расправу с безбожникам-коммунистами; вели агитацию против хлебозаготовок, запугивали местных работников и в завершение – вели подготовку террористического акта по отношению пред. С/совета – предполагалось путем начиненных порохом дров – взорвать во время занятий в сельсовете печь. Дрова эти попали не в С/совет, а в школу (отапливались дровами с одного места), где взрывом был контужен один мальчик-ученик и выбита рама окна.

В деревне Александровке старообрядческий поп Рыльский, будучи замеченным в укрывательстве хлеба и боясь привлечения к ответственности, в защиту себя спровоцировал массу верующих женщин, распространив среди последних слух, что с/совет хочет его арестовать, что пока он свободен - необходимо ребят окрестить. В результате собралось около 200 женщин, каковые вместе с попом Рыльским пошли к С/совету с требованием не арестовывать попа. Со стороны отдельных женщин имели место угрозы и попытки избить камнями Уполномоченного по хлебозаготовкам.

В с. Сосновке руководители старообрядцев братья – Баулины Павел и Иван, во время хлебозаготовок, вели антисоветскую агитацию: «Советская власть грабит население, антихристы – весь мир взяли в свои руки» и т.п. В 1920 году Баулины были организаторами белобанды, поднявшие восстание в Бурсинском районе...

В с. Переменовке руководители лютеран – Бергер и Штрей-Бергер Иван в пьяном виде вломились в квартиру пред. с/х тов. Рыжих чл. ВКП(б) и Добычина секретаря ячейки ВКП(б), с намерениями учинить расправу. Акт расправы не учинен только благодаря вмешательству хозяина квартиры.

12 июля с.г. на праздники «Петра и Павла» в Троицкой церкви в г. Алма-Ата, с проповедью выступил епископ Лев Черепанов (тихоновец). В своей проповеди он говорил так: «братья христовы, нынешний день установлен в честь апостолов Петра и Павла. Забыли мы про них, про этих героев духа. Мы увлеклись другими героями, героями воздухоплавания, героями современности, героями цирка, музыки, героями Льва Толстого, Максима Горького; узнали их отлично, собираемся, рассуждаем, разбираем их по косточкам. Увлеклись учениями Карла Маркса, Энгельса, Ленина и т.д., а героев духа забыли». Далее он говорил о чудесах этих апостолов. Речь епископа произвела такое впечатление, что учение Карла Маркса, Энгельса и Ленина не должны заслуживать внимания и что современная техника и искусство ничто в сравнении с чудесами.[13, Л.37,38].

Таким образом, христианские конфессии Казахстана в условиях форсированной модернизации общества конца 1920–х гг. XX века прибегали к различным формам сопротивления антирелигиозной политике советской власти с конца 1920 - х до конца 1930 - х гг. Обращает на себя внимание схожесть этих форм в рассматриваемый период, как в Казахстане, так и на остальной территории бывшего СССР. Не зависимо от форм сопротивления, активной или пассивной, все они содержали в себе серьезный вызов властям.

Список использованной литературы:

1. *Кашеваров А. Н. Государство и церковь: Из истории взаимоотношений Советской власти и Русской Православной Церкви, 1917-1945 гг. – Санкт-Петербургский государственный технический университет, 1995, Крапивин М. Ю. Противостояние : большевики и Церковь. 1917 – 1941 гг. Волгоград, 1993, Васильева О. Ю. Русская Православная церковь в политике Советского государства*

в 1943– 1948 гг. М., 2001, Бабкин, М.А. Современная российская историография взаимоотношений Русской православной церкви и государства в начале XX в. (досоветский период) / М.А. Бабкин // Отечественная история. – 2006. – № 6. – С. 171–180, Журавский, А.В. Актуальные и перспективные направления изучения русской церковной истории XX века / А.В. Журавский // Исторический вестник [Электронный ресурс]. – 2000. – № 9-10. – Режим доступа: http://www.vob.ru/public/bishop/istor_vest/2000/5-6_9-10/1_36.htm. – Дата доступа: 17.05.2018 и др.

2. Козлов Ф.Н. Государственно-церковные отношения в 1917-начале 1940-х гг. в национальных районах СССР (на примере республик Марий Эл, Мордовии и Чувашии). М., 2017, с. 278.

3. Роккуччи А. Сталин и патриарх: Православная церковь и советская власть, 1917–1958 М., 2016, С.74.

4. Там же, С.73.

5. Политбюро и крестьянство: Высылка, спецпоселение. 1930—1940 гг. Кн. 1, М., 2005 с. 70-76.

6. Козлов Ф.Н. Государственно-церковные отношения в 1917-начале 1940-х гг. в национальных районах СССР (на примере республик Марий Эл, Мордовии и Чувашии), с.281.

7. АП РК, ф.141, оп.1, д. 2807, л. 34.

8. АП РК, ф.141, оп.1, д. 2807, л. 34.

9. АП РК, ф.141, оп.1, д. 2807, л. 34об.

10. АП РК, ф.141, оп.1, д. 2807, л. 35.

11. Христианские конфессии Советской Белоруссии в 1929–1939 гг.: активные и пассивные формы сопротивления // Государство, религия, церковь в России и за рубежом №3-4(30), 2012, с. 185.

12. АП РК, ф.141, оп.1, д. 2807, л. 36.

13. АП РК, ф.141, оп.1, д. 2807, л. 37,38.

ГРНТИ 03.20

ӘОЖ 94 (574.42)

А.К. Булгынбаева¹

¹С.Аманжолов атындағы ШҚМУ «6D020300 – Тарих» мамандығының 3 курс докторанты, Өскемен қ., Қазақстан

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРЫЛҒАНДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК СТАТУСЫНЫҢ ӨЗГЕРУІ (XX Ғ. 20-30ЖЖ.)

Аңдатпа

Мақалада кеңестік мемлекеттің XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы әлеуметтік белгілері бойынша сайлау құқығынан айыру туралы баяндалады. Бұл құбылыс Қазан төңкерісінен кейін пайда болған әлеуметтік саясаттың маңызды элементі болды. Ол билікке халықтың «пролетарлық емес топтары» өкілдерін тікелей қуғын-сүргінге ұшыратпай, қоғамдық және саяси өмірге белсенді қатыстырудан аластатуға мүмкіндік берген.

Автор нақты материалдарға негіздей отырып, Шығыс Қазақстан өңіріндегі сайлау құқығынан айыру үрдісінің ұйымдастырылуы мен сайлау құқығынан айырылған азаматтардың әлеуметтік және тұрмыстық салаларда шектеулерге тап болуы туралы деректер алынып, үкімет пен сайлау құқығынан айырылған адамдар арасындағы қарым-қатынас проблемаларына айрықша назар аударылған.

Түйін сөздер: Сайлау құқығынан айыру, «айырылғандар», Орталық Сайлау Комиссиясы, КСРО, Халық Комиссарлары Кеңесі, РКФСР, Орталық Атқару Комитеті, Семей губерниясы.

Булғынбаева А.К.¹

*¹докторантка 3 курса по специальности «6ДО20300-История»,
г. Усть-Каменогорск*

ИЗМЕНЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА ЛИШЁННЫХ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ПРАВ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ (20-30 ГОД.ХХ.)

Аннотация

В статье описывается лишение прав голоса граждан при Советском государстве по социальным установкам 20-30 веков ХХ века. Это явление стало важным элементом социальной политики, возникшей после Октябрьской революции. Оно давало власти возможность устранять от активного участия в общественной и политической жизни представителей так называемых «непролетарских слоев» населения не прибегая к прямым репрессиям.

Автор, основываясь на фактических материалах, показывает, как было организовано лишение избирательных прав в Восточно-Казахстанской области и об ограничениях в социальной и бытовой сфере граждан, лишенных права голоса и был сделан особый акцент на взаимоотношения между правительством и лицами, лишенными избирательного права.

Ключевые слова: Лишение права голоса, «лишенцы», Центральная Избирательная Комиссия, СССР, Совет Народных Комиссаров, РСФСР, Центральный Исполнительный Комитет, Семипалатинская губерния.

A. K. Bolganbaev¹

*¹The person, 3 course specialty "6DO20300-History",
Ust-Kamenogorsk*

CHANGES OF THE SOCIAL STATUS OF CITIZENS OF THE OVERLOADED ELECTION RIGHTS IN THE EAST KAZAKHSTAN (20-30 YEARS OF THE XXth CENTURE)

Abstract

The article describes the deprivation of voting rights of citizens in the Soviet state by social attitudes of 20-30 centuries of the twentieth century. This phenomenon has become an important element of social policy that emerged after the October Revolution. It gave the authorities the opportunity to eliminate from active participation in public and political life of representatives of the so-called "non-proletarian" layer of the population without resorting to direct repression.

The author, based on factual materials, shows how the deprivation of electoral rights was organized in the East Kazakhstan region and restrictions in the social and domestic sphere of citizens which were deprived of their right to vote. Particular emphasis were given to the relationship between the government and persons who was deprived of electoral rights.

Keywords: The disenfranchisement, the "disfranchised", the Central election Commission of the USSR Council of people's Commissars of the RSFSR, the Central Executive Committee of the Semipalatinsk province.

1920-1930 жылдардағы Кеңестік сайлау жүйесін дамытудың маңызды кезеңі, азаматтардың жекелеген санаттарын сайлауға қатысудан, яғни оларды дауыс беру құқығынан айыру болды. Бұл шара, Кеңес мемлекетінің әлеуметтік саясатының бір бөлігі ретінде, белгілі бір және халықтық топтарға экономикалық, әкімшілік, әлеуметтік және психологиялық қысым көрсетуді көздеді. Соның салдарынан «айырылғандар» деген атау шықты. Осы кезеңде бұл атау репрессияға ұшыраған адамдардың көп топтарының біріне тағайындалды.

Сайлау құқығынан айыру туралы құжат, 1918 жылдың 10 шілдесінде қабылданған РКФСР Конституциясы болды. Ол пассивті және белсенді сайлау құқығынан айырылатын азаматтардың санаттарын анықтады. Мәселен, 65-бапта дауыс беруге және сайлануға құқығы жоқ азаматтардың негізгі санаттарын тізеді: а) пайда табу мақсатында жалданбалы жұмыс күшін пайдаланған адамдар;

б) еңбексіз табыспен өмір сүретін адамдар; мысалы: капиталдан алынатын сыйақы, кәсіпорындардан алынатын табыс, мүліктен алынатын табыс және т.б.; в) жеке саудагерлер, коммерциялық және коммерциялық делдалдар; г) діни ғибадатханалар мен дін қызметкерлері; д) бұрынғы полиция қызметкерлері мен агенттері, жандармдар мен күзет бөлімдерінің арнайы корпусы; сондай-ақ басқарушы үйдің мүшелері; е) белгіленген тәртіппен ақыл естері кем немесе жарымжан деп танылған адамдарды, қамқорлықтағы тұлғалар; ж) қылмыс жасағаны үшін заңмен немесе сот үкімімен белгіленген мерзімде жаза өтеуге сотталған адамдар болды [1].

1918 жылғы Конституцияда, содан кейін РКФСР-ның 1925 жылғы Конституциясының ережелерінде, Кеңестерге сайлау тәртібі туралы түрлі нұсқаулықтарында, дауыс беру құқығынан айырудың тәртібі белгіленді.

Сайлау құқығынан айыруға қатысты заңнамалық актілердің өзгеруі мемлекеттің саяси жағдайын бейнеледі. 1924 жылы кеңесте сайлауға қатысқандар көп болған жоқ. Өкімет қайта сайлауды сайлаушылар саны 35 пайыздан аз болатын сайлау округтерінде өткізу туралы шешім қабылдады. 1924 жылы өткізілген сайлаудың нәтижелеріне қарағанда, 1925 жылы сайлаушылардың әлеуметтік базасы кеңейтіліп, халықтың бірқатар санаттарын қамтиды (ауыл шаруашылығымен айналысатын және жалдамалы еңбек күшін пайдаланатын адамдар, диірмендердің, май зауыттарын, ұстахана кәсіпорындары иелері мен жалдаушылары, мемлекеттік, муниципалдық және кооперативтік несиелердің депозиттері мен облигацияларынан сыйақы алатын тұлғалар; дауыс беру құқығынан айырылған адамдардың отбасы мүшелері және т.б.).

Қазақстандағы, соның ішінде Шығыс Қазақстандағы сайлау құқығынан айыру мәселесі бойынша арнайы зерттеулер жоқ. Бұл тақырып тың жеке зерттеуді талап ететін мәселелерді қамтиды. 1920-1930 жылдар Қазақстан, оның ішінде Шығыс Қазақстан үшін өте күрделі кезең. Адамдардың материалдық және рухани байлықтарын жасауға, тарихи даму дәрежесінің өсуіне, көптеген кедергілер туындады.

Пролетарлық емес топтардың құқықтық мәртебесін қысқа мерзімді ырықтандыру көрсетілді. 1925 жылғы сайлаудың нәтижесінде, әсіресе ауылдарда, коммунистер өз позицияларын жоғалтып ала жаздады. Бұл елдің партия басшылығына теріс әсерін тигізді. Бұл «айырылғандар» шеңберінде сайлау құқығы нормаларының қатаңдауына алып келді.

1925 жылғы Семей Қалалық Сайлау Комитетінің хаттамасында Конституциясының 69 - бабына және сайлау туралы нұсқауына сәйкес, сайлау және сайлану құқығынан айырылған тұлғалар тізімінде 25 молданың жанұяларымен бірге сайлау құқығынан шеттетілгені көрсетілген. Олардың барлығы діни ғұрыптарды орындағандары үшін сайлау құқығынан айырылды. Сондай-ақ, молдалардың қамқорлығында, яғни оның діни жоралғылардан тапқан табысқа күн көрген отбасы мүшелері: әйелі, бала –шағасы да сайлаудан шет қалды. Дауыс беру құқығынан айырылған адамдардың тізімі нұсқаулықтарға сәйкес жасалды. Олар материалдарды жергілікті билік органдарына, сондай-ақ полиция, жұмысшылар мен шаруалар мен қаржы инспекторлары, сот мекемелері берген ақпараттан алынды. Тізімдер бірнеше көшірмеде дайындалды: олардың біреуі жергілікті кеңеске, екіншісі жоғары сайлау комиссиясына жіберілді, қалғандары «халықтың ақпаратын жариялауға» ұсынылды.

Кеңес өкіметі 1925-1926 жылдары сайлауларды дайындау кезінде, көмекші дін қызметкерлеріне қатысты тізімді, аймақтық атқару комитетіне неғұрлым мұқият көрсету тапсырылды. Жалпы алғанда, БОАК-тің 1925 жылғы 13-қазандағы нұсқауының негізінде, бұл жұмыс – азаматтың негізгі табыс көзі болып табыла ма, соны анықтауды басшылыққа алды. Сол нұсқаулық бойынша дайындалған тізімнің бірі, 1925 жылғы №238 «Степная правда» басылымының қосымшасында Семей Қалалық Сайлау Комитетінің №5 хаттамасында РКФСР Конституциясының 69-бабына сәйкес, №5-тізім де сайлау құқығынан айырылған дінге табыну және дін қызметкерлеріне арналған. Онда сайлау және сайлану құқығынан айырылған 37 адамның тізімдері берілген [2,41-43 pp].

1925 жылдың 1-7 желтоқсанында өткен РК(б)П-ның Қазақстан Өлкелік V-конференциясында діни топтардың ауыл мен деревняларда ықпалы бар екендігі атап көрсетілді. Конференция Өлкелік Комитетке дінге қарсы насихаттың дұрыс әдістерін талдап, белгілеуді тапсырды. Бірақ, бұл орайда түпкілікті қазақ халқының экономикалық және тұрмыстық ерекшеліктері, сондай-ақ Қазақ АКСР аумағында мекендейтін ұлттардың да ерекшеліктері де ескерілуі талап етілді [3, 270б.].

Жағдайдың шиеленісіп, халықтың тарапынан қарсылықтың күшеюінде Кеңес мемлекетінің дінге қарсы саясаты елеулі рөл атқарды. Сол сияқты, мемлекет азаматтарына ұждан және діни сенім бостандығын салтанатты түрде жариялай отырып, сонымен бірге ымырасыз атеистік саясат жүргізді. Оны дінге қарсы тағылықтың шектен шыққан үлгісіне айналдырды. Мораль мен құқықтың барлық

нормалары ашықтан-ашық аяққа басылды. Мәселен, Шығыс Қазақстанда да қысқа мерзім ішінде 20-дан аса мешіттердің, намаз үйлері мен шіркеулердің көпшілігі қиратылды. Халықтың пікірімен және көңіл-күйімен санаспай, аудандардың селоларында діни үй жайлардың барлығы дерлік құлатылды немесе жабылды. Сонымен, ақ-қараны айырмаған өкіметтің саясатында орын алған өрескел әрекеттердің әсерінен, бұл аумақ көлемінде де көптеген адамдар жазықсыз өздерінің құқықтарынан айрылып, сол кезеңдегі асыра сілтеушіліктің құрбандары болды. Мұндай жайттар аталған өңірдің барлық аймақтарын қамтыды.

Шығыс Қазақстан өңіріндегі жергілікті кеңестердің діни мекемелердің өмір сүруі және жергілікті діни орындары басқа қажеттіліктерге ауыстыру жағдайларының қатар жүргені байқалады. Әйтсе де, Кеңес өкіметінің әкімшіл-әміршіл саясаты, бұл мәселені сырт қалдырмай, адамдардың діни рухани азықтарын жер-жерлерде жалған желеулермен бүркемелеп, ығыстырып отырды. Сайлау құқығынан айыру, автоматты түрде оған экономикалық түрде бағынышты және осы адамның асырауында болған отбасы мүшелеріне де таратылды.

Дауыс беру құқығынан айыру, белгілі бір адамға тек сайлауға қатысуға жол бермеумен шектелмеді. Түпкілікті түрде оның әлеуметтік мәртебесі мен әлеуметтік-экономикалық қатынастар жүйесіндегі орны да өзгеріске ұшырады.

Кеңестік кезеңдегі ірі сарапшылардың бірі П. Зайцев: «Атап айтқанда, қандай да бір азаматтың өзінің әлеуметтік жағдайына, іс-әрекеттері мен қызметіне, кәсіпкерлік бағытына және тағы басқа байланысты кеңестік билікке қауіпті элемент болып танылуы, сол азаматтың дауыс беру құқығынан айырылуын анықтайтын негізгі фактісі болып табылады» - деп жазды [4, 84б].

Осы тектес әрекеттердің салдарынан, дауыс беру құқығынан айрылған адам, онымен қоса өзге де азаматтарда пайдаланатын көптеген артықшылықтары мен құқықтарынан айырылған. Азаматтардың қоғамдық өміріне, жұмысына, әскери қызметіне, әлеуметтік кепілдіктер мен жеңілдіктерге қатысудан айырылып, адамдар өмірдің барлық салаларынан шектелді [5, 9-22 бб].

Шындығында, 1920 -1930 жылдардың ортасында кеңестік мемлекетте, «екінші сұрыпты», аластатылған адамдар болды. Бұрынғы сайлау құқығынан айырылғандардың қатарында болған азамат Ю. Елагин: «Кеңестік азаматтар арасында «айырылғандар» категориясы – бұл толыққанды емес, төмен санаты азаматтар категориясы» - деп көрсеткен.

Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің хатшысы А.С. Киселев дауыс беру құқығынан айырылған азаматтардың тізімдерін жасауға аса назар аудару қажеттілігі туралы пайымдай отырып, «тіпті айырылған жағдайында уақытша болу да, осы жағдайды бастан кешкен адамдар үшін өте ауыр» - деп мойындады [6,76 б].

Сайлау құқығынан айырудың алғашқы нақты белгісі, адамның қоғамдық-саяси өмірге белсене араласуын шектеу болды. Сол кезеңде дауыс құқығын айырылған тұлғаларға Комсомол мен Коммунистік партия құрамына кіруге тыйым салынды. Сонымен қатар, сайлауды өткізу туралы алғашқы нұсқаулар сайлау комиссияларынан дауыс беруден айрылған адамдарға қайта сайлау жиналыстарына қатыспауын қатаң қадағалауды талап етті. Жиналыстарда жергілікті халықтың экономикалық, мәдени және әлеуметтік өміріне қатысты мәселелер жиі талқыланатын болғандықтан, сайлау құқығынан айырылғандар үшін осы форумдарға қатыспау, өзінің ауылының, кәсіпорнының және тағы басқа қоғамдық өмірден шектеу, ауыр соққы болып тиді. Сайлау құқығынан айырылған азаматтардың қайта сайлау жиналыстарына қатысуға тырысу әрекеттері кең тараған құбылыс болды. Оған қарсы күресу үшін 1922 жылдың көктемінде әзірленген РКФСР бірінші Қылмыстық Кодексіне арнайы ереже енгізіліп, оның 104 - бабында: «Кеңестік сайлауға қатысуға заңды құқығы жоқ тұлға, кемінде үш ай мерзімге мәжбүрлі еңбекпен жазаланады» - делінген.

Сонымен қатар, осы тектес әрекеттер «басқару тәртібіне қарсы қылмыстарға» жатқызылды. Бұл бап, 1930-жылдардың екінші жартысына дейін қабылданған барлық Қылмыстық Кодекстің кейінгі басылымдарында сақталынды. Бірте-бірте 1920 жылдардың басынан бастап, сайлау құқығынан айырылған тұлғаларға тек сайлау жиналыстарына ғана емес, басқа да маңызды қоғамдық шараларға қатысуға тыйым салынды. 1927 жылы сайлау құқығынан айырылған азаматтарға ауыл тұрғындарының жалпы жиналысына қатысуына шектеу қойылды [7,68 б.].

Көптеген дауыс беру құқығынан айырылған азаматтар үшін белсенді қоғамдық өмірден шеттетілу ауыр соққы болып тиді. Сайлау құқықтарын қалпына келтіру туралы көптеген өтініш хаттар мен шағымдардың ортақ уәждердің бірі - азаматтардың сайлау жиналыстарына және басқа да қоғамдық-саяси оқиғаларға толыққанды азаматтармен бірге қатысуына деген ұмтылысы болды. Барлық тыйым салуларға қарамастан, айырылғандар көбінесе сайлауларға және басқа жиналыстарға

қатысуға тырысты. Кеңес билігінің алғашқы жылдарында мұндай әрекеттер жиі күрделі қақтығыстармен аяқталды. Бұған қазақ болыстарындағы таптық күрестің де сайлауға әсері болды.

Қазақ АКСР Сайлау Комитетінің барысы туралы азамат Аралбаевтың баяндамасында: «Таптық күрес өткен жылдардан үдей түсті, оған себеп біріншіден, кеңестік демократияның жариялануы; екіншіден, шаруалардың шаруашылық қуатының нығаюуы, ұйымдастырылған кедейлер бұқарасы орындарының жоқтығы. Осы үш себеп: байлар мен кулактарға өз белсенділіктерін арттыруға мүмкіндік берді. Олар кедейді қалайда кеңестерге өткізуге тырысты, сол арқылы рулық психология бойынша оған ықпал етіп, сол арқылы кеңестік өкіметтің барлық игіліктерін өздеріне пайдалануға тырысты. Қоғамдық өмірге қатысуға байланысты шектеулер сайлау құқығынан айырылғандар үшін тек жиналысқа қатысуға тыйым салумен тұрақталып қалмады. Сайлау құқығынан айырылған адам, кез - келген қоғамдық ұйымнан шығарылды. Мұндай тұлғаларға кәсіподақтарға мүше болуға тыйым салынды. Бұл жағдай кеңестік биліктің алғашқы айларынан бастап болды. Бірақ 1920 жылдардың соңында түпкілікті түрде тұжырымдалып, нақтыланды. 1929 жылы 14 наурызынан Бүкілодақтық Кәсіподақтар Орталық Кеңесінің осы мәселеге арналған арнайы түсіндірмесінде: «Егер дауыс беру құқығынан айырылған тұлға, сайлау құқығын қалпына келтіру жөнінде өтініш берген жағдайда, құқықтарынан айырылған уақыттан бастап, бір жыл мерзімінде одақтық мүшелігін сақтай алады» - делінген [8, 7 п.].

Сайлау құқығынан айыру, көбінесе кәсіподақтан шығарылумен ғана шектелмей, ерікті өрт сөндіру қоғамдары, спорттық клубтар, аңшылық ұйымдары және тағы басқа кез - келген қоғамдық бірлестіктерге қатысуға нақты тыйым салуға дейін барды.

1920 жылдың екінші жартысына дейін кеңестік заңнама азаматтардың әртүрлі қоғамдық ұйымдарға мүшелігін сайлау құқығының бар болуымен байланыстырмады. Алғаш рет, бұл уәж 1928 жылдың 5 ақпанында РКФСР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесі бекіткен «Пайда табу мақсатын көздемейтін ерікті қоғамдар мен кәсіподақтар туралы ережелерде» айтылды. Ереже бойынша тек дауыс беру құқығы бар тұлғалар ғана қоғамдар мен кәсіподақтарда сайлау дәрежелеріне ие бола алды. Бұл ереже, сондай-ақ 1930 жылдың 30 - тамызынан «Ерікті қоғамдастықтар мен кәсіподақтар туралы ережеде» де сақталынды.

1932 жылы 10 шілдеде РКФСР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесі қатарынан үш рет «Ерікті қоғамдастықтар мен кәсіподақтар туралы ережені» бекітті. Ол бойынша дауыс беру құқығынан айырылған тұлғаларға кез - келген ерікті қоғамдастықтар мен кәсіподақтарға жол жабық болды. Енді, бұл ұйымдарда сайлау құқығына тек басқарушылар ғана емес, қарапайым мүшелер де ие болуы тиіс еді [9,86-93 бб.].

Көптеген адамдар, әсіресе жастар арасында мұндай шектеулер өте қиын, кейде олардың дауыс беру құқығын қалпына келтіру туралы мәлімдемесінде көрініс тапты. Ондай жағдайларды ескеретін өкіметтің қаулысы № 3282 «Новая деревня» басылымында жарияланды. Онда 14-баптың «п» тармағына сәйкес, сайлау құқығынан айырылған төмендегі қызметкерлердің отбасылары, осы баптың «л» тармағына сәйкес, сайлау құқығынан айырылмайды. Нұсқаулықтың 15 - баптың «м» тармағы сайлау құқығынан тек сайлау құқығынан айырылған отбасылардың тек шын мәнінде оларға тәуелді және өзінің өмір сүруі үшін еш кірісі жоқ, өз бетімен қоғамға пайдалы жұмыс істемейтіндерді айыру қарастырылған. Қоғамдық пайдалы жұмыспен айналысатын және материалдық жағынан тәуелді емес сайлау құқығынан айырылған адамдардың отбасы мүшесін сайлау құқығынан айыруға жатпайды. Кеңестер мен Атқарушы Комитеттердің сайлау туралы нұсқауының түсіндірмесінде: «Дауыс беру құқығынан айырылған адамның отбасы мүшелері қоғамдық пайдалы жұмыспен айналысса, бұл ісінен өмір сүру қаражатын тауып отырса, бірақ сайлау құқығынан айырылған отағасымен бірге тұрып үй шаруашылығын бірге жүргізгенде, аталған жанұя мүшесі өзінің материалдық жағынан тәуелсіз екенін дәлелдесе, яғни өздерінің қоғамдық пайдалы еңбектен түсетін жеке табыстары бар екендігіне көз жеткізген жағдайда, бұл адамдар материалдық тәуелсіз деп танылып дауыс беру құқығына иелене алады» - делінді. Алайда, ауылды жерлерде жанұялардағы табыс ортақ шаруашылықтан алынатын болғандықтан, сайлау құқығынан айыру кәмілеттік жасқа толғандардың жанұя мүшелеріне бірдей жүрді [10,19п].

Жоғарыда айтылғандай, 1930 жылдардың басына дейін, кейбір сайлау құқығынан айырылғандар түрлі діни бірлестіктерде мүшелік етіп, тіпті кейбірі басшылық лауазымдарды да иеленді. Алайда, «ұлы серпіліс» кезінде билік органдары діни ұйымдар үшін «әлеуметтік тазарту» шараларын қолданды. 1930 жылы 1 ақпанда ОСК мен КСРО ХКК «Діни бірлестіктердің жетекші органдарындағы контрреволюциялық элементтерге қарсы күрес туралы» қаулы қабылдады.

Жергілікті билік органдарына осы қауымдастықты қайта тіркеуді ұйымдастыру тапсырылды. Сонымен қатар, кулактарды, дауыс беру құқығынан айырылған тұлғаларды және «кеңес билігіне қарсы» адамдарды бұл ұйымдардан алып тастау тапсырылды. Егер мұндай адамдар, басқарушы органдарда болса, «діни бірлестіктерді тіркеуден бас тарту ұсынылды» [11,521 б.].

Ауылдық жерлердегі дауыс беру құқығынан айырылған тұлғалар үшін ауылдық орындаушы лауазымын иеленуге тыйым салу қалыпты жағдайдағы шектеу еді.

1924 жылғы 27 наурыздағы РКФСР Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің және Халық Комиссарлары Кеңесінің «азаматтардың жеке және мүліктік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, қоғамдық бастамаларды жетілдіру және дамыту үшін қоғамдық тәртіпті қорғау жөніндегі міндеттерді ауылдық кеңестермен табысты және уақтылы орындау мақсатында» атты қаулысымен ауылдық атқарушылар институты енгізілгені белгілі. Сонымен бірге, ауылдық атқарушылар лауазымына үміткер тұлғалар «РКФСР Конституциясының 65-бабына сәйкес сайлау құқығынан айырылмаған» болуы керек еді. Бұл ереже РКФСР Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің және Халық Комиссарлары Кеңесінің «Ауыл атқарушылары туралы» 1932 жылғы 10 мамырдағы және 1936 жылғы 20 наурыздағы тиісті қаулыларында да дәлелденіп отырды [12, 354-366 бб.].

Семей губерниясының Қарқаралы уезінің тұрғыны Смаков Аубакирдің шағымында: «1927 жылы 23 ақпанда сайлау құқығынан айырылдым. Менің өтініш хатым қанағаттандырусыз қалдырғаннан кейін, Семей губерниясына шағым жазып отырмын. Бірнеше жыл Кеңестік өкіметтің мекемесінде жұмыс істеп келе жатқанымға қарамастан, жазықсыз қара тізімге қосып қойыпты. Осыған дәлел ретінде, өзімнің қысқаша өмірбаянымды жіберемін: «Мен Қарқаралыда 2 сыныптық орыс-қырғыз училищесінде степендият (кедей жанұядан шыққан) ретінде оқыдым және мектепті 1916 жылы аяқтадым. Осы жылы оқуымды жалғастыруға қаражатым болмай, Қарқаралыдағы Көктөре п/т қызметке түстім. Бұл қызметте 1921 жылы жұмыс істедім. 1923 жылы Павлодардағы к/п Көктөреге ауыстырды. Жанұям мен балаларым болғандықтан, Павлодар мен Қарқаралы арасында жүре бере алмай жұмыстан шығып кеттім. Бес айға жуық жұмыссыз жүріп, бір сауда өкілеттікте бір жылға жуық жұмыс істедім. Бір жылдан кейін 1924 жылы қыркүйек айында Өзара көмек комитетінде хатшы болып бес ай жұмыс істедім. Жалақы уақытылы төленбегендіктен, жұмыстан шығып кеттім. Одан кейін Қазкомиссияның кепілдемесімен КарУфода екі жыл жұмыс істедім. Қазір жұмыссызбын, бұл менің байып кеткенімді немесе қылмыс істегенімді білдірмейді. Бұл менің денсаулығымның нашарлауына байланысты. Денсаулығым қалыпқа келгеннен кейін, қайта жұмысқа кіруді ойластырудамын. Мен барлық жұмыста өз міндетімді адал атқардым. Рас бір жыл саудада жұмыс істедім, алайда тек сатушы болдым. Өз қызметімде Кеңес өкіметіне адал қызмет көрсетуге тырыстым. Кеңестерге қарсы реакция кезінде, қауіпті қоршауда болсамда, жұмыста болып, телефондық байланысты қалпына келтіріп отырдым. Бұл менің адалдығымды дәлелдейді. Мен биылға дейін дауыс беру құқығынан айырылған жоқпын. Рулық топтастықтарға кірген жоқпын. 1917 жылдан 1923 жылға дейін кеңестік халықтық байланыс мүшесі болдым. Қазірге дейін №163 - кәсіподақ мүшелігінде тұрамын. Семсайлау Комитетінен сайлау құқығын қалпына келтірулеріңізді сұраймын» - деп уәждерін айтқан [13,56-59 пп].

Ал, Қызыл Әскер құрамында әскери борышты өтеуге тыйым салу - дауыс беру құқығынан айырылғандар үшін ең сорақысы болды. Бұл адамдардың құқықтарына қарама-қайшы әрекет еді. Кеңестік мемлекеттің қарулы күштерін құру кезінде «қанаушы таптардың» өкілдеріне әскери қызметке кіру мәселесі белсенді талқыланды. 1918 жылы 20 шілдеде Халық Комиссарлары Кеңесінің «Қызыл Әскерге шақырылуға жатпайтын тұлғаларды тыл жасақтарына шақыру туралы» қаулы қабылдады. Қаулыға қосымша ретінде «Халықты тылдық жасақтарға тіркеу ережесі туралы» ереже болды. Әскери қызметті өтеуді жалпы негізде жүзеге асыра алмаған адамдардың тізімі, Конституцияның 65-бабына сәйкес, дауыс беру құқығынан айырылған адамдардың тізімімен сәйкес келді. Жергілікті Кеңестер тылдық жасаққа шақырылған азаматтардың тізімін құрастырумен айналысты. Жасаққа 18-ден 45 жасқа дейінгі дауыс беру құқығы жоқ тұлғалар шақырылды. Кейін олардан құралған жұмыс күші, шұңқырлар мен окоптар қазу, жолдарды салу және тағы басқа түрлі қара жұмысқа пайдаланылды. «Тылдық жасақ туралы ережеге» сәйкес, жасақтар «барлық командалық лауазымдарға, оның ішінде салалық командирлермен қоса, сондай-ақ комиссарлар мен нұсқаушыларға тағайындала алмады». Бұдан бөлек, тыл жасақтары Қызыл Әскер сарбаздарына қарағанда, алынған азық-түлік пен киім-кешек үшін ақы төлеуге тиіс болды. Алайда, егер әскерге шақырылғандар «ақы төлеу мүмкіндігінен айырылғанын» дәлелдейтін болса, бұл жағдайда жоғарыда айтылғандар оларға тегін берілді [14,78 б].

1928 жылғы 8 тамыздағы «Міндетті әскери қызмет туралы» заңға сәйкес, тылдық жасақтарға шақырылған тұлғалар әдеттегі әскери есепке алу құжаттарының орнына, азаматтың әлеуметтік тиістілігіне байланысты, тек тылдық жасақта қызмет ете алатындығын куәландыратын арнайы ақ түсті бланкіде басылған «ақ билет» деп аталатын анықтаманы алатын болды. Әрбір әскерге шақырылу жасына жеткен ер азамат «арнайы әскери куәлікті» толтыруға міндетті болды. Себебі, оның негізінде сол азаматтың келешектегі әскери қызметін өтеу жері туралы мәселе шешілді. Сонымен қатар, куәлікте «отбасы мүшелерінің немесе туыстарынан қайсысы дауыс беру құқығынан айырылған, қашан және не үшін», сондай-ақ «сайлау құқығынан айырылғандармен қандай байланысы бар» екені көрсетілуі керек еді. Үдемелі индустрияландыру кезеңінде де тылдық жасақ қызметкерлері «тіркелген 2-3 жыл бойы ауыр дене жұмысы үшін белсенді түрде пайдаланылды, содан кейін өздерінің құқықтарын қалпына келтіруге ресми түрде мүмкіндік алып отырды» [15, 56 б.].

Көптеген жастар белсенді әскери борышты өтеуге тыйым салуды, тым асыра сілтеушілік деп санады. Сол себепті, дауыс беру құқығын қалпына келтіру туралы өтініштердің басым көпшілігі бұл жағдаймен байланыстырылды. Бірақ көптеген әрекеттердің феномені де болады. Кейбір азаматтар, керісінше, белсенді әскери қызметке кірмеу үшін өздерінің сайлау құқығынан айыру фактісін құжаттық негізде тіркеуге тырысты. Барлық шектеулерге қарамастан, дауыс беру құқығынан айырылғандардың балалары шығу тегі мен ата-аналарымен байланысын жасыра отырып, әскери борышын өтеуге түсіп кеткен кездері де болған. Мұндай жағдайларды анықтау үшін армияны тұрақты «тазарту» ұйымдастырылып отырды. Осылайша, «1928 жылғы 16 шілдеде КСРО Революциялық Әскери Кеңесі «армиядан бөтен және әлеуметтік қауіпті элементтерді алып тастау» туралы №065652 жасырын басшылық нұсқауын шығарды. Тәркіленуге төмендегілер жатқызылды: қызметінде жағымсыз жағынан көрінгендер, шығу тегі бойынша әлеуметтік-жат, сайлау құқығынан айырылған тұлғалардың балалары.

Бұл кезеңде байлар мен феодалдық топтарды тәркілеу, соттау, сайлау құқығынан айыру үдерістері қатар жүрді. Ауылда бай, болыстардың жанұя мүшелері, отағасының ұшыраған құқығын бірге бастарынан кешіруге мәжбүр болды. Тіпті бай әкесінен бөлек кеткен ұлдар мен қыздарды да бірге жер аудару, тәркілеу, сайлау құқығынан айыру жиі кездесті. Тіпті жаппай жүрген үдеріс деуге болады. Осындай мысалдардың бірі, Мәскеу мемлекеттік университетінде оқып жүрген бай баласының, жергілікті атқару комитетіне жазған өтінішінде, өзін оқуын аяқтағанша жер аудармауын, саяси құқықтарын шектемеуін сұраған, тағы бір осындай өтініштерде мектеп жасындағы бай баласы, өзін оқудан шығармауын, жер аудармауын сұрай отырып, болашақта Кеңес өкіметіне қалтықсыз қызмет ететіндігіне сенімін білдіріп сұранған. Бұлар бірегей мысалдар ғана еді.

Дауыс беру құқығынан айырылған тұлғалардың білім алу мүмкіндіктері де шектеулі еді. Кеңес өкіметі билігінің алғашқы жылдарында дауыс беру құқығынан айырылған адамдарға жоғары оқу орындарына түсулеріне әлі тыйым салынбаған болатын. Тек 1935 жылдың соңында КСРО-ның Орталық Сайлау Комиссиясы «әлеуметтік тегіне байланысты жоғары оқу орындары мен техникалық мектептерге тестілеуге және оқуға түсуге қатысты барлық шектеулерді» алып тастады [12, 98 б.].

Қалалық тұрғынға дауыс беру құқығынан айырылу күнделікті бірқатар шектеулерді тудырды. Ең алдымен, ол тұрғын үй жағдайына қатысты болды. Соғыс коммунизмі дәуірінде «паразиттік және қанаушылық элементтерді», яғни тұрғындарды өздерінің тұрғылықты жерлерінен шығару науқандары үнемі өткізіліп отырды. Бұл ұғым ауқымына, әдетте Конституция бойынша дауыс беру құқығы жоқ буржуазияның өкілдері, бұрынғы лауазымды тұлғалар мен діни қызметкерлер кірді. Дегенмен, адамның дауыс беру құқығының жоқтығы, оның өмір сүру кеңістігін иелену заңдылығына қатысты шешуші фактор болып табылмады. Кеңестік тұрғын үй саясатының негізі 1920 жылдың ортасында қаланды. 1924 жылғы 19 тамыздағы КСРО-ның Орталық Атқару Комитетінің «Тұрғын үй қатынастары туралы» жарлығы бойынша тұрғын үй-жалдау кооперативтерінің, жұмысшылар мен жалпы азаматтық тұрғын үй құрылысы кооперативтерінің мүшелері тек сайлау құқығы бар тұлғалар ғана бола алды. Сонымен қатар, мұндай құқықтарды жоғалту автоматты түрде «серіктестіктен кетуді» білдірді. Жалдау-кооперативтік серіктестікке, ол құрылған шекара аумағында, үйдің бүкіл аумағын пайдалануына құқық берілді. Тұрғын үй құрылысы кооперативтерінің мүшелері сайлау құқығынан айырылған жағдайда, серіктестіктен шығарылғаннан кейін «үй-жайды алу құқықтарын» да жоғалтты. Тұрғын үй-кооперативтердің барлық түрлерін бірыңғай қалалық және губерниялық тұрғын үй кооперативтеріне біріктірілді. Өкілдердің кездесулері кәсіподақтардың басқарушы

органдары болып табылды. Дауыс беру құқығы бар азаматтар ғана, осы лауазымды иелене алды [14, 45-55 бб.].

1920 жылдардағы екінші жартысында сайлау құқығынан айырылған тұлғалардың тұрмыс жағдайына шабуыл жалғаса берді. Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің және РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1927 жылғы 1 тамыздағы қаулысымен барлық азаматтар «өзін-өзі қамтамасыз ету» құқығына ие болды. Оған сәйкес, тұрғын үй иелері немесе тұрғындары кез-келген тұлғаны өзінің артық аумағына тұрғызуға құқылы еді. Артық аумақ деп, санитарлық нормалардан асатын - бір адамға 8 шаршы метр аумақ келетіндей саналды. Жалға алушы өзіне тиесілі ауданға құқық алды. Бұл құқықты үш апта ішінде жүзеге асыру керек болды. Содан кейін «өзін-өзі біріктіру» мәселесі үй басқармасының шешіміне берілді. Бұған қоса, ол аудандық кеңестер мен полицияның тұрақты бақылауында болды. 1920-1930 жылдардағы кеңестік тұрғын үй саясатын зерттеген Н.Б. Лебина атап өткендей, «дауыс беру құқығынан айырылғандар» санаты «өзін-өзі біріктіруге» бірінші болып ілінді.

1929 жылы сәуірде Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті мен РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесі сайлау құқығынан айырылған тұлғаларға муниципалдық және ұлттандырылған үйде тұруды шектеп, бұрынғы үй иелерін оларды осы үйлерден шығарып тастауы туралы қаулы қабылдады. 1929 жылғы жаздың ортасында «үй басқармасының өкілдері тұрғын үйді босату қажеттілігі туралы ескертпені, шығарылуға келетін адамдарға тапсырды. Қарардан бас тартылған жағдайда, әкімшілік тәртіппен көшіру орын алды».

Көшіруді жүргізу кезінде азаматтың сауда, жалдамалы жұмыс үшін, пайдасыз табыс немесе діни сыныпқа жататындығынан байланысты дауыс беру құқығынан айырылатындығы шешуші фактор болды. 1930 жылғы 22 наурыздағы КСРО ОСК жергілікті билікке, дауыс беру құқығына ие емес азаматтарды тұрғын үйден шығаруды тоқтату туралы қаулысы айырылғандардың белгілі бір үмітін тудырды [16, 96 б].

1930 жылы 10 сәуірде осы тектес қаулыны Орталық Атқару Комитетінің Президиумы да қабылдады.

1930 жылы 24 сәуірде РКФСР Ішкі Істер Халық Комиссариаты «Дауыс беру құқығынан айырылған адамдарға қатысты заңмен қарастырылмаған арнайы шектеулерді белгілеуге жол бермеу туралы» циркуляр шығарды. Онда «РСФСР-нің Ішкі Істер Халық Комиссариаты жергілікті билік органдарының дауыс беру құқығынан айырылған адамдарға және олардың отбасыларына қатысты қолданыстағы заңдарды бұза отырып, шаралар өткізілгені жөнінде ақпарат түскені» туралы айтылды. Атап айтқанда, муниципалды қордың үйлерінен еңбексіз элементтерді шығару туралы қолданыстағы заңнамаға қайшы, белгілі бір кіріс мөлшері бар тұлғалар санатын шығаруға шектеу қойылған, бірақ дауыс беру құқығынан айырылған барлық адамдар шығарылады. Сонымен қатар, дауыс беру құқығынан айырылған тұлғаларды муниципалдық қордың үйлерінен шығару, әкімшілік шығарумен қатар сот тәртібі бойынша жүзеге асырылды. Көптеген жерлерде жергілікті билік өкілдері, сайлау құқығынан айырылғандардың меншігі болып табылатын ғимараттарды муниципализациялау жүзеге асырылғандығы және бұл ғимараттар дауыс беру құқығынан айырылған адамдарға тиесілі болғандықтан ғана жасалып жатқандығы» аталып өтті. Бұдан басқа, «сайлау құқығынан айырылған тұлғалардың меншігі болып табылатын үйлердің сатылуына тыйым салынатындығы орын алды». Циркулярда «жергілікті билік органдарының мұндай әрекеттеріне толықтай жол берілмейтіндігі, өйткені муниципалды қордың үйлерінен сайлау құқығынан айырылған адамдардың шығарылуы, ғимараттардың муниципализациясы және құрылыс келісім-шарттарының тоқтатылуы, тек тиісті заңдарда белгіленген жалпы негіздерде немесе бұзылған жағдайда ғана жасалуы мүмкін» екендігі көрсетілген. «Жергілікті билік органдарымен дауыс беру құқығынан айырылған адамдар үшін қосымша шектеулер белгіленбейтіндігі» ескертіліп айтылған.

«Муниципалдық қордың үйлерінен дауыс беру құқығынан айырылған адамдарды шығарып салу туралы талап-арыздарды жаппай ұсыну» дұрыс емес құбылыс деп танылды. РКФСР Азаматтық Кодексінің 182-бабы бойынша бекітілген шектеулерден бөлек айырылғандардың меншігіне қатысты ешқандай басқа арнайы шектеулер орын алмауы керек екендігі» ерекше аталып өтті.

1930 жылы Ішкі Істер Халық Комиссариаты БОАК Президиумының 1930 жылғы 10 сәуірдегі қаулысына сәйкес, «тек дауыс беру құқығынан айыру негізіндегі, сондай-ақ қолданыстағы заңнамада көзделмеген барлық іс-әрекеттерді тоқтатуға, құрылған шешімдерді, регламенттерді және өкімдерді алып тастауды» ұсынды. Бұл циркулярдың орындалуы «коммуналдық бөлімдер басшыларының (ведомстволарының) жеке жауапкершілігіне» берілді [16, 75б.].

Неке, отбасы және қамқоршылық туралы кодекске сәйкес, сайлау құқығынан айырылған азаматтар заң жүзінде асырап алу мен қамқорлыққа алу құқығынан айырылды.

Төлқұжаттық жүйені енгізу – сайлау құқығынан айырылғандар үшін соңғы ауыр соққылардың бірі болды. 1932 жылғы 27 желтоқсанда ОСК және Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысымен енгізілген «Төлқұжаттар туралы ережеде» дауыс беру құқығынан айырылған тұлғаларға төлқұжаттың берілмеуі туралы тікелей айтылмады. Алайда, паспорттық жүйе мен тіркеу жүйесіндегі басты мақсат, бесжылдық ірі құрылыстар мен қалаларды «таптық жат және және пролетариат және деклассацияланған адамдар» тазалау болғандықтан, «жергілікті лауазымды тұлғалар, дауыс беру құқығынан айырылғандар мен олардың отбасы мүшелеріне төлқұжат беруден автоматты түрде бас тартатын» болды [16, 78 б.].

Сайлау құқығынан айыру, көбінесе осы азаматқа қатысты репрессиялық әрекеттер үшін негіз болды. Сайлау құқығынан айырылған тұлғаларға қатысты маңызды жазалау науқандары 1929-1930 жылдары «Үлкен серпіліс» кезінде жүзеге асырылды. Әдетте, осындай науқандарды жиі ұйымдастырушылар қатарында жергілікті партиялар мен кеңестік органдар, сондай-ақ Қызыл Әскер бөлімшелерінің командирлері болды. Азаматты дауыс беру құқығынан айыруға итермелейтін мүлікті тәркілеу, мәжбүрлеп жұмысқа жіберу, елді мекеннен тысқары жерлерге, тіпті басқа аумақтарға көшіру әрекеттері сол кезеңнің әдеттегі тәжірибесіне айналған еді.

Жалпы репрессиялар мен сайлау құқығынан айыру шаралары, Кеңестік билік кезеңінде қоғамның негізгі беделді қабатының құраған әлеуметтік топтардың жүйелілігін бұзып, жік түсірді, тұтастық бұзылды.

Еліміз егемендікке қол жеткізгелі осы жағдайлардың салдары, жабулы, ұмыт қалған көптеген мәселелер ашылып, тарихымыздағы ақтандақтармен жан-жақты танысуға мүмкіндік туып, қаншама тарихи құндылықтар, тұлғалар тарихқа оралып жатыр. Бұл шаралар, бүгінмен тоқтамай болашақта да қалпына келтіріле беретіні сөзсіз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Конституция РСФСР 1918 г. // Декреты Советской власти. – М., 1959. – Т.2.
2. ШҚОҚЗҚО. – 73 қор. -1 тізбек. 482а – іс. - 41-43 – пп
3. Қазақстан Коммунистік париясы съездерінің, конференцияларының және пленумдарының қарарлары мен шешімдері (1921-1927)/ ҚК ОК жанындағы Партия тарихы институты – КПСС ОК жанындағы Марксизм – ленинизм институтының филиалы. -т.1-Алматы: Қазақстан, 1987.- 418 б.
4. Зайцев П. Кого и почему Советская власть лишает избирательных прав. М.: «Власть Советов», 1930. С.84
5. Саламатова М.С. Лишенные избирательных прав в г. Новосибирске в 1927-1936 гг. // Корни травы: Сборник статей молодых историков. М.: «Мемориал», 1996. С. 9-22.
6. Киселёв А.С. Задачи кампании перевыборов Советов (1930/31 г.). М.-Л.: «Власть Советов», 1930. С. 76.
7. Крыленко Н.В. Права и обязанности советских граждан. М.: Объединённое государственное издательство, 1936. 68 С.
8. ШҚОҚЗҚО. – 73 қор. -1 тізбек. 337 – іс. - 7п.
9. ШҚОҚЗҚО. – 74 қор. -1 тізбек. 447а – іс. - 81-82-пп.
10. Владимирский М. Организация Советской власти на местах. М.: «Власть Советов», 1921. С. 19.
11. ШҚОҚЗҚО. – 73 қор. -1 тізбек. 393 – іс. – 19 п.
12. Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1932. Под ред. В.П. Данилова и др. М.: Издательство политической литературы, 1989. С. 502.
13. ШҚОҚЗҚО. – 74 қор. -1 тізбек. 447а – іс. - 56-57-пп.
14. Красильников С.А. На изломах социальной структуры: маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917-й конец 1930-х гг.). Новосибирск: Издательство Новосибирского государственного университета, 1998. С.178 .
15. Саламатова М.С. Лишённые избирательных прав в Советской России. 1918-1936 гг.: Итоги изучения. // Маргиналы в советском обществе 1920-1930-х гг. Новосибирск: Издательство Новосибирского государственного университета, 2001. С. 3-37.
16. Валуев Д. В. Лишёнцы в системе социальных отношений (1918-1936 гг) (На материалах Западного региона РСФСР): Дис. ... канд. ист. наук 07.00.02 : Смоленск, 2003.С. 271.

ӘӘЖ 03.01.06
ГРНТИ 03.01.21

А.С. Касенғалиев¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Тарих және құқық институтының 2 курс магистранты*

САДРИ МАКСУДИ: АҚПАН ТӨҢКЕРІСІНЕН KEЙІНГІ KEZEҢДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада жарияланған деректер мен материалдар негізінде мемлекет және қоғам қайраткері, ғалым, заңгер, тарихшы Садри Максудидің Ақпан төңкерісінен кейінгі кезеңдегі қоғамдық-саяси қызметі қарастырылады. Автор С. Максудидің атқарған қоғамдық-саяси қызметін түркі-мұсылман халықтарының азаттық жолындағы күресі аясында көрсетуге талпыныс жасайды.

Сонымен қатар Садри Максудидің саяси қызметіне Ақпан революциясының әсерін барынша ашып жазады. Татар ойшылдары мен саяси қайраткерлерінің тәуелсіздік үшін күресіндегі дін мен ділдің маңызын ашып көрсетеді. Баспасөздерде жарияланған үндеулердің тарихи маңызы сарапталып, айқын сипатталады. Садри Максудидің автономия құру жолындағы қызметі, тәуелсіз әскер құру мәселесі тарихи құжаттармен дәлелденеді. Мақала тұтастай бір кезеңді қамтып, тарихи фактілермен бекітілген.

Тірек сөздер: Садри Максуди, Ақпан төңкерісі, қоғамдық-саяси қызмет, Мемлекеттік Дума.

Касенғалиев А.С.¹

*¹ магистрант 2-го курса Института истории и права
Казахского национального педагогического университета имени Абая*

САДРИ МАКСУДИ: ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОСЛЕ ФЕВРАЛЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Аннотация

Данные и материалы, опубликованные в статье рассматриваются об общественно—политической деятельности государственного и общественного деятеля, юриста, историка Садри Максуди в период после Февральской революции. Автор хочет показать общественно-политическую деятельность С. Максуди как борьбу тюрко-мусульманских народов в пути к независимости. Также автор пишет о влиянии Февральской революции на политическую карьеру Садри Максуди. Рассматривает роль религии и благочестия в борьбе за независимость татарских мыслителей и политиков. Анализируется и четко описывается историческая значимость опубликованных политических лозунгов того времени. В статье работа Садри Максуди по созданию автономии и независимой армии доказана историческими документами.

Ключевые слова: Садри Максуди, Февральская революция, общественно-политическая деятельность, Государственная Дума.

Kasengaliev A. S.¹

² *2nd year master degree of the Institute of History and Law of the Abai Kazakh National Pedagogical University*

SADRI MAKSUDI: SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITIES AFTER THE FEBRUARY REVOLUTION

Annotation

The data and materials published in the article are considered on the social and political activities of the statesman and public figure, lawyer, historian Sadri Maksudi in the period after the February revolution. The author wants to show the social and political activities of S. Maksudi as a struggle of the Turkic Muslim peoples on the path to independence.

The author also writes about the influence of the February Revolution on the political career of Sadri Maksudi. Examines the role of religion and piety in the struggle for the independence of Tatar thinkers and politicians. The historical significance of the published political slogans of the time is analyzed and clearly described. In the article, the work of Sadri Maksudi on the creation of autonomy and an independent army is proved by historical documents.

Keywords: Sadri Maksudi, February revolution, social and political activity, State Duma.

XIX ғасырдың орта шегінен бастап патшалық Ресейдің отарлау саясаты ішкі ұлттар мен бодан халықтарға күшейе түсті. Патшалық Ресей өкіметі татар, құмық, балқар, башқұрт, қалмақ, авар мен шешен, ноғай мен сақа, хақас сынды ұлттарды тек қана қарумен емес, сондай-ақ идеологиялық, саяси отарлауды қолға алды. Үлкен қысымға татар ұлты да ұшырады. 1552 жылы Қазан хандығын орыс патшасы Иван Грозный басып алған сәттен бастап, отарлаушылардың ішке қарай енуі арта түсті [1, с. 12-13]. XIX ғасырдың орта шегінен бастап отарлаушылар бодан халықтарға дін ұстану, өз тілінде білім алуға тыйым сала бастады. Бұл әрине өз кезегінде түрлі қарсылықтарды туындатты. Қарулы көтерілістер де болып тұрды. Интеллектуалдық күрес те тоқтаған жоқ. Туған халқының азаттық жолындағы күресінен татар ұлтының ұлы қайраткері Садри Мақсуди де шет қалмады.

Садри Мақсуди 1878 жылы 23 шілдеде Қазан губерниясының Қазан уезінде Ташсу ауылының имамы Низамеддиннің отбасында өмірге келді. Ол әке тәлімімен жастайынан діни сауат ашып, Қазан қаласындағы «Алдамие» медресесінде бастауыш білім алады. Кейінірек 1895 жылы Бақшысарай қаласындағы «Зенджерли» медресесінде оқуын жалғастырады, ал 1897 орыс мектебіне ауысады. Сол тұста туған халқының өмірінен сыр шертетін алғашқы еңбегі «Мейшет» атты романын жазып шыққан болатын. 1901-1906 жылдары Парижде, Сарбонна университетінің құқық факультетінде оқып, заңгер мамандығын алып шығады. Университет қабырғасында жүргенде талай оқымыстылармен, саясаткерлермен танысады, жас Садриге ерекше әсер қалдырған жанның бірі осы уақытта Парижде жүрген түрікшіл тұлға Жүсіп Ақшора болатын.

Париждегі оқуын тамамдаған С.Мақсуди 1906 жылы Қазанға оралып, қоғамдық-саяси қызметке араласа бастайды. Бұл кезде патшалық Ресейдің отарлық саясаты күшейе түскен болатын. С.Мақсуди Екінші және Үшінші Мемлекеттік думаға сайланып, дін, діл, ұлт пен ағарту ісі, тәуелсіздік мәселесін биік мінберден көтере білді [2, с. 32-34].

1904-1905 жылғы бірінші орыс революциясы татар ұлтшылдарының бойында ертеңгі күнге деген үміт отын жақты. Алайда одан кейінгі бірнеше Мемлекеттік дума барысында ол үміттердің бірі де ақталмайтыны байқалды. Ал 1917 жылғы Ақпан төңкерісі болашаққа деген сенімнің үміт отын жаққандай болды. Садри Мақсудидің ұлттық көзқарасына үлкен әсер еткен осы 1917 жылғы Ақпан төңкерісі еді.

Садри Мақсуди аталмыш тарихи кезеңде «Қазіргі таңдағы саяси жағдайдағы біздің мақсаттарымыз» атты мақала жазып, оны 1917 жылы 4 наурызда Орынбордың «Вақыт» газетіне жариялады. Аталмыш еңбегінде С. Мақсуди өз ұлтының алдына бес түрлі міндетті қойды [3, с. 51-55]. Олар:

1. Салқынқандылық сақтап, нақты талаптар мен міндеттері айқындап, жаңа үкіметке қоя білу. Садри Мақсуди өз ұлтының аталмыш оқиға сәтінде халықтың тәуелсіздік үшін қолға қару алып күресуі қателік, ол жеңіліске ұшырататындығын айтып, эмоцияны басуды сұрады.

2. Мұсылмандардың талаптары мен тілектерін Ресейде тек қана мұсылмандар жүзеге асыра алатындығын жазды. Өйткені біріншіден өзге дінді ұстанушылардың екінші дінді ұстанушылардың мәселесін шешуде аса белсенділік танытпасы анық және тіпті танытқан сәттің өзінде, алға қойған мәселені толық түсінбесін де нақты айтты.

3. Жаңа үкіметтің бастамаларын барынша қолдап, олардың жергілікті органдарында мұсылмандардың көп өкілдерін енгізу керектігін айтты. Осылай еткен сәтте ғана біз жаңа биліктің сеніміне ие болып, алдағы таңда қоян-қолтық қызмет ете аламыз деп сенді.

4. Үкіметке талаптар қоя білу үшін Мемлекеттік дума жанынан фракцияның жиналысын өткізіп, нақты талаптарды зиялылармен біріге отырып жүзеге асыру керектігін мәлімдеді. С.Мақсуди жаңа үкіметке талаптарды қарапайым жандар емес, ұлт атынан сөйлейтін зиялылар жасағанын қалады. Өйткені тек қана сол жағдайда талаптар жан-жақты жетілген, піскен әрі нақты болып шығатын еді.

5. Ресейдегі жиырма бес миллион мұсылманның тілі мен ағымдары, ұлттық ерекшеліктері мен партиялық көзқарастарының алуан түрлілігіне қарамастан, ол ортақ мүдде жолында барлық мұсылмандар бірігуі тиіс деп санады. Өйткені бұған дейінгі барлық бастамалар дәл осы ішкі алауыздық негізінде құлаған болатын.

Мақаласының соңында Садри Мақсуди Алладан мұсылмандардың біргуін сұрап, дұға ететінін көрсетті. 23 наурыз күні ол «Қояш» газетіне «Қалай ұлттық съезді шақырамыз?» атты мақаласын жариялады. Мақалада Уфа қаласында Діни Басқосу негізінде жиналып, оны діни және ұлттық орталыққа айналдыру керектігін тайға таңба басқандай көрсетіп береді. Съезд бүкілресейлік жағдайда өтіп, ондағы көпшілік Ресей мұсылмандары болуға тиіс еді. С. Мақсуди 1906 жылғы III Бүкілресейлік мұсылмандар съезі негізінде өткізу керектігін айтты. Ол Мемлекеттік дума жанындағы мұсылмандар фракциясын айыптап, олардың саяси сахнадағы селқостығына көңілі толмайтынын ашық білдірді. Ал билікке келген жаңа үкімет, аталмыш съезге жас социалистерді көптеп жіберіп, олардың басқосуда орысшыл бағытты насихаттауын қалады. Олар үшін басты қарсылас 37 жасар С. Мақсуди еді.

1917 жылы шілдеде Садри Мақсуди Қазан мен Уфа губерниясындағы ұлттық кеңестің басшылықтарының қарсылығына қарамастан Ішкі Ресей мен Сібірде біртұтас түркі-татар мұсылмандарының ортақ автономиясын құруға қол жеткізді. Мақсуди ұлттық-мәдени автономияны құру әріптестігін басқарды. «Үш жарым ғасыр өткеннен кейін біз саяси және мәдени организм ретінде біртұтас болдық» деп қуанды С. Мақсуди [4, с. 9]. Бұл автономияны барлық татарлар мойындап, тек қана бірнеше большевиктер қарсы болды.

Автономияны енгізудегі әріптестер басқармасына Садри Мақсуди, Ибниамин Ахтямов, Галимджан Шараф, Амина Мухетдинова, Фатих Карими, Камиль Каримов, Наджиб Хальфин және Хади Атласи тағайындалды. Әріптестікке либералдар мен солшыл-социалистер, зайырлылар мен діншілдер жиналды. Негізгі орталыққа Қазан, Уфа, Орынбор қалалары таңдалып алынды. 1917 жылы 20 қарашада Садри Мақсуди Миллет Меджлистің ресми ашылуын бастады. Оның бұл ашылууда оқыған негізгі баяндамасы ұлттық-мәдени автономияны құруға бағытталған қызметтерді айқындау бойынша жасалынды [5, с.76]. Мақсуди съезде негізгі үш міндетті шешу мәселесі көтерілгенін айтып, оларды тізіп берді:

1. Автономияны жүзеге асыру мен оның құрылымдарының қызметін, қаржыландыру мәселесін толық реттеп алу;

2. Халыққа жаппай автономияның жарияланғандығын атап көрсетіп, оның негізгі құндылықтарын сіндіре білу;

3. Халық өмірін басқару мен реттеуге, жақсартуға қатысты Миллет Меджлисті шақыру.

Осы аралықта арнайы «Ұлттық қазына» (Милли Хэзинэ) құрылып, онда миллионнан артық рубль қаражат жатты. Әріптестік мүшелері арнайы Миллет Меджлиске арналған бірнеше заңнаманы жасап шығарды. Арнайы комиссия болса автономияны имамдар арқылы халыққа таратты.

С. Мақсуди Қазан хандығы құлаған кезден кейін, тірі қалғандар өздерінің жеке ұлт ретінде өмір сүргенін тілге тиек етті. «Ендігі таңда түркі-татарлар күллі әлемге өздерінің бар екендігін ашық түрде жария етеді» деп қуанды [6, с.141-149]. Иван Грозныйдың жаулап алуы нағыз тағылық, тарихтағы ең сұмдық жағдайдың бірі деп атады ол. «Бүгінде түркі-татарлар қайта өз аяғынан тұрып жатыр. Бүгін тиран-билеушілер өздерінің үкімдерін көріп отыр. Олар тек қана бізге емес, өздерінің халықтарына да даму жолымен күн көшуге мүмкіндік бермеді. Енді оларды уақыты өтті» деді. Баяндама барысында С. Мақсуди түркі халықтары арасында үлкен рөл ойнаған Шыңғысханның, Әмір Темірдің тарихи маңызын атап өтті. Ол сол сөзі арқылы Еуропадағы «түркі халықтары мен билеушілерінің дәуірі

келмекке кетті» деген пікірмен тайталасқа түсті. Ол түркі бабаларының қателіктерін жасамауға шақырды. Өйткені олар өз жерлерін кеңейте беру жолында әлсіреп, мемлекеттіктен айырылып қалғанын да ескертті. «Мемлекеттік мәселеде тек қана өз ұлтың мен өз күшіңе сенгенің дұрыс» деп көрсетті. [7, с.80-82]. Идель-Урал Штатты шақырған сәтте татар ұлтшылдары орыстармен ашық пікірталасқа дайын екендігін ескертті. С. Мақсуди татарлар Штатты пікірталас үшін емес, орыстармен жауластық үшін не соғыс үшін құрып жатпағандығын айтып, қарсы болды. Садри Мақсуди орыс халқы неміс ұлтынан шыққан билеушілердің қолында болып, бостандықты көрмегенін де меңзеді. Миллет Меджлис жиналысында С.Мақсуди ұлттық үкіметтің басшысы болып тағайындалды. Ол кезде аталмыш титулды министр-президент деп атайтын.

1918 жылы 5 қаңтарда Еділ-Орал ұлттық-мәдени автономияның жоғары органы – Милли идарэ төрағалығына сайлау өтті. Садри Мақсуди төраға болып 45 дауыспен сайланды. 30 адам қарсы дауыс берді. Жиналыс барысында ол автономияны өміршең ету мәселесі халық арасында толықтай қолдауға ие дегенді айтты. Оны өміршең еткендік Конституцияның қабылданғаны екені де айтылды. Ол түркі-татарларды жарқын болашақ күтіп тұр, шамамен 15-20 жылдан кейін татарлар күллі әлемге танымал ұлт болады деп санады. Болашақта барлық саяси мәселе бойынша татарлармен ақылдасу қажет болатындығын да ескертті. 1918 жылы 6 қаңтарда Құрылтай Жиналысын күшпен таратқанға дейін татар радикалдары Миллет Меджлистің өкілеттілігіне қарсы болмады [8, с. 71-80]. Ильяс Алкин, Мулланур Вахитов пен Галимджан Ибрагимов оның депутаттары еді. Бірақ Құрылтай Жиналысын таратқаннан кейін Халықтар Комиссарының Кеңесі өзін тұрақты үкімет деп жариялады. Жаңа жыл мезгілінде Уфадағы Кеңес ІІ Ұлттық полкті қарусыздандыру үшін әрекеттер жасап көрді. Олар үш күн қатарынан қаруланып, қызылдардың шабуылын күтіп отырған болатын. 1918 жылы 10 қаңтарда Милли Идарэ төрағасы болған Садри Мақсуди ұлттық шеруде (парадта) полктың әскери маршын қабылдады. Шерудің негізгі ұраны «Идель-Урал жасасын!» болды. Оған 6000 жасақтың 3000 ғана қатысқан еді [9, с.79-84].

ІІ Бүкілресейлік мұсылмандардың әскери съезінде 1918 жылы 19 ақпанда Садри Мақсуди Уфадан келіп, билік астындағы халық өкілдері билеуші партия тарапынан зардап шегіп отырғандығын айтып, оны құрту жолында халық болып бірігу керектігін меңзеді. С. Мақсуди: «Бізге бұл таптық жауластықты құрту керек. Біз біртұтас ұлт екенімізді ұмытпауға тиіспіз, қарапайым кедей халықты көтеру үшін өздерінің алдындағы ұлы ұлттық міндетін ұмытпауы керек», - деді [10, с.87-96]. Сол кезеңдерде коммунистер халықты екі есе езу тактикасымен жұмыс істеді. Сырттан өздері, ал іштей ұлттық бірлікке сына қақты. Елде азамат соғысы басталып кетті. Нәтижесінде көптеген татар зиялылары Садри Мақсудидің көзқарасының дұрыстығын атап өтті. Азамат соғысының алғашқы құрбаны болып Мулланур Вахитов оққа ұшты. Ол татар мемлекетінің біртұтастығын аңсап өткен Садридің досы болатын.

Миллет Меджлис кеңес билігімен келіссөздер жүргізуден бас тартып, ұлттық-мәдени автономия құруды жалғастыра берді. 1918 жылы 10 қаңтарда Бейбітшілік жөніндегі комиссия атты резолюция қабылдап, онда Миллет Меджлис пен Идель-Уралды мойындап, Ішкі Ресей мен Сібірдегі мұсылмандар құқығының сақталуын халықаралық аренаға шығару керектігі айтылды. Мақсуди 1915 жылғы Ақшораның «Брест бітімгершілігі» үлгісі негізінде халықаралық негізде автономияның статусына гарантия алғысы келді [11, с. 73-75.]. Осы мақсатта ол Мәскеуге аттанады. Алайда Брест келісімі аннексия мен соғыс шығындарын төлету мәселесі негізінде болғанымен, онда адам құқығын қорғау мәселесі көтерілмеген болатын. С. Мақсудидің күтпеген ойы Қазандағы Кеңестерді өзіне қаратты. Татар Слободасы(ауылы) Орталық Ресейдегі ең соңғы азаттықтың нышаны болады. Кадеттер С. Мақсудиге бұғатталып қалған мұсылман одақтарын қаржыландыруға қаражат ұсынғанымен, уақыты өтіп кеткен еді. Өйткені ол сәтте мұсылман бөлімшелерінің көбісі тарап, кейбірі өте ауыр халде болатын.

Татар Слободасын орталық үкімет ұлттық органдарға ашық түрде шабуылға шығады. 1918 жылы 25 сәуірде Кеңес Үкіметінің Милли Идарэні таратып жіберуіне жауап ретінде автономия үкіметі барлық ауыл-аймаққа Милли Идарэнің баяндамасын таратады. Баяндамада Милли Идарэні тарату заңсыз екені айтылды [12, с. 23-29].

Жергілікті Милли Идарэ ендігі таңда діни, ұлттық, мәдени мәселелерді реттеп, ұлттық салықты жинауды атономияның Конституциясына сай жасауға міндеттелді. Кеңестік Мұсылмандық комиссариаттың өкілдері үкіметтік шенеунік деп жарияланды. Оған Садри Мақсуди қол қойды.

Кеңес өкіметі билікке келгеннен кейін С.Мақсуди 1918 жылдан эмиграцияға кетуге мәжбүр болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Усманов М.А. Татарские исторические источники XVH-XVIII вв. - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1972. -223 с.
2. Мухаметшин Р.М. Татары и ислам в XX веке // Ислам в общественной и политической жизни татар и Татарстана. Казань, 2003.
3. Абдуллин Я. Г. Новое мышление и некоторые проблемы истории татарской общественной мысли народов России конца XIX - начала XX веков. Казань, 1996. С. 27
4. Айда А. Садри Максуди Арал/Пер. с тур. В.Феоновой.-М.Перевод с турецкого биографии общественно-политического деятеля С.Максуди.: Тип. Ш2,1996.-360с.
5. Акчура Й. Переиздание труда Юсуфа Акчуры.Дамелла Галимжан Эл-Баруди.-Казан: "Иман",1997.-76с.
6. Абдуллин Я. Садри Максуди - олугъ галим.Статья посвящена литературной и общественно-политической деятельности Садри Максуди. Автор рассматривает также взгляды С.Максуди на некоторые национальные прооблемы.// Казан утлары.-1996.-Ш.-С.141-149.
7. Беркутов В., Зариф Ф. Гаяз Максудов (1891-1937).Биография ученого-математика, журналиста Гаяза Максуди - журналиста.// Мирас,1995,№5/6,С.80-82.
8. Тагиров И. "Нас не только игнорируют, но и не доверяют нам вовсе", - А.Топчибашев // Гасырлар авазы - Эхо веков.-1997,-Ш/2.-С.71.-80.
9. Арсланов М. Дорогой творческих дерзаний.Статья, посвященная 90-летию татарского театра, освещает историю его зарождения и развития.// Научный Татарстан.-1997.-М.-С.79-84.
10. Максуди С. О панисламизме. Доклад депутата Государственной думы // Идель.-1991.-Ж10/11.-С.87-96.
11. Хабутдинов А. Национальная политика конституционно-демократической партии и татары.Попытка автора ответить на вопрос: почему татарские либеральные круги общества начала XX века были так близки с кадетами?// Идель.-1994.-Ш/2.-С.73-75.
12. Гаффарова Ф. Садри Максуди - милли-мәдәни мөхтәрият рәисе.Статья освещает после октябрьский период жизни Садри Максуди.// Татарстан(тат).-1996.-№10.-С.23-29.

ӘӨЖ 930.005
ГРНТИ 03.09.03

Оспанғалиева Гүлгерім Төленқызы¹

¹2 - курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

КЕҢЕС ОДАҒЫНДАҒЫ ИСПАН ЭМИГРАЦИЯСЫНЫҢ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Испаназамат соғысында (1936-1939 жж.) жеңіліс тапқан республикашылдар генерал Франконьн өкіметі орнағанан кейін елден кетуге мәжбүр болды. Саяси эмигранттар ретінде Франция, Мексика және Кеңес Одағынан пана тапты. Олардың қатарында «соғыс балалары», қаза тапқан республикашылдардың балалары болды. Кеңес Одағына келген испандық балалар бірден балалар үйлеріне орналастырылып, испан және кеңестік педагогтардан білім алды. Көптеген испандықтар Екінші дүниежүзілік соғыс уақытында фашизмге қарсы күресті. Кеңес Одағындағы испандықтар Қызыл әскер құрамында Мәскеуді қорғады және партизандық құрам қатарында да ерлікпен көзге түсті.

Түйін сөздер: испан азамат соғысы, республикашылдар, эмиграция, саяси эмигранттар, соғыс балалары, екінші дүниежүзілік соғыс, Қызыл әскер.

Оспангалиева Гульгерим Толеновна¹
¹магистрант 2 - курса, Казахский национальный университет им.
аль-Фараби

ИСТОРИЯ ИСПАНСКОЙ ЭМИГРАЦИИ В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ

Аннотация

Республиканцы проигравшие в испанской гражданской войне (1936-1939 гг.) после установления власти генерала Франко, были вынуждены покинуть страну. В качестве политических эмигрантов нашли убежище из Франции, Мексики и Советского Союза. В их числе были «дети войны», дети погибших республиканцев. Испанские дети, прибывшие в Советский Союз, сразу же помещались в детские дома, учились у испанских и советских педагогов. Многие испанцы во время Второй мировой войны боролись против фашизма. Испанцы Советского Союза защищали Москву в составе Красной Армии и отличились мужеством в составе партизанском отряде.

Ключевые слова: испанская гражданская война, республиканцы, эмиграция, политические эмигранты, дети войны, Вторая мировая война, Красная Армия.

Ospangaliyeva Gulgerim¹
¹undergraduate of the 2nd course, Al-Farabi Kazakh National University

THE HISTORY OF THE SPANISH EMIGRATION IN THE SOVIET UNION

Abstract

Republicans who lost in the Spanish civil war (1936-1939) were forced to leave the country after the establishment of the power of General Franco. As political immigrants found refuge from France, Mexico and the Soviet Union. Among them were «children of war», children of the deceased Republicans. Spanish children who arrived in the Soviet Union, immediately placed in orphanages, studied with Spanish and Soviet teachers. Many Spaniards fought against to fascism during the Second world war. The Spaniards of the Soviet Union defended Moscow as part of the red Army and distinguished themselves by courage in the partisan detachment.

Keywords: Spanish civil war, Republicans, emigration, political emigrants, children of war, the second world war, Red Army.

Соғыс-эр ел, мемлекет, адам үшін қасірет екені айқын. Бірақ та, ерекше ащы қасірет азамат соғысы болып табылады, себебі халықаралық қайшылықтар ерте ме, кеш пе шешіліп, екі жақ бір келісімге келіп, қарсыластар өз отанына қайтып оралады. Ішкі қайшылықтарда көршілер, достар, тіпті туғандар қарсыласуы мүмкін. Соғыстың аяқталуымен «бейбіт» өмір басталып, адамның еркінен тыс, кешіру мүмкін емес өкпе, жек көрініш, ұмытылмас естеліктер қалады [1].

Испаниядағы азамат соғысы (1936-1939 жж.) елдегі екі саяси-әлеуметтік күштердің: бір жағынан демократия мен еркіндік, екінші жағынан фашизм мен диктатураның шиеленісуінің салдары болып табылады [2, 102 б]. Демократия мен еркіндікті қолдап социалистер, коммунистер және солшыл республикашылдар Халықтық майданға бірікті. Оңшыл күштер, монархистер генерал Франсиско Франконың жақтастарына айналды. Республикашылдар Франциядан, ұлтшылдар Германия мен Италиядан көмек алды [3, 41 б]. 1936 жылы тамызда Еуропаның біраз мемлекеті «Испан істеріне араласпау» келісіміне қол қойды. Англияда Испания ісіне араласпау Комитеті құрылып, басшылыққа еуропалық саяси орта арасында беделге ие Плимут келді. Комитет құрамына 27 мемлекеттің өкілдері кірді. Кеңестік өкілретінде Лондондағы КСРО елшісі, тәжірибелі дипломат Иван Михайлович Майский бекітілді [4, 58-61 бб]. Кеңес Одағы ресми түрде келісімге қол қойғанымен, Мексикамен бірігіп республикашылдарды әскери қарым-қатынаста қолдауға шешім қабылдады. Испан республикасы өкіметінің үндеуіне жауап ретінде Кеңес Одағы әскери кеңесшілер мен жауынгерлер, техника мен қару-жарақ жеткізді [5, 5 б]. Испания республикасын қорғауға шетелдерден шамамен 35-40 мың еріктілер келді [6, 163 б]. Жан-жақтан келген көмекке қарамастан 32 айға созылған

соғыста Испан Республикасы жеңіліске ұшырады. 31 наурызда генерал Франко әскері өз мақсаттарына жетті. Пия XII-нің генерал Франкоға жолаған құттықтауында «Құдайға деген құрметімізді білдіре отырып, Жоғарғы Мәртебелімізді Католиктік Испанияның жеңісі үшін шын жүректен құттықтаймыз» делінген. Чиано өз күнделігінде «Мадрид құлады, астанамен қатар қызыл Испанияның қалған қалалары да алынды. Бұл фашизмнің үлкен жеңісі, мүмкін барлық уақытқа тән ең ұлысы» [7, 273 с].

Соғыс 600 000 испандықтардың, көпшілігі еркін кәсіптердің мамандары, білікті жұмысшылар, әскерилердің қуулуына алып келді. Республиканың құлауымен шет елдерде «өзге Испания» пайда болды. Оның мемлекеттік шекарасы, ресми астанасы және азаматтығы болмады, бірақ өз тілі, мәдениеті, экономикалық өмірі болды. Оның халқы жарты миллионнан астам адамды құрады, ал ресми емес астаналары Францияда Тулуза, Батыс жарты шарда – Мехико және Буэнос-Айрес болды. Испандық босқындарды Мексика (150 000 адам), Франция (140 000) және Аргентина (60 000) өз еліне паналатты. Бразилия 30 000 – ға жуық адамды, КСРО 20 000-ға жуық адамды қабылдады. Чили, Уругвай, Куба, Египеттен пана тапқандарда болды [8, 296 б.].

Испан Республикасының жеңілісінен кейін көптеген республикашылдар, интернационалдық бөлім жауынгерлері, Компартия жетекшілері Кеңес Одағынан саяси эмигранттар ретінде пана тапты [5, 146 б]. Испан эмигранттарын КСРО да жылы қарсы алды. Эмигранттар арасында жұмысшылар, шаруалар, интеллигенция, инженер-техниктер, жас балалар, әйелдер және революциялық күрестің ардагерлері болды [9, 21 б]. Кеңес Одағында саяси эмигранттарды қабылдау мәселесімен Революция күрескерлеріне көмек беретін Халықаралық ұйымның кеңестік секциясы айналысты. Халықаралық ұйым эмигранттарды КСРО территориясына орналастыру, жұмыспен қамту, жергілікті тұру ықтиярхатты рәсімдеу және азаматтық алу мәселелері бойынша жұмыстар атқарды [10, 253 б]. Азамат соғысы аяқталғаннан кейін КСРО-ға пана іздеп келген испандықтардың саны туралы бірегей және келісілген мәліметтер жоқ. А.В. Елпатьевский «Испанская эмиграция в СССР. Историография и источники, попытка интерпретации» еңбегінде испан эмигранттарына қатысты испан тілді жұмыстардан бірнеше үзінділер келтірген. Х. Рубионың еңбегінде «1939 жылы сәуірде Гаврдан Ленинградқа - «Смольный» мен «Сибирь» кеңестік кемелерімен бірнеше жүз испан босқындары келді; осы жылдың мамырында Гаврдан тағы бір кеңестік кемемен үш жүзге дейін - испан компартиясы басшылары мен интернационалдық бөлім жауынгерлері, соның ішінде осы уақытқа дейін Француз концентрациялық лагерьлерінен босаған испандықтар келді. Олардың жалпы саны бір жарым мың адамнан аспауы тиіс». Өзге бір жұмыста 1939 жылдың басында КСРО-да 4000 испандықтың болғандығын және олардың әр-түрлі жолдармен келгенін жазған. 1939 жылдың соңында КСРО-да испан босқындарының ең көп саны 6000 адам болды, олардың 4000 соғыс кезінде Испаниядан, ал қалғандары 1939 жылы көктем мен жаз айларында Франция және Солтүстік Африкадан келді. Мануэль Туньон де Лараның еңбегінде «Кеңес Одағында босқындар саны Болтия елдеріне қарағанда көбірек болды... Балаларды санамағанда олардың саны төрт мыңға таяу болды. Кеңес Одағында 3500 испан босқындары болды (бес мыңнан астам балаларды санамағанда), 300 мұғалім, соғыс аяқталған кезде курста болған 200 авиатор, портта болған кемелермен ілесіп жүрген 100 теңізшілер және қызметшілер мен Испан компартиясының басшылары, әскери командирлер бәрі өз отбасыларымен бірге болды... » [11, 40-42 бб]. Кеңес Одағына испан эмигранттарының соңғы лебі БКП (б) орталық комитетінің шешімімен келді «1939 жыл 21 маусым «КСРО-на Францияда тұтқындалған испандықтардың кіруі туралы». Құжат бойынша: «1. КСРО-на тұтқындалған испан азаматтары мен интернационалдық бөлім жауынгерлерін кіргізу деректеріне қосымша:

- а) Испандық педагогтар тобы - 30 адам;
- б) Балалары КСРО-на жіберілген немесе КСРО-ға кіруге рұқсат етілген аналар - 100 адам;
- в) Интернационалдық бөлім жауынгерлері мен мүгедектер тобы - 150 адам;
- г) Испандық ұшқыштар мен белсенділер тобы - 39 адам» [5, 151 б].

Аталған жылы Мәскеуге Испан Компартиясының белсенді жетекшілері - Долорес Ибаррури, Висенте Урибе, Энрике Листер, Хуан Модесто, Хесус Эрнандес және т.б. келді. Кеңес Одағында да фашизмге қарсы күресуде белсене көзге түскен испан және халықаралық жұмысшылар қозғалысының қайраткері, Компартия мүшесі «Пассионария» Долорес Ибаррури. Д. Ибаррури Коммунистік Интернационалда оның Атқару Комитетінің мүшелігіне кандидат ретінде жұмыс істеді. Кеңес Одағында Хосе Диаспен бірігіп негізінен Испания мәселелерімен айналысты. Ол испандық-эмигранттардың өмірін қалпына келтіруге, жаңа орынға орналасуға, мамандық бойынша жұмыс алуға немесе қайта мамандануға, оқуға түсуге көмектесті [9, 17-21 бб]. Диктатор Франко 1975 жылы

қайтыс болғаннан кейін Долорес Ибраррури Испанияға қайтып келіп, оның саяси өміріне белсене араласады. Д. Ибраррури «Мен Кеңес Одағының халқына достық үшін, біздің халқымызға және босқындарға көмек көрсеткені үшін алғыс білдірдім. Өйткені өмірдің жартысын мен батыр да батыл, тамаша кеңес халқының арасында өткіздім» [9, 257 б].

Кеңес және испан тарихшыларының есептеулері бойынша, Испаниядағы азамат соғысынан кейін Кеңес Одағына 4,2-тен 6,4 мың испандық келді. Олардың басым бөлігін «соғыс балалары» — кәмелетке толмаған испандықтар құрайды [12]. КСРО-дағы испан балаларын қабылдау туралы мәселе бірден шешілмеді. Оларды тек 1937 жылыдың сәуірінде қабылдай бастады. Бұл туралы А. В. Елпатьевский 1936 жылғы 22 қарашадағы Д. З. Мануильскийдің БКП (б) ОК хатшылары Сталин мен Андреевке жазған хатынан мысал келтіреді: «Мадрид түбіндегі ұрыста қаза тапқан интернационалдық бөлім жауынгерлерінің балаларын КСРО-на жіберу туралы италияндық жолдастар сауал жолдауда» [11, 52 б]. КСРО-дағы испан балаларының саны 3000 ға жуық деген пікірлер көп кездеседі. Қызыл Айдың деректері бойынша КСРО-ға 3 жастан 14 жасқа дейін 2895 бала жіберілді. «Правда» газетіндегі мақалада «Үлкен кеменің ішінен балалардың тек бастары ғана көрінді. Балалар қолдарын бұлғап, жұдырықтарын жоғары көтерген қалыпта. Қызыл жалаушылар қолдарынан көрініп тұр. 23 маусым 1937 жыл»[13]. А.В. Елпатьевскийдің еңбегінен 1940-1941 жылдардағы архив деректерін кездестіруге болады. 1.01.1940 және 1.01.1941 жылдар арасындағы Украина балалар үйіндегі испан балаларының саны 683-ден 704-ді құраса, Ресейдегі балалар үйіндегі балалар саны 2258 пен 2251 аралығында болды [11, 46 б]. Жас испан эмигранттарын асырап алған Батыстағы мемлекеттер балаларды отбасыларға бөліп берсе, Кеңес Одағында Мәскеу, Ленинград, Киев, Харьков, Ростов және Одессадағы балалардың интернат үйлеріне орналастырды. 1937 жылы Кеңес Одағында испан балаларына арналған 18 балалар үйі пайда болды. Кішкене кеңестік жетімдер үйіне қарағанда ол жерлердің жағдайы жоғары деңгейде болды [11]. Киім-кешек, тамақ, қызмет көрсту, транспорт, төсек-орын жабдықтары және басқа да шығындар КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің резервқорыесөбінен төленді [11, 53 б]. Испан балаларына білім беру және тәрбиелеу жұмыстарына кеңестік және испандық оқытушылар теңдей араласты. Өз туған тілдерін меңгерумен қатар орыс тілін үйреніп, жоғарғы оқу орындарында білім алды. Испан тілінде арнайы оқулықтар басылып шығарылды [9, 21 б]. Испан балаларымен бірге КСРО-на келген испан педагогтары, А.В. Елпатьевскийдің еңбегінде «мұғалім» деген шартты белгімен оқытушы, тәрбиеші, медициналық қызметкер, көмекші қызметті атқарған 275 испандықтың аты-жөні берілген [11, 124 б].

Испандық босқындар Екінші дүниежүзілік соғысқа белсене араласты. Франция мен Солтүстік Африкадан Шығыс майданға дейінгі аралықтағы ұрыстарға араласты. Француздардың оңтүстіктегі бөліктегі теке тіресте, Ливия мен Египетте 8-ші британдық әскер құрамында шайқасып, 1944 жылы Парижді босатуға араласты. Майданда 25 000 дай испандықтар қаза тапты [8, 297 б].

Кеңес Одағында 700-дей испан республикашылдары Қызыл әскер құрамында соғысты. Көптеген испандықтар әскер құрамында кіруге тырысқанмен, рұқсат етілмеді [7, 285 б]. Бірақ испандықтар фашистерге қарсы соғыстан шеткері қала алмады. Кеңестік әскер құрамына кірудің әр-түрлі жлдарын іздестіре бастады. Ленинградтағы жасөспірімдер интернатындағы испандықтар, өз қалауларымен партизандық бөлім қатарына, кейбіреулері авиациондық мектептерге түсті [9, 62 б]. Кейбір испандықтар Кеңес астанасын қорғауға арналған, Мәскеуден оңтүстік-шығысқа қарай 20 шақырым жердегі Быковада орналасқан ПҰК 1-ші ерекше шекаралық авиабригадасы құрамында болды. 700 адам неміс жерінде парашют арқылы түсірілген партизандық отрядтарда болы. Олардың қатарына каталондық Хосе Фусиманы; кеңестік паризан командирлері арасында танылған Медведев басқарған 18 адамнан тұратын отряд жатты. Орыс тіліне жетік испандықтар, кеңес азаматтарымен тең алдыңғы шепте күресті [7, 285-286 бб]. Республикалық әскер қатарында соғысқан бұрынғы жауынгерлер Белорусиядағы партизандар құрамында болды. И. Стариновтың бөлімінде Республика әскерінің 14-ші партизандық корпус құрамында күрескен 300 ден астам бұрынғы партизандар болды. Белорусияға келген бір топты капитан С.И. Казанцев басқарды. Құрамында 20 шақты испандық болды, оладың барлығы партизандық бөлімдерге: Алексей, 1-ші Белорустық, П.К. Пономаренко атындағы 2-ші Белорустық бөлім, 3-ші Белорустық, Стрелков отрядына нұсқаушы ретінде жіберілген. Диверсиялық топтарды Астурияның тумасы Хосе Фернандес Виеска, испан республикалық әскерінің майоры Энрике Гарсия Канель, бұрынғы ұшқыш, Барселонаның тумасы Франсиско Гаспар, Мигель Сантос Баскуньян, Мануэль Руис және Андерс Миль басқарды және олардың барлығы Қызыл Ту және Ленин орденімен марапатталды. [5, 152-153 бб]. Кеңестік әскер

қатарында Берлинге дейін жеткен испандықтар болды. Олар Маргарита Нелькеннің ұлы Сантьяго де Пауль Нелькин, Д. Ибарруридің жиені Альберто Рехас Ибаррури, Маноло Альберди болды [9, 63 б].

Екінші дүниежүзілік соғыста Қызыл әскер құрамында фашистерге қарсы ерекше ерлігімен көзге түскен Долорес Ибарруридің ұлы аға лейтенант Рубен-Руис Ибаррури, 1-ші Мәскеу мотоатқыштар дивизиясы, пулименттер ротасының командирі. Белорус жеріндегі Борисов аумағындағы майданда ротамен бірге 6 сағат Березина арқылы өтетін көпірді ұстап тұрды. Осы ұрыстағы ерлігі үшін Қызыл Белгі орденімен марапатталған. 1941 жылы шілдеде Мәскеудегі антифашистік митингте Р. Ибаррури «... Мен испан республикасының әскерінің қатарында шайқастым... Қазіргі уақытта Қызыл әскер қатарында шайқасудамын... Мен испандықпен, менімен бірге орыс, грузин, белорус, қазақ, украиндық және тәжік иық тіресе күреуде. Өзіне бақыт пен бостандық сыйлағысы келетін жан болса, біздің қатарға қосылсын! »[5, 150 б]. 1942 жылы Р. Ибаррури Сталинград түбіндегі майданға қатысты. Пулиментчиктер ротасын басқарған Р. Ибаррури батальон командирі өлгеннен кейін, шабуылды өз қолына алады. Неміс-фашисттерімен ұрыста испандық қатты жарақаттанып, 1942 жылы 3 қыркүйекте госпитальда қайтыс болды. Р. Ибаррури Волгоград орталығындағы, Қаза тапқан батырларалаңында жерленген. Р. Ибаррури қайтыс болғаннан кейін Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Кеңес жерінде гитлерлік жаулаушыларға қарсы ұрыста екі жүздей Испан соғысының ардагер-жауынгерлері, олардың ұлдары және жас сарбаздар қаза тапты [9, 64 б]. Испандықтардың КСРО жеріндегі соғыста көрсеткен ерліктері мәңгілік ұмытылмақ емес. Бірақ барлық испандық босқындарға ортақ белгі сұрапыл соғыстың себебіне тастап кеткен, туған жерге деген сағыныш еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Испания: Католичество против Коммунизма // *Вокруг света*. 2006. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/2731/>
2. Мухамеджанов М.М. *К истории гражданской войны в Испании (1936-1939 гг.)* // Московский Гуманитарный Университет. - 2012. №2. С. 102-108.
3. Наумов А.О. *Международные организации и гражданская война в Испании (1936–1939)*. // Государственное управление. Электронный вестник. – 2016. Выпуск № 56. – С. 40-70.
4. Телицын В.Л. «Пиренеи» в огне. *Гражданская война в Испании и советские «добровольцы»*. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 384 с.
5. Воронкова, И. Ю. *Беларусь и война в Испании (1936-1939)*. – Минск: Беларуская навука, 2009. – 159 с.
6. Hereros I Agüi S. *The International Brigades in the Spanish War 1936-1939: Flags and Symbols* // *International Congress of Vexillology. XIX Proceedings York*, 2003. P. 141-165.
7. Бивор Э. «Гражданская война в Испании 1936–1939» № М.: КоЛибри, *Азбука-Аттикус*, 2018. – 248 с.
8. Данилов С.Ю. *Гражданская война в Испании (1936-1939)*. – М.: Вече, 2004. – 352 с.
9. Ибаррури Д. *Воспоминания. Борьба и жизнь*. В 2 кн. Кн. 2. *Мне не хватало Испании: Пер. с исп.* – М.: Политиздат, 1988 – 286 с.
10. Арутюнов. А.А. *Советские Институциональные Структуры и их роль в процессе адаптации испанских эмигрантов в СССР* // *Вестник РУДН*. 2017. № 3. С. 252-258.
11. Елпатъевский А.В. *Испанская эмиграция в СССР. Историография и источники, попытка интерпретации*. Тверь: Издательство «ГЕРС». 2002. 290 с.
12. Сыромятников Н. *Сколько испанцев эмигрировало в СССР в 1930-ые*. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://russian7.ru/post/skolko-ispancev-yemigriovalo-v-sssr/>
13. Парасюк И. *Испанские дети войны. Дети «Безоблачного неба»* // *Партнер*. – 2017. № 9. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.partner-inform.de/partner/detail/2017/9/235/8681/ispanskie-deti-vojny>

ӘӨЖ 794-19
ГРНТИ 03.20.21

*А.Т. Советханқызы*¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Тарих және құқық институтының 2 курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан;
e-mail: Bayana0101@mail.ru*

АЛМАТЫ МАҚТА-МАТА КОМБИНАТЫНЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫНАН

Аннотация

Алматы мақта-мата комбинаты – КСРО-дағы ең ірі жеңіл өнеркәсіптік кәсіпорындардың бірі болғаны белгілі. Комбинат кезінде Республика бойынша аталған саланың көшбасшысы болып, 10 мыңға жуық адамды жұмыспен қамти отырып аңызға айналған. Ширек ғасыр дүркіреп тұрған Алматы мақта-мата комбинаты соңғы 15 жылда тоқырау кезеңін бастан кешірді. Жекешелендіру уақытында ат шаптырым аумақ тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кеткен. Сондықтан, Алматы мақта-мата комбинатының мысалында қоғамдық еңбек тәжірибесін зерттеу отандық тарих ғылымы үшін бүгінгі таңда өзекті деп білеміз.

Кілтті сөздер: комбинат, зауыт, кәсіпорын, мақта-мата, шикізат, фабрика, бригада, жатахана, ұйым, техника.

*Советханқызы А.Т.*¹

*¹Казахский национальный университет им.Абая
Магистрант 2 курса Института истории и права*

ИЗ ИСТОРИИ АЛМАТИНСКОГО ХЛОПЧАТОБУМАЖНОГО КОМБИНАТА

Аннотация

Известно, что алматинский хлопчатобумажный комбинат-одно из крупнейших предприятий легкой промышленности СССР. В свое время Комбинат стал лидером отрасли по Республике и стал легендарным, обеспечивая работой около 10 тысяч человек. За последние 15 лет Алматинский хлопчатобумажный комбинат пережил застойный период. Поэтому изучение общественного трудового опыта на примере Алматинского хлопчатобумажного комбината на сегодняшний день актуально для отечественной исторической науки.

Ключевые слова: комбинат, завод, предприятие, хлопок, сырье, фабрика, бригада, общежитие, организация, техника.

*Sovetkhankyzy A.T.*¹

*¹Abai Kazak National pedagogical university
Master student 2 course of history and law institute*

FROM THE HISTORY OF THE ALMATY COTTON MILL

Abstract

It is known that Almaty cotton plant is one of the largest enterprises of light industry of the USSR. At the time, the Plant became the industry leader in the country and became legendary, providing jobs for about 10 thousand people. Over the past 15 years, the Almaty cotton plant has experienced a stagnant period. Therefore, the study of social work experience on the example of the Almaty cotton plant is currently relevant for the national historical science.

Keywords: combine, factory, company, cotton, raw material, brigade, hostel, organization, equipment.

Бүгінгі таңда отандық тарихнамада әлеуметтік тарих, оның ішінде күнделіктілік тарих, интеллектуалдық тарих бойынша зерттеулер қолға алына бастады және бұл бағыттың болашағы бар екені байқалып отыр. Бұрындары зерттеушілер әлеуметтік, саяси, экономикалық, демографиялық, т.б., ауқымды мәселелерге көңіл бөлсе, қазіргі кезде тарихтағы қарапайым адамдардың өміріне әсерін тигізбей қоймайтын түрлі саяси-экономикалық, әлеуметтік, тарихи факторларды талдауға алу арқылы қоғамдық еңбек тәжірибесін, күнделіктілік мәселесін зерттеу маңызды болып отыр. Аталған бағыттағы зерттеулер шетелдік ғылыми тәжірибеде молынан кездеседі. Сондықтанда, Алматы мақта-мата комбинатының мысалында қоғамдық еңбек тәжірибесін зерттеу отандық тарих ғылымы үшін бүгінгі таңда өзекті деп білеміз.

Алматы мақта-мата комбинаты өз тарихын КСРО Министрлер Кеңесі, содан кейін КОКП Орталық Комитеті Алматыда үлкен тоқыма кәсіпорын құрылысы туралы шешім қабылдаған соң, 1950 жылдардың соңында басталады. Оның Жобасын Мәскеу дизайн институты тарапынан жасалды. Құрылысын салуға бүкіл елден тәжірибелі инженерлер, құрылысшылар және басқа да мамандар қатысты. Ірі комбинаттың құрамына 3 бірдей зауыт кірді және оның, әрқайсының атқаратын арнаулы бағытталған жұмыстары болды. Комбинат құрамындағы №1 зауыт - №1 айналма және тоқыма фабрикасы болып, 1961 жылы салынып дереу жұмысқа кірісті. 1968-ші жылы фабриканың құрылыс өңдеу жұмыстары аяқталды, ал 1970 жылы №2 зауыт - жіп иіру және тоқу фабрикасының жұмыстары аяқталды. Зауыттың алғашқы қызметкерлері құрылыс алаңында жүріп жатқан жұмыстары күрделі күрделі болды, себебі онда үлкен жүк машиналары жүретін еді. Зауыттың қызметкерлері Комбинатқа өздерінің жұмыс орындарында демалыс бөлмелерін өздері безендірді. Иваново, Барнаул, Камышин, Ташкент, Ош қалалары мен басқа да тоқыма орталықтарының тәжірибелі мамандар келіп зауыт жұмысын және мата өндірісін ұйымдастыруға атсалысты. Дегенмен, мамандардан басқа компанияға мыңдаған тігінші, жіп иірушілері мен жұмысшылар қажет болды. Бастапқыда зауытта Алматыдан және Қазақстанның басқа өңірлерінен келген жас қыздар жұмыс істеді. Олар үшін Алматы мақта мата комбинаты тұрғын үй кезегіне тұруға, қалаға уақытша тіркелуге тұруға, тұрақты жалақы алуға, басқа да әлеуметтік кепілдіктер және мансап сатысына көтерілуге мүмкіндік беретін нақты әлеуметтік мекеме болды. 1970 ж. 119 мың ұршығы және 1922 пневмоқылышты тоқу станогы бар 2-иіру-тоқу фабрикасы іске қосылды [1,2п.].

Алматы мақта мата комбинаты тәулік бойы жұмыс істеді, өндіріс процесі ешқашан тоқтамайтын. Комбинаттағы жұмыс күні үш ауысымға бөлінді. Бірінші ауысым таңғы сағат 7-ден түскі сағат 15:20 дейін жұмыс істеді. Екіншісі ауысым түскі сағат 15:20-дан кешкі 23:40-ға дейін болды, ал үшінші ауысымның жұмыс уақыты түнгі сағат 23:40-да басталып, таңғы сағат 7-ге дейін жұмыс істеді. Ауысымдардың белгілі бір кестесі болатын. Комбинаттың құрамына кіретін үш зауыт жылына шамамен 74 млн. метр, тәулігіне 408 мың метр матаны дайындап шығарған. 1981 жылы желтоқсан айында комбинат миллиардқа жуық мата өндірген. Барлығы зауыт 13 түрлі мақта маталарын: оның ішінде мақта, атласты, фланельді, қылшық тәрізді, қысқа шүберек, самал мақта матасын, алматылық шүберек және тағы басқа мата түрлерін өндірді. Мақтаны өндіруге арналған шикізат ретінде Оңтүстік Қазақстан, Түрікменстан, Тәжікстан және Өзбек ССР кен орындарынан мақта қолданылады. Фабрикаларда оны өңдеу үшін 30 мыңнан астам айналдыра шпиндель және 4000 тоқу цилиндрі бар техника пайдаланылды. Заманауи жабдықтардың бір бөлігі Чехословакия, ГДР және Франциядан жеткізілді. Комбинат құрамында үш зауыт жұмыс істеді. Бұл үш зауыт жеке мемлекет сияқты әртүрлі мамандандырылған жабдықтармен жұмыс жасады. 1-ші және 2-ші жіп иіргіш машиналар мен тоқыма өндірісі барлық өндірістік циклдар арқылы өтіп, дайын мата өндірді. Мұның бәрі алдымен мақта талшығымен өңделген цехта басталды. Содан кейін шикізат қалдықтарынан тазартылған картинг машиналарына түсті. Жолақшалар мен цехтардан өтіп болған соң материал қалың бұралған иірілген жіп түрінде өңделді. Машиналардан қалған маталардан күнделікті тұрмыста пайдалануға арналған жіп жасалған. Тоқу цехында иірілген жіптен дайын маталарды жасалатын. Комбинат құрамында екі ірі дүкен болды, және әрбір зауытта дүкендер орналасты [2,14п.]. Фабрикада шамамен 4000 комсомол мүшелері жұмыс істеді, бұл елдегі ең ірі комсомол ұйымы болды, сондықтан көп жұмыс жасалды. 1978 жылдан 1996 жылға дейін зауыттың депутаты, кейін кәсіподақ комитетінің төрағасы болды. Әрбір бригадада нақты жұмыс жоспары болды, бірақ біз олардың арасындағы ынталандыру жарыстарын өткізіп тұрды, бұл жоспар толығымен орындалады, әсіресе айрықша қызметкерлерге айырмашылық белгісі ретінде қызыл орамал тағылды. Олар бұл айырмашылық белгісін дүкенде мақтанышпен киіп жүрді. Түрлі мерейтойлар мен мерекелерге орай - Қазақ КСР-нің 50 жылдығына, Лениннің туғанына 100 жыл мерейтойы, Ұлы Отан соғысындағы Жеңістің 30-

жылдығына - әлеуметтік жарыс өткізіліп тұрды [3,7п.]. Кәсіпорында 10 мыңға жуық адам жұмыс істеді. Олардың ішінде 48 ұлттың өкілдері болды. Команданың басым бөлігі әйелдер болды. Комбинатта жұмыс істейтін ер адамдар станоктар жұмысының ақауларының жойылуына, сондай-ақ механиктер мен электрик командаларына көмекші шеберлер ретінде жұмыс істеді [4,2п.].

Жұмыскелдердің бәрі комбинат тарапынан әлеуметтік қамтамасыз етуді талап етті. Комбинат жұмысының әлеуметтік бөлімі туралы Алтынай Жампеисовна Байсаринадан артық ешкім айта алмайды. Алтынай Жампеисовна зауыттың кәсіподақ комитетінде ұзақ уақыт бойы басшылық жасаған. Институтты бітіргеннен кейін техникалық факультетінің Иваново тоқыма институтына түскен. Онда ол комсомол жұмысымен белсене айналысады. Университетті бітіргеннен кейін, комбинат жұмысшыларының қатарына енеді. Алғашында №2 зауыттың екінші шеберханасында ауысым бастығы болды. Екі жылдан кейін комбинат комсомол комитетінің хатшысы болып, қоғамдық жұмыстарға көбірек тартыла бастады. Фабрикада шамамен 4000 комсомол мүшелері болды, бұл елдегі ең ірі комсомол ұйымы болды, сондықтан көп жұмыс жасалды. 1978 жылдан 1996 жылға дейін зауыттың депутаты, сосын кәсіподақ комитетінің төрағасы болды. Бұдан басқа, жылына бір рет қызметкерлерді еңбек демалысын өткізу үшін зауыт есебінен санаторийге емделуге жіберді. Санаторийлерде демалуға 70-80 рубль жұмсалды, бірақ көпшілігі кәсіпорын есебінен барса, зауыт қызметкерлері үшін 15 рубльді ғана қажет ететін демалысқа арналған мүмкіндіктер ұсынылды. Бұл заманауи медициналық сақтандыру сияқты қызмет етті. Санаторияда барлық қажетті процедуралар өтті: гидротерапия, массаж, дәрілік терапия, стоматологиялық тексеру және т.б. Шипажай 24 күнге созылды. Санаторий кәсіпорынның маңында орналасқандығына байланысты өндірістен үзіліссіз тынығуға болатын. Таңертеңгі уақытта қызметкер комбинатқа барып, түскі ас кезінде ол қажетті емдік шаралар алып, кешке жұмыс аяқталғаннан кейін санаторийге оралу мүмкіндігі толықтай жасалды [5,2п.]. Әрине, зауыт қызметкерлерінің балаларын ұмытып кету мүмкін емес еді. Зауыт есебінде тоғыз балабақша мен балаларға арналған орталықтар болды. Комбинат қызметкерлері бала туылғаннан кейін орынға ие болу үшін кезекке тұрды, және баласы бір жарым жасқа толғаннан кейін бере алатын үмкіндікке ие болды. Кейбір балабақшаларда тіпті түнгі топтар болды, бұл - түнгі ауысымда жұмыс істейтін ата-аналар үшін өте тиімді болды. Комбинат бұл мектептерге түрлі материалдық көмек көрсетті. Жазда ата-аналар балаларын «Фабричное» ауылында орналасқан «Салют» пионер лагеріне жіберді. Сонымен қатар, комбинат есебінде Қапшағай және Ыстықкөлдегі демалыс аймақтарында да өз орындары болды. Бұл демалу аймақтарында тоназытқыштар мен және ұзақ уақыт бойы тұтынуға қажетті барлық заттармен жабдықталған үйлер болды. Әр демалыс күндері автобустар қызметкерлерді отбасымен бірге қажетті орынға тасмалдайтын. Зауыттың қызметкерлері теңізде, тіпті шетелде де демалуға мүмкіндік алды. Медициналық бағыттар бойынша кезек тәртібінде жұмысшыларға Қырым, Сочи, Кавказ, Одесса және Юрмала шипажайларына рұқсат берілді. Болгарияға, Чехословакияға, Польшаға және басқа да социалистік елдерге ең құнды ваучерлер айрықша ерекшеленетін қызметкерлерге берілген. Қызметкерлер осындай саяхатқа лайықты кім екенін өздері таңдады. Сонымен қатар комбинат кәсіпорын ұжымына көңіл бөліп, бос уақытын қалай өткізуді де ұйымдастыратын. Зауытта көптеген қызметкерлер үйірмелерге қызығушылық топтарын құратын. Жұмысшылар би билеп, ән айту, музыкалық аспаптарда ойнайтын. Ұйымдастырылған әуесқойлық топтар, музыкалық топтар және театрлық топтар болып бөлінді. Әр демалыс күндері би кештері ұйымдастырылатын болған. Жатақханада спорт залдары жұмыс істеп, залда пинг-понг кестелері тұратын. Жеңіл атлетика, волейбол және футбол секциялары таралған.

Зауыт ашылған сәттен дерлік, Мәдениет сарайының құрылысы басталды. Біраз уақыттан бері қаржы жетіспеушілігінен тоқтатылған мәдениет үйі, Д.А. Қонаевтың жеке тапсырысы бойынша құрылыс жалғастырылып, 1980 жылы толығымен аяқталды. Алматы мақта-мата комбинаты Мәдениет сарайының құрылысы қаланың оңтүстік-батысынан орын алып, ыңғайлы жерге салынатын болды. Оның құрылысын бастардан бұрын бірнеше фактор ескерілді: оның біріншісі - Қазақстандағы ең үлкен өндіріс ошағы - 10 мың адам істейтін Алматы мақта-мата комбинаты жақын жерге орналасқан, екіншіден, сол кездегі еліміз астанасының шеткері ауданында 250 мың тұрғын қоныстанғандықтан, осындай Мәдениет сарайы қажет болды. Оның иесі Алматы мақта-мата комбинаты болғанымен, Сарайдың қызметін сол аймақта тұратын халық пайдалануы тиіс болды. Ол аймақтың тұрғындары кино немесе концерт көру үшін қаланың орталығына баруға тура келетін. Бұл жылдары Қазақстанның өндірісі мен экономикасы қарқынды дамып келе жатқан кез еді. Сол заманға сай жаңа технологиялар өндіріске ене бастады. Әрине, оны қазіргі кезбен салыстыруға келмейді. Алматы мақта-мата комбинаты - Қазақстандағы мақта талшықтарынан жіп иіріп, мата тоқитын ірі

кәсіпорын болып қалыптасты. Комбинат 1965 жылдан өнім шығара бастады. Қуаты 123,9 мың шүйке иіретін және 2220 тоқу станогы бар бір фабрика іске қосылды. 1968 жылдан жылына 74,6 мың мақта-мата тоқитын өңдеу фабрикасы жұмыс істей бастады. 1970 жылы 119 мың ұршығы және 1922 пневмоқылышты тоқу станогы бар екі иіру-тоқу фабрикасы іске қосылды. [7,16.]. Ел Тәуелсіздігінің алғашқы жылдары Алматы мақта-мата комбинаты - акционерлік қоғамы болып қайта құрылып, жаңа құрал-жабдықтармен жарактандырылды. Комбинат өнімдері Ресей, Түркіменстан, Украина, Белоруссия республикаларына шығарылады. Комбинат құрамында өндірістік құрылымдармен бірге мәдени-әлеуметтік салалар да қарқынды дамыды. Соның бірі біз әңгімелеп отырған комбинаттың Мәдениет сарайы, еңбек даңқы мұражайы, кітапханалар, кәсіптік-техникалық училище, жастар жатақханалары, санаторий, балалар мекемелері болды. Шындығында да сол кезде өзіміздің елдің өсіріп жатқан мақтасы жетерлік еді. Алматы мақта-мата комбинатының өнімдері Қазақстаннан тыс жерлерге де тарап жатты. Сол кезде қазіргі Төле би көшесінің бойындағы Алматы кілем фабрикасы да қарқынды жұмыс істеп тұрды. Оның өндірісіне қажетті негізгі шикізат Алматы мақта-мата комбинатының дайындаған әртүрлі көлемдегі кілемдердің сапасы жоғары болып, таза өнімнен жасалған кілемдерді халық көп тұтынды. Қазіргі Д.Қонаев көшесінің бойында да «Жетісу» аяқ киім фабрикасының өнімі де жоғары сұранысқа ие болып, талай адамды жұмыспен қамтып, отбасын асыратып жатты. Бас-аяғы 43 айда салынып біткен Алматы мақта-мата комбинатының Мәдениет сарайы қаланың қарқынды дамып келе жатқан ауданның жаңа мәдениет ошағына айналды. Сонымен бірге қала құрылысы ансамблінің композициялық ажарын ашқан ғимарат болды. Оған жақын тоғыз қабатты үйлер салынды, үлкен бассейн, гүлзарлар орын тепті. Шаляпин көшесінен төмен қарай ел жүретін қос бірдей жол салынды. Қазіргі Алтынсарин көшесінің бойымен Абай даңғылына дейін ұзына бойы гүлзар бақ орнады. Ал, Алматы мақта-мата комбинаты Мәдениет сарайының оңтүстік жағынан бөлінген жерде көлемі 16-50 метр үлкен бассейн субұрқағымен салынды. Алматы мақта-мата комбинаты Мәдениет сарайының бас сәулетшісі болып Еңбек Қызыл Ту орденді «Қазқала-құрылысжобалау» институты бекітілді. Бас мердігер - Қазақ КСР Министрлер кеңесінің жанындағы «Басалматықұрылыстың» «Алматымәденитұрмысқұрылыс» тресінің 18 құрылыс-монтаж басқармасы, тапсырыс беруші - Алматы мақта-мата комбинаты болды. Алматы қалалық атқару комитеті ұсынған ғимараттың сәулет-құрылыс жобасын Қазақ КСР Мемлекеттік құрылыс мекемесі бекіткен соң Жеңіл өнеркәсіп министрлігі жүзеге асырды. Алматы мақта-мата комбинаты Мәдениет сарайы құрылысын жүргізудің өзіне тән ерекшеліктері болды. Сарайдың төменгі қабырғалары мен баспалдақтары, гүл отырғызылған алдыңғы алаңқай мен қоршаулары Қордайдың мәрмәр тасымен өрілді. Мәдениет сарайының ғимараты әртүрлі сатылы биіктіктен тұрды. Оның біреуінде - орталық вестибюль, киім шешетін орын, көрермен залы, фойе, клуб бөлмелері, екіншісінде - әртістердің дайындық залы мен бөлмелері орналасқан. Ғимарат бөлмелері мен қосымша жайларды

еркін пайдалануға болады. Мәдениет сарайы сахнасы 24-24 метр көлемінде. Сахнаны тиімді пайдаланудың жолдары да жан-жақты қарастырылған. Мәдениет сарайының фойесі мен көрермен залының қабырғасы Маңғыстаудың ұлутасымен қапталды. Көрермен залының еденіне Алматы кілем фабрикасының арнайы тапсырыспен дайындаған кілем төселді. Мәдениет сарайының көрермен залында концерт, кинофильм қоюға, көрмелер мен әртүрлі шаралар өткізуге өте қолайлы. Негізгі бөлмелер 4-5 қабаттарға орналасқан. Мәдениет сарайының сәулет-құрылыс жобалық шешімі сол ауданның сейсмикалық жағдайын ескере отырып жасалды. Мәдениет сарайының жалпы құрылыс қаңқасы екі павилонға бөлінген. Құрылыстың жалпы алаңы 58337 шаршы метр жерді алып жатыр. Мәдениет сарайында өтетін шараларға, концерттер мен кинофильмдерге көрермен билет сатып алатын касса жайы жүргінші көп Шаляпин көшесі жағына оқшау орналасты. Мәдениет сарайын сумен, жылумен және электр қуатымен қамту жақын көшелерге тартылған желілер мен құбырлар арқылы іске асырылды. Мәдениет сарайының жалпы құрылысы орталық бөлігіндегі тіреу бекіткішке жалғастырылған. Мәдениет сарайының құрылысы біткен кезде аралап көрген Дінмұхамед Қонаев «Мәскеу Кремліндегі «Грановитая палата» құрылысына ұқсатып салған екенсіңдер» деп жағымды баға берген болатын. Алматы мақта-мата комбинатында еңбек ететін жұмысшы-қызметкерлер: «Біздің Мәдениет сарайымыз кез-келген театрдан кем емес», - деп мақтан ететін. Сан мыңдаған адамды жұмыспен қамтыған, кезінде атағы дүркіреп шығып тұрған Алматы мақта-мата комбинатының қазіргі жай-күйі аянышты. Өндіріс орны тоқтап, үлкен сауда орнына айналып кеткен. Алматы кілем фабрикасының жағдайы да сондай күйде. Оларға басшылық жасап, қамқорлық көрсететін Жеңіл өнеркәсіп министрлігі де жабылып қалған. Дегенмен, Алматы мақта-мата комбинатының Мәдениет сарайы сол қалпында сақталған. Онда Н.Сац атындағы балалар мен жас-

өспірімдер орыс театрының өнер ұжымы жұмыс істеп жатыр. Біраздан бері күрделі жөндеу көрмегендіктен, біраз жерлері тоза бастаған, төмендегі қаптамалары мүжілген. Мәдениет сарайының қасындағы үлкен жабық бассейіннің жағдайы жақсы, біреулер жекешелендіріп алған болу керек, әлі күнге жұмыс істеп тұр. Алматы мақта-мата комбинатының Мәдениет сарайында қазіргі уақытта Н.Сац атындағы жасөспірімдер театры орналасқаны белгілі. Ол зауыттың мәдени өмірінің басты орталығы болды. Мұнда көркемөнерпаздардың концерттері өткізіліп тұрады. Жаңа жыл қарсаңында зауыт қызметкерлерінің балалары үшін жаңа жылдық шырша ұйымдастырылатын. 9 мамыр «Жеңіс күндеріне» арналап әр дүкен өз өнерлерін дайындайтын. Комбинат мұндай шараларға ардагерлерді қонаққа шақырып, комбинат жігіттері Ұлы Отан соғысы туралы қойылымдарды сахналарда көрсетіп, еске алу шараларын өткізетін. Комбинаттың құрамының басым көпшілігі әйел адамдар болғандықтан, «8 наурыз - Халықаралық әйелдер мерекесіне» ерекше назар аударылды. Барлық әйелдерге гүлдер мен құнды сыйлықтар берілді, ал кешке Мәдениет сарайында концерт бағдарламалар қойылды. Көптеген бұрынғы зауыт қызметкерлері осындай шараларды жылумен еске алады. Әрбір жылы мамырдың 1-і мен 7-і күні көшелерге мерекелік қолдаушылардың бір бөлігі ретінде қызметкерлер шығатын. Шеруге бірнеше мың адам қатысты. Комбинаттың қызметкерлері ең жақсы көйлектерін киіп, көшелерден мақтана жүріп өтіп, платформаға комбинатымыздың эмблемасымен мақтана жүріп өткен. Мерекелердің жалпы атмосферасында оның саяси мәні тіпті сезілмеді. Керісінше, бұл халықтық фестивальдарға ұқсас болды [2,17п.].

1967 жылы комбинаттың аясында «Текстильщик» газетінің басылымы жарыққа шыға бастады. Ол кәсіпорынның өмірі мен өндіріс жоспарларын, комбинаттың тыныс-тіршілігін жүзеге асырудағы қызметкерлердің жетістіктері туралы жазды. Комбинат әкімшілігі шет мемлекеттердің әріптестерімен тығыз байланыста болды. Әлеуметтік бағдарлама және патронаж аясында Алматы мақта-мата комбинаты балалар үйлеріне белсенді көмек көрсетті. Компания Қытаймен шекарада «Қуркулдектің» шекаралық бекетіне қамқорлық жасады. Фабриканың қызметкерлері шекарашыларға маталар, спорттық тауарларды, жұмыс киімдерімен қамтамасыз етті. Кезінде өнеркәсіп саласының алыбына айналған кәсіпорынның тарихы осылай аяқталғаны аянышты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР ОМА. 2040-қор, 1-тізбе, 125-іс.
2. ҚР ОМА; 2040-қор, 1- тізбе, 126-іс.
3. ҚР ОМА; 2040-қор, 1-тізбе, 223-іс.
4. М.Мұқашиегі, «Өнеркәсіптің тынысын кеңейтуге көмектесер 10 ұсыныс», «Алматы ақшамы», 2010ж, №2, 2бет
5. М.Мұқашиегі, «Отандық өндіріс: Қиындық пен құлшыныс», «Алматы ақшамы», 2012ж, №5, 2 бет
6. «Вернуть на комбинат профессионалов», «Казахстанская правда» 2009 ж., №11, 4 бет
7. «Vox Populi» ресми сайты. Легендарный АХБК: славная история с печальным концом.

ӘӨЖ 94(560) (092)
ГРНТИ 03.09.21

*Н.Б. Рахимбердиева*¹

¹«6М011400 Тарих» мамандығының 2 курс магистранты

*Б.С. Жумагулов*²

²Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к., профессор

ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАҒАН ҰЛЫ РЕФОРМАТОР- МҰСТАФА КЕМАЛ АТАТҮРІК

Аңдатпа

Мұстафа Кемал Ататүрік – бодан халықтың үмітін оятқан, жаулардан елін қорғай білген, елдің еңсесін тіктеудің бағдарын жасаған аса ірі стратег және қоғам қайраткері. Мақалада Мұстафа Кемал

Ататүріктің өмірі мен тұлға ретіндегі қалыптасу жолы қарастырылған. Сондай-ақ, Түрік халқының ұлы саясаткері бола отырып және елдің тұңғыш президенті атанған Мұстафаның жүргізген реформаларына, саясатына талдау жасалған. Сонымен қатар, оның мемлекет пен қоғамды дамытуға қосқан рөлі баяндалған. Мұстафа Кемал Ататүрік туралы Түркияда да, шет елдерде де көп жазылған. Отанында оның есімі бүгінгі күнге дейін үлкен құрметке ие. Түркияда ғылыми зерттеулерді есептемегенде, Ататүрік туралы жазылған естеліктердің, оған арналған өлең-жырлар мен дастандардың өзі том-том. Ол жайында көркем шығармалар, фильмдер, спектакльдер, музыкалық туындылар да жетерлік.

Түйін сөздер: Түркия Республикасы, реформа, Мұстафа Кемал Ататүрік, Осман империясы

Рахимбердиева Н.Б.¹

¹*Магистрант 2 курс специальности «6M011400 История»*

Жумагулов Б.С.²

²*Научный руководитель, к.и.н., профессор*

ВЕЛИКИЙ РЕФОРМАТОР ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ – МУСТАФА КЕМАЛЬ АТАТЮРК

Аннотация

Мустафа Кемаль Ататюрк - великий стратег и общественный деятель отчаянной страны, он пробудил надежду народа, смог защитить страну от врагов. В статье рассмотрен образ жизни и личность Мустафы Кемали Ататюрка. Также в статье проанализированы реформы и политика Мустафы как великого политика турецкого народа и первого президента страны. Также описывается его роль в развитии государства и общества. О Мустафе Кемале Ататюрке много пишут как в Турции, так и за рубежом. По сей день на родине его имя вспоминают с большим уважением. В Турции за исключением научных исследований, есть огромный объем воспоминаний и стихов, написанных о нем. Также много произведений искусства, фильмов, спектаклей и музыкальных композиций.

Ключевые слова: Турецкая Республика, Реформа, Мустафа Кемаль Ататюрк, Османская империя

Rakhimberdiyeva N.B.¹

¹*Master student of 2 course specialty «6M011400 History»*

Zhumagulov B.S.²

²*Supervisor, Candidate of History, Professor*

THE GREAT REFORMATOR OF THE REPUBLIC OF TURKEY MUSTAFA KEMAL ATATURK

Abstract

Mustafa Kemal Ataturk – a great strategist and public figure in a desperate country, he awakened the hope of the people, was able to protect the country from enemies. The article describes the lifeway and personality of Mustafa Kemal Ataturk. The article also analyzes the reforms and politics of Mustafa as a great politician of the Turkish nation and as the first president of the country. It also describes his role in the development of the state and society. Much has been written about Mustafa Kemal Ataturk in Turkey and abroad. To this day, in the homeland his name is remembered with great respect. In Turkey, with the exception of scientific research, there is a huge amount of memories and poems written about him. There are also many works of art, films, performances and musical compositions.

Keywords: Republic of Turkey, Reform, Mustafa Kemal Ataturk, Ottoman Empire

XIX ғасырдың соңында ұлы Осман империясы қиын кезеңді басынан өткізіп жатты. Бөлініп, жойылып кетудің аз-ақ алдында тұрған ел саясатшы, әскери стратег Мұстафа Кемал Ататүріктің күшімен өз тәуелсіздігін сақтап қалды. Сол үшін де ұлы саясаткерге «Ататүрік» есімі берілген. Ататүрік сөзінің мағынасы «Түрік халқының атасы» дегенді білдіреді. Расымен де, бұлай атауға тұрарлық тұлға еді.

Тәуелсіз Түркияның бірінші президенті болғаннан кейін, Ататүрік сол кездері маңызды әрі шешуші, батыл реформаларды жүргізді. Ол қуатты түрік армиясын құрды, құқықтарды теңдестірді, әйелдер мен еркектердің теңдік мәселесін шешті, жаңа латын әліпбиін енгізді. Реформатор ретінде ол қашанда біздің жалғыз жолымыз бар, ол - Еуропа деп айтатын. Ататүрік зайырлы, Еуропа іспеттес мемлекет құрса да, халқының өзіндік ерекшелігін сақтап қалды.

Ататүріктің ұстанған саясаты, қабылдаған реформалары әрқашан оң өзгеріс әкелмеді, өйткені, елдегі жасалып жатқан өзгерістер елге кері әсерін тигізеді деген пікірде болған қарсыластары болды. Алайда Ататүрік батыл әрі тәуелсіз қадамдар жасаудан қорықпады.

Түріктің I Петрі саналатын ұлы реформатордың өмір жолы қалай болды екен?

1881 ж Грекия елінің Селаник қаласы, Ходжакасым кварталында Осман империясында Әли Рыза Ефенді және оның әйелі Зубейда ханымның отбасында Мұстафа есімді ұл бала дүниеге келді. Оның әкесі Әли Рыза бей ағаш материалдарынан сатуға көшкен бұрынғы орта деңгейлі кеден шенеунігі, анасы Зүбәйда ханым шаруа әйелі еді. Мақбүпә есімді қарындасы болған. Әкесі ерте қайтыс болып, анасының қолында өседі, анасы ұлының қаһармандыққа толы күрескерлік өмірінің куәсі болды. Мұстафаның нақты туылған күні белгісіз. Бұл ескі григориан күнтізбесінің қабылданбағандығынан жіберліген қате еді. Кейінірек, Осман империясы тұсында Хижра күнтізбесі қолданыла бастады. Мұстафаға анасының көктем мезгілінде туылдың деп айтқан сөзіне қарап, Ататүрік өзінің туылған күні ретінде 19 мамыр Түрік Республикасының тәуелсіздігі үшін күрес басталған күнді таңдайды. Мұстафа Кемал Хафиз Мехмед мектебінде оқи бастайды, кейінірек, әкесінің қалауы бойынша Шемси Ефенді мектебіне ауысады. Көп ұзамай Мұстафа жеті жасқа толған кезде 1888 ж әкесі кенеттен қайтыс болады. Селаник Әскери орта оқуында оқиды. 1893 жылы Әскери оқуға түседі. Математика мұғалімінің де есімі Мұстафа болды, ол өзінің сүйікті шәкіртіне «Кемал» деген қосымша ат береді. 1896-1899 жылдарында Манастырдағы Осман Әскери лицейінде оқиды, кейін Стамбұлдағы Әскери училищесінде түседі, 1902 жылы тәмамдайды. Әскери оқу академияға ұласады кейіннен Бас штабта жалғасады. Осында оқи жүріп, өз жолдастарымен бірге «Ватан» («Отан») ұйымын құрады. Бірақ ұйым мүшелері ойының ортақ болмау салдарынан ол бұл жерден кетіп, жасырын түрде жас түріктердің «Бірлік және прогресс» партиясының құрамына кіреді [1].

1905 жылдың 5 қаңтарында (академияны бітірген, бірақ капитан шенін алмай тұрған кезі) оның бар мақсатын біліп қойған сұлтанның құпия қызметі Мұстафаны абақтыға жаптырады. Арада бірнеше ай өткенде академиядағы ұстаздары одан талантты офицер шығатынын айтып шығарып алады. Бірақ осы оқиғадан кейін ол Осман империясының дамыған еуропалық бөлігінде емес, артта қалған Дамаск қаласына жұмысқа жіберіледі.

Осылайша, Мұстафаның әскери карьерасы басталады. Мұстафа Кемал әскери адамның билік мансабына тез-ақ жеткен. Бұдан арғы Мұстафаның әскери жолы ғасырлар бойы алып империя болған Осман империясының ыдырау кезеңіне тұспа-тұс келді. 1906 жылы Мұстафа Кемал бірнеше сенімді өзі сияқты жас офицер жолдастарымен бірге «Отан және еркіндік» революциялық жасырын қоғамын құрды. Қоғам мүшелеріне Кемал Абдул Хамид II олардың саясатына наразылық білдірді.

Осман империясының 34-ші сұлтаны 1876 жылы конституцияны жариялап, оған қол қою үшін тағайындалған болатын. Алғашында, ол сол қызметін атқарып, өз адамдарының сүйіспеншілігі мен құрметіне ие болды. Алайда, 1878 жылы сұлтан конституцияны жойып, үкіметтің деспоттық режимін құрды. Осман империясына шетелдіктердің басып кіру қаупі төніп тұрды және барлық салық төлеушілердің ақшасы еуропалық банктерге берешек төлеуге жұмсалды. Бұған олар Абдул Хамид II кінәлады. 1905 ж ол, қиындықпен өлім жазасынан құтылды. «Отан және еркіндік» ұйымы сұлтанның құлатылуын мақсат етіп қойған көптеген революциялық ұйымдардың бірі болатын [2].

Елінде мұндай жағдайлар орын алып жатқан тұста Мұстафа әрекетсіз отыра алмады. Мұстафаның Сириядағы әскери өмірі дәл осы патшалықтың ыдырау үдерісінің шыңына жеткен кезеңімен қатар келді. Оның саяси көзқарасының қалыптасуына басшылардың жағымпаздық және жемқорлық әрекеттері түрткі болды. Бір кезде мақтаныш тұтқан империяның талан-таражға түсе бастағанын көріп, Мұстафаның жаны күйді. Оның досы Али Фетхидің айтуынша, Кемал шын

мәнінде Балқанда қызмет етуге бел буды, ал 1907 жылы әскерде жақсы беделінің арқасында ол өзінің мақсатына жетті. Сол жылы Мұстафа Кемал дәрежесі көтеріліп Манастердегі 3-ші армияға жіберілді.

1907 жылы Сириядан кетіп, өзінің туған жері Селаниктегі 3- армия корпусының штаб бастығы қызметіне тағайындалған соң, 1908 жылы Әнуар- паша мене Мұстафа Кемалдың жетекшілігімен жас түріктер ұйымдастырған төңкеріс басталады. Төңкерісшілер II Абдул - Хамит сұлтанның саяси режимі мен елдегі ол қалыптастырған конституциялық монархияны құлатты[3].

1912 жылдың 9 қазанында Түркияға қарсы Болгария, Сербия, Грекия және Черногория бірінші балқан соғысын бастайды. Бұл бірінші Балқан соғысында Түркия жеңіліске ұшырап, Ыстамбұл мен Шығыс Фракияның шағын бөлшегінен басқа еуропалық жерлерінің бәрінен айырылады. 1913 жылдың 29 маусымында Екінші Балқан соғысы бастау алды. Осы соғысқа қатысқан Мұстафа Кемал Диметокия менің Эдирненін Түркияға қайтарылуына үлкен еңбек етті. Болгарияны жеңген соң, Мұстафа подполковник шенін алып, сол елге әскери атташе қызметіне тағайындалды. Қарамағындағы дайындықсыз, білімсіз, қару-жарағы нашар әскерді басқарғанына қарамастан, бұл соғыстарда Мұстафа Кемал аса дарынды қолбасшысы екенін көрсетті.

1914 жылы Бірінші дүниежүзілік соғыс басталды. Оның бір жағында Франция, Ұлыбритания және Ресей тұрса, екінші жағында Германия, Австро – Венгрия және Осман патшалығы тұрды. Мұстафа бұл таңдаулы қателік деп есептеді. Бірінші дүниежүзілік соғыс бұрқ ете қалған кезде Мұстафа Кемал өзі шайқасқан майдандардың бірінде де сеніп тапсырылған іскерлерге шебер басшылық ете білді. 1915 жылдың сәуірінде Ол Галлиполи түбегінде британ қолын жарты айдан астам уақыт бойы ұстап тұрды, сол шайқастан кейін «Ыстамбұлдың құтқарушысы» деген атқа ие болды. Бұл түрік әскерінің бірінші дүниежүзілік соғыстағы сирек жеңісінің біреуі еді. Бұл соғыстан кейін Мұстафа Кемал дивизия генералы шенін, «Паша» құрметті атағын алады.

1916 жылы ол басқарған әскери бөліктер орыс әскерлерінің Эрзурум түбіндегі шабуылын тойтарған, Сакарья өзені бойындағы жеңістен (1921 жылдың 23 тамызы мен 13 қыркүйегінің арасы) кейін Мұстафа Кемал ұлттық батырға айналды. Ұлы Ұлттық жиналыс оған маршал атағына қоса құрметті «Ғази» (Жеңімпаз) лауазымын берді. Мұстафа Кемал Ататүрік тарапынан құрылған ұлттық қорғану ұйымы түрік халқының ұлт-азаттық күресі тарихында жаңа бір ерлік дәуірін бастады. Алайда ұлтты құтқару күресі сыртқы жауды жеңіп, туған жерін азат етумен ғана шектелмейді. Ұлт күшін азаттық пен тәуелсіздіктен артық тағы қандай қасиетті нәрсе болмақ? 1922 жылы түрік әскерлері барлық майданда шабуылға шықты. Басқыншылар туған жерден қуылды. Бейбіт бітім шарты жасалды. 1923 жылдың 24 маусымында Лозанн бейбіт келісімшартына қол қойылады. Бұл шарт Түркияның масқара капитуляция режимі мен халықаралық қаржылық бақылауға түсу кіріптарлығын жойды. Түркия жаңа шекарасын белгіледі. Оған шығыс Фракия, Измир және Севар келісімшарты бойынша бөлініп кеткен басқа да аумақтар қосылды. Осылайша, Түркия тәуелсіз державаға айналды. 1923 жылдың 29 қазанында Ұлы Ұлттық жиналыс Түркия Республикасын жариялады. Түркия Республика болып жарияланғаннан кейін саяси бағытта төмендегідей өзгерістер орын алды. 1922 жылы 1 қараша: Сұлтанаттың жойылуы; 1923 жылы 13 қазан: Анкара Түркия Республикасының астанасы болып жарияланды; 1923 жылы 29 қазан: Түркия Републикасының жариялануы; жаңа Конституцияның қабылдануы; Мұстафа Кемалдың Түркия президенті болуы; 1924 жылы 3 наурыз: халифат жойылуы[4].

Түрік ұлтын, жаңа түрік мемлекетін заманауи өркениет деңгейіне жеткізу жолында Ататүрік жүзеге асырған реформалардың негізі принциптердің жиынтығы «ататүрікшілдік», «кемализм» деп аталады. Бұл-жалаң теория емес, Ататүрік құрған Түркия республикасы мемлекетінің практикалық тұғырдағы тұғырнамасы, идеологиялық арқауы, мыналар:

1. Республикашылдық (мемлекеттің және ұлттың тұрақты түрде республикалық құрылым жолымен басқарылуы;)
2. Халықшылдық (мемлекеттің халық үшін қызмет етуі және оның халық тарапынан басқарылып отыруы;)
3. Ұлтжандылық (ұлтжандылық, түрік ұлтының мүдделері мен мерейінің басты мақсаты болып табылады);
4. Мемлекетшілдік (барлық саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени шаралар Түркия мемлекетінің мәңгі өмір сүруін және нығаюын қамтамасыз етуі керек);
5. Лаицизм (діни емес, зайырлы мемлекет жүйесі);
6. Революцияшылдық (тоқырауға жол бермеу, үнемі даму, жаңару үстінде болу, әлемдік өркениеттен артта қалмау)[5].

Мұстафа Кемал Ататүріктің құрып кеткен осы саясатын, реформаларын ұстанған түрік елінің бүгінде болашағы жарқын деп айтуға болады. Ол ұлттың азат етушісі, құтқарушысы, жауынгері, мемлекеттің ұйыстырушысы, дана әмірші, жарқын болашақ жолындағы күрескер, түріктердің атасы.

1938 жылдың наурыз айында дәрігерлер Мұстафа Кемал Ататүрікке «бауыр циррозы» деген диагноз қояды. 1938 жылдың 10 қарашасында түріктердің атасы Долмабахче сарайында мәңгілікке көз жұмды. Ол өзінің барлық дүние-мүлкін партияға беруді өсиет етті. 1938 жылдың 21 қарашасында оны Анкара этнографиялық мұражайы ғимаратына уақытша жерледі. 1953 жылы 10 қарашада арнайы тұрғызылған «Анытқабір» мұражайына көшіріледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Burcu Özcan, Basına Göre Şapka ve Kılık Kıyafet İnkılabı, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008*

2. *Fotograflarla Atatürk'un hayatı (Dogumundan olumune kadar) Dogan Kardes Matbaacilik Sanayii A.S.*

3. *Ataturk yolu. Ankara 1995y, Ataturk kultur, dil ve tarihi yuksek kurumu Ataturk.Arastirma Merkezi.*

4. *Ataturk ilkeleri ve inkilap tarihi-I. Yazar: Prof Dr.Ahmet Mumcu. T.C. Anadolu universitesi yayinlari.*

5. *Д.Ф. Қаратаева ВЕСТНИК ЖГУ им. И. Жансугурова № 2-3 / 2012*

ӘӨЖ 11.98-16

ГРНТИ 03.06.09

Р.Р. Оспанова¹

¹*т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ - нің доценті*

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ЗАЙСАН ҚАЛАСЫ МЕН УЕЗІНІҢ ШАРУАШЫЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ӨНДІРІС САЛАСЫНЫҢ СИПАТЫ

Зайсанның шаруашылық өмірі Зайсан көлі мен осы көлдегі су жолымен тығыз байланысты. Халық шаруашылығын көтеруде Зайсан көлінің маңызы зор болды. Жылына Зайсан көлінен балық ауланып қайтарымы жоқ байлық Ресейге тасылып жатты. Онымен қатар жергілікті тұрғындардың кедейленген топтары балық шаруашылығын кәсіп ете бастады. XX ғ. басына қарай аймақтағы тау-кен өнеркәсібі дами бастайды. Зайсанда кен орындары кеңейіп, жалдамалы жұмысшылар табы қалыптасты. Қазан революциясына дейін Зайсанда алтын тағы басқа кендер және өндіріс орындары жұмыс істей бастаған. Бұл өндіріс орталығы ретінде дамып келе жатқан қаланың экономикасына өзінің баға жетпес үлесін қосты. Соның бірі 1876 жылы Зайсандағы Т. Курской ашқан “Борисовск” алтын кенін атап өтуге болады.

- XIX ғасырдың аяғында Зайсанда алтын кен орындары ашылғаннан кейін Семей облысындағы алтын өндірісі дами бастады. Егер XIX ғасырдың 60 жылдарында 8 ден 25-ке дейін науқан уақытында кен орны жұмыс істесе, 1886-1899 жылдар аралығында олардың саны 130-ға дейін жетті. Өскемен және Зайсан уездерінде алтын өндірісінің жұмыстары күшейе бастады. 1910 жылы Хатимский мен Мусин атты тау-кен өндірісшілері Зайсан уезінде Марқакөл алтын өндірістік азаматтығын құрды.

Тірек сөздер: Зайсан қаласы, уезі, шаруашылық құрылымы, өндіріс саласының сипаты, кен орындары,

Оспанова Р.Р.¹

¹*к.и.н., доцент КазНПУ имени Абая*

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРОИЗВОДСТВЕННАЯ СОСТОЯНИЕ ЗАЙСАНА И ОДНОИМЕННОГО УЕЗДА В XX ВЕКА

Аннотация

Хозяйственный жизнь Зайсана было тесно связано с озером Зайсан и водной линией этого озера. Озеро Зайсан сыграла важную роль в подъеме народного хозяйства. Каждый год уловленные рыбы,

богатства Зайсана экспортировались в Россию. Кроме того, более бедные группы населения начали заниматься рыболовством. В начале XX века в регионе начала развиваться горнодобывающая промышленность. В Зайсана начали увеличиваться места руды и появилась группа наемных работников. До Октябрьской революции в Зайсана начали действовать месторождения золота и других руд. И это как производный центр внес свой неоценимый вклад в экономику развивающегося города. Можно отметить «Борисовский» золотой рудник, открытый в 1876 году Т.Курской в Зайсана.

После открытия золоторудных месторождений в Зайсана в конце XX-го века добыча золота в Семипалатинском регионе начала развиваться. Если в 60 годах XIX века месторождения работало в течение 8-25 кампаний, то с 1886 по 1899 год их число достигло 130. Работы по добыче золота в Усть-Каменогорском и Зайсанском округе начали активизироваться. В 1910 году Хатимский и Мусин создали золотой бизнес Маркоколя в Зайсанском уезде.

Ключевые слова: город Зайсан, уезд, структура хозяйства, характер обрабатываемой промышленности, месторождения.

*Ospanov R. R.*¹

*¹ candidate of historical sciences, associate professor
of KazNPU named after Abai*

THE ECONOMIC PRODUCTION STATUS OF ZAISAN AND THE EPONYMOUS COUNTY IN THE TWENTIETH CENTURY

Annotation

The economic life of Zaisan was closely connected with the lake Zaisan and the water line of this lake. Lake Zaisan played an important role in the rise of the national economy. Every year, the caught fish, the wealth of Zaisan was exported to Russia. In addition, poorer groups have begun fishing. At the beginning of the twentieth century, the mining industry began to develop in the region. In Zaisan, ore sites began to increase, and a group of hired workers appeared.

Before the October Revolution gold deposits AND other ores began to operate in Zaisan. And this, as a derivative center, has made its invaluable contribution to the economy of a developing city. It may be noted "Borisov" gold mine, opened in 1876 by T. Kursk in Zaisan.

After the discovery of gold deposits in Zaisan at the end of the twentieth century, gold mining in the Semipalatinsk region began to develop. If in the 60s of the 19th century, the deposits worked during 8–25 campaigns, then from 1886 to 1899 their number reached 130. Gold mining in the Ust-Kamenogorosky and Zaisan district began to intensify. In 1910, Khatimsky and Musin created the gold business of Markokol in Zaisan district.

Keywords: Zaisan city, county, farm structure, nature of the processing industry, deposits.

XX ғасырдың басында Ресейдегі аграрлық мәселе өте шиеленісіп кеткен еді. Әлде болса ірі жер иеленушілік сақталып қалды. Бұл кезде крепостниктік помещиктер қолында 70 млн. ондық жер болды. 1905 –1907 ж. ж. орыс революциясы жеңіліске ұшырады. Сонымен бірге бұл революция патша үкіметіне деревнялардағы ескі жартылай крепостниктік тәртіпті сақтаудың мүмкін еместігін тек айдау, қудалау, жазалау экспедициялар, түрме арқылы жерді помещиктердің қолында сақтап қалудың болмайтындығын көрсетіп берді. Бұл революция патша үкіметінің жалпы алғанда аграрлық мәселесіндегі және соның ішінде қоныс аудару мәселесіндегі тәсілдерін өзгертуге мәжбүр етті. Ол ауыл шарушылығын елдің капиталистік жолмен дамуына бейімдеу бағытын ұстап, қала мен ауыл халқынан тірек іздей бастады. Ресейдегі капитализмнің дамуы да орта ғасырлық жер иеленуді және деревнядағы барлық крепостниктік қалдықтардың жойылу керектігін көрсетіп берді.

XX ғасырдың басындағы ішкі Ресейдегі аграрлық қозғалыстар үкімет органдарында да, помещиктерді де қоныс аудару саясатына жаңа тұрғыдан қарауға мәжбүр етті. Олар Ресей ішіндегі аграрлық шиеленістер мен қоныс аударуды байланыстырып, қоныс аударуға жаңа сипат беруге көшті. Ішкі істер министрілігінің 1884 жылғы 29 шілдедегі жарлығы бойынша Сібір мен дала өлкесіне қоныс аударуға қойылған шектеу жойылып, қоныс аударушыларға ешқандайда кедергісіз

құжаттар беру губернаторларға жүктелді. XX ғасырдың басында Сібір казак әскерлері әкімшілік жағынан үш бөлімге бөлінді. Олардың 1-ші және 2-шісіне Ақмола облысына орналасқан казак поселкелері жатады. Ал 3-ші бөлігі Семей облысында орналасқан. Биск линиясында орналасқан казак әскерилері жатады. Семей облысы бойынша казак поселкелері 64 және Зайсан уезінде 2 хутор бар. Осы 64 поселкінің елу бесі Ертіс маңына орналасқан барлық поселкелер 15 станицияға бөлінген. Мысалы Зайсан уезінде аталған кезеңде 6 поселке болған [1].

Ал 1904 жылы 6 шілдеде қабылданған “село тұрғындары мен мешан егіншілерді өз еркімен көшіру туралы уақытша ережелер” соған дейінгі осы мазмұндағы заңдық актілерді ауыстырды. Оның бірінші бабында диханшылықпен айналысатын және “үгіт қажет деп тапқан” аудандарға барғысы келетін жер тапшы губерниялардан шыққан қоныс аударушыларға бұдан былай үкімет орындарының көмек көрсететіндігі айтылады. Бұл категорияға жататын қоныс аударушылар үкімет тарапынан түрлі артықшылықтармен материалдық көмек алуға құқылы болды.

Ал өз еркімен қоныс аударушыларға үкімет тарапынан ешқандай көмек болмады.

Осымен қатар қоныс аударуды қамтамасыз ете алатын мекемелер құру қолға алынды. 1896 жылы ішкі істер министрлігі жанынан қоныс аудару басқармасы ашылды.

1904-1905 жылдары үкімет орындары Қазақстан аумағын қоныс аударатын бес ауданға бөлді. Олар Торғай, Орал, Ақмола, Семей, Сырдария және Жетісу аудандары 1904-1905 жылдары бұл аталған облыстардың бәрінде аудандық қоныстандыру мекемелері ашылды. 1911 ж. қоныс аударушылар Семей облысында 3350 жанұя көшіп келген. Кейінгі екі жылда астық өнімінің азаюына байланысты өнім көлемі төмендеген.

1911 ж Зайсанға 1207 семья және 3411 ер адамдар қоныс аударылып келген.

1911 ж. Зайсан уезі мен қаласындағы халық саны ерлер 75730 әйелдер 54556 барлығы 130286 жанды құраған. Осы жылы қала халқының саны 5416, ал қала сыртындағы казак тұрақтарын қосқанда қала халқының саны 5800 тұрғындар санын құраған [2]. Жасанды табиғи өсімен көрсетілген деректер

Кесте 1

1911 жылғы қала халқының саны

Казактар	3940
Шаруалар	16785
Мешандар	3336
Қазактар	104893
Тағы басқалар	117
барлығы:	129071

Патша өкіметі осы уақытта әр үш жыл сайын санақ өткізіп тұрған Зайсандағы казактардың санын түтін санымен де есептеп отырған Зайсанда 1911-1913 ж.ж. 2396 түтін болған.

1903 жылы Зайсандағы мемлекеттік жүктерді тасымалдайтын Зайсан өзеніндегі Топлево мыс портында телеграфтық станция құру қажеттілігі туындайды. Бұл мәселе 1905 жылы шешімін тауып Топлево мыста телеграф линиясын салуға рұқсат беріледі [3].

Сөйтіп, XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың алғашқы жылдары қатал орталықтандырылған қоныстандыру мекемелерінің жүйесі пайда болды. Бұл мемлекеттердің негізгі міндеті жергілікті халықтың пайдалануындағы жердің “артығын” тауып қоныс учаскелер дайындау, осы мақсатта құрылған топтардың қызметін ұйымдастыру тағы басқа болды.

1891-1892 жылдары Ресейде құрғақшылық жайлап егін шықпай қалды да, ашыққан шаруалар толқыны казак өлкесіне ағылды. Үкімет орындары қоныс аударушыларға жер бөліп беріп үлгермеді. 1868 жылғы “Уақытша ереже” бойынша казак қауымына және жеке адамдарға орыс шаруаларына жерді жалға беруге құқық берген болатын. Бірақ 1891 жылғы “Дала ережесі” бұл құқықты жойды. Жеке адамдар жерді жалға беру құқығынан айырылды. Жерді жалға беру болыстық съезд үкімімен барлық қоғам атынан жүргізілді. Жалға беру төлемі қоғамдық мұқтаждыққа түсіп отырды. Мұндай жүйе жағдайы қонысаударушылардың жерді жалға алу мүмкіндігін шектейді және шет аймақтарды ауқатты шаруашылықтардың қалыптасуына себеп болады деп есептеді патша әкімшілігі.

Бұған қарамастан жерді жалға алу кеңінен қолданылды. Қоныс аударушылар бір ондық үшін 7 тиын төледі. Кейбіреулері казактардан жерді жекеменшікке сатып алып отырды. Сонымен қатар шабындықтар мен егістік жерлердің 64 пайызы ақшалай төлеммен берілді. Шабындық бір мерзімге берілді, келісім шөптің өнімділігіне қарай көктемде жасаланды. Егістік жер де бір жылға берілді. Тың

жер бірнеше жылға берілген. 1903 қазақ шаруаларының пайдалануынан 63064 ондық егістік жер тартып алынды. Семей облысына 1900-1914 ж. аралығында 470.470 адам қоныстанған.

Орыстардың қазақ шаруашылығына тигізген әсерінің бірі қой шаруашылығының дамуы болды. Қазақтар ең алдымен тауық содан соң үйрек және қаз өсіре бастады.

XX ғасырдың басында қазақ шаруашылығында кейбір техникалық ірі бұршақты және бақша дақылдары пайда бола бастады. 1900 жылы Семей облысының Зайсан, Өскемен, Семей уездерінде 12 пұт картоп отырғызылды, 1, 5 пұт сора, 5, 7 пұт бұршақ және 0, 85 пұт қарбыз себілген [4]. Сонымен қатар қоныс аударушы орыстар мен жергілікті халықтың арасындағы қарым-қатнастың дамуы осы екі халықтың тұрмыс тіршілігіне бірқатар өзгерістер енгізді. Мысалы: Орыстардың келуінен бастап қазақтар төрт дөңгелекті арбаларды пайдалана бастады. Қысты күні орыстардан жеңіл шаналарды алып отырды. Ауыр жұмыс шаналарын қазақтар өздері жасады. XX ғасырдың басында кейбір жерлерде шөп оратын машиналар мен ат тырмалар тарай бастады. Мұндай машиналарды қолдануды үйренген қазақтар оларды қоныс аударушылардан немесе қоныс аудару басқармасының ауылшарушылық қоймаларынан сатып алып отырды. Мысалы, 1891 жылы тек Өскемен уезінің қазақтарында 95 шөп оратын машина және 92 ат тырмалар, ал Зайсан уезінде – 7 шөп оратын машина мен 6 ат тырмасы есептелген.

Жергілікті халықтың киімінде, ас-дәмінде өзгерістер пайда бола бастады. Мұндай өзгерістер орыстардың шаруашылығы мен тұрмыс тіршілігінде де пайда болды. Отырықшы қазақ қоныстары шаруалар селоларына жақындай түсті. Қысқы тұрғын жайлары кесілген бөренеден, шымнан, не күймеген кірпіштен салынған терезелер, ағаш жақтаулары бар үйлер болды.

Ресей губернияларынан қоныс аударып келген шаруалар өздерімен бірге жерді өңдеудің жаңа түрлерін алып келді. Олардың көздеген мақсаты жерді шамасы келгенше жыртып, тозғанша түсімін жинап, сонан соң оны тастап басқа тың жер іздеу еді. Жерге, сонан соң оның байлығына қоныс аударушылар тарапынан немқұрайлы қарау нәтижесінде XIX ғасырдың соңында-ақ Ақмола, Көкшетау, Өскемен, Зайсан уездеріндегі аса құнды ормандардың біразы талан- таражға түсіп, біржолата жойылып кетті.

“Жоғарғы Ертіс жолдастығы” құрылып осы арқылы жүкті Зайсаннан Семейге, Семейден Омбаға, Тюменге жүк тасмалдаған. Ирбітіден-Тюмень-Омск-Семей-Зайсанға дейін жүк тасылған сонымен қатар осы су жолымен Үрімші, Шәуешек қалаларына да жүк тасылған. Бұл жоғары Ертіс жолдастық параходымен сауда байланысы 1911 ж. Зайсан уезіне Томск губерниясынан 3. 636 ж. әйел ер. Кубань губерниясы (443 жан әйел, ер). Таврически губерниясынан (238 жан әйел, ер) [5].

Кесте 2
Зайсандағы халықтың әлеуметтік құрамы

1910 ж.	Қазақ тұрғындары	Қазақтар	Қалалық	Шаруалар
Зайсан	97. 253	3. 801	6. 555	2. 319

1883 жылы “Восточное обозрение” газетінің тілшісі Зайсанға барып сол кезеңдегі аймақ жөнінде былай дейді: Сібірдің шеткі аймағында тұру, соның ішінде Зайсан секілді бекіністік қалада тұру өте қиын, тамақ өнімдері өте қымбат. Бидай ұнының құны 1 пұты 1 сом, 50 тиын. Қазақстанға банктік капиталдардың келуі және территориямызда несие бөлімдерінің ашылуы XIX ғасырдың аяқ шеңіне келеді. Капиталистік қатнастардың дамып бір жүйеге келуіне жер- жерлерде ашылған банктер үлкен үлес қосты. Зайсанда 1914 жылы қалалық қоғамдық банк ашылды [6].

Зайсанда XIX ғасырда Бекшентаевтар мен Абылхановтар фирмасы болған. Оның сауда айналымы 1 миллион сомды құраған. Жұмысшылары өте төмен еңбек ақы алған [7].

Зайсан бұрын тек шекаралық әкімшілік орталық болса, осы кезеңде үлкен сауда орталығына айналды. Зайсанда мал өнімдерін өңдейтін орталықтардың бірі болды. Оған мысал ретінде 1911 жылы “Ерзин және К” азаматтық бірлестігі осы жылы 155 мың сомның тауарын сатқан. 1910 жылға дейін Монғолиядан әкелінген тауарлар Зайсан бекінісінде тексерілген. Зайсан саудагерлері Монғолиямен сауда байланысына Ертіс су жолын пайдаланған [8].

1894 жылы Қарқаралы және Зайсанда түрме мекемелері салынған [9]. Ал өткен жылы шайдың құны 2 сом, 40 тиынға дейін шыққан. Кірпіш шайының 2 фунты 1 сом 30 тиын, фамильный шайдың 1 фунты, 2 сомға дейін барады. 1883 жылы Зайсанда шарап зауытын ашу ісі қолға алынған [10].

Бақша шаруашылығымен аталған кезеңде қазақтар айтарлықтай айналыспады. Зайсанда уез бойынша 1899 жылғы есеп бойынша 554717 бас мал болған. Оның ішінде түйенің саны 7892, жылқы 82387, сиыр 36831, қой мен ешкі 432608, шошқа 20-ға жуық деп келтірілген (цифрлар шамамен келтірілген).

Зайсан бекінісі маңында қызыл кірпіш өндірілген. Сондай-ақ Қара Ертіс болысында ағаш өңделген. Ағаш өндірушілердің саны 1881 жылы Қара Ертіс болысында 35-ке жеткен [11]. Хабарасуда да ағаш өңдейтін орындар болған.

Зайсанда төрт ұстахана, сонымен қатар 1882 жылы саудагер Абрал Мамиевтің май шам зауыты болған. Жыл сайын мұнда 5000 сом қаржы мөлшерінде май шамды 2 жұмысшы шығарған. Зайсаннан жеті шақырым жерде саудагер Жолдыбаевтың тері зауыты орналасан. Онда он жұмысшы 10.000 сом көлемінде тері өнімін өндірген. Жеменей өзенінің жоғарғы жағында жалпы саны он үш су диірмені осы аталған жылдары орналасқан. Мұнда бір салғанда 100 пұт өнім өндірілген. Алғашында біртіндеп 13 болыста су диірмендері орналасқан [12].

Тұрғындарға кен орындарында жұмыс жасауы үшін т. б. тұрмыстық қажеттіліктерді орындау үшін алғашында темір құралдар тегін таратылған еді [13].

XX ғасырдың басында Зайсанда көмір өндірілген. Бірақ өндірілген көмір тек қазыналық мекемелерді жылумен қамтамасыз етуге ғана жеткен. Шамамен 80 мың пұт алынған. Сондай-ақ көмір Зайсанда Спасск темір рудасында да өндірілген. Ал алтын, күміс, түсті металл, темір, тас көмір кендері Зайсанда орналасқан [14].

Алтын кендерінде қазақ жұмысшылары өте төмен еңбек ақымен жұмыс істеді. Жалпы алғанда Зайсанда кен орындарының саны 25. Ал 1882 жылмен салыстырғанда Зайсанда үн өндірісі – 2,5 есеге ұлғайған. 1899 жылы жалпы диірмендердің саны мұнда 32-ге жеткен [15].

1900-1910 жылдар ішінде қоныстандыру басқармасы Монғолияның батыс бөлігін қамтитын Зайсан уезінің маңызын және мемлекеттік мақсатын ескеріп Ертіс және Зайсан өзендеріндегі Батыс Монғолиямен қатысты мемлекеттік қажеттіліктерді шешу керек болды. Сондықтан көшіқон басқармасы ең алдымен осы аудандарға шаруаларды біріншіден сібірліктерді орналастырды. Суармалы және шабындық жерлердің аздығы және жергілікті жердің орталықтан қалалардан алшақ орналасқандығы және қатынас жолдарының аздығы мемлекетке қажетті ауыл шаруашылығының дамуына кедергі етті. Кейінгі алты жыл ішінде жоспарланған поселкелерде қоныстар қалыптасқаннан бастап тұрып келе жатқан тұрғылықты көрмейсің. Олар бір жерден екінші жерге үнемі көшіп жүрген. Бұндай жерлерде шаруашылықтың қалыптасып дамуы байқалмайды. Алайда осы аймақтың шұрайлы жерлерінде қоныс аударушылар, казактар жайғасқан. Тек қоныстанушыларды бұл жерге орналастыра салысымен бұл жер қорғаныстық дамыған елді мекен бола қалмайды. Онымен қатар бұл жерлерге өндіріс орындарын дамыта отырып, шоғырландыру арқылы қол жеткізуге болады. Қоныстанушыларға үкімет тарапынан қаржылай көмектер берілген. Кейде қоныстанушылар бір жерден көмек алып, екінші жерлерге көшіп, ол жерлерден де қаржылай көмек алып отырған. Көмек босатылмаған жағдайда шаруашылықтарын тастап, келген жақтарына кетіп те жатқан.

Ерте қалыптасқан Монғолияға деген қызығушылық саяси жағынан ғана емес өндірістік қажеттіліктер негізінде туындай бастады. Бұл ел жайында XIX ғасырда шетелдік басылымдардың және соңғы уақыттағы Ресей зерттеушілерінің еңбектері нәтижесінде мәліметтер жинақталып баспа беттерінде жарияланған. Орталық империяның зеттеушілері және саяхатшылары олардың қатарында Карл Струве және Г. Потанин бар. Ол екеуі осы жерлерге XIX ғасырдың 60 жылдарында саяхат жасап табиғи байлықтарының бай екендігін сипаттай келіп, олардың әлі күнге дейін өңделмеген екендігін баяндайды. Тау-кен жұмыстарының кейбір салалары бойынша Монғолдар мен Қытайлар мұнда жұмыс жасаған. Алайда олардың көлемі үлкен емес және олар үшін тиімсіздеу болды. Осындай жұмыстардың көрнісін Зайсаннан да көруге болады. XIX ғасырдың 60 жылдарына дейін бұл аймақты заңсыз болса да Қытай империясы иеленген. Тек 1866 жылғы Зайсан трактатынан кейін межелеу шектері қайта анықталады. Бұрын осы уезде Қытайлар мен Монғолдар алтын өндеген, тас көмір, металл өнімдерін де өндеген кейбір аудандар болған. Сонымен қорыта келгенде Ресей Зайсанда өндіріс орындарын аша отырып, көршілес Монғолияның да шикізатын тасмалауды және бағалы кен орындарын игеруді алға қойды. XX ғ басында Семей облысы Дала генерал-губернаторлығының құрамында болды. Ал Семей құрамында болған және Зайсан өлкесінде Зайсан өңірінде бал арасы өнімдері алынған. Мысалы: Зайсанның Буконский елді мекенінде ара шаруашылығымен айналысқан. 1881 жылғы есеп бойынша 63 бал арасының тізбесі орналасқан. Осы жылы бұдан 18 пұт 10 фунт бал және 1 пұт 25 фунт омарта өнімі алынған. Осы поселкеде 1881 жылы

225 пұт бидай, арпа өнімдері алынған. Ара шаруашылығы облыста негізінен Зайсан және Өскемен уездерінде дамыды [16].

Кесте 17
1911 ж. Зайсандағы бал өнімінің мөлшері

Зайсан уезі	Қожайындар Саны	Алынған бал		Алынған Омарта (воск)	
		п	ф	п	ф
1911 жыл	55	116	35	2	-

Балық аулау жергілікті тұрғындардың кәсіп түрлерінің біріне айналған. Осы балық шаруашылығының жыл сайынғы есебінен аймақтағы балық шаруашылығының деңгейін, ел экономикасына тигізген әсерін айқындауға болады.

Кесте 18
1904 жылғы Зайсандағы балық шаруашылығының жағдайы

Зайсан	Балықпен айналысатын Семьялар саны	Аулаған Ақ балық		Қызыл балық	
		пұт	құны сом	пұт	құн ы сом
Зайсанға сырттанкелушілер	73	1800	4852	-	-
Барлығы:	1068	1074	245025 0	729	4954
Зайсандық қазақтар аулаған балықтар	277	1462	2774	190	1895
Шаруалар және басқалар аулаған балық	412	8748	13625	383	3812

Зайсанда 38 су диірмені болған 1913 ж. Семейде 1911 ж. (4 жәрмеңке болған). Зайсандағы Никольская жәрмеңкесі 1911жылы 5 май мен 19 май аралығында өткен және оның айналымы 106 мың сом құраған. Өскеменде осы аттас жер бар. Зайсанда осы жылы 1021 пұт шемішке өнімі және тұқымы алынған [16]. 1904 жылы Зайсанға Михаильс барып 3 кітапхананың жағдайын және ондағы жүйелік бөлімдерге бөлу туралы және Семейдің облыстық кітап бөлімінен кітаптар бөлінгендігін айтады және осыған өз алғысын Е.П. Михаэльс А.С. Галкинге телеграмма арқылы білдіреді.

Зайсанда қалыптасқан 1910 жылы мал өнімдерін және азық-түлік сақтайтын қойма қайтадан салынады. Бюджетінен қоғамдық мекемелерге жөндеу жасау үшін қалалық мекемелерден қаржы бөлініп отырған .

1912 жылғы Семей облысының губернаторының есебінде Топливо мыс станциясына телеграф салу туралы мәселе алға қойылады. Бұл сауда-саттық қажеттілігінен туындап отырды . Осы 1911 жылы Семей, Өскемен, Зайсан уездерінде ерте түскен суықтан нан өнімдері, бидайлар үсіп кетеді. Осы аудандарға көмек беріледі.

Ресейде XIX ғасырда капиталистік қатнастардың дамуымен қатар металлға деген қажеттіліктердің негізінде патша үкіметі тау-кен өндірісінің дамуына назар аудара бастады. Жоғарыда келтіргеніміздей зерттеу жұмыстары нәтижесінде кен орындары ашыла бастады. Жалпы XIX ғасырдың аяғына қарай аталған аймақтардағы алтын өндірісінің даму барысы біршама деңгейге жетіп, көптеген жаңа кен орындары ашылып, өз өнімдерін өндіре бастағандығы жайы дәлелдеп берді. Шығыстың шырайын кіргізген Зайсан XIX ғасыр бойында өндіріс орталығы болып, қалыптаса бастаған және кен орындары әр жерлеріде ашылды. Осы өндіріс саласы XX ғасырда қанат жайып кеңейіп, сол кезеңдік экономикаға айтарлықтай үлесін қосты. Сондай-ақ аймақтың шаруашылық құрылымында да бетбұрыстар байқала бастаған. Мысалы шөп шабатын машиналардың шаруашылыққа ене батауы т.б. және қоныс аударушылардың дәстүрлі шаруашылыққа әсері айқын көріне батады. Шұрайлы жерлерінен ығысқан қазақтар, уақыт ағымына сай шаруашылықтарға бейімделді. Сонымен XX ғ. басында ел экономикасында, шаруашылық дамуында біршама жетістіктерге қол жетті.

1. Обзор Семипалатинской области за 1905 г. – Семипалатинск, 1906. – 108 с. (2, 95).
2. ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 3541-іс (10).
3. ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 3541-іс (20-21).
4. Семипалатинский листок / 1905, № 81 (1).
5. Восточное обозрение Сибири / газ. 1883. – № 10 (8).
6. Фридман Ц.Л. Банк и кредит дореволюционного Казахстана. – Алматы: Наука, 1974. – 210 с. (19).
7. Семипалатинский листок. – 1906, 18 октябрь (1).
8. ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 6627-іс (7).
9. ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 2734-іс (88-90).
10. ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 61-іс (5-8).
11. ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 61-іс (15-17).
12. ООММ. 3 қ., 6 т., 9396-іс (1-12).
13. Записка о торгово-экономическом положении приграничной к Китаю Семипалатинской области. – Семипалатинск: Изд-во Биржевого комитета, 1912. – 21 с. (14).
14. Голошубин И. Города, село и станицы» по всем входящим в состав Омский епархии. – Омск, 1917. – 5360 п. (412).
15. ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 2676-іс (7-9).
16. ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 2676-іс (7-9).

*М.М. Муратказин
т.ғ.к. «Әлем тарихы» кафедрасының аға оқытушысы
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

ШӘНГЕРЕЙ БӨКЕЕВТІҢ ӨМІР ЖОЛЫ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ НЕГІЗІ

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасыр поэзиясы жазба әдебиетінің қалыптасу негізіне үлес қосқан, жазба әдебиет поэзиясында өзіндік орны бар Шангерей Бөкеевтің өмір жолы мен білімінің қалыптасу негізі, шығармашылығы жайында баяндалады.

Сонымен қатар, мақалада ХХ ғасыр поэзиясы жазба әдебиетінің дамыған кезеңдері тұсындағы ақындарының бірі, ХХ ғасырдың белді өкілі, қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстанда қоғамдық-саяси, ағартушылық-педагогикалық ой-пікірдің дамуына өлшеусіз үлес қосқан қазақ поэзиясының өкілі Ш.Бөкеев туралы еңбектерге талдау жасалып, тарихи деректерге сүйене отырып, автор ғалымның жазба әдебиет поэзиясы тақырыбында жазған өлеңдері мен ойлары, тұжырымдары қарастырылады.

Кілтті сөздер: поэзия, ұлт, өкіл, ақын, зиялы.

Муратказин М.М.

*к.и.н., старший преподаватель кафедры «Всемирной истории»
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Қазақстан*

ОБРАЗ ЖИЗНИ И ОСНОВА РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСТВО ШАНКЕРЕЯ БОКЕЯ

Аннотация

В статье описывается творчество Шангирея Бокеева, его жизненный путь и получение образования, которое способствовало формированию основ письменной литературы и поэзии XX века и занимает уникальное место в литературной поэзии.

В статье также проанализированы произведения одного из поэтов XX века, представителя периода письменной литературы и казахской поэзии Ш. Бокеева, внесшего существенный вклад в развитие общественно-политического, образовательного и педагогического сознания в Казахстане до Октябрьской революции. На основании полученных данных автор рассматривает стихи и идеи, написанные ученым в области письменной поэзии.

Ключевые слова: поэзия, национальность, представитель, поэт, интеллектуал.

M.M. Muratkazin

*Candidate of historical sciences, senior Lecturer at the Department of World History
Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan*

LIFESTYLE AND BASIS OF DEVELOPMENT OF CREATIVITY SHANKEREYA BOKEY

Abstract

The article describes the work of Shangeyrei Bokeev, his life and education, which contributed to the formation of the foundations of written literature and poetry of the twentieth century and occupy a unique place in literary poetry.

The article also analyzes the works of one of the poets of the 20th century, a representative of the period of written literature and Kazakh poetry S.Bokeev, who made a significant contribution to the development of socio-political, educational and pedagogical consciousness in Russia. Russia. Kazakhstan. before the October Revolution. Based on the data obtained, the author considers poems and ideas written by a scholar in the field of written poetry.

Keywords: poetry, nationality, representative, poet, intellectual.

Қазақ халқының тарихының қай кезеңінде болмасын ең бір қиын-қыстау замандар мен тығырыққа тірелген күндерде ақындар рухани жағынан тәлім-тәрбие беріп, халықты ұйытып, бүкілхалықтық деңгейге көтеріп, олардың іс-әрекеттері мен қызметтері ел есінде ұмытылмастай сақталып қалса, кейбір тұлғалардың қоғамдық қызметтері аймақтық деңгейде болып, олар сол өңірлердегі халықтың жадында жатталып қалады. Қазақ поэзиясы заман ағымына қарай әрбір кезеңде қоғамдық келелі мәселелерді шешуге негізделіп отырғандығын және осы кезең поэзия өкілдерінің шығармалары арқылы елінің өрістеуіне қызмет етіп отырғанына бізге жеткен әдеби мұралар куә. XX ғасыр поэзиясы жазба әдебиетінің қалыптасу негізінен өріс алып дамыды. Осы кезең ақындарының бірі – тарихтан белгілі, XX ғасырдың белді өкілі, қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстанда қоғамдық-саяси, ағартушылық-педагогикалық ой-пікірдің дамуына өлшеусіз үлес қосқан қазақ поэзиясының өкілі Ш.Бокеев Батыс Қазақстан облысының қазіргі Орда ауданында, Жасқұс құмында – хан Ордасында туылған. Деректерге сүйенсек ол шамамен 1847 жылы тамыз айында туылған. Шәңгерей бес жасында әкесі Сейіткерей мен шешесі Ермек қайтыс болып, болашақ

ақын жетім қалады [1]. Ол Жәңгір ханның немересі хан тұқымы болғандықтан, ауқатты Ордада аса жетімдік көрмей өседі.

Сонымен, Сейіткерей мен Ермектің артында үйелмелі-сүйелмелі екі ұл Шәңгерей мен Мұхаметкерей қалады. Оларға қамқоршы болып Жәңгірдің қос інісі Әділ мен Меңлігерей белгіленді [2]. Алайда көп ұзамай, 1853 жылы Орынбор шекара комиссиясы кіші шешелерінің қолындағы балалардың бұл екі қамқоршысы тарапынан орын алған асыра пайдаланулар жөнінде іс қарайды. Шынында да, қамқоршылардың мекен-жайы мен Сейіткерей тұрағының арасындағы жер шалғайлығы себепті иесіз мал-мүлікке бақылау жасау қиын болғандықтан, кейбір қорлар қолды болып кетуі мүмкін еді. Мұның өзі Бөкейхановтарды Орда билігінен шеттетуде ілік болып жамалса керек.

Бел будым жетімдікке бес жасымда,

Алайда дәулет құсы бар басымда, – деп жазды кейін Шәңгерей [3].

Орынборға келіп орныққан Шәңгерей ағасы Ғұбайдолла көп ұзамай балаларды өз қолына алды. Асылдан қалған қиықтай осы азаматтың үйі сол тұста Жәңгір әулеті бас қосатын қордалы ұяға айналады. Оның тікелей қадағалауымен Шәңгерей тамаша тәрбие алады. Кәмелетке жеткен соң балалар сондағы Неплюев кадет корпусына түсіп оқиды. Ғұбайдолла сол тұста Шәңгерейге тіркеткен Бөкейұлы дейтін фамилия ақынға мәңгілікке есім болып қосылды.

Шәңгерей әке орнына әке болған Ғұбайдолла ағасын өле-өлгенше құрмет сезімімен еске алып өтті. Алғашқы өлеңдерінің бірін Ғұбаш ағасына арнағаны да содан:

Ағасың ақылың артық асқармен тең,

Асылдың арқар ұранды тіреуі сен.

Ала ту Абылайдың ала аттансаң,

Аламан артындағы біреуі мен, –

деп келетін өлең өлкесіндегі алғашқы қарлығашынан оның осы ағасына қандай үміт артқанын аңғаруға болады [4].

Шәңгерей мектеп жасына іліккен 50-жылдардың ортасында мектепте (ресми түрде училище аталған) отыз шақты бала оқыды. 1848 жылға дейін мектеп хандық қаражаты есебінен ұсталды да, кейін жыл сайын халықтан жиналатын 1400-1500 күміс жылу ақшамен қаржылана бастады. Жағдайы жоқтар осы қаржы есебінен интернат жүйесімен мектеп жанында жатып оқыды. Қалғандары үйден қатынады. Оқушылар дәл қай жастан бастап қабылданғаны жөнінде дерек жоқ, бірақ архив құжаттарында «оқушылардың жасы тоғыз бен жиырма екі аралығында болды» деп көрсетілуіне қарағанда, балалар тоғызға іліктіріп барып қабылдана керек. Осы есеппен шығарсақ, Шәңгерей мектепке 1856-1857 жылдар шамасында барған болады. Мектеп алғаш ашылған 1841 жылдан қайта құрылған 1879 жылға дейін төрт жылдық жүйемен оқытқан. Олай деуге себеп, ішінде Мұхаммед-Салық Бабажанов, Мақаш Бекмұхамбетов, Султан Шалабаев, Мырзағали Саңғырықов, Жүсіп Ниязов, Сұлтанмахмұт Жантөрин, Арыстангерей Бөкейханов, Зұлқарнай Нұралыханов бар, 1841 жылы қабылданған оқушылардың алғашқы тобы 1845 жылы Орынбор кадет корпусына түскен. Демек, училище төрт жылдық. Осы ретпен Шәңгерей оны 1860-1861 жылдары, он үш-он төрт жасында тәмамдаған.

Нұғыман Манайұлы Шәңгерейдің Орынбор кадет корпусына түсіп, бірақ оны бітірмей, екі жылдан кейін тастап кеткенін жазады. Осы деректі соңғы зерттеушілер қабылдап, мұнан соңғы мақала-жинақтарға да солай енгізіп келеді. Қажым Жұмалиев Манайұлы деректерін түгел қабылдай отырып, «Шәңгерей Астраханьда реальное училищені бітірген» деп бір-ақ жерде өз тарапынан мәлімет қосқан. Бертінгі зерттеушілерден бұл деректі Нәбиден Әбутәлиев қуаттайды, бірақ оның жазуынша реальдық училище емес, Астрахань гимназиясы. Бұл екі дерек те не архив құжатымен, не ауызша жеткізушінің аты-жөні көрсетіліп бекітілмеген болжамды мәлімет қана. Сонан соң төре тұқымы реальдық училищеде оқымаған. Ұсақ шенеунік даярлайтын бұл жартылай әскери оқу орнына былайғы халықтан тілек білдірушілер түсіп, ал сұлтандар мен шығайларға кадет корпусы лайықталған. Шәңгерей реальдық училищеде оқыды деген пікірді қуаттаған күннің өзінде де мерзім жағынан сәйкес келмейді. Ол кезде реальдық училищелер жеті жылдық жүйемен оқытқан, бұл бірінші басқыш ауыл мектебін қосқандағы қазіргі орта білім беретін мектеп дәрежесіне келеді. Олай болса, реальдық училищеге 13-14 жасында түскен Шәңгерей оны 20-21 жасында бітірген болады. Ал Орынбор кадет корпусы (Неплюев әскери училищесі) бұратана ұлт өкілдерін, дайындық мерзімін қосқанда, өзгелерден ұзағырақ, алты жыл оқытқан. Бұл топтың училищеге түскен кездегі жас шамасы қарайлас. Мысалы, оқуға аттанған жылы Мақаш Бекмұхамбетов он бесте, Мұхамед-Салық

Бабажанов он бірде. Соған қарағанда кадет корпусына шәкірт төрт жылдық Орда мектебін бітірісімен-ақ қабылданған. Осы есеппен келсек, тоғыз жасында мектеп есігін ашқан Шәңгерей оны 13-де аяқтап, одан әрі кадет корпусына түскен.

Бұл - 1860 жылдың шамасы. Ол кезде Ғұбайдолла Орынборда Паж корпусын 1856 жылы корнет шенінде аяқтаған Жәңгірдің бұл кенже баласы Орынборға губернатор жанындағы бұратана ұлттарды қарайтын мекемеге қызметке жіберілген еді. Шолпанай Аманжолова «Сейіткерейдің жетімектерін өзі Орынборға келген соң Ғұбайдолла қолына алып оқытқан» дейді. Ал Нұғыман Манайұлы болса: «Шәңгерейді әкесінің інісі Ыбырайым (Жәңгірдің екінші әйелінен туған бір баласы) Орынбордағы Кадетский корпусында оқуға беріпті», - деп жазады [5]. Бірақ Орынбордағы ақынға қамқорлық жөнінде де бірнеше пікірлер бар. Мысалы: Орынбор кезеңінде болашақ ақынның дүние танымына зор ықпал жасаған екінші адам – кезінде Жәңгір өз әулетіне рухани мүршид болуды табыстаған, түбі бұқаралық, шығыс мәдениетінің білгірі Ибраһим ибн Мұхамедрахим. Осы кісі Шәңгерейдей шығыс мәдениетінің білімпазы нәр алған бұлақ, арқа сүйеген адамы болды.

Орынбор Жәңгірдің өз басы үшін де, ұрпағы үшін де түпкілікті мекен болмаған. Ол таққа отырмастан бұрын да, хан атанған соң да бұл әулеттің дәстүрлі байланысы Орынбордан гөрі Астрахан жақпен үзіліссіз дамыған. Содан ба екен, Ғұбайдолла балаларды Астраханға ауыстырады. Деректерге қарағанда, сондағы гимназияны тәмәмдаған соң Мұхаметкерей елге оралады да, Шәңгерей Самара жақта, біраз уақыт бітімші судья болып қызмет атқарады. Ақынның алғашқы аңсау өлеңдерінің бірі, осында қалада жүрген кезінде жазылса керек.

Кең сарай Сахарада өтті күнім,
Тасболат тар қапуда шықпайды үнім,
Жалғыздық жанға батса шер тарқатқан
Қобыздай күңіренген қайран тілім! – деген ол [6].

Шәңгерейді әкесінің інісі Жәңгірдің екінші әйелінен туған баласы Ыбырайым Орынбордағы Кадет корпусына оқуға береді. Бірақ Шәңгерей екі-ақ жыл оқып оқуын бітірмей елге келген. Елге келген соң ағасы Жәңгірдің кенже баласы Құбаштың бастамасымен Самар губерниясында Бітімші судья болып уақытша қызмет атқарған. Әділдік жолын іздеу, шындықты қорғау жолындағы ой – санасы осы тұста қалыптасады. Шәңгерейдің туып өскен заманы бір-бірімен қарама - қайшы екі заманның түйіскен ортасы еді. Сондықтан ол әкімшіл – төрешіл биліктің зорлық, алдау көріп, бұл жұмыстан аулақ дүниені аңсайды. Екі жыл осында қызмет атқарғаннан кейін, қызметін тастап, еліне келеді. Қазақтың орыс патшалығына бағынған хандық болса да хандығы жойылып, жалпы Ресейдегі феодалдық қалып, оның орнын капитализм жүйесі басып өрлеп келе жатқан, оның шарпуы қазақ даласында жайылып, жаңа салт, жаңа қалыптың жұрнағы туа бастаған заман еді. Хан ордасында туып, сонда ауызданған хан тұқымы төре мырза болып өскен, аз ғана жыл болса да кадет корпусында оқып, сол үлгіде тәрбие алған Шәңгерей заманына ырза болмады. Жаңа заман, жаңа салт Шәңгерейдің жанына азық болып, іздегенін бермейтін болды. Ескі салттың (Шәңгерейше ең ардақты, ең әділ салттың) өшуі, жаңа салттың жайылып өсуі оның жүрегіне жара салды. Ескіні сағынады. Сонда Шәңгерейдің мініп алған шапқан аты қиялы болды, көңілі мен дүниені кезді, аспанға ұшты, тарихты ақтарып, талайлардың сүйегі қазылды... Бұл сапарында оның көңілінде серік болған тілі болды. Көңілі күйі тартып, тілі оны жарыққа шығарып, сөйледі. Бұл қазақтың талай оқыған жігіттерінің құдайдан «екі елі оқа» тілеп жүрген кезі, ал Шәңгерей мәртебелі қызмет, жоғары лауазымға қол жеткізем десе тек те, дәулет те, баршасы да жеткілікті еді. Бірақ мұның бірі де қызықтырмайды, көп кешікпей елге, атадан мұра боп қалған киелі жер – Торғын өзені жағасына, дәлірек айтқанда, Көлборсыға келіп орналасады.

Шәңгерейдің қоғамдық – шығармашылық ойының қалыптасуына оның туыстары арасында көзі ашық, білімділері өзіндік әсер етті. Жәңгірдің Ахметкерей, Ғұбайдолла есімді ұлдары Әміржан Құсайыновтың күш салуымен Петербордағы Императорлық паж корпусына түсіп оқиды. Империядағы барынша беделді бұл оқу орнын Ахметкерей 1852 жылы, Ғұбайдолла содан үш жылдан кейін аяқтайды. Ахметкерейдің бұдан соңғы өмірі туралы мәлімет жоқ. Ал, Шәңгерейге орасан ықпал еткен Ғұбайдолла біраз уақыт Орынбордағы губернатор әкімшілігінде қызмет атқарған. Өткен ғасырда қазақ тарихындағы көрнекті тұлғаның бірі болған ол кезінде орыс-түрік соғысына қатысып, әскери өнері үшін инфантерия генералы дейтін жоғары атаққа ие болады. Инфантерия генералы кейін империяның Телеграф департаментін басқарады. Ғұбайдолла Мемлекеттік Дума ұйымдасқанда сайлау дәрежесін талдап жасауға сарапшы ретінде қатысады. Оның күш салуымен сахараның байырғы тұрғындары келімсек тұрғындарымен сайлау құқы жағынан теңестірілген. Мемлекеттік

Думаға қазақ өлкесінен депутат болып сайланған Әлихан Бөкейхановқа, Ахмет Бірімжановқа, Алпысбай Қалменовке, А.Бородинге әрдайым жәрдем қолын созып отырған. Көлборсыға келісімен Шәңгерей бөренеден қиғзып үлкен үй салғызады. Сол кездің «құлауға қолы тимей» тұратын саман тамы мен жер астынан қарын терезесі сығырайған жартылай жертөлесінің жанында мұның өзі хан сарайындай көрінеді. Қазақ тұрмысында тым таңсық күйсандықты ақын бір сапарында Петербордан әкеледі. Айдаса жүретін, байласа тұратын аяқты мал күтімінің өзі Шәңгерей қорасында өзгеше өң атады. Ақынның шағын жылқы зауыты тұрқы бөлек, асыл тұқымды қылқұйрық шығарудың бірыңғай орнына айналады. Мұнда негізінен желіс аттары ұсталып, халықтық және ғылыми селекциялық ұстаным ұштасады.

Шәңгерей тіршіліктің күнделікті күйбеінен бойын аулақ салып, уақытының бас кезін табиғат аясында, аң аулап, құс салып өткізген адам. Шәңгерей уақытының көбін жеке кітапханасында, өз бетінше білімін толықтырумен өткізген. Төрт құбылада туған әйгілі классикалық шығармаларды айтпағанда, сұлтан шаруашылықты ғылымның соңғы жетістіктерін қолданып жүргізуге мүмкіндік беретін, мал шаруашылығына, агрономияға қатысты арнаулы әдебиеттерді жаздырып алып отырған. Бұған орыс, қазақ, шетел тілдеріндегі мерзімді басылымдарды қосыңыз (шетел тілдерінен Шәңгерей французшаға жүйрік болған). Соңғы деректерге қарағанда оның ағасы Мұхаметкерейдің немересі Мәдинаның айтуынша, Шәңгерей қазақ арасында бірінші болып фонограф сатып алып, оған үйішінің дауысын, ән-күй, тіпті өзі Лермонтовтан қазақшалаған шығармаларды оқытып, жазып отырған. Қазіргі тілмен айтқанда, дыбыстық материалдардан фонотека жасаған. Ал, ХХ ғасырдың басында ақын фото ісін игереді. «Келген қонақтарды ағайын-туманы объектив алдында біраз уақыт тапжылтпай отырғызып қоятын еді»-дейді [7]. Суретті де өзі арнайы жабдықталған бөлмеде отырып басып шығарған. Бұл өнерге ақынның жақындығы поэзиялық көзқарасының жетілуіне өзінше әсер етті.

Шәңгерей сол кезеңнің «мәдениеттімін» дейтін адамына керек салт-нормаларды толықтай игерген. Оған реальдық училище «бітірткізуде» өзіндік қисын да жоқ емес. Зерттеушілер көңілі «атасы бөлек, енесі бөгде» француз тіліне дейін орғып тұрған білімдарлықты бозбала Орда мектебіндегі төрт-бес, Орынбордағы екі, бас-аяғы жеті жылға созылған мерзімде игерді дегенді негіз тұта алмаған. Шәңгерейдің жеке басының үздік қабілеті Орда оқуының сапасы. Бірақ Шәңгерейдің француз кітаптарын түпнұсқадан еркіндей оқитын дәрежеге жеткеніне қарағанда, тілге жетік, әдістемеге шебер, бағыт беріп отырған. Шәңгерей өмір сүрген ғасырдың ортасында славянофилдер «білегіміз жеңсе де, біліміміз құл қалды» деп оған қарсы әшкере майдан жариялаған. Бірақ мұндай урапатриоттық ұранды түкпірде жатқан Орда қайтеді. Оның үстіне француз тілі Шәңгерей үшін күнкеріс тілі емес, дүниетаным концепциясының ажырағысыз бір бөлігі еді.

Шәңгерей Ордадағы біліммен ғана шектелді десек қателесер едік. Ақын мұнда және Орынборда көп болса білімнің ширегін игерді. Қалған білімді Ордада қалыптасқан дәстүр бойынша өз бетімен толықтырған. Бұған жағдай да бар еді. Әмірінше шұрайлы кітап жиып өткен Жәңгірден қалған мұраның үлкені - ханның жұмыс бөлмесінің төрт қабырғасын сыпай қаланған қалыңдығы жарты сүйем, алты туп фолианттар еді. Түкпірдің түбегінде жатқан бұл кітапхананың байлығына келімді-кетімді шетел, орыс зиялыларының өзі таңдай қаққан.

Ақын жөнінде баспасөз бетіндегі ақынның шөбересінің мына бір естелігінен көп мағлұмат аламыз: «Шәңгерей жөніндегі әңгімесін талай ұйып тыңдағанбыз, сол әңгімелердің бірінде ол «Шәкеңе фотоаппаратты Николай патшаның өзі сыйлаған екен», деген болатын. Болса болар, өйткені ғасыр басында белгілі адамдарда фото ісімен әуестенген үрдіс болған ғой, патшаның да сол қатардан табылғаны мәлім» [8]. Бірақ ақынның балалық шағы жөніндегі фотосуреттер сақталмаған. Ақын бейнесін «Шайыр» жинағында жарияланған фотосуреттен білеміз.

Шәңгерей көпшіл адам болған. Қонақтан арылмаған кең бөлмелерге қонақтар сыймай бара жатса қосымша киіз үйлер тігілген. Қонақ қазақ даласының әр қиырынан жиналған. Мұнда ақынның Жүзім әжесінің Арқадан келген туысқандары да, оқыған зиялылардан Әлмұхамед және Жаһанша Сейдалиндер, Мақаш Бекмұхамедұлы, Салық Бабажанов, Бақытжан Қаратаевтар болған. 1898 жылы Орынбор түбіндегі Бұзылыққа көшіп келген Бірімжановтар Шәңгерей үйінде болған. Шәңгерей үйінде Ғұмар Қараш алғашқы өлеңдерін оқып, қоғамдық ойының қалыптасуына бастама алған. Сөзіміз дәлелді болу үшін мына бір деректі келтіреміз: 1912 жылы Шәңгерей өз үйінде өңірдің бір топ қайраткер адамының басы қосылады. Жиналғандардың ішінде Бақытжан Қаратаев, Ғабдулғазиз Мұсағалиев, Ғұмар Қараш, Елеусін Бұйран және Х.Сембаев болған. Астраханнан сондағы белгілі әзірбайжан ағартушысы Нариман Наримановпен тығыз байланыста жүрген Мұстафа Көкебаев пен

Сәлімгерей Нұралыханов келеді. Осы отырыста Шәңгерей қазақша газет шығару мәселесін көтереді және бөлігін Шәңгерей бөледі. Ақынның ұсынуы бойынша «Қазақстан» деп аталған газет әуелі Ордада, кейін Оралда, 1911-1913 жыл аралығында табандатқан үш жыл шығып тұрды да, үкімет органдарының қудалауымен кейіннен газет жабылды. Газет «Қазақстан» атын мыңдаған тиражбен еселеп таратып, ұлттық мемлекеттілік идеясын жаңғырта көтерді.

1928 жылы ақын өлеңдерін талдай келіп Әлихан Бөкейханов «Шәңгерейдің мекен-жайы барша қазақ үшін өзінше бір Мекке болды және ол маңызы жағынан Лев Толстойдың Ясная полянасы сияқты еді» [6] -деп жазған. Алаш партиясының жетекшісі 1917 жылы Шәңгерейді партияның тұңғыш құрылтайында қадірлі қонақ болуға арнайы жеделхатпен шақырады. Ақын бұл кезде сырқаттанып, Жайық сыртында Дәулетше Күсепқалиев үйінде жатқан. Ақынның ағайындары – төрелер әулеті, оның өзі көбінесе бір-бірімен ғана қыз алысып, қыз берісіп келгендіктен шырматылып, шатасып жатқан, оңайшылықпен шешілмейтін түйін. Шәңгерей өзінің жары ретінде Хадиша Қасым сұлтаннның туысын алады. Ақын жарына арналған өлеңінде оның қастерлейтіні бет ажары, бой әсемдігі ғана емес, ақыл, адамгершілік қасиеті. Ақын:

Ағаш едің құрма өскен,
Ұршық болдың шуда ескен.
Бір қалыпта тұрмақ жоқ,
Шығармалық мұны естен, —

деп келетін бір шумақ өлеңді ойып жазып, күміс жүргізген әдемі ұршық сыйлайтын аяулы жары – Хадиша. Жары ерте қайтыс болған, артында тұяқ та қалдыра алған жоқ. Көптеген зерттеушілер "Шәңгерей бұдан соң үйленбеген, өзгеге көз де салмай өткен" деген пікірлер келтіреді. Бірақ ақын жөніндегі баспасөз деректеріне сүйенсек кейіннен Қатшекей деген әйелге үйленген.

Шәңгерейдің «қара мұрт» деген қара сөзбен жазған поэмасы болған. Оны уақытында бастыруға бермеген: қол жазба күйінде әр кім ұрлап алып оқып жүріп, аяғында жоғалтқан. «Қара мұртты» қолжазба күйінде ұрлап алып оқушының бірі Абдол Бөкейханұлы. Мұнда Шәңгерейдің 1917 жылғы төңкеріс туралы өзіне өзі сұрау қойып жазған әңгімесі баяндалған.

Қорыта келгенде, Ш.Бөкеевтің қаржылай демеушілігімен 1911-1913 жылдар аралығында «Қазақстан» газеті (Орда-Орал) жарыққа шықты. Басылым – халықтың санасына оқу- білім жарығын түсіруде, жерге ие болып қалу үшін отырықшы болуды насихаттауда ауқымды істер атқарды. «Мұның өзі Шәңгерейдің ұлтжандылық тұлғасын да танытады. Бұл, әсіресе «қырғыз-қайсақ», «маңғұл» деп тұқыртып, ұлттың тарихи атауын шовинистік пиғылмен бұрмалаған отаршылдар өктемдігіне деген ақын наразылығын да көрсетеді.

XX ғасыр поэзиясы жазба әдебиетінің дамыған кезеңдері тұсындағы ақындарының бірі Б.Шәңгерейдің қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Бөкеев Шәңгерей Әуезов М. // Әр жылдар ойлары, 1959
- 2 Сейтақов Ф. Ақталған ақын: Шәңгерей Бөкеев // Орал өңірі. 1990. 10 сәуір
- 3 Суретті түсірген Шәңгерей // Жас Алаш. 1999 – 30 желтоқсан
- 4 Фото өреін қазаққа әкелген Ш. Бөкеев. // Жас Алаш 1999. - 6 ақпан
- 5 Сүйіншіәлиев Х. Бөкеев Шәңгерей: (Көрнекті ордалық ақын Шәңгерей Сейіткерейұлы Бөкеев ХІХ ғасыр қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі) // Жалын. 1991. 2 – 77-81 б.
- 6 Тәжімұратов М. Шәңгерей. Жасампаздық өмірі. – Алматы: Өлке, 1998. – 336 б.
- 7 Шәңгерей Бөкеев (1847, қазіргі Орал облысы, Жәнібек ауданы – 1920ж. Орал облысы, Жымпиты ауд.) – қазақ ақыны // ҚазССР т.4: қысқаша энциклопедия. – алматы. 1989. – 631 б.
- 8 Шәңгерей Бөкеевке арналды. // Орал өңірі. 1997.1 наурыз.